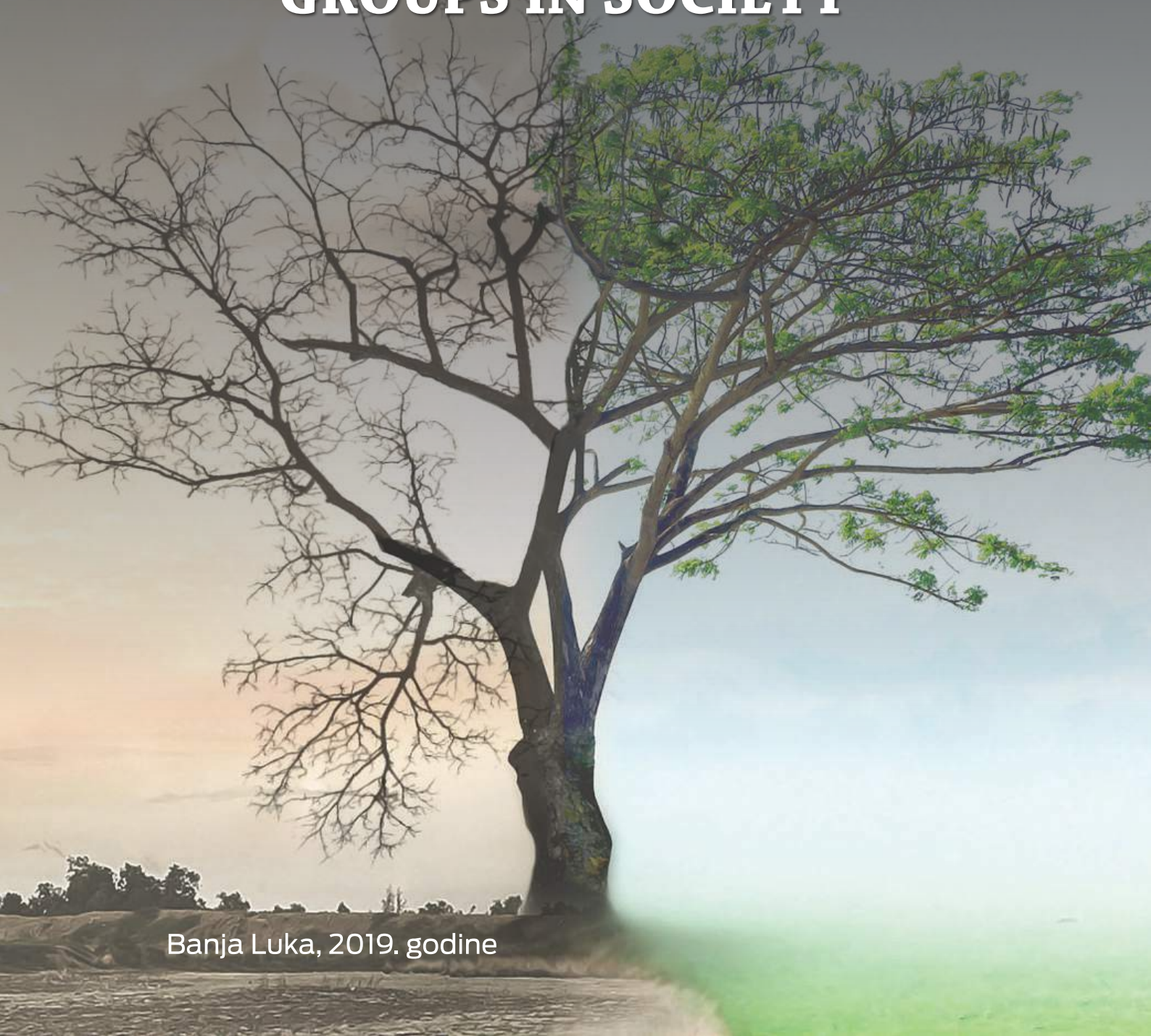

POLOŽAJ MARGINALIZOVANIH GRUPA U DRUŠTVU

ZBORNİK RADOVA

POSITION OF MARGINALIZED GROUPS IN SOCIETY

Banja Luka, 2019. godine

**ČETVRTA MEĐUNARODNA NAUČNA KONFERENCIJA
DRUŠTVENE DEVIJACIJE**

**POLOŽAJ MARGINALIZOVANIH GRUPA U DRUŠTVU
ZBORNİK RADOVA
THE POSITION OF MARGINALIZED GROUPS IN SOCIETY**

Banja Luka, 2019. godine

Izdavač:

**Centar modernih znanja, Banja Luka
Resursni centar za specijalnu edukaciju, Beograd**

**Glavni i odgovorni urednik:
Prof.dr Nebojša Macanović**

Urednici:

**Prof. dr Jagoda Petrović
*Fakultet političkih nauka
Univerzitet u Banjoj Luci***

**Prof.dr Goran Jovanić
*Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju
Univerzitet u Beogradu***

Naučni odbor:

Akademik prof.dr Miodrag Simović (Banja Luka-BiH), prof.dr Vanda Hajkova (Prague-Czech Republic), prof.dr Milenko Kundačina (Mostar-BiH), prof.dr Aleksandar Jugović (Beograd – Srbija), prof.dr Jasminka Zloković (Rijeka-Hrvatska), prof.dr David Ferenc (Pécs-Hungary), prof.dr Velimir Rakočević (Podgorica – Crna Gora), prof.dr Snežana Mojsoska (Skopje-Makedonija), prof.dr Oliver Bačanović (Skopje-Makedonija), prof.dr Dragana Bašić (Banja Luka-BiH), prof.dr Goran Nedović (Beograd-Srbija), prof.dr Goran Jovanić (Beograd-Srbija), prof.dr Goran Bašić (Växjö-Švedska), doc.dr Nada Šakotić (Nikšić-Crna Gora), doc.dr Andreja Hočevar (Ljubljana-Slovenija).

Recezentски odbor:

Prof.dr Jagoda Petrović (Banja Luka-BiH), prof.dr Refik Čatić (Zenica-BiH), prof.dr Vladimir Stojanović (Banja Luka-BiH), prof.dr Tatjana Gerginova (Skopje-Makedonija), doc.dr Mirjana Đorđević (Beograd-Srbija), prof.dr Vanda Hajkova (Prague-Czech Republic), prof.dr Petar Rajčević (K. Mitrovica-Srbija), prof.dr Veselin Mićanović (Nikšić-Crna Gora), prof.dr Goran Bašić (Växjö-Švedska), doc.dr Nada Šakotić (Nikšić-Crna Gora), doc.dr Andreja Hočevar (Ljubljana-Slovenija), doc.dr Nikolina Grbić-Pavlović (Banja Luka-BiH), prof.dr Husein Ljeljak (Mostar-BiH), doc.dr Slobodan Simić (Banja Luka-BiH), prof.dr Goran Nedović (Beograd-Srbija), prof.dr Muhamed Omerović (Tuzla-BiH), prof.dr Dragana Bašić (Banja Luka-BiH), doc.dr Kristina Bobrek Macanović (Banja Luka – BiH), prof.dr Goran Jovanić (Beograd-Srbija), doc.dr Vildana Pleh (Sarajevo- BiH), prof.dr Jasminka Zloković (Rijeka-Hrvatska), prof.dr Gordan Radić (Mostar – BiH), prof.dr Nebojša Macanović (Banja Luka-BiH).

**Lektor i korektor:
Kristina Bobrek Macanović**

**Tehnička priprema:
Danijel Jović**

**Štampa:
Markos**

**Za štampariju:
Igor Jakovljević**

**Tiraž:
200**

SADRŽAJ

Predgovor	7
Prof.dr.sc. Jasminka Zloković <i>Roditelji ovisnici o opijatima i djeca suovisnici kao marginalna skupina</i>	11
Doc.dr Milica Kovačević <i>Femicid i načelo dužne pažnje</i>	22
Akademik prof.dr Miodrag N. Simović Prof.dr Marina M. Simović <i>Marginalizovane grupe: međunarodni standardi i praksa Evropskog suda za ljudska prava i Ustavnog suda BiH</i>	33
Prof.dr Azra Adžajlić – Dedović, doc.dr Samir Rizvo <i>Viktimološki osvrt na zaštitu djece od različitih oblika viktimizacije sa posebnim osvrtom na romsku populaciju u Bosni i Hercegovini</i>	60
Prof.dr.sc Anita Zovko, mr.paed. Jelena Vukobratović <i>Marginalizacija osoba treće životne dobi</i>	73
Prof. dr. István Gál, dr Ferenc David <i>Marginalized groups and political extremism in Hungary</i>	80
Prof.dr Braco Kovačević <i>Siromaštvo kao diskriminacija (u zarobljenoj državi BiH)</i>	85
Prof.dr Nives Ličen, prof.dr Aleksandra Šindić <i>Medgeneracijsko izobraževanje za trajnostni razvoj kot strategija za društveno uključivanje starijih</i>	93
Prof.dr Nikola Mijanović <i>Interkulturalna kompetentnost nastavnika kao faktor efikasnog obrazovanja učenika romske pripadnosti</i>	99
Dr.sc. Silva Banović, dr.sc. Lejla Junuzović-Žunić <i>Stavovi medicinskog osoblja i opće populacije prema demenciji u BiH</i>	110
Prof.dr Dimitrijoska Sunčica, prof.dr Bogoevska Nataša <i>Porodica kao faktor recidivizma dece u vršenju krivičnih dela</i>	120
Doc.dr.sc Gorana Bandalović, mag.soc Andrea Višić <i>Utjecaj neplanirane trudnoće na partnerski odnos</i>	127
Doc.dr Amer Osmić, mr.sc Enita Čustović <i>Mladi u BiH - marginalizacija na djelu</i>	135
Prof.dr Dragana Vilić <i>Socijalna isključenost - suprotnost održivom razvoju društva</i>	142
Doc.dr Dragan Stefanovski <i>Unemployment, social exclusion and social marginalization</i>	152
Prof.dr Borislav Đukanović, dr.sci.Jasmina Knežević Tasić <i>Fenomenološki i etiološki aspekti zavisnosti od rada u Srbiji i Crnoj Gori</i>	160

Mr.sc. Olivera Grbić, prof.dr Jagoda Petrović <i>Kritička perspektiva razvoja zajednice u obrazovanju za socijalni rad: promjena u pristupu marginalizaciji i socijalnoj isključenosti</i>	168
Željka Knotek Maloić, Snježana Pavlić <i>Počinitelji kaznenih djela - rizici i potrebe: Individualizacija postupanja u izvršavanju mjera i sankcija u zajednici</i>	179
Dr.sc Damir Nadarević <i>Trening socijalnih vještina u KP ustanovama</i>	189
Mr Vera Petrović, prof.dr Goran Jovanić <i>Marginalizacija dece kao posledica inkarceracije roditelja</i>	201
Prof.dr Nebojša Macanović,prof.dr Aleksandra Šindić <i>Dječija igraonica u KPZ Banja Luka kao faktor očuvanja porodičnih odnosa</i>	213
Doc.dr Tamara Marić <i>Izvršenje kazne maloljetničkog zatvora u Republici Srpskoj</i>	224
Mag.soc. Valentina Pandurić <i>Stigmatizacija i etiketiranje u kontekstu stvaranja kriminalne ličnosti</i>	231
Mr Marija Stojanović, prof.dr Vesna Žunić-Pavlović <i>Specifičnosti slike o sebi adolsecenata na smještaju u ustanovama socijalne zaštite</i>	235
Jelena Simonović, MA <i>Fenomenologija i etiologija maloljetničke delikvencije</i>	243
Prof.dr Husein Ljeljak, mr Ramo Omeragić, Danilo Mrković, MA <i>Privatna sigurnost iz ugla zatvorskog sistema</i>	249
Prof.dr Petar Rajčević <i>Obespravljenost u društvu i obrazovanje</i>	263
Prof.dr Hana Hadžibulić Nurković, prof.dr Faris Rašidagić <i>Škola izbora</i>	271
Prof.dr Vesna Đurić <i>Profesionalni standardi u izvještavanju bosanskohercegovačkih dnevnih novina o osobama sa tjelesnim invaliditetom</i>	277
Prof.dr Brankica Popović <i>Duhovni razvoj mladih</i>	286
Mr Dajana Đurašinović <i>Učešće žena u političkom životu BiH: građanka i političarka</i>	299
Mr.Anida Dudić, mr.Lamija Silajdžić <i>LGBTIQ populacija u bosanskohercegovačkom društvu: stavovi javnosti i medijsko izvještavanje</i>	311
Dr Jelena Tanasijević, doc.dr Zoran Vesić <i>Rodna perspektiva i položaj žena na tržištu rada u Srbiji</i>	328
Doc.dr Sanja Đurđević, prof.dr Milica Bošković <i>Nasilje navijačkih grupa - moderan oblik društvene devijacije</i>	340

Mr Svetlana Janković <i>Marginalizovan društveni položaj starijih žena</i>	345
Prof. Jože Žugec <i>Vikend vzogjne skupine</i>	353
Assoc. Prof.dr.Vladimir Ilievski, MSc Andon Damovski <i>Social support of people with intellectual disability included in the form "living with support"</i>	357
Biljana B. Joksimović, MA <i>Stavovi učenika prema učenicima Romske nacionalnosti u mlađim razredima osnovne škole</i>	366
Doc.dr Rusmir Kozarić <i>Položaj spolno zlostavljane djece sa invaliditetom i tjelesnim teškoćama u krivičnom postupku</i>	376
Mr Irmela Ćosić, doc.dr Idriz Ćosić <i>Specifični odnos psihosocijalnog rada sa marginaliziranim grupama u društvu</i>	387
prof.dr Zlatko Miliša, mr. Nemanja Spasenovski <i>Stigmatizacija i marginalizacija ovisnika o drogama</i>	405
Dr.sc. Šahim Kahrmanović <i>Socioistorijski kontekst upotrebe droga - od marginalne pojave do globalnog fenomena</i>	417
Doc.dr Tatjana Marić <i>Prevenција upotrebe psihoaktivnih supstanci i socijalno neprihvatljivog ponašanja mladih razvojem porodičnih vještina</i>	426
Doc.dr sci Helena Lajšić <i>Stariji radnici - performanse, apsentizam i praćenje uz podršku informacionih sistema</i>	434
Dipl.soc.rad Teodora Deretić <i>Socijalni konstruktivizam</i>	442
Mr.sc. Sanela Pekić <i>Sprečavanje marginalizacije mladih sklonih rizičnom ponašanju u obrazovnom sistemu</i>	449
Mr Nina Babić <i>Socijalni rad u osnaživanju marginalizovanih društvenih grupa</i>	456
Mr Wilhelm Vitomir Gajić <i>Posljedice ekonomske krize mjerene indikatorima siromaštva u BiH</i>	462
Prof.dr Gordan Radić, mag.iur. Ana Luburic <i>Socijalno poduzetništvo kao čimbenik utjecaja na (ne)jednakost žena na tržištu rada</i>	472
Mr.sc. Nenad Lučić <i>Konkurentnost obrta kao oblika socijalnog preduzetništva</i>	479
Doc.dr Bajruzin Hajro Planjac <i>Oblici i forme socijalnog preduzetništva</i>	485
Prof.dr Hana Hadžibulić Nurković, mr.sc. Mario Babić <i>Školski sistem u Finskoj – obrazovanje za sve</i>	492
Prof.dr Danica Vasiljević-Prodanović <i>Diskriminacija osoba sa invaliditetom u sistemu visokog obrazovanja u Srbiji</i>	500

Prof.dr Zoran Jevtović, mr Predrag Bajić <i>Fragmentsi slike Evropske migrantske krize u dnevnoj štampi Srbije</i>	509
Prof.dr Hatidža Beriša, mr Ivan Rančić <i>Migracije kao spoljni faktor uticaja na bezbednost Republike Srbije</i>	516
Doc.dr Dragan Radišić <i>Kontinuitet migrantske krize u Evropi, s osvrtom na BiH</i>	527
Mladen Obrenović, MA <i>Migranti kao "opasni drugi" u bosansko-hercegovačkim medijima</i>	538
Mr Samira Hunčak <i>Uloga NVO u postupanju i asistenciji žrtvama trgovine ljudima u BiH</i>	546
Doc.dr Miroslav Baljak, dr Dražan Erkić <i>Međunarodnopravna zaštita civila u oružanim sukobima</i>	566
Mr Anel Ramić <i>Migracijska kretanja na području Unsko-sanskog kantona i sigurnosni izazovi</i>	576
Dr.sc Safet Mušić <i>Implikacije jačanja desničarskog ekstermizma na sigurnost u društvu</i>	583
Dr Gordana Nikolić <i>Položaj žrtava krivičnog dela trgovine ljudima</i>	594
Dipl.politikolog Tomo Babić <i>Migracije i bezbjednost društva</i>	603
Dr Filip Mirić <i>Personalna asistencija kao oblik vaninstitucionalne podrške osobama sa invaliditetom</i>	613
Dr Zorica Mršević <i>Položaj lezbejki u Srbiji</i>	618
Dipl.soc.radnik Ivica Poljak <i>Duša čovjeka - nevolje marginalizacije</i>	626

PREDGOVOR

Pojam marginalizacije se odnosi na pojedince, domaćinstva i druge socijalne grupe, koje se drže na marginama društva ili se pomjeraju izvan njih, tako što se isključuju iz različitih društvenih sistema. Utoliko je pojam marginalizacije blizak pojmu socijalne isključenosti. Na osnovu rizika od socijalne isključenosti pojedinih društvenih grupa, mogu se prepoznati tipične grupe marginalizovanih. Zbog ekonomskog statusa u takvom položaju su siromašni, nezaposleni, beskućnici, domaćice, migranti. S obzirom na porodičnu strukturu, marginalizovana mogu biti jednočlana domaćinstva, jednoroditeljske porodice, djeca bez roditeljskog staranja, mnogočlane porodice. Prema identifikaciji, isključene grupe mogu biti nacionalne, etničke, rasne ili vjerske manjine, grupe ljudi različite seksualne orijentacije, ali i osobe sa alternativnim stilom života (nekonformističke i devijantne supkulture mladih). S obzirom na starosnu dob, rizične grupe su mladi od 15 do 29 godina, stare osobe i penzioneri. Počinioci krivičnih djela su, takođe, rizična skupina, kojoj pripadaju aktuelni i bivši zatvorenici, maloljetni delinkventi, žrtve zločina. Obrazovanje je kriterij na osnovu koga se među marginalizovanimima nalaze osobe sa niskim stepenom obrazovanja, a zbog nepovoljnog zdravstvenog stanja tu su i osobe s posebnim potrebama, mentalno oboljeli, osobe zaražene HIV virusom i hepatitisom C, zavisnici od alkohola i psihoaktivnih supstanci, genetski i hronično oboljela lica. Specifičnu grupu čine osobe sa tjelesnim invaliditetom i mentalnim teškoćama. Očito, širok je dijapazon onih koji se mogu naći u poziciji potisnutih izvan granica društveno prihvatljivog ponašanja.

U suštini, marginalizacija je posljedica diskriminacije i nemogućnosti korištenja ljudskih prava. Apsolutna uskraćenost znači odsustvo šansi ili nemogućnost pristupa određenim resursima, insitucijama ili društvenim procesima, dok relativna uskraćenost podrazumijeva smanjene šanse za uključenje u kvalitetne usluge, resurse i razvojne procese društva.

Problem društvenih devijacija i marginalizacije posebno je izražen u zemljama koje su prošle, ili su još uvijek, u procesu tranzicije. Obim i rasprostranjenost socijalnih problema i društvenih devijacija najbolji su indikator društvenih promjena i argument za ocjenu ukupnih efekata tranzicije. Stoga su socijalni aspekti tranzicije od prvorazrednog značaja. Pokazatelji kretanja u pozitivnom smjeru bili bi smanjenje ili ublažavanje socijalnih razlika i tenzija, stvaranje uslova za eliminaciju socijalnih problema i prevazilaženje različitih vidova društvene devijantnosti. No, svjedoci smo stanja u kome društveni mehanizmi pokazuju nemoć ili nezainteresovanost da se ozbiljno razračunaju sa ovim pojavama. Štaviše, neke od tih pojava poprimaju nove dimenzije, a bilježi se i pojava novih vidova marginalizacije. Pokazatelji socijalnog razvoja, sigurnosti i blagostanja ukazuju na regresiju u "socijalnom polju", na opadanje kvaliteta života velikog broja ljudi, na redukovanje nivoa i sadržaja socijalne sigurnosti, te skepsu prema socijalnim sistemima i neizjvesnost u pogledu budućnosti. Marginalizovani zapadaju u stanje naučene bespomoćnosti i pukog preživljavanja.

Kao posljedica procesa globalizacije, tranzicija umnogome zavisi od vještine nosilaca političke moći, njihovog činjenja ili nečinjenja. Međutim, i intelektualne elite imaju značajnu odgovornost u građenju i realizaciji djelotvornih sistema. Dakle, u korjenitim (strukturnalnim) promjenama položaja marginalizovanih treba da učestvuju, ne samo relevantne institucije, ustanove i organizacije, i ne samo oni koji najviše trpe – marginalizovani, nego i predstavnici akademske zajednice. U tom smislu, od nauke se očekuju djelotvorne koncepcije, pristupi, metode, modeli, strategije... Društvene nauke mora da pokažu pragmatizam u naboljem smislu te riječi. Nauka mora ponuditi „misao za praksu“, teorije treba da se materijalizuju u konkretnom djelu, činu, radu. Jednostavno, treba da budu praktično korisne, proizvodeći socijalne promjene na dobrobit marginalizovanih.

U takvom duhu pripremljen je ovaj Zbornik. U njemu su prikazani radovi autora iz različitih naučnih disciplina. Svaki autor dao je svoj doprinos u osvjetljavanju društvenog problema marginalizacije, specifičnih problema pojedinih marginalizovanih grupa i ličnih problema marginalizovanih osoba. Prezentovana su dosadašnja iskustva stručnjaka i naučnih radnika, efikasna rješenja, pogledi i pristupi u vezi sa društvenim devijacijama i marginalizacijom, kao i rezultati istraživanja čija praktična upotreba može unaprijediti položaj marginalizovanih pojedinaca i društvenih grupa. Učešće autora iz osam zemalja daje mogućnost sagledavanja i kompariranja situacije u različitim društvenim kontekstima, ali i preuzimanja pozitivnih iskustava. Ponuđeni su pogledi i rješenja iz ugla različitih naučnih oblasti, što odražava nastojanje da se multidisciplinarnim pristupom odgovori na aktuelnu problematiku marginalizacije i marginalizovanih.

Banja Luka, maj, 2019. godine

Urednici

PLENARNA IZLAGANJA

RODITELJI OVISNICI O OPIJATIMA I DJECA SUOVISNICI KAO MARGINALNA SKUPINA

*Prof.dr.sc. Jasminka Zloković
Sveučilište u Rijeci
Filozofski fakultet u Rijeci
Odsjek za pedagogiju
Republika Hrvatska*

Sažetak: Rad predstavlja znanstveno-pedagošku raspravu o problemima djece roditelja ovisnika o opijatima, te ukazuje i na diskrepancu deklarativnog stanja i uočenog stanja koje upućuje na marginaliziranje problema velikog broja maloljetne djece. Ovisnost o opijatima je kompleksan osobni, obiteljski i društveni problem per se. U Hrvatskoj tijekom 2017/2018 godine stopa liječenih ovisnika o drogama iznosila je 248,3 (248,3 osoba na 100.000 stanovnika u dobi od 15. do 64. godine). Veliki broj ovisnika, njih 37,6 posto imalo je djecu. Odrastajući uz jednog ili nerijetko i oba roditelja ovisnika izloženi nedostatak roditeljske brige i skrbi, egzistencijalnoj, materijalnoj i tjelesnoj deprivaciji, neadekvatnoj zdravstvenoj skrbi, obiteljskom nasilju te nerijetko kriminalu i kriminalnim radnjama ovu djecu čini visoko rizičnom skupinom. Neka djeca roditelja ovisnika prepuštena su na brigu starijih članova obitelji (bake i djedovi, rođaci), domovima za djecu i udomiteljskim obiteljima, iako je nažalost puno primjera gdje djeca i nadalje nastavljaju život s roditeljem/ima ovisnikom/icima. Djeca suovisnici predstavljaju specifičnu visoko rizičnu skupinu djece budući iako maloljetni pokušavaju preuzeti inače u zdravim obiteljima očekivano roditeljske funkcije, kako u brizi za samog sebe tako i brizi prema svojim roditeljima. Iako je na deklarativnoj razini djeci zagarantirana pomoći zaštita posebice u rizičnim stanjima realna je situacija u svakodnevnoj praksi drugačija. I znanstveno-stručna literatura nedovoljno je fokusirana na probleme i potrebe djece suovisnika, kao što je ova visoko rizična skupina djece marginalizirana i u preventivskim programima što otvara i pitanja - je su li institucije zaštite djece i zakonodavstvo te pravno-sudski sustav, socijalne i odgojno-obrazovne institucije zakazale u zaštiti i pružanju skrbi jednoj od visoko rizičnih i vulnerabilnih skupina djece suovisnika. Humano-razvojni pristup kompleksnom problemu razornih utjecaja ovisništva na obitelj između ostalog podrazumijeva promicanje primarne prevencije i osnaživanja boljeg funkcioniranja rizičnih obitelji i njihove djece u čemu odgojno-obrazovne i socijalne institucije imaju respektabilnu ulogu.

Ključne riječi: djeca suovisnici, roditelji ovisnici, marginalne skupine, prevencija, osnaživanje rizičnih obitelji i djece

Uvod

Ovisnost o psihoaktivnim drogama i alkoholu je kompleksan personalni i društveni problem per se. Tendencija porasta broja ovisnika evidentna je u mnogim Europskim zemljama i općenito u svijetu. Uzmemo li u obzir i činjenicu da mnogi ovisnici imaju i (malu) djecu, ozbiljnost problema i važnost promptnog interdisciplinarnog pristupa svim razinama prevencije (primarne, sekundarne i tercijarne). Primjereno je postaviti pitanje na koji način ovisnici koji su ujedno i roditelji odgajaju djecu za vrijeme intenzivnog konzumiranja droge (ili alkohola) ili u „najboljem“ slučaju, za vrijeme trajanja rehabilitacije i liječenja.

S obzirom na važnost međusobnih odnosa u obitelji postavljene su brojne teorije koje promatraju različite segmente obitelji, roditeljske vještine, kompetencije, bračne odnose i dinamiku, temperament i ličnosti djece te utjecaje obitelji na djecu i njihov rast i razvoj. Ne pretendirajući u

ovome radu na širi prikaz teorijske sveobuhvatnosti značaja obitelji u razvoju djece poznato je kako je zdrava i poticajna obitelj s čvrstim, emocionalno toplim i privrženim međusobnim odnosima te ugodnim ozračjem nužna za razvoj djeteta u zdravu i uspješnu jedinku. Unatoč neminovne diskrepance tradicionalnih i suvremenih teorija bez obzira kojem se pravcu priklonili rani odnos koji dijete ostvari sa članovima obitelji jest presudan za njegov daljnji razvoj. Život u nepovoljnom obiteljskom i socijalnom okruženju pogoduje razvojnim i neprimjerenim socijalnim ponašanjima kao i psihičkim problemima koja se manifestiraju kao delikventna, agresivna, nasilna ponašanja, nesposobnost stvaranja i održavanja zdravih odnosa s drugom djecom i odraslima, pojavu anksioznosti, tjeskobe, depresije, nemogućnost adekvatnog funkcioniranja u školskoj sredini te potencijalnom razvijanju sklonosti ka različitim oblicima ovisnosti.

Mnoge obitelji ne funkcioniraju na očekivani pozitivno poticajni način. U najširem smislu svaka obitelj koja može svojim odnosima i općenito (ne)funkcioniranjem nepovoljno djelovati na razvoj djeteta (ili na neku specifičnu razinu razvoja) može se smatrati rizičnom (niska, umjerena ili visoka razina). Potencijalni uzroci rizične obitelji brojni su: siromaštvo, obiteljsko nasilje, zlostavljanje, zanemarivanje, neprimjerena tjelesna, zdravstvena i emocionalna skrb, neosiguravanje adekvatnog obrazovanja djece, konflikti, izostanak povezanosti, topline i podrške među članovima obitelji, roditeljska ovisnost o psihoaktivnim drogama i alkoholu (i druge vrste ovisnosti) kao i neka druga asocijalna ponašanja i situacije u kojima žive djeca i odrasli (Rosić, Zloković, 2002.; Čudina-Obradović, Obradović, 2006 i dr.).

Rizične obitelji i djeca u riziku osjetljiva su društvena skupina kojoj je potrebno posvetiti primjerenu stručnu pozornost. Međutim primjeri iz svakodnevne prakse ukazuju na problem marginaliziranja čak i visoko rizične djece. Svakodnevni primjeri upućuju na zaključak da su djeca roditelja ovisnika na marginama društvene brige. Brojni su zakoni i konvencije doneseni i ratificirani s ciljem zaštite dječjih prava te pružanja pomoći djeci u riziku kao što i postoje različite institucije čija je uloga i funkcija pružanje djeci zaštite i stručne pomoći (socijalni i zdravstveni centri, obiteljski centri, predškolske i školske ustanove, udruge za zaštitu djece i dr.). Realna situacija čini se znatno je drugačija. U nizu problema proučavanjem dostupne znanstveno-stručne literature, pojavljuje se i problem – manjak dostupnih podataka o djeci roditelja alkoholičara i ovisnika o psihoaktivnim drogama što je paradoksalno za civilizirane zemlje. Brojni su ilustrativni primjeri iz svakodnevne obiteljske prakse i socijalne okoline koji upućuju na problem nehumanih odnosa i socijalno marginaliziranje vulnerabilne skupine djece suovisnika čiji su roditelji ovisnici o alkoholu ili psihoaktivnim drogama.

Roditelji ovisnici i djeca ovisnika

Motivi uzimanja droge su različiti te ovise od svake osobe ponaosob. Sam fenomen ovisnosti je kompleksan te je u razmatranju etiologije potrebno uvažavati cjelokupni obiteljski i socijalni kontekst. Zbog neminovnog višedimenzionalnog pristupa teško je formirati jedinstvenu znanstvenu paradigmatu etiologiji i procesu razvoja ovisnosti. K tome neminovna je različitost znanstvenih pretpostavki s moralnim sudovima, ideološkim pretpostavkama i kulturno uvjetovanim gledištima; usredotočenost istraživanja samo na manifestno ponašanje ovisnika ili pak pokušaj objašnjavanja samo jednog dijela pojave ovisnosti. Različita su paradigmatika polazišta u objašnjavanju etiologije i proces razvijanja ovisnosti (*biomedicinska i klinička paradigma, modeli komorbiditeta, samoizlječenja, razvojni modeli, javno-zdravstveni pristupi, višefaktorski modeli, promoviranja zdravlja "salutogenetic approach, patogeni modeli, sociološka i ekonomska paradigma, tržišni modeli, interaktivni modeli, hedonistička gledišta, humanitarno gledište i dr.*).

O rasprostranjenosti problema možemo zaključiti i s obzirom na poznate "registrirane" slučajeve ovisništva. Prema podacima iz registra osoba liječenih zbog zloupotrebe psihoaktivnih droga tijekom perioda od 2000. – 2017. godine (<http://www.hzjz.hr/ovisnici/registar.htm>) registriran je značajan porast osoba liječenih zbog ovisnosti o psihoaktivnim drogama u zdravstvenim ustanovama (tablica 1).

Tablica 1. Osobe liječene u zdravstvenom sustavu zbog zlouporabe droga od 2000. do 2017. godine, Izvor: Epidemiologija ovisnosti u Hrvatskoj, 2010. i 2017.)

Godina	Ukupno liječeni	Ukupno opijatni	Prvi put liječeni	Prvi put opijatni
2000.	3,899	2,520	2,026	1,009
2002.	5,811	4,061	2,067	846
2004.	5,178	4,163	1,619	732
2006.	7,428	5,612	2,001	877
2008.	7,506	5,832	1,674	769
2009.	7,733	6,251	1,482	667
2016.	7106	5953	771	178
2017.	7157	5773	958	204

Podatci iz 2017.godine govore da je najviše osoba liječeno zbog konzumiranja opijata (80,7%), zlouporabe kanaboida (12,9%), ovisnost o amfetaminima (2,2%), barbituratima (1,9%), kokainu (1,6%). Uz tjelesne bolesti i poremećaje nastale uslijed konzumacije psihoaktivnih droga i alkohola, evidentirani su razni psihijatrijski komorbiditeti: poremećaji ličnosti i ponašanja odraslih – 17,9%, afektivni poremećaji (depresija) – 23%, poremećaj ponašanja uzrokovan alkoholom – 36,2%, shizofrenija – 11,2%.

S obzirom na spol većinu čine muškarci dominantno u životnoj dobi od 30 do 34 godine (15,9%) i od 35 do 39 godine (26,1%). Žene su zastupljene sa 21,5% u reproduktivnoj dobi od 30 do 34 godina, te od 35 do 39. godine, njih je 26%. Razvidno je kako ovisnici u sustav liječenje dolaze u različitoj životnoj dobnoj međutim veliki je broj ovisnika u reproduktivnim godinama (tablica 2).

Tablica 2 Liječeni zbog zlouporabe psihoaktivnih droga u 2017. godini prema dobi i spolu, Izvor: Izvješće o osobama liječenim zbog psihoaktivnih droga u Hrvatskoj u 2017. godini

	2 0 1 7 .	2 0 1 6 .						
	Muški	Žene	Ukupno	Ukupno				
D O B	Broj	Udio%	Broj	Udio %	Broj	Udio %	Broj	Udio %
	Male		Female		Total		Total	
A G E (yr)	No.	prop.%	No.	prop. %	No.	prop. %	No.	prop. %
< 14 god.	0,7	24	0,3	14	0,2			
15 - 19 g.	340	5,8	95	7,5	435	6,1	350	4,9
20 - 24 g.	330	5,6	88	7	418	5,8	378	5,3
25 - 29 g.	394	6,7	89	7	483	6,7	558	7,9
30 - 34 g.	935	15,9	272	21,5	1.207	16,9	1.390	19,6
35 - 39 g.	1.536	26,1	329	26	1.865	26,1	1.922	27
> 40 g.	2.342	39,7	383	30,3	2.725	38,1	2.494	35,1
UKUPNO	5.892	100	1.265	100	7.157	100	7.106	100

Prema podacima o spolu i dobi liječenih ovisnika, u 2017.godini, većinu liječenih osoba čine muškarci. Omjer muškaraca i žena iznosi 4,7:1,0. Od ukupno 7.157 liječenih osoba bilo je 5.892 muškaraca (82,3%) i 1.265 odnosno 17,7% žena (2016. - 82,6%M: 16,4%Ž). U dobi do 19 godina sveukupno je bilo 459 osoba (6,4%) a godinu ranije 5,1%. Prema dobnim skupinama postoji sve manja razlika između muškaraca i žena. Kao i prethodne godine, najviše žena bilo u istoj dobnoj skupini kao i muškaraca. Muškarci su i dalje najbrojniji u skupini 35 do 39 godina (26,1%) kao i žene (26,0%).

Većina ovisnika na liječenje dolazi tek nakon više godina intenzivnog konzumiranja psihoaktivnih droga ili alkohola. S obzirom na bračno stanje najveći broj od ukupno registriranih ovisnika živi s drugim uživaocem droge u braku ili u izvanbračnoj zajednici (tablica 3).

Tablica 3 Osobe liječene zbog zlorabe psihoaktivnih droga u 2017. godini koje imaju djecu prema bračnom statusu i životu s drugim uživaocem psihoaktivnih droga, Izvor: Izvješće o osobama liječenim zbog zlorabe psihoaktivnih droga u 2017. godini.

Živi s drugim uživaocem				
Bračni status	Da	Ne	Nepoznato	Ukupno
U braku	183 (42,4%)	879 (39,5%)	8 (25,8%)	1070 (39,8%)
Neudana/ neoženjen	49 (11,3%)	379 (17%)	8 (25,8%)	436 (16,2%)
Razveden/a	60 (13,9%)	610 (27,4%)	6 (19,4%)	676 (25,1%)
Udovac/ica	5 (1,2%)	47 (2,1%)	1 (3,2%)	53 (2%)
Izvanbračna zajednica	135 (31,3%)	298 (13,4%)	2 (6,5%)	435 (16,2%)
Nepoznato	-	12 (0,5%)	6 (19,4%)	18 (0,7%)
Ukupno	(100%)	(100%)	(100%)	(100%)

Sociološki to ukazuje na relativnu zatvorenost i međuovisnost ovisničke populacije, pri čemu su najviše ugrožena djeca u takvim obiteljima” (Katalinić, Kuzman, Pejak, Palavra, 2010: 23). Osim poznatih "registriranih" ovisnika potrebno uzeti i obzir i “tamne brojke kako bi se dobila pouzdanija socijalna slika. Od svih liječenih osoba njih 2688 (37,6 %) ima djecu. Ovo je jedan u nizu podataka koji, iako nije u potpunosti realan zbog velikog broja neregistriranih ovisnika, ukazuje na alarmantnost situacije, tj. na veliki broj djece koje žive i odrastaju u ovisničkim obiteljima. (tablica 4).

Tablica 4. Osobe liječene zbog zlorabe droga u 2017. godini prema roditeljskom statusu, Izvor: Izvješće o osobama liječenim zbog zlorabe psihoaktivnih droga u 2017. godini

Ima li djece	Muški spol	Ženski spol	Ukupno
Da	2037 (34,6%)	651 (51,5%)	2688 (37,6%)
Da, oduzeta roditeljska prava	30 (0,5%)	31 (2,5%)	61 (0,9%)
Nadzor nad roditeljskim pravom	4 (0,1%)	5 (0,4%)	9 (0,1%)
Ne	3713 (63%)	551 (43,6%)	4264 (59,6%)
Nepoznato	108 (1,8%)	27 (2,1%)	135 (1,9%)
Ukupno	5892 (100%)	1265 (100%)	7157 (100%)

Prema roditeljskom statusu, ima više žena koje su majke (51,5%) od muškaraca očeva (34,6%). Ipak je 61 osoba izjavilo da su im oduzeta roditeljska prava ili se nad roditeljskim pravima provodi nadzor (9 osoba). Sama činjenica da su roditelji ili jedan roditelj ovisnici ne uvjetuje ograničavanje roditeljskih prava, ali zahtijeva učinkovit nadzor sustava socijalne skrbi, kako ne bi došlo do zanemarivanja ili zlostavljanja djece. Pitanje kvantitete i kvalitete nadzora također je jedno od onih koji se mogu postaviti prilikom razmatranja deklarativnog i realnog stanja.

Marginaliziranje problema djece suovisnika

Djeca koja odrastaju u obitelji gdje su jedan ili oba roditelja ovisnika spadaju u višestruko rizičnu kategoriju djece. Karakteristike rizičnih obitelji upravo su loši međusobni odnosi i komunikacija, slaba emocionalna povezanost, nedostatak brige, podrške i uključivosti u život djeteta, manjak nadzora i kontrole nad djetetom, neprimjereno discipliniranje djeteta koje često uključuje i fizičko zlostavljanje i maltretiranje, općenito nedostatak roditeljske brige i podrške. U rizičnim obiteljima često dolazi do obiteljskog nasilja, između roditelja međusobno ali i u odnosu prema djeci. Uzroci nasilja u takvim obiteljima mogu proizlaziti iz ekonomskih poteškoća, egzistencijalne bijede, bračnih konflikata, kumuliranja stresa ili fizičkih ili psihičkih poteškoća koju konzumacija psihoaktivnih droga ili alkohola (ili apstinencija) potenciraju.

Roditelji ovisnici o psihoaktivnim drogama ili alkoholu izloženiji su poboljevanju od različitih bolesti te razvijanju brojnih fizičkih, bioloških problema i promjena u ponašanju. „Neki roditelji izloženi

različitim vrstama bolesti pokazuju nedovoljnu odgovornost ili pak ovisnost o pomoći drugih. Drugi manifestiraju neodgovornost, okrutnost, nemilosrdnost, nasilnost, egoističnost, labilnost ili ekstremnu tvrdoglavost“ (Rosić, Zloković, 2002: 95). Dijete koje odrasta u takvoj obitelji razviti će brojne neprimjerene obrasce ponašanja te poteškoće na emocionalnoj, psihičkoj i socijalnoj razini.

S kojeg god aspekta polazili – obiteljskog, odgojno-obrazovnog, socijalnog, pravnog predugo su potrebe i dobrobit djece u obiteljima ovisnika bile zanemarivane. Čak i stručnjaci za probleme ovisnosti iz brojnih udruga i centara koji se tim problemima bave, smatraju se nedovoljno educirani i sposobni suočavati se i baviti se istovremeno i roditeljima ovisnicima i njihovom djecom pa su se fokusirali na odrasle. Utjecaj roditeljske ovisnosti na djecu jest područje podložno brojnim raspravama. Studija McKeganeya, Barnard i McIntosha (2002) „*Plaćanje cijene roditeljske ovisnosti: upoznavanje potreba djece roditelja ovisnika*“ temelji se na podacima preuzetim iz kvalitativne studije o oporavku ovisnika o drogama. U toj studiji, 70 liječenih ovisnika o heroinu s područja Škotske je intervjuirano tijekom procesa rehabilitacije i liječenja. Intervju je bio slobodan, a ispitanici su detaljno opisivali proces njihovog oporavka. Ispitanicima je napomenuto da prema subjektivnom dojmu istaknu iskustva koja su pozitivno ili negativno utjecala na proces njihovog oporavka, s kojim su se izazovima susretali tijekom oporavka, kojim "metodama i strategijama" su se morali koristiti kako bi ostali „čisti“ i kakvu su pomoć imali (je su li je uopće imali), od strane klinika i sličnih ustanova/udruga koje se bave pružanjem pomoći ovisnicima (McIntosh, Barnard, McKeganey, 2002). Uzorak ispitanika je stvoren na temelju nekoliko metoda: snowball metoda (25 ispitanika), podaci institucija za rehabilitaciju o bivšim ovisnicima koji su koristili njihove „usluge“ (17 ispitanika) te oglasi u novinama (28 ispitanika). Prosjek godina konzumiranja droga je 9,3 godine te je 52% ispitanika bilo ženskog roda. Prosječno vrijeme prestanka konzumacije droge bilo je 4,3 godine. Manje od polovice ispitanika (30) su roditelji koji su često u opisima svoje ovisnosti, procesa liječenja i općenito utjecaja droge na njihov život spominjali i utjecaj iste na živote njihove djece.

Roditelji su opisivali razliku između života i interakcije s djecom nakon liječenja u odnosu na život za vrijeme ovisnosti. Opisani kontrast dijelom omogućava uvid na jedan aspekt utjecaja roditeljske ovisnosti na djecu. Najočitiji način i situacije u kojima se manifestirao utjecaj ovisnosti roditelja na živote djece je trošenje novaca i prihoda domaćinstva na pribavljanje droge, radije nego na osiguravanje djetetu udobnog i zdravog okruženja:

„Što su mi više ljudi govorili da imam problem, to sam ga ja više poricala. Desilo se to jedne noći, kada sam već prodala sav namještaj u kući i djeca su stvarno umirala od gladi, a ja sam, umjesto da odtrčim njima pribaviti hranu, odtrčala sebi pribaviti drogu. Na kraju mislim da me sustigao sram i krivnja.“ (Pauline)

Ovisnost narušava strukturu i stabilnost obitelji u vidu dnevnog funkcioniranja i rutina (primjerice, vrijeme obroka, odlaska na spavanje, odvođenja i dovođenja djece u i iz škole):

„Čini se da jedina stvar koja mi je bila na pameti je bila droga – kako, gdje, od koga i na koji način ću ju nabaviti. A zapravo sam se trebala brinuti o tome što ću djetetu dati za doručak, ručak, gdje je sada i je li dobro. (Angela)

Ispitanici su bili svjesni negativnog načina na koji je njihova ovisnost utjecala na sposobnost da djeci budu uzori na koje se trebaju ugledati. Ovisnost je ugrožavala roditeljske kompetencije i vještine kao što se njihovo ponašanje manifestiralo na razvoj djece:

„Nisam htio da djeca slijede moje stope i moj primjer. Znam da je život koji sam vodio bio jedini koji su vidjeli i za koji su znali. To je bio način života koji su mislili da je prihvatljiv te koji bi i oni vjerojatno jednog dana vodili. Bojao sam se za njih, stvarno sam se bojao.“ (Ian)

Kao jedna u nizu posljedica roditeljske nemarnosti i nemogućnosti izvršavanja roditeljskih dužnosti djeca su preuzela kvazi-odrasle dužnosti, brigu o sebi ali i mlađoj braći i sestrama ukoliko su ih imali (djeca suovisnici):

„Mislim da mi je činjenica što sam imala svog malog dječaka uz sebe puno pomogla. Istovremeno sam znala da uništavam njegov život. Osjećala sam se bespomoćno u vezi toga, ali ipak je postojao mali dio mene koji je htio biti „tu“ za njega, biti odgovoran i sl. On se u potpunosti brinuo

sam za sebe, baš kao odrasla osoba, sa samo četiri godine. Ponašao se toliko odraslo da sam pomišljala kako je on sasvim u redu i kako me zapravo ne treba. Situacija je došla do faze kada se morao početi brinuti i za svog mlađeg brata. Takoreći, morao se igrati „mamice i tatice“. Ustao bi se ujutro i pripremio si svoju bočicu za doručak jer su mamica i tatica ležali u krevetu devastirani od noći prije. Tako da moje drigranje je stvarno utjecalo na starijeg sina.“ (Jane).

Iako su neki roditelji naveli da su od djece pokušali i trudili se, sakriti činjenicu ovisništva, očigledno je bilo je mnogo situacija kada su djeca svjedočila njihovom konzumiranju droge ili od strane drugih osoba koje su ih posjećivale u kući:

„Družila sam se s ljudima koji su ubrizgavali drogu, i ja sam to radila. Tada sam uzimala temazepam, valium, LSD, zapravo što god mi je bilo pri ruci. Nisam ni jela ni spavala, kuća je bila u katastrofalnom neredu, ljudi su dolazili u nju u bilo koje doba dana ili noći, često smo imali zabave. Život koji sam tada vodila je bio odvratan, a i zastrašujuć jer je cijelo vrijeme uz mene bio moj mali sinčić koji je vidio sve što se događalo oko njega.“ (Eileen)

„Uvijek sam govorila da se neću „bosti“ pred djetetom, svi to uvijek govore. Ali vidite, ako je došlo do toga da mi je uletio u kupaonicu dok sam ubrizgavala, nebih izvadila iglu iz ruke. Vidio je dosta toga, i pribor za ubrizgavanje, i otopinu i kako ju ubrizgavam.“ (Sharon)

„Još dan danas nemogu naći riječi koje bi opisale kako sam se osjećam u vezi toga da je vidio stvari koje nije trebao za vrijeme odrastanja. Dok su ljudi ubrizgavali drogu, on je bio u svojoj sobi. Ali ako nije htio tamo ostati, mogao je slobodno ušetati u prostoriju gdje smo mi sjedili s iglama u rukama. Vidio je previše stvari koje nije smio i nije trebao, i zbog toga se najviše osjećam krivim.“ (Mark)

Prema izjavama ispitanika djeca su svjedočila konzumaciji droge roditelja, a neki su posvjedočili i raznim aktivnostima dilažanja droge:

„Susretala sam se s ljudima koji su sa sobom vodili djecu dok su išli nabavljati drogu i to mi se stvarno gadilo. S vremenom sam počela misliti kako nema drugog načina da se to obavi, ali sada kada se toga prisjetim, nikada joj to iskustvo nebi mogla ponovno priuštiti“ (Judy)

Djeca koja su pratila svoje roditelje na susrete razmjene droge bila su i neposredno izložena rizicima i opasnostima narko-svijeta. Budući da se dilažanje droge odvija često i kasno tijekom noći, očito je kako je djetetova dnevna i noćna rutina bila opasno iskrivljena. Djeca koja su neposredno posvjedočila i posredno sudjelovala u svijetu dilažanja i konzumiranja droge, očito su posvjedočila i efektima droge na ponašanje roditelja, točnije promjene u ponašanju uslijed konzumacije ili apstinencije od droge:

„U periodu drogiranja, ako se dogodilo da sam dva dana bez droge, iskaljavala sam se na svojoj djeci. Sjećam se da bi se okrenula prema njima i vikala kako su oni krivi što trenutno nemam droge. Ako bi prigovorili i za najmanju sitnicu, zgrabila bih ih za vrat. Ne bi ih tukla jer sam negdje u pozadini uma znala da sam u ja kriva a ne oni. Zašto bi oni trebali trpiti za nešto za što nisu krivi?“ (Brenda)

Kao posljedica odrastanja u domu gdje je prisutna konzumacija i preprodaja ilegalnih droga, djeca roditelja ovisnika često imaju uvjetno rečeno «naklonjeniji» stav prema ovoj pojavi kao i puno veće znanje o njima nego li njihovi vršnjaci koji nisu odrasli u takvom okruženju:

„Ovako je i za djecu bolje. Sada se igraju vani u dvorištu, u poljima, idu u ribolov i rade ostale stvari koje nikada nebi imali prilike raditi da smo ostali u Edinburghu...prije par dana u kući je bilo nekoliko djece i Colin, moj mlađi sin je pušio „hašiš“. Jedna od djevojčica, koja ima otprilike dvanaestak godina ga je upitala ga je što je to. Colin ju je pogledao u stilu „Pa svi bi trebali znati što je to“. Sljedeći dan smo za ručkom imali raspravu o tome – shvatila sam da on uopće nije svijestan da je hašiš droga, mislilo je da je to nešto normalo, nešto što svi rade. Pa kako i ne bi kada su u svim kućama u kojima je bio u Edinburghu, svi pušili hašiš ili neku drugu ilegalnu supstancu. To samo pokazuje kako sam ih odgojila. Ali tada nisam shvaćala da im radim nešto loše.“ (Judy)

U ovom istraživanju postoje i iskazi o neposrednoj ugroženosti djece posebno u situacijama „obračuna“ roditelja ovisnika i diler. Djeci se i neposredno prijetilo nasiljem kako bi se natjeralo roditelja da plati dugove. Postoji mogućnost da je roditelj ovisnik bio u nemogućnosti zaštititi svoje dijete i od drugih potencijalno opasnih situacija:

„Moj najstariji sin je imao masnice na licu i mislim da su one nastale od strane mog partnera, ali ja sam bila previše „izvan sebe“ kako bi primijetila da se to događa. Samo se držim toga, što se moglo dogoditi u odnosu na ono što se sve moglo dogoditi.“ (Kathleen)

Djeca ovisnika bila su izložena verbalnom, emocionalnom a ponekad i fizičkom nasilju od strane svojih vršnjaka kada se saznalo da su im roditelji ovisnici:

„Želim biti u mogućnosti svojoj djeci pružiti dobar život. Ne želim da na mamu i tatu gledaju kao na narkomane. Ne želim da moraju patiti u školi ili negdje drugdje zbog našeg drogiriranja.“ (Gerry)

Za mnoge ovisnike jedini način da si priskrbe financije potrebne za nabavljanje droge je kroz kriminalne radnje, krađe, prostituciju ili pak provaljivanje. Kada je jedan ili oba roditelja sklon takvom ponašanju, postoji visok rizik da dijete koje je u ranoj dobi izloženo tomu razvije sklonosti ka kriminalu a odbojnost prema službama koje ga sprečavaju i sankcioniraju:

„Moj najstariji sin je često bio po zatvorima samnom. Vodila bi ga sa sobom kada sam išla krasti, a kada bi me uhvatili i zatvorili i on bi bilo u zatvoru samnom. Tada bi moja majka morala dolaziti u policijsku stanicu i njega „izvlačiti“ odatle.“ (Fiona)

Ispitanici su u intervju otkrili i kako su tijekom perioda ovisništva često bili odvojeni od svoje djece. Brojni su uzroci tomu, a najčešći su – odluka suda o skrbništvu nad djecom i preuzimanje djece na državnu skrb, tj preuzimanje od strane socijalne službe. Takva odvajanja su potencijalno vrlo stresna i za dijete i za roditelja:

„Bio je pravo mučenje kada sam išla posjećivati svoju djecu. Kada su me vidjeli, mislili su kako napokon idu kući. Najgore mi je bilo kada sam im morala reći kako još nije došlo vrijeme da se vrate. Ono što je situaciju činilo još gorom jest da su bili smješteni kod različitih obitelji, stariji sin kod jedne a mlađi kod druge obitelji, tako da čak nisu bili ni zajedno u tim mučnim vremenima. A kada sam odlazila po završetku posjeta, oni bi vrištali i plakali i vješali mi se oko nogu dok ih je socijalni radnik doslovno čupao od mene. Sjećam se kako sam tada razmišljala kako to nemogu više podnijeti, kako ne mogu gledati kako se pate. To me razdiralo iznutra.“ (Paula)

Jedno od malobrojnih istraživanja problema ovisništva s obzirom na život i funkcioniranje djece je pokazalo kako djeca roditelja ovisnika trpe brojne posljedice njihove konzumacije - često imaju pristup ilegalnim supstancama, izložena su svijetu bijede, siromaštva, kriminalnih radnji i aktivnosti a nerijetko i posrednom ili neposrednom fizičkom nasilju. Vrlo često su zanemarivana te zlostavljana – verbalno, emocionalno i fizički. Zbog ovisnosti roditelja i njihove nemogućnosti za primjerenu brigu i skrb, narušena je djeci prijeko potrebna dnevna rutina te osjećaj poznatosti i sigurnosti u domu. Razvidno je kako su djeca roditelja ovisnika u velikom riziku da i sami postanu ovisnici. Životni problemi djece čiji su roditelji ovisnici su teški. Međutim unatoč činjenici da se roditelji nisu u stanju primjereno brinuti o njima niti socijalna okolina i institucije od kojih je realno očekivati zaštitu i pomoć ne pokazuju očekivanu skrb. Navodimo samo neke primjere s područja Republike Hrvata koji govore o tome:

- Ima 20 godina narkomanskog staža, na heroinu je rodila kćer, a splitski sud joj je dodijelio skrbništvo!..... www.vijesti.rtl.hr (14.01.2019)

- Od 2716 ovisnika koji imaju djecu nadzire se samo njih 13! (7.10.2016)

Prema lanjskim podacima Hrvatskog zavoda za javno zdravstvo, 2716 roditelja liječeno je tj. liječi se zbog zlorabe opojnih droga. Od tog broja njih je 200 u braku s drugim ovisnikom ili ovisnicom. Nadalje, njih 445 živi u izvanbračnoj zajednici, od čega ih 146 živi s osobom također ovisnom o opijatima. Roditeljska prava oduzeta su od njih 53, a nadzor nad roditeljstvom provodi se samo u 13 slučajeva. Djeca se rađaju s “krizom” – Sama činjenica da su roditelji ili jedan roditelj ovisnici ne

uvjetuje ograničavanje roditeljskih prava, ali zahtjeva učinkovit nadzor sustava socijalne skrbi kako ne bi došlo do zanemarivanja ili zlostavljanja djece – stoji u tom izvještaju Zavoda. Izuzev tih podataka, ne postoji nikakva koordinirana aktivnost kojom se vodi sustavna briga o djeci u takvim obiteljima. <https://www.vecernji.hr/vijesti/od-2716-ovisnika-koji-imaju-djecu-nadzire-se-samo-njih-13-1119241> - www.vecernji.hr

- Među 129 djece koja odrastaju uz roditelje heroinske ovisnike čak je 45 mladih od 7 godina (26.10.2016). Riječ je o podacima Centra za zaštitu mentalnog zdravlja, prevenciju i izvanbolničko liječenje ovisnosti županijskog Zavoda za javno zdravstvo, iz kojega napominju kako je riječ o često zanemarivanom problemu. Ove smo podatke zatražili nakon što je prije nekog vremena u Zagrebu na Hitnu dovezena 4-godišnja djevojčica, kći ovisnika, koja se u kućanstvu otopala kokainom. <https://www.obavjestajac.hr/.../medju-129-djece-koja-odrastaju-uz-roditelje-heroinske...>

- Na području Osijeka 74 djece živi s roditeljima narkomanima (01.07.2011.) Česti su napisi o iskustvima roditelja čija su djeca upala u pakao droge. No, malo se obraća pozornost o situacijama kada dijete odrasta uz roditelje narkomane. Takva su djeca nerijetko prepuštena sama sebi, boje se potražiti pomoć ili ne znaju kome se obratiti. Od dr. Marije Kribl, voditeljice Centra za prevenciju i liječenje ovisnosti Osječko-baranjske županije, doznajemo kako čak 74 malodobne djece na području županije ima jednog ili čak oba roditelja narkomana! Sve su to opijatski ovisnici, a većina tih obitelji, oko 70 posto, živi na području Grada Osijeka. Od toga 21 dijete ima oba roditelja ovisnika, 45 djece ima oca ovisnika, a osmero majku ovisnicu - kazala je doktorica Kribl, zaključivši kako je riječ o sve izraženijem problemu koji hitno zahtijeva pozornost....

U nastavku članka razvidno je da ustanove međusobno službeno ne komuniciraju niti razmjenjuju informacije što je za neku djecu pogubno. Neka djeca bez pomoći struke žive s roditeljima ovisnicima godinama postajući i sami ovisnici:

.....Informaciju da je neki roditelj narkoman socijalni radnici od zdravstvenih ustanova tako dobiju jedino u slučaju kada se novorođenče rodi s apstinencijskom krizom. Međutim, što je s ostalim slučajevima, primjerice, ako netko od roditelja postane ovisnik dok je dijete malo? Tada socijalni radnici mogu doznati jedino ako se netko od bližnjih ili susjeda odluči to im prijaviti, ako je u školi ili vrtiću primijećeno da je dijete zapušteno ili od policije koja im daje obavijesti o intervencijama u svim oblicima obiteljskog nasilja. Prema tome ispada kako se sve prepušta slučaju, jer sve su to uglavnom situacije kada problem počne izmicati kontroli i kada je dijete već doživjelo traume zbog poremećenih odnosa u obitelji te je zanemareno, a nerijetko i zlostavljano.

<http://www.skolica.org/modules.php?name=News&file=print&sid=1576>

- Raspoznavanje droga

Proteklih se godina Zorica Wild kao socijalna radnica susrela s raznim situacijama u kojima su djeca odrastala uz roditelje narkomane. Prije nekoliko godina imali su nadzor u jednoj obitelji gdje je dijete osnovnoškolskog uzrasta znalo raspoznati apsolutno sve vrste droga! Također, zabilježene su i situacije gdje je dijete narkomana već u srednjoj školi i samo registrirano kao narkoman.

<http://www.skolica.org/modules.php?name=News&file=print&sid=1576>

Mnoge bebe rađaju se s teškim apstinencijskim krizama i napuštene od svojih majki ovisnica:

- Neodgovorne majke ovisnice u zadarskoj bolnici - bebe u teškoj apstinencijskoj krizi (08.01.2010.)

Teška ovisnica o heroinu, 30-godišnja Zadranka nedavno je u zadarskoj bolnici rodila prvo dijete. Iza sebe ima 12-godišnji narkomanski staž, cijelu trudnoću nije se prestajala drogirati, čak ni kad je primljena u bolnicu, međutim to je skrivala od liječnika. Da je majka ovisnica u bolnici su shvatili po teškoj apstinencijskoj krizi koju je dijete prolazilo nakon rođenja. Kad su je pitali želi li dijete, odbila ga je uzeti. Potpuno nesvjesna - Ne znam kako sam ostala trudna, nisam ni svjesna da sam rodila, niti se ičega sjećam. Ja ga mogu podragati, ali nemam prema tom djetetu nikakvih emocija, kao da je tuđe

- rekla je majka koja je nakon poroda otišla na liječenje u komunu.....

..... Godišnje u rodilištu imamo desetak takvih majki, međutim one uglavnom nisu registrirane ovisnice, niti to žele priznati kad ih primimo u bolnicu. O čemu se radi, shvatimo tek nakon poroda kad vidimo simptome ovisnosti kod tek rođene bebe. To su strašne slike, dijete ima konvulzije, ne prestaje plakati, preznojava se. Bebu odmah odvajamo od majke i počinjemo s terapijom - kaže šef zadarske Ginekologije dr. Branko Dukić, koji priznaje kako većina majki ovisnica ni u rodilištu ne želi prekinuti uzimanje droge.

(preuzeto s

<http://www.slobodnadalmacija.hr/Hrvatska/tabid/66/articleType/ArticleView/articleId/86799/Default.aspx>)

Realno je očekivati da pravosuđe iskoristi sve legalne mehanizme u zaštiti djece. Slučaj koji navodimo upućuje na ozbiljne propuste zbog kojih su djeca izložena traumama ne samo uslijed života s roditeljima ovisnicima nego i uslijed nemara institucija koje – odlučuju o djetetovoj daljnjoj “sudbini”:
Pet slučajeva koji su šokirali pravobraniteljicu: Dijete provelo u Domu 7 godina zbog sudskih gafova! (12.04.2011.)

- ***Dijete dali ocu narkomanu***

Dijete, čija je majka lišena roditeljske skrbi, a otac narkoman ga je priznao tek nakon sudske odluke, cijeli svoj život - punih sedam godina - provelo je u domu jer sud ocu nije oduzeo roditeljsku skrb. Tako dijete nije moglo na posvojenje, a sud je također u više navrata odbacio stručno mišljenje Centra za socijalnu skrb da se dijete smjesti kod udomitelja. Objašnjenje suda: treba čekati, jer možda će otac biti spreman odbaciti ovisništvo o drogama i stvoriti pretpostavke za život s djetetom! (preuzeto s <http://www.jutarnji.hr/mila-jelavic--dijete-provelo-u-domu-sedam-godina-zbog-sudskihgafova/93828>)

Zaključak:

U Republici Hrvatskoj kao i širim prostorima ne postoje sustavne studije problema djece roditelja ovisnika koja nerijetko iako maloljetna preuzimaju brigu o svojim roditeljima. U pružanju skrbi i brige za djecu suvosnike, osim roditelja ovisnika zakazuje i sudsko-pravni sustav, socijalne službe, pravobraniteljstvo za djecu te odgojno-obrazovne ustanove ali i druge institucije odgovorne u pružanju zaštite i pomoći djeci čine propuste. Ovo kod djece umjesto očekivane primjerene pomoći potencira nove traume. Logično je pretpostaviti kako u takvim okolnostima djeca roditelja ovisnika često ostaju prepuštena na brigu samima sebi, nerijetko «ulici» i drugim odraslim osobama koje njima manipuliraju ili ih izlažu nemoralu i nasilju.

Unatoč različitim konvencijama i zakonima, nacionalnim strategijama te institucijama koje se najčešće nesustavno, formalno, povremeno i «prigodno» bave zaštitom dječjih prava i pružanjem pomoći djeci u riziku, uočava se «socijalno sljepilo» koje nastaje nečinjenjem i ignoriranjem problema djece roditelja ovisnika. Upravo takvo životno okruženje koje «negira i ne vidi» probleme jedne od vulnerabilnih skupina djece stvara nove potencijalne ovisnike, osobe sklone kriminalnom miljeu, psihički oboljele osobe i vjerojatno buduće rizične roditelje. Takvo je stanje u potpunosti u srazu s onim propisanim i deklarativnim koje ističe obveznost primarne prevencije, interveniranja i zaštite djece u riziku. Problemu ovisništva koje je prema Svjetskoj zdravstvenoj organizaciji (WHO) definirano kao bolest ne pristupa se adekvatno definiciji, a za djecu roditelja ovisnika ne postoje evaluirani i stručno utemeljeni programi sustavne pomoći kojom bi se traumatiziranoj djeci primjereno situaciji pomoglo. Od odgojno-obrazovnih ustanova (predškolske, osnovnoškolske i druge), zdravstvenih, socijalnih nadasve očekuje se da djeci u riziku pristupe profesionalno i humano a to se u podjednakoj mjeri odnosi i na djecu čiji su roditelji ovisnici. Iz podataka koje u radu navodimo moguće je zaključiti (uvažavajući tamne brojke) kako u Hrvatskoj postoji čak 197,000 djece roditelja ovisnika o čijim životima i sudbinama recentna znanstveno-stručna literatura «ne govori gotovo ništa». Rastući društveni i pedagoški problem ovisništva i fenomen «socijalnog sljepila» o kojem se u radu govori zahtijeva humano-razvojni holistički pristup kako bi se pristupilo iznalaženju preventive ali i primjerene skrbi i rehabilitacije djece roditelja ovisnika. Za sada problemu se pristupa uglavnom birokratski, voluntaristički i stihijski, a posljedice s obzirom na individuu i društvo su nesagledive.

Literatura:

Baklaić, Ž., Dečković-Vukres, V., Kuzman, M. (2010), *Hrvatski zdravstveno-statistički ljetopis za 2009. godinu – Registar osoba liječenih zbog zlouporabe psihoaktivnih droga*, Hrvatski zavod za javno zdravstvo, Zagreb

Barnard, M., McKeganey, N., (2004), The impact of parental problem drug use on children: what is the problem and what can be done to help? *Addiction* 99 (3), 552-559

Čudina-Obradović, M., Obradović, J., (2006), *Psihologija braka i obitelji*. Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga

Kuzman, Katalinić, Pejak, Palavra, (2010), *Epidemologija ovisnosti u Hrvatskoj*. Zagreb: Hrvatski zavod za javno zdravstvo

Kuzman, Katalinić, Pejak, Palavra, (2010), *Izvešće o osobama liječenim zbog zlouporabe psihoaktivnih droga u Hrvatskoj u 2009. godini*. Zagreb: Hrvatski zavod za javno zdravstvo

McKeganey, N., Barnard, M., McIntosh, J., (2002), Paying the price for their Parents' Addiction: meeting the needs of the children of drug-using parents. *Drugs: education, prevention and policy*, 9 (3), 233-246

Rosić, V., Zloković, J. (2002), *Prilozi obiteljskoj pedagogiji*, Rijeka: Grafrade

Zloković, J., Dečman-Dobrnjić, O., (2008), *Djeca u opasnosti! – odgovornost obitelji, škole i društva*. Zagreb: Hrvatski pedagoško-književni zbor

INTERNET IZVORI

Hrvatski zavod za javno zdravstvo (2018) *Izvešće o osobama liječenim zbog zlouporabe psihoaktivnih droga u Hrvatskoj u 2017. godini*, preuzeto s https://www.hzjz.hr/wp-content/uploads/2018/11/Ovisni_2017.pdf 20.02.2019.

Hrvatski zavod za javno zdravstvo (2017) *Izvešće o osobama liječenim zbog zlouporabe psihoaktivnih droga u Hrvatskoj u 2016. godini*, preuzeto s https://www.hzjz.hr/wp-content/uploads/2018/05/DROGE_2016_Izvesce.pdf 20.02.2019.

Jutarnji list: Pet slučajeva koji su šokirali pravobraniteljicu: Dijete provelo u Domu 7 godina zbog sudskih gafova!, <http://www.jutarnji.hr/mila-jelavic--dijete-provelo-u-domu-sedam-godina-zbog-sudskih-gafova/938280/>, preuzeto, 09.07.2011.

Skolica, Vijesti: Na području Osijeka 74 djece živi s roditeljima narkomanima, <http://www.skolica.org/modules.php?name=News&file=print&sid=1576>, preuzeto 09.07.2011.

Slobodna Dalmacija: Zadar: beba u teškoj apstinencijskoj krizi zbog majčine ovisnosti o heroinu, <http://www.slobodnadalmacija.hr/Hrvatska/tabid/66/articleType/ArticleView/articleId/86799/Default.aspx>, preuzeto 09.07.2011.

Jutarnji list: Otac curice (4) otrovane kokainom: 'Supruga i ja smo se malo drogirali, ostatak bacili u smeće' <https://www.jutarnji.hr/vijesti/crna-kronika/slucaj-kakav-se-ne-pamti-otac-curice-4-otrovane-kokainom-supruga-i-ja-smo-se-malo-drogirali-ostatak-bacili-u-smece/5109374/> preuzeto 20.02.2019.

Net.hr: Iskrena ispovijest bivše narkomanke: 'Trebao mi je netko s kim ću razgovarati' <https://net.hr/magazin/zivotne-ispovijesti/iskrena-ispovijest-bivse-narkomanke-trebao-mi-je-netko-s-kim-cu-razgovarati/> preuzeto 20.02.2019.

Express: Majke ovisnice: "Rađale smo drogiranu djecu" <https://www.express.hr/life/majke-ovisnice-radale-smo-drogiranu-djecu-1176> preuzeto 20.02.2019.

Express: "Bolove sam liječila heroinom, koja sam ja glupača..." <https://www.express.hr/life/bolove-sam-lijecila-heroinom-koja-sam-ja-glupaca-672> preuzeto 20.02.2019.

Hrvatski zavod za javno zdravstvo (2018) Izvješće o osobama liječenim zbog zlouporabe psihoaktivnih droga u Hrvatskoj u 2017. godini preuzeto s https://www.hzjz.hr/wp-content/uploads/2018/08/DROGE_2017.pdf 20.02.2019.

Hrvatski zavod za javno zdravstvo (2017) Izvješće o osobama liječenim zbog zlouporabe psihoaktivnih droga u Hrvatskoj u 2017. godini preuzeto s https://www.hzjz.hr/wp-content/uploads/2018/05/DROGE_2016_Izvjesce.pdf 20.02.2019.

Jutarnji list: Nevjerojatna preobrazba 'nisam mogla dopustiti da mi uzmu bebu' Ispovijest ovisnice koja je koristila 20 grama heroína dnevno, a sada je sretna i zdrava majka male djevojčice. Preuzeto s <https://www.jutarnji.hr/life/zivotne-price/nisam-mogla-dopustiti-da-mi-uzmu-bebu-ispovijest-ovisnice-koja-je-koristila-20-grama-heroina-dnevno-a-sada-je-sretna-i-zdrava-majka-male-djevojvice/7356387/> 21.02.2019.

24 sata: Rodila ovisnike o heroinu: 'Bez droge ne mogu, ali ni bez djece' preuzeto s <https://www.24sata.hr/news/rodila-ovisnike-o-heroinu-bez-droge-ne-mogu-ali-ni-bez-djece-513498> 21.02.2019.

DRUGS ADDICTS PARENTS AND CHILDREN OF PARENTS OF ADDICTS AS MARGINALIZED GROUP

Summary

This paper presents scientific-educational discussion about children of parents of addicts and shows distinction between declarative and real state that refers to problem marginalization of a large number of juvenile children. Drugs addiction is complex personal, family and social problem. In Croatia during the 2017/2018 years, rate of treated addicts was 248,3 (248,3 persons on 100.000 residents at the age of 15-64 years old). A large number of addicts had children (37,6%). Children are exposed to lack of parental care, existential, material and physical deprivation, inadequate health care, family violence and often criminal acts by growing up with one or both parents of addicts,. All of the above, make these children a high-risk group. Some children of addicted parents are relieved of the care of older family members (grandparents, cousins), children's homes and foster families, although unfortunately there are many examples where children continue to live with their parents, drugs addicts. Children of parents of addicts represent a specific high-risk group of children which often try to take over self-care and care for their parents. Although there is a declarative level that guarantees help and protection, especially in risky situations, in everyday practice the real situation is much different. Scientific papers and literature are not sufficiently focused on the problems and needs of children of parents of addicts. This high risk group of children are marginalized even in the prevention programs and we can wonder if the institutions of child protection and legislation and the legal-judicial system, the social and educational institutions had failed in protecting and care one of the high-risk and vulnerable groups of children. The human development approach to the complex problem of the devastating effects of addiction on the family includes, among other things, the promotion of primary prevention and strengthening the better functioning risky families and their children, in which the educational and social institutions have a respectable role.

Keywords: *children of parents of addicts, addicted parents, marginal groups, prevention, strengthening risky families and children*

FEMICID I NAČELO DUŽNE PAŽNJE

Doc. dr Milica Kovačević¹

Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju Univerziteta u Beogradu

Apstrakt: Ubistva žena izdvajaju se svojim osobenostima od ostalih oblika ubistava i neretko su u bliskoj vezi sa fenomenom rodno zasnovanog nasilja, te iziskuju primenu posebnih mera prevencije i reakcije. Ubistvo žena u Srbiji takođe predstavlja izražen i opasan društveni problem. Relevantni međunarodni dokumenti ističu u prvi plan princip dužne pažnje koji obavezuje države da preduzmu sve što je u njihovoj moći da spreče ubistvo žena, odnosno da sprovedu krivični postupak i kazne učinioce pošto je krivično delo izvršeno. S obzirom da se načelu dužne pažnje u opisanom kontekstu u Srbiji do sada nije posvećivala potrebna pažnja, predmet rada jeste analiza obaveza koje država u vezi sa tim načelom ima. Poseban akcenat stavljen je na praksu Evropskog suda za ljudska prava, koji je već presuđivao u korist oštećenih onda kada su se države ogлуšile o načelo dužne pažnje. Cilj rada jeste da se izdvoje određene preporuke koje bi mogle unaprediti praksu.

Ključne reči: femicid, Evropski sud za ljudska prava, načelo dužne pažnje.

Opšta razmatranja

U medijima sve češće čitamo o ubistvima žena u slučajevima u kojima su osumnjičeni njihovi partneri, pri čemu se kao motivi pominju raskid emotivne veze, razvod, ljubomora, psihičke smetnje, alkoholizam, nemaština i tome slično.² I pored toga što se skretanje pažnje na ova krivična dela u načelu može smatrati pozitivnom pojavom, mišljenja smo da ne postoji svest o značaju, složenosti i pravim razmerama ovog problema, svemu onome što stoji u njegovoj pozadini, te samim tim ni o nužnosti postojanja kompleksnog i strateški koncipiranog pristupa pri suočavanju sa njim. Takav pristup ne bi se ticao samo formalnog reagovanja posredstvom policije i pravosuđa, već bi obuhvatao i niz mera edukativnog, socijalnog i kulturnog karaktera. Pri tome, sve ove mere ne samo da su preko potrebne, već se države i međunarodnim konvencijama obavezuju da se, u skladu sa načelom dužne pažnje, staraju o bezbednosti žena. Stoga je predmet rada analiza obaveza države u pogledu sprečavanja ubistva žena, a u skladu sa načelom dužne pažnje. Cilj rada jeste da iz pomenute analize proizađu određene preporuke koje bi mogle unaprediti zaštitu žena u Srbiji.

Uočeno je da između ubistva žena i drugih oblika ubistava postoje bitne razlike, te da stradanje žena i te kako ima veze sa njihovom rodnom pripadnošću i društvenim položajem koji ta pripadnost implicira. Ne pretendujući da na ovom mestu razmatramo jedno tako složeno pitanje kao što su to specifičnosti društvenog položaja žena, naglasćemo samo da je izvesno da društveni stereotipi o rodnom ulogama snažno utiču na interpretaciju muškog i ženskog ponašanja, a onda i na kreiranje odgovarajućih društvenih uloga, te da su takvi stereotipi osnov predrasuda i osnov putem koga se nastoje opravdavati razni vidovi diskriminacije (Žunić, 2012: 285). Iako se u radu nećemo baviti etiologijom femicida, potrebno je istaći da se femicid može dovesti u vezu sa fenomenom takozvane hegemonističke muškosti, pri čemu se hegemonistički maskulinitet ispoljava u praktikovanju muške dominacije nad ženama, decom i drugim članovima porodice uz muški stav da su žena, deca i porodica njihovo vlasništvo, da im duguju bespogovornu poslušnost i bespogovorno

¹ milica.kovacevic@fasper.bg.ac.rs

² Rad je rezultat rada na projektu *Razvoj metodologije evidentiranja kriminaliteta kao osnova kreiranja efikasnih mera za njegovo suzbijanje*, br. 179044. Projekat implementira Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju Univerziteta u Beogradu, a finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja RS.

poštovanje njihovog dominantnog položaja (Mršević, 2015: 31). Otuda se femicid neretko dešava nakon što žena donese odluku da napusti partnera, ili tamo gde je žena bila percipirana (osnovano ili ne) kao neverna muškarcu (Konstantinović Vilić, 2013:43).

Imajući u vidu osobenosti ubistva žena, krajem 20. veka u literaturi se pojavljuju različite definicije femicida, iako femicid nesumnjivo nije novitet nastao u savremeno doba. D. Russell i J. Caputi definišu femicid kao ubijanje žena od strane muškaraca, motivisano mržnjom, prezirom, zadovoljstvom ili predubedenjem o tome da žena zapravo pripada muškarcu poput poseda (Russell, 2008: 27). Kasnije su D. Russell i R. Harmes opredelile femicid kao ubijanje žena od strane muškaraca upravo zato što su žene, smatrajući da ovakva definicija obuhvata sve moguće seksistički usmerene motivacije učinilaca femicida (Russell, 2008: 27). Russell naglašava da se ne može govoriti o femicidu u slučajevima kada je za ubicu pol žrtve nebitan, kao na primer kada žena bude slučajno ustreljena pri pokušaju da se ubije muškarac (Russell, 2008: 34). Sam termin femicid je u javnom diskursu široko prihvaćen za označavanje ubijanje žena (Mršević, 2014: 81).

U literaturi nalazimo donekle različite tipologije femicida, ali se one mogu svesti na tipologiju koju daje Specijalna izvestiteljka UN za problematiku nasilja nad ženama. Ona izdvaja sledeće ključne oblika femicida: ubistvo kao rezultat nasilja u partnerskom odnosu, ubistva zbog praznoverja, ubistva zbog "časti", ubistvo u vezi sa oružanim sukobima, ubistvo zbog miraza (pre svega u Indiji), ubistva u vezi sa seksualnim opredeljenjem i polnim identitetom, te ubistva u vezi sa etničkom pripadnošću i domorodačkim statusom (UNODC, 2014: 2). U ovom radu fokusiraćemo se samo na problematiku femicida u vezi sa partnerskim i porodičnim nasiljem, s obzirom da je ubistvo žena u Srbiji pre svega zastupljeno u tom kontekstu. Naime, nesporno je da je najizraženiji oblik femicida u Srbiji, kao i u svetu, ubistvo žene kao posledica nesprečenih, eskaliranih i prolongiranih oblika porodičnog nasilja nad ženama (Mršević, 2015: 24), mada treba naglasiti da ne raspolažemo zvaničnim i egzaktnim podacima o ubistvu žena u Srbiji, te da oni koji istražuju ovu pojavu u velikoj meri koriste medijske izveštaje (Mršević, 2013: 54). U Svetskom izveštaju o nasilju i zdravlju (*The World Report on Violence and Health*) takođe je konstatovano da je između 40% i 70% ubijenih žena stradalo od ruke intimnog partnera (PATH i WHO, 2008: 33).

Femicid i načelo dužne pažnje u međunarodnim dokumentima

Celokupan koncept načela dužne pažnje tiče se odgovornosti države za radnje nedržavnih subjekata, a može se reći da je ovaj princip ustoličen u slučaju *Velasquez Rodriguez protiv Hondurasa* (Deller Ross, 2008: 511) koji je presuđen 1988. godine pred Interameričkim sudom za ljudska prava. U pitanju je bio nestanak studenta posle diplomca, za koga se sumnjalo da je otet kao politički disident i to uz znanje, a moguće i podršku, državnih struktura. Ukratko, Interamerički sud za ljudska prava je naglasio da u datim okolnostima nije od posebnog značaja kontekst u kome je mladić nestao, jer je država u svakom slučaju bila dužna da slučaj detaljno istraži i da se postara da se zaštite ljudska prava građanina (Hasselbacher, 2010: 193,4). Naime, ukoliko država garantuje ljudska prava, nije dovoljno da garancije ostanu na papiru i da država aktivno ne povređuje prava građana, već je neophodno da se ona i faktički postara da se stvore uslovi za uživanje tih prava.

Načelo dužne pažnje u vezi sa poštovanjem prava žena direktno je povezano sa međunarodnim dokumentima koji uvode minimalne standarde o pravima i položaju žena. Na internacionalnom nivou doneto je mnoštvo značajnih dokumenata sa ciljem sprečavanja i suzbijanja nasilja nad ženama, pa tako i femicida kao njegove najdrastičnije manifestacije. Spomenućemo tek neke od njih: Konvencija o eliminisanju svih oblika diskriminacije žena usvojena na Generalnoj skupštini UN 18. decembra 1979. godine, stupila na snagu 3. septembra 1981. godine; Interamerička konvencija o sprečavanju, kažnjavanju i eliminisanju nasilja nad ženama iz 1994. godine (Konvencija iz Belema u Parau), Protokol o pravima žena u Africi (uz Afričku povelju o pravima čoveka i naroda) usvojen 2003. godine i Konvencija Saveta Evrope o sprečavanju i borbi protiv nasilja nad ženama i nasilja u porodici-Istanbulska konvencija (CETS No.210) otvorena za potpisivanje 11. maja 2011. godine i ratifikovana Zakonom o potvrđivanju Konvencije Saveta Evrope o sprečavanju i borbi protiv nasilja nad ženama i nasilja u porodici (*Službeni glasnik RS-Međunarodni ugovori*, br. 12/2013).

Na starom kontinentu posebno je značajna Istanbulska konvencija (u daljem tekstu: Konvencija) koja je nakon desete ratifikacije od strane država potpisnica stupila na snagu 1. avgusta 2014. godine. Konvencija sadrži odredbe o prevenciji i suzbijanju nasilja u porodici i nad ženama koje

se u velikoj meri podudaraju sa odredbama srpskog pozitivnog prava, ali sadrži i određene odredbe koje treba posebno akcentovati. One se odnose na sistematsko suprotstavljanje nasilju ne samo kroz represivne mere, već i kroz najšire shvaćenu prevenciju. Tako je u trećem delu teksta Konvencije koji je posvećen prevenciji, u čl. 12. st. 1, predviđeno da se države obavezuju da preduzmu neophodne mere u promociji promena društvenih i kulturnih obrazaca ponašanja žena i muškaraca s ciljem iskorenjivanja predrasuda, običaja, tradicije i drugih praksi, koje se zasnivaju na ideji inferiornosti žena, odnosno na stereotipnim ulogama žena i muškaraca. Ovo pitanje je od izuzetnog značaja, s obzirom da direktno ukazuje na korene problema u vezi sa nasiljem nad ženama. Sa druge strane, treba naglasiti da se čuju i glasovi onih koji smatraju da su upravo odredbe Konvencije u vezi sa promenom duboko utemeljenih obrazaca i tradicija način da se nametne ideologija "zagriženih feministkinja", pa čak i da takve odredbe ograničavaju i negativno utiču na slobode i prava muškaraca. Ipak, u literaturi ne pronalazimo argumentovana izlaganja koja bi poduprla ove tvrdnje, već pre svega anonimno iznošenje raznih, moglo bi se reći, mizoginističkih stavova.³

Članom 13. st. 1 Konvencije države se obavezuju da, redovno i na svim nivoima, propagiraju, odnosno sprovode kampanje ili programe podizanja svesti u javnosti o različitim manifestacijama svih vidova nasilja prema ženama, njihovim posledicama po decu i potrebi da se takvo nasilje spreči u saradnji sa: državnim institucijama za ljudska prava i telima za ravnopravnost, civilnim društvom i nevladinim organizacijama, posebno ženskim, kad god je to potrebno, a sve s ciljem podizanja svesti i razumevanja šire javnosti. Ova odredba je značajna stoga što predviđa mere za edukovanje šire javnosti, pri čemu treba imati u vidu da učestalo i detaljno pisanje o nasilju i prikazivanje scena nasilja ne mora samo po sebi blagotvorno uticati na podizanje nivoa svesti, posebno ukoliko je reč o senzacionalističkom pristupu usmerenom na postizanje što većih tiraža i rejtinga. Dalje, čl. 48. st. 1. Konvencije utvrđuje da se strane obavezuju da preduzmu neophodne zakonodavne ili druge mere i zabrane obavezno alternativno razrešenje sporova, uključujući medijaciju i pomirenje, u odnosu na sve oblike nasilja koji su obuhvaćeni Konvencijom. Mišljenja smo da je i ova odredba veoma važna jer se njome suzbija lako razumljiva tendencija nadležnih da slučaj završe na najbrži i administrativno najjednostavniji način, iako to može biti u koliziji sa najboljim interesom žrtve.

Član 51. Konvencije je od ključnog značaja upravo za sprečavanje femicida, jer predviđa da se države obavezuju da preduzmu neophodne zakonodavne ili druge mere i obezbede da svi relevantni organi obave procenu rizika od smrtnosti, ozbiljnosti situacije i rizika od ponavljanja nasilja s ciljem upravljanja rizikom, i ukoliko je neophodno, obezbede koordiniranu zaštitu i podršku (čl. 51, st. 1). Prilikom obavljanja procene države su obavezne da predvide neophodne zakonodavne ili druge mere za sve faze istrage i primene zaštitnih mera u vezi sa pretpostavkom da učinioci dela nasilja poseduju vatreno oružje, odnosno imaju pristup vatrenom oružju (čl. 51, st. 2. Konvencije).

Član. 55. Konvencije propisuje da će države obezbediti da istrage, odnosno sudski postupci za krivična dela ne zavise u potpunosti od prijave ili žalbe koju podnosi žrtva za krivično delo i da se postupak može nastaviti i ako žrtva povuče svoju izjavu, odnosno prijavu. Ovime se takođe države obavezuju da postupaju u skladu sa načelom dužne pažnje, a uzima se u obzir i faktički položaj žrtve koja sa osumnjičenim neretko može biti u odnosu podređenosti ili zavisnosti, ili se pak iz psiholoških i drugih razloga koleba u vezi sa svojim učešćem u krivičnom postupku.

Načelo dužne pažnje neposredno je definisano u čl. 5. Konvencije, u kome se navodi da države moraju biti uzdržane od učešća u bilo kakvom činu nasilja nad ženama, te da obezbeđuju da državni organi, zvaničnici, službenici, ustanove i drugi akteri, koji istupaju u ime države, postupaju u skladu sa ovom obavezom. Članom 5. st. 2 predviđeno je da se države obavezuju da preduzmu neophodne zakonodavne ili druge mere i da, sa potpunom posvećenošću spreče, istraže, kazne i obezbede reparaciju za dela nasilja obuhvaćena Konvencijom koja izvrše nedržavni subjekti.

3 Vidi: A Voice for Men - Changing the Cultural Narrative.

<http://www.avoicemen.com/feminism/government-tyranny/the-great-danger-of-the-istanbul-convention/>

Femicid i praksa Evropskog suda za ljudska prava

Evropski sud za ljudska prava (u daljem tekstu: ESLJP) osmislio je određene smernice u pogledu postupanja u slučajevima porodičnog nasilja i nasilja prema ženama, a zahvaljujući pozamašnoj arhivi presuđenih slučajeva koji se tiču te problematike. Neke od presuda koje su imale najviše odjeka tiču se upravo femicida. S obzirom da je zadatak ESLJP da reaguje u slučajevima nepoštovanja Evropske konvencije o zaštiti ljudskih prava i osnovnih sloboda (4. novembar 1950. godine, Rim, skraćeno: EKLJP), stranke se u slučajevima femicida ovoj instituciji obraćaju pozivajući se na nepoštovanje prava na život, odnosno zbog povrede čl. 2 EKLJP, ali i zbog povrede čl. 14. EKLJP koji se odnosi na zabranu diskriminacije.

U slučaju *Opuz protiv Turske* (predstavka 33401/02, presuda od 9. juna 2009. godine) reč je o ubistvu majke podnositeljke predstavke. Predstavku je podnela supruga koja je godinama bila zlostavljana od strane supruga, pri čemu su njene krivične prijave više puta odbacivane jer su prijavljeni incidenti ocenjivani kao nedovoljno opasni. Suprug je jednom prilikom novčano kažnjen i na mahove pritvaran u kraćim periodima. U više navrata su oštećena i njena majka, koja je takođe više puta bila napadnuta od strane zeta, nakon prijavljivanja odustajale od krivičnog gonjenja usled straha po svoju bezbednost. Podnositeljka predstavke i njena majka su se u periodu od aprila 1995. godine do oktobra 2001. godine šest puta obraćale policiji zbog telesnih povreda i pretnji po život. U međuvremenu je došlo do razvoda. Poslednji incident okončan je tako što je suprug podnositeljke predstavke ubio njenu majku. Podnositeljka predstavke istakla je da država nije zaštitila život njene majke, ali i da su majka i ona bile žrtve rodne diskriminacije, usled koje se na nasilje nad njima nije reagovalo u skladu sa ozbiljnošću situacije.

Najpre, ESLJP nalazi da postoji odgovornost države za smrt majke podnositeljke predstavke, s obzirom da su brojne prijave i istorijat odnosa u porodici ukazivali na neophodnost primene zaštitnih mera (§ 136). Zatim, ESLJP je stanovišta da ne stoji argument države da bi vođenje krivičnog postupka i pored protivljenja oštećenih zapravo predstavljalo atak na sferu privatnih i porodičnih odnosa, posebno imajući u vidu to što je podnositeljka predstavke istakla da je odustajanje bilo posledica suprugovih pretnji. Štaviše, ESLJP ističe da u nekim slučajevima krivično gonjenje treba da bude preduzeto i nezavisno od volje oštećenih, zato što to nalaže potreba zaštite opštih interesa. Da li će se prevaga dati zaštiti porodičnih i privatnih odnosa ili opštem interesu zavisi od faktora kao što su: opasnost krivičnog dela, karakter povreda koje su nanete (psihičke ili fizičke), posledice po decu u porodici, rizik od ponavljanja krivičnog dela, karakter trenutnih odnosa i istorijat odnosa između oštećenog i osumnjičenog i drugo (§ 138). Zaštita prava iz čl. 8. EKLJP poprima drugorazredni značaj, onda kada se "uplitanjem" u porodični život sprečava vršenje krivičnog dela i ugrožavanje drugih sloboda i prava (§ 144). ESLJP je posebno naglasio da u slučajevima porodičnog nasilja zaštita prava i sloboda osumnjičenog nikako ne sme da uživa prvenstvo u odnosu na zaštitu prava oštećenih na život i očuvanje mentalnog i telesnog integriteta (§ 147).

Dakle, ESLJP u presudi *Opuz protiv Turske* konstatuje da su nadležni državni organi dužni da agilno prate dešavanja u porodičnom okruženju u kome je prijavljeno nasilje, da treba da reaguju pravovremeno i da se ne zaklanjaju iza zaštite privatnosti i porodičnog života.

U predmetu *Tomašić i drugi protiv Hrvatske* (predstavka broj 46598/06, presuda od 15. januara 2009. godine) reč je o ubistvu žene i deteta od strane bivšeg partnera i o samoubistvu. Naime muškarac M.M. je, nakon selidbe iz zajedničkog domaćinstva, pretio da će razneti bombom suprugu, zajedničko dete i sebe, pa je 2006. godine osuđen na 5 meseci zatvora i obavezno psihijatrijsko lečenje. On je i ranije bio agresivan što je i rezultiralo prestankom zajednice. Pretnje bombom je iznosio i pred policijom i zaposlenima u socijalnoj službi. Iz zatvora je otpušten u julu 2006. godine, pa je u avgustu iste godine puškom ustrelio bivšu nevenčanu suprugu, dete i sebe. Državno tužilaštvo zatražilo je od policije da utvrdi okolnosti u vezi sa psihijatrijskim lečenjem M.M. u kaznenoj ustanovi, pa je utvrđeno da, osim razgovora sa vaspitačima, zatvorskim lekarom i upravnikom, druge mere lečenja nisu primenjene, uz objašnjenje da je pokojnik bio izuzetno introvertna osoba (§10-17).

Iako je u predmetu *Tomašić i drugi protiv Hrvatske* država tvrdila da je u svemu postupano u skladu sa zakonom, ESLJP ocenjuje da se dužnost države da ne povređuje pravo na život u odgovarajućim okolnostima proširuje i na pozitivnu obavezu da se preduzmu preventivne operativne mere radi zaštite pojedinca čiji je život ugrožen kriminalnim radnjama drugog pojedinca (§50). S obzirom na poteškoće u vezi sa održavanjem mira i reda u savremenim društvima, nepredvidljivost

ljudskoga ponašanja i operativne odluke koje se moraju donositi vrednujući istovremeno prioritete i raspoložive resurse, ESLJP nastoji da prilikom razmatranja pozitivnih obaveza član 2. EKLJP ne tumači na način da vlastima nametne nemoguć ili nesrazmeran teret (§50-51). Vlasti nisu dužne da u slučaju svakog navodnog rizika za život preduzmu operativne mere radi sprečavanja ostvarenja tog rizika, već će pozitivna obaveza nastati kad se utvrdi da su vlasti znale ili da su morale znati za postojanje stvarnog i neposrednog rizika za život osobe zbog kriminalnih radnji treće osobe, te su propustile da preduzmu mere u okviru svojih ovlašćenja za koje se, po razumnoj proceni, moglo očekivati da će sprečiti taj rizik (§51). Dalje je sud utvrdio da hrvatske vlasti jesu bile upućene u rizik po život nastradalih s obzirom na to da je M.M. osuđen na zatvorsku kaznu, da je konstatovan poremećaj u njegovom ponašanju i da je naloženo obavezno psihijatrijsko lečenje, a posebno imajući u vidu da je iznosio pretnje po život u prisustvu državnih službenika. U takvim okolnostima vlasti su propustile da obave pretres stana M.M. u cilju proveravanja navoda o postojanju bombe, posebno imajući u vidu i mogućnost postojanja kakvog drugog oružja. Isto tako, ESLJP je mišljenja da poremećaji na koje ukazuje psihijatrijsko veštačenje obavljeno po naredbi domaćeg suda nisu mogli biti adekvatno lečeni tokom trajanja zatvorske kazne, naročito imajući u vidu izricanje kazne u trajanju od pet meseci, od čega je osuđeni oko dva meseca proveo u pritvoru, te konstataciju domaćeg suda da je neophodno kontinuirano lečenje. ESLJP nalazi da se razgovori za zatvorskim osobljem i upravnikom, od kojih niko nije psihijatar, ne mogu smatrati adekvatnim lečenjem, kao i da nije utvrđen pojedinačni program postupanja sa osuđenikom, iako nacionalni propisi to iziskuju (§52-57). Na propuste u lečenju nadovezuju se propusti u vezi sa procenom osuđenikovog stanja u momentu napuštanja kaznene ustanove, njegovom sposobnošću da se adaptira i rizicima koje on predstavlja po druga lica, jer takva procena zapravo nije ni sačinjena (§58). Imajući u vidu sve navedeno ESLJP smatra da nisu preduzete odgovarajuće mere kako bi se smanjila mogućnost da M.M. ostvari svoje pretnje nakon otpuštanja iz zatvora, čime je Hrvatska povredila čl. 2. EKLJP.

Iz predmeta *Tomašić protiv Hrvatske* proizlazi da određeni slučajevi nasilja u porodici iziskuju primenu konkretnih mera zaštite i pre nego što dođe do povrede nečijeg telesnog integriteta. U tom kontekstu posebno je bitno oduzimanje legalno posedovanog oružja, ali i obavljanje odgovarajućih radnji kako bi se proverilo da li lice identifikovano kao potencijalni nasilnik nelegalno poseduje oružje. Slučaj ukazuje i na problem adekvatnog ukazivanja medicinske pomoći psihički obolelim licima ili uopšte licima kojima je potrebna pomoć u domenu mentalnog zdravlja, kao i na obaveze države u pogledu postpenalnog tretmana.

Da rezimiramo, ESLJP svojim presudama konstatuje da su države obavezne da štite bezbednost i živote žena u situacijama kada su one ugrožene porodičnim i partnerskim nasiljem, te da izostanak reakcije ne mogu pravdati pozivanjem na nedodirljivost privatnog života građana. Zatim, neophodno je ažurno procenjivanje rizika u kome se žene nalaze i blagovremeno planiranje i primenjivanje mera shodno brižljivo obavljenoj proceni, pri čemu svaki nivo rizika ne iziskuje primenu mera. Jedna od najznačajnijih mera može biti oduzimanje oružja. Pri reagovanju na nasilje u partnerskim i porodičnim odnosima treba imati u vidu ukupan istorijat tih odnosa, odnosno ne treba posmatrati incidentne situacije izolovano. Žrtve treba da uživaju kompletnu i kontinuiranu zaštitu, koja ponekad može biti neophodna i nakon okončanja krivičnog postupka, pa čak i nakon izvršenja krivične sankcije.

I pored toga što je nesporno da ESLJP svojim presudama uticao na kreiranje standarda dužne pažnje u vezi sa postupanjem u slučajevima porodičnog nasilja i nasilja nad ženama, treba napomenuti da je Specijalna izvestiteljka UN za nasilje nad ženama u jednom od svojih izveštaja zamerila ovom sudu što se ne izjašnjava uvek o okolnostima u vezi sa diskriminacijom žena i što propušta da u svojim presudama naglasi da je jedan od uzroka nasilja nad ženama upravo njihova neravnopravnost (UN, 2015: 13,14).

Osvrt na Srbiju i završna razmatranja

Femicidu se poslednjih godina pridaje sve veća pažnja, posebno imajući u vidu da su se njime u prošlosti neuspešno i nedovoljno bavile mnoge države, pa i one najrazvijenije i najbogatije. Ispunjavanje obaveza u skladu sa načelom dužne pažnje stavlja države pred još kompleksnije izazove. Tako je Specijalna izvestiteljka UN za nasilje nad ženama istakla da stereotipni načini razmišljanja, neujednačeno definisanje femicida, nepostojanje adekvatnih statističkih podataka i istraživanja, kao i

mnogi drugi problemi opterećuju borbu protiv femicida u mnogim zemljama. Specijalna izvestiteljka naglašava da poštovanje načela dužne pažnje iziskuje: efikasnu istragu, procesuiranje i kažnjavanje izvršilaca femicida, posebno onda kada krivična dela ukazuju na obrazac ponašanja koji se sistematski ponavlja u jednom društvu; dostupnost pravde, što obuhvata tretiranje žena i njihovih porodica uz poštovanje njihovog dostojanstva; obezbeđivanje adekvatne kompenzacije za žene i njihove porodice; identifikovanje određenih grupa žena koje su pod posebno izraženim rizikom da budu žrtve nasilja i menjanje društvenih i kulturnih obrazaca radi eliminisanja predrasuda i običaja koji doprinose očuvanju ideja o inferiornosti ili superiornosti određenog pola i o stereotipnim ulogama muškaraca i žena (UN, 2012: 28).

Kada je reč o prilikama u Srbiji, Zaštitnik građana je krajem 2014. godine objavio *Izveštaj o primeni Opšteg i posebnih protokola za zaštitu žena od nasilja*, koji se u pojedinim segmentima odnosi direktno na femicid u vezi sa partnerskim i porodičnim odnosima. Među brojnim zamerkama na rad naših ustanova, ističemo tek neke: službenici nisu u potpunosti informisani o postojanju i sadržaju odgovarajućih protokola, te nedovoljno prepoznaju i razumeju položaj žena koje trpe nasilje u porodici i partnerskim odnosima, neravnotežu moći između žrtve i učinioca nasilja, cikličnu dinamiku nasilja i njegove posledice; sistem zaštite žena od nasilja ne poklanja dovoljno pažnje činjenici da su ubistva žena u porodici ili partnerskim odnosima najčešće konačni ishod dugotrajnog nasilja nad žrtvom, a ne koriste se dovoljno ni potencijali civilnog društva (Zaštitnik građana, 2014: 1,2). Dalje, kada je reč o problemima u radu institucija i njihovoj saradnji Zaštitnik građana ističe da se: žene koje trpe nasilje obraćaju češće policiji i zdravstvenim ustanovama, a ređe centrima za socijalni rad; da je broj krivičnih prijava koje su tužilaštvima podneli centri za socijalni rad i broj sudskih postupaka koje su radi zaštite od porodičnog nasilja pokrenuli višestruko manji od broja prijava i tužbi koje su podnele same žrtve, te da žrtve od organa starateljstva najčešće dobijaju savet i upućivanje da se same obrate drugim organima (Zaštitnik građana, 2014: 3). Kada je reč o postupanju u vezi sa evidentiranjem, koje je bitno kako za konkretne oštećene, tako i za korigovanje i unapređivanje budućeg postupanja, Zaštitnik građana ističe da nema jedinstvenih evidencija i da su podaci o nasilju međusobno nekompatibilni (Zaštitnik građana, 2014: 4). Konačno, što se tiče primene preventivnih mera, u izveštaju Zaštitnika građana uočeno je da se preventivne mere na nacionalnom, regionalnom i lokalnom nivou organizuju povremeno, neplanski, i da su uglavnom usmerene ka podizanju svesti zaposlenih, dok su mere usmerene na promenu odnosa društva prema nasilju nad ženama sporadične i nevidljive za širi krug građana (Zaštitnik građana, 2014: 5).

Smatramo da se među zamerkama Zaštitnika građana kao posebno značajan nedostatak ističe odsustvo preventivnih mera na nacionalnom nivou. Naime, bez takvih mera problem sveukupnog nasilja nad ženama sagledava se mimo konteksta koji odlikuju neravnopravnost žena i stereotipi o tradicionalno shvaćenim ulogama žena i muškaraca u Srbiji. Prevencija ne bi smela da se ograniči na sporadične i kratkotrajne kampanje, niti se može očekivati da isključivo mediji izveštavanjem u crnim hronikama edukuju stanovništvo. Saradnja ministarstava nadležnih za pravdu, unutrašnje poslove, zdravlje, socijalnu politiku, kulturu i obrazovanje, treba da rezultira preventivnim merama u čiju bi se implementaciju uključio i civilni sektor. Pri tome ne treba gubiti iz vida da se problem nasilja prema ženama pre svega tiče ustaljenih nepoželjnih obrazaca ponašanja, te da kao takav pogađa i razvijene i manje razvijene države, tako da nepovoljne ekonomske prilike nisu od odlučujućeg značaja, niti su faktor koji opravdava neprimenjivanje preventivnih mera.

Uz sve pomenute manjkavosti srpskog sistema, treba posebno istaći i da način vođenja statističkih evidencija ne može zadovoljiti internacionalne standarde u ovoj oblasti, što i te kako utiče na mogućnost praćenja i proučavanja femicida u vezi sa partnerskim i porodičnim odnosima. U tom smislu treba raditi na izmenama metodologije koja se primenjuje u godišnjim izveštajima iz oblasti pravosuđa, ali i preduzeti mere kako bi Srbija obezbedila adekvatne podatke radi učestvovanja u međunarodnim istraživanjima koja će u budućnosti omogućiti odgovarajuća poređenja i dalja istraživanja (Nikolić-Ristanović, Stevković, 2013).

Postupanje u skladu sa načelom dužne pažnje iziskuje i bolju i razvijeniju mrežu podrške za potencijalne žrtve femicida, što bi podrazumevalo dodatna ulaganja u SOS linije, sigurne kuće, kao i činjenje ove vrste usluga dostupnim, ili bar dostupnijim, u svim delovima Srbije, a ne samo u većim gradovima. No, u ove svrhe se mogu efikasnije koristiti i već postojeći resursi, pre svega pri centrima za socijalni rad koji svakako pokrivaju čitavu teritoriju države. Ostaje da se vidi u kojoj meri će Zakon o sprečavanju nasilja u porodici, *Službeni glasnik RS*, br. 94/16, doprineti poboljšanju ukupnih prilika

pošto njegovo primenjivanje potraje neko vreme, a imajući u vidu da je stupio na snagu sredinom 2017. godine. Državni organi se trenutno izjašnjavaju afirmativno o njegovim efektima, ali opsežnijeg evaluiranja rezultata nije još uvek bilo. Kada je reč o brojkama, mreža nevladinih organizacija Žene protiv nasilja objavila je, pozivajući se na medijsko izveštavanje, da je u 2017. godini u porodično-partnerskom kontekstu ubijeno 26 žena, dok je broj žena koje su u istom kontekstu stradale u 2018. godini iznosio 30 (ŽPN, 2017, 2018).

Dalje, treba razmotriti razloge zbog kojih su javna tužilaštva neretko odustajala od krivičnog gonjenja nasilnika pozivajući se na nesaradljivost oštećenih, iako ta saradnja nije nužna pretpostavka za krivično gonjenje. Tako se u opsežnom istraživanju krivičnopravne reakcije na nasilje u porodici u Vojvodini navodi da su krivične prijave odbacivane usled nedostatka dokaza, pa se navedena konstatacija obrazlagala i time što se "osumnjicheni branio ćutanjem, a oštećena je izjavila da ne želi da svedoči" (Jovanović, Simeunović-Patić, Macanović, 2012: 94). S tim u vezi je izuzetno važno edukovanje javnih tužilaca, pa i njihovo senzibilisanje za psihološke probleme i ponekad prisutno nepoverenje žrtava porodičnog nasilja prema državnim institucijama (Josimović i dr., 2016: 67-70). Zato se i u Nacionalnoj strategiji za sprečavanje i suzbijanje nasilja nad ženama u porodici i u partnerskim odnosima (*Službeni glasnik RS*, 27/2011) ističe da međunarodna praksa snažno sugerise da krivično gonjenje učinilaca treba da se vrši ukoliko postoje dokazi i onda kada žrtva nasilja to ne želi.

Konačno, s obzirom na to da se već nekoliko godina primenjuju različite mere za zaštitu žrtava nasilja u porodici, treba sagledati do sada postignute efekte, te razmotriti da li su potrebne promene na normativnom planu ili možda drugačiji i aktivniji pristup u praktičnoj implementaciji.

Literatura:

1. Deller Ross, S. (2008) *Women's Human Rights, The International and Comparative Law Casebook*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
2. Hasselbacher, L. (2010) State Obligations Regarding Domestic Violence: The European Court of Human Rights, Due Diligence, And International Legal Minimums of Protection. *Northwestern Journal of International Human Rights*, 2, str. 190-215.
3. Jovanović, S., Simeunović-Patić, B., Macanović, V. (2012) *Krivičnopravni odgovori na nasilje u porodici u Vojvodini*. Novi Sad: Pokrajinski sekretarijat za rad, zapošljavanje i ravnopravnost polova.
4. Josimović, S. i dr. (2016) *Postupanje u slučajevima nasilja u porodici i poboljšanje položaja žrtve u krivičnom postupku-Iskustva iz prakse*. Beograd: Udruženje javnih tužilaca i zamenika javnih tužilaca.
5. Konstantinović Vilić, S. (2013) Femicid kao oblik rodno zasnovanog nasilja. *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Nišu*, 64, str. 33-51.
6. Manjoo, R. (2012) *Report of the Special Rapporteur on violence against women, its causes and consequences*, UN, dostupno na: <http://www.ohchr.org/EN/Issues/Women/SRWomen/Pages/SRWomenIndex.aspx>, stranici pristupljeno 10.10.2016.
7. Manjoo, R. (2015) *Report of the Special Rapporteur on violence against women, its causes and consequences*, UN, dostupno na: <http://www.ohchr.org/EN/Issues/Women/SRWomen/Pages/SRWomenIndex.aspx>, stranici pristupljeno 10.10.2016.
8. Mršević, Z. (2013) Femicid. *Pravo i politika*, 1, str. 51-69.
9. Mršević, Z. (2014) Medijsko izveštavanje o femicidu. *Temida*, 1, str. 81-96.
10. Mršević, Z. (2015) *Mediji u Srbiji 2014. o rodno zasnovanom nasilju: Između stereotipa i zabave*. Beograd: United Nations Development Program.
11. Nikolić-Ristanović, V., Stevković, Lj. (2013) Evropska zbirka podataka o kriminalitetu i krivičnom pravosuđu: karakteristike i značaj za razvoj evidencija kriminaliteta u Srbiji. *Sociološki pregled*, 48(3), str. 373-400.
12. Russell D. (2009) Femicide: Politicizing the Killing of Females U: Program for appropriate technology in health (PATH) with WHO (2009), *Strengthening Understanding of Femicide:*

- Using Research to Galvanize Action and Accountability*, str. 26-38, dostupno na: https://www.path.org/publications/files/GVR_femicide_rpt.pdf, stranici pristupljeno 10.10.2016.
13. UNODC (2014) *Expert Group on gender-related killing of women and girls Bangkok*, 11-13 November 2014, dostupno na: <https://www.unodc.org/documents/justice-and-prison-reform/UNODC.CCPCJ.EG.8.2014.2-English.pdf>, stranici pristupljeno 11.10. 2016.
14. Zaštitnik građana RS (2014) *Izveštaj o primeni Opšteg i posebnih protokola za zaštitu žena od nasilja*.
15. Žunić, N. (2012) Rodni stereotipi o ženama i muškarcima u politici. *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Nišu*, 63, str. 281-296.

Internet izvori

1. <http://www.avoiceformen.com/feminism/government-tyranny/the-great-danger-of-the-istanbul-convention/>, stranici pristupljeno 12.01.2019.
2. <http://hudoc.echr.coe.int>, stranici pristupljeno 12.01.2019.
3. https://www.zeneprotivnasilja.net/images/pdf/FEMICID_Kvantitativno-narativni_izvestaj_za_2017_godinu.pdf, stranici pristupljeno 10.03.2019.
4. https://www.zeneprotivnasilja.net/images/pdf/FEMICID_Kvantitativno-narativni_izvestaj_za_2018_godinu.pdf, stranici pristupljeno 10.03.2019.

FEMICIDE AND THE DUE DILIGENCE STANDARD

Milica Kovačević, PhD

Faculty of Special Education and Rehabilitation, University of Belgrade

Summary

Femicide is characterized by a number of specific features which set it apart from the other forms of murder and it is closely linked to the phenomenon of gender-based violence, so that it calls for the implementation of specific measures of prevention and reaction. The killing of women in Serbia is also a growing and dangerous problem. The principle of due diligence obliges states to do everything in their power to prevent femicide, and also to prosecute and punish the perpetrators of this heinous crime. The principle of due diligence regarding femicide has not been given the due consideration in Serbia, so the subject of this paper is the analysis of state obligations in relation to that principle. Special emphasis is placed on the practice of the European Court of Human Rights and the judgements in favor of the victims in cases when states have breached the principle of due diligence. The aim of this paper is to set aside recommendations that could improve the practice in Serbia

Keywords: femicide, the European Court of Human Rights, the principle of due diligence.

POLOŽAJ MARGINALIZOVANIH GRUPA U DRUŠTVU

SEKCIJA I

**MARGINALIZOVANE GRUPE: MEĐUNARODNI STANDARDI I PRAKSA
EVROPSKOG SUDA ZA LJUDSKA PRAVA I USTAVNOG SUDA
BOSNE I HERCEGOVINE**

Akademik prof. dr Miodrag N. Simović, sudija Ustavnog suda Bosne i Hercegovine i redovni profesor Pravnog fakulteta Univerziteta u Banjoj Luci, redovni član Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, redovni član Evropske akademije nauka i umjetnosti, inostrani član Ruske akademije prirodnih nauka i redovni član Balkanskog naučnog centra Ruske akademije prirodnih nauka

Prof. dr Marina M. Simović, sekretar u Ombudsmanu za djecu Republike Srpske i vanredni profesor na Fakultetu pravnih nauka Panevropskog univerziteta „Apeiron“ u Banjoj Luci

Sažetak: Izgradnja inkluzivnog društva, u kome se razlika poštuje i cijeni i u kojem se aktivno bori protiv diskriminacije i predrasuda, podrazumijeva i osnaživanje marginalizovanih grupa i pojedinaca. S druge strane, ove grupe često su isključene iz odlučivanja, javnih institucija, osnovnih usluga, pa čak i državljanstva. One su osjetljivije na siromaštvo, češće su pogođeni bolestima opasnim po život, te su češće žrtve nasilja i eksploatacije. Protiv marginalizacije se može boriti: izgradnjom inkluzivnih institucija, podupiranjem zakonodavstva protiv diskriminacije, afirmacijom poštovanja ljudskih prava, jačanjem mjera jednakosti, podrškom ideji osnaživanja i odgovornosti kroz ciljne politike i programe i izgradnjom kapaciteta organizacija civilnog društva. Kad je u pitanju Bosna i Hercegovina, prava marginalizovanih grupa, prije svega seksualnih i rodni manjina, nemoguće je analizirati bez konteksta države u čijem je sastavu ona bila (bivša Jugoslavija) i okruženja u kojem se ona trenutno nalazi, te događaja kroz koje je prošla i uticaja izvana. Oni su neminovno uticali na stvaranje, kršenje, borbu ili ostvarivanje prava marginalizovanih grupa. Ipak, prvi koraci su već učinjeni: diskriminacija na osnovu seksualne orijentacije i rodnog identiteta je zabranjena zakonom; uvedeni su posebni postupci i jasno definisana uloga institucije Ombudsmana za ljudska prava BiH i sl. Borba za ljudska prava marginalizovanih osoba u Bosni i Hercegovini ide u pravcu dosljedne primjene postojećih antidiskriminacijskih propisa, edukacije sudija, tužioca i policajaca, rada sa zajednicom u pogledu edukacije o pravima i slobodama, te mehanizmima zaštite i rada sa društvom s ciljem uklanjanja homofobije i transfobije. U radu se daju relevantni međunarodni standardi koji se odnose na marginalizovane grupe, s odgovarajućom praksom Evropskog suda za ljudska prava i Ustavnog suda Bosne i Hercegovine. U okviru takvog pristupa, autori se zalažu za vladavinu prava, koja (i) u ovom slučaju podrazumijeva jasne i nedvosmislene norme, utemeljene na međunarodnim propisima.

Ključne riječi: homoseksualne grupe, djeca, žene, lica sa invaliditetom, lica sa duševnim smetnjama.

1. UVODNE NAPOMENE

Pod marginalizovanim grupama se podrazumijevaju različite skupine ljudi u određenoj kulturi, kontekstu i istoriji u opasnosti da budu izložene višestrukoj diskriminaciji zbog uzajamnog djelovanja različitih ličnih karakteristika ili osnova, kao što su pol, dob, etnička pripadnost, religija ili uvjerenje, zdravstveno stanje, invaliditet, seksualna orijentacija, rodni identitet, obrazovanje ili dohodak ili žive u različitim geografskim područjima⁴. Tu spadaju i osobe s invaliditetom, mladi, žene, lezbijke, gejevi,

⁴ <https://eige.europa.eu/rdc/thesaurus/terms/1280>, 14.02.2019.

biseksualne, transrodne i intersolne osobe, pripadnici manjinskih grupa, starosjedioci, interno raseljene osobe i osobe koje nisu državljani, uključujući izbjeglice, tražioci azila i radnici migranti⁵.

Iako razmišljanje o „grupama“ može biti korisno, grupe su često heterogene. Primjera radi, grupa „žene i djevojke“, koja se sastoji od polovine svjetskog stanovništva, vrlo je raznolika. Uključuje i žene i djevojčice iz bogatih i siromašnih sredina, djevojčice s teškoćama, autohtone djevojke, djevojke koje žive u ruralnim područjima itd. I bilo koju njihovu kombinaciju. Svaka žena doživljava diskriminaciju i nejednakost na jedinstven način, zavisno od njenog identiteta i drugim faktorima. Obilježje marginalizacije je da su ljudi koji su marginalizovani vrlo vjerojatno podložni višestrukim oblicima diskriminacije.

Socijalna revolucija sedamdesetih godina prošlog vijeka skovala je riječ „marginalizovan“ kako bi opisala iskustva onih koji žive na rubu *mainstream* SAD (*the mainstream of American culture*) (Baer, 1988: 162-176). Takve osobe su sistemski isključene iz punog učestvovanja u američkom snu i stoga im nedostaje samoučinkovitosti kako bi poboljšale svoju životnu situaciju. Pojam marginalizovan proširio se od prvobitnog upućivanja na manjine i osobe iz siromaštva, kako bi uključio dug popis kultura i populacija. Najčešći uzorak marginalizovanih grupa obuhvata: LGBT⁶, penzioneri, rasne - kulturne manjine, ratni veterani, osobe inteligencije ispod prosjeka, osobe koje imaju poremećen sluh, vizuelno i tjelesno oštećenje, osobe sa ozbiljnom i trajnom duševnom bolesti (SPMI⁷), osobe s kognitivnim oštećenjima, kockari i zavisnici od supstanci, osobe autističnog spektra, darovite i talentovane osobe, osobe s izobličenjima, osobe koje žive u siromaštvu, seksualni prestupnici, beskućnici i prestupnici⁸.

Popis marginalizovanih grupa koje su „pod najvećim rizikom“ je dug i izazovi s kojima se suočavaju širom svijeta u ostvarivanju ili nastojanju da ostvare svoja prava okupljanja i udruživanja su ogromni, izjavio je nezavisni ekspert Ujedinjenih nacija Maina Kiai - tokom predstavljanja svog izvještaja o pravima na okupljanje i udruživanje marginalizovanih grupa u Vijeću UN-a za ljudska prava⁹. „Međutim, ima previše slučajeva u kojima zakoni kojima se reguliše sloboda mirnog okupljanja i udruživanja ili opšte zakonske odredbe sadrže diskriminatorne odredbe koje ograničavaju ili u cijelosti zabranjuju određenim grupama pojedinaca koji pripadaju tim grupama da ostvare svoja prava na okupljanje i udruživanje“ - naglasio je Kiai. „Neaktivnost vlasti u zaštiti prava marginalizovanih grupa na slobodno okupljanje ima strašan učinak na grupe koje bi inače ostvarile to pravo“, kazao je Kiai. „Situacija nije ništa bolja ni u odnosu na pravo na slobodu udruživanja. Prema Izvještaju, neke države iskorištavaju svoju legitimnu obavezu da regulišu područja kao što je borba protiv terorizma - kako bi usmjerili aktivnosti marginalizovanih grupa. Štaviše, taktike nadzora koje su navodno osmišljene kako bi se spriječile kriminalne aktivnosti - često se selektivno koriste za ciljanje određenih grupa koje planiraju organizovati mirne skupove. „Pravo na slobodu mirnog okupljanja i udruživanja zaslužuju svi bez razlike“, istaknuo je Kiai. „Oni igraju ključnu ulogu u osnaživanju pojedinaca koji pripadaju grupama koje su najviše izložene riziku - da potražuju druga prava i prevladaju izazove povezane s marginalizacijom“¹⁰.

Nediskriminacija i jednakost su ključna ljudska prava koja se primjenjuju i na pravo na obrazovanje. Države su obavezne primijeniti ta načela na nacionalnom nivou. Nacionalni zakoni mogu zabraniti diskriminaciju i stvoriti okruženje koje omogućuje veću jednakost. Nadalje, afirmativne akcije i promotivne mjere često su potrebne kako bi se uklonile postojeće nejednakosti i razlike u obrazovanju.

⁵ https://international.gc.ca/world-monde/issues_development-enjeux_developpement, 15.02.2019.

⁶ U značenju osoba: *lesbian, gay, bisexual and transgender*.

⁷ Serious and persistent mental illness.

⁸ http://www.mnpsych.org/index.php?option=com_dailyplanetblog&view=entry, 14.02.2019.

⁹ <https://www.ohchr.org/en/issues/assemblyassociation/pages/srfreedomassemblyassociationindex.aspx>, 10.02.2019. Gospodin Maina Kiai (Kenija) preuzeo je svoju dužnost prvog specijalnog izvjestioca o pravu na slobodu mirnog okupljanja i udruživanja u maju 2011. godine. Kiai je bio izvršni direktor Međunarodnog vijeća za politiku ljudskih prava; predsjednik Nacionalne komisije za ljudska prava u Keniji; afrički direktor Međunarodne grupe za ljudska prava i afrički direktor Amnesty Internationala. Kao posebni izvjestilac, on je nezavisan od bilo koje vlade ili organizacije i obavlja funkciju u njegovom individualnom svojstvu.

¹⁰ Check the Special Rapporteur's full report: <https://www.ohchr.org/en/hrbodies/hrc/regularsessions/session26/pages/listreports.aspx>, 17.02.2019.

Pravo na obrazovanje je univerzalno i ne dopušta nikakav oblik isključivanja ili diskriminacije. Međutim, sve se zemlje suočavaju s izazovima koji jemče jednake mogućnosti za sve u pristupu obrazovanju i unutar obrazovnih sistema. Marginalizovane grupe često ostavljaju iza sebe nacionalnu obrazovnu politiku, što mnogim ljudima uskraćuje pravo na obrazovanje¹¹. Korijeni diskriminacije su najčešće u strahu od nedovoljno poznatog, u predrasudama i neznanju, a uzrokuju isključivanje onih koji su drugačiji. Tako, roditelji najčešće strahuju da djeca ne budu ismijana od strane sopstvenih vršnjaka. Nastavnici i učitelji strahuju da neće znati da rade sa takvom djecom i da će se suočiti sa izazovima i mogućim neuspjehom. Zaposleni u specijalnim školama strahuju da će ostati bez posla¹². Roditelji djece kojima nije potrebna nikakva posebna podrška strahuju da će učitelji i nastavnici, usredsređeni na djecu sa smetnjama, zanemarivati njihovu djecu¹³.

Položaj i status LGBT osoba uopšte u kontekstu bosanskohercegovačkog društva i poštovanja osnovnih ljudskih prava i sloboda može se ocijeniti kao zabrinjavajući. U prilog takvoj tvrdnji govori i godišnji izvještaj Internacionalne lezbijske, gej, biseksualne, transeksualne i interseksualne asocijacije (ILGA¹⁴ - Europe) Rainbow Europe Index 2011, gdje je na skali poštovanja LGBT ljudskih prava od - 7 (najniži nivo) do 17 (najviši nivo poštovanja LGBT ljudskih prava), stanje u Bosni i Hercegovini, okarakterizirano brojem 1, dakle kao stanje vrlo niskog nivoa tolerantnosti i poštovanja LGBT ljudskih prava (ILGA Europe, 2011: 50–51). Na ovo, takoreći, alarmantno stanje ukazuju i brojne nevladine organizacije, relevantni međunarodni akteri, pojedini mediji, kao i određeni dio akademske zajednice, ali su reakcije na ova upozorenja skoro beznačajne, kada ih uopšte i ima. Iako je ovaj godišnji izvještaj urađen i 2012. godine, a stanje u Bosni i Hercegovini ocijenjeno nešto bolje nego prethodne godine – brojem 5, i dalje se radi o niskom nivou poštovanja prava i sloboda LGBT osoba (Vasić, 2013: 6-51). Takođe, verbalni i fizički napadi na osnovu seksualne orijentacije i/ili rodnog identiteta, govora mržnje (Vasić, 2013: 6-51), kao i nekorektnog medijskog izvještavanja o LGBT temama (Čaušević, Ljevak, 2012: 32 i 33) - nisu sankcionisani na adekvatan način (Huremović, Durković, 2017: 7-67).

2. MEĐUNARODNI STANDARDI

Pravo na slobodu okupljanja predstavlja fundamentalno pravo u demokratskom društvu i, kao i pravo na slobodu izražavanja, jedno je od osnova takvog društva¹⁵. Član 11 Evropske konvencije za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda¹⁶ javnim vlastima nameće obavezu da se uzdrže od arbitrarnog miješanja u pravo na slobodu udruživanja i okupljanja. Međutim, istinska i efektivna sloboda okupljanja i udruživanja ne može se ograničiti samo na obavezu države da se ne miješa, jer čisto negativni koncept ne bi bio u skladu sa svrhom i ciljem ovog člana niti sa Konvencijom uopšte. Zbog toga, postoji pozitivna obaveza države da osigura efektivno uživanje prava na slobodu okupljanja¹⁷ čak i u odnosima između pojedinaca¹⁸. Stoga je na javnim vlastima obaveza da osiguraju

¹¹ <https://www.right-to-education.org/marginalised-groups>, 17.02.2019.

¹² Konvencija UN o pravima djeteta u članu 28 utvrđuje da dijete ima pravo na obrazovanje. Država je obavezna da osigura besplatno i obavezno osnovno obrazovanje, podstiče različite oblike srednjeg obrazovanja, dostupne svima i omogućiti pristup višem obrazovanju u skladu sa sposobnostima djeteta. Inkluzivni pristup u obrazovanju se oslanja na princip poštovanja prava na obrazovanje za sve. Svako dijete ima pravo na kvalitetno obrazovanje u skladu sa svojim potrebama. Inkluzivno obrazovanje pruža mogućnost svoj djeci da budu dio sopstvene vršnjačke grupe, da se kao njen član socijalizuju i u procesu nastave i učenja budu pripremana da kada odrastu mogu ravnopravno da žive i učestvuju u društvenom životu.

¹³ <https://pescanik.net/inkluzija-je-ljudsko-pravo/>, 20.02.2019.

¹⁴ [International Lesbian, Gay, Bisexual, Trans and Intersex Association](https://www.ilga-europe.org/), 20.02.2019.

¹⁵ Vidi Evropski sud za ljudska prava, *G protiv Njemačke*, aplikacija broj 13079/87, odluka o dopustivosti od 6. marta 1989. godine i *Rai i drugi protiv Ujedinjenog Kraljevstva*, aplikacija broj 25522/94, odluka o dopustivosti od 6. aprila 1995. godine.

¹⁶ U daljem tekstu: Evropska konvencija.

¹⁷ Vidi Evropski sud za ljudska prava, *Wilson, National Union of Journalists i ostali protiv Ujedinjenog Kraljevstva*, aplikacije br. 30668/96, 30671/96 i 30678/96, stav 41, ECHR 2002-V.

¹⁸ Vidi *Plattform "Ärzte für das Leben" protiv Austrije*, presuda od 21. juna 1988. godine, Serija A no. 139, p. 12, stav 32.

istinsko funkcionisanje udruženja i političkih partija čak i onda kada ljute ili vrijeđaju osobe koje se protive zakonitim idejama i zahtjevima koje udruženje ili partija nastoji promovisati. Zatim, njihovi članovi moraju biti u stanju održavati skupove bez straha da će biti objekt fizičkog napada njihovih protivnika. Ovaj strah može udruženje ili drugu grupu koja podržava zajedničke ideje ili interese obeshrabriti od otvorenog izražavanja mišljenja o kontroverznim pitanjima koja se tiču zajednice. Najzad, u demokratskom društvu, pravo na kontrademostracije ne može se proširiti na sprječavanje prava na slobodu okupljanja¹⁹.

Obaveza je javnih vlasti da preduzmu razumne i prikladne mjere da omoguće da se dozvoljeni protesti odvijaju mirno. Međutim, one to ne mogu i apsolutno garantovati i imaju široka diskreciona prava u izboru sredstava koja će koristiti²⁰. U ovoj oblasti obaveza koju preuzimaju javne vlasti u skladu s članom 11 Konvencije jeste u pogledu mjera koje će biti preduzete, a ne rezultata koji će biti postignuti. U tom smislu, Evropski sud za ljudska prava²¹ ne ispituje pravovremenost i taktiku policije već samo da li je osnovana tvrdnja da nisu preduzete neophodne mjere²².

Prema stanovištu Evropskog suda za ljudska prava, tolerancija i poštovanje jednakog dostojanstva svih ljudskih bića predstavljaju temelje demokratskog i pluralističkog društva. Zbog toga se, u principu, u određenim demokratskim društvima može smatrati neophodnim da se sankcionišu ili čak spriječe svi oblici izražavanja koji šire, podstiču, promovišu ili opravdavaju mržnju na osnovu netrpeljivosti, ako se osigura da su „formalnosti“, „uslovi“, „ograničenja“ ili „kazne“ proporcionalne legitimnom cilju kojem se teži²³. Dalje, prema stanovištu Evropskog suda, podsticanje mržnje ne mora podrazumijevati i čin nasilja ili druga krivična djela. Međutim, i sami napadi na lica počinjeni vrijeđanjem, ismijavanjem i klevetanjem posebne grupe ili dijela stanovništva mogu biti dovoljni za vlast da favorizuje borbu protiv rasističke mržnje u vidu slobode izražavanja kad se ona vrši na neodgovoran način²⁴. Pri tom, Evropski sud posebno naglašava da je diskriminacija zasnovana na seksualnoj osnovi jednako ozbiljna kao i diskriminacija zasnovana na „rasi, porijeklu i boji“²⁵. Izrazi koji konstituišu govor mržnje ne uživaju zaštitu člana 10 Evropske konvencije²⁶. Najzad, efektivna prevencija teških djela kada se dovode u pitanje bitni aspekti i suština prava koje se garantuje, javnim vlastima može nametati obavezu kreiranja efikasne odredbe krivičnog prava koja će kroz efektivnu istragu i krivično gonjenje odvrćati od počinjenja takvih djela²⁷.

3. PRAKSA EVROPSKOG SUDA ZA LJUDSKA PRAVA

Posebno značajnu ulogu kad je u pitanju zaštita prava marginalizovanih grupa ima Evropska unija u pogledu usvajanja antidiskriminacijskih propisa, te uticaja na države članice i potencijalne kandidate na promjenu nacionalnog zakonodavstva. Istu ulogu ima i Vijeće Evrope kroz svoje rezolucije, a dalje i Evropski sud - kroz svoju praksu.

¹⁹ Vidi Evropski sud za ljudska prava, *Ouranio Toxo i drugi protiv Grčke*, presuda od 20. oktobra 2005. godine, stav 37. s referencama na navedenu praksu ovog suda.

²⁰ Vidjeti, *mutatis mutandis*, Evropski sud za ljudska prava, *Abdulaziz, Cabales i Balkandali* od 28. maja 1985. godine, Serija A br. 94, str. 33 i 34, stav 67 i *Rees* od 17. oktobra 1986. godine, Serija A, br. 106, str. 14 i 15, st. 35-37.

²¹ U daljem tekstu: Evropski sud.

²² Vidi, citiranu, *Plattform "Ärzte für das Leben"*, stav 36.

²³ Vidi Evropski sud, *Erbakan protiv Turske*, presuda od 6. jula 2006. godine, stav 56.

²⁴ Vidi Evropski sud, *Féret protiv Belgije*, aplikacija broj 15615/07, stav 73, od 16. jula 2009. godine.

²⁵ Vidi, *inter alia*, Evropski sud, *Smith i Grady protiv Ujedinjenog Kraljevstva*, aplikacije br. 33985/96 i 33986/96, stav 97, ECHR 1999-VI.

²⁶ Vidi citiranu, *Gündüz*, stav 41.

²⁷ Vidi, *mutatis mutandis*, citiranu *X i Y*, st. 23-24 i 27; *August protiv Ujedinjenog Kraljevstva*, (dec.), aplikacija broj 36505/02, od 21. januara 2003. godine i *M. C. protiv Bugarske*, aplikacija broj 39272/98, stav 150, ECHR 2003-XII.

3.1. Homoseksualne grupe

3.1.1. *E. B. protiv Francuske* (43546/02) – usvajanje djece, od 22. januara 2008. godine

Slučaj se odnosio na odbijanje zahtjeva žene, koja je živjela u stalnoj vezi s drugom ženom, za prethodno odobrenje prava na usvajanje djeteta. Evropski sud je ustanovio da je homoseksualnost podnositeljke bila presudan razlog za odbijanje njenog zahtjeva za usvajanje djeteta, premda francuski zakon istovremeno dozvoljava osobama koje žive same da usvoje dijete, pa time otvara i mogućnost za usvojenje od strane homoseksualne osobe koja živi sama.

Utvrđena je povreda člana 14 u vezi s povredom člana 8 Evropske konvencije.

3.1.2. *Bączkowski i dr. protiv Poljske* (1543/06), od 3. maja 2007. godine - sloboda okupljanja

Podnosioci zahtjeva su se zalagali za prava homoseksualaca. Lokalni organi su im 2005. godine uskratili dozvolu za demonstracije u Varšavi, kojima se htjela skrenuti pažnja na diskriminaciju manjina, žena i invalida. Demonstracije su ipak održane.

Premda su demonstracije naposljetku održane, podnosioci zahtjeva preuzeli su rizik, zato što u tom trenutku nije postojalo službeno odobrenje. Tek su kasnije mogli uložiti žalbu (pravni lijek) zbog odbijanja odobrenja. Razumno se moglo pretpostaviti da je stvarni razlog za odbijanje dozvole bila odbojnost lokalnih organa prema homoseksualnosti.

Utvrđena je povreda člana 11 (sloboda okupljanja i udruživanja), člana 13 (pravo na djelotvoran pravni lijek) i člana 14 Evropske konvencije (zabrana diskriminacije)

3.1.3. *Kozak protiv Poljske* (13102/02), od 2. marta 2010. godine - najam stana

Muškarac homoseksualne orijentacije, nakon smrti svog partnera, nije mogao preuzeti ugovor o najmu za stan u kojem su stanovali zajedno. Evropski sud nije priznao argument da je uopšteno isključenje osobe koja živi u homoseksualnoj vezi, kao pravnog sljednika ugovora o najmu - bilo nužno radi zaštite porodice. Utvrđena je povreda člana 14 (zabrana diskriminacije) u vezi porodice iz člana 8 Evropske konvencije (pravo na poštovanje doma).

3.1.4. *P.B. i J.S. protiv Austrije* (18984/02), od 22. jula 2010. godine – zdravstvena zaštita

Slučaj se odnosio na protivljenje nadležnih organa da se zdravstvena zaštita prizna homoseksualnom partneru jednog osiguranika. Prije izmjena zakona koje su uslijedile u julu 2007. godine, austrijsko je pravo propisivalo da se samo bliski rođaci osiguranika ili životni partner suprotnog pola mogu smatrati članovima porodice. Evropski sud je zaključio da je prije jula 2007. postojala povreda člana 14 (zabrana diskriminacije) u vezi s povredom člana 8 (pravo na poštovanje privatnog i porodičnog života). Izmjene zakona iz jula 2007. godine rezultirale su time da je navedeni zakon sada neutralno formuliran s obzirom na seksualnu orijentaciju životnog partnera, pa stoga prema shvatanju Suda više ne postoji povreda.

3.1.5. *Lustig-Prean i Beckett protiv Ujedinjenog Kraljevstva* (31417/96 i 32377/96), te *Smith i Grady protiv Ujedinjenog Kraljevstva* (33985/96 i 33986/96) od 27. septembra 1999. godine

***Perkins i R. protiv Ujedinjenog Kraljevstva* (43208/98 i 44875/98), te *Beck, Copp i Bazeley protiv Ujedinjenog Kraljevstva* (48535/99, 48536/99 i 48537/99) od
22. oktobra 2002. godine
- Otpuštanje sa radnog mjesta-**

U ovim presudama se radilo o otpuštanju podnosioca zahtjeva iz vojske samo zbog homoseksualnosti nakon istrage o njihovoj seksualnoj orijentaciji. Evropski sud je odlučio da mjere protiv podnosioca zahtjeva predstavljaju teško zadiranje u njihov privatni život, te da nisu bile opravdane „uvjerljivim i važnim razlozima“. Utvrđena je povreda člana 8 Evropske konvencije.

3.1.6. *Salgueiro da Silva Mouta protiv Portugalije* (33290/96), od 21. decembra 1999. godine - starateljstvo

Slučaj se odnosio na oduzimanje zajedničkog starateljstva ocu zbog njegove homoseksualnosti. Odluka portugalskih sudova uglavnom se temeljila na činjenici da je podnosilac zahtjeva homoseksualac i da „dijete treba živjeti u tradicionalnoj portugalskoj porodici“. Evropski sud je zaključio da je takav nejednaki tretman, koji proizlazi iz obrazloženja presude gdje se kao argument navodi seksualna orijentacija, nespojiv s Evropskom konvencijom. Utvrđena je povreda člana 14 u vezi s povredom člana 8 Evropske konvencije.

3.1.7. *J.M. protiv Ujedinjenog Kraljevstva* (37060/06), od 28. septembra 2010. godine- alimentacija

Nakon razvoda braka, bivšem suprugu podnositeljke zahtjeva dodijeljeno je starateljstvo za zajedničku djecu, a njoj nametnuta obaveza plaćanja alimentacije. Ona je od 1998. godine bila u intimnoj vezi s drugom ženom s kojom je i živjela. Zakon koji je važio u to doba – prije uvođenja Zakona o istopolnoj zajednici - predviđao je smanjenu alimentaciju za izdržavanje djeteta, ako je drugi roditelj stupio u novu vezu, bez obzira na to radi li se o bračnoj ili vanbračnoj zajednici, ali nije vodio računa o istopolnoj zajednici.

Evropski sud je ustanovio da propisi o alimentaciji prije uvođenja Zakona o istopolnoj zajednici diskriminiše istopolne zajednice. Utvrđena je povreda člana 14 (zabrana diskriminacije) u vezi s povredom člana 1 Protokola 1 uz Evropsku konvenciju (pravo na mirno uživanje imovine).

3.1.8. *Schalk i Kopf protiv Austrije* (30141/04), od 24. juna 2010. godine – sklapanje braka

Podnosioci zahtjeva su homoseksualni par u stabilnoj vezi. Od službenih organa u Austriji zatražili su dozvolu za sklapanje braka. Njihov je zahtjev (nacionalnom organu) odbijen uz obrazloženje da brak mogu zaključiti samo dvije osobe različitog pola. To su shvatanje potvrdili (nacionalni) sudovi. Evropski sud je najprije ustanovio da se odnos podnosioca zahtjeva – kao i odnos heteroseksualnog para u istoj situaciji – može podvesti pod pojam „porodičnog života“. Međutim, iz Evropske konvencije ne proizlazi obaveza država potpisnica da se istopolnom paru omogući sklapanje braka. Nacionalni organi najbolje mogu procijeniti potrebe društva u tom području i odgovoriti na njih, budući da brak ima duboko ukorijenjeno socijalno i kulturno značenje, koje se znatno razlikuje od društva do društva. Ne radi se o povredi člana 12 (pravo na sklapanje braka) ni o povredi člana 14 (zabrana diskriminacije) u vezi s povredom člana 8 Evropske konvencije.

3.1.9. *Bayev and Others v. Russia* (applications nos. 67667/09, 44092/12, and 56717/12), od 20. juna 2017. godine

Aplikanti su Nikolay Bayev, Aleksey Kiselev i Nikolaj Aleksejev, državljani Rusije, koji žive u Moskvi i Gryazy (Rusija). Oni su gej aktivisti. Predmet se tiče njihove žalbe na zakone u Rusiji koji zabranjuju promociju homoseksualnosti, poznat kao „zakon o gej propagandi“.

Doneseni prvobitno na regionalnom nivou 2003. i 2006. godine, a potom i na federalnom nivou 2013. godine, zakoni zabranjuju tzv. „propagandu homoseksualnosti“ koja, prema navodima aplikanata, predstavlja gotovo potpunu zabranu bilo kojeg javnog govora o homoseksualnosti. Konkretno, 2013. godine, „promocija netradicionalnih seksualnih odnosa“ među maloljetnicima smatrala se administrativnim prekršajem za koji je propisana novčana kazna.

Protestujući protiv ovih zakona, tri aplikanta su izlazila na demonstracije u periodu između 2009. i 2012. godine, s transparentima na kojima je pisalo da je homoseksualnost prirodna - normalna, a ne perverzija. Naknadno su proglašeni krivim za administrativne prekršaje i izrečena im je novčana kazna. Žalili su se bez uspjeha. Sve njihove naredne žalbe Ustavnom sudu su takođe bile bezuspješne. U svojim odlukama, Ustavni sud je u suštini utvrdio da je zabrana opravdana u svrhu zaštite morala, posebno se pozivajući na potencijalnu opasnost od „stvaranja iskrivljenog utiska društvene jednakosti tradicionalnih i netradicionalnih bračnih odnosa“ i djece koju bi navedeno vodilo u netradicionalne seksualne odnose.

Pozivajući se na čl. 10 i 14 Evropske konvencije, aplikanti se žale na zabranu javnih izjava o identitetu, pravima i socijalnom statusu seksualnih manjina, navodeći da je diskriminatorski. Ističu posebno da su osuđeni za administrativne prekršaje zbog prikazivanja najtrivijalnih i bezazlenih transparenata. Takođe, naglašavaju generalni uticaj zabrane na njihov svakodnevni život, jer se ne sprječavaju samo u promociji LGBT prava, već zahtijeva od njih da prikriju svoju seksualnu orijentaciju kad god je maloljetnik prisutan.

Evropski sud je, između ostalog, zaključio da iako su ti zakoni bili usmjereni prvenstveno na zaštitu maloljetnika, granice tih zakona nisu bile jasno definisane i njihova je primjena bila proizvoljna. Štaviše, sama svrha zakona i način na koji su formulisani i primijenjeni u aplikantovom predmetu - bili su diskriminatorni i, uopšteno, nisu imali legitiman javni interes. Doista, usvajanjem takvih zakona vlasti su pojačale stigmatu i predrasude i poticali homofobiju koja je bila nespojiva s vrijednostima demokratskog društva.

3.2. Romska populacija

3.2.1. *V. C. protiv Slovačke (18968/07)*, od 8. novembra 2011. godine – prisilna sterilizacija Romkinje

Podnositeljka zahtjeva romskog porijekla u javnoj bolnici, nakon rođenja drugog djeteta 2000. godine, sterilizirana je bez da je u potpunosti informisana ili dala saglasnost za taj zahvat. Potpisala je odobrenje dok je još imala trudove, ne shvativši što se pod tim podrazumijeva i da je taj zahvat ireverzibilan. Osim toga, prethodno joj je rečeno da će, ako treći put zatrudni, umrijeti ili ona ili dijete.

Evropski sud je zauzeo stav da je V. C. zbog sterilizacije i načina na koji je dobijena njena saglasnost - bila izložena strahu, anksioznosti i osjećaju manje vrijednosti. Tokom dužeg perioda morala je pretrpjeti fizičku i psihičku bol, posebno u odnosu na svog tadašnjeg supruga i romsku zajednicu. Nije, doduše, bilo dokaza da su je liječnici namjerno zlostavljali, ali postupili su, u najmanju ruku, na način koji je predstavljao grubo nepoštovanje njenog prava na samoodređenje i slobodu izbora kao pacijenta. Sterilizacija predstavlja povredu člana 3 Evropske konvencije. Nadalje je ustanovljena povreda člana 8 ove konvencije, jer nisu postojale zakonske mjere kojima bi se posebno zaštitile Romkinje u situacijama poput one u kojoj se našla podnositeljka zahtjeva. Zakonom o zdravstvenoj zaštiti iz 2004. godine uvedena je nova odredba u skladu s kojom se sterilizacija smije provesti tek 30 dana nakon pisanog zahtjeva. Osim toga, nužno je da se dotična žena unaprijed informiše o alternativnim metodama kontracepcije, planiranju porodice i medicinskim posljedicama.

3.2.2. *Oršuš i dr. protiv Hrvatske*, od 16. marta 2010. godine – odvojena nastava u školama

Petnaest Hrvata romskog porijekla žalilo se da su bili žrtve rasne diskriminacije, kada su odvojeni od druge djece morali pohađati nastavu u razredu predviđenom samo za Rome, pa su stoga „zakinuti“ u pedagoškom, psihološkom i emotivnom smislu, te dovedeni u nepovoljniji položaj.

Evropski sud je ustanovio da su u pomenutim školama samo romska djeca upućivana u posebne razrede. Hrvatska vlada je to razdvajanje đaka tumačila nedovoljnim poznavanjem hrvatskog jezika. Međutim, testovi nisu bili usmjereni posebno na znanje jezika. Osim toga, pedagoški program uz nastavu takođe nije bio usmjeren na poboljšanje jezičkog znanja, niti se kontrolisao napredak djece. Upućivanje podnosioca zahtjeva na nastavu u romske razrede stoga nije bilo opravdano, te predstavlja povredu člana 2 Protokola broj 1 i člana 14 Evropske konvencije.

3.2.3. *Lakatošová and Lakatoš v. Slovakia (no. 655/16)* od 11. decembra 2018. godine - ispitivanje rasističkog motiva u okviru krivičnog postupka

Aplikanti su Žaneta Lakatošová i Kristián Lakatoš, bračni par, državljani Slovačke romskog porijekla. Nastanjeni su u Hurbanovu (Slovačka), gradu u kojem živi oko hiljadu Roma. Predmet se tiče pucnjave na kuću aplikanata koju je izvršio policajac, koji nije bio na dužnosti i tom prilikom je ozbiljno ranio aplikante i ubio tri člana njihove porodice.

Opštinski policijski službenik J. se 16. juna 2012. godine odvezao u rodni grad aplikanata, ušao na njihov posjed, bez riječi, započeo pucanje u članove porodice koji su bili u dvorištu. Nije bio na dužnosti i koristio je nezakonito kupljenu pušku. Otac Lakatoša, brat i zet su ubijeni. J. je uhapšen i policija je odmah izvršila preliminarnu istragu. Posebno su ispitali J. i druge svjedoke o tome da li je postojala mogućnost rasističke pozadine napada. J. je izjavio da je vozio do kuće aplikanata da se „bavi“ Romima i potvrdio je da je razmišljao o „radikalnom rješenju“. Njegovi rođaci i kolege su negirali da je pristrasan prema Romima. Rođaci žrtvi su izjavili da nisu bili upoznati sa bilo kakvim sukobima između J. i njihove porodice.

Određena su, takođe, dva psihologa da ispituju J. Utvrdili su da je J. u vrijeme napada patio od privremenog mentalnog poremećaja i zaključili su da neposredni motiv za učinjeno nije bio jasan, ali da je kontinuirana frustracija J. njegovim poslom i nemogućnošću rješavanja pitanja javnog reda u vezi sa Romima - mogla biti uzrok. Eksperti su takođe upućivali na incident neposredno prije napada kada je J. bio agresivan prema nekim romskim dječacima koji su bili uhvaćeni u krađi.

J. je u decembru 2012. godine optužen za ubistvo prvog stepena s predumišljajem i nošenje i skrivanje oružja. Optužnica je identifikovala jednu otežavajuću okolnost, odnosno da je napad bio protiv pet osoba.

Slučaj je počeo na suđenju pred Specijalnim krivičnim sudom i ročište je održano u martu 2013. godine. Advokat aplikanata je pokušao ispitati svjedoke o mogućem rasističkom motivu za napad, ali mu nije bilo dozvoljeno da nastavi sa ovakvim pitanjima jer su aplikanti bili građanske stranke u postupku i zbog toga se moglo pokrenuti samo pitanje koje se tiče njihovog zahtjeva za naknadu štete.

J. je proglašen krivim po optužnici. Presuda (pojednostavljena) je bila bez ikakvog pravnog obrazloženja jer su se i tužilaštvo i odbrana odrekli prava na žalbu. J. je dobio smanjenu kaznu od devet godina zatvora zbog smanjene odgovornosti. Žalbe aplikanata naknadno su odbijene, kao i njihova ustavna žalba.

Aplikanti su 2016. godine povukli građansku tužbu za naknadu štete. U međuvremenu, ministar pravde im je dodijelio naknadu.

Pozivajući se na član 14 u vezi sa članom 2 Evropske konvencije, aplikanti se u suštini žale da vlasti Slovačke nisu sprovele efikasnu istragu o tome da li je napad na njihovu porodicu imao rasne motive.

Evropski sud je utvrdio da su postojale uvjerljive informacije u predmetu, kao upozorenje vlastima, na potrebu da se sprovede istraga o mogućem rasističkom motivu za napad. Uočio je da je rasističko nasilje posebno ugrožavanje ljudskog dostojanstva i zahtijevalo je posebnu budnost i snažnu reakciju vlasti. Bez obzira na to, vlasti su propustile da detaljno ispituju snažne indikatore rasizma u slučaju kao što je frustracija policijskog službenika zbog njegove nesposobnosti da riješi pitanja javnog reda u vezi sa Romima, kako je sugerisano u njegovoj psihološkoj procjeni. Osim toga, policijski službenik nije bio optužen za rasno motivisano krivično djelo, a tužilac uopšte nije pokrenuo pitanje niti diskutovao o mogućem otežavajućem faktoru rasističkog motiva u optužnici. Štaviše, sudovi su propustili na bilo koji način popraviti ograničeni obim istrage i krivičnog gonjenja, a pojednostavljena presuda u predmetu nije sadržavala nikakvo pravno obrazloženje za rješavanje tog nedostatka. S obzirom na to da su aplikanti bili građanska stranka u postupku, bilo im je dozvoljeno samo da pokreću pitanja koja se tiču njihovih zahtjeva za naknadu štete.

3.2.4. *Sejdić i Finci protiv Bosne i Hercegovine*, od 22.decembra 2009. godine - nemogućnost Roma da se kandiduju na izborima

Evropski sud je zaključio da su ustavnopravne odredbe koje su stupile na snagu Dejtonskim mirovnim sporazumom - diskriminirajuće. Prema njima, samo se osobe koje su pripadnici jednog od tri „konstitutivna naroda“ (Bošnjaci, Hrvati i Srbi) smiju kandidovati za mandate u Predsjedništvu BiH i Domu naroda Parlamentarne skupštine Bosne i Hercegovine. Utvrđena je povreda člana 14 u vezi s članom 3 Protokola broj 1 uz Evropsku konvenciju (pravo na slobodne izbore). Povredu člana 1 Protokola broj 12 (opšta zabrana diskriminacije) Sud je ustanovio prvi put u ovom slučaju.

3.3. Djeca

3.3.1. *N.Ts. and Others v. Georgia* (no. 71776/12) od 2. februara 2016. godine

Aplikantica je državljanka Gruzije i troje njenih nećaka koji su maloljetni. U konkretnom predmetu radilo se o postupku vraćanja dječaka njihovom ocu. Nakon smrti njihove majke, u novembru 2009. godine, dječaci su počeli živjeti sa aplikanticom – tetkom i majčinim roditeljima. U tom periodu njihov otac se nalazio na tretmanu odvikavanja od droge, a ranije je bio osuđen za zloupotrebu droge.

Početkom 2010. godine otac je pokrenuo postupak da mu se dječaci vrate. Gradski sud je donio privremeni nalog da može vidjeti dječake u prisustvu dva porodična prijatelja. Nakon nekoliko sastanaka, posjete su prestale jer prijatelji nisu željeli sudjelovati. U maju 2010. godine sud je naredio da se dječaci vrate ocu. Sud je uzimajući u obzir i da nema nikavih mentalnih poremećaja, konstatovao da je sposoban da preuzme odgovornost roditelja. Istovremeno, nadležni sudija nije prihvatio izvještaj u kojem je navedeno da mentalno stanje dječaka uključuje anksiozni poremećaj odvojenosti i negativan stav prema ocu.

Žalbeni sud je u februaru 2011. godine donio odluku kojom je utvrđeno da djeca ostaju kod majčine porodice, ali je u oktobru 2011. godine Vrhovni sud vratio predmet na ponovno suđenje. U februaru 2012. godine Žalbeni sud je preinačio odluku i utvrdio da djeca trebaju živjeti s ocem. Vrhovni sud je odbacio žalbu aplikantice i majčinih roditelja u maju 2012. godine. Odluka do sada nije provedena jer su dječaci odbili živjeti sa ocem, te zbog toga što su dva pokušaja da mu se djeca predaju ostala neuspješna.

Aplikantica se žali na povredu člana 8 Evropske konvencije u ime svojih nećaka, ističući da vlasti nisu temeljito procijenile najbolje interese djece, te da je postupak bio proceduralno manjkav.

Evropski sud je utvrdio da dječaci nisu bili adekvatno predstavljeni pred domaćim sudovima, posebno jer funkcije i nadležnosti domaćih organa koji su ih zastupali nisu bili jasno definisani, a sudovi nisu razmotrili mogućnost saslušanja starijeg dječaka. Osim toga, sudovi nisu napravili adekvatnu procjenu najboljeg interesa dječaka, jer nisu uzeli u obzir njihovo emocionalno stanje.

3.3.2. *Godelli v. Italy*, 33783/09, od 25. septembra 2012. godine

Podnositeljka predstavke je italijanska državljanka, rođena 1943. godine. Po rođenju, napuštena je od strane biološke majke, koja se nije saglasila da bude identifikovana. Smještena je u sirotište, a zatim je usvojena. Kao desetogodišnjakinja, nakon što je saznala da je usvojena, tražila je od svojih usvojilaca da joj obezbijede podatke o njenom porijeklu, ali bez uspjeha. Tvrdila je da je njeno detinjstvo bilo veoma teško, zbog toga što nije znala svoje korijene.

Kada je imala 63 godine, podnositeljka predstavke je ponovo preduzela korake da otkrije svoje porijeklo. Italijanske vlasti su odbile njen zahtjev, jer italijanski zakon garantuje pravo da se porijeklo djeteta čuva kao tajna i pravo majke da se njene želje poštuju.

Pozivajući se na član 8 Evropske konvencije, podnositeljka predstavke se žalila na nemogućnost da pribavi neidentifikujuće podatke o njenoj porodici poslije rođenja. Ona je pretrpjela ozbiljnu štetu zbog svoje lične istorije, zbog toga što nije mogla da prati svoje korijene, uz obezbjeđivanje zaštite interesa treće strane.

Evropski sud je smatrao, između ostalog, da nije postignut pravičan balans između interesa koji su u pitanju, jer zakonodavstvo, u slučajevima kada je majka izabrala da ne otkrije svoj identitet, ne dozvoljava djetetu koje nije bilo formalno priznato na rođenju i kasnije je usvojeno, da zahtijeva bilo neidentifikujuću informaciju o njegovom ili njenom porijeklu ili otkrivanje identiteta biološke majke sa njenom saglasnošću. Utvrđena je povreda člana 8 Evropske konvencije.

3.3.3. *Tlapak and Others v. Germany* (nos. 11308/16 and 11344/16) i *Wetjen and Others v. Germany* (nos. 68125/14 and 72204/14), od 21. marta 2018. godine

Predmeti se odnose na djelimično povlačenje roditeljskog staranja o djeci koja pripadaju Crkvi dvanaest plemena (Zwölf Stämme) i žive u dvije zajednice u Bavarskoj (Njemačka). U 2012. godini mediji su izvijestili da su pripadnici Crkve dvanaest plemena kažnjavali svoju djecu. Izvještaji su

naknadno potkrijepljeni video snimkom *caninga* (oblik tjelesnog kažnjavanja šibanjem), snimljenog skrivenom kamerom u jednoj od zajednica. Kao rezultat toga, u septembru 2013. godine, na zahtjev lokalne službe za zaštitu djece, sudovi su naredili da se djeca koja žive u zajednicama, uključujući i djecu porodica aplikanata, zbrinu. Oni su svoje odluke temeljili na izvještajima medija, kao i izjavama bivših članova ove crkve.

Aplikanti u prvom slučaju su roditelji porodica Tlapak i Pinggen, koje su prethodno živjele u zajednici Wörnitz. Aplikanti u drugom slučaju su roditelji i djeca porodica Wetjen i Schott, koji su živjeli zajedno u Klosterzimmernovoj zajednici.

Pozivajući se na član 8, aplikanti se žale na postupak kojim se djelimično povlači roditeljski autoritet i razdvajaju njihove porodice. Oni takođe tvrde da je postupak bio nerazumno dug.

Evropski sud se složio s njemačkim sudovima da je rizik sistemskog i redovnog tjelesnog kažnjavanja djece opravdao povlačenje dijela roditeljskog staranja i stavljanje djece pod brigu. Njihove su se odluke temeljile na riziku nečovječnog ili ponižavajućeg postupanja, koji je apsolutno zabranjen Evropskom konvencijom. Sud je, nadalje, istaknuo da su njemački sudovi dali detaljne razloge zbog čega nisu imali drugu opciju koja bi im bila na raspolaganju kako bi zaštitili djecu. Naročito, jer su roditelji tokom postupka bili uvjereni da je tjelesno kažnjavanje prihvatljivo i da čak i ako bi rekli ne *caningu* - ne postoji način da se osigura da to ne bi provodili drugi članovi zajednice. Evropski sud je zaključio da su njemački sudovi uspostavili ravnotežu između interesa roditelja i najboljeg interesa djece. Nema povrede člana 8 Evropske konvencije.

3.3.4. *Mitzinger v. Germany* (no. 29762/10), od 9. februara 2017. godine

Aplikantica je Gertraud Mitzinger. Predmet se odnosi na njenu pritužbu da nije mogla da ostvari svoja nasljedna prava nakon smrti svog oca 2009. godine, jer je rođena van braka. Naime, prema tada važećem zakonodavstvu, djeca rođena van braka prije 1. jula 1949. godine, bili su isključeni iz bilo kojeg zakonskog prava na nasljeđivanje i od prava na novčanu naknadu.

Aplikantica je biološka i jedina kći svog oca, koji je priznao očinstvo 1951. godine. Ona je živjela u bivšoj Demokratskoj Republici Njemačkoj do 1984. godine, dok je njen otac živio u Saveznoj Republici Njemačkoj sa suprugom. Aplikantica i njen otac su redovno bili u kontaktu u tom periodu i ona je posjećivala svog oca i njegovu suprugu svake godine u periodu između 1954. i 1959. godine. Nakon preseljenja u Bavariu, 1984. godine, sa suprugom i kćerkom, redovno je posjećivala svog oca do 2007. godine. Otac je umro 2009. godine.

U januaru 2009. godine, neposredno nakon smrti oca, aplikantica se obratila Okružnom sudu radi utvrđenja prava da upravlja nekretninama svog oca. Ona je tvrdila da je to potrebno jer je žena njenog oca dementna i ona zakonski nasljednik svog oca. Sud je odbacio njen zahtjev. S obzirom na to da je aplikantica rođena prije 1. jula 1949. godine, ona je bila isključena iz nasljeđivanja u skladu sa članom 12 (10) (2) Zakona o pravnom statusu djece rođene van braka i nisu joj mogla biti priznata prava na finansijsku kompenzaciju. Ona takođe nije imala pravo da dobije kopije dokumenata o nekretninama.

U žalbenom postupku, Regionalni sud Memmingen je odbio da joj odobri upravljanje nekretninama njenog oca. Sud se pozvao na relevantne odredbe Zakona o pravnom statusu djece rođene van braka i sudsku praksu Saveznog ustavnog suda, te zaključio da je odredba u skladu sa njemačkim ustavom. Apelacioni sud u Minhenu je odbio aplikanticinu žalbu u maju 2009. godine, jer je vezan odlukom Saveznog ustavnog suda koji je utvrdio da je ova odredba valjana.

Aplikantica je bila bez uspjeha i sa ustavnom žalbom Saveznom ustavnom sudu. Sud ju je proglasio neprihvatljivom zbog nedostatka dokaza, smatrajući da je aplikantica trebali dati dalje razloge da ospori valjanost relevantne odredbe, ali da to ona nije učinila.

Pozivajući se na član 14 u vezi sa članom 8 Evropske konvencije, aplikantica se žali da odjeljak 12 (10) (2) Zakona o pravnom statusu djece rođene van braka doveo do toga da ona nije mogla ostvariti svoja nasljedna prava, te da je diskriminatorska. Sud je utvrdio da su ciljevi koji su doveli do različitog tretmana aplikantice, a to je očuvanje pravne sigurnosti i zaštite pokojnika i njegove porodice - bili legitimni. Međutim, izdvajanje djece rođene van braka do određenog perioda predviđenog zakonom - nije bilo proporcionalno cilju koji se želi postići. Odlučujuće za taj zaključak je činjenica da je aplikanticu otac priznao. Osim toga, ona je redovno posjećivala njega i njegovu suprugu. U svakom slučaju, evropska praksa i reforme nacionalnih zakonodavstava pokazali su jasnu

tendenciju ka eliminaciji svih oblika diskriminacije u pogledu prava nasljeđivanja djece rođene van braka. Postoji povreda člana 14 u vezi sa članom 8 Evropske konvencije.

3.3.5. *S.L. and J.L. v. Croatia* (no. 13712/11), od 7. maja 2015. godine

Aplikantice, S.L. i J.L., su sestre, državljanke Hrvatske, rođene 1987. i 1992. godine, žive u P. Njihov predmet se tiče državne zaštite interesa maloljetnika u pitanjima imovine. S.L. i gd. J.L. su registrovane vlasnice kuće blizu mora u P. Njihova majka V.L. i njen suprug Z.L., koji je takođe otac J.L., su htjeli prodati kuću ali, s obzirom na to da su registrovane vlasnice u to vrijeme bile djeca, prvo su trebali dobiti dozvolu Centra za socijalni rad. Međutim, prije nego je došlo do prodaje, Z.L. je uhapšen i kasnije osuđen na šest godina zatvora. Ubrzo nakon što je Z.L. poslat u zatvor 2001. godine, njegov advokat, M.I. je od Centra za socijalni rad tražio saglasnost da se umjesto prodaje - kuća zamijeni. Advokat je predložio da kuća S.L. i J.L. bude zamijenjena za stan koji je pripadao D.M. koja je, u stvari, njegova punica. Centar za socijalni rad je ispitao V.L. i dozvolio zamjenu 2001. godine.

Z.L., kao zakonski staralac sestara, podnio je tužbu protiv D.M., tražeći da se ugovor (sporazum) o zamjeni proglasi ništavim. Sud je odbacio slučaj na osnovu činjenice da se radilo o upravnoj odluci koja se može osporavati samo u upravnom postupku. Naknadne žalbe Z.L. i S.L., kada je postala punoljetna, su bile neuspješne.

Pozivajući se na član 1 Protokola broj 1, S.L. i J.L. se žale da je država, preko Centra za socijalni rad, propustila da pravilno zaštititi njihove interese, kao vlasnica kuće, koja je bila znatno veće vrijednosti od stana datog u zamjenu.

Evropski sud je utvrdio da domaće vlasti nisu preduzele potrebne mjere za očuvanje svojinskih interesa djece u pogledu ugovora o nekretninama ili da im daju razumnu mogućnost da ga efikasno ospore. Postoji povreda člana 1 Protokola broj 1 uz Evropsku konvenciju.

3.4. Žene

3.4.1. *Hülya Ebru Demirel v. Turkey* (no. 30733/08), od 19. juna 2018. godine

Aplikantica je Hülya Ebru Demirel, turska državljanka, a predmet se odnosi na njene navode o polnoj diskriminaciji nakon što je odbijena za posao sigurnosnog službenika u državnoj regionalnoj kompaniji za elektrodistribuciju. Aplikantica je 1999. godine položila stručni upravni ispit, te je izabrana na mjesto sigurnosnog službenika u jednoj od filijala turske kompanije za elektrodistribuciju. Ipak, kompanija je odbila da je imenuje, jer nije bila osoba koja je završila vojnu službu.

Aplikantica je 2001. godine na sudu dobila spor protiv kompanije zbog diskriminacije, ali je odluku 2002. godine preinačio Vrhovni upravni sud. Sve njene žalbe su bile neuspješne, a konačnu odluku je u junu 2009. godine donijelo Dvanaesto odjeljenje Vrhovnog upravnog suda. Vrhovni upravni sud nije slijedio praksu iz ranije odluke jednog od najviših svojih odjeljenja koje je u sličnim okolnostima utvrdilo postojanje diskriminacije.

Pozivajući se na član 14 u vezi sa članom 8 Evropske konvencije, aplikantica se žali kako su odluke upravnih vlasti i sudova zasnovane na polnoj diskriminaciji. Ona se takođe žali na član 6 stav 1 (pravo na pravično suđenje), s obzirom na to da su domaći sudovi donijeli kontradiktornu odluku u identičnim slučajevima, te što Dvanaesto odjeljenje Vrhovnog upravnog suda nije ispitalo njene navode.

Evropski sud je utvrdio da su odluke domaćih vlasti dovele do diskriminatorne razlike u postupanju jer nisu pružili bilo koji drugi razlog, osim aplikanticinog pola, za odbijanje njenog imenovanja na predmetno radno mjesto. Nadalje, zaključio je da Vrhovni upravni sud nije ispunio svoju obavezu davanja adekvatnih razloga za odbacivanje aplikanticinog zahtjeva za ispravkom, budući da njeni argumenti o zabrani diskriminacije između muškarca i žene nisu bili ispitani u bilo kojoj fazi pred sudovima. Utvrđena je povreda člana 14 u vezi sa članom 8 i povreda člana 6 stav 1 Evropske konvencije zbog nedostatka adekvatnog obrazloženja u odluci Vrhovnog upravnog suda. Nema povrede člana 6 stav 1 u odnosu na navode o protivrječnosti odluka Vrhovnog upravnog suda.

3.4.2. *Carvalho Pinto de Sousa Morais v. Portugalije* (no. 17484/15), od 25. oktobra 2017. godine

Aplikantica je Maria Ivone Carvalho Pinto de Sousa Morais, portugalska državljanka. Predmet se tiče odluke o smanjenju iznosa naknade koja joj je dodijeljena zbog medicinske greške.

Aplikantica je zbog ginekološkog oboljenja operisana u maju 1995. godine. Poslije operacije je osjećala intenzivnu bol, koja je dovela do gubitka osjećaja u vagini, inkontinencije, teškog sjedenja i hodanja, te nemogućnosti da ima seksualne odnose. Ustanovila je da joj je tokom operacije oštećen pudernalni živac, te je stoga „ustala“ sa građanskom tužbom protiv bolnice - sa zahtjevom za naknadu štete. Prvostepeni sud joj je dodijelio iznos od 80.000 eura za tjelesnu i duševnu patnju uzrokovanu medicinskom greškom i 18.000 eura za usluge pomoći u domaćinstvu. Vrhovni upravni sud je po žalbi potvrdio odluku prvostepenog suda, ali je našao da navedene iznose treba smanjiti, i to na 50.000, odnosno 6.000 eura. Sud je posebno utvrdio da je njena bol otežana tokom operacije, ali da ona nije nova i da nije bila rezultat isključivo ozljede živca, te da je ona u svakom slučaju u vrijeme operacije imala 50 godina i bila majka dvoje djece, tj. u godinama kada seksualnost više nije toliko bitna. Takođe je utvrđeno da joj nije neophodna cjelodnevna pomoć u domaćinstvu, a obzirom na to da se zbog starosti djece, treba brinuti samo o suprugu.

Pozivajući se na član 14, u vezi sa članom 8 Evropske konvencije, aplikantica tvrdi da je odluka Vrhovnog upravnog suda o smanjenju naknade bila diskriminatorna, uglavnom zbog toga što je zanemarena važnost seksualnog života za nju kao ženu.

Evropski sud je, između ostalog, utvrdio da su starost i pol aplikantice bili očigledno odlučujući faktori u konačnoj odluci nacionalnih sudova ne samo da se smanji naknada za fizičku i duševnu patnju, već i za službu sluškinje. Osim toga, odluka je zasnovana na opštoj pretpostavci da seksualnost nije toliko važna za pedesetogodišnju ženu i majku dvoje djece kao i za nekoga mlađeg uzrasta. Po mišljenju Suda, ta razmatranja su pokazala predrasude koje vladaju u sudstvu u Portugalu. Postoji povreda člana 14 u vezi sa članom 8 Evropske konvencije.

4. PRAKSA USTAVNOG SUDA BOSNE I HERCEGOVINE

Ostvarivanje određenih prava Bosna i Hercegovina nije dovodila u pitanje. Jedno od tih je i pravo na slobodu udruživanja koje je stvorilo uslove i za formalno stvaranje prvog udruženja za borbu za LGBT prava - Udruženja Q. Dalje su slijedili i drugi primjeri. Dijelom su promjene vršene i kroz uticaj međunarodne zajednice u Bosni i Hercegovini, koja ima ne samo značajan uticaj, već i formalne mogućnosti da nameće i mijenja propise.

Takođe, ne treba potcijeniti ni činjenicu da je Bosna i Hercegovina članica brojnih međunarodnih organizacija i da se obavezala na poštovanje ljudskih prava. Pristajanje na obavezivanje povlači sa sobom i mogućnost sankcionisanja države ukoliko ne postupa po usvojenim međunarodnim konvencijama. Ovo je posebno bitno iz razloga što se na univerzalnom i regionalnom nivou, bilo u formi obavezujućih akata, bilo kroz preporuke i deklaracije, zabranjuje diskriminacija i na osnovu seksualne orijentacije i rodnog identiteta.

4.1. Homoseksualne grupe

4.1.1. Odluka o dopustivosti i meritumu broj AP 1020/11 od 25. septembra 2014. godine

Činjeničnim i pravnim pitanjima koja se tiču prava na slobodu okupljanja Ustavni sud je razmatrao u predmetu broj AP 1020/11, u kojemu je razmatrana apelacija Udruženja Q za promovisanje i zaštitu kulture, identiteta i ljudskih prava *queer* osoba u vezi sa napadima na sudionike Sarajevo *Queer* festivala u avgustu 2008. godine.

Ustavni sud primjećuje da je apelant pravna osoba, nevladina organizacija koja se, kako je u apelaciji i navedeno, zalaže za promociju i zaštitu kulture, identiteta, ljudskih prava i pružanja podrške LGBTIQ osobama, te uklanjanje svih oblika diskriminacije i nejednakosti na osnovu pola, roda, seksualne orijentacije, polnog identiteta, rodnog identiteta, rodnog izražavanja, interspolnih karakteristika. Takođe, apelant je istakao da je, uprkos svemu što je preduzeo kao udruženje, javna vlast bila i ostala neučinkovita kako u sprječavanju nasilja nad njim, članovima i simpatizerima Udruženja, tako i u provođenju djelotvorne istrage, otkrivanja i sankcionisanja onih koji su se

govorom mržnje kao i fizičkim nasiljem obračunali s apelantovim pripadnicima. Stoga se „Udruženje kao apelant žali“ na povredu navedenih prava.

Ustavni sud podsjeća da Evropski sud odbija da prihvati kao aplikante nevladine organizacije koje su uspostavljene jedino sa svrhom da štite prava navodnih žrtava²⁸, kao i nevladine organizacije čija je potpuna svrha zaštita ljudskih prava²⁹. Nadalje, prema stanovištu Evropskog suda, pravna osoba se može pozivati samo na povredu svojih vlastitih prava, ali ne i na povredu prava svojih članova, jer član 35 Konvencije pojedincima ne osigurava pokretanje jedne vrste *actio popularis* za interpretiranje Konvencije³⁰. Najzad, u predmetu *Centre for Legal Resources on behalf of Valentin Câmpeanu protiv Rumunije*³¹ Evropski sud je ukazao: „102. (...) Kada aplikant izabere, u skladu sa članom 36 stav 1, Pravila da aplikaciju uloži putem predstavnika, a ne lično, član 45 Pravila zahtijeva od njega da izda pismenu punomoć koja je potpisana. Neophodno je da predstavnik pokaže da je dobio određene i izričite upute od navodne žrtve u smislu člana 34 Evropske konvencije, a u čijem interesu će postupati pred Sudom³²“.

Međutim, Evropski sud smatra da mogu postojati posebni razlozi u slučaju žrtava navodnih povreda prava iz čl. 2, 3 i 8 Evropske konvencije. Pri tom, posebna pažnja poklonjena je ranjivosti žrtve s obzirom na godine, pol ili nesposobnost, a što ih je učinilo nesposobnim da ulože aplikaciju Sudu, te vezama između osobe koja je uložila aplikaciju i žrtve³³. Nasuprot tome, u predmetu, *Nencheva i Ostali protiv Bugarske*³⁴, Evropski sud nije priznao status žrtve aplikantu, nevladinoj organizaciji, koja je djelovala u ime direktnih žrtava kršenja prava iz čl. 2, 3 i 13 Evropske konvencije, ukazujući da NGO nije vodila postupak pred domaćim sudovima, kao i da činjenice na koje se žalila nisu imale učinak na njen rad, s obzirom na to da je nastavila raditi u skladu sa ciljevima zbog kojih je osnovana. Priznajući rodbini nekih od žrtava da se mogu pojaviti kao aplikanti, Sud je, ipak ostavio otvorenim pitanje zastupanja žrtava koje nisu bile u stanju da djeluju u vlastito ime pred njim, prihvatajući da posebne okolnosti mogu zahtijevati posebne mjere“.

Naime, navedeni predmet ticao se izuzetno ranjive osobe bez bliskih rođaka, Câmpeanu, mladog Roma s ozbiljnim mentalnim smetnjama, koji je bio obolio od HIV-a, cijeli život proveo u ustanovama pod državnim nadzorom i umro u bolnici, navodno, zbog nebrige. Nakon njegove smrti, iako nije imala nikakav kontakt s njim dok je bio živ, kao ni bilo kakvo ovlaštenje ili uputstvo od njega ili druge ovlaštene osobe, nevladina organizacija Centre for Legal Resources (CLR) je podnijela aplikaciju Evropskom sudu zbog povrede prava iz člana 2, 3, 5, 8, 13 i 14 Evropske konvencije.

Evropski sud je CLR prihvatio kao *de facto* predstavnika Câmpeanu, ukazujući: da je Câmpeanu, u smislu člana 34 Evropske konvencije, direktna žrtva okolnosti koje su dovele do njegove smrti, a što čini suštinu navoda koji su istaknuti pred sudom u vezi s članom 2 (stav 106); da se CLR ne može smatrati indirektnom žrtvom jer nije pokazao dovoljno „blisku vezu“ s direktnom žrtvom niti je dokazao da ima „lični interes“, imajući u vidu kako su oni definisani u praksi Suda (stav

²⁸ Vidi Evropski sud, *Smits, Kleyn, Mettler Toledo B.V. al., Raymakers, Vereniging Landelijk Overleg Betuweroute i Van Helden protiv Holandije* (dec.), aplikacije br. 39032/97, 39343/98, 39651/98, 43147/98, 46664/99 i 61707/00, od 3. maja 2001. godine, u pogledu aplikanta Vereniging Landelijk Overleg Betuweroute i *Stichting Mothers of Srebrenica i drugi protiv Holandije*, aplikacija broj 65542/12, od 11. juna 2013. godine, stav 116.

²⁹ Vidi Evropski sud, *Van Melle and Others protiv Holandije* (dec.), aplikacija broj 19221/08, od 29. septembra 2009. godine, u pogledu aplikanta Liga voor de Rechten van de Mens.

³⁰ Vidi Evropski sud, *Ada Rossi i drugi protiv Italije* (dec.), aplikacije broj 55185/08, 55483/08, 55516/08, 55519/08, 56010/08, 56278/08, 58420/08 i 58424/08, ECHR 2008.

³¹ Vidi Evropski sud, presuda od 17. jula 2014. godine, dostupna na <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22tabview%22%3A%22document%22%2C%22itemid%22%3A%22001-153386%22%7D>, 5.02.2019.

³² Vidi, *Post protiv Holandije*, (dec) aplikacija broj 21717/08 od 20. januara 2009. godine, u vezi sa validnošću punomoći i *Aliev protiv Gruzije*, aplikacija broj 522/04, §§ 44-49, od 13. januara 2009. godine.

³³ Vidi, *mutatis mutandis*, Evropski sud, *İlhan protiv Turske*, [GC], no. 22277/93, stav 55, ECHR 2000-VII u kom je aplikant uložio aplikaciju u ime svog brata s kojim se loše postupalo; *Y.F. protiv Turske*, aplikacija broj 24209/94, stav 29, ECHR 2003-IX u kom se suprug žalio da je njegova supruga bila prinuđena da prođe ginekološki pregled i *S.P., D.P. i A.T. protiv Ujedinjenog Kraljevstva*, aplikacija broj 23715/94, Odluka Komisije od 20. maja 1996. godine, u kom je aplikacija bila podnijeta od strane advokata u ime djece koju je predstavljao u postupku pred domaćim sudovima u kom je bio imenovan od njihovog staratelja kog je odredio sud.

³⁴ Aplikacija broj 48609/06, od 18. juna 2013. godine.

107); da Câmpeanu, s obzirom na njegovu izuzetnu ranjivost, za vrijeme života nije bio u stanju pokrenuti bilo kakav postupak pred domaćim organima bez odgovarajuće pravne podrške i savjeta (stav 108); da je CLR nakon njegove smrti pokrenuo postupke pred domaćim organima s ciljem da rasvijetli okolnosti njegove smrti, te nakon što je zaključena istraga u kojoj je utvrđeno da nema kriminalnih radnji u vezi sa smrću Câmpeanu, podnio aplikaciju Sudu (stav 109); da domaće vlasti nisu osporavale i dovodile u pitanje djelovanje CLR pred zdravstvenim i sudskim tijelima u postupcima koje je pokrenuo, iako se radilo o djelovanju koje bi inače trebao preduzeti staralac ili predstavnik (stav 110); da Câmpeanu u trenutku smrti nije imao bliske rođake kao ni da mu, zbog propusta javnih vlasti, nije bio imenovan staralac iako je to bila zakonska obaveza, da je CLR uključen u njegov slučaj kao predstavnik na nacionalnom nivou neposredno nakon njegove smrti kada on očigledno više nije mogao izraziti bilo kakvu želju u vezi sa svojim potrebama i interesima i zahtijevati bilo kakve pravne lijekove, te da suštinu žalbe čine navodi o povredi člana 2 koje on kao direktna žrtva zbog smrti više ne može pokrenuti (stav 111); da, s obzirom na izuzetne okolnosti slučaja i ozbiljnu prirodu povreda, CLR treba biti omogućeno da djeluje kao predstavnik iako nema punomoć koju je izdao Câmpeanu da može djelovati u njegovo ime, te iako je aplikacija podnijeta nakon njegove smrti, jer u suprotnom ozbiljne povrede Konvencije ne bi mogle biti ispitane na međunarodnom nivou s rizikom da država izbjegne odgovornost, a kao rezultat njenog propusta da imenuje, u skladu sa zakonom, pravnog zastupnika (stav 112); te, najzad, da je prihvatanje CLR kao predstavnika Câmpeanu u skladu s pristupom koji se primjenjuje u vezi s pravom na žalbu sudu u smislu člana 5 stav 4 Evropske konvencije u slučajevima mentalno oboljelih osoba (član 5 stav 1e), te osiguranja pristupa sudu ovim licima bilo lično bilo kroz određenu formu zastupanja (stav 113).

Ustavni sud smatra da se pri ocjeni dopustivosti ovog dijela apelacije u cjelini može rukovoditi navedenim principima Evropskog suda. U tom kontekstu Ustavni sud zapaža da je apelant nevladina organizacija, pravna osoba koja se bavi promocijom i zaštitom ljudskih prava, te koja se žali na povredu naprijed pobrojanih prava svojih članova. Zatim, apelant uz apelaciju nije predočio punomoć za zastupanje niti jednog od svojih članova, pripadnika i simpatizera kojim su, kako tvrdi, navedena prava povrijeđena, shodno članu 21 stav 2 Pravila Ustavnog suda, niti je učinio mogućim ili vjerovatnim da oni to nisu u stanju i učiniti, odnosno da su javne vlasti propustile da u skladu sa zakonom ovim licima imenuju staratelja ili predstavnika. Dalje, a kako proizlazi iz činjenica predmeta, apelantovi članovi i simpatizeri, a ne apelant, su u vezi s uvredama, maltretiranjem i fizičkim napadima kojim su bili izloženi prije, za vrijeme i nakon održavanja Festivala - lično podnijeli prijave nadležnim organima po kojim su oni i postupali, odnosno ova lica, a ne apelant su inicirali postupke pred nadležnim organima čija neefikasnost u pogledu istrage i procesuiranja čini suštinu apelantovih navoda u vezi s povredom prava njegovih članova. Apelant u apelaciji ne navodi niti je na bilo koji način učinio mogućim ili vjerovatnim da su ova lica na bilo koji način bila onemogućena ili da im je uskraćeno da se u vezi s podnijetim prijavama obraćaju nadležnim organima, odnosno da se i sami obrate Ustavnom sudu zbog kršenja navedenih prava, pri tom posebno imajući u vidu da su prava iz čl. 3 i 8 Evropske konvencije neprenosiva prava³⁵. Najzad, iz obimne dokumentacije predočene Ustavnom sudu ne može se zaključiti da je zbog povrede prava njegovih članova i simpatizera, odnosno činjenica na koje se žali - apelant prestao da radi u skladu s ciljevima zbog kojih je osnovan.

Dovodeći u vezu specifične okolnosti konkretnog slučaja s navedenim principima Evropskog suda, Ustavni sud smatra da je apelaciju u ovom dijelu podnijelo neovlašteno lice.

4.1.1.1. Ratione materiae

Apelant tvrdi da je zbog propusta javnih vlasti da osigura skup i da provede efektivnu istragu u otkrivanju i procesuiranju organizatora i inicijatora nasilja koje se dogodilo - povrijeđeno njegovo pravo da ne bude podvrgnut mučenju niti nečovječnom ili ponižavajućem tretmanu ili kazni iz člana II/3b) Ustava BiH i člana 3 Evropske konvencije, pravo na privatni život iz člana II/3f) Ustava BiH i člana 8 Evropske konvencije, pojedinačno i u vezi s pravom na efektivni pravni lijek iz člana 13 Evropske konvencije i pravom na nediskriminaciju iz člana 14 ove konvencije.

U konkretnom slučaju apelant, nevladina organizacija, tvrdi da su povrijeđena njegova prava iz člana II/3b) Ustava BiH i člana 3 Evropske konvencije. S tim u vezi, Ustavni sud podsjeća da se

³⁵ Vidi citiranu, *Centre for Legal Resources on behalf of Valentin Câmpeanu*, stav 100.

prema stanovništvu Evropskog suda izraz „žrtva“, u smislu člana 34 Konvencije, mora tumačiti autonomno i nezavisno od domaćeg koncepta kao što je interes da se uzme učešće u postupku ili sposobnost da se to učini. Prema stavu Evropskog suda, da bi aplikant bio u poziciji tvrditi da je žrtva kršenja jednog ili više prava i sloboda garantovanih Konvencijom i njenim protokolima, treba da postoji dovoljno direktna veza između aplikanta i štete koju tvrdi da je pretrpio kao rezultat navodne povrede³⁶. Takođe, a kako je već ukazano u ovoj odluci, prema stanovištu Evropskog suda, pravna osoba se može pozivati samo na povredu svojih vlastitih prava, ali ne i na povredu prava svojih članova.

Ustavni sud ukazuje da se prava garantovana članom 3 odnose na ljudska bića, ali ne i na druge pravne osobe i prema stanovištu Evropskog suda, po svojoj suštini to ne mogu biti prava koja mogu uživati pravne osobe poput privatnih udruženja³⁷. S obzirom na to da je apelant nevladina organizacija, pravna osoba, kao i da se suština njegovih navoda u ovom dijelu odnosi na povredu prava njegovih članova i simpatizera, kao i da ovo nije dovelo do prestanka apelantovog rada radi ostvarivanja cilja zbog kojeg je osnovan, te, najzad, imajući u vidu da se garancije ustanovljene članom 3 odnose na ljudska bića, ali ne i na pravne osobe, Ustavni sud smatra da apelant, kao pravna osoba, ne može uživati garancije iz člana II/3b) Ustava BiH i člana 3 Evropske konvencije.

Zatim, apelant se pozvao na povredu člana 8 Evropske konvencije. Ustavni sud podsjeća da član 8 Evropske konvencije štiti četiri vrijednosti: porodični život, dom, prepisku i privatnost. Kada su u pitanju pravne osobe kao žrtve povrede prava iz ovog člana, Evropski sud je zauzeo stav da pravne osobe uživaju zaštitu prava na „dom“ u smislu člana 8 Evropske konvencije³⁸. Zatim, prepiska i drugi oblici komunikacije pravne osobe uživaju garancije „prepiske“ u smislu člana 8 Evropske konvencije³⁹. U dosadašnjoj praksi, Evropski sud je ostavio otvorenim pitanje da li pravna osoba može imati „privatni život“ u smislu člana 8. Evropske konvencije?⁴⁰.

Ustavni sud navodi da identifikacija pola, seksualna orijentacija i polni život spadaju u privatni život zaštićen članom 8 Evropske konvencije i kroz njih se štiti najintimnija sfera života svakog ljudskog bića⁴¹. U konkretnom slučaju apelant tvrdi da mu je pravo iz člana 8 Evropske konvencije povrijeđeno jer se garancija zaštite seksualnog života, odnosno orijentacije, obuhvaćena ovim članom, odnosi i na pravo svake osobe da bude djelotvorno zaštićena od napada na njen odabrani društveni identitet, a što je u konkretnom slučaju, kako tvrdi, potpuno izostalo.

Ustavni sud primjećuje da je apelant nevladina organizacija koja se zalaže za promociju i zaštitu kulture, identiteta, ljudskih prava i pružanja podrške LGBTIQ osobama, te uklanjanje svih oblika diskriminacije i nejednakosti na osnovu pola, roda, seksualne orijentacije, polnog identiteta, rodnog identiteta, rodnog izražavanja, interpolnih karakteristika, a u čemu se ogleda i njegov društveni identitet. Zatim, a kako proizlazi iz citiranog stava Evropskog suda, seksualni život, odnosno orijentacija predstavlja vrijednosti koje su inherentne ljudskom biću, fizičkim licima, pa u tom smislu ne mogu činiti dio društvenog identiteta pravnog lica čak i kad se on ogleda u promociji i zaštiti prava specifične grupe, kao i otklanjanja svih oblika nejednakosti i diskriminacije u oblasti seksualnog života, odnosno orijentacije. Stoga, Ustavni sud smatra da i pored činjenice da je Evropski sud još uvijek ostavio otvorenim pitanje da li pravna osoba može imati „privatni život“ u smislu člana 8 Evropske konvencije, seksualni život, odnosno orijentacija, kao vrijednosti inherentne ljudskom biću,

³⁶ Vidi, pored ostalih, Evropski sud, *Association des amis de Saint-Raphaël et de Fréjus protiv Francuske* (dec.), aplikacija broj 45053/98, 29. februar 2000. godine.

³⁷ Vidi, *Verein „Kontakt-Information-Therapie“ (KIT) protiv Austrije*, odluka o dopustivosti od 12. oktobra 1988. godine.

³⁸ Vidi Evropski sud, *Société Colas Est i drugi protiv Francuske*, aplikacija broj 37971/97, stav 41, ECHR 2002-III; *Buck protiv Njemačke*, aplikacija broj 41604/98, stav 31, 28. april 2005. godine i *Kent Pharmaceuticals Limited i drugi protiv Ujedinjenog Kraljevstva* (dec.), aplikacija broj 9355/03, 11. oktobar 2005. godine.

³⁹ Vidi Evropski sud, *Halford protiv Ujedinjenog Kraljevstva*, presuda od 25. juna 1997. godine, p. 1016, stav 44 i *Aalmoes i drugi protiv Holandije* (dec.), aplikacija broj 16269/02, 25. novembar 2004. godine.

⁴⁰ Vidi Evropski sud, *Case of The Association for European Integration and Human Rights and Ekimdzhiev protiv Bugarske*, presuda od 28. juna 2007. godine, stav 60.

⁴¹ Vidi Evropski sud, *Dudgeon protiv Ujedinjenog Kraljevstva*, presuda od 22. oktobra 1981. godine, st. 41. i 52, Serija A br. 45 i *Laskey, Jaggard i Brown protiv Ujedinjenog Kraljevstva*, presuda od 19. februara 1997. godine, stav 36, Izvještaji o presudama i odlukama 1997-I.

ne mogu biti vrijednosti koje se garantuju pravnom licu u sferi privatnog života iz člana 8 Evropske konvencije, a što je suština apelantovih navoda u ovom dijelu.

Shodno navedenom, proizlazi da apelant, kao pravna osoba, ne može uživati pravo na privatni život u sferi identifikacije pola, seksualne orijentacije i polnog života iz člana 8 Evropske konvencije.

Ustavni sud zaključuje da je apelacija u dijelu koji se odnosi na povredu navedenih apelantovih prava, u skladu s članom 18 stav 3h) Pravila Ustavnog suda, *ratione materiae* inkompatibilna s Ustavom BiH.

Shodno navedenom, a s obzirom na akcesornu prirodu prava na efektivni pravni lijek iz člana 13 i prava na zabranu diskriminacije iz člana 14 Evropske konvencije, apelacija je u dijelu o kršenju ovih prava u vezi s navedenim pravima, u smislu člana 18 stav 3 tačka h) Pravila Ustavnog suda - *ratione materiae* inkompatibilna s Ustavom BiH.

Apelant tvrdi da mu je povrijeđeno pravo na slobodu okupljanja jer policijske snage nisu bile dovoljne i adekvatne da osiguraju bezbjednost njega, njegovih simpatizera, članova i učesnika Festivala, kao i da su javne vlasti propustile da provedu adekvatnu istragu i kazne počinioca nasilja. Ustavni sud podsjeća da je članom 11 Evropske konvencije pravo na slobodu okupljanja garantovano svima koji imaju namjeru organizovati mirno okupljanje. Zatim, prema stanovištu Evropskog suda, garancije ustanovljene ovim članom pokrivaju kako privatna tako i javna okupljanja. Najzad, garancije ustanovljene ovim članom odnose se na organizatora okupljanja, čak i kad se u ulozi organizatora pojavljuje udruženje⁴².

U konkretnom slučaju apelant je imao ulogu organizatora Festivala kojeg su, kao mirno okupljanje, što i jeste jedan od zakonom propisanih uslova za izdavanje dozvole, odobrile javne vlasti. Shodno navedenom, apelant se može pozivati na garancije utvrđene članom 11 Evropske konvencije.

Dalje, s obzirom da apelant uživa garancije iz člana 11 Evropske konvencije, uživa i garancije iz čl. 13 i 14 ove konvencije u pogledu osiguranja efektivnog pravnog sredstva za zaštitu i ostvarivanje ovog svog prava, kao i da u svom uživanju i zaštiti ne bude diskriminisan.

S obzirom da u skladu s članom 18 stav 2 Pravila Ustavnog suda Ustavni sud može izuzetno razmatrati apelaciju i kada nema meritorne odluke nadležnog suda, ukoliko apelacija ukazuje na ozbiljna kršenja prava i osnovnih sloboda koje štite Ustav BiH ili međunarodni dokumenti koji se primjenjuju u Bosni i Hercegovini, apelacija je u ovom dijelu dopustiva.

4.1.1.2. Pravo na slobodu mirnog okupljanja i udruživanja

U konkretnom slučaju apelant se žalio da mu je povrijeđena sloboda okupljanja jer su javne vlasti propustile da na adekvatan način osiguraju skup, odnosno s tim u vezi preduzeti neophodne mjere. Takođe, apelant tvrdi da su javne vlasti propustile da preduzmu efektivnu istragu u otkrivanju i procesuiranju organizatora i inicijatora nasilja koje se dogodilo.

Ustavni sud ukazuje da su u odgovoru na apelantove tvrdnje da nisu preduzete adekvatne mjere zaštite u svrhu osiguranja skupa, Ministarstvo unutrašnjih poslova Kantona Sarajevo (MUP), odnosno Policijska uprava Sarajevo (PU), istakli da je do eskalacije nasilja na dan otvaranja Festivala došlo zbog apelantovog propusta da provede mjere koje su mu naložene, činjenice da su pozivnice dijeljenje putem e-maila iako je apelantova web-stranica već bila „hakovana“, te najzad apelantove pogrešne procjene o broju posjetilaca jer je, za svih pet dana Festivala, najavio oko 300 posjetilaca, a već prvi dan se pojavilo oko 250 ljudi.

Ustavni sud primjećuje da se, kao organizator Festivala, shodno Zakonu o javnom okupljanju građana, obratio nadležnoj PU, odnosno MUP-u za izdavanje dozvole, koju je i dobio, pored ostalog, jer je ispunio i zakonski uslov da se radi o održavanju mirnog skupa. Iz dokumenata koje su Ustavnom sudu predložili apelant i PU proizlazi da je organizacija Festivala, u dijelu koji se ticao bezbjednog odvijanja, u potpunosti urađena u saradnji i koordinaciji između PU i apelanta. PU je nakon održanog sastanka i dogovora s apelantom sačinila Operativni plan u kojem je, pored ostalog, naznačen i broj policajaca koji trebaju biti angažovani na osiguranju lokaliteta na kojem je bilo određeno otvaranje Festivala i koji su, kako je navedeno u ovom planu, trebali biti raspoređeni u dva prstena. U odgovoru

⁴² Vidi Evropski sud, *Christians Against Racism and Fascism protiv Ujedinjenog Kraljevstva*, odluka o dopustivosti od 16. jula 1980. godine i *Rassemblement jurassien and Unité jurassienne protiv Švajcarske*, odluka o dopustivosti od 10. oktobra 1979. DR 17, p. 93 i p. 119.

na navode iz apelacije PU se nije izjašnjavala kojem broju posjetilaca i učesnika Festivala bi bio adekvatan broj angažovanih policajaca. Uz to, u skladu s ovlaštenjima koja ima, PU je apelantu naložila da preduzme određene mjere obezbjeđenja. Ustavni sud zapaža da iz predočenih dokumenta nije moguće zaključiti da apelant ovu obavezu nije i ispunio, s obzirom da bi to, u skladu s članom 9 Zakona o okupljanju građana, uzrokovalo zabranu skupa a što nisu okolnosti konkretnog slučaja. Zatim, PU je već bila upoznata s prijetnjama i najavama nasilja koje su bile usmjerene prema apelantu, samom Festivalu, kao i nekima od onih koji su ovu manifestaciju podržali javnim istupom. Osim toga, opšta situacija nastala u povodu održavanja Festivala, medijska pažnja i plakati koji su lijepljeni po gradu s porukama uvredljivoga sadržaja i pozivanjem na nasilje, kao i javni poziv o organizovanju kontra-skupa na dan otvaranja Festivala o kojem ga je apelant takođe obavijestio, a čiji učesnici su pozvani da dođu pred Akademiju i spriječe otvaranje Festivala - bili su dovoljan signal da se u konkretnom slučaju moraju primijeniti pojačane mjere zaštite. U tom smislu, Ustavni sud smatra da apelantov eventualni propust u pogledu dostavljanja pozivnica e-mailom, u situaciji kada je njegova web-stranica već bila „hakovana“, ne može biti od odlučujućeg značaja za izazivanje nasilja do kojeg je došlo, s obzirom na to da je i o neovlaštenom upadu na web-stranicu PU već bila obaviještena, kao i s problemima s kojim se apelant suočio zbog toga u distribuciji poziva.

PU je istakla da je došlo do nasilja jer apelant nije u potpunosti ispoštovao mjere koje su mu naložene, ne izjašnjavajući se pritom o kakvim mjerama se radi i kako bi one u konkretnom slučaju spriječile nasilje koje se dogodilo. Pritom, Ustavni sud zapaža da je, kako navodi i sama PU, apelant bio obavezan osigurati bezbjednost unutar objekata u kojim su se održavale planirane manifestacije, a policijske snage oko i van njih. Pored toga, apelant je još u toku priprema za Festival angažovao specijalizovanu zaštitarsku agenciju koja je trebala osigurati redarsku službu na skupu, što je i bila zakonska obaveza apelanta kao organizatora skupa, te je uz apelaciju predočio i Plan obezbjeđenja fizičke zaštite otvaranja manifestacije koji je ova agencija sačinila i koji je, uz najavu skupa, dostavljen i PU.

Najzad, Ustavni sud zapaža da je apelant još u prijavi najave skupa, obrazlažući razloge zbog kojih smatra da je potrebno da obezbjeđenje skupa osigura i policija, pored ostalog istakao da smatra da je to potrebno posebno na mjestima oko lokacija održavanja Festivala zbog mogućih „sačekuša“. Na dan otvaranja Festivala, pored incidenta koji se dogodio između pristalica i protivnika Festivala pred Akademijom likovnih umjetnosti, u kojoj je održana ceremonija otvaranja, proizlazi da je sedam lica učesnika - posjetilaca Festivala napadnuto i tom prilikom zadobilo lakše i teže tjelesne povrede upravo u „sačekušama“. S tim u vezi, Ustavni sud primjećuje da je PU vodila i disciplinske postupke protiv pojedinih policijskih službenika koji su upravo bili raspoređeni na obezbjeđenju mjesta na kojim su se napadi dogodili. Najzad, iz odgovora Kantonalnog tužilaštva BiH, kao ni MUP-a na navode iz apelacije ne proizlazi da su bilo protiv lica koje je apelant označio kao organizatora Festivala, bilo protiv zaštitarske agencije koju je angažovao, zbog eventualnih propusta, vođeni postupci u smislu Zakona o javnom okupljanju.

Ustavni sud primjećuje da je Krivični zakon Federacije BiH u relevantnom periodu, u skladu s pozitivnom obavezom javnih vlasti da zaštite mirne demonstracije, propisivao kao krivično djelo sprječavanje i ometanje javnog okupljanja (član 190). Međutim, kada se imaju u vidu okolnosti konkretnog slučaja proizlazi da su javne vlasti propustile da preduzmu razumne i prikladne mjere kako bi spriječile sukob između pristalica i protivnika Festivala, kao i pojedinačne napade na učesnike Festivala koji su uslijedili nakon toga.

Zatim, u konkretnom slučaju se nameće pitanje i da li je i sam odnos javnih vlasti prema organizovanju i održavanju Festivala doprinio izbijanju nasilja koje se desilo na dan njegovog otvaranja. Ustavni sud primjećuje da je Festival organizovan s ciljem da predstavi životne priče LGBTIQ osoba – njihov svakodnevni život, ljubavi, veze, prijateljstva, porodice, aktivnosti, strahove i druga životna pitanja s kojim se susreću u svojoj svakodnevici, te da se radilo o prvom takvom događaju na prostorima BiH. Isticanje pripadnosti, kao što je i pripadnosti LGBTIQ populaciji, te zaštita i razvoj njenog identiteta i vrijednosti, ne može predstavljati prijetnju „demokratskom društvu“ čak i kada može biti uzrok za tenzije⁴³. Naime, nastanak tenzija jedna je od neizbježnih posljedica u pluralizmu kada se slobodno raspravlja o različitim idejama. U takvim okolnostima uloga javne vlasti

⁴³ Vidi, *mutatis mutandis*, Evropski sud, *Sidiropoulos i drugi protiv Grčke*, presuda od 10. jula 1998. godine, Izvještaji 1998-IV, pp. 1615, stav 41.

nije da uzrok tenzija otkloni eliminišući pluralizam, nego da osigura da suprotstavljene grupe tolerišu jedna drugu⁴⁴. Pritom, od suštinske važnosti je i da političari u javnim istupima izbjegavaju netoleranciju⁴⁵.

Ustavni sud ukazuje da je apelant uz apelaciju predočio i pisana obraćanja nizu institucija na svim nivoima vlasti u BiH, kao i, u to vrijeme, ličnostima i političarima koji su obavljali važne javne funkcije. U svim ovim obraćanjima, pored ostalog, upućen je apel za javni istup kojim bi se spriječilo i osudilo najavljeno nasilje i govor mržnje, a što je u pismima bilo ilustrovano porukama i prijetnjama koje su upućene apelantu. Ishod ovih obraćanja su bila saopštenja samo dvije institucije, te sastanci s dva zvaničnika, odnosno njihovim predstavnicima, u povodu kojih zvaničnici nisu izdali bilo kakvo javno saopštenje. Pritom, iz dokumentacije koja je predočena Ustavnom sudu proizlazi da su u javnim istupima u sredstvima informisanja i neki političari iznosili stavove koji su upućivali na negiranje LGBTIQ populacije, izražavajući negativan stav prema Festivalu, kao i bilo kojem obliku javne prezentacije ovog dijela populacije.

Ustavni sud podsjeća da je uloga javne vlasti da štiti i promoviše pluralizam, toleranciju i društvenu koheziju, kao vrijednosti inherentne demokratskom društvu. U tom smislu, u okolnostima konkretnog slučaja, na javnim vlastima je bilo da se, u skladu s navedenim vrijednostima, zalažu za pomirljive stavove a ne da doprinose daljnjoj konfrontaciji koju je izazvalo organizovanje jednog ovakvog događaja⁴⁶. Stoga je, po mišljenju Ustavnog suda, i ignorantski odnos javnih vlasti, odnosno stav izražen u javnim istupima pojedinih zvaničnika, očigledno doprinio nasilju koje se dogodilo na dan otvaranja Festivala.

Zatim, apelant tvrdi da je u konkretnom slučaju izostala efektivna istraga u otkrivanju i kažnjavanju organizatora i osoba koje su inicirale nasilje koje se dogodilo iako su i mediji objavili imena ovih osoba kao i njihove fotografije, odnosno da do danas niko nije odgovarao za krivično djelo sprječavanja ili ometanja javnog okupljanja iz člana 190 Krivičnog zakona Federacije BiH. U odgovoru na ovaj dio navoda iz apelacije i MUP-a i Kantonalnog tužilaštva su istakli da su u konkretnom slučaju preduzete mjere i radnje i na otkrivanju i sankcionisanju lica koja su učestvovala u nasilju koje se dogodilo, odnosno da su neka od ovih lica krivično i prekršajno i procesuirana i kažnjena.

Ustavni sud podsjeća da pozitivna obaveza države podrazumijeva i preduzimanje radnji na efektivnom sprovođenju istrage i, kad je to neophodno, osiguranje zaštite od nezakonitih akata koji uključuju nasilje. Obim ove obaveze zavisi od konkretnih prilika koje vladaju u zemlji, kao i teškoća s kojim se javne vlasti suočavaju u upravljanju modernim društvima i izbora koji moraju biti napravljeni u pogledu prioriteta i resursa. Najzad, ova obaveza ne može se shvatiti tako da nameće nemoguć ili neproporcionalan teret javnim vlastima⁴⁷.

Ustavni sud primjećuje da je od trenutka najave održavanja Festivala apelant kao njegov organizator bio izložen napadima, vrijeđanju i otvorenim najavama nasilja protiv njega, njegovih članova, kao i LGBTIQ populacije uopšte. Takođe, kako proizlazi iz dokumenata predočenih Ustavnom sudu, sve ovo nije ostalo nepoznato ni nadležnom MUP-u odnosno PU kojem je apelant od početka najave Festivala i u periodu priprema za otvaranje podnosio prijave, koje su bile potkrijepljene podacima i saznanjima kojim je raspolagao, a mogle poslužiti u svrhu otkrivanja i sprječavanja pojedinaca i grupa od kojih su prijetnje i uvrede dolazile. Sve prijave takođe su proslijeđene i KT. Osim toga, ove činjenice MUP-u, kao ni KT nisu mogle ostati nepoznate, s obzirom na kampanju koja je vođena u medijima i uopšte interes koji je izazvalo organizovanje ovakvog događaja, kao i plakati i leci s uvredljivim porukama i pozivima na nasilje koji su bili postavljeni na vidnim i frekventnim mjestima u gradu. Najzad, iz dokumenata predočenih Ustavnom sudu proizlazi da su MUP, odnosno KT bili upoznati i s prijetnjama koje su upućene i onima koji su javno izrazili podršku Festivalu. Međutim, Ustavni sud primjećuje da do dana otvaranja Festivala, tj. 24. avgusta 2008. godine, ni MUP ni KT nisu preduzeli niti jednu radnju u svrhu istraživanja i, eventualnog, otkrivanja pojedinaca od kojih su prijetnje, uvrede i pozivi na nasilje i dolazili. U tom smislu, istraga koja je pokrenuta nakon

⁴⁴ Vidi citiranu, *Plattform "Ärzte für das Leben"*, p. 12, stav 32 i *Serif protiv Grčke*, aplikacija broj 38178/97, stav 53, ECHR 1999-IX.

⁴⁵ Vidi Evropski sud, *Erbakan protiv Turske*, aplikacija broj 59405/00, 6. jul 2006. godine, stav 64.

⁴⁶ Vidi, *mutatis mutandis*, *Ouranio Toxo*, stav 42.

⁴⁷ Vidi Evropski sud, *Özgür Gündem protiv Turske*, presuda od 16. marta 2000. godine, st. 43 i 45.

što se incident desio i koji je rezultirao otkazivanjem Festivala, u situaciji kada nadležni organi, iako upoznati s prijetnjama, nisu preduzeli ništa da ih istraže i tako spriječe da do nasilja dođe - ne može se prihvatiti kao ispunjenje pozitivne obaveze javnih vlasti da djeluju preventivno i da provedu efektivnu istragu.

Zatim Ustavni sud primjećuje, imajući u vidu da je za plasiranje prijetnji, uvreda kao i poziva na nasilje u najvećem broju slučajeva korišten Internet, da iz predloženog nije moguće zaključiti da su preduzimane bilo kakve mjere i radnje prema imaocima web-stranica na kojim su objavljivani ovakvi sadržaji, odnosno prema imaocima web-stranica na čijim forumima su ostavljali poruke njihovi posjetioči, a kako bi se zaustavilo i spriječilo daljnje širenje ovakvih materijala. Ovo tim prije što, kako proizlazi, pristup ovim stranicama i njihovim sadržajima nije bio ničim ograničen. Takođe, do dana otvaranja Festivala nije preduzeto ništa ni u pogledu apelantovih prijava o neovlaštenim upadima na njegovu web-stranicu, prijetecim i uvredljivim porukama koje su upućene na njegovu e-mail adresu, kao i zloupotrebama ovih podataka, a do čega je došlo i pored, kako proizlazi iz dokumenata predloženih Ustavnom sudu, apelantovih vlastitih nastojanja da se od njih zaštiti i da ih spriječi. U obimnoj dokumentaciji koja je priložena uz apelaciju dokumentovan je sadržaj poruka koje su pristizale na njegovu adresu, koje su ostavljane na forumu na njegovoj web-stranici, na forumima imalaca drugih web-stranica, te najzad sadržaj tekstova koji su imaoci pojedinih web-stranica objavljivali, kao i da je ove dokumente predložio uz svoje prijave nadležnoj PU. Iz navedenih materijala proizlazi da je homoseksualnost označena kao bolest i pošast savremenog društva, kao zlo protiv kojeg se treba boriti, kao krivac za AIDS i HIV, da je izjednačena s pedofilijom, da je protivna, odnosno da uništava moral društva i dr. Uz to, u ovim tekstovima ne mali broj je i onih koji pozivaju na otvoreno nasilje, sugerišu najgrublja i svirepa sredstva koja pritom treba primijeniti i mjere koje treba preduzeti prema organizatorima i učesnicima Festivala, te LGBTIQ populaciji uopšte.

Ustavni sud primjećuje da Internet predstavlja specifičan način komunikacije i jedan od njegovih fundamentalnih principa je visoki stepen anonimnosti koji garantuje svojim korisnicima. Zahvaljujući tome, Internet ohrabruje slobodu govora, te izražavanje i razmjenu najrazličitijih ideja. Međutim, zbog visokog stepena anonimnosti Internet predstavlja i moćno sredstvo, pored ostalog, za vrijeđanje i prijetnje, te kršenje prava drugih. Nasuprot tradicionalnim medijima, žrtva ne može lako da identifikuje osobu ili grupu koja je uputila uvrede i prijetnje zbog činjenice da je moguće da se sakrije iza pseudonima ili čak da koristi lažni identitet. Zbog toga i istraživanje i otkrivanje osoba ili lica koja ovakve radnje preduzimaju, odnosno onemogućavanje ili praćenje ovakvih poruka, može biti otežano ili čak i nemoguće i pored raspoloživih tehničkih sredstava, kao i mjera i radnji koje žrtva može koristiti kako bi spriječila ili onemogućila prijem ovakvih poruka. Stoga je obaveza zakonodavca da osigura okvir u kojem će pomiriti različite interese koji se očigledno takmiče za zaštitu u ovom kontekstu⁴⁸.

Ustavni sud primjećuje da je u relevantnom periodu u okviru Federalnog MUP-a već postojao specijalizovani Odjel za istraživanje kibernetičkog kriminala. Međutim, kako proizlazi iz predloženih dokumenata, ovaj odjel je preduzeo radnje na istraživanju i otkrivanju osoba koje su uputile prijetnje i uvrede apelantu, te pojedinim od njegovih članova lično, tek nakon prijava koje su podnijete 27. septembra 2008. godine, odnosno kad se nasilje već dogodilo. Ustavni sud ukazuje da se u odgovoru na navode iz apelacije MUP, odnosno Kantonalno tužilaštvo nisu izjašnjavali zbog čega ovaj odjel nije angažovan ranije, s obzirom na to da je apelant prijave o prijetnjama i uvredama upućenim putem Interneta dostavljao još od 10. septembra, da ih je dokumentovao kako u pogledu sadržaja, tako i, u ne malom broju slučajeva, imenima lica koja su ih upućivala ili bar podacima koji su mogli biti od koristi da se ova lica identifikuju, te najzad da je MUP sve prijave prosljeđivao Kantonalnom tužilaštvu po čijem nalogu ovaj specijalizovani odjel može biti i angažovan. Ustavni sud primjećuje da činjenica da je istraga u ovom dijelu dala određene rezultate, te da su neka od ovih lica identifikovana i da su protiv njih vođeni prekršajni postupci, upućuje na zaključak da preduzimanje istražnih radnji u ovom dijelu ne može biti označeno kao pretjeran teret za javne vlasti da istraže i spriječe nezakonite radnje koje su uključivale nasilje koje se dogodilo. Međutim, Ustavni sud zapaža da su ove radnje preduzete tek nakon što se nasilje već dogodilo i Festival otkazan, iako su nadležni organi bili upoznati s prijetnjama, pa se zbog toga ne mogu prihvatiti kao ispunjenje pozitivne obaveze javnih vlasti da djeluju preventivno i da provedu efektivnu istragu.

⁴⁸ Vidi Evropski sud, *K.U. protiv Finske*, presuda od 2. decembra 2008. godine, st. 34 i 49.

Ustavni sud primjećuje da je u relevantnom periodu (2008. godina) država Bosna i Hercegovina već bila ratifikovala Konvenciju o kibernetičkom kriminalu, kao i Dodatni protokol Konvencije o kibernetičkom kriminalu, a u vezi s kažnjavanjem djela rasističke i ksenofobične prirode učinjenih putem kompjuterskih sistema⁴⁹. Dodatnim protokolom obuhvaćena je i kriminalizacija djela rasističke i ksenofobične prirode počinjenih preko kompjuterskih sistema, kao što su, pored ostalog: širenje rasističkog i ksenofobičnog materijala putem kompjuterskih sistema, prijetnja s rasističkom i ksenofobičnom motivacijom, uvreda s rasističkom i ksenofobičnom motivacijom. Dalje, u relevantnom periodu Krivični zakon Federacije BiH je u Glavi XXXII propisivao krivična djela protiv sistema elektronske obrade podataka, što odgovara obavezama preuzetim Konvencijom o kibernetičkom kriminalu. Međutim, obaveze preuzete i Dodatnim protokolom nisu se odrazile na sadržaj ove glave, kao ni neki drugi dio Krivičnog zakona Federacije BiH. Zatim, Krivični zakon Federacije BiH ni u relevantnom periodu kao ni danas ne reguliše zločin iz mržnje kao svako krivično djelo koje je učinjeno zbog rasne pripadnosti, boje kože, vjeroispovijesti, nacionalnog ili etničkog porijekla, invaliditeta, pola, polnog opredjeljenja ili rodnog identiteta druge osobe. Takođe, u relevantnom periodu, kao ni danas, u Bosni i Hercegovini ne postoji propis kojim je regulisano objavljivanje sadržaja na Internetu kojim bi se zaštitila prava građana, kada je riječ o sadržajima koji se publikuju na web-strancima, kao i objavama na različitim web-portalima i društvenim mrežama. Isto vrijedi i u pogledu Zakona o komunikacijama, koji kao državni zakon reguliše, pored ostalog, oblast telekomunikacija. Naime, Regulatorna agencija za telekomunikacije ne postupa po pritužbama građana u vezi s objavama na web-portalima i društvenim mrežama, već ih proslijeđuje Vijeću za štampu BiH.

Vijeće za štampu BiH je samoregulatorno tijelo uspostavljeno kao izraz dobre volje medijske industrije da primijeni samoregulatorni sistem u štampi i online medijima. Vijeće postupa u skladu s Kodeksom za štampu i online medije u BiH, kao vlastitim propisom čiji je cilj da postavi osnove sistema samouređivanja u štampi i online medijima, koji će biti smatran moralno obavezujućim za novinare, urednike, vlasnike i izdavače printanih i online medija. Vijeću se mogu podnijeti pritužbe zbog sadržaja koji je publikovan na web-stranici neke medijske kuće, pored ostalog i kada se takav sadržaj može kvalifikovati kao govor mržnje. Međutim, odluke Vijeća su deklaratornog karaktera i ono nema autoritet da kažnjava prekršioca Kodeksa.

U konkretnom slučaju uvrede, klevete i prijetnje apelantu, te pozivi na nasilje su u najvećoj mjeri upućeni putem Interneta. Sve ovo se događalo u periodu (2008. godina) kada je već bilo dobro poznato da Internet, zbog visokog stepena anonimnosti, ohrabruje slobodu govora, te izražavanje i razmjenu najrazličitijih ideja, ali da zbog svoje anonimnosti predstavlja i moćno sredstvo u vrijeđanju i prijetnjama, te kršenju prava drugih. Zatim, u relevantnom periodu bio je ratifikovan i Dodatni protokol Konvencije o kibernetičkom kriminalu, prema kojem su države potpisnice preuzele obavezu da kriminalizuju djela rasističke i ksenofobične prirode počinjena preko kompjuterskih sistema. Shodno navedenom, proizlazi da je postojala obaveza javnih vlasti da osiguraju pravni okvir u kojem će pomiriti različite interese koji se očigledno takmiče za zaštitu u ovom kontekstu. Naime, kako je već ukazano u ovoj odluci, prema stanovištu Evropskog suda, u određenim demokratskim društvima može se smatrati neophodnim da se sankcionišu ili čak spriječe svi oblici izražavanja koji šire, podstiču, promovišu ili opravdavaju mržnju na osnovu netrpeljivosti, ako se osigura da su „formalnosti“, „uslovi“, „ograničenja“ ili „kazne“ proporcionalne legitimnom cilju kojem se teži.

Izrazi i komentari: „Smrt pederima“, „Pa nisu normalni, svi će redom da izginu 100 odsto, Bujrum neka izađu al' nek' se ne bune kada ih polomimo. Upozoreni su. Sarajevo – ne spavaj. Probudite se ljudi, nadite organizatora toga i noge im polomite. Valja opet bombe kupovati... Ovaj put masakr na Kovačićima... Nisu ni Karadžić ni Mladić dovršili posao, sad mi moramo da dovršavamo. Sve ih treba poklati... Moramo malo namazanje, a to znači dopustiti pederima da organizuju paradu, a onda ih namlatiti bejzbol palicama, poljevati ih benzinom i zapaliti užu grupu organizatora, a određen dio pедера i lezbejki ubiti kod Vječne vatre kao opomenu za sve buduće generacije pедера ... Bolje je biti fašista nego homić. A to da li ih možemo terorizati ćeš da se uvjeriš kad ih budemo gazili i mi i policija i hitna, baš kao što je bilo u Beogradu“ - upućuju na zaključak da su motivisani prije svega načinom na koji LGBTIQ populacija izražava svoju seksualnu i rodnu pripadnost i seksualno opredjeljenje. S obzirom na način na koji su, uglavnom, plasirane, tj. putem Interneta, imajući u vidu

⁴⁹ „Službeni glasnik BiH - Međunarodni ugovori“, broj 6/06.

njegovu rasprostranjenost i dostupnost, nesumnjivo je i da su imale karakter javnog izražavanja. U tom smislu, predstavljaju „govor mržnje“ koji u najširem smislu podrazumijeva javno izražavanje ili prouzrokovanje mržnje prema određenoj grupi ili pojedincu zbog nekog njenog određenja u svrhu stvaranja netrpeljivosti, razdora, diskriminacije i nasilja i/ili raspirivanja već postojeće mržnje, s tim što se ona kroz javni govor mržnje razvija, jača i produbljuje. Međutim, u relevantnom periodu kao ni danas, u Krivičnom zakonu Federacije BiH nije regulisan zločin iz mržnje kao svako krivično djelo koje je učinjenog zbog rasne pripadnosti, boje kože, vjeroispovijesti, nacionalnog ili etničkog porijekla, invaliditeta, pola, spolnog opredjeljenja ili rodnog identiteta druge osobe. Stoga, propustom javnih vlasti da osiguraju jasan pravni okvir u kojem će pomiriti različite interese koji se očigledno natječu za zaštitu u ovom kontekstu u svrhu preventivnog djelovanja i odvratanja od činjenja istih ili sličnih djela, kojim bi bilo onemogućeno širenje uvreda, kleveta i prijetnji prema apelantu i njegovim članovima i simpatizerima zbog organizacije Festivala posvećenog jednom legitimnom pitanju - u apelantovom slučaju rezultiralo je fizičkim nasiljem na dan otvaranja Festivala i uzrokovalo da apelant odustane od daljnjeg održavanja, čime je apelantu uskraćeno efektivno uživanje prava na slobodu okupljanja.

Ustavni sud zaključuje da je u okolnostima konkretnog slučaja povrijeđeno apelantovo pravo iz člana II/3i) Ustava BiH i člana 11 Evropske konvencije.

4.1.1.3. Pitanje naknade nematerijalne štete

Apelant je zatražio da se Vlada Federacije BiH obaveže da mu, „kao predstavniku članova i pripadnika LGBTIQ populacije“, dosudi iznos od 50.000 KM na ime naknade nematerijalne štete zbog kršenja svih navedenih prava.

Ustavni sud podsjeća da, u skladu s članom 74 Pravila Ustavnog suda, Ustavni sud može u odluci kojom usvaja apelaciju odrediti naknadu za nematerijalnu štetu. Stavom 2 ovog člana određeno je da u slučaju kada dodjeljuje novčanu naknadu, Ustavni sud njen iznos određuje na osnovu pravednosti, uzimajući u obzir standarde koji proizlaze iz prakse Ustavnog suda.

U konkretnom slučaju Ustavni sud primjećuje da apelant traži da mu se „kao predstavniku LGBTIQ populacije“ dosudi označeni novčani iznos na ime naknade štete „zbog kršenja svih navedenih prava“. S tim u vezi, Ustavni sud ukazuje da je u ovoj odluci već zaključeno da apelacija nije dopustiva u dijelu u kojem se apelant pozvao na povredu prava njegovih članova i simpatizera jer ju je podnijelo neovlašteno lice. Nadalje, Ustavni sud je zaključio da je apelacija u dijelu kojim je apelant tvrdio da su mu povrijeđena prava iz člana II/3b) i f) Ustava BiH, te čl. 3 i 8 Evropske konvencije pojedinačno i u vezi s čl. 13 i 14 Evropske konvencije, *ratione materiae* inkompatibilna s Ustavom BiH.

U konkretnom slučaju apelacija je usvojena u dijelu u kojem se apelant žalio da mu je povrijeđeno pravo iz člana II/3i) Ustava BiH i člana 11 Evropske konvencije. Ustavni sud je utvrdio da su javne vlasti propustile da preduzmu pozitivne mjere i osiguraju efektivnu zaštitu ovog apelantovog prava. S obzirom na složenu ustavnu strukturu Federacije BiH, ovaj propust se pripisuje vlastima na nivou kantona, tj. MUP-u KS, koji je propustio da adekvatno osigura skup, odnosno MUP-u KS i Kantonalnom tužilaštvu koji su propustili da provedu efektivnu istragu u pogledu prijetnji i najave nasilja koje se na kraju i dogodilo, te vlastima na nivou Federacije BiH, odnosno zakonodavnom tijelu koje je popustilo da osigura pravni okvir kojim bi bilo onemogućeno širenje uvreda, kleveta i prijetnji apelantu i njegovim članovima i simpatizerima, a kroz koji bi takvo ponašanje bilo i sankcionisano u svrhu preventivnog djelovanja i odvratanja od činjenja istih ili sličnih djela.

S obzirom na utvrđenu povredu apelantovog prava iz člana II/3i) Ustava BiH i člana 11 Evropske konvencije, Ustavni sud na ime naknade nematerijalne štete apelantu odredio naknadu u ukupnom iznosu od 6.000 KM, koji su apelantu dužni isplatiti Vlada Federacije BiH u iznosu od 3.000 KM i Vlada Kantona Sarajevo u iznosu od 3.000 KM.

4.1.2. Odluka o dopustivosti i meritumu broj AP 4319/16 od 19. decembra 2018. godine

U ovoj odluci Ustavni sud je utvrdio da postoji kršenje prava apelanata iz člana II/3b) Ustava BiH i člana 3 Evropske konvencije u vezi sa članom II/4 Ustava i članom 14 ove konvencije jer su nadležni policijski organi propustili da izvrše svoju pozitivnu obavezu da zaštite apelante kao učesnike Festivala (čiji je cilj bila promocija prava i kulture LGBT lica putem filmske umjetnosti kao jedna od metoda borbe za smanjenje homofobije), kao i zbog toga što su organi javne vlasti propustili da izvrše svoju proceduralnu obavezu da istraže propuste u organizaciji osiguranja Festivala i počinio napada na apelante. Uz to, ocijenjeno je da postoji povreda prava na slobodu okupljanja iz člana II/3i) Ustava BiH i člana 11 Evropske konvencije u vezi sa članom II/4 Ustava i članom 14 ove konvencije kada su javne vlasti propustile da u skladu sa svojim pozitivnim obavezama preduzmu neophodne mjere radi osiguranja mirnog okupljanja organizovanog u skladu sa zakonom, zbog čega je došlo do nasilja prema učesnicima Festivala, koje je bilo motivisano homofobnim predrasudama, te kada su propustile da osiguraju jasan pravni okvir kako bi preventivno djelovale u sprječavanju i odvrćanju od činjenja istih ili sličnih djela. S obzirom na zaključak o povredi prava iz člana II/3i) Ustava BiH i člana 11 Evropske konvencije, Ustavni sud je zaključio da nema potrebe posebno ispitivati i apelantove navode o povredi prava iz člana 14 Evropske konvencije.

4.2. Djeca

U Odluci o dopustivosti i meritumu broj AP 717/08 od 9. jula 2010. godine Ustavni sud je zaključio da ne postoji kršenje prava na porodični život iz člana II/3f) Ustava BiH i člana 8 Evropske konvencije kada je apelantu privremeno oduzeto pravo da živi sa malodobnom djecom zbog grubog zanemarivanja roditeljske dužnosti, budući da iz okolnosti konkretnog slučaja proizlazi da je takva mjera „neophodna u demokratskom društvu“ u smislu člana 8 ove konvencije. Osim toga, Ustavni sud smatra da u konkretnom slučaju nema kršenja prava na pravično suđenje iz člana II/3e) Ustava BiH i člana 6 stav 1 Evropske konvencije kada je sud odbio saslušati malodobnu djecu i kada je toj djeci postavljen staratelj u skladu sa zakonom, a sudovi su za svoja odlučivanja dali obrazloženja koja zadovoljavaju zahtjeve prava na pravično suđenje.

Ustavni sud zapaža da su sudovi utvrdili da su uslovi u kojima djeca žive nehygienički, da se radi o lošim stambenim i materijalnim prilikama, kao i da djeca školskog uzrasta ne pohađaju školu, već se bave prosjačenjem i skitnjom. Ovakve okolnosti u kojima djeca žive sudovi su ocijenili kao grubo zanemarivanje roditeljske dužnosti. Ove činjenice ni apelant nije osporio, osim što smatra da sudovi nisu trebali izreći mjeru stavljanja djece pod nadzor javne vlasti već da su trebali, kako je naveo u apelaciji, sredstva koja su za to namijenjena iskoristiti da pomognu apelantu u brizi o djeci. Ustavni sud primjećuje da su djeca povjerena na brigu i čuvanje odgovarajućim ustanovama specijalizovanim za čuvanje i vaspitanje djece. Dalje, apelantu je izrečena mjera zabrane života sa djecom u trajanju od godinu dana, dakle privremeno, s ciljem da se „popravno“ djeluje na samog apelanta kako bi se ubuduće bolje starao o svojoj djeci, te kako bi se djelovalo na cijelu porodicu radi ponovnog uspostavljanja porodičnog života.

Ono što je važno u konkretnom slučaju je činjenica da se izrečenom mjerom ne prekida u cijelosti veza između apelanta i djece. Naime, apelant i dalje može posjećivati i kontaktirati djecu koja su smještena u odgovarajuće ustanove, a u osporenim odlukama je jasno navedeno da izricanjem ovakve mjere apelantu ne prestaju roditeljske obaveze i dužnosti koje ima prema djeci. Osim toga, Ustavni sud primjećuje da su sudovi vrlo jasno ukazali na to da su uzeli u obzir niz činjenica i faktora, da su se vodili najboljim interesima djece, te da su na osnovu toga donijeli odluku, a što je u skladu i sa Konvencijom UN o pravima djeteta koja je sastavni dio Aneksa I tačka 12 Ustava BiH.

4.3. Lica sa invaliditetom

U Odluci o dopustivosti i meritumu broj U 9/12 od 30. januara 2013. godine Ustavni sud zaključuje da je odredba člana 18d stav 4 Zakona o izmjenama i dopunama Zakona o osnovama socijalne zaštite, zaštite civilnih žrtava rata i zaštite porodice sa djecom suprotna odredbi člana II/2 Ustava BiH, u vezi sa članom 1 Protokola broj 12 uz Evropsku konvenciju, jer ukazuje na različit tretman lica sa invaliditetom, a ne postoji razumno i objektivno opravdanje za takvo postupanje.

U obrazloženju ove odluke Ustavni sud zapaža da je s ciljem poboljšanja stanja u oblasti invalidnosti Vijeće ministara BiH 8. maja 2008. godine usvojilo Politiku u oblasti invalidnosti u Bosni i Hercegovini⁵⁰. U navedenom dokumentu je istaknuto da je cilj ove politike da omogući svim osobama sa invaliditetom da dostignu najviši kvalitet životnog potencijala, poštovanja i digniteta, nezavisnosti, produktivnosti i jednakog učešća u društvu u najproduktivnijem i što pristupačnijem okruženju. Zakone, podzakonska akta i programe koji omogućavaju osobama sa invaliditetom da ispune ove ciljeve - trebaju inicirati, finansirati i provoditi vladine institucije, privatni i nevladin sektor i pojedinci. Dalje je ukazano na to da je diskriminacija osoba sa invaliditetom česta u svakodnevnom životu, bez obzira na postojanje pojedinih zakona koji zabranjuju diskriminaciju po osnovu invalidnosti. Najilustrativniji primjer diskriminacije je da su novčane naknade po osnovu invalidnosti za isti stepen i vrstu invalidnosti u rasponu od 41 KM do 1700 KM. Politika ima 14 ciljeva, a prvi je ratifikovati Konvenciju UN-a o pravima lica sa invaliditetom i druge međunarodne dokumente.

Nakon usvajanja navedene politike, u oba entiteta su izrađene strategije u oblasti invalidnosti, i to „Strategija za unapređenje društvenog položaja lica sa invaliditetom u Republici Srpskoj 2010-2015“ i „Strategija za izjednačavanje mogućnosti za osobe sa invaliditetom u Federaciji BiH 2011-2015“. U „Strategiji za izjednačavanje mogućnosti za osobe sa invaliditetom u Federaciji BiH 2011-2015“ je istaknuto da međunarodni pravni instrumenti koje je Bosna i Hercegovina ratifikovala i koji su sastavni dio Ustava BiH, ustava entiteta i kantona, a neki su po pravnoj snazi iznad domaćih zakona, čine dio normativno-pravnog poretka relevantnog i za pitanje invaliditeta. Ukazano je na to da je osnovni princip međunarodnih instrumenata princip nediskriminacije, što znači da licima sa invaliditetom pripadaju sva prava propisana međunarodnim dokumentima, jednako kao i svakom građaninu. Stoga, pored obaveze da uskladi domaće zakonodavstvo sa međunarodnim normama koje je prihvatila, država je obavezna i da u praktičnoj primjeni vodi računa o tome koliko su ranjive grupe, kao što su lica sa invaliditetom, uključene u sistem i koliko im je od propisanih prava stvarno dostupno. Istaknuto je da je Bosna i Hercegovina usvajanjem međunarodne regulative pokazala opredjeljenje za uvažavanje principa demokratije i poštovanja ljudskih prava. U mnoge zakone od interesa za lica sa invaliditetom ugrađeni su principi nediskriminacije. Međutim, istaknuto je da u nekim zakonima nisu na pravi način prepoznate potrebe lica sa invaliditetom.

Dalje, Ustavni sud je morao razmotriti da li ovakav različit tretman lica sa invaliditetom ima razumno i objektivno opravdanje. Naime, za Ustavni sud se postavlja pitanje zbog čega lica kod kojih je invalidnost nastupila nakon 65. godine života moraju svoja prava ostvarivati u skladu sa kantonalnim propisima, a lica čija je invalidnost nastupila prije 65. godine - svoja prava i dalje mogu ostvarivati u skladu sa federalnim propisima. Ustavni sud naglašava da donosilac spornog zakona nije Ustavnom sudu dostavio odgovor iz kojeg bi se moglo jasno zaključiti šta je bio *ratio* sporne odredbe. Stoga je Ustavni sud zatražio informaciju od Federalnog ministarstva, koje je nadležno za pitanje socijalne politike, te je ujedno i bilo predlađač sporne odredbe. Iz informacije Federalnog ministarstva proizlazi da je primjena Zakona o izmjenama i dopunama Zakona o osnovama socijalne zaštite, zaštite civilnih žrtava rata i zaštite porodica sa djecom⁵¹ dovela do povećanja velikog broja korisnika osiguranja na način da su dotadašnji korisnici prava po osnovu kantonalnih propisa prebačeni na federalni nivo. Razlog za ponovno vraćanje navedenih lica na kantonalni nivo Federalno ministarstvo opravdava time da je to najbolji mogući način zaštite lica sa invaliditetom sa najvećim stepenom oštećenja organizma. Naime, prema mišljenju ovog ministarstva, potrebno je da se bolest i starost razdvoje od invaliditeta sa najvećim stepenom. Federalno ministarstvo zaključuje da sporna odredba ne dovodi do diskriminacije, već se njome htio poštovati Ustav Federacije BiH u pogledu podjele nadležnosti između Federacije i kantona.

Ustavni sud naglašava da lica sa invaliditetom imaju pravo da u potpunosti i jednako učestvuju u društvu i da poboljšaju kvalitet svog života. S druge strane, obaveza države je da im omogući da dostignu najviši kvalitet životnog potencijala, poštovanja i digniteta, nezavisnosti, produktivnosti i jednakog učešća u društvu u najproduktivnijem i što pristupačnijem okruženju. Dakle, cilj svakog društva bi trebao biti da se ovim kategorijama stanovništva olakša svakodnevni način života, a ne da se vrši njihova marginalizacija. Prema mišljenju Ustavnog suda, na državi je da teži da socijalna politika u odnosu na lica sa invaliditetom bude takva da ne bude različitosti u pogledu

⁵⁰ Objavljena u „Službenom glasniku BiH“, broj 76/08.

⁵¹ „Službene novine Federacije BiH“, broj 54/04.

ostvarivanja njihovih prava ili da se one svedu na najmanju moguću mjeru. Imajući u vidu navedeno, Ustavni sud smatra da sporna odredba ne zadovoljava ove zahtjeve. Štaviše, sporna odredba je sama po sebi diskriminirajuća jer pravi razliku između lica sa invaliditetom po godinama starosti. Pri tome, zakonodavac nije dostavio razumno i objektivno opravdanje za ovo razlikovanje, a to Ustavni sud nije mogao zaključiti ni iz informacije koju je dobio od Federalnog ministarstva.

4.4.Lica sa duševnim smetnjama

4.4.1.Odluka o dopustivosti i meritumu broj AP 1125/05 od 16. januara 2007. godine

Ustavni sud zaključuje da postoji kršenje prava iz člana II/3d) Ustava BiH i člana 5 stav 4 Evropske konvencije kada je apelantu onemogućeno da se odluka o izricanju mjere bezbjednosti liječenja i čuvanja u zdravstvenoj ustanovi preispita na njegov zahtjev. Takođe, postoji kršenje prava iz člana 5 stav 1 tačka e) i stav 4 Evropske konvencije kada važeći zakoni precizno ne definišu mogućnost, uslove, način i postupak izricanja, produženja ili prestanka mjere obaveznog liječenja i čuvanja u odgovarajućoj zdravstvenoj ustanovi licima koja su krivično djelo učinila u stanju neuračunljivosti, niti pristup „sudu“ radi ispitivanja zakonitosti pritvaranja, što ostavlja prostor za proizvoljnu primjenu zakona.

4.4.2.Odluka o dopustivosti i meritumu broj AP 2271/05 od 21. decembra 2006. godine

Ustavni sud je utvrdio da postoji kršenje prava iz člana II/3d) Ustava BiH i člana 5 stav 1 tačka e) i stav 4 Evropske konvencije kada lišavanje slobode lica koja su krivično djelo učinila u stanju neuračunljivosti ne ispunjava zahtjev „zakonitosti“ u smislu Evropske konvencije, zato što važeći zakoni precizno ne definišu mogućnost, uslove, način i postupak izricanja, produženja i/ili prestanka mjere obaveznog liječenja i čuvanja u odgovarajućoj zdravstvenoj ustanovi ovih lica, te pristup „sudu“ radi ispitivanja zakonitosti pritvaranja, što ostavlja prostor za proizvoljnu primjenu zakona. Osim toga, smještaj takvih lica u posebnom zatvorskom odjelu, takođe, ne ispunjava zahtjev „zakonitosti“ iz člana 5 stav 1 tačka e) Evropske konvencije. Takođe, kršenje ovog prava postoji i zato što važeća zakonska regulativa ne ispunjava zakonski kvalitet u mjeri u kojoj ne poštuje prava iz člana 5 stav 1 tačka e) i stav 4 Evropske konvencije.

4.4.3.Odluka o dopustivosti i meritumu broj AP 2472/11 od 31. januara 2013. godine

U ovoj odluci se radilo o lišavanju slobode hroničnog duševnog bolesnika i nije bilo krivičnih aspekata slučaja. Apelantica je nakon prinudne hospitalizacije u Psihijatrijskoj bolnici, 2003. godine, premještena iz Psihijatrijske bolnice u Zavod za zbrinjavanje mentalno invalidnih lica „Drin“ Fojnica, uz pratnju službene osobe Službe socijalne zaštite i radnika Policijske uprave Novo Sarajevo. Ustavni sud je utvrdio da, prema stanju spisa, nije bilo sudske odluke prilikom prinudne hospitalizacije apelantice u Psihijatrijsku bolnicu. Dalje, apelantica je smještena u Zavod - ustanovu socijalne zaštite u skladu s Federalnim zakonom o osnovama socijalne zaštite i Kantonalnim zakonom o socijalnoj zaštiti kojima se, između ostalog, uređuju socijalna zaštita građana i njihovih porodica, uslovi i postupak sticanja prava iz socijalne zaštite, a nikako ne propisuje postupak prinudnog smještaja lica s duševnim poremećajima u zdravstvene ustanove. Nasuprot tome, odredbama čl. 22-42 Zakona o zaštiti lica sa duševnim smetnjama propisano je postupanje u odnosu na lice s težim duševnim smetnjama koje usljed svoje duševne smetnje ozbiljno i direktno ugrožava vlastiti život, zdravlje ili sigurnost, odnosno život, zdravlje ili sigurnost drugih lica.

Ustavni sud je istakao da je odredbama člana 41 Zakona o zaštiti lica sa duševnim smetnjama predviđeno da u slučaju otpusta osobe s duševnim smetnjama iz zdravstvene ustanove, koja zbog svojeg psihofizičkog stanja i uslova u kojima živi nije sposobna brinuti se o sebi niti ima osobe koje su po zakonu dužne i mogu se brinuti o njoj, premjestiće se iz zdravstvene ustanove u socijalnu ustanovu po postupku predviđenom Federalnim zakonom o osnovama socijalne zaštite. Međutim, u tom slučaju, zdravstvena ustanova je bila dužna odmah o tome obavijestiti sud koji je donio odluku o prinudnom smještaju ili otpustu (stav 2 člana 41). Ustavni sud je već naveo da, prema stanju spisa, nije bilo sudske odluke pri prinudnoj hospitalizaciji u Psihijatrijsku bolnicu, iako su bili dužni obavijestiti sud o

tome u skladu s odredbama člana 27 Zakona o zaštiti lica sa duševnim smetnjama. Sve i kad bi se uzelo da je Služba socijalne zaštite imala zakonsku mogućnost da smjesti apelanticu u Zavod, njeno početno lišavanje slobode nije bilo u skladu sa Zakonom o zaštiti lica sa duševnim smetnjama, niti je u naknadnom periodu od devet godina bila donesena sudska odluka.

Imajući u vidu prethodno konstatovanu činjenicu da Služba socijalne zaštite nije postupala u smislu navedenih odredaba Zakona o zaštiti lica, nego da je apelantičin prinudni smještaj izvršila u smislu odredaba Federalnog zakona o osnovama socijalne zaštite i Kantonalnog zakona o socijalnoj zaštiti, koji ne predviđaju niti jedan kriterij koji mora biti ispunjen u smislu člana 5 stav 4 Evropske konvencije - Ustavni sud je zaključio da je na ovaj način prekršeno apelantičino pravo iz člana 5 stav 4 Evropske konvencije.

5. UMJESTO ZAKLJUČKA

Ideologija sadržana u politici isključivanja obilježava i postupanje prema marginalizovanim grupama, prije svega LGBT osobama. Ipak, većina LGBT osoba ne priznaje da se osjećaju drugačije, i to iz straha od odbijanja, fizičkog nasilja i odbacivanja u porodici. Takva vrsta reakcije ne doprinosi kreiranju društva u kojem se poštuju ljudske vrijednosti. Zato je, između ostalog, potrebno i u BiH izgraditi takav normativni okvir u kome će seksualna orijentacija i rodni identitet eksplicitno postati zabranjeni osnovi u pogledu ostvarivanja prava LGBT osoba. Uz to, a u skladu sa preporukama Vijeća Evrope, treba ukloniti diskriminatorne i stereotipne podatke o LGBT osobama u udžbenicima i sredstvima javnog informisanja. Osim toga, učiniti vidljivijim rad nevladinih organizacija koje se bave LGBT pitanjima i uopšte pitanjima marginalizovanih grupa.

LITERATURA

1. Baer, H. A. (1998). „Black Mainstream Churches; Emancipatory or Accommodative Responses to Racism and Social Stratification in American Society?“. *Review of Religious Research*, Vol. 30 - No. 2.
2. Banović, D. (2011). *Prava i slobode LGBT osoba: Seksualna orijentacija i rodni identitet u pozitivnom pravu u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar.
3. Base de données ONG: European Region of the International Lesbian, Gay, Bisexual, Trans and Intersex Association (ILGA-Europe). Council of Europe ([https:// en.wikipedia. org/wiki/ILGA-Europe](https://en.wikipedia.org/wiki/ILGA-Europe)).
4. Bavcon, L. et al. (1968). *Socijalna patologija*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
5. Coleman, J. (2009). „An Introduction to Feminisms in a Postfeminist Age“. *Women's Studies Journal*, New Zealand, Vol. 23 - No 2.
6. Čaušević, J. (2013). *Brojevi koji ravnopravnost znače: analiza rezultata istraživanja potreba LGBT osoba u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar.
7. Čaušević, J.; Ljevak, K. (2012). *Čekajući ravnopravnost: analiza sadržaja izvještavanja pisanih medija o LGBT temama u 2011. i 2012. godini*. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar.
8. Čaušević, J.; Somun-Krupalija, L.; Popov-Momčinović, Z. (2013). *Prava LGBT osoba u Bosni i Hercegovini: zdravlje*. Sarajevo: Fondacija "Heinrich Böll", Ured za BiH: Fondacija CURE: Sarajevski otvoreni centar.
9. De Lauretis, T. (1994). *The Practice of Love, Lesbian Sexuality and Perverse Desire*. Bloomington: Indiana University Press.
10. Dračo, I.; Lakić, M.; Popov-Momčinović, Z. (2013). *Prava LGBT osoba u Bosni i Hercegovini: obrazovanje*. Sarajevo: Fondacija "Heinrich Böll", Ured za BiH: Fondacija CURE: Sarajevski otvoreni centar.
11. Džumhur, J.; Jukić, N.; Mitrović, Lj. (2016). *Specijalni izvještaj o pravima LGBT osoba u Bosni i Hercegovini*. Banja Luka.
12. Foucault, M. (1978). *History of Sexuality*. New York: Pantheon Books.
13. Gavrić, S.; Huremović, L.; Savić, M. (2011). *Čitanka lezbejskih i gej ljudskih prava*. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar: Fondacija Heinrich Böll, Ured u BiH.

14. Huremović, L.; Durkalić, M. (2017). *Ka pozitivnim praksama 4: izvještavanje medija u 2016. godini o LGBT temama u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar.
15. ILGA Europe (2012). *Annual Review of the Human Rights Situation of Lesbian, Gay, Bisexual. Trans and Intersex People in Europe 2011*. Brussels.
16. Jagose, A. (1996). *Queer Theory: An Introduction*. New York: New York University Press.
17. Kaufman, J.; Johnson, C. (2004). „Stigmatized Individuals and the Process of Identity“. *Sociological Quarterly*, (4), 807-833.
18. Lee, R. (2000). „Health care problems of lesbian, gay, bisexual, and transgender patients“. *West J Med.*, 172 (6): 403–408.
19. Marinha, M.; Vasić, V. (2013). Provedba preporuka Vijeća Evrope o mjerama borbe protiv diskriminacije zasnovane na seksualnoj orijentaciji i rodnom identitetu, Monitoring izvještaja za BiH. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar.
20. Mead, M. (1975). „Bisexuality: What's It All About?“ *Redbook*, 144 (3).
21. Millett, K. (1969). *Sexual Politics*. London: Virago.
22. Poštić J.; Đurković, S.; Hodžić, A. (2010). *LGBTIQ vježbanka: O spolu, rodu, seksualnoj orijentaciji i seksualnosti*. Sarajevo: Udruženje Q za promicanje i zaštitu kulture, identiteta i ljudskih prava queer osoba.
23. Savić, M. (2011). „Istorija LGBT aktivizma u Srbiji“. U: Gavrić, S.; Huremović, L.; Savić, M. (ur.). *Čitanka lezbejskih i gej ljudskih prava*. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar i Fondacija „Heinrich Boell“.
24. Spahić, A.; Gavrić, S. (2012). *Čitanka LGBT ljudskih prava*. 2. dopunjeno izdanje. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar: Fondacija Heinrich Böll, Ured u BiH.
25. Štulhofer, A. (2004). „Uvod u razumijevanje seksualne orijentacije“. U: Tea Nikolić (ur.). *Kako se orijentišemo? Studija o seksualnoj orijentaciji*. Beograd: Deve.
26. Todorović, A.; Kojadinović, M. (2001). *Čitanka istospolnih studija. Homofobija: prikaz kroz teorije predrasuda Elisabeth Young Bruehl*. Beograd: Program istopolnih studija.
27. Vasić, V. (2013). *Izvještaj o govoru mržnje zasnovanom na seksualnoj orijentaciji i rodnom identitetu u BiH: slučajevi iz 2012. i 2013. godine*. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar.
28. Vasić, V. (2013). *Izvještaj o pravnom položaju transrodnih osoba u BiH*. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar.
29. Vijeće Evrope (2011). *Discrimination on Grounds of Sexual Orientation and Gender Identity in Europe*. Strassbourg: Council of Europe Publishing. Dostupno na: (http://www.coe.int/t/Commissioner/Source/LGBT/LGBTStudy2011_en.pdf).
30. Vučaj S. (2009). *Treći glas. Coming out i lezbejke u Srbiji*. Beograd: Labris - organizacija za lezbejska ljudska prava.

**MARGINALIZED GROUPS: INTERNATIONAL STANDARDS AND CASE-LAW OF
THE EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS AND THE CONSTITUTIONAL COURT OF
BOSNIA AND HERZEGOVINA**

*Academician Miodrag N. Simović,
Judge of the Constitutional Court of Bosnia and Herzegovina, Full Professor of the Faculty of Law of
the University of Banja Luka, Active Member of the Academy of Sciences and Art of Bosnia and
Herzegovina, Active Member of the European Academy of Sciences and Arts, Foreign Member of the
Russian Academy of Natural Sciences and Active Member of the Balkan Scientific Center of the
Russian Academy of Natural Sciences*

*Marina M. Simović, Secretary of the Ombudsman for Children of Republic of Srpska and Associate
Professor at the Faculty of Law University „Apeiron“ Banja Luka*

Summary

Building an inclusive society, in which the difference is respected and appreciated, and which actively combats discrimination and prejudice, implies the empowerment of marginalized groups and individuals. On the other hand, these groups are often excluded from decision making, public institutions, basic services, and even citizenship. They are more vulnerable to poverty, are more likely to be affected by life-threatening illnesses, and are more often victims of violence and exploitation. Anti-marginalization can be fought against by: building inclusive institutions, supporting anti-discrimination legislation, affirmation of respect for human rights, strengthening of equality measures, supporting the idea of empowerment and responsibility through targeted policies and programs and by capacity building of civil society organizations.

When it comes to Bosnia and Herzegovina, the rights of marginalized groups, primarily sexual and gender minorities, are impossible to be analyzed without the context of the state in which they were (the former Yugoslavia) and the environment in which it currently is, and the events it has been through and the influence from outside. They have inevitably affected the creation, the violation, the struggle or the achievement of rights of marginalized groups. However, the first steps have already been made: discrimination based on sexual orientation and gender identity is prohibited by law; special procedures have been introduced and a clearly defined role of the institution of Human Rights Ombudsman of BiH, etc. The fight for human rights of marginalized persons in Bosnia and Herzegovina goes in the direction of consistent application of existing anti-discrimination regulations, education of judges, prosecutors and policemen, work with community in relation to education on rights and freedoms, and mechanisms of protection and work with society, aimed at removing homophobia and transphobia.

The paper presents relevant international standards referring to marginalized groups, with corresponding case-law of the European Court of Human Rights and the Constitutional Court of Bosnia and Herzegovina. Within such approach, authors advocate for the rule of law, which (also) in this case implies clear and unambiguous norms, based on international regulations.

Key words: *homosexual groups, children, women, persons with disabilities, persons with mental disabilities*

VIKTIMOLOŠKI OSVRT NA ZAŠTITU DJECE OD RAZLIČITIH OBLIKA VIKTIMIZACIJE SA POSEBNIM OSVRTOM NA ROMSKU POPULACIJU U BOSNI I HERCEGOVINI

*Prof.dr Azra Adžajlić-Dedović⁵²
Doc.dr Samir Rizvo⁵³*

Sažetak: Konvencija o pravima djeteta Ujedinjenih naroda obavezuje države potpisnice i na obezbjeđivanje odgovarajućeg oporavka i socijalne reintegracije djece koja su žrtve bilo kojeg oblika zanemarivanja, eksploatacije ili zlostavljanja, mučenja ili bilo kojeg drugog oblika okrutnog, nehumanog ili ponižavajućeg postupka ili kazne. U ovom radu izvršena je uporedna analiza ovih zakonskih odredaba sa našim važećim propisima koji se odnose na zaštitu djece od nasilja. Negativna društvena reakcija i neadekvatna reakcija organa formalne kontrole na primarnu viktimizaciju dovode do sekundarne viktimizacije. Zbog tog posebnu ulogu u ostvarivanju, obezbeđenju i zaštiti ljudskih prava imaju policija. Komitet UN-a o pravima djeteta izrazio je zabrinutost zbog činjenice da problemi koji još uvijek postoje u smislu etničke diskriminacije i netrpeljivosti, uključujući slučajeve nasilja i diskriminacije u svakodnevnom životu, u ogromnoj mjeri otežavaju život djeci koja pripadaju etničkim manjinama, naročito Romima u Bosni i Hercegovini. Najzad, iznete su i preporuke za izmjenu zakona i prakse koje bi Bosnu i Hercegovinu približile najboljim svetskim rešenjima.

Ključne riječi: viktimologija, viktimizacija, djeca „nemoćne žrtve“.

DJECA „NEMOĆNE ŽRTVE“

Komitet za prava djeteta Ujedinjenih naroda preporučio je Bosni i Hercegovini **da hitno preduzme mjere kako bi aktivirala Vijeće za djecu Bosni i Hercegovini i da uspostavi Sektor za ljudska prava djece u okviru Ministarstva za ljudska prava i izbjeglice i Vijeće za djecu ili novi sektor za ljudska prava djece, ili neko drugo odgovarajuće tijelo, koje treba da bude zaduženo za koordinaciju i ocjenu provođenja Konvencije o pravima djeteta Ujedinjenih naroda.** Vijeće ministara Bosne i Hercegovine, na 30. sjednici održanoj 4. 12. 2012. godine, donijelo je Odluku o formiranju Vijeća za djecu Bosne i Hercegovine i ova Odluka objavljena je u „Službenom glasniku BiH“. Ovaj Komitet također je preporučio Bosni i Hercegovini da treba osigurati jednaku pravnu zaštitu djece usklađivanjem zakona i praksi u Bosni i Hercegovini u skladu sa Konvencijom o pravima djeteta Ujedinjenih naroda i, posebno, **da treba harmnizirati sve propise koji se odnose na segment zaštite prava djeteta. Bosna i Hercegovina trebala je osigurati funkcionalni rad Odjela za praćenje prava djeteta, koji je formiran 2009. godine u okviru Institucija ombudsmena Bosne i Hercegovine, kako bi omogućio bolju i efikasniju zaštitu prava iz ove i drugih međunarodnih dokumenata.** Uz tehničku pomoć UNICEF-a kancelarije u Bosni i Hercegovini, Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice Bosne i Hercegovine je krajem 2012. i početkom 2013. godine pristupilo procesu izrade metodologije za izradu izvješća o socijalno isključenim kategorijama djece u suradnji sa relevantnim državnim, entitetskim i kantonalnim ministarstvima i institucijama iz oblasti socijalne zaštite, zdravstva, obrazovanja, policije, pravosuđa, komunikacije te nevladinog sektora. **Unatoč preporuci Odbora za prava djeteta te s tim u vezi preporukama pravobranitelja za djecu, ni nadalje ne postoji jednoobrazni način prikupljanja statističkih podataka o djeci pa tako nisu**

⁵² Profesorica Viktimologije i Restorativne pravde, Univerzitet u Sarajevu, Fakultet za kriminalistiku, kriminologiju i sigurnosne studije, Bosna i Hercegovina

⁵³ Pomoćnik Ministra Sigurnosti, Docent, doktor sigurnosnih studija, Odsjek Kriminologija, Univerzitet u Sarajevu, Fakultet za kriminalistiku, kriminologiju i sigurnosne studije, Bosna i Hercegovina

dostupni podaci o osobama mlađim od 18 godina, koji se odnose na njihovu dob, spol, etničko porijeklo. Iz statističkih podataka koje vodi Državni zavod za statistiku nije moguće identificirati prikladne zasebne pokazatelje koji se odnose na sva područja primjene Konvencije i sve skupine djece u društvu, te procjene postignutog napretka i poteškoća koje ometaju ostvarivanje prava djece. U odgojnim ustanovama za djecu s poremećajima u ponašanju, stručni tretman nije dovoljno diferenciran ni individualiziran, a nema i odgovarajućeg tretmana djece sa složenim poremećajima u ponašanju koja su sklona bijegu iz ustanova otvorenog tipa. Također je i problem tretmana djece koja imaju kombinaciju poremećaja u ponašanju i psihičkih teškoća za koju ne postoji adekvatan smještaj, tretman i liječenje. **Tradicijsko ugovaranje maloljetničkih brakova, kao jedan od oblika spolnog iskorištavanja djece, nažalost je i dalje prisutno, posebno u okvirima romske zajednice, bez ikakvog sankcioniranja neodgovornih i nasilnih roditelja iako je nedozvoljeno sklapanje braka radi trgovanja ljudima krivično djelo.**

Drugo, viktimizacija ima ogromne posljedice za decu, skidajući normalne i zdrave putanje razvoja. Može uticati na formiranje ličnosti, imati značajne zdravstvene posljedice, utjecati na akademsko djelovanje, a također je snažno uključen u razvoj delinkventnog i antisocijalnog ponašanja (Margolin & Gordis, 2000). U interpersonskoj viktimizaciji, pitanja zlonamjernosti, izdaje, nepravde i morala su mnogo prisutnija nego što je slučaj za nesreće, bolesti i prirodne katastrofe.⁵⁴ **Takođe, neophodno je uticati da se u praksi u što većoj mjeri koriste svi krivičnopravni instituti koji sadrže elemente restorativnosti, kao što je medijacija, jer su još uvijek prisutni konzervativni pogledi na kriminalitet, što zahtijeva promjenu filozofije posmatranja suzbijanja kriminaliteta.**⁵⁵ Dakle, ovde se radi o merama isključivo specijalno preventivnog karaktera koje izriče javni tužilac za maloletnike ili sudija za maloletnike ako su ispunjena dva kumulativna uslova: 1) objektivni uslov – da se radi o krivičnom delu za koje je u zakonu propisana novčana kazna ili kazna zatvora do pet godina i 2) subjektivni uslov koji se javlja u dva vida: a) da je maloletnik priznao izvršenje krivičnog dela i b) da postoji određeni odnos maloletnika prema krivičnom delu, ali i prema oštećenom licu.⁵⁶

Još jedna problematična kategorija u razvojnoj viktimologiji odnosi se na indirektnu viktimizaciju, situacije u kojima djeca svjedoče ili su usko pogođena viktimizacijom člana porodice ili prijatelja. Tu spadaju djeca koja su svjedoci iz prve ruke o zlostavljanju supružnika (Jaffe, Wolfe i Wilson, 1990; Wolak & Finkelhor, 1998), koji su lišeni roditelja (Kilpatrick, 1990) ili koji nisu povrijeđeni u masakrima na igralištima ili u javnom ubijanju učitelja (Nader, Pynoos, Fairhanks, & Frederick, 1990). Iako indirektna viktimizacija pogađa odrasle i djecu, oni su posebno osjetljivi na posljedice, zbog njihove ovisnosti o onima koji su žrtve. **Zabrinjava neprimjereno postupanje policijskih službenika, državnih odvjetnika i sudaca prilikom ispitivanja djece žrtava ili svjedoka, izloženost djeteta višestrukim ispitivanjima, dugotrajnost sudskog postupka, izostanak kvalitetne pomoći i podrške. Pored toga, zakonske mogućnosti saslušanja djeteta u vlastitom domu rijetko se primjenjuju. Podrška svjedocima i žrtvama postoji samo na nekim sudovima, dok ih na prekršajima uopće nema.**

Potreba za resocijalizacijom u oblasti razvojne viamologije je velika i hitna, s obzirom na veličinu problema i ozbiljnost njegovog uticaja, a kreću se od studija faktora rizika do studije efikasnosti tretmana do stanja krivične pravde, za koje državne službe nemaju pozive i novece, i ne angažiraju viktimologe. Osim straha za vlastitu sigurnost, kao svjedok, djete možete imati osjećaj fizičke i psihičke ugroženosti porodice i bliskih osoba (prijatelja), što značajno utiče na spremnost djece svjedoka da sarađuju s organima krivičnog gonjenja. Status zaštićenog svjedoka ima svjedok koji koristi mjere zaštite u toku svjedočenja, dok status ugroženog svjedoka ima svjedok koji je ozbiljno fizički ili psihički traumatiziran okolnostima izvršenja krivičnog djela ili koji pati od ozbiljnih

⁵⁴ DAVID FINKELHOR, Developmental Victimology, The Comprehensive Study of Childhood Victimization, CRIME AND ITS IMPACT, p.10. - DAVID FINKELHOR(2007). In, Davis, R.C., Luirigio, A.J., & Herman, S. (Eds.), Victims of crime (3rd ed) (pgs. 9-34). Thousand Oaks, CA: Sage Publications.

⁵⁵ Muhamed Tulumović, Restorativna pravda uz osvrt na međunarodnu regulativu i primjenu u maloljetničkom zakonodavstvu, ANALI Pravnog fakulteta Univerziteta u Zenici, str 655.

⁵⁶ Dr Dragan JOVAŠEVIĆ, Novine u krivičnom zakonodavstvu o maloletnicima u svetlu restorativne pravde, Temida: RESTORATIVNA PRAVDA I PRAVA ŽRTAVA, str.23.

psihičkih poremećaja. Treba znati da svjedoci mogu biti i posebno osjetljivi (ugroženi) zbog godina, spola, zdravlja te prirode ili posljedica krivičnog djela, a ugroženim svjedocima uvijek se smatraju djeca, odnosno maloljetne osobe. Nažalost za svu ovu djecu, iako su prepoznati kao posebno osjetljivi svjedoci od kojih izjavu ili prijavu u vezi sa krivičnim djelom nije moguće uzeti bez prisustva psihologa i roditelja (osima ako dijete ne želi prisustvo roditelja), nisu obezbjeđene sve Programom o zaštiti svjedoka predviđene mjere, što je posebno uznemiravajuće kada uzmemo u obzir službene Izvještaje o stalnom porastu broja djece žrtava trgovine ljudima u Bosni i Hercegovini.

Prema prikupljenim podacima od tužilaštava, službi za sprovođenje zakona, centara za socijalni rad i nevladinih organizacija⁵⁷, u periodu od januara do decembra 2014. godine u Bosni i Hercegovini je identificirano ukupno 49 potencijalnih žrtava trgovine ljudima. Žrtve su bile prvenstveno radno eksploatane ili navođene na prostituciju i/ili seksualno iskorištavanje ali su također bile iskorištavane u svrhu organizovanog i prisilnog prosjačenja, ali su bile i prodavane u svrhu sklapanja ugovorenih ili prisilnih brakova, te radi proizvodnje, posjedovanja i prikazivanja dječije pornografije. Od ukupnog broja od 49 žrtava trgovine ljudima u 2014 godini 12 je punoljetnih (11 žena i 1 muškarac), a 37 maloljetnih (24 žena i 13 muškaraca), ili od 49 žrtava trgovine ljudima u Bosni i Hercegovini 35 su ženske, a 14 su muške osobe. Od ukupno evidentiranih 35 žena žrtava trgovine ljudima, 11 je punoljetnih, od kojih su 4 seksualno viktimizirane, 3 iskorištavane radi prosjačenja i prisilnog rada koji je poseban oblik viktimizacije kod trgovine ljudima, dok ih je 3 iskorištavane isključivo radi prosjačenja, i 1 osoba radi proizvodnje, posjedovanja i prikazivanja dječije pornografije. Od 49 žrtava trgovine ljudima u Bosni i Hercegovini 24 ili 49% je maloljetnih **od kojih je 6 seksualno viktimiziranih, 14 radno ili radi prosjačenja, i 4 koje su prodate radi prisilnog sklapanja braka i naknadnog prosjačenja kao posebnih oblika viktimizacije u sklopu seksualne eksploatacije.** Od evidentiranih 14 muškaraca žrtava trgovine ljudima 1 osoba je punoljetna prisiljavana na prosjačenje zajedno sa 13 maloljetnika (ili svih 14 muškaraca se bavilo prosjačenjem). **Od ukupno 49 žrtava trgovine ljudima u Bosni i Hercegovini u 2014. godini 10 je seksualno viktimizirano, 3 su iskorištavane radi prisilnog rada/radna eksploatacija, 31 radi prosjačenja kao prisilnog rada, 1 žrtva u svrhu proizvodnja, posjedovanje i prikazivanje dječije pornografije i 4 radi prodaje ili prisilnog sklapanja braka i prosjačenje.**⁵⁸

Prema prikupljenim podacima od strane tužilaštava, službi za sprovođenje zakona, centara za socijalni rad i nevladinih organizacija⁵⁹, a koji su potrebni za sačinjavanje godišnjeg izvještaja o stanju trgovine ljudima u Bosni i Hercegovini, utvrđeno je da je u periodu od januara do decembra 2015. godine identificirano/a time i pružena asistencija za 35 žrtava trgovine ljudima. Od ukupnog broja potencijalnih/identifikovanih žrtava trgovine ljudima u 2015 godini 18 je punoljetnih i 17 maloljetnih žrtava trgovine ljudima. Od 35 potencijalnih/identifikovanih žrtava trgovine ljudima 27 su ženske i 8 muške osobe. Od evidentiranih 27 žena žrtava trgovine ljudima, 13 je punoljetnih od kojih je 6 seksualno viktimizirano (KZ RS čl.198 a), 6 bilo prisiljavano na prosjačenje, i 1 žrtva navođenja na prostituciju (KZ FBiH čl.198a). **Maloljetnih žrtava trgovine ljudima u Bosni i Hercegovini bilo je u 2015. godini 14, od kojih je 10 prisiljavano na prosjačenje kao prisilni rad, i 4 na prodaju radi prisilnog sklapanja braka/bračna zajednica sa maloljetnikom.** Prilikom prikupljanja podataka od strane nadležnih institucija za 2015. godinu obavješteni smo da nije bilo stranih državljana žrtava trgovine ljudima. Svi prikupljeni i analizirani podaci odnose se na državljane Bosne i Hercegovine. **Tokom navedenog perioda u sigurnim kućama/skloništima je pružena asistencija za 14 potencijalnih žrtava trgovine ljudima, dok 21 potencijalna žrtva ili više od 50% prijavljenih nije smješteno u sklonište.**⁶⁰

Prema prikupljenim podacima od strane tužilaštava, službi za sprovođenje zakona, centara za socijalni rad i nevladinih organizacija⁶¹, a koji su potrebni za sačinjavanje godišnjeg izvještaja o stanju trgovine ljudima u Bosni i Hercegovini, utvrđeno je da je u periodu od januara do decembra 2016. godine

⁵⁷ Izvor: Ministarstvo sigurnosti Bosne i Hercegovine (Pomoćnik ministra), Izvještaj za 2014.godinu

⁵⁸ Izvor: Ministarstvo sigurnosti Bosne i Hercegovine (Pomoćnik ministra), Izvještaj za 2014.godinu

⁵⁹ Izvor: Ministarstvo sigurnosti Bosne i Hercegovine (Pomoćnik ministra), Izvještaj za 2015.godinu

⁶⁰ Isto

⁶¹ Izvor: Ministarstvo sigurnosti Bosne i Hercegovine (Pomoćnik ministra), Izvještaj za 2016.godinu

identificirano i pružena asistencija za 48 žrtava trgovine ljudima. Od 48 potencijalnih žrtava trgovine ljudima u Bosni i Hercegovini je u 2016. godini njih 38 su punoljetne osobe, i 30 ženske osobe, od kojih je 7 žrtava seksualno viktimiziranih, 12 radno, 22 korištenih radi prosjačenja, 1 zbog prodaje i prisilnog sklapanja braka, 1 radno iskorištavanje u kombinaciji sa seksualnim iskorištavanjem, i 5 iskorištavanje u prosjačenju u kombinaciji sa seksualnim iskorištavanjem. Od 48 žrtava trgovine ljudima u Bosni i Hercegovini u 2016. godini, 5 su strani državljani i to Srbije, Gambije, Ukrajine i Kube (3 ženske osobe – 2 muške osobe), dok su 43 žrtve državljani Bosne i Hercegovine⁶².

Prema podacima kojima raspolažu u Ministarstvu sigurnosti BiH, u prošloj godini zabilježene su 83 žrtve trgovine ljudima u BiH, što je samo dio stvarnog broja koji treba uvećati za otprilike dvadesetak posto, navodi Samira Hunčević iz Odsjeka za borbu protiv trgovine ljudima u Ministarstvu sigurnosti BiH, i piše Radio Slobodna Evropa.⁶³ „Predmeti trgovine ljudima, naročito oni koji uključuju djecu uključuju u prosjačenje, se često kvalifikuju kao krivično djelo zapuštanja i zlostavljanja djeteta. Da bi se to ispravilo, potrebno je podići svijest o specifičnostima takvih predmeta među svim akterima uključenim u njihovo procesuiranje, kao i koristiti specifične mehanizme zaštite djece, da bi se osiguralo da se predmeti trgovine ljudima koji uključuju prosjačenje, procesuiraju efikasno.“⁶⁴ U neposrednoj vezi sa ovim je i potpuno nerešeno pitanje reintegracije žrtava, kako domaćih, tako i stranih državljanke. Kada su u pitanju domaće državljanke, 175 kao osnovni problem istaknulo je odsustvo jasno definisanih obaveza i odgovornosti odgovarajućih državnih organa, posebno centara za socijalni rad, kao i odsustvo svake brige društva za rešavanje problema u kojima se nalaze žrtve trgovine.⁶⁵

POMOĆ, PODRŠKA I ZAŠTITA DJECE ŽRTAVA RAZLIČITIH OBLIKA VIKTIMIZACIJE U BOSNI I HERCEGOVINI

Pozitivni propisi u Bosni i Hercegovini⁶⁶ utemeljeni su na međunarodnim pravnim dokumentima koje je Bosna i Hercegovina preuzela kako sa Aneksom 1 na Ustav Bosne i Hercegovine (Aneks 4), tako i

⁶² Isto

⁶³ Povećan broj žrtava trgovine ljudima u BiH Autor: Ivan B. 18/10/2018, preuzeto 29.04.2019. sa <https://prijedor24.com/povecan-broj-zrtava-trgovine-ljudima-u-bih>

⁶⁴ Trgovina ljudima u fokusu OSCE-ove obuke u Bosni i Hercegovini, 1 februar 2018. Preuzeto 29.04.2019. sa <https://www.osce.org/bs/mission-to-bosnia-and-herzegovina/369166>

⁶⁵ Vesna Nikolić – Ristanović, Sanja Čopić, Sanja Milivojević, Biljana Simeunović – Patić Biljana Mihić TRGOVINA LJUDIMA u S R B I J I, Viktimološko društvo Srbije (VDS) i Organizacija za evropsku bezbednost i saradnju (OEBS), Beograd, 2004., str.152.

⁶⁶ Zakon o zaštiti od nasilja u porodici FBiH („Službeni glasnik FBiH“, br. 22/05, 51/06 i 28/13),

- Porodični zakon FBiH („Službene novine FBiH“, br. 35/05 i 41/05),

- Krivični zakon FBiH („Službene novine FBiH“ br. 36/03, 37/03, 21/04, 69/04, 18/05 i 42/10)

- Zakon o krivičnom postupku FBiH (Sl. novine FBiH, br: 35/03, 56/04, 37/03, 78/04, 28/05, 55/06, 27/07, 53/07, 9/09, 12/10),

- Zakon o izvršenju krivičnih sankcija u FBiH („Službene novine FBiH, br: 44/98, 42/99,12/09),

- Zakon o prekršajima FBiH („Sl. novine FBiH, broj 32/06),

- Zakon o vanparničnom postupku FBiH („Sl. novine FBiH“, br: 2/98, 39/94, 73/05),

- Zakon o izvršnom postupku FBiH (Sl. novine, br.32/03, 33/06, 39/06, 39/09),

- Zakon o zaštiti svjedoka pod prijetnjom i ugroženih svjedoka,

- Zakon o zaštiti osoba sa duševnim smetnjama (Sl. novine FBiH, BR.37/01, 40/02),

- Zakon o osnovama socijalne zaštite, zaštite civilnih žrtava rata i zaštite porodice sa djecom (Službene novine FBiH, br.36/99, 54/04, 39/06, 14/09),

- Zakon o zdravstvenoj zaštiti FBiH („Službene novine FBiH“, br.46/10),

- Pravilnik o načinu i mjestu provedbe zaštitne mjere obaveznog psihosocijalnog tretmana učinilaca nasilja u porodici („Službene novine FBiH“, br.60/06),

- Pravilnik o načinu i mjestu provedbe zaštitne mjere obaveznog liječenja od ovisnosti, alkohola, opojnih droga ili drugih psihotropnih supstanci učinilaca nasilja u porodici (Službene novine FBiH, br.23/08),

- Pravilnik o provedbi zaštitnih mjera koje su u nadležnosti policije (Službene novine FBiH, br.9/06).

- Strateški plan za unapređenje ranog rasta i razvoja djece u FBiH 2013-2017,

- Strategija za prevenciju i borbu protiv nasilja u porodici FBiH 2013-2017. godine;

naknadno potpisivanjem i ratifikacijom⁶⁷. Hrvatski zakonodavac se pridružio skupini sustava suvremenih država koji žrtvi osiguravaju poseban položaj u kaznenom postupku, neovisno o pravima oštećenika.⁶⁸ Pojam žrtve pojmovno je određen u članku 202. stavku 10., što je u skladu s međunarodnim standardima.⁶⁹ Zakon je također posebno uredio prava žrtve, oštećenika⁷⁰. Težište

* Zakon o dječijoj zaštiti („Službeni glasnik RS“, br. 4/02, 17/08 i 1/09),

• Zakon o izmjenama i dopunama Zakona o sprječavanju nasilja na sportskim priredbama („Službeni glasnik RS“, br.13/10),

• Zakon o izvršenju krivičnih sankcija RS („Službeni glasnik RS“, br.13/10)

• Zakon o javnom redu i miru („Službeni glasnik RS“, br.20/07)

• Zakon o krivičnom postupku („Službeni glasnik RS“, br. 53/12)

• Zakon o prekršajima RS („Službeni glasnik RS“, br. 34/06, 1/09 i 29/10)

• Zakon o socijalnoj zaštiti („Službeni glasnik RS“, broj 37/12),

• Zakon o zaštiti i postupanju sa djecom i maloljetnicima u krivičnom postupku („Službeni glasnik RS“, br.13/10)

• Zakona o osnovnom obrazovanju i vaspitanju („Službeni glasnik RS“, broj 74/08) ,

• Zakona o predškolskom vaspitanju i obrazovanju („Službeni glasnik RS“, broj 119/08),

• Zakona o srednjem obrazovanju i vaspitanju („Službeni glasnik RS“, broj 74/08),

• Zakona o zaštiti od nasilja u porodici RS („Službeni glasnik RS“, br.102/12)

* Zakon o dječijoj zaštiti Brčko distrikt BiH („Službeni glasnik Brčko Distrikt BiH“, br. 1/03, 4/04, 21/05, 19/07, 2/08 i 51/11),

• Zakon o socijalnoj zaštiti Brčko distrikt BiH („Službeni glasnik Brčko Distrikt BiH“, br. 1/03, 4/04, 4/04, 19/07, 2/08),

• Zakon o obrazovanju u osnovnim i srednjim školama Brčko Distrikt BiH („Službeni glasnik Brčko distrikt BiH“ broj: 10/08),

• Zakon o zaštiti i postupanju sa djecom i maloljetnicima u krivičnom postupku Brčko Distrikta Bosne i Hercegovine („Službeni glasnik Brčko distrikta BiH“ broj 44/ 11).

• Krivični zakon Brčko Distrikta.

⁶⁷ Konvencija o pravima djeteta i fakultativni protokoli uz Konvenciju: Protokol o zabrani učešća djece u oružanim sukobima, i o prodaji djece, dječijoj prostituciji i dječijoj pornografiji,

• Konvencija o sprečavanju trgovine ljudima iz 1950 .godine,

• Konvencija o eliminaciji diskriminacije žena i prava djece,

• Konvencija br. 183. iz 1973.godine, o donjoj dobnoj granici, i br.182. iz 1999.godine, o najgorim oblicima dječijeg rada,

• UN Konvencija za borbu protiv organizovanog transnacionalnog kriminala dopunjena protokolima:

Protokol za spriječavanje, zaustavljanje i kažnjavanje trgovine ljudima, posebno ženama i djecom i

Protokol za borbu protiv krijumčarenja migranata kopnom, morem i vazduhom iz 2000.godine,

• Međunarodna konvencija protiv torture i drugih vrsta okrutnog, nehumanog i degradirajućeg postupanja ili kažnjavanja,

• Evropska konvencija o akciji protiv trgovine ljudima,

• Konvencija o eliminaciji rasne diskriminacije,

• Konvencija o cyber kriminalu,

• Revidirana Socijalna povelja,

• Evropska konvencija o obeštećenju žrtava krivičnih djela nasilja,

• Okvirna konvencija za zaštitu nacionalnih manjina,

• Minimalna pravila UN-a za alternativne kaznene mjere (Tokijska pravila, 1990.g.),

• Pravila UN-a za zaštitu maloljetnika lišenih slobode (JDL pravila, 1990.g.),

• Smjernice UN-a za prevenciju maloljetničke delinkvencije (Rijadske smjernice, 1990.g.),

• Haška konvencija o građanskopravnim aspektima međunarodne otmice djeteta,

• Haška konvencija o ostvarivanju alimentacionih zahtjeva u inostranstvu,

• Konvencija Vijeća Evrope o zaštiti djece od seksualnog iskorištavanja i seksualne zloupotrebe,

• Konvencija o kontaktu koji se tiče djece,

• Konvencija o međunarodnom ostvarivanju prava na izdržavanje djeteta i drugim oblicima izdržavanja porodice

• Pakt o građanskim i političkim pravima,

• Minimalna pravila UN-a o provođenju maloljetničkog pravosuđa (Pekinška pravila, 1985.god.).

⁶⁸ T. Bubalo: Novi koncept i nova zakonska rješenja u ZKP RH od 2008.g., ANALI Pravnog fakulteta Univerziteta u Zenici, str.18.

⁶⁹ Npr. članku A 1-3. Deklaracije Ujedinjenih naroda o žrtvama kaznenih djela i zlouporaba vlasti. The United Nations Declaration of Basic Principles of Justice for Victims of Crime and Abuse of Powers od 29.11.1985. (A/Res./40/34). Prema toj deklaraciji žrtva ima: a) pravo da se prema njoj postupi s poštovanjem i uvažavanjem

pravne intervencije pomera se od zaštite deteta ka zaštiti njegovih prava, te se definišu posebna prava deteta, kojima se garantuju njegova lična dobra kao društveno priznat interes i priznaju nova prava koja za razliku od prethodnih koncepata izražavaju slobodu i samoodređj enje ličnosti deteta i podrazumevaju autonomno vršenje.⁷¹ Prema posebnim svojstvima karakterističnim za status maloletstva (osetljivost, ranjivost, zavisnost od odraslih) i potrebama (pomoć i usmeravanje u procesu razvoja) deca su u velikoj meri izložena povredama. Pored toga, s obzirom na socijalni status (u porodici i društvu) javljaju se specifični oblici ugrožavanja njihovog integriteta. Otuda potreba i zahtev da se njihovi uslovi života i razvoja zaštite posebno formulisanim pravim (Janjić-Komar i Obretković, 1996: 95). Ovlaštenja organa starateljstva, s druge strane omogućuju centrima zadiranje u prava roditelja u situacijama kada postoji ozbiljna opasnost po detetovo zdravlje i razvoj, merama zasnovanim na obaveznosti: upozoravanje roditelja i ukazivanje na nepravilnosti i nepogodnosti u nezi i vaspitanju dece, mera nadzora nad vršenjem roditeljskog prava, mera oduzimanja dece i mera pokretanja postupka za lišavanje roditeljskog prava. Ostale intruzivne intervencije centra za socijalni rad se odnose na podnošenje krivične prijave za neko od predviđenih krivičnih dela zlostavljanja ili zanemarivanja, ili učešće u postupku ili izvršenju krivičnih sankcija prema detetu počiniocu krivičnih dela.⁷²

Kada analiziramo krivično zakonodavstvo u Bosni i Hercegovini možemo zaključiti sa su žrtve marginalizirane i uskraćene u pravima činjenicom da nisu definirane niti im je omogućeno uživanje svih prava navedenih u skladu sa Deklaracijom o principima pravde i pravičnosti za žrtve Ujedinjenih naroda iz 1985., Evropskom direktivnom o o uspostavi minimalnih standarda za prava, potporu i zaštitu žrtava kaznenih djela te o zamjeni Okvirne odluke Vijeća 2001/220/PUP., i Konvencijom Vijeća Evrope o sprječavanju i borbi protiv nasilja nad ženama i nasilja u obitelji (Istanbulska konvencija) iz 2014. godine. Propisane kazne, ali i dosadašnja blaga kaznena politika u postupanju pravosudnih organa u vezi sa krivičnim djelima kojim se sankcionira nasilje nad djecom potiče nasilje nad djecom, ali i uzrokuje gubitak povjerenja u vladavinu prava i institucije države Bosne i Hercegovine.

Analiza pozitivnih propisa ukazuje da su krivična djela kojim su propisane kazne za nasilje nad djecom u Bosni i Hercegovini sljedeća:

1. *Pravo na život*: Ubistvo, čl.166. KZ FBiH; Ubistvo, čl. 148. i Teško ubistvo, čl. 149. st. 6. KZ RS; Ubistvo, čl.163.KZ BD, Čedomorstvo, čl.169.KZ FBiH; Ubistvo djeteta pri porođaju, čl. 151. KZ RS; čl.166.KZ BD, Učestvovanje u samoubistvu, čl.170.st.2. KZ FBiH; Navođenje na samoubistvo i Pomaganje u samoubistvu, čl. 153.st. 2. i 3. KZ RS; čl.167. KZ BD,

2. *Pravo na zaštitu psihofizičkog integriteta* : Teška tjelesna povreda, čl.172. KZ FBiH; čl.156. KZ RS; čl.169. KZ BD, Protupravno lišenje slobode, čl. 179. KZ FBiH; čl. 166. st. 3. KZ RS; Protivpravno oduzimanje slobode, čl.176.KZ BD, Otmica, čl.180. st.2. KZ FBiH; čl.165. st.2. KZ RS; čl.177. KZ BD,

3. *Pravo na slobodu izbora u sferi spolnosti i seksualnosti*: Silovanje, čl. 203.st. 5. i 6. KZ FBiH; čl.193. st.2. KZ RS; čl.200.KZ BD, Spolni odnošaj sa nemoćnom osobom, čl. 204. KZ FBiH; Obljuba

(the right to be treated with respect and recognition); b) pravo da bude upoznata s pravom na odgovarajuću potporu (the right to be referred to adequate support services); c) pravo dobivati obavijesti o predmetu (the right to receive information about the progress of the case); c) pravo sudjelovati u postupku i predlagati donošenje odluke (the right to be present and give input to the decision-making); d) pravo na stručnog savjetnika (the right to counsel); e) pravo na fizičku zaštitu i zaštitu privatnosti (the right to protection of physical safety and privacy); f) pravo na naknadu štete od počinitelja i države (the right of compensation, from both the offender and the State); prema: Pavišić B., Novi ZKP (2008), str. 532-533., bilj. 168.

⁷⁰ T. Bubalo: Novi koncept i nova zakonska rješenja u ZKP RH od 2008.g., ANALI Pravnog fakulteta Univerziteta u Zenici, str.17.

⁷¹ Nevenka Žegarac, DECA KOJA ČEKAJU - Izazovi i trendovi profesionalne prakse u zaštiti dece od zlostavljanja, Beograd: Save the children UK, Centar za prava deteta, str.13.

⁷² Nevenka Žegarac, DECA KOJA ČEKAJU - Izazovi i trendovi profesionalne prakse u zaštiti dece od zlostavljanja, Beograd: Save the children UK, Centar za prava deteta, str.177.

nad nemoćnim licem, čl.194. st. 2.KZ RS; Spolni odnos sa nemoćnom osobom, čl.201.KZ BD, Spolni odnošaj zloupotrebom položaja, čl. 205. KZ FBiH; Obljuba zloupotrebom položaja, čl. 196. st.2. KZ RS; Spolni odnos zloupotrebom položaja, čl. 202.KZ BD, Spolni odnošaj sa djetetom, čl. 207. KZ FBiH; Polno nasilje nad djetetom, čl.195. st.2. KZ RS; Spolni odnos sa djetetom, čl. 204. KZ BD, Bludne radnje, čl. 208. KZ FBiH; čl.205.KZ BD, Zadovoljavanje pohote pred djetetom ili maloljetnikom, čl. 209. KZ FBiH; Zadovoljenje polnih strasti pred drugim čl. 197. st. 2. KZ RS; Zadovoljavanje pohote pred djetetom ili maloljetnikom, čl.206. KZ BD,

3. *Zaštita društvenog morala i dostojanstva ličnosti i morala*: Navođenje na prostituciju, čl. 210. KZ FBiH, čl. 198. st.4. KZ RS; čl.207. st.4. KZ BD, Iskorištavanje djeteta ili maloljetnika radi pornografije, čl.211. KZ FBiH; Iskorištavanje djece ili maloljetnih lica za pornografiju, čl.199. KZ RS; Iskorištavanje djeteta ili maloljetnika radi pornografije, čl. 208. KZ BD, Upoznavanje djeteta sa pornografijom, čl.212.KZ FBiH; Proizvodnja i prikazivanje dječije pornografije, čl. 200.KZ RS, Upoznavanje djeteta sa pornografijom, čl. 209. KZ BD,

4. *Pravo na porodicu i život bez nasilja, i prava djeteta u okviru porodice*: Rodoskrvnuće, čl.213.KZ FBiH; Rodoskrvljenje, čl. 201. st 2.KZ RS, Rodoskrvnuće, čl.210. KZ BD, Izvanbračna zajednica sa mlađim maloljetnikom, čl.216.KZ FBiH; Vanbračna zajednica sa maloljetnim licem, čl. 204. KZ RS; Vanbračna zajednica sa mlađim maloljetnikom, čl.213. KZ BD, Oduzimanje djeteta ili maloljetnika, čl. 217. KZ FBiH; Oduzimanje maloljetnog djeteta, čl. 205 st.1. KZ RS; Oduzimanje djeteta ili maloljetnika, čl.214.KZ BD, Promjena porodičnog stanja, čl. 218. KZ FBiH; Čl. 206. KZ RS; Čl.215. KZ BD, Zapuštanje ili zlostavljanje djeteta ili maloljetnika, čl.219.KZ FBiH; Zapuštanje ili zlostavljanje maloljetnog lica, čl. 207. KZ RS; Zapuštanje ili zlostavljanje djeteta ili maloljetnika, čl.216.KZ BD, Napuštanje djeteta, čl.220.KZ FBiH, Nasilje u porodici, čl. 222.KZ FBiH; Nasilje u porodici ili porodičnoj zajednici, čl.208. st.3.KZ RS; Nasilje u porodici, čl.218.KZ BD, Izbjegavanje izdržavanja, čl. 223. KZ FBiH; Izbjegavanje davanja izdržavanja, čl. 210.KZ RS; Izbjegavanje izdržavanja, čl.219. KZ BD, Sprečavanje i neizvršavanje mjera za zaštitu maloljetnika, čl. 224. KZ FBiH; čl.220.KZ BD, Neovlaštena proizvodnja i stavljanje u promet opojnih droga, čl.239.st.2.KZ FBiH; Omogućavanje uživanja opojnih droga, čl.225.KZ RS, Razbojništvo, čl.289. KZ FBiH; čl.233. KZ RS; čl.283. KZ BD, Razbojnička krađa, čl.288. KZ FBiH; čl.234.KZ RS; čl.282. KZ BD, Zlostavljanje, čl.168. st.2. KZ RS, Kršenje porodičnih obaveza, čl.209.KZ RS.

Federalno ministarstvo rada i socijalne politike⁷³ informisalo je Instituciju ombudsmena da je u Proračunu Federacije Bosne i Hercegovine obezbijedilo novčana sredstva za zapošljavanje Roma za svaku godinu za koju su doneseni Akcioni planovi za rješavanje problema Roma u oblasti obrazovanja, stambenog zbrinjavanja, zapošljavanja i zdravstvene zaštite, ne konkretizujući i ne precizirajući o kojoj visini sredstava se radi, niti kako se ona raspoređuju. Nadalje, Ministarstvo ukazuje na to da su godišnjim programima rada Federalnog zavoda za zapošljavanje predviđeni posebni programi⁷⁴ samozapošljavanja i zapošljavanja Roma koji se realizuju novčanim sredstvima obezbijeđenima u Proračunu Bosne i Hercegovine i Proračunu Federacije Bosne i Hercegovine.⁷⁵ Sistemi zdravstvene zaštite u Bosni i Hercegovini se mogu okarakterisati kao prelazni modeli, čije je funkcionisanje regulisano Zakonom o zdravstvenoj zaštiti i Zakonom o zdravstvenom osiguranju na entitetskom nivou (Prema Ustavu BiH, zdravstvena zaštita stanovništva je u nadležnosti entiteta, koji ovu oblast regulišu zakonima). Zdravstvene sisteme u Republici Srpskoj i Federaciji Bosne i Hercegovine čine razne ustanove i institucije, uspostavljene da prvenstveno pružaju usluge onim licima koje ih traže.⁷⁶ U prilog činjenici da je socijalni rad kao profesija u sistemima zdravstvene zaštite u Bosni i Hercegovini zanemaren govori i činjenica da poslovi socijalnog radnika u ustanovama zdravstvene zaštite nisu precizno definisani, te i oni radni zadaci koji su navedeni u opisima poslova

⁷³ Dopis Federalnog ministarstva rada i socijalne politike, broj: 03-34112 -2448114 od 28.10.2014. godine

⁷⁴ Dopis Federalnog ministarstva rada i socijalne politike, broj: 03-34112 -2448114 od 28.10.2014. godine

⁷⁵ Izvještaj o realizaciji preporuka ombudsmena BiH iz Specijalnog izvještaja o položaju Roma u Bosni i Hercegovini, Institucija ombudsmena Bosne i Hercegovine 2015., str.14-15.

⁷⁶ Andrea Rakanović Radonjić, SOCIJALNI RAD U SISTEMIMA ZDRAVSTVENE ZAŠTITE U BOSNI I HERCEGOVINI, "Политеиa", бр. 11, Бања Лука, јун 2016., стр.221.

ne bivaju ispunjeni, što direktno upućuje na nemogućnost zadovoljavanja socijalnog aspekta zdravlja⁷⁷.

Prema podacima Fonda zdravstvenog osiguranja Republike srpske, u 2008 godini, 19,18% stanovnika (oko 235.000) nije bilo u mogućnosti da ovjeri zdravstvenu knjižicu i da koristi prava iz zdravstvenog osiguranja. U Federaciji Bosne i Hercegovine, prema podacima Zavoda zdravstvenog osiguranja i reosiguranja Federacije Bosne i Hercegovine, u 2007. godini 16,35% stanovništva bilo je isključeno iz sistema zdravstvenog osiguranja (oko 380.000 stanovnika).⁷⁸ **Predviđena sredstva za unapređenje zdravstvene zaštite Roma u Bosni i Hercegovini u iznosu od 187.000,00 KM za 2014. godinu utrošena se za realizaciju ciljeva iz programa i mjere novog Revidiranog akcionog plana Bosne i Hercegovine za rješavanje problema Roma, a u saradnji sa nadležnim entitetskim zdravstvenim institucijama.**⁷⁹ Drugi ciklus izvještaja o stanju ljudskih prava u Bosni i Hercegovini, a u okviru univerzalnog periodičnog izvještaja (UPR) bio je u procesu razmatranja na dvanestoj sjednici Vijeća za ljudska prava UN-a održanoj od 27.10. do 07.11.2014. godine u Ženevi i značajan broj pitanja država članica bio je vezan za pitanje položaja Roma, što je rezultiralo upućivanjem vlastima Bosne i Hercegovine određenog broja preporuka, a ove Preporuke u najvećim dijelu ukazuju na potrebu:

- Izmjene i dopune Ustava BiH kako bi se obezbijedila potpuna integracija svih nacionalnih manjina, odnosno što skoriju implementaciju presude Evropskog suda za ljudska prava u Strazburu u predmetu Sejdić-Finci;

- Izmjene i dopune propisa koji će izričito zabraniti trgovinu ljudima, s posebnim osvrtom na iskorištavanje rada djece i prisilnog prosijačenja;

- Reforme propisa koji sadrži diskriminatorne odredbe prema nacionalnim manjinama, u cilju njihovog efikasnog učešća u političkom životu.⁸⁰

Viktimološki planovi zaštite žrtava prema Zakonu o zaštiti svjedoka pod prijetnjom i ugroženih svjedoka u Bosni i Hercegovini nazvani su Planovima i Programima zaštite svjedoka, i kao takvi omogućavaju zaštitu samo onih žrtava koje pristaju na svjedočenje, što je suprotno međunarodno-pravno preuzetim obavezama kada je riječ o žrtvama trgovine ljudima, i onemogućava ozbiljnije suočavanje i borbu sa organiziranim internacionalnim kriminalom. Finansijska sredstva i ljudski resursi za efikasnu zaštitu svjedoka, a time i žrtava svjedoka, nedostatni su i ne omogućavaju primjenu svih procesnih i vanprocesnih mjera zaštite, dok svi postupci procjene potreba svjedoka i posebno potreba žrtava krucijalnih svjedoka ili ugroženih svjedoka treba da sadrže: 1. procjene rizika (ugroženosti žrtve); 2. procjene bezbjednosti (žrtve); 3. procjene potreba djeteta i porodice (ugroženih svjedoka); 4. specijalizovane postupke procjene; i 5. procjena socijalne mreže.⁸¹

Nedavno ratifikovana Konvencija o policijskoj saradnji u jugoistočnoj Evropi omogućuje organima za sprovođenje zakona ugovornih strana u čijoj su nadležnosti zaštita svjedoka da neposredno sarađuju u okviru programa zaštite svjedoka.⁸² Nažalost, troškove snosi država koja upućuje zahtjev za saradnju radi realizacije programa zaštite, što nije moguće jer nemamo tih finansijskih sredstava, a nemamo ni mogućnost da u skladu sa najboljom međunarodnom praksom asistramo i zaštitimo žrtve trgovine ljudima koje bi bile nama upućene iz susjednih država, jer još uvijek nemamo formirane Centre za

⁷⁷ Andrea Rakanović Radonjić, SOCIJALNI RAD U SISTEMIMA ZDRAVSTVENE ZAŠTITE U BOSNI I HERCEGOVINI, "Политеиa", бр. 11, Бања Лука, јун 2016., стр.232.

⁷⁸ Do univerzalne zdravstvene zaštite u Bosni i Hercegovini pregled stanja i preporuke za djelovanje, Inicijativa i civilna akcija (ICVA) u saradnji sa: Helsinški komitet za ljudska prava u BiH, Sarajevo:CCI, 2009.

⁷⁹ Izvještaj o realizaciji preporuka ombudsmena BiH iz Specijalnog izvještaja o položaju Roma u Bosni i Hercegovini, Institucija ombudsmena Bosne i Hercegovine 2015., str.56.

⁸⁰ Izvještaj o realizaciji preporuka ombudsmena BiH iz Specijalnog izvještaja o položaju Roma u Bosni i Hercegovini, Institucija ombudsmena Bosne i Hercegovine 2015., str.9.

⁸¹ Nevenka Žegarac, DECA KOJA ČEKAJU - Izazovi i trendovi profesionalne prakse u zaštiti dece od zlostavljanja, Beograd: Save the children UK, Centar za prava deteta, str.122.

⁸² Saša Mijalković, Suprostavlanje trgovini ljudima i krijumčarenju migranata, Službeni glasnik, Beograd, 2009., str.444.

žrtve seksualnog nasilja i nasilja u porodici kao što ih ima Austrija, a kako to nalaže i Istambulska konvencija, a isto je i sa ostvarivanjem naknade štete za žrtve trgovine ljudima u Bosni i Hercegovini, jer nismo usvojili Zakon o naknadi štete za žrtve krivičnih djela, niti smo ovim Zakonom (ili Zakonima) formirali Fond iz kojeg bi se ta naknada za žrtve trgovine ljudima isplaćivala.

Pored toga što nismo adekvatno i u dovoljnoj razvili mehanizam zaštite djece žrtava trgovine ljudima u Bosni i Hercegovini na način da žrtve mogu dobiti brzu i efikasnu zaštitu u skladu sa najboljim praksama u svijetu i međunarodnim pravnim normativima i standardima, neki propisi zbog određenih nedostataka ne štite u dovoljnoj mjeri prava djece poput doplatka, obaveznog obrazovanja, i prava na zaštitu privatnosti, dok je kod nekih djela seksualnog nasilja ranijim propisom rok zastare za sva krivična djela počinjena na štetu djeteta počinjao teći s punoljetnošću djeteta sad to vrijedi samo za neka krivična djela (spolni delikti, trgovanje ljudima, ropstvo, zanemarivanje djeteta i zloupotreba njegovih prava i sl.), a što je uskraćivanje mogućnosti ostvarivanja prava za ostalu djecu ili kod ovih ostalih krivičnih djela. Pored toga, zakonodavac mora omogućiti da krivični progon počinitelja spolnih delikata na štetu djeteta ne zastarijevaju.

Porodičnim zakonom poboljšane su materijalno pravne i procesno pravne odredbe o uzdržavanju djece u odnosu na ranije propise, ali u pojedinim segmentima poput osiguranja uzdržavanja za dijete iz državnih sredstava nužno je reformirati i prilagoditi ih najboljem interesu djeteta, kao i uvjete za posvojenje djeteta. Pozitivnim propisom treba regulirati program, postupak i način stjecanja, izdavanja i obnavljanja licenci za rad učitelja, nastavnika, stručnih suradnika i ravnatelja u sustavu obrazovanja, radi zaštite djece na način da se onim koji su osuđivani onemogućiti rad u školama. Također je potrebno obezbjediti sigurnost i zaštitu djece na radu na praktičnoj nastavi i vježbama kod poslodavca, tako što ćemo propisati sankcije za poslodavce u slučaju kršenja zakonskih odredbi te regulirati nadzor nad poslodavcima kako bi preduprijedili svaki vid uznemiravanja, zlostavljanja i ugrožavanja prava djeteta.

Potrebno je donijeti propis za područje „alternativne“ („nekonvencionalne“) medicine kako bi se onemogućilo djelovanje neprovjerenih terapeuta i iskorištavanje djece, i osigurati uvjete da Vijeće za djecu bude stručno savjetodavno tijelo Vlade čiji će se stručni stavovi respektirati i uvažavati i koje će imati priliku aktivnog sudjelovanja u osiguranju „boljeg okružja“ za djecu.

Okvirna konvencija za zaštitu prava nacionalnih manjina⁸³ utvrđuje da je zaštita nacionalnih manjina, njihovih prava i sloboda sastavni dio međunarodne zaštite ljudskih prava i kao takva spada u oblast međunarodne saradnje, te se ugovornice obavezuju da zagarantuju pripadnicima nacionalnih manjina ravnopravnost pred zakonom i jednaku zakonsku zaštitu, što znači da je zabranjena bilo kakva diskriminacija na osnovu pripadnosti nacionalnoj manjini.

Države koje su demokratske i teže vladavini prava, ali i tome da postanu članice Evropske unije tokom istraga u krivičnom postupku moraju za žrtve da osiguraju:

1. da se saslušanja žrtava provode bez neopravdanog odlaganja nakon prijavljivanja krivičnog djela,
2. da se broj saslušanja žrtava zadržati na najmanjoj mjeri,
3. da se obezbjedi pratnja žrtve - njihovi zakonski zastupnici ili osoba koju odaberu (od povjerenja),
4. da se medicinske pretrage moraju zadržati na najmanjoj mjeri,
5. da djeca moraju biti saslušana u prisustvu roditelji i stručnih lica (dječijih psihologa i socijalnog radnika).

⁸³ Konvencija je potpisana i ratifikovana 24.02.2000.godine, Okrugli stolovi su organizovani: 11.11.2014. godine u Prijedoru, 13.11.2014. godine u Vitezu, 14.11.2014. godine u Zenici, 28.11.2014. godine u Tuzli, 02.12.2014. godine u Bihaću i 08.12.2014. godine u Gradišci.

U slučajevima kada žrtva ne pristane biti svjedokom, ona ne smije biti lišena prava koja joj pripadaju, njezina prava se ne smiju koristiti kao sredstvo ucjene da bi svjedočila, niti smije biti kažnjena kada odbije svjedočenje. Jedno od ključnih prava žrtve je pravo na informaciju o naknadi štete ili kompenzaciji koja joj po zakonu pripadaju, zbog čega joj treba omogućiti pravo besplatna pomoć, ali i pravo na pravno zastupanje prilikom ostvarivanja tih prava. Posebnu zaštitu treba omogućiti za djecu bez roditelja i razdvojenu djecu, za djecu u pritvoru, adolescente, duševno i fizički onesposobljenu djecu (djecu sa posebnim potrebama), djecu radnike, maloljetne majke, djecu čije su majke žrtve/osobe koje su preživjele silovanje ili neko drugo nasilje, i djecu počinitelje nasilja. Zakonom je definirana dobna granica za pristanak na seksualni čin u Bosni i Hercegovini, i to je 14 godina u Federaciji Bosne i Hercegovine i 15 godina u Republici srpskoj.⁸⁴

Dobrobit djeteta mora biti prioritet prilikom donošenja svih odluka ili u izvršenju svih postupaka koji utiču na dijete ili na djecu kao grupu.⁸⁵ U tom smislu glasi i odredba člana 40 stav 2b) IV Konvencije UN o pravima djeteta u kojoj je predviđeno da države članice posebno obezbjeđuju da se svakom djetetu koje je osumnjičeno ili optuženo za kršenje krivičnog zakona daju sljedeće garancije: **“da ne bude prisiljeno da svjedoči ili da prizna krivicu; da se ispituju ili da budu ispitani svjedoci druge strane i da se obezbijedi učešće i ispitivanje njegovih/njenih svjedoka pod jednakim uslovima.”**⁸⁶ Pored toga, lična etika svakog policajca ponaosob mora biti u skladu sa drugim nivoima grupne i profesionalne etike. Profesionalna etika policije je izražena u zakonskim odrednicama kao i u uspostavljenim profesionalnim i etičkim standardima zasnovanim na međunarodnim instrumentima o ljudskim pravima i krivičnom pravu, a posebno u Kodeksu ponašanja za policajce Generalne skupštine Ujedinjenih nacija.⁸⁷

Neadekvatna reagovanja predstavnika policije, tužilaštva, suda ili advokata okrivljenog još više pogoršavaju celu situaciju u kojoj se nalazi žrtva. Sekundarnoj viktimizaciji su posebno izložene one kategorije žrtava koje se, zbog uzrasta, psihofizičkih karakteristika ili prirode zločina kome su izložene, smatraju posebno ranjivim (deca, žrtve seksualnih delikata i nasilja u porodici).⁸⁸

Faktori rizika za nastanak ili ponavljanje zlostavljanja odnosno zanemarivanja su: mladi dečiji uzrast, karakteristike staratelja kao što su emocionalna nestabilnost, zloupotreba supstanci, nedostatak socijalne podrške, prisustvo nasilja unutar porodice i već ranije prijavljeno zlostavljanje odnosno zanemarivanje (brojnost ranijih kontakata sa centrima za socijalni rad).⁸⁹

Fizički zlostavljana deca u poređenju sa nezlostavljansom češće ugrožavaju na direktan ili indirektan način svoje zdravlje – više puše, koriste češće psihoaktivne supstance i ispoljavaju rizično seksualno

⁸⁴ Prema Zakonu o izmjenama i dopunama zakona o osnovama socijane zaštite, zaštite civilnih žrtava rata i zaštite porodice s djecom (Sl.n. 36/99, 54/04, 39/06):

- čl.3. „invalidna osoba“
- čl.4. „osobna invalidnina“
- čl.5. „dodatak za njegu i pomoć druge osobe“

Pomoć, podrška i zaštita osoba sa posebnim potrebama sadržana je i u Zakonu o zaštiti i postupanju sa djecom i maloljetnicima u krivičnim postupcima (Sl. n. FBiH, br.7/14).

⁸⁵ A. Carić, Problem krivične odgovornosti u krivičnom pravu maloljetnika, Naša zakonitost, Zagreb, 1968, str. 169–189.

⁸⁶ Ljubinko Mitrović, Konvencija Ujedinjenih nacija o pravima djeteta i njen značaj u pravu Republike Srpske uopšte, a posebno u maloljetničkom krivičnom pravu Republike Srpske, GODIŠNJAK FAKULTETA PRAVNIH NAUKA • Godina 4 • Broj 4 • Banja Luka, jul 2014 • pp. 5-16. , str.13.

⁸⁷ N. Avramović, M Marković:, Harmonizacija prava policije Republike Srbije sa evropskim standardima u oblasti zaštite ljudskih prava, GODIŠNJAK FAKULTETA PRAVNIH NAUKA • Godina 1 • Broj 1 • Banja Luka, jul 2011 • pp. 79-87, str. 86.

⁸⁸ DR VESNA NIKOLIĆ RISTANOVIĆ, Podrška žrtvama i sprečavanje sekundarne viktimizacije: savremena zakonska rešenja i praksa, Beograd: Temida:Zaštita žrtava i svedoka, 2003., str.3.

⁸⁹ Milica Pejović–Milovančević, Veronika Išpanović– Radojković, Oliver Vidojević, Teodora Minčić, Jelena Radosavljev, PSIHOLOŠKE POSLEDICE ZLOSTAVLJANJA I ZANEMARIVANJA DECE I ADOLESCENATA, Psihijat.dan./2001/33/3-4/175-187/, str. 177.

ponašanje. Upravo ovo posljednje objašnjava pojavu ranih (tinejdžerskih) trudnoća, jer deca žrtve zlostavljanja ranije stupaju u seksualne odnose i ne vode dovoljno računa o kontracepciji.⁹⁰

U tom smislu treba pomenuti odredbu člana 123. st. 1. t. 7 Krivičnog zakonika Republike Srpske (u daljem tekstu: KZ RS) kojom je izričito određeno da je dijete kao žrtva krivičnog djela lice koje nije navršilo osamnaest godina života, zatim odredbu člana 54. st. 3. KZ RS kojom se isključuje mogućnost ublažavanja kazne za krivično djelo obljuba sa djetetom mlađim od petnaest godina, odnosno učiniocu koji je ranije dva ili više puta osuđivan za istovrsno krivično djelo, kao i odredbu čl. 77. st. 2. kojom se propisuje izricanje mjere bezbjednosti zabrane potpunog vršenja poziva djelatnosti ili dužnosti pri čijem obavljanju se ostvaruje neposredan kontakt sa djecom, učiniocu krivičnog djela učinjenog na štetu polnog integriteta djeteta.⁹¹

Pored toga, odredbom čl. 89. st. 5. KZ RS predviđeno je da se osuda za krivično djelo učinjeno na štetu polnog integriteta djeteta ne briše iz kaznene evidencije, a prema odredbi čl. 92. st. 2. uvodi se poseban registar lica koja su pravosnažno osuđena za ova krivična djela.⁹²

ZAKLJUČNO RAZMATRANJE

Programi primarne i sekundarne prevencije, zlostavljanja i zanemarivanja maloljetnih Roma neadekvatni su i bez intenzivnih usluga za očuvanje porodice kroz djelovanje centara za socijalni rad, ali i profesionalnih i volonterskih nevladinih organizacija. U Bosni i Hercegovini odobrena su značajna finansijska sredstva za realizaciju prava prav Roma, ali ove mjere nisu bile efikasne zbog čega ih treba mijenjati, i posebno kad je riječ o trgovini ljudima dograditi sa viktimološkim mjerama. Posebno su zanemarene mjere kojim bi se omogućila rehabilitacija, reintegracija i reparacija za Romkinje koje su kao djeca prevalentne žrtve trgovine ljudima radi seksualnog iskorištavanja u Bosni i Hercegovini, a što su naše međunarodne obaveze.

Izvještaj Federalnog tužioca o nasilju nad djecom iz 2013. ukazuje i na blagu kaznenu politiku, i loš odnosu društva prema djeci kao nemoćnim žrtvama koja trebaju posebnu skrb i zaštitu od države.

Seksualni odgoj naše djece mora biti oplemenjen etičkim, psihološkim i društvenim aspektima odnosa među polovima. Nažalost, roditelji i vaspitači ne raspolažu dovoljnim znanjem o seksualnom vaspitanju naše djece. UNICEF promovira interaktivan proces nastave i učenja koji omogućava učenicima da stieču znanja i izgrade stavove, vještine i sposobnosti koji podržavaju usvajanje zdravog ponašanja, a ovo obrazovanje o životnim vještinama uključuje u svoje sadržaje prevencija HIV/AIDS-a, seksualno prenosivih bolesti, kao i ključne informacije o reproduktivnom zdravlju, alkoholu, duhanu i korištenju ostalih droga. Posebnu edukaciju treba predvidjeti i provesti za djecu koja su mentalno nedovoljno razvijena ili djecu sa nekim drugim oblicima posebnih potreba, koja su veoma često žrtve seksualnog zlostavljanja i iskorištavanja (najčešće od strane poznatih i bliskih osoba iz porodice). Navedeno je neophodno jer isto nalaže Ustav Bosne i Hercegovine (1995), Rezolucija o politici zdravlja za sve građane/ke Bosne i Hercegovine (2002), i Zakon o ravnopravnosti spolova u Bosni i Hercegovini (2010), a samo obrazovanje trebalo bi obuhvatiti osnovne informacije o spolnosti, različitim aspektima ljudske seksualnosti, seksualnome identitetu, rodnim ulogama, te spolnim i rodnim stereotipima i predrasudama, što znači da je do kraja 2019. neophodno preći sa riječi na djela kroz izradu Strategije za unaprjeđenje seksualnog i reproduktivnog zdravlja i prava (2019-2021). Namjerno ili s razlogom smatramo da je efikasnije i korisnije raditi strategije na kraći vremenski

⁹⁰ Milica Pejović–Milovančević, Veronika Ispanović– Radojković, Oliver Vidojević, Teodora Minčić, Jelena Radosavljev, PSIHOLOŠKE POSLEDICE ZLOSTAVLJANJA I ZANEMARIVANJA DECE I ADOLESCENATA, Psihijat.dan./2001/33/3-4/175-187/, str.181.

⁹¹ Ivanka Marković, SEKSUALNO ZLOSTAVLJANJE I ISKORIŠTAVANJE DJECE (NOVINE U KRIVIČNOM ZAKONIKU REPUBLIKE SRPSKE), ГОДИШЊАК / YEARBOOK 2018. Брoј 40, Година 40., str.28.

⁹² Isto, str.29

period, radi nadzora nad njihovom implementacijom, podizanja javne svijesti, i uspješnije analize do tada urađenog (ili onog što je strategijskim akcionim planovima predviđeno).

Pravilnik o protokolu postupanja u ustanovi u odgovoru na nasilje, zlostavljanje i zanemarivanje, „Sl. glasnik RS“, br. 30/2010) nalaže prevenciju nasilja, zlostavljanja i zanemarivanja kroz niz mjera i aktivnosti kojima se u ustanovi stvara sigurno i podsticajno okruženje, njeguje atmosfera saradnje, uvažavanja i konstruktivne komunikacije. U okviru prevencije nasilja i zlostavljanja obrazovna ustanova ostvaruje vaspitni rad, pojačan vaspitni rad i vaspitni rad koji je u intenzitetu primjeren potrebama, samostalno ili u saradnji sa drugim nadležnim organima, organizacijama i službama. Preventivnim aktivnostima se:

- 1) podiže nivo svesti i osjetljivosti djeteta i učenika, roditelja i svih zaposlenih za prepoznavanje nasilja, zlostavljanja i zanemarivanja;
- 2) njeguje atmosfera saradnje i tolerancije, uvažavanja i konstruktivne komunikacije u kojoj se ne toleriše nasilje, zlostavljanje i zanemarivanje;
- 3) ističu i unapređuju znanja, vještine i stavovi potrebni za konstruktivno reagovanje na nasilje;
- 4) obezbeđuje zaštita djeteta i učenika, roditelja i svih zaposlenih od nasilja, zlostavljanja i zanemarivanja.⁹³

POPIS LITERATURE

Avramović, N. i M Marković:, Harmonizacija prava policije Republike Srbije sa evropskim standardima u oblasti zaštite ljudskih prava, GODIŠNJAK FAKULTETA PRAVNIH NAUKA • Godina 1 • Broj 1 • Banja Luka, jul 2011 • pp. 79-87.

Bubalović T. (2008) Novi koncept i nova zakonska rješenja u ZKP RH od 2008.g., Zenica: ANALI Pravnog fakulteta Univerziteta u Zenici.

Carić, A., (1968) Problem krivične odgovornosti u krivičnom pravu maloljetnika, Zagreb : Naša zakonitost.

DAVID FINKELHOR, (2007), Developmental Victimology, The Comprehensive Study of Childhood Victimization, CRIME AND ITS IMPACT, p.10. - DAVID FINKELHOR(2007). In, Davis, R.C., Luirigio, A.J., & Herman, S. (Eds.), Victims of crime (3rd ed) (pgs. 9-34). Thousand Oaks, CA: Sage Publications.

FEDERALNI TUŽILAC SUADA SALKIĆ, (2013.) KRIVIČNA DJELA NASILJA NAD DJECOM STANJE I PROBLEMI, Sarajevo: FEDERALNO TUŽILAŠTVO, 2013.

Marković, I. (2018.) SEKSUALNO ZLOSTAVLJANJE I ISKORIŠTAVANJE DJECE (NOVINE U KRIVIČNOM ZAKONIKU REPUBLIKE SRPSKE), ГОДИШЊАК / YEARBOOK 2018. Број 40, Godina 40., str.28.-29.

Janjić-Komar,M. i Obretković, M. (1996). Prava deteta - prava čoveka, Beograd: Dosije i Udruženje pravnika Srbije za socijalno pravo.

JOVAŠEVIĆ ,J., (2007.), Novine u krivičnom zakonodavstvu o maloletnicima u svetlu restorativne pravde, Beograd: Temida: RESTORATIVNA PRAVDA I PRAVA ŽRTAVA.

⁹³ Pravilnik o protokolu postupanja u ustanovi u odgovoru na nasilje, zlostavljanje i zanemarivanje, „Sl. glasnik RS“, br. 30/2010)

Saša Mijalković, Suprostavljanje trgovini ljudima i krijumčarenju migranata, Službeni glasnik, Beograd, 2009.

NIKOLIĆ RISTANOVIĆ, V. (2003.) Podrška žrtvama i sprečavanje sekundarne viktimizacije: savremena zakonska rešenja i praksa, Beograd: Temida: Zaštita žrtava i svedoka.

Nikolić – Ristanović V., Sanja Čopić, Sanja Milivojević, Biljana Simeunović – Patić Biljana Mihič (2004), TRGOVINA LJUDIMA u S R B I J I, Viktimološko društvo Srbije (VDS) i Organizacija za evropsku bezbednost i saradnju (OEBS), Beograd, str.152.

Rakanović Radonjić, A. (2016.) SOCIJALNI RAD U SISTEMIMA ZDRAVSTVENE ZAŠTITE U BOSNI I HERCEGOVINI, Banja Luka: “Политеиa”.

Tulumović, M. (2009), Restorativna pravda uz osvrt na međunarodnu regulativu i primjenu u maloljetničkom zakonodavstvu, Zenica: ANALI Pravnog fakulteta Univerziteta u Zenici.

Žegarac, N. (2018.), DECA KOJA ČEKAJU - Izazovi i trendovi profesionalne prakse u zaštiti dece od zlostavljanja, Beograd: Save the children UK, Centar za prava deteta.

***VICTIMICOLOGICAL PROTECTION FOR CHILDREN PROTECTION FROM VARIABILITY
FOR VICTIMIZATION WITH SPECIAL VIEW ON THE ROMAN POPULATION IN
BOSNIA AND HERZEGOVINA***

Abstract

The Convention on the Rights of the Child of the United Nations obliges States Parties to ensure appropriate recovery and social reintegration of children who are victims of any form of neglect, exploitation or abuse, torture or any other form of cruel, inhuman or degrading treatment or punishment. In this paper authors present legislation which regulate social protection of children and youth. Negative social reaction and inadequate reaction of the agencies of the formal control on the primary victimization is leading to the secondary victimization. Because of this special role in the realization, protection and protection of human rights, the police have. The UN Committee on the Rights of the Child expressed concern over the fact that problems still exist they always exist in terms of ethnic discrimination and intolerance, including cases of violence and discrimination in everyday life, make it increasingly difficult for children belonging to ethnic minorities, especially Roma in Bosnia and Herzegovina. Finally, the recommendations for changes of laws and practice, which would bring Bosnia and Herzegovina closer to best practice, are proposed.

Keywords: victimology, victimization, children "helpless victims".

MARGINALIZACIJA OSOBA TREĆE ŽIVOTNE DOBI⁹⁴

Prof.dr. sc. Anita Zovko
Filozofski fakultet Sveučilišta u Rijeci⁹⁵

Mag.paed. Jelena Vukobratović⁹⁶
Prirodoslovna i grafička škola Rijeka

Apstrakt: Osobe treće životne dobi predstavljaju osjetljivu društvenu skupinu koja se često veže uz negativne konotacije koje su povezane s netočnim uvjerenjima o starijoj životnoj dobi. Iako starost predstavlja samo kronološku dob, u društvu (posebno među mladima) i dalje postoji određena nesnošljivost prema ovoj dobnoj skupini što utječe na kvalitetu njihovog života. Unutar aktualne kulture hiperkonzumerizma i slavljenja tzv. kulta mladosti marginalizacija osoba treće životne dobi očituje se u svakodnevnom životu ponajviše zbog nedostatka mogućnosti bližeg međugeneracijskog kontakta. U radu se problematizira pojam starosti i starenja, položaj starijih osoba u društvu te se iznosi pozitivan primjer iz prakse na primjeru implementacije kolegija „Pedagogija treće životne dobi“ u sveučilišni studijski program Odsjeka za pedagogiju Filozofskog fakulteta u Rijeci koji je jedini u Republici Hrvatskoj koji se bavi ovom problematikom. U posljednjem dijelu rada, putem kvalitativne metodologije polustrukturiranog intervjua nositeljice kolegija prof.dr.sc. Anita Zovko i prof.dr.sc. Jasminka Zloковиć opisuju svoja iskustva i izazove pri implementaciji kolegija kroz model učenja zalaganjem u zajednici koji je s vremenom ujedno postao mehanizam međugeneracijskog povezivanja u lokalnoj zajednici.. Kroz implementaciju kolegija u studijski program, napravljen je značajan iskorak u u senzibiliziranju mladih prema osobama treće životne dobi te preventivnog djelovanja marginalizacije osoba treće životne dobi.

Glavne riječi: marginalizacija, osobe treće životne dobi, pedagogija treće životne dobi, stereotipi, učenje zalaganjem u zajednici

UVOD

U fokusu rada je promišljanje o starosti i starenju te sveprisutnoj marginalizaciji osoba treće životne dobi. Starenje je „fiziološki proces koji nastupa odmah nakon rođenja. On je zajednički svim ljudima, ne možemo ga zaustaviti, a napreduje različitim intenzitetom. Starost je pak normalan fiziološki proces u kojem nastupa opadanje bioloških sposobnosti organizama, a po definiciji UN-a starost nastupa nakon 65. godine“ (Perišin, Kufrin, 2009: 30- 31).

Eurostatovi podaci iz 2011. godine pokazuju da Republika Hrvatska s udjelom osoba starije životne dobi prati prosjek zemalja Europske unije. U posljednjem desetljeću (2006-2016) kod stanovništva EU-a i zemalja EFTA-e evidentiran je porast udjela stanovništva starijeg od 65 godina za 2,5%. Eurostat u demografskoj projekciji⁹⁷ ukazuje na negativna predviđanja o udjelu starog stanovništva pa

⁹⁴ Ovaj rad je financiralo/sufinanciralo Sveučilište u Rijeci projektom uniri-drustv-18-184 1338

⁹⁵ anita.zovko@uniri.hr

⁹⁶ jelena.vukobratovic@gmail.com

⁹⁷ Dostupno na:

[http://ec.europa.eu/eurostat/statisticsexplained/index.php/Population structure and ageing/hr](http://ec.europa.eu/eurostat/statisticsexplained/index.php/Population_structure_and_ageing/hr), pristupljeno: 18.10.2018.

tako ističe niže stope nataliteta i dulji životni vijek. Najnovniji Eurostatov skup projekcija stanovništva (EUROPOP2015) za period od 2015. do 2080. godine predviđa da će prosječna dob stanovništva biti približno između 45-54 godine. Isto tako, predviđa progresivno starenje samog starijeg stanovništva (udio osoba u dobi od 80 godina ili više u EU-28 će se više nego udvostručiti u razdoblju od 2016. do 2080., sa 5,4 % na 12,7 %. Predviđa se da će se stopa ovisnosti starijih osoba u Europskoj uniji udvostručiti (sa 29,3% u 2016. na 52, 3% do 2080.) te da će ukupna stopa dobne ovisnosti porasti sa 53,2% u 2016. na 79,7% do 2080. Navedeno ukazuje na potrebu intervencije društva u osiguravanju ravnopravnih životnih uvjeta i kvalitetnog života starijih osoba (Špan, 1994). Pristup starenju zahtjeva reorganizaciju ekonomskog i društveno političkog okvira te promociju zdravog i aktivnog starenja pri čemu će starije osobe imati ravnopravnu ulogu u društvu (Žganec, Rusac, Laklija, 2007). S obzirom na trenutačni demografski trend starenja stanovništva nužno je osvijestiti položaj osoba treće životne dobi u društvu, senzibilizirati mlade za ovu dobnu skupinu te preventivno djelovati na spriječavanje nastanka ageizma. „Nedostatak domaćih istraživanja diskriminacije na osnovu dobi (ageizam) ukazuje na izostanak bavljenja tim problemom, a time na potrebu njegova istraživanja“ (Zovko, Vukobratović, 2017: 122). Aktualna kultura hiperkonzumerizma i slavljenje kulta mladosti dovode do toga da su mišljenja mlade populacije o starijima nerijetko podijeljena a uzrok tome može se pronaći i u sve manjem međugeneracijskom kontaktu. Sveučilišni programi imaju snažnu ulogu u modeliranju mišljenja i stavova mladih, pa tako civilna misija sveučilišta postaje jedna od presudnih faktora za zalaganje učenjem u zajednici koje omogućava aktivno (su)djelovanje u životu zajednice. U radu će se opisati uloga sveučilišta u oživotvorenju modela učenja u zajednici na primjeru kolegija „Pedagogija treće životne dobi“ na studiju pedagogije Filozofskog fakulteta u Rijeci – Odsjeka za pedagogiju tijekom akademske godine 2016/2017. Rad također predstavlja raspravu o iskustvima i poteškoćama s kojima su se prof. dr. sc. Anita Zovko i prof.dr.sc. Jasminka Zloković susrele pri provođenju kvalitativnog istraživanja „Implementacija modela učenja zalaganjem u zajednici na primjeru kolegija Pedagogija treće životne dobi“. Kroz polustrukturirani intervju početnice kolegija opisuju svoja iskustva i izazove s kojima su se susrele pri provođenju kvalitativnog istraživanja u okviru same implementacije kolegija „Pedagogija treće životne dobi“ u sveučilišni studijski program Odsjeka za pedagogiju Filozofskog fakulteta u Rijeci koji predlažu kao jedan od mogućih načina za senzibiliziranje mladih prema osobama treće životne dobi.

SVEUČILIŠTE U FUNKCIJI PREVENTIVNOG DJELOVANJA POJAVNOSTI MARGINALIZACIJE OSOBA TREĆE DOBI

Osobe treće životne dobi pripadaju rizičnoj skupini društva. Iskrivljene predodžbe o starenju i starosti donose paradoksalnu pojavu marginalizacije osoba treće životne dobi te posljedično tome do pojave zvane ageizam⁹⁸ (dobizam) koji se temelji na mitovima, predrasudama i stereotipima o starenju i starosti čime se dovodi u pitanje kvaliteta osoba treće ali i četvrte životne dobi. Učenje zalaganjem u zajednici postaje jedan od mogućih načina preventivnog djelovanja sveučilišta u misiji razbijanja predrasuda i stereotipa o osobama treće životne dobi kod mladih. Učenje zalaganjem u zajednici ima mnoštvo definicija. Najšira definicija ističe da se radi o višedimenzionalnom obrazovnom iskustvu „u kojem studenti aktivno sudjeluju u kvalitetno osmišljenoj i organiziranoj aktivnosti u zajednici koja odgovara na prepoznate potrebe te zajednice, a zatim analiziraju svoju aktivnost na način koji im omogućuje dublje razumijevanje sadržaja kolegija, uvažavanje doprinosa (znanstvene) discipline te snažniji osjećaj vlastite društvene odgovornosti“ (Bringle&Hatcher, 1996, prema Čulum i Ledić, 2010:77). Učenje zalaganjem u zajednici⁹⁹ (eng. *service – learning*) je model učenja razvijen u SAD-u čija je središnja ideja povezivanje visokoškolske nastave sa zalaganjem studenata u zajednici putem

⁹⁸ od eng. riječi *age* što znači životna dob, starost

⁹⁹ Ne postoji slaganje oko prijevoda termina *service – learning* s engleskog na hrvatski jezik. Tako ga Mikelić Preradović (2009) prevodi kao *društveno korisno učenje*. Obzirom da je kod ovog modela učenja naglasak na učenju koje se provodi kroz rad za zajednicu i to upravo u zajednici priklanjamo se prijevodu kojeg su predložile Čulum i Ledić (2010).

kreiranja programa kolegija na način da se ciljevi kolegija ostvaruju kroz aktivan angažman studenata u zajednici. Ovaj oblik učenja jedan je od načina realizacije treće misije sveučilišta – civilne misije. Uz nastavu kao prvu te istraživanje kao drugu misiju sveučilišta, u novije se vrijeme sve više raspravlja o trećoj, civilnoj misiji shvaćenoj kao "sustav vrijednosti, načela i principa koji usmjerava temeljne djelatnosti sveučilišta te različite aktivnosti zalaganja sveučilišnih nastavnika i studenata u zajednici, koje vode k obrazovanju društveno odgovornih i aktivnih građana, razvoju civilnog društva, demokracije i unapređenju kvalitete života u zajednici uopće."¹⁰⁰ (Ćulum i Ledić, 2011: 53). Kvalitativno istraživanje „Implementacija modela učenjem zalaganjem u zajednici na primjeru kolegija pedagogija treće životne dobi“ prof. dr. sc. Anite Zovko i prof. dr. sc. Jasminke Zloković imalo je za primarni cilj kvalitativno ispitati mogućnosti implementacije kolegija „Pedagogija treće životne dobi“ u studijski program jednopredmetnog i dvopredmetnog studija pedagogije. Dodatno, željelo se utvrditi koji su postojeći izazovi i mogućnosti prilikom implementacije modela učenja u zajednici s obzirom na socijalne okolnosti i trenutne uvjete na sveučilištu. Temelj za raspravu o izazovima implementacije ovog modela činili su odgovori na pitanja otvorenog tipa studenata diplomskog jednopredmetnog i dvopredmetnog studija pedagogije te voditelja i mentora studenata u zajednici. Kolegij *Pedagogija treće životne dobi* osmišljen je kao jednosemestralni izborni kolegij a provodio se na jednopredmetnom i dvopredmetnom diplomskom studiju pedagogije Filozofskog fakulteta u Rijeci – Odsjek za pedagogiju od akademske 2014/2015 godine. U sadržaj kolegija ulaze sastavnice kao što su: *temeljni pojmovi i definicije* (starost, starenje, antropološke, sociološke, filozofske, pedagoške i psihološke pretpostavke odgojnog, obrazovnog, socijalnog i kulturnog djelovanja u starijem životnom periodu; povijesni prikaz odnosa prema starima u obitelji i institucijama; društvene i kulturne pretpostavke pozitivnih odnosa prema starijima; suvremeno poimanje starosti i starenja – socijalni, kulturni, odgojno-obrazovni obiteljski kontekst; starenje i društvo; znanost o starosti i starenju; teorije o starosti i starenju); *položaj starijih osoba u obitelji* (međugeneracijski odnosi u obitelji-odnosi odrasle djece prema roditeljima; odnosi unuka, djedova i baka; međusobni odnos starijih partnera; odnos i briga odraslih prema starijim osobama u obitelji; međugeneracijska suradnja; stereotipi o starosti i starenju; percepcija starenja i medijsko-društvena slika o starima); *koncept cjeloživotnog učenja u starijoj dobi* (važnost učenja u starijoj dobi; aktivno starenje i učenje; gerontopedagogija kao pedagoška disciplina; odnos gerontopedagogije i drugih znanosti; teorijsko-metodološki aspekti istraživanja starosti i starenja; posebnosti istraživačkog pristupa istraživanja starosti, starenja i učenja u trećoj životnoj dobi; kvalitativne i kvantitativne istraživačke metode); *Kvaliteta života starijih osoba* (institucionalna briga o starijim osobama; Domovi za starije i nemoćne osobe; Gerontološki centri; Palijativna skrb; Smrt i gubitak starijih članova obitelji; Nasilje nad starijim osobama u obitelji i institucijama skrbi); *Pedagoško savjetovanje* (educiranje i senzibiliziranje djece i mladih za osobe treće životne dobi; specifičnosti i ciljevi savjetodavnog rada; teorije i modeli; mogućnosti i ograničenja savjetodavnog rada; konfliktne situacije i načini rješavanja; pedagoško obrazovanje i cjeloživotno učenje). Očekivani ishodi kolegija se ponajprije odnose na: razumijevanje starosti i starenja kao socio-kulturnog uvjetovanog procesa te u konačnici samostalno i kritičko vrednovanje novih znanstvenih spoznaja u suvremenom znanstvenom kontekstu. Neki od ciljeva kolegija „*Pedagogija treće životne dobi*“ odnose se ponajprije na razvoj spoznaja o starenju i starosti kao socio kulturno uvjetovanom procesu te na samostalno i kritičko vrednovanje novih znanstvenih spoznaja o starosti i starenju i prepoznavanju mogućnosti njihove implementacije unutar pedagoške prakse. Primjeri aktivnosti kroz koje se učenjem u zajednici realiziralo na kolegiju su: vrednovanje kvalitete života osoba treće životne dobi putem kvantitativnih i kvalitativnih istraživačkih postupaka, angažiranje u insitucionalnoj brizi o starijim osobama na volonterskoj bazi u Domovima za starije i nemoćne te u Gerontološkim centrima, upoznavanje važnosti pedagoškog savjetovanja, educiranja i senzibiliziranje djece i mladih prema osobama treće životne dobi i dr. Uočen je veliki interes mladih za ovaj kolegij, a kroz praktična i istraživačka

¹⁰⁰ Ovakvo poimanje ističe društvenu dimenziju civilne misije te kao takvo predstavlja temelj za pomišljanja o mogućnostima i izazovima uvođenja novih modela u visokoškolsku nastavu. Uz društvenu postoji i ekonomska dimenzija civilne misije, a u raspravama ne postoji slaganje oko odnosa i važnosti pojedine od njih (Ćulum i Ledić, 2011). Detaljan pregled i rasprava o različitim načinima definiranja civilne misije sveučilišta, njenim dimenzijama, paradigama na kojima se temelje te odnosu sa prvom i drugom misijom dostupni su u Ćulum i Ledić (2011).

iskustava autorica u području pedagoško-andragoških aspekata odnosa prema starijim osobama ostvarila se implementacija jedne od suvremenijih metoda učenja u zajednici. „Iskustvo učenja zalaganjem u zajednici iz perspektive studenata naročito je značajno zbog pružene prigode za primjenu stečenih znanja i vještina, procjenu svojih sposobnosti u realnim uvjetima te za bolje upoznavanje s uvjetima rada pedagoga i andragoških djelatnika“ (Zovko, Zloković, Vukobratović, 2018:50). Pozitivne refleksije kako studenata pedagogije tako i starijih osoba koje su u trogodišnjem periodu aktivno bile uključene u realizaciju kolegija ukazuju na različitost pedagoško-andragoških mogućnosti i optimističnost u podizanju kvalitete života i humanijih odnosa prema starijim osobama. Optimističnosti pridonosi i činjenica da se zainteresiranost mlađih osoba za „Pedagogiju treće životne dobi“ proširila i na druge sastavnice Sveučilišta u Rijeci pa tako i na izvanredni diplomski studij sestrinstva i fizijatrije Zdravstvenog studija u Rijeci što uz pedagoško andragoške pridonosi i zdravstvenim aspektima educiranja o važnosti starijih osoba u društvu. U nastavku se iznose rezultati polustrukturiranog intervjua s nositeljicama kolegija o provedenom istraživanju i implementaciji samog kolegija.

METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA

Kako bi se dobio uvid u stvarno iskustvo voditeljica provedenog istraživanja i nositeljica kolegija proveden je terenski polustrukturirani intervju u okviru kvalitativne metodologije. Pitanja intervjua podijeljena su u 3 tematska dijela: (I) *Izazovi pri implementaciji* (II) *Slika mladih o osobama treće životne dobi* (III) *Kolegij u okvirima zajednice* - a o svakoj temi postavljeno je tri pitanja otvorenog tipa.

Cilj istraživanja

Utvrđiti koji su postojeći izazovi i mogućnosti prilikom implementacije modela učenja u zajednici na primjeru kolegija Pedagogija treće životne dobi i preventivnog djelovanja marginalizacije osoba treće životne dobi kod mladih (studenata) iz perspektive nositeljica kolegija.

Specifični ciljevi istraživanja

U skladu s opisanim problemom istraživačka pitanja na koja se nastoji odgovoriti su: (I) *Koji su izazovi prepoznati prilikom pokušaja implementacije modela učenja u zajednici na kolegiju „Pedagogija treće životne dobi“ iz perspektive nositeljica kolegija?* (II) *Kakva je opća slika o osobama treće životne dobi kod studenata nakon implementacije kolegija?*; (III) *Koji su mogući načini daljnjeg obogaćivanja kolegija u cilju preventivnog djelovanja marginalizacije osoba treće životne dobi u neposrednom okruženju?*

RASPRAVA I REZULTATI ISTRAŽIVANJA

Pri razmatranju glavnih izazova pri implementaciji modela učenja u zajednici na primjeru ovog kolegija uvažena je rasprava koja se temelji na odgovorima polustrukturiranog intervjua s nositeljicama kolegija prof.dr. sc. Zovko i prof.dr. sc. Zloković.

Prvi dio istraživačkih pitanja odnosio se na izazove koji su prepoznati prilikom pokušaja implementacije modela učenja u zajednici na kolegiju „Pedagogija treće životne dobi“. Na pitanje koje se odnosi na početnu motivaciju pri formiranju kolegija nositeljice kolegija ističu da je motivacija bila vrlo snažna, a nastala je iz želje da učine jedan veliki iskorak na području visokog obrazovanja u cilju davanja svog doprinosa u promjeni stanja koje trenutno postoji.

„Nekoliko je razloga za pokretanje kolegija: diskriminacija starih kroz predrasude, neukost, stereotipe i nerazmišljanja od strane studenata (mladih općenito), a potom želja da studenti pedagogije osim kompetencije vezanih uz školu i druge odgojno-obrazovne ustanove steknu i kompetencije za rad s osobama treće životne dobi.“

Drugi dio pitanja odnosio se na ispitivanje opće slike o osobama treće životne dobi kod studenata nakon implementacije kolegija. U ovaj dio polustrukturiranog intervjua su ušla pitanja koja se odnose na susretanje s ageističkim stavovima kod mladih unutar svog okruženja te na ispitivanje načina na koji su nositeljice kolegija prepoznale potrebu za osvještavanjem stavova i odnosa mladih prema osobama treće životne dobi. Na koncu, nositeljice kolegija su istaknule usporedbu sliku o osobama treće životne dobi koju su studenti imali prije uključivanja u program kolegija sa onom koju su imali po njegovom završetku. Tako na pitanje koje se odnosi na ispitivanje susreta s ageističkim stavovima kod mladih u svom okruženju nositeljice kolegija ističu:

„Često se susrećem sa ageističkim stavovima kako djece i mladih tako i odraslih. Ageizam je postao vrijednosni kriterij. Primmjerice, čak i vrhunskim akademskim građanima, vrhunskim liječnicima ili drugim potencijalno životno snažnim građanima određuje se dobna granica sudjelovanja u nekim (životnim i profesionalnim) aktivnostima. Dobna granica mogućeg aktivnog participiranja u svojoj okolini postaje alfa i omega kriterij. Ovo između ostalog otvara i pitanja diskriminacije i dobne segregacije i eksplicite negiranja moguće snage starijih osoba i njihov razvojni doprinos društvu. K tome valja spomenuti egzistiranje stereotipa o starima, kao dementnima, nesposobnima, nepotrebnima. Društvo se rijetko osvrće na ove stereotipe koji kod mladih potenciraju negativan stav prema starijim osobama.“

„Gotovo je postalo općeprihvaćeno pravilo da su starije osobe društvu i gospodarstvu „teško rješiv“ problem što je razvidno u kontinuiranim socijalnim porukama, kako su i zaposlenima i kreatorima socijalne politike starije osobe teret. Ovakvim stavom prije svega mladima se poručuje da su jedina i najvažnija društvena skupina, dok je starost nepotreban teret kojeg se ne možemo riješiti, a k tome čini se neke i zabrinjava činjenica da se njihova životna dob sve više produžava.“

Na pitanje koje se odnosi na način prepoznavanje potrebe za osvještavanjem stavova i odnosa mladih prema osobama treće životne dobi nositeljice kolegija ističu da studenti „često puta u svojim raspravama i diskusijama (ne mislim samo na kolegij Pedagogija treće životne dobi) studenti eksplicite izražavaju diskriminaciju vezanu uz starost i nejednak tretman određenog prava zbog godina starosti“. Obje ispitanice ističu da se slika o osobama treće životne dobi koju su studenti imali prije uključivanja u program kolegija razlikuje od one koje imaju po njegovom završetku ponajprije se to ogleda u pozitivnijem pristupu prema starijima te općenito prema starenju i starosti.

„Studenti koji su u velikom broju pristupili ovome za sada izbornom kolegiju, bili su u samom startu motivirani da nam se pridruže i steknu potrebna znanja i sposobnosti. Međutim, činjenica je da uočavamo na kraju kolegija dodatne promjene kod studenata. To se posebno vidi kroz njihov pristup starijim osobama s kojima smo i tijekom kolegija u kontaktu, iz njihovih diskusija u kojima govore o svojim bakama i djedovima na koji način im lakše pristupaju i kako bolje prepoznaju njihove potrebe Napredak je razvidan i u vrlo motivirajućem angažmanu u organiziranju različitih aktivnosti sa starijim osobama (okrugli stol, posjete Klubovima starijih osoba, Domovima za starije i dr.).

Treći dio polustrukturiranog intervjua odnosio se na ispitivanje svrhe kolegija u okviru zajednice. Nositeljice kolegija ističu važnost podrške Sveučilišta i lokalne zajednice unutar koje su razvile dobre suradničke odnose sa gradom Rijekom, Odjelom za zdravstvo i socijalnu skrb, Gradskim projektom Rijeka Zdravi grad, Nastavnim centrom za javno zdravstvo u Gradu Rijeci, Klubovima za starije osobe, Domovima za starije osobe i drugim mjestima u lokalnoj zajednici koja su relevantna za kolegij. Na pitanje koje se odnosi na razmatranje potrebnih mehanizama koje treba razvijati u okviru lokalne zajednice i Sveučilišta kako bi model učenja u zajednici postao prisutniji u studijskom programu nositeljice kolegija ističu da je potrebno razvijati:

„Senzibiliziranje javnosti, a nadasve uključivanje i odgojno-obrazovnih ustanova na svim razinama kako bi se djeci i mladima približila činjenica da su starije osobe socijalno bogatstvo kao što se to odnosi na djecu, mlade i sve druge osobe bez obzira na životnu dob. (...) U ovom procesu „sve strane“ moraju biti motivirane za to i pronaći „svoj interes“ – na taj način će se svakako smanjiti diskriminacija i isključivanje starijih te poboljšati njihov položaj u društvu. Pri tome treba sve članove lokalne zajednice senzibilizirati i osvijestiti o položaju starijih u društvu.“

U konačnici, na pitanje koje se tiče razvojne budućnosti kolegija obje ispitanice se slažu oko njegove jasne budućnosti te ujedno ističu da ovome kolegiju predviđaju svjetlu budućnost upravo zbog činjenice da je općenito u svijetu, a i u Republici Hrvatskoj sve veći udio starog stanovništva te je lako predvidjeti da će biti velika potražnja za stručnjacima (svih profila, pa tako i pedagoga) koji imaju određene kompetencije za rad sa starijom populacijom a kolegij ove vrste im to omogućuje u teorijskom i praktičnom smislu kroz model učenja u zajednici. S obzirom na uspjeh kolegija intencija je pokrenuti interdisciplinarni studij na diplomskoj razini koji će osposobljavati stručnjake (ponajprije pedagoge) za rad s osobama treće životne dobi.

ZAKLJUČAK

Rad predstavlja pregled izazova s kojima su se susrele prof.dr.sc. Anita Zovko i prof.dr.sc. Jasminka Zloковиć pri implementaciji kolegija „Pedagogija treće životne dobi“. U radu su se iznijela njihova razmatranja o stavovima studenata prema osobama treće životne dobi prije i nakon implementacije kolegija. Nositeljice kolegija kreirale su jedinstveni sveučilišni nastavni kolegij koji je bio namijenjen studentima jednopredmetnog i dvopredmetnog studija pedagogije a koji je bio osmišljen kao jednosemestralni izborni kolegij koji je od prošle godine kreiran kao „Gerontologija“ zahvaljujući pozitivnim evaluacijama kako studenata tako i svih koji su bili uključeni u njegov rad. Nositeljice kolegija vide njegovu svjetlu budućnost zahvaljujući visokom stupnju zainteresiranosti studenata za njegovo pohađanje. Obje se slažu da u Rijeci postoji cijeli niz gradskih programa namijenjenih starijim osobama a uz njih je i postojeće Sveučilište za treću životnu dob, no ističu kako se u društvu uočava kontinuirana pojava marginaliziranja značaja starijih osoba u obitelji i socijalnoj sredini. U konačnici, zaključuju kako je kolegij značajno doprinio promjeni stavova studenata prema starijima koji prestaju biti „teško rješiv problem“ a primijenjeni model učenja u zajednici ukazuje na različitost pedagoško-andragoških mogućnosti u podizanju kvalitete života i humanijih odnosa prema starijim osobama te sprječavanju njihove daljnje marginalizacije.

LITERATURA

- Ćulum, B., Ledić, J. (2010). *Civilna misija sveučilišta: element u tragovima?* Rijeka: Filozofski fakultet u Rijeci.
- Ćulum, B., Ledić, J. (2010). Učenje zalaganjem u zajednici – integracija visokoškolske nastave i zajednice u procesu obrazovanja društveno odgovornih i aktivnih građana. *Revija za socijalnu politiku*. 17(1), 71-88.
- Ćulum, B., Ledić, J. (2011). *Sveučilišni nastavnici i civilna misija sveučilišta*. Rijeka: Filozofski fakultet u Rijeci.
- Kuzma, D. (2016). *Kvaliteta života osoba treće životne dobi*, Diplomski rad. Rijeka: Filozofski fakultet u Rijeci.

Nejašmić, I., Toskić, A. (2013). Starenje stanovništva u Hrvatskoj-sadašnje stanje i perspektive, *Hrvatski geografski glasnik*, 75 (1) Preuzeto s: <https://hrcak.srce.hr/105890> (posjećeno: 30.03.2019.)

Perišin T., Kufrin V (2009). Ageizam u televizijskom mediju na primjeru središnjih televizijskih emisija. *Ljetopis socijalnog rada* 16 (1), 29-51.

Špan, M. (1994). *Treća životna dob: priručnik za obrazovanje starijih ljudi*. Zagreb: Otvoreno sveučilište.

Zovko, A., Vukobratović, J. (2017). Percepcija starenja i društveno-medijska slika o starima. *Andragoške studije*, broj 1, str. 111–124.

Zovko, A., Zloković, J., Vukobratović, J. (2018). Model učenja u zajednici – primjer povezivanja obrazovanja odraslih i sveučilišne nastave U: Rajić, V., Kušić, S. (ur.), *Upravljanje kvalitetom u obrazovanju odraslih*. Zbornik radova 8. Međunarodne konferencije o obrazovanju odraslih. Agencija za strukovno obrazovanje i obrazovanje odraslih. Andragoško društvo. Zagreb: Kerschoffset d.o.o., str. 49-58.

Žganec, N., Rusac, S., Laklija, M. (2007). Trendovi u skrbi za osobe starije životne dobi u Republici Hrvatskoj i u zemljama Europske unije. *Revija socijalne politike*, 15 (2); 171-188.

MARGINALIZATION OF THE THIRD AGE¹⁰¹

Summary

Person in the "third-age" represent a sensitive social group which is often associated with the negative connotations associated with incorrect beliefs about elderly age. Though age is only a chronological thing, in society (especially among young people) there is still some insensitivity to this "third-age" social group which affects the quality of their life. Within the current culture of hyper consumerism and celebration of so called The cult of youth, the marginalization of the third age is mostly reflected in everyday life mostly because of the lack of opportunities for closer intergenerational contact. In the focus of this work is aging, and the position of the elderly in society.. Paper describes a positive example in the practice on the example of the implementation of the course "Third Age Pedagogy" in the university study program of the Department of Pedagogy of the Faculty of Philosophy in Rijeka - the only one in the Republic of Croatia who deals with this issue. In the last part of the paper, through the qualitative methodology of the semi-structured interview of the course leader Ph.D. Anita Zovko and Ph.D. Jasminka Zloković describe their experiences and challenges in implementing the course which has in the meantime become a mechanism for intergenerational connectivity in the local community. Through the implementation of the study program, significant progress has been made in sensitizing the young to the third age and making a step forward in terms of the preventive effect of marginalization of the third-age people.

Key words: community-based learning, elderly, marginalization, stereotypes, Third Age Pedagogy

¹⁰¹ This work has been fully supported by/supported in part by the University of Rijeka under the project number uniri-drustv-18-184 1338

MARGINALIZED GROUPS AND POLITICAL EXTREMISM IN HUNGARY

*Prof. Dr. István Gál university professor University of Pécs
Dr. Ferenc Dávid lecturer University of Pécs*

Abstract: *Marginalization and the combination of political extremism with ethno-social conflicts can easily lead to extremism questioning rule of law and the basis of our liberal thinking parliamentary democracy. Hungary was facing many of these challenges after the political-economic transformation of 1989 and 1990. The risk of marginalization in a market economy is quite high and widening the gap among people is a still existing problem which will remain with us in the near future for sure. The last decade showed examples of dissatisfaction among certain social groups where extreme thoughts could be transformed into aggressive movements what we have experienced in Hungary following both a political crisis in 2006 and an economic depression in 2008.*

Key words: *marginalization, political extremism, terrorism*

Introduction

Relation between political religions, totalitarian movements, fundamentalism and political extremism may confront us with something of a contradiction.¹⁰² The category of political (and religious) extremism that emerged after the post-socialist political transformation and strengthened after the turn of the millennium in Hungary would be better described as the combination of political extremism and ethnic-social conflicts. The decade following the new millennium had shown the potential consequences of dissatisfaction among certain social groups. In parallel with the above mentioned, particular events abroad confirmed the expectations. In Western European countries – facing economic and political crises after 2008 –, violent extreme organizations confronted state power and the rule of law, while let the spirit of xenophobia and racism in a multicultural Europe out. Our new century is so far the century of socio-cultural issues. Identity and economic questions and issues are in the focus point of European elections. Actually radical right is setting the political agenda in Europe, by determining what we talk about and how we talk about it.¹⁰³ Naturally, the basics of parliamentary democracy or liberalism are not compatible with movements mentioned above.¹⁰⁴ If extreme thoughts could not be kept under control, then in a certain moment they can be aggressive like we have experienced in Hungary ten years ago following the political turmoil of 2006 and the economic crisis of 2008.

Extremism and marginalization in Hungary

All the officially published national security documents of Hungary defined marginalization and extremism as a primary national security interest to defend the basic human right, the rule of law, the democratic and constitutional institutions of the state while facing the problem and poverty, extremism and marginalization of people.¹⁰⁵ It seems to be a well-known fact that the roots all of these

¹⁰² WEINBERG, PEDAHZUR 2004. p. 1.

¹⁰³ MUDE 2018. p. N/A

¹⁰⁴ SZTERNÁK 2009. pp. 98-101.

¹⁰⁵ See in chronological order: 94/1998. (XII. 29.) Országgyűlési határozat a Magyar Köztársaság biztonság- és védelempolitikájának alapelveiről [on security- and defense policy principles of the Republic of Hungary];

highlighted and emerging problems are in connection with political extremism and supporting radical groups are linked to social and economic problems of average people in our society.¹⁰⁶ Under measurable legal rules the concept of national security or the idea of home land security seems to be essential if we want to detect in time the appearance of hate speech or violent actions that goes beyond the freedom of speech and freedom of assembly.¹⁰⁷

National institutions responsible for national security in Hungary have identified the importance of extremist groups as challenges to internal security and stability around the turn of the millennium already.¹⁰⁸ Extremist endeavors threatening the constitutional system of the country could be characterized by different groups of society using religious color¹⁰⁹ or by activities of various political extremist groups.¹¹⁰ After the political transformation and regime change in Hungary in 1989/1990 and after, one of the tendencies among these groups were the historical-political re-definition of previous political period after 1945. Extremist views that could be recognized both as political radicalism and as an internal security challenge in the multi-party system of the Republic of Hungary following the political transformation in 1989/1990. The importance and strength of these radical groups were known by the Hungarian national security services during the Millennium but they were underestimating most of these organizations propagating extreme/far-right ideas.¹¹¹ Regarding the radical ideas and views of these emerging groups in the past 20 years we can surely state that in the beginning they could not secure a wide support among people and could not have the financial background needed to widen and deepen their presence and activity.¹¹² To act against the emergence of extremist organizations has also been motivated by the important fight against terrorism and by the action against some hostile intelligence services having increased attention toward them and had effort to gain influence over them.¹¹³ Countermeasure against extremist organizations and their small number scattered groups did not have a positive echo in the media, but national security services had a statutory obligation to take the necessary step.¹¹⁴ Radical groups became involved in daily politics step by steps and beside this approach they started to build on a legal basis to legalize their political activities. In our opinion and based on some experience the Hungarian national security services could not recognize the threat and real potential of radicalization. This led to the fact that these movements remained underestimated but could assemble more supporters when political state of the state changed dramatically in negative direction. Political radicalism and marginalization of different groups of Hungarian society became a real threat after the first years following the Millennium. In the beginning they were underestimated by their number, by organization or by financial background and that is why the far-right threat was underestimated even in official papers. The activity of Hungarian national security services were focusing on the exact objectives and organization of these extremist organizations and besides this they were interested in disintegrating them.¹¹⁵

2144/2002. (V. 6.) Kormány határozat a Magyar Köztársaság új nemzeti biztonsági [SEP]stratégiájáról [SEP][on the new national security strategy of the Republic of Hungary]; 2073/2004. (III. 31.) Kormány határozat a Magyar Köztársaság új nemzeti biztonsági [SEP]stratégiájáról (módosítás) [SEP][on the new national security strategy of the Republic of Hungary (modified)]; 1035/2012. (II. 21.) Kormány határozat Magyarország Nemzeti Biztonsági Stratégiájáról [on the National Security Strategy of Hungary]

¹⁰⁶ 2073/2004. (IV. 15.) Korm. hat. [on the new national security strategy of the Republic of Hungary] II.3.4.

¹⁰⁷ SZTERNÁK 2011. p. 5-6.; SZTERNÁK 2009. pp. 102-104.

¹⁰⁸ See for an overview of the Hungarian national security structure: DÁVID 2017. pp. 65-83.

¹⁰⁹ See here now not especially the widespread issue of Islam but different religions/religious groups formed afterwards, sometimes somehow connected – or seems like linked – to Christianity, but based on fees and other financial benefits paid by the members. See more: WEINBERG, PEDAHZUR 2004. p. 1.

¹¹⁰ Gábor DOBOKAY Director of ONS (1998-2002) In: *ONS Yearbook 2004*. ONS, Budapest, 2005. p. 3-4.

¹¹¹ See more: BOROSS 2017/4. pp. 23-48.

¹¹² István ZSOHÁR Director of ONS (2002-2004) In: *ONS Yearbook 2003*. ONS, Budapest, 2004. p. 7-9.

¹¹³ András TÓTH National Security Deputy Secretary of State in 2004. In: *ONS Yearbook 2004*. ONS, Budapest, 2005. p. 5-6.

¹¹⁴ András TÓTH National Security Deputy Secretary of State in 2004. In: *ONS Yearbook 2005*. ONS, Budapest, 2006. p. 7-9.

¹¹⁵ Lajos GALAMBOS Director of ONS (2004-2007) In: *ONS Yearbook 2006*. ONS, Budapest, 2007. p. 10.

Over the last decade, the “hiding” potential of extremist groups has been emerging significantly. The above mentioned priority has been proved its importance by the events occurred in political and economic life. This proved the theorem that security challenges and risks may appear and strengthen each other’s effects to cause or greater the as a whole. Extremist movements against the constitutional order of the state became more pronounced in 2006, when they were trying to take advantage of the country’s perceptible political changes and economic crisis.¹¹⁶ Previously marginalized people – usually being dissatisfied, felt being fooled after political-economic transition from socialism to a welfare state, fired by politics, or fell into a loan trap and became the losers of the economic crisis – were drastically threatening rule of law and the authority of state.¹¹⁷ It posed a significant national security threat when extremist groups tried to mingle with the mess and used for they own when the political protests started against the ruling left-liberal government on the streets in autumn 2006. Law enforcement and police forces have become self-contradictory as a result of political pressure, when they tried to act against unconstitutional activities of marginalized groups.¹¹⁸ Regarding the review of the Hungarian Office of National Security the threat of constitutional principles and the proper functioning of institutions was not threatened during that period. On the other hand but without wide social support marginalized groups became more violent and turned to extremism when they were questioning the legitimacy of the government.¹¹⁹

It has proved to be a complex task to act on the protection of the values of parliamentary democracy on the one hand, and to separate extremist aspirations from peaceful demonstrations on the other hand, while law enforcement had to remain neutral from different political interests. This principle was not necessarily enforced by national security and other law enforcement services and led to different accusations and trials. During the last ten – fifteen years, extreme groups could use the disappointment of marginalized people and gain political support within the framework of rule of law and legalizing they existence as a party. The importance and latent presence of this problem after the transformation and regime change can illustrated by the fact that political, economic, social and ethnic tensions catalyzed extreme actions against the constitutional order. Taking advantage of social dissatisfaction, some extremist groups openly questioned the existing social and political order. During their actions political and ethnic tension became crucial as evidenced by the events of Veszprém and Tatárszentgyörgy in 2008 and 2009 when a group of radicalized armed people were systematically killing members of minority people.¹²⁰

Link between extremism and terrorism

Radicalization and political extremism remains a significant national and regional threat of our age in its constantly evolving manifestations in space and time, threatening both our alliances and core values. In Hungary, the overall threat of terrorism is low.¹²¹ At the same time Hungary needs to stay vigilant to potential threats of foreign origin, and to threats to its interests abroad. Besides such threats, terrorist attacks perpetrated abroad may also have adverse security and economic impacts on Hungary. Terrorism can only be tackled through coordinated measures tailored to meet global as well as regional and national challenges. It is therefore in our national interest to continue to participate in the international fight against terrorism, the enhancement of the international counter-terrorism regimes, and to support relevant efforts of the UN, the EU and NATO. Bilateral and multilateral cooperation is essential for successful domestic activities in the field of counter-terrorism.¹²² At the national level, Hungary needs a whole of government response, further capacity and institution-building measures,

¹¹⁶ DÁVID 2015. pp. 198-226.

¹¹⁷ György SZILVÁSY Minister Without Portfolio Supervising National Security Services (2007-2010) In: *ONS Yearbook 2007*. ONS, Budapest, 2008. pp. 5-7.

¹¹⁸ Lajos GALAMBOS Director of ONS (2004-2007) In: *ONS Yearbook 2007*. ONS, Budapest, 2008. pp. 10-11.

¹¹⁹ Sándor LABORC Director of ONS (2007) In: *ONS Yearbook 2008*. ONS, Budapest, 2009. pp. 13-16.

¹²⁰ György SZILVÁSY Minister Without Portfolio Supervising National Security Services (2007-2010) In: *ONS Yearbook 2009*. ONS, Budapest, 2010. pp. 7-13.; Sándor LABORC Director of ONS (2007) In: *ONS Yearbook 2008*. ONS, Budapest, 2009. pp. 13-16.

¹²¹ See for chronology and for different “terrorist” groups in Hungary: BOROSS 2013. pp. 1-19.

¹²² BOROSS 2014/2. pp. 140-142.

synchronization of authorities, horizontal coordination, as well as the harmonization of threat assessment, reporting, and crisis management procedures. Prevention focuses on addressing the causes conducive to terrorism, countering extremism and radicalization, the fight against poverty, support for good governance and the promotion of human rights, rule of law and democratic core values.

Summary and outlook

Even after the elections of 2010 extremist groups and radicalization remained a focus point of the Hungarian national security. There is a remarkable security challenge posed by extremist groups exploiting social tensions and the freedom of association, assembly and expression provided by the democratic state based on the rule of law to restrict the basic rights of others, disrupt the functioning of the constitutional institutions, or promote their anti-democratic political aspirations. The official opinion is that aims and activities of extremist groups are a real threat nowadays and they pose both a national security and a constitutional risk by challenging and seeking to usurp the state's legitimate monopoly of force. Regarding the last national strategy of Hungary being published in 2012¹²³ – and being under review right now¹²⁴ – we see that in the short-term, extremists can be successfully contained through reinforcing the state's monopoly of force and long-lasting results can be achieved by more effectively tackling those social problems that create the basis of, or support for extremism.

Bibliography

- 1035/2012. (II. 21.) Kormány határozat Magyarország Nemzeti Biztonsági Stratégiájáról [on the National Security Strategy of Hungary];
- 2073/2004. (III. 31.) Kormány határozat a Magyar Köztársaság új nemzeti biztonsági stratégiájáról (módosítás) [on the new national security strategy of the Republic of Hungary (modified)];
- 2144/2002. (V. 6.) Kormány határozat a Magyar Köztársaság új nemzeti biztonsági stratégiájáról [on the new national security strategy of the Republic of Hungary];
- 94/1998. (XII. 29.) Országgyűlési határozat a Magyar Köztársaság biztonság- és védelempolitikájának alapelveiről [on security- and defense policy principles of the Republic of Hungary];
- BOROSS, Zsigmond Attila: *A jobboldali extremismus összetett ideológiája*. [The complex ideology of right-wing extremism] *Terror & Elhárítás* 2017/4. pp. 23-48.;
- BOROSS, Zsigmond Attila: *Extrémizmus - terrorizmus*. [Extremism - terrorism] *Terror & Elhárítás* 2013/1. pp. 1-19.;
- BOROSS, Zsigmond Attila: *Humán factor (Az emberi tényező szerepe az extremismus-elhárítás kérdéskörébe)*. [Human factor (The rule of human factor dealing with counter-extremism)] *Nemzetbiztonsági Szemle* 2014/2. pp. 139-159.;
- MUDDE, Cas: *On extremism in and democracy in Europe: three years later*. OpenDemocracy, Link: <https://www.opendemocracy.net/en/can-europe-make-it/on-extremism-and-democracy-in-europe-three-years-later/> (2018. december 10.)
- DÁVID, Ferenc: *Nemzetbiztonság és szervezetrendszer*. [National security and organization system] *Nemzetbiztonsági Szemle* 2017/1. pp. 65-83.;
- DÁVID, Ferenc: *Nemzeti biztonság és nemzetbiztonság a stratégiaalkotásban*. [National security and national security in strategy making] *Nemzetbiztonsági Szemle* 2017/3. pp. 5-21.;
- DÁVID, Ferenc: *Az új évezred nemzetbiztonsági feladatellátásának súlypontjai*. [Focus points of the national security after the new millennium] *Nemzetbiztonsági Szemle* 2015/1. pp. 198-226.
- *NBH Évkönyv 2003*. [ONS (Office of National Security) Yearbook 2003]. Nemzetbiztonsági Hivatal, Budapest, 2004.;
- *NBH Évkönyv 2004*. [ONS (Office of National Security) Yearbook 2004.] Nemzetbiztonsági Hivatal,

¹²³ 1035/2012. (II. 14.). Kormányhatározat Magyarország Nemzeti Biztonsági Stratégiájáról [on the National Security Strategy of Hungary]

¹²⁴ DÁVID 2017. pp. 18-20.;

- Budapest, 2005.;
- NBH Évkönyv 2005. [ONS (Office of National Security) Yearbook 2005.] Nemzetbiztonsági Hivatal, Budapest, 2006.;
 - NBH Évkönyv 2006. [ONS (Office of National Security) Yearbook 2006.] Nemzetbiztonsági Hivatal, Budapest, 2007.;
 - NBH Évkönyv 2007. [ONS (Office of National Security) Yearbook 2007.] Nemzetbiztonsági Hivatal, Budapest, 2008.;
 - NBH Évkönyv 2008. [ONS (Office of National Security) Yearbook 2008.] Nemzetbiztonsági Hivatal, Budapest, 2009.;
 - SZTERNÁK, György: *Társadalmi problémák – biztonsági kockázatok*. [Society problems – security risks] Szakmai Szemle (Katonai Biztonsági Hivatal), 2011/3. pp. 5-18.;
 - SZTERNÁK, György: *Szélsőséges mozgalmak és cselekmények a demokratikus társadalmakban*. [Extreme movements and actions in democratic societies] Hadtudomány 2009/3-4. pp. 91-101.;
 - WEINBERG, Leonard and PEDAHZUR Ami (ed): *Religious Fundamentalism and Political Extremism*. Routledge, London, 2004.

Marginalizovane grupe i politički ekstremizam u Mađarskoj

Apstrakt: *Marginalizacija i kombinacija političkog ekstremizma sa etničko-socijalnim konfliktima lako mogu dovesti do ekstremizma koji dovodi u pitanje vladavinu prava i temelj liberalne parlamentarne demokratije. Mađarska se suočila sa mnogim izazovima nakon političko-ekonomske transformacije 1989. i 1990. godine. Rizik marginalizacije u tržišnoj ekonomiji je prilično visok i širenje jaza među ljudima je još uvijek prisutan problem koji će sigurno ostati prisutan u bliskoj budućnosti. Poslednje decenije pokazale su primjere nezadovoljstva pojedinih društvenih grupa u kojima se ekstremne misli mogu pretvoriti u agresivne pokrete koje smo vidjeli u Mađarskoj nakon političke krize 2006. godine i ekonomske depresije u 2008. godini.*

Ključne riječi: *marginalizacija, politički ekstremizam, terorizam*

SIROMAŠTVO KAO DISKRIMINACIJA (U ZAROBLJENOJ DRŽAVI BOSNI I HERCEGOVINI)

*Prof. dr Braco Kovačević, redovni profesor¹²⁵
Univerzitet u Banjoj Luci
Fakultet političkih nauka*

Apstrakt: Nakon rata u Bosni i Hercegovini (BiH) je, pod pritiskom globalnih institucija moći, ostvarena tajkunska privatizacija preko koje su neodgovorne kompradorske partijske oligarhije i njihovi porodični, ali i partijski nepotistički partneri (biznismeni, rođaci, kumovi, članovi stranaka) sebi obezbijedili enormno prisvajanje društvenih, državnih dobara. Bila je to divljačka, pljačkaška prvobitna akumulacija kapitala na „balkanski način“, u okviru koje se nisu razvijale, a niti mogle razviti, neophodne investicije za razvijanje proizvodnje, zapošljavanje, ekonomski i socijalni prosperitet. Privatizacija je velikom broju stanovnika donijela nezaposlenost, nemogućnost povezivanja radnog staža i ostvarenje penzija, pad životnog standarda, bijedu i siromaštvo, neizvjesnost i nesigurnost, bolest i smrt. Mnogi su zapali u stanje bezizlazja tako da su oni relativno mlađi, kao i njihove porodice, a takođe i mnogi bez porodica, odlučili da privremeno ili trajno napuste prostore Bosne i Hercegovine, i migriraju prema zemljama u kojima će obezbijediti civilizovane i dostojanstvene uslove života i rada. Bosna i Hercegovina je država straha, mržnje, netrpeljivosti i necivilizovanosti, država gdje postoje istorijski veoma izražene i antagonizirane geopolitičke mreže, različite i međusobno suprotstavljene i netrpeljive političke prakse, nacije, religije, kulture i civilizacije, organizovane mreže kleptokratije, korupcije i organizovanog kriminala koje uništavaju moralno biće stanovništva i koje su od Bosne i Hercegovine napravile - zarobljenu državu.

Ključne riječi: Bosna i Hercegovina, kleptokratija, korupcija, organizovani politički kriminal, socijalne nejednakosti.

Socijalne nejednakosti

Bosna i Hercegovina spada u **najsiromašnije** zemlje svijeta, a u Evropi je najsiromašnija, te ta činjenica i navodi mnoge njene stanovnike da se isele.

U 2000. godini u Bosni i Hercegovini je bilo oko 15% siromašnih. Godinu dana prije poznate recesije, 2007. godine je u BiH bilo 18,2% siromašnih, tj. oko 600.000 osoba. U 2011. godini je siromaštvo obuhvatilo oko milion građana, tj. oko 25% stanovništva. Prema podacima Svjetske banke, u 2013. godini oko 48% stanovništva živi na granici siromaštva, a 18,5% ispod linije kritičnog siromaštva. U 2014. godini oko 18% stanovništva živi ispod granice kritičnog siromaštva, dok se 48% nalazi na rubu siromaštva i socijalne isključenosti. U 2016. godini u Bosni i Hercegovini oko 600.000 ljudi živi u siromaštvu, sa 3 do 5 KM dnevno; u 2017. godini je socijalno stanje gore i od afričkog prosjeka, tako da se pokazalo da je količina siromaštva u Bosni i Hercegovini „zastrašujuća“.

U 2011. godini u Bosni i Hercegovini je ispod linije apsolutnog siromaštva živjelo 23,4% stanovništva, dok je u 2015. to iznosilo 27%, odnosno oko 900.000 osoba. Stanovnici Bosne i Hercegovine imaju gotovo najmanji životni standard u Evropi.

Istraživanja Svjetske banke iz 2016. godine, pokazala su da je Bosna i Hercegovina bila na petom mjestu najsiromašnijih država Evrope. Najnovije istraživanje BDP-a po glavi stanovnika je pokazalo da je on najniži u Bosni i Hercegovini, i da iznosi svega 8.590 dolara. Pored Bosne i

¹²⁵ E-mail: braco.kov@hotmail.com

Hercegovine, u grupu deset najsiromašnijih država u Evropi iz bivše Jugoslavije spadaju i Makedonija, Srbija, Crna Gora i Hrvatska.

Siromaštvo u Bosni i Hercegovini ne obuhvata samo nezaposlene i raseljene osobe, invalide i porodice poginulih u ratu, koji zajedno čine nešto manje od polovine siromašnih, nego obuhvata i *zaposlene*, jer jedna plata nije dovoljna da domaćinstvo zadrži iznad nivoa siromaštva.

Statistika Svjetske banke pokazuje da je BDP u BiH 2011. godine iznosio 4.754 dolara, 2012. je pao na 4.396 dolara, da bi 2013. godine iznosio 4.656 dolara po stanovniku.

Ako se uzmu u obzir činjenice zbog kojih je to tako, onda je razumljivo zašto je teška ekonomska i socijalna situacija u Bosni i Hercegovini. Prije svega, u toku rata je uništena privredna infrastruktura, zatim je pod pritiskom Međunarodnog monetarnog fonda, a uz saglasnost domaćih kompradorskih političkih elita, došlo do tajkunske privatizacije i otpuštanja radnika. Brojne administrativne i partijsko-političke prepreke su usporile neophodne reforme, a veoma konfliktna politička situacija je još više doprinijela pogoršanju ekonomske i proizvodne situacije u Bosni i Hercegovini. Mnoga preduzeća i firme su u nezavidnoj poziciji, računi im se blokiraju, i prestaju sa radom. Sve je to za posljedicu imalo povećanje stope nezaposlenosti i siromaštva, te pada životnog standarda pa, prema tome, i migracija prema svijetu, tj. „odlasku u svijet“. Osobe sa smanjenom ili gotovo nikakvom „životnom šansom“ odlučuju se za odlazak iz Bosne i Hercegovine.

Bosna i Hercegovina se nalazi u veoma teškoj ne samo političkoj, nego i ekonomskoj i socijalnoj krizi. Ona pokazuje postojanje velikih socijalnih nejednakosti, bijede, siromaštva, kao i socijalne isključenosti.

Posebno determinirano modernom neoliberalnom globalizacijom siromaštvo, pored nekih drugih vanjskih, ali i izuzetno značajnih unutrašnjih ekonomsko-socijalnih i političkih uzroka, predstavlja faktor savremenih *migracija*, pa i ovih iz Bosne i Hercegovine (Kovačević, Petrović, 2018: 67-83).

Iz Bosne i Hercegovine odlaze i *oni koji imaju posao*, odnosno, odlaze i *zaposlene osobe*.

Ranijih godina su u inostranstvo uglavnom odlazili nezaposleni, u posljednje vrijeme sve više je onih koji imaju posao a napuštaju BiH i Republiku Srpsku. Naravno, razlozi se najčešće odnose na niske zarade, kao i na spregu organizovanog kriminala ne prijavljivanja radnika od strane poslodavaca. Male plate, neredovna isplata plata, neprijavljivanje radnika i neuplaćivanje doprinosa, te kriminalni rad „na crno“ u RS (čak 80.000 osoba) su značajni faktori koji dovode do odlaska radnika, a posebno reproduktivno sposobnih mladih osoba.

Prema iseljavanju stanovništva, Bosna i Hercegovina je druga država u okruženju, poslije Makedonije. Stanje je veoma teško jer se nova radna mjesta otvaraju u nedovoljnom broju, a povećan odlazak ljudi smanjuje potencijal njene ekonomije.

U Bosni i Hercegovini su sve veće socijalne razlike: na jednoj strani su ekstremno i ultra bogati, a na drugoj su ekstremno siromašni, odnosno ultrasiromašni. Sve je veće raslojavanje tako da je na jednoj strani prisutan ogroman pad životnog standarda, dok se na drugoj strani nalazi bogat i luksuzan život.

Zbog izrazito velikog nivoa siromaštva, nezaposlenosti i socijalne isključenosti, nedostatka investicija i zapošljavanja, Bosna i Hercegovina je postala „socijalno bure baruta“.

Bosna i Hercegovina je siromašna i ***zadužena država***.

Prema podacima Ministarstva finansija i trezora Bosne i Hercegovine, a koji su navedeni u Prijedlogu globalnog fiskalnog okvira BiH, država Bosna i Hercegovina je, s januarom 2018. godine, zadužena u nivou od 17 milijardi KM kredita. Zaduživanje raste po stopi od 2,4% na godišnjem nivou, a 47% kredita odnosi se na stanovništvo s prosječnom kamatnom stopom od 4%. Takođe, u istom udjelu učestvuju i krediti državnih preduzeća, ali sa stopom rasta od 3,2%. Pretpostavlja se da će ovi krediti rasti u periodu od 2017 – 2020. godine i da će dostići zaduženost od 18 milijardi maraka, uz stopu rasta od 4,5% u odnosu godinu na godinu. Ukoliko bi došlo do smanjenja stope privrednog rasta, došlo bi i do pada traženja novih kredita, te povećanja stope nenaplativosti postojećih kredita uz povećanje kamatnih stopa na kredite. Pad potražnje kredita podrazumijeva pad investicija, te potrošnje stanovništva i životnog standarda. Ekonomske analize pokazuju da je stanje u Republici Srpskoj po osnovu udjela javnog duga u bruto domaćem proizvodu, skoro dvostruko gore nego u Federaciji Bosne i Hercegovine. Ističe se da udio javnog duga u bruto domaćem proizvodu je na kraju 2016. godine u Federaciji bio 36%, dok je u Republici Srpskoj iznosio čak 58%, i ozbiljno se približio pragu zaduživanja od 60 procenata. Osim toga, za razliku od federalnog, javni dug u Republici Srpskoj

konstantno raste, i posljedica je sve većih zaduženja u bankama putem kredita, obveznica i trezorskih zapisa. Naspram udjela duga u bruto domaćem proizvodu od 40%, stoji privredni rast koji u BiH iznosi 3,1%, a što je nedovoljno za poboljšanje životnog standarda, kao i rast ekonomije. Ono što je indikativno, a na što ekonomisti upozoravaju, jeste to da postoji velika zaduženost kod banaka u zemlji i regionu, što će uticati na to da se ti dugovi pokušavaju pokrivati zaduživanjem u inostranstvu. A, više novca za otplatu dugova, znači manje novca za građane i privredu. Ono što je posebno problematično jeste činjenica da kontinuirano raste i javni dug po stanovniku, koji trenutno iznosi 3.424 konvertibilne marke, a kada se tome dugu doda i privatni, onda je svaki stanovnik Bosne i Hercegovine dužan 5.712 maraka. Većina kredita su potrošački, što znači da i država i građani preživljavaju zahvaljujući posuđenom novcu.

Pored duga, drugi problem koji ističemo se odnosi na – *investicije*. Zapravo, odnosi se na nedostatak investicija.

Ekonomisti ističu da u uslovima zaduženosti investicije ne donose neku opštu, narodnu dobrobit, nego da „lošim vladama“ služe za održavanje na vlasti.

Strane investicije su ekonomski i socijalno posmatrane štetne, mada to na prvi pogled ne izgleda tako. Jer, veliki priliv stranog novca znatno povećava cijene domaćih proizvoda, ali i cijenu stranog novca. To za posledicu dovodi do pada cijene domaćeg novca, pada izvoznih cijena domaćih proizvoda a porasta cijene uvoznih proizvoda. Tako liberalizacija trgovine i kapitala dovodi do razaranja domaće proizvodnje i nacionalne ekonomije. Krediti koji bi se uložili u proizvodnju ne mogu da ostvare profit koji bi pokrivaio njihovu cijenu što, naravno, dovodi u pitanje njihovo otplaćivanje. Zbog nedostatka novca za otplatu kredita iz tzv. realne proizvodnje, država povećava *poreze*. Tada dolazi do porasta cijena, privreda zapada u ekonomsku krizu, opada bruto društveni proizvod, povećava se nezaposlenost, smanjuje se životni standard, pogoršava socijalno stanje stanovništva koje osiromašuje. Nemogućnost vraćanja kredita dovodi do njihovog stalnog reprogramiranja i podizanja novih kredita, te ulaska u tzv. „dužničko ropstvo“.

Tako se pokazuje da se, ekonomski, a i socijalni problem koji posebno dolazi do izražaja u ovakvim okolnostima, a koji je veoma izražen u siromašnoj Bosni i Hercegovini, odnosi na - *poreze* i *oporezivanje*.

Ukoliko porezi budu bili agresivni, regresivni, nepodsticajni, a ne progresivni, budućnost djece neće biti dobra. Pogotovo, što se u uslovima neoliberalne ekonomije dodatno oporezuju siromašni da bi se ono što se oporezuje na različite načine dalo bogatima.

Kleptokratija, korupcija i organizovani politički kriminal

Bosna i Hercegovina je kleptokratska država, odnosno država kleptokratije. Najjednostavnije rečeno, *kleptokratija* (κλέπτης – kradljivac, lopov, κράτος – vladati) predstavlja „vladavina lopova“.

Pojam *kleptokratije* blizak je pojmu *kleptomanije*, mada treba reći da to nisu identični pojmovi. Naime, kleptomanija se odnosi na duševni poremećaj neodoljivog i bolesnog nagona za krađom i ona može biti povezana sa kleptokratijom u smislu da kleptomanska bolesna „krađa radi krađe“ bude prožeta kleptokratskom političkom i društvenom vlašću, moći, uticajem i statusom.

Kleptokratija („lopovska vlast“, „državni lopovluk“) je pežorativni izraz za „stanje u državi u kojoj je korupcija najviših političkih organa dovedena do nivoa kada vlast, često bez prikrivanja, djeluje isključivo zarad lične dobiti pojedinaca i stranaka koji je čine. Dakako, nije svaki državni lopovluk isti, kao što se lopovi personalno razlikuju po svom profesionalnom i psihološkom habitusu. Tranziciona preraspodjela... javnih dobara, ili, narodski rečeno, pljačkaška privatizacija svoj početak i uporište nalazi u jednom, za neupućene, bezazlenom lopovluku: krađi naše izborne volje. Kleptokratija po pravilu nastaje unutar autokratskih državnih uređenja, gdje je na djelu diktatura oligarhija, vojna hunta i drugi oblici koruptivne i nepotističke vladavine. Za sva ova iznijansirana ispoljavanja iskvarene vlasti važi načelo da ne postoji mogućnost adekvatnog uvida i nadzora nad njenim radom, jer kleptokrate autohtono upravljaju kako prilikom, tako i raspodjelom javnih sredstava“. Kleptokratija „neposredno ugrožava i slabi državnu ekonomiju, državnu politiku i prava građana. Razvojne politike... kleptokrata svode se na namještene prodaje javnih dobara vlastodršcu, članovima njegove porodice, kumovima i prijateljima, iznuđavanja novca od poslovnih partnera za `izborne akcije`, zloupotrebe državnih fondova, usmjeravanja stranih investicija u sopstvenu korist. Usljed zloupotreba,

namještaljki, monopola, kao i raznih shema 'pranja novca' ... kleptokratski model upravljanja sasvim je degradirao kvalitet života običnog građanina" (Bojović, 2015).

Tajkunska privatizacija u Bosni i Hercegovini nije predstavljala, niti je mogla predstavljati, sredstvo ubrzanog industrijskog razvoja. Naprotiv, ona je, razvijanjem malih i usitnjenih srednjih firmi, dovela do **deindustrijalizacije**, a poznato je da su države deindustrijalizacije one države koje proizvode sirovine i koje nisu poznate po nekim visokotehnološkim „brendovima“.

Proizvođači samo sirovine, a ne tržišno visokokonkurentne i profitabilne proizvode, zemlje deindustrijalizacije ne mogu da se brzo ekonomski i socijalno razvijaju, i nužno zaostaju u svom razvoju za razvijenim državama.

Zahvaljujući anomiji i njenoj pljačkaškoj tajkunskoj privatizaciji, Bosna i Hercegovina se nije mogla progresivno ekonomski, politički i socijalno razvijati. Tim prije što su političke oligarhije prostor Bosne i Hercegovine pretvorile u nacionalne, etničke prostore kao svoje ekskluzivne **etnolatifundije**. Te etnolatifundijske političke oligarhije su zapravo - **etnokleptokratije**. U etnolatifundijskim prostorima etnokleptokratije bezobzirno ostvaruju svoje interese u skladu sa stavom Luja XIV: „država to sam ja!“

Društva anomije i kleptokratije nisu samo ekonomski i politički devastirana društva, nego su ona i moralno razorena i razrušena društva. To su društva korupcije, organizovanog kriminala, te različitih oblika društvenih devijacija i socijalno-patoloških pojava.

Bosnu i Hercegovinu jsu, kao i druge bivše socijalističke zemlje, zahvatili procesi globalizacije i tranzicije. Oni su utemeljeni na neoliberalizmu, a oni za posledicu imaju generiranje anomije i kleptokratije, te stvaranja ekstremnih socijalnih nejednakosti, bogatstva na jednoj strani, a siromaštva, bijede i nezaposlenosti, na drugoj. Socijalni jaz između bogatih i siromašnih, odnosno socijalne nejednakosti se stalno povećavaju i one su danas posledica postojanja neoliberalne globalizacije koja je povezana sa anomijom i kleptokracijom u mnogim zemljama, pa i u Bosni i Hercegovini.

Te zemlje su prožete „**neliberalnom demokratijom**“, što znači da je sistem u nekoj mjeri **demokratski** zato što u njemu postoje slobodni izbori, donekle slobodni ili „raznoliki mediji“ i sloboda okupljanja. Međutim, **vrijednosti** koje se zastupaju i preferiraju su **neliberalne** ili, preciznije rečeno, one su **neoliberalne**. Ta „neliberalnost“ podrazumijeva „mogućnost majorizacije i oduzimanja određenih 'neotuđivih' prava prostom većinom glasova“ što u ekstremnom obliku „to znači da većina može odlučiti da uskrati neka prava manjini, na primer slobodu govora“. Osim toga, kvazidemokratski režimi su višepartijski, u smislu da u njima „pobeduje samo jedna partija“. U ovom „izbornom inženjeringu“ i kvazidemokratiji „naizgled postoji demokratija, više partija... ali jedino važno pravilo igre je da pobjedu može odneti samo jedna partija, dok se ostalima, u zavisnosti od 'kooperativnosti' i bliskosti sa 'partijom vlasti', manje ili više dopušta da se uključe u podelu plena“. Tako je partijska ili partijsko-koalicijska „podjela plijena“ temeljna „odlika ovih režima“. Sam „skup vrednosti koje ovi režimi nude kreiran (je) samo zato da bi se biračima pružio utisak da su dali glas za neki prepoznatljivo 'nacionalni', 'domaćinski', 'nekosmopolitski' politički program, dok je stvarni cilj partije na vlasti očuvanje kontrole nad državnim aparatom da bi partija mogla da nastavi da krađe, bilo direktno (preplaćenim javnim radovima ili kroz državna preduzeća) ili indirektno (korumpiranjem privatnog sektora i sastavljanjem zakona i propisa po meri onih koji ponude najviše). Partija na vlasti zapravo formira sistem organizovane krađe. Da bi opstala i napredovala, ona je prinuđena da se pretvara da brani određene 'vrednosti', dok je njen glavni zadatak da osigura finansijsku korist onima koji je podržavaju. To je klijentelistički sistem od vrha do dna... Da bi opstao, takav sistem mora redovno da pobjeđuje na izborima, ako je moguće zauvek... Da bi se osigurala pobjeda koriste se sva sredstva: državnim uposlenicima se toplo 'preporučuje' da glasaju za 'pravog' kandidata ili 'pravu' partiju, glasačima se dele mobilni telefoni da snime za koga su glasali, a ako su glasali za 'pravog' kandidata, telefon mogu da zadrže kao poklon... glasovi se direktno kupuju ili se u izborne kutije ubacuju lažni listići i stvara se zabuna. Direktna krađa izbora falsifikovanjem rezultata brojanja ostaje kao krajnje rešenje za slučaj nužde... Ali ključna osobenost svih ovih novih režima je to što sistem višepartijske kleptokratije dozvoljava pobjedu samo jedne partije“ (Milanović, 2017).

Ukoliko politička partija ne može pobijediti apsolutnom većinom onda, ona, koja je osvojila najveći broj glasova, formira koalicioni blok kleptokratskih partijskih partnera.

Kleptokratija je društvena pojava koja je manje ili više prisutna i karakteristična za zemlje u „tranziciji“. Kako su korupcija i kriminal u Bosni i Hercegovini veoma raširene pojave, jasno je da ona sve više zapada u anomično i kleptokratsko bezizlazno stanje.

Pripadanje kleptokratskoj oligarhiji implicira distribuciju privilegija, materijalnih i drugih dobara, moći i statusa.

Kao kleptokratske, bosansko-hercegovačke političke oligarhije su „pseudoelite“, odnosno ***kompradorske političke oligarhije***.

Kako se na jednoj strani „krade“ i obogaćuje, razumljivo je da se na drugoj strani i dijalektičkom polu osiromašuje. Upravo zahvaljujući ovom veoma izražajnom kleptokratskom mehanizmu, Bosna i Hercegovina je najsiromašnija u Evropi, i jedna od najsiromašnijih država u svijetu. Postajući „višak“ u zemlji u kojoj žive, obespravljeni, nezaposleni, siromašni i socijalno izopšteni migriraju i odlaze u brojne zemlje svijeta.

U društvu u kojem je izraženo postojanje kompradorskih političkih oligarhija, jasno je i da je nivo korupcije visok.

Kada je u pitanju nivo korupcije, u odnosu na svjetske razmjere, društvo Bosne i Hercegovine kotira na veoma visokom mjestu.

Za Bosnu i Hercegovinu kao veoma siromašnu zemlju karakterističan je i visoki nivo korupcije koja postaje veoma veliki problem njenog razvoja. Istovremeno, to se odnosi i na nivo njenog – ***političkog kriminala***.

Politički kriminal se ne odnosi samo na pojave ugrožavanja ili sprečavanja slobode i prava građana, nepoštovanja i kršenja međunarodnih propisa, deklaracija i konvencija koje su opštevažeće za sve zemlje, već i na namjerno izazivanje nemira, sukoba i ratova radi ostvarivanja različitih interesa. Osim toga, politički kriminal se odnose na pojave koje doprinose ličnoj koristi političara, i dovode do narušavanja državnih i nacionalnih interesa.

Široka je lepeza koruptivnog djelovanja i organizovanog kriminala, a ona se odnosi na: brojne poslijeratne afere, „pranje“ novca, izdvajanje sredstava za „nepostojeće poslove“, bacanje novca za izradu raznih „strategija“, zloupotrebe korištenja javnih sredstava, sumnjivih i netransparentnih „tendera“, zloupotrebe „javnih nabavki“, nepotističke „biznise“, isplatu novca od naknada privatnicima-vlasnicima postrojenja obnovljivih izvora energije, krađu donatorskih sredstava...

Kada je riječ o ***donatorskim sredstvima***, prema istraživanju *Inicijative za bolju i humaniju inkluziju*, u periodu od 1992. do 2000. godine je Bosna i Hercegovina dobila između 46 i 53 milijarde dolara međunarodne pomoći. Novac je uglavnom išao za obnovu porušene infrastrukture, povratak izbjeglica i podršku kreiranju multietničkih zajednica. Međutim, procjenjuje se da je samo od 40-50% međunarodne pomoći ušlo u BiH, dok je ostatak uglavnom ostajao u zemljama donatorima, koje su tim novcem plaćale svoje kompanije, konsalting i projektantske kuće, koje su se bavile implementacijom projekata pomoći u BiH. Kako ističe direktor *Inicijative za bolju i humaniju inkluziju* Žarko Papić, „sam sistem međunarodne pomoći bio je korumpiran. To nije nikakva tajna i on je karakterističan za sve zemlje koje su prošle kroz rat. Međunarodne organizacije ili vlade koje su htjele da doniraju određeni novac BiH, gotovo uvijek su za realizaciju projekta pomoći angažovale kompanije iz svojih zemalja koje su za svoje usluge uzimale ogroman novac. Koliko su se bahato ponašali, može se vidjeti i iz podatka da su inostrani konsultanti imali dnevnice koje su se kretale i do 1.000 dolara“. Za novac koji je dolazio u Bosnu i Hercegovinu se sa sigurnošću nezna gdje je završio i na šta je potrošen, jer o tome ne postoji adekvatna i tačna evidencija, i sve do 1998. godine nadležni i nisu vodili nikakvu statistiku o potrošnji doniranih sredstava. Kako Papić ističe, u periodu „ratne ekonomije“ sve forme kriminalnog ponašanja su svakako bile moguće, jer su bile povezane sa neprikosnovanim „kraljevima rata“. Ali, oni koji su obezbjeđivali korupciju tokom rata, činili su to i poslije rata. „Položaj zavisnosti od inostrane pomoći bio je vrlo plodan za korupciju. Kriminalni političari iz tog doba su bili ključni ljudi za međunarodnu zajednicu, jer su oni u većini slučajeva pod kontrolom držali gotovo sve, pa i potencijalne snabdjevače robom i uslugama. Prilikom realizacije projekata obnove kuća pojedinci su uzimali ogroman novac. Na primjer, ako je nešto koštalo 30.000 maraka, oni su kroz papire prikazivali nekoliko puta veće iznose“ - ističe Papić navodeći da je RS sve do 1998. godine bila pod svojevrsnim embargom međunarodnih organizacija, tako da je više od 90% pomoći završilo na prostoru FBiH. Ono što je veoma zabrinjavajuće je to što vlasti u BiH nikada nisu uspjele da sprovedu ozbiljniju istragu kojom bi bilo utvrđeno koliko je novca uistinu donirano i na šta je potrošen. Čak, nije ni pomoglo formiranje komisije koja je trebala da istraži ovaj oblik kriminala. „I

to je jedan od pokazatelja koliko se korupcija duboko ukorijenila u sve pore društva, ali i da određenim političkim centrima moći, koji vuku korijene još iz devedesetih godina prošlog vijeka, nije u interesu da bude otkrivena istina o tome gdje su potrošene desetine milijardi maraka“ - napominje Papić (Zeljковиć, 2018).

Poseban problem koji se odnosi na korupciju i politički kriminal upravo se odnosi na problem – ***partijskog zapošljavanja***.

U nedostatku stvarne tržišne privrede, glavna mjesta zapošljavanja i glavni poslodavci postaju političke partije na vlasti i firme koje se nalaze pod njihovom partijsko-državnom kontrolom. Između zapošljavanja i izbornog glasanja postoji direktna veza: partijsko zapošljavanje podrazumijeva da potencijalna osoba (kao i njegova porodica, prijatelji, kumovi, prijatelji) glasaju za stranku koja je zadobila poziciju „biroa za zapošljavanje“. Tako se pokazuje da su u ovom, ali i u drugim slučajevima, političke partije ekskluzivne, autarhične i gotovo sektaške, te da postoji strateška neravnopravnost onih koji ne pripadaju vladajućim političkim partijama i vlasti. U ranijem periodu su, nakon izbornih pobjeda, partijski funkcioneri otvoreno govorili da su određena radna mjesta rezervisana za „partijski kadar“, kao i njihove „koalicione partnere“. Danas to više otvoreno ne govori (ali se radi) zato što je javnost u BiH artikulisala snažan diskurs o partijskom, i drugim vidovima nepotizma.

S obzirom na povezanost sa organizovanim kriminalom i korupcijom, Bosna i Hercegovina postaje „***zarobljena država***“ (Kovačević, 2018).

Ona je „zarobljena“ ne samo zbog tih, nego i zbog drugih negativnih pojava, kao što je, recimo, postojanje međusobne netrpeljivosti političkih etno-birokratija, kao i naroda. Pa, i na pitanje: što ljudi u svijetu najprije pomisle kada se pomene Bosna i Hercegovina, najčešći su odgovori obojeni negativnim narativima. Naime, spoljnopolitički status BiH je već decenijama označen negativnim konotacijama zbog ratne prošlosti, ali i nastavka rata drugim sredstvima, unutrašnjih ekonomskih, političkih i nacionalnih tenzija, napetosti i nestabilnosti, organizovanog kriminala i korupcije.

Kao što se vidi, brojni su razlozi zbog kojih Bosna i Hercegovina *istinski* nije sposobna da se izdigne na nivo civilizacijskog razvoja, kao i da ispuni uslove za evrointegracije i ulazak u Evropsku uniju. Nisu samo u pitanju ugroženost slobode izražavanja, političko miješanje u rad medija, ekonomije, pravosuđa i sudstva, i uspostavljanje kontrole nad njima, nego i neodgovornost vlada i uprave, te nedostatak demokratije i vladavine prava. Nepostojanje konkurentne ekonomije, neefikasne reforme, nemogućnost zapošljavanja, agresivna poreska politika, izrazita korupcija i politički kriminal, međusobna mržnja i netrpeljivost – pojave su koje razaraju privredu i društvo, i koče neophodan napredak.

Gotovo prema svim komparativnim parametrima i relevantnim podacima – kao što su slabost države, indeks terorizma, mogućnost poslovanja, ekonomske slobode, percepcija korupcije, sloboda medija - Bosna i Hercegovina se nalazi među najslabijim državama u regionu. Oligopolija (kleptokratska politička oligarhija), nizak nivo demokratije i nestabilan pravni poredak (nedostatak vladavine prava i pravne države), nizak nivo bezbjednosti i sigurnosti (ugroženost ljudskih prava i sloboda), ekonomska kriza i visok nivo korupcije (kleptokratije i organizovanog kriminala) – bitna su obilježja *slabih* i (ili) *raspadajućih država*, država koje su nesposobne da *građane* zaštite od raznih oblika diskriminacija, nesigurnosti, nasilja i nebezbjednosti, država koja nije sposobna ni *sebe* da zaštiti od pojedinaca i društvenih grupa kojima ona isključivo služi za ostvarenje *svojih* oligarhijskih kompradorskih interesa. Ta je država - *zarobljena država*.

Zaključak

Ekonomski izuzetno devastirana, politički dezorganizovana, dezorijentisana i antagonizirana, civilizacijski retrogradna, Bosna i Hercegovina je ostala zarobljena u predatorskim raljama anomije, kleptokratije, korupcije, nepotizma, političke neodgovornosti, organizovanog političkog kriminala i brojnih drugih devijantnih i socijalno-patoloških pojava. Sve je više postajala „slaba“, „nestabilna“, „raspadajuća“, „propadajuća“, „nemoguća“, „nedovršena“, „zarobljena“ država.

Postojanje velike stope nezaposlenosti, bijede i siromaštva, nebezbjednosti i besperspektivnosti, lošeg ekonomskog, političkog i etnonacionalnog stanja, ne adekvatnih i nedostojanstvenih socijalnih uslova života, došlo je do masovnog migranjanja stanovništva i njihovog

bježanja iz sumorne i surove belicističke realnosti Bosne i Hercegovine u zemlje Zapadne Evrope, ali i druge zemlje. Sa procesima globalizacije se povećala i pokretljivost, migracije i migratorna kretanja pojedinaca i društvenih grupa.

Ne samo stariji, nego i mlađi, najčešće u inostranstvo odlaze kako iz ekonomskih i socijalnih razloga, nemogućnosti zaposlenja i rješavanja stambenih problema, tako i iz političkih i etničkih razloga. Migracije se i dalje veoma brzo i nezadrživo nastavljaju, i to ne samo kao rezultat razvoja globalizacijskih procesa u svijetu, nego i kao posljedica izrazitog postojanja različitih neprilika u Bosni i Hercegovini, posebno onih vezanih za *siromaštvo kao diskriminaciju*.

S druge strane posmatrano, građani su zapali u apatiju i građanski neaktivizam, i zato su nesposobni da uspješno izmijene postojeće dramatično ekonomsko, političko i socijalno stanje. Da bi onemogućili bilo kakav oblik potencijalnog rebelizma i razvoj civilnog društva, bosansko-hercegovački politički oligarsi manipulišu nacionalizmom i drugim političkim oblicima maniheističke podjele (na „nas“ i „njih“, „naše“ i „njihove“, „patriote“ i „neprijatelje“), kao već opробanim i efikasnim mehanizmima skrivanja postojanja loših ekonomskih, političkih, socijalnih i egzistencijalnih (ne)prilika.

Tako se pokazuje da je Bosna i Hercegovina *zarobljena država* kojoj će trebati decenije i neke nove generacije da bi uopšte uspjela da se nađe na civilizacijskom ekonomskom, društvenom i političkom putu demokratije, vladavine prava, pravne države i dostojanstva čovjeka.

Literatura

1. Bojović Dragan, (2017). *Kleptokratija*; 27.11.2015. Dostupno na: <https://www.in4s.net/kleptokratija/>
2. <https://www.hercegovina.info/vijesti/vijesti/bih/bih-je-jos-uvijek-najsiromasnija-u-regiji-78525>; (24.12.2017).
3. Kovačević Braco, Petrović Jagoda, (2018). *Siromaštvo i migracije (Bosanskohercegovačka perspektiva)*, Banja Luka, „Evropski defendologija centar za naučna, politička, ekonomska, socijalna, bezbjednosna, sociološka i kriminološka istraživanja“, 2018. Dostupno na: <https://www.defendologija-banjaluka.com/files/Siromastvo.i.migracije.Braco.Kovacevic.i.Jagoda.Petrovic.pdf>
4. Kovačević, Braco (2018). *Zarobljena država*, Banja Luka: Evropski defendologija centar za naučna, politička, ekonomska, socijalna, bezbjednosna, sociološka i kriminološka istraživanja, Banja Luka. Dostupno na: <https://www.defendologija-banjaluka.com/files/Zarobljena.drzava.Braco.Kovacevic.Banjaluka.2018.pdf>
5. Milanović Branko, (2017). *Neliberalna demokratija ili višepartijska kleptokratija?* „Peščanik“, 22.08.2017. Dostupno na: <http://pescanik.net/neliberalna-demokratija-ili-visepartijska-kleptokratija/> (4.1.2018).
6. Zeljković Veljko, (2018). *Donatori i političari pojeli milijarde dolara*; „Glas Srpske“, 14.04.2018; Dostupno na: https://www.glassrpske.com/novosti/vijesti_dana/Donatori-i-politricari-pojeli-milijarde-dolara/lat/259660.htmlhttps:// (14.4.2018).

**POVERTY AS DISCRIMINATION
(IN THE TRAPPED COUNTRY OF BOSNIA AND HERZEGOVINA)**

Abstract: *After the war in Bosnia and Herzegovina (BiH), under the pressure of global institutions of power, the accomplished tycoon privatization through which the irresponsible Comprador Party Oligarchies and their family and party nepotism partners (businessmen, relatives, godfathers, party members) provided for themselves enormous appropriation of social, state goods. It was a savage, robbery primarily accumulation of capital in the "Balkan way", within which did not develop and could not develop the necessary investments for development of manufacturing, employment, employment, economic and social prosperity. Privatization has brought to a large number of people unemployment, inability to connect length of service and realization of retirement, decline in living standards, poverty, uncertainty and insecurity, disease and death. Many are in a state of unrest, so that those who are relatively younger, as well as their families, and also many without families, have decided to leave the areas of Bosnia and Herzegovina temporarily or permanently and to migrate to countries where they will provide civilized and dignified living conditions and work. Bosnia and Herzegovina is a state of fear, hatred, intolerance and incivility, a state where there are historically highly expressed and antagonized geopolitical networks, different and mutually opposing and intolerant political practices, nations, religions, cultures and civilizations, organized networks of kleptocracy, corruption and organized crime that are destroying the moral being of the population and that have made Bosnia and Herzegovina - the trapped country.*

Key words: *Bosnia and Herzegovina, kleptocracy, corruption, organized political crime, social inequality*

MEDGENERACIJSKO IZOBRAŽEVANJE ZA TRAJNOSTNI RAZVOJ KOT STRATEGIJA ZA DRUŽBENO VKLJUČEVANJE STAREJŠIH

*Izr. prof. dr. Nives Ličen*¹²⁶
Univerza v Ljubljani
Filozofska fakulteta
Oddelek za pedagogiko in andragogiko

*Izr. prof. dr. Aleksandra Šindič*¹²⁷
Univerza v Banja Luki
Filozofska fakulteta
Oddelek za predšolsko vzgojo

Povzetek: Starejši ljudje sodijo med ranljive ciljne skupine, saj imajo razmeroma malo družbene moči in so sociopolitično in prostorsko izključeni. Slovenija se po kazalniku aktivnega staranja uvršča na 23. mesto od 28 držav EU. Ker se je o starejših razvilo mnogo stereotipov (starizmi) in problematičnih praks, ki ustvarjajo in vzdržujejo ovire za dejavno staranje, potrebujemo nove prakse, ki bodo starejše socialno vključevale. Avtorici v prispevku predstavita pomen medgeneracijskih izobraževalnih programov za družbeno vključevanje in razvoj dejavnega staranja v povezavi s trajnostnim razvojem ter skupnostnim izobraževanjem. Trajnostni razvoj razumemo kot razvoj, ki ni osredotočen na količinski/materialni razvoj z izčrpavanjem naravnih virov, temveč sloni na skrbi za vse generacije in celoten planet. Okvir za razmislek predstavljajo koncepti: vseživljenjsko učenje, socialna pravičnost in medgeneracijski dialog.

Ključne besede: stari, medgeneracijsko izobraževanje, trajnostni razvoj

UVOD

Staranje prebivalstva v Evropi prinaša nove izzive o tem, kako povezovati generacije in kako ohranjati aktivno starost. Različne raziskave (Findsen, Formosa, 2016; Walker, 2019) namreč kažejo, da so povezanost ljudi, dobri medsebojni odnosi, participiranje ljudi v skupnosti pomembni dejavniki kakovostne starosti. Harvardska študija (Vaillant, 2015) ugotavlja, da je za kakovostno starost pomembna dejavnost in izkušnje. Susan Pinker (2015), ki je raziskovala skupine starejših na Sardiniji, ugotavlja, da je za dolgoživost pomembno gojiti dobre medsebojne odnose. Tudi v naši raziskavi o uporabi glasbe pri starejših v domu za starejše (Lunežnik, Hofman, Ličen, 2018), smo ugotovili, da je za dobro počutje pomembno, da so starejši povezani med seboj in z drugimi.

Starejši ljudje sodijo med ranljive ciljne skupine, saj imajo razmeroma malo družbene moči in so sociopolitično in prostorsko pogosto izključeni. O starejših se je razvilo mnogo stereotipov (starizmi) in problematičnih praks, ki ustvarjajo in vzdržujejo ovire za dejavno staranje. Starizmi predpostavljajo, da so starejši nedejavni, da jih okolje ne zanima. V nasprotju s tem pa teorija aktivnosti, koncepti trajnostnega razvoja, pravične družbe, socialnega kapitala podpirajo zamisel vključenosti vseh generacij. Pomembno je spodbujati dejavno pozicijo starejših in možnosti za medsebojno sodelovanje, ki je pot za preseganje starizmov in pasivnega potrošništva. V prispevku izhajamo iz konceptov medgeneracijskega dialoga, trajnostnega razvoja in skupnostnega izobraževanja ter socialne pravičnosti.

¹²⁶ E-naslov: nives.licen@ff.uni-lj.si

¹²⁷ E-naslov: aleksandra.sindic-radic@ff.unibl.org

AKTIVNO STARANJE

V potrošniški hiperaktivni družbi je pomembno le tisto delovanje, ki je finančno učinkovito, le tako delovanje je »koristno«; vse, kar ni finančno učinkovito, je nekoristno. Potrošniška kultura ne deluje v prid humanosti, deluje po načelu hitro, mlado, »fit«. Toda potrebno je razmisliti tudi o počasnosti v nasprotju hitrostjo, nujnosti različnosti v nasprotju s homologacijo, nujnosti »nekoristnega«, kot so odnosne dobrine, kreativnost, umetnost. Starost ni koristna v načinih neoliberalnega tržnega razmišljanja, ker stari ničesar ne proizvajajo, sploh pa ne proizvajajo profita. Mogoče so koristni, če so potrošniki. Toda v nasprotju s tem ozkim gledanjem se vprašamo, kako je lahko starost koristna s svojimi spoznanji in svojo modrostjo. Opredelitev modrosti je več, a pri vseh gre za celovito strukturo, ki jo napolnjujejo znanje in izkušnje ter emocije. Ljudje potrebujejo različne pristope in različno znanje, pomembno je, da generacije med seboj sodelujejo in prenašajo znanje, da so starejši dejavni in del socialnih omrežij in odnosnih dobrin. Prav pri odnosnih dobrinah ali relational goods, kot jih imenuje Nussbaum (2010), imajo starejši pomembno vlogo.

S staranjem prebivalstva so vedno bolj očitna vprašanja medgeneracijske solidarnosti. Slednja ne označuje le materialne in finančne solidarnosti, temveč vključujejo tudi razvijanje medsebojnega razumevanja in skupnega delovanja pri oblikovanju inkluzivne družbe. Za zadnje stoletje je značilno, da se je pričakovana življenjska doba podaljšala za približno 30 let (Walker, 2019). Pričakovana življenjska doba v Evropi je bila leta 1900 med 45 in 55 let, leta 2010 je bila med 75 in 85 let. Staranje prebivalstva je izziv za različne institucije, a ni modro razmišljati le o potrebnih oskrbi za tiste skupine starih, ki pomoč potrebujejo, temveč tudi o tem, kako aktivirati potencial dejavnega staranja, saj večina starejših ni nemočnih.

Indeks aktivnega staranja AAI in MoPact projekt

Projekt MOPACT – Mobilising the Potential of Active Ageing in Europe, ki je vključeval 32 institucij iz 13 držav (gl. www.mopact.group.shef.ac.uk), je potekal od 2012 do 2017. Raziskovali so naslednja področja: (1) strategije za dejavno staranje v Evropi, (2) doseganje gospodarske vzdržnosti v starajoči se družbi, (3) učinkovite in vzdržne pokojnine, (4) podaljševanje delovnega življenja, (5) spodbujanje zdravja in družbene vključenosti, (6) uporaba tehnologije (Walker, 2019). O družbeni opori starejših v dolgotrajni oskrbi razmišljajo iz zornega kota možnosti za socialne inovacije, o promociji politične vključenosti in participacije starejših pa iz psihološke in sociološke perspektive. Cilj tega projekta je bil razviti čim več strategij za dejavno staranje in opolnomočenje starejših.

Od leta 1993 se širijo različne raziskave, politike in prakse, ki promovirajo dejavno staranje, ki je bilo (kratkovidno) povezano predvsem s podaljševanjem zaposlenosti. V MOPACT projektu avtorji nasprotujejo zožitvi pojma dejavno staranje zgolj na podaljševanje zaposlitve starejših in opredeljujejo dejavno staranje kot kompleksen pojem in strategijo, ki se uresničujeta le z interdisciplinarnim/medpodročnim povezovanjem. V središču pozornosti je dejavna participacija starejših in ne toliko delo kot zaposlenost. Dejavno staranje torej ne pomeni le podaljševanja zaposlitve kot profitne dejavnosti, temveč pomeni tudi izmenjavo znanja, razvijanje različnih zmožnosti. Teoretski okvir interpretacije aktivnosti vključuje socialno-ekološke teorije, ki zajamejo človeka-v-okolju, in teorije življenjskega poteka, ki obravnavajo človeka v celotni biografiji.

Izračunani kazalnik dejavnega staranja (AAI The Active Ageing Index) je v Sloveniji nizek. Najvišji kazalnik imajo na Švedskem in v Švici ter na Islandiji, kot je razvidno v spodnji razpredelnici.

Tabela 1. Evropske države glede na AAI indeks

<i>Država</i>	<i>AAI</i>
Švedska	44,9
Danska	40,3
Nizozemska	40,0
Velika Britanija	39,7
Finska	39,0
Irska	38,6
Francija	35,8
Luksemburg	35,7
Nemčija	35,4
Estonija	34,6
Češka	34,4
Ciper	34,2
Avstrija	34,1
Italija	34,0
EU 28	33,9
Belgija	33,7
Portugalska	33,5
Španija	32,6
Hrvaška	31,6
Latvija	31,5
Litva	31,5
Malta	31,5
Bolgarija	29,9
Slovenija	29,8
Romunija	29,6
Slovaška	28,5
Madžarska	28,3
Poljska	28,1
Grčija	27,6

(Vir: AAI za leto 2014, dostopno na <https://statswiki.unece.org/display/AAI/II.+Ranking>)

Kazalnik AAI je skupen kazalnik za EU, ki kot kronološko mejo, nad katero so ljudje stari, šteje 55 let. Vključuje štiri področja: zaposlitev; družbena participacija; samostojno, zdravo in varno življenje; zmožnosti za dejavno staranje. Vsako od teh področij vključuje še podrobnejšo členitev. Področje samostojno, zdravo in varno življenje vključuje dostop do zdravstvenih storitev, finančna varnost, učenje, telesna dejavnost. Za Slovenijo kot slabosti ugotavljajo nizko stopnjo zaposlenosti v starostni skupini med 55 in 64 let, še posebej je nizka zaposlenost žensk v tej skupini. Kot pomanjkljivost navajajo tudi nizko politično participacijo, telesno dejavnost, mentalno blagostanje in uporabo informacijsko komunikacijske tehnologije.

Razvoj strategij dejavnega staranja je povezan z mnogimi dejavniki (lokalna politika, evropska politika, zaposlovalne politike, finančni sistemi ...). Zagotoviti je potrebno ustrezno okolje, da lahko starejši participirajo na trgu dela (tisti, ki to želijo), da zdravo živijo in da so aktivni v drugih dejavnostih, kot je npr. prostovoljstvo ali izobraževanje. Ena od takih možnosti so programi za medgeneracijsko izobraževanje, ki prispeva k mentalnemu in socialnemu blagostanju.

MEDGENERACIJSKO IZOBRAŽEVANJE: POTENCIAL SODELOVALNIH ZGODB VS IZGUBE UTIŠANIH NARACIJ

Medgeneracijske prakse se lahko pojavijo v različnih okoljih: na delu, v družini, v izobraževanju. Medgeneracijski programi so načrtovane dejavnosti, ki različne generacije povezujejo z namenom, da si izmenjujejo informacije, znanje, izkušnje, vrednote, zgodbe ter da skupaj oblikujejo prakso, in sicer tako, da se povečuje medsebojno razumevanje in imajo oboji korist. Medgeneracijski programi so torej praksa in strategija za načrtno skupno delovanje in izmenjavo znanja.

Zanimalo nas je, kako lahko z medgeneracijskim izobraževanjem prispevamo k vključevanju starejših v skupnost in kako s tem prispevamo k razvoju inkluzivne skupnosti. Zato smo raziskali izbrane primere medgeneracijskih programov v Sloveniji. Ugotovili smo, da z medgeneracijskimi programi povežemo nestične generacije in spodbudimo starejše k dejavnemu vključevanju (prek skupnostnega izobraževanja), tako da postanejo akterji v socio-kulturnem okolju. Spodbujamo torej aktivno pozicijo starejših in hkrati omogočamo medgeneracijsko spoznavanje, ki je pot za rušenje stereotipov o starih in mladih. Tudi starejši namreč gojijo stereotipe o mladih. Ker je predpostavka, da naj bi bili skupni projekti takšni, da vse skupine aktivno delujejo v korist skupnosti, predstavljamo medgeneracijske projekte s področja trajnostnega razvoja, ki se odvijajo v skupnosti.

Primeri dobre prakse

Sodobno življenje poteka tako, da so mladi in stari ločeni, zato so načrtno vpeljane medgeneracijske prakse tiste, ki povečajo medsebojno poznavanje in razumevanje (Ličen idr, 2013; Hatton-Yeo in Watkins, 2004). Medgeneracijsko učenje poteka tako, da se skupaj učijo ljudje različnih starosti. V zadnjih letih je nastalo več možnosti za medgeneracijsko učenje tudi v Sloveniji: 2011 je v Murski Soboti nastala Hiša sadežev kot hiša medgeneracijskega povezovanja, v sklopu Ljudskih univerz nastajajo središča za medgeneracijsko učenje, Slovenska univerza za tretje življenjsko obdobje je bila vključena v mednarodne projekte za medgeneracijsko učenje (npr. Ianus), projekt Simbioza za spodbujanje računalniškega opismenjevanja starejših se odvija od 2011 po celi Sloveniji in vključuje srednješolce, ki se povezujejo s starejšimi pri učenju uporabe računalnika. Avtorica je bila vključena v projekt Tandems go (2008-2010), kjer so v različnih državah razvijali prakse za medgeneracijsko učenje (Ličen idr., 2013). V tem projektu so se skupine mlajših povezovala s skupinami starejših v različnih okoljih. Na Malti so mlajši sodelovali s starejšimi v domu starejših, v Franciji so starejši sodelovali s skupino mladostnikov, ki so imeli vedenjske težave, na Poljskem so sodelovali študenti in starejši. Rezultati v vseh državah so bili po mnenju udeležениh pozitivni.

Dobre rezultate dosegajo tudi projekti oblikovanja skupnostnih vrtov. Lokalne skupnosti se odločijo, da bodo pripravile skupnostni vrt, pri čemer so vključene vse generacije. Primeri dobre prakse so bili uresničeni v Mariboru (Urbani eko vrt v Mariboru), Ljubljani (Skupnostni urbani vrt na degradiranem zemljišču). Oblikovanje vrtov uporabljajo tudi nekatere šole ali vrtci. Pri urejanju skupnostnih vrtov je opazen pretok znanja med mlajšimi in starejšimi v neinstitucionalnem okolju.

Študijski krožek vrtnih prostovoljcev v Botaničnem vrtu v Ljubljani, ki deluje pri Univerzi za tretje življenjsko obdobje v Ljubljani, povezuje starejše vrtno prostovoljce z mlajšimi v skrbi za rastline. Univerza za tretje življenjsko obdobje spodbuja raznolike dejavnosti, s katerimi bi opolnomočili starejše. Cilj je povezovanje prostovoljnega dela in prenašanje znanja širši skupnosti, kar vključuje prenos (transmisijo) spoznanj in oblikovanje kulture. Na tak način se ustvarjajo nove vrste odnosov in socialnih vlog za starejše ter možnosti za medgeneracijsko povezovanje (Findeisen v Ličen idr. 2015, str. 17-18).

Primer dobre prakse je povezovanje starejših z vrtcem in šolo pri pripravi varne poti. Pešbus in Bici vlak pomeni organizirano spremljanje otrok v vrtec/šolo, ki ga izvajajo v različnih državah in ga poznajo pod imeni walking bus in bike train. V teh primerih se povežejo stari starši in starši z vrtci in šolami pri organizaciji peš poti v šolo/vrtec. Pri tem ne gre le za socialno povezovanje, temveč tudi za vzgojo navad gibanja. Podatki za Slovenijo namreč kažejo, da je preveč otrok s prekomerno telesno težo in z nizko gibalno zmogljivostjo (Očkerl, 2017). Pešbus uči otroke vsakdanjega gibanja in jih povezuje s starejšimi. V mnogih vrtcih v Sloveniji, omenimo npr. vrtec Pedenjped, razvijajo projekt

Eko šola kot način življenja. V teh projektih starši in stari starši skupaj z otroki in vzgojiteljicami pripravljajo in izvajajo eko delavnice za spodbujanje navad zdravega življenja.

Medgeneracijska srečanja imajo lahko višjo ali nižjo stopnjo stikov. Če se otroci ali mladi le seznanijo s starimi (npr. ko gredo otroci iz vrtca na obisk k starim v dom za starejše), je to primer nizke stopnje stikov. Višja stopnja stikov je ob trajnih medgeneracijskih programih, kot so npr. skupno umetniško ustvarjanje ali skupno vrtnarjenje. Tovrstne dejavnosti se odražajo v celotni skupnosti.

ZAKLJUČEK

Iz navedenih primerov lahko ugotovimo, da imajo medgeneracijski programi mnogo koristi za vse vključene in za skupnost. Poveča se samospoštovanje pri mlajših in starejših, razvijejo se prijateljstva, boljši odnosi, poveča se družbena odgovornost, izboljša se počutje, manj je osamljenosti (gl. Ličen idr., 2013; Findeisen idr., 2010). Pozitivne učinke ima tudi na skupnost: poveča se socialna kohezivnost, oblikujejo se bolj varne skupnosti, kar potrjuje tudi ugotovitve Sanches (Sanches, 2009). Težave, na katere naletimo, so predvsem pridobivanje skupin, ki bi se vključile v medgeneracijske projekte. Mlajši so zadovoljni po zaključku projekta, pred začetkom pa je potrebna animacija, saj se pojavlja veliko dvomov v medgeneracijske projekte. Zelo težko je pridobiti za sodelovanje starejše moške, kar so ugotovili tudi v projektu Old Guys say yes to Community. Potrebno je dobro pripraviti uvodno animacijo in nato organizacijo skupnega delovanja.

Programi medgeneracijskega izobraževanja se ognejo diskriminaciji po starosti, odpravljajo neenakosti, spodbujajo medsebojno povezovanje po načelu socialne pravičnosti. Skupnostni medgeneracijski programi na področju trajnostnega razvoja so interdisciplinarni, povezani so z delovanjem v lokalnem prostoru, zato se razvijejo interesi za nova ciljna področja, ki jih udeleženci pred projektom še niso poznali.

Različni avtorji (Walker, 2019; Sanches, 2009) ugotavljajo, da je potrebno v evropskih državah razvijati nove strategije za dejavno staranje tudi zato, ker narašča skupina starejših od 80 let. Ugotovitve kažejo, da bo k razvoju novih strategij za dejavno staranje pripomoglo tudi to, da se razvija pozitiven pogled na stare, da se prebivalce ozavešča o tem, da so stari lahko akterji sprememb in lahko sami razvijejo družbene inovacije. Stereotipi (starizmi) o starejših so v našem okolju zelo trdovratni, kot je že pred mnogimi leti opisovala de Beauvoir (2018). Poleg rušenja stereotipov je potrebno prepoznati heterogenost med starejšimi glede na kronološko starost, bogastvo/revščino, izobraženost, zdravje ipd. Možnost za dejavno staranje naj imajo vsi, ne le pripadniki družbenih elit. Inovacije morajo zajeti ekonomske in socialne možnosti (med drugim tudi izobraževalne dejavnosti za starejše), upoštevati raznolikost institucij, ki so lahko del medsebojnega povezovanja med generacijami. Zdi se, da je pred strokovnjaki in strokovnjakinjami veliko možnosti, da oblikujejo nove pristope za boljše življenje v starosti, za kar je nujno povezovanje tako med različnimi področji kot povezovanje s skupinami starejših.

Reference

- Active aging index <https://statswiki.unece.org/display/AAI/II.+Ranking> (17. 3. 2019).
- Beuvoir de, S. (2018 [1970]). *Starost*. Ljubljana: Opro.
- Butterwick, S., Roy, C. (ur.) (2016). *Working the Margins of Community-Based Adult Learning*. Boston: Sense.
- Evans, R., Kurantowicz, E., Lucio-Villegas, E. (ur.) (2016). *Researching and Transforming Adult learning and Communities*. Rotterdam: Sense.
- Findsen, B., Formosa, M. (ur.) (2016). *International Perspectives on Older Adult Education: Research, Policies, and Practices*. New York: Springer.
- Findeisen, D., Boström, A.K., Melville, J., Sanches, M., Hatton Yeo, A. (2010). *Stopimo skupaj, bodimo skupaj*. Ljubljana: Slovenska univerza za tretje življenjsko obdobje.
- Haton-Yeo, A., Watkins, C. (2004). *Intergenerational Community Development*. Stoke-on-Trent: The Beth Johnson Foundation. Dostopno na www.ifa-fiv.org/wp-content/uploads/2015/03/6-Beth-Johnson-Foundation.pdf.

- Kroth, M., Cranton, P. (2014). *Stories of transformative learning*. Boston: Sense.
- Ličen, N., Gubalová, J., Bel, M., Hočevár Ciuha, S. (2013). Characteristics of intergenerational education: findings from eight case studies. *Research in social change*, 5(1), 5-39.
- Ličen, N. idr. (2015). *Zeleno izobraževanje. Izbrane andragoške prakse*. Ajdovščina: Ljudska univerza Ajdovščina.
- Lunežnik, V., Hofman, A., Ličen, N. (2018). Glasba in staranje : prispevek k raziskovanju vloge glasbe pri kakovostnem staranju na primeru doma za starejše Ptuj. *Muzikološki zbornik*, 54(1), 123-140.
- Nussbaum, M. (2010). *Not for profit: why democracy needs humanities*. Princeton: Princeton University Press.
- Očkerl, P. (2017). *Priročnik za izvajanje spremljane poti v šolo*. Ljubljana: Focus.
- Pinker, S. (2015). *The Village Effect*. London: Atlantic Books.
- Sanches, M. (ur.) (2007). *Intergenerational Programmes: Towards a Society for All Ages*. Barcelona: Foundation »la Caixa«.
- Sanches, M. (ur.) (2009). *Intergenerational Programmes Evaluation*. Madrid: Spanish National Institute for Older Persons and Social Services.
- Vaillant, G. (2015). *Triumphs of Experience: The Men of the Harvard Grant Study*. Cambridge: Harvard University Press.
- Walker, A. (ur.) (2019). *The Future of Ageing in Europe. Making an Asset of Longevity*. London: Palgrave Macmillan.
- White, C. (ur.) (2014). *Community Education for Social Justice*. Boston: Sense.

Social Inclusion of Older Adults through Intergenerational Education for Sustainable Development

Abstract: Older adults are part of vulnerable target groups due to their relative lack of social power and sociopolitical exclusion. The Active Aging Index place Slovenia at the 23rd place of the 28 EU member states. The prevalence of stereotypes about older adults (ageisms) and bad practices presents an obstacle for active aging, making the development of new socially inclusive practices essential. In this work, the authors present the importance of intergenerational educational programmes for social inclusion and development of active aging in connection with the concepts of sustainable development and community education. In contrast to economic development, sustainable development is not based on material development with exploitation of natural resources and instead focuses on care for all generations and the entire planet. The conceptual framework for this work is formed by the concepts of lifelong learning, social justice, and intergenerational dialog.

Key words: older people, intergenerational education, sustainable development

INTERKULTURALNA KOMPETENTNOST NASTAVNIKA KAO FAKTOR EFIKASNOG OBRAZOVANJA UČENIKA ROMSKE PRIPADNOSTI

*Prof. dr Nikola Mijanović**
Filozofski fakultet Nikšić

Sažetak: Škola je odavno postala bastion interkulturalnosti, a njena osnovna vaspitno-obrazovna misija, pouzdan činilac osposobljavanja učenika romske pripadnosti za život u ekonomski, socijalno, kulturološki i geopolitički turbulentnim društvenim uslovima. Iz pluralistički profilisanog i humanistički orijentisanog društvenog konteksta, imperativno se nameću obaveze školi i nastavnicima da osposobljavaju učenike za zajednički suživot, bez obzira na njihovu rasnu, etničku, religijsku, jezičku, kulturnu, polnu, socijalnu i svaku drugu različitost. Izvjesno je da ovako visoko postavljenim zahtjevima, ne mogu efikasno odgovoriti, predrasudama opterećeni i stereotipno profilisani tipovi nastavnika. Umjesto njih, nove obrazovne i višestruko složene vaspitne zadatke moraju da preuzmu fleksibilno i profesionalno interkulturalno formirani nastavnici, spremni i sposobni da primjenjuju različite oblike i strategije poučavanja i učenja, uvažavajući individualne sposobnosti, predznanje, iskustvo i sklonosti svakog učenika.

Nesporno je, da izuzetno zahtjevan i delikatan vaspitno-obrazovni rad s pripadnicima romske zajednice, između ostalog, implicira posebnu osjetljivost, empatiju, uvažavanje njihovog identiteta, personalnog subjektiviteta i kulturološki prepoznatljivog sistema vrijednosti. Respektujući navedene i druge njihove tradicionalne vrijednosti, interkulturalno obrazovanje Roma mora, prije svega, nositi pečat visoko-razvijenog humanističkog društva u kojem promocija različitosti postaje imperativ vremena, a podrazumijeva stvaranje pozitivne socijalne klime u kojoj pojedinci sasvim svjesno i odgovorno prihvataju maksimu: „živjeti jedni s drugima“. Shodno tim visokocivilizacijskim stremljenjima, *cilj ovog rada* fokusiran je na kritičko sagledavanje i analizu potrebnih opštih, posebnih i pojedinačnih kompetencija nastavnika, od kojeg se očekuje da kreira optimalni interkulturalni vaspitno-obrazovni ambijent, neophodan za efikasno obrazovanje, razvoj, emancipaciju i individualnu socijalnu integraciju učenika romske pripadnosti.

Ključne riječi: nastavnik, interkulturalnost, kompetentnost, obrazovanje, romska pripadnost.

Uvod

U uslovima nepredvidivog naučno-tehnološkog, ekonomskog, socijalnog i geo-političkog razvoja, te prestrujavanja, globalizovanja i povezivanja društva, ljudi su sve više upućeni na međusobnu komunikaciju i saradnju s pripadnicima različitih nacija, religija, kultura i mentaliteta. Usljed toga, naša je stvarnost opterećena gotovo nepredvidivim procesima i pokretima, te bezbjedonosnim, ekonomskim, geo-političkim, migracionim i drugim društvenim krizama, generišući brojne marginalizovane i diskriminisane grupe, među kojima pripadnici romske populacije postaju sve ranjivija etnička zajednica. U potrazi za lagodnijim i primamljivijim mjestima rada i življenja, oni ne mijenjaju samo svoja mjesta boravka, gradove, države i regione, već i kontinente. To su pretežno mlađi ljudi, s tek zasnovanom porodicom ili su na putu da to učine, najčešće skloni da neplanski rađaju djecu s neizvjesnom ličnom i porodičnom egzistencijom. U novonastalim uslovima, ideja interkulturalizma postaje jedno od esencijalnih pribježišta, ne samo za pripadnike romske, već i drugih društveno marginalizovanih grupa. Nastala je kao logična posljedica sve većih etnografskih kretanja, miješanja i saradnje ljudi, koji se svakodnevno susreću s drugim i drugačijim, novim, nepoznatim i različitim. U globalizacionim društvenim uslovima i odnosima, interkulturalizam je nužan preduslov uspješne saradnje, tolerancije, uvažavanja, razumijevanja i međusobnog prihvatanja ljudskih

* niksi@t-com-me

različitosti. Inauguracija tog novog društvenog poretka, između ostalog, uslovlila je potrebe za sticanjem znanja o drugim kulturama, koja će pomoći svim planetarnim žiteljima da se liše raznih stereotipa, zabluda, predrasuda i etnocentrizma, kao bitnih preduslova za shvatanje i izgrađivanje harmoničnijih međuljudskih odnosa, na čijim se ishodištima zapravo i utemeljuje demokratsko, humano i interkulturalno društvo jednakih šansi (Bennett, 2004).

Izvjesno je da se opšta kultura, visoko civilizovana međuljudska saradnja i tolerancija najefikasnije stiču u školi, uz uslov da je njena vaspitno-obrazovna misija utemeljena na filozofiji interkulturalizma. Prirodno je da su na ovu instituciju upućeni učenici heterogene nacionalne, etničke, jezičke, socijalne i kulturne pripadnosti. Ove grupe i pojedinci u školu donose različite, njihovoju tradiciji imanentne, obrasce življenja i ponašanja. Škola zapravo simbolizuje značajno mjesto interkulturalnog susretanja, preuzimajući najveću odgovornost da njeni učenici poštuju prava i slobode onih koji drugačije osjećaju, misle, govore i rade. One vaspitno-obrazovne institucije koje podržavaju ovakve ideje, postaju sve interesantnije i prihvatljivije za učenike različite etničke, nacionalne, religijske i druge pripadnosti. Međutim, za bezrezervno prihvatanje, razumijevanje i integraciju ove djece, škole i njihovi nastavnici, moraju biti cjelishodno pripremljeni, inače bi upravo ove institucije mogle postati poprišta interkulturalnih tenzija, te opasnih nacionalnih, socijalnih i drugih netrpeljivosti. Stoga je sasvim prirodno što su interkulturalno pozicionirane vaspitno-obrazovne ustanove prijemčivije i za učenike romske narodnosti. Uz nužan preduslov da se značajno popravi socio-ekonomski položaj Roma, organizovano školovanje i permanentno sticanje znanja postaju najpouzdaniji put njihovog uspješnog integrisanja u društvenu zajednicu. To ne znači da se u vaspitno-obrazovnom procesu smije dovesti u pitanje očuvanje i njegovanje njihovog tradicionalnog, nacionalnog, kulturnog i drugog identiteta. Zato je za njih, čini se, najprihvatljiviji interkulturalni pristup, „jer su dosadašnji kontakti bili opterećeni usvojenim stereotipima, nedovoljnim poznavanjem romske kulture i rijetkim susretima“ (Hratić, 2011, 14). U harmoničnom etničkom ambijentu, pojedinci brže stižu i razvijaju interkulturalne kompetencije, koje im omogućuju efikasniji nastavak školovanja, lakše se bore sa etnocentrizmom, predrasudama, stereotipima, nejednakostima i drugim vidovima društvene diskriminacije (Piršl, 2011). Danas se ideja interkulturalizma naprosto nameće kao cjelishodno rješenje za izgrađivanje suživota u multikulturalnoj zajednici, a interkulturalno vaspitanje i obrazovanje, postaje najpouzdaniji faktor i posrednik u procesu upoznavanja i međusobnog razumijevanja ljudi različitih kultura. Ovploćenje ove ideje u praksi, školu čini bogatijom, interesantnijom i prijemčivijom institucijom za međusobno upoznavanje, razumijevanje i poštovanje učenika romske i svake druge pripadnosti. Drugim riječima, škola bi morala omogućiti učenicima kulturno heterogenog sastava da istovremeno sa sticanjem znanja i vještina, odrastaju u duhu koji ne dijeli, već obogaćuje, oplemenjuje i povezuje ljude, uz poštovanje svih njihovih individualnih različitosti. Nije dovoljno da učenici shvate međusobne razlike, već je mnogo značajnije osposobiti ih da djeluju i neposredno vlastitim postupcima promovišu interkulturalne odnose, stičući nova znanja u zajednici, s drugim i drugačijim, shvatajući vlastite i tuđe potrebe. U kojoj će se mjeri u školi podržavati izučavanje interkulturalnih sadržaja i organizovati nastava koja njeguje i promoviše tu osnovnu ideju, ponajviše zavisi od sposobnosti, motivacije i interkulturalne kompetentnosti nastavnika.

Romi kao društveno marginalizovana grupa

Dostupna lingvistička, etnografska i druga istraživanja ukazuju da su Romi u nekoliko velikih talasa migrirali iz Indije i tako naseljavali gotovo sve evropske zemlje, regione i njihove urbanije destinacije. Pretpostavlja se da su pod surovim naletima Mongola, najprije migrirali u Persiju, Jermeniju, Mesopotamiju i Egipat. Njihova traumatična putešestvija trajala su vjekovima, uslovljena opštim siromaštvom i tradicionalnom neprihvaćenošću na tuđoj teritoriji. Vremenom su raseljavani i nastanjivani u vizantijsko carstvo i balkansko poluostrvo (Ivanović, 2015). Postoje indicije da su Romi stigli u naš region krajem petnaestog i početkom šesnaestog vijeka. Oni danas žive na svim kontinentima, mada se pretpostavlja da ih najviše ima na Balkanu. Neki to njihovo masovno nastanjenje, zadržavanje i obitavanje, dovode u vezu s petovjekovnom otomanskom vladavinom na ovim prostorima i relativno povlaštenim položajem roma u tom carstvu. Naime, vjeruje se, da su ih Turci prizivali i koristili kao spretne zanatlije koje su im pružale raznovrsne usluge za sitne i ponižavajuće materijalne nadoknade. Poslije raspada ove imperije, Romi su ostali na Balkanu kao

najmarginalizovanija etnička grupa, koja nema svoju nacionalnu državu. Prema nezvaničnim podacima, u našem regionu živi između tri i pet posto stanovništva romske pripadnosti. Taj procenat varira po pojedinim republikama, zavisno od kretanja izbjeglica i raseljenih romskih porodica. Precizan broj pripadnika romske zajednice teško je utvrditi, zato što roditelji romske djece nerijetko kriju svoje porijeklo zbog straha od diskriminacije, predrasuda ili mogućih zloupotreba. Mnogi takođe, nemaju validna lična dokumenta. Nepostojanje pouzdane evidencije i jedinstvene metodologije za prikupljanja podataka, osnovni su razlozi za neutvrđivanje tačnog broja žitelja romskog porijekla u našem regionu (Baucal i Stojanović, 2010).

Romi su pretežno nastanjeni na gradskim periferijama, najčešće lišeni adekvatne komunalne i druge civilizacijske infrastrukture. Opterećeni su stigmom da im lična higijena i porodično vaspitanje nisu jače strane. Žive od danas do sutra, labilnog su karaktera, nedovoljno ambiciozni i istrajni u realizaciji vlastitih ciljeva. Uglavnom su lakomisleni, brzo mijenjaju mjesta boravka, lako stupaju u bračnu zajednicu i brzo je napuštaju. S druge strane, vjeruje se da ih karakteriše vedar duh, dobroćudnost, drugarstvo, te urođene vokalno-instrumentalne, ritmičke, gimnastičke, motoričke i manufakturne sklonosti. Budući da su ove, i mnoge druge njihove pozitivne i negativne osobine, zasnovane više na predrasudama, a manje na objektivno i pouzdano utvrđenim naučnim saznanjima, treba ih prihvatiti s ozbiljnom rezervom. Izvjesnim se čini samo to, da tradicionalni način i teški uslovi života, romsku djecu prisiljavaju na rano uključivanje u razne poslove i radne aktivnosti kako bi obezbijedila kakav – takav prihod. Ta egzistencijalna potreba ubrzava njihovo sazrijevanje, osamostaljivanje i rano ulaženje u brak, ali i napuštanje škole radi biološkog preživljavanja i neplaniranog zasnivanja porodice (Horvat, 2009). Raspoloživi statistički i drugi podaci pokazuju da se mali procenat romske djece školuje zbog teškog socijalnog statusa njihovih roditelja, loše jezičke prilagođenosti većinskom narodu s kojim žive, neadekvatne podrške roditelja, te vršnjačkog neprihvatanja i raznih vidova diskriminacije u školskoj i široj okolini. Oni su vjerovatno najveća etnička grupa na našim prostorima čije osnovno obrazovanje nije pod sistemski uređenom jurisdikcijom države i njenog vaspitno-obrazovnog sistema. Naime, prema nepotpunim i nepouzdanim podacima iz našeg regiona, evidentno je da se mali procenat romske djece upisuje u prvi razred osnovne škole, da većina upisanih ponavlja razrede i napušta školovanje poslije samo nekoliko godina, s tim da se njihovo osipanje intenzivira prije završetka opšte-obavezujućeg osnovnog obrazovanja. U postojećim uslovima, srednjoškolsko obrazovanje uspijeva da završi zanemarljiv procenat učenika romske pripadnosti, a univerzitetsko, samo oni najuporniji, najsavjesniji i prema sebi i društvu najodgovorniji rijetki pojedinci. Opšta društvena i porodična nebriga za obrazovanjem Roma, rezultirali su tužnim, ali najvjerovatnije istinitim saznanjem, da se danas njihova potpuna ili funkcionalna nepismenost, uzrasta od petnaeste do devetnaeste godine života, u našem regionu kreće čak i do 35%. Zabrinjavajuće visok procenat nepismenosti, nizak nivo obrazovanja, nomadska tradicija, slaba zapošljivost, usporena socijalna integracija i raznovrsna društvena diskriminacija u međusobnom sadejstvu, rezultirali su generacijskim siromaštvom i stvaranjem nepovoljnog opšte-društvenog konteksta za efikasno obrazovanje pripadnika romske zajednice (Lepeš i Ivanović, 2013). Romi su relativno specifična etnička grupa, koja živi po tradicionalno ustaljenim principima i nacionalnim kanonima. Oni su još uvijek društveno marginalizovana i socijalno neprihvaćena grupa. U vezi s tim sprovedena su izvjesna istraživanja (Kuzmanović, 1994; Đurović, 2002; Mihić i Lisul, 2002; Biro i dr., 2002), koja nedvosmisleno opominju da učenici romske zajednice pripadaju etničkoj grupi prema kojoj njihovi školski drugari imaju najveću socijalnu distancu. Analizom sadržaja i strukture ispitivanih odnosa neposredno povezanih s tom distancom, jasno se vidi koliko je ona jaka, očigledna i duboko ukorijenjena u svijest neromskih učenika i njihovih roditelja. Izuzimajući spremnosti ispitanika da Rome prihvate samo kao dobre drugare, u svim drugim slučajevima za nadpolovičnu većinu učenika neromske pripadnosti, romske kolege su nepoželjne. Tom prilikom, učenici neromske populacije eksplicitno su se izjašnjavali da ne žele imati Rome u svojoj ulici, školi, odjeljenju a posebno da s njima ne bi nikako htjeli da sjede u klupi (Mihić, & Mihić, 2004). Ovakav odnos najvjerovatnije je uslovljen relativno lošim školskim uspjehom i vjekovima uvriježenoj predrasudi da su Romi skloni prljavštini, odnosno da žive u nehigijenskim uslovima života. Interesantno je, ali istovremeno veoma zabrinjavajuće saznanje, da postoji socijalna distanca prema Romima čak i među samim Romima. Takav stav zauzima gotovo jedna trećina ispitanika romske pripadnosti, što dodatno osnažuje tezu o lošem socijalnom i opšte-društvenom statusu ove manjine u

našem regionu, koja permanentno pokušava da prikrije vlastito porijeklo i priključi se drugom većinskom narodu.

Nema sumnje da postoje brojne, objektivne i subjektivne barijere na putu masovnijeg školovanja romske djece, zato je u budućnosti nužno preduzeti niz ozbiljnijih i sveobuhvatnijih mjera i aktivnosti kako bi se kod njih stvorila pozitivnija percepcija o značaju obrazovanja i znanja za lagodniji život i uspješniju socijalnu integraciju. Ukoliko se stvori povoljnije socijalno okruženje koje će ohrabrivati Rome i njihovu djecu, da shvate značaj i ulogu obrazovanja kao esencijalnog preduslova za uspješnije zaposlenje, sticanje sigurnijeg dohotka, te obezbjeđivanje solidnijeg ličnog i porodičnog standarda, onda će to biti ozbiljan iskorak u razvoju kolektivne svijesti o potrebi njihovog svekolikog društvenog integrisanja (Lapat i Šlezak, 2011). U vez s tim, nadležne društvene institucije, s vremena na vrijeme preduzimaju izvjesne aktivnosti, ali su one skromne, kratoktrajne i nedovoljno stimulativne. U postojećim uslovima donekle je shvatljivo, zašto Romi ne pokazuju dovoljnu zainteresovanost za ozbiljnijim i masovnijim uključivanjem u društveni život, frustrirani su i nedovoljno uporni da predstave svoje kulturne i druge tradicionalne vrednote. Loše su organizovani i nemaju dovoljno kredibilnih predstavnika, koji bi ih kao specifičnu etničku grupu uspješnije zastupali u raznovrsnim nevladinim i drugim organizacijama. Zato je njihova socijalna integracija usporena, najčešće opterećena pritiscima i zahtjevima odricanja od ličnog i kulturnog identiteta, tako da je čini se, danas opravdanije govoriti o pokušajima asimilacije, prije nego o istinskoj podršci njihove društvene integracije. Ovdje je riječ o izuzetno složenom, sudbonosnom i delikatnom problemu koji zahtijeva znatno ozbiljniju normativno-pravnu, finansijsku, socijalnu, prosvjetnu i svaku drugu opštedrušvenu podršku.

Poboljšanje socijalnog statusa Roma, ključni preduslov njihovog efikasnijeg obrazovanja

Neriješen socijalni status i nezadovoljavajuće obrazovanje pripadnika romske populacije, ne opterećuje samo naš region, budući da je to drevni i čini se, sve ozbiljniji evropski pa i planetarni problem. Riječ je o internacionalnom i izuzetno dramatičnom civilizacijskom pitanju, koje zaslužuje posebnu pažnju, mada je nerealno očekivati da se na globalnom evropskom i interkontinentalnom nivou za to ponude univerzalna rješenja. Umjesto toga, u republičkim, nacionalnim i regionalnim okvirima, shodno objektivnim mogućnostima, neophodno je preduzeti niz konkretnih, te sistemsko-konsekventnih mjera i aktivnosti, kako bi se stvorile povoljnije i humanije zakonodavno-pravne, materijalne, obrazovne, građanske, multikulturalne i svake druge pretpostavke za postepeno poboljšanje opštecivilizacijskog statusa Roma. Ovaj problem je tim alarmantniji, ako imamo u vidu činjenicu da među odraslim pripadnicima romske populacije, nastanjenih na našim prostorima, postoji ne tako zanemarljiv procenat onih koji nemaju validna lična, odnosno identifikaciona dokumenta. To haotično stanje će potrajati sve dotle dok se države ne pobrinu da elektronski uredi i kontinuirano ažuriraju matične i druge personalne evidencije, te utvrde adrese faktičkog boravka i stanovanja pripadnika ove populacije. Riječ je ozbiljnim personalnim pitanjima od egzistencijalnog značaja za svakog pojedinca, koja se bez odlaganja moraju rješavati na sistemski uređen način, a uz kooperativnu saradnju i pomoć romske zajednice. Ovo je, jedan od elementarnih preduslova, efikasnije zaštite njihovog etničkog identiteta i ostvarivanja građanskih i drugih prava. Njima je zapravo neophodna organizovana i kontinuirana socijalna, materijalna, humanitarna i druga međunarodna, regionalna, nacionalna i lokalna pomoć. Uz sve to, matične države bi se morale maksimalno angažovati na njihovom efikasnijem zapošljavanju, socijalnom, zdravstvenom i stambenom zbrinjavanju, koje bi ih vjerovatno podstaklo da se odreknu života u neuslovnim, getoizovanim i etnički segregovanim kampovima. Ovo tim prije, ako imamo u vidu činjenicu, da je stopa siromaštva Roma znatno veća nego kod ostalog neromskog stanovništva. Prema podacima Unicefa, nezaposlenost Roma varira od 44% do 71%, dok oni zaposleni u 90% slučajeva obavljaju nekvalifikovane poslove (Unicef, 2007). Mnogi su na ivici egzistencijalnog minimuma, ophrvani tradicionalnim načinom života, zato je iluzorno očekivati da oni mogu biti ozbiljnija podrška svojoj djeci kada je u pitanju obavezujuće pohađanje nastave i sticanje barem elementarnog obrazovanja.

Shvatajući dramatičnost stanja u kome živi većina pripadnika ove etničke grupe, u posljednje dvije-tri decenije na evropskom pa i našem prostoru, problematici njihovog organizovanijeg zbrinjavanja i obrazovanja posvećena je nešto veća pažnja (Mitrović, 1990). Tome je, bez sumnje, doprinijelo Međunarodno udruženje za obrazovanje Roma srednjoistočne Evrope. U neposrednoj

organizaciji ovog udruženja realizovani su brojni projekti koji su uticali na značajnije uključivanje romske djece u predškolsko i osnovno obrazovanje. Ova djeca su tokom školovanja ostvarila solidna obrazovna postignuća i uspjela da se po tom parametru izjednače s prosječno uspješnim vršnjacima iz neromske populacije. Inspirisane ovakvim i sličnim iskustvima nekoliko zemalja iz našeg regiona (Srbija, Hrvatska, BiH, Crna Gora i Makedonija) zajedno sa nekim svojim susjedima (Mađarskom, Rumunijom, Bugarskom) pristupilo je međunarodnom programu „Deset godina za uključivanje Roma 2005-2015“ (Horvat, 2009). Njegovu implementaciju pokrenula je i podržala Svjetska banka i Institut za otvoreno društvo. Osnovni ciljevi ovog programa izvedeni su iz Milenijumskog razvoja UN-a i Programa socijalnog uključivanja Evropske Unije u problematiku obrazovanja etnički najosjetljivije romske populacije. Nekim državama (Hrvatskoj, Srbiji, Crnoj Gori) su ovi dokumenti poslužili kao dobra osnova za izradu vlastitih desetogodišnjih akcionih planova fokusiranih na efikasnije rešavanje romskih obrazovnih i drugih životnih problema. Bili su to minimalni preduslovi za dobijanje i korištenje inostrane pomoći i donacija koje su nudili Save the children, UNHCR, ISC i druge humanitarne institucije. U vezi s tim, zapaženo je da su regionalne države poboljšale i zajemčile inoviranom normativno-pravnom legislativom jednaka prava Romima na predškolsko, osnovnoškolsko i srednjoškolsko obrazovanje, bez ikakve diskriminacije. Međutim, iskustva iz svakodnevnice praksa upozoravaju, da je problem masovnog obrazovanja djece romske pripadnosti i dalje opterećen brojnim teškoćama, npr.: nepostojeće ili nepotpune evidencije o rođenoj djeci, netačne i neažurne adrese stanovanja i mjesta boravka, odnosno prebivališta, neredovno pohađanje nastave, loš školski uspjeh, neprihvaćenost od vršnjaka neromske populacije, pokušaji prisilne asimilacije, štetan uticaj segregacije, negativan stav prema sopstvenom identitetu i slično. Jedan od najozbiljnijih problema, u vezi s tim, jeste neposjedovanje validne personalne dokumentacije, potrebne romskoj djeci za upis u školu i efikasnije njihovo ostvarivanje prava na zdravstvenu i socijalnu zaštitu. Zato bi bilo prirodno da se u regionu pojednostave i ubrzaju procedure za upisivanje romske djece u knjige rođenih i izdavanje personalnih dokumenata. Samo uz ovaj nužan, ali ne i sasvim dovoljan, uslov, nadležne institucije bi mogle da kontrolišu, da li su pripadnici romske narodnosti upisali svoju djecu stasalu za školu i preduzimaju zakonom propisane sankcije za one koji ne poštuju predviđene norme u tom smislu. Pored toga, primarno je za romsku djecu organizovati besplatno predškolsko vaspitanje, kako bi se smanjile jezičke i socijalne barijere pred polazak u školu. Uz to, školama treba omogućiti angažovanje pedagoški kompetentnih asistenata, podjelu besplatnog školskog pribora, udžbenika, đачkih užina, vozni karata za gradski prevoz od kuće do škole i obratno (Unicef, 2007). Uz organizovano i kontinuirano poboljšanje socijalnog i svakog drugog društvenog statusa, posebnu pažnju valja posvetiti romskoj djeci u predškolskim ustanovama kako bi se ona što uspješnije pripremila za polazak u školu. Preporučljivo je izbjegavati segregiranje te djece u predškolskim i osnovnoškolskim vaspitno-obrazovnim ustanovama, mada u vezi s tim postoje i oprečna mišljenja. U početku, segregacija nudi neke prednosti, ali se takav oblik vaspitno-obrazovnog rada kasnije pokazuje pogrešnim i u krajnjoj instanci, kontra produktivnim.

Prema tome, uspješno uključivanje romske djece u organizovani vaspitno-obrazovni sistem i ostvarivanje zadovoljavajućih postignuća u njemu, podrazumijeva „...senzitivizaciju školske sredine u pravcu interkulturalnosti i prepoznavanja specifičnosti obrazovnih potreba romske dece“ (Tatić Janevski, 2006, str. 462). U obrazovnim institucijama treba uvažavati romsku kulturu, tradiciju, njihov jezik, književnost, poglede na život i druge specifičnosti kako bi došlo do interkulturalnog obogaćivanja i prihvatanja međusobnih različitosti. Osim toga, moralo bi se organizovanje istrajavati na rješavanju čitavog niza drugih pitanja socijalno-psihološke prirode, kako bi se uspješnije eliminisale predrasude i stereotipi koji vjekovima opterećuju svaki pokušaj integrisanja Roma u društvenu zajednicu. Naime, i sami smo svjedoci da naše društvo još uvijek više deklarativno, nego stvarno nudi Romima izvjesne zakonske, socijalne i druge pomoći. Ovu tvrdnju argumentovano potvrđuje zabrinjavajući procenat neblagovremene ili čak nikada ne upisane djece romske pripadnosti u predškolske i školske institucije. Ustanovljeno je da od tog skromnog broja upisanih učenika, visok procenat prijevremeno napušta osnovno školovanje, a da mnogi slabo ili čak nikako ne koriste svoja, ustavom zajamčena prava na obrazovanje. Izvjesno je da bi masovnije i efikasnije obrazovanje, Romima obezbjeđivalo znatno ozbiljniju konkurentnost na tržištu rada, brže zapošljavanje, trasiranje pouzdanijih puteva i izlaza iz siromaštva, što je od esencijalnog značaja za ostvarivanje njihovih ljudskih i građanskih prava, te socijalnog, političkog i drugog integrisanja u širu društvenu zajednicu.

**Interkulturalna kompetentnost nastavnika – nužan preduslov uspješnog obrazovanja
učenika romske pripadnosti**

Interkulturalnost je relativno nova civilizacijska i školska doktrina koja osnažuje međusobnu saradnju i razumijevanje učenika različitog etničkog, socijalnog, rasnog, kulturnog i drugog porijekla. Ova društveno-razvojno tekovina suprotstavlja se pojavama etnocentrizma, rasizma, ksenofobije, stereotipima, predrasudama, nejednakostima i diskriminacijama u školskoj i široj socijalnoj sredini. Pojam i suštinu interkulturalnog vaspitanja i obrazovanja u novonastalom evropskom kontekstu situira: potpunije razumijevanje različitih kultura u modernom društvu; usvajanje i usavršavanje sposobnosti komunikacije između ljudi koji pripadaju drugom etničkom porijeklu; njegovanje fleksibilnijeg stava prema svim različitostima u društvu i veća spremnost ljudi da se aktivno uključe u socijalnu interakciju s osobama drugačijeg etničkog i kulturnog porijekla (Ouellet, 1991). Poželjno interkulturalno školsko okruženje mogu kreirati samo ovoj ideji posvećeni i u njenom duhu kompetentno osposobljeni nastavnici. Pod njihovom profesionalnom kompetentnošću podrazumijevamo skup funkcionalnih znanja, sposobnosti, vještina i stavova koji pojedincu „omogućavaju efikasno rješavanje problema ili izvedbu aktivnosti u određenom stvarnom kontekstu...” (Tatković i Močinić, 2012, str. 71). Sveukupnu strukturnu osnovu profesionalne kompetencije nastavnika situiraju inicijalno obrazovanje, njegovo uvođenje u posao, stručno usavršavanje uz rad i cjeloživotno učenje. Drugim riječima, sticanje ovih kompetencija pretpostavlja kvalitetno organizovan proces formalnog, neformalnog i informalnog obrazovanja, osposobljavanja i stručnog usavršavanja nastavnika (Pajak-Wazna, 2013). Upoznavanje i prihvatanje različitosti, razvijanje sposobnosti i vještina neophodnih za uspostavljanje harmoničnog suživota među pripadnicima različitih kulturnih i etničkih pripadnosti, predstavlja ishodišnu filozofiju interkulturalnog profilisanja nastavnika (Ninčević, 2009). Ovakva njegova kompetentnost, potvrđuje se neposrednom primjenom znanja, vještina, sposobnosti i vrijednosnih stavova potrebnih za efikasnu realizaciju ciljeva, zadataka i ishoda nastave i učenja uz uvažavanje individualnog predznanja i sposobnosti, te prava, sloboda i drugih različitosti učenika u objektivno datom prosvjetnom, socijalnom, društvenom i kulturološkom kontekstu. Shodno tome, interkulturalnu kompetentnost posjeduje onaj nastavnik koji pokazuje sposobnost i spremnost da identifikuje i uvažava razlike između pojedinih kultura, sposobnost medijacije, analitičko-kritičkog razumijevanja i interpretiranja vlastite i kultura imanentnih heterogenom sastavu njegovih učenika (Byram, 2000). Kompetencije ovog tipa, utemeljene su na kognitivnoj (saznajnoj) sferi, afektivnoj (vrijednosnim sudovima i stavovima) i ponašajnoj (vještinama reagovanja i postupanja). U okviru ove relativno homogene strukture, kognitivna sfera je fokusirana na sticanje adekvatnih znanja o društvu, njegovoj kulturi, uključujući etničko porijeklo, istoriju, jezik, tradiciju, duhovne vrijednosti izvjesnog naroda i sl. Afektivna sfera je nadležna za formiranje interkulturalnih stavova i fleksibilnog pogleda nastavnika na svijet koji ga okružuje, a zasniva se na personalnim uvjerenjima, otvorenosti i sposobnostima da pravilno shvati i prihvati druge i drugačije, suprotstavljajući se svim predrasudama koje opterećuju aktuelni društveni kontekst. Situaciono ponašanje, odnosno tzv. ponašajna dimenzija, implicira sposobnosti ovladavanja vještinama i primjerenim situacionim reakcijama nastavnika prilikom shvatanja, kompariranja i interpretiranja neke ideje, principa, teksta, poruke, nastalih u drugom kulturnom kontekstu i njihovog implementisanja u domicilnu vaspitno-obrazovnu praksu (Hrvačić, 2007). Shodno tome, osnovu interkulturalne kompetencije, sačinjavaju sposobnosti nastavnika da usvaja i primjenjuje interkulturalne stavove, znanja i vještine, dragocjene za objektivno shvatanje i podržavanje učenika različitog etničkog, nacionalnog, kulturnog, i drugog porijekla. Njenu suštinu konstitutivno zaokružuju sljedeći elementi: a) interkulturalna znanja; b) interkulturalni stavovi; c) vještine interpretiranja; d) vještine otkrivanja i interakcije; e) kritičke kulturne osobenosti i fleksibilna politička kultura (Byram, 1997). Ove osobine omogućuju nastavniku da razumije suštinsku različitost među kulturama na temelju prethodnog proučavanja njihove pojedinačne i zajedničke prošlosti i sadašnjosti. Različita ponašanja pojedinaca, determinisana su etničkim uvjerenjima i vrijednosnim stavovima društvene grupe kojoj pripadaju, prepoznatljivoj po svojim posebnostima u odnosu na dominantnu kulturu, te nacionalnu, rasnu, religijsku i svaku drugu pripadnost. Interkulturalno profilisanje nastavnika uslovljeno je opštim stanjem razvoja društva i strukturom uspostavljenih međuljudskih odnosa koji se reflektuju na stvaranje tim odnosima imanentne i prepoznatljive školske klime.

Organizacija efikasnog vaspitno-obrazovnog rada u multinacionalnom društvu (pored kvalitetne stručne, pedagoško-psihološke i didaktičko-metodičke osposobljenosti) nastavnika, pretpostavlja da oni posjeduju i zavidne interkulturalne kompetencije. Pedagoški rad s ljudima u zajednici i za zajednicu, svrstava se u primarnu grupu kompetencija na kojima s razlogom insistira Evropska unija, budući da su upravo to fundamentalna ishodišta za interkulturalno osposobljavanje i profilisanje nastavnika. Sticanje kompetencija za uspostavljanje, vođenje i korištenje interkulturalnih interakcija od esencijalnog je značaja za nastavnika savremenog tipa, odgovornog za osposobljavanje učenika za život i rad u multikulturalnom društvu (Petrović, 2014). Prema tome, interkulturalno vaspitanje i obrazovanje mogu planirati, programirati i u nastavnoj praksi podržavati samo toj ideji istinski privrženi nastavnici. Njihova profesionalna kompetentnost implicira razumijevanje različitih kultura, načina i stilova života, te razvijene interkomunikacione vještine, uključujući bezrezervnu podršku i pomoć učenicima heterogene etničke i svake druge pripadnosti. Od profesionalno kompetentnog i interkulturalno profilisanog nastavnika, očekuje se da snažno podstiče i uvažava posebnosti konkretne kulturne sredine, posjeduje temeljne moralne vrijednosti; njeguje kulturu savremene vaspitno-obrazovne institucije i u taj kontekst, podstiče integraciju vaspitanika - pripadnika manjinskih naroda. Shodno tome, na školu se prvenstveno gleda kao na mjesto susretanja i obogaćivanja ličnosti različitim saznanjima, civilizacijskim i kulturološkim tekovinama.

Interkulturalni školski ambijent u funkciji uspješnijeg obrazovanja učenika romske pripadnosti

Budući da je u fokusu našeg najužeg interesovanja, obrazovanje učenika romske pripadnosti, nameće se krucijalno pitanje, kako za njih obezbijediti najcjelishodniji školski i širi vaspitno-obrazovni ambijent. Čini se da je to ključni preduslov ne samo za sticanje dragocjenih znanja i vještina, već i za njihovu efikasnu individualnu i grupnu socijalnu integraciju u školsku, lokalnu i opšte-društvenu zajednicu. Za kontinuirano stvaranje i podržavanje interkulturalne školske klime, nastavnici preuzimaju najveću obavezu i odgovornost. Zato se očekuje da oni: modeluju takve oblike učeničke samoaktivnosti koja će im omogućiti sticanje pozitivnih iskustava; insistiraju na razvoju podsticajne atmosfere za individualno samopoimanje; kontinuirano programiraju i podržavaju cjelishodan vaspitno-obrazovni odjeljski i sveukupni školski ambijent; podstiču kooperativnu saradnju i razumijevanje drugih, bez obzira na individualne različitosti; insistiraju i istrajavaju na međusobnom uvažavanju, zaštiti individualnog dostojanstva, uz odbacivanje predrasuda i diskriminacije svake vrste; pokazuje brigu za napredak, zadovoljstvo i ličnu sreću učenika; uspostavljaju pravedne, konsekvantne i ravnopravne odnose u odjeljenju zajemčene svakom pojedincu. Koliko je značajno insistirati na kreiranju i kontinuiranom razvoju harmonične atmosfere u učionici, ilustrativno potvrđuje stav (Gaya, 1995), koji upozorava da u odjeljenjima heterogenog sastava postoje ozbiljne egzistencijalne i druge razlike između pojedinih učenika, ali i između odjeljenja u cjelini i njihovih nastavnika. Ako se te razlike budu ignorisale one će prije ili kasnije eskalirati, s obzirom da predstavljaju latentan izvor izbijanja i kulminiranja interpersonalnih nesporazuma. Ovih rizika i izazova morali bi da budu svjesni prije svega nastavnici, imajući u vidu da učenici romske pripadnosti najčešće žive u siromaštvu, neuslovnim nastanbama, u etnički segregiranim i socijalno izolovanim zajednicama. Zato bi interkulturalno kompetentan nastavnik trebalo da razumije širi socijalni kontekst sredine, škole i učenika, a posebno uslove života onih koji pripadaju romskoj populaciji. Pored toga, on je obavezan da uvažava i štiti univerzalne civilizacijske, ljudske, nacionalne i individualne vrijednosti; da senzibilnim pedagoškim vođenjem podstiče ne samo učenike romske već i svake druge pripadnosti na međusobno razumijevanje, poštovanje, saradnju i druženje. Međutim, nije dovoljno da nastavnik ima zavidno saznanje o kulturnim i drugim različitostima među učenicima heterogenog sastava, već on i na djelu mora da pokazuje empatiju, senzibilnost i razumijevanje, prema onim pojedincima koji ispoljavaju različite potrebe, sposobnosti i ponašanja, te imaju formiran drugačiji pogled na život i objektivnu stvarnost. Zato nastavnik u multikulturalnoj sredini mora da bude nepokolebljiv u odbrani opštih, posebnih i pojedinačnih kulturnih vrijednosti, ali istovremeno i pouzdana „brana“ za sprječavanje stereotipa, predrasuda, diskriminacije, te ugrožavanja prava i sloboda Roma i pripadnika svih drugih društveno marginalizovanih grupa (Byram, 1997). Polazeći od ovih zahtjeva, kompetentan nastavnik će

prilagođavati vlastiti način i stil rada koristeći u nastavi primjere i ilustracije saglasno pretpostavljenom iskustvu učenika iz marginalizovanih grupa.

Pored toga, efikasniju organizaciju vaspitno-obrazovnog rada s učenicima romske pripadnosti, dodatno opterećuje nedovoljno poznavanje njihovog maternjeg jezika od strane nastavnika. To zapravo znači, da za produktivan rad s ovom populacijom nije dovoljno samo selektivno izabrati interkulturalno osposobljene i opredijeljene nastavnike, koji pored opšte, solidno poznaju i romsku istoriju, tradiciju i kulturu, već bi oni uz sve to morali, bar na elementarnom nivou, vladati maternjim jezikom svojih učenika. Srećna je okolnost u nekim, ali zaista rijetkim sredinama, da imaju kvalitetnog, profesionalno kompetentnog i interkulturalno formiranog nastavnika romske narodnosti. Ovaj problem u našem regionu neke države (Srbija, Hrvatska, Crna Gora i pojedini kantoni u BiH) koliko-toliko uspješno premošćuju angažovanjem kompetentnih asistenata ili medijatora iz romske zajednice. Njihovo uključivanje u vaspitno-obrazovni sistem, usljedilo je kao potreba pružanja pomoći nastavnicima u radu s romskim učenicima, obaveze intenzivnog komuniciranja škole i njihovih roditelja, te saradnje nastavnika s lokalnom i širom društvenom zajednicom (Lapat i Basta, 2010). Pored toga, zadatak i obaveza nastavnika je da selektivno bira i prilagođava nastavne kurikulume, metode i pristupe poučavanja i učenja, potrebama i mogućnostima učenika romske i druge pripadnosti. Ovo tim prije, ako imamo u vidu činjenicu, da učenici iz romske populacije gotovo po pravilu ostvaruju loša školska postignuća, zbog neprilagođenosti obrazovnih kurikuluma i ukupnog vaspitno-obrazovnog ambijenta njihovim objektivno datim sposobnostima, uslovima i mogućnostima. Zbog svog skromnog postignuća, mnogi se nekritički i lakomisleno proglašavaju djecom s posebnim obrazovnim potrebama. Takva stigmatizacija ih nažalost vjekovima prati i zbog toga im je, između ostalog, potrebno pružati dodatnu didaktičko-metodičku, psihološko-pedagošku i svaku drugu pomoć i podršku (Lepeš i Ivanović, 2012). Nastavnici koji pokazuju dovoljno razumijevanja i fleksibilnosti u radu s učenicima heterogenog sastava i kulturne različitosti, mogu upravo te nesporne različitosti iskoristiti za oplemenjivanje i obogaćivanje vlastitog rada novim, raznovrsnijim i inspirativnijim sadržajima i pristupima. Kvalitetan nastavnik će vještim vođenjem i usmjeravanjem podsticati učeničko kritičko, analitičko i divergentno mišljenje, te ohrabrivati ih da slobodno iznose vlastite ideje, postavljaju pitanja i predlažu rješenja. Primarni cilj ovako organizovane nastave mora da bude fokusiran na angažovanje i razvijanje svekolikog kognitivnog, afektivnog i psihomotornog potencijala učenika. Sve to podrazumijeva veliko strpljenje, fleksibilnost, toleranciju i nesebičnu pomoć nastavnika, uključujući i potrebu organizovanja dopunske nastave, te izvjesno prilagođavanje domaćih zadataka individualnim osobinama, predznanju, iskustvu i sposobnostima svakog učenika. Nerijetko to iziskuje pojednostavljivanje školskih zadataka, njihovo smanjenje po obimu i težini; dodatna uputstva, pomoć i objašnjenja nastavnika, a shodno ukazanim potrebama i duža zadržavanja romskih učenika u školi. Katkad im treba omogućiti samostalni izbor domaćih zadataka, te uključivanje najboljih učenika da im pomognu kod njihove izrade (Tatić Janevski, 2006). Sve to podrazumijeva kontinuirano praćenje i objektivno vrednovanje individualnih postignuća, s pretenzijom da se uvaži i nagradi njihov rad, ali i dodatno ohrabri i osnaži samopouzdanje, dragocjeno pojedincu za novo saznanje pregalaštvo (Baatelan, 2001). U ovako organizovanom vaspitno-obrazovnom radu, učenici romskog i drugog kulturnog porijekla mogu biti uspješni ne samo u školskoj, već i u vlastitoj etničkoj zajednici. Stoga im treba pružiti šansu da pokažu i afirmišu individualna znanja, vještine, sposobnosti i sklonosti. Podržavajući takva opredjeljenja, neophodno je fleksibilnim didaktičkim programiranjem koncipirati i prilagođavati cjelishodne interkulturalne obrazovne kurikulume, koji će omogućiti da se specifičnosti i posebnosti socijalne i kulturne sredine pripadnika marginalizovanih grupa implementišu u nastavne i vannastavne aktivnosti škole (Roux, 2001). Osim toga, nastavnik bi trebalo posebnu pažnju da posveti organizovanju, proširivanju i obogaćivanju drugih vanškolskih aktivnosti učenika, kao što su: besplatne posjete pozorištima, bioskopima, muzejima, zoološkim vrtovima i sličnim kulturnim i rekreativnim institucijama; organizovanju različitih takmičenja u cilju sticanja čitalačkih, recitatorskih, komunikacionih, vokalnih, muzičkih, folklornih, tehničkih, fizičkih i mnogih drugih znanja, vještina i sposobnosti. Sve to doprinosi modelovanju pozitivnijeg i za pripadnike romske zajednice prijemčivijeg ambijenta, ne samo za učenje i sticanje dragocjenog znanja, već i interkulturalnih iskustava, kao nužnog preduslova njihove efikasnije integracije u školsku i širu društvenu zajednicu. U heterogenim odjeljenjima, čiju strukturu sačinjavaju i učenici romske pripadnosti, nastavnik mora da poznaje i neposredno primjenjuje filozofiju, strategiju i metodiku interkulturalizma. Njegov je primarni zadatak da uključuje učenike u raznovrsne nastavne i

vannastavne aktivnosti, kako bi oni bili što zainteresovaniji da upoznaju drugu kulturu, nove fenomene, procese i pojave; da samostalno eksperimentišu, istražuju i otkrivaju objektivno datu stručnu i naučnu stvarnost, pokušavajući da što temeljitije upoznaju sebe i druge, odnosno drugačije vršnjake. Da bi pojedinci prihvatili rad, učenje i suživot u interkulturalnom odjeljenju, oni se prethodno moraju svojevolumno lišiti vlastitih petrificiranih stavova, kako bi posmatrali stvarnost kroz optiku drugih i drugačijih, a pritom težiti da zadrže samostalnost kritičkog, nepristrasnog i racionalnog prosuđivanja, odnosno zaključivanja.

Zaključak

Kritičkom analizom teorijskih i empirijskih saznanja vezanih za efikasnost obrazovanja učenika romske pripadnosti, shvatili smo da je ovaj problem opterećen nizom izuzetno kompleksnih objektivnih i subjektivnih faktora. Ovom prilikom, ispostavilo se da su iz grupe objektivnih faktora, najuticajnije, neadekvatna zakonodavna legislativa, namijenjena regulisanju nacionalnih, građanskih, personalnih i statusnih pitanja Roma, kao najugroženije etničke grupe u našem regionu. Izvjesno je da ovaj korpus dodatno usložnjava njihov užasno loš ekonomski položaj, visoka nezaposlenost, hronična stambena nezbrinutost, te sistemski neriješena socijalna i zdravstvena zaštita, tako da Romi žive u opštem siromaštvu i egzistencijalnom beznadu. Bez obzira što je većina država iz našeg regiona u posljednje dvije – tri decenije preduzela izvjesne korake da se to stanje koliko-toliko sanira, pokazalo se da su to uglavnom mjere palijativnog, a ne sistemskog tipa. Prema tome, sve dok se ne donese niz fundamentalnih zakona i ne ulože značajna sredstva da se oni implementišu u cilju efikasnijeg i trajnog socijalnog zbrinjavanja, nerealno je očekivati da će se njihova djeca masovnije školovati i efikasnije sticati obrazovanje i tržišno konjunktturnija znanja, kao esencijalni preduslov za efikasnije zapošljavanje i poboljšavanje vlastitog socijalnog i svakog drugog statusa.

Drugu, ništa manje nepovoljniju grupu po značaju i uticaju na obrazovanje Roma, sačinjava niz faktora subjektivne prirode. Naime, pored nesporno nezavidnog socijalnog statusa, Romi su etnički veoma neorganizovana zajednica. Evidentno je da oni nemaju adekvatan broj svojih legitimnih i kompetentnih predstavnika u značajnim društveno-političkim i drugim državnim strukturama. Ovo je svakako jedan od najozbiljnijih razloga, što unutar sveukupne romske populacije egzistira, još uvijek značajan procenat „bezimenih“, neregistrovanih, odnosno „nepostojećih“ osoba svih uzrasta i godina starosti. Ako je to tačno, a čini se da jeste, postavlja se pitanje, kako se može očekivati da „nepostojeća“ djeca postanu vrijedni i marljivi učenici. Uz sve to, potvrđeno je da masovnije i uspješnije školovanje romske djece ugrožava tradicionalno negativan stav njihovih roditelja i šire romske zajednice prema obrazovanju. Zato je težište ovog rada zapravo i fokusirano na identifikovanje i elaboriranje ove dvije grupe vrlo uticajnih faktora, koji nažalost negativno sinergetski djeluju na proces organizovanijeg uključivanja romske djece u vaspitno-obrazovni sistem. Da bi se njihov pojedinačni i zajednički uticaj amortizovao, moraju se bez odlaganja preduzeti znatno ozbiljnije mjere i aktivnosti, nego do sada, kako bi se obezbijedili kudikamo povoljniji preduslovi za efikasnije rešavanje ovog zaista krupnog društvenog problema na sistemski uređen i opšteobavezujući način. Uz nužan uslov da se u tom smislu naprave ozbiljni iskoraci, škole i njihovi nastavnici su dužni da modeluju i kontinuirano razvijaju interkulturalni vaspitno-obrazovni ambijent u kome će pripadnici romske i drugih nacionalnih manjina imati optimalne uslove za učenje i razvoj vlastitog psihofizičkog potencijala. U vezi s tim, najveću odgovornost preuzimaju nastavnici koji, pored adekvatne stručne i didaktičko-metodičke osposobljenosti, moraju imati i zavidne interkulturalne kompetencije. Naša analiza, kao i mnoga saznanja koja su joj prethodila, nedvosmisleno potvrđuje tezu, da od profesionalno-stručne i interkulturalne kompetentnosti nastavnika, ponajviše zavisi da li će i u kojoj mjeri škola inovirati načine poučavanja i učenja, uključujući i promjenu odnosa, rada i ponašanja učenika romske populacije. Samo uz taj nužan, ali ne i sasvim dovoljan uslov, učenici romske nacionalne zajednice će imati (njihovom predznanju, sposobnostima, očekivanjima i kulturi) povoljnije uslove za uspješnije sticanje dragocjenih znanja i vještina. Za uspješno ostvarivanje ovog ključnog cilja, moraju se preduzeti konkretne mjere i aktivnosti u smislu inoviranja i prilagođavanja nastavnih kurikuluma, didaktičko-metodičkih strategija, stilova rada i pedagoškog djelovanja nastavnika, pa sve do aktivnije uloge i uspostavljanja cjelishodnih interaktivnih i interkulturalnih komunikacija između ključnih aktera nastavnog procesa. Jačanjem interkulturalnog identiteta i

podsticanjem saznajnih sposobnosti učenika, osnažuju se njihove potrebe i kompetencije za cjeloživotnim učenjem i efikasnijim funkcionisanjem u društvu, koje se sve intenzivnije mijenja, demokratizuje i razvija. Zato se danas pred nastavnike postavljaju eksplicitni zahtjevi i potrebe, da angažuju sve profesionalne kompetencije kako bi kreirali, razvijali i kontinuirano podržavali sveukupnu vaspitno-obrazovnu klimu u kojoj će učenici romske i druge pripadnosti imati optimalne uslove za učenje i efikasan razvoj svekolikog biološkog i stečenog potencijala.

Literatura

- Baatelan, P. (2001). Learning to respect. *Intercultural Education*, 12(3), 237-245.
- Baucal, A. i Stojanović, J. (2010). Indikatori jednake dostupnosti kvalitetnog obrazovanja za Rome. *Fond za otvoreno društvo*, Beograd.
- Bennett, M.J. (2004). Becoming Interculturally Competent. U: Wurzel, J. (ur.) *Toward multiculturalism: A reader in multicultural education*. Newton, MA: Intercultural Resource Corporation, 62-77.
- Biro, M. i dru. (2006). Kognitivno funkcionisanje edukativno zapuštene dece predškolskog uzrasta. *Psihologija*, 39 (2), 183–206.
- Byram, M. (1997). Teaching and Assessing Intercultural Communicative Competence. Sydney: *Multilingual Matters*.
- Byram, M. (2000). Routledge Encyclopedia of Language Teaching and Learning. London: *Routledge*.
- Gay, G. (1995). Building cultural bridges. *Multicultural Education*, The Dushkin Publishing Group/Brown & Benchmark Publishers, Guilford, 2/E, 34-39.
- Đurović, B. (2002). Socijalna i etnička distanca prema Romima u Srbiji. *Facta universitatis - series: Philosophy, Sociology and Psychology*, 2(9), 667-681.
- Horvat, A. (2009). Segregacijom do integracije? Mogućnosti integriranog obrazovanja Roma. U: *Zborniku radova Pravnog fakulteta, Split*, 46 (2) , 443 – 472.
- Hrvatić, N. (2007). Interkulturalna pedagogija: nove paradigme. U: Previšić, V., Šoljan, N. N., Hrvatić, N. (ur.), *Pedagogija: prema cjeloživotnom obrazovanju i društvu znanja*. Zagreb: *Hrvatsko pedagoško društvo*, 41-57.
- Hrvatić, N. (2011): Interkulturalni kurikulum i obrazovanje na manjinskim jezicima, *Pedagoška istraživanja*, 8 (1), 7-18.
- Ivanović, J. (2015). Mogućnosti poboljšanja Roma u odgoju i obrazovanju. U: Mlinarić, V. i dru. (ur.), *Obrazovanje za interkulturalizam*, Osijek, *Sveučilište Josip Juraj Štrosmajer*, 63-75.
- Kuzmanović, B. R. (1994). Socijalna distanca prema pojedinim nacijama. U: Lazić, M. (ur.). *Razaranje društva: jugoslovensko društvo u krizi 90-ih*. Beograd, Filip Višnjić.
- Lapat, G. i Basta, S. (2010). Specifičnosti suradnje s roditeljima romskih učenika. U: A. Jurčević Lozančić (ur.), *Očekivanja, postignuća i perspektive u teoriji i praksi ranog i primarnog odgoja i obrazovanja*. Zagreb: Učiteljski fakultet.
- Lapat, G. i Šlezak, H. (2011). The Roma students' perception of the importance of education, *monografija s međunarodnog znanstvenog skupa Suvremene strategije učenja i poučavanja*, Pula, 91-104.
- Lepeš, J. i Ivanović, J. (2013). Interkulturalno obrazovanje učitelja kao preduvjet uspješnog obrazovanja romske djece. U: K. Posavec i M. Sablić (ur.), *Pedagogija i kultura*. Zagreb: Hrvatsko pedagoško društvo, 198-211.
- Mihić, V. i Lisul, I. (2002). Importance of learning about different cultures concerning ethnic distance in children age 6-10 in northern Serbia. Saopštenje na *British Psychological Society's Social Psychology Section Conference*. Book of Abstracts, 31.
- Mihić, V. & Mihić I. (2004). "Quality of Life in Multicultural Regions: Stereotypes of Roma in Serbian School-children". Saopštenje na *1st International Conference Quality of Life and Psychology*. Book of abstracts, 77.
- Mitrović, A. (1990). Romi na granicama siromaštva. Beograd: *Naučna knjiga*.
- Ninčević, M. (2009). Interkulturalizam u odgoju i obrazovanju: Drugi kao polazište. *Nova prisutnost*, 7 (1), 59-84.

- Ouellet, F. (1991). L'éducation interculturelle. Paris: L'Harmattan.
- Pajak-Wazna, E. (2013). *Teachers' intercultural competence and teacher education – a case of Poland*, 1st Annual International Interdisciplinary Conference, AIIC 2013, 24–26 April, Azores, Portugal, Proceedings.
- Pajak-Wazna, E. (2013). *Teachers' intercultural competence and teacher education – a case of Poland*, 1st Annual International Interdisciplinary Conference, AIIC 2013, 24–26 April, Azores, Portugal, Proceedings.
- Petrović, D. (2014). Interkulturalna interakcija i razvoj interkulturalne osetljivosti, Beograd: *Centar za primenjenu psihologiju i Institut za psihologiju*.
- Piršl, E. (2011). Odgoj i obrazovanje za interkulturalnu kompetenciju, *Pedagoška istraživanja* 8 (1), 53-70.
- Roux, J. (2001). Social dynamics of the multicultural classroom. *Intercultural Education* 1(3), 273-287.
- Tatkočić, N. i Močinić, S. (2012). Učitelj za društvo znanja. *Sveučilište Jurja Dobrile* u Puli.
- Tatić Janevski, S. (2006). Prilog unapređivanju obrazovne prakse s romskom decom. *Nastava i vaspitanje*, (4), 461-472.
- UNICEF (2007). Razbijanje začaranog kruga isključenosti: Romska djeca u jugoistočnoj Evropi. (*Breaking the Cycle of Exclusion: Roma Children in South East Europe*). Belgrade: UNICEF, 22-29.

THE INTERCULTURAL COMPETENCE OF THE TEACHERS AS A FACTOR OF EFFECTIVE EDUCATION OF THE ROMANI STUDENTS

Abstract: *The school has become a bastion of interculturality, and its basic educational mission is a reliable factor in training the Romani students to live in economically, socially, culturally and geopolitically turbulent social conditions. From a plurality profiled and humanistic-oriented social context, it is imperatively imposed on the schools and teachers to train students for cohabitation, regardless of race, ethnicity, religion, language, culture, gender, socialness and any other diversity. It is certain that such requirements cannot be met, by prejudiced and stereotypically profiled teachers. Instead, new educational and multifaceted educational tasks must be met by flexible and professionally intercultural teachers, ready and able to apply different forms and strategies of teaching and learning, considering individual abilities, knowledge, experience and preferences of each student.*

It is indisputable that extremely demanding and delicate educational work with members of the Romani community implies, among other things, a special sensitivity, empathy, respect for their identity, personal subjectivity and a culturally recognizable system of values. Respecting these and other of their traditional values, the intercultural education of the Romanies must first have the seal of a highly developed humanistic society in which the promotion of diversity becomes an imperative of the time, and it involves the creation of a positive social climate in which individuals fully, consciously and responsibly accept the maxim: "others ". In accordance with these high-civilizational aspirations, the aim of this paper is focused on critical review and analysis of the necessary general, specific and individual competencies of teachers, who are expected to be able to create an optimal intercultural educational environment necessary for the effective education, development, emancipation and individual social integration of the Romani students.

Keywords: *teacher: interculturality, competence, education, the Romani.*

ATTITUDES TOWARDS DEMENTIA OF MEDICAL STAFF AND GENERAL POPULATION IN BOSNIA AND HERZEGOVINA

Dr.sc. Silva Banović, Edukacijsko-rehabilitacijski fakultet Univerziteta u Tuzli¹²⁸
Dr.sc. Lejla Junuzović-Žunić, Edukacijsko-rehabilitacijski fakultet Univerziteta u Tuzli

Abstract: The research was conducted to compare attitudes towards dementia between the medical staff and general population. The sample consisted of a total of 129 persons, of which 23 medical workers who have working directly with elderly including persons with dementia and 106 people from the general population. The subjects responded to questions from the Dementia Attitude Scale. The results have shown that there are statistically significant differences between the general population and the medical staff at the average values of the attitude towards dementia both on the factor of comfort and on the factor of knowledge. Additional informing and education for general population and for medical workers can lead to the modification of attitudes and contribute to the formation of dementia friendly community.

Key words: *dementia, attitudes, aging*

INTRODUCTION

Aging of the population is one of the biggest challenges facing the world. The position of the old people in society, the quality of life in the old age and the trends in the care of the old subject are of interest both political and professional and as well scientific-research circles of the largest number of developed countries in the world (Laklija, Rusac and Žganec, 2008). The elderly population is often considered highly vulnerable. Older people are often marginalized (Laklija, Rusac and Žganec, 2008). The interest of science for elderly persons problems is rising. With the increase in the average chronological age of the population, the number of specific psychopathological illnesses for that age is increasing (Pecotić, Babić, Dajčić and Zarevski, 2001). Of all diseases associated with aging, the number of people with dementia grows as fastest (Barkhof, Fox, Bastos-Leite and Scheltens, 2011). This increase in number of people with dementia poses the challenge for workforce in providing quality care (Mullan and Sullivan, 2015). The number of people who will require institutional care due to dementia is growing rapidly. The analysis of elderly care trends in EU countries as well as in the neighbouring countries such as the Republic of Croatia suggests promoting healthy and active aging, which is considered to be the key to ensuring the equal role for the elderly in society (Laklija, Rusac and Žganec, 2008). It is estimated that 61% of 24.3 million people with diagnose of dementia live in underdeveloped countries of the world (Ferri et al., 2006). People with dementia have to live with the combined effect of disease that has led to dementia as well as negative responses to diagnosis and dementia symptoms (including the use of negative language) (Milne, 2010). Use of a negative language is a reflection of social stigma. It affects the perception that the person with dementia has of themselves, and encourages the concealment of illness from others (Age Concern England, 2007).

Dementia as well as other severe chronic diseases is accompanied by a great stigma (Mimica et al., 2010). There is convincing evidence that accepting a diagnosis of dementia places an older person in a new social group of lower status and leads to social exclusion (Katsumo, 2005). Adopting a way of thinking, or attitude and behavior patterns that are considered desirable in a particular society can, and often lead to prejudice to aging and the elderly (Palmore, 2001). There are indications that a negative

¹²⁸ email:silva.banovic@untz.ba

attitude affects quality of care and communication with the elderly (Beullens, Marcoen, Jaspaert and Pelemans, 1997). Efforts to combat prejudices or discrimination based on the age of a person usually focus on negative attitudes towards members of the so called out-groups (Kinney, Yamashita and Brown, 2016). There is a connection between one's behavior and attitude. Attitude influences the way we react to an object (Jonjić, 2017). Salihovic (2005) states that most authors agree that attitudes consist of cognitive, affective (emotional) and active (ready to operate) components. Changing attitudes requires an attitude assessment and an attitude improvement (Kinney, Yamashita and Brown, 2016). A promising psychological concept that could improve the results of providing care by medical staff is a sense of competence and ability to provide dementia care (Mullan and Sullivan, 2015). The fight against stigma attached to dementia helps to sensitize society and better understand the communication difficulties of people with dementia (Mimica, 2011). Aging transforms society into important and fundamental elements of its functioning and requires a complex assessment and reorganization of the economic and social political framework (Laklija, Rusac and Žganec, 2008).

The aim of this study was to examine the attitudes of medical staff and general population towards dementia.

METHODS

Sample of respondents

The sample consisted of a total of 129 subjects divided into two groups. One group consisted of 23 medical workers who directly work with elderly people including people with dementia, and a second group of 106 respondents from the general population. The average chronological age of medical staff was 33 years, minimum of 20 and a maximum of 57 years old. The average age of respondents of the general population was 42 years old, with a minimum of 20 and a maximum of 70 years old. There were 65.2% female subjects and 34.8% male subjects in the test group, and 58.5% female subjects and 41.5% male subjects in the group of the general population.

Observed variables

The sample of observed variables consisted of the variables from the validated Croatian version of the Dementia Attitudes Scale (Ćoso and Mavrinac, 2016) (20 items related to attitude, grouped into two factors: social comfort factor and dementia knowledge factor).

Instuments and procedures

Research was conducted with medical staff and the general population subjects, on the territory of Bosnia and Herzegovina. All respondents were individually questioned by validated Croatian version of the Dementia Attitudes Scale (Ćoso and Mavrinac, 2016), the translation of Dementia Attitude Scale (O'Connor and McFadden, 2010). Respondents were aware that participation is anonymous and completely voluntary. In order to answer on all the questions, the respondents needed in average about 20 minutes. The scale consists of 20 items on the five-level Likert, where respondents should express their attitude as "1-completely incorrect", "2-mostly incorrect", "3-not sure", "4-mostly correct", "5-completely correct ". The items of the Dementia Attitudes scale are grouped into two factors: the social comfort factor in contact with the person with dementia and the dementia knowledge factor. The social comfort factor consists of 12 items, while the factor of knowledge consists of 8 items. Attitudes of respondents were reduced to an average grade to determine differences in attitudes between general population respondents and medical staff.

The distribution of respondents' responses for each claim on the scale was calculated. To test the significance of the difference between the average values of attitudes towards dementia between the respondents of the general population and the medical staff, t-test for independent samples was used. Mann-Whitney U test was used to test the differences in attitudes on items of the Dementia Attitude Scale. Statistical significance was observed at $p < 0.05$.

RESULTS

Percentage distribution of respondent's responses on items of Dementia Attitudes Scale is presented in Tables 1. and 2. It is interesting that on the item "I'm afraid of person with dementia" 50.9% of the general population respondents responded "completely correct", while none from the group of the medical staff gave such answer. On the statement "I can easily touch person with dementia", only 24.5% respondents from general population group responded "completely correct", while 56.5% of the medical staff respondents said "completely correct". That they are not sufficiently familiar with dementia, consider 20.7% of respondents from the general population group (9.4% of respondents respond with "mostly correct" and 11.3% of respondents respond with "completely correct"). Medical staff show a tendency of doubt in their knowledge about people with dementia. That they are not sufficiently familiar with dementia thinks 48.1% of medical staff respondents (26.4% "mostly correct" and 21.7% "totally correct"). Respondents from the general population with regard on to medical staff respondents show a lesser degree of frustration because they do not know how to help person with dementia. The answer "completely correct" to the statement "I feel frustrated because I do not know how to help people with dementia" was given by 7.5% of the general population respondents, and 3.8% of the respondents from the general population responded "mostly correct". A total of 73.9% of respondents from the medical staff group declined to be frustrated because they feel that they do not have enough knowledge to help people with dementia (26.1% stated "mostly correct" and 47.8% "completely correct"). Contact with agitated person with dementia would avoid 32.1% of respondents from the general population (11.3% of respondents responded with "mostly correct" and 20.8% with "completely correct"), and only 13.0% of medical staff respondents. Even 43.4% respondents from the general population are not sure that they can imagine caring for someone with dementia.

Table 1. Distribution of responses on the Dementia Attitudes Scale in the general population group

Item	1 completely incorrect %	2 mostly incorrect %	3 not sure %	4 mostly correct %	5 completely correct %
It is rewarding to work with people with dementia	13,2	3,8	47,2	22,6	13,2
I am afraid of people with dementia	3,8	7,5	17	20,8	50,9
People with dementia can be creative	1,9	7,5	37,7	34	18,9
I feel confident around people with dementia	18,9	11,3	39,6	22,6	7,5
I am comfortable touching people with dementia	9,4	9,4	32,1	24,5	24,5
I feel uncomfortable being around people with dementia	1,9	18,9	20,8	18,9	39,6
Every person with dementia has different needs	1,9	5,7	13,2	41,5	37,7
I am not very familiar with dementia	39,6	30,2	9,4	9,4	11,3
I would avoid an agitated person with dementia	22,6	24,5	20,8	11,3	20,8
People with dementia like having familiar things nearby	5,7	3,8	39,6	30,2	20,8
It is important to know the past history of people with dementia	-	-	32	34	34
It is possible to enjoy interacting with people with dementia	3,8	1,9	32,1	32,1	30,2
I feel relaxed around people with dementia	5,7	7,5	47,2	26,4	13,2
People with dementia can enjoy life	1,9	3,8	34	34	26,4
People with dementia can feel when others are kind to them	3,8	20,8	35,8	-	39,6
I feel frustrated because I do not know how to help people with dementia	11,3	37,7	39,6	3,8	7,5
I cannot imagine caring for someone with dementia	11,3	15,1	43,4	17	13,2
I admire the coping skills of people with dementia	-	5,7	20,8	41,5	32,1
We can do a lot now to improve the lives of people with dementia	1,9	-	13,2	35,8	49,1
Difficult behaviors may be a form of communication for people with dementia	9,4	1,9	41,5	28,3	18,9

Table 2. Distribution of responses on the Dementia Attitudes Scale in the medical staff group

Item	1 completely incorrect %	2 mostly incorrect %	3 not sure %	4 mostly correct %	5 completely correct %
It is rewarding to work with people with dementia	17,4	-	47,8	26,1	8,7
I am afraid of people with dementia	87,5	8,7	4,3	-	-
People with dementia can be creative	21,7	-	69,6	-	8,7
I feel confident around people with dementia	21,7	17,4	39,1	17,4	4,3
I am comfortable touching people with dementia	13	-	21,7	8,7	56,5
I feel uncomfortable being around people with dementia	52,2	8,7	30,4	8,7	-
Every person with dementia has different needs	8,7	-	8,7	43,5	39,1
I am not very familiar with dementia	17,4	13	21,7	26,1	21,7
I would avoid an agitated person with dementia	17,4	34,8	34,8	-	13
People with dementia like having familiar things nearby	13	-	26,1	17,4	43,5
It is important to know the past history of people with dementia	4,3	-	21,7	34,8	34,8
It is possible to enjoy interacting with people with dementia	4,3	8,7	30,4	26,1	30,4
I feel relaxed around people with dementia	13	-	65,2	8,7	13
People with dementia can enjoy life	13	8,7	4,3	56,5	17,4
People with dementia can feel when others are kind to them	13	-	21,7	43,5	21,7
I feel frustrated because I do not know how to help people with dementia	13	-	13	26,1	47,8
I cannot imagine caring for someone with dementia	43,5	17,4	13	17,4	8,7
I admire the coping skills of people with dementia	30,4	-	17,4	34,8	17,4
We can do a lot now to improve the lives of people with dementia	13	-	13	17,4	56,5
Difficult behaviors may be a form of communication for people with dementia	4,3	8,7	47,8	8,7	30,4

For the purpose of analyzing the differences in the intensity of attitude towards dementia in relation to group (general population or medical staff), average results were calculated (Table 3).

By examining the results presented in Table 3. it is possible to notice that the attitudes of the examined groups on most variables are slightly positive, with the difference between the general population and the medical staff. Medical staff shows more sense of social comfort with people with dementia and more knowledge.

Table 3. Descriptive indicators of the differences in average scores on the Dementia Attitudes Scale for the general population and medical staff

Item	General population	Medical staff
It is rewarding to work with people with dementia	3,18	3,08
I am afraid of people with dementia*	1,92	1,43
People with dementia can be creative*	3,60	2,73
I feel confident around people with dementia	2,88	2,65
I am comfortable touching people with dementia*	3,45	3,95
I feel uncomfortable being around people with dementia	2,24	2,04
Every person with dementia has different needs	4,07	4,04
I am not very familiar with dementia*	3,77	2,78
I would avoid an agitated person with dementia*	3,16	2,56
People with dementia like having familiar things nearby	3,56	3,78
It is important to know the past history of people with dementia	4,01	4,04
It is possible to enjoy interacting with people with dementia	3,83	3,65
I feel relaxed around people with dementia	3,33	3,08
People with dementia can enjoy life	3,79	3,56
People with dementia can feel when others are kind to them	4,04	3,60
I feel frustrated because I do not know how to help people with dementia*	3,41	1,91
I cannot imagine caring for someone with dementia*	2,94	2,30
I admire the coping skills of people with dementia*	4	3,08
We can do a lot now to improve the lives of people with dementia	4,32	4,04
Difficult behaviors may be a form of communication for people with dementia	3,45	3,52

* Significant difference between general population respondents and medical staff respondents

The t-test results presented in Table 4. show that there are statistically significant differences between general population and medical staff at average values of social comfort factor ($t = 4.57$, $p = 0.001$) and on knowledge factor ($t = 1.76$, $p = 0.08$).

Table 4. Results of testing significance of differences at average values of attitudes towards dementia between the general population and the medical staff

Variables		General population		Medical staff		t test	df	p
		\bar{x}_1	SD_1	\bar{x}_2	SD_2			
Social factor	comfort	3,16	0,383	2,71	0,57	4,57	127	0,001
Knowledge factor		3,88	0,57	3,60	1,08	1,76	127	0,08

Results of Mann-Whitney U shown there are statistically significant differences at seven items of social comfort factor: "I'm afraid of people with dementia" ($U = 833$, $p = 0.008$), "People with dementia can be creative" ($U = 677$; $p = 0.001$), " I am comfortable touching people with dementia " ($U = 895$; $p = 0.039$), " I am not very familiar with dementia " ($U = 751$, $p = 0.003$), " I would avoid an agitated person with dementia „ ($U = 893$, $p = 0.04$), "I'm frustrated because I do not know how to help demented people" ($U = 425$; $p = 0.001$), " I cannot imagine caring for someone with dementia " ($U = 871$; $p = 0.02$) and on one item of the knowledge factor " I admire the coping skills of people with dementia " ($U = 824$, $p = 0.01$).

DISCUSSION

Knowledge about dementia and attitudes towards dementia are identified as variables that correlate positively to preventive behaviors (Young-Whee, Sun-Mi, Ok-Ran, Soo-Youn and Hye-Bin, 2009). The importance of information about the nature of attitudes towards people with dementia is reflected in the ability to reduce stigma associated with dementia (Werner and Davidson, 2004). Changes in medical staff attitudes toward people with dementia are extremely important (Kada, 2016). Medical staff attitudes and beliefs are important predictors of patient-centered care (Burshnic, Douglas and Barker, 2018).

There is little evidence of how the general population, especially those who are not affected by dementia, experience aging and dementia (Hossain, Dewey, Crossland, Stores, Hakak and Khan, 2017). Researches across the world have shown a number of factors that influence knowledge about elderly and attitudes towards elderly. Some of these factors are: education, experience and social contact with the elderly (Alamri and Xiao, 2017). The general population show the level of uncertainty of knowledge about dementia, how dementia develops, what are its symptoms, how it is perceived and treated (Martin et al., 2015). In a study conducted by Robinson, Dickinson, Magklara, Newton, Prato and Bamford (2018) participants expressed limited understanding of dementia. The authors emphasize the importance of providing quality information about dementia. Positive attitudes towards dementia have younger persons, especially younger men and individuals with personal dementia experience (Cheston, Hancock and White, 2016). Women of the English speaking area and people with dementia contacts show better knowledge of dementia (Smith, Ali and Quach, 2014). Knowing a person with dementia affects the creation of a more positive attitude towards dementia (Werner, 2005). People who know someone with dementia have more knowledge about dementia, better understand the effects of the disease, and have a better attitude towards dementia (Tan, Hong, Luo, Lo and Yao, 2012). Members of the general population of the Republic of Croatia, territorial and cultural close to Bosnia and Herzegovina, show significantly lower results compared to the medical staff in knowledge about people with dementia and social comfort with people with dementia (Mavrinac, Ćoso and Brekalo, 2016). The results obtained in this study also show that respondents of the general population do not feel comfortable in the presence of people with dementia. Factors affecting attitudes towards people with dementia include: level of education, specialized training, age and work experience (Kada, Nygaard, Mukesh and Geitung, 2009). Most people with medical education have shown a positive attitude towards patients with Alzheimer's dementia, which confirms the findings of the link between diagnostic competency and positive general attitudes (Olafsdóttir, Foldevi and Marcusson, 2001). In the study Ferrari Jacinto, Fortes Villas Boas, Ferreira de Sa Mayoral, and Albuquerque Citero (2016), more than 50% of medical staff showed poor knowledge of the prevalence and frequency of dementia, but showed good knowledge of diagnosis and principles of concern for people with dementia. Although Burshnic, Douglas and Barker (2018) claim that persons with most dementia contact can show the least plausibility of implementing a person-centered approach, Kada (2016) finds that older and more experienced medical workers show a more positive attitude towards people with dementia than the staff that has less than 10 years of work experience.

Medical staff opposite non-medical staff demonstrate greater comfort in working with people with dementia and better knowledge of dementia (Mavrinac, Ćoso and Brekalo, 2016), which is consistent with the results obtained in this research. Also, the results of this study have shown a dose of concern about dementia knowledge at medical staff, which may indicate the need for further training. Medical staff with a higher degree of education are more likely to show a more positive attitude towards people with dementia (Zimmerman et al., 2005). The results of staff training with supplemental programs that include relevant gerontological knowledge, new concepts of care, support and supervision show increased knowledge and new emotional and social attitudes. Additional education results in more professional behavior and greater competencies, as well as increased motivation and quality of work, and greater satisfaction (Bauer Alfredson and Annerstedt, 1994). Medical workers who are more focused on patients and who show more positive attitudes toward people with dementia are more satisfied with their job (Zimmerman et al., 2005).

CONCLUSION

The evident increase in the number of people with dementia around the world is a sort of alarm for the Bosnian society, which points to the need to develop economic and social strategies to deal with the growing problem. However, there is a lack of research in the area of dementia in Bosnia and Herzegovina and there are deficient information about the attitude of the society towards people with dementia. From a social perspective, with a rapidly increasing number of people with dementia due to demographic and health changes, positive attitudes towards aging and dementia guarantee long-term benefits in terms of early recognition and better care for people with dementia. The results of this study have shown that there are statistically significant differences between the general population and the medical staff at the average values of the attitude towards dementia both on the factor of social comfort and on the knowledge factor.

The above results emphasize the importance of informing the general public about gerontological obstacles and problems. Aging is a normal course of human life, however, normal aging should be distinguished from pathological changes that may occur in the third age of life. Education of family members and medical staff with aim of increasing knowledge and influencing on attitudes towards people with dementia can contribute to formation of dementia friendly communities.

REFERENCES

- Age Concern England (2007). Improving services and support for older people with mental health problems. London: Age Concern. [Google Scholar]
- Alamri, B.A. i Xiao, L.D. (2017). Health professionals' knowledge and attitudes toward older people in primary care in Saudi Arabia. *Saudi Medical Journal*, 38(3), 229–236.
- Barkhof, F., Fox, N.C., Bastos-Leite, A.J. & Scheltens, P. (2011). *Neuroimaging in Dementia*. Berlin Heidelberg: Springer-Verlag, 43-57.
- Bauer Alfredson, B. i Annerstedt, L. (1994). Staff attitudes and job satisfaction in the care of demented elderly people: group living compared with long-term care institutions. *Journal of Advanced Nursing*, 20(5), 964-974.
- Beullens, J., Marcoen, A., Jaspaert, H. & Pelemans, W. (1997). Medical students' image of the elderly and the effect of medical education: a literature review. *Tijdschrift voor gerontologie en geriatrie*, 28(4), 178-84.
- Burshnic, V.L., Douglas, N.F., Barker, R.M. (2018). Employee attitudes towards aggression in persons with dementia: Readiness for wider adoption of person-centered frameworks. *Journal of Psychiatric and Mental Health Nursing*, 25(3), 176-187.
- Cheston, R., Hancock, J., & White, P. (2016). A cross-sectional investigation of public attitudes toward dementia in Bristol and South Gloucestershire using the approaches to dementia questionnaire. *International Psychogeriatrics*, 28(10), 1717-1724.
- Ćoso, B. i Mavrinac, S. (2016). Validation od Croatian version of dementia attitudes scale (DAS). *Suvremena psihologija*, 19(1), 5-22.
- Ferrari Jacinto, A., Fortes Villas Boas, P.J., Ferreira de Sa Mayoral, V. i de Albuguerque Citero, V. (2016). Knowledge and attitudes towards dementia in a sample of medical residents from a university-hospital in São Paulo, Brazil. *Dementia & Neuropsychologia*, 10(1), 37-41.

- Ferri, P., Prince, M., Brayne, C., Brodaty, H., Fratiglioni, L., Ganguli, M., Hall, K., Hasegawa, K., Hendrie, H., Huang, Y., Jorm, A., Mathers, C., Menezes, P.R., Rimmer, E. & Scazufca, M. (2006). Global prevalence of dementia: a Delphi consensus study. *The Lancet Neurology*, 5(4), 2112-2117.
- Hossain, M.Z., Dewey, A., Crossland, J., Stores, R., Hakak, Y. i Khan, S.A. (2017). Perception and attitude toward ageing and dementia among the Bangladeshi community in England. *Alzheimers & Dementia, The Journal of Alzheimers Association*, 13(7), 874–875.
- Jonjić, V. (2017). *Stavovi i stereotipi*. Završni rad. Sveučilište u Splitu, Split.
- Laklija, M., Rusac, S. i Žganec, N. (2008). Trendovi u skrbi za osobe starije životne dobi u Republici Hrvatskoj i u zemljama Europske Unije. *Revija za socijalnu politiku*, 15(2), 171-188.
- Kada, S. (2016). Radiographers' attitudes towards persons with dementia. *European Journal of Radiography*, 1(4), 163-168.
- Kada, S., Nygaard, K.A., Mukesh, B.N. i Geitung, J.T. (2009). Staff attitudes towards institutionalised dementia residents. *Journal of Clinical Nursing*, 18(16), 2383-2392.
- Katsumo, T. (2005). Dementia from the inside: How people with early stage dementia evaluate their quality of life. *Ageing and Society*, 25, 197–214.
- Kinney, J.M., Yamashita, T. & Brown, J.S. (2016). Measuring positive attitudes toward persons with dementia: A validation of the Allophilia scale. *Dementia*, 16(8), 1045-1060.
- Martin, S., Fleming, J., Cullum, S., Denning, T., Rait, G., Fox, C., Katona, C., Brayne, C. i LaFortune, L. (2015). Exploring attitudes and preferences for dementia screening in Britain: contributions from carers and the general public. *BMC Geriatrics*, 15, 110.
- Mavrinac, S., Čoso, B. i Brekalo, M. (2016). *Stavovi o demenciji zdravstvenog, nezdravstvenog osoblja i korisnika doma za starije i nemoćne osobe*. Paper presented at the 4th International Scientific Conference All about people: Society and science for integrated care of people. Maribor, Alma Mater Europaea, 51-52.
- Milne, A. (2010). The „D“ word: Reflection on the relationship between stigma, discrimination and dementia. *Journal of Mental Health*, 19(3), 227-233.
- Mimica, N. (2011). Komunikacija s osobom oboljelom od demencije. *Madix: Komunikacijske vještine u medicini*, 91(1), 28-29.
- Mimica, N., Dajčić, V., Dajčić, T., Dajčić, M., Šimić, G., Treščec-Ivičić, M., Hermanović, A. (2010). Alzheimer Disease Societies Croatia – raising awareness and fighting stigma through arts. *Neurologia Croatica*, 59(2), 146-147.
- Mullan, M.A. & Sullivan, K.A. (2015). Positive attitudes and person-centred care predict of sense of competence in dementia care staff. *Aging & Mental Health*, 20(4), 407-414.
- Olafsdottir, M., Foldevi, M. & Marcusson, J. (2001). Dementia in primary care: why the low detection rate? *Scandinavian Journal of Primary Health Care*, 19(3), 194-198.
- Palmore, E. (2001). The ageism survey: first findings. *Gerontologist*, 5, 572-575.
- Pecotić, Z., Babić, T., Dajčić, M. i Zarevski, P. (2001). *Demencija kod Alzheimerove bolesti*. Zagreb: Hrvatska udruga za Alzheimerovu bolest.

Robinson, L., Dickinson, C., Magklara, E., Newton, L., Prato, L. i Bamford C. (2018). Proactive approaches to identifying dementia and dementia risk; a qualitative study of public attitudes and preferences. *BMJ Open* 2018;8:e018677. doi: 10.1136/bmjopen-2017-018677

Salihović, N. (2005). *Poremećaji tečnosti govora*. Tuzla: JU Univerzitet u Tuzli.

Smith, B.J., Ali, S. i Quach, H. (2014). Public knowledge and beliefs about dementia risk reduction: a national survey of Australian. *BMC Public Health*, 14, 661.

Tan, W.J., Hong, S.I., Luo, N., Lo, T.J. i Yap, P. (2012). The lay public's understanding and perception of dementia in a developed Asian nation. *Dementia and Geriatric Cognitive Disorders*, 2, 433–444.

Zimmerman, S., Williams, C.S., Reed, P.S., Boustani, M., Preisser, J.S., Heck, E. i Sloane, P.D. (2005). Attitudes, Stress, and Satisfaction of Staff Who Care for Residents With Dementia. *The Gerontologist*, 45(1), 96–105.

Young-Whee, L., Sum-Mi, W, Ok-Ran, K., Soo-Youn, L. I Hye-Bin, I. (2009). Relationships between Dementia Knowledge, Attitude, Self-Efficacy, and Preventive Behavior among Low Income Middle-Aged Women. *Korean Journal of Adult Nursing*, 21(6), 617-627.

Werner, P. (2005). Social distance towards a person with Alzheimer's disease. *International Journal of Geriatric Psychiatry*, 20(2), 182-188.

Werner, P i Davidson, M. (2004). Emotional reactions of lay persons to someone with Alzheimer's disease. *International Journal of Geriatric Psychiatry*, 19(4), 391–397.

STAVOVI MEDICINSKOG OSOBLJA I OPĆE POPULACIJE PREMA DEMENCIJI U BOSNI I HERCEGOVINI

Sažetak: Istraživanje je provedeno kako bi se usporedili stavovi prema demenciji između medicinskog osoblja i opće populacije. Uzorak je činilo ukupno 129 osoba, od toga 23 medicinska radnika koji direktno rade s osobama treće životne dobi uključujući osobe s demencijama i 106 osoba iz opće populacije. Ispitanici su odgovarali na pitanja iz Skale stava o demencijama. Rezultati su pokazali da postoje statistički značajne razlike između opće populacije i medicinskog osoblja na prosječnim vrijednostima stava prema demenciji i na faktoru ugodnosti i na faktoru znanja. Informiranje opće populacije i dodatne edukacije medicinskog osoblja mogu dovesti do modificiranja stavova i doprinijeti formiranju demenciji prijateljski nastrojenih zajednica.

Ključne riječi: demencija, stavovi, starenje

FAMILY AS A FACTOR FOR RECIDIVISM AMONG CHILDREN IN CONFLICT WITH THE LAW

*Sunčica Dimitrijoska, Professor¹²⁹
Institute for Social Work and Social Policy,
Faculty of Philosophy, University "St. Cyril and Methodius" in Skopje*

*Natasha Bogoevska, Professor¹³⁰
Institute for Social Work and Social Policy,
Faculty of Philosophy, University "St. Cyril and Methodius" in Skopje*

Abstract: *The increase of the number of children who are recidivists in perpetration of criminal acts indicates that there is inappropriate response to the needs of the children. The stratification, poverty and unemployment result with revolt of the children towards the dysfunctional system, which leads to aggressiveness and violence. The family, namely the parents are role models for perception of positive identification at children and imposing of own parenthood styles (authoritarian style, permissive style, democratic style or indifferent style). The dysfunctionality of family leads to incapability for fulfilment of the obligations for assistance, care and protection of the children.*

The conducted research with the families related to the profile of the recidivist children in conflict with the law, resulted with cases of: children living with both parents, children with a status of children born in marriage, family not in position to control the child's behavior, serious social problems in the family, parents with completed primary or secondary education, employed father, unemployed mother, beneficiaries of social financial assistance or with salary above 21.000 denars and children living with the parents in their own house.

The results from the conducted research indicate the need for long-term solutions for proactive interventions through modification of informal and formal mechanisms in line with the needs of the children in conflict with the law. Interventions should be based on professional work with the children, their families, utilization of the local resources in the community through intensive family therapy and established support network; overall planning, implementation, monitoring and evaluation of the interventions; and modification of interventions according to the individual needs of the children.

Key words: *child, family, criminal act, recidivism, risk factors.*

Defining recidivism among children in conflict with the law

Etymologically the term „recidivism “comes from the Latin words prefix *re-* and the verb "cadere" (meaning "to fall") or literally “to fall back”. There are many different synonyms, such as: reversion, relapsing, backsliding”. There are three main definitions of recidivism:

- Criminal-legal definition – according to which recidivism represents a repetitive perpetration of crimes by a person who has previously been convicted for perpetrated crime of similar and/or different nature. The criminal-legal recidivism may be general or special depending on the fact whether the previously convicted person perpetrated a new crime of a same nature as in the previous case (special recidivism) or the newly committed crime is of different nature compared to the crime for which the person was previously convicted (general recidivism).
- Criminological definition - recidivism represents a repeated crime regardless of the sentence for the previously committed crime. In this sense, it would be if a person committed a new

¹²⁹ suncica.dimitrijoska@fzf.ukim.edu.mk

¹³⁰ natasa.bogoevska@fzf.ukim.edu.mk

crime, and there isn't still passed valid verdict which sentences the person for a crime which has been previously committed;

- Penological definition of recidivism - recidivism means that the person has been sentenced again with a measure/sanction after paid penalty/spent time in institution for the previous measure/sanction. The penological recidivism results due to two types of factors:
 - inappropriate social reaction – improper selection of criminal sanction, for previously committed crime, or
 - inadequate treatment in the process of resocialization, that is, inappropriate treatment in educational-correctional institutions where the sanction is taking place.

The recidivism in perpetration of crimes is a very worrying phenomenon and requires appropriate social reaction. In the scientific literature (Milutinović, 1976, Singer, 1996, Lakićević, 2000, Buljubašić, 2008) the recidivism at children perpetrators of crimes is marked as definite indicator for unsuccessful re-socialization measure or lack of appropriate social measures, which is common feature of all recidivisms, regardless of other divisions, meaning that the criminal sanction or other alternative forms of social reactions for the first crime or previously committed crimes, did not give positive results and the children continued to commit other crimes.

Family as a risk factor for recidivism

The family, namely the parents are the *role model for perception of* positive identification of the children and they impose own parental styles (authoritative style, permissive style, democratic style or indifferent style). A dysfunctional family is considered the one which is not in a situation to fulfill the obligations which ensure proper development, assistance and care and protection of the children. The modern family entails feature of a pluralistic family which has changed structure and functions, transformation of emotional and sexual relations, legal, economic and social equality of the woman, and changed attitude between genders, partners with divided parental functions. The family is a complex system that regularly changes. Inside this system, there are several subsystems of which most important are the subsystem parent/child and the sibling's ones.

The reasons for recidivism in perpetration of crimes are very complicated, and the most frequently mentioned factors are different events in the family. The most important factor in the life of the child and in the development of his/her behavior, is the family environment and the family relations.

The families with more family members have several subsystems such as grandfathers/grandchildren, etc. The family as a system, needs to have also adequate relations with the external world, and if these relations do not function properly, the family may lose its identity as a family become isolated from the community in which it exists and functions.

Each family has a different type of functioning regardless of the composition, its past, the personalities within the family. Still, the roles are most frequently guided by the family rules that represent "repeated mode of interaction that is developed by family members (Crosson – Tower, 2005).

The dysfunctional family usually faces one or multiple social problems, such as alcoholism, drug abuse, sexual abuse and family violence, etc. which may significantly contribute for delinquent behavior (Subotin and Odalovik, 2016: 43-55). Conflicts in the family, negative emotional situation, crime and alcoholism in the family, particularly of the parents, lack of attention and following the behavior of the children and lack of involvement of the parents in the everyday life of the children, causes and provokes deviant behavior of the children. Absence of emotional attention, love and parental support and guidance, living in difficult circumstance, suffering psychological and physical abuse, having sense of constant fear and anxiety, or witnessing some kind of violence towards other family members can also provoke deviant behavior. In situations when one of the parents is an alcoholic, the effects of alcoholism have destructive impact on the spouse, and the partner is also not in position to pay attention to the child and its development, because it has to look after, equally or even more, for the partner (Subotin, Odalovik, 2016: 43-55). When the parent feels unsafe and is

under the impact of stress, he/she does not have strength to cope with the daily problems of the child. The duties and responsibilities become more complicated and the parent does not have the strength and energy to cope with the changes in the family.

Due to financial challenges, both parents in the family are forced to work long hours and leave their children to be taken care of by other people, by the grandparents or left on their own. Nowadays, more families experience the economic crisis, which results in increasing in number of divorces, and the relationship parent/child becomes more complicated than in the past.

General data on children in conflict with the law– recidivists

Data presented in this article are gained as a result of the research conducted in twelve centres for social work in Skopje, Kumanovo, Tetovo, Radovish, Kavadarci, Ohrid, Negotino, Shtip, Veles, Bitola, Strumica and Delchevo; as well as in the public institution for children and youth with educational – social problems and deteriorated behavior – Skopje. Total of 104 questionnaires were processed with children in the conflict with the law who repeated the criminal act in 2018.

➤ Gender and ethnic background

Available data from the analyzed files showed that only one child-recidivist was female, while the other 103 children recidivists were male.

All children are citizens of the Republic of Macedonia, but there is a difference in terms of their ethnic background. The level of their participation in the total number of analyzed cases shows significant differences. It is evident that the highest percentage of the children-recidivists are with Macedonian ethnic origin – 38%, followed by children - recidivists with Roma ethnic origin – 33%. The children - recidivists from the Albanian ethnic community amount to 20% of the surveyed children. There is insignificant number of children recidivists with Turkish, Serbian or Bosnak ethnic origin, having in mind the fact that the children from these three ethnic groups participated only with 9% in the total analyzed cases.

The analysis showed that there is no case in which parents belong to different ethnic groups, meaning that there is no risk factor for delinquent behavior at children from „mixed marriages“.

➤ Family situation

In terms of the family situation of the child - recidivist, it's a quite concerning fact that 66% of these children live with both parents, and 71% of the children were born in marriage. The analysis indicates 50% of the children included in the research are neglected without family protection and control of the behavior of the child. In most of the cases, these are extended families incapable to be functional in terms of provision of care, protection, assistance and supervision over the children. This is a result of impact of several reasons that cause dysfunctionality of the family functions: reduced authority of the parents due to consumption of alcohol, verdicts, imprisonment, poor economic situation in the family, unemployment and inability of the parents to reduce the gap between desires, possibilities and needs of the child, leaving the family, divorce and destroyed marriage, new and unstable partnerships.

As indicated by Subotin and Odalovic (2016: 43-55) the dysfunctional family characterized by alcoholism, family conflicts, lack of discipline may trigger delinquent behavior.

Prevailing problems in the family are as follows:

- Bad relationship with the parents, brothers and sisters;
- Conflicting relationship with the parent;
- Criminal behavior of other children in the family (brothers in institution, brothers in prison, perpetration of crime with brother / father);
- One of the parents left the family (mother in new illegitimate marriage; unknown whereabouts of the mother; the child had no contacts with any of the parents; the father left the child; the

father lived in a new illegitimate marriage, unknown whereabouts of the father since the earliest age of the child);

- Both parents left the family – the child lives with the grandmother; the uncle is the guardian of the child; the child is sheltered in an institution for children without parental care;
- Both parents are in prison (for theft, robbery, drug trafficking, child neglect and child maltreatment);
- None of the children (in a family with many children) is not included in the education process (street children);
- Family violence (violence by the father; child victim of family violence by the stepfather);
- The parent is serving time in prison (in most cases the father; in one family both parents are in prison, and one brother in an institution, and the sister in a foster family);
- Family conflicts which reflect on the children (divorce procedure in process);
- Drug abuse in the family (two brothers died of overdose; father is a drug addict; father is in prison due to drug trafficking);
- Alcohol abuse in the family (most frequently, the father abuses alcoholic; in some rare cases, under treatment);
- Nomadic lifestyle of the family (the children are not included in the educational process; absence of elementary housing conditions; father without birth certificate);
- Vagrancy and begging of all family members;
- Chronic disease in the family (depression; psychiatric illnesses; emotional disorders; heart diseases; blindness; schizophrenia);
- Deceased parent, and the other parent has no authority over the child; the other parent left; the other parent has new illegitimate marriage where the child could not adapt due to aggressiveness, anxiety, uncertainty, recklessness, impudence, disrespect, etc.
- The child is not supported by the father in the family (the father manifests resistance and unwillingness to cooperate with the centre for social work instead of participation in activities and implementation of measures for correction of the child's behavior).

➤ **The age of the parents at the time of the birth of the child**

The research team was interested in data regarding the age of the parents at the time of the birth of the child in conflict with the law, mainly in two aspects: whether there are cases of young parents that could be one of the risk factors and whether there are cases of significant differences between the parents and children's ages that could impact on the generational gap and insufficient communication. The results showed that some of the mothers were quite young (15% of the mothers are in the age group between 16-20). The dominant group at both parents in the moment when they became parents is the age group between 26-30. Higher percentage of fathers belong in the age group 31--40, compared to the low percentage of mothers in these age groups. A significant number of respondents (22% of the respondents) did not provide data on their age due to lack of data in the files, not provided information in questionnaires, or due to unknown parent or deceased parent.

➤ **Educational and employment status of the parents**

Previously was elaborated the impact of the family status of the children – recidivists, on the criminal behavior since their early childhood. Another important aspect related to assessing the risk factors for recidivism at children is the level of education of the parents and their employment status.

Both parents of the children – recidivists, in most cases (over 2/3 of all analyzed cases) have primary or secondary education. Around one third of the parents fall into the group of persons with incomplete education, illiterate or persons who don't have any data on education in the file.

The educational status of the parents has an impact on the employment status. The highest percentage are unemployed parents (father 40%, mother 65%). Although, there is assertion that the incriminating behavior of the children partially is a result of the employment status, emancipation and absence of the mother from the home, this cannot be supported by the results from this research. On the contrary, the

fact that 65% of the mothers of the children – recidivists are unemployed, indicates the absence of family care and attention despite the lack of employment obligations. It is quite concerning that in most of the cases, the professional team from the Centre for social work stated that the family is not in position to control the behavior of the child.

The employment and educational status of the parents, as shown by the research results, has significant impact on the behavior of the children.

➤ **Material and housing conditions**

In order to obtain more data on socio-economic status of the families with children recidivist, there was a need for analyses of the material and housing conditions of these families. The results showed as follows:

- most of the employed parents belong to the group with salary above Denar 21.000 (17%),
- most of the unemployed (26%) are beneficiaries of social financial assistance.
- close to ¼ of the surveyed are families without income and those that lack data about concrete income (unknown whereabouts of the parents, child in an institution, child living with relatives, parent in correctional institution, etc.).

The economic situation of the family of the child with delinquent behavior results with two extreme situations: on one hand, the families where the parents are unemployed, experience difficult economic situation due to lack of regular income or if they are beneficiaries of social financial assistance or permanent financial assistance, and on the other hand, families with employed parents, regular and solid income and appropriate housing.

Material situation usually is in line with the housing status of the families, which seems not to be very concerning fact in the analyzed cases. Namely, 44% of the surveyed families have decent housing conditions. However, the first impression is corrected with the fact that close to 30% of the families have unresolved housing situation (no bathroom; improvised dwelling; living in rented premises or with relatives or with unmarried spouses; and there are cases of those living in premises given on use by the local self-government). Analyzed together with the number of families lacking data in the files it appears that significant percentage of the families have serious problems due to unresolved, partially resolved or temporarily resolved housing status.

As a result of the data gathered in the research, it can be confirmed that poverty has impact on perpetration of crimes, as indicated by Skakavac (2014).

➤ **Change of the place of residence**

During the research, information was gathered related to different places of birth and place of residence of the children. It was important to obtain this data, since in the criminal etiology of crime behavior, it is indicated that the internal migration process has undoubtedly significant impact on the adaption of the child in terms of the living environment, adaptation to the new educational environment, change of friends and the behavior with the peers, the sense of uncertainty that may be manifested such as introversion, as well as aggressiveness and stressed frustration.

Nevertheless, it is evident from the obtained data that in the analyzed year, the problems related to change of place of residence compared to the place of birth are completely irrelevant, and they are present in only 13% of the cases and cannot be considered as a risk factor which contributed for appearance or escalation of criminal behavior at children.

Conclusion

Knowledge acquired in this research related to family situation of the children in the conflict of the law as a risk factor for recidivism in committing criminal acts is in the line with the previous gained theoretical and empirical statements. Social problems, such as poverty and unemployment, conflict family relations, drug and alcohol abuse, history of deviant and criminal behavior of the family members leads to the dysfunctionality of family and incapability for fulfilment of the obligations for assistance, care and protection of the children.

Analyses of the gathered data reveals the profile of the recidivist children in conflict with the law as: children living with both parents, children with a status of children born in marriage, family not in position to control the child's behavior, serious social problems in the family, parents with completed primary or secondary education, employed father, unemployed mother, beneficiaries of social financial assistance or with salary above 21.000 denars and children living with the parents in their own house.

The results from the conducted research indicate the need for long-term solutions for proactive interventions through modification of informal and formal mechanisms in line with the needs of the children in conflict with the law. Interventions should be based on professional work with the children, their families, utilization of the local resources in the community through intensive family therapy and established support network; overall planning, implementation, monitoring and evaluation of the interventions; and modification of interventions according to the individual needs of the children. There is a need for enhancing parental skills for ensuring daily functioning of the family in positive, caring family environment, which would stimulate appropriate development of the child and ensure prevention of problematic deviant behavior.

References

- Milutinovic, M. (1990) *Criminology, Sixth edition*, Belgrade: Modern Administration
- Skakavac, T. (2014): *Recidivism of juvenile perpetrators of crimes*. Nis: Faculty of Law – PhD Thesis.
- Subotin, M., Odalovic, T. (2016): *Social-pathological aspects in the family and their impact on the delinquent behavior of the juvenile*. Law – theory and practice, 34, 43-55.
- Buljubašić, S. (2008) *Juvenile Delinquency II Supplemented edition*, Sarajevo: DES
- Crosson-Tower, C. (2005). *Understanding Child Abuse and Neglect (6th ed.)*, Boston: Allyn & Bacon
- Milutinović, M. (1976) *Criminology with basic criminal policy and penology*. Beograd: Modern Administration.
- Singer M. (1996) *Criminology, Second edition*, Zagreb: Globus
- Lakićević, M. (2000) *Methods and techniques of social work III*, Beograd: Faculty of Political Science Belgrade and Association of expert social work providers of the Republic of Serbia
- Law on Juvenile Justice, Official Gazzette of the Republic of Macedonia No.148/2013

**ПОРОДИЦА КАО ФАКТОР РЕЦИДИВИЗМА ДЕЦЕ У ВРШЕЊУ
КРИВИЧНИХ ДЕЛА**

Абстракт: Повећање броја деце који су рецидивисти у вршењу кривичних дела указују на неадекватан одговор на потребе деце. Раслојавање, сиромаштво и незапосленост родитеља деце доводе до револта према нефункционисању система, повећању агресије и насиља. Породица или родитељи су узор за сагледавање позитивне идентификације код деце и намећу властите стилове родитељства (ауторитарни стил, пермисивни стил, демократски стил или равнодушни стил). Дисфункционална породица није у стању да испуни обавезе за правилан развој, помоћ, бригу и заштиту деце.

Сprovedено истраживање о породичним приликама указује да је профил детета-рецидивиста у вршењу кривичних дела дете које: живи са оба родитеља, има статус брачног детета, породица није у стању да контролише своје понашање, постоје озбиљни проблеми у породици, родитељи имају завршену основну или средњу школу, отац ради, мајка не ради, породица користи новћану помоћ или имају плату изнад 21.000 денара и дете живи са родитељима у сопственој кући.

Резултати са спроведеног истраживања показују да постоји потреба за дугорочним решењима за проактивне интервенције кроз модификацију неформалних и формалних механизма за решавање потреба и проблема деце у сукобу са законом. Интервенције требају се базирати на професионалним радом са дететјом, његовој породици и ресурси у локалној заједници, уз интензивну породичну терапију, кроз изградњу мреже подршке, као и комплетно планирање, праћење и евалуацију интервенција, као и њихова модификација у складу са индивидуалним потребама детета.

Кључне речи: дете, породица, кривична дела, рецидивизам, фактори ризика.

UTJECAJ NEPLANIRANE TRUDNOĆE NA PARTNERSKI ODNOS

*Doc. dr. sc. Gorana Bandalović¹³¹
Sveučilište u Splitu
Filozofski fakultet
Odsjek za sociologiju*

Andrea Višić, mag. soc.¹³²

Sažetak: Neplanirana trudnoća je kompleksan i globalan društveni fenomen koji utječe na partnerski odnos. Rezultati dosadašnjih istraživanja pokazuju da skoro polovica trudnoća u SAD-u nije planirana. Žene u velikoj mjeri taj problem rješavaju pobačajem, no povećao se i broj žena koje koriste različite metode kontracepcije. Cilj ovoga rada je ispitati kako neplanirana trudnoća utječe na odnos partnera. U radu se prezentiraju rezultati istraživanja provedenog 2016. godine u gradu Splitu metodom polustrukturiranog intervjua na uzorku od deset sudionika - osam žena i dva muškarca. Sudionici su većinom osobe mlađe životne dobi, visoko obrazovani i zaposleni, koji su imali iskustvo neplanirane trudnoće. Dobiveni rezultati pokazuju da je većina sudionika bila u ozbiljnoj vezi s partnerom prije trudnoće. Međutim, vijest o trudnoći za većinu je ipak bila šokantna, iako su kasnije bili sretni, i oni i roditelji. Većina sudionika je bila sklona sklapanju braka nakon određenog razdoblja trudnoće budući da je brak za njih iznimno važan te smatraju da odgajanje djece unutar bračne institucije ima određene prednosti. Priznaju također da je njihov odnos s partnerom prolazio kroz krizna razdoblja, ali većina ih je ostala u braku i nakon rođenja djeteta. Ipak, sudionici ističu važnost edukacije i primjene kontracepcije u svrhu izbjegavanja neplaniranih trudnoća.

Ključne riječi: neplanirana trudnoća, partnerski odnos, pobačaj, kontracepcija

UVOD

Problem neplanirane trudnoće prepoznat je kao kompleksan i globalan problem budući da se na godišnjoj svjetskoj razini od otprilike 210 milijuna trudnoća čak 79 milijuna procjenjuje neplaniranim, a od toga oko polovice završava pobačajem (Mamboleo prema Tsegaye, Mengistu i Shimeka, 2018). Do neplanirane trudnoće dolazi zbog neupotrebe ili nepravilne upotrebe kontracepcijskih sredstava. Mnogi partneri koji ne planiraju trudnoću uopće ne primjenjuju kontracepciju ili pak primjenjuju onu koja ne pruža dovoljnu zaštitu od trudnoće (Alan Guttmacher Institute, 1999). Partneri također ne koriste određena kontracepcijska sredstva zbog straha od nuspojava, a jedan od razloga nekorisćenja svakako je i neslaganje partnera oko metode kontracepcije. Istraživanja ipak pokazuju da se od kraja 20. stoljeća smanjio broj neplaniranih trudnoća u Europi upravo zato što su partneri postali svjesniji različitih mogućnosti zaštite za vrijeme spolnog odnosa (Singh, Sedgh i Hussain, 2010). Općenito, smanjio se broj i planiranih i neplaniranih trudnoća jer ljudi sve više razmišljaju o svojoj spremnosti za djecu i brak, a nepovoljna financijska situacija, posebice u mlađim godinama tjera ih na odgađanje takvih odluka.

Dosadašnji podaci pokazuju da su neplanirane trudnoće češće kod onih koji imaju prva seksualna iskustva u mlađoj dobi (Askew, 2012), te da djevojke češće zatrudnjuju u mlađim godinama ukoliko su njihove majke ili sestre imale slično iskustvo (Coley RL i Chase-Lansdale PL, 1998 prema Bridges, 2011). Maloljetne majke često propuštaju priliku za stjecanjem obrazovanja i odgovarajućeg

¹³¹ gbandalo@ffst.hr

¹³² andrea.visic90@gmail.com

ekonomskog statusa, pa vrlo često njihova djeca rastu u uvjetima dvostrukog rizika - biološkog i društvenog. Također, prema istraživanjima neudane žene, žene sa nižim stupnjem obrazovanja i nižim socioekonomskim statusom su sklonije neplaniranoj trudnoći (Mosher, Jones i Abma, 2012; Finer i Henshaw, 2006). S druge pak strane, obrazovanije i udane žene su sklonije tome da bolje organiziraju trenutak za trudnoću, što znači da je manja vjerojatnost da će neplanirano zatrudnjeti.

Zbog neplanirane trudnoće mnoge se žene odlučuju za pobačaj, vrlo često ilegalan, a samim time i rizičniji za ženu budući se obavljaju na mjestima gdje ne postoje dovoljno dobri higijenski uvjeti, dovoljno iskustva među stručnim osobljem ili gdje žena neće dobiti adekvatnu njegu neposredno nakon prekida trudnoće (Askew, 2012). Usporedivši udane i neudane žene, stopa neplaniranih trudnoća i pobačaja je veća kod neudanih žena i onih koje žive u kohabitaciji. Stoga, udane žene, ukoliko zatrudne neplanirano, neće napraviti pobačaj u tolikoj mjeri koliko će to napraviti one koje nisu u braku (Finer i Henshaw, 2006). Također, udane žene u većoj mjeri od neudanih koriste kontracepcijska sredstva (Singh, Sedgh i Hussain, 2010).

Potrebno je naglasiti da iskustvo neplanirane trudnoće može utjecati na partnerski odnos. U takvim situacijama žene emotivno pate više od muškaraca pa su dosadašnja istraživanja u SAD-u pokazala izravnu povezanost neplanirane trudnoće i majčinske depresije (Iranfar, Shakeri, Ranjibar, NazhadJafar i Razaie, 2005). Podaci također pokazuju da žene smatraju kako iskustvom neplanirane trudnoće njihov odnos s partnerom postaje intenzivniji, bilo da je riječ o zbližavanju ili udaljavanju partnera. Neke od njih očekuju bolji odnos s partnerom nakon trudnoće, no njihova veza vrlo često završava prekidom (Kendall, Afable-Munsuz, Abery, Schmidt i Santinelli, 2005). Također, veća je šansa da žene koje nisu planirale trudnoću budu izložene nasilju od žena koje su je planirale. No, one koje su manje zlostavljane spadaju u kategoriju obrazovanih žena, boljeg ekonomskog statusa i onih starijih od 20 godina (Goodwin, Gazmararian, Johnson, Gilbert, Saltzman i PRAMS Working Group, 2000).

Statistički podaci za Hrvatsku pokazuju da se u posljednje vrijeme smanjuje broj poroda u adolescentnoj dobi. U 2017. godini zabilježeno je 235 poroda maloljetnica (≤ 17 godina), 752 poroda u mladih punoljetnica (18-19 godina), ukupno 987 poroda u djevojaka ispod 20 navršениh godina života. Ujedno, smanjuje se i broj legalno induciranih pobačaja u svim dobnim kategorijama. Ukoliko sagledamo adolescentice, 2003. godine obavljeno je 494 pobačaja djevojaka u dobi od 15 do 19 godina. Ta se brojka 2017. godine smanjila na 157 pobačaja. U dobnoj kategoriji od 20 do 29 godina, najveći broj pobačaja u posljednje vrijeme zabilježen je 2001. godine kada ih je obavljeno 2 420, dok se ta brojka 2017. godine smanjila na 878 pobačaja. Smanjenje broja pobačaja bilježimo i u kategoriji žena od 30 do 39 godina budući da je 2001. godine obavljeno 2 917 pobačaja, a 2017. godine 1 152, ali i u kategoriji žena od 40 do 49 godina s obzirom na to da se u promatranom razdoblju broj pobačaja sa 685 smanjio na 227 (Hrvatski zavod za javno zdravstvo, 2018).

Ipak, problemu neplanirane trudnoće u Hrvatskoj nije posvećeno dovoljno prostora u znanstvenoj i stručnoj literaturi. Osim dostupnih statističkih podataka, ostali aspekti spomenutog problema nisu istraživani. Upravo iz tog razloga provedeno je sociološko istraživanje (kvalitativno) kako bi se ispitala iskustva sudionika istraživanja i utvrdilo mijenja li se partnerski odnos u trenutku spoznaje o neplaniranoj trudnoći te nakon rađanja djeteta.

METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA

Cilj rada bio je ispitati utjecaj neplanirane trudnoće na partnerski odnos. U skladu s postavljenim ciljem istraživanja postavljena su sljedeća istraživačka pitanja:

Kakva je reakcija partnera na vijest o trudnoći?

Sklapaju li partneri brak zbog trudnoće?

Kakvi su partnerski odnosi nakon rođenja djeteta?

Utječe li neplanirana trudnoća na prekid veze/braka?

Postupak provedbe istraživanja

Istraživanje je provedeno krajem 2016. godine u gradu Splitu. Odabrana je kvalitativna metodologija istraživanja zbog onih pitanja koja ne bi bilo moguće potpuno obuhvatiti metodom ankete budući da se pojedina životna iskustva ispitanika ne mogu predvidjeti pitanjima u upitniku. Stoga je istraživanje provedeno metodom polustrukturiranog intervjua. Protokolom je određen popis okvirnih tema sukladno postavljenim istraživačkim pitanjima. Pitanja su bila otvorenog tipa čime se omogućio razgovor o svim problemima što je sudionicima istraživanja omogućilo da oblikuju odgovore vlastitim riječima i onoliko detaljno i široko koliko su smatrali potrebnim.

Uzorak istraživanja bio je namjerni, a sudionici su birani metodom „snježne grude“. Ukupno je provedeno deset intervjua. Sudionici istraživanja su prethodno bili upoznati s temom istraživanja, povjerljivošću postupka, jamstvom anonimnosti i dobrovoljnoj osnovi sudjelovanja te su svi potpisali informirani pristanak za sudjelovanje u istraživanju.

Bile smo maksimalno fleksibilne u izboru lokacije i vremena provedbe intervjua. Većina intervjua je obavljena u kafiću tijekom njihovog slobodnog vremena, a dvoje sudionika je ispitano u njihovom domu, upravo zbog nedostatka slobodnog vremena. Intervjui su provedeni individualno („licem u lice“) i u prosjeku su trajali oko 20 minuta. Svim je sudionicima prije intervjuiranja objašnjena svrha istraživanja te su im zajamčeni povjerljivost i anonimnost pri prikazivanju rezultata. Razgovor je sniman tonski, a citati su upotrijebljeni doslovno kako su sudionici odgovarali, na standardom jeziku ili dijalektu, kako su i bilježeni. Postupak koji se koristio prilikom obrade podataka jest postupak kvalitativne analize. Dobiveni zvučni zapisi su transkribirani. Nakon toga je uslijedilo iščitavanje prijepisa nekoliko puta kako bi se dobro upoznale s onim što je izrečeno. Označeni su oni dijelovi teksta koji su procijenjeni relevantnima za cilj istraživanja. Slijedeći korak je bilo kodiranje intervjua prema temama koje su se iskristalizirale tijekom čitanja prijepisa. Svaka se tema definirala jednom riječju (izrazom) koja u ovakvoj analizi podataka postaje kod. Na taj su način izjave sudionika sažete u kodove, a potom grupirane u kategorije, pazеći da kategorije i kodovi odgovaraju na istraživačka pitanja. Završni korak analize bilo je pisanje interpretacije nalaza.

Sudionici istraživanja

Uzorak se sastoji od deset sudionika - osam žena i dva muškarca koji su imali iskustvo neplanirane trudnoće. Uvidom u njihove sociodemografske karakteristike, doznaje se da je većina sudionika mlađe životne dobi (25-30 godina), dok je samo jedna sudionica starija (61 godina). Mjesto rođenja svih sudionika je Split i svi su intervjuirani u rodnom gradu.

Sedam sudionika istraživanja je u braku, jedna sudionica je rastavljena (fizički; još uvijek nije razvedena¹³³), jedna sudionica je razvedena i jedna sudionica je u kohabitaciji. Većina sudionika je visoko obrazovana. Tri sudionika završila su Ekonomski fakultet, tri sudionika Filozofski fakultet te dva sudionika Pravni fakultet. Jedna sudionica završila je višu Pomorsku školu, te jedna srednju Ekonomsku školu.

Što se tiče radnog statusa, većina sudionika je zaposlena osim jedne sudionice koja trenutno mijenja posao budući se ne radi o stalnom radnom odnosu.

¹³³ Prema Haralambosu i Holbornu (2002), slom braka može se podijeliti na tri glavne kategorije: 1. razvod, koji znači zakonski prekid braka; 2. rastava, koja znači fizičko razdvajanje supružnika te oni više nemaju zajedničko obitavalište; 3. takozvani „prazni“ brakovi, u kojima supružnici žive zajedno, ostaju pred zakonom u braku, ali brak postoji samo na papiru.

REZULTATI I RASPRAVA
Trudnoća i ljubavni odnosi

Svi sudionici ovog istraživanja bili su u dužim vezama prije neplanirane trudnoće (od jedne do osam godina) koje su, prema njihovom mišljenju, većinom bile ozbiljne.

„Ja i dečko smo bili u vezi osam godina i da, bili smo u ozbiljnoj vezi. Barem su nas tako i drugi doživljavali.“ (Sudionica 7)

„Bila sam u vezi sedam godina i bila je cilo vrijeme ozbiljna veza.“ (Sudionica 6)

Jedna od sudionica je bila u dužoj vezi, ali je imala prekid nakon kojeg nije očekivala pomirbu. Upravo zbog trudnoće su se ponovo povezali i sklopili brak.

„Pa ja i momak smo već dugo godina bili u vezi, ali smo imali jedan dugi prekid od godine dana i mislili smo da je gotovo, ali eto... ponovo smo se povezali i sada je sve ok. Momak, tada se vratio s broda i ponovo smo se počeli dopisivati i u nekom kratkom roku sam ostala trudna, doznala sam već nakon mjesec dana. Iskreno nismo planirali, samo se desilo.“ (Sudionica 10)

Ovo svakako potvrđuje rezultate dosadašnjih istraživanja prema kojima su žene koje nisu u braku i one koje su u kohabitaciji sklonije neplaniranoj trudnoći (Mosher, Jonesi Abma, 2012; Finer i Henshaw, 2006).

Zanimalo nas je kako im se zapravo dogodila trudnoća i nakon koliko vremena su doznali da čekaju dijete. Prema izjavama sudionika, većina ih je saznala za trudnoću unutar mjesec do dva i to nakon kašnjenja menstrualnog ciklusa. Sudionici ističu da nisu koristili kontracepciju ili su je koristili na neprimjeren način, što je u skladu s ranijim istraživanjima (Alan Guttmacher Institute, 1999) prema kojima mnogi partneri koji ne planiraju trudnoću uopće ne primjenjuju kontracepciju ili pak primjenjuju onu koja ne pruža dovoljnu zaštitu od trudnoće. Također, ranija istraživanja (Singh, Sedgh i Hussain, 2010) su pokazala da žene koje nisu u braku manje koriste kontracepciju od udanih žena, što se potvrdilo i u ovom istraživanju.

„Nismo pazili! Doznali smo nakon mjesec ipo dana.“ (Sudionica 1)

„Malo smo imali problema sa zaštitom.“ (Sudionik 8)

„Bilo je neplanirano iako smo poduzeli sve mjere da ne dođe do toga, da se ne dogodi.“ (Sudionica 3)

Analizirale smo reakcije sudionika na vijest o trudnoći. Može se zaključiti da je većina sudionika bila neprijatno iznenađena viješću o trudnoći, no kasnije, oni i njihovi partneri su to u potpunosti prihvatili i bili sretni.

„Iz prve sam bila jako šokirana, nisam znala jel to želim ili ne s obzirom da smo stalno razdvojeni jer on plovi, ali on je reagirao super i uvjerio me da mi to zapravo i možemo uz puste sumnje koje smo imali prije.“ (Sudionica 10)

„Veliki šok i sreća istodobno. Ona je bila presretna baš i bojala se iskreno kako ću ja reagirati. Ma naravno da sam uz nju i da je to moje dite i da ćemo se potruditi oboje da sve to super funkcionira.“ (Sudionik 8)

Ipak, jedna sudionica je razmišljala o pobačaju, koji u konačnici nije napravila.

„Bila sam prestrašena, u šoku. On je rekao da se želi oženiti odmah, nije ništa posebno rekao za trudnoću, bio je ok s tim. Rekla sam mu tada preko telefona. On je bolje prihvatio. Ja sam htjela pobačiti tada.“ (Sudionica 2)

Slične reakcije (iznenađenje-sreća) dijelili su i njihovi roditelji, no majka jedne od sudionica prvotno je inzistirala na pobačaju koji se također nije realizirao.

„Bili su iz početka u šoku i zaprepašteni, ali nakon tog prvotnog iznenađenja, bili su sretni. Nisu inzistirali da se moramo vjenčati.“ (Sudionica 3)

„Bilo je i sriće i šoka i svega. Željeli su da se vjenčamo.“ (Sudionica 5)

„Njegovi roditelji su bili sretni i zadovoljni i prihvatili su tu vijest, a reakcija moje mame je bila da li ja želim možda ići na opciju pobačaja. Nakon nekog vremena su prihvatili i forsirali brak.“ (Sudionica 1)

Ovi nalazi nisu u skladu s rezultatima ranijih istraživanja (Finer i Henshaw, 2006) prema kojima se neudane žene, ukoliko neplanirano zatrudne, češće odlučuju za pobačaj nego za porod.

Sklapanje braka

Prema rezultatima ovog istraživanja, može se zaključiti da mladi imaju običaj sklopiti brak već nekoliko mjeseci nakon saznanja o trudnoći.

„Odlučili smo se na brak nakon tri ipo mjeseca, na pola trudnoće“ (Sudionica 1)

„Nakon tri mjeseca. Nismo čekali da se dijete rodi.“ (Sudionica 2)

Jedna od sudionica nije sklopila brak zbog nepovoljne ekonomske situacije, što je u skladu s ranijim istraživanjima (Bandalović, 2013), ali istovremeno ističe kako bi u budućnosti to željela.

„Pa nismo još ušli u brak, kada budemo finansijski stabilni, ući ćemo. Ionako znamo već godinama da će to bit tako.“ (Sudionica 7)

Većina sudionika je u dogovoru s partnerom donijela odluku o sklapanju braka, no neki i na nagovor partnera. Roditelji su bili presudni u odluci za brak samo kod jedne sudionice istraživanja.

„Pa uz dogovor i pričanje došli smo do odluke da uđemo u brak. Zajednički smo planirali.“ (Sudionica 3)

„On je donio odluku za ulazak u brak.“ (Sudionica 5)

„On je mene zaručio i nisam očekivala brak tako brzo. Jako ugodno iznenađenje.“ (Sudionica 10)

„Roditelji su potaknuli odluku za brak.“ (Sudionica 1)

Zanimalo nas je koliko je sudionicima važna institucija braka te odgoj djece unutar takve zajednice. Mišljenja sudionika po ovom pitanju itekako su podijeljena. Dok neki sudionici ističu važnost bračne zajednice za odgoj djece, neki brak smatraju samo „papirom“:

„A važno mi je mislim, bitno je da oba roditelja žive skupa i budu skupa jer je to normalno i bolje za dijete, normalno je da dijete odrasta uz oba roditelja, ja sam za to da su oba roditelja u braku i da sve to ide svojim tokom. Važna je bračna zajednica za odgoj djeteta.“ (Sudionica 6)

„Ma nije mi važno, to mi je samo papir i ko oće neka planira dijete u obitelji. Ko neće, neka rodi dijete u vezi. Potpuno mi je svejedno.“ (Sudionik 8)

„Nije mi važan, nakon svega šta sam prošla iskreno sve manje vjerujem u brak i da on spašava sve. Bitno je zadržati svojevolljno dijete, a za bit u braku neka svako odluči kako želi.“ (Sudionica 10)

Kod nekih sudionika istaknuli su se tradicionalni stavovi prema kojima je dijete razlog zbog kojeg bi sklopili brak.

„Oboje smo pričali o tome i logički nam je došlo da to moramo napraviti sad zbog djeteta, ali smatram da bi brak kasnije i došao.“ (Sudionik 8)

„Pa oboje, dogovarali smo se prije isto, ali nas je trudnoća ubrzala.“ (Sudionica 9)

Rođenje djeteta

Većina sudionika istraživanja željela je dijete s partnerom, ali ne u tom trenutku kada se trudnoća dogodila. S obzirom na to da su bili u dugim vezama, može se zaključiti da se vrijeme planiranja obitelji s godinama sve više odgađa. Mladi sve kasnije sklapaju brak i žene u kasnijoj dobi rađaju

djecu, što je u skladu s ranijim istraživanjima (Bandalović, 2013; Akrap i Čipin, 2008; Akrap i Čipin, 2006).

„Bila je ozbiljna veza, da, ali ne u tom trenutku, pričali smo o tome, ali u nekoj daljnjoj budućnosti.“ (Sudionica 3)

„Pa jesam, naravno! Ali definitivno kasnije.“ (Sudionica 9)

Svi sudionici ističu da je nakon rođenja djeteta njihov odnos prolazio kroz krizne situacije, s obzirom na to da nisu bili spremni na takav događaj, te su se odjednom susreli s nizom novih problema i pitanja. I ranija istraživanja su ukazala na utjecaj neplanirane trudnoće na partnerski odnos, no, sudionici ovog istraživanja ističu kako je u takvim situacijama od primarne važnosti razumijevanje i potpora partnera.

„Bilo je svađa jer je to velika promjena koja je iziskivala veliku prilagodbu i naravno da je bilo naporno i bilo je nesuglasica, ali mislim da je to normalno i da je to dio svake veze, pogotovo kad dobiješ novo biće za koje se moraš brinuti, a obaveze te čekaju.“ (Sudionica 3)

„Kad imaš dvoje mladih ljudi koji još nisu zagazili u život i nemaju osigurana radna mjesta ni vlastiti stambeni prostor, poprilično je bilo nategnuto što je i normalno, tako da je bilo teških situacija, ali s vremenom radiš na tim stvarima i na kraju krajeva sve ti ovisi o potpori s druge strane.“ (Sudionica 4)

Dvije sudionice (razvedena i rastavljena) upravo takve stresne situacije smatraju krivcima za slom braka.

„Da, bilo je puno ozbiljnih svađa, nesuglasica i to nas je udaljilo i osjetili smo da ljubav slabi.“ (Sudionica 5)

„Uglavnom sam se ja brinila oko male, njega nije ni bilo puno kod kuće jer je puno putovao i radio po Europi. Više smo se tad svađali, ali nikad oko djeteta, uvijek smo se oko toga mogli dogovoriti, dosta smo složni oko tog pravca kako to treba izgledati i on je super otac, ali jednostavno nije tip osobe za brak i zajednicu kakvu ja želim, to je jedan od razloga. Kad se on vratio počeli smo više vremena provoditi skupa, tad sam ja vidila da to nije to.“ (Sudionica 1)

Privatnost partnera je sudionicima bitan faktor u braku. Ističu da, kada je dijete malo i spava s njima u sobi, partneri imaju manje privatnosti. No, to se s vremenom promijeni kada dijete preseli u vlastitu sobu. Neovisno o tome, neki sudionici smatraju da se privatnost uvijek može pronaći ukoliko to partneri žele.

„Je, dijete je bilo s nama u sobi. Patio je odnos jer su mi tu bili i od muža roditelji. Jednosoban stan i nema tu privatnosti.“ (Sudionica 1)

„Dijete je spavalo u našoj sobi i da, imali smo privatnosti. Apsolutno nije bilo problema oko privatnosti niti je utjecalo na išta loše.“ (Sudionica 5)

„Spava s nama iako nekad baba oće da je s njom ali mi ne damo (smijeh). Još je mal i onda stvarno treba bit pažljiv koliko mu treba sna ili hrane. Imamo privatnosti dovoljno, ma i za još jedno dte kasnije. Sve se može kad se hoće. Uvik ga neko pričuva kad mi moramo ili izać ili malo odmorit. To je obitelj.“ (Sudionica 8)

Prekid odnosa

S obzirom da su neka ranija istraživanja (Kendall, Afsar-Munsuz, Abery, Schmidt i Santinelli, 2005) pokazala da neplanirana trudnoća negativno utječe na partnerski odnos i često dovodi do prekida veze/braka, zanimao nas je bračni status sudionika istraživanja. Kao što je ranije navedeno, sedam od deset sudionika ovog istraživanja, nakon neplanirane trudnoće i nakon rođenja djeteta i dalje je u braku, a jedna je sudionica u kohabitaciji (partneri planiraju brak kada budu financijski stabilni). Jedna je sudionica razvedena i jedna rastavljena.

„Zakonski nismo, samo smo fizički rastavljeni. Ja sam potaknula, da se njega pita on ne bi, njemu je to bilo super. Već dve godine mi razgovaramo o tome i znamo da će doći do toga i stalno smo čekali neki pravi ili bolji moment dok nismo skužili da to neće nikad doći i da se moramo razdvojiti i da smo bolje osobe kad se razdvojimo. Mi nekih misec dana ne živimo skupa tako da još je to novo i malo sam usamljena, ali ipak se osjećam mirnije i zadovoljnije.“ (Sudionica 1)

„Da, odlično se osjećam i ja sam potaknula razvod.“ (Sudionica 5)

Stoga, rezultati ovog istraživanja nisu u skladu s ranijim istraživanjima budući da je većina sudionika u skladnom braku, ali svi oni ističu važnost kontracepcije u situacijama u kojima partneri ne žele neplanirano postati roditelji.

„Zaštita! (...) Nemojte se zezat ako niste spremni jer nemate pojma kako je to nagla promjena u životu. Jako velika.“ (Sudionik 8)

Također, treba naglasiti kako neke sudionice ističu važnost istinske ljubavi prema partneru bez koje ne bi sklopile brak i rodile dijete.

„Pazite se i štitite. Meni je sreća šta volim svog partnera, inače bi imala veliki problem oko toga i vjerovatno bi pobacila.“ (Sudionica 7)

„Ja da nekoga ne volim ne bi se sigurno radi djeteta udavala, mislim da bi se konstantno svađali i ne bi funkcionirali i dite trpi.“ (Sudionica 9)

ZAKLJUČAK

Utjecaj neplanirane trudnoće na odnos partnera nije dovoljno istražena tema, kako u Hrvatskoj tako i u svijetu. Ovim radom nastojalo se utvrditi kako sudionici koji imaju iskustvo neplanirane trudnoće gledaju na brak i kako neplanirana trudnoća utječe na njihov odnos s partnerom. Rezultati provedenog istraživanja su pokazali da je većina sudionika prije trudnoće bila u ozbiljnoj i dugoj vezi. Budući da nisu planirali dijete u tom trenutku, vijest o trudnoći za njih je bila iznenađenje, ali u konačnici je predstavljala veliku sreću za partnere i njihove roditelje. Iako je trudnoća bila neplanirana, većina sudionika je dogovorno sklopila brak i to par mjeseci nakon saznanja o trudnoći. Partneri svoj odnos drže ozbiljnim i smatraju da bi prije ili kasnije stupili u brak da se trudnoća i nije dogodila. Nakon ulaska u brak i rođenja djeteta dolazi u pitanje važna komponenta svakog odnosa, a to je privatnost i intimnost partnera. U tom smislu, sudionici smatraju da im privatnosti nije nedostajalo, no ipak ističu kako su nakon rođenja djeteta prolazili stresne situacije koje su podrškom partnera i međusobnim razumijevanjem prebrodili. Dvije sudionice svoj su brak okončale nakon rođenja djeteta te drže da su njihovi odnosi slabili sa svađama i lošim dogovorima oko odgoja djeteta. Ostali sudionici su ostali u braku kojega opisuju sretnim i nadasve skladnim. S obzirom na sve, sudionici ističu važnost kontracepcije u situacijama u kojima partneri ne žele neplanirano postati roditelji. Konačno, potrebno je naglasiti da rezultati ovog istraživanja nisu u skladu s ranijima prema kojima su žene s nižim stupnjem obrazovanja sklonije neplaniranoj trudnoći. Sudionici ovog istraživanja su većinom visoko obrazovani te se pokazalo da im je od presudne važnosti duljina veze kao i ozbiljnost iste kako bi odlučili o ishodu neplanirane trudnoće i sklapanju braka.

LITERATURA

- Akrap, A., Čipin, I. (2008). Stambeni problemi, produženi život s roditeljima i odgoda ulaska u brak u Hrvatskoj. *Revija za socijalnu politiku*, 15(3), 415-434
- Akrap, A., Čipin, I. (2006). *Socijalitetni sterilitet - zašto smo neoženjeni i neudane*. Zagreb: Ministarstvo obitelji, branitelja i međugeneracijske solidarnosti.
- Alan Guttmacher Institute (1999). *Sharing Responsibility: Women, Society and Abortion Worldwid*. New York: AGI. Dostupno na: <https://www.guttmacher.org/sites/default/files/pdfs/pubs/sharing.pdf>.

- Askew, I. (2012). *Causes and Consequences of Unintended Pregnancy in Developing Countries*. Population Council. Dostupno na: https://assets.publishing.service.gov.uk/media/57a08a6ded915d3cfd000766/2012ICCR_Askew.pdf
- Bandalović, G. (2013). *Sociološka analiza preferencija mladih prema tipovima obiteljskih zajednica*. Doktorska disertacija. Zagreb: Filozofski fakultet.
- Bridges, E. (2011). *Unintended Pregnancy Among Young People in the United States. Dismantling Structural Barriers to Prevention*. Washington DC: Advocates for Youth. Dostupno na: <https://advocatesforyouth.org/resources/health-information/unintended-pregnancy-among-young-people-in-the-united-states>
- Finer, L.B., Henshaw, S.K. (2006). Disparities in Rates of Unintended Pregnancy in the United States, 1994 and 2001. *Perspectives on Sexual and Reproductive Health*, 38(2), 90-96.
- Goodwin, M. M., Gazmararian, J., Johnson, C., Gilbert, B., Saltzman, L., PRAMS Working Group (2000). Pregnancy Intendedness and Physical Abuse Around the Time of Pregnancy: Findings from the Pregnancy Risk Assessment Monitoring System, 1996-1997. *Maternal & Child Health Journal*, 4(2), 85-92.
- Haralambos, M., Holborn, M. (2002). *Sociologija: teme i perspektive*. Zagreb: Golden marketing.
- Hrvatski zavod za javno zdravstvo (2018). *Hrvatski zdravstveno-statistički ljetopis za 2017. godinu*. Zagreb: HZJZ. Dostupno na: https://www.hzjz.hr/wpcontent/uploads/2019/03/Ljetopis_2017.pdf
- Iranfar, I., Shakeri, J., Ranjibar, M., NazhadJafar, P., Razaie, M. (2005). Is Unintended Pregnancy a Risk Factor for Depression in Iranian Women? *Eastern Mediterranean Health Journal*, 11(4), 618-624. Dostupno na: http://applications.emro.who.int/emhj/1104/11_4_2005_618_624.pdf
- Kendall, C., Afafe-Munsuz, A., Abern, A., Schmidt, N., Santinelli, J. (2005). Understanding Pregnancy in a Population of Inner-City Women in New Orleans: Results of Qualitative Research. *Social Science & Medicine*, 60(2), 297-311.
- Mosher, W.D., Jones, J., Abma, J.C. (2012). Intended and Unintended Births in the United States: 1982-2010. *National Health Statistics Reports*, 55(55), 1-28.
- Singh, S., Sedgh, G., Hussain, R. (2010). Unintended Pregnancy: Worldwide Levels, Trends, and Outcomes. *Studies in Family Planning*, 41(4), 241-250. Dostupno na: <http://mpts101.org/docs/SinghSFP-UnintendedPregnancy.pdf>
- Tsegaye, A.T., Mengistu, M., Shimeka, A. (2018). Prevalence of unintended pregnancy and associated factors among married women in west Belesa Woreda, Northwest Ethiopia, 2016 *Reproductive Health*, 15(1), 1-8. Dostupno na: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC6286561/>

IMPACT OF UNPLANNED PREGNANCY ON PARTNER RELATIONSHIP

Abstract: *Unplanned pregnancy is a complex and global social phenomenon that affects on partner relationship. The results of recent studies show that almost half of the pregnancies in the United States is not planned. Women largely overcome this problem by abortion, and there is an increase in the number of women using different contraception methods. The aim of this paper is to examine how unplanned pregnancy affects on partner relationships. The paper presents the results of the research conducted in 2016 in the city of Split by a semi-structured interview on a sample of ten participants - eight women and two men. Participants were mostly young persons, highly educated and employed, who had experience of unplanned pregnancy. The obtained results show that most of the participants were in serious relationship with their partner before pregnancy. However, the news of pregnancy for most was still shocking, though later they and their parents were all happy. Most of participants were prone to enter the marriage after a certain period of pregnancy because the marriage is extremely important to them and they consider that raising children in marriage has certain advantages. They also acknowledge that relationship with their partner has gone through crisis periods, but most of them remained married after childbirth. However, participants emphasize the importance of education and contraception in order to avoid unplanned pregnancies.*

Key words: *unplanned pregnancy, partner relationship, abortion, contraception*

MLADI U BOSNI I HERCEGOVINI – MARGINALIZACIJA NA DJELU

Dr. sc. Amer Osmić, docent¹³⁴

Odsjek za sociologiju, Fakultet političkih nauka Univerziteta u Sarajevu

Mr. sc.. Enita Čustović, viši asistent¹³⁵

Odsjek za žurnalistiku/komunikologiju, Fakultet političkih nauka Univerziteta u Sarajevu

Sažetak: Iako se posljednjih godina mladima u Bosni i Hercegovini, na različite načine, pokušava dati na značaju, činjenica je da su oni zbog, prije svega nepostojanja planskog i sistemskog profiliranja na tržištu rada, a potom i zapošljavanja - na marginama društva. Uzme li se u obzir činjenica da mladi, kao starosna grupa stanovništva od 14 do 29 godina prolaze i različite životne faze (pritom različitog porijekla i imovinskog statusa) – primarno, sekundarno i ponekad tercijarno školovanje nakon čega bi trebala nastupiti faza osamostaljenja. Međutim, to je otežano ili potpuno onemogućeno zbog faktora poput nemogućnosti pronalaska zaposlenja, siromaštva, neriješenog stambenog pitanja, susretanja sa korupcijom, diskriminacijom i različitim oblicima nasilja. Svi navedeni faktori u mnogim slučajevima produkuju društvene prepreke i probleme koji neminovno dovode do nemogućnosti zasnivanja porodice zbog prije svega neriješenih egzistencijalnih pitanja, kod određenog procenta mladih i susretanja s bolešću, invaliditetom, socijalnom isključenošću, različitim vidovima ovisnosti te nerijetko i sukobom sa zakonom i etiketiranjem kao narkomana ili ovisnika.

Rad osim pomenutog analizira i problematizira i odnos medija spram mladih kao potencijalno marginalizirane grupe. U normalnim okolnostima, mlade generacije su najveća dragocjenost svakog društva. Nasuprot tome, u zapuštenim društvima, u koja očigledno možemo uvrstiti i bosanskohercegovačko, mladi su prepušteni sami sebi, potisnuti na marginu, galantno ih se odriče i predaje drugima, iako to predstavlja nenadoknadiv gubitak za te zajednice.

Ključne riječi: Bosna i Hercegovina, diskriminacija, marginalizacija, mladi, socijalna isključenost

Uvod

Pojam marginalizacije i pojam diskriminacije u svakodnevnoj komunikaciji, ali i u širem društvenom kontekstu, nerijetko se poistovjećuju, stoga je prije detaljnije pojmovne i suštinske analize „marginalizacije“ nužno napraviti distinkciju između spomenuta dva pojma. Naime, marginalizacija podrazumijeva proces u kojem pojedinci, manje ili veće grupe bivaju manje ili više isključeni iz različitih socijalnih interakcija i društvenih sistema, te pomjereni na marginu društva ili izvan njega i time svrstani u marginalizirane grupe. „Pojam potiče iz funkcionalističkog okružja u kojem označava one društvene grupe unutar neke šire zajednice koje nemaju velik uticaj na osnovne društvene interakcije i procese, tj. društvene tokove života. One su potisnute na „rub društva“, marginalizirane, odgurnute od „središnjeg društva“. Tako se marginalna grupa može pojmiti kao socijalna grupa na periferiji u nekoj određenoj društvenoj strukturi i na periferiji društvene moći bez značajnog uticaja na bitne društvene tokove i politička zbivanja uopće. Oni koji su gurnuti na rub društva nemaju socijalnu zaštitu, obolijevaju često i umiru od gladi i iscrpljenosti. Naravno, različita društva posjeduju različite grupe koje su marginalizirane, a to su najčešće: nacionalne manjine, mladi, Romi, domaćice, prestupnici, boemi i sl.“ (Lavić 2014: 438-439). Nasuprot tome, „diskriminacija (lat. *discriminare* – razlučivati, dijeliti, odvajati, praviti razliku), obespravljeno, umanjeno ili ograničeno prava, ponižavanje pojedinca ili grupa ljudi u okviru neke šire političke, društvene ili državne formacije iz

¹³⁴ amer.osmic@fpn.unsa.ba

¹³⁵ enita.custovic@fpn.unsa.ba

vjerskih, rasnih, nacionalnih, socijalnih političkih, ekonomskih i drugih razloga” (Lavić 2014: 161-162).

Postavljajući i projicirajući marginalizaciju i diskriminaciju na istu, komparativnu ravan, ne može se sa sigurnošću tvrditi šta dovodi do čega, odnosno, da li konstantno potiskivanje na marginu društva dovodi do diskriminacije ili je obrnuto – marginalizacija posljedica diskriminacije. Postoje teoretičari koji tvrde i jedno i drugo, no posmatrajući marginalizirane grupe u savremenom bosanskohercegovačkom društvu, gotovo je nemoguće odrediti koji bi od ova dva pojma bio „širi“ i uključivao onaj drugi. Najkorektnije bi, čini se, bilo vjerovati da se ova dva pojma nalaze u stalnom prožimanju, suodnosu i međusobnom ekstremiziranju. Stavljajući u kontekst pomenutog mlade u Bosni i Hercegovini i „provlačeći“ ih kroz sve stadije i oblike marginalizacije, pa i diskriminacije, postaje jasno da oni (u većoj ili manjoj mjeri) ispoljavaju djelimičnu ili potpunu isključenost u društvu¹³⁶, o čemu će u nastavku rada biti riječi. Jasno je da će zbog sveobuhvatnosti pristupa – primarno analizi marginalizacije mladih u savremenom bosanskohercegovačkom društvu – u određenim dijelovima neizostavno biti riječi i o diskriminaciji mladih.¹³⁷

Ko su mladi i zašto su nam oni važni?

Prilikom identificiranja mladih kao marginaliziranih grupa u društvu, i polazišne osnove „Mladi u Bosni i Hercegovini su u većoj ili manjoj mjeri, prema različitim osnovama, marginalizirana grupa društva“, pri čemu bi mladi bili nepromjenjiva, a marginalizacija promjenjiva varijabla, spornim bi se mogla učiniti premisa kojom se vodimo – jesu li mladi uopće marginalizirani i nije li mladost i širok dijapazon mogućnosti koje im se nude garant opcija koje negiraju isključenost iz društva? Međutim, u kontekstu društva kakvo je bosanskohercegovačko o marginalizaciji mladih ne samo da se može *a priori* govoriti, nego je nužno o tome progovoriti što je moguće glasnije. Mladi, kao starosna grupa stanovništva od 14 do 24 godina¹³⁸ (u našem istraživanju proširili smo starosnu populaciju mladih do 29 godina iz razloga što je Bosna i Hercegovina država koju karakterizira produžena mladost odnosno kasni proces osamostaljivanja koji u prosjeku nastupa u 29. godini života) prolaze i različite životne faze (pritom različitog porijekla i imovinskog statusa) – primarno, sekundarno i ponekad tercijarno školovanje nakon čega bi trebala nastupiti faza osamostaljenja. Međutim, to je otežano ili potpuno onemogućeno zbog faktora poput nemogućnosti pronalaska zaposlenja, siromaštva, neriješenog stambenog pitanja, susretanja sa korupcijom, diskriminacijom i različitim oblicima nasilja, koje mladi percipiraju kao društvo nejednakih šansi. Svi navedeni faktori u mnogim slučajevima produkuju društvene prepreke i probleme koji neminovno dovode do nemogućnosti zasnivanja porodice zbog prije svega neriješenih egzistencijalnih pitanja, kod određenog procenta mladih i susretanja s bolešću, invaliditetom, socijalnom isključenošću, različitim vidovima ovisnosti te nerijetko i sukobom sa zakonom i etiketiranjem mladih kao narkomana ili ovisnika. Dakako da bosanskohercegovački kontekst društvene stvarnosti produkuje i marginalizaciju i diskriminaciju koja se ispoljava u vidu etničkih i vjerskih isključenosti ionako marginalizirane grupe mladih. Zbog svega navedenog populacija mladih često biva lišena mnogih prava i mogućnosti da stečenim znanjima, vještinama i kompetencijama ravnopravno participira u društvenom životu Bosne i Hercegovine. Time, sve što bi u odnosu na ostale grupe stanovništva mladima trebala biti prednost – postaje

¹³⁶ Također, v. Socijalna marginalizacija u Bosni i Hercegovini, dostupno na:

<http://library.fes.de/pdf-files/bueros/sarajevo/06851.pdf>

¹³⁷ Ovdje je nužno spomenuti da je većina oblika diskriminacije opisana i navedena u Zakonu o zabrani diskriminacije Bosne i Hercegovine. Cijeli Zakon je dostupan na: <file:///Users/enitacustovic/Downloads/Zakon%20o%20zabrani%20diskriminacije%20-%20Neslu%C5%BEbeni%20pre%C4%8Di%C5%A1%C4%87eni%20tekst%20B.pdf>

¹³⁸ Prema UN-ovoj definiciji dobi mladih, koja će ovdje biti korištena: <https://www.un.org/esa/socdev/documents/youth/fact-sheets/youth-definition.pdf>

nedostatak. Pritom, i njihova razmišljanja, stavovi i sistem vrijednosti u pogledu njih samih (mladi o sebi) idu u prilog tretiranju mladih kao marginalizirane grupe, što će i analiza podataka prikupljenih kroz empirijsku verifikaciju na terenu, pokazati.

U cilju što sveobuhvatnije analize mladih kao marginalizirane grupe, u obzir će biti uzeta i interpretacija stavova i viđenja mladih spram određenih pitanja kao što su slobodno vrijeme mladih i način korištenja, životni stil mladih, porodica i prijatelji, obrazovanje, zapošljavanje, politika, mobilnost, sistem vrijednosti i dr. Ovi nalazi i rezultati istraživanja na terenu i stavljanje u kontekst bosanskohercegovačke društvene stvarnosti, osim primarnog doprinosa za analizu marginaliziranosti, direktno će doprinijeti upotpunjavanju vrlo konkretnih preporuka za poboljšanje općenitog položaja mladih u Bosni i Hercegovini. Zahvaljujući i dostupnoj Studiji o mladima u Bosni i Hercegovini¹³⁹ iz 2015. godine i 2019. godine, komparativnom analizom, dijahronijski, moguće je pratiti stanje i eventualne promjene u stavovima o vlastitom položaju mladih, te dati prognoze u kom pravcu položaj mladih ide. U tom smislu, zanimljive su i percepcije mladih spram njihovih vizija budućnosti. Posebno zanimljivim čini se i odnos medija spram mladih kao potencijalno marginalizirane grupe, naročito kada je riječ o sve učestalijim „bombastičnim“ naslovima o broju nezaposlenih mladih u Bosni i Hercegovini, kontinuiranom odlasku mladih iz zemlje, pisanjima o mladima u rubrici crne hronike, što bi u okviru zasebnog rada moglo biti istraženo, sa davanjem preporuka za poboljšanje medijskog tretmana mladih u Bosni i Hercegovini.¹⁴⁰

Iako se posljednjih godina mladima u Bosni i Hercegovini, na različite načine, pokušava dati na značaj, činjenica je da su oni zbog, prije svega nepostojanja planskog i sistemskog profiliranja na tržištu rada, a potom i zapošljavanja - na marginama društva. U normalnim okolnostima, mlade generacije su najveća dragocjenost svakog društva. Nasuprot tome, u zapuštenim društvima, u koja očigledno možemo uvrstiti i bosanskohercegovačko, mladi su prepušteni sami sebi, potisnuti na marginu, galantno ih se odriče i predaje drugima, iako to predstavlja nenadoknativ gubitak za te zajednice.

Metodološki okvir rada

Pojam marginalizacije mladih, kao istraživački problem, iznimno je složene prirode i ogleda se u mnogo faktora koji se mogu i trebaju mjeriti da bi se dobila cjelovita slika o stanju ove subpopulacije ili društvene grupe u jednom društvu i društvenom kontekstu. Ti faktori se kreću od svakodnevnog života mladih i načina kako provode slobodno vrijeme (želje i mogućnosti), u koga i na koji način imaju povjerenje, kako izgleda sistem vrijednosti koji postavljaju, kako percipiraju društvo u kojem žive, prvenstveno politiku i demokratiju i sl. Zbog velikog broja faktora koji direktno i indirektno utiču na položaj a time i marginalizaciju mladih u određenom društvu u ovom radu biti uzeti u obzir stavovi mladih u odnosu na slobodno vrijeme i kako ga upražnjavaju te koliko su zadovoljni vlastitim životom i kome vjeruju. S tim u vezi i sama metodologija koja je primijenjena u ovom istraživanju klasificirana je kao analitičko-deduktivna.

Problem i hipoteza istraživanja

Problem istraživanja koji se nameće u kontekstu u kojem živimo jeste - da li su mladi u Bosni i Hercegovini jedna od najranjivijih društvenih grupa prema kojoj se kontinuirano vrši marginalizacija kroz društvene dinamike i nebrigu koju osjećaju? Sam istraživački postupak počinje s hipotetičkim

¹³⁹ Žiga J.; Turčilo L.; Osmić A.; Bašić S.; Džananović Miraščija N.; Kapidžić D. i Brkić Šmigoc J. (2015): *Studija o mladima u Bosni i Hercegovini*, Friedrich Ebert Stiftung, Sarajevo, dostupna na: <http://library.fes.de/pdf-files/bueros/sarajevo/11436.pdf>

¹⁴⁰ U tom smislu, važno je pomenuti i Priručnik o diskriminaciji, namijenjen novinarima i novinarkama u Bosni i Hercegovini, dostupan na:

http://www.diskriminacija.ba/sites/default/files/O_diskriminaciji_-_prirucnik.pdf

okvirom koji je determiniran kroz generalnu hipotezu rada koja glasi: *Mladi u Bosni i Hercegovini su u većoj ili manjoj mjeri, prema različitim osnovama, marginalizirana društvena grupa.*

Uzorak istraživanja

U istraživanju koje je obavljeno u periodu mart – april 2018. godine sudjelovalo je 1000 mladih ljudi sa područja cijele Bosne i Hercegovine. Istraživanje je provedeno slučajnim stratificiranim načinom uzorkovanja, gdje je prvi stratum bio teritorijalni na nivou društveno-političke uređenosti države, a zatim se vodilo računa o geografskoj zastupljenosti ispitanika. Na osnovu ovog načina uzorkovanja dobila se reprezentativnost ispitane populacije mladih od 14 do 29 godina, te se može smatrati da bi i 90% mladih u Bosni i Hercegovini na postavljena pitanja odgovorilo na isti način kao i ispitana populacija uzorka. Struktura uzorka prema dobi, spolu i naseljenosti je izgledala ovako:

Tabela 1 *Spolna i starosna struktura mladih u BiH (u procentima)*¹⁴¹

Spol	
Žensko	51,3
Muško	48,7
Dob (M=22,04)	
14 - 17 godina	20,9
18 - 22 godina	34,7
više od 23 godine	44,4

Prema etničkoj strukturi ispitane populacije 49,7% ispitanih navelo je da su Bošnjaci, 13,9% Hrvati i 32,8% Srbi, Ostalih je 0,8%, dok je na ovo pitanje odbilo odgovoriti 2,8% ispitanika. Kada je riječ o religijskoj identifikaciji 48,9% ispitanih je navelo da je islamske, 34,9% pravoslavne i 13,6% rimokatoličke vjere. Prema tipu naselja, ispitanici češće žive u gradu (57,2%) nego na selu (42,8%). Na osnovu veličine naselja, ispitanici mladi ljudi dominantno žive u naseljima koja imaju do 2.000 stanovnika (46,2%), dok 7,0% ispitanih živi u gradovima sa više od 100.000 stanovnika, što je detaljnije prikazano u narednoj tabeli.

Tabela 2 *Veličina naselja prema broju stanovnika u kojem žive mladi (u procentima)*

Veličina naselja	
ispod 2.000	46,4
2.000 – 4.999	9,1
5.000 – 9.999	8,5
10.000 – 19.999	11,1
20.000 – 49.999	8,0
50.000 – 99.999	9,9
iznad 100.000	7,0

Prema dobivenim podacima iz Studije o mladima u Bosni i Hercegovini za 2018/2019. godinu¹⁴² prosječna mlada osoba koja živi u Bosni i Hercegovini može se okarakterizirati na sljedeći način - u „prosjeku ima 22 godine, živi u naselju/selu koje nema više od 2.000 stanovnika. Najčešće je nezaposlena i ne traži zaposlenje ako se ne nalazi u sekundarnoj ili tercijarnoj fazi obrazovanja. Živi u domaćinstvu koje ima 3,57 članova, te ima vlastitu sobu i internet konekciju. Domaćinstvo u kojem živi prema karakteristikama opremljenosti i kvalitete života ima sve potrebne elemente koji

¹⁴¹ Istraživanje provedeno u saradnji Instituta za društvena istraživanja Fakulteta političkih nauka i Friedrich Ebert Fondacije u sklopu projekta Studija o mladima 2018/19.

¹⁴² Studija dostupna na: <http://library.fes.de/pdf-files/bueros/sarajevo/15288.pdf>

podrazumijevaju prosječan životni standard (veš mašina, perilica posuda, kompjuter, automobil). Slobodno vrijeme provodi uglavnom sa društvom u kafićima, te ne posjećuje kulturne događaje niti putuje mnogo, što se može dovesti u vezu sa veoma niskim ili nikakvim primanjima koje ima i nema mogućnost da pridonese kućnom budžetu, nego je za sve svoje aktivnosti ovisan o pomoći roditelja. Zbog svega navedenog, gotovo da i nema procesa osamostaljenja, pogotovo ako je nezaposlen/a te su prosječne godine stupanja u brak i formiranja porodice, zbog percipirane nesigurnosti u budućnost sve veće“ (Turčilo i ostali 2019: 60).

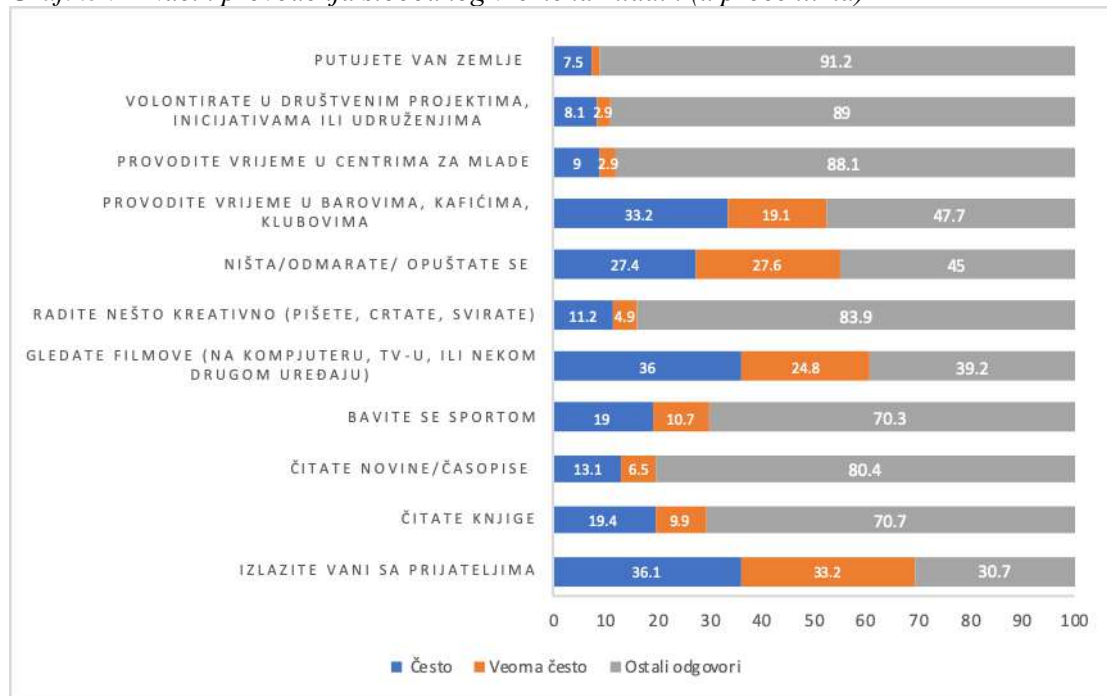
Postupci prikupljanja i obrade podataka

Postupak prikupljanja podataka odvijao se uz pomoć kvantitativnog pristupa i primjenom metoda za prikupljanje podataka, tehnikom anketiranja i mjernim instrumentom anketnog upitnika. Prikupljeni su stavovi, mišljenja, viđenja, očekivanja te razumijevanje promjena životnih okolnosti osoba od 14 do 29 godina. Podaci su u toku terenskog rada prikupljeni primjenom *CAPI tehnike* koja podrazumijeva kompjuterski podržano anketiranje licem u lice. Nakon što je završen proces prikupljanja podataka, pristupilo se analizi dobivenih podataka pomoću softverskog paketa SPSS Statistics. Za obradu podataka korištena je jednovarijantna statistička analiza koja podrazumijeva da su podaci prezentirani opisno, raspoređivanjem odgovora u apsolutnim i relativnim vrijednostima.

Rezultati istraživanja i diskusija

Jedan od pokazatelja koji govore o brizi određenog društva prema mladoj populaciji jeste i spoznaja kako i na koji način mladi provode svoje slobodno vrijeme, jer to pokazuje koje mogućnosti su im ponuđene u skladu sa njihovom potrebama. Na osnovu dobivenih podataka stječe se dojam da mladi najčešće svoje slobodno vrijeme provode na način da se samoorganiziraju i ne percipiraju značajnije motive koje im društvena zajednica nudi da bi to vrijeme koje tretiraju kao slobodno iskoristili u neku svrhu stjecanja dodatnih vještina, kompetencija ili kvalifikacija o čemu detaljnije govori naredni grafikon.

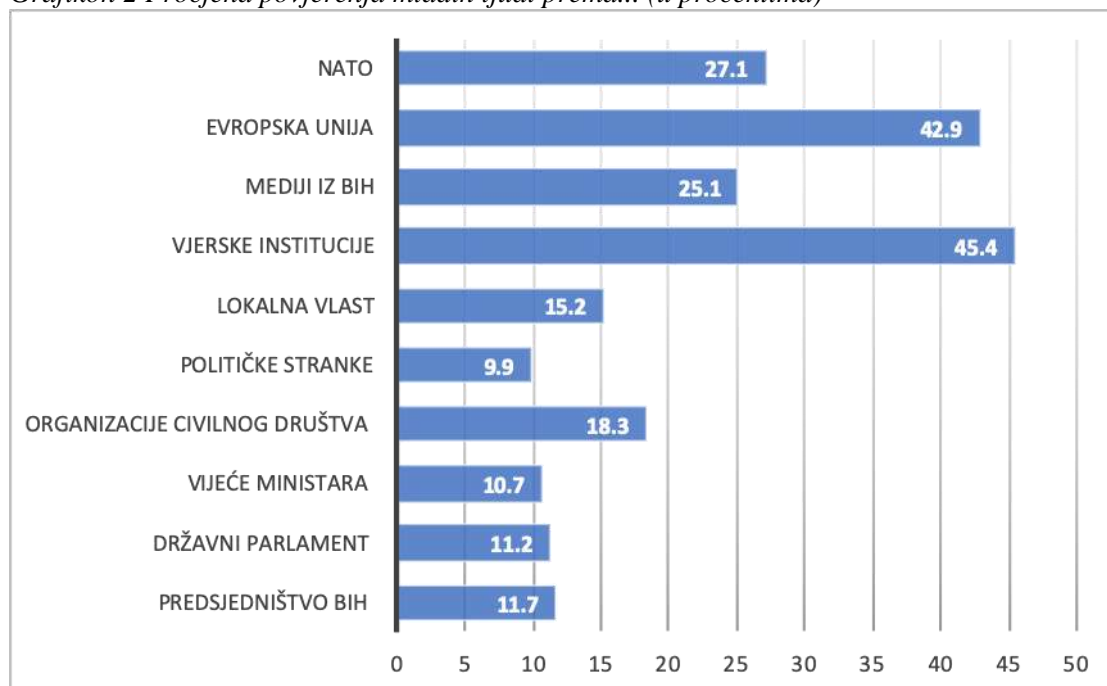
Grafikon 1 Način provođenja slobodnog vremena mladih (u procentima)

Iz prezentiranog grafikona jasno se vidi da mladi ljudi najčešće svoje slobodno vrijeme provode u izlascima sa prijateljima u barovima, kafićima i klubovima i gledanjem filmova, dok najmanji dio svoga vremena provode u putovanjima, volontiranju i centrima za mlade. Također, mladi ljudi nemaju izgrađenu naviku čitanja ili bavljenja sportom. Ovi pokazatelji ukazuju na činjenicu da

mladi ljudi u Bosni i Hercegovini nemaju adekvatnu ponudu aktivnosti koje mogu upražnjavati u toku slobodnog vremena, te su prinuđeni, kako je prethodno spomenuto, na samoorganizaciju koja se najčešće svodi na kontakte sa prijateljima u kafićima. Zabrinjavajući je pokazatelj marginalizacije ove grupe bosanskohercegovačke populacije i kroz stavove mladih koji su naveli da često ili vrlo često svoje slobodno vrijeme provode ne radeći ništa, odnosno odmaraju se ili se opuštaju bez određene aktivnosti. Navedeni rezultati upućuju i na potrebu da se ispituju stavovi o povjerenju mladih prema donosiocima odluka koje kroje njihovu svakodnevnicu i stvaraju ambijent koji zadovoljava njihove potrebe, kako u formalnom smislu (obrazovanje, zapošljivost, sigurnost i zdravlje), tako i u neformalnom smislu, kroz razne programe na koje se mladi mogu uključiti (besplatni kursevi za stjecanje određenih kompetencija, vještina i znanja, sportskih aktivnosti i aktivnosti za razonodu). Kada se analiziraju dobiveni podaci, uočava se da mladi imaju najmanje povjerenje u donosioc političkih odluka neovisno o nivou državnog odlučivanja, odnosno mladi najmanje vjeruju političarima, što pokazuje naredni grafikon.

Grafikon 2 Procjena povjerenja mladih ljudi prema... (u procentima)

Na osnovu prezentiranih i prikupljenih podataka može se konstatirati da su mladi dominantno u poziciji da se osjećaju zaboravljeno i marginalizirano, jer nemaju percepciju da je u društvu u kojem žive nekome (prvenstveno donosiocima političkih odluka) stalo do njihovog uspjeha i zadovoljstva. Zbog toga ne čude njihovi stavovi o zadovoljstvu društvenog stanja u Bosni i Hercegovini koje ocjenjuju vrlo nepovoljnim u raznim segmentima, s tim da su veoma zadovoljni prilikama u porodici i krugom prijatelja. Mladi percipiraju da žive u društvu koje ne nudi jednake šanse mladima koji nemaju poznanstva, prijatelje i/ili rodbinu na pozicijama koje im mogu garantirati zaposlenje ili druge benefite, pa tako svoju budućnost u narednih deset godina u Bosni i Hercegovini ne vide značajno boljom od one danas. Zbog percipirane nebrige i nemogućnosti sudjelovanja u društvenim tokovima, mnoge mlade osobe jedini izlaz vide u tome da napuste Bosnu i Hercegovinu i svoju budućnost grade u nekoj od zemalja Zapadne Evrope. Na osnovu svih prezentiranih i prikupljenih pokazatelja, može se konstatirati da mladima u Bosni i Hercegovini nedostaje vizija bolje države koja će u centar staviti njihove brige i raditi na tome da olakša svakodnevni život mlade osobe kroz kratkoročne i dugoročne strategije koje u planovima donosioca političkih odluka u Bosni i Hercegovini mladi ne prepoznaju.

Zaključna razmatranja:

Na osnovu visokog stupnja percipirane marginalizacije mladih ljudi u bosanskohercegovačkom društvu, nužno je poduzeti određene korake koji će mlade osobe postaviti u položaj koji njihovi vršnjaci u zemljama Zapadne Evrope odavno uživaju, a tu prvenstveno mislimo na promoviranje pozitivnih vrijednosti društvenih promjena i promoviranje ostanka, a ne odlaska mladih iz zemlje. Nužno je „uspostaviti i finansirati centre za mlade, usmjerene na interakciju među mladima i kreativno razmišljanje. Programe koji će biti realizovani u tim centrima trebaju dizajnirati i provoditi sami mladi. Na ovaj način bi se stvorili uslovi za uspostavljanje vertikalnih odnosa i razvijanje socijalnog kapitala u funkciji razvoja“ (Turčilo i ostali 2019: 61). Nužno je da donosioci političkih odluka naročito na lokalnom nivou čine značajnije napore kako bi privukli mlađu populaciju i time povećali angažiranost mladih ljudi u lokalnoj zajednici, jer ako su mladi uključeni u oblikovanje njihovih zajednica, oni će moći kreirati sadržaje i aktivnosti koje će im umanjiti percipiranu marginaliziranost u društvenoj dinamici. Dakako da bi svaki od navedenih i u ovom radu spomenutih problema s kojim se mladi u Bosni i Hercegovini susreću, odnosno segmenata marginalizacije mladih, zavrijedio biti predmetom zasebne analize i istraživanja, s davanjem jasnih preporuka za poboljšanje sveukupnog društvenog položaja mladih u savremenom bosanskohercegovačkom društvu.

Literatura:

Lavić, Senadin (2014) Leksikon socioloških pojmova, Fakultet političkih nauka, Sarajevo.
Priručnik o diskriminaciji, namijenjen novinarima i novinarkama u Bosni i Hercegovini, dostupan na: http://www.diskriminacija.ba/sites/default/files/O_diskriminaciji_-_prirucnik.pdf
Socijalna marginalizacija u Bosni i Hercegovini, dostupno na: <http://library.fes.de/pdf-files/bueros/sarajevo/06851.pdf>
Turčilo, L.; Osmić, A.; Kapidžić, D.; Šadić, S.; Žiga, J.; Dudić, A. (2019): *Studija o mladima u Bosni i Hercegovini 2018/19*, Friedrich Ebert Stiftung eV., Sarajevo, dostupna na: <http://library.fes.de/pdf-files/bueros/sarajevo/15288.pdf>
Zakon o zabrani diskriminacije u Bosni i Hercegovini, dostupan na: <file:///Users/enitacustovic/Downloads/Zakon%20o%20zabrani%20diskriminacije%20-%20Neslu%C5%BEbeni%20pre%C4%8Di%C5%A1%C4%87eni%20tekst%20B.pdf>
Žiga J.; Turčilo L.; Osmić A.; Bašić S.; Džananović Mirasčija N.; Kapidžić D. i Brkić Šmigoc J. (2015): *Studija o mladima u Bosni i Hercegovini*, Friedrich Ebert Stiftung, Sarajevo, dostupna na: <http://library.fes.de/pdf-files/bueros/sarajevo/11436.pdf>

YOUTH IN BOSNIA AND HERZEGOVINA – MARGINALISATION IN ACTION

Abstract: *While in recent years' young people in Bosnia and Herzegovina try to make a difference in different ways, the fact is that they are due primarily to the lack of planning and systematic profiling on the labor market and then employment - on the margins of society. Because youth, as an age group of 14 to 29 years, pass through different stages of life (with different origins and property status) - primary, secondary and sometimes tertiary education, after which the phase of independence of youth from yours parents should occur. However, this is hampered or completely blocked by factors such as the inability to find employment, poverty, unresolved housing issues, confrontation with corruption, discrimination and various forms of violence. All these factors in many cases produce social barriers and problems that lead to the impossibility of family establishment. Among thus the paper also analyzes and addresses the relationship of media towards young people as a potentially marginalized group. Under normal circumstances, younger generations are the greatest preciousness of every society. But in neglected societies, which obviously include Bosnian-Herzegovinian, youth are left to themselves, suppressed on the margins, renouncing them discretely and surrendering to others, though it represents an inexhaustible loss for those communities.*

Key words: *Bosnia and Herzegovina, discrimination, marginalization, social exclusion, youth*

SOCIJALNA ISKLJUČENOST – SUPROTNOST ODRŽIVOM RAZVOJU DRUŠTVA

Dragana Vilić

*Doktor socioloških nauka, vanredni profesor
Ekonomski fakultet Univerziteta u Banjoj Luci**

Apstrakt: U radu se analizira socijalna isključenost kao suprotnost održivom razvoju društva. Sintagmom održivi razvoj označava se razvoj društva kojim se u sadašnjosti i u budućnosti stvaraju pretpostavke za dostojanstven život svih ljudi na Planeti. On se ostvaruje kroz ekonomski rast (privredna efikasnost) i jednake mogućnosti za sve ljude u pogledu pristupa i učestvovanja u raspodjeli svih resursa i zadovoljavanja raznovrsnih potreba (socijalna jednakost/pravda), pri čemu se vodi računa o životnoj sredini (njena zaštita i očuvanje). Značajan pokazatelj problema sa kojima se suočava društvo jeste postojanje siromaštva i socijalnih nejednakosti, sa kojima je povezana socijalna isključenost. Ona podrazumijeva načine i mehanizme kojima pojedinci, društvene grupe, zajednice i/ili dijelovi populacije bivaju isključeni iz šire društvene zajednice (ne učestvuju u raspodjeli društvenih, kulturnih, socijalnih, ekonomskih i interpersonalnih resursa). Bolje rečeno, ona ukazuje na slabu socijalnu integraciju, slabe socijalne kontakte, neravnomjernu raspodjelu materijalnih i socijalnih resursa, nejednake prilike za sve, slabu socijalnu solidarnost, neadekvatnu primjenu i provođenje normi i standarda u pogledu zaštite ljudskih prava. Stoga, kako bi se obezbijedile pretpostavke za održivi razvoj društva, neophodno je globalno partnerstvo svih društvenih subjekata zasnovano na globalnoj solidarnosti (konzistentnost procesa promjena i upotrebe/raspodjele resursa s potrebama sadašnjih i budućih generacija, bogatih i siromašnih zemalja, usmjeravanje ljudskih djelatnosti u pravcu održavanja i obezbjeđivanja ekološke, socijalne, ekonomske, političke i kulturne ravnoteže).

KLjučne riječi: Održivi razvoj, socijalna isključenost, globalno partnerstvo.

UVOD

Iako je postignut napredak u rješavanju razvojnih problema u mnogim oblastima društva (smanjivanje ekstremnog siromaštva, povećanje broja osoba koje imaju pristup obrazovanju, širenje informacione i komunikacione tehnologije i sl.), i dalje se susrećemo sa velikim izazovima održivom razvoju (siromaštvo, nejednakosti unutar i između zemalja, nezaposlenost, terorizam, humanitarne krize, iscrpljivanje prirodnih resursa i sl.). Suočavanje sa ovim izazovima predstavlja neophodnu pretpostavku za održivi razvoj, to jest za dostojanstven život, razvoj i opstanak čovječanstva u sadašnjosti i u budućnosti. Održivi razvoj ima tri međusobno uravnotežene i integrisane dimenzije: ekonomsku, socijalnu i ekološku (United Nations, 2015).

Značajan pokazatelj problema sa kojima se suočava društvo jeste postojanje siromaštva i socijalnih nejednakosti koje su „inkubator za nepravdu i nestabilnost“ (Hobsbaum, 2008: 43, prema Kovačević & Petrović, 2018: 31). Sa njima je povezana socijalna isključenost - pokazatelj slabljenja veza pojedinaca i društva te gubljenja njihove uloge u društvu. Njom se obuhvata trajna, višedimenzionalna i višestruko uslovljena deprivacija pojedinaca i društvenih grupa, koja se ne može lako prevazići. Socijalna isključenost podrazumijeva načine i mehanizme kojima pojedinci, društvene grupe, zajednice i/ili dijelovi populacije bivaju isključeni iz šire društvene zajednice. Oni ne čestvuju u raspodjeli društvenih, kulturnih, socijalnih, ekonomskih i interpersonalnih resursa (školovanje, pristup zdravstvenim i socijalnim uslugama, konzumiranje kulturnih proizvoda, učestvovanje na tržištu rada i sl.) (Šijaković & Vilić, 2013: 177). Dakle, ona ukazuje na slabu socijalnu integraciju, slabe socijalne kontakte (socijalna izolacija), neravnomjernu raspodjelu materijalnih i socijalnih resursa, nejednake

* dragana.vilic@ef.unibl.org

prilike za sve, slabu socijalnu solidarnost, neadekvatnu primjenu i provođenje normi i standarda u pogledu zaštite ljudskih prava.

Kako bi se obezbijedile pretpostavke za održivi razvoj društva, u svim njegovim dimenzijama, neophodno je globalno partnerstvo svih društvenih subjekata, zasnovano na globalnoj solidarnosti. To podrazumijeva konzistentnost procesa promjena (tehnoloških, institucionalnih i sl.) i upotrebe (i raspodjele) resursa s potrebama sadašnjih i budućih generacija, bogatih i siromašnih zemalja, te usmjeravanje ljudskih djelatnosti u pravcu održavanja i obezbjeđivanja ekološke, socijalne, ekonomske, političke i kulturne ravnoteže, uz uvažavanje etičkih principa (Leksikon održivog razvoja, dop.hr). Ovim bi se stvorile, jednako za sve ljude, mogućnosti pristupa svim resursima i učestvovanja u njihovoj raspodjeli, uživanje fizičkog, materijalnog i socijalnog blagostanja i sigurnosti, poštovanje ljudskih prava i sloboda, poštovanje različitosti (rasne, etničke i kulturne), usklađivanje čovjekovih aktivnosti s prirodom i sl. (United Nations, 2015).

U radu se analizira socijalna isključenost kao suprotnosti održivom razvoju društva u svim njegovim dimenzijama.

Održivi razvoj – pojam

Već u XIX vijeku nalazimo sintagmu „održivi razvoj“ (eng. sustainability), upotrebljenu u vezi sa gospodarenjem prirodnim resursom - šumom. Ona u sebi sjedinjuje, na prvi pogled, protivrječnost: „održivost“ - (kružni) proces koji se može ponavljati beskonačno, nikad ne dolazeći do kraja (kao kružno kretanje energije i materije u prirodi) i „razvoj“ – proces stalnog unapređivanja, rasta, nadgradnje (materijalnih ili nematerijalnih dobara), u kojem se istovremeno sublimiraju destruktivne i izgrađuju stvaralačke potrebe, i proizvode sredstva kojim se one zadovoljavaju. Ovo otežava precizno definisanje i tumačenje pojma održivi razvoj. On može označavati način života (biološkog i/ili socijalnog) i djelovanja kojim se obezbjeđuje održanje/samoodržanje, reprodukcija/samoreprodukcija, obnavljanje/samoodnavljanje (Leksikon održivog razvoja, dop.hr). Održivi razvoj, definisan 80-ih godina XX vijeka, podrazumijeva korišćenje prirodnih resursa i stvorenih dobara na način da se omogući svim ljudima (posebno onim u stanju siromaštva) u sadašnjosti i u budućnosti da zadovolje svoje potrebe. U dokumentima kanadske vlade ovaj pojam korišćen je ranih osamdesetih godina prošlog vijeka kao pojam sa antropocentričnim značenjem (Sociološki rečnik, 2007: 376-377, u Šijaković & Vilić, 2013: 179). Postoje različite definicije održivog razvoja, ali najčešće se upotrebljava definicija Ujedinjenih nacija. Na poziv ove Organizacije, Svjetska komisija za životnu sredinu i razvoj, kojom je predsjedavala Gro Harlem Bruntland (Gro Harlem Brundtland), u svom izvještaju „Naša zajednička budućnost“^{**} (1987.), sačinila je definiciju održivog razvoja kao razvoja „koji zadovoljava potrebe sadašnjice, pri čemu ne ugrožava sposobnost budućih generacija da zadovolje svoje potrebe“. Ovdje se jasno izdvajaju njegove tri međusobno uravnotežene i integrisane komponente (dimenzije): zaštita (očuvanje) životne sredine, ekonomski rast (privredna efikasnost) i socijalna jednakost (pravda) (Mehatronika, 2019).

Odbijajući da podrži argumente ekologa iz 70-ih godina prošlog vijeka protiv ekonomskog rasta, definicija održivog razvoja G. H. Bruntlandove predstavlja zaokret u odnosu na takve pokušaje. „On podržava poticanje rasta u zemljama u razvoju kao uvjet iskorjenjivanja siromaštva i podmirivanja osnovnih potreba tamošnjih ljudi uz poticanje veće brige za okoliš i rast koji je manje materijalno i energetski intenzivan i ujednačen u svom učinku“ (Leksikon održivog razvoja, dop.hr). Dakle, kao pretpostavka za razvoj i opstanak čovječanstva u sadašnjosti i u budućnosti, održivi razvoj može se „posmatrati iz različitih aspekata: ekološkog (izvorno značenje), ekonomskog (trajan i kvalitetan privredni rast), socijalnog (pravednu raspodelu i uživanje rezultata rasta među sektorima, regionima i glavnim društvenim grupama), političkog (legitimitet, stabilnost i odsustvo socijalnih i političkih tenzija) i kulturnog (očuvanje kulturnog identiteta i razvoj sadržaja kulture u smislu očuvanja i koegzistencije multikulturalnosti)“ (Sociološki rečnik, 2007: 376-377, u Šijaković & Vilić, 2013: 179).

Izdvajaju se dva ekstremna tumačenja održivog razvoja: slabi koji se temelji na razmjeni između dvije vrste kapitala - ekonomskog i sredinskog (samo jedan dodatni oblik kapitala), pri čemu

^{**} Ovaj Izvještaj je sačinila tzv. Bruntlandova komisija koja je ime dobila po Gro Harlem Brundtland, norveškoj političarki, diplomati i ljekaru.

ukupna količina kapitala treba da ostane nepromijenjena. U kasnijim tumačenjima, prednost ima ekonomski rast ostvaren zahvaljujući tehnološkom razvoju i kroz međunarodnu razmjenu, kojim se stvaraju uslovi i resursi (ljudski, ekonomski, tehnološki kapital) za zadovoljavanje potreba rastućeg čovječanstva. U ovim tumačenjima održivog razvoja nisu redefinisane potrebe i promjene u potrošnji, ali prepoznate su njegove tri ključne dimenzije (Leksikon održivog razvoja). Dakle, obezbjeđivanje održivog razvoja zahtijeva „izradu modela koji na kvalitetan način zadovoljavaju društveno-ekonomske potrebe i interese građana, a istovremeno uklanjaju ili znatno smanjuju uticaje koji prete ili štete životnoj sredini i prirodnim resursima“ (Mehatronika, 2019). On podrazumijeva konzistentnost procesa promjena (tehnoloških, institucionalnih i sl.) i upotrebe (i raspodjele) resursa s potrebama sadašnjih i budućih generacija, bogatih i siromašnih zemalja, te usmjeravanje ljudskih djelatnosti u pravcu održanja i obezbjeđivanja ekološke, socijane, ekonomske, političke i kulturne ravnoteže, uz uvažavanje etičkih principa. Njegovo obezbjeđivanje zahtijeva ne samo aktivnosti na nacionalnom nivou, već međunarodnu saradnju (Leksikon održivog razvoja, dop.hr).

Povodom obilježavanja sedamdeset godina postojanja Ujedinjenih nacija, na Samitu o održivom razvoju, održanom 25 – 27. septembra 2015. godine, države-članice su usvojile Program održivog razvoja do 2030. godine (Agenda 2030), kojim je definisano 17 globalnih ciljeva održivog razvoja (sa 169 povezanih, integrisanih i nedjeljivih ciljeva).** „Ciljevi održivog razvoja predstavljaju plan za stvaranje bolje i održive budućnosti za cijeli svijet. Oni se bave globalnim izazovima sa kojima se suočavamo, uključujući one koji se odnose na siromaštvo, nejednakost, klimu, degradaciju okoliša, prosperitet, mir i pravdu. Ciljevi se međusobno povezuju i da ne ostavljaju nikoga iza sebe, važno je da postignemo svaki cilj do 2030“ (Ujedinjene nacije u Bosni i Hercegovini, 2015). U realizaciju ovoga plana biće uključene sve zemlje i svi zainteresovani društveni subjekti, koji će međusobno da sarađuju. Neophodne su hitne aktivnosti kako bi se svijet vratio na održiv i siguran put - da svi ljudi mogu da ispune svoj potencijal u dostojanstvu, jednakosti (prosperitetni i ispunjeni životi) i u zdravom okruženju (usklađenost ekonomskog, društvenog i tehnološkog napretka sa prirodom), te pruži podrška društvima koja su pravedna, inkluzivna, mirna, bez straha i nasilja (United Nations, 2015: 5-6).

Socijalna isključenost – pojam

Za označavanje novih izvora društvene nejednakosti sociolozi su ustanovili termin socijalna isključenost (socijalna ekskluzija), kojim su označili načine i mehanizme isključivanja pojedinaca ili društvenih grupa iz šire društvene zajednice usljed uskraćenosti za mogućnosti i uslove neophodne za život, a koji su dostupni većini populacije (Gidens, 2005, str. 328, u Šijaković & Vilić, 2013: 176). Ovaj novi koncept je prihvaćen na istraživačkom i socijalno-političkom nivou u prethodnih nekoliko

*** Implementacija ovih ciljeva započela je 1. januara 2016. godine. Oni usmjeravaju odluke koje će se donositi u narednih petanest godina, s namjerom da se nadogradi i dovrši ono što se nije uspjelo postići Milenijumskim razvojnim ciljevima ključnim za čovječanstvo i za Planetu (osim stalnih razvojnih prioriteta – iskorjenjivanje siromaštva, zdravstvo, obrazovanje, sigurnost hrane i ishrana, postavlja se širok spektar ekonomskih, socijalnih i ekoloških ciljeva), te definišu se načini njihove implementacije. To su sljedeći ciljevi: svijet bez siromaštva; svijet bez gladi; zdravlje i blagostanje; kvalitetno obrazovanje; rodna ravnopravnost; čista voda i sanitarni uslovi; pristupačna energija iz čistih izvora; dostojanstven rad i ekonomski rast; industrija, inovacije i infrastruktura; smanjenje nejednakosti; održivi gradovi i zajednice; odgovorna potrošnja i proizvodnja; očuvanje klime; očuvanje vodenog svijeta; očuvanje života na zemlji; mir, pravda i snažne institucije; partnerstvom do ciljeva (United Nations, 2015: 18). Osim ovoga postoje i različiti programi djelovanja u pogledu održivog razvoja a koji su sastavni dio nove Agende: Istambulska deklaracija i program djelovanja, SIDS Ubrzani modaliteti akcija (SAMOA) putanja, Bečki program djelovanja za zemlje u razvoju za period 2014-2024, Agenda 2063 Afričke unije i program Novog partnerstva za razvoj Afrike. Za ispunjenje ovih ambicioznih ciljeva neophodno je globalno partnerstvo za održivi razvoj, koje će biti podržano konkretnim politikama i akcijama navedenim u dokumentu Treće međunarodne konferencije o finansiranju razvoja, održane u Adis Abebi u periodu 13 – 16. jula 2015. godine. Generalna skupština UN-a je usvojila ovaj akcioni plan, koji je postao sastavni dio Agende. Podrazumijeva mobilizaciju domaćih i međunarodnih javnih finansijskih resursa, po povoljnim uslovima za izgradnju kapaciteta i transfer ekološki prihvatljivih tehnologija u zemlje u razvoju, te privrednih subjekata iz privatnog sektora (od malih preduzeća do multinacionalnih kompanija) (United Nations, 2015: 14).

decenija, potiskujući prethodne, ustaljene koncepte siromaštva i društvene marginalizacije. Evropska komisija pominje prvi put 1988. godine u svojim dokumentima pojam socijalna isključenost (Commins, 1995, u Šućur, 2004: 1). Ovaj pojam postaje 1989. godine sastavnim dijelom preambule Evropske socijalne povelje (dokument Vijeća Evrope o socijalnim pravima), dopunjene 1996. godine uvođenjem novog „prava na zaštitu od siromaštva i socijalne isključenosti“. Četiri godine kasnije na Evroskom vijeću u Lisabonu oblikovana je zajednička strategija Evropske unije (EU) u borbi protiv socijalne isključenosti - tzv. model otvorene koordinacije, koji ima pet elemenata (zajednički ciljevi u području siromaštva i socijalne isključenosti; nacionalni akcijski programi protiv siromaštva i socijalne isključenosti; zajednički memorandum o socijalnom uključivanju; zajednički izvještaj o socijalnom uključivanju; pokazatelji socijalne uključenosti u Evropskoj uniji). Kada je Belgija predsjedavala Evropskom unijom, u drugoj polovini 2001. godine, istaknut je zahtjev za izradu pokazatelja siromaštva i socijalne isključenosti, koji su inicijalno odobreni krajem te godine na samitu Vijeća Evrope u Lakenu - tzv. lakenski pokazatelji - 10 primarnih pokazatelja finansijskog siromaštva i materijalne deprivacije, zaposlenosti, zdravlja i obrazovanja; sekundarni pokazatelji (komplementarni prethodnim, ali ih detaljno razrađuju); pokazatelji koje zemlje same odluče dodati Nacionalnim akcijskim planovima protiv siromaštva i socijalne isključenosti. Ovim su određeni precizni pokazatelji socijalne isključenosti u zemljama Evropske unije – 18 statističkih pokazatelja koji pokrivaju 4 dimenzije socijalne isključenosti: finansijsko siromaštvo (dohodak), zaposlenost (tržište rada), zdravlje i obrazovanje. Pojedine zemlje imaju vlastite definicije socijalne isključenosti (u Velikoj Britaniji međuresorski Odjel za socijalnu isključenost, u Francuskoj je 1998. godine donesen zakon protiv isključenosti) (UNDP Hrvatska, 2006, u Šijaković & Vilić, 2013: 175). Iako su rasprave o socijalnoj isključenosti proširene izvan evropskih okvira (na Samitu Ujedinjenih nacija o društvenom razvoju, održanom 1995. godine u Kopenhagenu, ova tema imala je važno mjesto, prisutan koncept u izjavama američkih političara i sl.), ovaj koncept se može smatrati primarno evropskim. Izvan ovih okvira, u razvijenim i nerazvijenim zemljama koriste se stari koncepti siromaštvo, marginalnost, socijalna zavisnost, nejednakosti i sl. (Gore, 1995; Faria, 1995, u Šućur, 2004: 1).

Pristupi socijalnoj isključenosti u sklopu zemalja Evropske unije uglavnom se naslanjaju na dvije istraživačke tradicije: anglosaksonska tradicija u kojoj je dominantan distribucijski aspekt (dohodak, osnovni elementi životnog standarda, tržište rada, obrazovanje, stambeni uslovi, zdravlje i rezidencijalni prostor) i francuska tradicija u kojoj je dominantan relacijski aspekti (socijalne veze, učešće u civilnim organizacijama, učešće u političkom životu i porodični život) (UNDP Hrvatska, 2006, u Šijaković & Vilić, 2013: 175). Mnogi autori su saglasni da bi se u istraživanju ovoga društvenog problema mogla imati bolja perspektiva, tek, kombinacijom ovih dimenzija. “Jednostavno se polazi od toga da su distribucijske i relacijske dimenzije povezane: što je nepovoljnija distribucijska situacija (mala primanja, niži standard života, lošiji stambeni uvjeti), pojedinci će češće imati pokidane socijalne veze, slabiju političku participaciju i druge simptome nematerijalne deprivacije. Tek kombinacija nepovoljnih distribucijskih i participativnih elemenata može služiti kao pokazatelj socijalne isključenosti” (Šućur, 2004: 6). Ne postoje usaglašene definicije socijalne isključenosti, ali, uglavnom, u njima se ona definiše kao društveni proces kojim su pojedinci i društvene grupe isključeni iz glavnih društvenih tokova, bez mogućnosti da utiču na njih. Jagoda Petrović (2013) definiše socijalnu isključenost kao „proces kojim se određeni pojedinci gurnuti na ivicu društva i spriječeni da u potpunosti učestvuju u društvu zbog svog siromaštva ili nedostatka osnovnih znanja i mogućnosti za doživotno učenje, ili kao rezultat diskriminacije. Ovo ih dodatno udaljava od zaposlenja, prihoda, mogućnosti obrazovanja, kao i od društvenih mreža i okvira i aktivnosti u zajednici. Ovakvi pojedinci imaju malo pristupa vlasti i organima donošenja odluka i na taj način se često osjećaju nemoćnima i nesposobnima da uzmu kontrolu nad odlukama koje utiču na njihov svakodnevni život“ (Petrović, 2013: 35). Organizacija Eurostat (1998), takođe, definiše socijalnu isključenost kao dinamički proces u kome „određene nepovoljne okolnosti vode prema isključenosti, koja zatim stvara još veći broj nepovoljnih okolnosti i sve veću isključenost, završavajući s perzistentnim, višestruko deprivirajućim okolnostima. Pojedinci, kućanstva i geografska područja mogu biti isključeni iz pristupa vrijednim resursima kao što su zaposlenje, zdravlje, obrazovanje, socijalni i politički život” (upor. Eurostat Task Force on Social Exclusion, 1998, prema Šućur, 2004: 2). Važnost koncepta socijalne isključenosti ogleda se u tome što on jasno ukazuje na velike izazove sa kojima se suočavamo u globalnom društvu – slaba socijalna integracija i participacija pojedinaca, društvenih grupa i čitavih geografskih regiona u glavne društvene procese, slabi socijalni kontakti

(socijalna izolacija), neravnomjerna raspodjela materijalnih i socijalnih resursa, nejednake prilika za sve, slaba socijalna solidarnost, neadekvatna primjena i provođenje normi i standarda u pogledu zaštite ljudskih prava. Takođe, ovim konceptom su ojačani oni pristupi „koji nastoje dokazati da se problemi društvene participacije ne mogu svesti samo na nedostatak materijalnih resursa. Potrebno je istražiti i druge uzročnike nesudjelovanja ili nepotpunog sudjelovanja u društvenom životu, kao što su: diskriminacija, kronična bolest, geografska lokacija, kulturni identitet i sl. Materijalni resursi i dalje ostaju ključni faktor nesudjelovanja, ali oni nisu jedini. Već postojeći pojmovi siromaštva, marginalnosti ili relativne deprivacije bili su dovoljno široki da obuhvate veći broj dimenzija življenja (uključujući i one nematerijalne), ali empirijska su istraživanja rijetko donosila takve analize. Zatim, isključenost se može definirati samo na relativan način, što znači da se prava, životne situacije i uvjeti pojedinaca ili skupina analiziraju u odnosu na ostatak društva“ (Šućur, 2006: 133).

Socijalna isključenost – suprotnost održivom razvoju društva

Socijalna isključenost jeste pokazatelj slabljenja solidarnosti i veza između pojedinaca i društva te gubljenja njihove uloge u društvu. Ona podrazumijeva načine i mehanizme kojima pojedinci, društvene grupe, zajednice i/ili dijelovi populacije bivaju isključeni iz šire društvene zajednice. Iz tog razloga, oni ne učestvuju u raspodjeli društvenih, kulturnih, socio-ekonomskih i interpersonalnih resursa koji su dostupni većini populacije (školovanje, pristup zdravstvenim i socijalnim uslugama, konzumiranje kulturnih proizvoda, učestvovanje na tržištu rada i sl.). Ovo jasno pokazuje da socijalna isključenost predstavlja suprotnost održivom razvoju društva u svim njegovim aspektima.

Socijalna isključenost obuhvata trajnu, višedimenzionalnu i višestruko uslovljenu deprivaciju (lišenost, lišavanje, uskraćenost) pojedinaca i društvenih grupa, koja se ne može lako prevazići. Za lakše praćenje socijalne isključenosti, polazi se od pretpostavke o povezanosti tri prostora deprivacije: radni (nezaposlenost i neučestvovanje na tržištu rada), ekonomski (siromaštvo) i socio-kulturni (socijalna izolacija, nedostatak socijalnih kontakata). Svi oni zasebno, dovode pojedince i društvene grupe u nepovoljan položaj, ali tek njihovom kombinacijom povećava se rizik od socijalne isključenosti i otežava njeno prevazilaženje (UNDP Hrvatska, 2006: 28, u Šijaković & Vilić, 2013: 177). Povezanost aspekata socijalne isključenosti vidi se u tome što je osoba ranije „isključena iz obrazovnih institucija ili usluga, veća je vjerojatnost da ta osoba jest ili će postati neuposlena. Jednom kad je osoba neuposlena, njezin se životni standard spušta te ona postaje sve isključenija iz sudjelovanja u potrošnji i drugim sferama društvenoga života. Ovakva spiralna dinamika utječe na pojedince, ali i na grupe, čitave zajednice i geografska područja. Jednostavno rečeno postojanje jednog aspekta društvene isključenosti obično je povezano s ostalim aspektima“ (Barnes i dr., 2002: 8, u Brozek, 2009: 3). Dakle, postoji tijesna povezanost pojmova deprivacije i socijalne isključenosti. Deprivacija kao faktor socijalne isključenosti može biti: fizička (nepovoljno fizičko stanje i loše zdravlje), psihička (nedostaci psihičkog zdravlja i osjećaja lične vrijednosti), ekonomska (nezavidna i loša materijalna situacija, nezaposlenost, nemogućnost radnog i profesionalnog angažovanja i sl.), politička (nedostatak političke podrške, isključenost iz političke participacije i procesa političkog odlučivanja) i društvena (lišenost društvenog ugleda i moći, isključenost iz participacije i korištenja društvenih ustanova) (Kovačević & Petrović, 2018: 39-40). Koncept deprivacije mnogi autori u empirijskim istraživanjima prihvataju kao zamjenu za socijalnu isključenost. „Smatra se da su višestruko deprivirani pojedinci u stanju visokog rizika u pogledu socijalne isključenosti“ (Šućur, 2006: 132). Kumulacija aspekata deprivacije i istovremena višestruka materijalna, socijalna i psihološka deprivacija, jesu najvažniji činioci ograničene mogućnosti socijalne participacije. „Osim toga, izgleda da dugotrajno održanje loših životnih uvjeta snažno utječe na socijalnu isključenost. Kada su nepovoljne okolnosti zacementirane tijekom dužeg vremena, velika je vjerojatnost da će se javiti percepcija o ograničenoj socijalnoj participaciji, a to znači osjećaj bespomoćnosti i ograničeni pristup institucijama“ (Šućur, 2004: 8).

Socijalna isključenost označava neuspješnu integraciju u jednom ili više sistemâ društva: demokratsko-pravni, radno-tržišni, sistem socijalne sigurnosti, porodični sistem i lokalna zajednica (Puljiz i dr., 2005: 459, u Šijaković & Vilić, 2013: 175). Šta znači biti integrisan u ovim međusobno komplementarnim sistemima društva? „Biti civilno integriran znači biti jednak ili ravnopravan drugima u demokratskom sustavu. Ekonomska integracija implicira pristup zaposlenju i ekonomskim

dobrima. Biti socijalno integriran znači imati koristi od naknada ili socijalnih usluga što ih pruža država. Interpersonalna integracija podrazumijeva uspostavu i održavanje obiteljskih, prijateljskih ili susjedskih veza, koje su važne u slučaju potrebe za moralnom potporom, druženjem ili pomoći. (...) Sigurno da su u najgoroj situaciji oni koji su neuspješni u svim sustavima. Socijalna isključenost postaje ozbiljnim problemom ukoliko je netko socijalno isključen u više sustava ili na više dimenzija (ako je netko isključen samo na jednoj dimenziji, to često ne znači da se radi o pravoj socijalnoj isključenosti) te ukoliko isključenost ima relativno trajniji karakter (traje kroz duže razdoblje)“ (Šućur, 2004: 2). Međutim, pojmovi socijalna integracija i socijalna uključenost, kako primjećuju Braco Kovačević i Jagoda Petrović (2018), nemaju isto značenje. Ova razlika se ogleda u tome što integracija podrazumijeva „uklapanje pojedinaca u zadane društvene okvire i njegovo funkcionisanje kao manje-više unificirane jedinice. Ovaj pozitivističko-funkcionalistički stav daje primat očuvanju društva, pri čemu pojedinac treba da poštuje utvrđena društvena pravila i 'uklapa' se u zajednicu. Kroz mehanizme socijalne kontrole, moralne reforme i socijalnog pritiska, on prihvata društvene ili profesionalne uloge, a svako odstupanje je nepoželjno. Suština integracije je jednosmjerno prilagođavanje pojedinca društvenim okolnostima. Koncept socijalne uključenosti ne zanemaruje osobenosti pojedinaca i njihovu aktivnu ulogu u kreiranju društvenih odnosa, a društvo posmatra kao moralnu zajednicu u kojoj se grade mreže uzajamne podrške“ (Kovačević & Petrović, 2018: 97).

Pojam socijalne isključenosti, dakle, širi je od pojma siromaštva, iako su oni međusobno povezani, isprepleteni (umješteni i deskriptivni odnos). „Dok se siromaštvo uglavnom svodi na materijalnu dimenziju ili nedostatak resursa, isključenost podrazumijeva puno više od nedostatka novca (ona je po svojoj prirodi pluridimenzionalan koncept). Ljudi mogu biti isključeni iz različitih područja društvenog života: zaposlenja, obrazovanja, stanovanja, socijalnih veza, poštovanja itd. Isključenost iz jednog područja može imati za posljedicu isključenost iz drugih područja (tzv. spirala nesigurnosti). Cilj je borbe protiv siromaštva preraspodjela resursa, dok isključenost nastoji osigurati više od raspodjele dobara, osigurati socijalnu integraciju i participaciju.“ (Šućur, 2004: 3).

Mogi autori uočavaju da povezanost socijalne i tržišne integracije nije linearna. Osobe koje nisu integrisane na tržište rada mogu obezbijediti sadržajan način života integracijom u neki alternativni oblik (Levitas, 1996, prema Tomić, 2007:155). Na drugoj strani, podaci koji je prikupila Međunarodna organizacija rada (ILO) u svom izvještaju za 2018. godinu, pokazuju da se od ukupno 3.3 milijarde zaposlenih u svijetu, većina njih suočila sa neadekvatnom ekonomskom sigurnosti, materijalnim blagostanjem i nejednakim mogućnostima (ILO, 2019). Isključenost pojedinaca i društvenih grupa iz političkog života lokalne i šire zajednice, odnosno nedovoljno učešće, neposredno ili preko svojih izabranih predstavnika, u odlučivanju o bitnim uslovima života, jeste jedan od aspekata socijalne isključenosti (Kovačević & Petrović, 2018: 102).

Obrazovna struktura i status pojedinaca, društvenih grupa i slojeva jeste jedan od značajnih uzroka socijalne isključenosti, jer oni bitno utiču „na mogućnost obavljanja raznovrsnih društvenih uloga, od radnih i ekonomskih, do političkih i socijalnih. Ova lična, grupna ili slojna obeležja utiču i na mogućnost društvene promocije, kao i na stilove života, socijalne interakcije i veze i na uključivanje u različite oblike društvenog života u zajednici“ (Milosavljević & Jugović, 2009: 141-142, prema Vilić, 2014: 400). Na društvenu pokretljivost pojedinaca i smanjivanje rizika od siromaštva i socijalne isključenosti, kako pokazuju rezultati istraživanja, utiče obrazovno postignuće. Odnosno, ovi rizici se smanjuju s povećanjem nivoa obrazovanja. „Broj osoba s niskim nivoom obrazovanja izloženih riziku siromaštva u 2011. godini bio je najmanji u Holandiji (12%) a najviše u Bugarskoj (44%), dok je ovom riziku najmanje bilo izloženo osoba sa srednjim nivoom obrazovanja na Malti (8%) a najviše u Litvaniji (21%). Kada je riječ o visokoobrazovanim osobama, najmanje ih je bilo izloženo riziku od siromaštva u Rumuniji (2%) a najviše u Španiji i Portugalu (po 10%). U pogledu izloženosti riziku siromaštva između onih s najnižim stepenom obrazovanja i visokoobrazovanih, razlike se najviše mogu uočiti u sljedećim zemljama: Bugarska (44% za niskoobrazovane i 4% za visokoobrazovane), Rumunija (35% prema 2%), Kipar (29% prema 4%). Ove razlike se najmanje mogu uočiti u Holandiji (12% prema 6%) i Danskoj (17% prema 9%)“ (upor. Eurostat, 2013, u Vilić, 2014: 400).

Može se uočiti i uzročno posljedična veza između nezaposlenosti, siromaštva i socijalne isključenosti, sa jedne strane, i migracija, sa druge strane. „Zbog nedostatka osnovnih uslova života, nezaposlenosti, lošeg životnog standarda, deprivacije, socijalne ekskluzije i snažnog osjećaja

besperspektivnosti, ljudi su prinuđeni da migriraju prema područjima u kojima mogu da zadovolje svoje egzistencijalne potrebe“ (Kovačević & Petrović, 2018: 9).

Na isključivanje pojedinaca iz glavnih društvenih tokova mogu uticati uslovi i mjesto stanovanja (na primjer, stanovanje u zgradama koje su prenaseljene, ograničene mogućnosti za obezbjeđivanje odgovarajućeg smještaja usljed malih prihoda, razlike između urbanih i ruralnih sredina u pogledu bezbjednosti, ekoloških uslova, raspoloživih usluga i pogodnosti i sl.) (Gidens, 2005: 329-330, u Šijaković & Vilić, 2013: 177).

Osim ekonomskih, socijalnih i političkih aspekta socijalne isključenosti (materijalna oskudica, neizvjesnost preživljavanja, nemogućnost uticaja na društvene okolnosti i sl.), može se govoriti i o njenom psihološkom aspektu (pesimističko viđenje budućnosti i gubitak samopouzdanja). „Iz osjećaja besperspektivnosti proizilazi i nespремnost za lično angažovanje u promjenama na ličnom i društvenom planu. Višegodišnja deprivacija uticala je na to da ljudi sebe sve manje vide kao inicijatore i aktere socijalnih promjena“ (Kovačević & Petrović, 2018: 103).

Valjanost empirijske i teorijske postavke o povezanosti socijalne isključenosti i siromaštva, nezaposlenosti i siromaštva, socijalne izolacije i siromaštva, dovode u pitanje rezultati novijih istraživanja. „Guste mreže u kojima siromašni i nezaposleni provode život u južnoeuropskim zemljama pobijaju uvriježeno mišljenje o ekonomski isključenima kao izoliranim. Stoga je potrebno pomnije analizirati međuigru isključenosti na razini individualnih i socijalnih prava te na razini članstva u zajednici. Članstvo u zajednici bez individualnih prava može biti na isti način isključujuće kao i pristup socijalnim pravima bez članstva u zajednici. Najozbiljnija se isključenost javlja kada je onemogućeno oboje“ (Šućur, 2004: 6).

Zaključak:

Globalno partnerstvo svih društvenih subjekata za obezbjeđivanje održivog razvoja, zasnovano na globalnoj solidarnosti (posebno usmjereno na osnaživanje najugroženijih osoba), jeste pretpostavka stvaranja uslova u sadašnjosti i u budućnosti za dostojanstven život svih ljudi (bez obzira na rasu, pol, jezik, religiju, političko ili drugo mišljenje, nacionalno ili socijalno porijeklo, invaliditet ili drugi status). Ovim se stvaraju jednake mogućnosti za sve ljude u pogledu pristupa i učestvovanja u raspodjeli svih resursa, uživanja fizičkog, materijalnog i socijalnog blagostanja i sigurnosti, poštovanje ljudskih prava i sloboda, uvažavanje i poštovanje rasne, etničke i kulturne raznolikosti, usklađivanje čovjekovih aktivnosti s prirodom i sl. „Postizanje punog ljudskog potencijala i održivog razvoja nije moguće ako jedna polovina čovječanstva i dalje bude uskraćena za puna ljudska prava i mogućnosti“ (United Nations, 2015: 10).

Davanje prioriteta političkim i privrednim pitanjima u mnogim zemljama, ima za posljedicu neprepoznavanje osoba u riziku od socijalnog isključivanja. Jačanjem mehanizama privrednog, radnog i socio-kulturnog uključivanja pojedinaca i društvenih grupa (podsticanje zapošljavanja, rast životnog standarda, aktivnosti usmerene na socijalno isključene porodice i sl.), smanjuje se rizik od socijalnog isključivanja. To podrazumijeva niz programa i mjera koje kombinuju ekonomske sa socijalnim ciljevima (Puljiz i dr., 2005: 466, u Šijaković & Vilić, 2013: 178). „Socijalna politika koja je bila usredotočena na siromašna područja nije često dolazila do onih siromašnih koji su živjeli izvan takvih područja, pored toga što na područjima s koncentriranim siromaštvom može živjeti i velik broj nesiromašnih. Širi koncept socijalne isključenosti potiče područno usmjerene socijalne mjere koje će biti osjetljive na načine života svih stanovnika siromašnih područja, pa tako i onih relativno bogatijih (npr. loša reputacija područja zbog vandalizma utječe na kvalitetu života i nesiromašnih, a nasilje smanjuje ponudu kolektivnih usluga za sve)“ (Šućur, 2004: 4). Takođe, u sistemu socijalne sigurnosti u oblasti sprečavanja i smanjivanja nezaposlenosti značajnu ulogu „imaju propisi i institucionalni mehanizmi iz oblasti rada i zapošljavanja“ (Kovačević & Petrović, 2018: 24).

Za svako društvo je važno da se u pravo vrijeme prepoznaju i osnaže pojedinci i društvene grupa koji se nalaze u riziku od socijalne isključenosti i stvaraju jednakih mogućnosti za sve. To se može ostvariti na različite načine: kroz radno aktiviranje, obrazovanje, smanjivanje siromaštva i diskriminacije, podsticanje i jačanje socijalne solidarnosti i integracije i sl. Takođe, veoma je važno da se razvije svijest u vezi sa ovim problemom (Šijaković & Vilić, 2013: 179). Sva ova nastojanja da se prikupe podaci o pojedincima i društvenim grupama u riziku od socijalne isključenosti jesu važna u

pogledu njihove vidljivosti, usmjeravanja pažnje na njihove potrebe, povećanja njihove uključenosti u društvo i smanjivanja nejednakosti (GSDRC, 2015: 7).

Socijalnim uključivanjem kao društvenim procesom omogućava se „osobama izloženim riziku od siromaštva i socijalne isključenosti da steknu priliku i neophodnu podršku za potpuno učešće u ekonomskom, socijalnom i kulturnom životu, te da uživaju društveno prihvatljive standarde života i blagostanja primjenjenim u društvu u kojem žive“ (Izveštaj o socijalnoj uključenosti BiH, 2017: 6). Ovaj koncept se nalazi u osnovu socijalnih politika u zemljama EU, i njihove uzajamne koordinacije na nivou EU.****

Literatura:

Barnes, Matt i dr. (2002). *Poverty and social exclusion in Europe*. Elgar Publishing Limited, UK, u Brozek, Borislav (2009), *Socijalna isključenost u Bosni i Hercegovini: iz pogleda zaposlenih i sindikata*. Sarajevo: Friedrich Ebert Stiftung.

Commings, Patrick (1995). Social Exclusion in the Context of the European Union's Third Poverty Programme. *Družboslovne rasprave*. No 11: 137-150. Šućur, Zoran (2004). Socijalna isključenost: Pojam, pristupi i operacionalizacija. *Revija za socijalnu politiku*, Zagreb, <https://hrcak.srce.hr>.

Eurostat Task Force (1998). *Recommendations on Social Exclusion and Poverty Statistics*. Document CPS 98/31/2. Luxembourg: Eurostat. Šućur, Z. (2004). Socijalna isključenost: Pojam, pristupi i operacionalizacija. *Revija za socijalnu politiku*, Zagreb, <https://hrcak.srce.hr>.

Eurostat (2013). *European social statistics pocketbook – All social statistics on the EU in one publication*. 112/2013, 17 July 2013, http://epp.eurostat.ec.europa.eu/cache/ITY_PUBLIC/3-17072013-BP/EN/3-17072013-BP-EN.PDF [13/02/2014.] u Vilić, Dragana (2014). Uloga znanja i obrazovanja u savremenom društvu, *Politeia*, Banja Luka: Fakultet političkih nauka, Vol IV. No 8: 389-404.

Faria, Vilmar (1995). Social Exclusion and Latin American Analyses of Poverty and Deprivation. u Gerry Rodgers, Charles Gore i Jose B. Figueiredo (eds.). *Social Exclusion: rhetoric reality responses*. Geneva: International Institute for Labour Studies. Šućur, Zoran (2004). Socijalna isključenost: Pojam, pristupi i operacionalizacija. *Revija za socijalnu politiku*, Zagreb, <https://hrcak.srce.hr>

Gidens, Entoni (2005). *Sociologija*. Beograd: Ekonomski fakultet Univerziteta u Beogradu, u Šijaković, Ivan, Vilić, Dragana (2013). *Sociologija za pravnike*. Banja Luka: Udruženje sociologa. Gore, Charles (1995). Social Exclusion and Social Change: Insights in the African Literature. u Gerry Rodgers, Charles Gore i Jose B. Figueiredo (eds.). *Social Exclusion: rhetoric reality responses*. Geneva: International Institute for Labour Studies. Šućur, Zoran (2004). Socijalna isključenost: Pojam, pristupi i operacionalizacija, *Revija za socijalnu politiku*, Zagreb, <https://hrcak.srce.hr>

GSDRC (2015), *Social Exclusion – Topic Guide*. Birmingham: International Development Department, College of Social Sciences University of Birmingham, B15 2TT, UK. <https://assets.publishing.service.gov.uk/media/57a0899a40f0b652dd0002f2/SocialExclusion.pdf>.

Hobsbaum, Erik (2008). *Globalizacija, demokratija, terorizam*. Beograd: Arhipelag, u Kovačević, Braco, Petrović, Jagoda (2018). *Siromaštvo i migracije (Bosanskohercegovačka perspektiva)*. Banja Luka: Evropski defendologija centar za naučna, politička, ekonomska, socijalna, bezbjednosna, sociološka i kriminološka istraživanja.

**** Na zasjedanju Evropskog vijeća u Nici 2000. godine došlo je do stvarnog pokretanja procesa socijalnog uključivanja i „tom prilikom EU Vijeće kojeg čine premijeri svih vlada država članice je usaglasilo sljedeće ciljeve u borbi protiv siromaštva i socijalne isključenosti koji su ključni poluge Evropske strategije za socijalnu uključenost: 1. olakšati svima zapošljavanje, te pristup resursima, pravima, robama i uslugama, 2. spriječiti rizik od isključenosti, 3. pomoći najugroženijim kategorijama stanovništva, 4. pokrenuti sve relevantne organe“ (Izveštaj o socijalnoj uključenosti BiH, 2017: 6).

International Labour Organization (ILO) (2019). *World Employment and Social Outlook – Trends 2019: Poor working conditions are main global employment challenge*. 13 February 2019. https://www.ilo.org/global/about-the-ilo/newsroom/news/WCMS_670171/lang--en/index.htm [27/02/2019.]

Izveštaj o socijalnoj uključenosti u BiH. Godišnji izveštaj 2016 (2017). Sarajevo: Vijeće ministara – Direkcija za ekonomsko planiranje, BiH.

Kovačević, Braco, Petrović, Jagoda (2018). *Siromaštvo i migracije (Bosanskohercegovačka perspektiva)*. Banja Luka: Evropski defnologija centar za naučna, politička, ekonomska, socijalna, bezbjednosna, sociološka i kriminološka istraživanja.

Leksikon održivog razvoja. dop.hr. <http://www.dop.hr/?p=700> [12/03/2019.]

Levitas, Ruth (1996). The Concept of Social Exclusion and the New Durkheimian Hegemony. *Critical Social Policy*, No 16, p. 5-20. U: Tomić, Velinka (2007). *Siromaštvo i socijalna isključenost – osnovne definicije i indikatori, Sociološka luča*, Vol I, No 1: 149-166.

Mehatronika (2019). *Održivi razvoj i energetska efikasnost*. <https://mehatronika.gomodesign.rs/odrzivi-razvoj-i-energetska-efikasnost/?pdf=1821> [02/03/2019.]

Milosavljević, Milosav, Jugović, Aleksandar (2009). *Izvan granica društva: savremeno društvo i marginalne grupe*. Beograd: Univerzitet u Beogradu – Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju/Izdavački centar (CIDD), u: Vilić, Dragana (2014). *Uloga znanja i obrazovanja u savremenom društvu. Politeia*, Banja Luka: Fakultet političkih nauka, Vol IV. No 8: 389-404.

Petrović, Jagoda (2013). *Nemam, dakle postojim*. Banja Luka: Fakultet političkih nauka.

Puljiz, Vlado i dr. (2005). *Socijalna politika: Povijest, sustavi, pojmovnik*. Zagreb: Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, u: Šijaković, Ivan, Vilić, Dragana (2013). *Sociologija za pravnike*. Banja Luka: Udruženje sociologa Banja Luka.

Saraceno, Chiara (2001). Social Exclusion: Cultural Roots and Diversities of a Popular Concept, paper presented at the conference on “Social Exclusion and Children”. Columbia University, 3–4 May. Šućur, Zoran (2004). Socijalna isključenost: Pojam, pristupi i operacionalizacija. *Revija za socijalnu politiku*, Zagreb, <https://hrcak.srce.hr>.

Tomić, Velinka (2007). *Siromaštvo i socijalna isključenost – osnovne definicije i indikatori. Sociološka luča*, Vol I. No 1: 149-166.

UNDP Hrvatska (2006). *Siromaštvo, nezaposlenost i socijalna isključenost. Izvešće o siromaštvu, nezaposlenosti i socijalnoj isključenosti*. Zagreb: Program Ujedinjenih naroda za razvoj (UNDP) u Hrvatskoj, u: Šijaković, Ivan, Vilić, Dragana (2013). *Sociologija za pravnike*. Banja Luka: Udruženje sociologa Banja Luka.

Ujedinjene nacije u Bosni i Hercegovini (2015). *Ciljevi održivog razvoja: Šta je Program održivog razvoja do 2030. godine?* http://ba.one.un.org/content/unct/bosnia_and_herzegovina/bs/home/SDGs/ [12/03/2019.]

United Nations (2015). *THE 2030 AGENDA FOR SUSTAINABLE DEVELOPMENT: TRANSFORMING OUR WORLD: THE 2030 AGENDA FOR SUSTAINABLE DEVELOPMENT*, A/RES/70/1, New York, pdf. www.sustainabledevelopment.un.org. [12/03/2019.]

Vilić, Dragana (2014). *Uloga znanja i obrazovanja u savremenom društvu. Politeia*, Banja Luka: Fakultet političkih nauka, Vol IV. No 8: 389-404.

Šijaković, Ivan, Vilić, Dragana (2013). *Sociologija za pravnike*. Banja Luka: Udruženje sociologa Banja Luka.

Šućur, Zoran (2004). Socijalna isključenost: Pojam, pristupi i operacionalizacija. *Revija za socijalnu politiku*, Zagreb, <https://hrcak.srce.hr>.

Šućur, Z. (2006). Siromaštvo, višedimenzionalna deprivacija i socijalna isključenost u Hrvatskoj. *Revija za sociologiju*, Vol XXXVII. No 3–4: 131–147.

SOCIAL EXCLUSION – AN OPPOSITE TO THE SUSTAINABLE SOCIETY DEVELOPMENT

Dragana Vilić

***Doctor of Social Sciences, associate professor
Faculty of Economics University of Banja Luka***

Abstract: The paper analyzes social exclusion as an opposite to the sustainable society development. The sustainable development is the development of a society that creates preconditions for the dignified life of all people on the Planet in the present and in the future. It is realized through economic growth (economic efficiency) and equal opportunities for all people in terms of access and participation in the allocation of all resources and satisfying diverse needs (social equality/justice), taking into account the environment (its protection and preservation). A significant indicator of the problems that the society faces is the existence of poverty and social inequalities, with which social exclusion is associated. It implies ways and mechanisms by which individuals, social groups, communities and/or segments of population are excluded from the wider community (they do not participate in the allocation of social, cultural, economic and interpersonal resources). In other words, it points to poor social integration, poor social contacts, uneven allocation of material and social resources, unequal opportunities for all, poor social solidarity, inadequate application and implementation of norms and standards regarding the protection of human rights. Therefore, in order to provide the prerequisites for the sustainable society development, it is necessary to make a global partnership of all social entities based on global solidarity (consistency of the process of change and use/allocation of resources with the needs of present and future generations, rich and poor countries, direction of human activities towards maintenance and ensuring the ecological, social, economic, political and cultural balance).

Key words: Sustainable development, social exclusion, global partnership.

НЕВРАБОТЕНОСТА, СОЦИЈАЛНАТА ИСКЛУЧЕНОСТ И ОПШТЕСТВЕНАТА МАРГИНАЛИЗАЦИЈА

*доц.др Драган Стефановски
самостоен истражувач*

***Апстракт:** Современите општествени тенденции во постмодерното општество нудат палета на вредности на глобалното општество и урбаната култура. Интеграцијата на глобалните културни вредности претставува пред се афирмирање на материјалните вредности. Долго време се сметаше дека со проблемот на сиромаштво се соочува некој друг, далеку од нас и нашето окружување. Но изминативе декади се почесто говориме за проблемот на сиромаштија, детектиран речиси во сите земји, проблем кој не познава граници и често знае да се прелее од една држава во друга. Долготрајната невработеност е еден од носечките фактори за појава на истата. Од друга страна, општествена стратификација под влијание на процесот на глобализација добива дополнителна ацелерација во урбаното општество. Депривацијата на сиромашните и нивната маргинализација е препознатлива во немањето на еднакви можности за постигнување на саканите вредности. Маргинализацијата со која сиромашното население се соочува од најрана возраст, прераснува во константна општествена состојба препознатлива во секој сегмент на општественото живеење а пред се во образованието, пазарот на труд, здравството, културата. Урбаниот простор е „мозаикот“ во кој се отсликуваат припадниците на различните општествени групи. Сиромашните соседства продуцираат култура на сиромаштија. Трудот се фокусира на истражување на состојбата на маргинализираните групи во урбаната средина, поточно градот Скопје, од аспект на мерките кои се преземаат на планот на сузбивање на сиромаштијата и маргинализацијата на најранливите групи. Се повеќе маргинализираните се соочуваат со проблемот на достапност до изворите, кои пак се клучот за решавање на нивните егзистенцијални потреби.*

***Клучни зборови:** урбана сиромаштија, социјална исклученост, општествена маргинализација, култура на сиромаштија*

Вовед

Општествениот феномен на маргинализација во постмодерното општество се анализира од повеќе аспекти. Оваа студија е насочена кон анализа на маргинализацијата на сиромашното население во урбаниот простор. Градот претставува општествен контраст на богатство и сиромаштија, на депривација и општествена маргинализација. Ваквата констатација се пренесува од самиот настанок на градот како форма во општеството, појава која со урбаната еволуција својата кулминација ја доживува во постмодерниот град. Социјалната сегрегација е една од базичните причинители за стигматизација и маргинализација на сиромашното население. Во овој контекст токму невработеноста независно дали се работи за формалниот или неформалниот сектор води кон сиромаштија и социјална исклученост, не само на поединците туку и на цели групи. Но за да говориме за социјална исклученост потребно е „исполнување“ на материјални и социопсихолошки аспекти на стандардот на поединецот. Благовременото детектирање на проблемот на сиромаштија кај поединецот е вистински момент за реакција на институциите во системот. Популаризацијата на поимот социјална исклученост ја должиме на ЕУ кој го трасира патот за користење на наведениов концепт, кој брзо го прифатија и земји кои не се нејзини членки. Моментот кога говориме за социјална исклученост, значи дека прстот го посочуваме кон некој кој затаил, институција која не е единствена, имајќи ја во вид

повеќе димензионалноста на проблемот. Во контекстот на трудот во текот на 2019 година беше спроведено емпириско истражување со цел детектирање на јавното мислење за општествената маргинализација на сиромашното население.

Сиромаштијата и урбаниот простор

Во ерата на глобализација градовите се повеќе поседуваат заеднички карактеристики. Во истите, видлива е поларизација помеѓу богатото и сиромашното население која се отсликува во слоевата припадност и мапирање на урбаниот простор (резиденционални зони со инфраструктурните услови, и сиромашните соседства) кои ја осликуваат суровата реалност. Во градот егзистира општествена бариера помеѓу богатите и сиромашните жители, видлива низ физичката граница во просторот помеѓу резиденционалните зони од една, а сламот и бедата од, друга страна.

„Сликата на нееднаквост која се чита во градот, е трајно обележје на општеството. Кога социјалната сегрегација го добива својот просторен поредок, тогаш се вика дека доаѓа до просторна диференцијација, односно територијализација на социјалните разлики.“ (Pušič, 1997, 283).

Табела 1. Популацијата која се соочува со општествена маргинализација не е во можност да ги оствари пожелните вредности на меинстрим културниот модел

Став	Проценти
Целосно се согласувам	36.0
Се согласувам	53.5
Немам мислење	8.0
Не се согласувам	2.5
Воопшто не се согласувам	/
Вкупно	100.0

Извор: Емпириско истражување.

Современиот начин на живот кој е креација на глобалиниот град и урбаната култура под влијание на глобализацијата се интегрира и во пост-социјалистичките општества, препознатлив по потрошувачката култура, желба за економска и политичка моќ како дел од меинстрим културниот модел. Сиромашното население на глобално рамниште се соочува со тешкотии за пронаѓање на работни места на реалниот пазар на труд. Истото не само што не може да ги исползува придобивките од глобализацијата, туку се соочува со голема депривација, социјална исклученост и маргинализација. „Проблемот на поклопувањето вештини со отворањето на работни места најдраматично се појавува кога окупирачката структура на невработените во гетото се споредува со очекуваните работни места кои ќе се отворат во градот.“ (Glazer, 1972, 18).

Општествената маргинализација може да ја дефинираме како не припаѓање, неможност за практикување на меинстрим културниот модел, и отсуство на социјален капитал како и неможност за ползување на придобивките на современоста.

Анализирајќи ја тезата на Оскар Луис за културата на сиромаштија, таа е насочена во еден поширок контекст, кој говори за високото ниво на стратификација, кон општествените системи базирани на конкуренцијата на пазарот, стапката на невработеност особено кај неквалификуваната работна сила и неуспехот во секоја социјална сфера. „Тој одржа културна адаптација на сиромашните до економско разочарување и пораз, кои беа одговор на границата на иднината и почетокот на пошироката иднина на економијата, станува збор за систем на вредности и ставови на сиромашните луѓе којшто преминал врз нивните деца – култура на сиромаштијата. На овој начин дури ако можностите се подобрат околу нив, сиромашните нема да бидат во можност да ги искористат здобиените предностите бидејќи сиромаштвото станало начин на живот“ (Flanagan, 2010, 279).

Табела 2. Културата на сиромаштија која владее помеѓу припадниците на сиромашните општествени слоеви продуцира подлабока сиромаштија

Став	Проценти
Целосно се согласувам	31.0
Се согласувам	61.0
Немам мислење	5.0
Не се согласувам	2.5
Воопшто не се согласувам	0.5
Вкупно	100.0

Извор: Емпириско истражување

Субстандардниот начин на живот по правило дополнително ја подлабочува сиромаштијата во едно општество. Немањето на конкурентно образование на пазарот на трудот, опкруженоста со безнадежност, криминал и општествена аномија е плодно тло за појава на културата на сиромаштија. Мнозинството од анкетираниите во истражувањето смета дека културата на сиромаштија која владее помеѓу припадниците на сиромашните општествени слоеви продуцира подлабока сиромаштија.

Структурата на сиромаштија

Ако се запрашаме кои се најчести жртви на сиромаштија, социјална исклученост и маргинализација веднаш би можеле истите да ги пронајдеме во долгорочно невработените, лица со неконкурентно формално, или без образование, многудетните семејства, самохраните родители, стари и инвалидизирани лица. Сиромаштијата не знае за пол, националност, верска припадност. Кога говориме за Р.Македонија и Скопје, истата е најприсутна кај ромската популација, која реално најмалку е застапена во образовниот процес, што особено важи за женската популација. Во таа смисла треба да назначиме дека бројот на лица кои завршуваат средно образование сеуште е незначителен, и покрај задолжителноста на истото, а да не говориме за лица од ромска националност кои завршуваат високо образование. „Постојат поединци кои продолжуваат да го носат товарот на предрасудите и дискриминацијата во минатите и во сегашните форми. Присутни се и други жртви на социјалните и економските промени кои што биле исфрлени од меинстримот и се наоѓаат на маргините од економските процеси“ (Flanagan, 2010, 282).

Општественото раслојување и неговото ефектурање во рамките на урбаниот простор преку резиденционалната сегрегација и просторната сепарација на богатиот општествен слој, во границите на резиденционалните зони, во една поширока општествена слика би можела да се протолкува како сепарирање од останатото население пред се од сиромашните општествени слоеви. Сиромашните соседства заостануваат и според еколошките услови за живот, во споредба со останатите делови од градот.

Ако се сложиме со мислењето дека откако постои светот, сите заедници се борат со проблемот на сиромаштија, извлекуваме заклучок дека истата претставува нерешлив проблем. Сиромаштијата е присутна во неразвиениот свет, пост социјалистичките земји, но ја има и во високо развиените, што само ја потврдува констатацијата дека сиромаштијата и гладот се светски, глобален проблем. Брзиот технолошки развој доведува до богатење на мал процент од населението, но и до осиромашување на мнозинството, кое се соочува со проблемот на преживување.

Од самото осамостојување Република Македонија се декларирала како социјална држава, која се залага за хуманизам и социјална правда гарантирана на сите граѓани. Процесот на транзиција кај добар дел од тогаш работно способното население се соочи со отпуштање од работа, создаде категорија на лица кои без своја вина останаа без работа, (најчесто долготрајно невработени). Општеството континуирано се соочува со одредени помали или поголеми проблеми резултат на фактори кои се „метастазираат“ во здравиот организам, ако воопшто може да говориме за нешто такво. Токму ваквата хетерогеност на проблемот значи и институционално вклучување (секоја од својот домен), а со цел вистински да се допрат

виталните проблеми со кои се соочуваат невработените, маргинализирани и социјално исклучени.

Градот Скопје е најголемиот урбан центар во Македонија, во кој се одвива современ начин на живот, град во кој се инвестира, но и град во кој на периферијата, но и во некои урбани средини живеат заедници но и цели маала „заробени“ во канците на сиромаштијата, луѓе со изгубен идентитет, отфрлени од заедницата.

Во овој контекст Скопје забрзано го менува својот демографски состав. Присутна е зголемена миграција, и „трката за подобра позиција во општеството, поединци да го задржат својот статус, а други пак да се етаблираат како економска и политичка елита која ќе ја земе „диригентската палка“ во секој сегмент на општествено живеење. Незадоволни од својот економски статус и „недоволно искористени“ се повеќе млади кадри, ја напуштаат нашата земја. Р.Македонија се соочува не само со социјално и демографско туку и со интелектуално осиромашување. Сиромашните ќе живеат многу подобро, доколку се приближат до она што значи пристоен живот и партиципацијата во потрошувачката култура.

Состојбата со сиромаштија во македонското општество и градот Скопје

Во овој дел од трудот ќе се обидам да ја доловам сликата на македонското општество сврзана со проблемот на невработеност во градот Скопје и феноменот на сиромаштија, како главен причинител за присутната маргинализација. Специфичноста која во себе ја имаат пост-социјалистичките општества се согледува преку општествената трансформација од почетокот на деведесетите години на XX-от век. Истата го донесе плурализмот и пазарната економија во македонското општество. На почетокот транзицијата донесе затворање на фабрики, отпочнати стечајни постапки, губење на работни места, „сомнителна“ приватизација и висока невработеност и инфлација што сето заедно претставуваше „плодно тло“ за дополнително осиромашување. Најкарактеристични проблеми во македонското општество се невработеноста, нискиот животен стандард и сиромаштијата. Во контекст на анализа за невработеноста, би спомнал дека според податоците на државниот Завод за статистика највисока стапка на невработеност во Р.Македонија и градот Скопје, се бележи во годините: 1997 година 36%, 2004 година 37.2% и 2005 37.3%. Во наредниот период стапката на невработеност поседува континуирана тенденција на опаѓање но истата сеуште е контаминирачки висока и изнесува 20.7% во 2018 година.

„Стратификацијата е општ термин со кој се опишува општеството во кое, приходите, моќта, престижот, угледот и другите вредни ресурси се распределуваат на своите членови на нееднакви делови, со што се создаваат посебни класи кои се разликуваат на основа на културата, однесувањето и начинот на организација“ (Tarner, 2009, 268).

Нема сомнение дека глобализацијата придонесе за асцелерирање на општествената стратификација, односно не оствари ефект на полето на решавање на проблемот со невработеноста и сиромаштијата, туку дополнително ги иницираше истите.

Табела 3. Лакен идникатор за сиромаштија во Република Македонија

Година	Проценти
2010	27.3
2011	27.1
2012	26.2
2013	24.2
2014	22.1
2015	21.5
2016	21.9
2017	22.2

Извор: Државен завод за статистика

Еден од фундаменталните причинители на сиромаштијата е невработеноста особено од долгорочен карактер. Во овој контекст сиромашните немаат компетитивно образование или вештини кои ги бара пазарот на трудот. Теоријата не запознава дека многу често дел од сиромашната популација се оддава на алкохолизам, коцка, наркоманија, питачење, склоност кон бездомништво, а дел се оддава и на проституција и вклученост во најразлични форми на сива економија. Со сиромаштијата се соочува добар дел од населението во кој партиципираат сите националности.

Табела 4. Корисници на социјална помош на ниво на РМ

Година	Број на корисници во рм	Број на корисници во СК
2006	66336	13777
2007	62105	13674
2008	52 974	12 839
2009	49 515	11 320
2010	44 940	11 314
2011	36 991	9 079
2012	33 717	8 441
2013	34 612	8 474
2014	34 507	8 686
2015	28 018	4 854
2016	29 215	6 223
2017	26 160	5 666

Извор: Државен завод за статистика на Република Македонија

Нејзиното благо опаѓање е резултат на мерките кои ги презема државата, но истата сеуште се соочува со контаминирано ниво на сиромашно население. Низ анализа на податоците од емпириското истражување се обидуваме да ја прикажеме перцепцијата на анкетираниите за состојбата со социјалната исклученост како и општествената маргинализација. Во тој контекст анализата ќе ја започнам од аспект на ставот за соживотот помеѓу припадниците на различните општествени слоеви. Феноменот на толеранција претставува еден од круцијалните услови за егзистенција на општествената функционалност. Кохезивноста во едно општество ја согледуваме од различни аспекти, а тука фокусот го ставам на урбаниот соживот помеѓу припадниците на различните општествени слоеви. Скопје е град во кој забрзано се живее, а социјалните разлики визуелно го делат градот на два паралелни света, свет на богатите и светот на останатите (сиромашниот и средниот слој кој е во надолна линија), пресликан низ оцртаните резиденционални зони и соседствата на сиромашните. Од анкетата видливо е дека жителите на Скопје се задоволни од соживотот помеѓу припадниците на различните општествени слоеви. Анализирајќи го феноменот на општествената маргинализација секако како еден од круцијалните моменти се наметнува феноменот на социјална исклученост, и мерките кои ги преземаат институциите за нејзино надминување. Преовладува делумна задоволност од работењето на планот на надминување на социјалната исклученост, но не смее да се занемари процентот на оние кои не се задоволни од мерките кои ги преземаат државните институции во контекст на намалување на истата. (види табела 5)

Табела 5. Дали сте задоволни од мерките кои ги презема државата за намалување на маргинализацијата на сиромашното население

Став	Проценти
Целосно се согласувам	14.5
Се согласувам	48.0
Немам мислење	7.0
Не се согласувам	26.5
Воопшто не се согласувам	4.0
Вкупно	100.0

Извор: Емпириско истражување.

Структурално системски надоградувајќи ја анализата на феноменот општествена маргинализација забележуваме егзистенција на делумна задоволност од залагањето на државните и невладини институции во борбата за намалување на општествената маргинализација.

„Можеме дури и да го претпоставиме постоењето на маѓепсаниот круг: животот во сиромашните делови на градот ја намалува можноста за бегство од сиромаштијата и зајакнување на општествената нееднаквост“ (Vujović&Petrovič,2005,268).

Сиромашните соседства во урбаниот простор ја претставуваат перцепцијата за постмодерната општествена реалност, сведочејќи за општествените односи, нееднаквоста можноста или неможноста да се постигне општествено посакуваниот начин на живот. Видот на соседството во кое се домува претставува и перцепција на реалноста и можностите на поголемиот дел од припадниците на сиромашните слоеви да ги постигнат општествено посакуваните вредности. Анализирајќи ги податоците за инфраструктурата на соседствата на сиромашните, се смета дека во истите егзистира отсуство на соодветна инфраструктура која би овозможила нормален живот.

Табела 6. На сиромашното население општествената маргинализација влијае негативно на успехот во образовниот процес

Став	Проценти
Целосно се согласувам	38.0
Се согласувам	50.5
Немам мислење	3.5
Не се согласувам	8.0
Воопшто не се согласувам	/
Вкупно	100.0

Извор:Емпириско истражување.

За феноменот на општествената маргинализација ќе понудам структурално-функционална анализа сочинета од мноштво од општествени сегменти со базична насоченост кон маргинализација на припадниците на сиромашниот слој и влијанието на дадениот феномен врз можностите за остварување на посакуваното. Припадниците на сиромашните слоеви не се во можност да формираат соодветно образование кое би ги направило конкурентни на пазарот на трудот.

Табела 7. Центрите за социјална работа и невладините организации позитивно влијаат врз инклузивноста на маргинализираните групи во општеството

Став	Проценти
Целосно се согласувам	26.5
Се согласувам	52.5
Немам мислење	11.5
Не се согласувам	8.5
Воопшто не се согласувам	1.0
Вкупно	100.0

Извор:Емпириско истражување.

Институциите во општеството, треба најинтензивно да им помагаат на граѓаните кога се наоѓаат во општествено незавидна ситуација, со преземање на мерки за надминување на социјалната исклученост. Мнозинството од анкетираниите смета дека невладиниот сектор и државните институции позитивно влијаат врз инклузивноста на маргинализираните групи во општеството. Но и покрај се забележителна е висока стапка на невработеност, особено кај најмладата популација.

Општествената маргинализација е видлива во секој сегмент од општествениот живот започната од образовниот процес, не формирањето на конкурентен образовен модел, до неможноста за конкурентно вработување. Пониското ниво на образование се одразува и на слабата политичка и медиумска неписменост.

Табела 8. Урбаниот начин на живот ја поттикнува маргинализацијата на сиромашното население.

Став	Проценти
Целосно се согласувам	32.5
Се согласувам	49.5
Немам мислење	10.0
Не се согласувам	8.0
Воопшто не се согласувам	/
Вкупно	100.0

Извор: Емпириско истражување.

Урбаниот начин на живот е речиси недостижен за припадниците на сиромашните слоеви, истиот се манифестира преку моделот на потрошувачко општество, креирање на слободното време, материјалниот успех и слично, што е тешко остварливо за социјално маргинализираните групи. Мнозинството анкетирани сметаат дека современото живеење дополнително ја маргинализира позицијата на сиромашните. Еволуцијата на градовите и развојот на урбаната заедница е насочен кон атрактивните делови на градот, во склад на интересите во изградениот компромис помеѓу бизнис заедницата и политичарите. Најинтензивно се развива инфраструктурата во централното градско подрачје, бизнис зоната, како и инфраструктурата во резиденционалните зони и населби од централното градско подрачје. Елитизмот е интегрален дел од урбаната култура. Поделбата која егзистира во општеството се пресликува во урбаниот простор, преку различните зони за домување резиденционалните за богатите, сламот за сиромашните и некаде во самиот центар помеѓу двата антипода се наоѓаат населбите на средниот општествен слој. Во овој контекст се и размислувањата на анкетираниите поврзани со урбаната политика. Сметаат дека самата урбана политика ја поттикнува маргинализацијата на сиромашното население во најнеатрактивните делови на градот.

Образованието е еден од факторите кој влијае на ризикот од невработеност, појава на сиромаштија, социјална исклученост и маргинализација. Добиените резултати од истражувањето се во контекст на понудениот став, односно истите сметаат дека понискиот степен на завршено образование, е дополнителен ризик од сиромаштија и социјална исклученост.

Табела 9. Сиромашната популација нема еднаква можност да го оствари правото на вработување.

Став	Проценти
Целосно се согласувам	41.5
Се согласувам	46.5
Немам мислење	6.5
Не се согласувам	5.5
Воопшто не се согласувам	/
Вкупно	100.0

Извор: Емпириско истражување.

Општествената маргинализација е највпечатлива преку остварување на гарантираното право на вработување. При неговото остварување во пост-социјалистичките општества како главни фактори се наведуваат социјалниот капитал на поединецот и партиската припадност. Гледано од овој аспект сиромашната популација е дополнително маргинализирана, пред се поради слабото и несоодветно образование, несоодветната квалификација, а пред се отсуството на социјален капитал.

Заклучок:

Процесот на глобализација не само што не успеа да помогне во надминување на поларизацијата во урбаното општество, туку истата ја асцелерираше. Маргинализацијата на сиромашното население во постмодерното општество најинтензивно се забележува во процесот на образование, пазарот на трудот, населбата во која се домува урбаниот начин на живот, креирајќи го така ланчаниот систем на дискриминација. Од податоците во трудот видно е дека градот Скопје се соочува со висока стапка на невработеност и сиромаштија, појава присутна и во претходниот систем, а која се продлабочува во транзициониот период. Глобалните процеси во нашето општество дополнително ги поттикнуваат стигматизационите процеси и диспропорцијата помеѓу различните општествени групи. Од истражувањето произлегува дека базичниот причинител на сиромаштијата лежи токму во долготрајната невработеност која станува се позачестена појава. Сиромашното население е една од најстигматизираниите групи во современото постмодерно општество. Нивната маргинализација е во сферата на образованието, можноста за вработување и градење на кариера, лошите услови за живот, неможноста за остварување на пожелен начин на живот и целосна стигматизација на добар дел од населението.

Библиографија:

Бејлис,Ц,Смит,С и Овенс,П.(2009).*Глобализација на светската политика*.Скопје:Табернакул.
Flanagan,W.(2010).*Urban sociology*.New York: ROWMAN & LITTLEFIELD PUBLISHERS, INC.

Glazer,N.(1972).*Profile of a city*.New York:McGraw-Hill book company.

Pušić,Lj.(1997).*Grad društvo prostor*: Beograd:Zavod za udžbenike I nastavna sredstva.

Turner,Dž.(2009).*Sociologija*.Novi Sad:Mediterran Publishing.

Vujović & Petrović.(2005).*Urbana Sociologija*.Beograd:Zavod za udžbenike I nastavna sredstva.

www.stat.gov.mk

www.nbrm.mk

Unemployment,social exclusion and social marginalization

Abstract: *Modern social tendencies in the postmodern society offer a range of values for global society and urban culture. The integration of global cultural values is primarily the affirmation of material values. For an extremely long time, it was thought that the problem of poverty was faced by someone else, far away from us and our surroundings. But over the past decade, we are talking continuously about the problem of poverty, detected in almost all countries, a problem that knows no borders and often is spilling over from one state to another. Long-term unemployment is one of the main factors for its occurrence. On the other hand, social stratification under the influence of the process of globalization receives additional ascension in urban society. The deprivation of the poor and their marginalization is recognizable in the lack of equal opportunities for achieving the desired values. The process of marginalization is involved in the lives of the poor population from the earliest age, and is becoming a constant social state recognizable in every segment of social life, and above all in education, labor market, health, culture. Urban space represents a “puzzle” that depicts members of various social groups. Poor neighborhoods produce a culture of poverty. The paper focuses on researching the situation of marginalized groups in the urban environment, in particular the city of Skopje, in terms of the measures taken in fighting against poverty and marginalization of the most vulnerable groups. More and more marginalized are facing the problem of inaccessibility to sources, which are the key to solving their existential needs.*

Keywords: *urban poverty, social marginalization, culture of poverty, urban society*

FENOMENOLOŠKI I ETIOLOŠKI ASPEKTI ZAVISNOSTI OD RADA U SRBIJI I CRNOJ GORI

*Prof. dr Borislav Đukanović¹⁴³, Univerzitet Donja Gorica, Podgorica,
član Odbora za društvene nauke CANU**

*Dr sci Jasmina Knežević-Tasić¹⁴⁴, neuropsihijatar,
direktorica Klinike za bolesti zavisnosti "Lorijen" – Beograd***

Abstrakt: Zavisnost od rada je biheveioralna zavisnost koja je najmanje obrađivana u naučnoj i stručnoj literaturi, iako se znatno brže širi nego zavisnosti od psihoaktivnih supstanci. To je bio povod za sprovođenje jednog eksplorativnog terenskog istraživanja na reprezentativnim uzorcima od 3003 ispitanika u Srbiji i 1486 u Crnoj Gori. Pored analize raširenosti pojave i fenomenoloških aspekata, ispitivani su faktori rizika za predeikciju zavisnosti od rada, socijalni profili mehanizmi odbrane zavisnika od rada. Zavisnost od rada u Srbiji i Crnoj Gori po raširenosti nalazi se u gornjoj polovini lestvice 11 biheveioralnih zavisnosti, a prema pojedinim istraživanjima visoko je iznad pojedinih zemalja van Evrope. Među faktorima rizika dominiraju zavisnosti od psihoaktivnih supstanci u roditeljskim porodicama i poremećaji ranog psihosocijalnog razvoja, a u crnogorskom uzorku i poremećene vaspito-emocionalne veze između roditelja i dece. Socijalni kao i psihološki profil karakteriše podeljenost (naročito u crnogorskom uzorku) što utiče i na izbor mehanizama odbrane, zavisnici od rada razlikuju se od većine ostalih biheveioralnih zavisnika što pored nezrelih češće koriste neurotične, pa izrele mehanizme odbrane.

Ključne reči: zavisnici od rada, faktori rizika, mehanizmi odbrane

Uvod

U poslednje vreme kod nas se sve više govori o jednoj novoj zavisnosti, koja je aktuelizovana sa procesima tranzicije i sa sve većom nesigurnošću svih zaposlenih za svoj posao, što u ranijem socijalističkom društvu nije bio slučaj. To je zavisnost od rada. Ova zavisnost se ne identifikuje, jer je reč o "časnoj zavisnosti" koja se u stavovima javnog mnjenja veoma pozitivno vrednuje. Zbog straha od gubitka posla mnogi mladi, koji su teško našli posao, stalno su mentalno opsjednuti radom i zaposlenošću. Zato su stalno napeti i nijesu u stanju da uživaju u bilo kakvim životnim zadovoljstvima.

Fenomenološki aspekti zavisnosti od rada

Zavisnost od rada ili radoholizam ima više oblika. Među njima su izvođenje našeg identiteta i samopuzdanja na osnovu onoga što radimo, držanje sebe preterano zauzetim, zanemarujući naše zdravlje, veze i duhovnost; sve se posmatra kroz prizmu rada i zaposlenosti. Nekad se javlja nedostatak želje da se bilo što uradi (izbegavanje rada ili pregorevanje na radu), odugovlačenje, odlaganje odmora i pauza; obavljanje nepotrebnog posla, zabrinutost, perfekcionizam, izbegavanje

¹⁴³ borivoje.djukanovic@gmail.com

¹⁴⁴ ktjasmina@gmail.com

intimnosti, zapovedno ponašanje i potreba za kontrolom. Sve su to načini nošenja sa bolom što smo izgubili osećaj postojanja i postojanje osećaja da nismo dovoljno dobri. Preterano okupiranje i planiranje našeg života aktivnostima je način bežanja od nas samih. Držimo sebe prezauzetima da nebi morali da raščistimo što stvarno osećamo. Uživamo u naboju adrenalina koji dolazi od napetosti i žurenja da se ispune zadati rokovi. Možda smo i pohvaljeni i napredovali na poslu jer smo odgovorni i vredni. Možda ćemo biti zaposleni pri radoholičarskoj kompaniji koja koristi pohvale za podsticanje i unapređenje naše zavisnosti. Ipak, mi smo platili ogromnu cenu za te "nagrade". Menjali smo samosvest za sahranjivanje našeg bola u radu i brizi. Mi smo ugrozili naše zdravlje i uništili naše odnose. Možda smo se često pitali: "Da li je ovo sve što postoji u životu?!".

Zato što postoje mnoge zablude o radoholičarstvu, do njegovog priznanja može da protekne dosta vremena. To je istovremeno zavisnost od supstance (adrenalin) i procesa (pretjerivanje u radu) i nije ograničeno na naš plaćeni rad, odnosno poslovni život. Mi takođe možemo biti radoholičar u hobi, fitnesu, kućnim poslovima, volontiranju ili u pokušaju da spasimo svet. Sve ovo mogu biti pojave vredne divljenja, ali ako one znače zanemarivanje sebe radi neprekidnog rada, to je zavisnost od rada.

Budući da je ovo progresivna bolest bivamo sve više obuzeti dok ne dotaknemo dno. Naše dno može doći u obliku ozbiljnog zdravstvenog problema ili ultimatumu od našeg partnera, poslodavca ili prijatelja.

U jednom trenutku biti radoholičar nema više pozitivnu konotaciju. Svesni smo da moramo da se promenimo. Međutim, stvarni motiv promene nije naš racionalni uvid, već intenzivni duševni bol koji je najjači kada dođemo do dna. Ovo priznanje nemoći je prvi korak. Uostalom, u svim zavisnostima spremnost na promene tek tada počinje. Da li će do promjena zaista doći zavisi od mnogo činilaca.

Ciljevi istraživanja

Ovo istraživanje bilo je eksplorativnog karaktera, te su ciljevi bili više predstavljali istraživačke orijentire nego što su proizilazili iz čvršće teorijske – hipotetičke osnove. Ti ciljevi su sledeći:

- ispitati stepen zavisnosti od rada;
- ispitati uticaj porodičnih faktora rizika i poremećaja ranog psihosocijalnog razvoja na javljanje zavisnosti od rada;
- utvrditi stepen predikcije faktora rizika za javljanje "zavisnosti" od rada;
- ispitati povezanost socijalno – demografskih i socioloških obeležja sa "zavisnošću" od rada.
- ispitati vrste mehanizama odbrane koje koriste zavisnici od rada.

Uzorci

Uzorak za crnogorsko istraživanje sačinjavaju tri poduzorka – poduzorak od 903 (61,5%) učenika osmih razreda osnovnih i svih razreda srednjih škola od 13 do 19 godina, poduzorak mladih od 20 do 30 godina od 279 (19,0%) ispitanika i poduzorak odraslih od 287(19,3%) ispitanika od 31. do 78 godina. Prvi poduzorak ima karakteristike neproporcionalnog, stratifikovanog, kvotnog i slučajnog uzorka, a drugi i treći stratifikovanog, proporcionalnog, kvotnog i slučajnog.

Uzorak za srpsko istraživanje sačinjavaju tri poduzorka – poduzorak od 1636 (55,51%) učenika osmih razreda osnovnih i svih razreda srednjih škola od 13 do 19 godina, poduzorak mladih od 20 do 30 godina od 579 (19,65%) ispitanika i poduzorak odraslih od 773 (24,84%) ispitanika od 31. do 69 godina. Prvi poduzorak ima karakteristike neproporcionalnog, stratifikovanog, kvotnog i slučajnog uzorka, a drugi i treći stratifikovanog, proporcionalnog, kvotnog i slučajnog. Dakle, oba uzorka su birana po identičnim kriterijumima.

Instrumentarijum istraživanja

Osnovni instrument sadrži 11 upitnika za jedanaest bihevioralnih zavisnosti : od video-igrica, televizije, Fejsbuka, ljubavi, rada, hrane, Interneta, seksa, mobilnih telefona, kocke i Internet seksa, kao i pet grupa zavisnosti od psihoaktivnih supstanci: od duvan, alkohola, marihuane, opijata i psihostimulansa. Svi upitnici sadrže odgovore pretežno u binarnoj formi, a nekoliko i u intervalnoj. Instrumentarijum sadrži još i pitanja o socijalno – demografskim varijablama i faktorima rizika, multiplim zavisnostima i devetostepenu skalu od 40 ajtema o mehanizmima odbrane. Ukupan broj pitanja u svim navedenim oblastima je 282. Važno je napomenuti da su u oba uzorka primenjeni potpuno identični upitnici.

U istraživanju je primenjen sledeći upitnik sa odgovorima u binarnoj formi.

Različiti aspekti Vašeg odnosa prema radu sadržani su u sledećoj grupi pitanja. Ako se slažete sa navedenom tvrdnjom zaokružite Da, a ako se ne slažete zaokružite Ne.

1.	Da li količina rada i vremena koju provodite radeći osiromašuje Vaš porodični i socijalni život?	1 Da	2 Ne
2.	Da li osećate da ste nemoćni da šefu jasno kažete da ne možete raditi preko propisanog radnog vremena?	1 Da	2 Ne
3.	Da li imate problem da uživate u životu, odnosno da više volite da radite nego da se zabavljate?	1 Da	2 Ne
4.	Da li kršite obećanja data porodici i prijateljima (npr. da ćete negde zajedno putovati, provesti vikend, zajedno večerati i sl.) jer Vam je posao važniji od tih obećanja?	1 Da	2 Ne
5.	Da li Vam je teško da odbijete neki radni zadatak ili da ga prepustite drugima?	1 Da	2 Ne
6.	Da li ste zbog rada na poslu zapostavili Vaše odnose sa bliskim osobama ili neke kreativne aktivnosti u kojima ste uživali?	1 Da	2 Ne
7.	Kada ste na odmoru, da li Vam je teško da ne mislite na posao?	1 Da	2 Ne
8.	Da li ste i u slobodnom vremenu opterećeni poslom time što i u slobodnom vremenu odgovarate na mobilne, pišete mejlove i sl.	1 Da	2 Ne
9.	Da li je Vaše fizičko zdravlje bilo ugroženo zbog preteranog rada. Da li ste ignorisali savete koje Vam je dao lekar, psiholog ili drugi terapeut.	1 Da	2 Ne
10.	Da li gubite samokontrolu (lako planete, lako se iznervirate) i da li postoji netrpeljivost prema drugima.	1 Da	2 Ne
11.	Da li bezuspešno pokušavate da smanjite radno angažovanje i provodite sve više vremena na poslu.	1 Da	2 Ne

Rezultati istraživanja

U našem uzorku 934 (63,5%) nisu radoholičari, 241 (16,4%) ima problema zbog preteranog rada, a 296 (20,1%) su zavisni od rada, dok 18 (1,2%) nisu na ova pitanja dali odgovore. Vrlo sličnu epidemiološku sliku u ovom pogledu pruža i srpski uzorak: 1957 (65,6%) ispitanika nije bilo sklono radoholičarstvu; 435 (14,6%) imali su probleme zbog preteranog rada, a 591 (19,8%) pokazuje simptome zavisnosti od rada. Kod multiplih bihevioralnih zavisnika u SAD na radoholičarstvo otpada oko 10% (2). U odnosu na stanovništvo SAD, koje u 10% slučajeva pokazuje simptome zavisnosti od rada, epidemiološki podaci ukazuju da je zavisnost od rada među stanovništvom Crne Gore i Srbije vrlo izražena i u poređenju sa zamljama u kojima su naučnici među prvima ukazali na ovu kompulzivnu aktivnost.

U daljoj analizi interesovalo nas je da li po izraženosti adiktivnog ponašanja prema radu postoje razlike među poduzorcima. Primenom ANOVE utvrdili smo da među poduzorcima u crnogorskom uzorku postoji statistički značajna razlika u pogledu izraženosti radne adikcije ($F = 49,389$; $p=0,000$). Post Hoc testovima nastojali smo da utvrdimo smer tih razlika. Pokazalo se da su mladi do 19 godina značajno ređe radoholičari nego mladi od 20 do 30 godina ($I-J = -0,82909$; $p=0,000$). Još izrazitija je

razlika između poduzorka učenika do 19 godina i odraslih od 31. do 78 godina ($I-J=-1,57856$; $p=0,000$). Poduzorak mladih od 20 do 30 godina je takođe manje sklon radoholičarstvu nego uzorak odraslih ($I-J=0,74947$; $p=0,000$).

Veoma je slična epidemiološka slika i za srpski uzorak. ANOVA je pokazala statistički značajne razlike među poduzorcima ($F=98,126$; $p=0,000$). Učenici su značajno manje zavisni od rada nego mladi od 20 do 30 godina ($I-J=0,82184$; $p=0,000$), a pogotovu nego odrasli od 31. do 69 godina ($I-J=-1,57450$; $p=0,000$). Mladi od 20 do 30 godina takođe su manje bili skloni kompulzivnim radnim aktivnostima nego odrasli od 31. do 69 godina ($I-J=-0,75266$; $p=0,000$). Ovi nalazi u oba uzorka očekivani su obzirom da učenici nisu izloženi onim vrstama profesionalnih pritisaka kao zaposleni, niti gubitku profesionalnog statusa kao odrasli. Pojačane tendencije prema zavisnosti od rada kod starijih generacija generiše i veća mogućnost gubitka posla uz istovremeno manje izglede za nalaženje novog posla. Pirsonov koeficijent korelacije pokazuje značajnu pozitivnu povezanost između starosti i zavisnosti od rada u crnogorskom ($r=0,214$; $p=0,000$) i srpskom uzorku ($r=0,241$; $p=0,000$). Prema očekivanjima, stariji su više zavisni od rada, iako su simptomi te zavisnosti izraženi i u poduzorku mladih od 20 do 30 godina. Za razliku od socijalističkog perioda, danas se u Crnoj Gori i Srbiji posao teško nalazi, a vrlo lako gubi, lakše nego u većini izgrađenih i stabilnih kapitalističkih ekonomija. Poznato je da ispitanici većine zemalja smatraju da je posle gubitka bračnog druga, gubitak posla najteži stresni događaj, što može objasniti ovako nagli porast adicija prema radu gotovo u svim uzrastima u Crnoj Gori i Srbiji.

Ispitali smo povezanost dve grupe faktora rizika sa “zavisnošću” od rada. Prvu čine porodični faktori rizika (nikotinizam, alkoholizam, razdvajanje i razvod roditelja, duševna bolest, prostitucija, samoubistvo, ubistvo i kriminalitet članova roditeljskih porodica, preterana strogost i popustljivost, prezaštićivanje i odbacivanje posebno od strane oca, a posebno od strane majke, ozbiljni sukobi sa jednim ili oba roditelja zbog njihovog nerazumevanja i zanemarivanja, kao i zlostavljanje ispitanika od strane jednog ili oba roditelja) a drugi poremećaji ranog psihosocijalnog razvoja (sklonost ka čestim svađama i čestim tučama u detinjstvu i ranoj mladosti, nedostak interesovanja za školu, ozbiljne smetnje u učenju, loš školski uspeh, preterana stidljivost i povučenost, sukobi sa zakonom - prekršaji i krivična dela).

Tabela 1. Faktori rizika i zavisnost od rada

Red. Br.	Faktori rizika	Crnogorski uzorak - T test	Srpski uzorak* T test
1.	Nikotinizam	12,488; $p=0,000$	-2,54; $p=0,000$
2.	Alkoholizam	14,396; $p=0,000$	-8,416; $p=0,000$
3.	Razdvajanje i razvod roditelja	0,325; $p=0,569$	-2,762; $p=0,000$
4.	Duševna bolest, prostitucija, samoubistvo, ubistvo, kriminalitet članova roditeljskih porod.	21,120; $p=0,000$	-5,561; $p=0,000$
5.	Preterana strogost, popustljivost, prezaštićivanje i odbacivanje od strane oca	18,156; $p=0,000$	-6,523; $p=0,000$
6.	Preterana strogost, popustljivost, prezaštićivanje i odbacivanje od strane majke	2,571; $p=0,109$	-5,472; $p=0,000$
7.	Ozbiljni sukobi sa jednim ili oba roditelja zbog njihovog nerazumevanja	5,955; $p=0,000$	-7,530; $p=0,000$
8.	Zlostavljanje ispitanika od strane jednog ili oba roditelja	2,984; $p=0,003$	-5,651; $p=0,000$
9.	Skлонost ka čestim svađama u detinjstvu i ranoj mladosti	5,025; $p=0,000$	-7,091; $p=0,000$
10.	Skлонost ka čestim tučama u detinjstvu i ranoj mladosti	4,703; $p=0,000$	-5,468; $p=0,000$
11.	Nedostatak interesovanja za školu	4,979; $p=0,000$	-2,752; $p=0,005$
12.	Ozbiljne smetnje u učenju	5,487; $p=0,000$	-6,512; $p=0,000$
13.	Loš školski uspeh	4,924; $p=0,000$	-2,165; $p=0,000$
14.	Preterana stidljivost i povučenost	4,813; $p=0,000$	-7,064; $p=0,000$
15.	Sukobi sa zakonom (prekršaji i krivična dela)	7,257; $p=0,000$	-2,955; $p=0,000$

*Napomena: Razlika u predznaku između srpskog i crnogorskog uzorka proističe samo iz različitog šifriranja.

Kao i kod svih drugih zavisnosti, faktori rizika iz obe grupe visoko su pozitivno povezani sa svim bihevioralnim zavisnostima, što se vidi iz tabele 1. i kada je reč o zavisnosti od rada. Međutim, ipak se zapažaju dve specifičnosti. Faktori rizika, povezani sa porodičnom patologijom, imaju veći značaj u crnogorskom nego u srpskom uzorku. S druge strane, prezaštićivanje od strane majke, kao i razdvajanje i razvod roditelja (deca obično ostaju sa majkom) u crnogorskom uzorku, paradoksalno, inhibira razvoj zavisnosti od rada kod muške dece.

Prediktivnu vrednost faktora rizika na javljanje zavisnosti od rada ispitali smo primenom binarne logističke regresije.

Nulti model tačno raspoređuje 63,5% ispitanika. Regresioni model je značajan. Hosmark Lemeshow test $X^2=10,860$; $df=7$; $p=0,967$ objašnjava 9% varijanse i tačno predviđa u 66,4% slučajeva (tabela 2.). Ispitanici koji su imali roditelje nikotinomane za 50% imaju manju šansu da budu zavisni od rada, a oni koji su doživjeli razvod roditelja za 60% imaju veće izgleda da razviju zavisnost od rada (tabela 2.). Ovi rezultati su neočekivani. Međutim, oni postaju mnogo prihvatljiviji ako imamo u vidu neke dosta specifične kulturološke obrasce socijalizacije pripadnika muškog pola u Crnoj Gori. Različiti vidovi prikrivene, a ne tako retko i otvorene dominacije majki nad sinovima značajno otežavaju proces separacije sinova od majki i time usporavaju proces izgradnje polnog identiteta, dovodeći često do konfuzije polnog identiteta i formiranja nezrelih bordelaj obrazaca ličnosti. Neka deca razvijaju kompenzacione mehanizme kao odgovor na ove i druge patološke porodične obrasce, čime se mogu objasniti ovi rezultati da patološki porodični procesi, doživljeni u ranim periodima socijalizacije, djeluju na brže socijalno sazrevanje ličnosti, što je samo na prvi pogled paradoksalno.

Razlog što se ove pojave ne javljaju u srpskom uzorku rezultat je činjenice da ovi problemi separacije između majki i sinova takođe postoje i u Srbiji, ali su osjetno manje izraženi.

Tabela 2. Statistiki binarne logističke regresije za zavisnost od rada

Prediktori	B koeficijent	Wald	Značajnost	Ekspencijalno B
Nikotinizam roditelja	-0,653	8,427	0,004	0,520
Razvod roditelja	-0,904	11,953	0,004	0,405
Nije bilo socijal.-patoloških pojava u rod.porodicama	0,945	15,655	0,000	2,574
Nerazumevanje roditelja	0,442	6,253	0,012	1,556
Stidljivost, povučeno	0,425	10,214	0,001	1,529
Sukobi sa zakonom	0,945	19,432	0,000	2,573

Ispitanici koji su iskusili nerazumijevanje roditelja jedan i po put su skloniji zavisnosti od rada, a isto se može reći i za one koji su stidljivi i povučeni.

Najzad, oni koji su dolazili u sukobe sa zakonom za dva i po puta imaju veće izgleda da postanu zavisni od rada (tabela 2). Ispitanici, čiji su jedan ili oba roditelja bili alkoholičari, skoro dvostruko češće su zavisni od rada. Oni koji su bili skloniji svađama skoro za četvrtinu suskloniji radoholičarstvu, a koji su skloniji tučama za trećinu. Oni koji su imali bolji školski uspeh skoro su jedan i po put skloniji zavisnosti od rada. Najzad, ispitanici koji su bili stidljivi i povučeni skoro dvostruko češće su zavisni od rada.

Ovi rezultati pružaju nam mozaik jednog specifičnog psihološkog profila zavisnika od rada koji je dosta različit od uobičajenih stereotipa o psihosocijalnom razvoju dece iz porodica roditelja alkoholičara i koji je dosta različit od uobičajenog stereotipa javnog mnjenja o psihosocijalnom razvoju dece iz ovih porodica. Deca iz ovih porodica mnogo češće nego što se misli razvijaju nadkompenzacione mehanizme i postaju odlični đaci, ali su socijalno nesigurni, nesamopouzđani u društvu vršnjaka, zbog čega se povlače i stidljivi su(. Na provokacije vršnjaka zbog takvog

ponašanja povremeno reaguju agresivnošću koja se manifestuje u verbalnim, a nekada i u fizičkim sukobima. Zavisnost od rada im omogućava da pobjegnu od frustrirajućih socijalnih interakcija sa vršnjacima.

Prikas rezultata na osnovu kojih je izgrađen profil zavisnika od rada zahtevao bi veliki prostor. Zato će biti samo opisan ovaj socijalni profil za oba uzorka.

Zavisnici od rada u crnogorskom uzorku su značajno češće odrasli muškarci stariji od 30 godina. Imaju višu i visoku školsku spremu. Po zanimanju su privatnici – preduzetnici. Poljoprivrednog su socijalnog porekla. Po bračnom statusu su razvedeni ili žive u vanbračnim zajednicama. Češće su odrasli u porodicama sa većim brojem članova. Imaju iznadprosečna mjesečna novčana primanja i žive u većim stanovima – kućama nedovoljne komfornosti.

Zavisnici od rada u srpskom uzorku su najčešće odrasli muškarci preko 30 godina starosti sa višom stručnom spremom. Po zanimanju su najčešće privatnici i preduzetnici, stručnjaci, umetnici i menadžeri, a ređe zemljoradnici. Po socijalnom porijeklu su heterogeni, ali su češće rukovodilačkog, a zatim radničkog i zemljoradničkog socijalnog porijekla. Najčešće su oženjeni, a zatim u vanbračnoj zajednici. Zavisnici od rada češće žive u većim porodicama, a po drugim ekonomsko - stambenim obeležjima su nekarakteristični i ne razlikuju se od svih ostalih.

Crnogorski zavisnici od rada su bolje socijalno profilisani od srpskih, pre svega u pogledu socijalnog porekla i bračnog statusa. Socijalno poreklo crnogorskih zavisnika od rada je dosta nekarakteristično u odnosu na profesionalni status. Međutim, socijalni profili zavisnika od rada donekle su specifični u odnosu na druge zavisničke socijalne profile.

Najzad, predmet istraživanja bila je i strategija u korišćenju mehanizama odbrane zavisnika od rada. Kada je reč o mehanizmima odbrane u oba uzorka nezreli mehanizmi odbrane dominiraju i oni pokazuju najbolju predikciju za nastanak i razvoj bihevioralnih zavisnosti, a pogotovu za zavisnosti od psihoaktivnih supstanci. "Zavisnici" od ljubavi takođe relativno najčešće koriste nezrele mehanizme odbrane, ali se od drugih razlikuju i po tome što češće koriste i zrele, a pogotovu neurotične mehanizme od gotovo svih ostalih bihevioralnih zavisnika u oba uzorka; zavisnici od rada nešto češće od većine drugih zavisnika koriste zrele i neurotične mehanizme, po čemu su relativno specifični.

Zavisnici od rada i zavisnici od ljubavnog partnera koriste i zrele mehanizme odbrane iz različitih motiva, ali sa jedinstvenim ciljem da ne budu odbačeni od osoba do kojih im je veoma stalo. Zajedničko im je da i jedni i drugi toga nisu svjesni, jer su pokretači svih mehanizama odbrane na nalaze na nesvesnom nivou.

Diskusija i zaključci:

Zavisnost od rada je vrlo izražena u oba uzorka, osetno iznad stopa u nekim drugim istraživanjima. Teškoće prilagođavanja novim radnim ulogama, teškoće u nalaženju adekvatnog zaposlenja, a laki gubitak posla u periodu tranzicije neki su od važnih socijalnih činilaca rasta ove zavisnosti. Paradoksalno, ova zavisnost nešto je izraženija u Crnoj Gori nego u Srbiji.

Faktori rizika za nastanak i razvoj zavisnosti od rada slični su ostalim bihevioralnim zavisnostima. Međutim, postoje i neke specifičnosti. S jedne strane, prezaštićivanje muške dece od strane majke smanjuje izgleda za razvoj zavisnosti od rada jer tako prezaštićena muška deca zbog nesigurnosti nisu spremna da prihvate rizike. S druge strane, na jake stresove, nastale razvodom i razdvajanjem roditelja, reaguju razvojem nadkompezacioni mehanizama. Najzad, specifični kulturološki obrasci u crnogorskoj porodici, koji se ogledaju u emocionalnom vezivanju sinova za majku i njenom dominacijom nad sinovima, utiču na razvijanje zavisničkih obrazaca od rada ako sinovi kao izbor iz konfliktne situacije sa majkom izaberu natkompezacione mehanizme. Vidi se da iste neurotični

obrasci između majke i sinova, pod određenim uslovima mogu rezultirati suprotnim efektima na razvoj zavisnosti od rada kod sinova.

Najveću prediktivnu vrednost za nastanak i razvoj zavisnost od rada u oba uzorka imaju zavisnosti od psihoaktivnih supstanci u roditeljskim porodicama, te asocijalno i antisocijalno ponašanje u detinjstvu i ranoj mladosti. Ipak, ispitanici koji su razvili natkompezacione mehanizme u učenju i postigli odličan školski uspeh višestruko povećavaju izgleda za razvoj zavisničkih obrazaca od rada. Takođe, iz stanja stidljivosti, povučenosti i nesigurnosti mogu bežati i u kompulzivne radne aranžmane.

Socijalni profil zavisnika od rada odslikava ove protivurečnosti u psihosocijalnom razvoju zavisnika od rada u crnogorskom uzorku. Oni su se na obrazovno-profesionalnoj lestvici popeli znatno iznad očekivanog nivoa za njihovo nisko socijalno poreklo. Za taj uspon platili su visoku cenu u bračno-porodičnoj sferi, jer su značajno češće razvedeni ili bez porodice.

Ove pocepanosti u psihološkom i socijalnom profilu zavisnika od rada u srpskom uzorku postoje, ali su značajno manje izražene.

Na kraju, od rada kao i ostali bihevioralni zavisnici najčešće koriste nezrele mehanizme odbrane. Ipak češće nego ostali zavisnici koriste zrele, a naročito neurotične mehanizme odbrane, što se može shvatiti i kao njihov odgovor na izražene neurotične aranžmane, manje karakteristične za ostale bihevioralne zavisnike.

Zavisnost od rada je u Srbiji i Crnoj Gori vrlo je izražena. Po rasprostranjenosti se nalazi u gornjoj polovini skale od 11 bihevioralnih zavisnosti u Srbiji i Crnoj Gori. Iako su veze ove zavisnosti sa zavisnostima od psihoaktivnih supstanci u roditeljskim porodicama ispitanika najvažnije, ne treba izgubiti iz vida poremećene emocionalno – vaspitne relacije i patloške obrasce u roditeljskim porodicama naročito u crnogorskom uzorku. Ta pocepanost psihološkog i socijalnog profila zavisnika od rada i u etiološkom i u fenomenološkom pogledu, zavisnike od rada čini specifičnim u odnosu na druge bihevioralne zavisnike, pogotovu u crnogorskom uzorku. Takođe, determiniše i češće korišćenje neurotičnih, pa i zrelih mehanizama odbrane u oba uzorka.

Literatura

1. Đukanović, B., Knežević-Tasić, J. (2016) *Bihevioralne zavisnosti u Crnoj Gori i Srbiji*. Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, Podgorica
2. Đukanović, B., Bukelić, J., Dimitrijević, Z., Stojović, Z., Knežević-Tasić, J., Bešić, M (2001) *Iluzija stvarnosti. Alkohol i droge*. CID I SoCen, Podgorica, 2001.
3. Đukanović, B. (1979) *Alkoholizam I porodica*. Privredna štampa, Beograd, 1979.
4. Brown RIF (1993) "Some Contributions of the Study of Gambling to the Study of Other
5. Addictions" in: Eadington WR, Cornelius J, editors. *Gambling Behavior and Problem Gambling*.
6. Reno: University of Nevada Press, 341–372
7. Eysenck HJ (1997) "Addiction, Personality and Motivation", *Hum Psychopharmacol*
8. Holden C (2001) "'Behavioral' Addictions: Do They Exist?", *Science* 294:980–982

**PHENOMENOLOGICAL AND ETIOLOGICAL ASPECTS OF WORK ADDICTION
IN SERBIA AND MONTENEGRO**

Abstract: *Addiction on work is a behavioral addiction that is least elaborated in scientific and professional literature, though much faster than addiction on psychoactive substances. This was the reason for carrying out an exploratory field research on representative samples of 3003 respondents in Serbia and 1486 in Montenegro. In addition to the analysis of the spread of phenomena and phenomenological aspects, the risk factors for predisposition of dependence on labor, the social profiles of the defensive mechanisms of labor dependents were examined. Addiction on the work in Serbia and Montenegro by spread is in the upper half of the 11th of behavioral dependencies, and according to some research it is high above certain countries outside Europe. Risk factors are dominated by dependencies of psychoactive substances in parent families and disorders of early psycho-social development, and in the Montenegrin sample and disturbed emotional relationships between parents and children. The social and psychological profile is characterized by subdivision (especially in the Montenegrin sample) which also influences the choice of defense mechanisms, the work is different from most other behavioral agents who, in addition to the immature, use neuroticism more often and formulate defense mechanisms.*

Key words: *labor addicts, risk factors, defense mechanisms*

**KRITIČKA PERSPEKTIVA RAZVOJA ZAJEDNICE
U OBRAZOVANJU ZA SOCIJALNI RAD: PROMJENA
U PRISTUPU MARGINALIZACIJI I SOCIJALNOJ ISKLJUČENOSTI**

Mr.sc. Olivera Grbić¹⁴⁵
Fakultet političkih nauka Banja Luka
Studijski program Socijalni rad

Prof. dr Jagoda Petrović¹⁴⁶
Fakultet političkih nauka Banja Luka
Studijski program Socijalni rad

Apstrakt: *Tragajući za odgovorima na pitanje na koji način sagledati marginalizaciju i socijanu isključenost u postmodernim društvima koja su brzo mijenjauća i u kojima nijel lako doći do socijalne pravde i zaštite ljudskih prava uporišet smo našli u kritičkoj perspektivi razvoja zajednice. Koristeći metodu analize sadržaja, prvi cilj nam je da sagledamo konstrukciju i pojmovno razgraničenje marginalizacije i socijalne isključenosti i ukažemo na njihovu višedimenzionalnost koja donosi nove izazove za socijalni rad. Posmatrajući kroz post-modernu kritičku perspektivu različite, ali međusobno uslovljene dimenzije marginalizacije i socijalne isključenosti, drugi cilj nam je ukazati na potrebu sistematičnijeg izučavanja postmoderne kritičke teorije i njenih fundamentalnih principa u obrazovanju studenata socijalnog rada, kako bismo doprinijeli razvoju kritičkog promišljanja i kritičke prakse. Razvoj kritičke prakse bi mogao u budućnosti da ponudi alternativni odgovor na suštinske karakteristike marginalizacije i socijalne isključenosti, a to su isključivanje iz ekonomskih, socijalnih i političkih tokova onih koji su nenamjerno/nedobrovoljno zahvaćeni ovim procesima. Za razliku od tradicionalnog socijalnog rada koji predstavlja dominantan diskurs zasnovan na individualističkom pristupu, aktualizacijom socijalnog rada u razvoju zajednice oslonjenog na teorijsku, vrijednosnu i praktičnu osnovu postmoderne kritičke perspektive bi moglo da predstavlja značajno područje prakse socijanog rada koja promoviše socijalnu promjenu, ostvarivanje ljudskih prava, socijalne pravde i doprinosi osnaživanju korisnika da prevladaju probleme koji se javljaju u interakciji između ljudi i njihovog okruženja.*

Ključne riječi: *postmoderna kritička perspektiva, socijalni rad u zajednici, obrazovanje za socijalni rad, marginalizacija i socijalna isključenost*

Uvod

U traganju za odgovorom na pitanje na koji način sagledati marginalizaciju i socijanu isključenost sa aspekta socijalnog rada, pomoglo nam je stajalište Adams, Dominelli i Payn-a (2002) koji naglašavaju da je za socijalne radnike važno da dosegnu razumijevanje problema sa kojim se suočavaju, metoda kojeg koriste i konteksta u kome djeluju. Tako je sagledavanje problema putem razumijevanja konstrukcije pojmova, primjena metoda razvoja zajednice i kontekst obrazovanja za socijalni rad predstavljali okosnicu u postavljanju ciljeva ovog rada.

Polazići od jezika koji, prema Vilig (2016), igra važnu ulogu u konstruisanju onoga što nazivao "znanjem", jezik nam istovremeno otkriva na koji se način učesnici u određenoj sferi koriste riječima i

¹⁴⁵ olivera.grbic@fpn.unibl.org

¹⁴⁶ jagoda.petrovic@fpn.unibl.org

kakva značenja im pridaju, odnosno kakve posljedice to ima po one koje su pod uticajem njihovog značenja ili one koje ta diskursivna konstrukcija pozicionira. Stoga prvi cilj koji smo postavili u ovom radu je da prikazemo konstrukciju pojmova marginalizacije i socijalne isključenosti, kako bismo putem sličnosti/razlika, načinili njihovo pojmovno razgraničenje.

Koristeći metodu analize sadržaja pojmove smo analizirali koristeći protokol analize sadržaja. Jedinicu analize činili su pojmovi marginalizacije i socijalne isključenosti iz nama dostupne naučne literature i šest vodećih rječnika, tri iz regiona i tri sa anglosaksonskog područja. Rječnike iz anglosaksonskog govornog područja odabrali smo imajući u vidu da se socijalni rad istorijski u našem kontekstu razvijao i na dalje se razvija dominantno pod uticajem anglosaksonske literature. Koristeći induktivnu analizu, izdvojili smo osnovne elemente koji se javljaju u konstrukciji ova dva pojma, kako bismo stekli uvid u to koji su to problemi koje marginalizacija i socijalna isključenost nose, a na koje savremeni socijalni rad traži odgovore.

Drugi cilj, koji smo si postavili jeste da prikazemo mogućnost oživljavanja ideje razvoja zajednice, kroz postmodernu kritičku teoriju koja, prema Ife (1999), ima dva zadatka: jedan, spajanje teorije i prakse kroz refleksiju i kritičko mišljenje; drugi, spajanje ličnog i političkog kroz mikro i makro djelovanje. Promjene u praksi socijalnog rada u zajednici, vidimo u osnaživanju studenata socijalnog rada i njihovom podsticanju da usvoje kritičke teorijske perspektive u razumijevanju problema i razvoju prakse zasnovanoj na vrijednosnoj osnovi utemeljenoj na ljudskim pravima i socijalnoj pravdi u okviru obrazovanja za socijalni rad. Imajući u vidu nerazvijenost praktične primjene metodskog pristupa socijalnog rada u zajednici u našem kontekstu, smatramo važnim predstaviti značaj postmoderne kritičke teorijske perspektive i primjenjivost modela razvoja zajednice studentima socijalnog rada, kao i stručnjacima iz područja socijalnog rada i socijalne politike.

Razumijevanje odnosa pojmova marginalizacija i socijalna isključenost

Naučna literatura, rječnici i izvještaji o marginalizaciji i socijalnoj isključenosti, kao i primjena ovih termina u praksi socijalnog rada konstruišu značenja marginalizacije i socijalne isključenosti na različite načine, naglašavajući njihove različite aspekte. Isprepletenost značenja ova dva pojma u stručnoj literaturi, podstakla nas je da sagledamo njihov međusobni odnos nastojeći doći do njihovog pojmovnog razgraničenja, međuzavisnosti i razumijevanja njihove konstrukcije.

Etimološki, pojam marginalizacije potiče od latinske riječi *marginalis*, sa značenjem - koji se tiče ivice, koji se nalazi na ivici, ivični, okrajni, rubni (Vujaklija, 1980, str. 535). Pojam marginalizacije se u literaturi i rječnicima stranih rječi često javlja u sintagmama, pa tako govorimo o marginalizaciji grupa, marginalizaciji zajednica, marginalnim pojedincima ili opet marginalizaciji po nekom od obilježja kao što je polna, etnička, kulturna, ekonomska itd. Kada je riječ o rječnicima stranih rječi i izraza, pojam marginalizacije nalazimo u svim rječnicima. Rječnici upućuju na to da se ovaj pojam javljao prvo u značenju margine na papiru, da bi se 1968. u okviru članaka *The Lost Angeles Times*, javio u rečenici kao glagol marginalizovan (*engl. marginalized*) objašnjavajući od strane novinara da je crnac bio stavljen u stranu, marginalizovan, što odražava položaj većine hronično siromašnih (<https://www.merriam-webster.com/dictionary/marginalize>, očitano 28.3.2019. u 22.10h). Praktično, nešto prije 70-tih javlja se u značenju u kome ga danas najčešće razumijevamo.

Za razliku od marginalizacije objašnjenje pojma socijalne isključenosti smo uspjeli naći jedino u Cambridge rječniku (<https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/exclusion>, očitano 28.3.2019. u 21.35h). Cambridge rječnik socijanu isključenost objašnjava kao stanje u kojem se nalaze neki koji su siromašni ili koji nemaju posao i ne osjećaju se dijelom društva. Iako se neki autori zalažu da socijalna isključenost postane globalni koncept, naša analiza pokazuje da je socijalna isključenost ipak primarno evropski ili evrocentrični koncept.

Marginalizacija, s obzirom na višedimenzionalnost i višeslojnost (Milosavljević i Jugović, 2009), vodi ka različitim definicijama u stručnoj literaturi koje naglašavaju različite aspekte, tipove ili oblike i uzroke marginalizacije. Tako je, prema Marshall-u, marginalizacija "proces u kome je grupama ili

osobama uskraćen pristup ka važnim pozicijama i simbolima ekonomske, religijske ili političke moći u društvu" (1998, str. 385). Jedna od definicija domaćih autora glasi: "Marginalizacija lišava određene pojedince, društvene grupe i slojeve da dosegnu ključne društvene vrijednosti [...] takve društvene grupe ili dijelovi populacije nalaze se na granici ili izvan različitih oblika društvenosti i društvenih odnosa" (Milosavljević i Jugović, 2009, str. 9). Pored toga, bitno je naglasiti da "zavisnost od državnih prestacija ili usluga usljed dugotrajne marginalizacije i stvaranje kulture marginalnosti (kao načina adaptacije i reakcije marginalizovanih na svoj socijalni i kulturni položaj, koji teži ka transgeneracijskom prenosu)", (Lewis O, 1985, prema Jugoviću, 2007, str. 34), što unosi još jednu dimenziju razumijevanja.

Bez obzira na postojanje različitih definicija, marginalizaciju kao društveni proces karakterišu: slabljenje veze između pojedinca i društva; kumulativni i nasljedni karakter; podložnost promjenama i vrlo brza dinamika; negativno vrednovanje ili negativna društvena etiketa (okoline, grupa ili institucija); nenamjernost ili nedobrovoljnost i emarginacija, odnosno nesposobnost da se u socijalnim odnosima adekvatno komunicira i "pregovara" (Sergoj, 1988, citirano u Milosavljević i Jugović, 2009). Marginalizovani su: isključeni iz radnog života, npr. nezaposlenost; isključeni iz potrošačkog društva, npr. siromaštvo; isključeni iz društva "normalnih", npr. usamljenost; isključeni iz mehanizama upotrebe vlasti i uticaja, npr. "kulturna marginalizacija" (Sergoj, 1988, citirano u Milosavljević i Jugović, 2009). U literaturi se pojmovi marginalizacije i socijalne isključenosti isprepliću i nerjetko poistovjećuju.

Za razliku od pojma marginalizacije koji je dobro teorijski utemeljen, pojam socijalne isključenosti iako je često u upotrebi, još nema jasnu teorijsku osnovu niti je empirijski potvrđen (Jugović, 2006). Stoga, se zasada ne može govoriti o usaglašenoj definiciji socijalne isključenosti. Socijalna isključenost je prevashodno novi koncept potekao sa socijalno-političkog nivoa Evropske Unije, koja je odigrala važnu ulogu u popularizaciji ovog pojma. Saraceno kaže da je socijalna isključenost razvijenija kao diskurs nego kao koncept (Saraceno, 2001, prema Šućuru, 2004). Mnoge ideje vezane za isključenost formulisane su u službi jezika politike. Stoga, isključenost "prije predstavlja relativno labav skup ideja koje predočavaju svijet u specifičnim okolnostima nego koncept s teorijskom supstancijom i koherentnošću, koji nadilazi nacionalne i političke okvire" (Saraceno, 2001:9, prema Šućur, 2004).

U literaturi možemo pronaći niz deskriptivnih definicija socijalne isključenosti. Pojedine zemlje, kao što su Velika Britanija i Južna Australija, imaju vlastite definicije socijalne isključenosti. U ovom radu navešćemo samo neke od definicija, a to su sljedeće: Socijalna isključenost je "izraz za ono što se može dogoditi kada ljudi ili čitava područja pate od kombinacije povezanih problema kao što su nezaposlenost, neprikladne kvalifikacije, mali prihodi, loše stanovanje, visoko kriminalna okolina, loše zdravlje i raspad obitelji" – definicija britanske vlade (Social Exclusion Unit, 2001, prema Šućur, 2004, str. 2). Iz te definicije proizlazi da se socijalna isključenost može, ali ne mora dogoditi kada postoji kombinacija nabrojanih okolnosti. Osim toga, ova definicija opisuje niz situacija koje mogu da dovedu do socijalnog isključivanja, dakle ne daje preciznu definiciju.

Eurostat Task Force on Social Exclusion iz 1998. godine kaže da je socijalna isključenost "...dinamički proces, najbolje opisan kao kretanje prema nižim razinama: određene nepovoljne okolnosti vode prema isključenosti, koja zatim stvara još veći broj nepovoljnih okolnosti i sve veću isključenost, završavajući s perzistentnim, višestruko deprivirajućim okolnostima. Pojedinci, kućanstva i geografska područja mogu biti isključeni iz pristupa vrijednim resursima kao što su zaposlenje, zdravlje, obrazovanje, socijalni i politički život" (Eurostat Task Force, 1998, prema Šućur, 2004, str. 2). Ova definicija socijalnu isključenost posmatra kroz kumulaciju nepovoljnih životnih okolnosti, dakle nemanje zaposlenja, neposjedovanje vještina i znanja, pristup zdravstvenoj zaštiti, obrazovanju, javnim službama, participaciji u odlučivanju, dakle ističe isključivanje ljudi iz različitih sistema.

Socijalna isključenost postaje ozbiljan problem ukoliko je neko socijalno isključen iz više sistema, odnosno ukoliko isključenost ima relativno trajan karakter, traje kroz duže razdoblje (Šućur, 2004).

Socijalno isključeni su oni koji žele participirati u društvenim aktivnostima, ali ne mogu, jer im je to onemogućeno (Burchardt, Le Grand i Piacaud, 1999, prema Šućur, 2004). Barry (1998, prema Šućur, 2004), smatra da socijalno isključeni nisu samo oni kojima je onemogućeno učestovanje u društvenom životu, nego i svi oni pojedinci i grupe koji nemaju mogućnost sudjelovanja u društvenim aktivnostima, bez obzira da li žele ili ne žele sudjelovati. Ove definicije nastoje razgraničiti nedobrovoljnu isključenost od dobrovoljnog povlačenja iz društvenih tokova. Dakle, jedna od osnovnih karakteristika socijalnog isključivanja, jeste nedobrovoljnost.

Društveni proces marginalizacije i socijalna isključenost pogađa pojedince, grupe (porodice), zajednice (lokalne, regionalne) ili geografska područja. Oba ova društvena procesa karakteriše: kumulativan karakter - koji se ogleda u nemogućnosti zadovoljavanja osnovnih potreba (zaposlenje, zdravlje, obrazovanje, socijalni i politički život); nenamjernost/nedobrovoljnost; emarginacija (nesposobnost da se u socijalnim odnosima adekvatno komunicira i „pregovara“) i ključne dimenzije društvene nejednakosti (društveni status, odsustvo moći i pasivizacija ličnih potencijala). Ono što pojmovno diferencira marginalizaciju od socijalne isključenosti jeste: (1) postojanje težnje da se obrazac ponašanja prenosi kroz generacije – stvarajući „kulturu siromaštva“, kada je riječ o marginalizaciji, odnosno nepostojanje takve tendencije kod socijalne isključenosti. Socijalna isključenost se opisuje kao tranzitan, kratkotrajan i dugotrajan proces za socijalno isključene; i (2) postojanje negativnog vrednovanja ili negativne društvene etikete, kada je riječ o marginalizaciji, za razliku od indiferentnog odnosa kada je riječ o socijalnoj isključenosti.

Tabela 1. Najznačajnije karakteristike marginalizacije i socijalne isključenosti

Najznačajnije karakteristike	Višedimenzionalni fenomeni	
	Marginalizacija	Socijalna isključenost
Društveni proces	Podložnost promjenama i vrlo brzoj dinamici.	Dinamičan proces.
Odnos pojedinac - društvo	Slabljenje veze pojedinac društvo, što znači: * Isključenje iz radnog života, npr. nezaposelnost; * Isključenje iz potrošačkog društva, npr. siromaštvo; * Isključenje iz društva „normalnih“, npr. usamljenost; * Isključenost iz mehanizma vlasti.	Tri glavne dimenzije isključenosti su: * ekonomska (nezaposlenost, oskudica finansijskih sredstava); * rupture u socijalnim odnosima; * nepriznavanje socijalnih, građanskih i političkih prava.
Pogađa pojedince, grupe (porodice) i zajednice	Pojedince, grupe i zajednice.	Pojedinci, kućanstva, lokalne, regionalne zajednice i geografska područja.
Kumulativni karakter	Nemogućnost zadovoljavanja osnovnih potreba, kao što su: rad, porodica, moć, informacije, zdravlje, stanovanje itd. – predstavlja stanje sistematske uskraćenosti.	Postojanje određenih nepovoljnih okolnosti vodi ka isključivanju, koja zatim stvara još nepovoljnije okolnosti i još veću isključenost u pristupu vrijednostima kao što su zaposlenje, zdravlje, obrazovanje, socijalni i politički život.
Nasljedni karakter	Postoji težnja da se obrazac ponašanja prenosi kroz generacije - „kultura siromaštva“.	Ne postoji. Može biti tranzitna, kratkotrajna i dugotrajnija.
Negativno vrednovanje ili negativna društvena etiketa	Postoji izraženo negativno vrednovanje ili društvena etiketa.	Indiferentan odnos.
Nenamjernosti ili nedobrovoljnost	Postoji nenamjernost ili nedobrovoljnost.	Postoji nenamjernost ili nedobrovoljnost, kroz nemogućnost učestvovanja u društvenim aktivnostima.
Emarginacija	Nesposobnost da se u socijalnim odnosima adekvatno komunicira i „pregovara“.	Kumulativni problemi završavaju perzistentnim, višestruko deprivirajućim okolnostima – što bi moglo voditi emarginaciji.
Ključne dimenzije društvene nejednakosti	Nepovoljan društveni status i odsustvo moći, pasivizacija ličnih potencijala.	Nepovoljan društveni status i odsustvo moći, pasivizacija ličnih potencijala.

Kroz gore navedenu analizu najznačajnijih aspekata pojmova marginalizacije i socijalne isključenosti (Tabela 1.), došli smo do zaključka da su ovo dva prožimajuća, ali različita pojma. Bilo da je riječ o marginalizaciji ili socijalnoj isključenosti, položaj grupa i/ili pojedinaca koji su obuhvaćeni ovim

procesima, određen je kako navodi Škrabalo (2006) iz stava i ophođenja zajednica, društva i državnih institucija, a ne iz inherentnih karakteristika pojedinaca, odnosno grupa u marginalizovanom položaju. Nesporno je da su marginalizacija i socijalna isključenost društveno uslovljeni i konstruisani, što nas upućuje na to da je moguć rad na njihovom smanjivanju ili otklanjanju.

Imajući u vidu akumulirano znanje o uzrocima i multidimenzionalnosti ova dva pojma i činjenici da su rasprave o uzrocima i mogućim rješenjima socijalnih problema koje nose dio javne debate, nameće se pitanje šta bi moglo dovesti do pomaka u praksi i praktičnoj primjeni znanja iz socijalnog rada u zajednici? Multidisciplinarni pristup podrazumijeva traženje rješenja za prekidanje lanca nepovoljnih društvenih, porodičnih i individualnih relacija. „To znači i bitno drugačiju ulogu socijalnog rada, kao sastavnog dijela ukupne društvene reakcije. Zadatak socijalnog rada je da spriječi dugotrajnu i kumulativnu deprivaciju, ali ne tako što će se bazirati samo na karakteristikama društveno isključenih, nego i preispitujući modele socijalne zaštite i socijalne politike“ (Petrović, 2013, str. 63). Prema našem viđenju, za aktivnu primjenu socijalnog rada u zajednici, pored razumijevanja konstrukcije ova dva pojma i socijalnih problema koje nose, neophodno je u toku obrazovanja studentima omogućiti sistematičnije usvajanje postmoderne kritičke perspektive, odnosno kritičke teorije i njenih osnovnih principa u okviru modela razvoja zajednice.

Postmoderna kritička perspektiva okvir za razumijevanje modela razvoja zajednice

Imajući u vidu promjene na globalnom nivou vezane za ekonomiju, kulturu i identitet Peace i Fook (1999) nastoje da definišu i razviju novi diskurs koji nazivaju postmoderni kritički socijalni rad. Nastojeći da se pridruže pokretu za dekonstrukciju tradicionalog socijalnog rada i osmišljavanja strategija emancipatorske prakse Peace i Fook (1999), kao važno polazište promjene vide u tome kako kulturno iskustvo socijalnih radnika utiče na privilegiju nad nekim aspektima realnosti i na marginalizaciju i diskvalifikaciju drugih. Za Peace i Fook (1999a) dekonstrukcija i otkrivanje vlastitih pristupa praksi studentima i praktičarima bi omogućilo ulazak u dijalog i proces kritičke refleksije.

Kritička refleksija u praksi socijalnog rada u zajednici je prema nama neophodna za usvajanje principa za praksu, a to su prema Peace i Fook (1999b): (1) rekonceptualizacija teorije, prakse i istraživanja kao međuzavisnih dijelova; (2) traganja za alternativnim organizacionim formama usmjerenim protiv birokratskog socijalnog rada; (3) razumijevanja koncepta moći i njenog djelovanja; i (4) potvrđivanje važnosti organizacija za pružanje usluga u zajednici, osnima kojima su potrebne; i (5) prepoznavanje raznovrsnosti, različitosti i višestruke subjektivnosti koje su osnažujuće za različite ljude i grupe sa kojima socijalni radnici rade u zajednici. Smatramo da bi upravo ovi elementi kritičke teorije mogli da predstavljaju okvir za razumijevanje i primjenu socijalnog rada u zajednici.

Rad u zajednici, prema Hardcastle, Powers i Wenocour (2011), je sinonim za društveno, što govori u prilog različitim mogućnostima koje nude različiti modeli, sa različitim ciljevima, sadržajima i zadacima radnika u zajednici. Milosavljević i Brkić (2010, prema Popple, 1994 i Payne, 1997) daju prikaz sedam modela koji omogućavaju aktivnu ulogu socijalnih radnika. Smatramo da model razvoja zajednice (*engl. community development*) najbolje može odgovoriti na marginalizaciju i socijalnu isključenost. Kako navode Titer i Boldvin (2017) razvoj zajednice treba imati fokus na: (1) razvoj kako bi odgovorio na institucije, koje kreiraju i primjenjuju opresiju; (2) spajanje marginalizovanih grupa i moćnih organizacija putem partnerstva i zastupanja; (3) analizu moći i (4) akcenat na ključnim vrijednostima razvojne prakse. Prema nama ključne vrijednosti razvojne prakse u socijalnom radu su vezane za ljudska prava i socijalnu pravdu, što je prema Titer i Boldvin (2017) snažno povezano sa praksom socijalnog rada koja je transformativna.

Postmoderni kritički teoretičari ističu da je postojanje socijalne nejednakosti i dinamike između onih koji su u poziciji moći i onih koji su siromašni dovodi, kako navodi Popple (2002) do zajednice ili susjedstva kao centralnog mjesta u životima ljudi. Kako bi se ublažila rastuća nejednakost i tenzije između ove dvije grupe, u okviru rada u zajednici istorijski se razvijaju dva kontradiktorna pristupa, a to su: odozgo-prema dole i odozdo-prema gore (Popple, 2002). Pristup odozgo-prema dole nastajao je u britanskom kuturnom kontekstu u okviru projekata u zajednici, putem kojih je Britanska vladajuća

elita nastojala da inkorporira i integriše siromašne "onih koji to zaslužuju" u ideološki/društveni mainstream, čineći resurse i usluge senzibilnim na njihove potrebe (Popple, 2002). Pristup rada u zajednici odozgo-prema dole, prema Popple, je vođen idejom održanja *status quo* (2002). S druge strane, postmoderne kritičke teorije naglašavaju da socijalni rad u zajednici polazi od socijalne pravde i inovacije kao vrijednosti (Popple, 2002), što je omogućilo da bude prepoznat u našem kontekstu od strane organizacija civilnog društva kao pristup siromašnim, marginalizovanim i isključenim iz društvenih tokova.

Kontekst obrazovanja za socijalni rad: nedostaju li nam karike?

Kako bi praksa socijalnog rada bila transformativna u okviru razvoja zajednice, potrebno je sistematičnije izučavanje postmoderne kritičke teorije i njenih principa u obrazovanje studenata socijalnog rada. Kako bismo doprinijeli razvoju kritičkog promišljanja i kritičke prakse, za studente bi bilo značajno razumijevanje osnovnih koncepata marksističke filozofije i sociologije koji su u osnovama potmoderne kritičke teorije i antidiskriminatorne i antipotčinjavajuće perspektive.

Antidiskriminativni i antipotčinjavajući pristupi u socijalnom radu polaze od toga da usljed rasnih, polnih i fizičkih razlika dolazi do diskriminacije određenih društvenih grupa i do njihovog neravnopravnog i marginalizovanog položaja u društvu. "Diskriminacija je termin blizak rasizmu, kojim se određene društvene grupe i pojedinci označavaju kao 'manje vredni' u odnosu na druge, što je razlog njihovog neravnopravnog položaja" (Milosavljević i Brkić, 2010, str. 87). Iako se uzroci diskriminacije razlikuju u zavisnosti od društvene grupe kojoj potčinjeni pripadaju (žene i djeca, psihički ili fizički hendikepirane osobe, homoseksualci, lezbijke, crnci), zajedničko bilo kojoj od ovih grupa jeste pasivnost pojedinca koje zajednica opaža kao 'drugačije' i 'manje vrijedne'.

Antipotčinjavajući pristupi uključuju sve vrste potčinjavanja i smatraju da "uspješna antipotčinjavajuća praksa zahtijeva jasnu teoretsku perspektivu u pružanju vrijednosne osnove, koja će dopustiti antipotčinjavajući rad" (Dalrymple i Burke, 1995, prema Payne, 2001, str. 198). Dalrymple i Burke (1995, prema Payne, 2001, str.198-200) smatraju da socijalni radnici moraju uočiti vezu između ličnog i društvenog okruženja osoba koje su potčinjene, koja ih čini još nemoćnijima, i šireg društvenog sistema, koji samo pojačava njihovu nemoć.

Posmatrano iz postmoderne kritičke teorije izvori ljudskih problema ne nalaze se u pojedincu, nego u nejednakom i nepravednom socijalno-klasnom položaju pojedinih društvenih grupa, dakle u strukturalnim i društvenim faktorima. Sledstveno tome, ovakva situacija može se promijeniti jedino socijalnim i političkim akcijama koje imaju za cilj uspostavljanje jednog pravednijeg i ravnopravnijeg sistema. Da bi se ugnjetavani i pasivni transformisali u nosioce promjena, moraju postati svjesni uzroka svog položaja. U tim procesima socijalni radnici imaju ključnu ulogu u osvješćivanju, osnaživanju i zastupanju marginalizovanih (Mullally, 1993, Coates and McKay, 1995, prema Milosavljević i Brkić, 2010, str. 89).

Osnaživanje i zastupanje u kontekstu razvoja zajednice je pristup koji se nalazi u potpunoj suprotnosti od tradicionalnog socijalnog rada. Članovi zajednice se vide kao oni koji posjeduju moć i resurse za promjenu, ali ih često nisu svjesni, niti znaju kako da ih upotrijebe. Osnaživanje je proces u kome članovi zajednice stiču saznanje o tome da je ključ rješavanja problema u njihovim rukama. Ukoliko se osnaživanje primjenjuje unutar različitih vulnerabilnih grupa, onda se moć sublimirana unutar njih uvećava, što čini članove grupa svjesnim svojih interesa i ciljeva. Iz tih razloga osnaživanje u socijalnom radu u zajednici je usmjereno ka određenim marginalizovanim grupama. Osnaživanje marginalizovanih grupa dovodi do povećanja njihove kolektivne moći, koje zajedničkim resursima djeluju na uzroke problema (Jack, 1995, prema Milosavljević i Brkić, 2010, str. 90). Tako osnaživanje postaje zahtjev za socijalnom pravdom, povećanjem osjećaja sigurnosti, političkom i socijalnom jednakošću, kroz uzajamnu podršku i zajedničko učenje klijenata i socijalnih radnika (Rees, 1991, prema Milosavljević i Brkić, 2010).

"Zastupanje u socijalnom radu je dugotrajan i kontinuiran proces, etička obaveza socijalnih radnika (prema, the NASW Code of Ethics – Nacionalnom udruženju socijalnih radnika SAD-a, 1985), koji se preduzima u cilju predstavljanja klijentovih pogleda i potreba, odnosno zastupanje nemoćnih pred moćnim grupama" (Philp, 1979, prema Milosavljević i Brkić, 2005, str. 91). Zastupanje je prema Titer i Boldvin interesantan aspekt zajednice, iako izgleda da podriva samoodređenje, učešće i participaciju kao fundamentalne vrijednosti prakse u razvoju zajednice (2017, str. 67). Osnovne vještine u zastupanju su, prema Titer i Bodlvin (2017): (1) uvjeravanje - zasnovao na činjenicama, znanju o moći koju posjeduju i jednostavnom jeziku; (2) predstavljanje - gdje zastupnici zauzimaju stranu i govore u ime zajednice; (3) pregovaranje i cjenkanje - gdje je zastupnik svjestan svoje pozicije i gdje mogu da se prave kompromisi i koje su pozicije u odlučivanju druge strane; i (4) cjenkanje i rješavanje problema - u kojoj je ključno razumijevanje pozicija i posmatranje strana uključenih u razgovor.

Grbić, Panić i Brkić (2011) zastupanje vide kao vrstu aktivnosti u socijalnom radu koja predstavlja jednu od ključnih profesionalnih metoda. Bazične uloge socijalnih radnika u procesu zastupanja u okviru socijalnog rada u zajednici su: analiza zakonske regulative; ukazivanje na nedostatke i kontradiktornosti postojeće zakonske regulative; konsultacije sa ključnim osobama u zakonodavnim odborima i njihovo upoznavanje sa poslasticama neadekvatne regulative; lobiranje kod uticajnih ljudi izvan polja socijalne zaštite, u cilju njihovog pridobijanja za mijenjanje postojeće regulative; formiranje grupa za pritisak sastavljenih od eksperata, profesionalaca, građana, marginalizovanih i kontinuirano upoznavanje javnosti sa socijalnim potrebama marginalizovanih (Mac Rae, 1966, prema Milosavljević i Brkić, 2005, str. 91). "Zastupanje je etička obaveza socijalnih radnika i sredstvo za djelovanja na promjene na mezo i makro nivou" (Grbić, Panić, Brkić, 2011, str. 476). Grbić, Panić i Brkić (2011) naglašavaju da je zastupanje moguće realizovati na nivou pojedinca, grupe i zajednice sa ciljem da se zaštite ljudska prava i interesi marginalizovanih i socijalno isključenih, što ga čini, prema nama, neophodnim dijelom transformativne prakse socijalnog rada u zajednici.

Zaključak:

Socijalno isključivanje i marginalizacija dobijaju na značaju u postmodernim društvima, dakle, onim u kojima nije lako doći do socijalne pravde, zaštite ljudskih prava i individualnog dostojanstva pojedinaca, grupa i zajednica (Grbić, Panić i Brkić, 2011). Upravo ovi aspekti čine socijalnu isključenost i marginalizaciju aktuelnom temom za naš društveni kontekst i proces obrazovanja za socijalni rad sagledanog iz perspektive postmoderne kritičke teorije i socijalnog razvoja zajednice.

Rezultati analize sadržaja definicija marginalizacije i socijalne isključenosti ukazuju da suštinsku karakteristiku marginalizacije i socijalne isključenosti, kao društvenih procesa, čini isključivanje iz ekonomskih, socijalnih, kulturnih i političkih tokova onih koji su nenamjerno/nedobrovoljno zahvaćeni ovim procesima. Kao posljedica javlja se: (1) društvena nejednakost (društveni status, odsustvo moći i pasivizacija ličnih potencijala) i (2) nemogućnost zadovoljavanja osnovnih potreba (zaposlenje, zdravlje, obrazovanje, socijalni i politički život) za sve pojedince, grupe (porodice) i zajednice koje su zahvaćene ovim procesima.

Isprepletenost pojmova marginalizacije i socijalne isključenosti proističe iz njihove multidimenzionalnosti, a nastojanje da pojam socijalne isključenosti zamijeni pojam marginalizacije vidimo u konstrukciji jezičkog značenja kako bi se posljedice koje marginalizacija nosi, a ne koreliraju sa evrocentričnošću politički umekšale. Upravo višedimenzionalnost marginalizacije i socijalne isključenosti donosi nove izazove za socijalni rad, jer samo sagledavanje njihovih različitih, ali međusobno uslovljenih dimenzija, omogućava djelovanje socijalnog rada u zajednici i primjenu modela razvoja zajednice.

Postmoderni kritički teoretičari smatraju da se razlozi ljudskih problema ne nalaze u pojedincu, nego u nejednakom i nepravednom socijalno-klasnom položaju pojedinih društvenih grupa, dakle u strukturalnim i društvenim faktorima. Stoga, prema ovim teoretičarima, problem treba rješavati tamo gdje je nastao, a ne sanirati njegove posljedice. Dakle, probleme je moguće otkloniti preduzimanjem

širokih socijalnih i političkih akcija zajedno sa vulnerabilnim grupama, marginalizovanim i socijalno isključenim s ciljem promjene njihovog položaja uzrokovanog opresivnim strukturama. Promjene je nemoguće ostvariti na postavkama tradicionalnog socijalnog rada, gdje socijalni radnik evidentira i klasifikuje klijente, čime ih obilježava i još više marginalizuje i udaljava od glavnih društvenih tokova. Socijalni rad u tradicionalnom smislu klijente resocijalizuje, pošto ih proglasi devijantnim. Prema post-modernim kritičkim teoretičarima, praksa socijalnog rada mora biti zasnovana na „razumijevanju“ pozicije marginalizovanih i njihovog životnog konteksta u okviru socijalne i ekonomske strukture kojoj pripadaju (Bailey i Brake, 1980, prema Milosavljević i Brkić, 2005).

Poštujući principe socijalnog rada u zajednici, a posebno dezobjektivizacije, vrijednosne opredijeljenosti socijalnog radnika, demokratizacije i aktivne participacije, od socijalnog radnika se očekuje djelovanje u razvoju zajednice po principu odozdo-na gore. Ovakva vrsta djelovanja podrazumijeva da socijalni radnici suučestvuju u socijalnim akcijama i aktivnostima zajednice, da zajedno sa članovima zajednica postanu kreatori socijalnih promjena čija je osnovna svrha socijalno uključivanje građana u sve segmente društvenog života. Obim i raznolikost socijalnih potreba i problema isključenih pojedinaca i grupa iziskuju kreativnost i inovativnost u socijalnom radu te se sa sigurnošću može očekivati da djelotvorna praksa ishoduje novim znanjima koja će obogatiti teorije socijalnog rada. Sve to je u skladu sa post-modernim kritičkim teorijama koje u dijalektičkom odnosu prakse i teorije vide izvoriste teorijskih spoznaja za socijalni rad. Imajući ovo u vidu, model socijalnog razvoja zajednice u svojoj osnovi nudi mogućnost primjene postmoderne kritičke perspektive i emancipatorskog socijalnog rada.

Literatura:

- Adams, R., Dominelli, L. and Payne, M. (Ed.) (2002). *Critical Practice in Social Work*. New York: Palgrave.
- Grbić, O., Panić, G. and Brkić, M. (2011). Advocacy - a form of social work activity on mitigation marginalization and social exclusion. U Leutar, Z. (Ur.). *Proceedings International Scientific Conference. Social work and Fight against Poverty and Social Exclusion - Professional Dedication to the Protection and Promotion of Human Rights*. (pp. 475-488). Zagreb: Zaklada »Marija de Mattias«.
- Hardcastle, D. A., Powers, P. and Wenocur, S. (2011). *Community practice. Theories and Skills for Social Workers*. [third ed.]. New York: Oxford University Press.
- Cambridge Dictionary, preuzeto sa <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english>, 28.3.2019.
- Ilfe, J. (1999). Postmodernizam, critical theory and social work. In Pease, B. and Fook, J. (Ed.). *Transforming social work practice*. London: Routledge.
- Kljajić, K. (2012). Novi rječnik stranih riječi. [četnaesto izdanje] Zagreb: Zora, Nakladni zavod Matice hrvatske, Školska knjiga.
- Marshall, G. (1998). *Oxford Dictionary of Sociology*. Oxford: Oxford University Press.
- Merriam Webster Dictionary preuzeto sa <https://www.merriam-webster.com/dictionary>, 28.3.2019.
- Milosavljević, M. i Brkić, M. (2010). *Socijalni rad u zajednici*. Beograd: Republički zavod za socijalnu zaštitu.
- Milosavljević, M. i Jugović, A. (2009). *Izvan granica društva. Savremeno društvo i marginalne grupe*. Beograd: Univerzitet u Beogradu, Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju.
- Oxford Dictionary preuzeto sa <https://en.oxforddictionaries.com>, 28.3.2019.
- Payn, Malcolm (2001). *Savremena teorija socijalnog rada*. [drugo izdanje]. Banja Luka: Filozofski fakultet Univerziteta u Banjoj Luci.
- Pease, B. and Fook, J. (Ed.) (1999). *Transforming social work practice*. London: Routledge.
- Pease, B. and Fook, J. (1999a). Emancipatory social work for postmodern age. In Pease, B. and Fook, J. (Ed.) *Transforming social work practice*. London: Routledge.
- Pease, B. and Fook, J. (1999b). Postmodern critical theory and emancipatory social work practice. In Pease, B. and Fook, J. (Ed.) *Transforming social work practice*. London: Routledge.
- Petrović, J. (2013). *Nemam, dakle ne postojim*, Banja Luka: Fakultet političkih nauka.
- Popple, K. (2002). Community work. In Adams, R., Dominelli, L. i Payne, M. (Ed.). *Critical Practice in Social Work* (pp. 149 - 158). New York: Palgrave.

- Klein, I. i Šipka, M. (2012). *Veliki rečnik stranih reči*. [šesto izdane]. Beograd:Prometej
- Škrabalo, M. (2006). Reprodukcijska ili razgradnja marginalizacije: Kako djelovati »odozdo« i »s ruba«? U Škrabalo, M., Miošić-Lisjak, N. i Papa, J. (Ur.). *Mobilizacija i razvoj zajednice. akcijsko istraživanje u Hrvatskoj*. (str. 147 -156). Zagreb: MAP Savjetovanje d.o.o.
- Šućur, Z. (2004). *Socijalna isključenost: pojam, pristup i operacionalizacija*. Revija za sociologiju.broj 1-2/2004. Zagreb: Hrvatsko sociološko društvo.
- Titer, B. and Boldvin, M. (2017). *Socijalni rad u zajednici. Uvođenje promjena*. [prevod Dragana Stökel i Anita Burgund]. Beograd: Univerzitet u Beogradu, Fakultet političkih nauka.
- Vilig, K. (2016). *Kvalitativna istraživanja u psihologiji*. [prevod Rade Krstanovic]. Beograd: Imago/Clio
- Vujaklija, M. (1980). *Leksikon stranih riječi i izraza*, Beograd: Prosvjeta.

**CRITICAL PERSPECTIVE ON COMMUNITY
DEVELOPMENT IN SOCIAL WORK EDUCATION: CHANGE IN
THE APPROACH TO THE MARGINALISATION AND SOCIAL EXCLUSION**

Summary

Searching for answers to the question of how to look at the marginalization and social exclusion in post-modern societies especially fast changing those in which social justice is not easy to be reached, alongside with protection of human rights, we found base in the critical perspective to community development. Using the content analysis method, our first goal is to look at the construction and concepts of marginalization and social exclusion and point out their multidimensionality which brings new challenges for social work. Looking through the postmodern critical perspective on different, but interdependent dimensions of marginalization and social exclusion, the second goal is to point out the need for a more systematic study of postmodern critical theory and its fundamental principles in the education for social work, in order to contribute to development of critical thinking and critical practice. In future, development of critical practice could offer an alternative response to the essential features of marginalization and social exclusion, such as the exclusion from economic, social and political flows of those who are unintentionally/involuntarily affected by these processes. Unlike the traditional social work whose dominant discourse is based on the individualistic approach, introduction of social work in community development which would rely on theoretical, value and practical basis of the postmodern critical perspective, could become a significant area of social work practice that promotes social change, human rights, social justice and contributes to users empowerment to overcome the problems which emerge in the interaction between people and their environment.

Key words: postmodern critical perspective, social work in community, education for social work, marginalization and social exclusion

POLOŽAJ MARGINALIZOVANIH GRUPA U DRUŠTVU

SEKCIJA II

POČINITELJI KAZNENIH DJELA – RIZICI I POTREBE: INDIVIDUALIZACIJA POSTUPANJA U IZVRŠAVANJU MJERA I SANKCIJA U ZAJEDNICI

*Željka Knotek Maloić, prof. psihologije¹⁴⁷
Snježana Pavlić, prof. sociologije i pedagogije¹⁴⁸*

*Ministarstvo pravosuđa Republike Hrvatske,
Uprava za zatvorski sustav i probaciju, Sektor za probaciju*

Sažetak: U uvodnom dijelu autorice govore o tretmanskome postupanju s osobama uključenim u probaciju u Republici Hrvatskoj, koje se bazira na rehabilitacijskom pristupu počiniteljima. Ukratko će biti opisani Model rizik – potrebe – responzivnost (eng. Risk – needs – responsivity, odnosno RnR model), jedan od najutjecajnijih modela u području procjene i tretmana počinitelja, te u manjim obimu Model kvalitetnih života (eng. Good life model, GLM). U središnjem dijelu slijedi osvrt na kategorizaciju razvoja instrumenata procjene, te prikaz Sustava procjene počinitelja (SPP), koji probacijska služba koristi u svrhu procjene kriminogenih rizika i tretmanskih potreba počinitelja, kao i vjerojatnosti ponovnog počinjenja kaznenog djela. SPP se zasniva na teoretskoj osnovi koja proizlazi iz RnR modela i GLM-i, kao i rezultatima empirijskih istraživanja. Nadalje, autorice ističu važnost procjene kriminogenih potreba i razine rizika počinitelja, jer se na rezultatima procjene zasniva programiranje izvršavanja kaznenopravne sankcije, odnosno sadržaj Pojedinačnog programa postupanja koji izrađuje probacijski službenik. Navedeno se direktno reflektira na učinkovito upravljanje rizikom, te ostvarivanje glavne svrhe kaznenopravnih sankcija, odnosno zaštite šire zajednice od počinitelja, kao i njegove resocijalizacije i reintegracije.

Ključne riječi: probacija, procjena kriminogenih rizika i tretmanskih potreba, upravljanje rizikom

Uvod

Izvršavanje probacijskih kaznenopravnih sankcija u Republici Hrvatskoj započelo je 2001. godine, u nadležnosti Ministarstva pravosuđa, Uprave za zatvorski sustav, putem vanjskih suradnika. U razdoblju do ustrojavanja profesionalne probacijske službe 2009. godine, izvršavane su samo alternativne sankcije, rad za opće dobro i uvjetna osuda sa zaštitnim nadzorom. Probacijski sustav u Hrvatskoj ustrojen je uz pomoć projekata Europske unije, te je usklađen s njenim preporukama i s preporukama Vijeća Europe (Kovčo, Vukadin, Špero, 2015).

Danas hrvatska probacijska služba broji 14 probacijskih ureda koji pokrivaju teritorij cijele zemlje. Probacijski poslovi propisani su Zakonom o probaciji iz 2018. godine, a provode se u svim fazama kaznenog postupka. Probacijski službenici su fakultetski obrazovani stručnjaci, u najvećem broju psiholozi, socijalni pedagozi, socijalni radnici i pravnici.

Probacijski službenici u tretmanskome radu, u okviru rehabilitacijskog pristupa, slijede prvenstveno načela Modela rizik – potreba – responzivnost (engl. Risk – need – responsivity model, RnR model), te u manjoj mjeri Model kvalitetnih života (eng. Good lives model, GLM), nastojeći uvažavati i paradigmu prestanka i odvratanja od činjenja kaznenih djela (eng. desistance paradigm) (Šimpraga, Maloić, Ricijaš, 2014).

¹⁴⁷ Zeljka.KnotekMaloic@pravosudje.hr

¹⁴⁸ Snjezana.Pavlic@pravosudje.hr

Model Rizik – potrebe – responzivnost (RnR model)

Prema „Što funkcioniра“ (eng. What works?) pristupu, koji je dominirao tijekom 80-ih i 90-ih godina prošlog stoljeća, recidivizam se može smanjiti intervencijama usmjerenim na čimbenike za koje se procjenjuje da povećavaju rizik da će počinitelj ponoviti kazneno djelo. Radi se o intervencijama čija je učinkovitost potvrđena empirijskim istraživanjima. Jedan od najutjecajnijih modela u području procjene i tretmana počinitelja kaznenih djela je RnR model (engl. Risk – need – responsivity model) formaliziran 1990. godine (Andrews, Bonta i Hoge, 1990).

RnR model se zasniva na premisi da tretman počinitelja treba bazirati na procijenjenim kriminogenim rizicima i potrebama koje su povezane s činjenjem kaznenih djela. Odabir adekvatne vrste i intenziteta rehabilitacijskih postupaka, odnosno programiranje odgovarajućeg tretmana, trebalo bi reducirati kriminalno ponašanje počinitelja. Ovaj model ističe da je aktualno delinkventno ponašanje počinitelja, rezultat kriminalne povijesti počinitelja i postojanje specifičnih kriminogenih potreba (Wooditch, Tang, Taxman, 2014.)

U okviru ovog modela, Andrews i Bonta (2007) navode tri osnovna načela učinkovitih rehabilitacijskih intervencija:

Načelo rizika – prema ovom načelu rehabilitacijsku intervenciju treba uskladiti s razinom rizika od ponovnog počinjenja kaznenog djela, što znači da bi počinitelje kod kojih je utvrđen srednji ili visoki rizik trebalo uključivati u rehabilitacijske programe, dok bi kod nisko rizičnih počinitelja intervencije trebale biti minimalne. Veći broj istraživanja ide u prilog tome da intenzivne intervencije kod nisko rizičnih počinitelja mogu dovesti do porasta kriminalnog ponašanja, dok se kod visoko rizičnih počinitelja, prilikom primjene istih intervencija, bilježi manji kriminalni povrat. Evaluacija Kanadskog programa, koju su proveli Bonta, Wallace-Capretta i Rooney 2000. godine, pokazala je da su nisko rizični počinitelji koji su sudjelovali u minimalnoj razini tretmana ponovo počinili kazneno djelo u 15% slučajeva, dok su nisko rizični počinitelji koji su bili obuhvaćeni intenzivnijim tretmanom recidivirali u 32% slučajeva. U istom istraživanju, visoko rizični osuđenici koji nisu bili uključeni u intenzivniji tretman recidivirali su u 51% slučajeva, dok su oni koji su u njemu sudjelovali, recidivirali u 32% slučajeva (Andrews, Bonta, 2007-06).

Načelo potreba – prema ovom načelu potrebno je procijeniti kriminogene potrebe počinitelja te tretman usmjeriti na njih. Andrews i Bonta (2010) kao najznačajnije rizične čimbenike ističu: 1. prokriminalne kognicije (stavove, vrijednosti, uvjerenja i osjećaje koji potiču kriminalno ponašanje), 2. antisocijalnu osobnost (niska samokontrola, traženje uzbuđenja, agresivno ponašanje, impulzivnost) i 3. prokriminalne veze (bliske veze s osobama koje čine kaznena djela, socijalno okruženje koje potiče činjenje kaznenih djela), koji zajedno s povijesti antisocijalnog ponašanja počinitelja kao najznačajnijim statičkim čimbenikom, čine „veliku četvorku“ rizičnih faktora. Zajedno sa socijalnim postignućem (obrazovanje, zaposlenje), obiteljskim / partnerskim odnosima (disfunkcionalni odnosi, izostanak podrške, slabe roditeljske vještine), zlouporabom sredstava ovisnosti i izostankom prosocijalnih aktivnosti slobodnog vremena, čine „središnjih osam“ rizičnih čimbenika.

Načelo responzivnosti (engl. responsivity) – prema ovom načelu potrebno je maksimizirati počiniteljevu sposobnost učenja iz rehabilitacijske intervencije osiguravajući kognitivno bihevioralni tretman i prilagođavajući ga stilu učenja, motivaciji, sposobnostima i snagama počinitelja. Jedino tako počinitelj može imati koristi od rehabilitacijskog programa. Naglašavajući važnost responzivnosti, sve se češće ističe da nije dovoljno postaviti pitanje *Što funkcioniра?*, već *Što funkcioniра za koga?*, te u tom pravcu usmjeriti istraživanja (Maloić, 2016.)

Kritike RnR modela potakla su i niz istraživanja njegove učinkovitosti, te je temeljem njihovih rezultata razvijeno više ključnih načela, prikazanih u Tablici 1 (preuzeto iz Maloić, 2016, str. 121).

Tablica 1 - Suvremena načela Modela rizik – potreba – responzivnost

Opći principi
<i>Poštivanje osobe</i> – poštivanje zakonskih, etičkih, profesionalnih i drugih normativa implementacije modela
<i>Psihološke teorije</i> - programi se trebaju temeljiti na empirijski utemeljenoj psihološkoj teoriji - preporuča se opća psihologija ličnosti i socijalna psihologija (eng. <i>The General Personality and Social Psychological Approach</i>)
<i>Humanistički pristup</i> - ne priznaje se zastrašivanje ili druga slična načela
<i>Poboljšanje usluga prevencije kriminala</i> – smanjenje kriminala smatra se legitimnim ciljem agencija u i izvan kaznenopravnog sustava
Rizik - potreba - responzivnost
<i>Rizik</i> - intenzitet rehabilitacijskih usluga potrebno je uskladiti s razinom rizika pojedinog slučaja
<i>Potreba</i> - ključno je raditi na kriminogenim potrebama
<i>Opseg i multimodalnost</i> - viša razina rizika podrazumijeva više kriminogenih potreba te potrebu većeg opsega i intenziteta intervencija
<i>Opća responzivnost</i> - primjena strategija socijalnog učenja i kognitivno-bihevioralnih strategija
<i>Specifična responzivnost</i> – načine, strategije i stilove usluga važno je uskladiti sa stilovima učenja, motivacijom, spremnošću na promjenu, sposobnostima, osobnošću i bio-demografskim obilježjima počinitelja
<i>Snage</i> – nužno je procijeniti snage kako bi se poboljšala prognoza i opseg specifične responzivnosti
<i>Mogućnost diskrecijske odluke stručnjaka</i> – zbog specifičnih razloga može se odstupiti od RPR načela, budući da funkcionalne analize pokazuju kako primjerice anksioznost ili zaokupljenost nekim aktualnim poteškoćama (eng. <i>personal distress</i>) mogu biti rizičan čimbenik
Strukturirana procjena
<i>Procjena snaga i čimbenika rizika, potreba i responzivnosti</i> – ključno je koristiti strukturirane i validirane instrumente
<i>Integrirana procjena i intervencija</i> – intervencije trebaju biti planirane, a svakoj planiranoj intervenciji i kontaktu treba prethoditi procjena
Realizacija programa
<i>Doziranje</i> (eng. <i>dosage</i>) – uključivanje visoko rizičnih počinitelja i minimiziranje napuštanja programa
<i>Koncept osnovne korekcijske prakse</i> (eng. <i>core correctional practices</i>) - kombinacija visokokvalitetnih vještina stvaranja odnosa (uvažavanje, entuzijazam, brižnost, suradnja, vrednovanje osobne autonomije) i strukturnih vještina (prosocijalno modeliranje, učinkovito osnaživanje i neodobravanje, rješavanje problema, učinkovito korištenje autoriteta, zastupanje/posredovanje, kognitivno rekonstruiranje i motivacijsko intervjuiranje)
Organizacija
<i>Baziranost na zajednici</i> – preferira se okruženje u zajednici, međutim RPR načela se mogu koristiti i u institucionalnim uvjetima
<i>Upravljanje</i> – unaprjeđivanje selekcije, obrazovanja i kliničke supervizije osoblja, uz praćenje, povratnu informaciju i sustav prilagođavanja; građenje podržavajućih organizacijskih sustava i kulture usmjerenih na učinkovitu praksu i kontinuitet pružanja usluga

Model kvalitetnih života (GLM)

Za razliku od RnR modela, koji naglasak stavlja na kriminogene rizike i intervencije prema počinitelju koje bi trebale dovesti do promjene njegovog ponašanja i u konačnici prestanka činjenja kaznenih djela, GLM polazi od paradigme prestanka i odvratanja od činjenja kaznenih djela, te naglasak stavlja na počinitelja, njegove jake strane i pozitivne strane njegovog psihosocijalnog funkcioniranja.

Osnovne značajke Modela kvalitetnih života prikazane su u Tablici 2 (preuzeto iz Maloić, 2016, str. 126).

Tablica 2 - Osnovne značajke Modela kvalitetnih života (GLM)

OSNOVNE ZNAČAJKE MODELA KVALITETNIH ŽIVOTA	
Motivacija počinitelja	Suradnja počinitelja i njegova spremnost za promjenu smatraju se ključnom za učinkovitost bilo koje intervencije.
Usmjerenost na počinitelja i njegove snage	Naglasak je na počinitelju, a tek posredno na intervenciji. Nužno je uvažiti snage, specifične interese, sposobnosti i težnje pojedinca, a ne se usmjeriti samo na postojeće deficite (kriminogene potrebe).
Osnovne vrijednosti	Korekcijski programi trebaju biti usmjereni na povećanje svjesnosti počinitelja o njegovim osnovnim vrijednostima i na pomaganje počinitelju da prevede te vrijednosti u konkretne planove i ponašanja.
Razvoj smislenog životnog plana	Uz uvažavanje načela rizika, potreba i responzivnosti, počinitelju je potrebno pomoći u razvijanju za njega smislenog životnog plana, nespojivog s mogućnošću daljnjeg činjenja kaznenih djela.
Promoviranje osnovnih vrijednosti i osobno važnih ciljeva	Potrebno je definirati ciljeve na kojima osoba može i želi raditi, umjesto ciljeva izbjegavanja na koje se nailazi u praksi (npr. cilj je stvoriti zadovoljavajuće i ispunjavajuće odnose, a ne izbjegavati problematične odnose).
Razvoj socijalnog kapitala	Uz intervencije usmjerene na razvoj vještina upravljanja svojim životom tj. jačanja osobnog kapitala, potrebno je jačati i kapacitete za promjenu u smislu jačanja socijalne mreže počinitelja i općenito njegovih resursa u zajednici.

Instrumenti procjene kriminogenih rizika i potreba

Razvojem društvenih znanosti, pa tako i kriminologije, mijenjali su se pristupi procjeni kriminogenih rizika. Načini donošenja procjena kriminogenih rizika mogu se podijeliti na kliničke i aktuarne (Carey i sur., 2000). Kliničke procjene odnose se na stručno mišljenje procjenjivača, doneseno na osnovu informacija koje ima o počinitelju. Aktuarne procjene temelje se na rizičnim čimbenicima počinitelja, koji su prema rezultatima znanstvenih istraživanja prediktivni za buduća delinkventna ponašanja.

Rizični čimbenici su one osobine ličnosti, obilježja okoline, odnosno oni životni događaji koji povećavaju vjerojatnost ponovnog počinjenja kaznenog djela. Suvremeni instrumenti procjene u kaznenopravnoj politici razvijenih zemalja upravo počivaju na identifikaciji ovih čimbenika.

Razlikujemo statičke i dinamičke rizične čimbenike. Statički čimbenici rizika nisu podložni promjenama (npr. dob počinjenja prvog kaznenog djela). Dinamički čimbenici rizika su oni aspekti života počinitelja kaznenih djela koji su vezani uz sadašnjost, te su podložni promjenama. Ovi dinamički čimbenici čine kriminogene potrebe, a još se nazivaju i potrebama tretmana jer se upravo one zahvaćaju intervencijom.

Danas najpoznatiju kategorizaciju razvoja instrumenata procjene u kriminologiji nalazimo u opisu instrumenata kroz četiri generacije (Andrews i Bonta, 2006):

Prva generacija instrumenata rizika – Profesionalna procjena

Osnovno obilježje ove faze je da se temelji na polustrukturiranim intervjuima s počiniteljem, kako bi se saznali različiti anamnestički podaci o njemu, njegovoj obitelji i okolnostima života. Uz to se koriste psihološki testovi koji upućuju na neke osobine ličnosti i ponašanja, te se koriste i neki dodatni klinički instrumenti. Temeljem nalaza o svakom počinitelju, identificiraju se razine tretmana i tretmansi ciljevi. Međutim, ovakve procjene su opterećene značajnom subjektivnom pogreškom i nesistematičnim pristupom u prikupljanju podataka, te nisu posebno pouzdane.

Druga generacija instrumenata – Aktuarne skale statičkih čimbenika

Ove skale temelje se na statističkoj povezanosti između nekih obilježja osuđenika i recidivizma, oslanjajući se samo na statičke čimbenike rizika, na koje nije moguće utjecati, umanjujući time značaj počinitelja da doprinese promjeni svojeg ponašanja kao i značaj okolinskih čimbenika koji mogu doprinijeti smanjivanju vjerojatnosti recidivizma.

Treća generacija instrumenata – Aktuarne skale rizika i potreba

Uključenost varijabli dinamičkih čimbenika rizika, najviše razlikuje treću od druge generacije instrumenata. Najznačajniji doprinos ovoj generaciji instrumenata dali su Andrews i Bonta koji su 1995. godine u Kanadi konstruirali Level of Service Inventory – Revised (LSI-R). Ovaj instrument temelji se na empirijski dokazanim rizičnim čimbenicima prediktivnim za buduće kriminalno ponašanje, te je na osnovu njih moguće definirati tretmanske potrebe i ciljeve tretmana.

Četvrta generacija instrumenata – Integracija tretmanskih aktivnosti i procjene rizika i potreba

Četvrta generacija instrumenata naglašava povezanosti između procjene i tretmanskih aktivnosti. Osim same identifikacije kriminogenih rizika i potreba, ovi instrumenti uključuju i osobne snage počinitelja. Kao nadogradnja LSI-R instrumenta, proizašao je LSI-R je Level of Service/Case Management Inventory (LS/CMI) autora Andrews, Bonta i Wormith 2004. godine, koji se sastoji od nekoliko dijelova: opći čimbenici rizika i potreba, specifični čimbenici rizika i potreba, specifični čimbenici odgovora (prijemčivosti), plan tretmanskih aktivnosti i praćenje napretka. Osim identifikacije rizičnih čimbenika i utvrđivanja ukupnog kriminogenog rizika, ovim instrumentom autori su omogućili praktičarima da definiraju plan tretmanskih aktivnosti, čime se osigurava jedinstvenost u pristupu za svakog pojedinog počinitelja.

Sustav procjene počinitelja (SPP)

Probacijski službenici u Republici Hrvatskoj u svom svakodnevnom radu koriste Sustav procjene počinitelja (SPP). Ovaj alat pripada četvrtoj generaciji instrumenata. Osmišljen je po modelu instrumenta Offender Assessment Sistem (OASys), koji engleski zatvorski i probacijski sustav koristi za procjenu kriminogenih rizika i potreba počinitelja.

Primjena SPP-a probacijskom službeniku omogućava procjenu:

vjerojatnosti ponovnog počinjenja kaznenog djela (niska, srednja, visoka),
razine rizika od nanošenja ozbiljne štete (niska, srednja, visoka, vrlo visoka) i u odnosu na koga postoji rizik (zajednicu, poznate odrasle osobe, djecu, službene osobe, samog počinitelja),
rizičnih čimbenika povezanih s kriminalnim ponašanjem.

Informacije o počinitelju, potrebne za procjenu, probacijski službenik dobiva iz različitih izvora: presude, razgovora s počiniteljem, nalaza vještačenja i druge medicinske dokumentacije, mišljenja centra za socijalnu skrb, kaznene i prekršajne evidencije, izvješća zatvora/kaznionice o tijeku izvršavanja kazne zatvora ukoliko se radi o počinitelju na uvjetnom otpustu i dr.

Sadržaj SPP-a

Prvi dio SPP-a, Blok I, odnosi se na informacije koje su nužne za upravljanje rizikom: podatke o predmetu uključujući podatke o počinitelju kaznenog djela, presudi, rješenju ili zahtjevu nadležnog tijela, procjenu vjerojatnosti ponovnog počinjenja kaznenog djela temeljem statičkih čimbenika, te analizu i procjenu razine rizika od ozbiljne štete za druge i za samog počinitelja.

Blok II (duža procjena) i Blok III (kraća procjena) odnose se na procjenu kriminogenih čimbenika, odnosno kriminogenih potreba počinitelja. Također sadrže i informacije vezane uz počiniteljevo zdravstveno stanje i okolnosti koje bi mogle utjecati na izvršavanje sankcije. Na kraju svakog poglavlja su pitanja koja omogućuju probacijskom službeniku da procjeni je li konkretan čimbenik povezan s rizikom od ozbiljne štete odnosno s rizikom od kriminalnog ponašanja. Ovi rizični čimbenici u različitoj mjeri predviđaju buduće ponašanje, tako da svaki pojedinačni čimbenik ima različiti ponder u konačnom ukupnom rezultatu. Na primjer, povijest činjenja kaznenih djela (kriminalna prošlost) je u značajnoj mjeri prediktivna za buduće kriminalno ponašanje, što znači da

ima veliki ponder, dok je emocionalna prilagodba manje prediktivna za buduće kriminalno ponašanje te stoga ima mali ponder.

Slijedi kratki pregled poglavlja u Bloku II i Bloku III:

Kriminalna prošlost - Ponašanje u prošlosti je vrlo dobar prediktor budućeg kriminalnog ponašanja. Ovaj čimbenik ima najveći ponder u ukupnom rezultatu.

Smještaj - Istraživanja pokazuju da su nedostatak trajnog i adekvatnog smještaja (mjesto za življenje), često mijenjanje adrese stanovanja, život u kriminalnom okruženju i iznenadna promjena smještaja mogu vrlo brzo dovesti do značajne promjene vjerojatnosti kriminalnog ponašanja u budućnosti.

Obrazovanje i zaposlenje - Počinitelji kaznenih djela češće su manje obrazovani ili radno osposobljeni, od prosjeka populacije. Pitanja u ovom poglavlju pokušavaju identificirati ne samo obrazovne potrebe počinitelja, nego i njihov stav prema obrazovanju i stručnom osposobljavanju. Istraživanja jednoznačno pokazuju da je nezaposlenost usko povezana s recidivizmom. Neka istraživanja pokazala su da je društveni uspjeh u bilo kojem području obrazovanja ili zaposlenja zaštitni čimbenik koji smanjuje vjerojatnost kriminalnog povrata, što sugerira da se veza između nezaposlenosti i recidivizma ne temelji samo na novcu, već može podrazumijevati nedostatak statusa i socijalne uključenosti. Promjene u statusu zaposlenja usko su povezane s vjerojatnošću ponovnog činjenja kaznenih djela.

Financije - Prema rezultatima istraživanja postoji snažna korelacija između prihoda i povratništva, za one povratnike koji imaju niže prihode. Ovo poglavlje bavi se, ne samo visinom prihoda, već i načinom na koji se njima upravlja, a koje je povezano s načinima općeg suočavanja s problemima, što to je nadalje povezano s recidivizmom.

Obiteljski/partnerski odnosi - Mnoga istraživanja ukazuju da je, barem kada su u pitanju muški počinitelji kaznenih djela, jaka veza s partnerom zaštitni faktor u kontekstu povratništva. SPP se se bavi ovim pitanjem ispitujući stabilnost i zadovoljstvo odnosa s članovima obitelji/partnerom. Kod mlađih počinitelja, podrška obitelji predstavlja zaštitni faktor u kontekstu ponovnog počinjenja kaznenog djela.

Životni stil i društvo - Neka istraživanja su pokazala da, kod počinitelja koji provode više vremena s drugim počiniteljima, a manje vremena u društvu s onima koji ne čine kaznena djela, postoji veća vjerojatnost da će nastaviti s činjenjem kaznenih djela.

Zloupotreba droga - Postoji jasna veza između zloupotrebe droga i recidivizma. Neka istraživanja pokazuju da je zloupotreba droga ključni prediktor ponovnog počinjenja kaznenog djela, a već i sama uporaba narkotika je u većini slučajeva ilegalna. Ovo poglavlje identificira opseg i vrstu zloupotrebe droge i njene posljedice na život počinitelja.

Zloupotreba alkohola - Zloupotreba alkohola se dugi niz godina povezuje s činjenjem kaznenih djela, osobito s kaznenim djelima s elementima nasilja. U SPP-u, zloupotreba alkohola je ocijenjena kao značajan kriminogeni čimbenik, iako u manjoj mjeri od zloupotrebe droga.

Emocionalna prilagodba - Postoji čitav niz psiholoških i emocionalnih čimbenika koji su u umjerenoj korelaciji s recidivizmom, kao npr. nedostatak adekvatnog načina suočavanja sa stresom, depresija, problemi mentalnog zdravlja.

Razmišljanje i ponašanje - Istraživanja pokazuju da se mnogi počinitelji teško nose sa životnim poteškoćama zato što pokazuju različite kognitivne deficite, uključujući i nedostatak kontrole impulsa, nedovoljno razvijene socijalne vještine, nerazumijevanje drugih ljudi i kruto, nefleksibilno razmišljanje. Prema istraživanjima, smanjenje ovih deficita kroz kognitivno bihevioralne programe može smanjiti i stopu recidivizma. Nađeno je da su teškoće u ovom području osnovni uzrok problema

u mnogim područjima života počinitelja, kao što je nemogućnost dobivanja posla, izgradnja čvrstih odnosa ili pronalaženje adekvatnog prostora za život. Postoji snažna korelacija između impulzivnog, agresivnog ponašanja i određenih vrsta ozbiljnih kaznenih djela. Visoki rezultat u ovom poglavlju može ukazivati na rizik od ozbiljne štete.

Stavovi - Ovo poglavlje propituje pro-kriminalne stavove, stavove prema nadzoru probacijske službe i stavove prema počinjenim kaznenim djelima. Stavove je veoma teško objektivno procjenjivati i to je zahtjevno poglavlje za procjenjivača. Neki autori smatraju da stavovi predstavljaju jedno od najvažnijih područja rada koje može dovesti do smanjenja stope recidivizma. Pojedini stavovi, kao što su neprijateljstvo počinitelja prema drugima i nespремnost da priznaju potrebne granice osobne slobode, povezani s povećanim rizikom od ozbiljne štete.

Sastavni dio SPP-a je i upitnik samoprocjene, u kojem počinitelj na skali od 1 do 5 vrednuje u kojoj se mjeri određena tvrdnja koja opisuje različita obilježja i ponašanja, odnosi na na njega.

Rizik od ozbiljne štete

Ozbiljna šteta je pojam koji se u ovom kontekstu odnosi na fizički ili psihički negativne posljedice izloženosti postupcima ili situacijama u kojima je ugrožen nečiji život ili predstavljaju traumatska iskustva, od je kojih se žrtva teško ili nikada u potpunosti ne oporavlja.

Analiza rizika od štete je mehanizam koji nudi strukturu za preispitivanje, procjenu i dokumentiranje informacija o svakom počinitelju. Kada se SPP ispunjava na samom početku rada s počiniteljem, temeljem nje će se definirati ciljevi Pojedinačnog programa postupanja. Rezultati kasnijih procjena mogu se upotrijebiti u svrhu evaluacije ostvarivanja postavljenih ciljeva i planiranja daljnjih intervencija.

Procjena rizika od ozbiljne štete mora biti usko povezana s *upravljanjem rizikom*. Nakon analize rizika i utvrđivanja aktualne razine rizika, vrlo je važno da probacijski službenik, prije no što počne s izradom individualiziranog programa postupanja, jasno utvrdi: Tko je izložen riziku? Koja je priroda rizika? (npr. nasilje – fizička šteta, emocionalna šteta), Koje bi okolnosti i kada mogle povećati rizik? (npr. prestanak uzimanja propisane psihijatrijske terapije, gubitak zaposlenja), Koji zaštitni čimbenici bi mogli utjecati na smanjenje rizika?, Koje su jake strane počinitelja? i Koje intervencije se čine prijemčljivije za počinitelja? (načelo responzivnosti).

Pojedinačni program postupanja

Prema Europskim probacijskim pravilima (2010), koja su implementirana u hrvatski zakonodavni okvir i probacijsku praksu, elementi probacijske supervizije trebali bi biti slijedeći: 1. Procjena (uključujući procjenu rizika, pozitivne faktore i kriminogene potrebe), 2. Planiranje (temeljeno na inicijanoj procjeni, treba sadržavati intervencije koje će se provoditi; kada je god to moguće, potrebno je da pojedinačni program postupanja bude usuglašen s počiniteljem), 3. Intervencije, 4. Evaluacija, 5. Provedba i usklađenost i 6. Dokumentiranje, informiranje i povjerljivost. Svi navedeni elementi sastavni su dio izvršavanja probacijskih mjera i sankcija u Hrvatskoj.

Planiranje rada s počiniteljem i izrada pojedinačnog programa postupanja, vrlo je zahtjevan zadatak za probacijskog službenika. Polazeći od sudskog zahtjeva (presuda, rješenje), a temeljem procjene rizika od ozbiljne štete, vjerojatnosti ponovnog počinjenja kaznenog djela te procjenjenih kriminogenih čimbenika dobivenih SPP-om, probacijski službenik treba odabrati i usmjeriti tretmanske intervencije s ciljem upravljanja rizikom, te kvalitetnije resocijalizacije i integracije počinitelja u zajednicu. Svesti rizik od ozbiljne štete na minimum važno je kako bi se u budućnosti zaštitila javnost i spriječilo nanošenje štete drugim osobama, kao i samome sebi.

Pojedinačni program postupanja sadrži: 1. Podatke o počinitelju, 2. Podatke o presudi/rješenju, 3. Izvore informacija, 4. Procjenu razina rizika, kriminogene čimbenike i tretmanske potrebe, 5. Zaštitne čimbenike i snage počinitelja, 6. Ciljeve (definirane kroz aktivnosti, nositelje aktivnosti i rokove), 7. Dinamiku i način kontakata probacijskog službenika i počinitelja. Ciljevi Programa proizlaze iz potreba za koje je tijekom procjene utvrđeno da su povezane s činjenjem kaznenih djela, uz obvezu definiranja i onih ciljeva koji proizlaze iz same presude/rješenja (npr. izrečene sigurnosne

mjere ili posebne obveze – liječenje od ovisnosti, psihijatrijsko liječenje, obveza uzdržavanja). Ciljevi su definirani konkretnim intervencijama koje će se provoditi, nositeljima pojedinih postupanja, suradnicima u realizaciji ciljeva programa, te planiranim rokovima. Intenzitet tretmanskih intervencija ovisi o procjenjenim razinama rizika od ozbiljne štete i vjerojatnosti ponovnog počinjenja kaznenog djela. Visoko rizični počinitelji obvezni su jednom tjedno sudjelovati u savjetodavnim razgovorima s probacijskim službenicima ili drugim tretmanskim aktivnostima predviđenim Programom (npr. uključivanje u neki od programa za počinitelje kaznenih djela s elementima nasilja, liječenja od ovisnosti o alkoholu i dr.), dok je tretman počinitelja kod kojih je procjenjen srednji ili nizak rizik, manjeg intenziteta. Kod visoko rizičnih počinitelja, češća je neposredna suradnja probacijskog službenika s policijom i centrom za socijalnu skrb, pogotovo ukoliko se radi o počiniteljima obiteljskog nasilja i kaznenih djela na štetu djece. Programom se po potrebi predviđa suradnja s drugim dionicima, npr. zdravstvenim ustanovama, zavodom za zapošljavanje i dr.

Tijekom cijelog izvršavanja probacijske sankcije, počinitelj je subjekt, što uključuje i njegovo sudjelovanje u izradi Programa, kad god je to moguće. Od prvog susreta s počiniteljem, probacijski službenik ulaže stručna znanja i primjenjuje odgovarajuće tehnike (npr. motivacijsko intervjuiranje) kako bi kod počinitelja jačao motivaciju za suradnju i spremnost za promjenu, te definirao ciljeve Programa koji će počinitelju biti jasni, smisleni i prihvatljivi.

Prilikom izrade Programa, kao i u kasnijoj fazi intervencija, također je potrebno voditi računa o ravnoteži kontrole odnosno nadzora počinitelja tijekom izvršavanja sankcije, te s druge strane osiguravanja tretmanskih intervencija i socijalne podrške. (Maloić, 2015)

Ukoliko se tijekom provođenja Pojedinačnog programa postupanja, okolnosti počinitelja značajno promijene te su moguće utjecale na razinu rizika od štete i/ili na vjerojatnost ponovnog počinjenja kaznenog djela, potrebno je ponoviti procjenu SPP-om te učiniti reviziju Pojedinačnog programa postupanja.

Zaključak

Tretmanski rad s počiniteljima kaznenih djela, koji izvršavaju kaznenopravne mjere i sankcije u nadležnosti probacijske službe, temelji se na Pojedinačnom programu postupanja koji izrađuju probacijski službenici, uz uvažavanje počinitelja kao subjekta u njegovoj izradi. Ciljevi programa definiraju se sukladno presudi/rješenju kada su njime izrečene mjere i obveze, te rezultatima procjene SPP-om, uz uvažavanje načela RnR modela i GLM-a tijekom planiranja, a kasnije i u fazi intervencija. Na ovaj način Program je prilagođen svakom pojedinom počinitelju, kako bi tretman bio u potpunosti individualiziran i u suglasju s njegovim potrebama i mogućnostima.

Korištenje SPP-a u probacijskoj praksi pokazalo je niz prednosti. Osim što predstavlja pomoć u planiranju intervencija, te kasnije evaluacije uspješnosti provedbe Programa, korištenje alata procjene «štiti» onoga koji radi procjenu, odnosno osigurava probacijskim službenicima da svoje odluke argumentiraju dobivenim rezultatima. Obzirom da svi probacijski službenici donose procjene temeljene na rezultatima SPP-a, navedeno smanjuje neujednačenost kriterija procjene, te omogućava bolju komunikaciju i razumijevanje između stručnjaka, kao i mogućnosti usporedbe podataka. Ukoliko bi se kroz cijeli kazneni postupak i tijekom izdržavanja sankcije koristio isti alat procjene, što za sada nije slučaj, praktičari bi mogli uspoređivati rezultate istog počinitelja u raznim fazama kaznenopravnog postupka i izvršavanja sankcije, te tako pratiti tretmanski napredak. Potrebno je naglasiti da, iako je Sustav procjene počinitelja (SPP) proizašao iz rezultata znanstvenih istraživanja u inozemstvu, nužna je njegova što skorija znanstvena potvrda (validacija) u hrvatskom kontekstu.

Ne umanjujući važnost kvalitetne procjene i planiranja, te stručnosti intervencija tijekom provedbe Programa, autorice imaju potrebu istaknuti i iznimnu važnost uspostavljanja kvalitetnog profesionalnog odnosa između počinitelja i probacijskog službenika, koji se i u provedenom istraživanju na uzorku hrvatskih počinitelja uključenih u probaciju, pokazao bitnim za jačanje njihove motivacije za izvršavanje sankcije (Sučić, 2018.).

Literatura

- Andrews, D.A. and Bonta, J. (2006): The Psychology of Criminal Conduct. 4th Edition, *LexisNexis*, Newark, NJ.
- Andrews D. A., Bonta J.(2007-06): Risk-need-responsivity model for offender assessment and rehabilitation 2007-06, <https://www.publicsafety.gc.ca/cnt/rsrscs/pblctns/rsk-nd-rspnsvty/index-en.aspx> (preuzeto 5. 5. 2018.)
- Andrews, D. A., Bonta, J., Hoge, R. D. (1990): Classification for effective rehabilitation: Rediscovering psychology. *Criminal Justice and Behavior*, 17, 19-52.
- Andrews, D. A., Bonta, J. (2010): Rehabilitating criminal justice policy and practice. *Psychology, Public Policy, and Law*, 16, 1, 39-55
- Antolović Lj., Mandić Zovko M., Pavlić S., Knotek Maloić Ž. (2017): Izvršavanje rada za opće dobro, uvjetne osude, obveza na zahtjev državanog odvjetnika, izrada izvješća u postupku donošenja odluke o mjeri i vrsti kaznenopravne sankcije i drugih poslova iz djelokruga Odjela za probacijske poslove - Priručnik s uputama. Ministarstvo pravosuđa RH. *Interni materijal*.
- Carey M., Goff D., Hinzman G., Neff A., Owens B., Larry A. (2000): Field service case plans: Bane or Gain? American Probation and Parole Association. *Perspectives (Spring 2000)*: 30-41.
- Kovčo Vukadin I., Špero J. (2015): Hrvatski probacijski sustav: postignuća i perspektive. *Hrvatski ljetopis za kazneno pravo i praksu*, 22, 2, 671-715.
- Maloić, S. (2015): Probacija prema punoljetnim počiniteljima kaznenih djela-pomoć ili nadzor. *Kriminologija i socijalna integracija*, 23,1,157-179
- Maloić, S. (2016): Dominantna načela i modeli tretmanskog rada s punoljetnim počiniteljima kaznenih djela u zajednici. *Kriminologija i socijalna integracija*, 24, 2, 115-139
- Maloić, S., Mažar, A. (2014): Pristupi i tehnike rada s ovisnicima u probaciji. *Kriminologija i socijalna integracija*, 22, 1, 211-239
- Recommendation CM/Rec (2010)1 of the Committee of Ministers to member states on the Council of Europe Probation Rules, <https://www.cep-probation.org/wp-content/uploads/2018/10/CoE-probation-rules-recommendation.pdf> (preuzeto 2. 5. 2018.)
- Ricijaš, N., Šverko, D. (2008): Priručnik za primjenu Sustava procjene počinitelja kaznenih djela, verzija 12/08, Ministarstvo pravosuđa RH, Uprava za zatvorski sustav. *Interni materijal*.
- Sučić I., Ricijaš N., Glavak Tkalić R., Zadelj L., Ostojić L. (2018): Uloga motivacije u izvršavanju uvjetne osude sa zaštitnim nadzorom – perspektiva osuđenika i probacijskih službenika. *Hrvatska revija za rehabilitacijska istraživanja*, Vol. 54 No.,52-68
- Šimpraga D, Maloić S, Ricijaš N. (2014): Croatia. In: *Probation in Europe (updated edition)*. <https://www.cep-probation.org/wp-content/uploads/2018/10/Probation-in-Europe-Final-chapter-Croatia.pdf> (preuzeto 20.3.2019.)
- Todosiev D., Knotek Maloić Ž., Pavlić S., Mažar A., Kopic M., Birta O., Hip T., Mirčeta Mikulić M., Trkulja T. (2015): Sustav procjene počinitelja – Priručnik. Ministarstvo pravosuđa RH. Uprava za kazneno pravo i probaciju. *Interni materijal*.
- Zakon o probaciji (2018). Narodne novine, 99/2018
- Wooditch A., Tang L. L., Taxman F. S. (2014): Which criminogenic need changes are most important in promoting desistance from crime and substance use? *Criminal Justice Behavior*, 41(3): 276–299

**OFFENDERS' RISK AND NEEDS: INDIVIDUAL TREATMENT AND SUPERVISION
OF CRIMINAL SANCTIONS AND COMMUNITY MEASURES**

***Željka Knotek Maloić, psychologist
Snježana Pavlić, sociologist and pedagogue***

***Ministry of Justice of the Republic of Croatia,
Directorate for Prison System and Probation, Sector for Probation***

Summary: In the introduction of the article the authors talk about the offenders' treatment in the probation service of the Republic of Croatia. The authors will briefly describe the Risk - Needs - Responsibility Model (RnR), one of the most influential models in the area of assessment and treatment of offenders, and briefly the Good lives model (GLM).

The central section reviews the categorization of the development of assessment instruments, and an overview of the Risk Assessment Tool (SPP) used by the probation service to assess the criminogenic risks and treatment needs of offenders, as well as the probability of reoffending. The SPP is based on a theoretical basis derived from the RnR model and GLMs, as well as the results of empirical researches.

Furthermore, the authors emphasize the importance of assessing the criminogenic needs and the level of risks, because the planning of supervision and fulfillment of criminal sanction is based on assessment results, ie the content of the Individual Treatment Program prepared by the probation office. This directly affects the effective risk management and the main purpose of criminal sanctions, ie the protection of the wider community from reoffending, as well as offender's resocialization and reintegration.

Key words: probation, assessment of criminogenic risks and treatment needs, risk management

TRENING SOCIJALNIH VJEŠTINA U KAZNENO – POPRAVNIM USTANOVAMA **Studija slučaja Kazneno-popravni zavod poluotvorenog tipa Bihać**

Dr. sc. Damir Nadarević¹⁴⁹
Kazneno-popravni zavod poluotvorenog tipa Bihać

Sažetak: Razvijenost socijalnih vještina je preduvjet adekvatnog psihološkog, akademskog, adaptivnog funkcionisanja u zajednici i u interakciji s članovima određene zajednice. Upravo zbog poteškoća u spomenutom području dolazi do ponašanja koje nazivamo delinkventno. U radu pokušavamo ukazati na pojam i značaj socijalnih vještina u zatvorskom okruženju odnosno na njegovu primjenjivost u programima tretmana osuđenih osoba. Kroz strukturirano učenje socijalnih vještina stječu se socijalne kompetencije i jača unutarnja snaga za snalaženje u svakodnevnim situacijama i različitim socijalnim kontekstima. Na konkretnom primjeru provedenog treninga socijalnih vještina u Kazneno-popravnom zavodu poluotvorenog tipa u Bihaću pokazujemo njegovu učinkovitost u zatvorskom okruženju, mogućnosti ali i ograničenja sprovođenja u specifičnom okruženju totalne ustanove. Posebno je istaknut problem evaluacije programa s obzirom na potrebu korištenja stečenih vještina u drugačijem sociokulturnom okruženju od zatvorskog.

Ključne riječi: osuđene osobe, socijalne vještine, trening socijalnih vještina, socijalne kompetencije.

Uvod

Čovjek je, po Aristotelu, politička životinja, društveno biće koje mora da živi u zajednici. Ljudi se okupljaju u zajednice da bi opstali („jer nisu ni Bog ni zvijeri“) (Aristotel, 1988, prev.: 1253, 25-29) ali i da bi se razvijali: postaju građanima, stječu znanja i vještine, održavaju politički (društveni) poredak. Interakcije s okolinom su još uvijek imperativ, možda ne egzistencijalni ali sasvim sigurno psihosocijalni i mentalno-zdravstveni. U današnjem svijetu je vrlo važno koliko je pojedinac socijalno uključen, odnosno isključen, kakav društveni status ima, kojoj društvenoj grupi pripada. Marginalizirane grupe, a osuđenici to svakao jesu, moraju uložiti znatno više truda da bi „našli svoje mjesto“ u zajednici. Moraju imati emocionalnu inteligenciju pod kojom podrazumijevamo sposobnosti, kompetencije i vještine koje utječu na sposobnost osobe da se nosi sa zahtjevima i pritiscima okoline. Trening socijalnih vještina (u nastavku TSV) je jedna od mogućnosti kojom osuđenik može pridobiti znanje i vještine kojima će lakše prevazići svoje probleme, otkiti sebe, svoj identitet svoj položaj u društvu i kako ga poboljšati.

Haralambos i Holborn (2001: 10-12) tvrde da je naše preživljavanje ovisno od naučenih modela ponašanja. Ljudi, naime suprotno od životinja nemamo nagona u smislu programiranih genskih uputa za određene načine ponašanja. Da bi „socijalno preživjeli“ moramo naučiti vještine, znanja i usvojene načine ponašanja odnosno moramo naučiti kulturu karakterističnu za društvo u kojem smo se rodili. Moramo imati socijalne kompetencije odnosno modele ponašanja, kognitivne i emocionalne sposobnosti neophodne za ostvarivanje adekvatnih socijalnih odnosa¹⁵⁰. Ponašajna strana socijalnih

¹⁴⁹ damir.nadarevic2@gmail.com

¹⁵⁰ U zatvoru se u ovom obimu izraz u potpunosti poklapa s preodgojom i resocijalizacijom jer „temeljni naglasak moderne penologije je naime u tome da treba prestupnika poboljšati, duhovno uzdignuti, reeducirati, resocijalizirati, normalizirati ili barem korigirati njegove neodgovarajuće stavove, vrijednosne smjernice, radne navike i modele ponašanja, da bi po isteku kazni imao motivaciju i vještine za uključivanje u normalni društveni život“ (Kanduć, 2003: 63). U pozadini je znači preodgoj u zdravoga, poslušnoga, društveno korisnoga pojedinca.

kompetencija su socijalne vještine. Socijalne vještine uključuju različita ponašanja „interpersonalna ponašanja, na zadatak usmjerena ponašanja i prema sebi usmjerena ponašanja“ (Žižak, 2003: 108)¹⁵¹.

Dakle, poštivanje pravila određene zajednice, njenih zakona, modela ponašanja, vrijednosti i načela, međusobnih interakcija i dogovora je obaveza koja je naučena najčešće u nekoj fazi procesa socijalizacije. Na drugoj strani, kršenje navedenog ukazuje na društvenu neprilagođenost ili na nedostatak socijalnih vještina. Kada je društvo ugroženo zbog te neprilagođenosti štiti se sankcijama. Sankcije mogu biti od najblažih npr. stigmatizacija, marginalizacija do stožijih među kojima je izolacija i kazna zatvora. Povratak iz izolacije zahtijeva preodgoj, resocijalizaciju, učenje socijalnih vještina koje će im omogućiti nesmetani boravak u društvu. O obimu pojma socijalnih vještina i njegovu povezanost s tretmanskim aktivnostima u zatvoru ćemo vidjeti u nastavku.

Definiranje pojma

U Americi i nekim evropskim državama metodu TSV koriste već od 60-tih godina prošloga stoljeća. Autori Priestley, McGuire, Flag, Hemsley i Welham (1978) su razvili model koji socijalne vještine povezuje sa samostalnim rješavanjem problema. Ciljevi tog pristupa su: 1) pomoć ljudima da riješe njihove trenutne probleme; 2) poboljšati njihove mogućnosti za prevazilaženje teškoća u budućnosti i 3) razviti nove i bolje mogućnosti za upravljanje sa svakodnevnim stvarima.

Gresham (1998) socijalne vještine definira kao socijalno prihvatljiva načela ponašanja koja pojedincu omogućavaju učinkovite interakcije s drugima i izbjegavanje socijalno neprihvatljivih aktivnosti. Pojedinci ih pokazuju kada učinkovito rješavaju socijalnu zadaću (Gresham, 2002 po Cook i dr., 2008). Riječ je o nečemu što se može naučiti pa zbog toga ih definiraju i kao „...ciljano usmjerena, interakcijski i situacijski prikladna socijalna ponašanja, koja su naučena i pod kontrolom pojedinca“ (Hargie, 1986: 13 prema Hargie, Sanders i Dickson, 1994). Razvoj socijalnih vještina s ciljem omogućavanja uspješnih odnosa je jedan od važnih zadataka tretmana osuđenika. Ovo posebno zbog toga što, nažalost, većina osuđenika još u djetinjstvu nije uspostavila odgovarajuće odnose s okolinom. Socijalne vještine omogućavaju čovjeku da se na primjeren način sporazumijeva s drugima, i pritom uzima u obzir vlastite i sugovornikove potrebe, osjeća je i poštuje različitosti. Pored toga socijalne vještine mu omogućavaju učinkovito ponašanje u socijalnom prostoru, stupanje u odgovarajuće socijalne odnose i konstruktivno rješavanje konflikata (McGrath i Francey, 1996).

Socijalne vještine¹⁵² su socijalno konstruirane, znači definirane, korištene i ocjenjivane u socijalnom kontekstu. Svi socijalni konteksti su vezani za kulturu, navike, običaje i očekivanja u određenoj kulturi. Kultura određuje koje socijalne vještine se računaju za važne i prihvatljive. Socijalne vještine su i vremenski određene. Dakle, nisu statična kategorija i potrebe i zahtjevi koji se pred čovjeka i zajednicu i čovjeka u zajednici postavljaju se svakodnevno mijenjaju. Ne postoji skup socijalnih vještina koje bi bile „prave“ i „pravilne“ za svakoga. Socijalna vještina koja je visoko cijenjena u nekoj kulturi, ne mora biti prepoznata kao vrijedna i korisna u drugoj (Miller, 1998). Također, znanja i

¹⁵¹ Moderni treninzi socijalnih vještina prevazilaze bihevioristične reakcije na poticaje okoline i učenje prihvatljivog ponašanja. Njihov prioritetni zadatak postaje jačanje unutarnje snage s ciljem da postanu ravnopravni kreatori odnosa u svojoj okolini. „Počiva na pretpostavci da korisniku s neadekvatnim obrascima razmišljanja i ponašanja nedostaju odgovarajuće vještine za suočavanje s dnevnim situacijama, izazovima i problemima“ (Horvat-Kutle i dr., 2017: 18).

¹⁵² S pojmom socijalne vještine povezana je i socijalna kompetentnost. Socijalna kompetentnost je vrijednosni termin koji temelji na ocjeni da može osoba kompetentno izvršiti socijalnu zadaću (Gresham, 2002 po Cook i dr., 2008). Odnosno da je učinkovito savadao socijalnu vještinu (Zupančič, Gril i Kavčič, 2000). Durkin (1995) sažima da je socijalno kompetentan pojedinac onaj koji je sposoban učinkovito komunicirati, ima razvijenu sposobnost razumijevanja sebe i drugih, ima izoblikovanu spolnu ulogu, sposoban je kontrolirati svoje emocije i zauzeti moralni stav u svojoj sredini te prilagođavati svoje ponašanje sukladno normama u različitim skupinama. Dakle, socijalna kompetentnost je širok pojam koji obuhvata i socijalne i komunikacijske i interpersonalne vještine (Žižak, 2003: 108)

vještine koji su nam neophodni danas sutra su već nedovoljni. Posebno moramo biti pažljivi prilikom definiranja „poželjnih“ socijalnih vještina u zatvoru. Šta nam je cilj, osuđenika koji dobro funkcioniše u osuđeničkoj (sub)kulturi ili izvan zatvora. Razvijanje samo vještina potrebnih za nošenje sa svakodnevnim situacijama u zatvoru vodi ka prizonizaciji što je neprihvatljivo. Dakle, osuđenima se nameću socijalne vještine koje moraju interiorizirati a u kontekstu su zadovoljenja tretmanskih zahtjeva¹⁵³ i važne su za život izvan zatvora. Međutim, insistiranje na razvoju isključivo „univerzalnih“ vještina može biti demotivirajuće za osuđenike jer zbog generalizacije ne mogu vidjeti osobnu korist koju imaju od programa i sl. Sve su ovo problemi koji su uzeti u obzir pri planiranju i izvođenju treninga sa osuđenima u KPZ Bihać. Kako motivirati osuđenike za usvajanje vještina koje im do sada nisu bile potrebne, odnosno za koje su oni smatrali da nisu potrebne je poseban izazov koji se postavlja pred vođu radionica.

Drugi dio pojma je trening. Trening kao model učenja socijalnih vještina razvio se zadnja dva desetljeća dvadesetog stoljeća. Prednost treninga u odnosu na druge metode se ogleda u njegovoj univerzalnosti, dokazanoj učinkovitosti s različitim kategorijama korisnika, bez obzira na dob, stupanj poremećaja, odnosno problema, u jednostavnosti te multimodalnosti. Njegova primjena proizlazi iz činjenice da se uvježbavaju vještine s ciljem promjene nekih kognitivnih, emocionalnih i ponašajnih procesa. Dakle, vještine se mogu naučiti i uvježbati, istrenirati, nisu nešto nedostižno (Horvat – Kutle i dr., 2017).

Na temelju navedenih definicija pojma TSV možemo zaključiti o njegovoj primjenjivosti u zatvorskom okruženju. Interpersonalni odnosi osuđenika i stjecanje vještina za skladan život u zajednici (zatvorskoj ali i onoj izvan zatvora) te prepoznavanje i rješavanje emocionalnih problema (razvoj emocionalne inteligencije) su dio tretmanskih aktivnosti u zatvoru¹⁵⁴. Sve ovo se pokušava naučiti, „uvježbati“ i interiorizirati pomoću treninga socijalnih vještina.

Ciljevi treninga socijalnih vještina

Autorice programa trening socijalnih vještina – jačanje unutarnje snage Horvat – Kutle, Jeđud Borić i Kranželić (2017) govore o općim i posebnim ciljevima programa.

Opći ciljevi podrazumijevaju razvoj i uvježbavanje socijalnih vještina prvenstveno komunikacijskih, socio-emocionalnih te vještina asertivnosti i rješavanja problema.

Specifični ciljevi programa TSV (prema Horvat-Kutle i dr., 2017: 32) su:

- **osnaživanje osuđenika/maloljetnika za snalaženje u svakodnevnim situacijama putem učenja i vježbanja socijalnih vještina**
- **kod osuđenika/maloljetnika poboljšati i/ili ojačati: samopoštovanje, samokontrolu, poštovanje prava drugih i razvijanje osjećaja odgovornosti za vlastite postupke, sposobnost donošenja odluka i mirno rješavanje problema i sukoba komunicirajući bez pribjegavanja nasilju, kreativnost i kritičko mišljenje, komunikaciju i interpersonalne vještine, samosvijest i empatiju, sposobnost prepoznavanja,**

¹⁵³ Goldstein, Sprafkin, J. Gershaw i Klein (1980, po Miller, 1998) su se bavili pitanjem koje su opće socijalne vještine potrebne za uspjeh u školi, kod kuće, u zajednici i na radu. Razvili su spisak socijalnih vještina mladih koje uključuju kako osnovne tako i naprednije vještine. U osnovne socijalne vještine autori uvrstavaju slušanje, započinjanje razgovora, razgovaranje (nastavljanje razgovora), predstavljanje (sebe) i davanje komplimenata. Napredne socijalne vještine su molba za pomoć, pridruživanje skupini, izvinjavanje, poznavanje svoji osjećaja, nošenje s ljutnjom, samonagrađivanje, dijeljenje s drugima, samokontrola, odazivanje na provokacije, izbjegavanje sporova i fizičkih obračuna, odzivanje i ubjeđivanje te prihvatanje odluka. Sve ove vještine su ustvari i zadaci preodgoja i resocijalizacije zatvorenika.

¹⁵⁴ Milkman i Wanberg (2007 u Horvat-Kutle i dr., 2017: 20) ističu da je, osim egocentričnih psihoterapeutskih pristupa, u tretmanu neophodno koristiti i sociocentrične pristupe „koji se usmjeravaju na razvoj odgovornosti prema drugima i prema zajednici, to se ostvaruje putem razvoja empatije, podizanja svjesnosti o žrtvama, razvoja stavova kojima se pokazuje briga za sigurnost i dobrobit drugih“.

izražavanja i nošenja s teškim osjećajima te odgovarajuće ponašanje u stresnim situacijama

- ***olakšati tijekom izdržavanja kazne*** zatvora za osuđenike/odg. mjere za maloljetnike
- ***olakšati početak izdržavanja kazne***, kao i pripremu za izlazak s izdržavanja kazne te postpenalnu fazu osuđenika/maloljetnika
- ***doprinijeti disciplini*** unutar zatvorskog sustava
- ***doprinijeti postizanju svrhe*** izrečene kazne/odgojne mjere.

Dakle, trening socijalnih vještina obuhvata većinu tretmanskih aktivnosti koje se provode u zatvoru s ciljem ispunjenja zakonom propisane svrhe kažnjavanja¹⁵⁵, ali i mnogo šire. Interiorizacija vještina stečenih u treningu stvara sposobnosti za suživot sa drugim članovima zajednice, za život bez kriminala, nasilja, konflikata, emocionalnih i drugih kriza.

Osvrt na provedeni program TSV-JUS u Kaznenopopravnom zavodu u Bihaću

U Kaznenopopravnom zavodu poluotvorenog tipa u Bihaću radionice Treninga socijalnih vještina (u nastavku TSV) su započele 21.12.2017. godine. Radionicu je vodio certificirani trener, uposlenik ustanove. Trening se provodio po programu „Jačanje unutarnje snage – JUS- TSV“ Trening socijalnih vještina u zatvorskom sustavu Republike Hrvatske, nastao u okviru projekta „Trening socijalnih vještina u zatvorskom sustavu“ koji je napravljen u parterstvu Ambidekster kluba, Hrvatska i Edukacijsko-rehabilitacijskog fakulteta iz Zagreba, a uz financijsku podršku Ministarstva pravosuđa, Uprave za zatvorski sustav RH. Program je razvijen od kraja 2014. godine u suradnji Središnjeg ureda, Uprave za zatvorski sustav, Ministarstva pravosuđa i Edukacijsko-rehabilitacijskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu u namjeri trajne implementacije u zatvorski sustav RH.

Program „Jačanje unutarnje snage JUS-TSV – trening socijalnih vještina“ je metoda grupnog psihoedukativnog rada sa svrhom razvijanja i uvežbavanja socijalnih i socijalno-emocionalnih vještina, vještina asertivnosti i rješavanja problema u različitim skupinama osuđenika.

Kada smo odlučili uvesti trening socijalnih vještina u tretman osuđenika u Kazneno popravnom zavodu u Bihaću polazili smo od pretpostavke da ćemo trenirajući socijalne vještine osuđenika uključivši prethodnu dobru procjenu nedostatnih vještina:

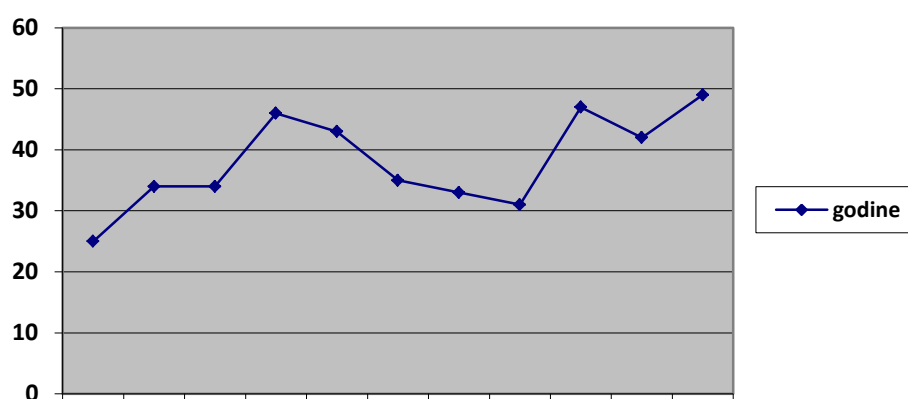
- poboljšati disciplinu unutar zatvorskog sustava
- olakšati tijekom izdržavanja kazne zatvora i doprinijeti postizanju njene svrhe
- olakšati postpenalnu fazu
- smanjiti recidiv

Učesnici programa

Na radionicu TSV je pozvano 13 osuđenika. Učešće je bilo dobrovoljno tako da je jedan osuđenik odmah, na uvodnoj radionici odustao. Grupa je heterogenog sastava.

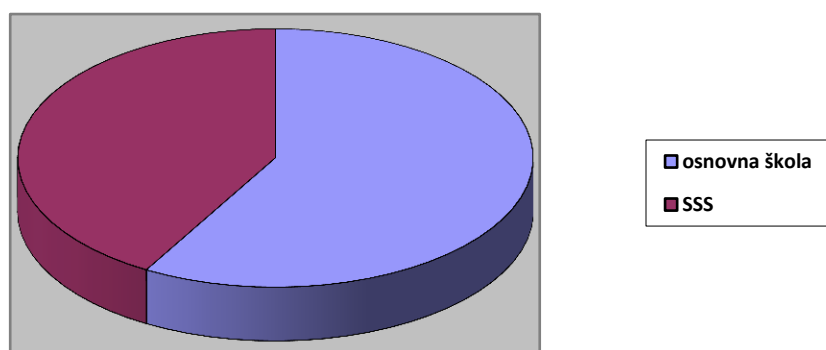
¹⁵⁵ „Cilj izvršenja kazne zatvora je da se kazne počinioci krivičnih djela kako je to odredio Sud, te da se zatvorenicima omogući da tokom izdržavanja kazne, kroz sistem savremenih odgojnih mjera, usvoje društveno prihvatljive vrijednosti s ciljem lakšeg uključivanja u uslove života na slobodi i da se ponašaju u skladu sa zakonom i ispunjavaju dužnosti građanina“ (član 118 Zakona Bosne i Hercegovine o izvršenju krivičnih sankcija, pritvora i drugih mjera – prečišćeni tekst (Sl. glasnik Bosne i Hercegovine br. 12 od 16.02.2010. godine, u nastavku ZIKS BiH)). „Svrha izvršenja kazne zatvora, dugotrajnog zatvora i maloljetničkog zatvora (u daljem tekstu: kazna zatvora) je da osuđene osobe tokom izdržavanja kazne, kroz sistem savremenih odgojnih mjera, usvoje društveno prihvatljive vrijednosti u cilju lakšeg uključivanja u uvjete života na slobodi i da se ponašaju u skladu sa zakonom i ispunjavaju dužnosti građanina“ (član 10 Zakona o izvršenju krivičnih sankcija FBiH (Službene novine FBiH, broj 44/98, 42/99, 12/09, 42/11), u nastavku ZIKS FBiH).

Slika 1. Starosna struktura osuđenih

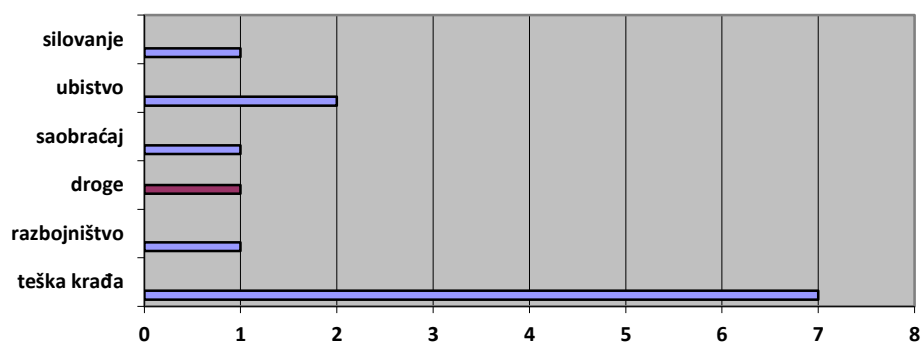
Izvor: autor

Slika 2. Obrazovna struktura osuđenih osoba

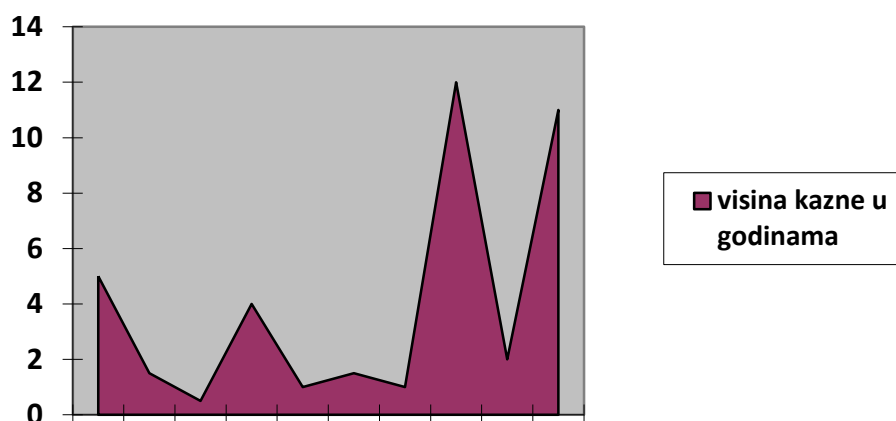
Izvor: autor

Slika 3. Vrsta krivičnih djela

Izvor: autor

Slika 4. Dužina izrečene kazne zatvora

Izvor: autor

Smatralo se da će heterogena grupa pridonijeti grupnoj dinamici i spriječiti monotonost. Glavni kriterij prilikom formiranja grupe je bio da je osuđenom do kraja izdržavanja kazne ostalo više od 6 mjeseci, jer je program trajao 16 sedmica i pretpostavljalo se da osuđenici s kraćim kaznama ne bi mogli do kraja završiti program. Nije se razmišljalo o intenzivnijem programu.

Struktura programa

Radionice su se odvijale jednom sedmično. Program je sastavljen iz tri sklopa od pet radionica:

Komunikacijske vještine

- Samopredstavljanje
- Aktivno slušanje
- Ja-poruke
- Davanje i primanje povratne informacije
- Započinjanje, održavanje i zaključivanje razgovora

Socijalno-emocionalne vještine

- Prepoznavanje i iskazivanje osjećaja
- Empatija
- Kontrola ljutnje
- Nošenje sa stresom
- Nošenje s „teškim“ osjećajima (gubitak, bol, razočaranje, krivnja...)

Vještine asertivnosti, rješavanja problema i suradnje

- Argumentiranje i izražavanje neslaganja
- Rješavanje problema u odnosima
- Pregovaranje
- Postavljanje ciljeva i donošenje odluka
- Suradnja

Nazivi, dinamika i sadržaj radionica je dosljedno pratio upute date u Priručniku jer je trenerima na obuci preporučeno ujednačeno provođenja programa radi evalvacije samoga programa.

Radionice su bile strukturirane - teorijsko predstavljanje radionice i njenih ciljeva, demonstracije vještine, igranja uloga, rasprave o vještini i „domaće zadaće“ koja se sastoji od prepoznavanja i primjene vještine u okruženju te prezentacije istoga na slijedećem susretu. Izvođač programa je vodio

evalvacijski list za svaku radionicu. Osuđene osobe su ispunjavale anketu na početku programa o svojim socijalnim vještinama, na kraju programa, te evalvaciju samoga programa.

Na početku programa osuđeni potpisuju Ugovor o pristupanju programu u kojem se obavezuju na:

- aktivno sudjelovanje u svim oblicima rada u okviru programa (redovit dolazak na sastanke grupe, otvorenu diskusiju, izražavanje svoga mišljenja, davanje povratne informacije članovima grupe i voditelju, pisanje zadaće, sudjelovanje u svim drugim aktivnostima predviđenim programom),
- poštivanje pravila koja zajednički dogovorimo na grupi,
- i da će nadalje sudjelovati u ostalim segmentima tretmana koji su im određeni pojedinačnim programom.

Evalvacija programa i rezultata treninga je vršena analizom upitnika samoprocjene socijalnih vještina na početku i kraju programa, analizom upitnika o zadovoljstvu učesnika programa te analizom „Monitoring obrazaca za voditelje programa“ koji je ispunjavao vođa na kraju svake radionice.

Po završetku programa osuđeni dobijaju *Potvrda o aktivnom sudjelovanju u programu Treninga socijalnih vještina*.

Radionice TSV su se izvodile po slijedećem protokolu:

- *Naziv vještine*: osuđenici su upoznati s nazivom vještine koja će se podučavati na tom susretu.
- *Trajanje susreta*: predviđeno je da jedna radionica traje oko 90 minuta. Ukoliko je potrebno može se napraviti pauza u trajanju od 5 minuta. Za složenije socijalnoj vještini, gdje je potrebno više proučavanja i vježbanja, bolje je predvidjeti dva susreta, u ukupnom trajanju od 180 minuta. Radionica nošenje s teškim osjećajima (deseti susret) se morala u konkretnom slučaju obraditi u dva termina. Zadnje dvije radionice osuđenici je popustila pažnja i trajale su nešto kraće i morao se uložiti dodatni trud da im se održi pažnja (uvedeni su neki primjeri iz prakse, zanimljivosti i sl.).
- *Važnost vještine*: na samom početku se opisuje vještina i ukazuje se na njenu važnost za međuljudske odnose i kvalitet života.
- *Ciljevi radionice*: Precizno se navede šta bi učesnici treninga trebali znati i učiniti a da to prije treninga nisu znali.
- *Uvod*: najava vještine i objašnjenje šta vještina znači i zašto je važna u svakodnevnom životu.
- *Koraci vještine*: trening svake vještine se odvija po koracima u skadu s metodičkim principom postupnosti i jednostavnosti. Svladavanjem manjih zadataka usvajamo vještinu, a ponavljanjem i primjenom je ugrađujemo u naše ponašanje.
- *Demonstracija vještine*: vještina se demonstrira po principu „crno-bijelo“ pri čemu „crno“ predstavlja varijantu u kojoj je vidljivo da osoba ne posjeduje određenu socijalnu vještinu, a „bijelo“ situaciju u kojoj je vidljivo da se vještina primjenjuje.
- *Vježbanje vještina* – poslije demonstracije vještina vrši se vježbanje vještine kroz tehniku igranja uloga, kroz „realistično prikazivanje socijalne uloge u imaginarnoj, zamišljenoj situaciji“, bez „glumljenja i glumatnja“. Voditelj daje opis situacije u kojoj se treba primijeniti određena vještina. Vještine se obično vježbaju u grupama po troje u kojima jedna osoba vježba neku vještinu na način što prema drugome osuđeniku iskazuje neku vještinu dok je treći osuđenik promatrač. Uloga posmatrača je da ukaže na propuste i šta je primijetio u toku igranja uloga.
- *Sažimanje vještine* – kratko sumiranje sadržaja susreta. Najbolje je da to učine sami učesnici radionice
- *Samostalna upotreba* - s učesnicima radionice se razgovara o tome gdje i u kojim situacijama mogu primjenjivati naučenu vještinu u svom životu.

- *Podržavanje korištenja vještine u svakodnevnom životu* – povezano je s prethodnim. Kako bi se sudionici potakli da koriste naučenu vještinu na kraju susreta im se daje domaća zadaća – konkretni zadaci kroz koje moraju primijeniti neku vještinu. U programu se domaća zadaća naziva MUS (Mjerenje Unutarnje Snage), a riječ je o zadacima koje učesnici programa trebaju samostalno izvršiti, izvan vremena kada se provode radionice, a s ciljem bolje interiorizacije vještine. O domaćoj zadaći učesnici radionice izvještavaju na početku slijedećeg grupnog susreta (preuzeto iz Horvat – Kutle i dr., 2017: 21-24).

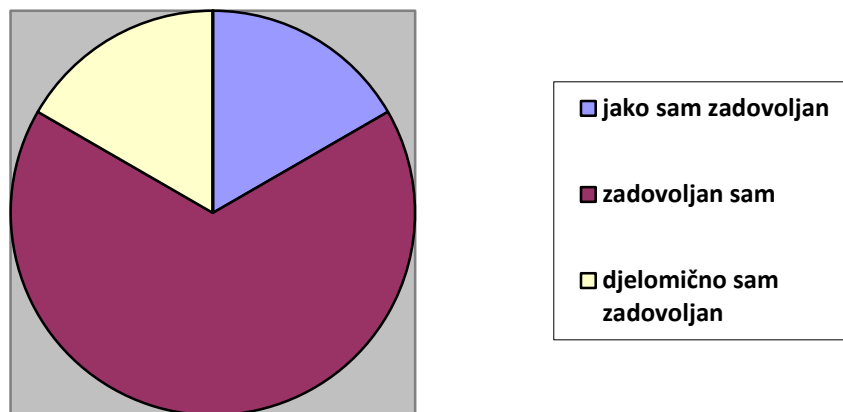
Rezultati provedenog programa

Program je završilo 7 osuđenih osoba. Kod jednoga osuđenoga je bilo primjetno zasićenje i namjerno je izbjegavao učešće u radionicama. Osuđeni je primjetno slabijih intelektualnih sposobnosti i uz veliki napor je pratio program. Jedan osuđeni je otišao na prekid izdržavanja kazne. Dvojica osuđenih su uvjetno otpuštena prije završetka programa te je jedan zbog obaveze izdržavanja disciplinske mjere samice bio prinuđen odsustvovati s više radionica.

Na kraju programa Treninga socijalnih vještina u KPZ PT Bihać provedena je evalvacija s ciljem procjene zadovoljstva učesnika programom, te dobiti od programa za same učesnike. Problem procjene učinaka se javio zbog malog uzorka. Naime sedam osuđenih je završilo program što je nedovoljno za donošenje zaključaka na bazi kvantitativnih rezultata. S tim u vezi treba razmišljati o kvalitativnim metodama evalvacije rezultata.

Učesnici programa su ispunjavali Upitnik zadovoljstva programom na kraju programa, te Upitnik samoprocjene socijalnih vještina (prije i poslije) izvedenog programa. Učesnici programa su procijenili svoje zadovoljstvo programom te vlastitu dobit od programa

Slika 5. Zadovoljstvo učesnika programom

Izvor: autor

Zadovoljstvo programom je vrlo visoko, preko 82% učesnika programa se izjasnilo da je zadovoljno ili vrlo zadovoljno programom. Nije bio niti jedan osuđeni koji nije zadovoljan programom. Istovremeno svi smatraju da je program zanimljiv, na skali od 1 do 5 gdje 1 označava uopće ne a 5 u potpunosti da 83% učesnika je zaokružilo 4, a 17% broj 5. Učesnici su procijenili da im je program bio koristan (67% zaokružilo broj 5, a 33% broj 4). Nije im bio naporan (83% zaokružilo broj 1, a 17% broj 2). Poznavanje sadržaja programa od ranije je bilo različito oko 50% ih nije nikada ranije čulo pojmove i aktivnosti koji su se koristili u programu, dok je 34% ispitanika bilo neutralno a samo 16% ih je imalo priliku ranije čuti za navedene izraze. Voditeljem su svi zadovoljni (63% ispitanih u potpunosti, a 37% zadovoljno), te atmosferom na radionicama ponovo 63% dok ih je 37% neopredijeljenih.

Dobiti od programa su bile višestruke. Osuđeni procjenjuju da im je program pomogao da bolje prepoznaju svoje socijalne vještine, svoje ponašanje i ponašanje drugih, te uviđaju da njihovo ponašanje utječe na njihove odnose s drugim ljudima, bolje uspostavljaju i održavaju odnose s drugim ljudima, lakše se nose sa situacijama u zatvoru, bolje ovladavaju komunikacijskim i emocionalnim vještinama te vještinama rješavanja problema i suradnje.

U samoevalvacijskom upitniku vidljivo je da svi sudionici primijete lični napredak u svim dimenzijama socijalnih vještina. Primijećeno je kod dvojice učesnika da su suzdržaniji u komunikaciju tačnije ukazali su na promjene u području proksemike te kod trojice da su manje spremni ponuditi pomoć. S obzirom da su ti iskazi odstupali od očekivanja intervjuem je utvrđeno da su sada oprezniji s kime komuniciraju i s kime se druže tvrdeći da su zbog ranijeg lošeg izbora društva i činili krivična djela, tako da ovu samoprocjenu moramo shvatiti kao napredak. Primjetan je napredak kod učesnika kada nešto ne razumiju da im se daju dodatna objašnjenja te u slučajevima kada se ne slažu s nekim da poštuju njegove stavove i ideje.

Zanimljivo je pogledati i neke odgovore učesnika na pitanja šta im se svidjelo na u TSV-JUS, šta bi promijenili te da li im je program koristan i koje su dobiti imali od njega (odgovori su prepisani doslovno).

„Meni se svidjelo sve u vezi ovog programa nebi ništa mjenjao vole bi da ima još ovakvi programa dase više obrazujem“

„Jeste bio mi je koristan. Naučijo sam dosta novi stvari koje mi mogu pomoći u budućem životu. Dobit je to što sam naučijo kako dase nosim sa dost stvari koje su nam potrebne za svaki dan u životu“.

„Što čovjek može reći ili dosta toga naučiti o sebi što mu prije nije bilo vidljivo iz raznoraznih razloga, a i naučiti nešto o drugima što drugi žele to prikriti (pogotovo osjećaje)“

„Nije mi se svidjelo to što neke od radionica nisam u potpunosti razumio a volio bih malo više znati .“

„Jako koristan jer sad prije svega se mogu koristiti njime kako psihološki tako i fizički. Dobit je znanje koje sam pridobio ...“

„Hahahah... komentar... Hvala Vam na dodatnom znanju, upoznavanju psihosocijalnih vještina jer stvarno to je korisno za današnjicu života ...“

„Nije mi se svidjelo što sam izostajao i to bih promijenio“

„Bio mi je koristan zbog toga što lakše prepoznam kad neko laže“

„JUS-TSV je bio itekako koristan zbog toga što sad prije nego uradim neki problem sjetim se radione SABUR¹⁵⁶ ili KULIRAJ. Jedno pozitivno iskustvo za koje nisam ni sanjao da ću steći u ovim radionama, fino druženje i sjećanje na školske dane zbog zadaća“

„Sve bi bilo malo bolje da nas je bilo malo više jer su neki odustali a smatram da su ove radionice veoma potrebne običnim ljudima a pogotovo osuđenima“

¹⁵⁶ Jedan od učesnika programa treninga socijalnih vještina, po zanimanju vjerski službenik, je u radionici kontrola ljutnje ukazujući na univerzalni moto kontrole ljutnje nazvan KULIRAJ (riječ je o akronimu kojim se daju upute za smirivanje ljutnje), napravio akronim SABURAJ:

Samo opušteno i ništa na prvu. U trenutku ljutnje stani, preispitaj sebe, govor svoga tijela, pa tek onda donosi odluke. Ipak, imaj na umu da to donosiš kad si ljut.

Ako osjetiš, primijetiš znakove ljutnje na sebi, pokušaj je odbaciti od sebe. Ne dozvoli da ti takvi momenti donose probleme ili da ti u takvim trenucima donosiš odluke.

Budi smiren, budi pribran i izbjegavaj situacije, momente koji bi te mogli isprovocirati, izazvati ljutnju, pa vjerovatno i problem. Isto se odnosi i na ljude koji te provociraju, izbjegavaj ih iako si možda u pravu. Problemu ili takvoj situaciji više pristupi „hladne glave“.

Ukoliko si već ljut sagledaj posljedice koje mogu nastati prilikom vašeg lošeg momenta. Uputi se u laganu šetnju, možda teretanu i izbaci tu ljutnju iz sebe. P.S. Nikako se ne upuštaju razgovor sa suprugom ili curom u tom trenutku, trenutku ljutnje ili bijesa.

Reaguj na način kakav bi reagovao vremenu, tj. trenutku kada nisi ljut. Osoba koja nas ljuti neka ima osjećaj da i ne želimo njeno prisustvo i pokušajmo tim provokatorima dati do znanja da nismo „lahko zapaljivi“.

Ako baš sve ovo, ovi koraci ne idu, otvori se, ispucaj i olakšaj. Otvori dušu i srce ☺☺

Jednostavno shvati bolje je odluke donositi kada nismo ljuti i imaj na umu staru izreku „ispeci pa reci“ uvijek se hrabri i budi zadovoljan sobom.

ZAKLJUČAK

Na kraju provedenih radionica Trening socijalnih vještina - jačanje unutarnje snage u Kazneno-popravnog zavodu poluotvorenog tipa u Bihaću dolazimo do zaključka da trening socijalnih vještina razvija sposobnosti za prosocijalno ponašanje¹⁵⁷ osuđenih osoba i povlači „... cijelu paletu pozitivnih posljedica kao što su akademski uspjeh, stvaranje boljih socijalnih veza, kompetentnost i općenito osjećaj uspješnosti“ (Ferić i Kranželić Tavra, 2003: 144). Treninzi socijalnih vještina u zatvoru se, za sada, provode kao specijalni programi tretmana za izabrane grupe visokorizičnih osuđenika. *Feedback* dobijen od osuđenika u evalvaciji koja se provodi kako u toku programa tako i na njegovom kraju potvrđuje njegovu primjenjivost u procesu prodgoja i resocijalizacije osuđenih osoba. Zanimljiva je spremnost osuđenika za učešće u treningu socijalnih vještina i percipirana koristi treninga više od bilokojeg drugog programa tretmana a što je posebno značajno u zatvorskom okruženju u kojem su animoziteti prema svemu što dolazi od „uprave“ dio osuđeničkog kodeksa.

U toku realizacije programa treninga socijalnih vještina u KPZ Bihać došlo je do izvjesnih problema na koje treba paziti u buduću:

- *Praćenja programa* – neophodno je izvršiti procjenu socijalnih vještina korisnika. Utvrditi da li neka vještina, postoji, u kojoj mjeri je razvijena ukoliko postoji, te ukoliko postoji, a ne primjenjuje se utvrditi razlog zbog kojeg se ne primjenjuje. Dakle, nužno je imati više programa treninga, prilagođenih individualnim potrebama svakoga osuđenika i na temelju „najsličnijih“ potreba formirati grupu.
- *Formiranje homogene grupe* – povezano s prethodnom alinejom, međutim homogenizacija se ne odnosi na vrstu krivičnih djela, dužinu kazne i sl. nego na kognitivne, emocionalne i sl. sposobnosti. Naime, pokazalo se da pojedini osuđeni ne mogu pratiti radionice i zbog toga se povlače, pasiviziraju i nelagodno se osjećaju pred osuđenima koji s lakoćom učestvuju u radu.
- *Motivacija osuđenih za učešće u programu* – poslije šeste ili sedme radionice dolazi do zasićenja. Osuđenima je teško sudjelovati, igranje uloga im je dosadno, ne pišu domaću zadaću. Do kraja (15 radionica) je dugo, međutim žele dobiti potvrdu da su učestvovali u programu. U toj fazi se mora promijeniti struktura radionica. Demonstraciju vještine zamijeniti prigodnim kratkim filmovima koji bi demonstrirali vještinu, kao demonstratore uključiti i odgajatelje ili druge osobe koje će se fokusirati na neku konkretnu situaciju iz zatvora (traženje vanzavodskih pogodnosti, uvjetnog otpusta, ponašanje pred komisijom za uvjetni otpust i sl.) Osuđenicima će to biti zanimljivo jer će moći iznijeti svoje probleme, emocionalna stanja i sl. u neformalnom okruženju. Također, već su dovoljno naučili da se mogu zauzimati za svoje stavove na primjeren način a odgajatelji dobijaju priliku da „nametnu“ njima prihvatljivu interakciju. Radi se o principu *win-win* iako u početku niti jedna strana toga nije svjesna.
- *Trajanje programa* - zbog velikog broja osuđenika koji bi trebali biti uključeni u program ali i zbog očuvanja kontinuiteta i početne motiviranosti trebalo bi sedmično izvoditi dvije radionice tako da se program završi za 2 mjeseca umjesto za četiri. Osuđeni nisu sposobni za odlaganje potreba, nemaju motivacijski kapacitet za dostizanje daljih ciljeva, ali često ni toliko vremena „u kontinuitetu“ između disciplinskih prekršaja, prekida kazne, vanzavodskih pogodnosti i sl. zbog čega prekidaju učešće u programu. Kontinuitet se, eventualno, može osigurati „stepenovanjem“ programa, gdje bi svaki stepen trajao dva mjeseca.

¹⁵⁷ Prosocijalno ponašanje podrazumijeva voljno, intencionalno ponašanje koje ima pozitivne posljedice za druge ljude, uključuje blagonaklonost, ljubaznost, materijalno pomaganje i moralnu podršku, empatiju i altruizam (Eisenberg i Miller, 1987 prema Raboteg-Šarić, 1993).

- *Evalvacija programa* – problem evalvacije se ogleda u percepciji i samopercepciji ponašanja u zatvoru. Stvarna dobit „jačina unutarnje snage“ će se moći utvrditi tek u konkretnoj situaciji po izdržanoj kazni, što je, zbog niza razloga teško provjeriti.
- *Voditelji treninga* – treninzi se izvode u paru. Jedan od voditelja treninga bi trebao biti socijalni pedagog, psiholog, socijalni radnik ili andragog, a drugi može biti druge profesije ali mora imati sklonosti za radioničarski rad i rad sa grupom. Poželjno je da je voditeljski par različitog spola
- *Teme radionica* – radionice moraju biti koncipirane na način da povezuju zatvorsku praksu i svakodnevicu sa onom izvan zatvora. Moraju razvijati univerzalne sposobnosti uspostavljanja i održavanja socijalne interakcije, rješavanje socijalnih problema, prepoznavanje emocija i sl., ali ne smiju biti generalizirane i osuđenima „daleke“. Moraju im se približiti i po cijenu korištenja žargona i vulgarizama (koje vremenom treba izbjegavati), a u cilju interiorizacije i prihvatanja planiranih vještina kao nečega nenametnutog, njihovog.
- *Razvijanje socijalnih vještina uposlenika* – svaki uposlenik mora steći odgovarajuće socijalne vještine koje će koristiti u interakciji s osuđenima. Nepoznavanje npr. asertivnog ponašanja i asertivne komunikacije koju su osuđenici naučili na treningu može naići na neadekvatnu reakciju uposlenika i protumačiti se kao pružanje nekog oblika otpora što predstavlja disciplinski prekršaj.
- *Obezbijediti adekvatan prostor i vrijeme za treninge* – mjesto gdje učesnici treninga neće biti ometani od strane drugih osuđenika niti prekidani zbog nekih drugih tretmanskih aktivnosti
- *Informirati uposlenike i osuđene o sadržaju programa* - može doći do problema u komunikaciji učesnika treninga s okolinom prilikom izrade domaće zadaće ili primjene neke vještine.

Dakle, trening socijalnih vještina daje novu dimenziju tretmanu osuđenih osoba. S egocentričnog pristupa zahtijevanog individualizacijom tretmana prelazi se na sociocentričan pristup kojim se pokušava kod osuđenoga razviti osjećaj pripadnosti zajednici i potreba sudjelovanja s ostalim članovima zajednice. Da bi ta društvena participacija bila produktivna osuđeni mora naučiti određena pravila, mora prepoznati probleme, svoja emotivna stanja i znati ih na pravi način predstaviti drugima. Mora imati socijalne kompetencije za društvenu participaciju. Stjecanje tih kompetencija vremenom dovodi do strukturalni promjena kognitivnih, emocionalnih, ponašajnih procesa koji su uzrokovali delinkventno ponašanje. Dakle, trening socijalnih vještina ima predispozicije da bude efikasan instrument preodgoja i resocijalizacije, međutim u zatvorskom okruženju se njegova evalvacija mora vršiti kroz longitudinalna istraživanja¹⁵⁸ i vremenom ćemo moći dati relevantan sud o učinkovitosti.

LITERATURA

Aristotel (prev. 1988). *Politika. Prijevod s izvornika i sedmojezični tumač temeljnih pojmova – grčki, latinski, engleski, francuski, njemački, ruski, novogrčki* (prev. Tomislav Ladan). Zagreb: Globus, Sveučilišna naklada Liber.

Bierman, K. L. (1986). Process of change during social skills training with preadolescents and its relations to treatment outcome. *Child Development*, 57(1), 230-240.

¹⁵⁸ Longitudinalno istraživanje je niz mjerenja na istim osobama, ili uzorcima iz iste populacije s ciljem da se istraži početak, tijek razvoja i prevalencija nekog fenomena u različitim dobnim skupinama, odnosno, kako se fenomen razvija, započinje i prestaje. Pored toga, longitudinalna istraživanja se koriste i za proučavanje odnosa između ranijih i kasnijih životnih događaja, učinka određenih životnih iskustava na tok razvoja i prijenos određenih osobina i ponašanja (kriminaliteta) s jedne generacije na drugu i sl. (Farrington, 2007).

- Cook, C. R., Gresham, F. M., Kern, L. Barreras, R. B., Thornton, S i Crews, S. D. (2008). Social skills for secondary students with emotional and/or behavioral disorders: *A review and analysis of the meta-analytic literature. Journal of Emotional and Behavioral Disorders*, september, 16(3), 131-144.
- Durkin, K. (1995). *Developmental Social Psychology, From Infancy to old Age*. Cambridge, Massachusetts, Oxford: Blackwell Publishers Inc.
- Farrington, D. P. (2007). Advancing Knowledge About Desistance. *Journal of Contemporary Criminal Justice*, 23(1), str. 125-134.
- Ferić, M. i Kranželić Tavra, V. (2003). Trening socijalnih vještina- planiranje, primjena i evaluacija. *Kriminologija i socijalna integracija*, vol. 11, br. 2, str. 143-150.
- Gresham, F. M. (1998). Best practices in social skills training. V. A. Thomas i J. Grimes (ur.), *Best practices in school psychology*, IV (str. 403-432). Washington, DC: National Association of School Psychologists.
- Haralambos, H. i Holborn, M. (1999). *Sociologija: teme in pogledi*. Ljubljana: DZS.
- Hargie, O. Sanders, C, Dickson, D. (1994). *Social skills in interpersonal communication*. New York: The Routledge.
- Horvat-Kutle, S., Jedud Borić, I., Kranželić, V. (2017). Program „Jačanje unutarnje snage – JUS-TSV“. *Trening socijalnih vještina u zatvorskom sustavu Republike Hrvatske, priručnik za voditelje*. Zagreb: Uprava za zatvorski sustav i Edukacijsko-rehabilitacijski fakultet.
- Kanduć, Z. (2003). *Onkraj zločina in kazni*. Ljubljana: Študentska založba.
- McGrath, H. i Francey, S. (1996). *Prijazni učenci prijazni razredi. Učenje socialnih veščin in samozaupanja v razredu*. Ljubljana: DZS.
- Miller, D. (1998). *Enhancing adolescent competence: strategies for classroom management*. Belmont, CA: Wadsworth Publishing.
- Priestley, P., McGuire, J., Flagg, D., Hemsley, V. i Welham, D. (1978). *Social skills and Personal Problem Solving; a handbook of methods*. Cambridge: University Press.
- Raboteg – Šarić, Z. (1993). *Psihologija altruizma: čuvstveni i spoznajni aspekti prosocijalnog ponašanja*. Zagreb: Alineja.
- Zakon o izvršenju krivičnih sankcija FBiH („Službene novine FBiH“, broj 44/98, 42/99, 12/09, 42/11).
- Zakon Bosne i Hercegovine o izvršenju krivičnih sankcija, pritvora i drugih mjera – prečišćeni tekst („Sl. glasnik Bosne i Hercegovine“ br. 12 od 16.02.2010. godine).
- Zupančič, M., Gril, A. i Kavčič, T. (2000). Predstavitev prve poskusne oblike ocenjevalne lestvice socialne prilagojenosti predšolskih otrok (OLSP) ter njene konstruktne veljavnosti. *Psihološka obzorja*, 9(3), 45-66
- Žižak, A. (2003). Konceptualni aspekti učenja socijalnih vještina. *Kriminologija i socijalna integracija*, vol. 11, br. 2, str. 107-115.

THE TRAINING OF SOCIAL SKILLS IN PENITENTIARY INSTITUTIONS

Case Study of Bihać semi-open penitentiary facility

Summary

The development of social skills is a prerequisite for adequate psychological, academic, and adaptive functioning in the community and interaction with members of a particular community. Precisely because of the difficulties in the mentioned area, the behavior we call delinquency arises. The paper will emphasize the concept and importance of social skills in the prison environment and its applicability in the treatment programs of convicted persons. Social competencies are gained through structured learning of social skills, including inner strength in everyday situations and in different social context. Through the specific example of the conducted social skills training in the Bihać semi-open penitentiary facility we will demonstrate its effectiveness in the prison environment, possibilities, and limitations of implementation in the specific environment of the total institution. We have particularly emphasized the problem of program evaluation due to the need to use acquired skills in the socio-cultural environment different from prison.

Keywords: convicted persons, social skills, social skills training, social competences.

MARGINALIZACIJA DECE KAO POSLEDICA INKARCERACIJE RODITELJA

Vera Petrović,¹⁵⁹

Asistent, Univerzitet u Beogradu, Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju

Goran Jovanić¹⁶⁰

Vanredni profesor, Univerzitet u Beogradu, Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju

Apstrakt: Deca čiji su roditelji na izvršenju zatvorske kazne se smatraju kolateralnim žrtvama kriminala. Odlazak roditelja na izvršenje zatvorske kazne predstavlja prisilan i potencijalno neočekivan period odvajanja članova porodice. Aktuelne procene ukazuju da 1,5 miliona dece u SAD ima roditelje koji se nalaze u zatvoru, a da je broj dece čiji su roditelji u nekom trenutku njihovog života bili u zatvoru, oko pet miliona. Ova deca često bivaju zanemarena i nevidljiva za sistem, koji bi trebalo da postupa u njihovom najboljem interesu. Postojeća literatura ukazuje da deca čiji su roditelji u zatvoru doživljavaju niz negativnih posledica. Za ovu decu postoji veća verovatnoća da će pretrpeti širok spektar eksternalizovanih i internalizovanih problema. Sa etičkog aspekta, otvara se diskusija da li su kolateralne posledice kažnjavanja opravdane, posebno kada one pogađaju članove porodice i decu kažnjenog. Aktuelno se više pažnje posvećuje inicijativama i intervencijama kojima se povećavaju mogućnosti održavanja kvalitetnog kontakta između roditelja i dece i kojima roditelji razvijaju i unapređuju roditeljske kompetencije. Predmet ovog rada su posledice po decu koje nastaju usled izvršenja zatvorske kazne jednog ili oba roditelja. Cilj rada je ukazati na negativne efekte roditeljske inkarceracije, kao i na mehanizme putem kojih se negativni efekti zatvaranja mogu ublažiti.

Ključne reči: deca, roditelji, inkarceracija, posledice zatvorske kazne

Uvod

Deca čiji su roditelji na izvršenju zatvorske kazne se smatraju kolateralnim žrtvama kriminala. Da broj ove dece nije zanemarljiv govore podaci da u Engleskoj i Veslu oko 150 hiljada dece na godišnjem nivou ima jednog ili oba roditelja u zatvoru (Light & Campbel, 2007). Prema procenama iz 2014. godine oko 2,6 miliona dece u SAD je imalo roditelje u zatvoru, od čega su 93% očevi (Sykes & Pettit, 2014). Pojedini autori navode da su, oko polovine populacije osuđenih u SAD, roditelji maloletnoj deci (Gricius, 2016). Aktuelne procene ukazuju da 1,5 miliona dece u SAD ima roditelje koji se nalaze u zatvoru, a da je broj dece čiji su roditelji u nekom trenutku njihovog života bili u zatvoru oko pet miliona (Seymour, 2017). Kako pouzdane statistike o ovom problemu ne postoje, ne postoje ni precizni podaci koliko dece je ugroženo, ko su ta deca, sa kim žive i sa kojim problemima se suočavaju. To doprinosi situaciji da ova deca često budu zanemarena i nevidljiva za sistem socijalne zaštite, koji bi trebalo da procenjuje i postupa u najboljem interesu deteta. Izostajanje reakcije od sistema socijalne zaštite doprinosi još većem ugrožavanju položaja i blagostanja ove dece.

Od ranog detinjstva odvija se proces poistovećivanja sa roditeljima, što predstavlja značajan deo traženja, formiranja i učvršćivanja identiteta i predstave o sebi (Jeremić, Todorović i Vidanović, 2006). Uključenost roditelja i privrženost roditeljima imaju jaku povezanost sa delinkvencijom, stoga se ističe da roditeljsko zatvaranje dovodi decu u povećan rizik prestupništva kako u detinjstvu tako i u odraslom dobu (Hoffman, Byrd & Kightlinger, 2010).

Odlazak roditelja na izvršenje zatvorske kazne predstavlja prisilan i potencijalno neočekivan period odvajanja članova porodice (Turney, Schnittker & Wildeman, 2012). Pojedini autori (Murray, Farrington & Sekol, 2012) upoređuju roditeljski zatvor sa razvodom braka, jer se može dogoditi

¹⁵⁹ verapetrovic@fasper.bg.ac.rs

¹⁶⁰ goranjovanic@fasper.bg.ac.rs

iznenada i neočekivano, a rezultira gubitkom kontakta sa roditeljem i smanjenjem porodičnih prihoda. Drugi navode da se zatvaranje roditelja razlikuje od razvoda po tome što ova trauma može biti takva da se ciklus zatvaranja i oslobađanja ponavlja, za razliku od razvoda braka kada se trauma dešava jednom (Wildeman, 2010). Još jedna od razlika je što kada se roditelj nalazi na izvršenju zatvorske kazne, drugi članovi porodice mogu skrivati od deteta gde se član porodice nalazi, misleći da je to bolje za dete (Light & Campbel, 2007). Takav pristup može povećati razdvajanje između osuđenog roditelja i deteta, jer onemogućava posete zatvorima.

S druge strane, ukoliko je dete upoznato sa činjenicom da je roditelj na izvršenju zatvorske kazne, u ovim situacijama emocionalne poteškoće mogu nastati tokom svakog aspekta procesa zatvaranja. Prva emocionalna poteškoća nastaje iskustvom hapšenja i suđenja. Nakon toga nastaje patnja zbog razdvajanja članova porodice, koja se intenzivira jer je vremenski period razdvajanja nepredvidiv i zavisi od dužine izrečene kazne. Nakon toga, poteškoće nastaju jer porodice, s jedne strane, pokušavaju da sačuvaju kontakte sa osuđenim, a u isto vreme moraju i da se brinu za sopstvenu i dobit dece, nezavisno od zatvorenog člana porodice (Light & Campbel, 2007). To je period kada se moraju naučiti novi obrasci ponašanja i prilagođavanja na novonastalu situaciju, što može kompromitovati detinjstvo (Bosvell, 2002). Odvojenost od porodice utiče i na osuđenog u zatvoru, pa tako Petrović i Jovanić (2018) ukazuju da su i prošlovekovna istraživanja (Špadijer-Džinić, 1973) ustanovila činjenicu da osuđeni koji ima porodicu, sa kojom održava kontakte, u većoj meri oseća deprivaciju slobode, u odnosu na osuđene bez porodice.

Sporenja se neretko javljaju po pitanju da li ovim roditeljima treba omogućiti kontakte sa decom, dok se nalaze na izvršenju zatvorske kazne. S tim u vezi treba imati u vidu da nisu svi roditelji koje su osuđeni na zatvorske kazne i neadekvatni roditelji (Farell, 2016). Pojedini autori navode da održavanje redovnih kontakata sa decom može pomoći u redukciji recidivizma i uspešnoj reintegraciji nakon otpusta (Light & Campbel, 2007), što u krajnjem ishodu doprinosi i dobrobiti dece. Međutim, treba napomenuti da kvantitet odnosa zatvorenih roditelja sa decom ne treba da bude prioritet, već da fokus treba da bude na kvalitetu odnosa. Stoga se i razvijaju programi koji su fokusirani na učenje veština roditeljstva, kako bi se razvile, odnosno povećale roditeljske kompetencije. Na takav način se poboljšavaju porodični odnosi (Bushfield, 2004), od kojih koristi mogu imati i roditelji i deca. S druge strane, nekada takvi kontakti nisu u najboljem interesu deteta. To su situacije kada se radi o osuđenima za seksualna krivična dela, sa istorijom nasilja u porodici, vikimizacije i eksploatacije dece (Bushfield, 2004). U takvim situacijama prestanak kontakta između roditelja i deteta, pa čak i potpuno lišenje roditeljskog prava, može voditi blagostanju deteta i celokupne porodice (Wakefield & Wildeman, 2011).

Efekti zatvaranja članova porodice

Postojeća literatura ukazuje da deca čiji su roditelji u zatvoru doživljavaju niz negativnih posledica. Za ovu decu postoji veća verovatnoća da će pretrpeti širok spektar eksternalizovanih i internalizovanih problema (McCrudden, Braidon, Sloan, McCormack & Treacy, 2014). Većina dece sa roditeljima u zatvoru doživljava različite emocije, uključujući strah, anksioznost, ljutnju, tugu, usamljenost i krivicu. Mogu pokazivati nizak nivo samopoštovanja i emocionalno povlačenje od prijatelja i porodice (Gabel, 1992). Neretko se javlja i školski neuspeh i zloupotreba psihoaktivnih supstanci (Gaston, 2016; Sherry, 2010). Nastupaju i problemi sa spavanjem i problemi u ishrani (McCrudden, et al., 2014). Pojedini autori (Wakefield & Wildeman, 2011; Wilbur, et al., 2007) ukazuju da deca čiji su roditelji u zatvoru ispoljavaju internalizovane probleme, kao što su depresija i somatski poremećaji, za razliku od dece sa sličnim karakteristikama čiji roditelji nisu na izvršenju zatvorske kazne.

Pored problema koji se javljaju na dečjem uzrastu, nisu zanemarljivi ni problemi u odraslom dobu. Autori (Huebner & Gustafson, 2007; Mazza, 2002) ističu da su odrasli, koji su u doba detinjstva imali roditelje u zatvoru, izloženi većem riziku da u odraslom dobu čine krivična dela. Zatvaranje majki je češće povezano sa depresivnim simptomima u odraslom dobu, dok je zatvaranje oca značajno povezano sa depresijom, anksioznošću i posttraumatskim stresnim poremećajem (Lee, Fang & Luo, 2013). Autori takođe navode da će dečaci češće reagovati na zatvorsku kaznu roditelja fizičkom agresijom (Wildeman, 2010). Devojčice, s druge strane, imaju veću verovatnoću da odgovore na

zatvorsku kaznu roditelja internalizovanim problemima, kao što to čine i sa mnogim drugim stresorima (Wildeman, 2010).

Dugoročno zatvaranje roditelja može imati razarajući uticaj na porodicu, zbog destabilizacije porodičnih finansija, kako tokom boravka na izvršenju zatvorske kazne tako i nakon otpusta. Boravak u zatvoru utiče na smanjenje porodičnih prihoda, ali smanjuje i zapošljivost nakon otpusta (Pager, 2003). Pored toga, na finansije mogu uticati i povećani troškovi, koji nastaju kao rezultat krivičnog postupka (Light & Campbel, 2007). Rešavanje problema stigme, brige o deci i drugih neposrednih problema može dovesti do toga da roditelj, koji je na slobodi, izgubi iz vida pogoršanje finansijske pozicije (Light & Campbel, 2007). Kako pojedini autori (Braman, 2004) ističu, majke koje brinu o deci nakon zatvaranja supružnika navode da nisu mogle adekvatno da funkcionišu, te da se oko polovine majki u tim situacijama oseća depresivno. Roditelj je tada pod stresom, zabrinut za ekonomsku situaciju, što otežava ili onemogućava vršenje nadzora nad decom, kao i pružanje emocionalne topline i brige (Gaston, 2016). Mnogi partneri su primorani da prestanu sa radom ili da skrate radno vreme kako bi se prilagodili obavezama u pogledu brige o deci, te jedini izvor prihoda postaju socijalna davanja (Light & Campbel, 2007).

Zatvaranje takođe povećava rizik od razvoda braka (Lopoo & Western, 2005). Nekada se javlja i ljubomora, bes i sumnja koju osećaju partneri koji se nalaze u zatvoru (Light & Campbel, 2007), što može narušiti odnose između supružnika (Geller, Garfinkel & Western, 2011). Narušeni odnosi između supružnika se negativno odražavaju na decu, jer roditelj koji se nalazi na slobodi i koji je preuzeo brigu o detetu, često predstavlja jedinu sponu između zatvorenog roditelja i deteta. Pogoršanje odnosa na relaciji supružnika stoga doprinosi slabljenju ili prekidu komunikacije između zatvorenog roditelja i dece (Washington, Juan & Haskins, 2018).

Možda najznačajnija posledica zatvora roditelja je smanjenje, pa čak i prekid društvenih veza (Braman, 2004). Deca i porodice osuđenih su u opasnosti da osete izolaciju, neprijateljstvo i odbacivanje od strane suseda, nastavnika, vršnjaka, poslodavaca ili članova porodice (Gaston, 2016). Za razliku od drugih razdvajanja, kao što je smrt ili razvod braka, inkarceracija člana porodice ne nailazi na mnogo simpatija i podrške od drugih. To čini da porodica bude sama kada se suoči sa poteškoćama i teretom koje ovo razdvajanje uključuje (Arditti, Lambert-Shute & Joest, 2003). Deca se ponekad nose sa stigmom da imaju roditelja u zatvoru tako što se povlače iz prosocijalnih grupa i udružuju sa antisocijalnim vršnjacima (Eddi & Reid, 2003). Povezivanje sa antisocijalnim grupama vršnjaka može delimično objasniti zašto ova deca imaju povećanu verovatnoću da se uključe u delinkventna i kriminalna ponašanja (Eddi & Reid, 2003).

Dok se roditelj nalazi na izvršenju zatvorske kazne, deca bivaju smeštena u hraniteljske porodice, žive sa drugim srodnicima ili sa roditeljem koji je na slobodi (Johnson & Waldfogel, 2002). U ovakvim situacijama, deca imaju potrebu za stalnim planiranjem i praćenjem od strane sistema socijalne zaštite. Dužina razdvajanja od roditelja je uslovljena trajanjem zatvorske kazne i ne može biti skraćena kada roditelj ispuni plan usluga ili dokaže da je sposoban, kompetentan da brine o deci. Stoga ovu decu treba posmatrati kao nevine žrtve propusta zatvorenog člana porodice (Light & Campbel, 2007). U skladu sa tim, aktivnosti u ovom periodu bi prevashodno trebalo da budu usmerene na terapijske potrebe dece, koje proizilaze iz kriminalnog ponašanja roditelja, traume odvajanja ili stigme povezane sa zatvorom roditelja (Seymour, 2017).

U pojedinim situacijama neki od članova šire li uže porodice preuzimaju brigu o deci dok se roditelj nalazi u zatvoru. U tim situacijama deca moraju da se prilagode novom staratelju, što može da izazove brojne emocionalne poteškoće. S druge strane, novi staratelji se suočavaju sa složenim i teškim zadacima obezbeđivanja materijalnih potreba deteta, objašnjavanja odsustva roditelja i razvijanja i održavanja pozitivnih odnosa sa detetom (Light & Campbel, 2007).

Ukoliko srodnici nisu u stanju da preuzmu brigu i odgovornost za odgajanje deteta, institucionalno zbrinjavanje se javlja kao jedina alternativa (Farell, 2016). Institucionalno zbrinjavanje dece može dovesti do odvajanja od braće i sestara i ostalih članova porodice, što može trajno prekinuti porodične veze (Farell, 2016). Praćenjem razvoja dece koja nisu odrastala u prirodnoj porodici uočeno je da deca koja nisu osetila ljubav, podršku, poverenje i sigurnost u porodici, često ispoljavaju strah, nemir, nepoverenje, agresiju i autoagresiju. Često se povlače u sebe i teško rešavaju konflikte na koje nailaze u interakciji sa vršnjacima i odraslim osobama u neposrednoj okolini (Jeremić, Todorović i Vidanović, 2006).

Istraživanja pokazuju da zatvaranje oca dovodi do smanjenja porodičnih finansija, ali i kapaciteta majke da brine o deci, zbog stresa i problema mentalnog zdravlja (Wildeman, 2014). Kada su očevi zatvoreni, deca najčešće (88%) žive s majkama (Glaze & Maruschak, 2010). U takvim situacijama, majke često imaju finansijske poteškoće. Briga majki da će im deca biti oduzeta ako priznaju finansijske teškoće, ponekad dovodi do deprivacija i beskućništva (Light & Campbel, 2007). Ukoliko do toga dođe, kao beskućnici, ova deca bivaju viktimizovana i izložena zaraznim bolestima, te se povećava mortalitet u odnosu na drugu decu (Wildeman, 2014). S druge strane, zatvaranje majki ređe će rezultirati bekućištvom dece (Wildeman, 2014), jer će institucije socijalne zaštite decu smestiti u hraniteljske ili srodničke porodice ili u druge oblike institucionalne zaštite (Swann & Sylvester, 2006). Istraživanja pokazuju da otprilike oko polovina dece čije su majke zatvorene žive sa drugim srodnicima, jedna četvrtina živi sa očevima, a preostala su u hraniteljskim porodicama ili su iskorišćeni drugi oblici institucionalne zaštite (Seymour, 2017). Drugi autori ističu da deca čije su majke u zatvorima pet puta češće bivaju smeštene u hraniteljske porodice, nego kada je otac u zatvoru (Glaze & Maruschak, 2010). Treba napomenuti da, deca roditelja koji su u zatvoru ne predstavljaju homogenu grupu, te da napred navedeni ishodi zavise od mnogobrojnih faktora. Pored toga, za neke porodice i decu, zatvaranje roditelja može rezultirati okruženjem u kojem se dete oseća sigurnije i doživljava viši stepen stabilnosti (McCrudden, et al., 2014). U kojoj meri i koje od negativnih posledica će se razviti, zavisi od velikog broja faktora, kao što su: starost deteta, porodični odnosi, iskustvo prethodnog razdvajanja od roditelja, vrsta krivičnog dela koje je roditelj izvršio, dužina izrečene kazne, kvalitet podrške srodnika i zajednice, stigmatizacija u zajednici (Seymour, 2017), stilovi roditeljstva i funkcionisanje porodice pre odlaska na izvršenje zatvorske kazne (McCrudden, et al., 2014).

Ima li opravdanja za koleteralne posledice?

Kada je reč o kažnjavanju prestupnika, navodi se da je šteta od kažnjavanja zatvorom takva da neminovno pogađa i članove porodice osuđenog (Comfort, 2007). Iz etičke perspektive, otvara se diskusija da li su kolateralne posledice kažnjavanja opravdane, posebno kada one pogađaju članove porodice i decu kažnjenog. Ideja da postoji dužnost da se ne nanese šteta drugim osobama je opravdana, posebno ako se uzme u obzir da te osobe ne snose krivicu za počinjeno krivično delo. Međutim, kada su u pitanju kolateralne posledice, etičke diskusije se više fokusiraju na posledice u odnosu na učinioca krivičnog dela nakon njegovog puštanja iz zatvora, nego na članove porodice (Hoskins, 2013).

Prilikom razmatranja opravdanosti štetnih efekata, koriste se dve perspektive, a to su konsekvencijalizam i deontologija. Međutim, ni jedna ni druga perspektiva ne uspevaju u potpunosti odbraniti stanovište da su štete, koje kažnjavanje učinioca krivičnog dela proizvodi po druge, moralno dozvoljene (Bülow, 2014).

Jedan od načina na koji se zagovara moralna dopustivost kolateralne štete za članove porodice osuđenog jeste da je ova šteta manja od koristi koje se dobijaju kažnjavanjem učinioca krivičnog dela (Bülow, 2014). S druge strane, pojedini autori (Manning, 2011) ističu da su kolateralne posledice po porodice takve da uvek treba tražiti alternativne načine da se postigne isti efekat, uz izazivanje manje štetnih posledica. Ovo se posebno odnosi na češće opredeljenje za vaninstitucionalne forme kažnjavanja, kada za to ima zakonskih mogućnosti.

Polazeći od konsekvencijalističkog pristupa, uvek moramo uzeti u obzir sve negativne i pozitivne efekte kažnjavanja. Najpre se određuje dobro kome treba težiti, a zatim se utvrđuje opravdanost određene prakse, tako što se pokaže da je ona uspešno sredstvo za postizanje tog dobra. Treba pokazati da takva praksa donosi više koristi nego štete, te da nisu dostupna altemativna rešenja koja bi donela jednaku ili veću korist, uz manje štetnih efekata (Duff, 2001). Konsekvencijalisti prihvataju činjenicu da namerno nanošenje patnje predstavlja suštinski zlo, ali da efekat kažnjavanja kojim se smanjuju patnje žrtve, potencijalnih žrtava i zajednice, nadmašuje štetne efekte kazne po prestupnika, njegovu porodicu i blisko okruženje (Vasiljević-Prodanović, 2011). Prema konsekvencijalizmu, zatvaranje utiče na smanjenje kriminala putem odvrćanja, onesposobljavanja i rehabilitacije (Bülow, 2014). Kada se uzmu u obzir podaci o recidivizmu koji se u Srbiji kreće od 50 do 70% (Ilijić, 2015; Jovanić, Petrović i Savić, 2017; Knežić, 2017), može se zaključiti da kažnjavanje zatvorom ne proizvodi efekte koji su očekivani. Međutim, činjenica da kazna zatvora ne utiče na

određen broj onih koji su već ranije boravili u zatvoru, ne znači da ona uopšte nema efekat odvracanja. Vezano za kolateralne posledice zatvaranja, autori smatraju da su, sa aspekta odvracanja od činjenja zločina, ove posledice i poželjne, jer doprinose sveukupnom zastrašujućem efektu (Bülow, 2014).

Sa deontološkog stanovišta, namerno nanošenje štete nevinim osobama se smatra pogrešnim i nedopustivim (Bülow, 2014). U ovom kontekstu, članovi porodice osuđenih se mogu posmatrati kao nevine osobe, kojima se nanosi šteta zbog člana porodice koji je izvršio krivično delo, što se sa deontološkog stanovišta smatra neprihvatljivo. Međutim, opravdanje za primenu kazne u ovim situacijama se nalazi u tvrdnji da efekti, koji se proizvode na porodicu osuđenog, nisu namerni (Bülow, 2014). Stoga se zaključuje da vrednovanje nekog postupka ne treba da proishodi iz njegovih posledica, već iz motiva koji iniciraju postupanje (Vasiljević-Prodanović, 2011). Šteta koja je naneta porodicama i deci osuđenih, posmatra se samo kao sporedni efekat promovisanja daljeg dobra, kao što je kažnjavanje onih koji to zaslužuju i/ili zaštita javnosti (Bülow, 2014). Ovakvo stanovište je poznato i kao doktrina dvostrukog efekta, koja se često koristi da se objasni moralna dopustivost nekog akta, koji izaziva ozbiljnu štetu, u onoj meri u kojoj je ova šteta predviđeni sporedni efekat promovisanja neke druge dobrobiti. Međutim, doktrina dvostrukog efekta je nespojiva sa osnovnim principima retributivizma. Izazivanje kolateralnih posledica stvara problem, jer rezultira patnjom nevinih, a takva se patnja ne može opravdati bilo kojim motivom, jer deca učestvuju u kaznama roditelja, iako su nedužna (Manning, 2011).

Na kraju, ostaje pitanje da li kažnjavanje ostavlja dovoljno dobar efekat da nadoknadi kolateralne štete. Da li je izricanje i izvršenje kazne zatvora toliko vredno da kompenzuje ili nadmašuje kolateralne posledice po porodicu i decu osuđenog. Ovde takođe treba imati u vidu da neke porodice trpe znatno manje štetnih posledica od drugih, te da u nekim situacijama zatvaranje roditelja predstavlja i korist po porodicu (Arditti, Lambert-Shute & Joest, 2003). Takođe, postoje i mogućnosti izricanja drugih, vaninstitucionalnih sankcija, kako bi se smanjile kolateralne posledice. Prema tome, ukoliko bi isti efekat mogao biti postignut, smatra se da uvek treba koristiti manje represivne mere i sankcije, a zatvorsku kaznu primenjivati samo kao poslednje sredstvo (Arditti, Lambert-Shute & Joest, 2003).

Efekti kontakata na osuđenog i decu

Izricanje i izvršenje zatvorske kazne je neophodno radi zastrašivanja, rehabilitacije i onesposobljavanja učinioca da dalje čini krivična dela, makar i na određen vremenski period (Bülow, 2014). U periodu trajanja zatvorske kazne, osuđenom treba omogućiti smislene kontakte sa članovima porodice, iako pojedini autori ističu da takvi kontakti mogu imati štetne efekte (Bülow, 2014). Održavanje kontakata može biti motivacija da se osuđeni promeni na bolje, dok zabrana kontakta pojačava identifikaciju sa drugim osuđenima, što potencijalno dovodi do "kriminalne infekcije" (Bülow, 2014). Takođe, poznato je da pozitivni odnosi i kontakt sa roditeljima utiču na pozitivne ishode u razvoju dece (Sarkadi, Kristiansson, Oberklaid & Bremberg, 2007).

Majke češće osećaju krivicu dok su zatvorene, jer nisu u stanju da ispune svoje obaveze prema deci (Arditti & Few, 2008). S druge strane, očevi su više skloni da se distanciraju od dece (Gricius, 2016). Muškarci u zatvoru imaju predstavu da moraju pokazati osećaj muškosti i emocionalne hladnoće. Za pojedine očeve, ovo predstavlja problem, jer oni žele da budu topli prema svojoj deci (Gricius, 2016).

Za neke osuđene, porodične veze tokom zatvorske kazne mogu biti presudne za prevazilaženje pritisaka zatvorskog života i pružanje podrške tokom procesa reintegracije (Brunton-Smith & McCarthy, 2017). Istraživanja ukazuju na kritičnu ulogu porodičnih veza, koje utiču na manju verovatnoću recidivizma nakon otpusta (Sampson & Laub, 1993). Za neke roditelje, deca mogu biti izvor unutrašnje snage i motivacije za promenom, ali za druge, briga o deci nakon otpusta, može se pokazati kao izvor intenzivnog stresa (Gricius, 2016). Roditeljima koji se nisu prilagodili životu u zajednici, nakon otpusta, privrženost i posvećenost deci može predstavljati rizični faktor, koji bi mogao dovesti do recidivizma (Arditti & Few, 2008). S druge strane, kontakti sa decom mogu za roditelje predstavljati izvor pozitivnih promena, kroz povećanu emocionalnu privrženost, koja dovodi do odustajanja od daljih kriminalnih aktivnosti (La Vigne, Naser, Brooks & Castro, 2005). Navodi se da održavanje kontakata sa decom, dok su roditelji na izvršenju zatvorske kazne, pruža podršku

osuđenom, pomaže da savlada očaj i samodestruktivnost i pruža nadu za budućnost (Bülow, 2014). Održavanje porodičnih veza, posebno između roditelja i dece, motiviše osuđenog da ne čini disciplinske prepuke tokom izvršenja kazne (Sherry, 2010) i da učestvuje u različitim programima tretmana (Bülow, 2014), što na kraju doprinosi i dobrobiti dece.

Postpenalna reintegracija pokazuje veći uspeh kod osuđenih koji su očuvali odnose sa članovima porodice (Turner & Peck, 2002). Veći broj autora ističe pozitivnu vezu između održavanja kontakta sa decom i manje verovatnoće da će osuđeni recidivirati (Barrick, Lattimore & Visher, 2014; La Vigne, Naser, Brooks & Castro, 2005; Visher, 2011; Visher & Travis, 2003). Ukoliko osuđeni održe veze sa članovima porodice, takvi odnosi mogu biti izvor emocionalne i finansijske podrške tokom inkarceracije, ali i nakon otpusta, što bi doprinelo ukupnoj stabilnosti pojedinca, ali i čitave porodice.

Da održavanje kontakta sa porodicom tokom inkarceracije može dovesti do odustajanja od zločina, može se objasniti i Hiršijevom teorijom neformalne socijalne kontrole. Prema ovoj teoriji društvene veze pružaju neformalnu društvenu kontrolu, koja reguliše ponašanje pojedinca. Što su društvene veze jače, manja je verovatnoća da će pojedinac počiniti zločin (Gricius, 2016). Četiri vrste društvenih veza (povezanost, obavezanost, angažovanost i verovanje) utiču na pojedinca da se ponaša u skladu sa normama (Jugović, 2013). Povezanost sa porodicom, posebno povezanost roditelja sa decom, stvara unutrašnju kontrolu ponašanja, jer ta povezanost znači izgrađenu savest i moralnost, što može redukovati recidivizam (Gricius, 2016). Navedena teorija je razvijena proučavanjem uzorka maloletnika, gde je ustanovljeno da je manja verovatnoća da će maloletnici, koji su imali jake veze sa svojim porodicama, počiniti delinkventne radnje (Gricius, 2016). To nam ukazuje da održavanje kvalitetnih odnosa sa članovima porodice, dok su u zatvoru i nakon otpusta, može uticati i na decu, odnosno doprineti da se deca ne uključuju u kriminalne aktivnosti.

Objašnjenje prestanka bavljenja kriminalnim aktivnostima daje i opšta uzrastom određena teorija neformalne socijalne kontrole. Ova teorija stavlja akcenat na promene u ponašanju koje nastaju pod uticajem dinamičkih faktora, objašnjavajući zašto osobe prestaju da čine presteupe (Sampson & Laub, 1997). Teorija naglašava da pozitivni životni događaji imaju uticaja na prestanak bavljenja kriminalom. Autori (Sampson & Laub, 1993) su na osnovu rezultata longitudinalnih studija o delinkventnim dečacima, proučavali društvene veze odraslih. Pronašli su prekretnice u odraslom dobu, koje objašnjavaju odustajanje od kriminala, a jedna od njih je porodica, odnosno stabilan brak (Sampson & Laub, 2005). Konkretno, muškarci u studiji nisu hteli da rizikuju da poremete bračne odnose zbog novog krivičnog dela. Kako se porodica uzima kao protektivni faktor, i roditeljstvo jeste jedan od protektivnih faktora koji bi predstavljao prekretnicu za odustajanje od zločina (Gricius, 2016). Odustajanje roditelja od kriminalnih aktivnosti u krajnjem ishodu bi doprinelo i dobrobiti dece.

Pristupi koji utiču na smanjenje negativnih efekata zatvaranja roditelja

Održavanje kontakta sa zatvorenim roditeljima može imati veliki broj pozitivnih efekata, kako na roditelje tako i na decu. Za roditelje koji su na izvršenju zatvorske kazne, za održavanje veze sa detetom, od važnosti su zaposleni u zatvorima, socijalnim službama, drugi roditelj koji brine o detetu ili staratelj. Roditelji često izražavaju negodovanje, jer ne dobijaju informacije o svojoj deci ili su im uskraćene i posete dece (Seymour, 2017), što se negativno odražava na proces resocijalizacije i postpenalne reintegracije, ali ostavlja posledice i na decu kojoj je uskraćen i/ili ograničen kontakt sa roditeljima. Aktuelno se više pažnje posvećuje inicijativama i intervencijama kojima se povećavaju mogućnosti održavanja kvalitetnog kontakta između roditelja i dece, ali i kojima roditelji razvijaju ili unapređuju roditeljske kompetencije. Za ovakve vrste intervencija se navodi da doprinose poboljšanju porodične kohezije i empatije, da se povećava znanje roditelja o razvoju deteta i roditeljskim veštinama, te da doprinose smanjenju recidivizma (Hoffmann, Byrd & Kightlinger, 2010).

Život sa majkama u zatvoru

U Republici Srbiji, odredbama Zakona o izvršenju krivičnih sankcija (Sl. glasnik RS, br. 55/14), regulisana su prava osuđene žene koja ima dete. Prema članu 119 Zakona o izvršenju krivičnih sankcija osuđena žena koja ima dete, može zadržati dete do isteka kazne, a najduže do navršene druge godine života deteta, posle čega roditelji sporazumno odlučuju da li će dete poveriti na čuvanje ocu,

ostalim srodnicima ili drugim licima. Kad se roditelji ne sporazumeju ili je njihov sporazum na štetu deteta, o poveravanju deteta odlučuje sud nadležan prema prebivalištu, odnosno boravištu majke u vreme osude. Takođe, zakonom je definisano da osuđena žena koja ima dete, ima pravo na pomoć stručnog osoblja zavoda (član 120), te da se trudnice, porodilje i majke koje neguju decu smeštaju odvojeno od ostalih osuđenih žena (član 78).

U SAD, deca do 18 meseci starosti mogu boraviti sa majkama u zatvoru. Ovakve intervencije daju priliku da se razviju roditeljske veštine. Pored toga, pojedine države imaju i posebne stambene objekte u okviru zatvorskog sistema, gde borave trudnice i majke sa decom (Hoffmann, Byrd & Kightlinger, 2010). Da bi se kvalifikovala za ove programe, majka mora biti nenasilan počinilac krivičnog dela, bez disciplinskih prestupa u zatvoru i bez istorije zlostavljanja dece. Dodatni uslov je da je dete rođeno tokom izvršenja zatvorske kazne. Kroz ovakve programe, pruža se dodatna podrška majkama, kroz različite oblike savetovanja, lečenja zavisnosti i obuke za životne veštine (Halter, 2018). Međutim, zaposleni u ženskim zatvorima, gde su sa majkama zajedno boravila i deca, neretko navode da su njihove obaveze bile kako kažnjavanje i rehabilitacija osuđenica, tako i pomoć majkama oko brige za decu. Takvo stanje, odnosno prisustvo dece u zatvorskom sistemu, negativno se odražava na mogućnosti nametanja discipline i ometa rehabilitaciju osuđenica (Farell, 2016). Dodatni argument za to da deca ne treba da borave sa majkama u zatvoru, leži u činjenici da deca počinju da primaju uticaje od svojih majki, ali i od drugih osuđenica, što se može negativno odraziti na kasniji razvoj deteta (Farell, 2016).

Posete

Posete su jedan od načina na koji deca mogu održavati kontakte sa roditeljima. Na taj način se može smanjiti stres odvajanja, ali i povećati verovatnoća uspešne reintegracije nakon otpusta. Često se dešava da deca ne posećuju redovno roditelje tokom izvršenja zatvorske kazne. Istraživanja pokazuju da aproksimativno polovina roditelja koji su u zatvoru ne primaju posete dece, dok ostali imaju neredovne posete (Seymour, 2017). Istraživanje koje je vršeno u Danskoj ukazuje da, iako osuđeni imaju pravo na posetu deteta jednom sedmično, jedna četvrtina dece nema kontakte sa roditeljem koji je u zatvoru ili imaju neredovne kontakte, dok oko polovine njih ima kontakte jednom mesečno (Oldrup, 2018).

U Republici Srbiji, osuđeni ima pravo dva puta mesečno na posete bračnog druga, dece, roditelja, usvojenika, usvojitelja i ostalih srodnika u pravoj liniji i u pobočnoj liniji do četvrtog stepena krvnog i tazbinskog srodstva, kao i hranitelja, hranjenika i staratelja (član 90, Zakona o izvršenju krivičnih sankcija, Sl. glasnik RS, br. 44/14). Zakonom je definisano da poseta traje najkraće jedan čas (član 93). Pored toga, osuđeni ima pravo i na posete u posebnoj prostoriji, u kojoj može boraviti sa decom, bračnim drugom ili drugim bliskim licem. Ovo pravo osuđeni može ostvariti jednom u dva meseca, a ovakva vrsta posete može trajati tri časa (član 94). Pored toga, Zakonom o izvršenju krivičnih sankcija su predviđena i proširena prava i pogodnosti. Njih može ostvariti osuđeni koji se posebno dobro vlada i zalaže i ostvaruje napredak u programu postupanja (član 123). Proširena prava i pogodnosti koja su od značaja sa aspekta održavanja kontakata sa decom su: prošireno pravo na broj poseta; prošireno pravo na prijem poseta bez nadzora u prostorijama za posete; prošireno pravo na prijem poseta u posebnim prostorijama; prošireno pravo na prijem poseta izvan zatvora; slobodan izlazak u grad; poseta porodici i srodnicima o vikendu i praznicima; nagradno odsustvo iz zatvora do sedam dana u toku godine i korišćenje godišnjeg odmora izvan zatvora.

Pojedini autori (Washington, Juan & Haskins, 2018) navode da udaljenost zatvorskih objekata i finansijski teret, koji posete predstavljaju za već finansijski oslabljenu porodicu, otežavaju ovaj proces (Washington, Juan & Haskins, 2018). Takođe, izvrstan broj roditelja ne želi da im deca dolaze u posetu u zatvor, zbog stida, ili smatraju da bi ih zatvorski ambijent mogao uplašiti (Farell, 2016). Posete zatvorima se opisuju kao neprijatna iskustva gde posetilac stiče status „kvazi-zatvorenika“ (Comfort, 2007). Posete su otežane i činjenicom da staratelj deteta neretko ne želi da dovodi decu u posete, kako zbog vlastitih strahova, tako i zbog zabrinutosti za dobrobit deteta (Seymour, 2017). Kako bi se poboljšali uslovi poseta, pojedini autori predlažu obezbeđivanje posebnih prostorija za posete koje su pogodne za porodicu, a posebno prilagođene deci (Oldrup, 2018) i izgradnju zatvora u naseljenim oblastima, čime bi se izbegla dugotrajna putovanja i troškovi koji često otežavaju ili

onemogućavaju posete (Light & Campbel, 2007). U cilju olakšavanja poseta, deci se može obezbediti i prevoz do zatvora u kojem se nalaze njihovi roditelji (Hoffmann, Byrd & Kightlinger, 2010).

Takođe, u SAD se primenjuje program (Girl Scouts Beyond Bars) u kojem se majke koje se nalaze na izvršenju zatvorske kazne pripremaju za posete dece. S druge strane, deca pre dolaska u posetu, u zajednici dobijaju podršku i sastaju se sa vršnjacima koji odrastaju u sličnim okolnostima. Pokazalo se da ovaj program doprinosi poboljšanju komunikacije između majki i dece i smanjenju emocionalnih problema povezanih sa zatvaranjem roditelja (Hoffmann, Byrd & Kightlinger, 2010).

Održavanje kontakta putem telefonskih poziva i pisama

Održavanje kontakta putem telefonskih poziva i pisama je nešto češće od poseta, ali ovi oblici komunikacije su takođe ograničeni, kako zbog sposobnosti porodice da priušti skupe telefonske pozive, tako i zbog nivoa pismenosti roditelja i deteta, posebno ako je dete nižeg kalendarskog uzrasta (Seymour, 2017).

U Republici Srbiji, prema Zakonu o izvršenju krivičnih sankcija (Sl. glasnik RS, br. 55/14) osuđeni imaju neograničeno pravo na dopisivanje o svom trošku (član 87), i pravo na telefonske razgovore o svom trošku, u skladu sa kućnim redom zatvora (član 88).

Telefonski pozivi su ličniji od pisama, ali su skuplji. Neka deca teško razgovaraju sa roditeljima telefonom, stoga se preporučuje da naprave spisak tema o kojima žele da razgovaraju (Bednarowski, 2016). Kako bi se olakšala komunikacija dece sa zatvorenim roditeljima putem pisama, isti autor (Bednarowski, 2016) sugeriše da deca nižeg kalendarskog uzrasta treba da sadržaj pisma diktiraju staratelju ili da se izražavaju putem crteža, kao i da se uspostavi rutina u komunikaciji pismima.

U svetlu ograničenih resursa članova porodice i zabrinutosti vezane za bezbednost, izvestan broj zatvora koristi savremene tehnologije da olakša kontakt između roditelja koji su u zatvoru i dece. Na Floridi, na primer, postoje programi koji omogućavaju majkama da jednom nedeljno uspostavljaju kontakt sa decom koristeći video-konverzaciju. Takođe, omogućava se roditeljima da snime video zapise, koji se šalju deci (Hoffmann, Byrd & Kightlinger, 2010).

Učenje roditeljskih veština

Mnogim roditeljima koji se nalaze u zatvoru, nedostaju adekvatne roditeljske kompetencije. Osuđeni roditelji često pokazuju odsustvo unutrašnjeg lokusa kontrole i neuspeh da saosećaju sa drugima, a to su dva ključna faktora u efektivnijim roditeljskim veštinama (Bushfield, 2004).

Danas se sve više zatvora usmerava na različite programe koji se baziraju na učenju roditeljskih veština. Tako, roditeljima koji se nalaze na izvršenju zatvorske kazne, pružaju se usluge koje su bazirane na učenju kako da razumeju ponašanje i razvoj deteta i usluge koje su usmerene na poboljšanje komunikacije sa decom (McCrudden, et al., 2014). Kroz različite vrste edukacija, roditeljima se daje mogućnost da razviju pozitivne interakcije sa decom i porodicom, da nauče adekvatne veštine disciplinovanja i da se edukuju o uticaju njihovih izbora i odluka na dete i porodicu (Bushfield, 2004).

Učenje i razvoj roditeljskih veština i kompetencija ne bi trebalo da postoji samo kao deo programa rehabilitacije tokom izvršenja zatvorske kazne, već bi ovakve vrste intervencija trebalo nastaviti i u procesu postpenalne reintegracije osuđenih. Ovo je važno, jer u zatvorskom okruženju ne postoji mogućnost interakcija između roditelja i dece, koja postoji u svakodnevnom, prirodnom okruženju (Seymour, 2017). Pored toga, obrazovanje i promena stava kod roditelja ne znače i promenu ponašanja u vanzatvorskom okruženju, stoga je sa ovim roditeljima potreban kontinuiran rad i nadzor i nakon otpusta.

Zaključak

Zbog nedostatka zvaničnih podataka, ostaje nepoznat precizan broj dece koja trpe posledice inkarceracije roditelja. Posledice koje ova deca trpe su raznovrsne, te utiču na celokupan razvoj kako u detinjstvu tako i u odraslom dobu. Takođe, postavlja se pitanje da li problemi sa kojima se ova deca suočavaju, nastaju usled inkarceracije roditelja, problema koji su postojali pre zatvaranja ili kao rezultat neadekvatnog reagovanja institucija, dok se roditelj nalazi na izvršenju zatvorske kazne. Odgovor na ovo pitanje ne možemo tražiti samo u problemima porodičnog funkcionisanja, koji su postojali pre dolaska u zatvor, posledicama roditeljske inkarceracije ili u neadekvatnom reagovanju institucija. Najčešće je reč o kumulativnom delovanju ovih faktora. Danas se više pažnje usmerava ka intervencijama za koje se smatra da mogu biti efektivne u cilju razvijanja i održavanja adekvatnih kontakata zatvorenih roditelja i dece.

U Republici Srbiji, na normativnom planu, Zakonom o izvršenju krivičnih sankcija (Sl. glasnik RS, br. 55/14) definisana su prava osuđenih koja mogu da utiču na održavanje kontakata između osuđenih roditelja i dece, a koja se odnose na prijem poseta, telefonske pozive, pisma, prava osuđene žene koja ima dete, kao i pravo osuđenog na posete u posebnim prostorijama. Pored toga, zakonom su definisana i proširena prava i pogodnosti, koja se odnose na: prošireno pravo na broj poseta; prošireno pravo na prijem poseta bez nadzora u prostorijama za posete; prošireno pravo na prijem poseta u posebnim prostorijama; prošireno pravo na prijem poseta izvan zatvora; slobodan izlazak u grad; poseta porodici i srodnicima o vikendu i praznicima; nagradno odsustvo iz zatvora do sedam dana u toku godine i korišćenje godišnjeg odmora izvan zatvora. Međutim, postavlja se pitanje u kojoj meri osuđeni realno ova prava i pogodnosti ostvaruju. Treba imati u vidu da je zakonskim normama u Republici Srbiji definisano da osuđeni ima pravo dva puta mesečno na posete bračnog druga, dece, roditelja, usvojenika, usvojitelja i ostalih srodnika u pravoj liniji i u pobočnoj liniji do četvrtog stepena krvnog i tazbinskog srodstva, kao i hranitelja, hranjenika i staratelja. Ovakvo zakonsko određenje u praksi znači da kontakt između roditelja i deteta može biti znatno otežan, jer deca nekada neće biti u mogućnosti po nekoliko meseci da posete roditelje zbog poseta drugih srodnika članu porodice u inkarceraciji. Stoga se kao opravdana nameće potreba da u okviru zakonodavstva budu separatno definisana prava i pogodnosti osuđenog na posete srodnika od prava osuđenog na posete dece.

Budući da se sistem socijalne zaštite i krivičnog pravosuđa neretko susreću sa istim porodicama, identifikacija zajedničkih ciljeva i saradnja među različitim akterima postaje imperativ, kako bi se vodili postupci koji su u najboljem interesu ove dece, ali i celokupne porodice. Deca čiji su roditelji u zatvoru, često nisu evidentirana kao deca koja se nalaze u stanju socijalne potrebe. Organ starateljstva se uključuje tek u situacijama kada problemi ove dece budu takvi da je potrebno preduzeti interventne mere u cilju njihovog zbrinjavanja. Stoga se kao opravdana nameće potreba da zatvori, po službenoj dužnosti, obaveste nadležni Organ starateljstva da se član porodice, odnosno roditelj maloletnog deteta nalazi na izvršenju zatvorske kazne. Ovakva praksa bi doprinela pravovremenom i preventivnom reagovanju, a u svakom konkretnom slučaju bi se procenjivalo koji kvalitet i intenzitet usluga je potreban ovim porodicama, a koje bi bile fokusirane na najbolji interes deteta. Takvim postupanjem bi se predupredile multiplikovane posledice, koje nastupaju ukoliko su ova deca nevidljiva za sistem socijalne zaštite.

Takođe, pažnju treba fokusirati i na češće izricanje alternativnih sankcija, kada za to ima osnova, a kaznu zatvora izricati samo kao poslednje sredstvo. Na taj način bi se sprečile kolateralne posledice po porodice i decu osuđenog usled inkarceracije. S druge strane, ukoliko je neophodno izricanje i izvršenje zatvorske kazne, potrebno je stvoriti adekvatne uslove za uspostavljanje i održavanje kontakata između zatvorenih roditelja i dece, kako na normativnom nivou, tako i na planu aktivnosti priprema porodice, dece i osuđenog za sadržajnu i kvalitetnu realizaciju posete.

Literatura

- Arditti, J., & Few, A. (2008). Maternal distress and women's reentry into family and community life. *Family Process*, 47(3), 303-321.
- Arditti, J., Lambert-Shute, J., & Joest, K. (2003). Saturday morning at the jail: Implications of incarceration for families and children. *Family relations*, 52(3), 195-204. doi: 10.1111/j.1741-3729.2003.00195.x.
- Barrick, K., Lattimore, P., & Visser, C. (2014). Reentering women: The impact of social ties on long-term recidivism. *The Prison Journal*, 94(3), 279-304. doi: 10.1177/0032885514537596.
- Bednarowski, J. (2016). *Reaching Beyond Bars: A Handbook for Parents Incarcerated in Wisconsin and their Families*. Wisconsin: Correctional Education Association.
- Boswell, G. (2002). Imprisoned fathers: the children's view. *Howard Journal*, 41(1), 14-26. doi: 10.1111/1468-2311.00222.
- Braman, D. (2004). *Doing time on the outside: Incarceration and family life in urban America*. Ann Arbor, MI: University of Michigan Press.
- Brunton-Smith, I., & McCarthy, D.J. (2017). The effects of prisoner attachment to family on re-entry outcomes: A longitudinal assessment. *The British Journal of Criminology*, 57(2), 463-482. doi:10.1093/bjc/azv129.
- Bülow, W. (2014). The Harms Beyond Imprisonment: Do We Have Special Moral Obligations Towards the Families and Children of Prisoners?. *Ethical Theory and Moral Practice*, 17(4), 775-789.
- Bushfield, S. (2004). Fathers in prison: Impact of parenting education. *Journal of Correctional Education*, 55(2), 104-116.
- Comfort, M. (2007). Punishment beyond the legal offender. *Annual Review of Law and Social Science*, 3(1), 271-296. doi: 10.1146/annurev.lawsocsci.3.081806.112829.
- Duff, A. (2001). *Punishment, Communication and Community*. New York: Oxford University Press.
- Eddy, J.M., & Reid, J.B. (2003). The adolescent children of incarcerated parents: A developmental perspective. In J. Travis & M. Waul (Eds.), *Prisoners once removed: The impact of incarceration and reentry on children, families, and communities* (pp. 233-258). Washington, DC: Urban Institute Press.
- Farrell, E. (2016). 'Poor prison flowers': convict mothers and their children in Ireland, 1853-1900. *Social History*, 41(2), 171-191. doi: 10.1080/03071022.2016.1144312.
- Gabel, S. (1992). Children of incarcerated and criminal parents: Adjustment, behavior, and prognosis. *Bulletin of the American Academy of Psychiatry Law*, 20(1), 33-45.
- Gaston, S. (2016). The Long-term Effects of Parental Incarceration: Does Parental Incarceration in Childhood or Adolescence Predict Depressive Symptoms in Adulthood?. *Criminal Justice and Behavior*, 43(8), 1056-1075. doi: 10.1177/0093854816628905.
- Geller, A., Garfinkel, I., & Western B. (2011). Paternal incarceration and support for children in fragile families. *Demography*, 48(1), 25-47. doi: 10.1007/s13524-010-0009-9.
- Glaze, L.E., & Maruschak, L.M. (2010). *Parents in prison and their minor children: Special report*. Washington, DC: Bureau of Justice Statistics.
- Gricius, M. (2016). *Parental incarceration: Does having minor children have an effect on recidivism*. ProQuest Dissertations and Theses.
- Halter, E. (2018). Parental Prisoners: The Incarcerated Mother's Constitutional Right to Parent. *The Journal of Criminal Law & Criminology*, 108(3), 539-567.
- Hoffman, H., Byrd, A., & Kightlinger, A. (2010). Prison programs and services for incarcerated parents and their underage children: Results from a national survey of correctional facilities. *The Prison Journal*, 90(4), 397-416. doi:10.1177/0032885510382087.
- Hoskins, Z. (2013). Ex-offender Restrictions. *Journal of Applied Philosophy*, 31(1), 33-48. doi:10.1111/japp.12028.
- Huebner, B.M., & Gustafson, R. (2007). The effect of maternal incarceration on adult offspring involvement in the criminal justice system. *Journal of Criminal Justice*, 35(3), 283-296. doi:10.1016/j.jcrimjus.2007.03.005.
- Ilijić, Lj. (2015). Zatvorska kazna i resocijalizacija – faktori ne/uspješnosti. U M. Hugson & Z. Stevanović (Ur.), *Kriminal i društvo Srbije – izazovi društvene dezintegracije, društvene regulacije i očuvanja društvene sredine*. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja. str. 303-316.

- Jeremić, V., Todorović, J., i Vidanović, S. (2006). Depresivnost i predstava o sebi adolescenata bez roditeljskog staranja. *Godišnjak za psihologiju*, 4(4-5), 173-188.
- Johnson, E.I., & Waldfogel, J. (2002). Parental incarceration: Recent trends and implications for child welfare. *Social Service Review*, 76(3), 460-479.
- Jovanić, G., Petrović, V., i Savić, A. (2017). Razlike u karakteristikama osuđenih na kratke i duge kazne. *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja*, 36(3), 39-58.
- Jugović, A. (2013). *Teorija društvene devijantnosti*. Beograd: Univerzitet u Beogradu, Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju.
- Knežić, B. (2017). *Obrazovanje osuđenika: Način da se bude slobodan*. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
- La Vigne, N., Naser, R., Brooks, L., & Castro, J. (2005). Examining the effect of incarceration and in-prison family contact on prisoners' family relationships. *Journal of Contemporary Criminal Justice*, 21(4), 315-335. doi: 10.1177/1043986205281727.
- Lee, R.D., Fang, X., & Luo, F. (2013). The impact of parental incarceration on the physical and mental health of young adults. *Pediatrics*, 131(4), 1188-1195. doi: 10.1542/peds.2012-0627.
- Light, R., & Campbell, B. (2007). Prisoners' families: still forgotten victims?. *Journal of social welfare and family law*, 28(3-4), 297-308. doi: 10.1080/09649060601119524.
- Lopoo, L., & Western, B. (2005). Incarceration and the formation and stability of marital unions. *Journal of Marriage and Family*, 67(3), 721-34.
- Manning, R. (2011). Punishing the innocent: Children of incarcerated and detained parents. *Criminal Justice Ethics*, 30(3), 267-287. doi: 10.1080/0731129X.2011.628830.
- Mazza, C. (2002). And then the world fell apart: The children of incarcerated fathers. *Families in Society*, 85(3), 521-530.
- McCrudden, E., Braiden, H.J., Sloan, D., McCormack, P., & Treacy, A. (2014). Stealing the Smile from My Child's Face: A Preliminary Evaluation of the "Being a Dad" Programme in a Northern Ireland Prison. *Child Care in Practice*, 20(3), 301-312.
- Murray, J., Farrington, D.P., & Sekol, I. (2012). Children's antisocial behavior, mental health, drug use, and educational performance after parental incarceration: A systematic review and meta-analysis. *Psychological Bulletin*, 138(2), 175-210. doi:10.1037/a0026407.
- Oldrup, H. (2018). Falling Out of Time: The Challenges of Synchrony for Children with Incarcerated Fathers. *Children & Society*, 32(1), 27-37. doi: 10.1111/chso.12222.
- Pager, D. (2003). The mark of a criminal record. *American Journal of Sociology*, 108(5), 937-75.
- Petrović, V., i Jovanić, G. (2018). Deprivacija slobode tokom izvršenja zatvorske kazne. *Specijalna edukacija i rehabilitacija*, 17(4), 477-500. doi:10.5937/specedreh17-17878.
- Sampson, R.J. & Laub, J.H. (1993). *Crime in the Making: Pathways and Turning Points through Life*. Harvard University Press.
- Sampson, R.J., & Laub, J.H. (1997). A life-course theory of cumulative disadvantage and the stability of delinquency. *Developmental theories of crime and delinquency*, 7, 133-161.
- Sampson, R.J., & Laub, J.H. (2005). A life-course view of the development of crime. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 602(1), 12-45.
- Sarkadi, A., Kristiansson, R., Oberklaid, F., & Bremberg, S. (2007). Fathers' involvement and children's developmental outcomes: A systematic review of longitudinal studies. *Acta Paediatrica*, 97(2), 153-158. doi:10.1111/j.1651-2227.2007.00572.x
- Seymour, C. (2017). Introduction: Children with Parents in Prison: Child Welfare Policy, Program, and Practice Issues. In *Children with parents in prison* (pp. 1-26). Routledge.
- Sherry, S. (2010). When jail fails: Amending the ASFA to reduce its negative impact on children of incarcerated parents. *Family Court Review*, 48(2), 380-397. doi: 10.1111/j.1744-1617.2010.01316.x.
- Špadijer-Džinić, J. (1973). *Zatvoreničko društvo*. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
- Swann, C., & Sylvester, S. (2006). The foster care crisis: What caused caseloads to grow? *Demography*, 43(2), 309-35.
- Sykes, B.L., & Pettit, B. (2014). Mass incarceration, family complexity, and the reproduction of childhood disadvantage. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 654(1), 127-149. doi: 10.1177/0002716214526345.

- Turner, R. & Peck, J. (2002). Long distance dads: Restoring incarcerated fathers to their children. *Corrections Today*, 64(2), 72-76.
- Turney, K., Schnittker, J., & Wildeman, C. (2012). Those they leave behind: Paternal incarceration and maternal instrumental support. *Journal of Marriage and Family*, 74(5), 1149-1165. doi: 10.1111/j.1741-3737.2012.00998.x.
- Vasiljević-Prodanović, D. (2011). Teorije kažnjavanja i njihove penološke implikacije. *Specijalna edukacija i rehabilitacija*, 10(3), 509-525.
- Visher, C. (2011). Incarcerated fathers: Pathways from prison to home. *Criminal Justice Policy Review*, 24(1), 9-26. doi: 10.1177/0887403411418105.
- Visher, C., & Travis, J. (2003). Transitions from prison to community: Understanding individual pathways. *Annual Review of Sociology*, 29(1), 89-113.
- Wakefield, S., & Wildeman, C. (2011). Mass imprisonment and racial disparities in childhood behavioral problems. *Criminology & Public Policy*, 10, 793-817. doi:10.1111/j.1745-9133.2011.00740.x.
- Washington, H.M., Juan, S.C., & Haskins, A.R. (2018). Incapacitated Involvement: Incarceration and Fatherhood in Fragile Families at Age 9. *Journal of Family*, 39(13), 3463-3486.
- Wilbur, M.B., Marani, J.E., Appugliese, D., Woods, R., Siegel, J.A., Cabral, H.J., & Frank, D.A. (2007). Socioemotional effects of fathers' incarceration on low-income, urban, school-aged children. *Pediatrics*, 120(3), 678-685. doi:10.1542/peds.2006-2166.
- Wildeman, C. (2010). Paternal incarceration and children's physically aggressive behaviors: Evidence from the Fragile Families and Child Wellbeing Study. *Social Forces*, 89(1), 285-309.
- Wildeman, C. (2014). Parental incarceration, child homelessness, and the invisible consequences of mass imprisonment. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 651(1), 74-96. doi: 10.1177/0002716213502921.
- Zakon o izvršenju krivičnih sankcija. *Sl. glasnik RS*. (2014). 55.

MARGINALIZATION OF CHILDREN AS CONSEQUENCE OF INCARCERATION OF PARENT

Vera Petrović,

Assistant, University of Belgrade, Faculty of Special Education and Rehabilitation

Goran Jovanić,

Associate Professor, University of Belgrade, Faculty of Special Education and Rehabilitation

Abstract: *Children whose parents are serving prison sentence are regarded to be collateral victims of crime. A parent leaving for prison sentence serving presents an enforced and potentially unexpected period of family members being separated. Current estimates indicate that there are 1.5 million children in USA whose parents are in prison, whereas the number of children whose parents have been incarcerated at some point of their lives is around 5 million. These children are often neglected and invisible to the system which is supposed to act in their best interest. The existing literature emphasizes that the children whose parents are in prison experience a series of negative consequences. For these children there is a greater chance that they will suffer from a wide specter of externalized and internalized issues. From an ethical aspect, there is a debate of whether the collateral damage of punishment is justified, especially when they impact family members and children of the one who is being punished. Currently more attention is being paid to initiatives and interventions which increase the possibility of maintaining quality contact between the parents and the children where the parents develop and improve their parenting competence. The subject of this research is consequences for the children which arise due to one or both parent serving prison sentences. The aim is to call attention to negative effect of parents being incarcerated, as well as to mechanisms which may mitigate the ill effects of incarceration.*

Key words: *children, parents, incarceration, consequences of prison sentence.*

DJEČIJA IGRAONICA UKAZNENO – POPRAVNOM ZAVODU BANJA LUKA KAO FAKTOR OČUVANJA PORODIČNIH ODNOSA

*Prof.dr Nebojša Macanović¹⁶¹
Univerzitet u Banjoj Luci
Fakultet političkih nauka
Studijski program Socijalni rad*

*Prof. dr Aleksandra Šindić¹⁶²
Univerzitet u Banjoj Luci
Filozofski fakultet
Studijski program predškolskog vaspitanja*

Apstrakt: Resocijalizacija osuđenih lica ne znači samo ponovnu integraciju u društvenu sredinu, nego i u porodicu, a to zahtjeva psihološku, pedagošku i socijalnu pripremu osuđenog lica, zbog čega služba za tretman mora da mnogo više pažnje posveti odnosu osuđenih lica i njihove porodice, prije svega djece dok se osuđena lica nalaze na izdržavanju kazne. Odlazak roditelja na izdržavanje kazne zatvora najteže pogađa djecu koja preko noći ostaju lišena brige i staranja jednog roditelja, ljubavi, razgovora i podrške. Kontakti u takvim okolnostima postaju sve rjeđi i složeniji, a često se u nekim slučajevima i prekidaju. Služba tretmana u KPZ Banja Luka je prepoznala ovaj problem i 2012. godine u sklopu sale za posjete uredila dječiju igraonicu koja omogućava druženje roditelja-zatvorenika sa djecom u uslovima koji su približni uslovima na slobodi. Upravo iz tog razloga u radu ćemo prikazati istraživanje koje je sprovedeno 2018. godine u KPZ Banja Luka, a koje ukazuje koliko osuđena lica zapravo koriste dječiju igraonicu za vrijeme posjeta djece i koliko neka od njihovih socijalnih i kriminalnih obilježja mogu uticati na njihovu percepciju značaja i uloge dječije igraonice kao sredstva za očuvanje porodičnih odnosa.

Ključne riječi: dijete, dječije igraonice, zatvor, zatvorenik, roditelj, tretman, porodica.

UVOD

Zbog sve veće anomalije društva, koja se javlja usljed krize sistema vrijednosti i stopa kriminala je u stalnom porastu u Bosni i Hercegovini. Sve veći broj je počinilaca krivičnih djela, posebno recidivista, a kapaciteti zatvorskih ustanova su postali nedovoljni za broj počinilaca krivičnih djela. U takvim okolnostima svi smo okrenuti počinioocu krivičnog djela počev od svrhe kažnjavanja, uslova izdržavanja, tretmana, pogodnosti, normativnih akata, pa do njihovih prava i potreba za vrijeme izdržavanja zatvorske kazne. Međutim, ono što često zanemarujemo jesu problemi s kojima se suočava njihova porodica, prvenstveno djece koja sa odlaskom jednog od roditelja na izdržavanje zatvorske kazne, dolaze preko noći u jednu sasvim drugačiju situaciju, koja se često može negativno odraziti na njihovo odrastanje, ali i na odnos sa roditeljima. Naime, u periodu odrastanja roditelji su djeci često jedini uzor i model ponašanja. Svaka disfunkcionalnost i problem unutar porodice se reflektuje i na odrastanje i vaspitanje djece (Macanović, 2014).

Kazna u pravosudnom sistemu tradicionalno je bila usmjerena prema prestupniku, a jako malo se posmatrao širi kontekst te kazne koliko ona zapravo utiče i na porodicu počinitelja krivičnog djela (McGowan i Blumenthal, 1978).

Na složenosti djetinjstva i odrastanja djece čiji je roditelj u zatvoru, Rene Špic (Rene Spitz) senzibilisao javnost davne 1946. godine. Praćenjem beba odvojenih od majki, jer su bile zatvorenice

¹⁶¹ nebojsa.macanovic@fpm.unibl.org

¹⁶² aleksandra.sindic-radic@ff.unibl.org

utvrdio je brojne pogubne efekte rane deprivacije djece (od slabijeg psiho-fizičkog razvoja, bolešljivosti do povećanosti smrtnosti). Ovo istraživanje uticalo je na stvaranje dvije bitne teorije o razvoju male djece, koje su ukazale na značaj adekvatnog socio-emocionalnog podsticaja djece od strane odraslog bitnog za dijete: teorija afektivnog vezivanja i teorija strouka i diskaunta¹⁶³. Bowlbijeva teorija afektivnog vezivanja (Bowlbi, 1965; Bowlby, 1995) ukazuje na sigurna afektivna vezanost majke (ili njene zamjene) i djeteta ima neprocjenjiv značaj za dječiji razvoj. Bernova rana teorija strouka i diskaunta (Stewart & Joins, 2011) ukazuje na to da je socijalno prepoznavanje i interakcija odraslog bitnog za dijete s djetetom, dječija razvojna potreba, bez koje ne može da se završi razvoj.

Savremeni neurolozi ukazuju da su socijalni kontakti i aktivnosti u dječijoj prirodnoj sredini (unutar porodice i vrtičke grupe) evolutivno podržavajuće aktivnosti koje naglašeno stimulišu mozak malog djeteta i razvijaju ga (Diamond, 2001; Rajović, 2011). Nažalost, djeca roditelja koji služe zatvorsku kaznu bivaju uskraćena za optimalnu socijalnu, a nerijetko i materijalnu podršku, te žive i u siromaštvu (La Vigne i sar., 2008), a i u društvenoj uskraćenosti. Brojna savremena istraživanja ukazuju na otežavajuće okolnosti socio-materijalne deprivacije djece čiji je roditelj na odsluženju zatvorske kazne (De Masi & Bohn, 2010; Hairston, 2008; La Vigne, Davies & Brazzell, 2008; Travis & Waul, 2003).

Travis (2003) uočava da djeca od dvije do šest godina mogu doživjeti anksioznost zbog odvajanja od roditelja, traumatski stres pa čak i osjećaj krivice jer je roditelj otišao. La Vigne (2008) ukazuje da mala djeca mogu imati neorganizovana sjećanja i ponašanja, a starija djeca antisocijalno ponašanje. Kod djece od sedam do deset godina naglašenije su razvojne regresije, nisko samopouzdanje, akutne traumatske stresne reakcije, smanjena sposobnost prevazilaženja budućih trauma. Djeca od 11 do 14 godina češće nepoštuju granice u odnosu na vršnjake čiji roditelji nisu u zatvoru, dok u dobi od 15 do 18 godina česti su potpuni prekidi s roditeljem koji je u zatvoru, što ih nerijetko vodi do međugeneracijskog kriminala (Travis i sar. 2003). Djevojčice na očevu zatvaranje reaguju drugačije nego dječaci. Dok je kod djevojčica često primjećeno niže samopoštovanje i problemi s pažnjom, kod dječaka je češće delikventno i agresivno ponašanje (La Vigne i sar., 2008). Nerijetko je zastupljena društvena stigma i sramota (De Masi and Bohn, 2010). Glover (2009) naglašava da su djeca čiji su roditelji u zatvoru frekventno podložna mnogim oblicima diskriminacije. Razdvojenost od roditelja često kod djece uzrokuje anksioznost, depresiju, pojačana introvertiranost te druge doživljaje i reakcije na ovakvu porodičnu situaciju, što će se kasnije u životu detektirati kao glavni faktori nestabilne ličnosti i nemogućnosti formiranja stabilnih i smislenih socijalnih veza (Ajduković, 2009). Ono je, na neki način, također „žrtva kršenja zakona“ (Gabelica - Šupljika, 2009). Osjećaj napuštenosti od strane roditelja može kod djece izazvati različite poremećaje u ponašanju, dok se u periodu adolescencije, gdje pod uticajem brojnih kriminogenih faktora i krize društva, često i identifikuju sa očevima koji su u zatvoru doživljavajući ih kao buntovnike i idole.

Iako postoje mnoge otežavajuće okolnosti u odrastanju mališana čiji je jedan roditelj (pretežno otac) u zatvoru, istraživanja ukazuju da djeca koja nastavljaju kontakt s roditeljima u zatvoru imaju manje destruktivno i uznemirujuće ponašanje. Kod njihovih roditelja uočena je niža stopa recidiva i lakše je ponovno spajanje porodice po okončanju kazne (La Vigne i sar., 2008).

Upravo ovaj problem traži i veću odgovornost društva koje ima obavezu da u sklopu svojih institucija zaštiti prava djece, ali i pruži svu neophodnu pomoć i roditeljima koji su u zatvoru kako bi sačuvali kontakt i odnos sa djecom.

Međutim, nalazi istraživanja ukazuju da loši uslovi u zatvoru odvrćaju porodicu od posjete roditelju i suprugu (Hairston, 2008). Lijepo uređeni prostori za porodičnu posjetu neka su od rješenja ovog problema. Takođe, edukacija roditelja (Roberts, 2009) kako da na najkvalitetniji način provede vrijeme s djetetom je vid podrške djetetu i roditelju u očuvanju odnosa i bogaćenja socijalnih interakcija neophodnih za dječiji razvoj. James Heckman (2013), dobitnik Nobelove nagrade za ulaganje u ljudske resurse, ukazuje da je novac uložen u vaspitanje i obrazovanje djece najbolje investirani kapital svake države. James Heckman objasnio je da je najviši povrat novca od ulaganja u djecu najranije dobi (od rođenja do tri godine), a posebno za djecu iz materijalno, soci-emocionalno

¹⁶³Termini strouk i diskaunt odnose se na poruke koje u sebi nose jedinice socijalnog (ne)prepoznavanja i bez prevođa se preuzimaju iz engleskog jezika u okviru teorije transakcione analize (psihosocijalne teorije, teorije ličnosti i teorije komunikacije) u svim drugim jezicima.

depriviranih porodica. Ako se s ulaganjima počne tek sa tri ili četiri godine već je puno propušteno jer se vještine stiču na komplementaran i dinamičan način (Heckman 2013). Autor zaključuje da bi se najveća pažnja i naponi trebali usmjeriti na kvalitetan razvoj u ranom djetinjstvu, a posebno na organizovane obogaćene programe male djece iz depriviranih porodica, jer se na taj način amortizuju negativne porodične prilike i omogućava bolji razvoj.

Dječije igraonice u zatvorima mogu pozitivno uticati na odnos djece i njihovih roditelja koji se nalaze na izdržavanju kazne zatvora. Otvaranje igraonica za djecu čiji je roditelj u zatvoru, te edukacija roditelja o evolutivno podržavajućim aktivnostima i značaju ranog djetinjstva predstavljaju neke od mjera koje svakako treba izvesti kako bi se ovim mališanima obezbjedio jednak početak kao i njihovim vršnjacima. U takvim okolnostima i menadžment zatvora, prije svega služba za tretman mora, u skladu sa svojim mogućnostima, prilagoditi prostorije za posjete i djeci koja roditeljima-zatvorenici dolaze u posjete, kako bi taj prostor i sama atmosfera bila što više podsticajna i relaksirajuća. Nažalost, jedina dječija igraonica u kazneno popravnim ustanovama na teritoriji Bosne i Hercegovine se nalazi u Banja Luci, te upravo ovo istraživanje o dječijim igraonicama u zatvoru ima poseban društveni, ali i aplikativni značaj.

METODOLOŠKI OKVIR ISTRAŽIVANJA

Empirijsko istraživanje je sprovedeno u aprilu 2018. godine u KPZ Banja Luka, koji je jedini kazneno popravni zavod u Bosni i Hercegovini koji u sklopu sale za posjete ima uređenu dječiju igraonicu.

Cilj istraživanja jeste da se utvrdi koliko osuđena lica u toku izdražavanja zatvorske kazne koriste dječiju igraonicu za vrijeme posjeta njihove djece, uvažavajući institucionalne faktore koji su značajni za njihovu resocijalizaciju (bračni status i porodični odnosi, visina izrečene kazne i korištenje vanzavodskih pogodnosti, broj posjeta od strane djece).

Hipoteze istraživanja smo razvrstali na glavnu i posebne hipoteze.

Glavna istraživačka hipoteza glasi: Pretpostavljamo da postoji razlika u dužini vremena korištenja dječije igraonice od strane osuđenih lica i njihove djece u odnosu na institucionalne faktore značajne za resocijalizaciju osuđenika (bračni status i porodični odnosi, visina izrečene kazne i korištenje vanzavodskih pogodnosti, broj posjeta od strane djece).

Posebne hipoteze su nam poslužile prilikom dokazivanja glavne hipoteze. Osmislili smo pet posebnih hipoteza.

(H1) Pretpostavljamo da osuđena lica borave različitu dužinu vremena u dječijoj igraonici pri posjetama njihove djece.

(H2) Očekujemo da postoji statistički značajna razlika u učestalosti korištenja dječije igraonice osuđenih lica različitog bračnog statusa.

(H3) Pretpostavljamo da postoji statistički značajna razlika u korištenju vanzavodskih pogodnosti i korištenja igraonice od strane osuđenih lica.

(H4) Očekujemo da postoji statistički značajna razlika u učestalosti korištenja dječije igraonice osuđenih lica i visine zatvorske kazne na koju su osuđeni.

(H5) Pretpostavljamo da postoji statistički značajna razlika u učestalosti korištenja dječije igraonice koji imaju različitu učestalost posjeta.

Varijable istraživanja razvrstali smo na zavisne i nezavisne varijable. Zavisna varijabla je *učestalost korištenja igraonice*, dok su nezavisne varijable bračni status, vanzavodske pogodnosti, visina kazne, broj posjeta od strane djece.

Istraživačka tehnika putem koje smo prikupili relevantne podatke za naše istraživanje je anketiranje.

Istraživački instrument koji nam je omogućio anketiranje je upitnik, koji se sastojao od 20 ajtema na koja su osuđena lica davala odgovore.

Populaciju istraživanja činila su osuđena lica koja su se trenutno nalazila na izdržavanju kazne zatvora u KPZ Banja Luka.

Uzorak istraživanja su činila osuđena lica koja imaju djecu, njih četrdeset. Svi ispitanici su bili muškog pola. U ovom dijelu rada prikazaćemo strukturu uzorka u odnosu na bračni status, počinjeno

krivično djelo, broj i uzrast njihove djece kako bi objektivnije predstavili ispitanike koji su učestvovali u ovom istraživanju.

Bračni status i porodični odnosi veoma su važan faktor resocijalizacije osuđenog lica od kojih često i zavisi kontakt roditelja-zatvorenika sa djecom. Upravo iz tog razloga predstavimo bračni status ispitanika, vrstu počinjenog krivičnog djela, kao i broj i uzrast njihove djece kako bi stekli objektivniju sliku o funkcionalnosti njihove porodice.

Tabela 1. Bračni status osuđenih lica

Bračni status	F	%
Oženjen	22	55
Razveden	10	25
Vanbračna zajednica	8	20
Ukupno	40	100

Iz podataka predstavljenih u Tabeli 1. vidimo da je 22 ili 55% ispitanika u bračnoj zajednici, 10 ili 25% su razvedena, a njih 8 ili 20% živi u vanbračnoj zajednici.

Tabela 2. Vrste krivičnog djela osuđenog lica

Vrste krivičnog djela	F	%
Krađa i teška krađa	11	27,5
Razbojništvo	6	15,0
Organizovani kriminal	3	7,5
Ubistvo	1	2,5
Nedozvoljeni promet opojnih sredstava	8	20,0
Ostala kr. djela	11	27,5
Ukupno	40	100,0

Iz podataka koji su predstavljeni u Tabeli 2. utvrdili smo da najveći broj ispitanika (osuđenih lica) njih 11 (27,5%) izdržava kaznu zbog počinjenog krivičnog djela krađa i teška krađa. Takođe, njih 11 ili 27,5% izdržava kaznu zatvora zbog počinjenih krivičnih djela iz oblasti saobraćaja, izazivanje opšte opasnosti, kr. djela iz oblasti narušavanja javnog reda i mira, kr. djela protiv slobode i prava građana koja smo stavili u kategoriju ostala krivična djela. Iz prikazanih podataka evidentno je da njih 18 ili 45% izdržavaju kaznu zatvora zbog počinjenih krivičnih djela razbojništvo (15%), organizovani kriminal (7,5%), ubistvo (2,5%) i nedozvoljeni promet opojnih sredstava (20%).

Tabela 3. Broj djece osuđenih lica

Broj djece	F	%
Jedno	20	50,0
Dvoje	15	37,5
Troje	2	5,0
Četvoro i više	3	7,5
Ukupno	40	100,0

Kada je u pitanju broj djece osuđenih lica koja su učestvovala u istraživanju najviše njih ima 1 djete i to njih 20 ili 50%, dvoje 15 ili 37,5%, troje 2 ili 5% i četvoro i više djece njih 3 ili 7,5%.

Tabela 4. Uzrast djece

Uzrast	F	%
Do 1 godine	3	4,1
Od 1 do 3	9	12,3
Od 3 do 5	13	17,8
Od 5 do 10	19	26,0
Od 10 do 15	17	23,3
Od 15 do 18	6	8,2
Preko 18 god.	6	8,2
Ukupno	73	100,0

Ukupan broj djece ispitanih osuđenih lica iznosio je 73, što u prosjeku po jednom osuđeniku iznosi 1,8 djece. Taj prosjek je nešto veći od prosjeka na nivou Bosne i Hercegovine koji iznosi 1,4 prema podacima Populacijskog fonda Ujedinjenih nacija (<https://www.klix.ba/lifestyle/zdravlje/zene>). Najveći broj djece njih 19, je uzrasta od 5 do 10 godina, 17 od 10 do 15 godina, 13 od 3 do 5 godina, 9 od 1 do 3 godine, 12 od 15 do 18 godina i 3 do 1 godine. Interesantno je da je prosjek djece kod osuđenih lica koja se nalaze na izdržavanju kazne zatvora znatno veći od prosjeka lica koja se nalaze na slobodi, bez obzira što se najčešće radi o recidivistima koji su najčešće nezaposleni i koji znatan dio svoga života provedu u zatvoru.

REZULTATI ISTRAŽIVANJA

U sali za posjete KPZ Banja Luka od 2012. godine je i u funkciji mala igraonica za djecu u kojoj se osuđena lica za vrijeme odobrene posjete mogu igrati sa svojom djecom. Dječija igraonica je površine 6m² čiji su zidovi oslikani likovima crtanih junaka. Igraonica je ograđena malom ogradom. Unutar igraonice se nalazi dječija kućica, tobogan, stolić za crtanje, tabla, bojanke, puzzle i druge manje igračke prilagođene djeci uzrasta od 2 do 10 godina. Koliko je ona funkcionalna i da li opravdava svoju svrhu željeli smo utvrditi kroz sagledavanje stanja koliko osuđena lica koriste igraonicu za djecu.

Tabela 5. Korištenje dječije igraonice

Da li se igrate sa djecom u igraonici	F	%
Ne, jer su djeca velika	5	12,5
Ne igram se, iako su djeca mala	14	35,0
Da , igram se	11	27,5
Ponekad	3	7,5
Neki drugi odgovor	7	17,5
Ukupno	40	100,0

Prva posebna hipoteza (H1) odnosila se na to da li i koliko, zapravo, osuđena lica, za vrijeme posjeta od strane njihove djece, koriste dječiju igraonicu. Uvidom u predstavljene podatke iz Tabele 5. uočavamo da njih 14 ili 35% ne koristi uopšte igraonicu, 11 ili 27,5% koristi, 5 ili 12,5% je odgovorilo da ne koristi, jer su im djeca velika, a 3 ili 7,5 koristi ponekad igraonicu. Takođe, njih 7 ili 17,5% je odgovorilo da najviše vole da im djeca sjede u krilu ili za stolom tokom posjete, da im vrijeme brzo prođe pa ne stižu da koriste igraonicu, da je igraonica suviše mala i sl. Ovakve odgovore koje smo prikupili u toku istraživanja kategorisali smo kao „neki drugi odgovor“. Jedan broj ispitanika njih 5 ili 12,5% izjasnila su se da ne koriste igraonicu, jer su im djeca velika. S obzirom da je igraonica namjenjena djeci uzrasta do 10 godina ovakvi odgovori su i očekivani. Podaci u Tabeli 5 ukazuju na to da osuđenici jednako ne koriste igraonicu, čime smo dokazali prvu posebnu hipotezu (H1). Podatak da najveći broj osuđenih lica ne koristi igraonicu upućuje nas na činjenicu da oni zapravo ne uviđaju značaj iste, te koliko igra sa djecom u toku posjete može biti pozitivan korak u očuvanju odnosa djeteta – otaca, u njihovoj socijalizaciji i prevazilaženju poteškoća koje se javljaju zbog odsustva jednog roditelja. Sve navedeno ukazuje na potrebu dodatne edukacije ispitanika o značaju djetinjstva i uloji

očeva za formiranje ličnosti djeteta, kao i obezbjeđivanju materijalne sredine koja će podsticati kvalitetne aktivnosti očeva i djece.

U prethodnom dijelu rada ukazali smo na bračni status osuđenih lica. Polazeći od postavljene druge hipoteze (H2) željeli smo ukazati na razliku u učestalosti korištenja dječije igraonice osuđenih lica različitog bračnog statusa.

Tabela 6. Bračni status osuđenog lica i korištenja dječije igraonice

Da li koristite igraonicu?	Bračni status						
	Oženjen		Razveden		Van. zajednica		Ukupno
Ne, jer su djeca velika	5	100%	0	0%	0	0%	5 100%
Ne igram se, iako su djeca mala	7	50%	6	42,9%	1	7,1%	14 100%
Da, igram se	8	72,7%	0	0%	3	27,3%	11 100%
Ponekad	1	33,3%	1	33,3%	1	33,3%	1 100%
Neki drugi odgovor	1	14,3%	3	42,9%	3	42,9%	7 100%
Ukupno	22	55%	10	25%	8	20%	40 100%
Df	8						
χ^2	16,204						
C	0,537						

Podaci koje smo predstavili u Tabeli 6. ukazuju da su roditelji-zatvorenici koji koriste dječiju igraonicu njih 8 ili 72,7% oženjeni, a 3 ili 27,3% u vanbračnoj zajednici. Takođe, kada je u pitanju negativan odgovor, tj. da osuđena lica ne koriste igraonicu uočavamo da je njih 7 ili 50% oženjeno, 6 ili 42,9% razvedeno, a 1 ili 7,1% u vanbračnoj zajednici. Kada je u pitanju odgovor „ponekad“, bez obzira na bračni status, uočavamo identične pokazatelje, tj. 33,3%.

Iz podataka iznesenih u Tabeli 6. Vidljivo je da postoji statistički značajna razlika između ispitanika različitog bračnog statusa i korištenja igraonice za djecu. To smo utvrdili izračunavanjem hi - kvadrata. Utvrđeni $\chi^2 = 16,204$ pri $df = 8$ je statistički značajan na nivou manjem od 0,05; što potvrđuje našu hipotezu, tj. da lica koja su oženjena i u funkcionalnoj bračnoj zajednici češće koriste igraonicu za djecu prilikom posjeta. Time je druga posebna hipoteza (H2) dokazana.

S obzirom na specifičnosti terminologije i uloge vanzavodskih pogodnosti koje ćemo u narednom djelu rada predstaviti ukazaćemo na neke najznačajnije karakteristike pogodnosti koje imaju u sprovođenju prevaspitnog tretmana, kao i način njihovog odobravanja osuđenim licima.

Sastavni dio institucionalnog prevaspitnog tretmana su i razne pogodnosti (unutarzavodske i vanzavodske) koje se odobravaju zatvorenicima na osnovu njihovog ponašanja i vladanja za vrijeme izdržavanja zatvorske kazne. U sistemu izvršenja kazne lišenja slobode Republike Srpske zatvorenicima se odobravaju pogodnosti za „dobro vladanje“ i „zalaganje na poslu“, što se koristi kao podsticajna mjera prevaspitanja. Takođe, pogodnosti su usmjerene i na pružanje povjerenja zatvoreniku, ublažavanje posljedica deprivacija, podsticanje vlastitog učešća u programu tretmana, jačanju odgovornosti i samopouzdanja radi osposobljavanja zatvorenika za samostalan život. Za razliku od prava koja im se ne smiju uskraćivati, pogodnosti se daju uslovno – ako ih zatvorenici zasluže svojim ponašanjem, ako se stekne utisak, na osnovu praćenja rada i poznavanja svakog zatvorenika, da će one djelovati pozitivno na njihovo popravljanje i prevaspitanje (ZIKS RS, sl. glasnik RS, br.63/2018). To znači da je nužno voditi računa, prilikom njihove primjene, o individualnim svojstvima zatvorenika, jer davanje pogodnosti ne utiče podjednako na sve zatvorenike. Neki penološki stručnjaci smatraju da one mogu značiti, u nekim slučajevima, čak i teret za zatvorenika i voditi pogoršanju njegove ličnosti. S druge strane, ako se ova mjera pravilno primjenjuje, ona olakšava u manjoj ili većoj mjeri položaj zatvorenika u ustanovi, pa može imati značajne terapijske efekte.

Pogodnosti mogu biti redovne i vanredne. Redovne pogodnosti su: izlazak u grad, dopust u trajanju od 24 sata svakih sedam dana, odsustvo do šest dana u toku godine, korištenje godišnjeg odmora van ustanove, dopust za državne i vjerske praznike. Takođe, postoje i unutarzavodske pogodnosti kao što su: prošireno pravo na prijem paketa, prošireno pravo na prijem posjeta, slobodna posjeta bračnom drugu i sl. Uz redovno nagrađivanje, postoji i novčano nagrađivanje zbog zalaganja na radnom mjestu. Vanredne pogodnosti su vanredni izlasci van ustanove koji se odobravaju zbog prisustva sahrani članu porodice, posjete teško oboljelim članu porodice, prisustvovanju rođenju,

krštenju i vjenčanju u porodici, elementarnih nepogoda, odlasku na sud i radi ostvarivanja pravnih interesa. O pogodnostima odlučuje rukovodilac ustanove na osnovu procjene uspješnosti programa prevaspitanja. Van ovih normativno određenih pogodnosti, pojedine ustanove mogu koristiti i druge pogodnosti, koje su u stanju da izazovu pozitivne efekte u pogledu rada i ponašanja zatvorenika (ZIKS RS, sl. glasnik RS, br.63/2018).

Tabela 7. Vanzavodske pogodnosti i korištenje igraonice za djecu

Vanzavodske pogodnosti	Da li se za vrijeme posjeta igrate sa djecom u igraonici?										Ukupno	
	Ne, jer su velika		Ne, iako su djeca mala		Da igram se		Ponekad		Neki drugi odgovor			
Koristi	0	0%	2	50%	0	0%	2	50%	0	0%	4	100%
Ne koristi	5	13,9%	12	33,3%	11	30,6%	1	2,8%	7	19,4%	36	100%
Ukupno	5	12,5%	14	35%	11	27,5%	3	7,5%	7	17,5%	40	100%
Df	4											
χ^2	13,545											
C	0,503											

Kada je u pitanju odnos između korištenja vanzavodskih pogodnosti i korištenja igraonice za djecu prikazani podaci ukazuju da se lica koja koriste vanzavodske pogodnosti njih 2 ili 50% ne koriste igraonicu, dok isti broj koristi ponekad. Razloge nekorisćenja igraonice u dovoljnoj mjeri možemo tražiti u činjenici da takva lica imaju pogodnosti van ustanove i da se kod kuće mogu posvetiti djeci i igrati se s njima. Za razliku od njih 12 ili 33,3% lica koja ne koriste pogodnosti ne igraju se i ne koriste igraonicu prilikom posjeta djece, dok je 1 ili 2,8% lica odgovorilo ponekad. S druge strane 11 ili 30,6% lica je odgovorilo da se igra sa djecom u igraonici prilikom njihovog dolaska u posjete, a njih 5 ili 13,9% ne, jer su im djeca velika.

Navedeni rezultati ukazuju da veliki broj osuđenika ne koristi mogućnost da se za vrijeme posjeta igraju sa djecom i na takav način bar na kratko obraduju i uvesele svoju djecu kojima svakako nedostaje kontakt, ali i igra sa očevima. Razlog ovakvog stava sigurno leži i u krutom tradicionalnom vaspitanju njihovih očeva koji nisu naučili da na ovakav način pokazuju svoju privrženost i ljubav prema djeci, što još jednom ukazuje na potrebu edukacije zatvorenika koja će im pomoći da to kratko vrijeme koje provode sa djecom bude najkvalitetnije iskorišteno.

Iz podataka iznesenih u Tabeli 7. vidljivo je da postoji statistički značajna razlika između korištenja vanzavodskih pogodnosti osuđenih lica i korištenja igraonice za djecu u sali za posjete. To smo utvrdili izračunavanjem hi - kvadrata. Utvrđeni $\chi^2 = 13,545$ pri $df = 4$ je statistički je značajan na nivou 0,01, što potvrđuje našu hipotezu, tj. da lica koja ne koriste pogodnosti ne koriste u dovoljnoj mjeri igraonicu za djecu prilikom posjeta, a koja je i napravljena da joj prvenstvena svrha bude približavanje uslova života unutar zatvora uslovima na slobodi, a u cilju stvaranja što prijatnije atmosfere prilikom posjeta djece i druženju sa njihovim roditeljima. Time je treća posebna hipoteza (H3) dokazana.

U KPZ Banja Luka, ustanovi zatvorenog tipa, kazne zatvora izdržavaju lica osuđena na kaznu do 5 godina zatvora, ali trenutno na izdražavanju kazne zatvora u ovoj ustanovi se nalazi i 30 osuđenih lica koja su osuđena i na duže kazne zbog zdravstvenog stanja i bolničkog liječenja, neefikasnosti prevaspitnog tretmana u drugim kazneno popravnim ustanovama i drugim razlozima čiji je premješetak odobren od strane Ministarstva pravde Republike Srpske ili Ministarstva pravde Bosne i Hercegovine. Naredna hipoteza (H4) bila je usmjerena na ispitivanje koliko visina izrečene zatvorske kazne osuđenog lica utiče na učestalost korištenja dječijih igraonica.

Tabela 8. Visina izrečene kazne zatvora i korištenje igraonice za djecu

Da li koristite igraonicu?	Visina kazne							
	Do 3 godine		Od 3 do 5 godina		Preko 5 godina		Ukupno	
Ne, jer su djeca velika	1	20%	1	20%	3	60%	5	100%
Ne igram se, iako su djeca mala	6	42,9%	5	35,7%	3	21,4%	14	100%
Da, igram se	0	0%	7	63,6%	4	36,4%	11	100%
Ponekad	0	0%	1	33,3%	2	66,7%	3	100%
Neki drugi odgovor	1	14,3%	3	42,9%	3	42,9%	7	100%
Ukupno	8	20%	17	42,5%	15	37,5%	40	100%
Df	8							
χ^2	10,912							
C	0,463							

Iz prezentovanih podataka uočavamo da najviše ispitanika koja koriste dječiju igraonicu njih 7 ili 63,6% izdržavaju zatvorske kazne u trajanju od 3 do 5 godina, a njih 4 ili 36,4% u trajanju preko 5 godina. Kada su u pitanju negativni odgovori, tj. da ne koriste dječiju igraonicu njih 6 ili 42,9% izdržavaju kaznu zatvora u trajanju do 3 godine, 5 ili 35,7% izdržavaju kaznu zatvora u trajanju od 3 do 5 godina, a 3 ili 21,4% preko 5 godina. Kada je u pitanju odgovor “ponekad” primjećujemo da 1 ili 33,3% izdržava kaznu zatvora od 3 do 5 godina, a 2 ili 66,7% preko 5 godina. Iz prikazanih podataka uočavamo da osuđena lica osuđena na duže kazne češće koriste igraonice, za razliku od osuđenih lica sa nižim kaznama što ukazuje i na svrhu i značaj igraonice u očuvanju njihovih roditeljskih uloga i očuvanju odnosa sa djetetom.

Ipak na osnovu prezentovanih podataka, a izračunavanjem hi kvadrata, nismo utvrdili dapostojistatičkiznačajnarazlika u učestalosti korištenja igraonice kod ispitanika različitih visina izrečene kazne. Na osnovu podataka iz Tabele 8. i njihove interpretacije možemo četvrtu posebnu hipotezu (H4) odbaciti.

Osuđena lica u toku jednog mjeseca imaju pravo na jednu redovnu i jednu vanrednu posjetu koja se odobrava od strane upravnika zatvora, a na osnovu primjernog vladanja i ponašanja. U petoj posebnoj hipotezi (H5) akcenat je stavljen na međuzavisnost učestalosti posjeta i korištenja igraonice.

Tabela 9. Broj posjeta od strane djece i korištenja igraonice

Učestalost posjeta	Da li se za vrijeme posjeta igrate sa djecom u igraonici											
	Ne, jer su djeca velika		Ne igram se, iako su djeca mala		Da, igram se		Ponekad		Neki drugi odgovor		Ukupno	
Jednom mjesečno	4	30,8%	1	7,7%	6	46,2%	1	7,7%	1	7,7%	13	100%
Jednom u dva mjeseca	0	0%	0	0%	0	0%	1	100%	0	0%	1	100%
Dva puta mjesečno	1	25%	1	25%	2	50%	0	0%	0	0%	4	100%
Jako rijetko	0	0%	0	0%	2	100%	0	0%	0	0%	2	100%
Ne dolaze mi u posjetu	0	0%	12	60%	1	5%	1	5%	6	30%	20	100%
Ukupno	5	12,5%	14	35%	11	27,5%	3	7,5%	7	17,5%	40	100%
Df	16											
χ^2	40,263											
C	0,708											

Na osnovu prikazanih podataka uočavamo da osuđena lica koja imaju učestalije posjete od strane njihove djece češće koriste igraonice za vrijeme njihovih posjeta. Na to ukazuju i podaci da osuđena lica koja imaju posjete jedanput mjesečno tj. njih 6 ili 46,2% koristi dječiju igraonicu, a od

osuđenih lica koja dva puta mjesečno imaju posjete njih 2 ili 50% koristi igraonicu. Sagledavajući cjelokupne podatke uočavamo da čak 12 ili 60% osuđenih lica nema posjetu od strane djece i zato ne koriste dječiju igraonicu. Taj podatak govori o potrebi da se identifikuju razlozi nedolaska djece od strane grupnog vaspitača i socijalnog radnika u službi tretmana. Razlozi za nedolaskе možemo tražiti u narušenim porodičnim odnosima, nasilju nad suprugom ili djetetom od strane oca, ali i udaljenosti porodice, lošoj materijalnoj situaciji, bolesti i drugim problemima. Svakako da iste treba utvrditi i pokušati otkloniti poteškoće kako bi djetetu omogućili kontakt sa roditeljem.

Na osnovu predstavljenih podataka vidljivo je da postoji statistički značajna razlika između učestalosti posjeta i korištenja igraonice za djecu u sali za posjete. To smo utvrdili izračunavanjem χ^2 - kvadrata. Utvrđeni $\chi^2 = 40,263$ pri $df = 16$ je statistički značajan na nivou 0,01, što potvrđuje našu hipotezu, tj. da lica koja imaju češće posjete od strane djece koriste u većoj mjeri dječiju igraonicu. Time je peta posebna hipoteza H5 dokazana.

Glavnu hipotezu smo pokazivali putem pet posebnih hipoteza. Obzirom da su hipoteze H1, H2, H3 i H5 dokazane, a H4 nije, možemo konstatovati da je djelimično dokazana glavna istraživačka hipoteza koja glasi: *Pretpostavljamo da postoji razlika u dužini vremena korištenja dječije igraonice od strane osuđenih lica i njihove djece u odnosu na institucionalne faktore značajne za resocijalizaciju osuđenika (bračni status i porodični odnosi, visina izrečene kazne i korištenje vanzavodskih pogodnosti, broj posjeta od strane djece).*

DISKUSIJA I ZAKLJUČAK

Uloga roditelja u životu djeteta ima poseban značaj za njegov razvoj, emocionalnu sigurnost, socijalnu kompetentnost, intelektualno postignuće, kao i na sam odnos koji će, kada i samo postane roditelj, imati s vlastitom djecom (Zloковиć, 2014). Prilikom razdvojenosti od roditelja koji je u zatvoru, djeca trpe razne oblike uskraćenosti. Iako sama nisu kriva i ona nose breme zatvorske kazne roditelja. Različiti modeli i programi za djecu imaju svrhu ublažavanja posljedica koje na dječiji razvoj ostavlja deprivacija (Heckman, 2013; Stojaković, 2000) usljed kažnjavanja roditelja. Za optimalan dječiji razvoj i učenje neophodna je podsticajna sredina, kako socijalna tako i materijalna (Šindić, 2018). Dječije igraonice su prostori koji podržavaju bogate i kvalitetne socijalne kontakte i aktivnosti, a igraonica u zatvoru je pedagoška inovacija koja doprinosi ublažavanju posljedica deprivacije, očuvanju porodičnih odnosa, ali i resocijalizaciji osuđenih lica uopšte. U našoj zemlji ovakve vaspitne prakse su rijetke te smo obavili ispitivanje u prvoj i jedinoj takvoj igraonici u Republici Srpskoj.

Aktuelne pozitivne prakse u razvijenim zemljama koje imaju za cilj minimiziranje *skrivene kazne* i neadekvatnih emocionalnih i socijalnih uticaja na dijete su brojne, a realizuju se u obliku različitih programa, edukacija i intervencija¹⁶⁴. Sve to ukazuje na činjenicu da se razvijena društva s mnogo većom pažnjom posvećuju problemima deprivacije djece zatvorenika nego što je to slučaj kod nas. Tako npr. *Prison invisits program*-u u Australiji (New South Wales) tim stručnjaka i volontera nastoji podržati i poboljšati odnos djece i zatvorenih roditelja tako što djeci u dane posjete organizuju prevoz do zatvora, pomažu da uživaju i kvalitetno provode vrijeme sa roditeljima kroz zabavu, umjetničke i zanatske aktivnosti, omogućavaju se produžene posjete, a prostori su opremljeni tako da smanjuju stres i traume zbog posjete kaznenim ustanovama. Centri za porodicu i djecu nalaze se u brojnim zatvorima. Ključno mjesto u strategiji porodične intervencije zatvorenika u UK zauzimaju posjete i njihova organizacija. Djeci i njihovoj porodici su na raspolaganju dobro opremljene i prilagođene prostorije, od porodičnog salona do senzorne sobe za djecu s poteškoćama, a roditeljima se pruža edukacija i podrška za igru s djecom, čitanje priča, pisanje zadaće. U okviru intervencije unutar zatvora se organizuju i dani za porodicu koje čitava porodica provodi skupa (Family Visits - Piggie Back), a predstavljaju model uspješne prakse.

Igra sa djecom u banjalučkoj zatvorskoj igraonici, u uslovima koji su donekle prilagođeni uslovima koje imaju na slobodi, samo su jedan od vidova pomoći koji se mogu organizovati za

164

Više na stranicama: <https://shineforkids.org.au/a-welcoming-supportive-place-for-families-visiting-prison/>
http://www.policis.com/pdf/moj/MOJ_BIS_Parenting_support_for_offenders_and_families_Volume_2_28014_FINAL.pdf
<https://www.prisonadvice.org.uk/children-and-young-people>

stvaranje pozitivne klime i odnosa za vrijeme posjeta djece roditeljima koji su u zatvoru. U našem radu uočili smo da najčešće postoji razlika u dužini vremenakorištenja dječijeigraonice od strane osuđenih lica i njihove djece u odnosu na institucionalne faktore značajne za resocijalizaciju osuđenika (bračni status i porodični odnosi, visina izrečene kazne i korištenje vanzavodskih pogodnosti, broj posjeta od strane djece). Roditelji starije djece je ne koriste. Mišljena smo, da bolje uređene igraonice, prostranije i prilagođenije različitim uzrastima djece, kao i bolja edukacija roditelja mogu smanjiti ove razlike, uticati na dužinu i kvalitet boravka u igraonicama.

Obzirom da dječija igraonica u zatvoru prostor koji podržava kvalitetan socijalni kontekst za malo dijete, te mu pored zadovoljenja socio-emocionalnih potreba, pruža brojne prilike učenja u društvu roditelja i u zanimljivom materijalnom okruženju potrebno je ovoj inovaciji u našim uslovima ozbiljnije pristupiti. Unutar nje se odvijaju dragocijeni i razvojno podržavajući trenuci života ovih mališana koji su prerano lišeni skladne porodične podrške. Da bi ti kratki trenuci bili na najbolji način iskorišteni, veoma je važno da su njihovog značaja za dijete svjesni i sami zatvorenici. Upravo iz tog razloga neophodna je edukacija osuđenih lica koja će im omogućiti da kroz razne programe ojačaju svoje kompetencije kao roditelji, kao i da unaprijede svoje socijalne vještine koje će im pomoći u očuvanju odnosa sa djecom (Roberts, 2009).

Svakako da socijalni radnici i vaspitači koji rade u službi tretmana, u penalnim ustanovama, mogu svojim individualnim radom pružiti pomoć osuđenim licima u okviru institucionalnog prevaspitnog tretmana, uputiti ih na značaj igre i druženja sa djecom, kao i podstaći osuđena lica da intenzivnije koriste dječije igraonice.

Literatura

- Ajduković, D., (2009). Što je najbolji interes djeteta čiji je roditelj u zatvoru nakon obiteljskog nasilja? u: Gabelica - Šupljika, M. (ur.), *Prava djece čiji su roditelji na izdržavanju kazne zatvora*, Zbornik priopćenja sa stručne rasprave, Pravobranitelj za djecu, Zagreb, str. 62. – 69.
- Bowlby, J. (1965). *Child Care and the Growth of Love*. London: Penguin Books.
- Bowlby, J. (1995). *Maternal Care and Mental Health*. London: Jason Aronson.
- Child and Family Centres are in many prisons in NSW. Na sajtu: <https://shineforkids.org.au/a-welcoming-supportive-place-for-families-visiting-prison/>. Očitano: 9.3.2019.
- Children and young people. Na sajtu: <https://www.prisonadvice.org.uk/children-and-young-people>. Očitano: 9.3.2019.
- Diamond, M. (2001). *Response of the brain to enrichment*. Annals of the Brazilian Academy of Sciences. Vol 73 (2).
- De Masi, M. and Bohn, C. (2010). *Children With Incarcerated Parents: A Journey of Children, Caregivers and Parents in New York State*. Baltimore: Annie E. Casey Foundation. <https://www.prisonfellowship.org/resources/training-resources/family/ministry-basics/faqs-about-children-of-prisoners/>
- Gabelica - Šupljika, M. (2009). Odrastanje djeteta čiji je roditelj u zatvoru – psihologijski pregled i europska iskustva, u: Gabelica, Šupljika, M. (ur.), *Prava djece čiji su roditelji u zatvoru*, Zbornik priopćenja sa stručne rasprave, Pravobranitelj za djecu, Zagreb, str. 11. – 31.
- Glover, J., (2009). *Every Night You Cry - The Realities of Having a Parent in Prison, Believe in Children*, Barnardo's, str. 6. Na sajtu: http://www.barnardos.org.uk/everynightyoucry_briefing_final_double.pdf. Očitano: 18.01.2019.
- Hairston, C. (2008). Children with Parents in Prison: Child Welfare Matters. CW 360 – Children of Incarcerated Parents (p.4). St. Paul, MN: University of Minnesota, Center for Advanced Studies in Child Welfare.
- Heckman, J. (2013). *Giving Kids a Fair Chance*. Boston Review Books.
- La Vigne, N., Davies, E. and Brazzell, D. (2008) Urban Institute Justice Policy Center. *Broken Bonds Understanding and Addressing the Needs of Children with Incarcerated Parents*. Baltimore: Annie E. Casey Foundation.
- Macanović, N. (2014). *Kriminogena inficiranost učenika*. Banja Luka: Udruženje nastavnika i saradnika Univerziteta u Banjoj Luci.

- McGowan, B. G., & Blumenthal, K. L. (1978). *Why Punish the Children?* Hackensack, New Jersey: National Council on Crime and Delinquency.
- Parenting and relationship support programmes for offenders and their families - Best practice in commissioning and service provision. Final Report. London UK: Department for Business Innovation & Skills. Na sajtu: http://www.policis.com/pdf/moj/MOJ_BIS_Parenting_support_for_offenders_and_families_Volume_2_28014_FINAL.pdf. Očitano: 9.3.2019.
- Rajović, R. (2010). *Metodički priručnik za vaspitače*. Vršac: Visoka škola strukovnih studija za obrazovanje vaspitača Mihajlo Pavlov.
- Roberts, K. (2009). *Early Home Learning Matters*. London: Family and Parenting Institute. http://www.nptfamily.com/media/6372/fis_20brief20guide20for20practitioners.pdf
- Spitz, R. A. (1946), Anaclitic depression: an inquiry into the genesis of psychiatric conditions in early childhood. *The Psychoanalytic Study of the Child*, 2:313-342. New York: International Universities Press.
- Stojaković, P. (2000). *Darovitost i kreativnost*. Srpsko Sarajevo: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva RS.
- Stewart, I., Joins, V. (2011). *Savremena transakciona analiza*. Novi Sad: Psihopolis institut.
- Šindić, A. (2018). *Upoznavanje predškolske djece s okolinom i društvenom sredinom*. Banja Luka: Filozofski fakultet.
- Travis, J. and Waul, M. (2003). *Prisoners Once Removed: The Children and Families of Prisoners*. In *Prisoners Once Removed: The Impact of Incarceration and Reentry on Children, Families and Communities*, edited by Jeremy Travis, J. and Waul, M. Washington, D.C.: The Urban Institute Press, 2003, 1-29.
- Zakon o izvršenju krivičnih sankcija Republike Srpske (2018), Službeni glasnik RS br.63/2018.
- Zloković, J. (2014). *Obiteljski diskurs u kontekstu nasilja maloljetne djece nad roditeljima*. Rijeka: Filozofski fakultet.
- Žene u BiH prosjeku rađaju samo 1,4 djece. Na sajtu: <https://www.klix.ba/lifestyle/zdravlje/zene-u-bih-u-prosjeku-radjaju-samo-1-4-djece/171017142>. Očitano: 18.02.2019.
- Child and Family Centres are in many prisons in NSW

CHILDREN OF PRISONER IN CRIMINAL REPRESENTATION OF BANJA LUKA AS A FACTOR OF PRESENTATION OF FAMILY RELATIONS

Abstract: *Resocialization of the convicted persons does not only mean reintegration into the social environment but also in the family, which requires the psychological, pedagogical and social preparation of the convicted person, and therefore the treatment service must pay much more attention to the convicted persons and their families, while the convicted persons are in custody. Parents' departure to serving prison sentences is hardest hit by children who overnight remain deprived of care of one parent, love, conversation and support. Contacts in such circumstances become more and more complex and often break in some cases. The treatment service at Prison Banja Luka has recognized this problem and in 2012 arranged a children's playroom as part of a visit hall for parents with their children in conditions close to the conditions of freedom. For this very reason, we will present the research conducted in 2018 in Prison Banja Luka, which indicates how many convicted persons actually use a children's playroom during the visit of children and how many of their social and criminal characteristics can affect their perception of importance and the role of the children's playroom as a means of preserving family relations.*

Key words: *child, children's playroom, prison, prisoner, parent, treatment, family.*

ИЗВРШЕЊЕ КАЗНЕ МАЛОЉЕТНИЧКОГ ЗАТВОРА У РЕПУБЛИЦИ СРПСКОЈ

*Доц. др Тамара Марић¹⁶⁵
Факултет правних наука
Паневропски универзитет АПЕИРОН*

Апстракт: Малољетници као учиниоци кривичних дјела и прекршаја предстаљају посебну категорију преступника, па је самим тим и њихов положај и статус у савременим казним законодавствима другачији од статуса пунољетних учинилаца кривичних дјела. Имајући у виду психо-физички развој и друге социјално-друштене факторе у којима малољетници расту и развијају се, законом су прописана посебна правила кривичног поступка према малољетницима, али и посебне малољетничке санкције које се, по својој суштини и сврси, разликују од кривичних санкција које се изричу пунољетним учиниоцима кривичних дјела. Малољетничке кривичне санкције имају за циљ заштиту друштва од малољетничког криминалитета кроз васпитање и преваспитање, односно ресоцијализацију и правилан развој малољетника. У оквиру опште сврхе свих кривичних санкција а то је сузбијање противправних дјелатности којима се повређују или угрожавају вриједности заштићене кривичним законодавством, посебно је одређено да је сврха кривичних санкција према малољетницима да се пружањем заштите, бриге, помоћи и надзора, као и обезбјеђивањем општег и стручног оспособљавања утиче на развој и јачање личне одговорности малољетника, да се обезбједи васпитање малољетника и да се обезбједи правилан развој личности малољетника како би се обезбједило његово поновно укључивање у друштвену заједницу. Малољетницима се за учињена кривична дјела, под условима који су предвиђени Кривичним законом Републике Српске, могу изрећи васпитне мјере, мјере безбједности и малољетнички затвор као посебна врста казне према старијим малољетницима.

Кључне ријечи: преступништво младих, кривичне санкције за малољетнике, малољетнички затвор

Увод

Малољетничко кривично право, које се примјењује према лицима која су у вријеме извршења кривичног дјела навршила четрнаест а нису навршила осамнаест година, није само скуп законских прописа којима се одређује кривичноправни положај малољетних лица као учинилаца кривичних дјела, односно као жртава кривичних дјела. То је право које прописује посебан третман према малољетним учиниоцима кривичних дјела.¹⁶⁶ То је право које се заснива на личности учиниоца деликта, а не на самом деликту.¹⁶⁷ Стога се може рећи да малољетничко кривично право прелази оквире кривичног права јер обухвата не само кривичноправне одредбе материјалноправне садржине, већ и одредбе процесног и извршног кривичног права на начин, у мјери и у обиму који се односи на малољетне учиниоце кривичних дјела.¹⁶⁸ Оно се по садржини и форми својих норми издваја из кривичног права које се примјењује према пунољетним учиниоцима кривичних дјела, а поменуте одредбе дефинишу и сегмент који се односи на појам

¹⁶⁵ Факултет правних наука, Паневропски универзитет АПЕИРОН;
Министарство правде Републике Српске, Ресор за извршење кривичних санкција,
t.malic@mpr.vladars.net

¹⁶⁶ Д.Јовашевић, В.Икановић, Кривично право Републике Српске-општи део, Бања Лука, 2012. година, стр 349.

¹⁶⁷ Г.Марјановић, Македоско кривично право, Општ дел, Скопје, 1998. година, стр 362.

¹⁶⁸ Б.Чејовић, Кривично право у судској пракси, Књига прва, Општи део, Београд, 1985. година, стр 492.

и врсте санкција, односно начин и поступак изрицања кривичних санкција. Законодавац је стога предвидио посебне кривичне санкције за малолетне извршиоце кривичних дјела које се разликују од кривичних санкција за пунолетне учиниоце кривичних дјела, како по својој суштини тако и по својој сврси.¹⁶⁹

Посебан статус малолетника у односу на пунолетна лица јасно је дефинисан одредбама Закона о заштити и поступању са дјецом и малолетницима у кривичном поступку у Републици Српској.¹⁷⁰ Овим законом предвиђене су и посебне кривичне санкције за малолетне учиниоце кривичних дјела које се разликују од кривичних санкција за пунолетне учиниоце кривичних дјела, како по својој суштини, тако и по својој сврси.¹⁷¹

Малолетничко кривично право предвиђа три основне врсте малолетничких кривичних санкција: а) васпитне мјере, б) казна малолетничког затвора и ц) мјере безбједности.¹⁷² По први пут су у Републици Српској, 2010. године, уведене нове врсте алтернативних, неформалних мјера према малолетним учиниоцима кривичних дјела. Закон о заштити и поступању са дјецом и малолетницима у кривичном поступку Републике Српске прописао је двије врсте „алтернативних“ неформалних мјера према малолетним учиниоцима кривичних дјела и то: а) полицијско упозорење и б) васпитне препоруке.¹⁷³ У питању је новији облик друштвене реакције на малолетничку делинквенцију, тзв. диверзиони облик који се темељи на преусмјеравању малолетног учиниоца од редовног кривичног поступка ка примјени одређених кривичноправних мјера које се изричу изван формалне судске процедуре. Алтернативне мјере је посебна врста мјера која је прије свега намијење на учиниоцима лакших кривичних дјела.

Основне кривичне санкције за малолетнике су васпитне мјере а под одређеним условом малолетнику се може изрећи и казна малолетничког затвора. Када је у питању изрицање кривичних санкција закон прави разлику између лица која су у вријеме извршења кривичног дјела навршила четрнаест али нису навршила шеснаест година (млађи малолетници) и лица која су вријеме извршења кривичног дјела навршила шеснаест а нису навршила осамнаест година (старији малолетници). Према млађим малолетницима могу се изрећи само васпитне мјере, док се према старијим малолетницима могу изрећи васпитне мјере али и изузетно о казна малолетничког затвора. Осим ових кривичних санкција, под условима предвиђеним законом, могу се изрећи и мјере безбједности.¹⁷⁴

Иако се васпитне мјере и казна малолетничког затвора битно разликују, како по условима за њихово изрицање тако и по својој суштини, законом је прописана заједничка сврха ових санкција. У оквиру опште сврхе кривичних санкција, посебна сврха васпитних мјера и малолетничког затвора јесте да се обезбједи њихово васпитавање, преваспитавање и правилан развој. Под васпитањем подразумјевамо свјесно и намјерно преношење искустава старијих генерација на млађе, с циљем да се те генерације оспособе за своју друштвену улогу. Васпитањем се код малолетника стварају одређена сазнања, изграђују ставови према заједничким и индивидуалним вриједностима. Процес васпитања се првенствено одвија у породици, школи, разним облицима друштвеног организовања и сл. Преваспитавање подразумјева један дужи васпитни процес који је усмјерен на откањање негативних посљедица васпитне запуштености и на изграђивање позитивних норми понашања. Оно се најчешће спроводи у васпитним установама од стране стручних лица, општим и професионалним образовањем и сл. Под обезбјеђењем правилног развоја малолетника подразумјева се стварање таквих животних услова који омогућавају да се малолетник формира и развија у смислу опште одређености за поштовање друштвених правила понашања.¹⁷⁵

¹⁶⁹ М.Бабић, И.Марковић, Кривично право-општи дио, Бања Лука, 2009. година, стр 452.

¹⁷⁰ “Службени гласник Републике Српске”, број 13/10, 61/13.

¹⁷¹ Љ. Митровић, Систем казних санкција у Републици Српској, Међународно удружење научних радника – АИС- Бања Лука, 2012. година, стр. 244

¹⁷² Д.Јовашевић, Малолетничко кривично право, Ниш, 2011. година, стр 78-79.

¹⁷³ М.Симовић, Д.Јовашевић, Љ.Митровић, М.Симовић Нишевић, Коментар Закона о заштити и поступању са дјецом и малолетницима у кривичном поступку Републике Српске, Бања Лука, 2010, стр 88.

¹⁷⁴ М.Бабић, И.Марковић, оп. цит., стр 453.

¹⁷⁵ Н.Срзентић, А.Стајић, Љ.Лазаревић, Кривично право-општи део, Београд, 1994. година, стр. 407-408.

Казна малољетничког затвора

За разлику од васпитних мјера које се могу изрећи малољетним учиниоцима кривичних дјела, а под одређеним условима и млађим пунољетним лицима, казна малољетничког затвора се може примијенити само изузетно и то према старијим малољетницима. Ову најтежу казну за малољетне учиниоце кривичног дјела са идентичним карактеристикама и условима за њену примјену познају бројни савремени кривични закони¹⁷⁶, а у домаће кривично законодавство ова казна је уведена новелом Кривичног законика ФНР Југославије из 1959. године, иако је и прије тога, под одређеним условима, било могуће кажњавање, чак и млађег малољетника.¹⁷⁷ Малољетнички затвор је у систему малољетничких санкција у Републици Српској прописан члановима 50 - 60. Закона о заштити и поступању са дјецом и малољетницима у кривичном поступку Републике Српске. То је посебна врста казне која се састоји у одузимању слободе кретања старијем малољетном учиниоцу тежег кривичног дјела за, у судској одлуци, одређено вријеме.¹⁷⁸ У члану 50. поменутог закона је прописано да се може казнити само кривично одговоран старији малољетник који је учинио кривично дјело са прописаном казном затвора тежом од пет година, а због тешких посљедица дјела и високог степена кривичне одговорности не би било оправдано изрећи васпитну мјеру.

Малољетнички затвор је једина врста казне у систему малољетничких кривичних санкција у Републици Српској.¹⁷⁹ По форми је слична казни затвора која се изриче пунољетним учиниоцима кривичних дјела јер се састоји у одузимању слободе кретања, и као таква представља најтежу врсту кривичне санкције која се може изрећи, само изузетно, старијим малољетницима као одређеној категорији учинилаца кривичних дјела. Осуђена лица казну малољетничког затвора издржавају, по правилу, заједно, а одвојено само ако то захтјева здравствено стање осуђеног или потреба осигурања безбједности и одржавања реда и дисциплине у заводу. Ова казна извршава се у казнено-поправном заводу за малољетнике, с тим да је осуђена лица женског пола издржавају у посебном одјељењу казнено-поправног завода за жене. Пунољетна лица, којима је изречена казна малољетничког затвора, смјештају се у посебно одјељење завода, као и малољетници који за вријеме извршења казне малољетничког затвора постану пунољетни. Осуђеним малољетницима се током издржавања казне омогућава: образовање, стручно и радно оспособљавање за занимање према њиховим способностима, склоностима и дотадашњем школском и радном ангажовању, а у складу са могућностима казнено-поправног завода.¹⁸⁰

Посебно обиљежје ове казне је да иста представља посљедње средство у борби против малољетничког криминалитета јер се са овом казном постижу циљеви специјалне и генералне превенције. Изрицањем казне малољетничког затвора врши се појачан утицај на малољетника да убудуће не врши кривична дјела, али утицај и на друге малољетнике да не врше кривична дјела.¹⁸¹

Два су услова за изрицање казне малољетничког затвора, и то:

- да је малољетник извршио кривично дјело са тешким посљедицама;
- да је кривична одговорност малољетног учиниоца испољена у високом степену.

При изрицању ове казне суд је обавезан да утврди постојања и степен кривичне одговорности и да процјени у конкретном случају да ли ће казном малољетничког затвора бити остварена сврха кажњавања малољетника. То даље значи да је изрицање ове казне увијек супсидијарног

¹⁷⁶ Види више: Љ. Митровић, оп. цит., стр. 299.

¹⁷⁷ Н. Милошевић, Малољетничка делинквенција – стање, законодавство, пракса, Зборник радова, Криза и реформа правосудја, Београд, 2001. година, стр. 216-220.

¹⁷⁸ С.Кнежевић, Кажњавање малољетника у склопу међународних стандарда заштите људских права, Права ријеч број 12/2007, Бања Лука, стр 347-361.

¹⁷⁹ М. Симовић, Д. Јовашевић, Љ. Митровић, М.Симовић-Нишевић,Коментар закона о заштити и поступању са дјецом и малољетницима у кривичном поступку, Међународно удружење научних радника – АИС- Бања Лука, 2010. година, стр.141.

¹⁸⁰ Ђ. Игњатовић, Право извршења кривичних санкција, Београд, 2006. година, стр.192-193.

¹⁸¹ Наведено према: М.Подруг, Криминалистичка превенција, Полиција и сигурност, Загреб, број 3-4/04, стр, 238-243.

карактера¹⁸², јер и поред постојања законом предвиђенх услова, суд може да не изрекне казну малољетничког затвора уколико, цијенећи све битне околности конкретног случаја, процјени да се сврха кажњавања може остарити и примјеном неке од васпитних мјера.

Одмјеравање казне малољетничког затвора

Казна малољетничког затвора која се се изриче малољетном учиниоцу кривичног дјела не може бити дужа од пет година, а изриче се на пуне године и мјесеце. Поред овог општег максимума, закон познаје и максимум од десет година, и то у два случаја: када је учињено кривично дјело за које је у закону прописана казна дуготрајног затвора и када су учињена у стицају најмање два кривична дјела за које је у закону прописана казна затвора тежа од десет година. Приликом одмјеравања казне малољетничког затвора, суд ће узети у обзир све околности који се тичу личности старијег малољетника као што су степен зрелости малољетника и процијењено вријеме неопходно за његово преваспитање. У сваком случају, казна малољетничког затвора не може се изрећи у трајању дуже од законом прописане казне затвора за то дијело, с тим да суд није по закону везан за најмању прописану мјеру те казне.

Као најтежа кривична санкција предвиђена за малољетне извршиоце кривичних дјела, казна малољетничког затвора се изузетно примијењује и то под посебним условима које је закон прописао а који морају бити кумулативно испуњени, а то су:

- 1) да је чинилац у вријеме извршења кривичног дјела био старији малољетник,
- 2) да је малољетник извршио кривично дјело за које је прописана казна затвора тежа од 5 година,
- 3) да постоји висок степен кривичне одговорности малољетника, тј. сматраће се да је малољетник кривично одговоран ако је у вријеме извршења кривичног дјела био урачунљив и вин, односно да је поступао умишљајно или нехатно,
- 4) да постоји увјерење суда да због тешких посљедица дјела и високог степена кривичне одговорности не би било оправдано малољетнику изрећи васпитну мјеру.¹⁸³

Посебна правила за одмјеравање ове казне, примјењују се у случајевима када малољетник једном радњом (идеални стицај) или са више радњи (реални стицај) изврши више кривичних дјела за која се води јединствени кривични поступак пред једним судом и та правила се разликују од правила која се иначе примјењују у случају када пунољетно лице изврши стицај. Примјена ових правила зависи од врсте санкција коју суд утврђује за учињена кривична дјела, али закон искључује могућност кумулирања изречених васпитних мјера, односно васпитних мјера са казном малољетничког затвора.¹⁸⁴ У случају стицаја кривичних дјела, малољетнички затвор изриче по посебним правилима, и то:

- а) ако старији малољетник учини више кривичних дјела у стицају, а суд нађе да за свако кривично дјело треба изрећи казну малољетничког затвора, одмјериће по слободној оцјени за сва дјела у стицају једну казну малољетничког затвора у законом одређеним границама,
- б) ако суд нађе да за неко кривично дјело које је учинио старији малољетник треба изрећи васпитну мјеру, а за неко кривично дјело казну малољетничког затвора, тада ће суд за сва дјела у стицају изрећи само једну казну малољетничког затвора,
- в) ако суд за дјела у стицају утврди казну затвора и казну малољетничког затвора, тада изриче јединствену казну затвора сходно правилима за одмјеравање казне за дјела у стицају учињена од стране пунољетних лица (систем асперације),
- г) ако суд нађе да за неко дјело у стицају треба изрећи васпитну мјеру, а за неко дјело казну затвора, тада изриче само казну затвора.¹⁸⁵

¹⁸² М. Симовић, Д. Јовашевић, Љ. Митровић, М.Симовић-Нишевић, оп. цит., стр.142.

¹⁸³ М.Бабић, И.Марковић, оп.цит., стр. 449-450.

¹⁸⁴ М. Симовић, Д. Јовашевић, Љ. Митровић, М.Симовић-Нишевић, оп. цит., стр.142

¹⁸⁵ Д.Јовашевић, В.Икановић, оп.цит., стр 381.

Условни отпуст, застарјелост извршења казне малољетничког затвора и брисање осуде

Лице коме је изречена казна малољетничког затвора суд може условно отпустити са даљег издржавања казне ако је издржао трећину изречене казне и ако се на основу постигнутог успјеха у извршењу казне може очекивати да ће се на слободи добро понашати и да неће вршити кривична дјела. Уз дати условни отпуст, суд може да одреди мјеру појачаног надзора уз могућност примјене једне или више посебних обавеза. У том случају, условни отпуст траје најдуже до истека законског рока трајања изречене заводске мјере упућивање у васпитну установу или упућивање у васпитно-поправни дом, под условом да прије тога није обуставио извршење изречене васпитне мјере или је замијенио другом мјером. Суд може опозвати условни отпуст у законом одређеним случајевима, тј. ако за вријеме трајања условног отпуста, малољетник учини ново кривично дјело или ако одређена мјера појачаног надзора не постиже своју сврху, односно ако малољетник не испуњава посебне обавезе које су му одређене уз васпитну мјеру појачаног надзора. У тим случајевима вријеме које је малољетник провео на условном отпусту, неће се урачунати у законско вријеме трајања изречене заводске васпитне мјере.¹⁸⁶

Условни отпуст као значајан кривичноправни и пенолошки институт, има значајну сврху у погледу малољетних осуђених лица, а састоји се у томе да се осуђени малољетник, код кога је у току издржавања казне малољетничког затвора постигнут одређен степен ресоцијализације и поправљања, упуту у друштвену заједницу, тј. пусти на слободу прије времена одређеног у судској одлуци, односно прије него што је у потпуности издржао изречену казну малољетничког затвора.¹⁸⁷

Застарјелост, као основ гашења кривичне санкције услед протекла законом одређеног времена, у случају изречене казне малољетничког затвора наступа као је протекло пет година од осуде за малољетнички затвор у трајању преко пет година, односно три године од осуде за малољетнички затвор у трајању преко три године, односно двије године од осуде за малољетнички затвор у трајању преко три године. Закон о заштити и поступању са дјецом и малољетницима у кривичном поступку Републике Српске прописује само релативну застарјелост извршења казне малољетничког затвора, док се у погледу апсолутне застарјелости, тока и прекида рока застарјелости примјењују одредбе Кривичног закона Републике Српске. Осуда на казну малољетничког затвора брише се из казнене евиденције у року од једне године од дана издржане, застарјеле или опроштене казне ако за то вријеме осуђени малољетник није учинио ново кривично дјело. Уколико се, за вријеме трајања рока за брисање осуде, малољетном учиниоцу поново изрекне казна малољетничког затвора или казна затвора у трајању преко пет година за ново кривично дјело, тада се не може брисати ни ранија ни каснија осуда.¹⁸⁸ Ако је малољетнику изречено више осуда, из казнене евиденције се може брисати свака осуда појединачно или све заједно истовремено ако за то постоје законом предвиђени услови, с тим да се осуда не може брисати док траје примјена мјере безбједности.

Извршење казне малољетничког затвора у Републици Српској

Казна малољетничког затвора, по правилу се извршава у посебном казнено-поправном заводу за малољетнике који не може имати додира са казнено-поправном установом у којој казну затвора издржавају пунољетна лица. Такође, казна малољетничког затвора изречена лицима женског пола извршава се у посебном казнено-поправном заводу за малољетнице или у посебном одјељењу казнено-поправног одјељења за малољетнике.

Када је у питању организација рада и живота малољетних лица која се налазе на извршењу казне малољетничког затвора у Републици Српској, Министарство правде Републике Српске је 2015. године, донијело подзаконски акт којим је регулисан сам начин извршења и

¹⁸⁶ Види више: Н.Милошевић, Условни отпуст према малолетницима, Правни живот, Београд, број 1/1983, стр. 28-46.

¹⁸⁷ Љ. Митровић, оп. цит., стр. 306.

¹⁸⁸ Љ. Митровић, оп. цит., стр. 311

друга важна питања, а тичу се организације извршења казне малољетничког затвора за малољетника. Правилник о организацији рада и начину живота малољетних и млађих пунољетних лица која се налазе на извршењу казне малољетничког затвора је објављен у Службеном гласнику, број 52/2015 и ступио је на снагу осмог дана након објављивања.

Овим правилником, између осталог, дефинисано је:

- начин пријема и утврђивање програма поступања са малољетницима;
- смјештај, исхрана и одијевање малољетника док су на извршењу;
- здравствена заштита и хигијенске мјере;
- понашање и права малољетника на извршењу казне малољетничког затвора;
- мјере и облици преваспитног рада;
- класификација, рекласификација, врсте погодности и услови за њихово кориштење;
- отпуштање малољетника са извршења казне малољетничког затвора.

Одјељење малољетничког затвора, у Републици Српској, постоји од октобра 2008. године и функционише као посебно одјељење у оквиру Казнено-поправног завода Источно Сарајево. Према евиденцијама и статистикама којима располаже Министарство правде Републике Српске у последњих 9 година, тачније од октобра 2008. године до маја 2019. године, на издржавање казне малољетничког затвора примљено је укупно 13 малољетника. У питању су старији малољетници који су починила најтежа кривична дјела Од наведеног броја старијих малољетника, који су примљени на издржавање казне малољетничког затвора, три малољетника се још увијек налазе на издржавању казне, шест малољетника је условно отуштено док је само један малољетник издржао казну до редовног истека. 2011, 2013. и 2015. године није било пријема старијих малољетника на издржавање казне малољетничког затвора у Казнено-поправном заводу Источно Сарајево.

Закључак:

Освртом на изнесено, евидентно је да је доношењем Закона о заштити и поступању са дјецом и малољетницима у кривичном поступку Републике Српске, направљен значајан искорак у области малољетничког кривичног права али и у области малољетничког правосуђа, сами тим што су поменутим законом утврђена посебна правила поступања свих релевантних институција према дјечи која су у сукобу са законом. Посебно треба нагласити да циљ свих радњи и поступака како у поступку кривичног поступка, тако и у фази извршења изречених кривичних санкција према малољетницима, треба да воде рехабилитацији и социјалној реинтеграцији дјетета и његовом преузимању конструктивне улоге у друштву, што је овим законом постигнуто. Доношењем Правилника о организацији рада и начину живота малољетних и млађих пунољетних лица која се налазе на извршењу казне малољетничког затвора, постављени су стандарди како у издржавању поменуте казне, тако и у начину поступања са малољетницима који су осуђени за најтежа кривична дјела, а представљају специфичну и осјетљиву категорију лица у односу на пунољетна лица. На основу претходно наведено, жоже се констатовати да се казна малољетничког затвора у Републици Српској извршава у складу са законски постављеним нормама и стандардима а у оквиру међународног правног оквира којег постављају важеће међународне конвенција, смјернице у правила у области малољетничког правосуђа.

Литература:

- Д. Јовашевић, В. Икановић, Кривично право Републике Српске-општи део, Бања Лука, 2012. Година;
- Г. Марјановић, Македоско кривично право, Општ дел, Скопје, 1998. година;
- Б. Чејовић, Кривично право у судској пракси, Књига прва, Општи део, Београд, 1985. година;
- М.Бабић, И.Марковић, Кривично право-општи дио, Бања Лука, 2009. година;
- Љ. Митровић, Систем казних санкција у Републици Српској, Међународно удружење научних радника – АИС- Бања Лука, 2012. година;
- Д.Јовашевић, Малољетничко кривично право, Ниш, 2011. година;
- Н.Срзентић, А.Стајић, Љ.Лазаревић, Кривично право-општи део, Београд, 1994. година;
- Н. Милошевић, Малољетничка делинквенција – стање, законодавство, пракса, Зборник радова, Криза и реформа правосуђа, Београд, 2001. година;
- С.Кнежевић, Кажњавање малољетника у склопу међународних стандарда заштите људских права, Права ријеч број 12/2007, Бања Лука, 2007. година;
- М. Симовић, Д. Јовашевић, Љ. Митровић, М.Симовић-Нишевић,Коментар закона о заштити и поступању са дјецом и малољетницима у кривичном поступку, Међународно удружење научних радника – АИС- Бања Лука, 2010. година;
- М.Подруг, Криминалистичка превенција, Полиција и сигурност, Загреб, број 3-4/04;
- Б.Петровић, Д.Јовашевић, Кривично (казнено) право Босне иХерцеговине, Опћи дио, Сарајево, 2005. година;
- Д. Јовашевић, Примјена казне малољетничког затвора-стање и могућности, Теме, Ниш, број2/2011. године;
- Н.Милошевић, Условни отпуст према малољетницима, Правни живот, Београд, број 1/1983;
- Ђ. Игњатовић, Право извршења кривичних санкција, Београд, 2006. година, стр.192-193

***Execution of juvenile prison
in Republic of Srpska***

Dr Tamara Maric

Abstract: *The penal situation of juvenile offenders and offenses in modern criminal legislation is different from the status of adult perpetrators of criminal offenses. In this regard the law as prescribed by the special rules of criminal procedure under juveniles and special juvenile sanction which, by its nature and purpose, different from the criminal sanctions imposed on adult offenders criminal offenses. Juvenile criminal sanctions aimed at protecting society from juvenile delinquency through education and re-education, or resocialization and proper development of juveniles. Within the general purpose of criminal sanctions and that the suppression of illegal activities that violate or threaten the values protected by criminal legislation, specifically stipulates that the purpose of criminal sanctions for minors to providing protection, care, assistance and supervision, as well as providing general and vocational training impact on the development and strengthening of personal responsibility of minors juveniles and to ensure the proper development of personality of minors in order to ensure his inclusion in the community. Minors who have committed crimes, under the conditions provided by the Criminal Code of the Republic of Srpska, may be imposed educational measures, security measures and juvenile prison as a special kind of punishment against older juveniles.*

Keywords: *juvenile criminal sanctions, juvenile prison*

STIGMATIZACIJA I ETIKETIRANJE U KONTEKSTU STVARANJA KRIMINALNE LIČNOSTI

***Mag.soc. Valentina Pandurić¹⁸⁹
Doktorand na Filozofskom fakultetu u Zagrebu***

Sažetak: *Etiketiranje je prirodan i urođen proces kojim naš mozak pokušava odijeliti informacije koje su nam važnije od onih koje nam nisu toliko bitne na temelju prethodnog iskustva, te nam tako olakšava život i skraćuje vrijeme procesualizacije informacija. Pri tom procesu često nam se događa da nesvjesno „zalijepimo etiketu“ na neku osobu temeljem neke njihove osobine te time stvaramo stav o toj osobi, ponašamo se sukladno etiketi, a prema nekim istraživanjima s vremenom etiketa može dovesti i do trajne promjene ponašanja sukladno dobivenoj etiketi. Takav fenomen R. Merton nazvao je samoispunjujuće proročanstvo. Neke društvene skupine podložnije su etiketiranju i stigmatizaciji, a jedna od njih su osobe devijantnog ponašanja. Devijantno ponašanje u pravilu ne znači ujedno i kriminalno ponašanje, ono je zapravo ponašanje koje odskaka od očekivanog obrasca ponašanja, ne slijedi norme, odnosno ne prati formalne uzuse nekog društva. Kriminalna ličnost može se nazvati i devijantnom, no devijant nije ujedno i kriminalac, no ukoliko osobu dovoljno puta etiketiramo takvom, marginaliziramo i odbacimo iz dominantnog društva, odnosno kulture, mogla bi potražiti „sebi slične“ i društvo koje će ga prihvatiti kakav jest, odnosno društvo koje je zaista kriminalne naravi, pomiriti se sa svojim pripisanim statusom i početi se ponašati sukladno ponašanju koje je očekivano za skupinu sa kojom smo je poistovijetili.*

Ključne riječi: *stigmatizacija, etiketiranje, samoispunjujuće proročanstvo, devijantnost, delinkvencija, kriminalna ličnost*

UVOD

Od rođenja učimo kulturu društva u kojem smo rođeni. Što se smije, a što ne, što je dobro, a što nije. Odrastanjem i socijalizacijom učimo slijediti određene uzorke koji su uobičajeni u našem društvu, a te društvene činjenice, kako navodi Durkheim, ograničavaju naše djelovanje na različite načine – izravno, na primjer kažnjavanjem, ili neizravno na razne načine, na primjer odbacivanjem, marginaliziranjem ili ograničavanjem dostupnosti, primjerice određenim izvorima socijalnog i materijalnog kapitala. Socijalizacijom učimo i donositi zaključke o karakteru osobe na temelju predrasuda i prethodnog subjektivnog iskustva i taj se proces najčešće događa na nesvjesnoj razini. Predrasude su stavovi o nekoj osobi koji se temelje na osnovu pripadnosti te osobe određenoj društvenoj grupi bez obzira na druga mišljenja, stavove, a ponekad i činjenice o istome, a stereotipiziranje je generalizacija grupe ljudi koja se temelji na pretpostavci na osnovu površnih i/ili netočnih informacija. Veladžić navodi kako je sankcija svaka reakcija drugih na ponašanje pojedinca ili grupe koja ima za cilj osiguranje poštivanja normi, a sankcije mogu biti pozitivne ili negativne, formalne ili neformalne. Društvene devijacije mogu biti systemske, adaptivne i nekonformističke. Kod systemskih kršenje normi ima za cilj održanje postojećih odnosa moći i očuvanje poretka, a nosioci su vladajuće strukture ili elite, adaptivne devijacije posljedica su nesklada prihvaćenih vrijednosti i položaja ljudi u društvenoj strukturi, češće se javljaju u vrijeme kriza – način su egzistencije i stila života, a nosioci su srednji i niži slojevi, te nekonformističke čiji je cilj odbacivanje postojećih normi i vrijednosti kako bi se promijenio poredak i uspostavili novi društveni odnosi (a poznaje dva podtipa – konzervativni i radikalni).

Teorija etiketiranja u centar pozornosti stavlja etiketu koja je dodijeljena pojedincu nakon čega se on počne ponašati sukladno zadanoj etiketi. Neki autori (npr. H.S.Becker i R.Merton) govorili

¹⁸⁹ tinaninabp@gmail.com

su kako se devijantni identiteti proizvode etiketama koje im ostatak društva pripisuje, odnosno kako se događa pojava samoispunjujućeg proročanstva. Samoispunjujuće proročanstvo je psihološki fenomen koji se odvija tako da stvorimo predviđanje li očekivanje, a onda se ponašamo na način sukladan tom predviđanju ili očekivanju. Pfohl navodi kako je „priča o devijantnosti i socijalnoj kontroli borbena priča. To je priča o borbi za kontroliranjem načina na koji ljude misle, osjećaju se i ponašaju“ (Pfohl, 1985: 3). Etikete utječu na tuđi, ali i na vlastiti pogled na sebe, a istraživanja koja su se bavila utjecajem autoriteta na etiketiranje i samopoimanje etiketirane osobe pokazala su da daleko veći efekt na usklađivanje ponašanja s etiketom ima naše poimanje osobe koja nas etiketira (primjerice ukoliko nam osoba koju cijenimo ili nam je draga uputi pozitivan komentar na našu osobnost ili ponašanje velike su šanse da ćemo se početi ponašati sukladno komentaru koji smo dobili). Negativno etiketiranje i stigmatizacija po bilo kojoj osnovi, dakle, uvelike štete osobi kojoj su upućeni i trebaju se izbjegavati po svaku cijenu.

Devijantne osobe su pojedinci koji odbacuju pravila i norme koje propisuje dominantan dio društva i time se izdvajaju ili priklanjaju raznim supkulturama, a devijantnost je, prema Haralambos i Holborn, ponašanje koje preko prihvatljive mjere odstupa od normi koje većina društva prihvaća. Devijantno ponašanje najčešće se vrednuje negativno i izaziva negativne osjećaje i reakcije, čime društvo regulira ponašanje pojedinca i potiče društveni konformizam, no devijantna ponašanja mogu se podijeliti na primarnu i sekundarnu devijantnost. Primarna devijantnost je ponašanje koje, iako krši ustaljene društvene norme, prolazi „ispod radara“ djelovanja socijalne kontrole. Odnosno, neka ponašanja se jednostavno ne detektiraju „dovoljno devijantnima“ kako bi se sukladno sankcionirala, no etiketiranje pojedinaca kao devijantnih stvara plodno tlo za razvoj sekundarne devijantnosti, odnosno devijantnosti koja se pojavljuje kao posljedica negativnih reakcija osoba koje su u neposrednom kontaktu s pojedincem te poštuju (i stvaraju) pravila. Etiketirani pojedinac biva marginaliziran i uslijed frustracije i neadekvatne emocionalne potpore traži društvo koje će ga razumjeti, podržati i pružiti mu podršku, te se priključuje devijantnoj skupini gdje učvršćuje i potvrđuje sliku svoje osobnosti kao devijantne, razvija i potpomaže devijantni stil života, te oslabljuje i naposljetku kida veze s nedevijantnim dijelom društva i razvija tzv. „devijantnu karijeru“. Na vrlo mali dio osoba etiketiranih devijantnima etiketa može imati poticajni efekt aktivnog protestiranja protiv pripisane etikete i borbe za povratak izgubljenog društvenog statusa i reafirmaciju svojih vrijednosti. S obzirom na zanemariv postotak ovog efekta u ovom radu fokusirat ćemo se na onaj dio etiketiranih osoba koje pasivno prihvaćaju i nose svoje etikete te joj se prilagođavaju.

DEVIJANTNA OSOBA, DELINKVENT, KRIMINALAC I ETIKETIRANJE

Na društvenu reakciju na zločin utječe slika koja se stvara o zločinu i kriminalitetu, a kako navodi Box kod laika se formira stereotipno viđenje neprijatelja društva kao mladog muškarca, neobrazovanog i nezaposlenog, koji je pripadnik etničke manjine, te ta slika utječe na stvaranje odbojnosti prema navedenome i zalaganje za prestroge kazne koje ne odgovaraju stupnju prijestupa. Pfohl to naziva demonskom perspektivom devijantnosti. D. Radulović (1986) dijeli devijacije u one koje krše društvena pravila, devijacije kao društvenu etiketu i radikalni pristup zasnovan na konfliktom poimanju društva. Četiri su osnovna kriterija za definiranje društvenih devijacija: normativni, vrijednosni, kriterij društvene reakcije i kriterij ljudskih potreba. Delinkvencija označava sva djela koja su zabranjena, no ne i kriminalna, a kriminalna djela su ona koja su društveno opasna i kažnjiva (zakonom ili drugim propisom). Hirschi govori o kontrolnoj teoriji, odnosno kako su delinkventni akti rezultat slabljenja ili kidanja veze pojedinca i društva.

Sutherland je u svojim studijama devijantnosti govorio kako su devijantnost i kriminalitet proizvod diferencijalne asocijacije, odnosno povezivanja sa kriminalnim normama, te kako se kriminalno ponašanje uči kroz interakciju s drugima u bliskim grupama, primarno vršnjacima i obuhvaća učenje metoda i tehnika vršenja kriminalnog djela, ali i učenje specifičnih motiva, stavova i komunikacije i načina obrane. Način ispoljavanja normi se prema njemu uči i ovisi o tome kakve stavove pojedinac prima od okoline i osuđuje li ga okolina ili odobrava kršenje normi, te postaje devijant jer prima više stavova koji odobravaju kriminalno ponašanje, a manje koje ga osuđuju. Kontakti sa izvorima stavova koji odobravaju ili osuđuju kriminalno ponašanje razlikuju se po frekvenciji, značenju, trajanju i intenzitetu, a proces učenja kriminalnog ponašanja obuhvaća sve

mehanizme koji čine dio svakog učenja. Također on navodi kako, iako je kriminalno ponašanje izraz općih potreba i vrijednosti. Ono se njima ne može objasniti pošto je i neadekvatno ponašanje izraz istih potreba i vrijednosti.

Amplifikacija na općem nivou predstavlja pravilo da je više ponašanja ocijenjeno neprihvatljivim što je veći broj zabrana, društvo ih je manje raspoloženo tolerirati, a na individualnom nivou amplifikacija se ogleda u cikličnom procesu u kome društvo „gura“ pojedinca nakon primarne devijacije i kažnjavanja u svakoj novoj fazi devijantnom povratku među konformiste. Goffman prema Afrić navodi kako je definicija situacije u mentalnim bolnicama (i svim totalnim institucijama, npr. zatvorima) skoro u potpunosti u rukama bolničkog osoblja, a Afrić također upozorava i da je „monopol na definiranje situacije“ osnova svakog totalitarizma“ podsjećajući čitatelje na Zamjetinov „Mi“ i Orwelovu „1984“ (Afrić, 1988: 5).

Kriminalitet se prema različitim autorima različito dijeli (M. Kettle navodi podjelu na poznata djela čiji su počinitelji otkriveni, zabilježena djela čiji počinitelji su nepoznati, te nepoznat kriminal za službene organe; E. Ferri govori o zločinima poznatim sudu, zločinima poznatim policiji i stvarnom kriminalitetu), no neizbježno je da su tamne brojke kriminaliteta puno veće od zabilježeno evidentiranog kriminaliteta. Kriminalna karijera definira se kao sistematsko kriminalno ponašanje koje je usvojeno kao stil života i karakterizira je identifikacija sa zločinom, koncept ili mišljenje o sebi kao o kriminalcu, udruživanje sa drugim kriminalcima i podrška, progresija u kriminalnoj aktivnosti i zločin kao način života.

Društvene norme formiraju dominantne društvene grupe, a stereotip kriminalca nameću vladajuće društvene grupe. Društvena funkcija etiketiranja ogleda se u izazivanju odbojnosti viših slojeva prema nižim.

Labeling ili teorija etiketiranja, kako navodi Matić, pripada u razvojne koncepcije uglavnom usmjerene socijalnoj psihologiji devijantnosti, a bavi se pretpostavkama devijantnosti na individualnoj razini i manjim grupnim razinama. Schnittker i Baćak došli su do zaključka da postoji razlika u subjektivnom statusu osobe u vlastitoj zajednici i u državi generalno, te ukazuju na postojanje jasnih razlika između kriminalnih počinitelja koji nisu uhvaćeni, onih koji su samo uhićeni i onih koji su kažnjeni, odnosno zatvoreni za počinjeni zločin. Navode kako kontakt sa kaznenopravnim sustavom rezultira u progresivno nižem statusu – počinitelji kriminalnih djela koji su uhićeni imaju niži status od onih koji nisu, a oni koji su služili kaznu zatvora imaju niži status od onih koji su bili samo uhićeni, a efekt se pojačava rasnom pripadnošću i upozoravaju kako su učinci zločina, uhićenja i zatvaranja slični, ako ne i veći od stigmatiziranih statusa. Mnogi autori danas govore o sve većoj potrebi uključivanja lokalne zajednice, prijatelja i obitelji kriminalca u proces njegove rehabilitacije, odnosno resocijalizacije i reintegracije jer se stvaranjem i jačanjem socijalnih veza smanjuje mogućnost recidivizma te se osoba uspješno integrira u zajednicu i odvraća od kriminalnog ponašanja.

ZAKLJUČAK

Unatoč postojanju mnogih teorija koje objašnjavaju fenomene devijantnosti, kriminaliteta, kriminalitetnog ponašanja, stigmatiziranja i etiketiranja, ovim radom htjeli smo naglasiti važnost konstruiranja stvarnosti vjerovanjem, odnosno uvjerenjem koje postupno oblikuje naše misli, ponašanje, odabire i sl. Takav proces može nam uvelike olakšati život, no „spremanjem ljudi u ladice“ ili kategorije čim ih upoznamo ograničavamo njihovu mogućnost da se dokažu i unaprijed oblikujemo svoje stajalište o njihovom karakteru na temelju predrasuda i prethodnog iskustva. Taj proces etiketiranja može dovesti do stigmatizacije (ukoliko je etiketiranje negativno, odnosno ukoliko osobi zaljepimo negativnu etiketu), a posljedično i do razvoja devijantnosti, odnosno kriminalne osobnosti. Osoba koju stigmatiziramo i marginaliziramo može se pasivno pomiriti sa dodijeljenom etiketom i stvoriti zazor od dijela društva koje ga/ju je stigmatiziralo te potražiti istomišljenike sa kojima će pronaći emocionalnu podršku i prihvaćanje, te će svoje ponašanje prilagođavati i usmjeravati u smjeru očekivanoga. Etikete oblikuju naše mišljenje o drugima, ali i o samima sebi, pa moramo biti vrlo oprezni u etiketiranju drugih ljudi kako bi izbjegli društvenu amplifikaciju. Ukoliko se pojedinac nalazi na služenju kazne zatvora zbog kriminalne prošlosti u tretman njegove resocijalizacije i reintegracije najpoželjnije je uključiti i lokalnu zajednicu, prijatelje te obitelj kako bi se veze sa primarnim grupama stvorile ili ojačale te kako bi mogućnost recidivizma bila što manja.

LITERATURA

- Afrić, V. (1988). Simbolički interakcionizam, Zagreb: *Revija sa sociologiju*, vol.19, br.1-2:1-13
- Becker, H. (1991). *Outsiders: Studies In The Sociology Of Deviance*, New York: The Free Press
- Box, S. (1983). *Power, crime and mystification*, London, Routledge, dostupno na: content.taylorfrancis.com
- Janković, I., Pešić, V. (1988). *Društvene devijacije: kritika socijalne patologije*, Beograd: IRO „Naučna knjiga“.
- Majdak, M., Kamenov, Ž. (2009). Stigmatiziranost i slika o sebi maloljetnih počinitelja kaznenih djela, *Kriminologija i socijalna integracija*, Vol.17, br.1: 1-96
- Matić, R. (2003). *Društvena promocija bezakonja: uvod u sociologiju devijantnosti*, Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- Matić, R., Groznica, A. (2008). Hrvatsko društvo i začarani krug kriminala, *Revija za sociologiju*, vol.39, br.3: 143-159
- Pfohl, S.J. (1985). *Images of Deviance&Social Control: A Sociological History*, New York: McGraw-Hill, Inc.
- Sampson, R.J., Laub, J.H. (1993). *Crime in the making: pathways and turning points through life*, Cambridge: Harvard University Press
- Schnittker, J., Baćak, V. (2013). A Mark of Disgrace or a Badge of Honor?: Subjective Status among Former Inmates, *Social Problems*(60): 234-254
- Thio, A. (1988). *Deviant behavior*, New York: HarperCollinsPublishers, Inc.
- Veladžić, N. (2013). Devijantne pojave i socijalna kontrola. *Kriminalističke teme*(1-2): 152-166.

STIGMATIZATION AND LABELING IN THE CONTEXT OF CREATING CRIMINAL PERSON

Summary

Labeling is a natural and innate process by which our brain tries to divide information that is more important to us than those that are not so essential to our previous experience, and thus makes life easier and shortens the process of information processing. In this process, it is often the case that we accidentally "put a sticker" on some person based on some of their traits, and thus we create an attitude on that person, behave according to the label, and according to some labeling time research may result in permanent change in behavior according to the label obtained. Such a phenomenon R. Merton called a self-fulfilling prophecy. Some social groups are more susceptible to labeling and stigmatization, and one of them is a person of deviant behavior. Deviating behavior, as a rule, does not mean at the same time criminal behavior, that is, behavior that deviates from the expected pattern of behavior, does not follow norms, i.e. does not follow the formal behavior of a society. Criminal personality can also be called a deviant, but a deviant is not a criminal, but if we personally label it sufficiently, we marginalize and reject it from a dominant society, or culture, might look for "similar to oneself" and society that will accept it as it is or a society that is really of a criminal nature, reconciling with its attributed status and beginning to behave according to the behavior expected of the group we have identified with it.

Key words: stigmatization, labeling, self-fulfilling prophecy, deviation, delinquency, criminal personality

SPECIFIČNOSTI SLIKE O SEBI ADOLESCENATA NA SMEŠTAJU U USTANOVAMA SOCIJALNE ZAŠTITE

Marija Stojanović, asistent¹⁹⁰

Univerzitet u Beogradu – Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju, Beograd, Srbija

Dr Vesna Žunić-Pavlović, redovni profesor¹⁹¹

Univerzitet u Beogradu – Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju, Beograd, Srbija

Apstrakt: *Slika o sebi, kao jedan od značajnijih psiholoških konstrukata, utiče na celokupni razvoj i ponašanje pojedinca od ranog detinjstva. Oblikovanje ovog jedinstvenog psihološkog entiteta determinisano je interakcijama sa tzv. značajnim drugim osobama, prvenstveno roditeljima, kao primarnim agensima socijalizacije. Imajući u vidu da adolescenti na smeštaju u ustanovama socijalne zaštite potiču, uglavnom, iz disfunkcionalnih porodica opravdano je pretpostaviti da će ispoljavati određene specifičnosti u pravcu formiranja slike o sebi. Stoga, osnovni cilj istraživanja je utvrđivanje razlika u percepciji i ocenjivanju sebe između adolescenata na smeštaju u ustanovama socijalne zaštite i adolescenata iz opšte populacije. Uzorak čini 45 adolescenata na smeštaju u ustanovama socijalne zaštite i 327 adolescenata iz opšte populacije, uzrasta 12-18 godina, oba pola. Za procenu slike o sebi primenjena je Pirs-Harisova skala self-koncepta za decu (Piers-Harris & Herzberg, 2002). Rezultati ukazuju da adolescenti na smeštaju u ustanovama socijalne zaštite imaju niže skorove na svim skalama i niži ukupan skor u odnosu na njihove vršnjake iz opšte populacije. Statistički značajne razlike zabeležene su za skorove na skalama Prilagođenost ponašanja ($t = 2,11$; $df = 370$; $p < 0,05$) i Sreća i zadovoljstvo ($t = 3,89$; $df = 370$; $p < 0,01$), kao i za Ukupan skor ($t = 2,81$; $df = 370$; $p < 0,05$). Dobijeni nalazi impliciraju potrebu za sprovođenjem dodatnih programa i radionica u ustanovama socijalne zaštite, u cilju unapređivanja i poboljšanja slike o sebi.*

Ključne reči: *slika o sebi, ocenjivanje sebe, Pirs-Harisova skala self-koncepta za decu.*

Uvod

Slika o sebi utiče na celokupan razvoj i ponašanje pojedinca od ranog detinjstva. Stoga je veliko interesovanje autora iz različitih oblasti u potpunosti opravdano. U literaturi se koriste različiti termini za označavanje ovog psihološkog konstrukta, kao što su samopoštovanje, samopoimanje, pojam o sebi, self-koncept, samovrednovanje, samopercepcija, svest o sebi itd. Navedene termine pojedini autori koriste kao sinonime, dok drugi ističu razliku među njima. U ovom radu će se koristiti termin slika o sebi, čak i onda kada su autori u svojim originalnim radovima koristili druge sinonimne termine.

Slika o sebi obuhvata sveukupnost doživljaja sebe i svog identiteta u različitim aspektima života, kao i doživljaj vlastite vrednosti (Majdak i Kamenov, 2009). Pre svega, ona se shvata kao kognitivna i emocionalna spoznaja samoga sebe, što uključuje poznavanje stavova i osećaja koje adolescent ima o vlastitom iskustvu, kao i način na koji tumači i organizuje svoje postojanje (Laghi, Crea, Guerrieri & Baiocco, 2006). Predstavlja jedno od najvažnijih područja ličnog i socijalnog razvoja, zbog čega je često nezaobilazan pojam u psihologiji ličnosti, bilo da se radi o teorijskim razmatranjima ili praktičnom radu s pojedincem (Lebedina-Manzoni i Lotar, 2011). Krnetić (2006) navodi da slika o sebi sadrži tri komponente, to su: kognitivna komponenta (odgovor na pitanje *Kakva*

¹⁹⁰ E-mail: s.marija1994@gmail.com

¹⁹¹ E-mail: vzunicpavlovic@gmail.com

sam ja osoba?), afektivna komponenta (stepen pozitivnosti ili negativnosti koji se vezuje za deskriptivne elemente) i evaluativna komponenta (pridavanje sebi određenog nivoa vrednosti). Kao višedimenzionalni konstrukt, slika o sebi podrazumeva različite vidove rasta i razvoja osobe. Takav pristup je veoma značajan sa aspekta kreiranja jasnih intervencija za unapređivanje pojedinačnih dimenzija slike o sebi i celokupne samoprocene, kao i razvijanja punih ličnih potencijala, a samim tim omogućava i prevenciju različitih negativnih razvojnih ishoda povezanih sa lošom i nepovoljnom slikom o sebi.

Nalazi istraživanja pokazuju da je pozitivna slika o sebi veoma važna za mentalno zdravlje i za pozitivan razvoj u periodu adolescencije, jer predstavlja zaštitni faktor kada je reč o javljanju problema u ponašanju (Ybrandt, 2008). U prilog značaju slike o sebi govore nalazi različitih istraživanja u kojima je utvrđena povezanost slike o sebi sa nizom nepovoljnih razvojnih ishoda, kao što su školski neuspeh (Grozdek, Kuterovac-Jagodić i Zarevski, 2007), strah od škole i izloženost nasilju (Brajša-Žganec, Kotrla-Topić i Raboteg-Šarić, 2009), podložnost uticaju vršnjaka (Forko i Lotar, 2012), introvertnost i usamljenost (Jurkin, Nekić i Uzelac, 2016), postojanje predrasuda (Major, Quinton & Schmader, 2002), neadaptivni perfekcionizam (Stroeber & Otto, 2006), anksiozni poremećaji (Buljan-Flander, Štimac i Ćorić-Špoljar, 2013), depresivni poremećaji (Jeremić, Todorović & Vidanović, 2006), poremećaji ishrane (Pokrajac-Bulian, 2000), antisocijalno ponašanje (Cicović-Maslovar, 2015). Još uvek nije sasvim jasno utvrđeno kako nastaje slika o sebi, ali je sigurno da se razvija tokom života. Kako dete raste, spoznaja koju ima o sebi postaje apstraktnija, složenija i kvalitativno drugačija. Međutim, novija istraživanja bihevioralne genetike naglašavaju da se deo razlika u slici o sebi može objasniti genetskim faktorima (Robins, Donnellan, Widman & Conger, 2010), odnosno da su genetski uslovljene individualne razlike povezane sa načinom na koji osoba opaža svoju okolinu, kao i sa načinom na koji osobu percipiraju značajni drugi.

Slika o sebi je i socijalna konstrukcija, što znači da se ona razvija u toku interakcija sa drugima u socijalnoj sredini i da zavisi od socijalnog konteksta. Nezadovoljenje potrebe za prihvatanjem, podrškom, poštovanjem, toplinom iz okoline, negativno utiče na razvoj slike o sebi (Brajša-Žganec, Franc i Raboteg-Šarić, 2000). Što je taj nesklad veći, utoliko se razvoj slike o sebi kreće u negativnijem smeru. Razvoj slike o sebi se odvija pod uticajem kompleksnih interakcija između razvoja kognitivnih kapaciteta i socijalnog iskustva, naročito interakcija za tzv. značajnim drugima (Opačić, 1995). Porodica kao najznačajnija biopsihosocijalna zajednica i kao primarni agens socijalizacije u najvećoj meri utiče na formiranje ličnosti deteta, samim tim i na formiranje slike o sebi. Porodični odnosi i posebno kvalitet emotivnih odnosa, podrška, interesovanje za probleme adolescenta, ohrabrivanje i očekivanja roditelja, stilovi vaspitanja, sistematičnost kažnjavanja i nagrađivanja utiču na usmerenost i svesnost adolescenta o sebi, pozitivno samovrednovanje i razvoj pozitivne slike o sebi (Krstić, 2008). Dakle, roditelji su se pokazali kao krucijalni faktor u razvoju slike o sebi kod dece. Informacije koje adolescent dobija o sebi od značajnih osoba iz svog okruženja, predstavljaju osnovni izvor spoznavanja sebe. Dete od odraslih, posredno ili neposredno, dobija podatke o sebi i prve odgovore na pitanja *Ko sam ja?* i *Šta ja mogu?*. Na temelju povratnih informacija, razvija se predstava o sebi.

Poremećeni porodični odnosi su jedan od najznačajnijih rizičnih faktora, kako u pogledu razvoja celokupne ličnosti deteta, tako i u pogledu razvoja slike o sebi. Ukoliko uzmemo u obzir rezultate istraživanja koji govore o značaju porodice sa zdravim interpersonalnim interakcijama za celokupan psihofizički razvoj deteta, možemo pretpostaviti da se razvoj slike o sebi razlikuje kod adolescenata na institucionalnom smeštaju. Oni uglavnom potiču iz porodica sa poremećenim odnosima i narušenom porodičnom atmosferom, nepotpunih porodica, porodica sa poremećenim vrednostima i neadekvatnim roditeljskim staranjem. Takođe, veliki broj ovih adolescenata od ranog detinjstva iz različitih razloga ostaje bez roditelja, pa svoje sklonište pronalaze u posebno namenjenim ustanovama za decu bez roditeljskog staranja, u kojima ne mogu dobiti svu neophodnu ljubav, podršku i pažnju, kao i stimulacije za razvoj svih potencijala i sposobnosti, bez obzira na sav trud koji stručnjaci zaposleni u ovim ustanovama ulažu. To su svakako faktori koji nepovoljno utiču na samopercepciju i formiranje pozitivnog mišljenja o sebi i svojim osobinama. Cilj ovog rada je utvrđivanje razlika u percepciji i ocenjivanju sebe između adolescenata na smeštaju u ustanovama socijalne zaštite i adolescenata iz opšte populacije.

Metod rada*Uzorak*

Uzorak čini 372 adolescenata oba pola, uzrasta 12-18 godina. Prvi poduzorak čini 45 korisnika na smeštaju u Prihvatilištu za decu, Zavodu za vaspitanje dece i omladine Beograd i tri doma za decu bez roditeljskog staranja na teritoriji grada Beograda (68,9% muškog i 31,1% ženskog pola, uzrast AS = 15,58; SD = 1,80). Drugi poduzorak čini 327 učenika dve osnovne i dve srednje škole (52,6% muškog i 47,4% ženskog pola, uzrast AS = 14,82; SD = 1,28).

Procedure i instrumenti

Nakon dobijanja dozvole od rukovodilaca ustanova i informisanog pristanka od ispitanika, podaci su prikupljeni anketiranjem adolescenata. Učestvovanje adolescenata u istraživanju bilo je anonimno. Za prikupljanje osnovnih podataka primenjen je upitnik o sociodemografskim karakteristikama koji je posebno napravljen za potrebe ovog istraživanja. Za procenu slike o sebi korišćena je Pirs-Harisova skala self-koncepta za decu (Piers-Harris & Herzberg, 2002), namenjena deci i adolescentima uzrasta od sedam do 18 godina. Skala sadrži 60 opisnih rečenica na koje ispitanici odgovaraju sa *Da* ili *Ne*. Skala je podeljena u šest podskala: *Prilagođenost ponašanja*, *Intelektualni i školski status*, *Fizički izgled i osobine*, *Oslobodenost od anksioznosti*, *Popularnost* i *Sreća i zadovoljstvo*. Ukupan skor se izračunava na osnovu ukupnog broja potvrđnih odgovora u upitniku i predstavlja meru ukupnog self-koncepta. Sirovi skorovi podskala dobijaju se sabiranjem svih potvrđnih odgovora na pitanje iz te podskale. Na nivou celokupne skale registrovana je dobra pouzdanost ($\alpha = 0,86$).

Obrada podataka

Podaci su obrađeni u programskom paketu SPSS. Korišćene su mere deskriptivne statistike (minimum, maksimum, aritmetička sredina, standardna devijacija) i mere za proveru značajnosti razlika među grupama (t-test za nezavisne uzorke), uz utvrđivanje pouzdanosti skale (Kronbah-alfa koeficijent pouzdanosti).

Rezultati

U *Tabeli 1* prikazana je deskriptivna statistika skorova na Pirs-Harisovoj skali self-koncepta za decu za celokupni uzorak.

Tabela 1 – Skorovi na Pirs-Harisovoj skali self-koncepta za decu za ceo uzorak

Skale	N	Minimum	Maksimum	AS	SD
Prilagođenost ponašanja	372	0	14	10,33	3,02
Intelektualni i školski status	372	1	16	10,16	3,19
Fizički izgled i osobine	372	0	11	7,37	2,65
Oslobodenost od anksioznosti	372	1	14	9,84	3,03
Popularnost	372	1	17	8,35	2,46
Sreća i zadovoljstvo	372	0	10	8,31	1,96
Ukupan skor	372	6	59	41,70	8,69

U *Tabeli 2* prikazani su rezultati o razlikama u skorovima na podskalama i ukupnom skoru Pirs-Harisove skale self-koncepta za decu između adolescenata na smeštaju u ustanovama socijalne zaštite i njihovih vršnjaka tipičnog razvoja.

Statistički značajne razlike između poduzoraka zabeležene su za skorove na podskalama *Prilagođenost ponašanja* ($t = 2,11$; $df = 370$; $p < 0,05$) i *Sreća i zadovoljstvo* ($t = 3,89$; $df = 370$; $p < 0,01$), kao i za *Ukupan skor* ($t = 2,81$; $df = 370$; $p < 0,05$). Na ostalim podskalama, *Intelektualni i školski status*, *Fizički izgled i osobine*, *Oslobođenost od anksioznosti* i *Popularnost*, adolescenti na smeštaju u ustanovama socijalne zaštite imaju niže skorove u odnosu na adolescente iz opšte populacije, ali te razlike nisu statistički značajne.

Tabela 2 – Razlike između poduzoraka u skorovima na Pirs-Harisovoj skali self-koncepta za decu

Skale	Grupa	N	AS	SD	t	df	p
Prilagođenost ponašanja	Opšta	327	10,45	2,96	2,11	370	0,04
	Na smeštaju	45	9,44	3,36			
Intelektualni i školski status	Opšta	327	10,27	3,16	1,86	370	0,06
	Na smeštaju	45	9,33	3,29			
Fizički izgled i osobine	Opšta	327	7,45	2,63	1,49	370	0,14
	Na smeštaju	45	6,82	2,77			
Oslobođenost od anksioznosti	Opšta	327	9,90	3,03	0,98	370	0,33
	Na smeštaju	45	9,42	3,08			
Popularnost	Opšta	327	8,41	2,47	1,23	370	0,22
	Na smeštaju	45	7,93	2,31			
Sreća i zadovoljstvo	Opšta	327	8,46	1,84	3,90	370	0,00
	Na smeštaju	45	7,27	2,48			
Ukupan skor	Opšta	327	42,17	8,54	2,80	370	0,01
	Na smeštaju	45	38,33	9,13			

Diskusija

Rezultati ovog istraživanja pokazuju da između adolescenata na smeštaju u ustanovama socijalne zaštite i njihovih vršnjaka iz opšte populacije postoje značajne razlike u skorovima na Pirs-Harisovoj skali self-koncepta za decu, koje idu u pravcu negativnije slike o sebi kod adolescenata na institucionalnom tretmanu. Otkrivene su značajne razlike u *Ukupnom skor* koje sugerišu da adolescenti na institucionalnom smeštaju sumnjaju u vlastitu vrednost i negativno ocenjuju sebe u više oblasti funkcionisanja, da ocenjuju sebe kao manje talentovane ili kompetentne u odnosu na vršnjake, da im nedostaje samopouzdanje i da se lako obeshrabre u nastojanju da ostvare neki cilj. Značajne razlike u skorovima ispitanika na podskali *Prilagođenost ponašanja* ukazuju na to da su adolescenti smešteni u ustanove socijalne zaštite svesni da imaju probleme u ponašanju i da percipiraju sebe kao osobu koja prouzrokuje nevolje i nije sposobna da udovolji standardima koje postavljaju roditelji i nastavnici. Između dva poduzorka postoje značajne razlike i u skorovima na podskali *Sreća i zadovoljstvo* koje upućuju na zaključak da su adolescenti na smeštaju u ustanovama socijalne zaštite manje srećni i zadovoljni sobom i vlastitom životnom situacijom. Mada razlike u skorovima na ostalim podskalama nisu statistički značajne, važno je napomenuti da kod adolescenata na institucionalnom smeštaju postoji tendencija da negativnije ocenjuju vlastite intelektualne sposobnosti, fizički izgled, emocionalni status i popularnost u vršnjačkoj grupi.

Dobijeni rezultati su u skladu sa prethodnim istraživanjima u kojima je takođe pronađeno da adolescenti koji su obuhvaćeni sistemom socijalne zaštite ili sistemom pravosuđa imaju negativniju sliku o sebi u odnosu na adolescente iz opšte populacije (Ajduković, Rajhvajn-Bulat i Sladović-Franz, 2008; Majdak i Kamenov, 2009; Jeremić i sar., 2006). Rezultati ovog i drugih sličnih istraživanja

moгу se diskutovati u kontekstu negativnih efekata institucionalizacije i disfunkcionalnih porodičnih odnosa, budući da su to faktori koji u znatnoj meri utiču na formiranje ličnosti, a time i na sliku o sebi. Smatra se da život u ustanovi socijalne zaštite nepovoljno utiče na formiranje slike o sebi. Prethodna istraživanja pokazuju da kod dece koja odrastaju u dečjim domovima postoje znatno veći razvojni rizici nego kod dece koja odrastaju u biološkoj ili hraniteljskoj porodici (Ajduković i sar., 2008). Ovi nalazi govore o važnosti uslova života u institucijama za celokupan psihofizički razvoj, koji, moramo priznati, nisu na zavidnom nivou. Pored toga, institucionalizacija povlači za sobom etiketiranje i stigmatizaciju od strane socijalne sredine. Suočavanje sa različitim oblicima diskriminacije i predrasudama kod stigmatizovane osobe dovodi do pada samopoštovanja i samopouzdanja, odnosno negativnije slike o sebi (Majdak i Kamenov, 2009). Kada socijalna sredina, a pogotovo značajne osobe, stalno reflektuju negativan feedback u pogledu kompetencija, osobina ili sposobnosti adolescenta, dolazi do internalizovanja negativnih stavova koje drugi imaju i stapanja sa etiketom.

Deca i adolescenti na institucionalnom smeštaju imaju slabo razvijene socijalne veštine i malo prijatelja, potiču iz nepotpunih porodica i ne dobijaju dovoljno pažnje i podrške odraslih (Sladović-Franz, 2003, prema Ajduković i sar., 2008). Odrastanje deteta uz jednog roditelja nosi rizik razvojnih i životnih problema. Rizik odrastanja u nepotpunoj porodici dodatno se pojačava u periodu adolescencije, popularno nazvanom periodom *bura i oluja*, od čijeg *srećnog ili nesrećnog* ishoda umnogome zavisi budućnost pojedinca (Jakšić, 2004). Odrastanje u nepotpunoj porodici može biti uzrokovano različitim okolnostima, a na dete i njegov razvoj najnepovoljnije utiče razvod roditelja, odnosno konflikti koji se odvijaju pre, tokom i nakon razvoda. Jedan od najkonzistentnijih rezultata ispitivanja kratkoročnih posledica razvoda braka za decu je njihova loša slika o sebi (Lacković-Grgin, 2000, prema Buljan-Flander i sar., 2013). Već od najranijeg doba deca su svesna emocionalne klime u porodici i mogu osetiti tugu, uznemirenost i nezadovoljstvo, osećanja koja prate narušene partnerske i porodične odnose (Buljan-Flander i sar., 2013). Deca iz nepotpunih porodica imaju niže intelektualne sposobnosti, teškoće u emocionalnom razvoju, povećanu kritičnost i sumnjičavost prema ljudima, smanjenu želju za novinama, aktivnošću i promenama, veću bojažljivost i nesigurnost, smanjenu društvenost i otvorenost, kao i pretežnu usmerenost ka sebi i svom svetu i istovremenom udaljavanju od drugih. Sve su to karakteristike koje, neposredno ili posredno, pogoduju razvoju negativnije slike o sebi. Roditelji su i najraniji modeli koji služe za oblikovanje mišljenja i ponašanja dece. Od ranog detinjstva odvija se proces poistovećivanja sa roditeljima, a to predstavlja značajan deo traženja, formiranja i učvršćivanja identiteta i slike o sebi (Jeremić i sar., 2006).

Empirijski je potvrđeno da atmosfera u roditeljskom domu i roditeljski stil čine ključne faktore razvoja slike i sebi. Kada se govori o roditeljstvu, imaju se u vidu dve njegove dimenzije, to su emocionalnost i kontrola. Emocionalnost se definiše kao dimenzija roditeljskog ponašanja koja se odnosi na emocije prisutne u interakciji sa detetom, a koje se protežu od ljubavi, privrženosti i brige na jednoj strani kontinuumu do odbacivanja, emocionalne hladnoće, nezainteresovanosti i neprijateljstva, na drugoj strani (Buljan-Flander, Dugić i Handabaka, 2015). Postoje dve vrste kontrole, to su: psihološka i bihevioralna. Psihološka kontrola se definiše kao negativan oblik kontrole detetovog ponašanja i odnosi se na kontrolisanje detetovog psihološkog sveta i ne pogoduje razvoju detetove individuacije, dok bihevioralna kontrola uključuje niz roditeljskih postupaka, kao što su postavljanje pravila ponašanja i nadgledanje (Burić, Macuka, Sorić i Vulić-Prtorić, 2008). Istraživanja sa naših prostora pokazuju da je emocionalna toplina u pozitivnoj vezi sa slikom o sebi, dok je kontrola od strane roditelja, naročito od strane oca, u negativnoj korelaciji sa slikom o sebi. Psihološka kontrola majke takođe se pokazala značajnim negativnim prediktorom u objašnjenju detetove slike o sebi (Burić i sar., 2008). Ovaj nalaz se objašnjava činjenicom da nizak nivo kontrole doprinosi razvoju pozitivne slike o sebi jer podrazumeva poruku o poverenju da adolescenti imaju kapaciteta da sami upravljaju svojim životom (Jaređić, Krstić i Stanojević, 2012). Kombinacijom ove dve dimenzije možemo razlikovati četiri stila roditeljstva: autoritarni, permissivni, indiferentni i autoritativni stil. Indiferentno ponašanje roditelja ima najnepovoljniji uticaj na sliku o sebi, dok su otvorena komunikacija između dece i roditelja u porodici, demokratsko odlučivanje i podržavanje emocionalne ekspresije uslovi u kojima se neguje pozitivna slika o sebi (Todorović, 2004). Usled nedostatka pažnje, podrške, topline, podsticaja, pozitivnih kritika razvoj slike o sebi se kreće u negativnom smeru. Urbanc (2000) u svom istraživanju pronalazi da očeve pritužbe, neljubazan način obraćanja i upućivanje grubih reči, upoređivanje sa drugima na štetu deteta, grdnje i nestrpljenje, kao i zaboravljanje onoga što je bitno za dete utiče na formiranje negativne slike o sebi. Takođe,

indiferentan odnos oca prema detetu pogoduje razvoju negativne slike o sebi. Zanemarujući roditeljski stav, bez pozitivnog potkrepljenja, ali i bez zahteva, uspostavljenih pravila i granica u odnosu na adolescenta, je povezan sa lošijom slikom o sebi, uz osećanje bespomoćnosti i pasivnosti (Čiček, 1995, prema Urbanc, 2000). Rezultati istraživanja pokazuju da su deca koja doživljavaju odbacivanje od strane roditelja značajno anksioznija, depresivnija i imaju značajno lošiju sliku o sebi u odnosu na decu koja doživljavaju prihvatanje, manje koriste strategije rešavanja problema, kognitivno restrukturiranje i manje se u stresnim situacijama oslanjaju na podršku porodice (Vulić-Prtorić, 2004).

Zaključak

Na osnovu dobijenih rezultata može se zaključiti da adolescenti na smeštaju u ustanovama socijalne zaštite imaju negativniju sliku o sebi u odnosu na njihove vršnjake iz opšte populacije. Zbog velikog značaja slike o sebi za celokupan razvoj, potrebno je raditi na negovanju i podsticanju razvoja pozitivne slike o sebi. U formiranju slike o sebi važnu ulogu imaju roditelji, ali i tzv. značajni drugi, odnosno vaspitači, nastavnici, vršnjaci i dr., pogotovo kod adolescenata koji žive u ustanovama socijalne zaštite. Značajni drugi mogu doprineti razvoju i negovanju pozitivne slike o sebi uspostavljanjem odnosa punog ljubavi, razumevanja, saradnje i poverenja, upućivanjem pohvala i pozitivnih kritika, kao i pravovremenim reagovanjem koje je prilagođeno adolescentu i usmereno na konkretno ponašanje, a ne na njegovu ličnost i ponašanje uopšte. Pored svakodnevne primene navedenih preporuka, potrebno je organizovati aktivnosti koje će omogućiti adolescentu da bolje upozna sebe i da stekne bolji uvid u vlastite sposobnosti i veštine. Poznavanje sebe je ključno za razvoj slike o sebi, jer se pozitivne osobine ne mogu razvijati ukoliko ih osoba nije svesna. Promenom negativne slike o sebi može se uticati na percepcije vlastitih mogućnosti i potencijala, prilika i viziju o budućnosti adolescenata iz ustanova socijalne zaštite. Navedene preporuke posebno se odnose na stručne radnike u ustanovama socijalne zaštite koji imaju ulogu značajnih drugih u životu institucionalizovanih adolescenata.

Literatura

- Ajduković, M., Rajhvajn-Bulat, L., i Sladović-Franz, B. (2008). Agresivno i prosocijalno ponašanje djece u dječjim domovima. *Ljetopis socijalnog rada*, 15(2), 185-213.
- Brajsa-Žganec, A., Franc, R., i Raboteg-Šarić, Z. (2000). Dimenzije samopoimanja djece u odnosu na opaženu socijalnu podršku iz različitih izvora. *Društvena istraživanja*, 9(5-6), 897-912.
- Brajsa-Žganec, A., Kotrla-Topić, M., i Raboteg-Šarić, Z. (2009). Povezanost individualnih karakteristika učenika sa strahom od škole i izloženosti nasilju od strane vršnjaka u školskom okruženju. *Društvena istraživanja*, 18(4-5), 717-738.
- Buljan-Flander, G., Ćorić-Špoljar, R., i Štimac, D. (2013). Podrška obitelji i prijatelja kao čimbenik prilagodbe djeteta na razvod roditelja. *Klinička psihologija*, 6(1-2), 63-77.
- Buljan-Flander, G., Dugić, S., i Handabaka, I. (2015). Odnos elektroničkog nasilja, samopoštovanja i roditeljskih čimbenika kod adolescenata. *Klinička psihologija*, 8(2), 167-180.
- Burić, I., Macuka, I., Sorić, I., i Vulić-Prtorić, A. (2008). Samopoštovanje u ranoj adolescenciji: važnost uloge roditeljskoga ponašanja i školskoga dostignuća. *Društvena istraživanja*, 17(4-5), 887-906.
- Cicović-Maslovar, J. (2015). *Uloga porodičnog funkcionisanja i samopoimanja u predikciji antisocijalnog ponašanja u adolescenciji*. (Doktorska disertacija). Beograd: Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu.
- Forko, M., i Lotar, M. (2012). Izlaganje adolescenata riziku na nagovor vršnjaka – važnost percepcije sebe i drugih. *Kriminologija i socijalna integracija*, 20(1), 35-47.
- Grozdek, M., Kuterovac-Jagodić, G., i Zarevski, P. (2007). Samopoimanje srednjoškolaca različitog školskog uspjeha. *Suvremena psihologija*, 10(1), 37-53.
- Jakšić, J. (2004). Razlike u intelektualnom, emocionalnom i socijalnom razvoju adolescenta iz potpunih i nepotpunih porodica. *Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Prištini*, 34, 187-199.

- Jaređić, B., Krstić, M., i Stanojević, D. (2012). Povezanost između stilova roditeljstva i samopoštovanja, samoeфикаsnosti i zadovoljstva životom kod adolescenata. *Socijalizacija u uslovima društvene krize*, 34-51.
- Jeremić, V., Todorović, J., i Vidanović, S. (2006). Depresivnost i predstava o sebi adolescenata bez roditeljskog staranja. *Godišnjak za psihologiju*, 4(4-5), 173-188.
- Jurkin, M., Nekić, M., i Uzelac, E. (2016). Uloga samopoštovanja i vršnjačkog pritiska u objašnjenju usamljenosti adolescenata. *Acta Iardetina*, 13(1), 41-63.
- Krnetić, I. (2006). Odnos samopoštovanja i bezuslovnog prihvatanja sebe. *Radovi Filozofskog fakulteta*, Odsjek za psihologiju u Banjoj Luci.
- Krstić, K. (2008). Povezanost pojma o sebi i predstave adolescenata kako ih vide „značajni drugi“. *Psihologija*, 41(4), 539-553.
- Laghi, F., Crea, G., Guerrieri, G., & Baiocco, R. (2006). Slika o sebi i razvoj društvenosti kod adolescenata. *Kateheza*, 28(4), 391-404.
- Lebedina-Manzoni, M., i Lotar, M. (2011). Percepcija sebe kod adolescenata u Hrvatskoj. *Kriminologija i socijalna integracija*, 19(1), 39-50.
- Majdak, M., i Kamenov, Ž. (2009). Odrednice samopoimanja i samopoštovanja maloljetnika društveno neprihvatljivog ponašanja. *Hrvatska revija za rehabilitacijska istraživanja*, 47(2), 58-72.
- Major, B., Quinton, W. J., & Schmader, T. (2002). Attributions to discrimination and self-esteem: Impact of group identification and situational ambiguity. *Journal of Experimental Social Psychology*, 39, 220-231.
- Opačić, G. (1995). *Ličnost u socijalnom ogledalu*. Beograd: Institut za pedagoška istraživanja.
- Piers, E. V., & Herzberg, D. S. (2002). *Piers-Harris 2, Piers-Harris Children's Self-Concept Scale, Second Edition*. Los Angeles, CA: Western Psychological Services.
- Pokrajac-Bulian, A. (2000). *Nezadovoljstvo vlastitim tijelom i teškoće emocionalne prilagodbe kao odrednice nastanka poremećaja hranjenja*. (Doktorska disertacija). Zagreb: Odsjek za psihologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu.
- Robins, R.W., Donnellan, M.B., Widman, K.F., & Conger, R.D. (2010). Evaluating the link between self-esteem and temperament in Mexican origin early adolescents. *Journal of Adolescence*, 33(3), 403-410.
- Stoeber, J., i Otto, K. (2006). Positive Conceptions of Perfectionism: Approaches, Evidence, Challenges. *Personality and Social Psychology Review*, 10(4), 295-319.
- Todorović, J. (2004). Vaspitni stilovi u porodici i stabilnost samopoštovanja adolescenata. *Psihologija*, 37(2), 183-193.
- Urbanc, K. (2000). Adolescentska procjena kvalitete samopoimanja i kvalitete odnosa s roditeljima s obzirom na njihovo iskustvo progonstva i izbjeglištva. *Društvena istraživanja Zagreb*, 10(3), 431-449.
- Vulić-Prtorić, A. (2004). Skala kvalitete obiteljskih interakcija. U: A. Proroković i sar. (Ur.) *Zbirka psihologijskih skala i upitnika* (str. 24-33). Zadar: Sveučilište u Zadru.
- Ybrandt, H. (2008): The relation between self-concept and social functioning in adolescence. *Journal of Adolescence*, 31(1), 1-16.

THE SPECIFICS OF THE SELF-IMAGE OF ADOLESCENTS FROM SOCIAL WELFARE INSTITUTIONS

Marija Stojanović, assistant

University of Belgrade – Faculty of Special Education and Rehabilitation, Belgrade, Serbia

Vesna Žunić-Pavlović, Ph.D., professor

University of Belgrade – Faculty of Special Education and Rehabilitation, Belgrade, Serbia

Abstract: The self-image, as one of the most important psychological constructs, affects the overall development and behavior of an individual since early childhood. The formation of this unique psychological entity is determined by interactions with the significant other people, primarily parents, as primary socialization agent. Having in mind that adolescents from social welfare institutions mostly come from dysfunctional families, it is reasonable to assume that these children will demonstrate specific ways to create and develop their self-image.. Therefore, the main aim of this study is to examine the differences between adolescents from social welfare institutions and adolescents from the general population regarding their self-perception and self-evaluation. The sample consists of 45 adolescents from the social welfare institutions and 327 adolescents from the general population, ages 12-18 years, both sexes. Piers-Harris Children's Self-Concept Scale was used for the assessment of self-concept (Piers-Harris & Herzberg, 2002). The results of this study have demonstrated that adolescents from social welfare institutions have lower scores on each subscale and a lower total score than their peers. Statistically significant differences were found on the scales that measure Behavioral Adjustment ($t = 2,11$; $df = 370$; $p < 0,05$) and Happiness and Satisfaction ($t = 3,89$; $df = 370$; $p < 0,01$), as well as Total Score ($t = 2,802$; $df = 370$; $p < 0,05$). The obtained findings imply the need for implementing additional programs and workshops in social welfare institutions, in order to improve the self-image.

Key words: self-image, self-evaluation, The Piers-Harris Children's Self-Concept Scale.

ФЕНОМЕНОЛОГИЈА И ЕТИОЛОГИЈА МАЛОЛЕТНИЧКЕ ДЕЛИНКВЕНЦИЈЕ

*Јелена Симоновић, дипломирани социолог,
мастер права, студент докторских академских студија права Правног факултета
Универзитета у Нишу¹⁹²*

Апстракт: Малолетничку делинквенцију као негативну друштвену појаву карактерише низ посебних етиолошких и феноменолошких карактеристика које је одвајају од криминалитета пунолетних лица. Издаја се као посебна категорија у оквиру општег криминалитета због специфичности које су везане за биолошке, психо- социјалне, криминално политичке чиниоце, те стога заузима посебно место у правном систему. Делинквентно понашање малолетника подразумева широк опсег разноврсног понашања које се креће од друштвено неприлагођеног до криминалног. За ову појаву су карактеристични и различити називи као што су преступништво, васпитна запуштеност, асоцијалност, хулиганство, друштвена неприлагођеност и у ширем смислу везују се за тежкоће у васпитању, непослушност, скитњу, опијање, бекство од куће. Узроци малолетничке делинквенције се у теорији објашњавају на различите начине при чему се основна карактеристика различитих објашњења основних фактора који доводе до упуштања малолетника у вршење преступа и кривичних дела јесте да се у основи ради о веома сличном посматрању узрока те појаве. Ако делинквенцију посматрамо као социјалну појаву онда са њом повезујемо социјалне чиниоце који доприносе томе да се младе личности не социјализују на прави начин, где се пре свега породица и породични статус доводе у везу са овом појавом. Али како велики број младих живи у тешким материјалним приликама, а не постају сви делинквенти онда према неким схватањима индивидуалне особине детета имају пресудан утицај на упуштање у делинквенцију. Делинквенцију као свеукупност кажњивих понашања треба разликовати од криминалитета који чини укупност кривичних дела.

Кључне речи: малолетници, делинквенција, хулиганство, девијантно понашање, социјализација

УВОД

Данас се у криминолошкој науци све више запажа тенденција издавања криминалитета малолетника из општег криминалитета. Неоспорно је да превенција и сузбијање малолетничке делинквенције има далеко већи значај од сузбијања криминалитета одраслих, посебно ако се има у виду знатно дуже време које је потребно да се малолетни делинквент реинтегрише у друштвену заједницу у односу на пунолетно лице. Ако се посматра развој младих, тада се запажају одређене биолошке и социолошке одлике младости које се рефлектују на начин вршења криминалитета од стране ових особа (Ракочевић, 2007: 171).

Период малолетништва обухвата животно доба до стицања пунолетства што је у односу на наше законске норме узраст до навршених 18 година живота. Малолетне особе се значајно разликују од одраслих лица. Оне су првенствено одраз бројних биолошких, психолошких и социјалних својстава личности у овом узрасту, које су резултат још увек недовршеног развоја и структурације личности малолетника (Ћирић, 2004: 267).

¹⁹² jelena.r.simonovic@gmail.com

У кривичноправном смислу малолетник је лице које је у моменту извршења кривичног дела навршило 14 година, а још није навршило 18 година. При чему се разликују две врсте малолетника:

малађи малолетници- лица узраста од 14-16 година и

старији малолетници- лица узраста од 16 до 18 година.

Ово разликовање малолетника према старосном узрасту има и посебан кривичноправни значај. Према млађим малолетним лицима као учиниоцима кривичних дела могу се примењивати само васпитне мере као специфичне врсте малолетних кривичних санкција и васпитни налози. Према старијим малолетницима као извршиоцима кривичних дела може се поред ових санкција изрећи и посебна врста казне, а то је казна малолетничког затвора под условом да је малолетник довољно душевно развијен да може да схвати значај свог дела и да управља својим поступцима (Јовашевић, 2011: 233).

У психолошком смислу малолетништво одговара периоду адолесценције у коме се одвија сложена интеракција биолошких, психолошких и социјалних фактора. Специфичност малолетничког периода, посебно емоционална, вољно-нагонска и социјална обележја, као и разлике у односу на одрасле, одређују њихов правни и судско- психијатријски аспект. Кривичноправни аспект огледа се у малолетничкој делинквенцији. На криминалитет малолетних лица утичу бројни психолошки, али и социоекономски фактори. У овом делу популације, због честе незрелости или недозрелости на емоционалном и социјалном плану наглашена је и подложност утицајима разних социјално негативних појава као што су алкохол, дроге и проституције. Најчешћи деликти малолетних лица су они који су усмерени против имовине, јавног реда и мира, разбојништва, а у последње време је све више кривичних дела са тешким последицама, као и убистава. Све су чешћа и кривична дела везана за промет наркотика или она која су последица зависности од дрога (Ћирић и Димитријевић, 2009: 111).

ПОЈАМ МАЛОЛЕТНИЧКЕ ДЕЛИНКВЕНЦИЈЕ

Последњу деценију двадесетог века карактерише пораст броја деце извршилаца кривичних дела. Признајући разлике између пунолетних и малолетних учинилаца кривичних дела кривично право у посебну групу издваја прописе о малолетним учиниоцима кривичних дела који чине малолетничко кривично право. У криминолошкој литератури се поред појма криминалитета у кривично правном смислу посебно дефинишу делинквенција и девијантно понашање. Делинквенција је укупност кажњивих радњи на које се као правна санкција надовезује казна. Појам девијантних понашања обухвата криминалитет и делинквенцију, али и све облике неприлагођених индивидуалних понашања која одступају од стандарда (Костић и Ђурић, 1998: 180).

Девијантност је могуће дефинисати као непоступање према скупу норми које прихвата већи број људи у једној заједници или друштву. Међутим ниједно се друштво не може поделити на оне који се придржавају норми и на оне који од њих одступају. Већина чланова одређеног друштва у неком моменту прекрши правила или норме датог друштва (Гиденс, 2001: 125).

Појам малолетничке делинквенције се у оквиру општег криминалитета издваја као посебна категорија због специфичности које су везане за биолошке и психо-социјалне карактеристике као и посебног места које малолетна лица имају у правном систему. Ову појаву карактеришу бројне феноменолошке и етиолошке особености које је одвајају од криминалитета пунолетних лица. Ово, друштвено негативно понашање малолетних лица представља један од најтежих социјалних проблема како на националном, тако и на међународном плану. У литератури се велики број разноврсних понашања почев од неприлагођеног до криминалног могу сврстати под малолетничком делинквенцијом. За означавање ове појаве користе се различити називи као на пример, васпитна запуштеност, преступништво малолетника, друштвена неприлагођеност, хулиганство, морална посрнулоост, антисоцијалност. такође постоје и различити приступи објашњења ове појаве. Постоје два схватања малолетничке делинквенције, уже и шире. За означавање малолетничке делинквенције у ширем смислу користи се назив преступништво

младих. Овај појам обухвата таква девијантна понашања младих одређеног узраста којима се крше легалне норме друштвене средине, као и сваку активност малолетних лица или малолетних група која представљају знатније кршење било које друштвене норме. Уже схватање пак обухвата сва понашања која су као и за пунолетна лица, инкриминисана у кривичним законима као кривична дела (Константиновић Вилић и сар. 2012: 219-220).

Малолетничка делинквенција, према правној дефиницији обухвата само она понашања чија је кажњивост прописана националним законима. У оквиру правног појма можемо разликовати правни појам у ужем и ширем смислу. Правни појам у ужем смислу обухвата само она понашања која су прописана као кривична дела, док шири правни појам подразумева понашања малолетника која су националним законодавствима прописана не само као кривична дела већ и као прекршаји или лакши преступи. Правни појам коригован социолошким у малолетничку делинквенцију укључује и она понашања малолетника која се према међународном праву сматрају недозвољеним, иако их одређено национално законодавство још увек не сматра кажњивим (Ристановић, 2014: 8).

ФЕНОМЕНОЛОГИЈА МАЛОЛЕТНИЧКЕ ДЕЛИНКВЕНЦИЈЕ

У криминолошким студијама се као једно од основних феноменолошких обележја делинквенције деце наводи и стални пораст ове појаве. Сам начин посматрања младих и свих уобичајених одступања од понашања која су својствена одраслој особи, а која често наилазе на осуду или неразумевање околине указује на посебан однос према неприхватљивим облицима понашања младих која се најшире могу дефинисати као девијантна, односно делинквентна у кривичноправном смислу. Ову појаву одликује низ посебних етиолошких и феноменолошких карактеристика (Костић, 2011).

Малолетник припада старосној популацији која је под утицајем интензивних промена које су услов социјализације и социјалног сазревања. Долази до емотивних, физичких и сексуалних промена које се манифестују кроз променљиве облике расположења. Управо због тога малолетници спадају у најризичније групе склоне делинквентном понашању, а посебно насилништву (Бошковић, 2012: 231). Агресивно понашање малолетници често испољавају према члановима породице. Незадовољни оним што им се пружа у породици они испољавају револт кроз вршење крађа у породици, али и наношењем телесних повреда или убистава. Посебан облик насиља представља вршњачко насиље. У порасту је и криминалитет малолетника који су удружени у групе или банде (Константиновић Вилић и сар. 2012: 225).

Малолетничке банде представљају посебан вид преступничког понашања, који је карактеристичан по специфичном систему вредности и подкултуре који их издвајају и доводе у сукоб са општедруштвеним вредностима и нормама. Одликује их реализација индивидуалних циљева кроз групу и колективно понашање. Чланови се примају у групу уколико су спремни да прихвате посебна правила понашања и системе вредности делинквентне групе (Бошковић, 2012: 233).

Главно феноменолошко обележје малолетничке делинквенције састоји се у доминацији кривичних дела против имовине. Учесталост крађа у укупном криминалитету малолетних лица најлакше се може објаснити једноставношћу начина извршења и мотивације тог криминалног чина (Сингер и сар. 2002: 155). Сва досадашња истраживања показују да малолетници чешће врше кривична дела против имовине него било која друга. Поред имовинског учестили су и други облици криминалног понашања као што су утеривање дугова, препродаја доге, трговина оружјем.

ЕТИОЛОШКЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ МАЛОЛЕТНИЧКЕ ДЕЛИНКВЕНЦИЈЕ

Етиологија малолетничке делинквенције сагледава се у оквиру етиологије криминалитета уопште. С обзиром на то да се ради о криминалитету који се по својим специфичним карактеристикама разликује од криминалитета пунолетних лица, потребно је указати на специфичности везане за деловање појединих криминогених фактора, при чему је етиологију малолетничке делинквенције, као и етиологију криминалитета одраслих могуће објаснити узајамним деловањем фактора социјалне средине и фактора везаних за личност. Од социјалних фактора највећи утицај на јављање малолетничке делинквенције има деградирана или дефицијентна породица (Константиновић Вилић и сар. 2012: 226). Непотпуна породица је узрок слабе развијености осећаја трајног односа између деце и родитеља. Као последица јавља се непотпуна социјализација детета. У одсуству једног родитеља јавља се емоционална дефицијентност породичне структуре. Дете губи објекат идентификације, који је најважнији за формирање карактера, што је уједно и један од узрока делинквентног понашања деце и омладине (Костић, 1995: 141).

Дефицијентна породица најчешће услед развода брака доводи до одређених промена у личности малолетника, изазива фрустрираност и осећај одбачености и усамљености што може да резултира деструктивним и делинквентним понашањем. Деградирана породица се одликује лошим породичним односима између родитеља и деце. То је тип породице у којој постоје стални сукоби, свађе, као и психичко и физичко насиље. У оваквој породици је деци угрожена социјализација и социјална адаптација па се лако може јавити криминално и делинквентно понашање. Оваква породица деци пружа негативне узор, па се код њих јављају негативне личне особине. Посебно негативан утицај на децу има алкохолизам родитеља, првенствено оца (Константиновић Вилић и Николић Ристановић, 2014:49).

У многим истраживањима се као значајан значајан фактор малолетничке делинквенције истичу неповољне материјално- економске прилике. Ниски приходи, сиромаштво и немогућност задовољења основних потреба условљавају вршење кривичних дела, посебно имовинских. Међутим нека нова истраживања указују на нову генерацију малолетних делинквената који потичу из имућних породица. Такође се као значајан фактор у појави малолетничке делинквенције јавља неуспех у школи, пре свега због преобимности градива, незаинтересованости за учење, незанимљивог наставног садржаја као и начина излагања тог садржаја (Константиновић Вилић и сар. 2012: 227).

Један од битнијих фактора који се одражава на развој, формирање и зрелост личности је слободно време, које у одсуству позитивних садржаја прелази у разне облике девијантног и делинквентног садржаја. У стицају неповољних околности да се избегну отуђеност и досада, у групној идентификацији долази до формирања колективних гангова односно малолетничких банди које одликује деструктивно понашање. У прилог томе наводе се бројни аргументи, као на пример тај да је делинквентност младих један од облика игре и превазилажења досаде (Бошковић, 2012: 239).

Значајна је и социјализација током адолесценције која представља процес уласка појединца у свет одраслих. Она је у уској вези са школом, а то је утицај вршњачке групе. Група вршњака утиче на то које ће вредности настојати да оствари. Негативна улога деце истог узраста се огледа у њиховом великом утицају на развијање делинквентног понашања. Оно што је веома битно код социјализације унутар групе вршњака је то да се она одвија по правилима о микрогрупама. У свакој групи постоји вођа, који то јесте, зато што поседује одређене особине везане за вредности, као што су: физичка привлачност, спортске и интелектуалне способности и духовитост. Утицај ових група често је јачи од родитељског, што може да вуче и у странутицу.

Поред већ набројаних фактора, средства масовних комуникација на специфичан начин помажу социјализацију. То су средства која служе за пренос информација попут штампе, радио-

телевизије и интернета. Један од разлога све већег утицаја средстава масовних комуникација јесте тај што је модел који је дат телевизијском, односно филмском сликом много богатији детаљима, конкретнији и јаснији, па је самим тим лакши за подражавање него вербална упутства како се треба понашати.¹⁹³ Утицај средстава масовних комуникација на малолетничку делинквенцију је присутнији него код одраслих и то пре свега због узрасне и психофизичке структуре младог човека који је у фази развоја и стицања навика као и периода идентификације са позитивним и негативним узорима. Други битан фактор је идентификација и опонашање медијских модела (Бошковић, 2012: 239).

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Криминалитет као основни проблем савременог друштва уједно је и најтежи облик угрожавања квалитета човековог живота. Посебну улогу у укупном криминалитету има малолетнички криминалитет или малолетничка делинквенција. Криминолошка истраживања његове феноменологије и етиологије потврђују сазнања да је криминалитет у рапидном порасту, посебно у другој половини прошлог века и још већи пораст малолетничке делинквенције као и пораст рецидивизма, а посебно код малолетних лица. Свако савремено друштво поклања важност криминалитету младих. То је сегмент становништва који ће преузети одговорност за будући развитак друштвене заједнице и није све једно какве су особености, склоности и опредељења тог дела популације. Друштвени проблеми и тешкоће изазивају јављање девијација и преступничког понашања код младих. Малолетна лица због својих психосоцијалних особености уживају посебан кривично- правни статус. Циљеви које друштво настоји да постигне сузбијањем малолетничког криминалитета односе се првенствено на васпитање, односно на преваспитање и обезбеђење услова за правилан развој малолетника. Зато и реаговање на криминалитет и делинквенцију малолетника подразумева примену неопходног минимума елемената принуде или ограничења слободе. Реакција друштва је пре свега усмерена на мере помоћи, бриге, надзора и одстрањивање свега што би могло да представља сметњу за нормално друштвено прилагођавање малолетника и његов развој.

Пошто се ради о изузетно осетљивој категорији учиниоца кривичних дела и преступа, друштвена реакција је на овај облик криминалитета је у знатној мери блажа него према пунолетним учиниоцима кривичних дела. На малолетнички криминалитет и делинквенцију се реагује пре свега васпитним мерама и само изузетно казном малолетничког затвора. Смисао примене ових мера јесте да се малолетнику обезбеди васпитање односно преваспитање такозвана ресоцијализација уз што мање елемената принуде.

Међутим неопходно је поставити питање како деловати пре него што малолетника региструје центар за социјални рад, полиција или суд. Ако се појава делинквентног понашања може приписати породици, школи, као и широј социјалној средини онда би се сва пажња требала усмерити на ове сегменте који су заслужни за формирање карактера и личности малолетника. Посебна пажња би требало бити усмерена на школу и школску средину и да се у оквиру ових институција поради на очувању стабилних односа унутар породице и вршњачких група, као и подстицати разумевање и међусобно поштовање у оквиру примарних друштвених група. У оквиру шире социјалне средине под којом подразумевамо пре свега утицај медија који имају на неоформљене личности требало би цензурисати одређене телевизијске и новинске садржаје који негативно утичу на формирање личности и преузимање модела понашања и то како код дела мушке, тако и дела женске популације малолетних лица. Све облике девијантног понашања није могуће искоренити јер људи своје назадовољство исказују разним девијацијама, те стога неки облици девијантности служе као упозорење на одређене друштвене проблеме.

¹⁹³ <https://www.google.rs/#q=socijalizacija>

ЛИТЕРАТУРА

- Бошковић, М., (2012) *Криминологија*, Нови Сад, Правни факултет.
- Gidens E., (2001) *Sociologija*, Podgorica, CID.
- Јовашевић, Д., (2011) *Кривично право општи део*, Ниш, Правни факултет.
- Константиновић Вилић, С., Николић Ристановић, В., Костић, М., (2012) *Криминологија*, Ниш, Правни факултет.
- Константиновић Вилић, С., Николић Ристановић, В., (2014) Феноменолошке и етиолошке карактеристике малолетничког криминалитета, *Малолетничка делинквенција у свету и Србији-трендови и друштвени одговори*, Београд, Издавачко- графичко предузеће „Прометеј“.
- Костић, М., (1995) Девијантно понашање деце као последица претрпљене виктимизације, *Социјална мисао*, Београд, Социјална мисао.
- Костић, М., (2011) Личност малолетног делинквента- криминолошка обележја, *Теме*, Ниш, Универзитет у Нишу.
- Костић, М., Ђурић, С., (1998) Истраживање социјално- економских особина делинквенције деце, *Економика*, Ниш, Економски факултет.
- Николић Ристановић, В., (2014) Одређење појма и његове консеквенце: криминалитет малолетника или малолетничка делинквенција?, *Малолетничка делинквенција у свету и Србији-трендови и друштвени одговори*, Београд, Издавачко- графичко предузеће „Прометеј“.
- Ракочевић, V., (2007) *Kriminologija*, Podgorica, Pravni fakultet i Fakultet političkih nauka.
- Singer, M., Kovčo Vukadin, I., Čajner Mraović, I., (2002) *Kriminologija*, Zagreb, Nakladni Zavod Globus.
- Ћирић, З., (2004) *Основи судске психијатрије*, Ниш, Бона фидес.
- Ћирић, З., Димитријевић, Б., (2009) *Основи судске психијатрије и психологије*, Ниш, Студентски културни центар.
- <https://www.google.rs/#q=socijalizacija>

PHENOMENOLOGY AND ETHOLOGY OF MALOLETICAL DELINKVENCIES

Abstract: *Juvenile delinquency, as a negative social phenomenon, is characterised by an array of separate ethnooogical and phenomenological features which separate it from criminality of adults. It is separated as a special category within general criminality due to specific features related to biological, psycho-social, criminal political factors and therefore takes a special place in the legal system. Delinquent behaviour of juveniles presupposes a wide range of miscellaneous behaviour ranging from socially unadusted to criminal one. This phenomenon is also characterised by different names such as delinquency, educational neglect, antisoacial behaviour, hooliganism, social unadjustable status and, in a wider sense, difficulties in education, upbringing, disobedience, loitering, drunkenness, running away from home. Causes of juvenile delinquency are in theory explained in different ways in which the basic characteristic of different explanations regarding basic factors causing juveniles to commit offences and crimes is that basically causes of that phenomenon are similarly observed. If we view delinquency as a social phenomenon, then we connect it to the social factors which contribute to the fact that young people do not socialise in the proper way, where, above all, family and family status are related to this phenomenon. However, as a large number of young people live in difficult financial conditions, but not all of them become delinquents, then, in accordance with some views, child's individual features have a crucial impact on starting with delinquency. Delinquency as a total of punishable ways of behaviour should be differentiated from criminality which makes the total of crimes.*

Key words: *juveniles, delinquency, hooliganism, deviant behaviour, socialisation.*

PRIVATNA SIGURNOST IZ UGLA ZATVORSKOG SISTEMA

Prof.dr.Husein Ljeljak¹⁹⁴
Univerzitet modernih znanosti CKM u Mostaru
Departman sigurnosnih studija

Mr Ramo Omeragić
Uskoplje

Danilo Mrković, MA
Univerzitet modernih znanosti CKM u Mostaru

Apstrakt: Na globalnom nivou, privatni sektor sigurnosti doživljava ubrzanu ekspanziju, koju prati zakonodavac i njegova uređivačka politika. Kada je pravni okvir regulisan na pravi način, privatni sektor može dati vrijedan doprinos sigurnosti uopšte. Savremena društva kada je u pitanju kažnjavanje prestupnika sve više teže privatizaciji ustanova za izvršenje krivičnih sankcija, kao i državnim i nedržavnim mehanizmima kontrole. U radu ćemo ukazati na prednosti i nedostatke penološkog podsistema sigurnosti pod ingerencijom privatnog sektora sigurnosti, kao jedno anticipirano rješenje problema sa kojima se susreće ministarstvo pravde, a u vezi sa organizacijom, funkcijom i pravnim okvirom zatvorskog sistema, odnosno rada kazneno – popravnih ustanova.

Ključne riječi: privatna sigurnost, zatvori, država, zatvorski sistem.

Pojam i karakteristike sigurnosti

Sigurnost je nastala kada i objekat koji se nalazi u žiži njenih djelatnosti, tj. postankom živog svijeta, odnosno čovjeka. Svako živo biće ima svoju osnovnu preokupaciju, a to je kako opstati, kako preživjeti, razvijati se i obezbijediti nastavak svoje vrste. Tek mnogo hiljada godina kasnije, sigurnost se proširila na sigurnost cjelokupne društvene zajednice.¹⁹⁵

U različitim modalitetima sigurnost se javlja u organizovanim društvima, prije svega državama. Mada se pojam „sigurnost“ mijenjao tokom duge istorije države, zadržao je suštinske odrednice sopstvenog sadržaja i značenja.¹⁹⁶ Da bi dileme u radu bile izbjegnute, pojam sigurnost biće terminološki određen i razgraničen u odnosu na slične koncepte.

Poštujući brojne autore i njihov pristup izučavanju bezbjednosnih pojava, koji su uspostavili, više ili manje korektna terminološka određenja, kao najprihvatljivije čini se određenje dato u Vojnom leksikonu u kojem nalazimo sljedeći zapis: „...sigurnost se može definisati kao stanje, organizacija i funkcija.“¹⁹⁷ Sigurnost kao stanje predstavlja zaštićenost nekog dobra, vrijednosti, tekovine društva¹⁹⁸. Kao mehanizam zaštite, sigurnost ima različite oblike organizacionih formi i obilježja, zasnovanih i regulisanih ustavnim i drugim zakonskim aktima ili odlukama političke vlasti. Kao funkcija –

¹⁹⁴ huseinljeljak@hotmail.com

¹⁹⁵ Bobić A. Bezbednost ustanova za izvršenje krivičnih sankcija, Zbornik radova „Razvoj sistema bezbjednosti i zaštite korporacija“, 2011, str. 278

¹⁹⁶ Milošević N., Milojević S., Osnovi metodologije bezbednosnih nauka, Policijska akademija, Beograd, 2001, str.19

¹⁹⁷ Ibid str.20

¹⁹⁸ Ljeljak, H. Bubalo, S. (2018). Menadžment privatne sigurnosti. CMZ. str.25.

sigurnost je neodvojivi atribut države i podrazumijeva poslove sigurnosti, usmjerenih ka zaštiti državnih vrijednosti, bez obzira na društveno uređenje, politički sistem ili oblik vlasti. Funkcija sigurnosti i organizacija sigurnosti čine sistem sigurnosti.¹⁹⁹

Sigurnost je nekada predstavljala ekskluzivitet u rukama države. Detaljnije, o sigurnosti su odlučivali isključivo državni institucionalno politički organi iz domena zakonodavne, izvršne i sudske vlasti. Naravno, na našim prostorima partija je bila nezaobilazna.²⁰⁰ Višedecenijsko totalitarno i jednopartijsko društvo gdje je etablirano jednoulje ostavilo za sobom mnoštvo posljedica i navika koje su na ovom području društvene samozaštite neprihvatljive za evropske standarde.²⁰¹ Država i njeni organi imali su monopol nad pružanjem bezbjednosnih usluga. Međutim, kraj XX vijeka obilježen je globalnim promjenama koje su imale direktan uticaj na sigurnost država, koje su sa druge strane doprinijele procesu prenošenja tradicionalnih ovlašćenja, kojima su prethodno raspolagali isključivo državni organi, na privatni sektor. Dakle, prenos državnih funkcija na privatni sektor prisutan je u svim poljima državne aktivnosti, uključujući i one gdje su nacionalne države nekada držale monopol.²⁰² Privatizacija sigurnosti je u moderno vrijeme široko prihvaćena pojava, više nego u bilo kojem ranijem periodu u istoriji moderne nacionalne države. Pod privatizacijom uopšte podrazumijeva se transfer vlasništva, ili poslova, sa države na privatni entitet.²⁰³

Teorijski, model pružanja bezbjednosnih usluga u privatnom aranžmanu omogućava državama i javnim institucijama da povećaju efikasnost, koncentrišući se pritom na najznačajnije poslove, dok odgovornost za izvršavanje manje značajnih poslova prenose na privatni sektor sigurnosti.²⁰⁴ Dakle, poslije gotovo 400 godina, država i njene institucije ne pojavljuju se više kao ekskluzivni subjekti, odnosno provajderi bezbjednosnih usluga koji se staraju o spoljnoj i unutrašnjoj sigurnosti svojih građana.²⁰⁵ Privatni sektor sigurnosti, odnosno privatnu sigurnost možemo okarakterisati kao plansku i organizovanu samostalnu ili zajedničku djelatnost i funkciju pojedinaca, organizacija, privatnih ili profesionalnih agencija, usmjerenih na sopstvenu zaštitu ili zaštitu drugih, kao i zaštitu odgovarajućih lica, prostora, objekata, poslovanja ili djelatnosti, koje nisu pokrivene ekskluzivnom zaštitom državnih organa.²⁰⁶

Međutim, bez obzira na nadležnost države i njenih ministarstava nad pojedinim poslovima od državnog interesa, analizirajući iskustva i praksu u razvijenijim zemljama, za očekivati je djelimičan prenos nadležnosti sa državnih na privatne subjekte sigurnosti u budućnosti. Jedno od područja koje će biti zahvaćeno pomenutim transferom, odnosno državnih institucija su i ustanove za izvršenje krivičnih sankcija, tj. kazneno – popravne institucije i njihovo funkcionisanje u okviru nadležnosti Ministarstva pravde.

Privatna sigurnost u okviru zatvorskih ustanova

Institucije odgovorne za organizaciju i funkcionisanje djelatnosti zatvorskog sistema u različitim državama svijeta, suočavaju se sa manje više sličnim problemima, uvažavajući specifičnosti nacionalnih zakona i aktuelnih društvenih prilika. Iz navedenih statističkih podataka da se zaključiti da

¹⁹⁹ Ibid str.20

²⁰⁰ Zbornik radova, Korporativna bezbjednost – rizici, prijetnje i mjere zaštite, Fakultet za bezbjednost i zaštitu, Banjaluka, 2010., str.185

²⁰¹ Bobić A., Bezbednost ustanova za izvršenje krivičnih sankcija, Zbornik radova „Razvoj sistema bezbjednosti i zaštite korporacija“, 2011, str. 273

²⁰² Časopis Ministarstva unutrašnjih poslova Republike Srpske br. 1/09, Bezbjednost – Policija – Građani, Visoka škola unutrašnjih poslova, Banjaluka 2009, str.37.

²⁰³ Ibid str.37

²⁰⁴ Ibid str.38

²⁰⁵ Ibid str.38

²⁰⁶ Ibid str.39

je preopterećenje zatvorskih ustanova jedan od gorućih problema, što znači da mnogi zatvori nemaju smještajne kapacitete da prime pravosnažno osuđena lica na izdržavanje kazne zatvora, odnosno lica koja čekaju suđenje ili presudu suda.

Kako vrijeme prolazi, problem prepunjenosti zatvora je sve izraženiji i generiše sekundarne probleme kao što su: formiranje bandi i neformalnih grupa osuđenika, porast nasilja u zatvorima, seksualni napadi, veća mogućnost bijega ili pokušaja bijega, napadi na osoblje zatvora, problemi u vezi sa pružanjem zdravstvenih usluga i realizacija rehabilitacionih i prevaspitnih programa sa osuđenima, reketiranje, slabljenje formalnog i jačanje neformalnog sistema i sl. Navedeno čini upravljanje zatvorima ekstremno teškim i drastično povećavaju stopu povratništva krivičnim djelima nakon izdržavanja kazne zatvora.

Mnogi zatvori dizajnirani su i izgrađeni u ne tako bliskoj prošlosti, tako da su njihovi kapaciteti za prihvatanje osuđenika jedno vrijeme mogli da odgovore potrebama društva, međutim ne može se očekivati ni od jednog sistema da bude univerzalno primjenjivo rješenje za sva vremena. Situaciju dodatno pogoršava nedovoljan broj zatvorskog personala u odnosu na broj osuđenih lica, odnosno kadra na svim nivoima menadžmenta, zatim loš dizajn i strukturno rješenje mnogih zatvora, naročito onih koji su građeni u dalekoj prošlosti, a od kojih se očekuje da adekvatno odgovore na trenutne probleme i izazove.²⁰⁷

Suočeni sa navedenim preprekama i ograničenim budžetom Ministarstva pravde, neke države, odnosno nadležni organi, kao jedno od mogućih rješenja prepoznato je u privatizaciji²⁰⁸ zatvora. Ovu strategiju su usvojile mnoge vlade širom svijeta kao odgovor na trend porasta broja zatvorenika i nedostatak finansijskih sredstava. Privatizacija je postala uobičajena tema u vladajućim krugovima osamdesetih godina prošlog vijeka jer su politički lideri isticali prednosti slobodnog tržišta u odnosu na rasipanje novčanih sredstava javnih fondova.²⁰⁹ Argumenti koji su išli u prilog privatizaciji bili su da uvođenje profita podstiče, a konkurencija donosi kvalitetnije usluge po manjoj cijeni koštanja, odnosno cost-benefit odnos. Ovakvo rezonovanje zasnovano je na ekonomskoj teoriji da tržišni sistem do krajnosti uvećava efikasnost upotrebe resursa.

Dok privatni biznis funkcioniše po zakonu tržišta, vlade većine zemalja troše i pune svoje fondove kroz planirano ubiranje poreza i raspodjelu novčanih sredstava budžetskim korisnicima. Vlada je ta koja odlučuje o visini poreza kojeg ubire od građana i kako će ta sredstva biti upotrijebljena. Zakoni ponude i potražnje imaju mali broj dodirnih tačaka sa vladinim odlukama u vezi sa raspodjelom tih sredstava. Manje efikasna vlada može sebi da dozvoli luksuz da tokom mandata funkcioniše uz neadekvatnu raspodjelu sredstava, dok neefikasna ili loše vođena kompanija u uslovima konkurentnog tržišta ne bi mogla da opstane. Vladajuća struktura može planirano da poveća troškove i po potrebi ih „zabetonira“, dok će konkurencija pokušati da izoluje probleme i smanji greške, a time i gubitke. Javne institucije finansiraju se iz budžeta. Državni organi i institucije koje ne utroše sva sredstva iz svoga budžeta, mogu očekivati redukciju budžetskih sredstava u narednoj godini. U drugu ruku, ukoliko državni organi potroše sva sredstva predviđena budžetom, onda postoje realne šanse za povećanje budžetskih sredstava za narednu godinu.

²⁰⁷ www.iss.co.za, str.1,

²⁰⁸ Termin ima više značenja. Jedno od značenja je prodaja državnih dobara privatnom sektoru. Kao primjer toga je prodaja poslovanja koje je u nadležnosti države, npr. avio-prevoz, privatnoj kompaniji koja dalje upravlja tom djelatnošću s ciljem sticanja profita. Privatizacija se može odnositi i na proces uključenja privatnog sektora, kako profitnih tako i neprofitnih organizacija, u poslove koji su do tada bili u nadležnosti države, a za račun odnosno interes države. Npr. vlada donosi odluku o zbrinjavanju beskućnika i u sklopu toga unajmljuju kompaniju za sprovođenje treninga za zapošljavanje, takođe alociraju novčana sredstva prema humanitarnim fondovima za realizaciju programa odvikavanja od upotrebe narkotika i programa resocijalizacije. Na ovaj način, kombinovano angažovanje vlade, privatnog sektora i neprofitnih organizacija omogućava zadovoljavanje javnih potreba.

²⁰⁹ Još davne 1940. godine, američki predsjednik Woodrow Wilson je izjavio, „Postoje veoma slabi naponi da se od Vlade SAD napravi efikasna organizacija kao što bi jedna uspješna poslovna organizacija trebala biti.”

Državne institucije nerijetko nastoje da po svaku cijenu potroše planirana budžetska sredstva finansiranjem različitih projekata kako bi izbjegle da naredne godine njihov budžet bude umanjen. Ovaj fenomen naročito je primjetan krajem kalendarske godine, kada se pokaže koliko iznose neiskorišćena sredstva u budžetu. Na ovaj način se birokrate nagrađuju za broj i obim programa koje donose i usvajaju, ali ne i za rezultate svoga rada. Uspjeh budućeg poslovanja, zavisi od sposobnosti poslovnog subjekta da predvidi i adekvatno odreaguje na zahtjeve društva, odnosno da udovolji navedenim zahtjevima po cijeni koju je društvena zajednica voljna da plati. Kompanija, koja ne uspije u tome, ne koristi adekvatno svoje resurse i ne opstaje u poslovanju, odnosno na tržištu. Intencija mnogih privatizacionih programa jeste da postignu isti nivo odgovornosti, pouzdanosti i stepen korisnog dejstva i kada pružaju usluge organima državne uprave.

Baš kao što termin privatizacija generalno ima više značenja, tako se i privatizacija zatvora može odnositi na više različitih tipova angažovanja privatnog sektora. O bilo kojem tipu da je riječ, generalno država plaća troškove utamničenja, dok privatni sektor pruža različite vrste bezbjednosnih usluga državnom sektoru. Najograničenija vrsta privatizacije ogleda se u formi potpisivanja ugovora, koji podrazumijeva da se privatni entitet unajmljuje zbog pružanja određenih usluga. Zatvorski sistem također može, potpisivanjem ugovora sa privatnim sektorom, da obezbijedi pomoćne usluge kao što su „catering“ (dostava hrane), zdravstvenu zaštitu, vešeraj, domarske usluge i sl. Nerijetko državni organi unajmljuju privatne firme za obavljanje perifernih usluga, odnosno pomoćnih poslova. Privatni sektor se takođe može unajmiti za pružanje usluga rehabilitacije i resocijalizacije, poput programa odvikavanja od uživanja opojnih droga i drugih psihotropnih supstanci ili poslovni treninzi koji predstavljaju dopunu aktivnosti predoslobađajućeg programa. U određenim slučajevima navedene usluge mogu da pruže neprofitne, odnosno nevladine organizacije (NGO).

Naredni nivo privatizacije podrazumijeva unajmljivanje privatnih entiteta sa ciljem pružanja usluga bezbjednosnog menadžmenta kao što su upravljanje, administracija i služba obezbjeđenja. Poput određenih banaka i drugih finansijskih institucija koje unajmljuju bezbjednosne agencije da obezbjeđuju njihovu imovinu, državne vlasti mogu ugovorno da obavežu određenu agenciju da iste ili slične poslove sprovodi u ustanovama za izvršenje krivičnih sankcija. Operativna privatizacija se odnosi na privatni subjekt koji je ugovorom obavezan da upravlja čitavim zatvorskim kompleksom, odnosno svim djelatnostima u njemu, kako perifernim tako i osnovnim. Pritom su vlada i državni organi i dalje nadležni za politiku zatvorskog sistema. Od vlade se očekuje da sprovodi nadzor i kontrolu ugovornog obveznika - kontraktora²¹⁰, a što se tiče svakodnevnih poslova, djelatnosti i upravljanja zatvorom, oni pripadaju djelokrugu rada privatnog subjekta, davaoca bezbjednosnih usluga.

Privatne firme mogu biti angažovane kako za konstruisanje, tako i za izgradnju zatvorskih objekata. Gradnja zatvorskog kompleksa je veliki i značajan poduhvat, i vlada raspisivanjem tendera najčešće značajan dio poslova delegira na privatne kompanije. U alternativnom slučaju, vlada može da ugovorom obaveže jednu građevinsku firmu koja će riješiti arhitekturu i dizajn zatvora, upravljati i koordinisati aktivnostima podizvođača radova i potpuno nadgledati realizaciju projekta. Prednost ovog tipa privatizacije ogleda se u tome što privatni kontraktori imaju manji broj „kočionih mehanizama“ poput birokratije kada unajmljuju podizvođače radova, što u krajnjem slučaju olakšava različite vrste nabavki i čini ih bržim, a time i jeftinijim. Država se tom prilikom pojavljuje samo prilikom pregovaranja i ugovaranja naknade primarnom kontraktoru, dok su sve ostale obaveze, koordinacione aktivnosti i odgovornost prepuštene glavnom kontraktoru i ostalim privatnim firmama - podizvođačima radova.

Pored gradnje i dizajniranja novog zatvora, privatne firme mogu da finansiraju cjelokupan projekat izgradnje zatvora. To u suštini znači da privatne firme realizuju kompletan projekat finansirajući se iz vlastitih sredstava, da bi nakon realizacije iznajmili ustanovu vladi, ministarstvu ili vladinom državnom organu.

²¹⁰ Kontraktor (eng. contractor), subjekt koji je ugovorom obavezan za pružanje određenih usluga ili izvođenje radova.

Vladajućoj strukturi, čija su budžetska sredstva često ograničena i namjenska, ponekad više odgovara da plaća godišnju rentu za određenu ustanovu nego da izdvaja novac za kupovinu datog. U tom slučaju, država se ne javlja kao vlasnik ustanove, nego samo kao korisnik. Prije detaljnijeg razmatranja teme, trebalo bi razjasniti dilemu potpune privatizacije, odnosno pitanja da li potpuno privatizovana zatvorska ustanova smije ili ne smije da postoji. Za razliku od avio-prevoza, zatvorska služba ne smije u potpunosti biti predata u ruke privatnog sektora sigurnosti. Vladavinu prava i poštovanje zakonskih i podzakonskih akata trebalo bi da obezbijedi državni sektor jer za to snosi i odgovornost, i to je nešto što se ne može potpuno ustupiti privatnom sektoru. Kazneno-popravne institucije nalaze se u nadležnosti Ministarstva pravde, te na taj način vlada obezbjeđuje i štiti vladavinu prava. Prema tome, privatizacija zatvora ne podrazumijeva potpun transfer pripadajućih službi, resursa i objekata privatnom sektoru.

Najveći stepen delegiranja aktivnosti na privatni sektor u okviru podsistema sigurnosti, kojeg čine kazneno-popravne institucije predstavljalo bi ugovorno obavezivanje privatnog subjekta od strane države za dizajniranje, izgradnju, finansiranje realizacije projekta i menadžment. Zagovornici navedenog tipa privatizacije koriste termin „ugovorno upravljani zatvori“ jer potpuno privatizovani zatvori ne bi trebalo da postoje, te bi u pogledu terminološkog određenja i teorijskog razgraničenja trebalo biti pažljiv, bez obzira na teorijski pristup autora koji se bave ovom problematikom. Tim prije jer odgovornost za funkcionisanje zatvorskih ustanova snosi država i ona ne može i ne bi trebalo da bude delegirana na privatni subjekat.

Argumenti „za“ i „protiv“ privatnih zatvora se lako mogu deformisati u odnosu na političke ili poslovne interese odlučilaca, odnosno aktera. Određene argumente uopšte ne bi trebalo uzimati u razmatranje, dok je druge potrebno razmotriti u kontekstu interesa onih koji ih ističu. Debata u vezi sa privatnim zatvorima u centar razmatranja stavlja deset primarnih pitanja:

- Svrsishodnost,
- Cijena,
- Kvalitet,
- Kvantitet,
- Fleksibilnost,
- Sigurnost,
- Odgovornost,
- Nadležnost,
- Korupcija i
- Zavisnost.

Svrsishodnost

Argumenti koji se tiču svrsishodnosti privatnih zatvora su utemeljeni na shvatanju da samo država ima legitimno pravo da kažnjava svoje građane. Vladavina prava se smatra elementarnom dužnošću vlade i izvorom njenog legitimiteta i autoriteta, bez čega država prestaje da postoji. Kontraargument bi bio da država ima mandat da omogući da vladavina prava prevlada, što međutim ne znači da država mora da bude isključivi provajder usluga. Dakle, obaveza države nije da omogući sve vrste usluga, nego da se pobrine da se one primijene.

Jedna stvar je uvjerenje da samo država ima pravo da utamniči nekoga, a sasvim drugu stvar predstavlja uvjerenje da samo država može da upravlja zatvorom pravično, humano, djelotvorno i na ekonomičan način. Prevažodno jer pojam izvršenja krivičnih sankcija obuhvata pozitivne propise jedne države, kojima je regulisan način njihovog izvršenja, druge pravne propise koji se odnose na osuđena lica, metode, sredstva i mjere koje obuhvata sistem u cilju readaptacije ili resocijalizacije učinilaca krivičnih djela. Prvo uvjerenje je zasnovano na političkom shvatanju, a drugo se shvata kao iskustveni problem koji u sebi nosi i prijedlog njegovog rješenja. Država odlučuje da li određenu

uslugu treba obezbijediti, i to je političko pitanje. Implikaciju ovog političkog pitanja predstavlja implementacija donesene političke odluke, prosto rečeno, najobičniji administrativni čin.

Pitanje svrsishodnosti privatnih zatvora ulazi u dalju konkretizaciju kada je riječ o disciplini i određivanju podzakonskih akata, pravilnika i procedura kojima se reguliše funkcionisanje zatvora. Npr. ukoliko postoji mogućnost i pravna osnova da kazna zatvora za osuđeno lice može biti skraćena kao rezultat pristojnog vladanja osuđenog lica za vrijeme njegovog tamnovanja, a s druge strane se nalazi privatni subjekt koji upravlja zatvorom i kojem država plaća da utamničava osuđena lica, onda je opravdano postaviti pitanje da li je ispravno, odnosno, koliko je ispravno zaposlenom licu u privatno vođenom zatvoru dozvoliti da učestvuje u rješavanju disciplinskih stvari ili privilegijama u zatvoru.

Zatim, da li bi članovima odbora za uslovni otpust trebalo dozvoliti da investiraju novac u privatne zatvore? Da li bi u ovim slučajevima osuđena lica koja su okarakterisana kao društveno opasna, odnosno lica za koje se vjeruje da pripadaju visoko rizičnoj grupaciji, lakše oslobađala i uslovno otpuštala jer za privatni sektor njihovo zadržavanje u zatvoru predstavlja veći trošak? I obrnuto, da li bi osuđena lica koja poštuju zatvorska pravila i procedure i dobro se vladaju, smatrala svoj put prema uslovnoj slobodi, tj. slobodi, komplikovanijim i neobjektivnim jer pripadaju grupaciji zatvorenika kojima se lakše upravlja i koja za privatni subjekt, odnosno privatni zatvor predstavljaju manji rashod?

Pitanje svrsishodnosti privatnih zatvora se proširuje na probleme i iskustva slobodnog tržišta, koja se mogu očekivati u ovom biznisu. Ukoliko privatni sektor ostvaruje svoj interes kroz gradnju privatnih ustanova za izvršenje krivičnih sankcija, da li bi onda privatni subjekti tražili načine kako da izobličie javnu percepciju kriminaliteta?²¹¹ Jedna od kritika privatnih zatvora je pretpostavka da će profitne firme u ovom sektoru podsticati veći strah od kriminala i ohrabrivati društvo da se pouzda u zatvore kao prepoznatljivo rješenje. Ovakav stav javnosti može da utiče na zakonodavca i kreatore politike koji mogu favorizovati privatne firme u odnosu na interes i sigurnost društva.

Potencijalna opasnost u privatnim ustanovama za izvršenje krivičnih sankcija ogleda se i u mogućnosti da pomenute institucije počnu da generišu kriminalitet (recidivizam), bez obzira na to da li on bio rezultat kriminogene inficiranosti ili nekog drugog socio-psihološkog činioca. Kao krajnji rezultat bi se pojavio veći kriminalitet, i postavilo pitanje dugoročne svrsishodnosti i opravdanosti ovog pitanja. Ukoliko se ovaj fenomen prepusti stihiji bez ikakvog nadzora i kontrole, to može dalje uticati na formiranje stava društva da će veći broj privatnih zatvora smanjiti broj kriminalnih radnji, čime se negativan efekat povećava i produžava. Jedini pobjednik u ovoj situaciji bi bio privatni sektor kojem bi se poslovanje širilo zbog veće potražnje za bezbjednosnim uslugama.

Cijena

Zagovarači privatizacije zatvora smatraju da privatni sektor može da obezbijedi isti kvalitet usluga kao i javni sektor, samo po nižoj cijeni. Privatizacija u drugim područjima nije baš dovela do uštede budžetskih sredstava i ostaje upitno da li cijene određenih usluga mogu da porastu u nekom dugoročnijem periodu.

Pomenuta hipoteza zasnovana je na argumentu da će se kontraktori, koji pokušavaju da se probiju na tržište, pojaviti na tenderu sa ekstremno niskom cijenom za koju smatraju da će im omogućiti dobijanje posla i sklapanje ugovora. Kada ugovor bude potpisan, a posao sklopljen, može se očekivati od kontraktora da podigne cijene usluga kako bi nadoknadio početni gubitak. Država sa druge strane uvijek ima alternativu da zamijeni kontraktora, što je izvodljivo s obzirom na to da je riječ o privatnom sektoru kao ugovornoj strani. Takođe, država ima dvostruku korist jer će se dio javnih sredstava koja odlaze privatnom sektoru vratiti u javne fondove u obliku poreza i doprinosa, odnosno finansijskih

²¹¹ U Južnoafričkoj Republici, firma koja proizvodi rešetke i sigurnosna vrata za kućnu upotrebu, ima rezervisan termin na radio emiteru o temi „Oblici kriminaliteta u određenim područjima“. Da li se radi o manipulaciji javne percepcije kako bi se povećala potražnja, ili je u pitanju dobar poslovni potez?

obaveza prema državi. Mnogi rashodi koje kontraktori naprave u okviru svog poslovanja sa državom su zapravo izvori punjenja državnog budžeta.

Poređenje cijena koštanja za usluge koje obezbjeđuju javni i privatni sektori je vrlo kompleksno, zbog činjenice da se društvene prilike i pojave stalno mijenjaju i kreću. Jednom utvrđena pomenuta razlika u cijeni usluga koje pružaju ova dva sektora i prihvaćena kao tačna, vrlo brzo se pretvara u ishodište nove analize i komparativnih analiza jer zatvori se mijenjaju, mijenja se njihova veličina, lokacija, broj i sastav osuđenih lica i lica u pritvoru, a svi navedeni faktori direktno ili indirektno mogu uticati na povećanje troškova ustanova za izvršenje krivičnih sankcija.

Ovo bi jedino bilo moguće u idealnim uslovima, tj. u slučaju kada bi postojale dvije identične ustanove od koje bi jedna bila u nadležnosti privatnog, a druga u nadležnosti javnog sektora, uz pretpostavku zadovoljenja formalno-logičkog zakona istovjetnosti²¹², što u suštini nije moguće, niti objektivno. Čak i pod pretpostavkom da je komparativna analiza takva dva modela zatvora ostvariva, dostupnost pravim prihodima i rashodima bila bi upitna. Teško je precizno kvantifikovati cijene izvedenih građevinskih radova, zbog vrijednosti zemljišta koja se stalno mijenja, a često se troškovi pripreme zemljišta i pripreme kupovine ne uračunavaju u ukupnu sumu.

Uobičajeni mehanizam finansiranja državnih subjekata je budžet, koji ne može biti uzet kao validno mjerilo na osnovu kojeg se mogu utvrditi troškovi. Prave troškove kazneno-popravnih institucija vrlo je teško precizno odrediti jer tu nije riječ samo o budžetskim sredstvima koja se izdvajaju za Ministarstvo pravde iz godine u godinu. Mnoge države, odnosno resorna ministarstva u sredstva koja izdvajaju za zatvore ne uključuju troškove izgradnje, baš kao što ne uzimaju u obzir gubitak vrijednosti, tj. amortizaciju sredstava, dugove koje napravi institucija, rentu, poreske obaveze, neplanirane troškove i sl. U konačnoj listi troškova, postoje i skriveni izdaci koje snose druga odjeljenja, nevladine organizacije, troškovi i zarada privredne jedinice zatvora itd.²¹³

Kvalitet

Kvalitet funkcionisanja kazneno-popravnih institucija je vrlo teško mjeriti, a skoro je nemoguće napraviti komparativnu analizu i prikazati odnos privatnog i državnog zatvora u tom smislu. Simpatizeri privatnih zatvora vjeruju da će kontraktori uvesti bolju tehnologiju i inovacije i integrisati ih u svakodnevni rad zatvora. Protivnici ove ideje tvrde da će kvalitet rada privatnih zatvora biti slabiji jer postoji opasnost da profit postane primarna motivacija u odnosu na prevaspitanje osuđenih lica i njihovu reintegraciju u društvo. Ovaj fenomen bi dalje vodio u smanjenje troškova, minimizaciju daljnjih ulaganja kako bi povrat sredstava bio što veći. Najveći dio budžeta predviđen za neku zatvorsku jedinicu pokriva troškove personala zatvora, što ukazuje da bi ovo područje takođe moglo da postane predmet rezanja troškova.

Obje strane se međusobno optužuju u pogledu tvrdnje da će zaposleni u privatnom zatvoru biti slabije plaćeni, slabije osposobljeni, i preopterećeni poslovnim obavezama (prekovremeni rad), što bi za posljedicu imalo udaljavanje od standarda ili u najnepovoljnijem slučaju rezultovati nebezbjednošću.

²¹² Formalno-logički zakon identičnosti najčešće se izražava formulom „A=A“. To znači da su stvari i njihovi kvaliteti relativno postojani, da poneki traju vijekovima i izražavaju se zakonima. Ako dođe do izvjesnih promjena, zanemaruju se kao nebitne. Upravo to zanemarivanje čini da je zakon identičnosti površan, jer se sve u prirodi i društvu mijenja, brže ili sporije. Otuda se mora mijenjati i mišljenje, adekvatno promjenama u stvarnosti.

²¹³ Penman S.H., *Financial statement analysis and security valuation*, McGraw – Hill, New York, 2010, str.74

Kvantitet

Društvena potreba za ustanovama za izvršenje krivičnih sankcija diktirana je nacionalnim krivičnim zakonodavstvom, situacijom i aktuelnim prilikama koje vladaju u društvu.²¹⁴ Postoji realna opasnost da će oni, koji imaju koristi od izgradnje novih zatvorskih ustanova, pokušati da utiču na kreiranje politike i zakonodavca kako bi zadovoljili vlastite interese. Kada privatni sektor dobije angažman, realno je očekivati da će se ovaj rizik povećati. Protivnici uspostavljanja privatnih zatvora smatraju da će privatni zatvorski subjekti vršiti pritisak na zakonodavca da pooštri odredbe krivičnog zakona, kako bi se otvorio veći prostor za njihovo djelovanje i angažman jer veći broj propisa, odnosno odredbi zakona može lako da dovede do većeg broja prekršilaca, odnosno učinilaca krivičnih djela. Uplitanje u demokratske procese može nepovoljno da utiče na zakonodavnu politiku i postavi interese političkih moćnika i profitabilnost iznad interesa društvene zajednice.

Fleksibilnost

Bez obzira na to o kojem području da je riječ, privatni sektor je sklon eksperimentisanju, novoj praksi i inovacijama. Privatne firme preuzimaju rizike, upravljaju njima, i inoviraju nova rješenja. Kao rezultat slijedi profit, odnosno finansijski uspjeh ili krah. Za razliku od njih, javni sektor je programiran da izbjegava rizike, prebacuje ih na treću partiju i ostane inertan. Nedostatak konkurencije ojačava „status quo“ javnog sektora i klimu „ekstremnog opreza“. Državni zvaničnici su opterećeni vlastitim političkim opstankom, što ih navodi na izbjegavanje lošeg publiciteta. U domenu djelovanja kazneno-popravnih institucija, kontraktiranje privatnog sektora omogućava određen stepen fleksibilnosti u zadovoljavanju javnih potreba, tj. bezbjednosnih usluga. Ugovor omogućava agenciji da eksperimentiše sa novim projektima i programima, bez dugoročnog opterećivanja javnih fondova.

Fleksibilnost, odnosno mogućnost izbora između više potencijalnih kontraktora i aktivnosti koje su oni u mogućnosti da obezbijede i nose, u kontrastu je sa birokratijom i politikom koja je vrlo osjetljiva kada je riječ o reformi javnih programa.

Sigurnost

Kako bi osuđenici, zatvorsko osoblje i društvo mogli da budu bezbjedni i neometano funkcionišu, sigurnosti bi trebalo dati prioritet u zatvorskom sistemu jer je u pitanju bazična ljudska potreba bez koje čovjek nije u stanju da zadovolji ostale svoje potrebe. Jedna od brojnih briga koja se tiče sigurnosti u kazneno-popravnim institucijama je ta da smanjivanje troškova neminovno vodi smanjenju zatvorskog osoblja, izostanku prijeko potrebne obuke, profesionalnog usavršavanja i smanjenoj motivaciji lica zaposlenih na poslovima obezbjeđenja. Nedostatak adekvatnog nadzora i kontrole zatvora, osoblja i sprovođenja obuke, može lako da prouzrokuje nasilničko ponašanje osuđenih lica, pokušaje bjekstva ili čak u krajnjem slučaju gubitka kontrole nad funkcionisanjem zatvora.

Iako vrlo mala, postoji zabrinutost od eventualnih štrajkova osoblja u privatnim zatvorima, za razliku od personala u državnim zatvorima koji nemaju pravo na štrajk zbog prirode posla i specifičnosti uslova rada, pogotovo što je država kao njihov poslodavac izolovana od bankrotstva za razliku od privatnih firmi.²¹⁵

Posebno osjetljivo pitanje nameće se prilikom razmatranja upotrebe sredstava i metoda prinude u privatnim zatvorima. Tradicionalno, samo država i njen aparat ima pravo na upotrebu sredstava

²¹⁴ U SAD državi Kaliforniji legislativa „Three strikes, and You are out“, („tri prestupa i s tobom je gotovo“) znači da bilo kojem licu, koje se osudi za 3 „ozbiljna“ krivična djela, slijedi kazna zatvora u trajanju od 25 godina do doživotno. Kalifornija trenutno ima jedan od najvećih zatvorskih sistema na svijetu sa zatvoreničkom populacijom koja je brojnija od ukupne zatvoreničke populacije u Francuskoj, V. Britaniji, Njemačkoj, Japanu, Singapuru i Holandiji zajedno. Kada je ova odredba uvedena u krivično zakonodavstvo Kalifornije, zatvorski sistem je doživio pravu najezdu novih zatvorenika.

²¹⁵ www.iss.co.za, str.3,

prinude prema svojim građanima i transfer ovog ovlašćenja privatnom subjektu nikako ne bi trebalo olako shvatiti. Upotreba sredstava prinude od strane entiteta kojem je cilj profit, nasuprot organizaciji koja javno ispunjava volju naroda, predstavlja jednu od gorućih tema centralnu temu diskusije o privatnim zatvorima.

Odgovornost

Država uvijek može da bude pozvana na odgovornost za svoje postupke putem nadležnih institucija, a isto vrijedi i za privatne firme. Zagovarači ideje privatnih zatvora tvrde da agencije koje upravljaju kazneno-popravnim institucijama, kao nosioci obaveze adekvatnog funkcionisanja zatvora, snose i odgovornost za to. Protivnici pak ističu da privatni zatvori sa svojim podstandardom rada i upitnom etikom postupanja prema osuđenima samo povećavaju odgovornost države zbog povećanog rizika da stvari krenu po zlu.

Ministarstvo pravde treba biti mehanizam kontrole zatvorskog sistema, bilo da se radi o državnim ili privatnim kazneno-popravnim ustanovama. Uticaj kontrolnog mehanizma može da bude efektivniji od suda, jer uvijek postoji rizik od bankrotstva ukoliko sudski proces potraje dovoljno dugo i da sudski troškovi postanu preveliki za jednu stranu u sporu. Nasuprot tome, ni jedna državna agencija nije bankrotirala zbog sudskih troškova i ispunjenja pravnih obaveza jer javni sektor u ovakvim slučajevima preusmjerava navedene troškove na poreske obveznike i prebacuje rizik na treću partiju. Privatni sektor je takođe u poziciji da navedne troškove prebaci na državu, koja će opet te troškove preusmjeriti na poreske obveznike. Ukoliko bi finansijeri koji pozajmljuju novac privatnom sektoru, imali državne garancije da će im novac biti vraćen, onda je mogućnost da privatne kazneno-popravne institucije zapadnu u finansijske teškoće, odnosno bankrotiraju veoma mala.

Pouzdanost

Menadžment penalnim sistemom koji je u nadležnosti države, dok implementacija zatvorske kazne može biti delegirana na privatni entitet, koji može da obezbijedi zadovoljavajući nivo odgovornosti i uslova koje država zahtijeva. Država na taj način ne razvodnjava svoju odgovornost, nego se odgovornost subordinacijom prenosi, odnosno delegira sa jedne instance na drugu, i ne isključuje činjenicu da je privatni sektor za sva svoja činjenja i nečinjenja odgovoran državi.²¹⁶

Određeni autori osporavaju objektivnu odgovornost zatvorskog sistema i smatraju da su zatvorske institucije jednim dijelom izuzete od državnog kontrolnog mehanizma, te da zbog toga nepravilnosti u njihovom radu mogu proći neopaženo. Neki opet ističu da kontroverze koje prate rad privatnih zatvora neophodno izazivaju veću pažnju javnosti, a time i veću pouzdanost rada zatvora. Zatvorski sistemi u mnogim državama funkcionišu djelomično konspirativno, a mnoge vlade usvojile su zakone kojima se zabranjuje kontakt javnih medija sa osuđenim licima. Učešće privatnog sektora može da skine plašt i otkrije svakodnevicu života u zatvorima i subsidijarno rezultuje boljom pouzdanošću rada privatnih i državnih zatvorskih ustanova. Veo tajni koji obavlja rad zatvora generalno je kontradiktoran principima pouzdanosti i odgovornosti. Ni jedna struktura koja se nalazi u liniji odgovornosti, od koje se zahtijeva visok stepen pouzdanosti i koja podliježe unutrašnjim i spoljašnjim kontrolama nadležnih institucija, ne može da ostvari svoju primarnu svrhu i ciljeve, ukoliko su relevantne aktivnosti skrivene od očiju javnosti.

Teško je postići zadovoljavajući nivo pouzdanosti i samoodgovornosti u institucijama kao što su zatvori, najprije zbog određenog stepena tajnosti rada i uslova rada u sredini u kojoj vlada apsolutna kontrola svih aktivnosti, kako osoblja, tako i osuđenih lica. Sve aktivnosti unutar zatvora, kao i interakcija države i kontraktora, mora biti otvorena i transparentna jer je to jedini moralno i zakonski prihvatljiv preduslov postizanja željene samoodgovornosti, pouzdanosti i objektivnosti. Kako bi se

²¹⁶ Ključno pitanje u liniji odgovornosti jeste: da li je kontraktor odgovoran prema državi i da li će država snositi odgovornost prema građanima? Ukoliko se odgovornost efektivno strukturira...onda se povratna informacija o pouzdanosti rada zatvora kontinuirano prenosi državnim organima putem nadzornog organa koji je javan i koji direktno odgovara državi.

obezbijedila pouzdanost u radu kazneno-popravnih ustanova, samoodgovornost i odgovornost svih nivoa menadžmenta prema nadležnim organima, potrebno je zadovoljiti deset ključnih preduslova, koje javnost treba da zahtijeva od države, a država od privatnog sektora:

- Privatna agencija odgovorna za rad zatvora treba biti podređena upravnom organu države;
- Penalna politika države se treba odvojiti od subjekata koji mogu imati profit od toga;
- Svi zatvori i njihove aktivnosti treba da budu otvoreni za javnost, što podrazumijeva i privatne i državne zatvore;
- Očekivanja od privatnih zatvora trebalo bi da budu jasno specifikovana i unijeta u obliku zahtjeva u ugovoru;
- Ne treba dozvoliti da državni zatvori propadaju. Ako se ne ulaže u državne zatvore, to može podijeliti kazneni sistem na dva nejednaka dijela: napredne privatne zatvore i javne zatvore koji propadaju. Ovaj fenomen može prouzrokovati zavisnost države od privatnog sektora sigurnosti i država bi trebalo da odgovarajućim mjerama prevenira i spriječi ovu pojavu;
- Nezavisne kontrole i procjene, uz pravo javnog objavljivanja rezultata, trebalo bi da budu uvedene kao odredba ugovora;
- Zatvorsko osoblje, programi rada, projekti i sve ostale aktivnosti u zatvoru treba da budu „kulturološki i moralno prihvatljivi“;
- Država bi barem jednom godišnje trebala da revidira i iskontroliše ispravnost ugovora sa privatnim subjektom;
- Kompletan ugovor, uključujući i odredbe koje se tiču finansija treba da budu objelodanjene i dostupne javnosti;
- Država mora imati ekskluzivno pravo da izvrši povrat kazneno-popravnih institucija u javni sektor. Ugovori moraju biti vremenski ograničeni, „de jure“ i „de facto“ sa mogućnošću produženja.

Korupcija

Sklapanje ugovora između države i privatnog sektora nosi rizik povratnih impulsa i političke naklonjenosti. U jednu ruku postoji bojazan da će privatni zatvori biti skloni davanju mita kako bi zataškali određene nepravilnosti u funkcionisanju, a u drugu ruku vlada mišljenje da kada je riječ o privatnim zatvorima, mnogo toga je u igri i da će zbog straha od gubitka ugovora sa državom, odnosno gubitka vrijednosti njihovih akcija ili lošeg publiciteta, privatne kazneno-popravne ustanove biti manje sklone korupciji i korupcijskim krivičnim djelima, odnosno privrednom kriminalitetu uopšte.²¹⁷

U bilo kojoj privatnoj ili javnoj instituciji, sklonost prema korupcijskim krivičnim djelima najviše zavisi od menadžmenta, društvenih uslova i kontrolnih mehanizama koji bi trebalo da suzbiju korupciju, nego od javne ili privatne prirode institucije. Odgovornost za krivična djela privrednog kriminaliteta je individualna kategorija i imanentno je povezana sa funkcijom lica koja se pojavljuju kao učinioci, odnosno kao mogući učinioci se mogu pojaviti samo lica koja se u okviru privatnog subjekta pojavljuju kao odgovorna lica.

Najveći rizik nosi proces osvajanja ugovora na tenderima i potpisivanje finansijskog aranžmana jer je šteta po društvo, nastala kao rezultat korupcijskih krivičnih djela srazmjerna nivou odgovornosti, tj. veći nivo odgovornosti lica koja se pojavljuju kao potencijalni učinioci, mogu da prouzrokuju veću materijalnu i nematerijalnu štetu po društvo u cjelini. To je slučaj kada država sklapa ugovor sa privatnim sektorom, što je još jedan od razloga da raspisivanje tendera bude što je moguće transparentnije, a ugovori dostupni očima javnosti.

²¹⁷ www.iss.co.za, str.4,

Zavisnost države od privatnog sektora

U zemljama koje su se okrenule privatizaciji zatvora, odluka o angažovanju i potpisivanju ugovora sa privatnim sektorom za pružanje zatvorskih usluga je donesena na temelju toga što javni sektor nije bio u stanju da odgovori na bezbjednosne potrebe društvene zajednice. Ovaj fenomen je najčešće rezultat veće potrebe za zatvorskim kapacitetima nego što država može da ih izgradi i pokrene. Opasnost u vezi s angažovanjem privatnog subjekta sastoji se u tome da, ako se pokaže da su privatni zatvori ekstremno uspješni u radu i obavljaju posao mnogo bolje nego što to država od njih zahtijeva, javni sektor može da postane potpuno zavisan o privatnom sektoru sigurnosti.

Mnogi zatvorski sistemi u svijetu pokušavaju da obezbijede zadovoljavajući nivo rada i potreba zatvorske populacije. S obzirom na trend povećanja populacije u zatvorima, javni sektor se sve više obraća privatnom sektoru za pomoć. Međutim, ukoliko javni sektor ne uspije da podigne kvalitet operativnosti kako bi parirao privatnom sektoru, postoji mogućnost da privatni sektor dobije povlašćen položaj prilikom ugovaranja poslova sa državom. U tom slučaju bi privatni sektor sigurnosti, de facto, indirektno imao veću kontrolu nad kazneno-popravnim institucijama.

Umjesto zaključka:

Javno-privatno partnerstvo postoji u mnogim oblastima. Ta dva sektora su upućena jedni na druge, i u njihovoj saradnji i adekvatnoj koordinaciji se nalazi moguće rješenje mnogih problema. Privatni sektor se razvija, jača, i u njemu vlasti mogu pronaći strateškog partnera. Interes koji se može postići u ovoj saradnji je obostran. Na vlastima ostaje zadaća da pronađe adekvatne kontrolne mehanizme i iskoordiniše saradnju sa privatnim sektorom, jer prije svega odgovorna je društvu koje od nje traži zadovoljenje javnih potreba. Privatni sektor ima mogućnosti da odgovori na javne potrebe, rukovodeći se naravno sopstvenim interesom. U kojoj mjeri će taj interes i želja za profitom biti izraženi kod javnog sektora, zavisi od državnih vlasti i nacionalnog zakonodavstva da iskontroliše privatni sektor. Domaći zakoni trenutno ne podržavaju saradnju sa privatnim sektorom u oblasti kaznenog, odnosno zatvorskog sistema. Zakonodavna vlast bi trebalo da razmotri stanje, mogućnosti i rizike i da se pojavi sa odgovarajućim pravnim okvirom koji podržava adekvatno rješenje situacije u kojoj se nalazi, i u kojoj će se tek naći domaći zatvorski sistem. Preventivno djelovanje manje košta i prevenira mnoge probleme, samo što nije mjerljivo, tj. ne može se precizno utvrditi koji su problemi izbjegnuti, odnosno riješeni ovakvim proaktivnim pristupom. Možda bi, ako bi razmatrali strana iskustva i po toj analogiji krojili kaznenu politiku zemlje, mogli izmjeriti i zaobići probleme koji slijede. Organi gonjenja su sve efikasniji, sudstvo rješava krivično pravne i prekršajno pravne predmete mnogo brže nego u ranijem periodu. Kriminalitet nije u drastičnom porastu, ali je efikasnost organa pravosuđa, kao i policije, veća. Prema tome, realno je očekivati da će se, kako efikasnost rada pomenutih organa bude rasla, povećavati i broj zatvorenika u našim zatvorima, čiji su kapaciteti već sada uglavnom maksimalno popunjeni. Jedno od mogućih rješenja jeste postepeno angažovanje privatnih subjekata sigurnosti u zatvorskom sistemu zemlje. Vid saradnje države i privatnog sektora u oblasti zatvorskog sistema postoji u mnogim oblicima, može se urediti i prilagoditi postojećim uslovima koji vladaju u nacionalnim okvirima. Ugovorno povezivanje države i privatnog sektora ne bi trebalo da bude jedini formalno-pravni osnov takve saradnje. Iz stranih iskustava se da zaključiti da domaće zakonodavstvo treba da preispita važeće zakone i napravi pravni okvir koji će državi pružiti prostor da odgovori na društvene potrebe, iskontroliše i ograniči djelovanje privatnog sektora u oblasti zatvorskog sistema i riješi pitanja od državnog i društvenog značaja.

Literatura:

- Bobić A. (2011). Sigurnost ustanova za izvršenje krivičnih sankcija, Zbornik radova „Razvoj sistema sigurnosti i zaštite korporacija“, Banja Luka: Fakultet za bezbjednost i zaštitu.
<https://hr.wikipedia.org/wiki/Sigurnost>. Očitano: 27.3.2019.
https://sh.wikipedia.org/wiki/Javna_sigurnost. Očitano: 27.3.2019.
<https://www.scribd.com/document/349596360/1-Privatna-sigurnost>. Očitano: 25.4.2019.
Ljeljak, H. Bubalo, S. (2018). Menadžment privatne sigurnosti. Banja Luka: CMZ. str.25.
Milošević N., Milojević S., Osnovi metodologije bezbednosnih nauka, Policijska akademija, Beograd, 2001.
Penman S.H., Financial statement analysis and security valuation, McGraw – Hill, New York, 2010.
www.aic.gov.au. Očitano: 18.02.2019.
www.wikipedia.com. Očitano: 26.03.2019.
Zbornik radova, Korporativna sigurnost – rizici, prijetnje i mjere zaštite, Fakultet za sigurnost i zaštitu, Banjaluka, 2010.

PRIVATE SAFETY FROM PERSPECTIVE OF PRISON SYSTEM

Abstract: *At a global level, the private security sector experiences accelerated expansion, followed by the legislator and its editorial policy. When the legal framework is regulated in the right way, the private sector can make a valuable contribution to security in whole. Modern societies, when it comes to punishing law breakers, is increasingly striving to privatize institutions for the execution of criminal sanctions, as well as state and non-state control mechanisms. In this paper, we will point out the advantages and disadvantages of the penologic security subsystem under the private security sector, as an anticipated solution to the problems faced by the Ministry of Justice regarding the organization, function and legal framework of the prison system, ie the work of criminal justice institutions.*

Key words: *private security, prisons, state, prison system.*

POLOŽAJ MARGINALIZOVANIH GRUPA U DRUŠTVU

SEKCIJA III

ОБЕСПРАВЉЕНОСТ У ДРУШТВУ И ОБРАЗОВАЊЕ

*Проф. др Петар Ђ. Рајчевић²¹⁸
Учитељски факултет у Призрену – Лепосавић
Универзитет у Приштини – Косовска Митровица*

Сажетак: *Обесправљеност појединих категорија у друштву означава се и појмовима као што су маргинализација и социјална искљученост. Попут потребе за укључивањем или инклузијом у редовни образовни систем свих који њиме, из неких разлога, нису обухваћени, тако постоји и потреба за укључивањем свих у све сегменте ширег друштвеног система како би се на тај начин препознала хуманост на делу и учинио допринос равноправности свих људских бића и друштвених слојева. Смањивање великих разлика међу људима које условљавају осећања неправде и ускраћености повољно би утицало на стабилност односа међу њима. То би био најбољи допринос очувању мира и спречавању нарастања незадовољства које води организовању, ништа мање немилосрдног, отпора према онима који се, у супротном, препознају као обесправљивачи – експлоататори. Тако опстаје деструктивност и циклично се понавља. Тешкоће се, при томе, налазе у несразмерној дистрибуцији моћи па неправда не само да опстаје него се повећава и преноси са генерације на генерацију. Сложеност проблема обесправљених, маргинализованих група подразумева његово проучавање и (у)познавање са различитих могућих аспеката. Приступ посматрања који уважава образовне аргументе и сазнања иако само је један од могућих може да буде веома битан.*

Кључне речи: *обесправљеност, друштво, образовање, освешћивање, школа*

Увод

*„Образовање може да послужи као средство друштвене и економске трансформације“
(Фреире, 2018: 9).*

Од свог постанка човек има потребу да буде слободан. „Битка за слободу никад није завршена“ (Чомски, 1999: 9). Познато је, такође, да слобода подразумева одговорност за своје поступке. Само слободан, моралан човек може да буде одговоран. Међутим, паралелно с тим сазнањем, са чињењем хуманих, алтруистичких радњи, истрајавају и неприхватљиве појаве обесправљивања других људи. Стиче се утисак да то није специфичност древних, необразованих генерација, него, напротив, да су данас појаве обесправљивања и примене насилних поступака учесталије, софистицираније и немилосрдније. Знање и образовање у том контексту могу да имају немерљив значај и вишеструку улогу. Важна је стална борба за истину јер уз помоћ масовних медија моћни приступају стварању „неопходних заблуда“. Користе „политички речник у коме неке важне речи попримају друга значења која одговарају интересима центара моћи. Тако реч *одбрана* у ствари значи *рат*, *демократија* постаје *технократија*, а *слобода* – *ропство*“ (Чомски, 1999: 10). Све се замагљује и преокреће. Зло се проглашава за добро, лаж за истину, мање за више, горе за боље... Академик Матија Бећковић у једном тексту, на ту тему, пише да у време „кад је лаж постала истина, ... се чини да нико не лаже... (Бећковић, У: Коштуница: 2012: 117). Критикујући разне поступке САД Чомски открива своју слободоумност. На тај начин потврђује се мисао да само слободан човек кога не плаћа ни

²¹⁸ petar.rajcevic@pr.ac.rs, Ванредни професор.

власт ни нека компанија може да искрено износи своја научна открића и уверења. Кроз такву призму потребно је посматрати и образовање. Право образовање омогућује да се види и разуме оно што обесправљивачи намерно желе да сакрију.

Дефинисање основних појмова

Потребно је да се дефинише неколико основних појмова како би било јасније о чему се говори у чланку. То су: обесправљеност, друштво, образовање, освешћивање, школа.

Обесправљеност је резултат обесправљивача који „развијају уверење да могу да преобразе све у предмете које могу купити, отуда њихов строго материјалистички поглед на свет“ (Фреире, 2018: 41). Тако једнострано формиран и усмерени нису у стању да саосећају са другима, другачијима – обесправљенима (који су лишени права). О учењу о социјалној правди Свети Сава у свом Законоправили пише: „...Јер, не рече Оче мој, већ Оче наш... те нико нипошто да не брине само о себи, него и о ближњем, и нико да нема ништа више од другог: ни богаташ од сиромаша, ни господар од слуге, ни кнез од онога над којим влада, ни цар од војника, ни премудри од неученог, јер свима је подарио једну благородност“ (Петровић, 1998: 7). Према тумачењу Светог Писма пре потопа „ропства није било него је ’свако служио сам себи, сви су били равне части и није било никакве неједнакости“ (Арсенијевић, 2018: 117). Степен бриге о социјалној правди одувек је утицао на осећање праведности те веће или мање обесправљености међу људима.

Друштво је „онај део света који је човек створио радећи на природи као свом вечном предмету рада, захваљујући свом свесном деловању у заједници са другим људима...“ (Ивковић, 1998: 60-61). Свако друштво подлеже општим законима који владају у свету у целини, а има и посебне друштвене законе, који важе само за друштво.

Образовање обухвата „усвајање система знања, система вредности и међуљудских правила општења, као и формирање практичних умења (вештина) и навика, што је претпоставка и темељ развитка човекових сазнајних снага и способности, као и изграђивања укупног погледа на свет“ (Трнавац, 2014: 524). Позната је подела образовања на опште и стручно образовање. Осим педагогије, у условима наставног рада, образовањем се посебно баве дидактика и методике. Образовање је одувек имало класни карактер. Одвијало се у конфликту између обесправљивача и обесправљиваних.

Освешћивање је доприношење свести појединаца или група људи да свој положај могу да поправе ако предузму адекватне радње, на време изврше потребне припреме за то и буду упорни на њиховој реализацији, остварењу. Школа је установа за образовање и васпитање. У њој ученици под руководством наставника стичу знања, вештине и навике, морално се формирају и оспособљавају за рад и живот у породици и друштву.

Обесправљивање, обесправљеност и образовање

Обесправљеност је циљ и резултат обесправљивања. Стара је колико и човек као биолошка врста. Присутна је у свим друштвено-економским епохама познатим до данас. У свом развојном току била је све немилосрднија и грубља. У тесној је вези са начином производње средстава за живот и осећањем правде односно неправде у односу на друге. У Интернационали (1871) писац Ежен Потје, између осталог, каже:

*Устајте сви на земљи клети,
Сви сужњи које мори глад.
Неправди разум сад се свети,
Тутњи већ и село и град.
Нек тиранство сруши наша снага,
Безбројно робље, сад устај!
Нек свету старом нема трага,
Свој беди сутра биће крај.*

*Од силних нама нема дара,
Крвници су нам цар и бог!*

Дешавале су се револуције. Проливала се крв за слободу и правду. Мењала су се царства и идеологије а обесправљивање је опстајало и истрајавало.

Светомир Бојанин пише о трагедији педагогије у тоталитарним режимима. Он говори о „драми педагошке стручне активности у нацистичким и комунистичким режимима који су протутњали просторима европске културе...“ (Бојанин, 2002: 23). Највише је збуњивала чињеница да идеје са аутентичним хуманим садржајима (слобода, равноправност, братство међу људима) које су биле коришћене у пропагандне сврхе, нису имале никаквог односа са непосредном праксом коју су представљале. Песник Бранко Миљковић се, стога, питао: „Хоће ли слобода умети да пева као што су сужњи певали о њој“. Петар Кочић: „У ропству се родих, у ропству живјех, у ропству, вајме, и умријех“.

Врхунски домет тежње за обесправљивањем достиже се избијањем светских ратова а наставља планским поступцима САД већ за време Другог светског рата. Радне групе Стејт Департамента и Савета за међународне односе радиле су на креирању послератне стратегије за истеривање својих ривала и освајање по могућности целог света.

На удар су дошле национално независне државе које нису биле опасне по својој војној, економској или каквој другој снази већ по томе што би таква земља „могла послужити као опасан пример националне независности, који би надахнуо остале земље у региону“ (Чомски, 1999: 18). Главну опасност светском поретку под вођством САД представља национализам у неразвијеним земљама. Понекад се он назива и ултранационализмом. То су „национални режими“ који поштују захтеве народа за брзо побољшање животног стандарда маса и производњу за домаће потребе.

На удару се међу првима нашао Вијетнам. Вијетнамски националисти нису прихватили обесправљивање. Морали су бити згажени. Касније је све текло „рутински“ – гажени су други. Амерички стратези били су јединствени у ставу да се америчка доминација светом мора наставити. Разлике у схватању су се могле односити само на начине како да се то оствари.

Чомски пише: „Мислим да у правном смислу постоје веома чврсте основе да се суди сваком америчком председнику од другог светског рата наовамо. Сви они су лично били тешки ратни злочинци или су посредно учествовали у ратним злочинима“ (Чомски, 1999: 36). На другом месту каже да су САД настављале посао који су нацисти престали да раде. Кад је у Европи постало „тешко или немогуће сачувати ове корисне момке, они су васкрсли у САД или у Латинској Америци, често уз помоћ Ватикана и фашистичких свештеника“ (Чомски, 1999: 23). Тамо су постали војни саветници полицијских режима које је подржавала Америка. Радили су на принципима Трећег Рајха. Били су кријумчари дрога, трговци оружјем, терористи. Учили су латиноамеричке сељаке вештинама мучења које је смислио Гестапо. Из тих разлога Предраг Р. Драгић Кијук оставио је кованицу „Пентагонопапократија“.

Показало се да је превласт Запада повезана „са способношћу да убије више, брже и даље од његових противника... Зар његови противници нису у праву када кажу да Запад шири опасну дехуманизацију, духовно сиромаштво способно да уништи све људске вредности?“ (Дроа, 2010: 49). Тај утицај је дуготрајан и упоран. Чини све да постане и глобалан. Обесправљивање Ноам Чомски расветљава на примерима Салвадора, Никарагве, Гватемале, Панаме, Југоисточне Азије, рата у Заливу, Иранско-контрашке афере, утицаја у Источној Европи... „Светска здравствена организација процењује да једанаест милиона деце умре сваке године у ’земљама у развоју’, у нечујном геноциду који би се могао одмах зауставити кад би се средства којим се богати шачица људи усредредила на задовољење људских потреба“ (Чомски, 1999: 72). Постоје подаци да је Совјетски Савез седамдесетих година двадесетог века земљама Источне Европе дао око осамдесет милијарди долара помоћи. У Латинској Америци ситуација је била сасвим другачија. Око 150 милијарди долара, између 1982. и 1987. године, однесено је из Латинске Америке у западни свет. Никога није потресало сиромаштво, неухрањеност, смртност новорођенчади, економско уништавање, државно насиље и пад животног стандарда у потлаченим земљама, у великом делу света.

Још у току Другог светског рата, тачније, у последњој његовој години Ален Далс објавио је стратешки програм који доводи до губитка самосвести и обесправљивања народа и људи. „Програм“ је веома занимљив за педагогију и образовање. „1. За заглупљивање и отупљивање људи уложити све (злато, сву материјалну моћ). У људски мозак и свест посејати хаос и тако их приклонити лажним вредностима. 2. Последице? Трагедија непокорног народа је

неизбежна због губитка самосвести. Литература, позоришта, биоскопи – сви ће величати најнижа људска осећања. 3. Подржавати и величати 'уметнике' који ће наметати и продубљивати у свести људи култ секса, насиља, садизма..., свега неприродног. 4. Неприметно али стално исмевати часност и поредак представљајући их тако архаичним. 5. Све људске пороке: лаж, превару, пијанство, наркоманију, издајство, вешто и неprimетно наметати. 6. Само ће понеко увиђати шта се догађа, али такве ваља довести у неповољан положај, односно у предмет за исмејавање. Тако ће се стварати покољења једно за другим. 7. Људе придобијати још у младости, зато главну пажњу усмеравати на омладину, изопачавати је. Од младих направити цинике и простаке..." (Политика, 25. 09. 2001: 26). Из наведеног постаје јасно да су неопходни напори супротстављања овим тежњама. Право образовање мора наћи пут за очување правих вредности и самосвести.

О проблемима времена у коме живимо бавио се и Владимир Димитријевић у својој књизи *Нови школски поредак*. Уверен је да прича о хуманизму представља само маску за нешто што никакве везе нема са истинском хришћанском човечношћу. „Уклонивши веру у Бога и закон Божји из света, хуманисти су покушали да смртним човеком замене вечност. У борби против хришћанских вредности они су употребили сва средства, интелектуална и политичка, да би те вредности уклонили из света, од породице до државе. Порнографија, промискуитет, хомосексуалност, брачно неверство, не само да су проглашени морално прихватљивим, већ се и подстичу. Абортус данас није етички озбиљнији проблем од одласка у тоалет“ (Димитријевић, 2005: 97). Обесправљеност нерођене деце (побачај, чедоморство) објашњава се рационализацијом (оправдањем) да нерођена деца не би имала одговарајући „квалитет живота“ да су рођена. Она су лишена права да се роде. Проституција и дрогирање не само да се толеришу него се и подстичу. Хуманистичка „воденица смрти“, воденица секуларног хуманизма, као атеистичка религија, са високотехнологизованом цивилизацијом самлела је душу човекову. Човек се „узвисио“ до нивоа човечуљка. Плодове евроамеричког хуманизма представља морални реалативизам и напуштање сваке норме. Самоуверено се сматра да је све дозвољено па и све чешће бомбардовање било ког дела света који се, како каже Димитријевић „не уклапа у причу о хуманистичким и демократским вредностима“ (Исто: 97). Новом добу потребна је нова школа а овој нови учитељи и ученици... Сматра се да је нормално развијеној земљи неопходно да има бар 20 % високообразованих становника. Осим квантитета, у том погледу, важан је и квалитет.

У периоду док је Совјетски Савез био на светској сцени, сила коју је Америка могла да употреби имала је ограничења. „Пошто је СССР помагао владе и политичке покрете које су САД покушавале да униште, постојала је опасност да би америчка интервенција у некој неразвијеној земљи могла довести до нуклеарног рата. Пошто је совјетска препрека уклоњена, Америка може много слободније да врши насиље широм целог света, што су амерички политички аналитичари у последњих неколико година констатовали с великим задовољством“ (Чомски, 1999: 72-73). Америци одговара да игра на своју најјачу карту – силу. Зато јој је у интересу да се установи принцип по којем ће се светом владати силом. „Знамо, наиме, да сваки пут када Америка бомбардује неку сиромашну земљу, да за то наводи неке 'хуманитарне' разлоге како би оправдала своје злочине. Сваки пут се установи да су ти разлози били лажни и да су главни разлози америчких војних интервенција економски и геостратешки“ (Влајки, 2006: 25). Влајки истиче да од свог оснивања САД нису престале ратовати. Најновију иновацију, у том смислу, означавају изразом „превентивни ратови“. „Ево ријечи Доналд Румсфелд-а, америчког министра одбране (31. јануар 2002):

‘Одбрана Сједињених Држава захтијева превенцију, у напредну војну акцију. Одбрана од тероризма у XXI вијеку тражи да ми први нападнемо непријатељску земљу. Понекад је једина одбрана нека добра офанзива“ (Влајки, 2006: 29). Њихови злочини не подлежу међународним санкцијама. Међународно право за њих не вреди. Када бомбардовањем економски униште неку сиромашну земљу САД јој потом предлажу „помоћ“ у облику кредита која ту обесправљену земљу води у још тежи положај и веће осиромашивање. О истој појави у другом извору налазимо да један од значајнијих теоретичара постмодерне државе, а сада посредник у најновијем дијалогу Београда и Приштине, „отворено говори да постмодерне државе у својим односима према старомодним националним државама морају да користе грубље методе, а то су 'сила, превентивни напади, превара и све оно што је примерено за оне

који и даље живе у свету 19. века у којем је свака држава за себе“ (Коштуница, 2012: 112). Из тог времена позната нам је и синтагма „коллатерална штета“. За страдања других нема саосећања ни милости.

Међународни монетарни фонд, у замену за кредите, намеће либерализацију – тип привреде који отвара могућности иностраног мешања и контроле неке државе. „Ове мере стављају власт све чвршће у руке најбогатијих слојева и страних инвеститора („стабилност“) и утврђују класично двослојно друштво неразвијеног света – један слој су супер-богати (уз одређен број прилично добростојећих људи који им служи), а други чини огромна маса осиромашених, напаћених људи“ (Чомски, 1999: 36). То је обесправљеност највишег типа. Из ње проистичу сви остали облици. Познато је да без посла највише остају радници с нижим степеном стручне спреме. Они се сврставају у категорију коју је најтеже поново запослити. Оно што вреди за појединце важи и за државе. Што су на нижој лествици образовања и знања, то су у тежем положају.

Фреире говори о окупатору који игра улогу пријатеља који указује помоћ. Она се може прикривеније манифестовати у подручју културе. Задатак културолошке окупације је да убеди окупиране у њихову урођену инфериорност. „Вредности окупатора стога постају шаблон понашања окупираних. Што је окупација наглашенија, а окупирани отуђенији од духа сопствене културе и себе самих, то ће више желети да буду попут окупатора: да ходају као они, да се облаче као они, да говоре као они“ (Фреире, 2018: 141). О губљењу идентитета код нас писао је и М. Ломпар. Он говори о духу самопорицања и потреби повратка српском становишту. Народ којим се командује споља долази дотле да „заборављајући своје, ...познаје боље књижевност свог окупатора од своје књижевности, ...глорификује туђу историју често се ругајући својој“ (Ломпар, 2012: 519). Упозорава на заборављање свог језика, традиције, својих националних симбола. „Зарад обећања да ћемо успети као појединци, пристајемо да будемо порекнути као народ“ (Ломпар, 2013: 56). Присталице таквог става сврстава под појам секуларног свештенства. Они сваком човеку који јавно исказује свест о постојању националних права унапред утискују жиг кривице. Др Војислав Бакић писао је о појмовима као што су себелубље, родолубље и отацтвољубље. Николај Берђајев говори о унутрашњем личном животу човеком али и о томе да је човек „биће социјално и биће космичко“ (Берђајев, 2006: 91). Како је могуће и има ли потребе глорификовати само једно од тога а друго човеку забрањивати?

Под руку са војним и економским терором иде и инфо-терор. Амерички медији не могу се посматрати изван целине којој припадају, целине „која је профитно оријентисана, агресивна и тоталитарна. Према томе, ни дух ни начин дјеловања медија не може бити различит; они једино могу ојачати америчку доминацију над осталим цивилизацијама“ (Влајки, 2006: 284). Обесправљеност није нешто што погађа само друге, мале, удаљене, сиромашне земље. Има ње, итекако, и у САД. И САД се суочавају са огромним и разноврсним проблемима. „Земља је препуна скривеног расизма, око 70 % омладине ужива дрогу, стопа криминалитета је једна од највиших на свијету, преко 20 % становништва живи испод егзистенцијалног минимума, преко 40 милиона људи нема никаквог социјалног осигурања, више десетина милиона људи практично не зна да чита и пише, итд. А иза свега стоји дух профитно оријентисане рационалности, неолибералистичке структуре друштва и социјадарвинистичка правила игре заснована на геслу преживљавања најспособнијих и најјачих“ (Влајки, 2006: 285). Медији ове и сличне проблеме заобилазе. Њихова функција своди се на сензационализам, криминал сиромашних и забаву. О последицама објављених или необјављених информација се не размишља. Судбина људи на које се оне односе новинаре новог доба не занима. Основно оправдање ових „професионалаца“ је да нису плаћени да буду морални. Потврђује се мисао да „за обесправљиваче, фраза ’људска бића’ односи се само на њих; остали људи су ’ствари’“ (Фреире, 2018: 40). Људи се, на тај начин, посматрају као ствари које могу да се купе.

Обесправљивачи, навикли на поседовање, верују да могу да преобразе све у предмете које могу купити. То се уклапа у њихов строго материјалистички поглед на свет. Њима је новац мера свих ствари, а основни циљ је профит. „За обесправљиваче, једино што заиста вреди јесте стећи више – увек све више и – па чак и по цену тога да обесправљени имају мање, или ништа. За њих, *бити је имати* и припадати класи *’имајућих’*“ (Фреире, 2018: 41). Обузети себичном потрагом за поседовањем својственом њиховој класи, обесправљивачи свој монопол

на то да имају више не виде као привилегију која доприноси дехуманизацији не само других него и њих самих.

Фреире сматра да политичка делатност на страни обесправљених мора да буде педагошка и спроведена заједно са обесправљенима. „Ослобођење обесправљених јесте ослобођење људи, а не ствари“ (Исто: 49). Човек се мора ослободити сам, својим радом. Не могу га други ослободити. То је људски феномен. Ослобођење не могу остварити полуљуди. „Уверење обесправљених да се морају борити за своје ослобођење није дар који им може подарити револуционарно вођство, већ производ њиховог личног *освешћења*“ (Исто: 49-50). До освешћења се, према његовом мишљењу, може доћи искључиво кроз промишљање и делање. Образовање ту, свакако, налази своје место и значај.

Алтернатива образовној (педагошкој) делатности у процесу освешћења обесправљеног положаја људи је примена пропаганде као средства убеђивања, а то није пожељно. Фреире сматра да је универзална тема наше епохе доминација. Њену супротност представља ослобођење. Ослобођење је циљ који треба постићи. Он говори о слободарском образовању. „Важно је, са становишта слободарског образовања, то да се људи осете као господари сопственог размишљања кроз расправу о размишљању и погледима на свет који су јасно исказани или наговештени у њиховим предлозима и предлозима њихових другова“ (Исто: 109). Овакав поглед на образовање започиње чврстим убеђењем да прихватљив програм може да буде само онај за којим се трага дијалогски и који се ствара, настаје заједно са народом. Такав програм представља увод у педагогију обесправљених. У његовом развоју обесправљени морају да учествују.

За све учеснике образовног процеса (ученике и наставнике, младе и одрасле) важно је емоционално окружење у којем се одвија. „За успех одраслог ученика у учењу веома је важна повољна емоционална клима, 'пријатељска атмосфера'... Повољна емоционална атмосфера може ублажити страхове и несигурност одраслих ученика, охрабрити их и подстаћи на учење. Одрасли ученици исказују одбојност према 'хладним односима' и односима на дистанци са наставницима. Њихов успех у учењу је већи уколико наставници испољавају топлину и блискост, уколико разумеју одрасле ученике“ (Кулић, Деспотовић, 2001: 42). По схватању Пирса „образовање одраслих је сараднички однос, 'интеракција мишљења са мишљењем' (Савићевић, 2002: 24). Учениково осећање равноправности са наставником мотивише га на истрајност у раду и постављање вишег нивоа аспирације. Тако се даје допринос отклањању обесправљености у настави а то гарантује успех у учењу. Из тих разлога за добро васпитање неопходно је „познавање психологије датог узраста“ (Жужа, 2013: 78). Узраст детета условљава понашање наставника-васпитача. „Феноменолози сматрају да образовање треба да буде усмерено на ученика и да обухвати њихову интелектуалну и емоционалну сферу. Свака личност треба да организује знање, мудрост, значење, све оно што је значајно за њу. То није привремен већ доживотни задатак за свакога. Наметнуто учење споља (дрил, меморисање) одбија ученика од учења“ (Савићевић, 2002: 96-97). Оно може да буде само штетно. Познат је велики број људи који се нису сналазили у наметнутом школском раду али су, бавећи се областима за које су показивали веће интересовање, постигли запажене резултате. Као и у свему другом и овде треба поштовати осећај за меру. „Препустити децу себи не значи ослободити их, него заробити у њихов инфантилизам“ (А. Мишле)“ (Димитријевић, 2007: 102). Да би се могло говорити о правом образовању човек мора бити слободан. „Из страха ништа добро не може да произађе, и победа над страхом је виши духовни задатак човека“ (Берђајев, 2006: 113). Снага обезличавајуће техничке цивилизације, достигла је, сматра Берђајев, најјачи израз у Западној Европи и Америци. Свет је обузет мржњом. Будућност зависи од људске слободе и духа, тј. духовног препорода. Потребно је отворити пут ка превладавању безличности и нељудскости (обесправљености) које прете свету.

Људска права регулишу се законима. Права грађана Републике Србије дефинисана су највишим правно-политичким документом Уставом Републике Србије. Између осталих права ту је озакоњено и „право на правну личност“, „право на држављанство“, „слобода кретања“, „неповредивост стана“, „тајност писама и других средстава општења“, „заштита података о личности“, „слобода мисли, савести и верописповести“, „слобода мишљења и изражавања“, „изборно право“, „слобода окупљања“, „право на имовину“, „право наслеђивања“, „права детета“ итд. „Члан 64. Деца уживају људска права примерено свом узрасту и душевној

зрелости. Свако дете има право на лично име, упис у матичну књигу рођених, право да сазна своје порекло и право да очува свој идентитет. Деца су заштићена од психичког, физичког, економског и сваког другог искоришћавања или злоупотребљавања. Деца рођена изван брака имају једнака права као деца рођена у браку. Права детета и њихова заштита уређују се законом“ (Устав Републике Србије, 2006: 21). Следе „права и дужности родитеља“, „здравствена заштита“, „социјална заштита“, „право на образовање“ итд.

Закључак

Обесправљеност у друштву може се посматрати са различитих аспеката (филозофског, социолошког, историјског, економског, културолошког, педагошког итд.). Историја људског рода препуна је смењивања периода обесправљивања. Обесправљивање је константа. Оно је опстајало а обесправљивачи су се мењали. Као што су бесправно обесправљивали кроз време све суровији обесправљивачи били су силом и збацивани. Ерих Фром је говорио да је деструктивност последица непроживљеног живота. „Похлепа је једна од најјачих неинстинктивних страсти у човјеку и јасни је симптом психичког дисфункционирања или унутрашње празнине...“ (Фром, 1984: 33). Фрустрирани појединци, групе, слојеви и класе могу да буду веома непријатни па и сурови. Др Војислав Бакић је писао о појмовима као што су: себелубље, родолубље и човеколубље. Николај Берђајев у човеку осим унутрашњег личног живота препознаје и биће социјално и биће космичко. Како је могуће и има ли потребе присиљавати некога на само једно од тога? Данашњи светски моћници то покушавају. У родолубивим осећањима људи према својим државама они виде појаву национализма са негативним предзнаком па да би то истакли користе и израз „ултранационализам“. Тиме оправдавају нападе најсавременијим војним средствима не откривајући праве намере – експлоатацију ресурса поражене земље и њено довођење у колонијални, дужнички, зависни положај. Када достигне свој врхунац обесправљивање доживљава крај. Уз обесправљеност у вези су и појмови као што су маргинализација и социјална искљученост. Оно што још више повређује од саме обесправљености је и чињеница да се такво стање или положај преноси са генерације на генерацију. У том контексту важну позицију заузима образовање. Једни (који обесправљују) у њему виде средство очувања свог повлашћеног положаја а други (обесправљени) се надају избављењу из обесправљености. Као што постоји на нивоу величине или економске и војне моћи различитих држава обесправљивање се може догађати и посматрати и на другим нивоима. То може да се односи на поједине слојеве људи у друштву, боју коже, занимања, полове, узрасне разлике итд. Као што нису прихватљиви ауторитарни односи или поступци наставника у школи према ученицима, исто тако потпуно препустити децу себи не значи учинити их равноправним него, напротив, може да буде штетно и неприхватљиво. Важно је пронаћи меру како не би дошло до застрањивања у васпитно-образовном раду.

Литература

- Арсенијевић, Арсеније (2018): *Свет првих људи*. Београд: Пирг.
- Берђајев, Николај (2006): *Судбина човека у савременом свету*. Београд: Логос.
- Бојанин, Светомир (2002): *Тајна школе*. Београд: Бојанин & Мицић.
- Vlajki, Emil (2006): *Američki teror*. Banja Luka: Besjeda; Ars Libri.
- Димитријевић, Владимир (2005): *Нови школски поредак*. Чачак: Легенда.
- Димитријевић, Владимир (2007): *Од Светог Саве до Ђерђа Сороша (школство у Србији на прекретници)*. Београд: Хришћанска мисао.
- Droa, Rože-Pol (2010): *Zapad objašnjen svima*. Beograd: Geopolitika izdavaštvo.
- Жужа, Борка (2013): *Васпитањем до успешног човека*. Београд: Издавачка фондација Српске Православне Цркве Архиепископије београдско-карловачке.
- Ивковић, Радивоје (1998): *Социолошки лексикон*. Призрен: Призренске новине.
- Коштуница, Војислав (2012): *Зашто Србија а не Европска унија*. Београд: Фонд Слободан Јовановић.
- Kulić Radivoje, Despotović Miomir (2001): *Uvod u andragogiju*. Beograd: Svet knjige.
- Ломпар, Мило (2012): *Дух самопорицања*. Нови Сад: Orpheus.
- Ломпар, Мило (2013): *Повратак српском становишту?* Београд: Catena mundi.
- Петровић, Миодраг (Припремио и превео) (1998): *Законоправило о заштити обесправљених и социјално угрожених*. Београд: Доситеј.
- Политика*, Београд, 25. 09. 2001: 26.
- Savićević, Dušan (2002): *Filozofski osnovi andragogije*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva; Filozofski fakultet univerziteta u Beogradu; Institut za pedagogiju i andragogiju.
- Трнавац, Недељко (2014): *Образовање*. У: Пијановић (Уредник): *Лексикон образовних термина*. Београд: Учитељски факултет.
- Устав Републике Србије* (2006). Београд: Савремена администрација.
- Фреире, Пауло (2018): *Педагогија обесправљених*. Београд: ЕДУКА.
- From, Erih (1984): *Anatomija ljudske destruktivnosti*. Druga knjiga. Zagreb: Naprijed; Beograd: Nolit.
- Чомски, Ноам (1999): *Шта то (у ствари) хоће Америка*. Београд: Чигоја штампа.

DEPRAVATION IN SOCIETY AND EDUCATION

*Professor, Petar Dj. Rajčević, PhD
Teacher Training Faculty in Prizren – Leposavic
Univerzitet u Pristini – Kosovska Mitrovica*

Abstract: *Depravation of certain categories in society is designated by notions such as marginalization and social exclusion. Just as there is a need for inclusion in regular education system of all those who, for some reason, are not included within, there is also a need for inclusion of each of them in all segments of a wider social system in order to show humanity participation and give contribution to equality of all human beings and social classes reducing huge differences between people, which cause feelings of injustice and depravation having thus beneficial impact for stable relations between them. That would be contribution towards peace keeping and prevention of growing dissatisfaction which leads towards organizing, not much less merciless resistance towards those who, otherwise, are recognized as exploiters. Thus, destruction persists and repeats in cycles. Difficulties are, therefore, present in an uneven distribution of power, thus injustice not only persists but also increases and is transferred from generation to generation. Complexity of problems of the deprived, marginalized groups encompasses its studying and comprehending from different aspects. Approach to study which takes into account educational arguments and findings, although but one among many, may prove crucial.*

Key words: *depravation, society, education, awareness, school.*

ŠKOLA IZBORA

***Dr.sc Hana Hadžibulić Nurković, vanr.prof.²¹⁹
Prirodno-matematički fakultet Sarajevo***

***Dr.sc Faris Rašidagić, vanr.prof.
Fakultet za sport i tjelesni odgoj Sarajevo***

Apstrakt: Početkom XXI vijeka vršnjačko nasilje postaje jedan od najizraženijih oblika neprilagođenog ponašanja u našem društvu. Zabrinjavajući podatak je da je sve veći broj žrtava vršnjačkog nasilja među učenicima osnovnih škola. Neadekvatna komunikacija sa djecom od strane roditelja, pružanje materijalnih zadovoljstava, nedostatak autoriteta često navode djecu da se iz dosade ili zabave upuste u razne vidove asocijalnog ponašanja koja je često puno agresije, ali i početni korak ka ozbiljnijim oblicima delinkventnog ponašanja. Također, škole u poslednjih nekoliko godina ne pronalaze načine da koriguju neprilagođeno ponašanje učenika koji najčešće kasnije postaju i kriminalni prestupnici. Upravo uzrok takvog socijalno neprilagođenog ponašanja treba tražiti i identifikovati još u osnovnoj školi. Cilj ovoga rada jeste da se prikaže jedna ideja u vidu pilot-projekta pod nazivom „Škola izbora“ koja se bavi prevencijom ove kompleksne i društveno opasne pojave.

Ključne riječi: vršnjačko nasilje, delinkventno ponašanje, škola, prevencija.

Uvod

Mladi su, ali i njihovi roditelji dugo vremena živjeli u konstantnoj izloženosti kriminalu i nasilničko-legitimisanim modelima ponašanja što stvara milje za razvoj kulturalnog nasilja. S druge strane, korijeni vršnjačkog nasilja izviru i iz situacija kada porodica ne ispunjava ne samo ekonomske, nego i socijalizatorske, vaspitne i zaštitne i emocionalne funkcije. Naručito je važna veza između strukturalnog i direktnog nasilja maloljetnika, jer oni koji su hronične žrtve strukturalnog nasilja okreću se direktnom nasilju.

Ipak, širi društveni i socio-kulturni kontekst je ključan za razumjevanje fenomenologije i etiologije vršnjačkog nasilja. Socio-kulturni kontekst može se razumjeti uzimajući u obzir četiri dimenzije. To su socijalna isključenost, izloženost mladih strukturalnom i kulturnom nasilju, osjećajnost u ostvarivanju porodičnih funkcija i uloga i “protestna muškost” kao posljedica gubitka životnih šansi.

Pojava vršnjačkog nasilja je jedan od oblika devijantnog ponašanja čije uzroke pronalazimo među brojnim egzogenim i endogenim faktorima. Vršnjačko nasilje je često povezano i sa drugim oblicima delinkventnog ponašanja, prije svega vršenju raznih krivičnih djela. Agresivnost i fizičko maltretiranje koji mladi ispoljavaju na svojim vršnjacima prate i druge pojave kao reketiranje, seksualno zlostavljanje, verbalno provociranje, ismijavanje, podvođenje i sl. Nažalost, mladi danas vršnjačko nasilje doživljavaju kao izazov da se dokažu među drugim, da potvrde svoj status u neformalnoj grupi, da dođu do materijalnih sredstava, da budu vođe, popularni u sredini. Upravo ovi indikatori ukazuju da je pojava vršnjačkog nasilja pojava koja je samo jedno od obilježja maloljetničke delinkvencije.

U većini slučajeva kako zbog zakonskih odredaba s jedne strane, kao i needukovanosti nastavnog kadra u školama s druge strane vaspitno-korektivnom radu sa mladima koji ispoljavaju devijantno ponašanje ne poklanja se previše pažnje ili se svodi na prosljeđivanje problema drugim

²¹⁹ e-mail:1512hana@gmail.com

institucijama kao što su MUP i Centri za socijalni rad. Ohrabreni blagim školskim sankcijama i sporim ili za njih nerigoroznim mjerama od strane policije ili centra za socijalni rad oni nastavljaju sa intenzivnijim i sve više opasnijim devijantnim oblicima ponašanja. Jedan od takvih oblika jeste i vršnjačko nasilje. Koliko je važno početi sa prevencijom ove pojave od samog dolaska u školu, ali i u predškolskim ustanovama govore i brojni medijski izvještaji o vršnjačkom nasilju među djecom čak i na uzrastu od 10 godina. Upravo iz tog razloga neophodno je spovoditi mjere prevencije kroz razne programe kako bi podigli svijest mladih ljudi i uticali na njihovu pravilnu socijalizaciju i formiranje ličnosti.

Kriza porodice i socijalno neprilagođenog ponašanje djece i mladih

Socijalno neprihvatljivo ponašanje u kontekstu maloljetničke delikvencije je posljedica opštih i posebnih nedostataka društvene zajednice koji će imati negativne refleksije i biti razorni faktori zdravom odrastanju djece i mladih, odlučujući u stvaranju predispozicija za delikventno ponašanje djece i mladih, a kasnije odraslo ponašanje delikvenata (Vejinović i sar, 2008). Nekada se poremećeno ponašanje shvatalo kao oblik ludila koje je posljedica djelovanja negativnih sila (Sotone), takvi ljudi su se progonili, odbacivali na daleka ostrva i proglašavali ludima (Fuko, 1980.). Kako se društvo razvijalo kroz istoriju, dolaskom moderne i postmoderne, tako se i odnos prema devijantnom ponašanju, postepeno i kod mladih i kod odraslih mijenjao. „*Devijacija* je proces izbjegavanja socijalne kontrole i odstupanje od ustaljenih obrazaca ponašanja; *devijanti* su osobe koje ne poštuju propisane norme; *delikti* su devijacije koje se kažnjavaju zakonom, i postoje slijedeći delikti: materijani (nanošenje materijalne štete i povrede interesa), politički (usmjereni protiv države) i socijalni (usmjereni protiv kulturnih obrazaca i društvenog života)“ (Kovačević, 2013:83).

Takođe, svjedoci smo da porodica upada u krizu, na kraju dvadesetog vijeka ona prolazi kroz dvije revolucije: „Jedna je izvan nje i ogleda se u porastu neporodičnog življenja, a druga je unutar porodice i ogleda se u odnosima između polova, pod pritiskom revolucije polno-rodnim ulogama“. Većina sociologa i demografa ovo tumači kao novo provadanje porodice i zahtjevan ispit pred kojim se savremena porodica našla (Milić, 2001). Kako porodica upada u krizu, tako i njeni članovi, a prvenstveno mislimo na djecu, postaju na neki način „žrtve“ te transformacije. Sve se to dešava pod snažnim uticajem *globalizacije* koja je ušla u sve pore života, pa i u porodične i koja sa sobom donosi nove pojave kako pozitivne, tako i negativne. Te pojave se manifestuju kroz uticaj medija, interneta, tehničko-tehnološkog razvoja. Djeca i mladi u takvim uslovima suočeni su sa tradicionalnim vrijednostima, normama i kulturom koju im pružaju njihovi roditelji i sa druge strane nekim novim vrijednostima i normama koje važe u drugim krajevima svijeta (zapadnoj kulturi) kojom su bombardovani i primorani da joj se prilagode.

Kada je porodica siromašna, onda se unutar nje javljaju devijacije, od nezadovoljstva djece životom i pruženim sredstvima, do razočaranih roditelja zbog propalih karijera. Nezadovoljni roditelji najčešće zlostavljaju djecu ili liječe frustracije konzumacijom opijata-alkohola, droge... Djeca koja se u siromašnoj porodici osjećaju manje vrijedna, uskraćena za neke stvari, prisiljena da rade svakave poslove da bi preživjeli; traže izlaz putem nedozvoljenih sredstava i tako nastaju devijacije i poremećaji koji opasno prijete društvu (Jugović, 2012).

Projekat „Škola izbora“

Brojne socijalne, ekonomske i političke promjene u društvu utiču da se i škola mora prilagoditi diskontinuitetu savremenog digitalnog doba koji tradicionalno orijentiranu prosvjetnu koncepciju čini prilično nestabilnom. U eri digitalizacije i oblasti informacione-komunikacione tehnologije značaj obrazovanja je u proporcionalnoj vezi sa tehnološkim razvojem društva (Kulić, Despotović, 2005). Oblinger (2003) smatra da se u obrazovnom sistemu javljaju „novi“ učenici koji su se formirali pod utjecajem svjetskih dešavanja i novih tehnologija. Upravo takve promjene zahtjevaju i prilagođavanje i modifikovanje školskih programa, ako dosada i nezainteresovanost djece ne bi prerasla u nek vid socijalno neprilagođenog ponašanja.

Za većinu nastavnika je važno kako se u školi ostvaruje propisani nastavni plan i program. Za vrijeme ostvarivanja nastavnog programa učenici moraju sjediti, slušati i gledati te raditi ono što im je

naređeno. Malo je pedagoških situacija koje karakterišu strategije aktivnog učenja (problemsko učenje, učenje istraživanjem, projektna nastava, simulacije i igre) i učioničkih aktivnosti koje homo zappiensima omogućuju da koriste njihove digitalne vještine (Vrcelj, Klapan, Kušić, 2009). Nastavnici i čitav školski sistem se moraju prilagođavati novim potrebama učenika i od modela prenosioca znanja preći na ulogu voditelja ili savjetnika. Umjesto da samo prenose znanje, nastavnici bi trebali kreirati strukture i mreže koje će stimulirati učenje i vještine učenja (Spalević i sar. 2011).

U takvim narušenim okolnostima često je zanemaren vaspitni uticaj na socijalizaciju djece, te pod uticajem raznih kriminogenih faktora stvara se pogodno tlo za razvoj asociojalnog ponašanja i maloljetničke delinkvencije. Društvena kriza, erozija morala i poremećeni sistem vrednosti u društvu uticali su i utiču na sve veći porast maloljetničke delinkvencije. Danas, od ukupnog broja počinjenih krivičnih djela 9% počinje maloljetna lica. Mjere koje država poduzima da bi sankcionisala i pomogla takvoj djeci su najčešće: sudski ukor, pojačan nadzor od strane porodice, druge porodice ili Centra za socijalni rad, upućivanje u vaspitno popravni dom. Posljednja mjera koja se preduzima je upućivanje u vaspitno popravni dom gdje se prestupnici zadržavaju od 1 do 4 godina zavisno od njihovog vladanja i ponašanja, odnosno uspjehnosti procesa resocijalizacije. Cjelokupna organizacija obrazovnog i vaspitno korektivnog rada zasnovana je na krutom sistemu koji pokušava da nametne društvene norme i vaspitno obrazovne zadatke, često uz pomoć sredstava prisile, ne uzimajući u obzir potrebe, želje i interesovanja šticećenika. Dosadašnje nametanje pravila i uslovljavanja ustanova koje su pokušale da rade sa šticećenima nisu imale uspjeha, jer su isti odbacivali autoritet i prisilu. Potvrda ove konstatacije je i velik broj šticećenika koji su nakon isteka vaspitne mjere nastavili sa kriminalnim aktivnostima i dospjeli u zatvor.

Upravo škola izbora će sprečiti i korigovati takvu stranputicu, dati im podršku i pomoć koju očigledno nisu imali. To je ustanova koja će pružiti pomoć učenicima, roditeljima i školama. Međutim, prioritetni cilj ovog projekta je da se bavimo problemom u početnoj fazi kada je korekcija i najobjektivnija i najefikasnija. Ovaj projekat nije namjenjen samo problemu vršnjačkog nasilja, jer je ono samo jedan aspekt delinkventnog ponašanja. On je usmjeren na korekciju socijalno neprihvatljivog ponašanja koje je identifikovao stručni tim, ali i stvaranju pozitivne osnove i razvijanju ličnosti, njenih odbrambenih mehanizama koje će se suprostaviti izazovima i iskušenjima koji uzrokuju takvo ponašanje.

Za pravilno donošenje odluka neophodno je procijeniti različite osobine, crte ličnosti, stavove, vrijednosti, kompetencije maloljetnika, kao i karakteristike njegovog socijalnog okruženja (Loeber, 2003). Iz tog razloga svaki postupak procjene maloljetnika podrazumjeva prikupljanje podataka o njegovoj kriminalnoj istoriji i istoriji poremećaja ponašanja.

Projekat "Škola izbora" predstavlja alternativu institucionalnim, ali i vaninstitucionalnim programima koji predviđaju kratkoročan smještaj u ustanove. U spovođenju ovog programa bili su uključeni brojni volonteri, poznati sportisti, glumci, javne ličnosti koje su bili pozitivan model šticećenima kako i na koji način usmjeriti svoje životne ciljeve. U narednom djelu rada predstaviceemo osnovna polazišta i principe na kojima se zasniva ovaj projekat.

Djeca veoma često u početnim razredima ne znaju sami riješiti svoje probleme ili kvalitetno zadovoljiti svoje potrebe, te pribjegavaju neprihvatljivim oblicima ponašanja kao što su: agresija, fizičko i verbalno maltretiranje, bježanje iz škole, konzumiranje opojnih sredstava, bježanje od kuće, itd. Takva djeca veoma rano zbog svoga ponašanja dobijaju etiketu buntovnika, nemirnog i neposlušnog učenika, zbog čega ne dobijajući novu šansu, tragaju za istim društvom što najčešće rezultira asociojalnom ponašanju, a kasnije i učestvovanju u vršenju krivičnih djela.

Upravo iz gore navedenih činjenica javila se i ideja o stvaranju ustanove koja će pomagati takvim etiketiranim učenicima koji ispoljavaju devijantno ponašanje. Radi se o ustanovi koja bi se bavila devijantnim ponašanjem učenika, tj. identifikovala ozbiljnost problema, utvrdila i izvršila procjenu i dala adekvatan prijedlog tretmana koji bi se sastojao od nekoliko srodnih programa. Takva ustanova bila bi posrednik između učenika, porodice i škole. Teorijski okvir iz kojeg proizlaze sadržaji i ciljevi projekta determinisani su i teorijom izbora Williama Glassera. Predstaviceemo idejni okvir takvog projekta:

Cilj projekta bio bi usmjeren na rad sa učenicima koji ispoljavaju devijantno ponašanje, a ciljnu grupu bi sačinjavala djeca osnovnoškolskog uzrasta. Voditelji projekta činili bi stručnjaci različitih profila: pedagog, socijalni pedagog, psiholog, socijalni radnik, defektolog. Voditelji bi bile

osobe sa višegodišnjim iskustvom u radu sa maloljetnim prestupnicima, a u realizaciju projekta bili bi uključeni i volonteri.

Specifični ciljevi:

- Kontrola ponašanja,
- Stvaranje pozitivnog okruženja u kojem djeca mogu razviti i korisno upotrebiti svoje potencijale u kognitivnom, socijalnom i emocionalnom planu,
- Usvajanje novih informacija, vještina, navika
- Savjetodavni rad i poučavanje,
- Popravljanje opšteg školskog uspjeha,
- Motivacija učenika,
- Podsticanje za kvalitetno i sadržajno korištenje slobodnog vremena,
- Stvaranje radnih navika.

Iz cilja projekta proističu i zadaci, a to su:

1. vaspitno-korektivni rad sa učenicima,
2. pomoć u identifikaciji problema i pronalasku rješenja,
3. obrazovni rad sa učenicima koji postižu slab uspjeh u školi,
4. organizovanje edukativnih aktivnosti (igraonice, razni kursevi, sekcije, domaćinstvo, izrada nakita, ...)
5. učestvovanje učenika i roditelja u zajedničkim radionicama, kao i sportskim i kulturnim aktivnostima,
6. edukacija pedagoga i razrednih starješina o prevenciji maloljetničke delikvencije.

Aktivnosti bi se sprovodile kroz: individualno savjetovanje, grupno savjetovanje, partnersko savjetovanje, radionice, posjete i izlete. Principi na kojima se zasniva „Škola izbora“ su : princip individualizacije, humanizacije, princip razvijanja lične odgovornosti, demokratičnosti. Metode koje će se koristiti u radu: razgovori, posmatranje – observacija, navikavanje, podsticanje, predavanje, demonstracija, pismeno i likovno izražavanje, te evaluacija vlastitog i zajedničkog rada.

Projekat je osmišljen da se učenici neprihvatljivog ponašanja, koji su identifikovani u matičnim školama od strane razrednog starješine, pedagoga i stručnog tima projekta (pedagog, psiholog, socijalni radnik), provode svoje raspuste ili jedan dio u posebnoj ustanovi – školi izbora, (predlaže se da to bude neka od područnih škola koja nije u upotrebi) u kojima će se realizovati poseban plan i program s ciljem korekcije takvog ponašanja.

Sam projekat se sastoji iz 4 faze.

Prva faza obuhvata vođenje dosija za sve učenike počev od prvog razreda u kome će razredni starješina beležiti sve značajnije momente u toku školovanja npr. uspjeh, izostanke, ponašanje, saradnja sa roditeljima, uključenost u sekcije, kulturne i higijenske navike, simptome moguće ovisnosti, tuče i druge moguće sukobe.

Učenici koji ispoljavaju devijantno ponašanja, a koji ne prihvataju sugestije i savjete roditelja, nastavnika i pedagoga biće identifikovani i praćeni od strane stručnog tima. Od petog razreda takva djeca će uz saglasnost roditelja i škole za vrijeme raspusta biti upućena u posebnu ustanovu tj. školu izbora. U takvu ustanovu biće uključena i djeca koja su vaspitno zapuštena i zanemarena od strane roditelja.

Dolazak djece u takvu ustanovu predstavlja drugu fazu našeg programa. Pošto je raspust namjenjen djeci za odmor, vrijeme provedeno će biti upravo podređeno da kroz razne slobodne aktivnosti djeca što kvalitetnije nauče da ga koriste, te da izgrade određene kulturne i i druge navike. Prije dolaska djece izvršiće se obavezna socijalna anamneza, a po dolasku izvršiće se određena psihološka testiranja radi utvrđivanja mogućih psihičkih problema koji se mogu manifestovati kod ovakve populacije djece. Za svako dijete odrediće se prevaspitni tretman zavisno od njegovih karakteristika i stepena socijalno neprilagođenog ponašanja. Djeca će biti raspoređena u vaspitne grupe koje će činiti najviše 8 učenika. Za svaku grupu biće zadužen vaspitač. U toku boravka djeca sa poteškoćama u učenju imaće obavezan jedan čas iz predmeta u kome zaostaju ili se pripremaju za popravni ispit. Nakon toga će imati mogućnost izbora predmeta koji ih najviše interesuje, a gdje će

provesti također jedan sat. Preostalo vrijeme učenici će provesti, zavisno od njihovih interesovanja i sklonosti, u muzičkim, likovnim, računarskim, dramskim, novinarskim, sportskim i dr. sekcijama. Raznovrsnim slobodnim aktivnostima, odnosno pružanju mogućnosti izbora da se uključe u neku od sekcija utvrdićemo darovitost i talenat takve djece. Organizovaće se i brojne radionice iz oblasti dječijih prava, kao i predavanja iz oblasti prevencije ovisnosti, pušenja itd. Organizovala bi se razna sportska takmičenja, domaćinstvo, kurs fotografije, kratke pozorišne predstave, izleti. Svakodnevno bi se sprovodile određene radne aktivnosti oko uređenja kruga, pružanje pomoći starijim osobama iz okoline, učenici bi se obučavali za korištenje raznih alata i dr.

Treća faza predstavlja i završetak boravka u školi izbora i vraćanje školskim obavezama, te praćenje ponašanja djece od strane nastavnika, stručnog tima, trenera ako se učenik uključio u neki od sportskih klubova ili školsku sekciju. Nadzor od strane stručnog tima škole bi predstavljao stalnu kontrolu ponašanja učenika, kao i stalnu mogućnost dobijanja pomoći učenicima i roditeljima u rješavanju određenih problema. Zadatak stručnog tima će biti svakako da motiviše učenika da istraje u pozitivnom ponašanju.

Četvrta faza predstavlja evaluaciju rezultata ponašanja i donošenja odluke o prestanku intenzivnog nadzora nad učenicima koji su učestvovali u projektu. Takvi učenici biće uključeni na dobrovoljnom nivou kao volonteri- saradnici na nekoj od sljedećih grupa učenika koji će provoditi raspust u našoj ustanovi.

Pored intenzivno vaspitno-obrazovnog rada sa učenicima, jedan od zadataka će biti i aktivno učestvovanje roditelja u pružanju pomoći i podrške djeci za vrijeme boravka u našoj ustanovi. Jednput sedmično bi se organizovale zajedničke radionice djece i roditelja ili zajedničko učestvovanje u sportskim takmičenjima. Nakon povratka kući saradnja sa roditeljima bi se nastavila putem mjesečnih posjeta i razgovora o ponašanju i odnosu prema djetetu, kao i kontaktima na roditeljskim sastancima. Također, stručni tim bi roditeljima pružao pomoć u rješavanju specifičnih problema koji se mogu javiti, kao i uputa radi što uspješnijeg vaspitanja djece kako bi pravilno ostvarila svoje potencijale i zadovoljila svoje potrebe.

Za realizaciju ovog projekta neophodno bi bilo obezbjediti jednu od područnih školskih zgrada koja bi se uz mala novčana ulaganja mogla najbrže osposobiti za realizaciju ovog projekta. Također, bilo bi veoma značajno zbog materijalnih troškova roditelja da ustanova ne bude udaljena više od 10 kilometara od centra grada. Učenici bi svaki drugi vikend odlazili kući.

Stvaranjem „Škole izbora“ mi svestrano utičemo na kognitivni, emocionalni, moralni razvoj djece pružajući im mogućnost izbora, tj. da novim stečenim znanjem i iskustvom promjene svoje ponašanje, te postanu primjer i drugim.

Naš projekat predstavljao bi jednu otvorenu ustanovu za svaki vid saradnje i pomoći. U njemu će pored stručnog tima raditi i iskusni nastavnici kao i brojni volonteri i prijatelji. U projekat će se uključiti i poznati sportski radnici koji će predstavljati i uzor djeci koja borave u „Školi izbora“.

Zaključak:

Ovaj projekat polazi od ličnosti svakog učenika koji ima problem, pomaže mu da sam dođe do adekvatnog rješenja, daje mu potporu, motiviše ga, prepoznaje njegove sposobnosti, darovitost, interesovanja, poštuje njegovu ličnost i stav. Potpuno smo svjesni činjenice da je ova ideja samo okvir koji treba upotpunjavati i drugim programima i iskustvima, ali svakako da ovakav vid prevencije socijalno neprilagođenog ponašanja može pored preveniranja otkriti i druge pozitivne strane ličnosti, talenat, interesovanja i potrebe koje će biti osnova za dalji rad i usmjeravanje u narednim fazama projekta. Nadamo se da će ovaj idejni projekat zaživjeti u skoroj budućnosti i kroz jedan efikasan način pomoći prvenstveno djeci koja pokazuju neke od vidova socijalno neprilagođenog ponašanja, ali i njihovim roditeljima i školi. Škola izbora je škola u kojoj će se djeca pripremati za život, rad i učenje.

Literatura:

- Fuko, M. (1980) *Istorija ludila u doba klasicizma*. Beograd: Nolit.
- Jugović, A. (2012) *Socijalni rad u prevenciji i zaštiti od nasilja u porodici*. Banja Luka: Fakultet političkih nauka.
- Kovačević, B. (2013) *Kultura i ličnost*. Banja Luka: Evropski defendologija centar.
- Kulić, R. i Despotović, M. (2005). *Uvod u andragogiju*. Zenica: Dom štampe.
- Milić, A. (2001) *Sociologija porodice: kritika i izazovi*. Beograd: Čigoja štampa
- Oblinger, D. (2003). *Understanding the New Students*. Educause. Na sajtu: <http://net.educause.edu/ir/library/pdf/erm0342.pdf>. Preuzeto 25.02.2019.
- Spalević, Ž., Panić, S., Pavlović, M., Petrović, M. (2011). *Virtuelni svet kao novi trend na polju e-učenja*. U Zborniku: Infoteh-Jahorina. Vol.10.str.761- 765. Istočno Sarajevo: Elektrotehnički fakultet.
- Vejnović, D., Bojanić, V., Lalić, V., Heldić, E., Vesić, M., Ridić, D. (2008) *Mladi, škola i prevencija socijalno neprihvatljivih ponašanja*. Banja Luka: Defendologija.
- Vrcelj, S., Klapan, A., Kušić, S. (2009). *Homo Zappiensi – kreatori nove škole*. U zborniku: *Buduća škola*. str. 751-763. Beograd: Srpska akademija obrazovanja.

SCHOOL OF ELECTION

Abstract: *At the beginning of the 21st century peer violence became one of the most prominent forms of misconduct in our society. The worrying fact is that an increasing number of victims of peer violence among elementary school students. Inadequate communication with children by parents, providing material satisfactions, lack of authority often tell children to enter into various forms of asocial behavior, which is often aggression, but also an initial step towards more serious forms of delinquent behavior. Also, schools in the last few years have not found ways to correct the dysfunctional behavior of students who are most likely to become criminal offenders later on. The very cause of such socially unsuitable behavior needs to be sought and identified even in elementary school. The aim of this paper is to present an idea in the form of a pilot project entitled "School of Election" which deals with the prevention of this complex and socially dangerous phenomenon.*

Key words: *peer violence, delinquency, school, prevention.*

**PROFESIONALNI STANDARDI U IZVJEŠTAVANJU
BOSANSKOHERCEGOVAČKIH DNEVNIH NOVINA O OSOBAMA SA
TJELESNIM INVALIDITETOM
(na primjeru Nezavisnih novina i Dnevnog avaza)**

*Prof. dr Vesna Đurić²²⁰
Fakultet političkih nauka Univerziteta u Banjaluci*

Apstrakt: Objavljeni medijski sadržaji utiču na svijest konzumenata i moduliraju je po principu „stvarnost postaje odraz medijske stvarnosti“. Plasirane porukebi trebale da doprinesu aktivnom učešću recipjenata u ne/afirmativnom prosuđivanjuprimljenih sadržaja i buđenju svijesti o „drugom i drugačijem“. Tretiranje osoba sa invaliditetom podrazumjeva interdisciplinarni pristup i suptilan način obrade oslobođen stereotipne terminologije i stigmatizujućih izraza. Kao sedma sila planetarnog uticaj, mediji mogu doprinjeti sistemskom djelovanju društva ucilju poboljšanja položaja,te većeg poštovanja prava i dostojanstva osoba sa invaliditetom. Kontinuiran i afirmativan pristup ovim temama doveo bi do većeg stepena informisanosti recipjenata, kao i potpunije spoznaje o različitosti što bi olakšalo i povećalo uključivanje ove kategorije stanovništva u svakodnevne životne tokove i događaje.

Cilj ovog rada je pregled učestalosti tretiranja tematike vezane za osoba sa tjelesnim invaliditetom,te analiza u kojojmjerisuispoštovaniprofesionalni inormativnistandardiizvještavanja u diskursu bosanskohercegovačkih dnevnih listova: Nezavisnih novina i Dnevnog avaza.

Ključne riječi: osobe sa invaliditetom, mediji, izvještavanje, profesionalni i normativni standardi.

*Invaliditet je bilo kakvo ograničenje ili nedostatak sposobnosti za obavljanje neke aktivnosti na način ili u obimu koji se smatra normalnim za ljudsko biće.
Konvencija UN o pravima osoba sa invaliditetom*

Uvod

Izvještavanje o osobama sa invaliditetom u bosanskohercegovačkim medijima najčešće je tretirano kao socijalno ili medicinsko pitanje dok je malo tekstova koji ove teme obrađuju afirmativno. Vodioca novinarskog izvještavanja bi se trebala kretati u pravcu poštovanja Konvencije Ujedinjenih Nacija o ljudskim pravima da se „sva ljudska bića rađaju slobodna i jednaka u dostojanstvu i pravima“. U novinarskim tekstovima evidentno je poštovanje zakonskih prava, ali ne i dostojanstva invalida koje je često zanemareno. Stereotipni tekstovi prikazuju ove osobe kao ranjive i zavisne od pomoći drugih uz naglašavanje tjelesnih nedostataka. „Neki od tih stereotipa u štampi nisu nimalo različiti od onih nađenih u medijskim izdanjima na Zapadu, i oni obuhvataju:

- Osobe sa invaliditetom kao nesposobne ili kao teret
- Osobe sa invaliditetom kao jadne i za žaljenje
- Super bogalj – osoba sa invaliditetom kao super heroj“ (www.mc.rs)

Poslenici javne riječi zanemaruju osobenosti invalida a ističu svakodnevne aktivnosti koje obavljaju što doprinosi nepravednom etiketiranju i diskriminaciji. Mediji ne kanališu pisanje u pravcu podizanja svijesti društva i animiranju promocije različitosti nego ističu nedostatke osoba o kojim pišu.

²²⁰ profvesna@yahoo.com

Evidentno je da su u poslednjih dvadesetak godina intenzivirane aktivnosti vezane za invalidna lica: objavljena su mnoga istraživanja, urađene analize medijskog tretiranja, javnost upoznata sa aktivnostima relevantnih institucija i njihovom angažovanju na otklanjanju fizičkih prepreka u cilju omogućavanja pristupa invalida institucijama i kretanju na ulicama. Društvo radi ali nedovoljno na uključivanju invalida u svakodnevne životne tokove a mediji tretiraju ove aktivnosti kao dnevne događaje i obrađuju ih faktografski. Ne aktuelizuju ove teme i objavljuju malo analitičkih tekstova koji studiozno i dubinski analiziraju problematiku. Ovakav tretman doprinosi marginalizovanju osoba sa invaliditetom kojih ima deset posto u svakoj zemlji prema podacima Svjetske zdravstvene organizacije (SZO) a u Bosni i Hercegovini status invalida ima više od 270.000 hiljada građana kojim je i Ustavom zagarantovano pravo na informisanost kao i svim državljanima.²²¹

Profesionalna etika nalaže da invalidne osobe ne treba pikazivati ni kao žrtve ni kao heroje nego kao lica koja nastoje da se što bolje inkorporiraju u svakodnevne životne tokove. Medijska terminologija trebalo bi da bude oslobođena izraza koji doprinose etiketiranju invalidnih lica.²²²

Medijska moć bi trebala biti usmjerena ka podizanju svijesti recipjenata i plasiranju afirmativnih tema o invalidima te pozitivnog i odgovornog izvještavanja. Kreatori medijskih sadržaja mogu dati doprinos promociji i socijalnoj integraciji osoba sa invaliditetom, edukovati

Javno mnjenje kanališući priče u pravcu prihvatanja različitosti i odbacivanju predrasuda. Kvalitetnijem medijskom predstavljanju tema o invalidnim osobama doprinjela bi edukacija i obuka novinara o profesionalnom izvještavanju i unaprjeđenju ljudskih prava.

Teorijski okvir – o invalidima

Pojam invaliditeta u istorijskom razvoju društva bio je vezan za ratne invalide i tretirao je različita oštećenja i gubitke sposobnosti. Riječ „Invalid“ potiče od latinskog (invalidus) a označava one koji su nesposobni ili onesposobljen za službu i zarađivanje radi izdržavanja sebe i svoje porodice, naročito oni koji su onesposobljen u ratu, ratni invalidi. (Vujaklija, 1980: 336). U međunarodnim dokumentima postoje mnoge definicije o licima sa invaliditetom i neke u prvi plan stavljaju socijalni, drugi medicinski model. Najprihvatljiviju definiciju ponudila je 80-tih godina XX vijeka Svjetska zdravstvena organizacija nastojeći inkorporirati i medicinski i socijalni model: „Osobe sa invaliditetom su one koje imaju dugoročna fizička, mentalna, intelektualna ili senzorna oštećenja i koje u međudjelovanju sa različitim preprekama mogu otežati puno i efektivno učešće u društvu na ravnopravnoj osnovi s drugima.“²²³ Odnos društava prema osobama sa invaliditetom bio je varijabilan i kretao se od netolerancije, samilosti, ubistava do ideja integracije. U prvobitnoj zajednici svi članovi koji nisu mogli doprinjeti opstanku smatrani su kao teret a u „.....kriznim situacijama kao što su bile borbe sa drugim plemenima ili divljim životinjama, prirodnim nepogodama (kao što su zima, glad, poplave, itd) ostavljalo ih se po strani, preupštene sami sebi – nezaštićene, kao teret kojeg se trebalo riješiti“. (Zovko, 1999). U antičko doba roditelji su mogli bolesnu djecu ostavljati na prometnim mjestima kao što su putevi dok su u Sparti i Rimu bila dozvoljena ubistva djece invalida, a ratni vojni invalidi su bili privilegovani. Stari Egipćani su invaliditet povezivali sa

²²¹ Informaciju je objavila Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine, na osnovu podataka Penzisko - invalidnog fonda i službi za socijalni rad u oba entiteta.

²²² Terminologija koju novinari trebaju koristiti u izvještavanju o invalidnim licima objavljena je u „Kodeksu o načinu predstavljanja osoba sa invaliditetom u medijima“. Treba izbjegavati termine: hendikepirani, pogođen, pati od, žrtva, ograničen invalidskim kolicima, bogalj, invalidan, invalid, spastičar, slijepi, gluvi, nagluvi. Termini koje treba koristiti: osobe sa invaliditeom, ima...(stanje ili oštećenje), korisnik invalidnih lica, osoba sa invaliditetom, osoba koja ima cerebralnu paralizu, osoba sa oštećenim vidom ili sluhom.

²²³ „Pravilnik o razvrstavanju lica sa smetnjama u psihičkom i fizičkom razvoju“ definiše osobe sa tjelesnim oštećenjem kao lica koja imaju deformacije, funkcionalne ili motoričke smetnje, zbog kojih im je potrebna zaštita i osposobljavanje za život i rad pod posebnim uslovima, a koja nastaju usled oštećenja lokomotornog aparata, centralnog i perifernog nervnog sistema, kao i oštećenja nastalih kao posljedica hroničnih bolesti drugih sistema ili kao posledica povrede. (SL. RS, broj 115/03). Osobe sa invaliditetom kategorisane su u osam grupa 5: lica sa oštećenjem vida, lica sa oštećenjem sluha, lica sa oštećenjem u glasu, gooru i jeziku, lica sa tjelesnim oštećenjem, lica sa psihičkom zaostalošću, lica sa višestrukim smetnjama, autizam i lica sa drugim smetnjama. Istraživanje u ovom radu usmjereno je na tretiranje tjelesne invalidnosti u medijskom diskursu bosanskohercegovačkih dnevnih novina.

voljom Bogova i nije bilo diskriminacije. Mesopotamci su “.....prema ženama sa lakšim tjelesnim invaliditetom i gluvim osobama imali pozitivan odnos a prema slijepim i osobama sa težim tjelesnim invaliditetom negativan. Često ih se zvalo ne po imenu nego invaliditetu“. (Zrlić i Brzoja, 2013). Hebreji su slijepa lica zapošljavali i bili su zagovornici njihovog uključivanja u društvene tokove. U ranom srednjem vijeku invaliditet je tumačen kao posljedica zlih sila a invalidna lica su kažnjavana spaljivanjem. U kasnim fazama hrišćanska crkva je tjelesni nedostatak pripisivala Božijoj volji i kod vjernika propagirala osjećaje samilosti. Institucionalna briga i samilostan odnos prema licima sa invaliditetom vežu se za XI i XII vijek kada se grade prve ustanove za smještaj. Zahvaljujući istaknutim ličnostima koji su u svojim javnim nastupima i pisanim djelima skretale pažnju javnosti na probleme invalidnih lica, period humanizma i renesanse (XV i XVI vijek) donio je pozitivne promjene. Istaknuti mislioci 18 i 19 vijeka davali su podršku invalidima i inicirali rješavanje njihovih problemata te je 1785. godine u Francuskoj osnovana prva škola za slijepe. Od druge polovine 19 v. do Drugog svjetskog rata sistematski se rješava problem radnog i profesionalnog osposobljavanja, formira se sistem specijalnog školstva za osobe sa invaliditetom, i sistem socijalne zaštite počinje funkcionisati. U drugoj polovini XX vijeka mijenja se odnos prema invalidnim licima i zaživljava integracije u otvorenoj školskoj, radnoj i socijalnoj sredini. Ovim je olakšana integracija i socijalizacija.

Izučavanje socijalne rezultovalo je formiranjem četiri modela, istorijskih pratilaca razvoja invaliditeta: a. model milosrđa, b. medicinski model, c. socijalni model i d. model prava.²²⁴

Model milosrđa je model srednjeg vijeka a tumači da žrtve ne mogu samostalno opstati bez brige, da trebaju posebnu njegu i pomoć drugih, i institucionalno zbrinjavanje. Vezan je za srednji vijek i nisu sve osobe sa invaliditetom imale isti tretman. „U srednjem veku dominira Samarićanski – karitativni / milosrdni pristup „ubogima“ i „božjacima“ o kojima se iz samilosti brine crkva i plemstvo obezbjeđuju im hranu i krov nad glavom. U isto vreme, mnoge osobe s invaliditetom, pre svega žene sa intelektualnim invaliditetom i psihičkim bolestima, i majke dece sa invaliditetom, javno su žigosane i spaljivane kao veštice i demoni“. (Ružičić –Novaković, 2014, str. 84). Milosrđe uključuje ljudsku solidarnost, saosjećanje i filantropstvo, ali u srednjem vijeku nisu svi imali isti tretman, zbog primjene dvostrukih kriterija u tretiranju osoba sa invaliditetom.

Medicinski model akcenat djelovanja stavlja na utvrđivanje stepena oštećenja i klasifikacije u cilju liječenja. „Problem se nalazi unutar pojedinca, odnosno osobe sa invaliditetom zbog njenog invaliditeta koji zahtijeva medicinsku intervenciju kako bi se ona prilagodila društvu. Uz medicinski model usko je vezana institucionalna zaštita osoba sa invaliditetom“. (Šostar i sur., 2006). Medicinski model kroz program rehabilitacije kod osoba sa invaliditetom razvijaju maksimalne sposobnosti u cilju osposobljavanja i uključenja u društvene aktivnosti.

Tabela 1. Primjeri četiri modela pristupa invaliditetu²²⁵

Situacija	Model milosrđa	Medicinski model	Socijalni model	Model prava osoba sa invaliditetom
Mlada žena koja koristi kolica	„Kakva šteta, ova prekrasna žena je vezana za invalidska kolica, ona se više nikad neće moći udati, imati djecu i brinuti se za svoju porodicu.“	„O, ovo je jadna žena, ona je trebala otići kod ljekara i razgovarati s njim, ako postoji terapija koja bi joj mogla omogućiti da opet hoda kao i svi drugi.“	„Zajednica stvarno treba izgraditi rampe ispred javnih objekata kako bi osobe koje žive u njoj mogle učestvovati u društvenom životu.“	„Kada dobije posao, njen poslodavac moraće joj prilagoditi radni prostor. To je njeno pravo.“

²²⁴ Prema Organisation for Ekonomik Co-operation and Development postoje četiri modela odnosa prema osobama sa invaliditetom: a. Medicinski model (medicinsko tretiranje uzroka i liječenje) b. socijalno-patološki model (socijalna integracija i terapijski tretman), c. ekološki model (promjena okoline, inkorporiranje i podrška) i d. antropološki model (prihvatanje invaliditeta od strane osobe i okoline).

²²⁵ Preuzeto od Handicap International, Federal Ministry for Economic Coopemladuration and Development. Za potrebe ovog rada autor je izdvojio jednu situaciju (primjer mlade žene koja koristi kolica) u skladu sa temom koju obrađuje. U originalnoj verziji navedene su još dvije situacije: analiza osobe sa intelektualnim poteškoćama i primjer o roditeljima koji imaju djete sa oštećenim sluhom.

Socijalni model u fokus stavljaju samostalnost pojedinca koji prebacuje problem na društvo. Zagovornici smatraju da je uključivanje invalidnih lica u svakodnevne životne tokove moguće ukoliko država obezbijedi uslove za kretanje, signalizaciju i pristupne rampe. „Društvo je to čiji odnos, neznanje, predrasude i strahovi dovode osobe sa invaliditetom u nepovoljan položaj. Prema tome, problem nisu individualna ograničenja bilo koje vrste, već neuspjeh društva u osiguravanju primjerenih mjera koje bi rezultirale potpunim uključenjem osoba s invaliditetom u socijalnu sredinu. (Mihanović, 2011). Socijalni model je animirao relevantne institucije u društvu da kontinuirano rade na rješavanju problema vezanih za osobe sa invaliditetom kako bi putevi njihovog uključivanja imali što manje barijera.

Model zasnovan na pravu osoba sa invaliditetom ili model ljudskih prava potencira dostojanstvo osoba sa invaliditetom i pravo da im društvo obezbijedi uslove kretanja, obrazovanja i rada. „Četiri vrijednosti – dostojanstvo, autonomija, jednakost i solidarnost - naročito su važne u kontekstu generaliziranih pojmova u smislu vrijednosti, kao i u kontekstu invaliditeta“. (Quinn, Degener, 2002:14). Poboljšanje položaja invalidnih lica doprinjela je i Konvencija o pravima osoba sa invaliditetom koja štiti i osigurava puno i ravnopravno uživanje svih ljudskih prava i osnovnih sloboda od strane svih osoba sa invaliditetom i promoviše poštovanje njihovog urođenog dostojanstva. Unija tjelesnih invalida protiv segregacije kritikuje nedovoljnu angažovanost društva u rješavanju problema osoba s invaliditetom i „...invaliditet vidi kao nedostatak, restrikciju aktivnosti uzrokovanih od strane različitih društvenih organizacija koje ne uzimaju u obzir specifičnosti osoba sa fizičkim oštećenjima i na taj način ih isključuju iz društvenih aktivnosti“. (Pešić, 2006: 14) Rješavanje problema barijera je prioritetan zadatak bez kojeg nema radne i socijalne uključenosti invalidnih lica u zajednicu.

U dokumentima koji tretiraju problematiku osoba sa invaliditetom i literaturi nije usklađena terminologija i u upotrebi su različiti nazivi: lica sa fizičkim i psihičkim smetnjama, lica sa smetnjama, invalid, lica sa tjelesnim oštećenjem, lice sa posebnim potrebama, hendikepirana lica, lica sa poteškoćama u razvoju te osobe psihofizičkog oštećenja.

Zakonski okvir

Bosanskohercegovačko društvo implementiralo je sve međunarodne Deklaracije i Konvencije koje tretiraju ljudska prava i prava osoba sa invaliditetom. Bečka Deklaracija je potvrdila da su „sva ljudska prava i temeljne slobode opšte i da stoga bezrezervno pripadaju i osobama s posebnim potrebama. Svaki čovjek rađa se jednak i ima ista prava na život i blagostanje, odgoj, obrazovanje i rad, nezavistan životi aktivno učešće u svim društvenim aspektima“.6 Savremeni pristup problematiki osoba sa invaliditetom propagira Model inkluzivne edukacije društva koji zagovara promjene stava prema obrazovanju, reformi školstva i promociji inkluzivnog obrazovanja. „Sistem obrazovanja treba kreirati, a obrazovni program implementirati tako da se uvažava široki spektar razlika i potreba. Djeci sa posebnim edukacionim potrebama treba omogućiti pristup u redovne škole, a njihove probleme locirati rješavati unutar pedagogije usmjerene na dijete, sposobne da zadovolji njihove potrebe“7 Bosna i Hercegovina je 2010 godine ratifikovala Konvenciju Ujedinjenih Nacija o pravima osoba sa invaliditetom a Vijeće ministara osnovalo je „Vijeće za osobe sa invaliditetom“ koje nadgleda implementaciju. Konvencija je regulisala prava osoba s invaliditetom: jednakost pred zakonom bez diskriminacije, pravo na život, slobodu i sigurnost, jednako priznanje pred zakonom i pravna sposobnost, sloboda od mučenja, sloboda od izrabljivanja, nasilja i zlostavljanja, pravo na poštovanje fizičkog i mentalnog integriteta, sloboda kretanja i integriteta, pravo na život i zajednicu, sloboda izražavanja i mišljenja, poštovanje privatnosti, poštovanje doma i porodice, pravo na obrazovanje, pravo na zdravstvenu zaštitu, pravo na rad, pravo na odgovarajući životni standard, pravo na učešće u političkom i javnom životu i pravo učešća u kulturnom životu.

6. Bečka Deklaracija i program djelovanja usvojena je na Svjetskoj konferenciji o ljudskim pravima u Beču (14 – 25. Jun, 1993.godine, potvrđena na 48. Zasedanju Opšte skupštine Ujedinjenih naroda , 1993.godine (rezolucija 48/121).

7. UNESCO- va konferencija (The World Conference on Specijal Needs Education , Access and Quality) održana je u junu 1994 godine u Španiji.

Bosna i Hercegovina kao i njeni entiteti ima kvalitetnu legislativu koja tretira položaj osoba sa invaliditetom ali ne i implementaciju. Sva vitalna prava regulisana su adekvatnom zakonskom

regulativom. (Zakon o socijalnoj zaštiti, Zakon o zdravstvenoj zaštiti, Zakon o radu, Zakon o penziskom invalidskom osiguranju, Zakon o pravima boraca, vojnih invalida, Zakon o profesionalnoj rehabilitaciji i zapošljavanju invalida, Zakon o zabrani diskriminacije, Zakon o osnovnom obrazovanju i vaspitanju i Zakon o socijalnoj skrbi.

Prema zakonu invalidna lica imaju pravo na mjesečnu novčanu pomoć, osposobljavanje za život i rad, smještaj u ustanovu ili drugu porodicu, njegu i pomoć u kući, ali novčana sredstva su simbolična.⁸ U Bosni i Hercegovini ratni invalidi uživaju veća prava i nadoknade nego civilni invalidi i imaju pravo na ličnu invalidninu ovisno od stepenu oštećenja.⁹ Bez obzira na uređen zakonski okvir relevantne institucije u Bosni i Hercegovini nedovoljno promovišu i štite prava i dostojanstvo osoba sa invaliditetom. I dalje vladaju predrasude i stereotipi.

Metodologija istraživanja

Predmet istraživanja je ispitivanje zastupljenosti tekstova o invalidnim licima i dobijanje jasnije spoznaje o objavljenim sadržajima kao i načini veće zastupljenosti ovi tema u medijima. Jedno od osnovnih riješenja ovog problema je kontinuirano tretiranje tema.

Naučni cilj istraživanja podrazumjeva objektivno sagledavanje i utvrđivanje ne/učestalosti izvještavanja dnevnih novina o osobama sa invaliditetom.

Društveni cilj istraživanja podrazumjeva povećanje broja i kvaliteta tekstova te potenciranje socijalne inkluzije.

Hipotetički okvir istraživanja podrazumjeva definisanje generalne i posebne hipoteze.

Glavna hipoteza glasi: U diskursu dnevnih novina nema kontinuiranog praćenja tema o invalidnim licima

Pomoćna hipoteza: U tretiranju tema o invalidnim licima u dnevnim novinama ispoštovani su profesionalni i normativni standardi izvještavanja

8. Dodatak u Federaciji Bosne i Hercegovine iznosi 219 do 396 km za invalide sa 90 posto oštećenja u RS 41 km za civilne invalide za pomoć i njegu druge osobe.

9. Posebnu grupu čine bivši pripadnici policijskih i vojnih struktura. Prava su im regulisana entitetskim zakonima: Zakon o pravima boraca i članova njihovih porodica u FBiH, Zakon o pravima boraca, vojnih invalida i porodica poginulih boraca odbrambeno-otadžbinskog rata RS, Zakon o pravima obitelji poginulih branitelja i ratnih vojnih invalida Brčko Bistrikt.

Metode i instrumenti istraživanja: U analizi je korišten metoda kvantitativne analize sadržaja kojom se ispituje broj i učestalost tekstova prema: žanru, tematskoj zastupljenosti, kategoriji osoba sa invaliditetom koje su mediji tretirali, objektu izvještavanja, izvoru, teritoriji izvještavanja i zastupljenosti fotografija. Istraživane su dnevne novine koje izlaze u Bosni i Hercegovini (Nezavisne novine i Dnevni avaz). Uzorkom su obuhvaćene novine koje su izlazile u periodu od tri mjeseca (januar, februar i mart i to od 01.01. do 31. 03.2019 godine) ukupno 162 broja. Za razvrstavanje podataka korišten je šifrarnik kao istraživački instrumentarij. Varijable su predstavljene u numeričkom obliku.

Uzorak: su bili tekstovi dnevnih novina koji su objavljeni u januaru, februaru i martu 2019 godine. U tromjesečnom periodu praćenja analizirano je 16 tekstova objavljenih u Nezavisnim novinama i 15 tekstova u Dnevnom avazu.

Rezultati istraživanja

Obrada podataka prikazana je tabelarno na osnovu istraživanih tekstova. Rezultati su primjenjivi samo u analizi ove pojave i mogu poslužiti kao podloga za dalja istraživanja i komparativnu analizu.

Tabela 1: Ukupan broj objavljenih tekstova

Mjesec	Januar	Februar	Mart	ukupno
Nezavisne novine	4	6	6	16
Dnevni avaz	5	6	4	15

U dnevnim bosanskohercegovačkim listovima (Nezavisnim novinama i Dnevnom avazu) u tromjesečnom periodu praćena objavljen je 31 tekst koji tretira problematiku invalidnih lica. Nezavisne novine su objavile 16 a Dnevni avaz 15 tekstova. Možemo konstatovati da je objavljen mali broj članaka, s obzirom na činjenicu, da je dug period istraživanja. Na naslovnim stranama nije najavljen ni jedan tekst što upućuje na zaključak da autori novinarskih sadržaja nisu zainteresovani da propagiranje tema o invalidnim licima.

Tabela 2: Broj tekstova prema žanru

Žanr	Nezavisne novine	Dnevni avaz
Vijest	5	4
Proširena vijest	6	2
Klasični izvještaj	1	-
Analitički izvještaj	1	4
Reportaža	1	5
Ostalo	-	-

Iz uzoraka je evidentno da dominantnu ulogu imaju faktografski žanrovi: vijest, proširena vijest i klasični izvještaj i to 12 tekstova u Nezavisnim novinama a polovinu manje tekstova u Dnevnom avazu. Analitičkih tekstova ima jednu trećinu u Avazu (četiri teksta) a u Nezavisnim novinama samo jedan što upućuje na zaključak da su teme o invalidnim licima malo tretirane problemski. Nezavisne novine teme o invalidima više tretiraju informativno a analizom je utvrđena samo prezentacija osnovnih činjenica koja zadovoljena formu odgovora na sva novinarska pitanja (ko, šta, gdje, kad i zašto). Čitaoci imaju samo osnovnu činjeničnu spoznaju i nema analize uzroka, posljedica a ni komparativnog suočavanja. Dnevni avaz ima uklon ka analitičkom i reportažnom pristupu koji kod čitaoca izaziva emocije i saosjećanja. Kroz afirmativne priče pojedinaca, aktera reportaže, novinari afirmativno prezentuju invalidna lica kao uspješne i ostvarene. Pisanje o vještinama, zaslugama i sposobnostima invalidnih lica su pozitivni primjeri medijskog doprinosa njihovog uključivanja u društvenu zajednicu.

Tabela 3: Tematska zastupljenost

	Nezavisne novine	Dnevni avaz
Pomoć	5	5
Povlastice	2	-
Edukacija	3	-
Tragedije	1	1
Priče iz života	1	4
Zloupotreba	-	3
Sport	4	1

U jednoj trećini tekstova Nezavisnih novina dominiraju humanitarne teme i pomoć udruženja pojedincima. Uočena je prisutnost sportskih sadržaja (4 teksta) i po jedan tekst o pričama iz života i stradanju. U Dnevnom avazu teme pomoći zauzimaju jednu trećinu (pet tekstova), a zapažene su priča iz života (4 teksta). Teme o zloupotrebama invalidnih kategorija stanovništva obrađene su u tri teksta

i jedan tekst o stradanju. U Dnevnom avazu je endemično tretiranje sportskih tema invalidnih lica (1 tekst). Zapažena je značajna razlika u tematskoj zastupljenosti analiziranih sadržaja. Iako su za invalidna lica teme o socijalnoj i zdravstvenoj zaštiti od izuzetne važnosti nisu tretirane u analiziranom periodu.

Tabela 4: Kategorija invalida

	Nezavisne novine	Dnevni avaz
Ratni vojni invalidi	4	3
Civilni invalidi	9	9
Djeca invalidi	3	3
Ostalo	-	-

U kategorizaciji invalidnih lica u Nezavisnim novinama i Dnevnom avazu dominiraju teme o civilnim invalidima (po 9 tekstova). O ratnim vojnim invalidima objavljena su četiri teksta, dok su oba dnevna lista objavljena po tri teksta o djeci invalidima.

Tabela 5: Objekti izvještavanja

	Nezavisne novine	Dnevni avaz
Udruženja	6	2
Vlada	2	4
Pojedinac	2	5
Sportski klubovi	3	2
Opština	3	2

Najčešći objekat izvještavanja u Nezavisnim novinama su udruženja invalida (6 testova), sportski klubovi i lokalni nivoi vlasti (opštine) po (3 teksta). Aktivnosti Vlade Republike Srpske tretirana su u dva teksta kao i priče o pojedincima (2 teksta). Dnevni avaz je jednu trećinu prostora svojih novina posvetio pričama iz života pojedinaca (5 tekstova). Veće prisustvo izvještavanja je o aktivnostima kantonalnih vlada (4) teksta. Izrazito je slabo prisustvo tekstova o udruženjima, sportskim klubovima i opštinama (2 teksta).

Tabela 6: Izvori objavljenih tekstova

	Nezavisne novine	Dnevni avaz
Redakcija	8	11
Agencije	6	-
Dopisnici	2	1
Saopštenja institucija	-	2
Preuzeto	-	1

Objektivnost i profesionalizam novina u uskoj je vezi sa transparentnosti izvora. Autori većine tekstova u Nezavisnim novinama su novinari iz redakcija (8 tekstova). Od novinskih agencija Nezavisne su objavile šest tekstova a dopisnička mježa je bila endemično zasupljena (2) teksta. U Dnevnom avazu većinu tekstova napisali su novinari iz redakcije (11 tekstova). Primjećeno je da Dnevni avaz u posmatranom periodu nije objavio ni jednu informaciju iz servisa agencija. Ovaj dnevni list objavio je i dva saopštenja i jedan tekst o životu invalidnih lica preuzet iz srbijanskih medija. Na osnovu analiziranih tekstova može se zaključiti da su svi izvori identifikovani.

Tabela 7: Teritorija sa koje se izvještava

	Nezavisne novine	Dnevni Avaz
Republika Srpska	16	1
Federacija BiH	-	13
Distrikt Brčko	-	-
Region	-	1
Evropa	-	-
Svijet	-	-

Uočeno je da su su Nezavisne novine u praćenom periodu objavile svih 16 tekstova koji tretiraju problematiku invalidnih lica samo u Republici Srpskoj. Identična zapažanja uz male izmjene uočene su i u Dnevnom avazu koji je objavio (13) tekstova sa obrađenom problematikom u Federaciji BiH. Ovaj dnevni list čitaocima je prezentovao samo jedan tekst iz regiona i jedan iz Republike Srpske. Na osnovu teritorijalne neujednačenosti tretiranja tema možemo zaključiti da su oba glasila u periodu analize bila zainteresovana za događaje samo iz svog entiteta.

Tabela 8: Prateće fotografije

	Nezavisne novine	Dnevni Avaz
Fotografija sa mjesta događaja	9	11
Asocijativna fotografija	3	1
Arhivska fotografija	-	-
Ilustracija	1	-
Nema fotografija	3	3

Fotografija je nosilac vizuelne informacije i dopuna pisanoj poruci. Ona ima veliku reproduktivnu vrijednost i autentično prikazuje stvarnost. U istraživanom uzorku na stranicama Nezavisnih novina objavljeno je 13 fotografija. Fotografije sa mjesta događaja imaju dominantnu ulogu (9), fotografije koje asociraju ima tri, jedna ilustracija a nije uočena ni jedna arhivska fotografija. U Dnevnom avazu 11 je autentičnih fotografija, jedna asocira, arhivskih i ilustracija nema. Tri teksta nisu imala prateću fotografiju.

Zaključak:

Život i problemi invalida nisu često teme na stranicama dnevnih bosanskohercegovačkih novina (Nezavisnih novina i Dnevnog avaza). Endemičnim tretiranjem ove problematike mediji ne doprinose socijalnoj integraciji osoba sa invaliditetom i njihovom ravnopravnom uključivanju i funkcionisanju u društvu. Kontinuiranim pisanjem mediji mogu popularizovati mnoge teme, približiti, animirati i upotpuniti spoznaju recipijentima. Stihisko tretiranje i inertnost društva prema rješavanju problema osoba sa invaliditetom reflektuje se i na medije. Poseban problem predstavlja činjenica da mediji nemaju strategiju o praćenju tema o invalidima. Ovaj kompleksan problem mora biti prioritetan državi i svim relevantnim institucijama u smislu kreiranja aplikativne socijalne politike i u pravcu realizacije socijalnih programa. Najefikasnije sredstvo za suzbijanje i modifikaciju predrasuda i diskriminacijskih stavova su redovne škole inkluzivne orijentacije. Rješenje je i u kreiranju socijalne atmosfere prikladne za prihvatanje djece s posebnim potrebama, izgradnju inkluzivnog društva i osiguranje edukacije za sve njegove članove. Svi ovi elementi koje navodi UNESCO podstiču ukupnu djelotvornost odgoja i obrazovanja te finansijsku uspješnost njegovog sistema i ostvarenje krajnjeg cilja: pobjedu predrasuda i stereotipa.

Literatura:

Invalidnost u štampi: *Istraživanje o tome kako su invalidnost i osobe sa invaliditetom prikazani u štampanim medijima u Bosni i Hercegovini, Crnoj Gori i Srbiji u 2006. godini*, Medija centar Beograd, 2006, [www.mc.rs/upload/documents/istraživanje/invalidnost u štampi.pdf](http://www.mc.rs/upload/documents/istraživanje/invalidnost%20u%20stampi.pdf)

Izveštaj o usklađenosti zakonodavnog i institucionalnog okvira osni i Hercegovini sa UN Konvencijom o pravima lica/osoba sa invaliditetom sa preporukama za harmonizaciju, Agencija za saradnju, edukaciju i razvoj – ACED, Banjaluka, 2014

Konvencija Ujedinjenih Nacija o pravima osoba sa invaliditetom (2008), Direkcija za ekonomsko planiranje Bosne i Hercegovine, Federalno ministarstvo rada i socijalne politike, Ministarstvo zdravlja i socijalne zaštite Republike Srpske, Nezavisni biro za humanitarna pitanja (IBHI), Banjaluka i Sarajevo

Mihanović, V. (2011). *Invaliditet u kontekstu socijalnog modela*, Hrvatska revija za rehabilitacijska istraživanja, 47, 1, 72-86

Perišić, V. (2006). *Evropska Unija i osobe s invaliditetom*, Friedrich Ebert, Narodna kancelarija predsjednika Republike, Beograd

Pravilnik o razvrstavanju lica sa smetnjama u fizičkom i psihičkom razvoju, (Sl. Glasnik RS br.115/03

Ružičić Novaković, M. (2014). *Predstavljanje osoba sa invaliditetom u medijskom diskursu Srbije*, Novi Sad: Centar „Živeti uspravno“

Šostar, Z., Bakula Anđelić, M., Majesec Sobota, V. (2006). *Položaj osoba sa invaliditetom u gradu Zagrebu*. *Revija za socijalnu politiku*, god. 13 (2006)

Urbanc, K. *Medicinski, socijalni ili neomedicinski pristup za osobe sa invaliditetom*. Ljetopis studijskog centra socijalnog rada. Sveučilište u Zagrebu - Pravni fakultet..

Univerzalna Deklaracija o ljudskim pravima (1948)

Zovko Gojko 1999, *Invalidi i društvo*, izvorni znanstveni članak, Zagreb Studijski centar socijalnog rada pravnog fakulteta

Vujaklija, M. (1980). *Leksikon stranih riječi i izraza*, Prosveta, Beograd

Zrilić, S., Brzoja, K., (2013). *Promjene u pristupima odgoju i obrazovanju učenika s teškoćama*. Odjel za izobrazbu učitelja i odgojitelja. Sveučilište u Zadru

Zakoni:

Zakon o socijalnoj zaštiti Republike Srpske, (2012). („Službeni glasnik Republike Srpske“, broj 5/93, 15/96, 11/03, 37/12)

Zakon o zabrani diskriminacije Bosne i Hercegovine, („Službeni glasnik Bosne i Hercegovine – PSBiH“, broj 405/09)

Zakon o profesionalnoj rehabilitaciji i zapošljavanju invalida („Službeni glasnik Republike Srpske“, br. 37/12)

Zakon o osnovnom obrazovanju i vaspitanju Republike Srpske, (2008). („Službeni glasnik Republike Srpske“, broj 74/08)

Zakon o socijalnoj skrbi. (2012). Narodne novine, broj 33/12

Quinn, G. i Degener, T. (2002): *The moral authority for change: human rights values and the worldwide process of disability reform*. bility G Quinn, T. Degener et al (eds), Human Rights and Disability. New York, Geneva: United Nations; dostupno na web stranici www.unhcr.ch/disability/part1.htm#chapter.pdf (pristupljeno 15. 04.2019)

PROFESSIONAL STANDARDS IN THE BOSNIAN DAILY NEWSPAPERS REPORTING ON PERSONS WITH DISABILITIES

(on example Nezavisne novine and Dnevni avaz)

Abstract: *Published media content influences to consumer awareness and modulate it according to the principle "reality becomes a reflection of media reality". Published messages should contribute to the active participation of recipients in non-affirmative judgment of content and awareness of "other and different". Treatment of persons with disabilities implies an interdisciplinary approach and a subtle way of processing free of stereotypical terminology and stigmatizing expressions. As the seventh force of the planetary influence, the media can contribute to the systemic action of the society in improving the position, and by respecting the rights and dignity of persons with disabilities. Continuous and affirmative approach to these topics would lead to a greater level of awareness of the recipes, as well as more complete knowledge of diversity, which would facilitate and increase the inclusion of this category of population in everyday life flows and events.*

The aim of this paper is to review the frequency of treatment of topics related to persons with physical disabilities and to analyze the extent to which the professional and innovative standards of education are presented in the discourse of Bosnian daily newspapers: Nezavisne novine and Dnevni avaz.

Keywords: *persons with disabilities, media, reporting, professional and normative standards.*

ДУХОВНИ РАЗВОЈ МЛАДИХ

Бранкица В. Поповић²²⁶

доктор филозофских наука, ванредни професор,
Филозофски факултет Универзитета у Приштини – Косовска Митровица

Апстракт: Као градивни, генетски и витални део душе и воље нашег народа, морал одређује како квалитет живота тако и изгледе за његову срећну будућност и опстанак. Посматрано из те димензије стварности, моралне вредности су обојене својим супротностима тако да се тешко разазнају праве намере, циљеви и средства поступања одређених група и појединаца. Такво стање морала има разорно дејство на квалитет и моћ воље да се стварају трајне вредности и води у општу апатију и осећај губљења поверења и ослонаца у друге људе, у институције друштва и у саму државу. Резултат тога су усамљеност и отуђења на свим нивоима битисања и (или) удруживање у групације са непровереним критеријумима заједништва. Принцип раскида са традицијом сам по себи, широко отвара врата осећају несигурности, расту ауторитарности, а некритичко прихватање нових (страних) вредности све више појачава конфузију у свим структурама нашег друштва. Евидентан је пренаглашени утицај западних културних вредности у виду готових духовних калупа, који нису израз истинских културних тежњи и потреба нашег народа. Главну улогу у томе имају појединачна деловања људи образованих на најзначајнијим европским и америчким универзитетима. Свакако да је потребно и благотворно усвајање позитивних културних вредности и садржаја страних култура и држава. Међутим, проблем је у некритичком ставу и дистанци према њима. Треба реално и трезвено посматрати наше прилике, одмерити добро наше снаге споља и унутра, да бисмо се исправно снашли у овом периоду наше и светске историје.

Кључне речи: духовност, вредности, млади, критички став, традиција.

УВОДНА РАЗМАТРАЊА

Свако добро уређено и зрело изграђено друштво засновано је на високим моралним принципима и заповестима којих се појединци и институције придржавају, или то настоје да чине у највећој могућој мери. Као градивни, генетски и витални део душе и воље нашег народа, морал одређује како квалитет живота тако и изгледе за његову срећну будућност и опстанак. Он се састоји у томе да институције нашег система буду стварни носиоци истине и поверења и сигуран ослонац свих људи који припадају свакој друштвеној организацији. Посматрано из те димензије стварности, очигледно је да морал у нашем друштву живи свој дубоки пад. Другим речима, моралне вредности су обојене својим супротностима тако да се тешко разазнају праве намере, циљеви и средства поступања одређених група и појединаца. Такво стање морала има разорно дејство на квалитет и моћ воље да се стварају трајне вредности и води у општу апатију и осећај губљења поверења и ослонаца у друге људе, у институције друштва и у саму државу. Резултат тога су усамљеност и отуђења на свим нивоима битисања и (или) удруживање у групације са непровереним критеријумима заједништва. Принцип раскида са традицијом сам по себи, широко отвара врата осећају несигурности, расту ауторитарности, а некритичко прихватање нових (страних) вредности све више појачава конфузију у свим структурама нашег друштва. Човек као телесно, душевно и духовно биће налази се у сталном процесу узрастања према својој пуној остварењу. Да би досегнуо потпуно остварење свога бића, човек се мора

²²⁶ brankicapopovic69@gmail.com

равномерно развијати на свим нивоима личности. Неретко се догађа да човекова духовна димензија остане запостављена и закржљала јер не иде у корак с телесним и душевним (афективним) развојем. С друге стране, узрастање у прве две димензије људске зрелости услов је и за духовну зрелост. Наиме, да би истински могао живети, развијати се и људски деловати, човеку су осим материјалних добара потребна и духовна. И савремени човек научно-техничке цивилизације све више изражава глад за духовним, за Апсолутним, за Богом, макар то често чинио на погрешан начин. Жеђ за духовним нешто је исконско у човеку и саставни је део његовог бића. Сваки човек, свестан тога или не, у дубини душе жуди за истином, добротом, љубављу, лепотом, за апсолутним утемељењем и Богом.

Говорећи уопштено, духовни живот јесте живот у складу с темељним вредностима за које се човек током историје определио и по којима живи. Различите филозофије и религије имају своје погледе на свет, своје системе и своје поимање темељних духовних вредности. Стога се може говорити о духовностима различитих религија и покрета. И док су све то људска настојања да се дође до Бога, у хришћанству сâм Бог у Исусу долази човеку у сусрет. У Исусу Христу налази се остварење и испуњење свих човекових духовних чежњи. Онај ко тражи истину и настоји живети у доброти и љубави – макар и не познавао Христа – на путу је да га упозна. А ко познаје Христа и следи га, живи – као плод заједништва с њим – у истини, праведности и правичности, у доброти и љубави, другим речима: живи живот у свом његову богатству и лепоти и на добром је путу потпуног остварења свога бића. Стога за хришћане, живети духовно не значи друго до практиковати Христово еванђеље, живети веру у своје конкретном животу. Зато се духовни живот може дефинисати и као живот по Духу, односно живот у Духу.

Стање духовне културе у садашњици (*дух нашег времена*) карактерише се негативним одредбама, попут тежине, површности, брзине и осредњости живота, које као такве, не дају доброг плода у културној баштини једног народа. Једино предани и истински баштовани народне духовности могу допринети да боље схватимо дуговековно искуство стицано генерацијама и тиме дамо одговоре најважнијем задатку који човек има на нашој планети земљи – духовном узрастању у процесу непрестаног и истрајног моралног васпитања, образовања и усавршавања у етичкој врлини и заповести. Неговањем здравих засада моралних вредности човек се вековима супротстављао стању апатије, опште запуштености и духовне пропасти, па нам ваља то исто чинити и данас, када се све више чује вапај да „*ништа у друштву свето није*“, како је „*све изгубило своје достојанство*“, а реч, породица, човек и народ не вреде много! Исконске вредности се олако окрећу ка својим супротностима, искривљују се и исмевају, подстичући у човеку оно што је најпримитивније, што нема образа, части ни морала. Такво претварање исконских врлина у негативне вредности за последицу има поремећене односе како у широј друштвеној заједници, то јест души народној, тако и између ближњих: супружника, родитеља и деце, браће и сестара, старијих и млађих, доводећи на тај начин у питање и сопствени интегритет личности. Ови показатељи дубоке кризе духовности који, у екстремним видовима воде угрожавању и саме пукe људске егзистенције, налажу нам да обновимо оне засаде животне мудрости и исконске врлине доброте, праведности, љубави, кротости, трпељивости, праштања, солидарности, духовне и телесне чистоте, милосрђа, послушности и достојанства, које су одувек краниле душу народну. Све то, заједно, чини живот у врлини и блаженству, каквом би требало да стреми истинско васпитање и образовање младих генерација а што и јесте најважнији задатак садашњих генерација родитеља, просветних радника и просветне политике, како би смо имали наде да ће плодови наших засада служити на добробит будућим поколењима. Неговањем наведених врлина јача се осећање међусобног поверења и кохезије једне друштвене заједнице а самим тим и нада да ће наши потомци бити добри родитељи, бити верни супружници у браку и поуздани сарадници и саборци на свим пољима своје делатности. Усред кризног стања моралне културе друштва, глас савести постаје пригушен шумовима разних облика антикултуре и поткултуре (све једно да ли су страног или домаћег порекла) а људске душе све више западају у таму неморала. Главни узроци појаве људске несреће и душевне дисхармоније, према Демокритовој етици, јесу неумереност у чулним уживањима и пожулама људи за спољашњим ефемерним добрима, као и њихова

шаролика празноверја. Основно питање које се на овом месту поставља је: Како се може живети без вере у нешто свето!? Истинско поштовање само једне искомске заповести љубави која гласи: „Љуби ближњег свога као себе самога“ је довољна да будемо свети у своме животу, док самосавладавање у чулним уживањима и обогаћивање духовног живота, прибавља срећан живот у ведрини духа. Али, етичке врлине и мудрости препознају се, не само у моралним проповедима и заповестима, већ пре свега, у рационалном и исправном тумачењу, са етичком дистанцом, свега што се збива око нас, што видимо или чујемо у непосредном окружењу, зидајући на тај начин здање мудрости нашег искуства и света живота. Познати стоички идеал блаженог живота који гласи: „Поступај по природи, ослушкујући је“, детаљније је прихваћен у „Књизи о Јову 12, 79“, у којој се каже: „...Запитај животиње, научиће те; или птице небеске, казаће ти. Или се разговори са земљом, научиће те, рибе морске ће ти приповедати...“ Нигде другде као у етичкој сфери, даје се могућност интегралног знања и делања, када етичке принципе и врлине изводимо не само на основу њене историје и теорије, већ, паралелно с њом, из искуства и доживљаја других људи. О томе нам сведочи многовековно искуство и мудрост, стицано кроз бројне генерације путем казивања, предања и митова, са примерима доброг и племенитог понашања које служи као идеал за угледање младим нараштајима, такође, и примерима оног лошег поступања, које служи као опомена да се не чине и не понављају разновсни нељудски поступци и злодела. Таква једна богата морална баштна храни народну душу врлинама које помажу да се успешније разликује добро од зла, а младим људима да лакше решавају разне дилеме које пред њих поставља савремени живот.

ЕТИЧКИ ПРИНЦИПИ ВАСПИТАЊА И ОБРАЗОВАЊА МЛАДИХ

Структура моралног феномена у једном одређеном времену и друштву првенствено зависи од нивоа опште културног стања једног народа, од облика организације живота, од начина производње и размене (економских односа), од духовног богатства и обичајности који се претачу у уметничко, религиозно, мистичко, идеолошко-политичко и научно стваралаштво. Разни морални облици се надаље изводе, најпре, из реалних односа људског живота, из стварних и истинских потреба човека и друштвених група и као такви, манифестација су социјалног живота и развоја. Дакле, морални феномени и етички принципи спадају најпре у друштвену категорију, они су флукуација привредних односа (Јанковић: 18) и развијају се у току социјалног развоја. То, такође, говори да се разни морални облици, као и људско друштво на свим нивоима, непрестано мењају, развијају или назадују, рађају се, цветају, дају плодове или(и) умиру. У друштвеној теорији доминира једно схватање, по коме је морални развој пропорционалан друштвеном развоју и променама, то јест, у колико социјално стање корача путем благостања и уколико се начин производње мења, у толико се и морални систем усавршава и унапређује. Међутим, сведоци смо, да су разна друштвена стања давала и разне моралне системе а свака историјска епоха, имала је своју специфичну идеологију, свој нарочити морал. Премда су основне категорије моралног добра трајне и универзалне, оне се током историје смештају у различите ситуације времена и смештају се у сходне амбијенте различитих друштвених миљеа. Тако, најчешће помињана четири главна ступња друштвеног развоја у историји цивилизације, карактеришу и одређују четири облика моралности и система вредности, при чему нема тако популарног хипостазирања: ниједан од њих не представља најузвишенији морални систем. У том смислу можемо потврдити да не постоји морални систем за сва времена и за све људе у свим друштвеним односима. Сваки од тих историјских поредака, сам за себе представља својеврсну синтезу позитивних и негативних моралних вредности: Хеленски аристократски морал, и поред неисцрпне етичке баштине, која представља највећи расадник моралних вредности, гледа на ропство, углавном, као на морално оправдан поредак *по природи*. Феудални племићи су поред високих витешких врлина, углавном заступали правило *порека и иметка*. Модерно доба техничке цивилизације и *профита*, поставља нови колорит друштвених норми у којима основне моралне заповести важе само селективно. Тако начело *«не кради»* односи се, углавном на ствари материјалне природе у системима приватне својине, док је, на пример, стварање што већег вишка вредности, у ствари крађа радникове радне снаге, сасвим допуштено и морално. У том смислу још екстремнији облик кршења моралних норми и

вредности (на глобалном нивоу), представља освајање туђих земаља, у којим су на делу најгнуснија отимања, убиства и уништавање културних, људских и материјалних добара читавих «малих и средњих» народа.

Морал је стар колико и људски род а етичке норме и принципи су, и поред све релативности морала, вечите. Оне не припадају цркви, цамији или било ком верском храму, већ су тековина човечанства. Сви морални прописи који се налазе у данашњим религијама постојали су и пре појаве тих религија и потпуно су световног карактера. Тачно је да у *Библији* и *Курану* има најузвишенијих етичких норми у којима је искристалисан најузвишенији морал и то су оне златне нити етике, које дају вредност свакој идеологији. Добро, као врховна етичка категорија је била највиша идеја античке мудрости, чије семе се примило у свим доцнијим религиозним учењима. И најузвишенији етички принцип и морална заповест хришћанства: *«Љуби ближњег свога као себе самога»*, много је старији од саме појаве Христове науке. Многи грчки и источни мудраци признавали су га као најважнији морални закон: један од седморице мудраца, Питакос из Мителене рекао је, 620 година пре Христа: *«Не чини своје ближњему оно што би му тим причинило зло»*; (Јанковић 1921: 10) И Аристотел, најпознатији систематичар античке мудрости је, средином четвртог века пре нове ере, етику сврстао у практичне дисциплине и дао јој важну улогу у људском животу и понашању, рекавши: *«Ми треба да се према другима онако понашамо, као што желимо, да се други према нама понашају»*. Кинески филозоф и религиозни проповедник Кон Фуџије је, 500 година пре наше ере, рекао: *«Чини сваком оно, што желиш да теби други учини; а не чини другоме оно, што желиш да ти други не учини. Придржавај се само ове заповести; она је основ свим другим заповестима»*. Све људске врлине које су изречене у учењима великих мудраца, а потом неговане и проповедане у верским храмовима и школама, попут љубави према ближњем, правичности, доброти и истинољубивости настале се у практичном човековом животу ради регулисања добрих међуљудских односа. Каже се: *«Ти треба да чиниш то, не зато што то Бог или неки људски ауторитет заповеда, већ зато што ти осећаш, желиш и непосредно знаш да је то добро како за тебе и другог, тако и за цели људски род. Исто тако, не треба да чиниш нешто не зато што то Бог забрањује, већ зато што је то рђаво, што не желиш да теби други чини зло и зато што то штети људском роду»*. Овакви етички аксиоми и принципи су стари колико и људски род, они су тако рећи универзални и вечити. То су оне људске врлине које су незаменљиве у сваком процесу васпитања сваког детета на било ком меридијану света; доброта, правичност, истинољубивост, љубав према ближњем, лепота, солидарност, храброст... и као такве су нужне ради добрих односа међу људима, државама, народима. Колико би несреће, ратова, страдања и патње било поштеђено човечанство када би се сви, без разлике на друштвену моћ, положај и припадност, само придржавали основе сваког морала, која се састоји у добро познатим речима: *«Све што не желите да вама други чини, не чините ни ви другоме, и обрнуто, све што желите да вама други чини, чините и ви другом»*! Дакле, моралне дужности треба вршити из осећања задовољства и вере у сопствене идеје и вредности, на којима почива срећно уређена људска заједница и организација, на свим нивоима друштвене лествице. Наиме, највише моралне категорије и појмови, тековина су људске обичајности и баштине, човековог часног живота и рада, његовог односа према другом човеку, према заједници, радном колективу и друштвеног живота уопште.

У трансцендентом и религиозном смислу морал има свој извор у Апсолуту, духовној реалности, то јест у Богу, дакле у осећању које се развија у човековом унутрашњем искуству. С друге стране, атеисти и материјалисти искључују сваку метафизику и трансцендентност, веру у Бога и сваку духовну реалност, тако да је узалудан посао јалово расправљање о истинитости једног или другог екстремног становишта. Етички априоризам и етички емпиризам, у својим разноврсним облицима, такође представљају два екстремна правца, тако да би тек њихова синтеза, у виду рационално - искуствене основе, могла у себи садржати потпунији одговор на питање о изворности морала. Овакав приступ има свој корен у Кантовом гносеолошком критицизму који је показао трансценденталну синтетичност људске свести на основу које је могуће свако искуство. Пренешено на терен морала, морални судови априори су могући само када се дотакну чулног искуства, то јест, извор морала је у разумној вољи и искуству које

реализује неку моралну активност. То искуство које подстиче морални чин налази се у самом друштвеном животу, на том неисцрпном плодном тлу, на коме морална природа човека остварује своје плодове. Када смо тако припремили терен моралне културе, умесно је побринути се за услове, чиниоце или факторе друштва који ће подстицати на стварање и развој моралних феномена уопште!? Ако се говори о утицају ауторитета и добрих примра на процес формирања моралне свести и савести, ту се пре свега мисли на разне друштвене институције, образовне, верске, политике и културне у најширем смислу речи, потом на породицу и ширу друштвену зајдницу. Такође, ти фактори могу бити и поједине личности које делују као узор моралног поступања, то су пре свега родитељи, браћа и сестре и остали чланови шире породице, али и лидери разних политичких и других организација, спортисти, научници, учитељи, вршњаци. Дакле, све су то фактори који суделују у процесу изградње моралног искуства и васпитања индивидуе, која, под утицајем живота постепено сазрева, и од које умногоме зависи да ли ће се развити до нивоа моралног поступања по својој разумој и доброј вољи, или ће остати на nižем нивоу моралног поступања, то јест деловања по вољи ауторитета.

Моралне активности су, паралелно усмерене како на одређену друштвену групу и заједницу, као што су један народ, породица, класа и томе слично, исто тако и на одређену људску индивидуу. Поставља се дилема у схватању приоритета који имају друштвене институције или појединци у самом процесу моралног васпитања и усавршавања. У условима владавине моралних вредности и закона у једном друштву, оно ће, преко својих институција подстицати и награђивати оне своје чланове који показују на делу своју наклоност према раду и учењу и своје како личне тако и опште друштвене моралне циљеве. Супротно томе, свако високо морално развијено друштво ће се одлучно борити и ускратити подршку оним појединцима који својим (не)чињењем наносе мању или већу штету.

КУЛТУРНИ КОМПРОМИС

Да сумња у све што је било свето све више постаје духовна арома епохе посебно је истакао наш професор Михајло Марковић у својим *Преиспитивањима* (Марковић:1972:13). Бројне етичке врлине (у аристотеловском појму) које су красиле наш народ у прошлости, какве су, поред осталих искреност, несебичност, солидарност и топлина у људским односима и надасве људскост (чојство, човечност), углавном су прерасле у своје негативно одређење. Евидентно је данас на делу континуирано закржљавање људске природности, аутентичности, спонтаности, интуитивности, некористољубивости. Савремени човек је, према одређењу Михаила Марковића, на рачун интелектуалног и чулно материјалног богатства остао гладан истинске љубави и пријатељства, окружен великим бројем људи, постао је све усамљенији и окружен савременом техником (као лошим господарем) човек се осећа све уморнијим и немоћнијим. Питање новог *ethosa* на плану људских односа, нових хуманијих моралних вредности је питање над питањима свих старих и нових институција, нових синтеза и стварања новог смисла живота. Свака епоха мора створити своју синтезу оне вечите и тешке дихотомије и дилеме коју људски дух увек мора изнова да решава: синтезу мира и немира, реда и нереда, традиције и стваралаштва новог, љубави и револта.

Оно што се дешава у свакој друштвеној кризи јесте разарање смисла, синтеза и система вредности једне заједнице или човека као индивидуе. Свака друштвена криза је додир са ништавилом, док пристајање на такво стање води дегенерацији и разарању здравог система вредности. Херојски је чин када човек или један народ, свесан своје немоћи пред ништавилом или силом, уложи све своје моћи да у једном једином коначном трену оствари оно што је највредније у бесконачном трансцендентном богатству живота човечанства. Борећи се са својим трагичним положајем коначног бића у космосу човек постаје узвишено и херојско биће које смисао види у самом интензитету и садржају живота, са свим његовим могућностима и границама, заносима и ужасима. Само пристајање на живот чије су вредности осенчане својом супротношћу (стварање и разарање, љубав и мржња, страст и празнина, добијање и губљење,

безмерна лепота и патња, спајање и раздвајање), самом људском животу даје иманентан смисао. Сваки човек може учинити макар један племенит, херојски акт: људску солидарност, револт пред неправдом, противљење сили, љубав, жртву, пркос пред притиском и гушењем истинске људске природе и потребе. Свакако да већина људи није спремна да у животу одигра улогу хероја и трагичне личности али макар може да свој живот обликује према слободи која му се пружа, да утврди и досегне највише могуће границе у свему што му у животу изгледа битно. Ово се посебно односи на васпитање младих генерација и њихово оспособљавање за будући живот у складу са истинском људском природом. У супротном, човек живи испод нивоа људскости, у сталној понизности и кајању проводи једини живот који му је на располагању а чији смисао није схватио. Истина је да многи иду линијом мањег отпора пуштајући да их струја носи, беже од сваког ризика и суочавања са собом у свет свакодневнице мање битних дужности и заборавља своје напукле егзистенције.

Човечанству ништа толико штете није нанело као фанатичко прихватање ауторитета за основни принцип сваке делатности у ситуацијама у којим су и основне људске вредности у међусобном сукобу (Марковић: 1972: 53). Ангажовање за правду и слободу представља узвишен и у исти мах ризичан посао који може угрозити живот самог актера али и његових најближих, а истина може бити тако сурова да може чак разорити љубав! У таквим ситуацијама доживљаја апсурда борбе различитих (често супротстављених) вредности, не помаже у доношењу јасних одлука ни најлогичније расуђивање, ни најсавесније придржавање основним и етичким и рационалним начелима. То је, на индивидуалном плану, онај драгоцен тренутак настанка непосредног доживљаја свог аутентичног бића, који је изнад свих апстрактних принципа, када човек мора послушати себе, свој унутрашњи морални закон, који му налаже шта треба да чини и који је његов основни позив у животу. Међутим, право је питање: да ли смо стварно успели да допремо до уверења о томе шта је наш основни позив, до нашег аутентичног Ја, јединственог бића, свесне аутономне и аутентичне личности. Бар једном у животу човек мора направити озбиљну онтолошку редукцију, на тај начин што ће почети да скида један слој предрасуда за другим (принципом позоришних маски) док не дође до своје сопствене, суштинске личности и истинске потребе.

Право васпитање, уместо што обликује младог човека према неком задатом моделу и потреби, треба да му омогући формирање критичког мишљења и дистанце према вештачким навикама и потребама које је животна околина развила, према разним ауторитетима који намећу одређене облике егзистенције и да тако лакше пронађе себе у овом хаотичном свету битисања. Актуелно питање и проблем нашег образовног система је недовољна заступљеност практичног облика наставе или нарушена хармонија између теоријског и практичног начина учења и света живота уопште. Изостанак такозваног радног васпитања у средњим школама, када је најинтензивнији период формирања личности и када млади човек треба да открије шта је његов позив у животу, изазива тектонске поремећаје и промашаје како на индивидуалном тако и на друштвеном плану и као такав представља главни узрок слабљења функционисања друштвеног система у целини. У кључном периоду развоја личности живот не би смео да се ограничи само на један искључив вид егзистенције и делатности какво је стерилно усвајање (бубање) теоријских знања. Такав скучен, једностран и ограничен вид живота не може помоћи младом човеку да афирмише неку скривену моћ, таленат и надасве, дубоку истинску потребу свога бића. Тек у стварном свету живота и рада млади човек може доживети осећање испуњености и задовољства својом могућом и жељеном професионалном оријентацијом или обрнуто, осећање празнине и промашаја које ће га благовремено одвратити од такве могућности, ма колико га неки ауторитет наговарао да је то једино добро за њега. Пут афирмације личности увек иде преко критичког (пре)испитивања могућности за остваривањем макар једне стваралачке стране личности.

Добро нам је познато колико је у масовној култури заступљен и пренаглашен утицај западних културних (не)вредности у виду готових културних калупа, који нису сасвим по мери културних потреба и тежњи човека нашег поднебља. Главну улогу у томе имају појединачна деловања интелектуалаца образованих на неким од западно европских и америчких универзитета. Такође, не сме се дозволити никаквим политичким елитама стављање у питање

животних потреба целине, с једне стране, нити пак претерано истицање националних осећања која, са своје стране, такође могу одвести у политичко слепило. Оваквом констатацијом се не доводи у питање усвајање позитивних културних вредности и садржаја страних култура и држава као једног од фактора конституисања културних вредности, већ се као проблем јавља изостанак критичког става према њима и сагледавања далекосежних последица и самим тим одговорности по свеукупни духовни идентитет народа и појединаца. И овде се намеће својеврсни културни компромис; На место наведеног слепог приклањања новим западним (не)вредностима, неопходно је реално и трезвено сагледавање наших прилика и одмеравање сопствених могућности како би смо се успешно прилагодили у транзиционом периоду наше и светске историје (Поповић, Б. 2018: 56-59).

Како друштво није једна хомогена целина која има један исти друштвени положај са једнаким интересима свих њених чланова, већ су животне прилике различите а друштво хетерогена целина често супротстављених интереса његових делова, тако је и морал парцијалан и селективан, сходно друштвеној групи или организацији којој припада. Наиме, у свакој од постојећих друштвених и интересних група и организација (политичких, верских, економских, професионалних), важи за морално оно што одговара њеним потребама и сматра ће за добро или зло оно што је од користи или од штете по интересе дотичне групе, која има своје сопствене интересе и тежње супротне интересим друге групације. На глобалном нивоу, хегемонистички центри моћи сматрају за морално оправдано и морално добро експлоатацију, отимање и плачкање туђих земаља, бомбардовање, изазивање и подстицање сукоба и завађање народа (под добро нам познатом паролом «Завади па владај»). Насупрот таквим освајачким тежњама, интересима и њиме условљеним вредностима, опире се морал друштава и заједница у којима су још увек живе врлине солидарности, добре и здраве радне дисциплине, реда и поштовања вишевековне и миленијумске традиције. У таквим друштвима се одбрана културних и националних вредности и живота достојног човека, сматра високим моралним принципом и врлином, док посматрано из угла интереса освајача, та борба се пропагира као злочин. Данашње глобално друштво је веома оптерећено негативним трендовима какви су: угњетавање народа, преваре и лажи на свим нивоима људског еловања и организовања, крађама, злочинима и тероризмом, фалсификовањем све врсте робе, хране али и духовних вредности, попут уметничких и научних остварења и достигнућа. Како превазићи ово сивило лепезе негативних вредности и појава које замрачују видике истинске доброте и лепоте битисања на нама јединој планети!? Голим проповедањем морала у школи, цркви, на улици, тешко да ће престати преваре, лажи, крађе и убиства. Ту празно моралисање не помаже без кортените и одлучне промене стања и околности које подстичу појаву наведених болести друштва. Лицемер, лопов, насилник сваке врсте (од психолошког и вербалног до физичког) вршиће своја злодела докле год се не ставе у положај да не морају или не могу да их чине па макар им и највећи духовни ауторитет говорио да то не треба да чине. Код таквих кримогених и конфликтних личности (мање или више латентних) у корену проблема је најчешће сукоб између личних аспирација и очекивања и онога што им друштвене прилике сервирају и окрећу у складу са потребама и трендовима друштвене средине којој неминовно припадају. Још су стари мудраци знали да ако хоћемо човека да поправимо, најпре треба прилике (услове и околности) у којима он живи да поправимо. Наиме, морална поступања и осећања човека умногоме одговарају самој улози и положају које појединац заузима у друштву, па се веома често среће њихова недоследност код једне те исте личности. На основу тога је и настала веома позната крилатица «Дај му власт, да му чујеш глас!» тј. како власт квари и мења карактере људи. Да ли та кварљивост људске природе генерално мора важити за све људе, једна је од патетичних и носталгичних дилема које човек данас поставља у темељ своје онтологије и аксиологије. Шта се дешава са нашом аутономијом воље у тим оскудним тренуцима обузетости и опијености влашћу и заузимањем високих друштвених положаја и улога!? Ово је темељно питање изворности морала, односно, колико су живи или затрпани, бистри или замућени (чак затровани) основни принципи човечности без којих душа народна не може и неће. Васпитање, најпре у породици а потом у широј друштвеној заједници, школи и држави, иде руку под руку са променама услова живота и рада, при чему је нужно отклањање свих оних загађивача људских душа који узрокују неморал. Мобинг, брзо богаћење и згртање материјалних и новчаних средстава, лицемерје,

неосетљивост на људске патње и проблеме, све су то показатељи болесног друштва коме је хитно потребно оздрављење. Другим речима, духовно прочишћење или једна темељна екологија духа која би омогућила несметан проток моралних вредности зарад окрепљења и оздрављења целокупног бића народног.

Са гледишта филозофије смисла, култура се мора схватити као интегрални смисаоно-вредносни квалитет сваке људске активности и делатности (Šešić 1977: 262). У највишем њеном смислу, култура се поклапа са људском смисаоно-вредносном духовном делатношћу какве су: мит, религија, филозофија, уметност, наука. Негирање овако схваћене интегралне културе значи обесмишљавање свих наведених духовних активности у било којој сфери људског живота. Наиме, свако порицање и уништавање културног блага једног народа и смишљено потискивање његове културе и традиције представља етноцид (Стевановић 2003: 174). Нажалост, и у наше време, као што је то бивало у скорој и даљој прошлости нашег народа, сведоци смо прикривеног покушаја отимања културних вредности и наслеђа тј. јављања етноцида у облику ерозије властите културе под притиском моћних центара. Такав дух и ситуација времена подразумевају дубоку забринутост, слутњу и бојазан за опстанак нашег народа уопште.

Борба за опстанак у времену фаворизовања искључиво материјалних вредности, рад и разноврсна такмичења ради гомилања новца, постале су доминантне вредности у друштву. Сви смо ми у тој наметнутој борби, мање или више невољно увучени, повређени, ускраћени, окрњени и далеко од реализација својих људских потенцијала и испуњавања фундаменталних људских потреба. Таква непрестана борба може бацити сенку чак и на оне најузвишеније људске вредности какве су: љубав, слобода, стваралаштво, солидарност. Та борба од људи прави несрећнике који ходају кроз живот грозничаво држећи штит испред себе, бранећи се од напада у породици, на радном месту, на улици, у школи, превозу. Насиље сваке врсте, било речима, мислима, делима и на разним нивоима, спонтано се и све интензивније испољава и креира.

Свакако да лоша организација друштва, погрешне вредности и погрешна схватања смисла живота доводе до наметања и лоших (не)вредности живота. Оваквој незавидној егзистенцијалној ситуацији у великој мери допринело је и одвајање друштва и државе од цркве при чему је занемарена духовност и све позитивне особине људи које произилазе из религије и суштинске природе људског духа. Такође, погрешно је одвајање духовности од политике, науке и економије, као што се тело и душа не могу одвојити у живом организму. Уместо добро проверених и потврђених духовних вредности и стила живота сведоци смо потурања вредности уживања и користи као друштвених идеала, дакле утилитаристичког стила живота који пропагира личну корист, задовољства и чулна уживања као најпожељнији модел живљења. Такво стање духа је последица како политичког система и културне политике тако и једног опште цивилизацијског тренда који већ дуже време доминира светом. Без обзира на то шта се подразумева под религиозним начином живота очигледно је да су духовне вредности и стил живота који извиру из основа духовности сваке религије, потиснуте у страну и занемарене. С друге стране, разни сурогати изворних вредности као спољне манифестације припадности некој религији добијају примат и замагљују истинску духовну димензију. Јасан индикатор тога је инсистирање на неким спољним обележјима, попут облачења, ритуалног понашања и изједначавања религије са националним и етничким интересима. То су само површни покушаји да се буде суштински духован док право мерило нечије продуховљености јесу унутрашње мисли и тежње и сходно томе, речи и дела која су у хармонији са љубављу према човеку и свету живота у коме битишемо.

КА ЗАКЉУЧКУ

Етичке вредности и системи проистичу из оне човекове непресушне потребе и тежње да, своје битисање, свој живот на земљи, оплемени и облагороди. Док човек племенитог духа, сваки предмет своје тежње и активности, везује за нешто духовно и тиме открива његову дубљу, јачу страну, дотле ће човек који није прожет духом, својом обрадом обешчастити и најплеменитији предмет. Такође, Човек од духа и благородне душе, говориће брижно и савесно о најузвишенијим делима и подвизима једног херојског догађаја и о његовом актеру. О томе, како ће мо се односити према одређеним догађајима, одлучује степен племенитости стила живота, попут оног старо грчког, који је тежио идеалу. Такав дух зна да издвоји оно суштинско и нужно из оног површног и случајног које само наговештава истинску вредност неког догађаја. Оно ниско у понашању људи показује недостатак племенитог и духовног али и представља негативну страну човека, рђаве нарави, суровост, ригидност осећања, недостатак благородности душе која прашта, промишља и делује по врлини и моралном закону. Оно што разликује ниску душу и стил живота од племенитог јесте истицање особина користољубља и личног интереса на рачун части, закона пристојности и моралних правила. Такво осећање може изазвати негодовање и одвратност, посебно када људи, од којих захтевамо доследност у врлини и финој нарави, поступају супротно, дакле ниско, вређајући тиме осећање морала, истине и достојанства.

Основни проблем антополошко аксиолошког и онтолошког дуализма деловања принципа добра и зла у човековом свету, читава се у динамици и интензитету борбе за преовладавање једног над другим, како у самој људској индивидуи, тако и друштвеној заједници. Већина савремених филозофско - етичких схватања, праваца и рефлексија, попут песимизма, егзистенцијализма и феноменологије, као и само искуство људског света живота, сведоче о доминацији зла у свету, у безбројним начинима и степенима његовог испољавања, као негативне вредности добра. Изазивање бола, патње и страдања човека на свим равнима његовог битисања, чини да само зло, и (или) злоупотреба добра буде видљивије и препознато као доминантни „дух времена“. На срећу, оно људско, стваралачко - онтолошко језгро, чува неопходне искре добра, у којима живи нагон за узвишеним и достојанственим начином живота, за остварењем највишег добра у области морала, духовне слободе личности, која се са своје стране, јавља као критеријум моралне оцене сваког поступања. У Христовим етичким проповедима и гледањима на људску природу, једно од најснажнијих алтруистичких сведочанстава је заповест по којој, ни један човек нема права да суди своме ближњем! Генерално несавршенство и грешност људске природе не допушта ниједном од нас да присвајамо право да осуђујемо оног другог, једнаког нама самима. Тако, и наш професор филозофије Ксенија Атанасијевић, констатујући огромну надмоћ зла над добрим, истиче да ипак:

„... добро пружа човеку једину могућност да га занемари, одбаци и превазиђе; оно му, у исти мах, даје основу са које он изводи и утврђује своје норме и претпоставке о духовним вредностима, од којих етичке вредности стоје над свим другим.“ (Атанасијевић, К.: 2007, 490)

Она ће посебно нагласити снажан драмски изражај највише Христове самилости и праштања, у тренутку његовог сусрета са грешником (Јеванђеље по Јовану, глава 8), пошто су се кукавички и нечујно повукли мизерни лицемери, готови да сваки злочин учине, под изговором спровођења у дело неког немилостиво и бесловесно прописаног закона. (Атанасијевић, К.: 2007, 502). Христос Спаситељ познаје притворне лицемере који приказују површну исправност, који хладно одмеравају своје поступке пред очима других а изнутра су пуни злобе и грабежи и срце им је свело и јалово! (Јеванђеље по Луки. 15, 7) „Никаким се илузијама Христос не заварав, када је реч о човеку. Он је прозирао...да човек распоље сасвим скученим и немоћним средствима за достигнуће свога духовнога преображаја“ (Атанасијевић, К.: 2007, 504). Много већа могућност таквог преображења тиња у оним несрећницима и грешницима који се искрено покају и у дубини душе своје, који срцем теже да се поправљају и да не греше више у својим поступцима. „Етичар из Назарета... одбацује све неискрене појаве, а прописује морални значај само чистоме, изворноме осећању, из кога једна ваљана радња неизбежним начином проистиче...Он јасно подвлачи искључиву важност намере, а етичку изопаченост манифестације, ненадовезане ни на какву суштаствену побуду.“ (Исто, 505). Христова наука је,

више него и једна друга проповед, религија или философија, натопљена оним искомским и здравим моралним начелима и истинским етичким смислом, потврђеним чистотом и спонтаношћу његовог дела и живота на земљи. Управо ови моменти чине бит деловања Христове етике као неопходног уточишта, у којој човек налази излаза својим унутрашњим агонијама, вођен насушном потребом своје душе за блаженством и хармонијом свога људског битисања.

Морална активност не може да се појави код личности која није сазрела на довољном нивоу процењивања својих осећања, реаговања и поступака. Ниво самокритике или самопроцењивања огледа се у одређивању вредности (било позитивне или негативне) својим поступцима и мислима која могу да делују мотивишуће на одређене активности или да подстичу преиспитивања. Међутим, намеће се константа духа нашег времена, по којој је вредновање, критика и процењивање поступака и карактера других личности веома заступљена и чак предвадавајућа појава наспрам самокритике и самовредновања. Оно што се јавља као променљива категорија у тим процесима вредновања других и самопроцењивања јесу критеријуми по којима се они одвијају. То могу бити наслеђене диспозиције одређене групе које утичу на етичко суђење, то јест, стечени морални ставови настали под утицајем свеукупних друштвених и културних прилика као и одређених ауторитета који доминирају у одређеном друштву. Резултат наведених активности личности је формирање и развијање оне заједничке диспозиције човекове воље и свести, то јест феномена савести, као моралног феномена, у правој мери његовог искуства, које се манифестује спољшњим поступцима, утицајима и изразима. Захваљујући постојању тог видљивог облика моралитета могућ је међусобни утицај савести појединих људи, конституишући, на тај начин, систем моралних и других опште друштвених вредности.

Извор морала је у динамичкој, покретној човековој сили, вољи која има двосмерно дејство и утицај на оба саставна елемента човековог бића, истовремено на његову осећајну и рационалу природу. Морална законитост, систем и структура, у виду правила, норми, максима и заповести, настаје у савезништву савести са разумом, чинећи на тај начин његову социјалну природу. Међутим, када из бројних разлога, савест проговори кроз емоције, долази до повишеног нивоа свести, такозваног моралног радположења које подстиче морално поступање. Предузимање конкретних моралних активности и поступака може изазвати осећање задовољства и мирне савести, уколико су они у складу са разумом али, исто тако и осећање мучнине и недовољности, тзв. грижу савести, уколико је нека морална активност у дисхармонији са моралном законитошћу. Такво стање дезорјентираности како индивидуалне тако и опште друштвене свести карактерише наш друштвени поредак данас, те се као најважнији задатак етике елите препознаје у формирању новог система моралних заповести, норми и правила којим људи треба да се руководе свом понашању. У томе се и огледа истинска улога етике као философије воље, праћене свесним, законитим активностима које су прожете одређеним емоцијама и расположењима. Притом, савест се мора узети само као слободна и субјективна вредност појединца која се не сме уздићи на ниво општег закона, а њено порекло се везује за само индивидуално искуство и нарав. Чињеница је да се морал може развијати, надограђивати, васпитавати, усавршавати али и деградирати, заскржљавати и назадовати, при чему се динамика тог развоја понајвише везује за свој корен у самој вољи и урођеној природи човека. О томе какве ће се карактеристике моралне савести јавити зависи од начина живота, предиспозиција личности и моралног васпитања. Онако како је морална савест узгајана она ће се формирати као јака, осетљива, изоштрена или слаба, тупа и неразвијена. Да је тако јасно нам говори сва различитост и релативност важења моралног састава у различитим временима развоја друштва, као и на различитим местима и меридијанима света, на којима живе различите етничке групације. Систем моралних вредности једног народа или етничке групе представља његову етичку културу стицану у вековном процесу васпитања и образовања претходних генерација, обликовану на узвишеним (витешким) догађајима и поступцима и истовременим доживљајем значаја вредности који они носе за васпитање будућих нараштаја. Кад год наши поступци нису у складу са рационалним захтевима које пред нас поставља наш позив или пак нисмо довољно вредни у постизању постављеног циља, производног, политичког, научног,

уметничког и томе слично, прати нас непријатно осећање кајања, које, са своје стране зависи од нивоа моралне културе личности.

Када је реч о критеријуму морала, у први план испливава његова диполна природа: спољашњег и унутрашњег принципа и полазишта. Према првом, спољашњем критеријуму, оно што неко поступање чини моралним јесте његов видљиви успех и ефикасност, па ће се, сходно томе, и суд о неком човеку заснивати на резултатима његовог рада као и утицају (добром или лошем) који он остварује на друштвеном плану. Овој критеријум процењивања људских поступака и дела уважава само његов виљиви ефекат али не и његов узрок, односно корен неког начина понашања, то јест, унутрашње стање душе које јесте суштинска одлика моралног закона. Оцедњивање и вредновање понашања човека само по овом спољашњем критеријуму морала, је веома штетно за опште међуљудске односе у друштву, јер, између осталог, подстиче подвојеност моралног поступања које може бити узроковано лошом намером али истовремено, прикривено наводним добрим делом. У исти ред друштвених неправилности спада и санкционисање по неком шематизму и моделу, за почињена злодела, не узимајући у обзир унутрашње мотиве починилаца истог. Најновији случајеви убистава у центрима за социјални рад, живо сведиче о непоштовању индивидуалне воље човека и раскораку између спољашњег и унутрашњег критеријума моралности. Према другом критеријуму, оно што један поступак чини моралним, јесте унутрашњи принцип добре воље, без којег ниједно човеково дело не може бити окарактерисано као морално, па сходно томе, морално добар је онај човек који је у својој вољи добар, и обрнуто. Добра воља јесте узрок моралног понашања а морал је иманентан људској разумној вољи. Оно што човековим делима пружа морални карактер и боју људскости јесте слободно и разумно прихватање вољне радње, док тамо где нема слободне и разумне воље, тамо нема ни потпуне моралне одговорности.

Ако би смо хтели да закључујемо у овим стварима, могли би смо рећи да је неко морално поступање потпуно, уколико испуњава истовремено како субјективни, унутрашњи тако и објективни, спољашњи критеријум вредновања и процењивања нечијег поступања. Још је Демокрит у својој етици истакао свест о дужности, умереност и поседовање добре и чисте намере, као сигурне моралне критеријуме људског поступања.

Наша воља може налазити мотив и разлог за вршење поступака или пак силу која чини моралне захтеве обавезнима за човека, у себи самој, а може и у нечему изван ње. Ако хоћемо да наша дела имају потпуну етичку вредност, онда воља треба да тражи узрок у самој себи, што јесте принцип аутономне воље. Када наша воља налази узрок изван себе, ради се о хетерономној вољи, која у друштвеној реалности заузима знатно веће пространство, негујући тиме принципе осредњости и аутиритета, као што су примерице: страх од казне или ишчекивање награде, жеља да се стекне нечија наклоност из одређених личних интереса као и разне врсте друштвених хтења и моћи (политичке, духовне, материјалне, сексуалне и друге). У наведеним примерима, човек ради оно што хоће туђа воља, а не оно што сам хоће, где имамо на делу недостатак самосталности и слободе у вршењу неке дужности, већ се она обавља под утицајем неког ауторитета а зарад остваривања личног интереса и добити. Дела почињена на основу оваквих хетерономних принципа морала, не могу имати позитивну етичку вредност, пошто им недостаје субјективно и слободно деловање воље, односно, понашање хетерономне личности не зависи од ње саме, него од неког себи наметнутог ауторитета. Када једном извршеном делу претходи страх од казне или тежња да се стекне нечија наклоност и награда, онда у том делу нема слободе воље и као такво прераста у своју негативну вредност.

Аутономна личност се узима за идеал коме треба тежити у моралном васпитању, јер она поседује врлине умерености и савесног обављања дужности као природан склад разума и воље, а узроке својих поступака носи у себи самој, што значи у својој разумној вољи, која јој је иманентна и чини њену суштину. Када је разумност вољи иманентна, тада је воља постала свсена ове разумности (Бергсон), због које воља налази силу обавезности за вршење моралних заповести у себи самој. То је она добра воља која је носилац моралног закона, ослобођена свих спољашњих изванвољних (невољних) мотива и која се руководи унутрашњим принципом

разумности, као њеном суштином. Док хетерономни морал, чији је основни принцип послушност ауторитету, има велики значај у васпитавању деце, јер помаже у формирању личности и стицању и развоју врлина, вредност моралне аутономије је у пружању моралне самосталности и зрелости човеку који живи и ради сходно унутрашњем закону слободне воље, дакле добровољно и са радошћу. У том смислу, аутономија воље има велику емоционалну вредност јер утиче на уравнотеженост осећања, чинећи свако дело слободним избором у сагласју са разумном суштином његове воље. Управо та сагласност ублажава негативна осећања мучнине и бола, која са њом добијају другу димензију и смисао.

Да ли ће човек имати слободу воље у односу на оне спољне мотиве који су несагласни са његовим етичким циљем, зависи од личне спремности на задобијање такве слободе, која собом носи бројне тешкоће и препреке које треба савладати. Наиме, на том путу индивидуалног стицања слободе многи људи посустају под притиском разноврсних других мотива и интересовања који захтевају непрестану борбу на њихово сузбијање, тако да је мањи број оних који истрајавају у остваривању развијеног моралног катактера, којим је могуће владање над самим собом. Када достигне тај ниво моралне културе, таква личност задобија унутрашњи мир и хармонију у којој нема места за борбу добра и зла. Напротив, човек са високо развијеном етичком свешћу зна само за добро, док зло за њега нема вредности и привлачне снаге. Међутим, у одсуству таквог моралног интегритета и интенција друштва, имамо све чешћу појаву подељених, дезорјентисаних и дезинтегрисаних карактера људи који једно желе, друго говоре а треће раде. И поред ове песимистичке дијагнозе «духа времена», завршићемо ово истраживање о моралу умереним оптимизмом нашег професора Јована Бабића: «Морални разлози... сасвим сигурно неће дозволити поступке и праксе који, макар на скривен начин, садрже лаж или неодговорност» (Бабић, Ј.: 332).

Литература:

- Атанасијевић, К. (2007): *Античка филозофија*, Плато, Београд.
Бабић, Ј. (2003): *Морал и наше време*, Службени гласник, Београд.
Јанковић, М. (1921): *Религија и школа*, Мироточиви, Београд.
Марковић, М. (1972): *Преиспитивања*, СКЗ, Београд.
Поповић, Б. (2018): *Филозофија феникс-птице. Етички аспекти косовске драме*, Филозофски факултет у Косовској Митровици, Кос. Митровица.
Стевановић, М. Б. (2003): *Морал и етика*, Нова 196 С. Машић, Београд.
Bergson, A. (1991): *Stvaralačka evolucija*, Sremski Karlovci. S francuskog preveo Filip Medić.
Šešić, B. (1977): *Čovek, smisao i besmisao. Dijalektika smisla i besmisla*, Izdavačko preduzeće RAD, Beograd.

ДУХОВНОЕ РАЗВИТИЕ МОЛОДЫХ ЛЮДЕЙ

Аннотация: Мораль как конструктивная, генетическая и жизненно важная часть души и воли нашего народа определяет как качество жизни, так и перспективы ее счастливого будущего и выживания. Наблюдаемые из этого измерения реальности, моральные ценности окрашены их противоположностями, поэтому трудно различить истинные намерения, цели и средства действий определенных групп и отдельных лиц. Такое состояние морали оказывает разрушительное влияние на качество и силу воли для создания прочных ценностей и приводит к общей апатии и чувству потери доверия и опоры на других людей, в институтах общества и в самом государстве. Результатом является одиночество и отчуждение на всех уровнях вовлеченности и (или) ассоциации в группах с непроверенными критериями сообщества. Принцип разрыва с традицией сам по себе широко открывает двери для чувства незащищенности, роста авторитаризма и некритического принятия новых (иностраных) ценностей, все более усиливая путаницу во всех структурах нашего общества. Существует завышенное влияние западных культурных ценностей в виде готовых духовных форм, которые не являются выражением истинных культурных устремлений и потребностей наших людей. Особую роль в этом играют индивидуальные действия людей, получивших образование в самых важных европейских и американских университетах. Разумеется, необходимо также отдавать предпочтение позитивным культурным ценностям и содержанию зарубежных культур и государств. Однако проблема заключается в некритическом отношении и расстоянии от них. Мы должны реалистично и трезво наблюдать за нашими возможностями, взвешивать силы наших сил изнутри и снаружи, чтобы правильно справиться с этим периодом нашей и мировой истории.

Ключевые слова: духовность, ценности, молодежь, критическое отношение, традиция.

SPIRITUAL DEVELOPMENT OF YOUTH

Summary

As a building, genetic and vital part of the soul and will of our people, morality determines the quality of life and prospects for its happy future and survival. Viewed from this dimension of reality, moral values are stained with their opposites so that they are difficult to discern the true intentions, goals, and means of dealing with certain groups and individuals. Such a state of morality has a devastating effect on the quality and power of the will to create lasting values and lead to general apathy and the feeling of losing trust and reliance on other people, in society institutions and in the state itself. The result is loneliness and alienation at all levels of merit and (or) merging into groups with unchallenged criteria of communion. The principle of termination with the tradition itself, opens the door to the feeling of insecurity, increases authoritarianism, and the uncritical acceptance of new (foreign) values increasingly confuses all structures of our society. Obviously the overwhelming influence of Western cultural values in the form of finished spiritual molds is not evident, which is not a term of true cultural aspirations and the needs of our people. The main role in this is the individual activities of people educated at the most important European and American universities. Certainly, the adoption of positive cultural values and content of foreign cultures and states is necessary and beneficial. However, the problem is in an uncritical attitude and distances towards them. It is necessary to look real and treacherously at our opportunities, to absorb our good strength from the outside and inside, in order to be right in this period of our and world history.

Key words: spirituality, values, youth, critical attitude, tradition

UČEŠĆE ŽENA U POLITIČKOM ŽIVOTU BOSNE I HERCEGOVINE; GRAĐANKA I POLITIČARKA

Dajana Đurašinović, magistar politikologije²²⁷

Menadžer za odnose sa javnošću Medicinskog fakulteta Univerziteta u Banjoj Luci

Student druge godine III ciklusa na Fakultetu političkih nauka Univerziteta u Banjoj Luci

Apstrakt: Predmet analize ovog rada je učešće žena u političkom životu u BiH društvu, te će se nastojati utvrditi na kom su nivou danas odnosi među polovima u našoj zajednici. Preduslov održivog razvoja, demokratizacije sistema i konsolidacije demokratije podrazumijeva uključivanje žena u politički život zajednice, ne samo zakonima, rezultatima istraživanja, statističkim pokazateljima, nego i realnim djelovanjem u praksi. Prema tome, ovaj rad će obuhvatiti analizu normativnih akata; kako domaćih, tako i međunarodnih, na osnovu kojih će se napraviti komparacija sa realnim stanjem u društvu u poslijeratnom periodu u BiH. Takođe će se napraviti pregled rodne ravnopravnosti kroz političku participaciju žena u svijetu. U kom stepenu su žene zastupljene u politici najbolje pokazuju podaci o dobijenim mandatima nakon izbora, a u BiH su, od rata pa do danas, ti podaci alarmantno niski. To je indikator tradicionalnog obrasca društva unutar kojeg je za žene rezervisana rodna uloga u privatnoj sferi, dok su politički relevantne funkcije i donošenje odluka, kako u političkim partijama tako i u državi, i dalje u rukama muškaraca. Metode istraživanja koje će se koristiti u radu su analiza sadržaja dokumenata, statistička analiza i proučavanje literature koja se bavi problemom rodne ravnopravnosti i učešćem žena u političkom životu BiH. Metodološko-tehnički dio će uključivati kvalitativnu i kvantitativnu analizu sadržaja, koja obuhvata analizu statističke građe na osnovu koje će se prikazati procentualna podzastupljenost žena u političkim institucijama u BiH.

Ključne riječi: građanka, političarka, pravo glasa, izbori, ženske kvote.

Uvod

Participacija žena u politici, kao fenomen, postaje aktuelan intenziviranjem borbe za pravo glasa tokom XIX vijeka i postepenim razvojem feminističkog pokreta. Iako su u nekim zemljama žene dobile pravo glasa u XIX i početkom XX vijeka, u Federativnoj Narodnoj Republici Jugoslaviji to se dogodilo tek nakon Drugog svjetskog rata. Borba žena za pravo glasa bila je samo inicijalna neophodnost društvenog razvoja i označila je početak nove ere, ere borbe za ljudska prava. S obzirom na diskriminatorni položaj žena u svim društvenim strukturama, rodna (ne)ravnopravnost predmet je multidisciplinarnog istraživanja.

Rezultat dugotrajne borbe za ženska prava je, između ostalog, činjenica da danas žene imaju pravo glasa u gotovo svim zemljama svijeta i, stoga, imaju mogućnost da pasivno ili aktivno učestvuju u političkom životu. Međutim, one su još uvijek u manjini u svim zemljama, a tamo gdje obavljaju visoke funkcije potpuno se potvrđuje pravilo da žene političari vode politiku jednako uspješno kao muškarci. Ključni faktor pozitivnih reformi svakog društva je uključivanje žena, kao i različitih marginalizovanih grupa i njihovih potreba, u sistem vlasti i dnevno-politička odlučivanja. Na taj način stvaraju se ne samo inkluzivnije institucije, nego i inkluzivnije društvo koje karakteriše aktivna borba protiv diskriminacije u politici i društvu. Snažne žene koje djeluju proaktivno i odlučno, koje nude konstruktivnu viziju budućeg napretka i nove ideje, svakako bi predstavljale osvježanje i novu energiju na bosanskohercegovačkoj političkoj sceni. Dosadašnja praksa biranja muškocentričnih nacionalističkih politika nije dovela do željenog razvitka, te stagnacija razvoja u svakom segmentu države pokazuje da je promjena neophodna. Međutim, uprkos tome, žene i dalje ne dobijaju dovoljnu

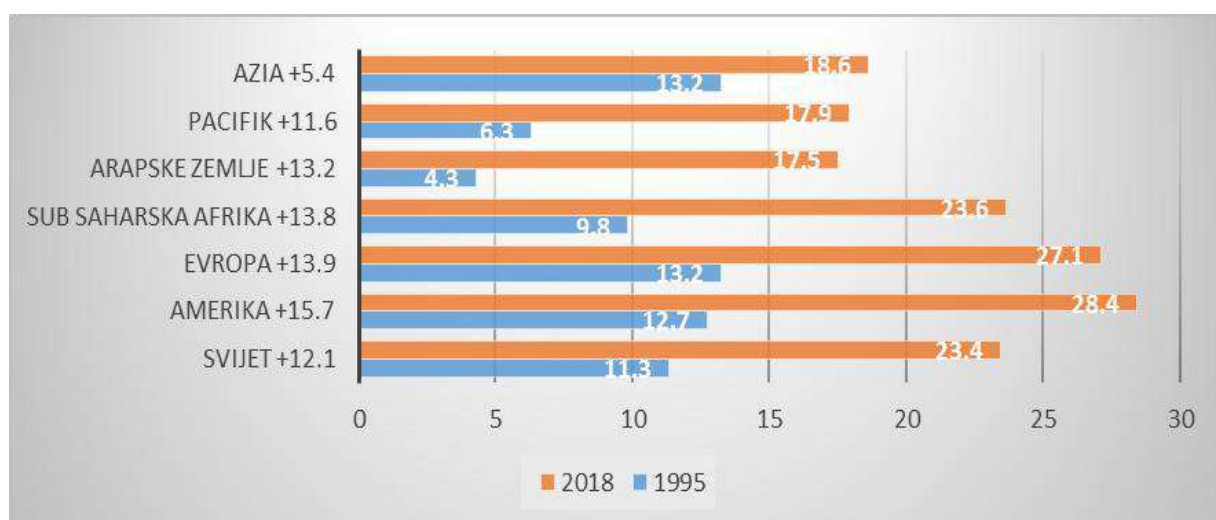
²²⁷ dajana.djurasinovic@yahoo.com

podršku građana, što pokazuje da je i dalje prisutno, u svijesti i ženskih i muških birača, da je politika muška djelatnost. Dakle, napredovanje u polju političke kulture moguće je samo odbacivanjem patrijarhalnog obrasca, negativnog nacionalizama i tradicionalno-religioznih normi koje, između ostalog, onemogućuju ekonomski razvoj koji je preduslov zdrave zajednice. Kakvo je stanje u Bosni i Hercegovini, da li su žene prisutne na stranačkim listovima samo da bi ispunile zakonsku kvotu i da li je njihov aganžman u potpunosti u sjeni dominantnih muških lidera, biće predmet analize ovog rada. Prvi višestranački izbori u BiH održavaju se 1990. godine i broj žena koji je izabran za učešće u vlasti bio je veoma nizak. Naredni period obilježio je građanski rat i u tom periodu politika, rat i mirovni pregovori predstavljaju „mušku stvar“ unutar koje žene postaju potpuno nevidljive i izostavljene iz javnog života. Svakim narednim opštim izborima u BiH, broj žena na političkoj sceni se povećavao, međutim i dalje nedovoljno za realne potrebe društva. Stoga se u ovom radu nastoji utvrditi i pozicionirati žena u javnom i političkom životu u BiH. S obzirom na relevantnost i aktuelnost ovog problema, cilj rada je ukazati na rodno zasnovane stereotipe u našem društvu, mizoginiju, te izraziti neophodnost za većim prisustvom žena u procesu odlučivanja.

Pregled rodne ravnopravnosti kroz političku participaciju žena u svijetu

Prema podacima *Žene u politici 2017 Mapa*, koju su predstavile Interparlamentarna unija²²⁸ i UN žene, broj žena u izvršnoj vlasti, gledajući globalno, ne pokazuje nikakve pomake u odnosu na raniji period. „Podaci pokazuju da je globalni prosjek žena u nacionalnim parlamentima neznatno porastao za 0,1 u odnosu na 2016. godinu i čini 23,3%. Žene predsjedavajući parlamenta su, međutim, porasle u broju i čine 19,2%, što je, ipak, očigledno još uvijek daleko od ravnopravnosti polova“ (Women in parliament in 2017; The year in review). Prema podacima izvještaja *Žene u parlamentu 2017. godine*, žene su osvajale veći broj mjesta u zemljama koje su primjenjivale određene zakonske mjere, poput izbornih kvota. U 20 zemalja u kojima su kvote korišćene, žene su osvojile preko 30% mjesta, dok su samo 15,4% mjesta osvojile žene u 16 zemalja u kojima se kvote nisu primjenjivale. Zemlje koje su izabrale najviši procenat žena u 2017. godini su Senegal (41,8%) i Norveška (41,4%). Evropa, takođe, pokazuje najbolje rezultate, posebno u Francuskoj u kojoj žene zauzimaju 38,8% mjesta u Narodnoj skupštini, što je povećanje za 12%. Toj pozitivnoj statistici svakako je doprinijela politika predsjednika Francuske Emanuela Makrona, koji daje snažnu podršku ženama i njihovom političkom aktivizmu.

Tabela 1. Svjetski i regionalni prosjeci žena u parlamentima, 1995. i 2018. godine (Women in parliament in 2017 The year in review)

²²⁸ Interparlamentarna unija (IPU) je globalna organizacija nacionalnih parlamenata. Radi na očuvanju mira i pokretanju pozitivnih demokratskih promjena kroz politički dijalog i konkretne akcije.

U tabeli se jasno vidi da je broj žena u parlamentima u svijetu porastao u odnosu na 1995. godinu, međutim taj broj je i dalje nizak u odnosu na 40–50%, koliko bi bilo neophodno žena predstavnika. Parlamentarna zastupljenost žena u Americi u 2017. godini porasla je za 0,3% i sada je 28,4%. Pozitivni rezultati bilježe se i u Argentini (38,1%), Čileu (22,6%) i Ekvadoru (38%), jer su to zemlje koje su razvile progresivno zakonodavstvo koje promovira žensko političko liderstvo, što je na kraju rezultiralo povećanjem broja žena u javno-političkom životu. U Africi i arapskim državama nije bilo drastičnih promjena. U Keniji, broj žena na svim nivoima vlasti dostigao je istorijski uspon 2017. godine, unatoč političkoj nestabilnosti, tako da žene sada imaju gotovo 22% mjesta u donjem parlamentu i nešto više od 30% u gornjem. Alžir, kao jedina arapska zemlja koja je održala izbore u 2017. godini, predstavlja pozitivan primjer za ovo područje. Razlog su, prvenstveno, reforme koje je uvela, a koje uključuju uvođenje rodne kvote 2012. godine, što je doprinijelo da postotak žena bude 25,8%. Izbori 2017. u regiji Azije i Pacifika pokazuju da se za žene i dalje potenciraju „prikladne“ uloge. Takav opšti stav, pa i politička kultura, predstavlja prepreku za ulazak žena u politiku. Za ženu je i dalje rezervisana uoga majke i domaćice u okviru porodične sfere. Dok je azijskim parlamentima došlo do blagog pada broja izabраних žena (pad za 0,7%, na 18,6%), u Pacifiku je zabilježen veoma mali napredak, što je povećanje za 0,5%, na 17,9%. (Women in parliament in 2017; The year in review). Ove podatke potvrđuje i analiza Rolanda Ingleharta i Pippe Norris, prema kojoj „zemlje koje su se pokazale najpozitivnije prema ženskom vodstvu su nordijske zemlje (Norveška, Švedska i Finska), kao i mnoga postindustrijska društva, kao što su Novi Zeland i Australija, SAD i Španija. Zemlje koje su se pokazale više tradicionalne su neke od najsiriromašnijih društava i zemalja u razvoju, kao što su Egipat, Jordan, Iran i Nigerija. Može se zaključiti da je skandinavsko i zapadnoevropsko društvo i dalje dosljedno u svojim moralnim i etičkim vrijednostima njegujući rodnu ravnopravnost u politici“ (Inglehart, Norris 2003:136). Vrlo je teško promijeniti ukorijenjene stavove u društvu, a javne kampanje nekada mogu imati samo kratkoročan efekat. Ipak, dolaskom novih generacija, reformom obrazovnog sistema i modernizacijom društva moguće je postepeno razvijati svijest o potrebi ravnopravnog učešća i žena i muškaraca u sistemu vlasti.

Na osnovu navedenih podataka jasno se vidi da zemlje koje aktivno rade na poboljšanju položaja žena, koje uvode kvote i zakone, ali ih i primjenjuju u praksi, pokazuju znatan napredak u broju žena predstavnika političke vlasti. „Stoga osim tradicionalnih, socioekonomskih, kulturnih objašnjenja političke podzastupljenosti žena, ne treba da ostane zanemarena uloga političkog sistema i izbornog ciklusa. Proporcionalni izborni sistem i rodne kvote stvaraju otvoreniji sistem i mogu imati velikog efekta na uključivanje žena u politiku i stvaranju demokratičnijeg sistema za život. Stvaranjem institucionalnog i zakonskog okvira stvara se podsticaj za žene u biračkom tijelu i mobilisu stranke na djelovanje u skladu sa rodnom jednakosti. Inkluzivnije institucije i rodne kvote su signal otvorenog političkog procesa koji može osnažiti žene da se angažuju kao aktivni građani u participativnom sistemu“ (Kittilson, Schwidt-Bayer 2012:126). Inglehart i Norris su sprovedi značajnu studiju *Rodna ravnopravnost i kulturne promjene oko svijeta*, u okviru koje su sprovedi istraživanje o političkom aktivizmu. Svojom analizom u okviru teme aktivizma izveli se sljedeće zaključke:

- „1. Preko većine oblika političkog aktivizma, istraživanje pokazuje da polni jaz ostaje u većini društava, a žene su generalno manje aktivne od muškaraca;
2. Ipak, koliki je rodni jaz zavisi od vrste organizacije. Muškarci imaju tendenciju da dominiraju određenim organizacijama, kao što su sportski klubovi i profesionalna udruženja, dok žene prevladavaju kao članovi vjerskih, zdravstvenih i socijalnih udruženja. Žene takođe imaju veću tendenciju da se priključuju novim društvenim pokretima, kao što su pokreti koji se bave s mirom ili zaštitom okoline.
3. Takođe, koliki će podsticaj za aktivizam biti zavisi i od vrste društva. U agrarnim društvima žene su podzastupljenije u politici, javnim diskusijama, organizacijama i svim drugim oblicima aktivizma. Ipak, i u postindustrijskim društvima tradicionalni obrasci se transformišu, tako da se čini da postoje određene promjene u kulturi, dok su u javnoj sferi ti pomaci sporiji“ (Inglehart, Norris 2003:126). Aktivizam je donekle uslovljen socijalizacijom, a socijalizacija prema polu počinje od naranjijih dana djetinstva. „To je rezultat aktivne i angažovane izgradnje ličnosti, a djeca preuzimaju vrijednost dječaka ili djevojčice i prije nego što znaju što to znači. Djeca od najranijih dana uče da je pol značajna identifikaciona karakteristika i stoga usvajaju osobine koje društvo pripisuje ženama ili muškarcima. Odrastanjem postaju sve više svjesni tih rodniх uloga i apsorbuju ih u svoju sliku o sebi. Takve socijalne slike žene vide kao 'meke, a muškarce uzdižu kao čvrste'. Na taj način se povećavaju

razlike između muškaraca i žena uklapajući se u postojeću dominantnu paradigmu“ (Mansbridge, 1998:156). Stoga i ne iznenađuje da i dalje ostaje podjela na muška i ženska zanimanja. Politika je još u „idealnoj neposrednoj demokratiji“ antičke grčke, kako je i mnogi danas nazivaju, bila rezervisana samo za muškarce i vidno je i dalje jako teško, čak i u najrazvijenijim zemljama, razviti takav opšti stav da državne lidere treba birati prema sposobnostima, a ne prema polu.

Položaj žene kao građanke i političarke u BiH društvu

Kada govorimo o participaciji žena u politici i političkom životu, često je njihov položaj uslovljen ekonomskom i političkom situacijom u zemlji. Koliki će ženi biti podsticaj da se uključi u izbornu kampanju, svakako zavisi od stepena demokratskosti zemlje i njenog ustavnog poretka u okviru kojeg su omogućeni opšti uslovi za ostvarivanje profesionalne karijere i željenog stepena obrazovanja. „Ipak, na navedene faktore i odluku žena da se aktivno uključe u politički život najviše utiče njihovo okruženje, tradicionalna shvatanja i razumijevanje rodnih uloga, te predrasude prema ženama. Posljednje navedeno ima veliki uticaj na samopouzdanje žena i njihovu želju za učešćem u političkom životu. Na učešće žena u političkom životu utiču i politički faktori, poput vrste i strukture izbornog sistema, broja stranaka u predstavničkim tijelima i broja kandidata na izbornim mjestima“ (Miftari, 2015:7). U većini država, uključujući i najrazvijenije, žene se susreću sa određenim stepenom diskriminacije, bilo da je to na političkom, ekonomskom, društvenom, kulturnom, građanskom ili nekom drugom polju. Kada je riječ o Bosni i Hercegovini, treba imati u vidu da je to zemlja razorena u ratu, koja se već tri decenije bori sa tranzicijom cjelokupnog sistema, što je i te kako ostavilo traga na njeno društvo. Ratom razorena država i militaristička politika izazvala je dekadenciju društva i njegovog vrijednosnog sistema, što je unazadilo i položaj žene. Međutim, danas, godinama nakon rata, više ne postoji izgovor za isključivanje žena u krojenju politike, jer bi to podrazumijevalo zanemarivanje interesa više od polovine njenog stanovništva.

Oslanjajući se na tradicionalnu istoriju i patrijarhalnu kulturu bosanskohercegovačkog društva, ženama se nerijetko pripisuju određene stereotipne uloge u društvu. Ta uloga ženu smješta ili u okvire privatne sfere – kao majku, domaćicu, suprugu, ili kao seksualni objekat, kako je često predstavljena u javnosti i medijima. Muškarci su ti koji „više zarađuju“, koji imaju neprikosnoven autoritet u porodici i uglavnom dominiraju u javno-političkom životu. Prema tome, jasno je da je politička kultura ključan faktor u poziciranju žene u društvu. Mijenjanje političke kulture je dugotrajan i kompleksan, ali ne i nemoguć proces. Razvijanje svijesti o rodnim problemima primarno se može odvijati kroz obrazovni sistem od najranijih godina školovanja. Razvijanjem svijesti o jednakim šansama za sve, kroz obrazovanje, medije, odgoj, nevladine i vladine projekte, stvara se temelj za participativnu političku kulturu. Međutim, u Bosni i Hercegovini ne postoji dovoljna zainteresovanost za rodno obrazovanje, ni javnosti ni političara, stoga je edukacija i aktivizam za uspostavljanje ravnopravnosti polova uglavnom ograničena na individualne napore, neformalne nevladine organizacije i civilni sektor. Građanka ne podrazumijeva samo političku aktivnost kroz partijsko članstvo, nego i uključivanje u svakodnevne društvene aktivnosti, u kojima je neophodno da se čuje i njihov glas; kućni savjet, sindikat, školstvo, mjesne zajednice i odbori itd. Isključenost iz tih podnivoa društvenog života nastavlja se i na višim nivoima, na kojima se sve svodi na popunjavanje kvota radi ispunjavanja zakonskih regulativa. Zato u praksi često imamo situaciju da i žene koje su se angažovale i uključile u političku strukturu, vrlo rijetko budu izabrane na neku višu funkciju, kako u partiji, tako i u vlasti. Na listama zauzimaju 40% pozicija, ali skoro nikad nisu nosioci lista, niti su među prvim brojevima na listi, što im uveliko umanjuje mogućnost dobijanja mandata, čak i kad njihova partija pređe cenzus. U oblasti politike, sudjelovanje žena nije se promijenilo u posljednjih deset godina, bez obzira na Zakon o ravnopravnosti spolova. „Žene koje postaju prepoznatljivije na političkoj sceni Bosne i Hercegovine uglavnom ignorišu temu o ravnopravnosti polova i potenciraju njihovo članstvo u određenoj političkoj stranci. Lideri stranaka i dalje su muškarci koji koriste govor o ravnopravnosti spolova samo da promovišu svoje stranke, a na izborne liste uključuju žene samo da formalno prikažu da slijede i zagovaraju politike Evropske unije“ (Karapetrović, 2014:57).

U BiH je i dalje praksa da na izborima pobjeđuju nacionalističke partije na čelu sa dominantnim pojedincima koji kroje politiku za tri konstitutivna naroda. „Žena nije na čelu niti jedne stranke, a u BiH su registrovane čak 183 političke stranke, a na državnom nivou žena nikada nije izabrana za člana Predsjedništva BiH“ (Aladžuz, 2014:5). Stoga, nalazeći se u sjeni muških lidera,

njihov glas se ne čuje i građani često ne prepoznaju njihov aganžman. To predstavlja ograničenje u podizanju svijesti patrijarhalne zajednice i sprečava napredak društva u cjelini. Demokracija kao uređenje postaje apsurdna marginalizacijom bilo kojih društvenih grupa. Istina je da žena danas ima pravo na visoko obrazovanje, na zaposlenje, na izgradnju karijere i na izbor zanimanja. „Međutim, kada se dođe do teme liderstva i pozicije vođe, tu se priča završava i otvara se sasvim novo poglavlje koje, neminovno, uključuje detaljnu analizu te iste žene kroz njen privatni život, izgled i ponašanje, da bi se na kraju ta analiza svela na jedan jedini mogući zaključak, a to je da žene i liderstvo ne idu zajedno“ (Vračević 2017:88). Ipak, primjeri iz prakse pokazuju da se na mnogim relevantnim političkim funkcijama u svijetu nalaze žene koje obavljaju svoj posao odgovorno, hrabro i samouvjereno. Stoga, „ravnopravnost polova, rasprostranjena i dugoročna, mora uključivati transformaciju kulture i strukturalnih odnosa. Dominancija muške moći mora biti zamijenjena jednakosti i saradnjom koja će jednako uključivati žene i muškarce. Bez sudjelovanja i doprinosa cijelog društva, to ne može biti kompletan proces“ (Simić, 2015:104).

Istorijski osvrt: žene u Jugoslaviji

U Kraljevini Jugoslaviji razvoj prava glasa žena tekao je veoma sporo i nije imao značajnijeg efekta za društvo. Ipak, u tom periodu postojao je feministički pokret i postojali su određeni naponi da se poboljša položaj žene u zajednici. Te napore je, svakako, ograničavao Građanski zakonik, koji je ženu postavljao u diskriminatorni položaj i ograničavao joj građanske i poslovne mogućnosti. Tek u periodu nakon Drugog svjetskog rata, tačnije 1946. godine, ukida se ovaj marginalizirajući zakon i ženama se daje pravo glasa da biraju i budu izabrane. „Uključivanje u borbene jedinice za žene je značilo i početak borbi sa tradicionalnim predrasudama o mjestu i ulozi žene, kako u njihovim porodicama tako i u jedinicama u koje su odlazile. Iz priča o partizankama može se zaključiti da su mnoge od njih u svojim jedinicama bile zadužene i za patrijarhalno definisane ženske poslove, kao što je kuhanje i šivanje. Međutim, u isto vrijeme obavljaju i poslove koji su patrijarhalno definisani kao muški poslovi, a na najteže zadatke se često dobrovoljno prijavljuju. Na taj način su razbijale tradicionalne predrasude i stereotipe o mjestu i ulozi žene u društvu“ (Ždralović, 2015:75). Žene su aktivno učestvovala u borbama, vrlo često i na komandnim pozicijama, a mnoge od njih su poslije rata odlikovane i proglašene za narodne heroje. Iako se ne zna precizan broj žena boraca, predviđa se da ih je oko 100.000 učestvovalo u borbenim jedinicama NOV-a. „Zahvaljujući ravnopravnom učešću žena u NOB nova pozicija žene u jugoslovenskom društvu lakše je prihvatana. Žene su, razume se dobile pravo glasa, liberalizovani su bračni odnosi, podstican je politički aktivizam preko Antifašističkog fronta žena i drugih masovnih organizacija, žene su sve više zauzimale društveno-političke funkcije, a zakonska rješenja su u svim oblastima života nastojala da obezbijede rodnu ravnopravnost“ (Milošević, 2017:355).

U drugoj Jugoslaviji započinje postepena modernizacija društva, što je podrazumijevalo i opismenjavanje stanovništva i emancipaciju žena. Nepismenost je bila najzastupljenija među ženskim dijelom populacije, te je sam taj proces školovanja ženske djece primarno nailazio na patrijarhalni otpor. Ipak, nepismenost žena se umnogome smanjila od 1921. do 1981. godine (sa 60% spala je na 14,7%), iako su i dalje žene činile većinu nepismenog stanovništva (Milošević, 2017:356). Takođe, i u periodu Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije primarna ženska briga u zajednici bila je domaćinstvo, briga o djeci i poljoprivreda i veoma rijetko je njena uloga izlazila iz tih okvira. Iako se određen procenat žena nalazio u partiji i predstavničkim tijelima, taj broj je bio neznatan u odnosu na broj muškaraca. U odnosu na raniji period, „osim prava glasa, žene su u socijalizmu dobile još nekoliko važnih zakonskih mogućnosti. Kroz zakon o braku (1946) izjednačen je položaj žena i muškaraca u braku, zakonima iz oblasti porodičnog prava iz 1947. godine izjednačena su prava bračne i vanbračne djece, zakonom o socijalnom osiguranju uvedeno je i osiguranje za sve rizike, što je obuhvaćalo i plaćeno porodičko odsustvo i ostvarivanje prava na penziju pod istim uslovima i za žene i za muškarce, iako su žene ranije odlazile u penziju. Pravo na abortus je omogućeno zakonom iz 1951. Ustavom iz 1974. ženi se garantuje puno pravo na slobodno rađanje, a od 1977. godine dozvoljen je abortus bez ikakvih ograničenja do deset nedjelja starosti ploda. U tadašnje jugoslovensko zakonodavstvo ugrađene su i sve međunarodne konvencije koje se odnose na položaj žene“ (Đokanović, Dračo, Delić 2014:109).

U skladu sa navedenim, nakon 1946, primjetno je određeno poboljšanje po pitanju ženskih prava u smislu obrazovanja, rada, određenog stepena ekonomske autonomije i, na osnovu toga, može se reći da je u socijalizmu došlo do transformacije rodni uloga. Stoga ne treba osporavati da je bilo mnogo pozitivnog napretka za žene u vrijeme socijalizma, međutim to je i dalje bilo daleko od potpune ravnopravnosti, što se najviše ogleda u neznatnom broju žena koje su učestvovala u političkom i javnom životu. Kao i danas, donošenje zakona u SFRJ nije nepohodno značilo i veće učešće žena u politici. Društveni i politički život i dalje se odvijao pod dirigentskom palicom muškog dijela populacije. „U epohi socijalizma žene ipak nisu uspjele da dostignu punu ravnopravnost, ni u pogledu dostupnosti svih društvenih pozicija, ni u pogledu zarada za isti posao, niti u svim ostalim društvenim odnosima gdje se, kao relevantno, javlja pitanje rodni razlika. Ipak, u odnosu na međuratnu epohu, uspjesi u postizanju ravnopravnosti bili su više nego očiti“ (Milošević, 2017:355).

Analiza domaćih i međunarodnih normativnih akata u BiH

Raspadom socijalističke države održavaju se prvi višestranački izbori u BiH i vlast preuzimaju stranke sa izraženim nacionalističkim predznakom sva tri konstitutivna naroda. Na prvim izborima žene su zauzele 2,92% poslaničkih mjesta u Parlamentarnoj skupštini BiH i oko 5% mjesta na lokalnom nivou (Miftari, 2015:17). Ovi podaci bilježe znatan pad učešća žena u političkom životu u odnosu na osamdesete godine XX vijeka, te će se taj trend narednih godina i dalje nastaviti. „Kada je rat počeo, žene su bile skoro potpuno nevidljive na političkoj sceni Bosne i Hercegovine. Ta nevidljivost djelimično može biti objašnjena i činjenicom da u ratu militaristička muškost postaje posebno vidljiva i dominantna, dok se ženskost povezuje sa domom i majčinstvom – privatnom i manje vidljivom domenom. Uloga žena u ratu tradicionalno nije politička: žene se vide kao supruge, majke i kćerke, čuvarice ognjišta i porodice“ (Veličković, 2015: 18). Potpuno povučene u privatnu sferu, žene nisu učestvovala ni u konstituisanju Dejtonskog mirovnog sporazuma, koji je osim okončavanja rata obezbjeđivao i ustavni poredak novoformirane države. U ratnom periodu žene su potpuno potisnute iz javnog i političkog života, nisu dobile mjesto za mirovnim pregovaračim stolom, jer je rat i okončanje rata predstavljalo muško područje djelovanja.

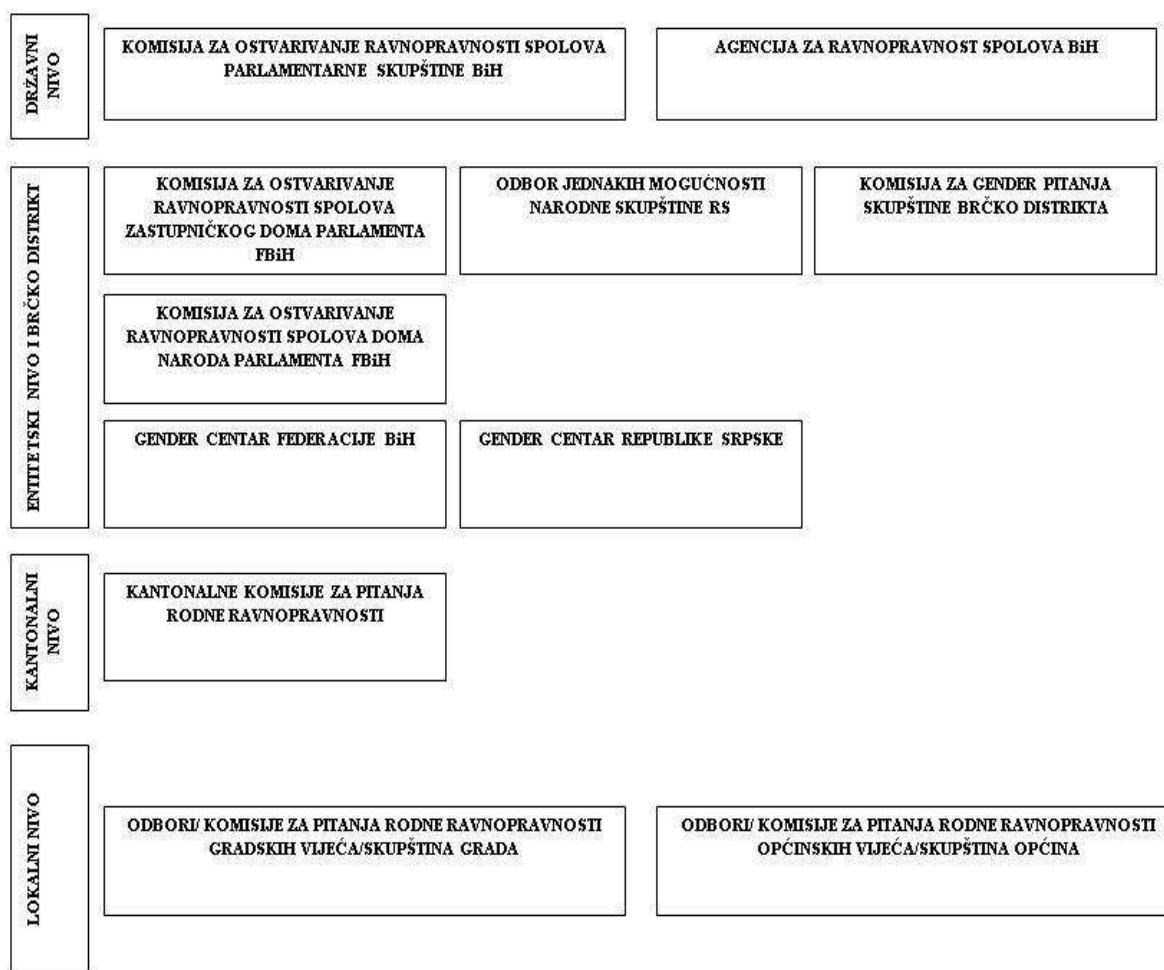
Dejtonski mirovni sporazum uključivao je u svoj sastav međunarodne konvencije kao što su Evropska konvencija za zaštitu ljudskih prava i Konvencija o uklanjanju svih oblika diskriminacije nad ženama (CEDAW), koje u svojoj osnovi zabranjuju bilo kakav oblik diskriminacije na osnovu pola. „Još je 1979. godine Jugoslavija potpisala CEDAW, usvojenu na Generalnoj skupštini UN-a, koja je stupila na snagu 1981. godine i samim tim se prenijela i na Republiku Bosnu i Hercegovinu nakon dobijanja nezavisnosti od Jugoslavije“ (Đokanović, Dračo, Delić, 2015:108). Odredbe Konvencije uključene su i u Ustav Bosne i Hercegovine, kao sastavni dio Dejtonskog sporazuma. Usvajanjem Konvencije Bosna i Hercegovina se obavezala da periodično podnosi izvještaj UN Komitetu, na osnovu kojeg Komitet daje zaključne komentare i preporuke za zemlju članicu, na osnovu kojih treba djelovati. Takođe, BiH je jedna od 90% država koje su usvojile Pekinšku deklaraciju i Platformu na Četvrtoj svjetskoj konferenciji o ženama, koja je održana 1995. godine u Pekingu. Osim ovih međunarodnih principa, Bosna i Hercegovina je dužna da prati smjernice i preporuke Ujedinjenih nacija i Savjeta Evrope i EU relevantne dokumente, jer, kao potencijalni kandidat za Evropsku uniju, mora da svoj pravni okvir prilagodi i adaptira evropskim standardima, a ravnopravnost polova i položaj žene u društvu je svakako jedan od značajnijih preduslova evropskim integracijama. Najznačajniji domaći pravni okvir koji uređuje pitanje ravnopravnosti polova je Zakon o ravnopravnosti polova u Bosni i Hercegovini, kojim se garantuje jednakost polova za sve i u svim sferama društva, uključujući obrazovanje, ekonomiju, zapošljavanje i rad, socijalnu i zdravstvenu zaštitu, sport, kulturu, javni život i medije, ali ne ograničavajući se samo na njih („Službeni glasnik BiH“, broj: 16/03, 102/09 i 32/10). Zakon je u potpunosti usklađen sa CEDAW konvencijom. Zakon o ravnopravnosti polova u Bosni i Hercegovini je prvi put usvojen u Parlamentarnoj skupštini BiH u maju 2003. godine, a stupio je na snagu u junu 2003. godine. Nakon toga, 2009. godine, usvojene su Izmjene i dopune Zakona o ravnopravnosti polova u BiH, te je, kao prečišćeni tekst, objavljen 22. aprila 2010. godine u „Službenom glasniku BiH“, br. 32/10. Zakon o ravnopravnosti polova u BiH: „zabranjuje diskriminaciju (direktnu i indirektnu), te prepoznaje posebne oblike diskriminacije (uznemiravanje, seksualno uznemiravanje, poticanje na diskriminaciju); zabranjuje nasilje na osnovu spola (uključujući nasilje u porodici);

garantuje jednake mogućnosti u obrazovanju, zapošljavanju i radu, pristupu socijalnoj i zdravstvenoj zaštiti, sportu, kulturi, medijima i svim drugim oblastima života.“

„Analizom Zakona može se zaključiti da on postavlja dobre temelje za ravnopravnost polova. Ipak, primjena u praksi je ograničena jer još uvijek mnogi drugi zakoni nisu usklađeni sa Zakonom o ravnopravnosti spolova, a i oni koji jesu usklađeni često se ne provode, što odlično pokazuju podaci o zastupljenosti žena u upravnim odborima institucija na svim nivoima vlasti, koja žene i dalje ostavlja u neravnopravnom položaju u bosanskohercegovačkom društvu“ (Narandžasti izvještaj 2016. Godišnji izvještaj o stanju ljudskih prava žena u BiH, 2016: 14). Zakonom je, takođe, utvrđeno funkcionisanje adekvatnih institucija koje će biti mehanizam za regulaciju ravnopravnosti polova. Institucionalni okvir u čijoj je nadležnosti ravnopravnost polova obuhvata i zakonodavnu i izvršnu vlast, kako na državnom, tako i na entitetskom i lokalnom nivou.

Na državnom nivou to je Komisija za ostvarivanje ravnopravnosti polova Parlamentarne skupštine BiH, a na entitetskom nivou Komisija za jednakost polova Doma naroda i Komisija za ravnopravnost polova Predstavničkog doma Parlamenta Federacije BiH i Odbor jednakih mogućnosti Narodne skupštine Republike Srpske. Osnovane su i komisije za ravnopravnost polova kantonalnih skupština u Federaciji BiH. Na lokalnom nivou djeluju komisije u okviru skupština opština u skoro svim opštinama u BiH. U izvršnoj vlasti, u okviru Ministarstva za ljudska prava i izbjeglice BiH, djeluje Agencija za ravnopravnost polova Bosne i Hercegovine, a na entitetskom nivou ranije uspostavljeni: Gender centar Federacije BiH i Gender centar – Centar za jednakost i ravnopravnost polova Vlade Republike Srpske. Na kantonalnom nivou u Federaciji BiH uspostavljeni su kantonalni odbori za ravnopravnost polova.

Tabela 2. Mreža institucionalnih mehanizama za gender pitanja u BiH (Gender centar Federacije Bosne i Hercegovine)

U kompleksnosti ove institucionalne strukture koja predstavlja mehanizam za ravnopravnost polova, kao ključne ističu se: Agencija za ravnopravnost polova BiH na državnom nivou i entitetska tijela – Gender centar FBiH i Gender centar Vlade RS. Ove tri institucije imaju isključivu nadležnost za sprovođenje programa, akcija i strategija koje će doprinijeti većoj jednakosti i ravnopravnosti polova, u skladu sa domaćim i međunarodnim zakonima i konvencijama. Bosna i Hercegovina je jedna od prvih zemalja na Zapadnom Balkanu koja je usvojila Zakon o ravnopravnosti polova BiH i to svakako predstavlja važan korak za unapređenje položaja žena u bosanskohercegovačkom društvu. Institucionalni mehanizmi su takođe važan alat kojim se vrši nadzor, te akcijskim planovima nastoji ograničiti bilo kakav oblik diskriminacije na osnovu pola.

Međutim, iako su ovi naponi doveli do određenog stepena razvoja, postojanje ovih formalnopravnih akata ne garantuje potpunu ravnopravnost i još uvijek postoje veliki izazovi za žene u svakodnevnom životu. Čak i 23 godine nakon potpisivanja Dejtonskog sporazuma, žene se susreću sa različitim oblicima diskriminacije; u oblasti rada, zapošljavanja, u porodici, medijima i društvenom i političkom životu. Deklarativno postojanje zakona nema toliki značaj ukoliko uz to nije prisutna i njihova potpuna implementacija. Zato se žene vrlo rijetko odlučuju da traže zakonsku zaštitu svojih prava, jer taj proces predstavlja vrlo komplikovanu proceduru koja često traje veoma dugo i iziskuje velike finansijske troškove. Nerijetko, žene koje se odluču na ovaj vid borbe nailaze na osudu javnosti, jer se često takvi problemi tretiraju kao lična i privatna stvar. “Postojeća patrijarhalna kultura i tradicionalne norme, izražena muška dominacija, složena birokratija i državna struktura čine projekt ravnopravnosti polova donkihотовskim. Unatoč velikodušnoj formalnoj jednakosti, napredak za mnoge žene, posebno za najsiromašnije, i te kako je prespor, iako se može primijetiti da je u protekloj deceniji došlo do određenog napretka u odgovaranju države na potrebe žena u određenim područjima” (Simić, 2015:103). „Dobar zakonodavni okvir za rodnu ravnopravnost, uspostavljeni institucionalni mehanizmi, kako na državnom, tako i na entitetskom nivou, brojne komisije za ravnopravnost polova pri parlamentima i skupštinama na gotovo svim nivoima vlasti koji kontinuirano djeluju međusobno ili u saradnji i uz podršku međunarodnih aktera i domaćih organizacija civilnih društava, uz obilna donatorska sredstva, nisu stvarno i praktično doprinijela jačanju pozicije žena u političkim partijama niti većem broju žena na pozicijama izvršne i zakonodavne vlasti ili na mjestima ekonomskog odlučivanja“ (Izveštaj organizacija civilnog društva o primjeni zaključnih zapažanja i preporuka CEDAW komiteta za Bosnu i Hercegovinu 2013–2017, 2016:76).

Zastupljenost žena u političkom životu BiH od 1990. godine

Raspad socijalističke države i rat koji je uslijedio ostavili su velike posljedice u BiH, a period koji je nastupio nakon toga, bio je period dekadencije cjelokupnog sistema i društva. Neregularna privatizacija, narušeni sistem školstva, zdravstva, socijalne sigurnosti, uveliko je pogoršalo i ulogu žene u društvu. Usljed brige za preživljavanje i podizanje porodice, žene se u potpunosti povlače u porodično okruženje i politički život prepuštaju muškom dijelu populacije. To je vidljivo na prvim višestranačkim izborima u BiH 1990. godine, u kojima su žene zauzele veoma mali broj mjesta na svim nivoima vlasti – u Parlamentu Bosne i Hercegovine, od ukupno 240 mjesta, žene su zauzele samo sedam mjesta (2,92%), a na lokalnom nivou su od 6.299 mjesta zauzele svega 315 mjesta (5%). Uporedimo li procenat žena 1986. godine (24,1% u Parlamentu BiH i 17,3% u opštinskim vijećima) s podacima prvih višestranačkih izbora, jasan je zaključak da su žene potpuno istisnute sa političke scene, što je reflektovalo pravu prirodu političkih odnosa i dovelo do nestanka žena iz političkih tijela. Ovaj problem se samo dodatno pojačao tokom rata u Bosni i Hercegovini, a zbog egzistencijalnih problema i nastojanja da biološki prežive, žene nisu ni imale vremena za politički angažman (Miftari 2013:17).

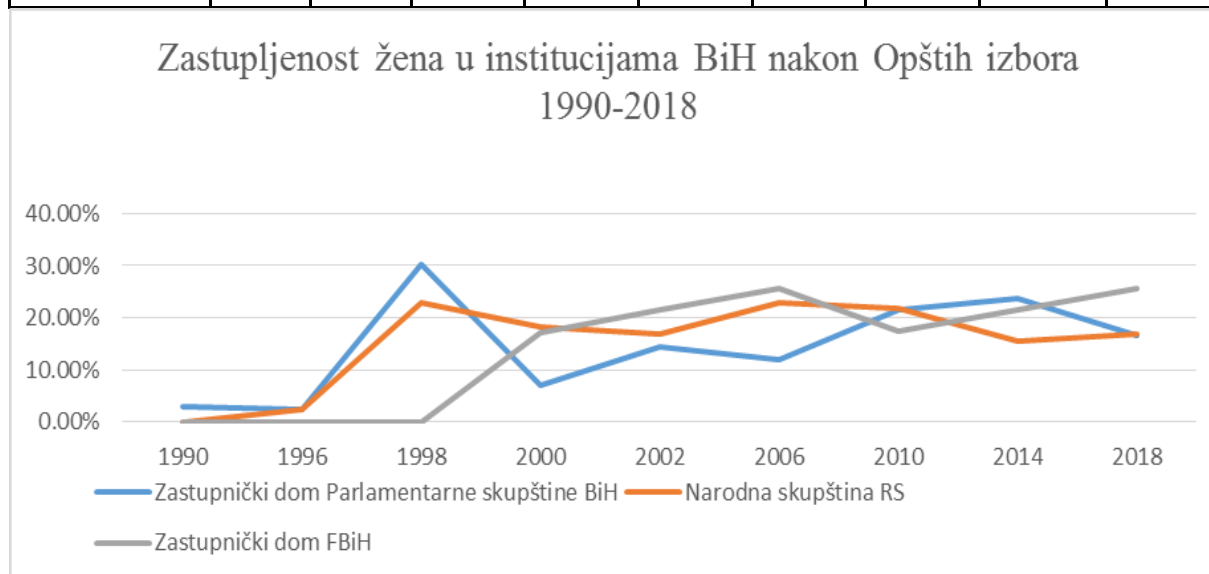
Period poslije rata i prvi izbori koji su uslijedili nisu doveli do nikakvih velikih procentualnih odstupanja u zastupljenosti žena u političkom životu, izuzev činjenice da je Biljana Plavšić prva žena koja je izabrana za predsjednicu Republike Srpske, što se neće ponoviti do Opštih izbora 2018, kada je Željka Cvijanović, nakon premijerskog mandata, izabrana za predsjednicu Republike Srpske. Veće oscilacije se dešavaju tek na izborima 1998. godine, kada OSCE-ova Privremena izborna komisija uvodi “žensku kvotu”, koja podrazumijeva da bude najmanje 30% žena na izbornim listama i uvodi se sistem zatvorenih izbornih lista. Za Predstavnički dom Parlamentarne skupštine BiH izabrano je 30.2%, u Narodnu Skupštinu RS izabrano je 22.9%, a u Predstavnički dom Parlamentarne skupštine

FBiH izabrano je 14.95% žena. Ovi izbori predstavljaju one na kojima je odabran najveći broj žena u cijelom postdejtonskom periodu (Miftari, Veličković, Aganović 2015:10). To je svakako značilo veliki napredak za demokratičnost zemlje, iako se 2000. godine uveo model otvorenih lista, što je podrazumijevalo određen korak unazad u odnosu na 1998, jer je bosanskohercegovako patrijarhalno društvo sklonije glasati za muške kandidate, i nerijetko žene zauzimaju više mjesto na listama, što im umanjuje mogućnost dobijanja mandata. Veliki značaj za zakonsku regulativu koja sprečava diskriminaciju i marginalizaciju žena u političkom sistemu imalo je usvajanje Izbornog zakona BiH 2001. godine i njegova harmonizacija sa Zakonom o ravnopravnosti spolova BiH. Nakon nekoliko intervencija na Izborni zakon Bosne i Hercegovine, izborna kvota je propisana članom 4.19: „Svaka kandidatska lista uključuje kandidate muškog i ženskog pola, koji su ravnopravno zastupljeni. Ravnopravna zastupljenost polova postoji u slučaju kada je jedan od polova zastupljen s najmanje 40% od ukupnog broja kandidata na listi. Kandidati pola koji je manje zastupljen raspoređuju se na kandidatskoj listi na sljedeći način: najmanje jedan kandidat manje zastupljenog pola među prvih dva kandidata, dva kandidata manje zastupljenog pola među prvih pet kandidata i tri kandidata manje zastupljenog pola među prvih osam kandidata itd.“ Izbornim zakonom utvrđena je kvota od 40% za liste kandidata/kandidatkinja (Human Rights Paper, Paper 14, 2015:5). U periodu od 2002. do 2012. godine zabilježena je stagnacija u porastu učešća žena u političkom životu, bez obzira na proces demokratizacije u Bosni i Hercegovini koji je nastupio završetkom rata 1995. Prema rezultatima Opštih izbora iz 2010. godine, u Predstavničkom domu Parlamentarne skupštine BiH od 42 člana bilo je devet poslanica, a u Domu naroda od 15 članova bile su dvije žene (13,3%). Samo je jedna žena (5,8%) imenovana za ministricu u Vladi Federacije BiH od 17 ministarskih pozicija. Predstavnički dom Federalnog parlamenta sastojao se od 98 poslanika, od kojih su 22 žene (22,4%), a u Domu naroda bilo je 14 žena (24,1%) od ukupno 58 mjesta. Pozitivni primjeri u pomenutom mandatu su imenovanje pet žena (31%) u Vladi Republike Srpske, te imenovanje prve žene na poziciju premijerke Republike Srpske u martu 2013. godine. U Narodnoj skupštini RS nalazilo se 18 (21,7%) poslanika od ukupno 83 mjesta (Miftari, 2013:21). Na izborima 2014. godine svega 19,03% žena na svim nivoima vlasti. U odnosu na izbore iz 2010, procenat odabranih žena u NSRS je opao (15.6%), dok je procenat odabranih žena u PD PSBiH (23.8%) i PD PFBIH (21.4%) porastao (Miftari, Veličković, Aganović, 2015:10).

Na Opštim izborima koji su se održali u oktobru 2018, na listama je bilo 41% žena, što je neznatno veći procenat u odnosu na prethodne izbore. Međutim, na kandidatskim listama se našao alarmanto nizak procenat žena nositeljica lista, svega 16%. Prema podacima koje je objavila Centralna izborna komisija Bosne i Hercegovine, žena koja je na izborima održanim 7. oktobra 2018. godine dobila najviše glasova je Željka Cvijanović, koja je i pobijedila u treći za funkciju predsjednika Republike Srpske. To je svakako pohvalno, da se na čelu jednog patrijarhalnog društva nalazi žena (na entitetskom nivou), ali podaci potvrđuju pravilo podzastupljenosti žena u svim relevantnim organima vlasti. Za Narodnu skupštinu Republike Srpske rezultati su u potpunosti poražavajući, s obzirom na to da u ovoj instituciji broj žena bilježi određeni pad od 2010, a Opšti izbori 2018. godine samo su potvrdili takav trend. „U novom sazivu Narodne skupštine Republike Srpske biće zastupljeno svega 14 žena, a s obzirom na to da NS RS broji 83 poslanika, što znači da ih je tek 16,8 posto u najvišem zakonodavnom tijelu RS. U Parlamentarnu skupštinu BiH, prema rezultatima koje je saopštila Centralna izborna komisija BiH, izabrano je sedam žena, što je 16,67 posto manje nego u odnosu na početak prošlog mandata, kada ih je bilo deset. Za Predstavnički dom Federalnog parlamenta izabrano je 25 žena ili 25,50 posto, što predstavlja određeni porast u odnosu na ranije godine, ali taj broj je daleko od neophodne 50 postotne zastupljenosti“ (Federalna novinska agencija, 2018).

Tabela 3. Tabelarni i grafički prikaz zastupljenosti žena u institucijama BiH nakon Opštih izbora u periodu od 1990. do 2018. godine

	1990	1996	1998	2000	2002	2006	2010	2014	2018
Predstavnički dom Parlamentarne skupštine BiH	2.90%	2.30%	30.20%	7.10%	14.30%	11.90%	21.40%	23.80%	16.67%
Narodna skupština RS	0	2.40%	22.90%	18.10%	16.90%	23.00%	21.68%	15.60%	16.87%
Predstavnički dom Parlamenta FBiH	0	5,00%	14,95%	17.10%	21.40%	25.50%	17.35%	21.40%	25.50%

Zaključak

Uspješnost demokratije jedne zemlje najčešće se mjeri položajem žena u društvu. Ravnopravnost polova i jednake šanse za sve su od primarnog značaja za svaku naprednu zajednicu koja teži razvitku i prosperitetu. Da bi se to postiglo, neophodno je intervenisati u mnogim područjima kao što su rad, zapošljavanje, obrazovanje, politički i društveni život, mediji, jer, u konačnici, postizanjem ravnopravnosti muškaraca i žena čitavo društvo bi bilo na dobitku. Međutim, specifično uređenje Bosne i Hercegovine, politička kultura, tranzicija, siromaštvo i nacionalizam, probleme poput marginalizacije žena tretira kao sporedna i samorješiva.

Žene su se u socijalističkoj Jugoslaviji izborile za mnoga prava u kojima uživamo i danas, ali to je samo bio jedan značajan korak na dugom putu ka istinskoj rodnoj ravnopravnosti. Na pravac tog puta znatno je uticao rat koji je potpuno unazadio društvo i samim tim i poziciju žena. Godinu po godinu nakon rata uspostavljani su formalni principi i zakoni koji su za cilj imali obezbjeđivanje boljeg položaja žena u privatnom i javno-političkom životu. Stoga, posmatrajući zakonodavni i institucionalni okvir, može se zaključiti da rodna ravnopravnost, de jure, postoji u BiH. Međutim, problem je što je stvarnost drugačija i deklarativno postojanje zakona ne garantuje njegovu praktičnu primjenu. To je odgovornost cijelog društva, političkih partija, medija, pa i žena koje prećutno prihvataju nametnutu rodnu ulogu, ne želeći se eksponirati i izložiti mogućoj društvenoj stigmatizaciji. Postojeća patrijarhalna kultura i tradicionalne norme muškarcima omogućavaju pozicije moći, a ženama ostaje kontinuirana borba za svoj položaj u društvu. Učestale edukacije i akcije koje sprovodi civilni sektor imaju pozitivan, ali ipak nedovoljan efekat na pozicioniranje žena u BiH. Neophodno kroz obrazovni sistem i uz podršku vladajućih struktura razvijati svijest o ovom problemu i na taj

način u sistem uključiti novi, ženski stil vladanja i žensku perspektivu koja bi dugoročno mogla popločati put uspjeha demokratiji i uvesti toliko neophodne promjene u BiH. Rezultati zadnjih opštih izbora u BiH pokazuju da je prisutan trend stagnacije i opadanja broja žena u vlasti, što znači da je postojeći zakonski okvir ipak nedovoljan za rješavanje ovog problema. Neophodno je da cjelokupno društvo afirmiše takav sistem vrijednosti koji će stvarati jednake šanse i uslove za sve i stvoriti okvir ravnopravnosti i jednakosti na rodnoj osnovi. Tamo gdje postoji politička volja, napredak je moguć, čak i ako su resursi sa kojima država raspolaže relativno oskudni. Jer, u konačnici, vlade su odgovorne za napredovanje u području ravnopravnosti polova i ženskim ljudskim pravima, te će se stvaranjem pozitivnih uslova u tom domenu društvo neminovno razvijati.

Literatura:

- Aganović Arijana i Miftari Edita, Veličković Marina. 2015. *1995–2015: Žene i politički život u postdejtonskoj Bosni i Hercegovini*, Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar, Agencija za ravnopravnost spolova BiH.
- Aladžuz, Dženana. 2014. *U potrazi za izgubljenim vremenom: priča o ravnopravnosti polova kroz prizmu stranačkih dokumenata* (Analiza programskih dokumenata parlamentarnih stranaka u BiH iz rodne perspektive). Sarajevo: Infohouse.
- Đokanović Bojana, Dračo Ivana, Delić Zlatan. 2014. „Žene u socijalizmu – od ubrzane emancipacije do ubrzane repatrijarhalizacije“ U *Zabilježene – Žene i javni život Bosne i Hercegovine u 20. vijeku*, Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar; Fondacija CURE.
- Federalna novinska agencija „U Zastupničkom domu PSBiH manji broj žena, najbolji rezultat u HNK”: <http://www.fena.ba/article/1048653/u-zastupnickom-domu-psbih-manji-broj-zena-najbolji-rezultat-u-hnk>, Datum pristupa: 23.10.2018.
- Inglehart Roland and Norris Pippa. 2003. *Gender Equality and Cultural Change around the World*, New York: Cambridge University Press.
- Izvještaj organizacija civilnog društva o primjeni zaključnih zapažanja i preporuka CEDAW komiteta za Bosnu i Hercegovinu 2013-2017: <http://zenskamreza.ba/site/wp-content/uploads/2017/02/CEDaW-WEB-final-novembar-2016.pdf>. Datum pristupa: 1.10.2018
- Kako do 40% žena u zakonodavnim tijelima BiH? (Human Rights Papers, Paper 14), Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar, 2015.
- Karapetrović, Milena. 2014. „The view from semi-periphery- about feminism and gender education in Bosnia and Hercegovina” in *Young women in Post-Yugoslav societies: research, practice and policy*, Institute for Social Research in Zagreb, Human Rights Centre, University of Sarajevo, Zagreb and Sarajevo.
- Kittilson Miki Caul and Schwidt-Bayer Lesli A. 2012. *The Gendered Effects of Electoral Institutions Political Engagement and Participation*, Oxford University Press.
- Mansbridge, Jane. 1998. „Feminism and Democracy“ in *Femismism and Politics*, New York: Oxford University Press
- Miftari, Edita. 2015. *Politička participacija žena u Bosni i Hercegovini: Analiza učešća žena na stranačkim listama i konačnih rezultata općih izbora 2014*. Sarajevo. Fondacija CURE, Sarajevski otvoreni centar.
- Milinović, Jelena. 2017. *Liderke. Prilog proučavanju liderstva žena u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar.
- Milošević, Srđan. 2017. „Društvo Jugoslavije 191-1991; Od stagnacije do revolucije“ U *Jugoslavija u istorijskoj perspektivi*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava.
- Narandžati izvještaj 2016. Godišnji izvještaj o stanju ljudskih prava žena u BiH, 2016: https://arsbih.gov.ba/wpcontent/uploads/2016/03/NARAN.IZVJESTAJ_02_20.02.2014._FINAL_web.pdf. Datum pristupa: 26.10.2018.
- New IPU and UN Women Map shows women’s representation in politics stagnates: <https://www.ipu.org/news/press-releases/2017-03/new-ipu-and-un-women-map-shows-womens-representation-in-politics-stagnates>

Simić, Olivera. 2015. "Gender (In)equality in Bosnia and Herzegovina: One Step Forwards, Two Steps Back" u *Gender (In)equality and Gender Politics in Southeastern Europe; A Question of Justice*. Palgrave Macmillan UK.

Vračević, Željka. 2017. *Akademija političkog osnaživanja žena*. Transparensy International
Women in parliament in 2017 - The year in review: <https://www.ipu.org/news/press-releases/2018-03/no-change-in-overall-average-women-in-parliaments-despite-increase-in-percentage-seats-won-women-in-2017-parliamentary>

Ždralović, Amila. 2014. „Drugi Svjetski Rat i iskustva bosanskohercegovačkih žena“ U *Zabilježene – Žene i javni život Bosne i Hercegovine u 20. vijeku*, Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar; Fondacija CURE.

Žene u politici: (P)ostale smo kvota: <http://www.diskriminacija.ba teme/%C5%BEene-u-politici-postale-smo-kvota>. Datum pristupa 20.09.2018.

PARTICIPATION OF WOMEN IN POLITICAL LIFE OF BOSNIA AND HERZEGOVINA; CITIZEN AND POLITICIAN

Summary

The subject of this paper is the participation of women in political life in BiH society. More precisely, the paper strives to examine the level of women's participation in the political sphere. The prerequisite for sustainable development, democratization, and the consolidation of democracy is the inclusion of women in the political life of the community, but this should not be accomplished by laws, research results, statistical indicators, but rather by acting in practice. Therefore, this paper includes an analysis of normative acts – both domestic and international –, on the basis of which a comparison with the current situation in post-war BiH will be made. Gender equality will also be examined on the international level by looking at political participation of women in the world. The extent to which women are represented in politics is reflected in the mandates received in the elections, and in BiH, since the war to this date, these data are alarmingly low. This is an indicator of the traditional traits of society in which women and their gender roles are largely reserved for the private sphere, while politically relevant functions and decision-making processes – both those in political parties and in the state – remain in the hands of men. The methods to be used in the paper are the analysis of the content of documents, statistical analysis of electoral results, and the study of literature dealing with gender equality issues and the participation of women in the political life of BiH. The methodological and technical part will include qualitative and quantitative analysis of content that includes a statistical analysis on the basis of which the percentage of women's (low) representation in the political institutions of BiH will be calculated.

Keywords: citizen, politician, voting right, elections, women's quotas, electoral system.

LGBTIQ POPULACIJA U BOSANSKOHERCEGOVAČKOM DRUŠTVU: STAVOVI JAVNOSTI I MEDIJSKO IZVJEŠTAVANJE

*Asst. Anida Dudić, Fakultet političkih nauka Sarajevo²²⁹
Asst. Lamija Silajdžić, Fakultet političkih nauka Sarajevo²³⁰*

Apstrakt: Iako je 21. stoljeće označeno kao stoljeće ljudskih prava, seksualne i rodne manjine se još u mnogobrojnim državama suočavaju sa stigmatizacijom, nasiljem, napadima, pa čak i ubistvima. Dnevno im se uskraćuju osnovna ljudska prava, uprkos tome što su garantovana mnogobrojnim međunarodnim aktima koja u osnovni promovišu i potiču princip jednakosti i zabranjuju diskriminaciju.

Bosna i Hercegovina kao članica međunarodnih organizacija se, u formi obavezujućih akata, kroz preporuke i deklaracije, obavezala na poštivanje ljudskih prava. To ujedno znači da se zabranjuje diskriminacija na osnovu seksualne orijentacije i rodnog identiteta. Ipak, u stvarnosti se prava LGBTIQ populacije itekako krše, a dokaz tome su i zaprimljene žalbe i predmeti diskriminacije na osnovu seksualne orijentacije registrovani u Instituciji ombudsmena BiH.

U radu se daje historijski osvrt na položaj LGBTIQ populacije u svijetu, prikaz međunarodnih standarda koji štite ljudska prava, preporuke UN tijela i obaveza koje je Bosna i Hercegovina preuzela shodno članstvima u međunarodnim organizacijama. Analizirajući domaće mehanizame za zaštitu prava LGBTIQ populacije, uočena je potreba za kvalitetnijim antidiskriminacionim zakonodavstvom i njegovom dosljednom implementacijom.

U istraživanju se krenulo od pretpostavke da je izražen nedostatak društvene svijesti o jednakosti članova LGBTIQ zajednice i da bosanskohercegovačko društvo još nije dovoljno spremno da odbaci predrasude, te bude tolerantnije prema pojavama koje nisu u skladu sa stavovima većine. Mišljenje javnosti o LGBTIQ osobama u Bosni i Hercegovini je bilo ispitano putem online anketnog upitnika.

Kako na formiranje pozitivnih ili negativnih stavova javnosti utječe i način izvještavanja o LGBTIQ temama u medijima, analizirani su sadržaji nekoliko najčitanijih web portala u Bosni i Hercegovini. Došlo se do zaključka da medijski prostor nije jednako dostupan LGBTIQ osobama i da LGBTIQ teme nisu u fokusu medijskog izvještavanja. Rezultati istraživanja su ukazali na to da su prijeko potrebne medijske kampanje u svrhu informisanja i senzibiliziranja bosanskohercegovačke javnosti o pravima LGBTIQ osoba.

Ključne riječi: LGBTIQ, ljudska prava, diskriminacija, stavovi javnosti, medijsko izvještavanje.

²²⁹ anida.dudic@fpn.unsa.ba

²³⁰ lamija.silajdzic@fpn.unsa.ba

Pogled unatrag: LGBTIQ kroz historiju

Iako je homoseksualnost postojala u svim narodima i kulturama, stav prema LGBTIQ populaciji se mijenjao kroz historiju. Pripadnici seksualnih manjina u prošlosti su često bili prisiljeni skrivati se, kako bi sačuvali vlastite živote, a i danas je u nekim, uglavnom afričkim i azijskim zemljama homoseksualnost kažnjiva smrću (Itaborahy i Zhu, 2014, prema Vučković Juroš, 2014).

U zapadnom svijetu to odavno više nije slučaj, ali vrijeme kada su homoseksualci morali strahovati za svoje živote, ili barem za svoju fizičku sigurnost i slobodu, nije tako daleko u prošlosti.²³¹

Ukoliko pogledamo kroz historiju, npr. u Antičkoj Grčkoj društvo je homoseksualnost pozitivno prihvatilo, te je bila dio grčke kulture.²³² Ipak, zahvaljujući jačanju kršćanskog utjecaja u Rimskom Carstvu, došlo je do društvene osude homoseksualnosti, ali i dalje nije bila zakonski kažnjiva. Jačanje Crkve je doprinijelo tome da homoseksualnost iz privatne sfere postane dijelom crkvene regulacije, što se očituje u srednjem vijeku kada homoseksualnost biva zakonski kažnjiva. U renesansi se broj smrtnih kazni zbog homoseksualnosti smanjuje, jer utjecaj Crkve više nije bio toliko snažan, ali su homoseksualci i dalje bili društveno neprihvatljiva pojava.

U novijoj historiji, bitno je spomenuti razdoblje nakon Drugog svjetskog rata kada seksualne manjine doživljavaju represiju. Ovaj državni progon kulminirao je u pedesetim godinama prošlog stoljeća kada se muška homoseksualnost kriminalizira (Vuletić, 2003).

Događaji u Stonewallu 1969. predstavljaju početak snažne borbe za homoseksualna prava, a početkom 1970-ih godina se u zemljama poput Švedske, Francuske i SAD-a osnivaju organizacije koje su se borile za prava homoseksualnih osoba.

American Psychiatric Association 1973. godine briše homoseksualnost s popisa duševnih poremećaja, te je time utišana znanstvena marginalizacija homoseksualaca.

U 20 stoljeću gay-potkultura izlazi iz sjene i razvija se pokret za gay oslobođenje. U SAD-u u to doba vriju događaji koji će pripomoći tome da se LGBTIQ aktivisti stave na mapu političkih aktera, a javnost osvijesti o postojanju i problemima homoseksualne populacije.²³³

Tako je u SAD-u pokret za građanska prava homoseksualaca tražio zahtjeve za priznavanja jednakosti, ali i traženje punopravne uključenosti u sve institucije društva, od školstva i tržišta rada do zdravstva i vojske (D'Emilio, 2000). Ovo je, između ostalog, bilo potaknuto i velikom krizom oko AIDS-a koja je harala Amerikom u osamdesetima. Na samom početku, dok se još smatralo da se AIDS javlja isključivo među homoseksualcima, ta je bolest privukla pažnju samo medicinske struke i gay zajednice. Tek kad je postalo jasno da AIDS nije uzrokovan homoseksualnim »životnim stilom« te da se javlja i među drugim populacijama, dolazi do znatno većeg medijskog interesa i javne zabrinutosti (Epstein, 1996.; Curran i Jaffe, 2011, prema Vučković Juroš, 2014).

Upravo je ta početna nezainteresiranost javnosti, kao i duboka kriza koju je AIDS uzrokovao među homoseksualnom populacijom, doprinijela snažnoj mobilizaciji i većoj saradnji gay-eva i lezbijki, prvo za borbu protiv AIDS-a, ali onda i za borbu za druga LGBTIQ prava koja je kulminirala 1987. godine maršem na Washington kojem je cilj bio osvješćivanje javnosti o AIDS krizi i nejednakosti LGBTIQ pripadnika (D'Emilio, 2000).

²³¹Na primjer, činjenica koju današnji historijski zapisi često zaboravljaju napomenuti jest da su upravo homoseksualci – označeni ružičastim trokutom – uz Židove i Rome bili jedna od najvećih žrtava njemačkih koncentracijskih logora (Mondimore, 2003).

²³² Ovakvi stavovi mogu se iščitati iz djela tog razdoblja kao što su Platonova Gozba ili Euripidov Kiklop.

²³³ Tu prije svega treba izdvojiti izdavanje i utjecaj Kinseyjevih studija o seksualnosti koje su krajem četrdesetih i početkom pedesetih ukazale da je homoseksualnost puno učestalija nego što se to dotada u konzervativnoj poslijeratnoj Americi smatralo (D'Emilio, 2000.; Mondimore, 2003.). Ovo je podupiralo argument da je homoseksualnost prirodna varijacija spolnog ponašanja, a ne aberacija, a istraživanja koja su slijedila isto tako su pripomogla tome da Američka psihijatrijska asocijacija (APA) 1973. službeno izbriše homoseksualnost iz popisa psihičkih poremećaja.

Kroz sve veću prisutnost *gay*-eva i lezbijki u javnom prostoru postali su očigledni i drugi načini kojima su se seksualne manjine isključivale iz američkog društva, te stoga u devedesetima počinju kampanje za priznavanje partnerstva, za istospolni brak i za pristup usvajanju djece (D'Emilio, 2000).

U isto to vrijeme u pojedinim europskim zemljama, sva tri prava – partnerstvo, brak i pristup usvajanju – postaju realnost. Tako 1989. godine Danska postaje prva zemlja koja je istospolnim partnerima omogućila sklapanje registriranog partnerstva, a 10 godina kasnije postaje i prva europska zemlja koja istospolnim partnerima omogućuje zajedničko usvajanje djece. Nakon Danske, i druge su nordijske zemlje uvele registrirano partnerstvo, a 2001. Holandija²³⁴ je postala prva zemlja koja je legalizirala istospolni brak (Waaldijk, 2001, prema Vučković Juroš, 2014). Tako je kraj 20. stoljeća označen zakonima koji zabranjuju diskriminaciju na temelju seksualne orijentacije (Tomašević, 2003). Iako zadnjih godina postaju pozitivniji, prema osobama istospolne orijentacije još prevladavaju negativni stavovi u mnogim zemljama.

Zakonski okvir koji štiti prava LGBTIQ populacije u Bosni i Hercegovini: zaštićeni samo „na papiru“?!

Zaštita prava LGBTIQ osoba na međunarodnom i domaćem nivou podrazumijeva postojanje važećih međunarodnih dokumenata, te mehanizama za njihovo provođenje. Bosna i Hercegovina je potpisnica brojnih međunarodnih konvencija, ali nijedna od njih direktno ne zabranjuje diskriminaciju na bazi seksualne orijentacije i rodnog identiteta, već podrazumijeva indirektni oblik zaštite. Međunarodne konvencije obavezuju Bosnu i Hercegovinu, a i sam Ustav Bosne i Hercegovine u svom Aneksu sadrži 13 konvencija univerzalnog karaktera, te se one u tom smislu mogu smatrati materijalnim dijelom ustava i pravnog sistema.²³⁵

Ustav BiH propisuje da će „*Bosna i Hercegovina i oba entiteta osigurati najviši nivo međunarodno priznatih ljudskih prava i osnovnih sloboda....*“ , te da se „*prava i slobode predviđeni u Evropskoj konvenciji za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda i u njenim protokolima direktno primjenjuju u Bosni i Hercegovini. Ovi akti imaju prioritet nad svim ostalim zakonima*“²³⁶

Ustav BiH nadalje utvrđuje da „*uživanje prava i sloboda, predviđenih u ovom članu ili u međunarodnim sporazumima navedenim u Aneksu I. ovog Ustava, osigurano je svim licima u Bosni i Hercegovini bez diskriminacije po bilo kojem osnovu kao što je spol, rasa, boja, jezik, vjera, političko i drugo mišljenje, nacionalno ili socijalno porijeklo, povezanost sa nacionalnom manjinom, imovina, rođenje ili drugi status.*“

Zabrana diskriminacije na osnovu seksualne orijentacije u Bosni i Hercegovini prvi put je uvedena 2003. godine donošenjem *Zakona o ravnopravnosti spolova Bosne i Hercegovine* kojim je zabranjena diskriminacija na osnovu spola i seksualne diskriminacije (član 2.).

Bolja zaštita LGBTIQ osoba od diskriminacije propisana je 2009. godine kada je donesen *Zakon o zabrani diskriminacije Bosne i Hercegovine*, koji eksplicitno pominje „*spol, spolno opredjeljenje i spolno izražavanje*“ kao zabranjene osnove diskriminacije (član 2.).

Zakonom o zabrani diskriminacije stvoren je sveobuhvatan okvir građanskih i upravnih propisa za zaštitu od diskriminacije. Pored zabrane različitog postupanja po bilo kojem osnovu, zakonom je napravljena distinkcija između neposredne i posredne diskriminacije, te su utvrđeni kao posebni oblici diskriminacije: uznemiravanje, spolno uznemiravanje, mobing, segregacija, izdavanje naloga drugima za vršenje diskriminacije, pomaganje drugima prilikom diskriminacije i viktimizacija. Zakonom je određena i oblast primjene, a kao centralna institucija za zaštitu od diskriminacije određena je

²³⁴ Zakonom je precizirano da „brak može sklopiti dvoje ljudi različitog ili istog pola.“ Tako je i prvi gay brak na svijetu sklopljen upravo u Holandiji, tačnije u Amsterdamu 1. aprila 2001. godine. Od tada do danas, ovo pitanje je riješeno u većini zemalja Evropske unije na dva načina – od potpunog izjednačavanja sa bračnim zajednicama (Velika Britanija, Danska), do registrovanog partnerstva (Italija, Austrija).

²³⁵ Više u: Brojevi koji ravnopravnost znače. Analiza rezultata istraživanja potreba LGBT osoba u Bosni i Hercegovini. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar

²³⁶ Član II. 1. i 2. Ustava BiH - Ljudska prava i međunarodni standardi

Institucija ombudsmena za ljudska prava Bosne i Hercegovine²³⁷. Zakonom su, također, propisani upravni i sudski postupci za zaštitu od diskriminacije, te predviđene prekršajne odredbe za postupanja suprotna tom zakonu, uključujući nepostupanje po preporukama Institucije ombudsmena.

I pored međunarodnih i domaćih zakona koji štite prava pripadnika LGBTIQ populacije, položaj i status LGBTIQ osoba u kontekstu bosanskohercegovačkog društva i poštivanja osnovnih ljudskih prava i sloboda, demokratskih principa, antidiskriminacije i senzibilizacije svijesti prema marginalnim društvenim grupama može se ocijeniti kao izrazito zabrinjavajući.²³⁸

U prilog takvoj tvrdnji govore i godišnji izvještaj Internacionalne lezbijske, gej, biseksualne, transeksualne i interseksualne asocijacije (ILGA-Europe) Rainbow Europe, gdje je na skali poštivanja LGBT ljudskih prava od -7 (najniži nivo poštivanja LGBT ljudskih prava) do 17 (najviši nivo poštivanja LGBT ljudskih prava), stanje u Bosni i Hercegovini u npr. 2011. godini okarakterizirano brojem 1, dakle kao stanje vrlo niskog nivoa tolerantnosti i poštivanja LGBT ljudskih prava, dok je 2012. godine okarakterisan brojem 5, što govori o niskom nivou poštivanja prava i sloboda LGBT osoba u Bosni i Hercegovini.

Na ovo alarmantno stanje ukazuju i brojne nevladine organizacije koje štite prava LGBTIQ populacije u Bosni i Hercegovini i ukazuju na brojna kršenja²³⁹

Koliko su prava LGBTIQ populacije ugrožena u Bosni i Hercegovini govori se u *Specijalnom izvještaju o stanju LGBT osoba u Bosni i Hercegovini (2016)*, koji predstavlja sveobuhvatno istraživanje statusa i prava LGBTIQ osoba u Bosni i Hercegovini i sadrži podatke i informacije dobijene od javnih vlasti, nevladinih organizacija, akademskih stručnjaka, kao i primjere iz prakse Institucije ombudsmena za ljudska prava u Bosni i Hercegovini. Cilj ovog izvještaja bio je utvrđivanje trenutnog stanja i stvarnog pristupa ljudskim pravima od strane pripadnika LGBTIQ zajednice, ukazivanje nadležnim tijelima koje mjere je potrebno poduzeti radi unapređenja položaja ove populacije, kao i podizanje svijesti građana Bosne i Hercegovine i informisanje javnosti o trenutnom stepenu ostvarivanja prava LGBTIQ osoba. Kao polazna osnova za izradu izvještaja korišteni su međunarodni standardi ljudskih prava, te preporuke UN tijela, UPR i regionalnih mehanizama za zaštitu ljudskih prava.²⁴⁰

U Specijalnom izvještaju o pravima LGBTIQ osoba u BiH (2016) Institucija ombudsmena za ljudska prava u BiH ističe da je broj žalbi pripadnika/ca LGBTIQ populacije mali ili gotovo zanemarljiv u odnosu na ukupan broj obraćanja građana u drugim oblastima, što doprinosi smanjenom djelovanju u oblasti zaštite pripadnika/ca LGBTIQ populacije. Tako ukupan broj žalbi na diskriminaciju po osnovu seksualne orijentacije i rodnog identiteta ne prelazi 10 na godišnjem nivou, što čini 0,3 % od prosječnog ukupnog godišnjeg broja od oko 3000 žalbi.

Od stupanja na snagu Zakona o zabrani diskriminacije, tj. od 2009. godine, u Instituciji ombudsmena za ljudska prava Bosne i Hercegovine registrovano je oko 40 predmeta diskriminacije na osnovu seksualne orijentacije.

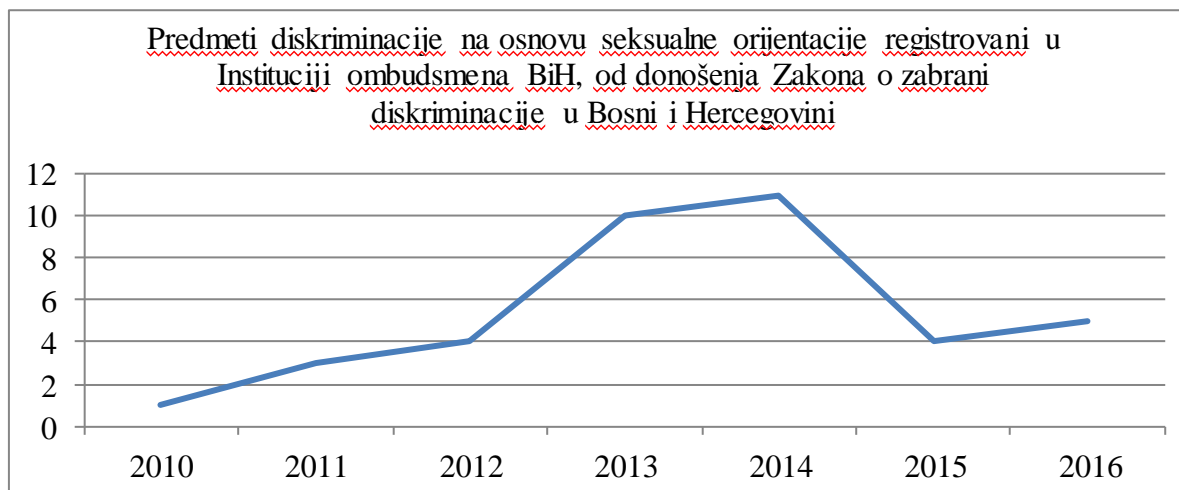
²³⁷ U okviru Institucije ombudsmena djeluje poseban Odjel za eliminaciju svih oblika diskriminacije čiji je cilj da kroz preporuke i ostale odluke ukazuje odgovornim institucijama i službama na faktore koji onemogućavaju ravnopravan zakonski tretman prema svim građanima BiH i predlaže odgovarajuće mjere za efikasnu pravnu intervenciju usmjerenu na zaštitu prava građana.

²³⁸ Više u: Dračo, I., Lakić, M., Popov-Momčinić, Z., (2013). Prava LGBT osoba u Bosni i Hercegovini: Obrazovanje, Sarajevo: Fondacija Heinrich Böll/ Fondacija CURE/ Sarajevski otvoreni centar/

²³⁹ U Bosni i Hercegovini postoji više organizacija koje rade za i sa LGBTIQ osobama: [Udruženje Q](#), osnovano 2002. godine, [Fondacija CURE](#) feminističko-aktivistička organizacija osnovana 2005. godine, koja djeluje za jednakost spolova i rodova, [Sarajevski otvoreni centar](#) osnovan 2007. godine koji zagovara za prava seksualnih i rodnih manjina tj. žena i LGBT (lezbejki, gej muškaraca, biseksualnih i transrodnih) osoba i [Okvir](#), LGBTIQA udruženje osnovano 2011. godine koje se zalaže za promociju i zaštitu kulture, identiteta i ljudskih prava LGBTIQA osoba.

²⁴⁰ Više u: Specijalni izvještaj o stanju LGBT osoba u Bosni i Hercegovini (2016). Institucija ombudsmena u BiH

Pri tome, naglašava da je i većina od tog malog broja predmeta otvorena po službenoj dužnosti ili po prijavi nevladinih organizacija koje se bave zaštitom prava ove kategorije građana. Pojedinačna obraćanja i predmeti otvoreni u Instituciji ombudsmena za ljudska prava u Bosni i Hercegovini po službenoj dužnosti pokazuju da se diskriminacija pripadnika LGBTIQ zajednice ogleda u govoru mržnje na internet-portalima, grafitima uvredljivog sadržaja, ugrožavanju slobode okupljanja i izražavanja, prijetnjama, te pojedinačnim slučajevima fizičkog nasilja.²⁴¹

Grafikon 1: Predmeti diskriminacije na osnovu seksualne orijentacije registrovani u Instituciji ombudsmena BiH od donošenja Zakona o zabrani diskriminacije u Bosni i Hercegovini

Ombudsmeni za ljudska prava u BiH su kao prepreku prepoznali činjenicu zanemarivog broja žalbi LGBTIQ osoba Instituciji ombudsmena, zbog postojanja straha LGBTIQ populacije da im se obrate. Kako to doprinosi smanjenom djelovanju u oblasti zaštite pripadnika/ca LGBTIQ populacije, postoje nastojanja da se probudi svijest ljudi o zaštiti njihovih prava.

Metodološki okvir rada

LGBTIQ osobe u svakodnevnom životu u Bosni i Hercegovini susreću se sa stereotipima i predrasudama, iako su istospolni seksualni odnosi dozvoljeni zakonom, a neravnopravan tretman LGBTIQ osoba izričito zabranjen. Stoga se u istraživanju krenulo od hipoteze: *U Bosni i Hercegovini je izražen nedostatak društvene svijesti o jednakosti članova LGBTIQ zajednice. Bosanskohercegovačko društvo još nije dovoljno spremno da odbaci predrasude, te bude tolerantnije prema pojavama koje nisu u skladu sa stavovima većine.*

Pored toga, nismo zanemarili činjenicu da se stavovi prema različitim manjinskim skupinama formiraju na osnovu pojednostavljenih, pristrasnih i neopravdanih generalizacija. Kako na formiranje pozitivnih ili negativnih stavova javnosti utječe i način izvještavanja o LGBTIQ temama u medijima, analizirali smo sadržaje nekoliko najčitanijih web portala u Bosni i Hercegovini. Krenulo se od hipoteze da: *Medijski prostor u Bosni i Hercegovini nije jednako dostupan LGBTIQ osobama i da LGBTIQ teme nisu u fokusu medijskog izvještavanja.*

Problemska pitanja koja su bila u fokusu istraživanja su: *Na koji način najčešće saznajete o LGBTIQ populaciji? Da li u svom okruženju poznajete osobu koja se izjašnjava kao pripadnik LGBTIQ populacije? Koja je prva asocijacija na pripadnike LGBTIQ populacije? Da li smatrate da pripadnici seksualnih manjina, odnosno osobe sa drukčijom seksualnom orijentacijom imaju pravo da slobodno i javno izražavaju svoju seksualnost? Da li biste se osjećali ugroženim da vidite dva muškarca/dvije žene da javno izražavaju svoju seksualnost? Da li se ugodno osjećate u društvu pripadnika LGBTIQ*

²⁴¹ Više u: Specijalni izvještaj o pravima LGBT osoba u Bosni i Hercegovini (2016), Banja Luka: Institucija ombudsmena za ljudska prava Bosne i Hercegovine, dostupno na: http://www.ombudsmen.gov.ba/documents/obudsmen_doc2016110413333704bos.pdf.

populacije? Da li prema pripadnicima LGBTIQ populacije osjećate ljutnju i bijes? Da li je, prema Vašem mišljenju, homoseksualnost bolest? Da li je, prema Vašem mišljenju, seksualna aktivnost između osoba istog spola moralno neprihvatljiva? Kad bi Vaš blizak prijatelj/ica postao/la LGBTIQ, počeli biste ga izbjegavati? Da li je nasilje nad LGBTIQ osobama opravdano? Da li osuđujete LGBTIQ osobe zbog njihove seksualne orijentacije? Da li je LGBTIQ populacija ugrožena u Bosni i Hercegovini i da li im treba pomoći da ostvare svoja prava? Da li biste podržali zakon koji dozvoljava istospolne brakove u Bosni i Hercegovini? Šta je potrebno da bi se smanjile predrasude i stereotipi o LGBTIQ populaciji u Bosni i Hercegovini?

Predmet istraživanja su stavovi bosanskohercegovačke javnosti o LGBTIQ populaciji i njihovom položaju. Putem online anketnog upitnika ispitano je 503 građana/ki Bosne i Hercegovine.²⁴² Od toga ukupno 75,1% žena, 23,5 % muškaraca, dok se 1,4 % nije željelo izjasniti.

LGBTIQ u Bosni i Hercegovini: jesmo li spremni na poštivanje prava „drugih i drugačijih“?

U istraživanju je učestvovalo 32,7% ispitanika koji su imali između 18 i 24 godine, najviše je bilo onih između 25 i 34 godine (43,5 %), potom 17,3 % ispitanih je imalo između 35 i 44 godine, dok je najmanje bilo ispitanika u dobi od 45-55 godina (5,6 %), te od 55- 64 godine (1%) i preko 65 godina nije bilo ispitanika.

Iako su ranija istraživanja pokazala da je dob važan faktor u determiniranju stava prema homoseksualnosti i to na način da što su ispitanici stariji, veća je vjerojatnost da imaju negativan stav prema osobama homoseksualne orijentacije, u ovom istraživanju nije moguće to potvrditi jer se najveći procenat ispitanika nalazi u mladoj dobi (od 18 do 34 godine, čak 76,2 %). Bitno je napomenuti da se istraživanje, zbog osjetljivosti istraživačkog problema i veće vjerovatnoće iskrenosti u odgovaranju i zagaranotave anonimnosti, sprovodilo putem online upitnika. S obzirom na to da starije osobe, za razliku od mladih, manje koriste online medije i društvene mreže, pretpostavka oko varijable dobi neće se dalje ispitivati.

Ipak, autori objašnjavaju da se tendencija prema petrificiranju stavova pojačava sa godinama, pa tako što su ljudi stariji, manje su skloni promjenama (Zvonarević, 1976.). Izražen je efekt kohorte; razlike u socijalizaciji mladih i starijih mogu objasniti razlike u stavovima. Promjena u stavovima kohorti pridonosi većoj prihvaćenosti homoseksualnosti danas više nego u prošlosti (Wong, 2008.)

U ispitivanju je 1% ispitanika završilo samo osnovnu školu, 23,2% srednju, dok najveći broj ispitanika ima fakultetsko obrazovanje (75,8 %). Od demografskih podataka stepen obrazovanja je važna varijabla, jer su raniji nalazi (Patrick i sarad., 2013) pokazali da se viši stepen obrazovanja povezuje s pozitivnijim stavovima prema istospolno orijentiranim osobama. Istraživanje Wong (2008) je pokazalo da Amerikanci s fakultetskim obrazovanjem imaju 26% tolerantnije stavove prema osobama homoseksualne orijentacije. Edukacija omogućuje pojedincima racionalno, logično, objektivno i kritičko razmišljanje. Takvo razmišljanje omogućuje razdjeljivanje ideologije, emocija i kulture.

Također, pitanje stepena fakultetskog obrazovanja je bilo podijeljeno na završene fakultete društvenih i prirodnih smjerova. Čak 59,1 % ispitanika je završilo društveni smjer, a 16,7 % prirodni smjer. Ranija istraživanja su ukazala da postoje razlike u stavovima o LGBTIQ populaciji ovisno o studijskom usmjerenju. Studenti umjetničkih i humanističkih usmjerenja izražavaju pozitivnije stavove od studenata prirodnih znanosti i ekonomije, vjerovatno iz razloga što su studenti humanističkih usmjerenja više uključeni u racionalno i logično razmišljanje koje dovodi do pozitivnijih ili barem neutralnijih stavova (Cao, Wang i Gao, 2010).

²⁴²Online anketni upitnik dostupan na: https://docs.google.com/forms/d/1CsJQUHcca4Brh7ZAt3Cz0KN2OagvKNRIAeQ4O2qu7fw/edit?usp=drive_w eb, pristupljeno 07.03.2019. godine

Masson i Barr (2000) navode kako ispitivanja stavova među pripadnicima pomagačkih profesija (liječnici, psiholozi, socijalni radnici i ostali stručnjaci pomagačkih usmjerenja) pokazuju da općenito imaju pozitivnije stavove u odnosu na pripadnike ostalih zanimanja.

Na pitanje da li u svom okruženju poznaju nekoga ko se izjašnjava kao LGBTIQ, 45,1% ispitanika se izjasnilo da poznaje, ostalih 55,8 % da ne poznaju. Istraživanja su pokazala značaj prethodnog iskustva u pravcu da pojedinci koji poznaju više osoba homoseksualne orijentacije i imaju s njima bliskije kontakte, imaju pozitivniji stav. Ali, Herek i Glunt, (1993, prema Parmač, 2005) navode da je moguće i da su heteroseksualne osobe koje imaju pozitivnije stavove sklonije imati više kontakata s osobama homoseksualne orijentacije.

Jedno od najznačajnijih pitanja u istraživanju jeste bilo otvoreno pitanje u anketnom upitniku: *Koja je Vaša prva asocijacija na LGBTIQ populaciju?* Ovim pitanjem se željela ispitati otvorenost ispitanika prema iskustvu, od 503 ispitanih građana/ki, u više od polovice odgovora preovladavali su negativni komentari, poput: *Odvratno!, Neprirodno!, Priroda se poigrala, Zgražavanje, Fuj! Bolest! Pederi!* Bilo je i pozitivnih asocijacija, poput: *moj najbolji prijatelj, normalni ljudi, jako dragi ljudi, veoma nježan, emotivne i zabavne osobe, ljudi kao i svi drugi, otvorenost, šarenilo...* Mnogo više je bilo onih koji čak nisu ni željeli da odgovore na ovo pitanje.

U mnogim ranijim istraživanjima (poput Minnigerode, 1976; Schakelford i Besser, 2007), dobiveni su slični (pretežno negativni stavovi) o LGBTIQ populaciji. Navedeni autori ističu da negativni stavovi prema LGBTIQ populaciji djelomično proizlaze iz uvjerenja o tradicionalnim spolnim ulogama, a preuzimanje negativnih stavova prema homoseksualnosti demonstrira generalne tradicionalne sisteme vjerovanja. Otvorenost prema iskustvu predstavlja nizak tradicionalizam i suprotnost kognitivnoj rigidnosti, pa tako osobe koje ostvaruju visoke rezultate na dimenziji otvorenosti prema iskustvu imaju pozitivnije stavove prema osobama homoseksualne orijentacije i više se zalažu za građanska prava homoseksualca.

Na pitanje da li smatraju da *pripadnici seksualnih manjina, odnosno osobe sa drukčijom seksualnom orijentacijom imaju pravo da slobodno i javno izražavaju svoju seksualnost*, 41,2 % je odgovorilo da imaju pravo, 49,1 % da nemaju pravo, 7 % ispitanih nisu imali stav, a 2,6 % nije željeo da odgovori na ovo pitanje.

Štoviše, 49,1 % se izjašnjava da bi se osjećali ugroženim da vide dva muškarca/dvije žene da javno izražavaju svoju homoseksualnost, dok 43,9 % navodi da može svako raditi šta želi i da im to ne smeta. Ostali ispitanici se nisu izjašnjavali povodom ovog pitanja.

Mnogo se raspravljalo o pitanju da li je javno homoseksualno ponašanje povreda javnog morala? Tako Banović i Vasić (2016: 154-155) navode: “U mnogo primjera pokazalo se da se povredom javnog reda i mira ili javnog morala smatra i poljubac dvije djevojke u kafiću ili dvojice momaka u parku, ili eventualno držanje za ruke. Određivanje sadržaja pravog standarda uslovljeno je promjenom društvenih odnosa i shvatanjima šta je moralno, a šta nemoralno ponašanje. To nužno ne važi i u religijskom kontekstu; nekada se smatralo povredom javnog morala i poljubac dvije heteroseksualne osobe. U očima države, to više nije povreda morala...”²⁴³

U drugom dijelu anketnog upitnika, ispitanici-građani/ke Bosne i Hercegovine su na Likertovoj skali od 1 do 3 (gdje je 1- upotpunosti se ne slažem, 2- niti se slažem niti se ne slažem, 3- u potpunost se slažem) odgovarali na pitanja koja se tiču (povrede) prava LGBTIQ populacije u Bosni i Hercegovini. U Tabeli 1 su predstavljeni najznačajniji odgovori.

²⁴³ Više u: Čitanka LGBT ljudskih prava. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar

Tabela 1: Stavovi javnosti o LGBTIQ populaciji u Bosni i Hercegovini

Tvrdnje	% u potpunosti se ne slažem	% niti se slažem niti se ne slažem	% u potpunosti se slažem
Ugodno se osjećam u društvu pripadnika LGBTIQ populacije.	29,8	26,2	44
Prema pripadnicima LGBTIQ populacije osjećam ljutnju i bijes.	65,9	15,7	18,5
Homoseksualnost je bolest.	44,2	19,4	36,3
Seksualna aktivnost između osoba istog spola je moralno neprihvatljiva.	40,9	16,3	42,9
Kad bih moj blizak prijatelj/ica postao/la LGBTIQ, počeo/la bih ga/je izbjegavati.	64,1	12,1	23,8
Ne želim da moje dijete odrasta u društvu gdje se tolerira LGBTIQ populacija.	44,6	17,9	37,5
Nasilje nad LGBTIQ osobama je opravdano.	78,4	6,9	14,7
Neko može biti LGBTIQ, a ujedno i dobar čovjek.	9,7	12,9	77,4
Ne osuđujem LGBTIQ osobe zbog njihove seksualne orijentacije.	24,8	17,5	57,7
LGBTIQ populacija je ugrožena grupa u Bosni i Hercegovini i treba im pomoći da ostvare svoja prava.	38,3	26,2	35,5

U socijalnoj psihologiji je poznato da ispitanici u istraživanjima daju socijalno poželjne odgovore nastojeći se prikazati u što boljem svjetlu. U ovom slučaju to se očituje u činjenici da učesnici teže da se predstave kao tolerantne osobe bez predrasuda, ali kada se analiziraju pitanja koja se odnose na konkretnu razinu i ponašanje, slika se mijenja.

Tako u pitanju da li je homoseksualnost bolest, 36,3% ispitanika smatra da jeste, dok 44,2% je stava da to nije bolest. Ostalih 19,4 % niti se slažu niti ne slažu sa navedenim.

U istraživanju koje je provedeno 2015. godine u državama Zapadnog Balkana, a ticalo se odnosa opšte populacije prema LGBTIQ osobama, rezultati su uključivali stavove da su LGBTIQ osobe bolesne – u prosjeku 58% ispitanika je dijelilo ovo mišljenje. Štoviše, 50% ispitanika je smatralo da LGBTIQ osoba nema u „normalnim porodicama“.²⁴⁴ Ovako negativni stavovi bi se mogli objasniti neznanjem. Naime, zbog nevidljivosti LGBTIQ zajednice i stigme koja okružuje obznanjivanje svog identiteta, u prosjeku samo jedna na deset ispitanih osoba opšte populacije u državama Zapadnog Balkana ima lični kontakt sa LGBTIQ osobama, a prethodno smo naveli da su istraživanja pokazala da poznavanje LGBTIQ osoba povećava i senzibiliziranost za njihove probleme.

Iako se u visokom procentu (44,2%) ispitanici slažu da se homoseksualnost ne smije sagledavati kao bolest, već u idućem pitanju kada se odnos između osoba istog spola treba sagledati kroz prizmu

²⁴⁴ Više u: Institucije za zaštitu ljudskih prava/tijela za zaštitu jednakosti i zaštita prava LGBTI osoba u regionu Zapadnog Balkana – iskustva, izazovi i dobre prakse. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar

morala (ponuđena tvrdnja: *Seksualna aktivnost između osoba istog spola je moralno neprihvatljiva*) čak se 42,9% ispitanika izjašnjava da je takav odnos nemoralan, dok se 40,9 % ne slaže sa navedenim, ostalih 16,3% niti se slažu niti se ne slažu.

Nadalje, ukoliko uporedimo stavove ispitanika gdje pozitivno vrednuju i poštuju prava LGBTIQ populacije (npr. iz Tabele 1 vidljivo je da se 44% ispitanika ugodno osjeća u društvu LGBTIQ osoba, 65,9 % ne osjeća ljutnju prema LGBTIQ populaciji, 77,4% ispitanika smatra da pripadnici LGBTIQ populacije mogu biti dobre osobe), dok u posljednjoj ponuđenoj tvrdnji *LGBTIQ populacija je ugrožena grupa u Bosni i Hercegovini i treba im pomoći da ostvare svoja prava*, čak 38,3% ispitanika se ne slaže sa ovim, dok se 35,5% slaže. Ostalih 26,2% niti se slažu niti se ne slažu.

Iz prethodne interpretacije, vidljiva je kontradiktornost i nedosljednost u odgovorima ispitanika, koja se može objasniti davanjem socijalno poželjnih odgovora.

Kada se govori o nasilju nad pripadnicima LGBTIQ populacije, 78,4% ispitanika smatra da nasilje nije opravdano, dok se 14,7 % ne slaže sa navedenim. Ostalih 6,9 % ispitanika niti se slaže niti se ne slaže. Iako je u ovom istraživanju visok procenat ispitanika koji osuđuju nasilje nad LGBTIQ osobama (i koji su, bitno je dodati, u najvećem procentu mladi, visokoobrazovani ljudi), u ranijim istraživanjima je zapažena homofobija i pozivanje na nasilje nad LGBTIQ populacijom.

Jedno od istraživanja koje potkrepljuje navedeno je ono koje je 2015. godine proveo Nacionalni demokratski institut (NDI). Istraživanje o LGBTIQ pitanjima je provedeno u šest država Zapadnog Balkana, između ostalog i u Bosni i Hercegovini. Istraživanje je dalo dobar kontekstualni uvid u stanje LGBTIQ populacije u državama Zapadnog Balkana i ukazalo na visok nivo nasilja i diskriminacije prema LGBTIQ osobama u svim državama. Na pitanje koji oblici nasilja se najčešće čine prema pripadnicima LGBTIQ populacije, u Bosni i Hercegovini su najprisutniji oblici psihičkog i verbalnog nasilja, razlozi za nasilje su nepoznati, a njihovi akteri su najčešće slučajni prolaznici na ulicama – čak u 42% slučajeva.

Koliko je nasilje svepristupno govore i stavovi Ombudsmena u Bosni i Hercegovini koji opisuju društveni kontekst kao nepovoljan, pri čemu ističu da je odnos prema svemu drugačijem u najboljem slučaju neutralan, a često i nasilan.²⁴⁵

Istraživanja provedena u Americi pokazuju kako većina Amerikanaca ne odobrava homoseksualnost. Jedno od Gallupovih ispitivanja ukazuje na zaključak da 53% Amerikanaca stil života homoseksualnih osoba smatra neprihvatljivim (Turque, 1992, prema Hyde, 1994). Takav odnos dovodi do toga da osobe koje se izjašnjavaju LGBTIQ, svakodnevno meta nasilja, diskriminacije i stigmatiziranja (Savin-Williams, 1994, prema Herek, 2000).

Boxer i sarad. (1991, prema Savin-Williams, 1994) smatraju da je mnogo više otvorenog neprijateljstva prisutno u odnosu prema istospolno orijentiranim osobama, nego prema bilo kojoj drugoj stereotipiziranoj skupini. Netolerantnost je prisutna i u porodici, pa otac izbacila iz doma oko 10% onih koji svojoj primarnoj porodici priznaju svoju seksualnu orijentaciju.

Jedno od centralnih pitanja ovog istraživanja bilo je pitanje: *Da li biste podržali zakon koji dozvoljava istospolne brakove u Bosni i Hercegovini?* Mišljenje javnosti je podijeljeno: 40,1% ispitanika bi podržalo zakon o istospolnim brakovima, dok 45,6 % ipak ne bi glasali za donošenje ovakvog zakona. Ostalih 12,7% nisu imali stav i 1,6 % se nije željeo izjasniti povodom ovog pitanja.

²⁴⁵ Više u: Institucije za zaštitu ljudskih prava/tijela za zaštitu jednakosti i zaštita prava LGBTI osoba u regionu Zapadnog Balkana – iskustva, izazovi i dobre prakse. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar

Tabela 2: Stavovi javnosti o podršci zakona koji dozvoljava istospolne brakove u Bosni i Hercegovini

Istraživačko pitanje	Da %	Ne %	Nemam stav %	Ne želim da odgovorim %
Da li biste podržali zakon koji dozvoljava istospolne brakove u Bosni i Hercegovini?	40,1	45,6	12,7	1,6

Pitanje prava pripadnika LGBTIQ populacije na zaključivanje braka i usvajanje djece je najosjetljivije pitanje i njegova promjena pokazuje i pravi nivo zrelosti jednog društva za prihvatanjem i priznavanjem pripadnika/ca seksualnih i rodni manjina.

Promjene u savremenim pravnim sistemima vode ka tome da većina evropskih država napušta tradicionalnu definiciju braka koja je zasnovana na različitosti spolova bračnih supružnika, te pravnim normama definiše nove oblike životnih zajednica, svakako dozvoljavajući istospolnim parovima zaključenje životnog ili registrovanog partnerstva.

Donošenjem novih zakona, države ovo pravo ugrađuju u svoje pravne sisteme pa tako danas značajan broj evropskih država parove iz istospolnih zajednica u potpunosti izjednačava sa bračnim supružnicima u pogledu ostvarivanja prava i obaveza.

Bosna i Hercegovina na tom polju ne čini dovoljno koraka naprijed. Tek jedan značajniji korak jeste taj da je Vlada FBiH u oktobru 2018. godine prihvatila zahtjev za legalizaciju istospolnih brakova, odnosno inicirala uspostavljanje interesorne radne grupe koja će analizirati stanje i predložiti propise koje je potrebno donijeti u vezi s tim. Međutim, situacija je u BiH, osim zbog državnog uređenja i više nivoa vlasti, komplikovana i zbog postojanja tri dominantne religijske zajednice koje propagiraju tradicionalnu koncepciju braka kao zajednicu muškarca i žene. Komparativno gledajući, neke zemlje su postepeno proširivale prava koja nastaju na osnovu braka i na pripadnike LGBTIQ populacije kroz različite forme: registrirana zajednica života ili registrirano partnerstvo. Ovi oblici zajedničkog življenja obično u sebi uključuju imovinska te prava iz socijalnog i zdravstvenog osiguranja. Pravo na usvajanje djece obično je isključeno. Regulacija porodičnih odnosa u Bosni i Hercegovini prepuštena je entitetima, odnosno Brčko Distriktu. Bez obzira na mogućnost različitog reguliranja odnosa od entiteta do entiteta, u pogledu seksualnih i rodni manjina oni su skoro identični. Brak se, bez izuzetka, definira kao zakonom uređena zajednica života između muškarca i žene.²⁴⁶

Posljedica ove definicije je u sljedećem: brak se neće moći zaključiti između osoba istog spola. Također, ako se brak i zaključi između osoba različitog spola, a u međuvremenu jedan od bračnih partnera promijeni spol – takav brak će se smatrati ništavnim. Vanbračna zajednica je priznata u pravu Bosne i Hercegovine i smatra se faktičkom zajednicom života muškarca i žene koja je duže vremena trajala. Za istospolne parove se ne može povući paralela bez obzira što neko živi sa svojim životnim

²⁴⁶ *Porodični zakon Republike Srpske u članu 4. propisuje:*

stav 1. „Brak je zakonom uređena zajednica života između muškarca i žene“,

stav 2. „Brak se zasniva na slobodnoj odluci muškarca i žene da zaključe brak, na ravnopravnosti bračnih supružnika, međusobnom poštovanju i uzajamnom pomaganju“.

Odredbama Porodičnog zakona Federacije Bosne i Hercegovine, propisano je sljedeće:

član 6. „Brak je zakonom uređena zajednica života između muškarca i žene“,

član 7. stav 1. „Brak sklapaju saglasnom izjavom volja žena i muškarac pred matičarom“,

član 8. stav 1. „Za postojanje braka potrebno je a) da su budući bračni supružnici različitog spola b) da su budući bračni partneri izjavili pristanak za sklapanje braka v) da je pristanak izjavljen pred matičarem“,

a stav 2. „Ako pri sklapanju braka nije bio ispunjen neki od uvjeta iz stava 1. ne nastaju pravni učinci braka“.

Član 4. *Porodičnog zakona Brčkog distrikta Bosne i Hercegovine glasi:*

stav 1. „Brak je zakonom uređena zajednica života žene i muškarca“ ;

stav 2. „Brak se zasniva na slobodnoj odluci muškarca i žene da zaključe brak, ravnopravnosti bračnih partnera, međusobnom poštovanju i uzajamnom pomaganju“.

partnerom, naprimjer, 10 godina. Pored toga, brak mora biti zaključen pred matičarem uz saglasnost obje strane. U suprotnom, znači da će se smatrati kao da nikada nije ni zaključen.²⁴⁷

Institucija ombudsmena za ljudska prava u BiH je u svom *Specijalnom izvještaju posvećenom pravima LGBT osoba* uz obrazloženje relevantnih međunarodnih standarda izdala preporuku zakonodavnim tijelima u Bosni i Hercegovini da zakonskim putem urede pitanje zajednice života istospolnih partnera, te da se pri tome, ugledajući se na primjere susjedne Hrvatske i Srbije, jasno definišu prava i obaveze u pogledu zajedničke imovine, nasljeđivanja imovine, penzije, prava na zdravstvenu zaštitu i slično. Izričito je zahtijevala da ta prava budu priznata u jednakom obimu i da proizvode ista pravna dejstva kao i kod bračnih partnera, prepoznajući ovaj korak kao doprinos većoj „vidljivosti“ LGBTIQ osoba u pravnom sistemu Bosne i Hercegovine, kako bi se spriječila njihova daljnja stigmatizacija i diskriminacija.²⁴⁸

U posljednjem anketnom pitanju: *Šta je potrebno raditi kako bi se smanjile predrasude i stereotipi o LGBTIQ populaciji u Bosni i Hercegovini?*, građani/ke smatraju da je potrebna veća zastupljenost LGBTIQ tema u medijima, veća zastupljenost LGBTIQ tema u obrazovnom procesu i veća zastupljenost neformalnih edukacija o rodnoj ravnopravnosti i poštivanju ljudskih prava. Najveći broj ispitanika (njih čak 43,7%) izjašnjava da nije uopće potrebo promovisati LGBTIQ populaciju u Bosni i Hercegovini.

Istraživački je „interesantno“ komentarisati da 28,7% ispitanih smatra da bi *Parada ponosa* bio događaj koji bi mogao smanjiti stereotipe i predrasude o LGBTIQ populaciji, a sa druge strane pokušaji da se ista organizuje bili su godinama osporavani.

2011. godine centralni događaj za LGBTIQ aktivizam u Bosni i Hercegovini predstavljao je *Queer Sarajevo Festival*. O organizaciji Queer Sarajevo Festivala i ishodima istog iz 2011. godine govori Gavrić (2012:114-115): „Na primjeru, kao prvog velikog javnog LGBT događaja, Sarajevo kao grad, ali i Bosna i Hercegovina kao država, pokazali su na najbolji način koji je nivo homofobije prisutan u svim porama društva. Deklarativni sekularizam je ostao na svome deklarativnom nivou, a s druge strane, država nije učinila ništa kako bi spriječila, zaustavila ili ublažila različite oblike direktnih ili indirektnih napada. Festival, planiran kao petodnevni kulturni događaj, slučajnim izborom festivalskih datuma, zadesio se za vrijeme Ramazana, što je navodno izrevoltiralo različite aktere. Krajnji rezultat je bio taj da je festival nasilno prekinut već nakon večeri otvaranja, da je 8 osoba lakše ili teže povrijeđeno i da zbog svega toga ni do danas niko nije procesuiran, iako se radilo na sistematski planiranom nasilju. Koliko je javnosti poznato, slučaj Queer Sarajevo Festivala se danas nalazi pred Ustavnim sudom BiH.“

S obzirom na nekoliko incidenata u Bosni i Hercegovini povodom okupljanja LGBTIQ osoba i onih koji ih podržavaju, Institucija Ombudsmena za ljudska prava u Bosni i Hercegovini u sveobuhvatnom Izvještaju o pravima LGBTIQ osoba u Bosni i Hercegovini (2016) posebno je ukazala na to da: „Pravo na slobodu okupljanja podrazumijeva ne samo pasivan odnos države prema mirnim okupljanjima, već zahtijeva proaktivnu ulogu, što podrazumijeva pružanje zaštite grupama koje koriste pravo na mirno okupljanje, odnosno osiguranje okupljanja prilikom kojih javno izražavanje stavova pojedinih grupa ne odgovara ili je neprihvatljivo za neke druge grupacije. Organi za održavanje reda i krivičnog gonjenja u tom kontekstu trebali bi biti dodatno educirani i senzibilizirani za rad sa LGBTIQ zajednicom radi postizanja višeg stepena tolerancije i lične sigurnosti.“²⁴⁹

²⁴⁷ Više u: Čitanka LGBT ljudskih prava. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar

²⁴⁸ Više u: Specijalni izvještaj o pravima LGBT osoba u Bosni i Hercegovini (2016), Banja Luka: Institucija ombudsmena za ljudska prava Bosne i Hercegovine, dostupno na: http://www.ombudsmen.gov.ba/documents/obudsmen_doc2016110413333704bos.pdf.

²⁴⁹ Više u: Specijalni izvještaj o pravima LGBT osoba u Bosni i Hercegovini (2016), Banja Luka: Institucija ombudsmena za ljudska prava Bosne i Hercegovine, dostupno na: http://www.ombudsmen.gov.ba/documents/obudsmen_doc2016110413333704bos.pdf.

I na kraju, da bosanskohercegovačko društvo ipak još nije spremno da odbaci predrasude, te bude tolerantnije prema pojavama koje nisu u skladu sa stavovima većine, najbolje oslikava sljedeća ispovijest: „Često se susrećem sa neugodnim situacijama zbog fizičkog izgleda, kratke kose i načina oblačenja. Tako vam je kad živite u provinciji u kojoj ništa nije prihvatljivo, pa ni to da si homoseksualna osoba. Prihvaćen je onaj koji vozi skup auto, ima najbolji telefon, i ko je s najviše cura - to su face grada. Samo želim da nestanem oдавде, negdje gdje je bar malo normalnija situacija, gdje se cijene rad i poštenje, gdje su ljudi prihvaćeni onakvi kakvi jesu, bez obzira na seksualno opredjeljenje, nacionalnu pripadnost ili rasu.“²⁵⁰

LGBTIQ populacija u Bosni i Hercegovini kroz prizmu medija: senzacionalističko ili profesionalno izvještavanje?

Prema tradicionalnim teorijama komunikacije, mediji su sredstva koja prenoseći poruke povezuju pojedince i grupe, odnosno posrednici preko kojih se distribuiraju komunikativni sadržaji između učesnika u komunikaciji (Tucaković, 2000) U savremenom dobu, mediji imaju veoma važnu ulogu u društvu te, kako kaže sociolog Gudmund Hernes (1978), imaju fundamentalan utjecaj na sve društvene institucije.

Veliki broj komunikologa (ali i sociologa i drugih teoretičara koji se bave medijima) se slaže u tome da mediji određuju, nameću i regulišu društvene odnose i procese (Schulz, 2004; Krotz, 2007; Jensen, 2006; Hepp, 2011, Gir, 2011; Bogdanić, 2016; Todorović, 2017). Značaj medija se ponekad naglašava i konstatacijom da oni predstavljaju četvrti stub vlasti u jednom društvu. Mediji dakle nisu samo tehnologije koje neko odluči koristiti ili ne, oni su integralni dio institucija, ali su dostigli i taj nivo da se druge društvene institucije povinuju njihovoj logici (Hjarvard, 2008).

Iz toga proizilazi i činjenica da mediji utječu na stavove pojedinaca, oblikuju (djelimično ili potpuno) njihovu svijest, način mišljenja i ponašanja. Potter (2011) navodi da mediji utječu na naša saznanja, stavove, emocije, pa čak i fiziološke procese. Stoga je izuzetno značajno analizirati koliko i na koji način mediji izvještavaju o nekoj temi, jer zasigurno imaju veliki utjecaj na to šta će javnost o tome misliti.

Za potrebe ovog rada, analizirani su sadržaji 5 najčitanijih web portala u našoj zemlji, objavljeni u toku 2018. godine. Prema aktuelnim²⁵¹ podacima Alexa.com, globalnog informacionog servisa za posjećenost web stranica, najčitaniji informativni portali u BiH su²⁵²: Avaz.ba, Klix.ba, Cazin.net, Dnevnik.ba i Nezavisne.com.

Interesovalo nas je koliko najčitaniji informativni portali izvještavaju o LGBTIQ populaciji i na koji način, kako ih tretiraju, da li doprinose promociji njihovih ljudskih prava ili ne, te koliko čine na senzitiviziranju bosanskohercegovačke javnosti. S tim u vezi, predočiti ćemo i sadržaj komentara posjetilaca ovih portala na priče o LGBTIQ temama.

U toku 2018. godine, na web portalu Avaz.ba objavljeno je 45 priča/tekstova o LGBTIQ temama, na portalu Klix.ba ih je objavljeno 55, na portalu Cazin.net objavljeno je 12, na Dnevnik.ba 16, a na Nezavisne.com 7.

²⁵⁰ Durkalić, M., Moj glas odjekuje..., (2015). Sarajevo: Fondacija Cure, dostupno na: <http://www.fondacijacure.org/files/mojGlasOdjekujeBa.pdf>, str. 51-52

²⁵¹ Podaci prikupljeni na dan 21.02.2019. godine

²⁵² Lista najposjećenijih web stranica u BiH dostupna na: <https://www.alexa.com/topsites/countries/BA>

Tabela 3: Broj objavljenih članaka na web portalima u 2018. godini

Web portali	Broj objavljenih članaka o LGBTIQ temama u 2018.
Avaz.ba	45
Klix.ba	55
Cazin.net	12
Dnevnik.ba	16
Nezavisne.com	11

Kako bi se ove brojke kontekstualizirale i iz njih izvukli zaključci, navest ćemo koliko ukupno priča/tekstova su ovi portali objavili na dan kada je pisan ovaj tekst. Web portal Avaz.ba ukupno 69 priča, Klix.ba ih je objavio 62, portal Cazin.net objavio je 89 priča, Dnevnik.ba 90 priča, a Nezavisne.com 167 priča. Na osnovu ovih brojki, može se zaključiti da najčitaniji online mediji nedovoljno izvještavaju o temama koje se tiču LGBTIQ populacije.

Prvi i drugi najčitaniji web portal u našoj zemlji (Avaz.ba i Klix.ba) objavili su najviše priča o LGBTIQ temama. Međutim, na web portalu Avaz.ba objavljeno je relativno malo priča o LGBTIQ populaciji u našoj zemlji. Jedan od značajnijih je tekst pod naslovom „*Hoće li FBiH legalizirati gej životne zajednice*“²⁵³ te tekst o istraživanju odnosa prema LGBT populaciji²⁵⁴, u kojem je istaknuto da u BiH nema napretka u ovom polju. Među ostalim objavljenim pričama dominiraju agencijske vijesti, vijesti o dešavanjima u regionu i svijetu (prenesene iz drugih medija), te vijesti o poznatim ličnostima koje su pripadnici i/ili podržavaju LGBTIQ populaciju. Nekoliko tekstova imalo je senzacionalističke naslove poput: „*Sidnejski gej pingvini postali očevi zdravog potomka*“, „*Pomiješale se turska i zastava LGBT populacije: Njemice i ispred Zetre traže svoja prava*“, „*Lezbijka radi kao gej eskort dama u Amsterdamu*“, „*Gej poljubac na kraljevskom vjenčanju*“, „*Muž je počeo redovno izlaziti, bila sam uvjerena da me vara s mladom kolegicom s posla, ali...*“, „*Djeca slavnih koja su promijenila spol*“, „*Izbori u Americi: Kolorado dobio prvog gej guvernera*“.

Na web portalu Klix.ba objavljeno je nekoliko afirmativnih priča koje se tiču LGBTIQ populacije u BiH, odnosno priča koje ozbiljno i kritički propituju položaj LGBTIQ populacije u BiH, ili promovišu zaštitu njihovih ljudskih prava. Neke od tih priča su²⁵⁵: „*Samo rijetki političari u BiH podržali bi Paradu ponosa i zakone koji regulišu prava LGBT osoba*“, „*Iako ima pozitivnih pomaka, diskriminacija još uvijek problem LGBTI populacije u BiH*“, „*LGBTI osobe ne postoje za većinu političkih stranaka u BiH*“, „*Važan iskorak: Tužilaštvo KS imenovalo kontakt osobu za slučajeve zločina iz mržnje prema LGBTI osobama*“, „*LGBT osobe poručile: O javnom okupljanju odlučuju oni koji za to nisu nadležni, to je nedopustivo*“, itd.

U ovim tekstovima novinari su istraživali i opširnije izvještavali o stanju prava LGBTIQ populacije u našoj zemlji, te su u tekstovima dali prostor i pripadnicima same LGBTIQ populacije. Osim ovih priča, prenijeli su nekoliko agencijskih vijesti vezanih za LGBTIQ populaciju u BiH. Ostale vijesti uglavnom su prenesene iz drugih - regionalnih ili svjetskih medija, ili se tiču poznatih ličnosti koje su pripadnici i/ili podržavaju LGBTIQ populaciju. Nekoliko tekstova ima senzacionalističke naslove, poput: „*Ljubav i služba: budući američki ambasador je gay, dolazi sa partnerom živjeti u BiH*“, „*Gay pingvini akvarija Sea Life u Sydneyu postali očevi*“, „*Prvi klizač koji je priznao da je gay osvojio zlato na olimpijadi*“, „*Novinari pitali Dubrovčane da li bi iznajmili apartman gay osobama*“, „*Malezijske novine objavile vodič za 'prepoznavanje' gay osobe: Muškarci imaju bradu i vole teretanu*“.

²⁵³ Dostupno na: <https://avaz.ba/vijesti/bih/423898/hoce-li-fbih-legalizirati-gej-zivotne-zajednice>; pristupljeno 21.02.2019.

²⁵⁴ Dostupno na: <https://avaz.ba/globus/svijet/443610/istrazivanje-o-odnosu-prema-lgbt-populaciji-u-bih-nema-napretka-u-hrvatskoj-raste-mrznja>; pristupljeno 21.02.2019.

²⁵⁵ Više na: www.klix.ba; pristupljeno 21.02.2019.

Na ostala tri najčitanija web portala u BiH (Cazin.net, Dnevnik.ba i Nezavisne.com) objavljeno je manje od 20 tekstova (po portalu) u toku prošle godine. Na web portalu Cazin.net je u toku 2018. godine, u kvalitativnom smislu, većina objavljenih priča bila neutralna, a 4 priče bi se mogle istaknuti kao afirmativnije u smislu promocije prava LGBTIQ osoba. To su priče pod naslovima²⁵⁶ „*LGBTI osobe imaju iste obaveze, ali ne i prava u odnosu na heteroseksualne građane*“, „*LGBTI osobe ne postoje za većinu bh. stranaka*“, „*Nekoliko bh. političkih stranaka vidi mali pomak u evoluciji prava LGBT osoba u BiH*“ i „*Protest nezadovoljnih građana u Beogradu: Sve smo više bijesni*“.

Međutim, sve ove priče su zapravo preuzete sa drugih portala, što pokazuje da novinari navedenog portala nisu samostalno istraživali i pravili priče o ovim temama. Na ovom portalu je objavljeno i nekoliko senzacionalističkih priča, odnosno priča sa senzacionalističkim naslovima, kojima je primarni (i najvažniji) cilj privlačenje čitalaca i što veći broj „klikova“. To su priče poput „*Budući američki ambasador je gay, dolazi sa partnerom živjeti u BiH*“, „*Naga Marija Šerifović u zagrljaju muškarca (FOTO)*“, „*Gejevi, muslimanke i Indijanci u Kongresu: Ovi izbori ući će u povijest*“.

Na portalu Cazin.net prenesena je i kolumna pod naslovom „*Biće rata, samo da izdepiliram prepone*“, koja na prvi pogled ima potencijalno uvredljiv naslov za LGBTIQ populaciju. Međutim, tema teksta nije LGBTIQ populacija, te autor naglašava da ovaj tekst nema namjeru da uvrijedi niti jednu LGBT osobu. Ostale priče koje su objavljene su uglavnom agencijske vijesti ili izvještaji o primjerima dobrih praksi promocije i zaštite ljudskih LGBTIQ prava u evropskim zemljama.

Na web portalu Dnevnik.ba, koji je četvrti najčitaniji portal u BiH, objavljeno je također malo priča o LGBTI temama. Samo 3 priče objavljene na ovom portalu²⁵⁷ u toku 2018. godine se tiču LGBTIQ populacije u BiH i mogu se smatrati pozitivnim u smislu afirmacije njihovih prava, a to su priče o tome da je Sarajevo jedini glavni grad u Evropi u kojem još nije održana Parada ponosa, kao i priča o pravu okupljanja LGBT osoba Kantonu Sarajevo. Među ostalim vijestima dominiraju vijesti koje su originalno objavljene u stranim medijima (npr. engleskim ili američkim), ili agencijske vijesti o dešavanjima u regionu. I na ovom portalu primijetno je nekoliko senzacionalističkih naslova, kao što su: „*Ako obje mame daju bakšiš za 'Danas majko ženiš svoga sina', gayevima 25% popusta na svirku na vjenčanju*“, „*Američki sud dopustio slastičarnici da odbije napraviti tortu za gay vjenčanje*“, „*Tjerao sina na odnos s maćehom kako ne bi postao gay: 'Htio me izliječiti'*“, „*Zapadna LGBT zajednica ne štiti svoju braću u islamskim zemljama: Bitka za gay prava prestaje na granicama islama*“, „*Beogradski mediji: Hrvatska gay slikovnica zamalo srušila srbijansku vladu*“, „*Hrvatica sa dečkom prebila gay par u Belgiji: 'Mlatili nas metalnom šipkom'*“, „*Slavna tenisačica zamjerila se LGBT zajednici: 'Ako imate penis i obučete se kao žena da igrate tenis, e onda...'*“.

Evidentno je da ovakvi naslovi i tekstovi nemaju nikakav drugi cilj osim da privuku čitaocima i klikove. Problem je u nedostatku kritičkog osvrta čak i tamo gdje se navodi da se radi o kršenju ljudskih prava LGBTIQ populacije.

Portal Nezavisne.com slijedi prethodna dva portala sa manje od 20 priča objavljenih u toku godine. Također, većina objavljenih vijesti su agencijske vijesti, saopštenja ili vijesti prenesene iz drugih medija. Najafirmativniji tekst o LGBTIQ populaciji u našoj zemlji, objavljen na ovom portalu, je o tome da je Vlada FBiH prihvatila zahtjev za legalizaciju istopolnih brakova i inicirala da Federalno ministarstvo pravde donese zakon u vezi s ovim pitanjem. Objavljeno je nekoliko informacija o održavanju Parada ponosa u regionu, te o poznatim ličnostima iz svijeta zabave koji su pripadnici ili podržavaju LGBTIQ populaciju. Ni ovaj portal nije odolio senzacionalizmu, pa je objavljeno nekoliko takvih naslova: „*Terapeut koji je tvrdio da može 'izliječiti' homoseksualnost je gej*“ i „*Desetogodišnji dječak obučen u ženu prvi put na modnoj pisti*“.²⁵⁸

Ranija istraživanja o medijskom izvještavanju o LGBTIQ temama, poput istraživanja Sarajevskog otvorenog centra *Čekajući ravnopravnost* ili *Rozi izvještaj 2018.*, imala su veoma slične rezultate.

²⁵⁶ Više na www.cazin.net ; pristupljeno 21.02.2019.

²⁵⁷ Više na www.dnevnik.ba; pristupljeno 21.02.2019.

²⁵⁸ Više na www.nezavisne.com; pristupljeno 21.02.2019.

Nakon tri godine kontinuiranog praćenja izvještavanja štampanih medija o LGBTIQ temama (2012., 2013. i 2014. godina) Sarajevski otvoreni centar zaključio je da je u medijima napravljen mali, ali nedovoljan pomak nabolje.²⁵⁹ „Kvantitativni podatak o povećanju ili smanjenju broja objava od godine do godine ne znači i kvalitativni pomak nabolje. Odsustvo interesovanja da se dodatno istraži tema a ne samo prenese saopštenje, može jednako brinuti kao i izostanak svijesti o važnosti promovisanja LGBT osoba. Zajednički imenitelj im je isti, nezainteresovanost, površnost i ravnodušnost, uobičajene boljke prisutne u svim segmentima bosanskohercegovačkog društva.“ (Čekajući ravnopravnost 3: 43)

U *Rozom izvještaju 2018.* se analiziralo medijsko izvještavanje o LGBTIQ temama u toku 2017. godine, te se navodi da: „Većina tekstova spada u kategoriju neutralnih priloga, te možemo zaključiti da su novinari/ke tokom 2017. godine propustili/e šansu da o medijski zanimljivim, a svakako višestruko važnim temama pišu angažovano i istraživački.“²⁶⁰

Važna karakteristika online medija jeste mogućnost interakcije sa čitaocima kroz komentare na objavama. Ova karakteristika je zapravo prednost u odnosu na npr. novine, radio i televiziju, jer novinari i urednici mogu brzo dobiti feedback o tome šta čitaoci o njihovim pričama misle i na koji način one utječu na njih.

Nažalost, većinu bosanskohercegovačkih portala odlikuje prisustvo komentara punih govora mržnje. Upitani o tome, vlasnici ili urednici online medija se uglavnom brane time da nemaju dovoljno ljudskih resursa da bi na bolji način kontrolisali i filtrirali komentare koje čitaoci ostavljaju na njihovim objavama. U slučaju priča o LGBTIQ populaciji koje su bile predmet istraživanja u ovom radu, prisutan je određeni broj komentara koji šire govor mržnje, u kojima se koriste pogrdni nazivi za pripadnike LGBTIQ populacije, ili se čak poziva na nasilje nad njima. To može biti jedan od indikatora tvrdnji da naše društvo nije dovoljno senzibilizirano i spremno da odbaci predrasude, kao i da mediji nisu učinili dovoljno da građane (svoje čitaoce) educiraju o ovoj temi.

U *Rozom izvještaju 2018.*, odnosno *Godišnjem izvještaju o stanju ljudskih prava LGBTI osoba u Bosni i Hercegovini*, navedene su smjernice za djelovanje medija kada su u pitanju komentari čitalaca. „Mediji u BiH trebaju ukazivati na zakonsku regulativu i neophodnost poštivanja ljudskih prava LGBTI osoba; trebaju regulisati komentare na svojim online portalima i društvenim mrežama u cilju suzbijanja krivičnih djela pozivanja na diskriminaciju, mržnju i nasilje“ (Rozi izvještaj 2018:43).

Zaključna razmatranja (ili, jesmo li išta naučili?)

Iako je 21. stoljeće označeno kao stoljeće ljudskih prava, seksualne i rodne manjine se još u mnogobrojnim državama suočavaju sa stigmatizacijom, nasiljem, napadima, pa čak i ubistvima. Dnevno im se uskraćuju osnovna ljudska prava, uprkos tome što su garantovana mnogobrojnim međunarodnim aktima koja u osnovni promovišu i potiču princip jednakosti i zabranjuju diskriminaciju.

Bosna i Hercegovina kao članica međunarodnih organizacija se, u formi obavezujućih akata, kroz preporuke i deklaracije, obavezala na poštivanje ljudskih prava. To ujedno znači da se zabranjuje diskriminacija na osnovu seksualne orijentacije i rodnog identiteta. Ipak, u stvarnosti se prava LGBTIQ populacije itekako krše.

Rezultati sprovedenog istraživanja su ukazali na sljedeće:

Izražen je nedostatak društvene svijesti o jednakosti članova LGBTIQ zajednice: bosanskohercegovačko društvo još nije dovoljno spremno da odbaci predrasude, te bude tolerantnije prema pojavama koje nisu u skladu sa stavovima većine.

Analizirajući domaće mehanizme za zaštitu prava LGBTIQ populacije, uočena je potreba za kvalitetnijim antidiskriminacionim zakonodavstvom i njegovom dosljednom implementacijom.

²⁵⁹ Više na http://soc.ba/site/wp-content/uploads/2015/01/Cekajuci-ravnopravnost3_ISBN_WEB.pdf ; pristupljeno 25.02.2019.

²⁶⁰ Više na: <http://soc.ba/site/wp-content/uploads/2018/05/Rozi-izvjestaj-2018.pdf> ; pristupljeno 25.02.2019.

Najčitaniji web portali u našoj zemlji su u toku prošle (2018) godine nedovoljno izvještavali o LGBTIQ temama.

U objavama na ovim portalima dominirale su agencijske vijesti ili vijesti o poznatim ličnostima koji su pripadnici i/ili podržavaju LGBTIQ populaciju. Izvještavalo se i o događanjima u regionu, ali najmanje o onima u našoj zemlji. Porazno je da u najčitanijim online medijima nedostaje novinarskog angažmana da se izvještava i kritički propituje položaj LGBTIQ osoba u BiH. Rijetkost je i konsultovanje samih LGBTIQ osoba, odnosno davanje medijskog prostora da sami iskažu svoja mišljenja. Često se, međutim, podlijegalo senzacionalizmu i teme koje se tiču LGBTIQ populacije koristile da se privuku čitaoci i veći broj klikova. Neprofesionalno izvještavanje o LGBTIQ populaciji ostavlja dojam da novinari zaboravljaju da su prava LGBTIQ osoba zapravo ljudska prava, a da je jedan od osnovnih postulata novinarske etike poštivanje i promicanje zaštite ljudskih prava. Rezultati ovog istraživanja ukazuju na potrebu medijskih kampanja u svrhu informisanja i senzibiliziranja bosanskohercegovačke javnosti o pravima LGBTIQ osoba.

Literatura:

- Brojevi koji ravnopravnost znače. Analiza rezultata istraživanja potreba LGBT osoba u Bosni i Hercegovini.* Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar
- Cao, H., Wang, P., Gao, Y. (2010). *A survey of Chinese university students' perceptions of and attitudes towards homosexuality. Social behavior and personality*, 38(6), 721-728.
- Čitanka LGBT ljudskih prava.* Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar
- D'Emilio, J. (2000). *Cycles of change, questions of strategy: The gay and lesbian movement after fifty years.* In C. A. Rimmerman, K. D. Wald & C. Wilcox (Eds.), *The Politics of Gay Rights* (pp. 31-53). Chicago: University of Chicago
- Dračo, I., Lakić, M., Popov-Momčinović, Z., (2013). *Prava LGBT osoba u Bosni i Hercegovini: Obrazovanje,* Sarajevo: Fondacija Heinrich Böll/ Fondacija CURE/ Sarajevski otvoreni centar
- Durkalić, M., *Moj glas odjekuje...*, (2015). Sarajevo: Fondacija Cure, dostupno na: <http://www.fondacijacure.org/files/mojGlasOdjekujeBa.pdf>, str. 51-52
- Herek, G. M. (1988). *Heterosexual attitudes toward lesbians and gay men: Correlates and gender differences.* The Journal of Sex Researches, 25 (4), 451-477.
- Hjarvard, S. (2008.). *The Mediatization of Society.* Nordicon Review 29: Mediatization Research
- Institucije za zaštitu ljudskih prava/tijela za zaštitu jednakosti i zaštita prava LGBTI osoba u regionu Zapadnog Balkana – iskustva, izazovi i dobre prakse.* Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar
- Krejš, R. (2010). *Onlajn novinarstvo.* Beograd: CLIO.
- Luka, Z., (2016). *Povijesni prikaz homoseksualnih osoba kao marginalizirane skupine.* *Essehist*, Vol. 8, No. 8
- Ljevak, K., Čaušević, J., Huremović, L., (2014). *Čekajući ravnopravnost 2: Analiza izvještavanja štampanih medija o LGBT temama u Bosni i Hercegovini u 2013. godini.* Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar
- Manović, L. (2015). *Jezik novih medija.* Beograd: CLIO.
- Pavlik, V.J. (2012.). *Media in the Digital Age.* New York: Columbia University Press.
- Porodični zakon Brčkog distrikta Bosne i Hercegovine.* Službeni glasnik Brčko distrikta BiH broj 3/07
- Porodični zakon Federacije Bosne i Hercegovine.* Službene novine Federacije BiH, broj 35/05
- Porodični zakon Republike Srpske.* Službeni glasnik Republike Srpske, br. 54/2002, 41/2008 i 63/2014
- Potter, J. (2008.). *Medijska pismenost.* Beograd: CLIO.
- Rozi izvještaj 2018. Godišnji izvještaj o stanju ljudskih prava LGBTI osoba u Bosni i Hercegovini.* Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar
- Specijalni izvještaj o pravima LGBT osoba u Bosni i Hercegovini* (2016), Banja Luka: Institucija ombudsmena za ljudska prava Bosne i Hercegovine
- Tucaković, Š. (2000.). *Historija komuniciranja.* Sarajevo: Univerzitetna knjiga
- Vučković Juroš, T., (2015). *Socijalna isključenost seksualnih manjina u Hrvatskoj.* Zagreb: Rev. soc. polit., god. 22, br. 2, str. 195-218
- Vuletić, D. (2003). *Gay i lezbijska povijest Hrvatske: Od Drugog svjetskog rata do 1990.* Gordogan, 1(1), 106-123.
- Waldijk, K. (2001). *Small change: How the road to same-sex marriage got paved in the Netherlands.* In R. Wintemute & M. T. Andenæs (Eds.), *Legal Recognition of Same - Sex Partnership. A Study of National, European and International Law* (pp. 437-464). Oxford: Hart Publishing.
- Zakon o izmjenama i dopunama Zakona o zabrani diskriminacije.* Službeni glasnik BiH, broj 66/16
- Zakon o zabrani diskriminacije.* Službeni glasnik BiH, broj 59/09

Zakon o ravnopravnosti spolova u Bosni i Hercegovini. Službeni glasnik BiH, broj 102/09
Zvonarević, M. (1976). *Socijalna psihologija*. Zagreb: Školska knjiga.

Internet izvori:

Mason, G. & Barr, M. (2006). *Attitudes towards homosexuality: A literature review*. Preuzeto s: http://sydney.edu.au/law/criminology/ahcn/australian_materials.shtml#M. pristupljeno 20.02.2018. godine
Wong, C.,(2008). *White and African Americans' Attitudes toward Homosexuality: The Effect of Education* "Paper presented at the annual meeting of the American Sociological Association Annual Meeting, Sheraton Boston and the Boston Marriott Copley Place, MA, preuzeto sa http://citation.allacademic.com/meta/p_mla_apa_research_citation/2/4/2/8/0/p242808_index.html, pristupljeno 20.02.2018. godine
www.klix.ba; pristupljeno 21.02.2019.
www.avaz.ba; pristupljeno 21.02.2019.
www.cazin.net ; pristupljeno 21.02.2019.
www.dnevnik.ba; pristupljeno 21.02.2019.
www.nezavisne.com; pristupljeno 21.02.2019.

***LGBTIQ POPULATION IN BOSNIAN-HERZEGOVINIAN SOCIETY:
PUBLIC OPINION AND MEDIA REPORTING***

Summary

Despite the fact that 21th century is marked as a century of human rights, sexual and gender minorities are still facing with stigmatization, violence, assaults and even murders in many countries. Their rights are often denied, even though they are guaranteed by international documents that promote equality and prohibit discrimination.

Bosnia and Herzegovina, as a member of international organizations, has comitted itself to respect human rights. That includes prohibiting discrimination based on sexual orientation or gender. Situation is different in reality. Human rights of LGBTIQ population are often violated, which can be seen through analysis of complaints addressed to the Institution of Human Rights Ombudsman/Ombudsmen of BiH.

In this paper we will present historical review of position of LGBTIQ population in societies worldwide, review of international standards that protects human rights, UN recomendations and Bosnian and Herzegovinian responsibilities which arise from its membership in international organizations. Analysis of domestic LGBTIQ rights protection mechanisms demonstrates the need for better anti-discrimination legislation and its consistent implementation.

This research was based on the assumption that there was as lack of social awareness of the equality of LGBTIQ community members and that bh. society is not ready to reject prejudices completely and be more tolerant to phenomena that are in accordance with dominant opinion. The public opinion on LGBTIQ people in Bosnia and Herzegovina has been tested through an online survey.

Considering the fact that media have big influence in public opinion, we have analyzed the content of few most popular web portals in Bosnia and Herzegovina to see how they report on LGBTIQ topics. It was concluded that media space is not equally accessible to LGBTIQ people and that LGBTIQ topics are not in the focus of media reporting. The results of this research have shown that media campaigns are necessary for sensitizing citizens about LGBTIQ rights.

Key words: *LGBTIQ, human rights, discrimination, public opinion, media reporting*

RODNA PERSPEKTIVA I POLOŽAJ ŽENA NA TRŽIŠTU RADA U SRBIJI

dr Jelena Tanasijević

*Univerzitet u Beogradu, Fakultet političkih nauka
Odeljenje za socijalnu politiku i socijalni rad²⁶¹*

doc. dr Zoran Vesić

*Univerzitet u Beogradu, Fakultet političkih nauka
Odeljenje za socijalnu politiku i socijalni rad*

Apstrakt: *Položaj žena na tržištu rada je godinama unazad prepoznat kao značajna tema i predstavlja predmet rasprava kako sa naučnog, tako i sa šireg društvenog aspekta. Socio-ekonomske promene koje su proistekle kao posledica procesa globalizacije i transformacije razvijenih evropskih društava nametnule su i njihove reforme, ali i nove socijalne rizike. Proces tranzicije započet nakon urušavanja komunističkog režima u bivšoj SFRJ, usporen je usled političkih dešavanja krajem prošlog veka. Paralelno sa tim i položaj žena se menjao. Od tada do sada, uprkos aktuelnom trendu egalitarizma, možemo zaključiti da se žene i dalje nalaze u nepovoljnijem položaju, posmatrano prema poziciji koju zauzimaju na tržištu rada, sektorima zaposlenosti, zaradama koje ostvaruju, kao i u odnosu na neplaćene poslove koje obavljaju u domaćinstvu. Posmatrano prema starosnoj strukturi, žene starije od četrdeset pet godina, predstavljaju posebno rizičnu grupu koju izazovi rodne segregacije još više pogađaju.*

U okviru ovog rada nastojaćemo da damo analizu položaja žena u Srbiji, posmatrano u kontekstu rada i zapošljavanja, kao i da kroz to ukažemo na potrebu jačanja koncepta rodne ravnopravnosti što posredno ili neposredno može doprineti smanjenju siromaštva, povećanju produktivnosti, povećanju stope fertiliteta, odnosno unapređenju celokupnog ekonomskog rasta.

Ključne reči: *položaj žena, tržište rada, rodna ravnopravnost*

Uvod

Položaj žena na tržištu rada predstavlja segment aktuelnih društvenih tema, s tim da je mnogo duže prisutan kao predmet istraživanja u okviru ekonomske i političke teorije i prakse. Dosadašnja iskustva, kao i rešenja koja postoje u različitim zemljama, predstavljaju osnov za proučavanje i komparaciju, što uz istovremeno analiziranje stanja u Srbiji, daje mogućnost za kritički osvrt i predlaganje potencijalnih rešenja. U tom kontekstu fokus je na istraživanju prepreka za učešće i opstanak žena na tržištu rada, kao i na praksama koje mogu doprineti poboljšanju ostvarivanja rodne ravnopravnosti.

Dobrobit ljudi u savremenom svetu umnogome zavisi od njihove pozicioniranosti na tržištu rada. Stoga puna zaposlenost i dostojanstven rad žena predstavljaju osnovne uslove za njihov kvalitetan život. Međunarodna organizacija rada smatra da je rodna ravnopravnost jedno od osnovnih ljudskih prava i upravo iz tog razloga je razočaravajuća činjenica da je i dalje na tržištu rada prisutna rodna nejednakost, da su žene u znatno lošijem položaju u poređenju sa muškarcima, kao i da se suočavaju sa nedostacima i diskriminacijom posmatrano u različitim segmentima ekonomskog života. Ekonomski pritisak koji gura žene prema tržištu rada, na jednoj strani, i socijalni pritisak da ostanu fokusirane na brigu o porodici na drugoj strani, stvaraju niz novih socijalnih rizika. Tu je pre svega rizik ekonomske nesigurnosti, odnosno rizik od siromaštva, onda kada se žene opredele za brigu o porodici. Međutim, u uslovima povećane zaposlenosti žena, a bez adekvatnog razvoja odgovarajućih socijalnih usluga za podršku u brizi o deci, povećavaju se rizici neodgovarajuće brige o deci. Posledice

²⁶¹ Email adresa: jelena.tanasijevic@fpn.bg.ac.rs

ovakvih rizika mogu biti dugoročne i ispoljiti se u kasnijim fazama života kroz nepovoljne strukture šansi na tržištu rada, zbog niskih kvalifikacija uslovljenih slabim investicijama u obrazovanje (Babović, 2010).

Različita istraživanja ukazuju na činjenicu da je u Srbiji rodna nejednakost veoma izražena, a da se prema indeksu rodne ravnopravnosti naročito beleži u domenu rada i novca (Babović, 2017). Nepovoljan položaj ovih žena odražava se i na njihovu decu, porodice i neposrednu zajednicu, kroz lošiji materijalni položaj, slabiju mogućnost da obezbede podršku drugima, kao i da budu odgovarajući uzori. (sociološka istraživanja ukazuju na to da zaposlenost majke povećava šanse za buduće zapošljavanje sadašnjih devojčica).

Cilj ovog rada jeste sagledavanje rodne perspektive na tržištu rada kroz analizu podataka za države članice Evropske unije i Srbiju. Rad se sastoji iz pet delova. U prvom delu dat je pregled socio-ekonomskih determinanti koje mogu biti značajne za određivanje položaja žena na tržištu rada, počev od perioda komunizma do danas, sa akcentom na interakciji između političkih odluka i pravca ekonomskog restruktuiranja.

U drugom delu rada su predstavljeni značajni podaci indeksa rodne ravnopravnosti koji se meri u državama Evropske unije. Kako je i kod nas, kao jedinoj zemlji koja nije članica Evropske unije, uvedeno merenje ovog indeksa, napravljena je komparacija i prikazani su rezultati i promene do kojih se došlo u periodu od 2005. godine. Domen rada je posebno interesantan za ovaj rad, s obzirom da se bavimo istraživanjem položaja žena na tržištu rada i uticaja različitih faktora koji otežavaju postizanje rodne ravnopravnosti.

U trećem delu su izneti i analizirani argumenti koji mogu biti otežavajući ili olakšavajući za ulazak i ostanak žena na tržištu rada, kao što su pitanje fertiliteta, pravo na korišćenje porodijskog odsustva, postojanje i mogućnost korišćenja servisa za brigu o deci, uticaj obrazovanja na mogućnosti za zaposlenje. Većina ovih faktora može istovremeno biti prednost ili nedostatak u zavisnosti od nacionalnih politika i regulatornih mehanizama na tržištu rada.

Naredni deo se bavi proučavanjem položaja na tržištu rada koje zauzimaju žene starije od 45 godina, sagledavajući specifičnosti njihove pozicije, prisutne rizike i komparaciju sa ženama mlađe životne dobi, kao i sa muškarcima iste starosti. Na kraju rada dat je zaključak i pregled korišćene literature.

Socio-ekonomske determinante koje utiču na položaj žena na tržištu rada

U periodu komunizma istočnoevropske zemlje su beležile najviše stope aktivnosti žena na tržištu rada, a rodna ravnopravnost je zvanično predstavljala odliku čitavog regiona (Lobodzinska, 1995). Dok je ovakav trend nastavljen u većini svetskih zemalja, u istočnoj Evropi je nakon urušavanja komunizma i početka perioda tranzicije došlo do pada stope aktivnosti žena na zvaničnom tržištu rada (Tanasijević, 2016). Međutim, i među ovim zemljama postoje razlike. U jednom broju zemalja je ova pojava imala privremeni karakter, dok je u drugim zemljama postala trajna karaktersitika u privredi (Avlijaš, 2107). “Pad Gvozdene zavese za žene iz istočne Evrope značio je gubitak nekih rodni ravnopravnosti stečenih tokom komunizma... Uspon kapitalizma i novog svetskog poretka u istočnoj Evropi unazadio je žene u određenim aspektima prava, uticaja i ekonomskih šansi” (Avlijaš, 2017 prema World Bank, 2011:348). Sagledavajući društveno ekonomske promene i prilike u periodu nakon pada Berlinskog zida možemo zaključiti da je više različitih faktora uticalo na ove trendove, ne samo tržišni mehanizam, kao i da su bile potrebne intervencije nacionalnih politika čak i kada su u pitanju tržišne ekonomije, što dalje ukazuje na činjenicu da nijedna država nije neutralna u odnosu prema tržištu.

Značajan doprinos u razumevanju i tumačenju načina na koji interakcija između političkih odluka i pravca ekonomskog restruktuiranja utiče na šanse žena za pristup zvaničnom tržištu rada daje komparativna politička ekonomija. Autorka Margita Estevez-Abe je utvrdila da postoji konceptualni odnos između rodne nejednakosti na tržištu rada i kapitalističkog diverziteta. Ona zapravo smatra da različiti obrasci “ekonomske koordinacije i institucionalne komplementarnosti koje ti obrasci

proizvode drugačije utiču na muškarce, a drugačije na žene. Razlog za tu rodnu razliku u ishodima je pre svega režim obrazovnih kvalifikacija u različitim zemljama” (Avlijaš, 2017:46). Pad stope nataliteta uz paralelno povećanje obrazovnog stepena žena smatraju se značajnim faktorima koji su uticali na povećanje udela žena u domenu zaposlenosti. Ovaj trend je prisutan u svetu tokom nekoliko poslednjih decenija (Goldin, 2006). Međutim, postoje razlike u obrazovnim sistemima u državama tržišne ekonomije i državama liberalne ekonomije. Analiza ovih različitosti može doprineti i razumevanju lošijeg položaja žena na tržištu rada kao posledicu interakcije obrazovnog i ekonomskog sistema. Obrazovni sistemi u zemljama tržišne ekonomije se zasnivaju na institucijama strukovnog obrazovanja, odakle izlaze školovani radnici sa strukovnim kvalifikacijama koje se ne mogu tako lako prenositi u različite radne organizacije i firme. Za razliku od ovog modela, u zemljama liberalne tržišne ekonomije se školuju radnici sa širokim spektrom opštih kvalifikacija koje su prenosive, čak i između različitih sektora. Zahvaljujući tome ove zemlje spadaju u najkonkurentnije u oblastima rada kao što su IT, komunikacije i dr. (Hall, Soskice, 2001). U tom kontekstu ukoliko se kao argument uzme da do rodne nejednakosti na tržištu rada dolazi zbog toga što su česte promene zaposlenih skuplje za poslodavce koji su u obavezi da ulažu u njihovo stručno usavršavanje prema potrebama firme, u režimu strukovnih kvalifikacija su promene daleko manje poželjne nego u sistemu opštih kvalifikacija. S obzirom da je odsustvo žena sa posla izvesnije nego odsustvo muškaraca, upravo zbog porodijskog odsustva i drugih porodičnih odsustava, poslodavci prilikom zapošljavanja, edukacija i unapređivanja svesno daju prednost muškarcima. Kao posledicu ovakve diskriminacije imamo pojavu da žene prestaju da budu motivisane da napreduju u profesionalnoj karijeri i da se paralelno sa tim okreću više obavezama u porodici i domaćinstvu (Avlijaš, 2017). Sa druge strane države liberalne tržišne ekonomije iako podstiču sistem opštih kvalifikacija u obrazovanju i kao karakteristiku imaju manji stepen rodne nejednakosti, podstiču velike klasne razlike. To dalje ukazuje na činjenicu da države u kojima postoji mala razlika u prihodima može imati velike rodne razlike, tj. nizak nivo rodne ravnopravnosti. To direktno zavisi od stava koji država ima prema ženama, odnosno da li ih tretira kao zavisne ili nezavisne članove društva. Ukoliko ih tretira kao zavisne, onda to znači da one ostvaruju prava na socijalna davanja preko svojih supružnika, što je prema shvatanjima feminističke teorije veoma zabrinjavajuće.

Položaj žena na tržištu rada posmatrano prema indeksu rodne ravnopravnosti – komparacija sa Evropskom Unijom

Jačanjem talasa feminizma krajem 1960-ih godina u SAD i zapadnoevropskim zemljama, diskurs u oblasti društvenih nauka zadobija, u kvalitativnom smislu, drugačiji pogled na svet i pristup u istraživanju. Preovlađujuća paradigma, prema feminističkim stavovima, koja protežira dominantno „muški“ ugao gledanja, što za posledicu ima potisnutost „ženskog“ ugla, ograničava objektivnost i celovitost sociološkog pristupa. Dobit koncepta koji se zasniva na navedenim principima jeste uočavanje sfere privatnosti kao podjednako važnog polja istraživanja, kao i onog koji se odnosi na javnu sferu. Kroz to, predmet socioloških istraživanja postaju ne samo porodica i porodični odnosi, već i uloge. U ovom pravcu prepoznaje se potreba za naglašavanjem društvene konstrukcije uloga i ponašanja pripadnika oba pola, čiji je efekat sagledavanje različitosti položaja, koji se produkuju kao neravnopravnost i nejednakost u društvu. U tom kontekstu, definisano je pojmovno odredište, na osnovu koga se različitosti između žena i muškaraca smatraju refleksijom društvene strukture u datim političkim, ekonomskim i kulturološkim uslovima (Papić, 1989). Kao što je već nagovešteno, prihvatanje rodne perspektive u naučnim analizama rezultiralo je uvođenjem rodnog aspekta u društvena istraživanja. Međutim, pitanja položaja žena, unapređivanja oblasti prava i zakonodavstva, kao i problem rodne ravnopravnosti, su aspekti kojima se mnoge organizacije poput Međunarodne organizacije rada, Evropske unije i Ujedinjenih nacija bave decenijama unazad. Međunarodna organizacija rada rodnu ravnopravnost posmatra kao jedno od fundamentalnih ljudskih prava i zalaže se za njeno utemeljenje od svog nastanka 1919. godine. Isto tako, i zaštita materinstva i obezbeđivanje prava koja su garantovana po tom osnovu, predstavljaju jedno od osnovnih pitanja kojima se Međunarodna organizacija rada bavi (Čekerevac, 1999). Rodnu ravnopravnost definiše tako da „podrazumeva da žene i muškarci imaju jednake uslove za ostvarivanje svojih ljudskih prava i za davanje doprinosa, ali i ubiranje dobiti od ekonomskog, društvenog, kulturnog i političkog razvoja. Stoga rodna ravnopravnost podrazumeva jednako društveno vrednovanje sličnosti i razlika muškaraca

i žena, kao i njihovih uloga. Ona se zasniva na njihovom punopravnom partnerstvu u kući, zajednici ili društvu. Rodna ravnopravnost počinje jednakim vrednovanjem dečaka i devojčica” (ILO, 2000: 3).

Indeks rodne ravnopravnosti je instrument koji je kreiran od strane Evropskog instituta za rodnu ravnopravnost (EIGE²⁶²), a na osnovu koga se prati rodna nejednakost u osam domena. Indeks obuhvata sledeće oblasti: rad, novac, znanje, moć, vreme, zdravlje, kao i dva satelitska domena, a to su nasilje i unakrsne nejednakosti. Indeks se meri i prikazuje na skali od 1 (potpuna neravnopravnost) do 100 (potpuna ravnopravnost).

Područje rada meri stepen korisnosti koji žene i muškarci mogu imati od jednakog pristupa zapošljavanju i povoljnih uslova rada. Pod-domen jednakog pristupa zapošljavanju obuhvata dva indikatora: prvi, stopu učešća sa punim radnim vremenom i drugi, dužinu radnog staža. Kada se posmatra stopa zaposlenosti sa punim radnim vremenom, podaci Instituta za rodnu ravnopravnost ukazuju na to da su žene češće zaposlene sa skraćenim radnim vremenom, te se ovaj parameter dobija poređenjem prosečnog broja radnih sati svakog zaposlenog radnika sa prosečnim brojem sati koje je radio sa punim radnim vremenom (EIGE, 2015). Drugi pod-domen obuhvata rodnu segregaciju i kvalitet rada. Međusektorska segregacija meri se kroz učešće žena i muškaraca u sektorima obrazovanja, zdravstva i socijalne zaštite. Kvalitet rada se prema ovom instrumentu meri kroz fleksibilnost radnog vremena i mogućnosti za napredovanje u okviru organizacije (CPI)²⁶³. Fleksibilnost u ovom slučaju podrazumeva vreme koje zaposlene žene i muškarci mogu odvojiti za sebe ili za potrebe svoje porodice. Indeks karijernog prosperiteta (CPI) posmatra se kroz sledeće parametre: kontinuitet zaposlenja (u odnosu na vrstu ugovora o radu), sigurnost i stabilnost posla u smislu mogućnosti ostanka bez zaposlenja u narednih šest meseci, mogućnosti za napredovanje u karijeri i razvoj radnog mesta u pogledu broja zaposlenih.

Tokom prethodne decenije, kada se posmatra indeks rodne ravnopravnosti na nivou Evropske unije, može se uočiti da se postepeno, polako pomera, ali da ima prostora za uvećanje stepena jednakosti između pripadnika oba pola. U 2015. godini indeks rodne ravnopravnosti je iznosio 66,2 od mogućih 100 poena (EIGE, 2016). U poređenju sa rezultatima iz 2005. godine povećao se za 4,2 poena, od čega je 1,2 poena ostvareno u preiodu od 2012. do 2015. godine (EIGE, 2016). U Evropskoj uniji domen rada dostigao je rezultat od 71,5 poena, što je u 2015. godini predstavljalo treći po redu među najvišim rezultatima u okviru indeksa rodne ravnopravnosti (EIGE, 2016). Međutim, posmatrano prema rezultatima od 2002. godine, možemo videti da postoji postepeni napredak, sa svega 1,5 poena (EIGE, 2016). To dalje znači da procenat žena koje su uključene na tržište rada ostaje mnogo niži u poređenju sa procentom muškaraca. Paralelno sa tim, u svim državama članicama kontinuirano je prisutna rodna segregacija na tržištu rada (EIGE, 2016). Ovi podaci produbljuju problem rodne nejednakosti i ograničavaju životne izbore i mogućnosti koje imaju žene i muškarci (ukoliko posmatramo profesionalni i porodični život).

Ukoliko posmatramo države članice pojedinačno, može se uočiti da su Švedska i Danska postigle najveći uspeh na planu rodne ravnopravnosti, odnosno da predstavljaju konstantu po pitanju rodne ravnopravnosti, dok su na primer Italija i Kipar pokazale najveći uspeh u postizanju rezultata u ovoj oblasti, za razliku od Češke i Slovačke gde se rezultati nisu značajnije promenili u posmatranom periodu od 2005. do 2015. godine. U Španiji, Hrvatskoj, Kipru i Litvaniji su poboljšani rezultati u svih šest osnovnih domena, dok su Malta, Austrija i Švedska ostvarile napredak u pet osnovnih domena. Međutim, postoje i negativni primeri u određenim državama, a najviše se to pokazalo u domenu vremena²⁶⁴ (EIGE, 2016).

²⁶² EIGE – European Institute for Gender Equality

²⁶³ CPI – Career Prospects Indeks

²⁶⁴ U poređenju sa podacima iz 2005. godine, a naročito u periodu nakon 2012. godine primećuje se obrnuti trend u domenu vremena, gde je rezultat pao za 3,2 poena. Čak u dvanaest država članica je primetan još veći stepen nejednakosti po pitanju organizacije svog vremena (Belgija, Bugarska, Nemačka, Estonija, Francuska, Litvanija, Latvija, Mađarska, Holandija, Poljska, Švedska i Finska) (EIGE, 2016).

Prosečna ocena za oblast rada, posmatrano prema državama pojedinačno, je najviša u Švedskoj, Danskoj i Holandiji, dok je na Malti i u Luksemburgu postignut najveći napredak u periodu od 2005. godine. U Italiji, Grčkoj i Slovačkoj su zabeleženi najmanji pomaci, a u Rumuniji se beleže negativni rezultati. Prosečna ocena od 71,5 poena na nivou Evropske unije ukazuje da je došlo do neznatnog povećanja u poređenju sa rezultatima iz 2005. godine.

Rodni jaz u zapošljavanju na nivou Evropske unije je konstantno prisutan i beleži se 40% za žene i 56% za muškarce koji su zaposleni sa punim radnim vremenom. Stopa zaposlenosti sa punim radnim vremenom je još niža kada su u pitanju žene sa invaliditetom i iznosi 19% u poređenju sa muškarcima, za koje iznosi 28%. Takođe se kao posebno rizična kategorija prepoznaju i žene sa nižim stručnim kvalifikacijama (17% žena i 34% muškaraca), kao i žene starije od 50 godina, gde razlika posmatrano prema polu iznosi čak 19 procenata na štetu žena. Među parovima sa decom učešće žena sa punim radnim vremenom je takođe manje u poređenju sa procentom muškaraca i na nivou Evropske unije iznosi 28% u korist muškaraca. Države poput Švedske, Finske i Estonije postižu najbolje rezultate u ovom pod-domenu, dok se najslabiji rezultati beleže u Italiji, na Malti i u Grčkoj (EIGE, 2017). Na planu sektora zaposlenosti nema značajnijih pomaka, što znači da se i dalje muškarci više zapošljavaju u oblasti tehnologije i inženjerstva, dok se žene češće zapošljavaju u sektoru obrazovanja zdravlja i socijalne zaštite. Mogućnosti za promene na ovom planu se najviše uočavaju u Slovačkoj, Češkoj i Poljskoj, dok u Holandiji, Danskoj i na Malti postoji najmanji stepen rodne segregacije u ovom domenu (EIGE, 2016). Podaci za oblast usklađivanja rada i roditeljstva takođe govore u prilog nepovoljnijeg položaja žena. U tom kontekstu je značajan i podatak da svega 22,8% žena i 27,3% muškaraca smatra da je moguće uzeti sat vremena tokom radnog vremena kako bi se pobrinuli za neku porodičnu ili ličnu potrebu (EIGE, 2016).

Republika Srbija je, iako nije članica Evropske unije, uvela indeks rodne ravnopravnosti, koji obuhvata iste domene i meri se na isti način kao i na nivou EU. Prema poslednjem izveštaju zabeležen je rast indeksa za 3,4 poena, za period od 2014. godine do 2016. godine, kada je iznosio 55,8 poena. U poređenju sa Evropskom unijom indeks rodne ravnopravnosti u Srbiji je bio niži za 10,4 poena (Babović, 2017).

U domenu rada indeks je uvećan s obzirom da je povećan i stepen uključenosti žena na zvanično tržište rada. Međutim, ukoliko posmatramo pod-domen rodne segregacije i kvaliteta rada beleži se blago pogoršanje. "Povećana vrednost indeksa u pod-domenu participacije zabeležena je pre svega usled povećanja stope zaposlenosti muškaraca i žena, a ne zbog smanjenja rodnog jaza u zaposlenosti, koji je neznatno povećan. Povećanju vrednosti indeksa u ovom pod-domenu doprinelo je i povećanje ukupnog trajanja radnog veka i za žene i za muškarce" (Babović, 2017:8). U odnosu na prosečnu vrednost indeksa na nivou Evropske unije, kod nas je zabeležena niža vrednost u domenu rada za 3,3 poena, pri čemu je najbliža vrednosti koja je evidentirana u Bugarskoj i Mađarskoj. Posmatrano prema svim državama članicama Evropske unije Srbija se nalazi na 22. mestu po vrednosti indeksa za domen rada (Babović, 2017).

Unapređenje rodne ravnopravnosti u domenu rada u Srbiji je jedan od značajnijih ciljeva aktuelnih politika. Postoji više značajnih dokumenata u kojima se definišu ciljevi i aktivnosti za unapređenje rodne ravnopravnosti. U tom kontekstu je i Nacionalnom strategijom za rodnu ravnopravnost 2016-2020 sa akcionim planom za period od 2016 do 2018 predviđen kao jedan od posebnih ciljeva poboljšanje položaja žena na tržištu rada i mere za ostvarenje ovog cilja. Kao jedna od posebno osetljivih kategorija žena u ovom dokumentu prepoznate su žene koje žive u ruralnom području i da je specifičnim merama potrebno pospešiti njihov položaj, pre svega kroz povećanje dostupnosti sredstava za bavljenje poljoprivredom. Samozapošljavanje takođe predstavlja oblast na koju se u okviru ove strategije stavlja akcenat. Podaci iz istraživanja koja su realizovana prethodnih godina ukazali su na to da žene kod nas ređe pokreću svoja preduzeća ili se nalaze na rukovodećim pozicijama (Kolin, 2009).

Nacionalna strategija zapošljavanja od 2011. do 2020. godine takođe predviđa mere koje potpomažu proces uspostavljanja jednakosti među polovima. Ovaj dokument predviđa mere kojima se podstiče razvoj preduzetništva i zapošljavanja žena, kao i mere za unapređivanje mehanizama za sprečavanje

diskriminacije na radnom mestu, kao i prilikom zapošljavanja. Rezultati sprovođenja ove strategije objavljeni su 2017. godine i prema njima se beleži blagi porast stope aktivnosti i stope zaposlenosti žena, s tim da je i dalje izražen rodni jaz u zaposlenosti, kao i u zaradama koje žene ostvaruju (Ministarstvo za rad, zapošljavanje, boračka i socijalna pitanja, 2017).

Aktuelni program reformi u Srbiji, u skladu sa prepoznatim problemima i teškoćama u oblasti rada, predviđa posebne mere za povećanje procenta žena koje su uključene na zvanično tržište rada, a kroz to i njihov opstanak i napredovanje. Podrška zapošljavanju žena, posebno samohranih majki, žena sa nižim stepenom obrazovanja ili bez kvalifikacija, kao i razvoj preduzetništva se prepoznaju kao mere koje se planiraju kako bi se ostvarili ciljevi spomenutih strategija i kroz to unapredila rodna ravnopravnost.

Izazovi učešća i opstanka žena na tržištu rada

Tokom druge polovine XX veka ekonomske strukture stanovništva u Srbiji su pretrpele značajne promene. Privredna ekspanzija posle Drugog svetskog rata je značajno uticala na te procese. Ukupan porast aktivnog stanovništva u drugoj polovini prošlog veka predstavlja rezultat ukupnog smanjenja broja aktivnih muškaraca i ukupnog porasta broja aktivnih žena. Međutim, i pored toga, u narednim decenijama se beleži veći broj aktivnih među muškarcima nego među ženama, ali se razlika vremenom smanjivala (Radivojević, 2008). Kod žena su se promene odvijale u pravcu konstantnog rasta ekonomske aktivnosti. Tome su svakako doprineli porast obrazovanja, jačanje tercijarnog sektora pogodnog za uključivanje žena u proces rada, razvoj radno intenzivnih delatnosti (Radivojević, 2008).

U Srbiji je od početka XXI veka sprovedeno više istraživanja koja se bave položajem žena na tržištu rada, kao i problemima u koji se tiču rada i zapošljavanja. Studije koje se bave proučavanjem diskriminacije na tržištu rada takođe predstavljaju dobar osnov za dalje oblikovanje državne politike, kao i davanje preporuka za sprovođenje reformi. Glavne odlike tržišta rada u Srbiji su dugogodišnja visoka nezaposlenost, veliki broj ljudi angažovanih u okviru nezvaničnog tržišta rada, zatim pad prosečne mesečne zarade, veći broj nezaposlenih žena u odnosu na muškarce, nizak stepen mogućnosti prekvalifikacije ili dokvalifikacije. Iako je u okviru pravne regulative napravljen veliki pomak i većina zakonskih i podzakonskih akata usaglašena sa zakonima Evropske unije, i dalje je prisutan problem nedoslednosti u sprovođenju zakona, nekonzistentnost i kontradiktornosti (Kolin, 2009, Tanasijević, 2016), što u psihološkom smislu pojačava osećanje nesigurnosti i straha od gubitka posla.

„Jedan od pokazatelja u kojoj meri je ostvarena ravnopravnost žena i muškaraca u društvu predstavlja i položaj žena na tržištu rada, koji je ujedno od krucijalnog značaja za sagledavanje ukupnog socijalno-ekonomskog položaja žena u jednoj zemlji. Princip rodne ravnopravnosti na tržištu rada, odnosno u sferi rada i zapošljavanja podrazumeva jednak pristup zapošljavanju, jednake zarade za obavljanje poslova jednake vrednosti, jednake uslove rada, jednak pristup usavršavanju, kao i jednake mogućnosti za napredovanje” (Nikolić-Ristanović, Čopić, Nikolić, Šaćiri, 2012: 54). U prilog tome govore i podaci iz istraživanja koje je sprovedla grupa prethodno navedenih autora, koji evidentiraju razliku u stopi zaposlenosti, odnosno nezaposlenosti muškaraca i žena. Žene dominiraju u strukturi nezaposlenih, ali i pomažućih članova domaćinstva i domaćica, odnosno u strukturi tzv. neplaćenog rada. Žene u nešto većem procentu nego muškarci učestvuju u strukturi neformalne zaposlenosti. Uz to, žene se više nego muškarci suočavaju sa dugoročnom nezaposlenošću. Kako govore podaci pojedinih institucija, ali i istraživanja, žene se suočavaju sa diskriminacijom već prilikom zapošljavanja. Ova tvrdnja može se objasniti kroz direktno ili indirektno davanje prednosti pripadnicima muškog pola prilikom raspisivanja konkursa za određena radna mesta, zatim na samom razgovoru za posao postavljanjem pitanja vezanih za porodične planove i decu, kao i izbor muškaraca za poslove koji se prema tradicionalnoj podeli poslova smatraju ‘muškim’” (Nikolić-Ristanović i dr, 2012: 55).

Savremena istraživanja otvaraju pitanja odnosa i uticaja broja žena koje učestvuju u radnoj snazi i stope fertiliteta. Istorijski posmatrano u ekonomskim teorijama ovakav odnos je posmatran kao inverzija, za razliku od empirijskih podataka koji su prikupljeni u periodu od kraja XX veka, pa na

ovamo, gde se utvrdilo da se učestalija stopa zaposlenosti žena može povezati sa višom stopom fertiliteta, odnosno da nema negativnog odnosa u ovoj korelaciji (Avlijaš, 2017). Činjenica da je u Srbiji konstantno niska stopa fertiliteta može se povezati pre sa lošom socio-ekonomskom situacijom, a ne sa povećanjem procenta učešća žena na tržištu rada (Avlijaš, 2017). Primer zemalja Skandinavije ukazuje na to da je paralelno sa procesom povećanja stepena rodne ravnopravnosti došlo i do povećanja stope fertiliteta. Kao pozitivan primer izdvaja se Švedska u kojoj je od 2000. godine kada je stopa fertiliteta iznosila 1,5 uočen porast između 2007. i 2009. godine kada je stopa ukupnog fertiliteta iznosila 1,9, a u 2010. godini je dostigla vrednost od 2,0 deteta po ženi u fertilnom periodu (Blagojević - Hjuson, 2012).

Dužina trajanja porodijskog odsustva i nivo ekonomske aktivnosti žena su parametri koje bi bilo značajno razmatrati pojedinačno za svaku državu. Ono što jeste karakteristično za zemlje istočne Evrope jeste da je porodijsko odsustvo tokom perioda tranzicije bilo znatno duže od minimuma koji je MOR propisivao, kao i da je takav trend nastavljen. U istočnoevropskim zemljama, članicama Evropske unije prosečna dužina trajanja porodijskog bolovanja u 2014. godini iznosila je 27 nedelja, što je za četiri nedelje duže od proseka Evropske unije (Schulze, Gergoric, 2015). U Srbiji je pravo na porodijsko odsustvo u trajanju od 3 meseca, a nakon toga roditelji imaju pravo na odsustvo radi nege deteta u trajanju od 8 meseci (Zakon o radu, čl. 94 i 94a). U teoriji, porodične politike koje podržavaju zaposlenost žena, kao što je porodijsko odsustvo, mogu imati i pozitivan i negativan uticaj na nju. Činjenica da žene mogu koristiti duže porodijsko odsustvo kako bi brinule o deci može biti podsticajno sa aspekta rađanja, ali sa druge strane može povećati stepen diskriminacije prema njima od strane poslodavaca jer je u tom smislu njihovo zapošljavanje skuplje (Avlijaš, 2017). Sa druge strane nacionalne politike koje su podržavajuće prema roditeljstvu, odnosno prema položaju majki su upravo dale suprotan efekat, tj. omogućile su da žene budu ekonomski nezavisnije (Avlijaš, 2017).

Postojanje razvijenih servisa za brigu o deci je još jedan od faktora koji omogućava ženama izlazak na tržište rada. Međutim, pojedini autori smatraju da aktivnost žena na tržištu rada i izdvajanja za servise za brigu o deci predstavljaju zagonetku upravo zbog toga što nisu otkriveni svi uzročno-posledični mehanizmi koji deluju u ovom odnosu (Mills et al. 2014). Pojedini autori ističu da je u istočnoevropskim zemljama nizak stepen korišćenja usluge servisa za brigu o deci, niska stopa upisa dece u vrtiće, kao i javne investicije u ovoj oblasti iako je stopa aktivnosti žena na tržištu rada u spomenutim zemljama visoka. Ova pojava se po njima može pripisati socijalističkom nasleđu visoke stope aktivnosti žena na tržištu rada (Mills et al. 2014). Drugi autori smatraju da struktura privrede i potražnja za ženskom radnom snagom predstavljaju uticajnije faktore nego što je to nasleđe iz doba socijalizma (Avlijaš, 2017). Postojanje i korišćenje usluge za brigu o deci je značajna pretpostavka izlaska žena na tržište rada, s tim da je značajno napomenuti da na to utiče i struktura potražnje radne snage (ukoliko nemaju gde da rade ili taj posao nije u skladu sa njihovim kvalifikacijama, manja je verovatnoća da će se neka žena zaposliti). U tom kontekstu porodične politike koje su usmerene na postizanje balansa između porodičnih i profesionalnih obaveza mogu biti podsticajne.

Obrazovanje žena jedan je od važnih faktora koji doprinosi njihovoj uključenosti na tržište rada, s tim što to nije presudan faktor. Uprkos podacima koji ukazuju da veći broj žena završava četvorogodišnje srednje škole, upisuje i završava fakultete, imamo veći broj zaposlenih muškaraca (NSZ, 2015). Zanimanja kojima se žene uglavnom bave, kao i sektori u kojima su zaposlene spadaju u slabije plaćene, što opet govori u prilog nepovoljnijeg položaja žena. Rodni jaz u platama je takođe prisutan u Srbiji i potvrđuje negativne rezultate kada su žene u pitanju (FREN, 2013).

Kada se posmatra nezaposlenost prema dužini čekanja na zaposlenje i polu, takođe se uočava da su u većem broju zastupljene žene, tj. da duže čekaju na pronalaženje posla u poređenju sa muškarcima (NSZ, 2015). Do sličnih rezultata se dolazi i kada se posmatra dužina čekanja na prvo zaposlenje. Kada se posmatra u kontekstu velikog broja nezaposlenih lica kod nas, koji se poslednjih decenija nije značajnije promenio, može se pretpostaviti da su mogućnosti za prekvalifikaciju, dokvalifikaciju, pronalaženje stabilnog i sigurnog posla značajno umanjene. S druge strane ovakvo stanje na tržištu rada potkrepljuje potrebu za angažovanjem u "sivoj ekonomiji" u okviru koje su građani lišeni prava iz radnog odnosa, kao i prava na socijalno osiguranje. S obzirom na dugogodišnju ekonomsku krizu koja

je u našoj zemlji prisutna, mnogi građani su prinuđeni na ovakvu vrstu radnog angažmana kako bi obezbedili egzistenciju za svoju porodicu. Kako je veći broj nezaposlenih žena, to se može i očekivati da je veći broj njih angažovan upravo kroz neformalne radne angažmane. Ovo zapažanje potvrđuje se i u radu autorke Kolin, koja govori i o feminizaciji siromaštva. “Prema Drugom izveštaju o implementaciji Strategije za smanjivanje siromaštva u Srbiji (2007), nezaposlenost je glavni razlog siromaštva žena. O feminizaciji siromaštva najbolje svedoče podaci o broju siromašnih u porodicama gde je 93 žena nosilac domaćinstva. Prema kriterijumima Ujedinjenih nacija, najveći udeo od 8,8% populacije siromašnih je u domaćinstvima u kojima je nosilac žena sa obrazovanjem koje nije više od osnovne škole (66% od ukupne populacije siromašnih)” (Kolin, 2009).

S obzirom na to da žene dominiraju u strukturi nezaposlenih lica, može se zaključiti da one samim tim čine većinu kada se posmatra broj pomažućih članova domaćinstva i domaćica. Ovde posebno dolazi do izražaja tradicionalna uloga žene kao nosioca porodičnih obaveza, kao i podela obaveza u porodici između žena i muškaraca. Naime, dugoročno nezaposlene žene će biti u poziciji da preuzimaju na sebe veći deo obaveza vezanih za kućne poslove i podizanje dece, čime jača tradicionalna podela uloga. Ovakav status doprinosi postepenom udaljavanju žena od savremenih trendova na tržištu rada koji zahtevaju visok stepen mobilnosti, spremnosti za učenje, prekovremeno angažovanje i dr. Sa druge strane postavlja se pitanje zadovoljstva žena ovakvim načinom života i postojanja mogućnosti za zadovoljavanje njihovih potreba za kulturno-zabavnim sadržajem. Prepreke koje dodatno otežavaju veću uključenost žena na tržište rada povezane su sa sistemom vrednosti i obrascima porodičnog života. Istraživanja su ustanovila da se u tranziciji povećava odgovornost žena za socijalno-zaštitne potrebe u porodici tako da žene preuzimaju na sebe najveći deo brige o članovima porodice kojima je to najpotrebnije (deca i stari). Pored toga, u vreme velikih ekonomskih kriza jača konzervativizam, u obliku različitih ideologija, pokreta i sl, što doprinosi istovremeno i jačanju odgovornosti žene za preuzimanje obaveza u porodici i domaćinstvu. U takvim okolnostima, žene se okreću i usmeravaju ka porodičnim zadacima bez dovoljno mogućnosti izbora za donošenje odluke o daljem usavršavanju, zapošljavanju, napredovanju u profesionalnoj karijeri.

“Detaljne projekcije kretanja na tržištu rada do 2020. godine pokazuju da se čak ni u slučaju optimalnog scenarija ne mogu očekivati spektakularni rezultati na tržištu rada. Ova opreznost je dodatno podržana prethodnim iskustvom sa veoma optimističkim projekcijama koje se nisu ostvarile i koje su pokazale da je za ozbiljan napredak na tržištu rada potrebno mnogo vremena i strukturnih preduslova. Sada, možemo da tvrdimo da bi ispunjenje optimističkog scenarija doprinelo značajnoj konvergenciji prema prosečnim indikatorima tržišta rada Evropske unije, ali bi zaostajanje u odnosu na EU i dalje ostalo veliko. Štaviše, smanjivanju jaza u osnovnim indikatorima će više doprineti izrazito nepovoljni demografski trendovi” (Arandarenko i dr, 2013: 52), što znači da će se brže smanjivati procenat nezaposlenosti nego što će se uvećavati procenat zaposlenosti. Posmatrano prema polnoj strukturi nezaposlenih očekuje se da će se smanjiti udeo nezaposlenih žena u ukupnoj strukturi nezaposlenih. Kao pozitivan rezultat takođe se očekuje smanjivanje jaza između indikatora tržišta rada Evropske unije i Srbije sa 15 na 10 procentnih poena, kao i smanjenje nezaposlenosti na 10,84% do 2020. godine (Arandarenko, 2013). Pritisak da se poveća procenat učešća žena na tržištu rada je izazvan usled ekonomskog pritiska da se obezbedi više hranitelja (*breadwinner*) u domaćinstvu (da to ne budu samo muškarci). Međutim, ovakva tendencija ne doprinosi realnoj posvećenosti javnih politika koje će zaista obezbediti poboljšanje položaja žena na tržištu rada. Ova činjenica se ne odnosi samo na politiku zapošljavanja, već i na obrazovnu, socijalnu, penzijsku i ostale javne politike. Osim toga, čini se da nedostaju segmenti koji bi se bavili planiranjem karijere i savetovanjem koje bi bilo usmereno na smanjenje profesionalne segregacije. Javna sfera je najvećim delom vođena ekonomskim interesima, što ne doprinosi jačanju položaja žena na tržištu rada i smanjenju rodne segregacije. Generalno posmatrano, nacionalne politika je dominantno sledila logiku povećanja stope participacije na tržištu rada, ali se čini da izostaju očekivani efekti (Perišić, Tanasijević, 2019).

Položaj na tržištu rada u Srbiji žena starijih od 45 godina

Žene starije od 45 godina se smatraju jednom od najugroženijih kategorija na tržištu rada. Potreba za poboljšanjem njihovog statusa se prepoznaje i u zvaničnim dokumentima koje je usvojila naša država, poput Nacionalnog programa reformi politike zapošljavanja i socijalne politike, Nacionalne strategije za rodnu ravnopravnost 2016 do 2020, Nacionalna strategija zapošljavanja 2011 do 2020. Ukoliko se pretpostavi da zaposlenost i dostojanstven rad²⁶⁵ predstavljaju osnovu kvalitetnog života u radno aktivnom periodu života, može se pretpostaviti da su žene koje spadaju u ovu starosnu kategoriju ugrožene tim pre što čine većinu nezaposlenih lica kod nas. Prema podacima Ankete o radnoj snazi iz 2015. godine u Srbiji je zabeleženo da je žena starijih od 45 godina među stanovništvom koje je radno sposobno (između 15 i 64 godine života) više od 1,5 miliona, od čega je 56.000 nezaposlenih i skoro 500.000 radno neaktivnih žena (RZS, 2015).

Ako uporedimo žene starije od 45 godina sa mlađim ženama i muškarcima možemo primetiti da su one najmanje radno aktivne²⁶⁶ i zaposlene. U poređenju sa muškarcima iste životne dobi, možemo primetiti da postoji značajan jaz u aktivnosti (20%), kao i u zaposlenosti (18%). Jaz u nezaposlenosti nije značajan (RZS, 2015). Značajno je napomenuti da žene ove starosne grupacije imaju najvišu stopu neaktivnosti (RZS, 2015) jer se smatra da se one u ovom životnom periodu prinudno “deaktiviraju” upravo zbog toga što imaju manje šanse da nađu posao ili da se zaposle u skladu sa svojim kvalifikacijama i usled toga prestaju da traže zaposlenje. Kada se posmatra stopa aktivnosti nezaposlenih žena mlađih od 45 godina možemo primetiti da je veća, što može ukazivati na njihovu motivaciju za traženje posla za razliku od žena starijih od 45 godina. U ovom aspektu je izražena velika razlika između žena starijih od 45 godina i mlađih iako je kod mlađih žena viša stopa nezaposlenosti što potvrđuje činjenicu da one ne odustaju lako od traženja posla, odnosno o “deaktiviranju” starijih žena nakon određenog vremena traženja posla. U poređenju sa muškarcima kod kojih se u ovim godinama povećava stopa zaposlenosti, kod žena starijih od 45 godina se šanse za zaposlenje smanjuju (RZS, 2015).

Obrazovanje je i u ovoj uzrasnoj kategoriji žena značajan faktor koji može uticati na mogućnosti za zaposlenje. Žene koje imaju viši nivo formalnog obrazovanja imaju veće šanse za zaposlenje za razliku od žena sa nižim kvalifikacijama.

Podaci o pozicijama koje zauzimaju na radnim mestima, kao i sektorima veće zaposlenosti žena starijih od 45 godina se poklapaju sa podacima za opštu populaciju radno sposobnih žena. One su manje zastupljene među preduzetnicima, kao i na poslovima rukovodilaca i funkcionera, a češće su zaposlene kao stručnjakinje, službenice ili nekvalifikovane radnice. Sektori u kojima su većinom zaposlene su prosveta, zdravstvo, socijalna zaštita. Takođe i u ovoj starosnoj kategoriji postoji jaz u platama koje ostvaruju žene i muškarci (RZS, 2015). Teškoće koje postoje na tržištu rada i dugotrajan problem nezaposlenosti dovode do toga da nezaposlene žene i muškarci prihvataju da rade na radnim mestima za koje su potrebne niže kvalifikacije od onih koje imaju. U ovoj kategoriji se nalazi četvrtina žena starijih od 45 godina koje su visoko obrazovane, a rade na poslovima sa nižim kvalifikacijama (RZS, 2015).

Nacionalne politike značajne za unapređenje položaja žena na tržištu rada konstatuju njihov nepovoljniji položaj i specifičnosti položaja žena koje pripadaju grupaciji “starijih radnica”, kao i

²⁶⁵Dostojanstven rad predstavlja koncept koji je uvela Međunarodna organizacija rada kako bi označila i promovisala one oblike rada koji omogućavaju ženama i muškarcima da obavljaju produktivnu radnu aktivnost, ostvare pravičnu zaradu, da rade u bezbednim uslovima i ostvare pravo na socijalnu zaštitu za svoje porodice, mogućnosti da se razvijaju i socijalno integrišu, slobodu da iskažu svoje probleme i interese, da se orgaizuju i učestvuju u odlukama koje utiču na njihove živote i da rade u uslovima jednakih šansi i jednakog tretmana za žene i muškarce (MOR, dostupno na: <http://www.ilo.org/global/topics/decent-work/lang--en/index.htm>)

²⁶⁶Stopa aktivnosti predstavlja procenat aktivnog stanovništva (zaposleni i nezaposleni) u ukupnom stanovništvu starijem od 15 godina.

potrebu za kreiranjem mera koje mogu unaprediti njihovu poziciju. Međutim, pregledom važećih politika i analizom postignutih rezultata može se zaključiti da ova grupa nije dovoljno prepoznata, kao i da mere nisu posebno razvijene za ovu grupaciju poput drugih koje su u fokusu unapređivanja zapošljavanja (udruženje “Žene na prekretnici”, 2017).

Zaključak

U periodu komunizma u zemljama istočne Evrope evidentirane su visoke stope aktivnosti žena na tržištu rada, a rodna ravnopravnost je zvanično predstavljala odliku čitavog regiona (Lobodzinska, 1995). Dok je ovakav trend nastavljen u većini svetskih zemalja, u istočnoj Evropi je nakon urušavanja komunizma i početka perioda tranzicije došlo do pada stope aktivnosti žena na zvaničnom tržištu rada, s tim što i među ovom grupacijom zemalja postoje razlike. U jednom broju zemalja je ova pojava imala privremeni karakter, dok je u drugim zemljama postala trajna karaktersitika u privredi. Emancipacija žena u periodu socijalizma, posebno sa aspekta formalno-pravnih odnosa među polovima jačala je njihov položaj u mnogim oblastima društvenog života. To je pre svega podrazumevalo visoku stopu radne aktivnosti žena, rast njihove ekonomske nezavisnosti, kao i rast nivoa obrazovanja, što je sve zajedno doprinelo slabljenju zatečene podređene pozicije žena u odnosu na pripadnike muškog pola. Dakle, kada posmatramo zagarantovana prava, kao i način njihovog ostvarivanja sve do perioda devedesetih godina XX veka, išlo se u pravcu smanjivanja nejednakosti između polova. Prikriveni oblici diskriminacije koji su postojali u pojedinim segmentima društvenog života su bili manje vidljivi, ali se nije uočavala tendencija da se ograniči promocija i unapređenje društvenog položaja žena.

Novija istraživanja ukazuju na činjenicu da nacionalne politike i ekonomija utiču na rodnu strukturu zaposlenosti i u skladu sa tim kreiranje radnih mesta. Upravo se rodna segregacija na tržištu rada može dovesti u vezu sa tim. Žene, iako generalno posmatrano, imaju viši nivo obrazovanja u poređenju sa muškarcima zauzimaju niže radne pozicije, imaju manje šanse za napredovanje u profesionalnoj karijeri, rade u slabije plaćenim sektorima i ostvaruju niže zarade. Paralelno sa tim više su okrenute porodici i brizi o deci i članovima kojima je to potrebno. Još jedna značajna činjenica jeste specifičnost položaja žena starijih od 45 godina. Žene ove životne dobi imaju manje šanse za zaposlenje u poređenju sa mlađim ženama, niže stope aktivnosti i slabije su motivisane od njih za traženje posla, što se može pretpostaviti da je posledica traženja posla u dužem vremenskom intervalu.

Primeri evropske prakse ukazuju na činjenicu da povećanje stepena rodne ravnopravnosti ima pozitivan efekat na smanjenje siromaštva, povećanje produktivnosti, povećanje stope fertiliteta, odnosno unapređenje celokupnog ekonomskog rasta. Aktuelni program reformi u Srbiji, u skladu sa prepoznatim problemima i teškoćama u oblasti rada, predviđa posebne mere za povećanje procenta žena koje su uključene na zvanično tržište rada, a kroz to i njihov opstanak i napredovanje. Podrška zapošljavanju žena, posebno samohranih majki, žena sa nižim stepenom obrazovanja ili bez kvalifikacija, kao i razvoj preduzetništva se prepoznaju kao mere koje se planiraju kako bi se ostvarili ciljevi važećih strategija i kroz to unapredila rodna ravnopravnost. Uprkos tome, očekivani efekti i dalje izostaju, što se može povezati sa činjenicom da ekonomski pritisak ne doprinosi realnoj posvećenosti javnih politika koje će zaista obezbediti poboljšanje položaja žena na tržištu rada. Ova činjenica se ne odnosi samo na politiku zapošljavanja, već i na obrazovnu, socijalnu, penzijsku i ostale javne politike. Osim toga, čini se da nedostaju segmenti koji bi se bavili planiranjem karijere i savetovanjem koje bi bilo usmereno na smanjenje profesionalne segregacije. Javna sfera je najvećim delom vođena ekonomskim interesima, što ne doprinosi jačanju položaja žena na tržištu rada i smanjenju rodne segregacije.

Literatura:

- Arandarenko, M., Krstić, G., Golicev, P., Vujić, V. (2013). *Studija: Procena uticaja politika u oblasti zapošljavanja*. Beograd: Fond za razvoj ekonomske nauke.
- Avlijaš Sonja (2017), *Žene i rad*. Novi Sad: Akademska knjiga.
- Babović, M. (2010). *Izazovi nove socijalne politike: socijalna uključenost u EU i Srbiji*. Beograd: SeconS - Grupa za razvojnu inicijativu.
- Babović, M. (2017). *Indeks rodne ravnopravnosti u Republici Srbiji*. Vlada Republike Srbije: Tim za socijalno uključivanje i smanjenje siromaštva.
- Blagojević Hugson, M. (2012). *Rodni barometar u Srbiji: razvoj i svakodnevni život*. Beograd: Program Ujedinjenih nacija za razvoj i UN Women.
- Čekerevac, A. (1999). *Uporedna i međunarodna socijalna politika*. Beograd: Savez društva socijalnih radnika Republike Srbije.
- Goldon, C. (2006). *The quiet revolution that transformed women's employment, education and family*. NBER Working Paper 11953.
- Evropski institut za rodnu ravnopravnost EIGE (2015). Gender Equality Index 2015: Measuring gender equality in the European Union 2005–2012.
- Evropski institut za rodnu ravnopravnost EIGE (2016). Gender Equality Index: Measuring Progress in the EU since 2005.
- Evropski institut za rodnu ravnopravnost EIGE (2017). Gender segregation in education, training and the labour market, review of the implementation of the Beijing Platform for Action in the EU Member States.
- Publikacije EIGE su dostupne na: <http://eige.europa.eu/gender-mainstreaming/policy-areas/economic-and-financial-affairs/economic-benefits-gender-equality>
- Fond za razvoj ekonomske nauke (2013). *Rodni jaz u platama u zemljama Zapadnog Balkana: nalazi iz Srbije, Crne Gore i Makedonije*. http://www.fren.org.rs/sites/default/files/projects/attachments/Policy%20briefs_GPG_ser.pdf
- Posećeno 25.02.2019. god.
- Hall, P. A., & Soskice, D. (Eds). (2001). *Varieties of Capitalism: The Institutional Foundations of Comparative Advantage*. Oxford England; New York: Oxford University Press, U.S.A.
- ILO (2000). *ABC of Women Worker's Rights and Gender Equality*. Geneva: International Labour Office.
- Kolin, M. (2009). *Rodne nejednakosti na tržištu rada u Srbiji i podsticaj evropskih integracija*. Beograd: Evropski pokret u Srbiji.
- Lobodzinska, B.(1995). *Family, Women and Emplymnt in Central-Eastern Europe*. Westport, CT: Praeger Publishers.
- Mills, M., Prag, P., Tsang, F., Begall, K., Derbyshire, J., Kohle, L., Hoorens, S., (2014). Use of childcare in the EU Member States and progress towards the Barcelona targets (Short Statistical Report No. 1). Cambridge: RAND Europe.
- Ministarstvo za rad, zapošljavanje, boračka i socijalna pitanja (2017), Procena uspešnosti nacionalne strategije zapošljavanja za period 2011-2020. godine, za prvih pet godina primene (2011-2015). https://minrzs.gov.rs/files/procena_uspesnosti_nacionalne_strategije_zaposljavanja_za_period_2011_-_2020_za_prvih_5_godina_primene_2011-2015_.pdf Posećeno: 11.02.2019. god.
- Nacionalna služba za zapošljavanje (2015). *Mesečni statistički bilten decembar 2015*. Beograd: Nacionalna služba za zapošljavanje.
- Nikolić Ristanović, V., Čopić, S., Nikolić, J., Šaćiri, B. (2012). *Diskriminacija žena na tržištu rada u Srbiji*. Beograd: Viktimološko društvo Srbije.
- Papić, Ž. (1989). *Sociologija i feminizam*. Beograd: Istraživačko-izdavački centar CCO Srbije.
- Perišić, N., Tanasijević, J. (2019). Female Labour Market Participation in Serbia. Gender, in Focus: Identities, Codes, Stereotypes and Politics. Barbara Budrich Publishers
- Radivojević, B. (2008). Demografske i socioekonomske karakteristike radne snage u Srbiji. U: Vuković, D. Arandarenko, M. (ur), *Tržište rada i politika zaposlenosti* (str. 229–243). Beograd: Fakultet političkih nauka.
- Republički zavod za statistiku (2015). *Anketa o radnoj snazi u Republici Srbiji*. Beograd: Republički zavod za statistiku.

Schulze, E. Gergoric, M. (2015). Maternity, paternity and parental leave: Data related to duration and compensation rates in the European Union. Policy Department C: Citizens' Rights and Constitutional Affairs, European Parliament.

Tanasijević, J. (2017). Challenges of Modern Age in the Field of Work-Family Reconciliation Policies in Serbia. *Serbian Political Thought* 2/2017 (str.73-90).

Udruženje "Žene na prekretnici", (2017). Uskraćivanje prava na dostojanstven rad: tržište rada u Srbiji. Beograd: SeConS - Grupa za razvojnu inicijativu.

Vlada Republike Srbije (2016). *Nacionalna strategija za rodnu ravnopravnost za period od 2016. do 2020. godine*. <http://www.mgsi.gov.rs/lat/dokumenti/nacionalna-strategija-za-rodnu-ravnopravnost-za-period-od-2016-do-2020-godine-sa-akcionim> Posećeno: 15.03.2019. god.

Zakon o radu. „Službeni glasnik RS”, br, 24/05

Gender perspective and position of women in the labor market in Serbia

Jelena Tanasijević, PhD, Social Work Practice Teacher

University of Belgrade – Faculty of Political Sciences, Department of Social Policy and Social Work

and

Zoran Vesić, PhD, Associate Professor

University of Belgrade – Faculty of Political Sciences, Department of Social Policy and Social Work

Resume

The position of women in the labor market has been recognized as a important theme for many years and a subject of discussion from both the scientific and the wider social aspect. Socio-economic changes as a consequence of process of globalization and transformation of developed European countries imposed their reforms, but also new social risks. Transition process started after the collapse of communist regime in former SFRY, was slowed down due to political events at the end of the last century. Parallel to this and the position of women has been changed. From then until today, despite the current trend of egalitarianism, we can conclude that women are still in a disadvantaged position, considering the position which they have in the labor market, the employment sectors, the earnings they make, and the unpaid business they do in the household. Viewed by the age structure, women over the forty-five years represent a particularly risky group that is challenged by gender segregation even more.

In this paper, we will try to analyze the position of women in Serbia, viewed in the context of employment as well as by pointing to the need to strengthen the concept of gender equality, which can directly or indirectly contribute to reducing poverty, increasing productivity, increasing fertility rates or improving of total economic growth.

Keywords: the position of women, the labor market, gender equality

NASILJE NAVIJAČKIH GRUPA - MODERAN OBLIK DRUŠTVENE DEVIJACIJE

***Sanja Đurđević, docent, Visoka škola socijalnog rada, Beograd²⁶⁷
Milica Bošković, vanredni profesor, Visoka škola socijalnog rada, Beograd²⁶⁸***

Apstrakt: Sport je najraširenija forma telesne kulture, a u različitim oblicima postoji verovatno koliko i samo čovečanstvo. Takođe, sport je od nespornog značaja za pojedinca i društvo, iz razloga što doprinosi njihovom razvoju, kako fizičkom, tako i psihičkom. Tokom dužeg perioda, u svetu, kao i na lokalnom nivou, suočeni smo sa čestom pojavom različitih oblika nasilja, tuča navijača i navijačkih grupa i huliganizma, kako na samim sportskim takmičenjima, tako i u vremenu pre i posle samog sportskog događaja. U relativno kratkom vremenskom periodu, buntovnički pokret prepoznat pre svega među navijačima fudbalskih klubova u Engleskoj, prerasta u organizovane grupe huligana, koji svojim idejama i aktivnostima, prerastaju nivo delovanja na utakmicama, neretko čine i krivična dela i vode porastu stope kriminala u društvu. Huligani, kao i sama pojava nasilja na sportskim takmičenjima bili su predmet brojnih inostranih naučnih i praktičnih istraživanja. Nasilje navijačkih grupa grubo narušava svu dobrobit bavljenja sportom i organizovanja i praćena sportskih događaja kao oličenja fizičke i psihičke snage, truda i talenta. Samim time što se kroz huliganizam navijača ispoljava nasilje i netrpeljivost prema drugim (navijačkim) grupama i sportskim klubovima, ugrožavaju i materijalna dobra i zdravlje i životi ljudi, ovaj oblik patološkog delovanja možemo smatrati jednim od oblika društvenih devijacija novijeg doba.

Ključne reči: patologija, društvo, huliganizam, sport

Uvod

Društvene devijacije karakterišu se ponašanjem izrazito protivnim pisanim i nepisanim normama, tradiciji, moralnoj svesti društva. Takva ponašanja štete i pojedincu i okruženju i izazivaju društvenu reakciju. Pojedinci svesno ulaze u devijantna ponašanja vođeni različitim motivima, željama, frustracijama ili nezadovoljstvima. Ne mali broj devijantnih ponašanja, poput narkomanije ili kockanja, vodi i kriminalnom ponašanju. Sociopatološka ponašanja imaju dugu istoriju postojanja, kao i teorijskog i praktičnog izučavanja. Prevenciji, prepoznavanju i smanjivanju oavkvish štetnih pojava pomažu saznanja različitih naučnih disciplina - psihologije, sociologije, medicine, biologije.

Ovaj rad opisuje objašnjava fenomen nasilja navijačkih grupa, kao moguću društvenu devijaciju. Nasilje i huliganizam pojedinih navijačkih grupa urušava pozitivne strane i postignuća sporta, kao aktivnosti, koja razvija zdrav takmičarski duh, ima pozitivan uticaj na mentalno i fizičko zdravlje, razvoj motorike, osećaja discipline, timskog rada. Sportske manifestacije promovišu takmičenja i prikazivanja talenta, vežbanja, napornog rada. Kroz istoriju, u vreme održavanja velikih svetskih sportskih takmičenja sklapala su se primirja i "oružje je ćutalo". Na žalost, poslednjih decenija svedoci smo organizovanja navijačkih grupa, međusobno suprotstavljenih, čiji osnovni motiv nije navijanje za sportski klub i fer-plej igru, već vršenje nasilja na samim manifestacijama, kao i van sportskih objekata, oštećivanje imovine, pa i vršenje kriminalnih aktivnosti.

U ovom radu opisuju se karakteristike devijantnih ponašanja, teorijska objašnjenja izvora nasilja i agresije i daje pregled postojanja i delovanja huliganskih navijačkih grupa i posledice koje njihovo postojanje i ponašanje ima po društvo.

²⁶⁷ sanja.djurdjevic@asp.edu.rs

²⁶⁸ milica.boskovic@asp.edu.rs

Devijantnosti i agresija - pojam, karakteristike i uzroci

Svakako ne postoji opšteprihvaćena definicija socijalne patologije, odnosno društvenih devijacija - ali ono što jeste važno je to da one predstavljaju društvenu pojavu i to je razlikuje od nedruštvenih devijacija - prirodnih, bioloških, fizičkih.. Samim terminom društvene pojave, ukazuje se da je reč o problematici koja nije slučajna, periodična, bez nekog pravila, međuodnosa sa okolinom. Društvene devijacije su oblik društvenog delovanja, svesna i usmerena ljudska aktivnost, koja, međutim, proizvodi negativne posledice. Socijalne devijacije su specifičnost i svojstvenost i odvojene su od ljudskog ponašanja uslovljenog ili određenog postojanjem duševnih ili mentalnih bolesti. Kod ovog ponašanja postoji i svest i volja. Društvene devijacije, sa jedne strane imaju nepovoljno ponašanje pojedinaca, sa druge strane reakciju društva. Pojedinci takvog patološkog ponašanja, stvaraju sub-grupe, određene prirodom i vrstom devijantnog ponašanja, ali i njihovim individualnim i kolektivnim posledicama.

Kako društvene devijacije predstavljaju pojave odstupanja od opšteprihvaćenih normi, za njihovo razumevanje i definisanje, potrebno je kategorisati i objasniti norme i kriterijume, čime se patološke pojave razlikuju od ostalih socijalnih pojava i dešavanja. Najčešće korišćeni kriterijumi, u teorijama i praksi jesu: Kriterijumi društvenih normi, kriterijumi društvenih vrednosti i kriterijumi društvene reakcije. Društvene norme su društveno određena pravila kojima se uređuju međusobna prava i dužnosti ljudi u zajednici i društvenim odnosima. U tom smislu, devijantna su ona ponašanja koja nisu u skladu sa opšteprihvaćenim društvenim normama. Vrednosti su materijalna ili duhovna dobra, koja su posebno značajna jednom društvu i kojima ono teži. Kroz istoriju, veći značaj se pridavao duhovnim u odnosu na materijalne vrednosti, kao i obrnuto. Svako društvo ima svoj sistem ovih vrednosti, te su oni vrlo heterogeni na jednom globalnom nivou. Kriterijumi društvene reakcije izvojili su se kada se sve veći broj istraživača počeo zapravo baviti reakcijom društva na devijantne pojave. Tako se patološkim pojavama smatraju ona ponašanja koja izazivaju društvenu reakciju, kroz neodobranje ili osudu.

Usled neuspele socijalizacije ličnosti, može nastati otuđenost - psihička ili socijalna - koja može voditi devijantnom ponašanju. Psihološke posledice otuđenja jesu nedovoljna emocionalna zrelost, nepostojanje emocionalnih veza, a samim tim slede i društvene posledice - neprihvatanje normi, ponašanje suprotno njima. Društvo reaguje na takve pojave, a pojedinac onda okruženje smatra neprijateljskim i često reaguje agresijom.

Pojam i značaj sporta

Sport, poput mnogih drugih oblasti i pojmova, nema jedinstvenu definiciju. Pojedini autori, poput Rabinovitch (1976), ističu da se suština sport sastoji u dobrovoljnoj telesnoj aktivnosti ljudi, regulisanoj sopstvenim pravilima, koja se najčešće odvija u obliku takmičenja sa drugima, uz mogućnost da se pretvori u profesionalnu delatnost²⁶⁹. Prema Boerner (1973), sport je svaka ljudska delatnost koja se ispoljava u obliku kretanja i koja služi zadovoljenju nagona za igrom, očuvanju zdravlja ili povećanju telesnih sposobnosti²⁷⁰.

Evropska unija (EU) sport definiše kao "sve oblike fizičke aktivnosti koje kroz neorganizovano ili organizovano učešće imaju za cilj izražavanje ili poboljšanje fizičke spremnosti i mentalnog blagostanja, stvaranje društvenih odnosa ili postizanje rezultata na takmičenjima svih nivoa"²⁷¹.

Takmičenje predstavlja osnovnu kategoriju sportske aktivnosti, jedan je od najznačajnijih elemenata za sam sportski proces. Sportski događaj bez sportskog takmičenja ne bi bio potpuna niti svrsishodna društvena pojava. To je institucionalizovana pojava u kojoj se sportski uspeh, primat i prestiž definiše kroz međusobno sportsko odmeravanje (sportski susret) dve ili više takmičarskih

²⁶⁹ Šire videti: Rabinovitch, W., "Sport", Dalloz Encyclopedie Juridique, repertoire de Droit Civil, Tome VII, Париж, 1976.

²⁷⁰ Šire videti: Boerner, J., "Sportstaetten-Haftungsrecht", Берлин, 1973.

²⁷¹ Savet Evrope, „Evropska povelja o sportu“, 1992.

strana. Cilj takmičenja ostvaruje se kroz sportsko nadmetanje, određeno opštim sportskim pravilima ili pravilima za konkretnu disciplinu“.²⁷²

Nasilje na sportskim takmičenjima - pojam huliganizma

Nasilje i huliganizam u sportu, odnosno na sportskim priredbama pojava je koja nije imanentna samo našem podneblju, već je problem sa kojim su se decenijama u nazad suočavale i zemlje širom sveta. "Nasilje na sportskim priredbama, posebno na fudbalskim utakmicama, predstavlja i dalje za sve evropske zemlje uznemirujući problem, koji poprima različite oblike, sa uočljivom tendencijom izmaštanja sa unutrašnjosti stadiona na okolne prostore, uključujući i širu urbanu sredinu"²⁷³.

Neke od najznačajnijih teorija koje se bave uzrocima agresije, pa i devijantnog i kriminalnog ponašanja, jesu: Teorije socijalne strukture, psihološke teorije i Teorija sukoba kultura.

Teorije socijalne strukture podrazumevaju različite sociološke pristupe i objašnjenja devijantnih ponašanja, a osnovu ovakvog neželjenog ponašanja nalaze u različitim izobličenjima društvenih struktura i okolnosti. Među njima, najznačajnije su: a) Teorija socijalne dezorganizacije, koja je zasnovana na radu autora Henry MacCay i Klifford P. Shaw, koji su predstavnici Čikaške škole. Teorija se zasniva na urušavanju neposrednog društvenog okruženja usled opšteg i ličnog siromašnja. Ovakve zajednice takođe se odlikuju i visokim stepenom heterogenosti, koja usled ekonomskog slabljenja postaje faktor destabilizacije jer ju je teško održati u jedinjenom i složnom; b) Teorija socijalnih klasa, promovisana je od strane američkog sociologa Robert Merton. Ovaj autor uzrok devijantnosti pronalazi u vekovnom postojanju tzv. "američkog sna" – predimenzioniranim željama i zamislama pojedinaca o mogućnostima i prosperitetu koje SAD nude. Kada ljudi shvate da su njihove percepcije prema državi i društvu objektivno teško ostvarive, javlja se razočarenje i devijantnost, a u cilju da se "san" ostvari na nedozvoljen način.

Psihološke teorije uzrok devijantnog ponašanja vide isključivo u pojedincu, njegovoj psihičkoj, intelektualnoj ili fizičkoj karakteristici. Pojedini autori ističu da izgradnja ličnosti proizilazi iz četiri ključna procesa: usmeravanje pažnje, zadržavanje pažnje, reprodukcija i motivacija ili prisiljavanje. Modeli na koje će pojedinac primeniti ove procese jesu, pre svega porodica, a zatim i određene sub-kulturne grupe i medijski promovisani modeli. S obzirom na ove činjenice, negacija agresije i devijantnosti presudna je u periodu detinjstva, kada modeli i primeri na kojima se usvaja znanje i ponašanje imaju determinišuću ulogu u kasnijem ponašanju ličnosti.

Teorija sukoba kultura ističe da zakonski uspostavljene norme oslikavaju i kulturne vrednosti jednog društva i kao takve nalažu određeni način ponašanja. U homogenim zajednicama propisane norme izraz su konsenzusa društva. Sa druge strane, heterogene zajednice mogu stvoriti ozbiljna neslaganja različitih sub-grupa o pitanjima ispravnog i pogrešnog, dozvoljenog i nedozvoljenog, pravičnog i nepravičnog. "Nasilje na sportskim manifestacijama nastao je kao tipičan engleski proizvod, vezan za fudbal od samih početaka. Današnje karakteristike dobio je tokom 1960ih kao deo pokreta mladih buntovnika"[Đurđević, N., "Javne vlasti i sport", Pravni fakultet Univerziteta u Kragujevcu, Kragujevac, 2007. str.211]. U relativno kratkom vremenskom periodu, taj buntovnički pokret svojim idejama i aktivnostima vodi i porastu stope kriminala u društvu, širenju diskriminacijskih ideja (socijaln-ekonomskih, etničkih, političkih). Ovakve grupe postaju kohezivne, organizovane i svoje (nasilne) aktivnosti ispoljavaju u sportskim objektima, ali i van njih.

Antropološki pristup u objašnjenju nasilja od izuzetne je važnosti, jer nam pruža saznanja i objašnjenja o, pre svega agresivnom ponašanju odraslih ljudi. Agresija se povezuje s nizom fenomena, društvenih, bioloških, psiholoških itd. Razmatranja ove pojave, koja je sve češća u našoj neveseloj i sivoj svakodnevnici, kreću se od toga da je agresivnost urođena nagona potreba, pa do mišljenja da je ona samo odgovor na nepovoljne spoljašnje okolnosti i da nije nagona potreba.

²⁷² Nešić, M. (2007). Menadžment sportskih događaja. Fakultet za sport i turizam, Novi Sad, str.7.

²⁷³ Đurđević, N. (2010). Krivična odgovornost za nasilje i nedolično ponašanje na sportskim priredbama u Republici Srbiji. Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu 47, 2/2010.

Agresijom se danas opisuju takmičarski duh fudbalera, tuče navijača i slična ponašanja.. Pod agresijom se najčešće podrazumeva nagon za okrutnošću, želja da se drugom nanese bol ili da se uništi objekat koji se oseća kao neprijateljski.

"Nasilje i agresija su obrasci ponašanja koji se spontano prihvataju, što navijači čine."²⁷⁴

Problem nasilja koji je dugo vremena bio prisutan na sportskim takmičenjima, može se reći da je kulminirao 1985. godine, u događaju na stadionu Heysel (Velika Britanija), kada je pod naletima navijača fudbalskog kluba Liverpool poginulo 39 navijača tima Juventusa. "Baš u ovom periodu, polako ali sigurno nasilje povezano sa sportom postaje globalni fenomen i širi se evropom i svetom"²⁷⁵.

Uz pojavu nasilja često se, u odnosu na subjekte (učesnike), vezuje pojam "huliganizma". Međutim, brojne teorije i stručna razmatranja prave razliku između pojmova "nasilnika" i "huligana". Jednostavnim sagledavanjem različitih definicija i objašnjenja, može se izdvojiti jedna, prvenstvena razlika: "huligani" predstavljaju pojedince ili grupe koje svesno i sa umišljajem planiraju, izazivaju i vrše nasilje i nered, dok "nasilnici" to mogu činiti sporadično i neplanski, izazivni nekim uticajem iz okruženja ili iznenadnim unutrašnjim porivom. Ova distinkcija se svakako odnosi samo na segment nasilja u sportu.

Inostrana istraživanja i iskustva

Huligani, kao i sama pojava nasilja na sportskim takmičenjima" bili su predmet brojnih inostranih naučnih i praktičnih istraživanja. Istraživanja. Najveći broj stručnih radova odnosi se na huliganizam u fudbalu, kao vrsti sporta na čijim se takmičenjima ova pojava najintenzivnije i najčešće ispoljava (a što je slučaj i u našoj zemlji).

Autori Dunning, Murphy & Williams (1986) prave razliku između nasilnika, koji sporadično učestvuju u malim izgređima i huligana, čije je ispoljavanje nasilja i agresija mnogo ozbiljnije, a organizuje se i sprovodi sa ciljem prekidanja utakmice ili, što je mnogo ozbiljnije, izazivanja nereda među opozitnim navijačkim grupama, a što je sve praćeno destrukcijom²⁷⁶. Huliganizam se može ispoljiti kroz različite manifestacione oblike i na različitim mestima (ne samo unutar sportskog objekta), a može podrazumevati kako tuču dva pripadnika suprotstavljenih navijačkih grupa, tako i masovne tuče, a u najozbiljnijim incidentima, huligani koriste i vatreno i/ili hladno oružje²⁷⁷.

Autori Roversi & Balestri (2000), sa jedne strane opisuju grupe navijača koje opisuju kao "navijače sa poremećajem u ponašanju", a koje se odlikuje aktima divljaštva ("divlje ponašanje") koje nije programirano i usmereno ka suprotstavljenoj navijačkoj grupi, već ka akterima sopstvenog tima i/ili utakmice (igrači, treneri, menadžeri, sudije). Sa druge strane, ovi autori objašnjavaju "huliganizam" kao akte vandalizma i systemske agresije, a koje vrše pojedinačne grupe navijača. Prva forma "devijantnog navijanja" oduvek je bila integralni deo atmosfere na stadionima [šire videti: Dunning et al., "Spectator Violence at Football Matches: Towards a Sociological Explanation" In: Elias, N. & Dunning, E. (Eds), *Quest for Excitement*, Oxford: Basil Blackwell, 1986.], dok se drugi oblik intenzivnije počinje ispoljavati tokom 1960ih godina prošlog veka. Belgijski autor De Vreese huliganizam objašnjava kao kompleksni fenomen koji je rezultat "lokalnih situacija, koje mogu biti raznovrsne i varirati: infrastruktura stadiona, zamaskiranost tvrdokornih elemenata, bezbednosni menadžment, poremećaji u ponašanju pojedinih aktera"²⁷⁸. U svojim radovima i istraživanjima, autor Croall (1976), nastojeći da što preciznije definiše huligane, kao rezultat je isticao da su to mlade osobe koje podržavaju neki sportski klub, starosti između 13 i 17 godina, koje su (u najvećem broju slučajeva) napustile školovanje i nezaposleni su²⁷⁹. Hopcraft (1971) u svojim radovima pravi razliku između "iskrenih" navijača koji pasionirano podržavaju svoj sportski klub i grupa bandi kojima je jedini cilj izazivanje problema.

²⁷⁴ Nešić, M. (2007). Menadžment sportskih događaja. Fakultet za sport i turizam, Novi Sad, str.26.

²⁷⁵ Đurđević, N. (2010). Krivična odgovornost za nasilje i nedolično ponašanje na sportskim priredbama u Republici Srbiji. Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu 47, 2/2010, str.212.

²⁷⁶ Šire videti: Dunning, E., Murphy, P., & Williams, J. "Spectator Violence at Football Matches: Towards a Sociological Explanation", *The British Journal of Sociology*, Vol.37, No. 2, 1986

²⁷⁷ isto

²⁷⁸ De Vreese, S., "Hooliganism under the statistical magnifying glass: A Belgian case study", *European Journal on criminal policy and research*, 8, 2000. crp. 205

²⁷⁹ Šire videti: Croall, J., "Don't shoot the goalkeeper", Oxford University Press, London, 1976.

Zaključak

Pregled teorijskih i empirijskih istraživanja fenomena nasilja navijačkih grupa ukazuje na značajno prisustvo ove negativne društvene pojave kroz istoriju, kao i na kompleksne posledice koje njihovo nasilno delovanje ostavlja na pojedince i društveno okruženje. U društvima turbulentnih socio-ekonomskih stanja, tehnološkog napretka i otuđenja ljudi, pojedinci, nezadovoljni statusom u društvu i sopstvenim ostvarenjima, ostvaruju svoj vid socijalizacije uključivanjem u navijačke grupe, koje im omogućavaju da pod plaštom sportskog navijanja i pripadanja neformalnoj organizaciji, ispoljavaju svoje nezadovoljstvo i agresiju. Posledice nasilja huligana jesu veliki broj povređenih ljudi, uništena materijalna dobra, urušavanje bezbednosti sportskih događaja, zbog čega pojedina sportska takmičanja postaju sve manje privlačna za prave ljubitelje sporta. Pojedini članovi, pre svega organizatori i vođe ovakvih navijačkih grupa takođe vrše i različite druge kriminalne radnje, čime ustoličuju svoje pozicije u ovim sub-grupama. Događaji iz nedavne istorije, pre svega na našim područjima, pokazuju da huliganizam navijačkih grupa predstavlja značajan društveni i bezbednosni izazov i za zajednicu i za državu.

Literatura

- Boerner, J. (1973). Sportstaetten-Haftungsrecht. Berlin
- De Vreese, S. (2000). Hooliganism under the statistical magnifying glass: A Belgian case study. European Journal on criminal policy and research, 8
- Dunning, E., Murphy, P., & Williams, J. (1986). Spectator Violence at Football Matches: Towards a Sociological Explanation. The British Journal of Sociology, Vol.37, No. 2
- Đurđević, N. (2010). Krivična odgovornost za nasilje i nedolično ponašanje na sportskim priredbama u Republici Srbiji. Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu 47, 2/2010
- Croall, J. (1976). Don't shoot the goalkeeper. Oxford University Press, London
- Nešić, M. (2007). Menadžment sportskih događaja. Fakultet za sport i turizam, Novi Sad
- Rabinovitch, W. (1976). Sport. Dalloz Encyclopedie Juridique, repertoire de Droit Civil, Tome VII. Paris.
- Savet Evrope, "Evropska povelja o sportu", 1992.

VIOLENCE OF SPORT FUN GROUPS - MODERN FORM OF SOCIAL DEVIATION

Sanja Đurđević, docent, Visoka škola socijalnog rada
Milica Bošković, vanredni profesor, Visoka škola socijalnog rada

Abstract: *The sport is the most popular form of body culture and exists as long as human beings. Sport has significance for person as well as for society. It has very good impact on physical and mental health. But for a long time we are witnessing different form of violence at sports events. In a relatively short period of time, the rebellious movement is recognized primarily among fans of football clubs in England, turning into organized groups of hooligans who, with their ideas and activities, grow the level of action in games. A lot of theoretical and empirical researches had hooligans and violence at sports events for their subject. Violence at sports events disturb main civilization, societal and law values and that is why we can analyze them as form of social deviation.*

Key words: *pathology, society, hooliganism, sport*

MARGINALIZOVAN DRUŠTVENI POLOŽAJ STARIJIH ŽENA U SRBIJI

Mr Svetlana Janković

Konsultatkinja u Koordinacionom telu za rodnu ravnopravnost²⁸⁰

Apstrakt: Prema Globalnom indeksu starenja za 2014.godinu, Srbija je među 96 zemalja, u kojima živi 90% svetske populacije starije od 60 godina i na 78 mestu po kvalitetu života starijih. Prema istraživanju Crvenog krsta Srbije, iz 2015.godine, 19,8% starijih osoba doživelo je neki oblik zlostavljanja i nasilja u trećem životnom dobu, a u poslednjih godinu dana iskustvo zlostavljanja imalo je 11% (136 hiljada starijih ljudi). Brojna istraživanja ukazuju na podatak da su starija lica, pored osoba sa invaliditetom, jedna od najdiskriminisanih grupa u Srbiji. Siromaštvo i zanemarivanje starijih lica unutar porodice su najozbiljniji problemi sa kojima se susreću pripadnici trećeg doba u Republici Srbiji, izveštava Zaštitnik građana. Najčešći izvor diskriminacije starijih osoba leži u uverenju da su stariji opterećenje za društvo, da su bespotrebni, i da ni na koji način ne doprinose zajednici. Kao posledica diskriminacije javlja se permanentna marginalizacija što je dodatna okolnost koja umanjuje ili onemogućuje korišćenje ljudskih prava. U tekstu se podvlači da je kategorija starijih žena posebno izložena diskriminaciji po osnovu životne dobi, pri čemu je ukrštenost sa drugim osnovama diskriminacije češća u ovoj kategoriji nego kod mlađih uzrasta. Gotovo duplo više starijih žena (13%) nego muškaraca (7%) su siromašni. Osim marginalizacije, diskriminacija otvara vrata nasilju, jednom od elemenata koji suštinski doprinosi povećanju nebezbednosti. Zabrinjava podatak da su stara lica često smeštena u domove bez svog pristanka, od kojih mnogi od njih ne ispunjavaju, između ostalog ni propisane uslove za rad. Ta situacija ukrštenosti pola i starosti, predstavlja izvesno situaciji još intenziviranijeg prisustva rizika po ličnu bezbednost, npr. jedna trećina žena ubijenih u Srbiji poslednjih godina su žene starije od šezdeset godina. U radu je prezentiran i položaj starijih žena na izdržavanju zatvorske kazne, kao i femicid starijih žena.

Ključne reč: starije žene, diskriminacija po osnovu starosti, siromaštvo starijih žena, marginalizacija, smanjena lična bezbednost, nasilje, femicid

UVOD

Nesavršena solidarnost je možda najbolja solidarnost, zato što savršena solidarnost može da završi kao tiranija. Moramo da naučimo na solidarnost koja nije sporadična, jer je onda beskorisna, ali ni sasvim hijerarhijska, jer je tiranska... (Roj, 2019)

U ukupnoj populaciji starih u Srbiji, 42,1 posto su muškarci, a 57,9 posto čine žene. Činjenica je da je položaj svake marginalizovane grupe žena, pa i starijih žena, redovno teži u poređenju sa položajem muških pripadnika iste grupe (Povernik za zaštitu ravnopravnosti, 2015, str. 24, 25, 103 i 302). Razlozi su prisustvo opšte društvene diskriminacije žena, unutar-grupne diskriminacije, kao i faktora koji uslovljavaju pojavu ženske višestruke diskriminacije (siromaštvo, invaliditet, izloženost nasilju...). Brojni su oblici diskriminacije žena koji su zasnovani na stereotipima i predrasudama – neplaćen ženski rad u porodičnoj sferi, podrazumevana uloga žene, kao negovateljice dece i starijih u porodici, žene imaju mnogo manje imovine u vlasništvu i mnogo manje prostora za odlučivanje, u

²⁸⁰ svetlana.jankovic@mgsi.gov.rs

svakodnevnoj komunikaciji se često iskazuje loš odnos prema ženi upotrebom seksističkog žargona. Konstatuje se i porast učešća žena među siromašnim stanovništvom. Svi ovi problemi dodatno su usložnjeni, kada se ima u vidu položaj starijih žena. Njima se inače retko poklanja posebna pažnja i analiza njihovog položaja ide indirektno, od opšteg položaja žena i opšteg položaja starijih osoba, da bi se ukrštanjem te dve identitetske pripadnosti, došlo do specifičnosti diskriminacije starijih žena.

Iako, na prvi pogled možda i nema značajnije razlike među polovima starijih osoba, sigurno je da stariji muškarci imaju više autonomije i kontrole nad svojim životom i nad porodičnim pitanjima od starijih žena. Oni su ređe izloženi porodičnom nasilju od žena slične dobi, bolje su materijalne situacije, češće imaju penziju višeg iznosa i češće su vlasnici vredne nepokretne imovine (Poverenik za zaštitu ravnopravnosti, 2019, str. 105-107). Postoji takođe značajan rodni jaz u stopama aktivnosti i zaposlenosti starijih žena. Mnoge starije žene, naročito one koje žive na selu, diskriminisane su isključivanjem iz donošenja odluka, čak i u svojim porodicama, retko su vlasnice imovine, najčešće su bez penzije i drugih primanja (Amity, 2018).

Starije žene kao najveći problem ističu loš socioekonomski položaj (54%), a kao značajan problem navode i dostupnost i kvalitet zdravstvenih usluga. Mada tek 7% žena navodi da im zdravstvene usluge nisu bile dostupne, iako su im bile potrebne, a pre svega zbog dugih lista čekanja ili zbog toga što nisu imale novca da plate zdravstvene usluge, čak 86% žena smatra da se prema njima zbog godina starosti zdravstveni radnici ophode sa manje poštovanja u odnosu na druge pacijente. Što se tiče usluga u zajednici, starije žene nisu u dovoljnoj meri informisane o mogućnostima korišćenja usluga socijalne zaštite. Rezultati istraživanja ukazuju na znatnu disproporciju između potreba žena za podrškom i korišćenja usluga socijalne zaštite. Tek 9% žena koje navode da imaju znatnih poteškoća u obavljanju svakodnevni aktivnosti, koriste usluge socijalne zaštite ili dodatak za pomoć i negu drugog lica. Osim toga, starije žene se susreću sa izazovima i prilikom korišćenja javnih servisa, javnog prevoza, kao i prilikom učestvovanja u aktivnostima u zajednici, a kao problem se navodi i suočavanje sa nasiljem (Poverenik za zaštitu ravnopravnosti, 2018, str.105).

DISKRIMINACIJA

Srbija spada u red zemalja gde se ubrzano stari, a prema podacima popisa iz 2011. godine 17,4 posto populacije u Srbiji je starije od 65 godina. U Srbiji živi 1,2 miliona građana starijih lica od 65 godina, a četvrtina kaže da je trpela neki oblik diskriminacije. Procenjuje se da 320.000 starih nema penziju (Poznatov, 2013). Unutar populacije starijih, posebno je izraženo povećanje starijih od 80 („stariji stariji“), koji su u 2013. godini, činili 14 %, a očekuje se da taj broj 2050. godine dostigne 19 procenata.

Gotovo polovini građana Srbije, koji imaju 75 i više godina, uskraćeno je zadovoljavanje materijalnih potreba, što je znatno veći procenat nego u EU. Dok se u EU stopa materijalne uskraćenosti stanovništvu, a posebno ženama, smanjuje sa starošću, u Srbiji se povećava. Značajan broj starijih, posebno žena, nije zadovoljio svoje zdravstvene potrebe, što znači da nije posetio lekara kada je bilo potrebno, ili dobio odgovarajuću dijagnostiku ili terapiju (Beogradski centar za ljudska prava, 2019).

Starost sa sobom nosi i svu negativnu realnost života. Opadanje fizičke snage, sve češći zdravstveni problemi i rastuća zavisnost od drugih, identifikovani su kao činioci koji postavljaju populaciju starih zapravo u povišeni rizik od viktimizacije. Uočava se i izostanak solidarnosti između generacija. Stariji doživljavaju uvrede, verbalne napade, pretnje, ponižavanje, zastrašivanje ili uznemiravanje, tretiranje kao deteta, ograničavanje u kontaktima ili aktivnostima, ali i odnos ćutanja i ignorisanja u kome ukućani izbegavaju svaku komunikaciju. Zamera im se da su tvrdoglavi, teški za saradnju, mrzovoljni, „konzervativnih pogleda na moral“, nesposobni za rad (Jovanović, 2010).

Može se konstatovati i diskriminisan položaj žena na izdržavanju zatvorske kazne, koje pripadaju po uzrastu starijoj populaciji, za razliku od muškaraca (prosečno preko 50 godina). Kriminal koji žene čine, po pravilu je manje agresivnog tipa i sa mnogo manje povratnica (Čarnić, 2018). Praksa pokazuje da su žene tokom izdržavanja kazne manje agresivne od muškaraca i daleko manje organizuju „zatvorsko podzemlje“, nesklone su nasilju, pokušaju bekstva ili pružanju otpora osoblju. Sistem izdržavanja krivičnih sankcija ipak, ne prepoznaje specifičnosti ženske zatvorske populacije. Takođe, nema ni adekvatnog organizovanja zatvorskog života, sa svim komponentama koje postoje za muškarce, na izdržavanju zatvorske kazne (odsustvo klasifikacije u tri zakonom predviđene kategorije,

neredovnost programa edukacije, kulturnih i radnih aktivnosti), što se opravdava njihovim malim brojem. Time nije odgovoreno na njihove potrebe na način predviđen Bangkočkim pravilnikom Ujedinjenih nacija (United Nations Office on Drugs and Crime, 2015) i one su dodatno kažnjene, osim za krivično delo za koje su osuđene, diskriminacijom u odnosu na mušku zatvorsku populaciju.

Umesto da se starost posmatra kao prirodni tok života, starost se od strane mlađih sve više posmatra kao problem, a ne kao pravo, što obično vodi u narušavanje elementarnih ljudskih prava, među kojima sigurno treba pomenuti i pravo na starost. Demografsko starenje svuda u svetu povećava rizik od diskriminacije na osnovu godina, pa se srazmerno povećava i rizik od nasilja nad starijima, kao i rizik od ugrožavanja ljudskih prava starijih (Janković, Todorović i Vračević, 2015, str. 12).

ZLOSTAVLJANJE I NASILJE

Nasilje nad starima je najskivenija forma nasilja u porodici i institucijama u mnogim društvima. Zlostavljanje starijih je posebna vrsta nasilja, spomenuto po prvi put u Velikoj Britaniji sedamdesetih godina prošlog veka, kada je i skovan termin „*granny battering*“ - zlostavljanje bakica (Janković, Todorović i Vračević, 2015, str. 31). U poslednje vreme sve su češći slučajevi nasilja nad starima, a žrtve obično ne prijavljuju počinioc, jer je reč o članovima porodice. Ovakvi slučajevi eksplicitno upozoravaju da je od netolerancije do nasilja samo jedan korak (Jovanović, 2010). Starije osobe koje postanu žrtve nasilja neretko su opterećene stidom, osećanjem da su same krive za nasilje, strahom zbog nasilnika, kao i nepoverenjem u odgovarajuće instance sistema.²⁸¹ Nadalje, među emocionalnim preprekama prijavljivanja nasilja nalazi se koncept naučene bespomoćnosti, osećanje nemoći i želje da se zaštiti porodica, uključujući i nasilnika.

Starije osobe (među njima još nevidljivije starije žene), iako čine značajan deo stanovništva u Republici Srbiji, nisu dovoljno prepoznate u društvu kao naročito ranjiva kategorija stanovništva. Po svim istraživanjima, stariji spadaju među najčešće diskriminisane grupe u Srbiji, čemu doprinose stereotipi i predrasude o ovoj grupi. Ova grupa stanovništva i dalje otežano ostvaruje svoja prava iz oblasti zdravstvene i socijalne zaštite, penzijskog osiguranja, prava na informisanost i finansijsku samostalnost, ali i prava na zaštitu od zlostavljanja i nasilja. Najčešći problemi sa kojima se susreću stara lica jesu siromaštvo i zanemarivanje unutar porodice, uključujući raspolaganje imovinom bez njihovog pristanka, nezadovoljstvo ostvarivanjem prava na materijalnu podršku, kada se nađu u stanju teške materijalne i životne situacije usled nedostatka primanja ili nedovoljne visine primanja, a kada su lošeg zdravstvenog stanja, otežano je ostvarivanje prava na pomoć i negu drugog lica. Veliki broj korisnika domova za stare smešten je u domove bez svog pristanka, uz pristanak/pritisak njihove dece ili najbližih srodnika. Nisu retki slučajevi smeštaja u dom kada baka više ne može da radi kućne poslove i brine o drugima, ili jednostavno kada je prostorija koju koristi potrebna drugim članovima porodice. Problem je što i dalje postoje nelegalni domovi za stare, čijim se nestručnim i nekontrolisanim radom masovno krše zagarantovana prava starijih osoba smeštenih u ovakvim ustanovama (Zaštitnik građana, 2019, str. 47). Glavni razlog zbog koga su se ispitanici opredelili da dođu u ustanovu ili pristali da budu smešteni u nju, su njihova bolest i nepokretnost, uz iscrpljenje svih drugih mogućnosti za obezbeđivanje adekvatne nege u kućnim uslovima. Stariji koji imaju potrebu za podrškom u svakodnevnom funkcionisanju od strane drugih, kolektivni domski smeštaj vide kao krajnje rešenje, dok ipak prednost daju servisima podrške u lokalnoj zajednici (Satarić, 2013, str. 48).

Zlostavljanju svih oblika, više su izloženi stariji, koji imaju niži nivo socijalnih aktivnosti, koji su funkcionalno zavisni, hronično bolesni, starije osobe sa invaliditetom, dijagnostikovanom demencijom. Zlostavljanje starijih može biti u formi namernog ili nehatnog zanemarivanja, od strane pružaoca nege (osobe zadužene za brigu). Navodi se u istom izvoru, da su starije žene pod većim rizikom od zlostavljanja. Zlostavljanje može da ima i formu zanemarivanja kroz propuštanje obezbeđenja elementarnih potreba, hrane, vode, odeće ili odgovarajućeg smeštaja, nepružanju pomoći u održavanju lične higijene (posebno u slučajevima upotrebe pelena za odrasle zbog inkontinencije) ili obezbeđivanju zdravstvene zaštite. Drastične forme idu čak do ostavljanja u bolnici bez identifikacionih dokumenata, u nadi da će država preuzeti dalju brigu.

²⁸¹ Preuzeto iz saopštenja poverenika za zaštitu ravnopravnosti povodom Međunarodnog dana borbe protiv nasilja nad starijim osobama, 13. juna 2014. godine.

Rezultati istraživanja o nasilju nad starijima (Petrušić, Todorović i Vračarević, 2012), pokazuju da je među procesuiranim delima nasilja u porodici, oko 10% izvršeno nad starijim članovima porodice. Ovaj podatak samo potvrđuje da se nasilje prema starijim osobama manje prijavljuje i teže otkriva u odnosu na nasilje prema članovima porodice mlađeg starosnog uzrasta i nikako nije pokazatelj manje rasprostranjenosti. Nasilje prema starijim osobama najčešće se vrši u porodičnom domu žrtve i izvršioca (90%). Nasilje prema starijim osobama ređe se vrši na javnom mestu u odnosu na nasilje prema drugim članovima porodice, što je jedna od specifičnosti nasilja nad starijim osobama, koja doprinosi njegovom težem otkrivanju.

Preko 75% starijih osoba koje su bile izložene nasilju u porodici su žene, što potvrđuje rodnu dimenziju nasilja u porodici, koje se od svih drugih oblika nasilja razlikuje upravo po tome što u neproporcionalno većem obimu pogađa žene. Prosečna starost starijih osoba koje su pretrpele nasilje u porodici jeste preko 70 godina, a među izvršiocima dela nasilja prema starijim članovima porodice najviše je muškaraca (preko 90%). Podaci o odnosu između žrtava i izvršilaca pokazuju da nasilje prema starijim osobama u porodičnom kontekstu najčešće vrše njihova deca i unuci, za razliku od nasilja prema drugim članovima porodice, gde se kao dominantan oblik pojavljuje partnersko nasilje – nasilje prema bračnom, vanbračnom ili bivšem supružniku. Nasilje nad starijim ženama koje vrše njihovi supružnici ne retko su samo „nastavak“ celoživotnog, kontinuiranog nasilja kojem su bile izložene od mlađih godina.

Kao i u svakoj drugoj vrsti nasilja, rešenje nije „ćutanje“ i „bežanja od problema“, uz opravdanje da je to privatna porodična stvar. Efikasan odgovor društva na problem zlostavljanja starijih je praktično nemoguć ukoliko ne postoji formalno definisana koordinacija institucija sistema, ali i šire lokalne zajednice, kada do zlostavljanja već dođe (Janković, Todorović i Vračević, 2015, str. 39 i 40).

UBISTVA STARIJIH ŽENA²⁸²

Gotovo svake godine ubistva starijih žena spadaju u najbrutalnija, po načinu izvršenja, jeziva do besmisla po okolnostima i motivima, najgora, cenjeno po svim kriterijumima humanosti. Ubistva starijih žena bilo je čak 21.4% od svih femicida u 2014 godini. Ubice i silovatelji tih starica su njima često nepoznati ili slabo poznati mlađi muškarci. Žrtve su ubijene i silovane zato što su stare i nemoćne žene, same i bespomoćne, zato što mogu jednostavno i lako da budu mučene i ubijene, a paradigma su svega onoga što kao neravnoteža moći predstavlja osnov za rodno zasnovano nasilje. Nad njima se vršila muška moć samo radi demonstriranja sopstvene nadmoći, iako ponekad dobija prizvuk ubistva iz koristoljublja, čak i onda kada je ma kakva korist nepostojeća. Koren im je u hegemonističkom maskulinitetu, dakle imaju isti uzrok kao i partnerski femicid.²⁸³ Ali, mora se konstatovati da ubijene bake, za razliku od ubijenih partnerki, gotovo da nisu imale ni teoretske šanse, poput Anđe Anzuicki, da se suprotstave nasilnicima, da im uzvrate, da beže, dozivaju pomoć, prijavljuju pretnje i pokušaje, pokreću postupke, traže i dobiju policijsku zaštitu ili zaštitu drugih institucija.

Novi Bečej: Paradigmatični primer ubistva starijih žena koji alarmirantno zahteva da se toj kategoriji femicida pokloni puna pažnja, je brutalno ubistvo Anđe Anzuicki (88). Anđa Anzuicki (88) iz Novog Bečaja mučena je, silovana i brutalno ubijena u svojoj kući. Razbojnici su izvršili premetačinu, a potom su se seksualno izživljavali nad starijom dok nije preminula u najtežim mukama (Kurir, 2014c). Stanovala je u oronuloj kući, koja je u veoma lošem stanju. Pretpostavlja se da su bila najmanje dva napadača. Oni su je opljačkali, a potom su je silovali i seksualno se izživljavali nad Andom, koja je jedva imala 40 kilograma. Bila je izložena strašnoj torturi. Silovana je i zverski mučena. Prizor njenog unakaženog tela na koji su policajci naišli bio je jeziv, tako da su čak i oni bili užasnuti, iako su navikli na razne prizore. Pre nego što je izdahnula, nesrećnoj ženi zlotvori su gurali štap u anus, pokidali jetru i niz unutrašnjih organa (Alo, 2014a).

²⁸² Mršević, 2016

²⁸³ Hegemonistički maskulinitet je model praktikovanja muške dominacije nad ženama. Termin „hegemonističko“ se odnosi na kontekstualno tolerisane načine na koji muškarci praktikuju muškost, a koje uključuje i nasilje radi potčinjavanja žena.

Leskovac: Ivan C. (33), koji je u Leskovcu makazama iskasapio Milicu Petrović (89), priznao da je staricu zaklao, jer je odbila da mu preda novac (Kurir, 2013). Nesrećna žena mu je kuvala kafu kad ju je ubio. Ivan se, godinama izživljavao nad Milicom. Često joj je dolazio u kuću i vikao na nju. Tražio joj je pare non-stop. Svi su znali za to.

Sokobanja: Posle torture i pljačke ubijena je poštanska službenica Mila Milivojević. Osumnjičen kao ubica je mladi rođak, koji je delo učinio iz koristoljublja (Večernje novosti, 2014). Novac dobijen od roditelja za patike potrošio je u kockarnici, pa je odlučio da ga otme od ubijene Mile kojoj je mučenjem iznudio 1500 evra i zatim je ubio.

Beočin: Ubijena je žena Tatjana Velimirović, a njena majka Milena Velimirović teško povređena (Naše novine, 2014). Trojica nasilnika su cele noći zlostavljali dve starice verujući da imaju novac u kući. Uspeli su da nađu samo 3 hiljade dinara i sa ušiju mrtve žene otkinu dve minduše.

Bor: Starica Rumena Grujić opljačkana i pretučena do smrti (Blic, 2014b). Živela je sama, bila je učiteljica do penzije i važila je za prijatnu ženu. Ne postoje nikakvi znaci da je mogla da poseduje ma kakvu imovinu ili novac osim penzije, ali je verovatno zbog svoje usamljenosti izgledala kao lak plen.

Radoševac kod Golupca: Ubijena učiteljica Nadežda Đorđević (Danas, 2014). Starica je ubijena jer je bilo poznato da prima deviznu penziju.

Golubinci, Stara Pazova: Ubijena starica Zora Stanković, živela je odvojeno od ćerke i zeta, nije imala ništa vredno u kući, bila je zadavljena, a ubica je odneo krunjač za kukuruz (Informer, 2014c), star više od 30 godina koji ne vredi ni 100 evra. Praktično ničemu ne služi, može jedino da se proda u staro gvožđe (Kurir, 2014a).

Čačak: Milu Simić podstanar je zaklao nožem (Kurir, 2014b). Posle ubistva otišao je mirno u kafanu da pije. Ubica je od ubijene uzeo zlatan prsten i lanac koje je u kafani, ali i drugim prolaznicima nudio na prodaju. Ubica je na identičan način ranije ubio svoju suprugu i odležao 13 godina robije.

Rača: Sa dva uboda noža ubijena je nepokretna starica Ljubinka Popadić. Imala je 800 evra uštedevine za sopstvenu sahranu, a toga dana je primila i 26 hiljada pomoći za tuđu negu, što je ubici bio razlog da je ubije (Informer, 2014a).

Starčevo u opštini Petrovac na Mlavi: Policija je dan posle nalaženja žrtve, uhapsila rumunskog državljanina V.U. (49) zbog sumnje da je silovao i ubio Slavku Stević (83). Supruga uhapšenog radila je kao kućna pomoćnica kod ubijene starice, što je policiju dovelo na trag ubice (Alo, 2015).

Niš: Igor Useinović (32) je do smrti tukao staricu Ružicu Talević (83). Starica je glavom platila nesmotrenost, kada je dva sata ujutro, posle zvonjave, otključala vrata stana. Tada je u njen dom upao razbojnik, višestruki povratnik Igor Useinović (32) iz okoline Žitorađe i staricu tukao do smrti (Večernje novosti, 2015a).

Rabrovac kod Mladenovca: Unuk Miljan Ranković (23), izboo je nožem svoju baku Miroslavu Ranković (69), pa zapalio stan da prikrije zločin. Prethodnog dana su rođaci do 18 sati sekli drva. Ništa nije nagoveštavalo šta će da uradi. Baka ga je obožavala i poslednji zalogaj njemu davala (Večernje novosti, 2015b).

Sumrakovac kod Boljevca: Двадесетчетворогодишњи Алан М. осумњичен је да је секиром измасакирао своје бабу Љубицу и деду Милана Марковића у породичној кући, зато што му нису дали 10.000 динара (Dnevnik, 2016a).

Bajina Bašta: dvadesetšestogodišnji Branko N. tereti se da je sa sedam uboda nožem izbo Milku Sabo, svoju baku po majci, koja ga je othranila. Pretpostavlja se da je unuk bio pijan i da je od babe tražio novac (Dnevnik, 2016b).

Svrljig: uhapšeni Milovan M. (36) iz okoline Svrljiga, ubio komšinicu Lj. N. (66). Ženu uvukao u njenu kuću, onesvestio cepanicom, obljudio, pa usmrtio sa više udaraca nožem. Osuđen je na 15 godina zatvora, ali je izašao na slobodu nakon 12 i onda je ponovo ubio ovog puta M.J. (82) – (Telegraf, 2016).

MOGUĆI PRAVCI POBOLJŠANJA

Nacionalna strategija o starenju u Srbiji 2006 – 2015, daje dobre osnove za aktivnosti poboljšanja položaja starijih lica u Srbiji u vidu principa: doživotnog razvoja pojedinca; unapređenja i zaštite svih ljudskih prava i osnovnih sloboda; obezbeđivanja ekonomske i socijalne sigurnosti i kvaliteta života u starosti; omogućavanja pune integracije i participacije starijih lica u zajednicu; eliminacije svih oblika društvenog zanemarivanja usled opadanja funkcionalnih sposobnosti u starosti i invalidnosti; angažovanja na ostvarivanju rodne ravnopravnosti; poštovanja različitosti i posledično drugačijih potreba među populacijom starijih; promovisanja intergeneracijskog i intrageneracijskog transfera; solidarnosti i dijaloga; uspostavljanja partnerstva na svim nivoima:

Pominjemo neke primere programa i kampanja realizovanih u Srbiji prethodnih godina, koje imaju za cilj zaštitu starijih kao vulnerabilne kategorije: „Inicijativa za socijalno uključivanje starijih osoba“²⁸⁴, „Unapređenje pristupa ljudskim pravima starijih u Republici Srbiji“²⁸⁵, „Promovišimo šampione ljudskih prava starijih osoba“²⁸⁶.

Nepostojanje usluga i servisa podrške je i dalje prisutno, naročito usluge pomoći u kući, koje su često neophodne ovoj populaciji, imajući u vidu da neretko stariji žive sami i nemaju srodnike da brinu o njima (Zaštitnik građana, 2019, str. 48). Zato Vlada treba da kreira jasnu i preciznu politiku usmerenu na uspostavljanje efikasnijeg sistema socijalne zaštite za starije i stare građane, koji je usklađen sa njihovim potrebama i koji se susreće sa novim izazovima u vreme globalne ekonomske krize (Zaštitnik građana, 2017, str. 355).

Ključne oblasti u kojima je prioritetno unaprediti stanje jesu: unapređenje institucionalnih mehanizama za praćenje uslova života starijih osoba, praćenje sprovođenja politika i mera i ocena njihovih efekata, unapređenje usluga socijalne i zdravstvene zaštite, unapređenje digitalne inkluzije starijih, kao i smanjenje rodnog jaza među starijima kroz unapređenje zaštite starijih žena. Pored sistema socijalne zaštite (usluge predaha, usluge dnevnih centara za starije, pomoći u kući, obuke neformalnih negovatelja sa posebnim akcentom na negu osoba sa demencijom) i zdravstvene zaštite (skrininzi, detekcija i usluge namenjene žrtvama zlostavljanja), na koje se najčešće misli kada je ova tema u pitanju, od presudne važnosti je učešće policije (senzibilizacija policije u radu sa starijim osobama i prepoznavanja različitih oblika zlostavljanja starijih), ali i pravosudnog sistema (kroz zakonodavni okvir koji jasno prepoznaje ovaj fenomen i definiše okvir zaštite u slučajevima zlostavljanja), obrazovnog sistema (senzibilizacija za pitanja koje se odnose na starenje i razvijanje međugeneracijske solidarnosti), i finansijskog sektora (Janković, Todorović I Vračević, 2015, str. 38).

Potrebno je širenje pozitivne slike o starenju i odnosu prema starijima, njihovom ogromnom doprinosu društvu i ulozi koju i danas imaju (Poverenik za zaštitu ravnopravnosti, 2019, str. 106). Zato je potrebno u predmet građanskog vaspitanja uvođenje nastavne jedinice, koja se odnosi na međugeneracijsku solidarnost, kao i adekvatnije vaspitanje dece u odnosu prema starijima u krugu samih porodica, ličnim primerom. Sprečavanje diskriminacije prema najstarijim sugrađanima i sugrađankama mora biti moralni imperativ našeg društva, koje se suočava sa dubokom demografskom starošću. Moralna i građanska obaveza svakog je da ne zatvara oči pred bilo čijim diskriminatornim ponašanjem, već da suzbijanjem diskriminacije starijih, investiramo u sopstvenu, kvalitetniju starost! (Poverenik za zaštitu ravnopravnosti, 2016) Takođe i u javnom mnjenju mora se promeniti dominantni pristup o „starenju kao problemu, a ne kao najvećem civilizacijskom dostignuću“ (Jovanović, 2010).

Polazeći od činjenice da su stari vrlo nehomogena grupa po mnogim kriterijumima, u svetu su na pomolu dve nove tendencije koje se suprotstavljaju ejdžizmu. Solidarnost pre svega znači razumevanje. Na primer, razumevanje da je prva želja starih u borbi za dostojanstven život, potreba za doživotnim obrazovanjem, a druga za zapošljavanjem nezavisno od godina života (Beta, 2018).

²⁸⁴ Inicijativa za socijalno uključivanje starijih osoba.

²⁸⁵ Projekat koji Crveni krst Srbije uspešno sproveo u partnerstvu sa organizacijom HelpAge International iz Ujedinjenog Kraljevstva, a finansijski podržala Delegacija Evropske unije u Srbiji. Projekat je sproveden u nekoliko segmenata tokom dve godine, od 1. decembra 2013. do 29. novembra 2015.

²⁸⁶ Kampanja obeležavanja Međunarodnog dana starih 2018. godine, Zavoda za javno zdravlje Sombor.

LITERATURA

- Amity. Satarić, N. (2013). *Kvalitativno istraživanje –dugotrajna nega starijih u Srbiji*. Beograd: Tim za socijalno uključivanje i smanjenje siromaštva, Kabinet potpredsednice Vlade za evropske integracije.
- Amity. (2018). *Alternativni izveštaj Komitetu za eliminaciju svih oblika diskriminacije žena o diskriminaciji starijih žena u Republici Srbiji*. Beograd: Udruženje „Snaga prijateljstva” – Amity.
- Beogradski centar za ljudska prava. (2019). *Ljudska prava u Srbiji 2018*. Beograd: Beogradski centar za ljudska prava.
- Beta. Poverenica: Starost nije problem već civilizacijsko dostignuće. (2018, novembar 12). *Autonomija*.
- Preuzeto 21. aprila 2019., sa <http://www.autonomija.info/poverenica-starost-nije-problem-vec-civilizacijsko-dostignuce.html>.
- Čarnić, D. (2018). Sve je više žena u zatvorima. *Politika*. 2. januar.
- Crveni krst Srbije. (2016). *Unapređenje pristupa ljudskim pravima starijih u Republici Srbiji*. Beograd: Delegacija Evropske Unije u Republici Srbiji. Preuzeto 12. aprila 2019., sa <https://europa.rs/unapredjenje-pristupa-ljudskim-pravima-starijih-u-republici-srbiji/>.
- Humanas Srbija. (2017). *Inicijativa za socijalno uključivanje starijih osoba*. Preuzeto 10. aprila 2019., sa <http://humanas.rs/2017/08/15/inicijativa-za-socijalno-ukljucivanje-starijih-osoba-2/>.
- Janković, B., Todorović, N. i Vračević, M. (2015). *Dobro čuvana porodična tajna: zlostavljanje starijih osoba*. Beograd: Crveni krst Srbije.
- Jovanović, S. (2010). Ljudi istih godina nisu isto stari. *Politika*. 23 juni.
- Makazama iskasapio Staricu: Ubio sam je jer nije htela da me sluša! (2013, juni 12). *Kurir*.
- Mladić zadavio staricu zbog devizne penzije. (2014, april 4). *Danas*.
- Mršević, Z. (2014). *Nasilje i mi – ka društvu bez nasilja*. Beograd: Institut društvenih nauka.
- Mršević, Z. (2016). Nepartnerski femicid u Srbiji. U: *Zbornik radova sa Konferencije mreže „Život bez nasilja“* Ur. dr ZoranPavlović. Novi Sad: Autonomna pokrajina Vojvodina Pokrajinski zaštitnik građana – ombudsman.
- Mučio pa zaklao. (2014, januar 6). *Večernje Novosti*.
- Nacionalna strategija o starenju u Srbiji 2006 – 2015. Preuzeto 19. aprila 2019., sa https://www.minrzs.gov.rs/sites/default/files/2018-11/Nacionalna%20strategija%20o%20starenju_1.pdf.
- Nepokretnoj starici zario dva noža u vrat. (2014b, decembar 26). *Alo*.
- Onesvestio baku cepanicom, silovao je, pa ubio. (2016, jun 9). *Telegraf*.
- Petrušić, N., Todorović, N. i Vračević, M. (2012). *Nasilje nad starijim osobama - Studija o nasilju u porodici*. Beograd: Crveni krst Srbije.
- Poseban izveštaj Poverenika za zaštitu ravnopravnosti o diskriminaciji žena. (2015)*. Beograd: Poverenik za zaštitu ravnopravnosti.
- Poverenik za zaštitu ravnopravnosti. (2014). Saopštenje povodom međunarodnog dana borbe protiv nasilja nad starijim osobama. Preuzeto 5. aprila 2019., sa <http://ravnopravnost.gov.rs/rs/međunarodni-dan-borbe-protiv-nasilja-nad-starijim-osobama/>.
- Poznatov, M. (2013). Diskriminacija - problem srpskog društva. *EuroActiv.rs*. 6. decembar. Preuzeto 13. aprila 2019., sa <http://www.euractiv.rs/ljudska-prava/4514-diskriminacija-problem-srpskog-drutva-.Program-obuke,Žene-i-zatvor,verzija1.0,serijapriručnikaizkrivičnogprava>.
- (2015, jul) Vienna: Division for Operations United Nations Office on Drugs and Crime.
- Redovan godišnji izveštaj Poverenika za zaštitu ravnopravnosti za 2017*. Beograd: Poverenik za zaštitu ravnopravnosti.
- Redovan godišnji izveštaj Poverenika za zaštitu ravnopravnosti za 2018*. Beograd: Poverenik za zaštitu ravnopravnosti.
- Redovan godišnji izveštaj Zaštitnika građana za 2016. godinu*. Beograd: Zaštitnik građana.
- Redovan godišnji izveštaj Zaštitnika građana za 2018 godinu*. Beograd: Zaštitnik građana.
- Roy, A.S. (2019). Nesavršena solidarnost. *Rekonstrukcija Ženski fond*. 12. april. Preuzeto 15. aprila 2019., sa <http://www.rwfund.org/2019/04/22/arundati-roj-nesavrsena-solidarnost/>.
- Starica iz Bora pretučena do smrti. (2014b, mart 31). *Blic*.
- Starica od 88 godina mučena, pa ubijena u Novom Bečeju. (2014a, novembar 23). *Alo*.
- Starica silovana pa brutalno pretučena i ubijena u Petrovcu na Mlavi. (2015, mart 25). *Alo*.

Ubica bez milosti prema nemoćnim staricama! (2014, mart 25). *Naše novine*.
Ubili staricu zbog dve minduše i 3.000 dinara. (2014b, mart 29). *Informer*.
Ubistvo starih zbog 10.000 dinara surova stvarnost. (2016, mart 16). *Dnevnik*.
Uhvaćen ubica starice iz Pazove. (2014a, maj 23). *Kurir*.
Zaboli joj dva noža u vrat. (2014a, decembar 26). *Informer*.
Zadavio staricu zbog prekrupača za kukuruz. (2014c, maj 23). *Informer*.
Zadavljena ćerka, majka jedva živa. (2014a, mart 25). *Blic*.
Zaklao gazdaricu, pa otišao u kafanu! (2014b, decembar 3). *Kurir*.
Zavod za javno zdravlje (2018). *Promovišemo šampione ljudskih prava starijih osoba*. Sombor: Međunarodni dan starih. Preuzeto 8. Aprila 2019., sa <https://www.zzjzsombor.org/2018/09/19/1-oktobar-2018-medunarodni-dan-starih/>.
Zverski mučena: Seksualno se izživljavali nad staricom do smrti! (2014c, novembar 25). *Kurir*.

Marginalized social position of older women in Serbia²⁸⁷

Summary: According to the Global Aging Index for 2014, Serbia is among 96 countries in which live 90% of the world's population is older than 60 years, at 78th place in the quality of life of the older. According to the Serbian Red Cross research, in 2015, 19.8% of the older experienced some form of abuse and violence in the third age, and abuse experience was 11% (136 thousand older people). Numerous research point to the fact that older people, in addition to persons with disabilities, are among the most discriminated groups in Serbia. Poverty and neglect of older people within the family are the most serious problems that third-aged persons in the Republic of Serbia are facing. The most frequent source of discrimination for the older lies in the belief that they are only burden for society, mostly meant as unworthy and unnecessary, since they do not in any way contribute to the community. As a result of all forms of discrimination, permanent marginalization occurs, which is an additional circumstance that diminishes or disables them in use their basic human rights. The article emphasizes that the category of older women is particularly exposed to age discrimination, with intersection with other grounds of discrimination which is more frequent in this category than in younger age groups. Almost twice as many older women (13%) than men (7%) are poor. Apart from marginalization, discrimination opens the door to violence, one of the elements that essentially contributes to the increase of insecurity. It is disturbing that the older people are often placed in older people homes without their consent (many of such premises do not meet, among other things, the basic prescribed working conditions). This situation of gender and age intersection is a situation of an even more intense presence of personal security risk, e.g. a third of women killed in Serbia in recent years are over sixty. The paper also analyzes the discriminative situation of older women serving prison sentences and femicide of older women.

Keywords: older women, age discrimination, older women's poverty, marginalization, reduced personal safety, violence, femicide.

²⁸⁷ Mr Svetlana Janković, Consultant in the Gender Equality Coordination Body

VIKEND VZGOJNE SKUPINE

Jože Žugec, prof.
Zavod za gluhe in naglušne Ljubljana
joze.zugec@zgnl.si

Povzetek: Predstavil bom idejo, pripravo in izvedbo vikenda vzgojne skupine. To je poizkus izvedbe doživljajske pedagogike v dijaškem domu. Odzval sem se na pobudo dijakov po neformalnem druženju, da bi bili lahko nekje več dni skupaj in se na ta način bolj spoznali oz. bi se njihove vezi okrepile. Vodstvo in starši so idejo podprli in dali zeleno luč za izvedbo. Sam projekt je sestavljen iz dveh delov. Prvi obsega podrobno pripravo vikenda, drugi samo izvedbo. Za vse skupaj naj bi bili v celoti odgovorni dijaki. V pripravljalnem obdobju je bila moja vloga v tem, da sem poskrbel, da so se dijaki razdelili v različne delovne skupine in da smo se srečevali na skupnih sestankih, na katerih smo preverjali kaj je bilo že narejenega. Pri sami izvedbi sem prevzel vlogo gosta, ki je aktivno vključen v dogajanje na vikendu skupine.

Ključne besede: vikend vzgojne skupine, doživljajska pedagogika, dijaški dom

O DOŽIVLJAJSKI PEDAGOGIKI

Doživljajsko pedagogiko razumem kot neko šolo za življenje, v katerem je poudarek na izkustvenem učenju.

Doživljajska pedagogika je celosten pedagoški pristop, saj v mladostniku vzbudi vse receptorje in jih uporabi v vzgojno-izobraževalne namene (Krajncan, 2007 v Gorjup, 2015).

Doživljajsko pedagogiko lahko vidimo kot možnost, da bi v tradicionalni vzgoji prelomili zakrnele strukture, to pa lahko pomeni tudi preobrat v medsebojnem odnosu (Krajncan, 2007 v Farkaš, 2013).

Metoda doživljajske pedagogike se vedno pogosteje uporablja v institucionalnih in tudi izven institucionalnih oblikah pomoči mladostnikom s težavami v socialni integraciji. Razpoznavna je skozi doživljanje, izkušnje in spoznanja. (Krajncan, 1999)

Lahko jo razumemo kot metodo, ki temelji na izkustvenem učenju, spoznavanju samega sebe in razvijanju dinamike skupine. Je pomoč za lažje vključevanje v skupino oz. poglobljanje medsebojnih odnosov ter razvijanja lastnih potencialov (Farkaš, 2013).

Načela doživljajske pedagogike, ki so jih kot metodo dela z mladimi razvili v Nemčiji, so: celostnost, naravnost k delovanju, naravnost k skupini, soodločanje in sooblikovanje, nove možnosti odnosov, naravnost na potrebe mladih, naravnost k naravi ter ven iz vsakdana (Zaplotnik, 2008).

ISKANJE NOVIH IDEJ

Najprej moram pojasniti, da so v Jegličevem dijaškem domu vikendi vzgojnih skupin že nekaj let stalnica. Vzgojne skupine so sestavljene praviloma iz dijakov istega letnika in so mešane po spolu. Isti vzgojitelj jih spremlja od prvega do četrtega letnika. Od dijakov prvega in drugega letnika se pričakuje, da se bodo vikenda vzgojne skupine udeležili v polnem številu. Vse stroške, razen prevoza na izbrano lokacijo, za katero so odgovorni starši, krije dijaški dom. Poleg matičnega vzgojitelja je na vikendu prisoten tudi domski kaplan, ter morebitni animatorji, ki so običajno nekdanji dijaki ali dijaki višjega letnika.

Za dijake tretjega in četrtega letnika velja enako, le da je njihova udeležba na vikendu vzgojne skupine popolnoma prostovoljna.

Sam sem v tekočem šolskem letu vzgojitelj tretjega letnika in tudi vikend vzgojne skupine, ki je predmet prispevka, je bil izveden v tekočem šolskem letu.

Pri pripravi na tekoče šolsko leto sem med drugim razmišljal o vsebini in obliki vikenda vzgojne skupine, ki mora biti za dijake tako zanimiva, da se bodo vikenda v čim večjem številu tudi udeležili. Med sodelavci je, pri strokovnih debatah, beseda večkrat nanesla na doživljajsko pedagogiko, ki smo jo videli kot eden od možnih odgovorov na izziv današnje e-mladine. Dalje me je vodila misel, da bi znotraj naše skupne vzgojne poti, svojim skoraj že polnoletnim, dijakom ponudil nekaj inovativnega. Pri refleksiji vikenda vzgojne skupine z dijaki v preteklem šolskem letu je bila s strani dijakov izražena želja po večji svobodi in bolj neformalnem druženju. Tako sem se odločil za radikalno potezo, v upanju, da bo ideja z vseh strani podprta, da prepustim praktično vso organizacijo vikenda samim dijakom. Prepustiti dijakom nečesa, za kar naj bi bil odgovoren vzgojitelj, v našem dijaškem domu ni ravno običajno.

POIZKUS IZVEDBE DOŽIVLJAJSKE PEDAGOGIKE V DIJAŠKEM DOMU

Z idejo, da bi pripravo in izvedbo vikenda praktično v celoti prevzeli dijaki sami, sem najprej trkal na vrata vodstva doma. Nato pa idejo predstavil še staršem na prvem roditeljskem sestanku na začetku šolskega leta. V obeh primerih sem naletel na odobravanje v pričakovanju pozitivnih rezultatov. Po obetavnem začetku se je pojavila resna težava. Termin, ki nam je bil določen (drugačne rešitve po letnem koledarju dijaškega doma niso bile možne) za izpeljavo vikenda vzgojne skupine, je sovpadal z začetkom jesenskih počitnic. Kljub glasnemu negodovanju staršev se v tej smeri ni dalo storiti ničesar. Jasno je postalo samo, da se vikenda gotovo ne bo mogla udeležiti vsaj polovica dijakov vzgojne skupine.

Pred samim začetkom priprave vikenda vzgojne skupine sem najprej pobral prijave za udeležbo na vikendu. Izkazalo se je, da bi se vikenda udeležilo 12 dijakov. V življenju je pač tako, da vedno ne gre vse po predvidenih načrtih. Dijakov to ni zmotilo in so želeli, da se ideja in sam vikend spelje do konca. Dijakom povem, da sem se načeloma pripravljen popolnoma podrediti njihovim idejam in da se nimam namena vmešavati v njihovo delo. Na samem vikendu vzgojne skupine pa naj me obravnavajo kot gosta, ki jim je v vsem popolnoma enakovreden. Za podrobno pripravo vikenda smo se odločili za več skupnih delovnih sestankov, na katerih naj bi kot vzgojitelj sproti preverjal, kaj je narejenega, da se slučajno ne bi ogrozila sama izvedba vikenda.

Prvi sestanek

Na prvem sestanku so se dijaki, na podlagi mojega predloga, razporedili v štiri delovne skupine (skupina za določitev lokacije vikenda, skupina za jedilnik, skupina za dnevni red in skupina za vsebino) po tri člane. V vsaki skupini je bil po en dijak določen kot vodja skupine.

Skupina za določitev lokacije vikenda. Njena naloga je bila med drugim tudi, da se odloči o višini udobja namestitve, upravljanju z infrastrukturo ter uredi vse glede rezervacije ter plačila najema. Pri svojem delu je bila omejena le z zahtevo, da lahko sami kuhamo in da cena najema ni previsoka.

Skupina za jedilnik. Njena naloga je bila, da pripravi jedilnik za vse dneve in za vse obroke, da pripravi natančen spisek vseh potrebnih živil, ter določi potrebno količino posameznega živila. Natančen seznam z dnevom in uro dviga živil se posreduje v domsko kuhinjo, da jih kuhinja lahko tudi pripravi. Naloga skupine je tudi, da določi, kdo bo pripravljal posamezni obrok, koliko časa je potrebno za pripravo posameznega obroka, ter kdo bo po končanem obroku tudi vse pomil in pospravil.

Skupina za dnevni red. Naloga te skupine je bila, da pripravi po urah dnevni red celotnega vikenda. Skratka kdaj se bo kaj dogajalo.

Skupina za vsebino. Naloga te skupine pa je bila, da postavljenemu dnevnemu redu doda še vsebina. Zadolžena je, da poskrbi, da se s seboj prinesejo tudi vsi potrebni rekviziti. Ta skupina je imela najtežje delo, saj bi bil vikend brez prave vsebine in primerne izvedbe za vse udeležence dokaj neuspešen.

Ker je delo skupin med seboj bolj prepleteno, kot je videti na prvi pogled, je bil vsak član skupine še pridružen član neke druge skupine. Kar pomeni, da je na koncu vsaka delovna skupina štela po šest članov oz. v vsaki skupini je bil še po en pridružen član iz ostalih treh skupin. Na koncu prvega sestanka so dijaki določili termin naslednjega sestanka v pričakovanju, da bo skupina za določitev lokacije pripravila konkretne predloge.

Drugi sestanek

Na drugem sestanku je skupina za pripravo lokacije podala konkreten predlog, ki je bil s strani dijakov soglasno sprejet. Skupina za jedilnik je podala osnutek jedilnika in pozvala na morebitne pripombe, saj vsi vsega ne jedo. Podane pripombe so si zabeležili in obljubili, da jih bodo upoštevali. Skupina za dnevni red je podala predlog dnevnega reda, ki pa ni bil usklajen s skupino za jedilnik in ga je bilo treba ustrezno popraviti. Skupina za vsebino je še intenzivno razmišljala o primerni vsebini. Z določitvijo naslednjega datuma srečanja smo se razšli.

Tretji sestanek

Skupina za določitev lokacije je poročala, da se je dogovorila z lastnikom prostorov. Naredila je tudi zemljevid poti in s tem končala svoje delo v pripravljalni fazi. Skupina za jedilnik je pripravila ustrezen jedilnik, ki ga je bilo treba le še dostaviti v kuhinjo, za kar so pooblastili mene kot vzgojitelja. Okvirno se se tudi dogovorili, kdo izmed prisotnih naj bi pripravljaj posamezni obrok in kdo naj bi po obroku tudi pospravil. Skupina za dnevni red je dnevni red uskladila s časom, ki je potreben tudi za pripravo posameznih obrokov. S skupino za vsebino so se še dogovarjali o končni obliki. Podana pa je bila tudi vsebina vikenda.

Četrty sestanek

Skupina za dnevni red je predstavila končno obliko dnevnega reda, ki je bil sprejet. Skupina za vsebino je dala še nekaj idej v razpravo, da bi bilo vse vsem prav.

Peti sestanek

Skupina za vsebino poda končno vsebino s konkretnimi zadolžitvami in s tem je priprava končana. Dogovorimo se še za sestanek dva dni pred odhodom, da preverimo, ali še vse drži, kar smo se dogovorili.

Šesti sestanek

Tik pred zdajci sta dve dijakinji odpovedali svojo udeležbo na vikendu skupine. Število dijakov je tako padlo na deset, ki je s strani vodstva postavljen kot minimum za izpeljavo vikenda. Dijakinji sta bili med drugim zadolženi za igranje kitare. Izkazalo se je, da je bil med nami, z letošnjim šolskim letom, tudi novi član vzgojne skupine, za katerega prej nismo vedeli, da igra kitaro in tako se je zagata k sreči rešila. Skupina za jedilnik je morala količine preračunati ponovno in naročiti manjšo količino hrane. Ugotovili smo, da bi bilo dobro, da bi določili tudi vodjo kuhinje, ki bi poskrbel, da se kdo ne bi izmikal svojim dolžnostim v kuhinji. Prav tako smo določili dijaka, ki bo poskrbel, da bo cel vikend izpeljan po predhodnih načrtih in mu s tem dodelili oblast nad celim vikendom.

Sv. Mohor nad Moravčami

Večina nas kraja ni poznala, zato je bil zadnji del poti sila ne obetaven. Ko pa smo prispeli na cilj, smo lahko ugotovili, da je v Sloveniji res veliko lepih koticov, ki jih večinoma sploh ne poznamo. Člani posameznih skupin so poskrbeli, da je vse potekalo, kot je bilo dogovorjeno. Kadar smo le zašli s predvidenega programa po vsebini ali po času, nas je dijakinja, ki smo ji zaupali glavno besedo, prijazno popeljala nazaj. In kaj smo delali? Najprej smo kuhali, nato veliko prepevali, se pogovarjali, igrali in tudi molili.

ZAKLJUČNE MISLI

Najprej je dijake presenetilo dejstvo, da smo ogromno časa porabili, da smo najprej skuhati za dvanajst oseb, nato pojedli in na koncu še počistili. Kot otroci se o tem niso kaj dosti spraševali, sedaj pa živijo v dijaškem domu, kjer imajo vse obroke postrežene. Tistih nekaj dni, ko so doma, večino dela okrog kuhe opravijo njihove mame. Sodelovalna naravnost je bila na visoki ravni, saj so si vikend organizirali po svojih željah in tudi udeležba je bila prostovoljna. Dijaki so spoznali, da je za organizacijo enega vikenda potrebno vložiti kar nekaj truda in veliko časa. Dijaki, ki jim je bila naložena večja odgovornost, so ugotovili, da nositi bremena odgovornosti le ni tako preprosto. Vložek dijakov je bil velik, zato je bilo njihovo zadovoljstvo ob koncu tudi zelo veliko. Želje za prihodnje: V četrtem letniku ponoviti vikend vzgojne skupine z večjim številom dijakov.

Viri in literatura

1. Farkaš, M. (2013). *Doživljajska pedagogika v osnovni šoli*. (Diplomsko delo, Pedagoška fakulteta). Pridobljeno s pefprints.pef.uni-lj.si/1941/1/Diplomsko_delo_Manca_Farkaš.pdf
2. Gorjup, U. (2015). *Počitniški tabori – želje in pričakovanja staršev*. (Diplomsko delo, Pedagoška fakulteta). Pridobljeno s https://share.upr.si/PEF/EDIPLOME/DIPLOMSKA_DELA/Gorjup_Ursa_2015.pdf
3. Krajncan, M. (1999). Doživljajska pedagogika: metoda, moda ali kaj več?. *Socialna pedagogika*, 3 (2), 135–154. Pridobljeno s <https://www.dlib.si/stream/urn:nbn:si:doc-pqjd6px5/066b17b2-3faf...>
4. Zaplotnik, M. (2008). Doživljajska pedagogika kot metoda dela z mladostniki. *Trije d.i.v.j.i. tedni (doživljajski, izkustveni, vzgojni, jadralski, igrivi)*, 8-9. Pridobljeno s <http://www.cpm-drustvo.si/media/divji.jadranje.low1.pdf>

WEEKEND OF THE EDUCATIONAL GROUP

Abstract: *I will present the idea, the preparation and the implementation of the educational weekend of the educational group. This is an attempt to implement experiential pedagogy in a boarding school. I responded to the initiative of pupils after informal socializing so that they could be together for several days, and in this way they would get to know each other more and their ties would be strengthened. The management and parents supported the idea and gave it a green light to perform. The project itself consists of two parts. The first one includes a detailed preparation of the weekend, the second is only a performance. All of them should be fully responsible for the students. During the preparatory period my role was in ensuring that the students were divided into different working groups and that we met at joint meetings where we checked what was already done. In my performance, I played the role of a guest who was actively involved in the group's weekend events.*

Keywords: *weekend of the educational group, experiential pedagogy, boarding school*

SOCIAL SUPPORT OF PEOPLE WITH INTELLECTUAL DISABILITY INCLUDED IN THE FORM „LIVING WITH SUPPORT”

*Assoc. Prof. Dr. Vladimir Ilievski²⁸⁸
University "Ss. Cyril and Methodius", Skopje, Faculty of Philosophy
Institute for Social Work and Social Policy “*

*MSc. Andon Damovski²⁸⁹
Service for organized living with support in the local community - Skopje*

Abstract: *The informal shape of social support for people with intellectual disability is a significant component in the area of emotional connectivity, communication, rehabilitation, integration in the community and improving of the quality of living of this population. The goal of the research is to determine social support secured by the parents and close siblings of people with intellectual disability included in the form „living with support”. A quantitative – qualitative methodology is applied in the research. The research is conducted on 52 participants – parents and close siblings of people with intellectual disability. The research has shown that the participants are familiarized with the social services conducted for people with disability. Regarding the types of services most present are health, social services and the nurture of physical health. In the area of inclusion of the participants in the activities conducted in the User Center, they include themselves only occasionally.*

Key words: *social support, people with intellectual disability, parents and close siblings*

1. Living with support of people with intellectual disability

The creating of possibilities for participation of people with disability in social life is in correlation with the development of the wide specter of social services being secured at the local level. The access to education, health care, work engagement is an approach directed toward participation in social life for this vulnerable population, while the approach to social services represents a „safety network” for the larger number of population finding itself in a situation of social risk. The basic organizations giving social services for people with intellectual disability in the community should meet the individual needs of the users of services they secure in the community. This means that they should acquire the proper space, staff, be available and to give quality services and trainings for re-socialization and inclusion of the users. Most often asked questions regarding this are: which services are most needed, in what time period, how long, how to secure proper quality and availability of the service, type of staff, type of trainings, the type of budget needed for accomplishing of the certain types of social services? The response to these question isn't simple and is quite dependent upon the specifics of the country or region where the services are being offered, such as: cultural features, economic possibilities and potentials, spatial possibilities, financial resources, setup and training of staff, possibilities for training in the country.

The reforms done in the system of social protection in Republic of North Macedonia through the existing national frame have enabled the significant change in the direction of the standards for securing of social services, an equal treatment of all givers of services and aiming toward non-institutional social protection i.e. the development of local social services. Regarding such changes one of the alternative non-institutional forms given to people with intellectual disability is the form for

²⁸⁸ E-mail : vilievski@fzf.ukim.edu.mk

²⁸⁹ E-mail: andon_damovski@hotmail.com

organized living with support. The formed organized living with support in the community of people with intellectual disability gives them the proper accommodation, expert help, support and development of skills which are essential for their social inclusion. This service can be given temporary or constantly depending on the needs of the service user in coordination with his interests. The goal is for people with intellectual disability with help of support given by experts to achieve full independence and integration in the community (Damovski, 2017).

In Republic of North Macedonia the service for organized living is given to adults with intellectual disability. It is predicted to encompass all people above 18 years of age. In the moment there are 18 residential units 9 of which are in Negotino and 9 in Skopje where a total of 86 users live and use the Service, given by a group of expert workers with different profiles in order to support their independence in daily life. The users are accommodated in the service with a prior decision which the authorized Center for social work passes by to Service for housing and the costs for their accommodation are secured by the Ministry of labor and social policy. The service is managed by the NGO Message Negotino as a public-private partnership.

The process of securing of social services, the content of the activities and the processes of managing the service are based on the approach oriented towards the person. The approach oriented towards the person signifies modern approaches in the organization of working with people who have the need of support and occurred as a result of the inadequate treatment of the users in the residential institutions. This approach is based on the philosophy of strengthening of the capacities moving its focus to organization of tasks. Having in mind the number of elements, this approach relies on the systematic aiming which encompasses in-between connectivity and functional conditionality of the parts in one whole. (Thompson, 2002:55). Optimally the number of employed assistants (carers) is 13-16 workers working in 8-9 residential units on a larger territory in order not to attract the population's attention. By an accommodating perspective, one housing unit has 3-5 people living in it with different gender, age and disability in order to make the community heterogeneous as a normal family is. The role of housing with support is to satisfy the needs of those people who require help in the area of housing and free time so they can lead a more deterrent live in the community as its equal members.

The service of organized living with support as a non-institutional form of social protection of people with intellectual disability is given, even in situations of incomplete condition of the users for independent life. This is however a quite optimal solution which requires inclusion of a great number of different subjects. The support is always aimed to enabling for independent live, independent bying of food, preparation of food, development of work activities, prevention from certain forms of behavior (Ministry of labor and social policy, 2015:7). Within the Service for organized living with support the users are secured with different social services by expert workers developing new ideas for their rehabilitation.

Living with support opens a range of situations where the values and specifics of the individual as a human being are easily recognized, while giving him the opportunity to independently or with help choose, make decisions and take responsibility for everything necessary for him to live. All people using this service are included in activities adjusted to their material situation, capabilities and desires. The base goal of all activities done by the expert workers is to enable the users for independent live, to build their personality to the highest degree possible to be satisfied by what they achieved with the different activities such as: training for live skills, social skills, creative expressing, self-representation, which have the goal to give the users certain knowledge, attitudes and skills which will help them in everyday life. The network of social services established for the users of the Service offers services for their rehabilitation, socialization and integration in social community.

2. Activities realized with people encompassed with the form „living with support”

The activities realized in the Center for people with intellectual disability are divided in three groups and: Activities for shaping of free time and their enabling for easier inclusion in the community and Activities for work engagement through inclusion in different activities such as: breeding of home animals, gardening, sales of street magazines, print shop and sawing. All activities done have the goal of quicker independence of the users to independent living and greater social inclusion. Within the Activities for immediate independence and independent living are included: educational work shop, creative work shop, work shop for self-representation and self-appreciation.

- **Educational work shop.** The educational work shop has the goal to enable independence in the life and work of the users. The users in this work shop gain knowledge and skills to take care of themselves and others, to develop characteristics and habits necessary for group living, habits of cultural behavior and responsibility, knowledge for their natural near environment.

- **Creative work shop.** The training for creative expression has to goal to strengthen the creativity of the users in a safe environment under expert guidance. It also helps the users to gain knowledge for arranging of their living area. The training encompasses daily training for embroidery and sawing, machine sawing, knitting, weaving, making of gift cards, jewelery and other decorative elements. The goal of the creative expressing is to encourage and develop estetic sense and to animate the fine motoric of the users. The users learn to do creative things which they can later use in their homes and daily life.

- **Self-representation work shop.** The education on self-representation has the goal to make the person speak „for itself”. In essence, self-representation is related to the right of a person with disability to give life decisions regardless the control of other people. The training is led by experts who cover everyday subjects with the help of different techniques and methods. The goal is to enable the users to actively participate in the protection of their rights and the improvement of their quality of living. The experts motivate the users to present their opinions regarding the subjects being covered. Often covered subjects in educations on self-representation are related to questions about their rights, sexual education, discrimination, stereotypes, emotions, watching the news and discussion about them, and elaborating of the Convention on rights of people with disability in an easy understandable content.

- **Work shop for self-appreciation.** Self-appreciation is actually a concept related to the belief that all people have the right to have control on their own life. It represents a combination of skills, knowledge and beliefs enabling the person to set its own goals and take initiative typical to itself and to achieve them. The possibility to give decisions for its own live is a thorough characteristic of adults. The choice and the decision what to eat, place of living or to enter into a marriage are decision which are quite important in the development of self-appreciation. Self-appreciation is a skill which starts to develop in early childhood and lasts during a lifetime. It is a process dependent on the experience a person gains during its lifetime. In the end also mentioned should be that the skill for self-appreciation isn't developed in those persons who have lived in a certain institution for their whole life.

The second group of activities for shaping of free time and their enabling for easier inclusion in the community includes:

- **Music work shop.** The music work shop has the goal to create music culture in people with disability in intellectual development. Through theoretical and practical lessons the people with disabilities are familiarized with the basic terms, history, different instruments, and different types of music and gain knowledge in the area of culture which is quite important for their ongoing development.

- **Art work shop.** The goal of the art work shop is to familiarize the users with the discipline studying art so as to sharpen their art sensitivity toward artistic items.

The third group of activities contains Activities for work engagement through inclusion in different activities such as:

- **Work therapy for gardening.** The therapy with gardening represents full usage of garden plants (tomatoes, peppers, cucumbers, potatoes...) in the therapy process in order to promote mental; health of the users. It is a therapy where agricultural activities are used to achieve certain therapeutic or rehabilitation goals of the users. The goal of this therapy is to improve the cognitive, physical and/or psychological functions and the general condition. A positive example for inclusion of gardening as a therapy for users is the contact with nature, mirroring it in cognitive, psychological and physical areas. With the help of this therapy the users gain skills for ploughing, preparing of the soil for planting, seeding, watering, replanting and harvesting. It is a process where the products and all activities connected with it are used so the users can change their condition regardless of their active inclusion. The accent is placed on the individual so he can gain work skills to do this work independently or with the help of an expert.

- ***Work therapy for breeding of home animals.*** It enables people with disability to interact with animals so they gain new experiences stimulating their senses, new textures, smells etc. The movement of animals offers well modelled sensor inputs and visual systems. The inclusion of the animals in the therapeutic process as an aid remedy was primarily used in mental health institutions where according to research has shown positive results in change of mood, physical deficit or sensor disruptions. The utility of this therapy has influence on: lowering of stereotypes, lowering of muscle spasm, sensor integration, improvement of attention and concentration, development of self-respect and tolerance and development of love toward animals (Blatbik, Selimovic, Mujezinovic, 2012:5).

- ***Work therapy with sale of street magazine.*** With the help of this therapy the users gain knowledge for polite behavior in their surrounding environment and gain the knowledge to differentiate and use money as payment currency. The therapy develops presentational and communication skills in the users and eases social integration in the social community through contact with the buyers of the magazine. The sale is usually done with group of users who present and sell the magazine together and are supported by an expert worker. Also organized are trainings by experts working with marketing who present the users with skills for a better sale.

- ***Print shop and sawing.*** The goal of this work shop is to prepare work engagement and work therapy in the area of sawing, cutting, weaving, tangling of textile.

The support represents a source or a strategy that helps the interests of the person which secures a greater personal independence and productivity, increased inclusion in in-between social relations and increased level of integration in the community. **The daily services in the community** secured in the Service for organized living with support are in close correlation with the immediate support gained by the users from coordinators and carers (assistants). These group of services contains:

The availability of money as a payment currency. This service encompasses support and independence for proper usage of money, help for buying of clothes, food, medicine and other things.

Buying of food products. The service includes gaining of knowledge for polite behavior in a store and buying of necessary food.

Preparation and serving of food. Enables gaining of knowledge for proper usage of cutlery (knife, fork, spoon), independence in serving of meals, dish washing and preserving of the cutlery, cleaning the table and activities connected with cooking through direct inclusion in the preparing of meals.

Maintaining of personal hygiene. This service enables the direct verbal support where the user becomes independent in maintaining of his hygiene of teeth and gaining knowledge to use a brush, wash his hands after using the toilet, before and after meals, bathing, showering, maintaining of intimate body hygiene, caring for clothes and shoes together with dressing and undressing of sweaters, pants, socks, storing of the clothes in a separate closet, dressing according to the weather, separating of clean and dirty clothes, ironing, zipping and unzipping of laces, zips, belts etc.

Maintaining the home clean. Support and gaining of knowledge to maintain the hygiene in the home areas (living room, kitchen, bedroom, toilet), using of a wiper and a vacuum cleaner, sweeping dust, care for furniture and other interior.

Using of public transport. It encompasses support for familiarizing with the surrounding environment, orientation in space for creating of possibilities for independent utility of public transport.

Health protection. The service offers organizing of general health checks, implementing of habits for regular health controls, regular prescription and taking of medicines, regular doctor controls (dental, neural, gynecologist).

Building of in-between relations. Familiarizing with the close surrounding environment and neighbors, visiting and keeping contacts through joint informal hanging around, congratulating of holidays for greater acceptance by the neighborhood where the users live.

3. Social support of people with the form „living with support”

The social support is a very significant factor for people with intellectual disability in the area of their treatment, resocialization and their rehabilitation in the community. The shapes of support differentiate themselves depending if it's a formal type of support mostly given by experts from different profiles or informal support given by members of families, friends, relatives and neighbors. Besides these two types of support, there is also an instrumental support, such as: the care by the civil sector, financial, material and emotional support.

Within social support great significance is given to the three symbols of the social network (Kazak and Marvin 1984):

1. The size of the network – the size of the network signifies the number of people in the family giving the support;
2. The density of the network – it relates to in-between acquaintance inside the network and
3. The simplicity of the social network where the members are oriented only to other members they are in contact with.

The disability within the family brings to changes of the existing roles of the family members and for creating of new ones. The role of the family members is to adapt to the new occurred situation, to have the capacity to recognize difficulties offering help and support to the family member in need. Therefore it is especially important that there are well established partner relations within the family, the members help and respect each other, and have understanding for the individual needs and problems of the member with a certain disability and use the resources of the community.

Special accent is placed on family relations, but for proper functioning are important work relations and the relations with nearby environment, where the parents find the sources for support and satisfy social needs. For a quality correlation between the aforementioned parties important is the communicational skill. In the family environment it is necessary to have an adjustment where the person mustn't be a burden or a problem, but an active interlocutor. To overcome the situation the whole family must reinvestigate its founding values, values present in marriage and family, to openly discuss, establish rules of communication (especially active listening, sending of „me” signals, as foundations of useful communication in the family) and to have an agreed upon split of activities (Стефановска, 2012).

Especially important for people included in the form „living with support” is to exist a continuity in maintaining of the relations with a non-formal network of support contributing in the area of their physical and mental strengthening and improving of their social functioning in the environment. Special attention should be placed upon the work environment and the broader social community which should give support to people with intellectual disability in the area of lowering of stigmatization and discrimination so they can be successfully included in the community.

Expert help given by different profiles to the people with intellectual disability included in the form „living with support” is related to giving of legal help to users and their families, support in achieving of their legal rights, support regarding daily activities, rehabilitation treatments etc.

4. Methodology of research

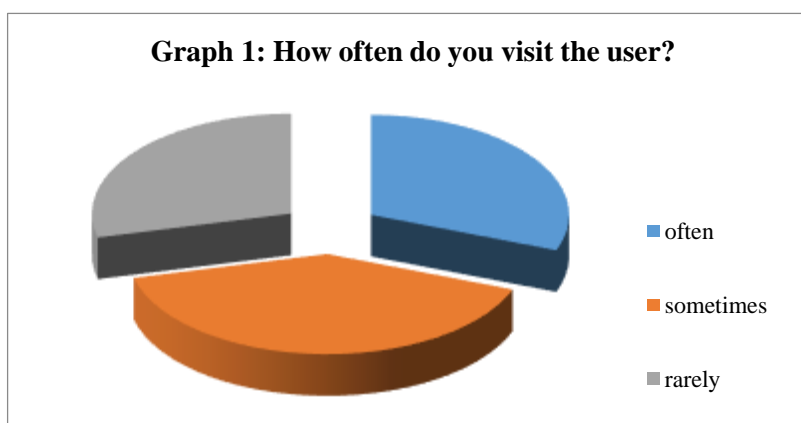
The main goal of the research is to ***determine the social support given by the parents and close relatives to people with intellectual disability included in the form „living with support”***. For the needs of this research are used the quantitative and qualitative methods.

Besides the content analysis within the research was also used the technique of survey questionnaire as an instrument prepared for the needs of the research. The quantitative research is conducted in the residential units for organized living with support on the territory of Skopje and Negotino based on a sample of 52 surveyors – parents and close relatives of people with intellectual disability. The way and procedure for selection comprise of an intentional sample in a group of samples without a random choice. The procedure for the sample choice starts with identifying of important sources of variations of the population and ends with formulating of a sample expressing

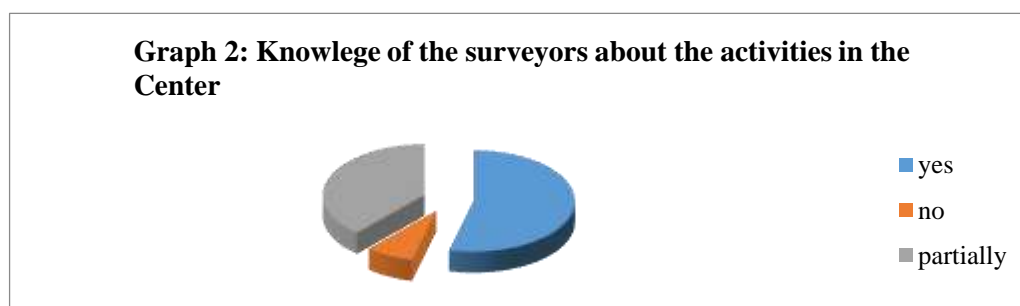
such variations. The choosing frame is comprised of parents and close relatives of people with intellectual disability encompassed with the form living with support.

The research has included parents and close relatives of people with intellectual disability encompassed with the form „living with support” from both gender (total of 32 males and 20 females) at the ages between 30 and 70 years. According to the degree of education the greatest number of surveyors have finished high school (total of 36 or 69,23%) a total of 11 surveyors (21,15%) have finished a college, and a total of 5 surveyors (9,61%) have only finished elementary school. Regarding the family relation of the surveyors with the people accommodated in the residential units, the greatest number of surveyors belong to the category brothers and sisters (total of 33 surveyors or 63,46%), while only 17,30% (total of 9 surveyors) belong to the category parents of individuals.

5. Data from the research

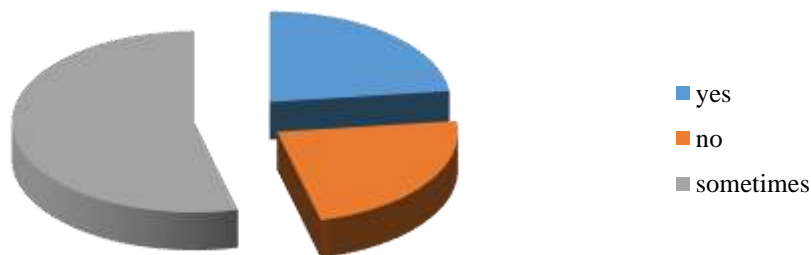

From Graph 1 we can notice that when asked: ***How often do you visit the user?***, the largest number of surveyors have responded that sometimes (a total of 21 surveyor or 40,38%) visit the user, while a total of 16 surveyors responded they visit the user often. From the total number 15 surveyors have responded they rarely visit the user.

On the question: ***How well are we familiarized with the activities conducted in the Center?*** the largest number of surveyors (a total of 28 surveyors) have responded they are familiarized with the ongoing activities conducted. From the total number of surveyors, a total of 20 surveyors (38,46%) have responded they are partially familiarized, and only 4 surveyors or 7,7% aren't familiarized with the activities. The data analysis shows the conclusion that the larger number of surveyors are familiarized with the ongoing activities conducted with people with intellectual disability.

Graph 3: Participance in activities realized in the residential units

It can be noticed that the number of surveyors taking (a total of 12 surveyors) or not taking (total of 12 surveyors) participation in activities realized in the residential units is identical. Quite high is the number of surveyors (a total of 28 surveyors) who sometimes participate in the activities realized in the residential units.

Graph 4: Influence of the services offered in the Center

From Graph 4 we can notice that the largest number of surveyors (a total of 42 surveyors or 80,76%) consider inclusion in sport activities to have the best influence on people with intellectual disability. Such result is a product of the large number of activities conducted in the Center with the users which have the goal to strengthen their psycho-physical health. According to the surveyors social and health services also have a positive influence on the users. A large number of surveyors have positively marked the influence of inclusion in work shops, the work center and the encouraging of social inclusion.

Conclusion

With the development of relation model for protection of children with intellectual disability and according to post modernistic concepts in social work new forms and methods are developed for planning and securing of social services. The active inclusion of people in these processes enables the respecting of human and civil rights, which has an immediate influence on the quality of living and improving of social inclusion of people with intellectual disability. The national legal frame in the system of social protection in Republic of North Macedonia has predicted a plural system of securing of social services at the national and local level for this group of citizens and their families enabling them the availability to use services near their place of living.

The analysis of the activities conducted in the Service show that living with support for people with intellectual disability opens a range of situations and possibilities where the values and features of the individual according to his needs are easily recognized, giving him the opportunity to choose independently or with support, to bring decisions and take responsibility for his necessities to live independently or with support. The basic goal of all activities conducted by the experts in the Service is enable a quality and efficient system of social support to people with intellectual disability by

enabling them go live independently with support, inclusion of their families and the community, in order to use their individual capacities and capabilities to the highest degree possible significant in the process of treatment, socialization, rehabilitation and integration in the community. For this goal are conducted different individual and joint skills, social skills, creative expressing, self-representation which have the goal to give the users certain knowledge, attitudes and skills to help them in their daily living, improve their social functioning and quality of living.

References

- Blatbic, S., Selimovic, S., Mujezinovic, A. (2012). Occupational therapy with animals. Annual of Social Work, Vol 19, 2, 241-274.
- Damovski, A. (2017). „Between theory and practice“, Berlin: LAP-Lambert Academy Publishing.
- Dosen, A., Van Gennep A., Zvanikken, GJ., (1990) Treatment of Mental Illness and Behavioral Disorder in the Mentally Retarded. Proceedings of the International Congress, May 3 and 4, Amsterdam.
- Leutar, Z., Ogresta, J., Babic Milic, M. (2008). Obitelji osoba s *invaliditetom* i mreže podrške, Sveučilište u Zagrebu, Pravni fakultet, Zagreb.
- Mitić M., (2011). Roditeljske i odgajateljske kompetencije, Konceptualizacija i promena, procena snaga odgajatelja, deteta i porodice, eko-sistemska pristup, Monografija Dete sa smetnjama u razvoju, potrebi i podrška, Familia, Beograd.
- Ministry of Labour and Social Policy (2015): Rulebook on the requirements for standards to support the realization for organized living support in a special residential community. Skopje: Government of the Republic of Macedonia, Ministry of Labour and Social Policy.
- Sarason, B. R., Shearin, E. N., Pierce, G. R. and Sarason, I. R., (1987). Interrelations of social support measures: theoretical and practical implications. Journal of Personality and Social Psychology.
- Стефановска, Ж. (2012). Социјална поддршка на родителите на лица со интелектуална попреченост во дневните центри, магистерски труд, Филозофски Факултет, Скопје.
- Todorović B., Lavandovski D., (1986). Odnos roditelja prema detetu s mentalnom retardacijom, Zagreb, Fakultet za defektologiju, Sveucilista u Zagrebu.
- Thompson, N. (2002). The mentally retarded people. New York: Mc Craw Nill.

**СОЦИЈАЛНА ПОДДРШКА НА ЛИЦАТА СО ИНТЕЛЕКТУАЛНА ПОПРЕЧЕНОСТ
ОПФАТЕНИ СО ФОРМАТА „ЖИВЕЕЊЕ СО ПОДДРШКА“**

Проф.д-р Владимир Илиевски²⁹⁰

*Универзитет „Св.Кирил и Методиј“, Скопје, Филозофски факултет, Институт за социјална
работа и социјална политика*

м-р Андон Дамовски²⁹¹

Служба за организирано живеење со поддршка во локалната заедница - Скопје

Апстракт: Неформалниот облик на социјална поддршка за лицата со интелектуална попреченост е значајна компонента во делот на емоционалната поврзаност, комуникацијата, рехабилитацијата, интеграцијата во заедницата и подобрување на квалитетот на живеење кај оваа популација. Целта на истражувањето е утврдување на социјалната поддршка која ја обезбедуваат родителите и блиските сродници на лицата со интелектуална попреченост опфатени со формата „живеење со поддршка“. Во истражувањето применета е квантитативно-квалитативна методологија. Истражувањето е спроведено на примерок од 52 испитаници- родители и блиски сродници на лицата со интелектуална попреченост. Од истражувањето утврдено е дека испитаниците се запознаени со социјалните услуги кои се спроведуваат за лицата со попреченост. Во однос на видовите на услугите најзастапени се здравствените, социјалните услуги и грижата за физичкото здравје. Во делот на вклученост на испитаниците во активностите кои се спроведуваат во Центарот со корисниците, истите се вклучуваат повремено.

Клучни зборови: социјална поддршка, лица со интелектуална попреченост, родители и блиски сродници

²⁹⁰ E-mail: vilievski@fzf.ukim.edu.mk

²⁹¹ E-mail : andon_damovski@hotmail.com

STAVOVI UČENIKA PREMA VRŠNJACIMA RE POPULACIJE U MLADIM RAZREDIMA OSNOVNE ŠKOLE

Biljana B. Joksimović*
Master učitelj
JUOŠ „Vukašin Radunović“
Berane

Sažetak: Društvo u kome živimo, opterećeno je brojnim predrasudama i negativnim stavovima prema pripadnicima marginalizovanih grupa. U tom smislu, Romi i Egipćani, bez sumnje, predstavljaju najeklatantniji primjer građanske izolacije. Oni vjekovima žive u nepovoljnom društvenom okruženju i trpe socijalne, religijske, etničke, kulturne, obrazovne i mnoge druge vidove diskriminacije. Ta njihova ljudska patnja, započinje s rođenjem i permanentno se produbljuje preko predškolskog, osnovnoškolskog, srednjoškolskog i univerzitetskog obrazovanja. Usljed toga, najčešće ostaju nedovoljno pismeni, neobrazovani, kulturno izolovani, s malim ili gotovo nikakvim šansama za pristojno zaposlenje. Riječ je o neprihvatljivoj socijalnoj izolaciji, koju generiše nedovoljna opštedruštvena briga i prihvaćenost, s jedne i vjekovima formiran negativan stav njihovih zajednica prema obrazovanju, s druge strane. Budući da živimo u društvu koje pokušava da se razvija i demokratizuje, proklamujući maksimu o nužnosti stvaranja „društva jednakih šansi“, utemeljenog na filozofiji cjeloživotnog obrazovanja, u posljednje vrijeme se insistira na obaveznosti osnovnog obrazovanja i za pripadnike romske i egipćanske populacije. Shodno tom opštedruštvnom opredjeljenju, brojni primjeri iz vaspitno-obrazovne prakse upozoravaju da se učenici iz ovih marginalizovanih grupa, u školi susreću s ozbiljnim problemima i teškoćama koje im nameće prvenstveno jezička barijera, a takođe i moguća socijalna i druga diskriminacija. U vezi s tim, sprovedi smo skromnije empirijsko istraživanje, s ciljem da neposredno provjerimo ovu hipotezu i saznamo u kakvom objektivnom školskom, odnosno vršnjačkom okruženju, učenici RAE populacije počinju da stiču osnovno obrazovanje i formiraju vlastiti pogled na svijet.

Ključne riječi: Romi, socijalna prihvaćenost, osnovna škola, obrazovanje, vršnjački stavovi.

Uvod

U savremenom svijetu, zakonom zajemčeno jednako pravo na obrazovanje, smatra se ključnom civilizacijskom i demokratskom tekovinom. Izvjesno je, da samo obrazovan čovjek može uspješno da koristi politička, građanska, socijalna i druga prava. Shodno tim polazištima i saznanjima, u Crnoj Gori je sačinjena Studija o preprekama za obrazovanje u kojoj se deciderano kaže da: „sva djeca treba da imaju jednak pristup obrazovanju i obrazovanje treba da bude najvišeg kvaliteta. Kvalitetno obrazovanje romske i egipćanske djece i djece sa smetnjama u razvoju u velikoj mjeri oslanja se na stepen inkluzivnosti okruženja, nastavnog plana i nastavnih metoda, kao i na to da li se podstiče kultura tolerancije i različitosti“ (Studija o preprekama u obrazovanju u Crnoj Gori, 2013: 25). Bez obzira na ova i druga normativno-pravna rešenja kojim je, između ostalog, predviđeno da se sva djeca određenog uzrasta, bez izuzetka, moraju pravovremeno uključiti u opšte-obavezujuće osnovnoškolsko obrazovanje, u našoj praksi, nažalost, to pravo nije sasvim zaživjelo kada su u pitanju djeca RAE²⁹² populacije. Budući da je riječ o djeci iz relativno specifične etničke zajednice,

* biljana65@t-com.me

²⁹² U izvještaju istraživanja Zavoda za statistiku od 2008. godine, sprovedenog za potrebe izrade baze podataka RAE populacije u Crnoj Gori, navodi se da je u Crnoj Gori evidentirano 11001 lice koje pripada ovoj populaciji. Od toga, stalno naseljenih u Crnoj Gori bilo je 9943 lica (Baza podataka RAE populacije u Crnoj Gori, 2009: 8). Prema novijim i dostupnim podacima iz Popisa stanovništva, domaćinstava i stanova u Crnoj Gori iz 2011.

očigledno je da naša aktuelna obrazovna politika nije u dovoljnoj mjeri prepoznala te specifičnosti i ponudila im fleksibilnije nastavne kurikulare, pedagoške pristupe i strategije vaspitno-obrazovnog rada.

Pripadnici ove društveno marginalizovane grupe, opterećeni vlastitom tradicijom, pogledom na svijet, stilom i načinom života, primorani su da preživljavaju u društvu ophranom brojnim predrasudama i netrpeljivostima prema drugim i drugačijim. Zbog toga su oni društveno izolovani, na tržištu rada nedovoljno konkurentni, te stambeno, zdravstveno i socijalno gotovo sasvim nezbrinuti. Sve to ima izrazito nepovoljne reperkusije na masovnije i organizovanje uključivanje njihove djece u vaspitno-obrazovni sistem. Usljed niskog ili nikakvog obrazovanja ovoj populaciji su „otežana, odnosno skoro u potpunosti onemogućena jednakost mogućnosti – šansi, posebno na tržištu rada, a time i njihovo bilo kakvo značajnije uključivanje u društveni i ekonomski život“ (Strategija za poboljšanje položaja RAE populacije u Crnoj Gori, 2007: 14).

Pod uticajem EU, u Crnoj Gori se u posljednje dvije decenije nešto veća pažnja počela posvećivati opismenjavanju i obrazovanju Roma, Egipćana i Aškalija. U vezi s tim, realizovano je više lokalnih i međunarodnih projekata. Oni su najčešće imali podršku Ministarstva za prosvjetu, Ministarstva rada i socijalnog staranja, te brojnih nevladinih organizacija i nadležnih Evropskih komisija, udruženja, fondacija i organizacija. Svi ti projekti su bili u funkciji efikasnijeg uključivanja RAE populacije u širu društvenu zajednicu, čija je realizacija podrazumijevala organizovanje izvjesnih studijskih putovanja i posjeta, razmjenu znanja i iskustava između organizacija koje se bave ovom problematikom. Osim toga, neki su bili fokusirani na jačanje kapaciteta nastavnog kadra i njihove specifične didaktičko-metodičke pripreme za rad sa učenicima romske pripadnosti. Ove i slične aktivnosti, imale su za cilj da se shvati značaj organizovanijeg i efikasnijeg obrazovanja pripadnika ove etničke grupe, te postepenog i kontinuiranog smanjenja „jaza u ishodima obrazovanja između Roma i ne-Roma“ (Unaprijeđenje obrazovanja Roma u Crnoj Gori, 2009: 23). U tom smislu značajno je istaći podršku crnogorske Vlade projektu unapređenju obrazovanja kroz primjenu nacionalnog plana Dekada roma i Nacionalne strategije za poboljšanje položaja Roma i Egipćana.

Bez obzira na sve to, evidentno je da su se dosadašnje aktivnosti pokazale nedostatnim za organizovanje i masovnije uključivanje učenika romske zajednice u vaspitno-obrazovni sistem i efikasnije praćenje njihovog školskog postignuća. Štaviše, „uspešnost sprovođenja predviđenih mera, njihov uticaj i rezultati različitih inicijativa do sada nisu uvek evaluirani; ukoliko je evaluacija i postojala, nedostaju objedinjeni podaci o efikasnosti realizovanih mera“ (Analiza primene afirmativnih mera u oblasti obrazovanja Roma i Romkinja za unapređenje mera, 2016:5). Pokušavajući da sveobuhvatnije sagledamo ovaj izuzetno ozbiljan, ne samo crnogorski, već i daleko širi problem, shvatili smo da ga dodatno u našem regionu opterećuju sljedeći faktori:

- Nedostatak adekvatne baze podataka o romskom stanovništvu uopšte i nedostatak sistematskog prikupljanja podataka o romskim učenicima konkretno, kao osnove za kreiranje i praćenje odgovarajućih mjera usmjerenih na najznačajnije prepreke za obrazovanje Roma.
- Ograničenu dostupnost predškolskog obrazovanja za Rome, kao rezultat prioriteta u upisu koji daju prednost porodicama sa dva zaposlena roditelja, dokumentacije koja se zahtijeva za upis, te naknada vezanih za pohađanje.
- Nedovoljne mjere za uklanjanje jezičkih barijera sa kojima se suočavaju Romi koji govore romski i albanski.
- Segregaciju između Roma i ne-Roma u školama, bez obzira na to da li je ona rezultat segregacije prema mjestu stanovanja ili odluka školskih vlasti.
- Troškove vezane za učešće u nominalno besplatnom obaveznom obrazovanju, kao i višem i visokom obrazovanju.
- Nedostatak poklanjanja pažnje Romima u nastavnim planovima i programima za opšte obrazovanje i programima obuke nastavnika, kao integralnom dijelu istorije i kulture Crne Gore.
- Nedostatak kvalifikovanog romskog nastavnog kadra (Unaprijeđenje obrazovanja Roma u Crnoj Gori, 2009: 24).

godine, 6251 lice se izjasnilo da pripada romskoj nacionalnosti ili 1,01 % od ukupnog stanovništva, dok populacija Egipćana broji 2054 lica, odnosno 0,33 % od ukupnog stanovništva (Izveštaj o sprovođenju Strategije za socijalnu inkluziju Roma i Egipćana u Crnoj Gori 2016-2020, za 2017 godinu, 2018: 3).

Ozbiljnost ovog problema može se sagledati jednostavnom komparacijom ukupnog broja romske djece sa brojem onih koji kako – tako pohađaju osnovnu školu. Ova svekolika situacija postaje još alarmantnijom, ako se uporede odnosi (procenti) onih učenika koji pohađaju osnovnu školu sa procentima onih koji nastavljaju dalje obrazovanje jer je „vidljiv veoma visok trend “drop out-a” u ranijim periodima, jer je čak 42,30 % ispitanika završilo »nekoliko razreda osnovne škole«, što znači da je većina do trećeg razreda prekidala školovanje. No, sada je taj trend u znatnom padu, ali je još uvijek prisutan“ (Monitoring izvještaj o položaju, problemima i potrebama pripadnika romske i egipćanske populacije u Crnoj Gori, 2014: 16). Taj negativni trend i neprihvatljiv raskorak je očigledan, a uslovljen je brojnim faktorima, npr.: opštim siromaštvom porodice, čestim promjenama mjesta boravka, ranim i nepromišljenim stupanjem u bračnu zajednicu i mnogim drugim faktorima objektivne i subjektivne pripode, imanentnim romskoj zajednici. Uz sve to treba svakako imati u vidu i decenijama stvarano nepovoljno školsko i lokalno socijalno okruženje, prepuno predrasuda i diskriminacija prema Romima, uključujući i jezik kao ozbiljnu barijeru, koja ne predstavlja samo limitirajući faktor za upis u školu, već i za njeno prijevremeno napuštanje i po pravilu postizanje lošeg školskog postignuća. Utemeljenost ovih tvrdnji, potkrijepili bismo stavovima koji upozoravaju da se osnovni faktori ranog, odnosno prijevremenog napuštanja obrazovanja Roma tiču „školske sredine, klime koja vlada u školi – uključujući konfliktni odnos između dece i nastavnika, stepen nasilja u školi i odlika obrazovnog sistema“ (Nastić, Stojanović i sar., 2017: 17).

Iako nedovoljno fizički snažna, nezrela, nisko ili nikako obrazovana, ova djeca, počinju veoma rano da rade ili što je najgore, da se spontano ali i organizovano bave prosjačenjem. Sve to zapravo ukazuje na ozbiljnost i delikatnost integrisanja romske zajednice u crnogorsko društvo. To je izuzetno kompleksan, mukotrpan i dugoročan proces koji zahtjeva multidisciplinarni pristup, a obrazovanje pripadnika RAE populacije predstavlja najvažniji korak na tom neizvjesnom i suviše „klizavom“ putu. Zato bi država ovoj etničkoj grupi morala u budućnosti posvetiti znatno veću pažnju, nego do sada. Tu prvenstveno mislimo na donošenje niz sistemskih normativno-pravnih, ekonomskih, socijalnih i drugih mjera, od esencijalnog značaja za poboljšanje sveukupnog društvenog, porodičnog i ličnog standarda Roma. Uz to, mogu se dodjeljivati različite pomoći za njihovu djecu, kao što su: školske i studentske stipendije, dodjela besplatnog školskog probora i udžbenika, obezbjeđivanja besplatnog prevoza i užine, uključivanje u sportsko-rekreativna i kulturna društva, kao i obezbjeđivanje nagradnih odmora za najuspješnije učenike. Međutim, treba istaći da su crnogorske vlasti u vezi s tim, preduzele izvjesne mjere i aktivnosti, te usvojile nekoliko značajnih dokumenata od kojih izdvajamo Strategiju za socijalnu inkluziju Roma i Egipćana, Strategiju za poboljšanje položaja RAE populacije u Crnoj Gori 2008-2012, Dekada Roma 2005-2015, kao i Prateći akcioni plan, koji bi trebali, kao rezultat, da imaju potpunu integraciju pripadnika te populacije u crnogorsko društvo. Ovi dokumenti i drugi projekti trebalo bi da doprinesu efikasnijem definisanju i primjeni startegijskih smjernica za poboljšanje pristupa obrazovanju Roma i Egipćana, te podsticanju i promovisanju njihove socijalne inkluzije na svim nivoima obrazovanja. S tom pretenzijom, pokrenut je i Program podrške obrazovanju (Education Support Program – ESP) Instituta za otvoreno društvo (OSI) i njegovih mrežnih partnera kojim se podržava reforma obrazovanja u zemljama u tranziciji, kombinujući iskustva najbolje prakse i preferiranjem politike koje bi osnaživala vrijednosti otvorenog društva i promovisala tranzicionu pravdu u tri međusobno povezane oblasti:

- Borba protiv društvene isključenosti: jednak pristup kvalitetnom obrazovanju za porodice s niskim primanjima; desegregacija dece iz manjinskih grupa; uključivanje i adekvatna nega za decu sa posebnim potrebama.
- Otvorenost i odgovornost u sistemu obrazovanja i reformama obrazovanja: pravednai delotvorna državna izdvajanja za obrazovanje; borba protiv korupcije i transparentnost; odgovorno upravljanje i rukovođenje.

- Vrednosti otvorenog društva u obrazovanju: društvena pravda i društvena akcija diverzitet i pluralizam; kritičko i kreativno mišljenje (Jednaka dostupnost kvalitetnog obrazovanja..., 207: 9).

Uvažavajući navedeno, značajno je podsjetiti da romska djeca odrastaju u porodicama sa niskim socioekonomskim statusom, uglavnom nerado idu u školu, sporo saznavno napreduju i imaju slaba školska postignuća. Po tradiciji, roditelji njihovom vaspitanju i obrazovanju ne posvećuju dužnu pažnju. Saradnja porodice i škole se odvija na inicijativu nastavnika, tako da je ona veoma rijetka ili nikakva. Nadalje, ova djeca prije polaska u školu, ne uspijevaju da savladaju jezik u onoj mjeri koja bi im omogućila nesmetanu komunikaciju sa drugarima i nastavnicima, pa se stoga nerijetko insistira „na odvojenom školovanju u kome su standardi niži i praksa slanja velikog broja romske dece u »specijalne škole«, su najočigledniji oblici stalne diskriminacije romske dece u sistemu obrazovanja“ (Civil Rights Defenders, 2018: 15). Osim toga, za RE populaciju, a naročito pripadnike romske etničke grupe, postoji ukorijenjen stav da su skloni neadekvatnom održavanju lične i stambene higijene, da su nosioci zaraznih i prelaznih oboljenja, te da su prgavi, bučni i nevaspitani.

Zbog ovih i mnogih drugih razloga, bolje rečeno, predrasuda, učenici RE populacije nisu uvijek dovoljno prihvaćeni od strane vršnjaka u odjeljenju i školi, što je „velika prepreka, koja se najviše manifestuje kao odbacivanje od strane drugih đaka i nerazumevanje od strane nastavnika“ (Macura-Milovanović, 2012; U: Analiza primene afirmativnih mera u oblasti obrazovanja Roma i Romkinja za unapređenje mera, 2016:10). Na takav stav i socijalnu izolaciju romske djece, bez sumnje, utiču i tradicionalne predrasude roditelja učenika iz neromske populacije. Zbog toga su učenici RE populacije, uglavnom socijalno diskriminisani, izopšteni iz školske i šire lokalne zajednice. Često su mete, izložene „vršnjačkom nasilju u razredu zbog njihovog etničkog porekla ili diskriminacija, koju doživljavaju u postupcima učitelja i razrednih starešina“ (Civil Rights Defenders, 2018: 15). Sve ovo bez sumnje, jako opterećuje mogućnost njihovog efikasnijeg integrisanja u školsku i širu socijalnu sredinu, mada „investicije u obrazovanje na najranijem uzrastu i povećanje broja dece koja pohađaju školu predstavljaju intervencije koje imaju najveću moć kada je u pitanju prekidanje društvene isključenosti koja se prenosi iz generacije u generaciju“ (Aleksandrović i sar., 2012: 25). Međutim, da koraci koje se preduzimaju u cilju poboljšanja položaja RE populacije, imaju pozitivan uticaj, ukazuju zaključci koji su donešeni nakon sprovedenog istraživanja društveno-ekonomskog položaja, problema i potreba romske i egipćanske populacije u Crnoj Gori. Oni ulivaju dozu optimizma jer ukazuju da se položaj RE populacije, istina sporo, ali ipak mijenja na bolje jer kako su naveli „vidljive su i značajne pozitivne promjene u odnosu na: obrazovanje, poboljšanje uslova stanovanja, izgradnju i rekonstrukciju infrastrukturnih objekata u romskim naseljima i rodnu ravnopravnost“ (Monitoring izvještaj o položaju, problemima i potrebama pripadnika romske i egipćanske populacije u Crnoj Gori, 2014: 42) u prilog tome, navodimo dobar primjer iz prakse nastao tokom realizacije projekta Rasprostranjenost romskih učenika u gradskim školama koji se sproveo na način što su predstavnici Ministarstva prosvjete i nauke Crne Gore u saradnji sa Crvenim krstom „izveli romsku djecu iz naselja i uključili ih sa drugim učenicima u različite gradske osnovne škole u ... organizovali obuku za nastavnike i obezbijedili knjige i udžbenike, slobodan transport i besplatne obroke za romsku djecu kao podršku ciljevima projekta (Politike i prakse mapiranja za pripremu nastavnika..., 2009: 43).

Metodološki okvir

Dosadašnja praksa i sprovedena istraživanja posvećena prihvatanju učenika RE populacije od strane vršnjaka, realizovana su uz prisustvo brojnih prepreka koje su najčešće bile rezultat nemogućnosti cjelovitog sagledavanja pouzdanih etnografskih, demografskih i socijalnih pokazatelja o položaju učenika ove populacije u školskoj sredini. Od ukupno identifikovanih 669 pripadnika RAE populacije nastanjenih u Beranama, osamdeset devetoro su djeca uzrasta od pete do devete godine, a devedesetoro uzrasta od desete do četrnaeste godine života. Najveći broj (120) učenika ove populacije nastanjene u Beranama upisan je u OŠ „Radomir Mitrović“. Od toga 57 učenika pohađa nastavu u prvom i drugom ciklusu osnovne škole. Ova škola je prepoznata i po tome što upisuje najveći broj učenika romske pripadnosti, budući da je lokacijski najbliža njihovom kolektivnom stambenom kvartu. Međutim, nastavnici i učenici ove škole se mogu pohvaliti time što predstavljaju pravu

podršku učenicima koji dolaze iz te grupacije. Očigledan su primjer dobre saradnje, tolerancije, međusobnog prihvatanja, razumijevanja i poštovanja.

Polazeći od prethodno apostrofiranih i elaboriranih teorijskih saznanja i stavova, analizom vaspitno-obrazovne prakse, a pritom imajući u vidu naslov i predmet ovog rada, ovom prilikom smo realizovali manje empirijsko istraživanje, s ciljem da utvrdimo da li i u kojoj mjeri su djeca RE populacije prihvaćena od strane svojih vršnjaka u odjeljenjima u mlađim razredima osnovne škole. Iz ovako formulisanog cilja, logički je izvedena glavna istraživačkih hipoteza koja glasi: ***Učnici RE populacije u mlađim razredima osnovne škole su relativno dobro prihvaćeni od strane svojih vršnjaka u odjeljenju.*** Tokom elaboracije i i empirijskog preispitivanja odabranog fenomena korištena je metoda teorijske analize i deskriptivna metoda. Prva metoda je upotrijebljena za analizu i elaboraciju u pedagoškoj nauci kao i sociologiji, poznatih saznanja o ovom problemu, te uopštavanje i izvođenje zaključaka. Dok je druga (deskriptivna) metoda, primjenjivana za prikupljanje podataka, stavova i mišljenja ispitanika, obuhvaćenih istraživačkim uzorkom. U ove svrhe korištena je tehnika anketiranja, a kao naučno istraživački instrument posebno je konstruisan anketni upitnik, koji predstavlja svojevrsnu kombinaciju ankete i petostepene skale za procjenu stavova. Njegovu strukturu zaokružuje 20 pitanja zatvorenog tipa. Uzorak sačinjava 57 učenika RE populacije osnovne škole „Radomir Mitrović“ u Beranama i predstavlja kombinaciju prigodno - namjernog odabranog uzorka. Dobijeni rezultati su kvantitativno i kvalitativno obrađeni, da bi na kraju uslijedili logički izvedeni zaključci i teorijska uopštavanja.

Obrada i interpretacija dobijenih rezultata

Kako je već rečeno, anketni upitnik je sadržavao dvadeset pitanja, ali zbog ograničenog prostora, ovdje će biti interpretirani rezultati dobijeni na osnovu deset pitanja, koja na relevantan način prikazuju da li su i u kojoj mjeri učenici RE populacije u mlađim razredima osnovne škole prihvaćeni od strane drugih učenika.

Tabela br. 1

Pitanje	UVIJEK		ČESTO		PONEKAD		RIJETKO		NIKADA		Br. ispit.
	Br.	%	Br.	%	Br.	%	Br.	%	Br.	%	
1. Da li se jednako družiš sa svim učenicima iz odjeljenja?	51	89,47%	6	10,52	0	0	0	0	0	0	57

Rezultati anketiranja učenika, nedvosmisleno su pokazali da 89,47% učenika tvrdi da se uvijek jednako druži sa svim drugarima iz odjeljenja, njih 10,52 tvrdi da to, takođe, čini često.

Tabela br. 2

Pitanje	UVIJEK		ČESTO		PONEKAD		RIJETKO		NIKADA		Br. ispit.
	Br.	%	Br.	%	Br.	%	Br.	%	Br.	%	
2. Zadirkuju li te drugovi/rice zato što si RE?	0	0	0	0	0	0	5	8,77	52	91,22	57

Više od tri četvrtine (91,22%) anketiranih učenika je navelo, da ih drugovi ili drugarice nikada ne zadirkuju zato što pripadaju RE populaciji, a samo njih 8,77% tvrdi da se to rijetko dešava.

Tabela br. 3

Pitanje	UVIJEK		ČESTO		PONEKAD		RIJETKO		NIKADA		Br. ispit.
	Br.	%	Br.	%	Br.	%	Br.	%	Br.	%	
3. Sjediš li u klupi sa drugom/aricom koja je RE?	15	26,31	11	19,29	12	21,05	14	24,56	5	8,77	57

Da u klupi uvijek sjedi sa drugom/aricom koja pripada RE populaciji, tvrdi manje od jedne četvrtine učenika (26,31%), da to čini često navodi 19,29% ispitanika, ponekad sjedi sa učenicima

Položaj marginalizovanih grupa u društvu

koji pripadaju RE populaciji njih 21,05%, dok 24,56% učenika kaže da rijetko sjedi sa učenikom iz iste grupacije, a samo 8,77% nikada ne sjedi sa nekim ko je pripadnik RE populacije.

Tabela br. 4

Pitanje	UVIJEK		ČESTO		PONEKAD		RIJETKO		NIKADA		Br. ispit.
	Br.	%	Br.	%	Br.	%	Br.	%	Br.	%	
4. Razumiješ li potpuno jezik na kome razgovaraju tvoji drugari i nastavnici?	12	21,05	13	22,80	29	50,87	3	5,26	0	0	80

Manje od jedne četvrtine ispitanika je navelo da potpuno (21,05%) ili često (22,80%) razumije jezik kojim govore njihovi drugari i nastavnici u školi, više od polovine učenika (50,87%) ponekad razumije, dok preostali učenici njih (5,26%) rijetko razumiju svoje drugove i nastavnike. Da nikada ne razumiju jezik kojim se komunicira u školi nije naveo ni jedan ispitanik (0%).

Tabela br. 5

Pitanje	UVIJEK		ČESTO		PONEKAD		RIJETKO		NIKADA		Br. ispit.
	Br.	%	Br.	%	Br.	%	Br.	%	Br.	%	
5. Na času fizičkog vaspitanja u biraju li te u ekipu ?	42	73,68	10	17,54	5	8,77	0	0	0	0	57

Više od dvije trećine učenika (73,68%) tvrdi da ih drugari iz odjeljenja uvijek biraju u ekipu, na času fizičkog vaspitanja, da to često čine kaže 17,54% učenika, a ponekad biraju u ekipu njih 8,77%. Da ih rijetko ili nikada ne biraju nije se izjasnio niko od anketiranih učenika.

Tabela br. 6

Pitanje	MNOGO		PRILIČNO		NE MNOGO		MALO		NIMALO		Br. ispit.
	Br.	%	Br.	%	Br.	%	Br.	%	Br.	%	
6. Smatraš li da se po nečemu razlikuješ od svojih drugara u školi?	19	33,33	16	28,07	13	22,80	7	12,28	2	3,50	57

Kako rezultati pokazuju trećina ispitanika (33,33%) smatra da se mnogo razlikuje od svojih drugara u školi, manje od jedne trećine tvrdi da se prilično razlikuje (28,07%), da se mnogo ne razlikuju kaže njih 22,80%, po mišljenju 12,28% učenika oni se malo razlikuju od svojih vršnjaka, a da se nimalo ne razlikuju tvrdi 3,50% ispitanika.

Tabela br. 7

Pitanje	ZNANJU		IZGLEDU		DOBROTI		JEZIKU		RAZMIŠLJANJU		Br. ispit.
	Br.	%	Br.	%	Br.	%	Br.	%	Br.	%	
7. Po čemu se razlikuješ od druge djece koja nisu RE?	49	85,96	4	7,01	2	3,50%	50	87,71	10	17,54	57

Na pitanje po čemu se razlikuju, ispitanici su mogli birati više odgovora. Da se od svojih drugara razlikuju po znanju, smatra 85,96% učenika, da je razlika uočljiva u izgledu misli 7,01%, da je dobrota ono po čemu se razlikuju misli zanemarljiv broj učenika 3,50%, kao najveću razliku među djecom pripadnici RE populacije navode jezik, njih 87,71% misli tako, a da je način razmišljanja njihova različitost smatra 17,54% ispitanika.

Tabela br. 8

Pitanje	UVIJEK		ČESTO		PONEKAD		RIJETKO		NIKADA		Br. ispit.
	Br.	%	Br.	%	Br.	%	Br.	%	Br.	%	
8. Slavite li tvoj i rođendane tvojih drugara svi zajedno?	9	15,78	14	24,56	25	43,85	6	10,52	3	5,26	57

Nešto manje od polovine ispitanika (43,85%) tvrdi da ponekad slave rođendane svi učenici zajedno. Da često zajedno slave rođendane kaže četvrtina ispitanika (24,56%), njih (15,78%) tvrdi da to čine uvijek, dok (10,52%) učenika navodi da rijetko zajedno slave rođendane, a samo (5,26%) kaže da to nikada ne čine.

Tabela br. 9

Pitanje	POTPUNO		UGLAVNOM		DJELIMIČNO		MALO		NIMALO		Br. ispit.
	Br.	%	Br.	%	Br.	%	Br.	%	Br.	%	
9. Misliš li da si dobro prihvaćen/a u odjeljenju?	34	59,64	23	40,35	0	0	0	0	0	0	57

Više od polovine ispitanika (59,64%) tvrdi da je potpuno prihvaćena od strane drugih učenika u odjeljenju, da su uglavnom prihvaćeni, misli (40,35%) učenika. Da su djelimično, malo ili nimalo prihvaćeni ne misli ni jedan ispitanik.

Tabela br. 10

Pitanje	ROM/KINJA		EGIPĆANIN/KA		NEKO DRUGI		Br. ispit.
	Br.	%	Br.	%	Br.	%	
10. Je li tvoj najbolji drug/arica Rom, Egipćanin ili neko drugi?	13	22,80	20	35,08	24	42,10	57

Na pitanje ko im je najbolji drug/arica, skoro četvrtina učenika (22,80%) je reklo da je to Rom/kinja, da najboljeg druga/aricu traži među Egipćanima izjavilo je (35,08%) ispitanika, a da je to neko od neromske i neegipćanske populacije, navelo je (42,10%) ispitanika.

DISKUSIJA REZULTATA

Analizirajući dobijene rezultate, mogli bismo zaključiti da su učenici RE populacije relativno dobro prihvaćeni od strane svojih vršnjaka u odjeljenju u mlađim razredima osnovne škole. Takav zaključak se nameće nakon sagledavanja većine dobijenih odgovora ispitanika, kojima smo došli do saznanja da je većina učenika izjavila da se uvijek ili pak često jednako druži sa svim drugarima iz odjeljenja. Učenici RE populacije se dakle ne osjećaju odbačenim od svojih drugara u odjeljenju i uključeni su u zajedničke aktivnosti. U tom kontekstu treba posmatrati i dobijene odgovore na sledeće pitanje kojim smo željeli saznati da li su i u kojoj mjeri učenici RE populacije predmet zadirkivanja od strane drugih ne RE učenika. Na osnovu sumiranih odgovora na ovo pitanje jasno je iskristalisana tvrdnja da učenici RE populacije nisu predmet zadirkivanja od strane svojih vršnjaka u odjeljenju. Ipak, u analizi rezultata koje smo dobili na pitanje sa kim obično sjede u klupi učenici RE populacije, vidljiva je blaga kolizija sa prethodno dobijenim odgovorima. Naime, apsolutna većina učenika RE populacije u klupi sjedi uvijek, često ili ponekad, sa pripadnikom svoje manjine, što će reći, da veoma mali broj učenika ove populacije, rijetko ili nikada ne sjedi u klupi sa drugom ili drugaricom koji pripadaju drugoj grupaciji. Kada je riječ o razumijevanju jezika kojim se komunicira u školi, uvidjeli smo da postoji značajna većina učenika koja slabo razumije jezik kojim se govori u školi. Drugim riječima, učenici RE populacije, kako su rezultati pokazali, uglavnom ne razumiju jezik kojim govore njihovi drugari i nastavnici. Koliko su učenici RE populacije prihvaćeni od strane vršnjaka u odjeljenju, svakako govori i pitanje koliko su oni uključeni u ekipnim sportovima i takmičenjima na

časovima fizičkog vaspitanja. Tako smo došli do podataka da dvotrećinska većina učenika RE populacije tvrdi da ih drugari iz odjeljenja uvijek ili često biraju u ekipu, na času fizičkog vaspitanja.

Ovo istraživanje je, između ostalog, pokazalo da učenici RE populacije smatraju da postoji značajna razlika između njih i ostalih drugara iz odjeljenja. Odgovor na pitanje, po čemu se učenici RE populacije razlikuju od drugih učenika, dodatno rasvjetljava ovaj problem jer su učenici mogli birati više odgovora. S tim u vezi, došli smo do saznanja da kao najveću razliku među djecom, pripadnici RE populacije navode jezik. Sledeće po čemu se učenici RE populacije razlikuju jeste znanje. Nakon znanja, učenici RE populacije smatraju da se od ostalih drugova razlikuju po načinu razmišljanja. Mali broj učenika je kao različitost naveo izgled, a sasvim neznan broj ispitanika misli da je to dobrota koju posjeduju. Ovako iznijeti stavovi učenika, dodatno potvrđuju tezu, da je jezička barijera najveći problem koji usložnjava i komplikuje potpunu integraciju RE populacije u školsku, pa i svaku drugu sredinu. Nadalje, uočili smo da nešto manje od polovine ispitanika, tvrdi da uvijek, često ili ponekad svi učenici zajedno slave rođendane. Shodno prethodno navedenim podacima, utvrdili smo da nadpolovična većina anketiranih učenika iz RE populacije rođendane slavi sa svojim vršnjacima ponekad, rijetko ili nikada. Čini nam se ipak potrebnim, da posebno apostrofiramo stav apsolutne većine anketiranih RE učenika, kojim tvrde da su potpuno ili uglavnom prihvaćeni od strane svojih drugara u odjeljenju. Međutim, odgovori na pitanje kojim su ispitanici naveli ko je njihov najbolji drug ili drugarica, uvidjeli smo da je većina njih za svog najboljeg druga navelo druga ili drugaricu iz populacije kojoj i sami pripadaju, odnosno, pripadnika RE populacije.

ZAKLJUČAK

Polazeći od teorijskih i empirijskih saznanja o odabranom problemu, osnovano je tvrditi da položaj RAE populacije još uvijek nije dostigao onaj nivo koji se propagira brojnim dokumentima i preporukama. Uprkos brojnim realizovanim projektima, kojima se inicira i podstiče uključivanje pripadnika ove populacije u društvene, ekonomske, socijalne, obrazovne i druge aktivnosti, još uvijek nije došlo do značajnog smanjenja diskriminacije i isključivanja ove populacije. Shodno tome, uvažavajući preporuke EU, u Crnoj Gori se više od dvije decenije, mnogo veća pažnja posvećuje poboljšanju položaja RAE populacije, s posebnim akcentom na njihovo obrazovanje. Mora se reći da su vidljivi pomaci što se tiče prihvatanja učenika RE populacije od strane drugih učenika u školi, ali se ne može prenebregnuti činjenica da je broj učenika koji redovno pohađaju nastavu i svoje školovanje privedu kraju, veoma mali, čak neznan. Nažalost, prostor nam ne dopušta da studioznije ulazimo u problematiku uzročno posleđičnih veza i odnosa između zakonski proklamovanog prava koja se pružaju RE populaciji i objektivnih mogućnosti koje su oni u prilici da ostvare i time koliko – toliko promijene svoj višedecenijski nezavistan položaj u civilizacijskom društvu.

Mimo naših predviđanja i očekivanja, naše malo istraživanje je pokazalo da se učenici RE populacije smatraju uglavnom prihvaćenim od strane drugih učenika u odjeljenju. Međutim, uvidjeli smo da učenici RE populacije smatraju da se znatno razlikuju od svojih vršnjaka, a da je nerazumijevanje jezika po mišljenju anketiranih učenika, najveća razlika koju su naveli u odnosu na svoje drugare. S tim u vezi, možemo reći da upravo otežana komunikacija učenika RE populacije sa drugarima i nastavnicima, predstavlja najveću prepreku uspješnijem integrisanju učenika RE populacije u školi, a slobodni smo reći i shodno tome, postizanju boljih rezultata u školi. Kako bismo sa sigurnošću utvrdili stavove učenika RE populacije o prihvaćenosti od strane vršnjaka u odjeljenju, postavili smo pitanje koje ih izmješta iz obavezujućeg školskog ambijenta i zajedničkog boravka u odjeljenju. Iz tog razloga, postavljeno je pitanje da li zajedno učestvuju u proslavama rođendana. Stavovi koje su iznijeli učenici RE populacije o proslavama rođendana, nedvosmisleno pokazuju da oni nisu sasvim prihvaćeni. S tim u vezi, indikativni su odgovori sa kim dijele školsku klupu i ko je njihov najbolji drug ili drugarica. Na oba ova pitanja učenici RE populacije su naveli da su to najčešće drugari koji dolaze iz iste populacije kojoj i oni pripadaju. Takvi rezultati nam nameću zaključak da subjektivni stav da su prihvaćeni nema snažnog uporišta da bi bio sasvim prihvaćen. Učenici koji nisu pripadnici RE populacije, dakle nerado sjede zajedno i nerado pristaju da budu najbolji drugari učenicima RE populacije. Sve ovo nam daje za pravo da možemo ustvrditi, da bez obzira što su odgovori učenika RE populacije o prihvaćenosti od strane vršnjaka u odjeljenju, u velikoj mjeri afirmativni, tako iznijete stavove ne možemo bezrezervno prihvatiti. Ovi rezultati su indikativni, ali u

isto vrijeme upozoravajući i ukazuju da među učenicima još uvijek postoje negativni stavovi koji se manifestuju neprihvatanjem učenika RE populacije u pravom smislu. Oni su vjerovatno produkt predrasuda koje su još uvijek prisutne u njihovim porodicama i neposrednom okruženju. Stoga, nastavnici moraju biti svjesni svoje uloge u sprječavanju diskriminacije i izopštavanja učenika RE populacije i treba da budu „bolje pripremljeni da prepoznaju, cijene i bave se diverzitetom, kao i da se bave pitanjima diskriminacije i nepovoljnog položaja u obrazovanju i obuci i radu sa učenicima i roditeljima iz različitih ekonomskih, socijalnih i kulturnih sredina (Politike i prakse mapiranja za pripremu nastavnika..., 2009: 25).

LITERATURA

1. Aleksandrović, M., Macura, Milovanović, S. i Trikić, Z. (2012). *Inkluzija romske dece. Izveštaj za Srbiju*. Fondacija otvorenog društva. Romski obrazovni fond i UNICEF.
2. Civil Rights Defenders. (2018). Obruč anticiganizma. Beograd: Civil Rights Defenders. Romi u Srbiji.
3. EU i Delegacije Evropske unije u Crnoj Gori. (2014). Monitoring izvještaj o položaju, problemima i potrebama pripadnika romske i egipćanske populacije u Crnoj Gori. Projekat: Aktivne mjere za aktivne Rome i Egipćane – AMARE. Podgorica: EU i Delegacije Evropske unije u Crnoj Gori.
4. Ipsos Strategic Marketing. (2013). Studiji o preprekama u obrazovanju u Crnoj Gori. Romska i egipćanska djeca. Beograd: Ipsos Strategic Marketing.
5. Ministarstvo za ljudska i manjinska prava. (2018). *Izveštaj o sprovođenju Strategije za socijalnu inkluziju Roma i Egipćana u Crnoj Gori 2016-2020, za 2017*. Podgorica: Ministarstvo za ljudska i manjinska prava.
6. Monitoring Reports. (2007). *Jednaka dostupnost kvalitetnog obrazovanja za Rome u Srbiji*. OPEN SOCIETY INSTITUTE EU MONITORING AND ADVOCACY PROGRAM EDUCATION SUPPORT PROGRAM ROMA PARTICIPATION PROGRAM. Monitoring Reports (Izveštaji o monitoringu). Srbija.
7. Nastić, Stojanović, J., Roglić, A., Sicurella, F. G. i Soćanin, D. (2017). *Škola u zajednici – zajednica u školi*. Beograd: Zapadnobalkanski institut Western Balkans Institute tutoring program.
8. Roma Education Fund. (2009). Unaprijeđenje obrazovanja Roma u Crnoj Gori. Procjena situacije u zemlji i strateški smjerovi Romskog obrazovnog fonda (Roma Education Fund). Podgorica: Roma Education Fund.
9. SCIENTER. Centar za obrazovnu politiku. (2009). *Politike i prakse mapiranja za pripremu nastavnika za inkluzivno obrazovanje nastavnika u kontekstu socijalnog i kulturnog diverziteta*. Bolonja: SCIENTER. Centar za obrazovnu politiku.
10. Vlada Crne Gore. Ministarstvo za zaštitu ljudskih i manjinskih prava.(2007). *Strategija za poboljšanje položaja RAE populacije u Crnoj Gori*. Podgorica: Vlada Crne Gore. Ministarstvo za zaštitu ljudskih i manjinskih prava.
11. Vlada Republike Srbije. Tim za socijalno uključivanje i smanjenje siromaštva. (2016). *Analiza primene afirmativnih mera u oblasti obrazovanja Roma i Romkinja za unapređenje mera*. Beograd: Vlada Republike Srbije. Tim za socijalno uključivanje i smanjenje siromaštva.
12. Zavod za statistiku Crne Gore – MONSTAT. (2009). Baza podataka RAE populacije u CrnojGori. Podgorica: Zavod za statistiku Crne Gore – MONSTAT.

**STUDENTS OF TEACHERS ACCORDING TO REASONS OF PEACE POPULATION IN THE
MIDDLE DIVISIONS OF BASIC SCHOOL**

Summary: *The society in which we live is burdened with numerous prejudices and negative attitudes toward members of marginalized groups. In that sense, the Roma and the Egyptians, without a doubt, are the most striking example of civil isolation. They live for centuries in an unfavorable social environment and suffer from social, religious, ethnic, cultural, educational and many other forms of discrimination. This human suffering, begins with birth and is permanently deepened through pre-school, primary, secondary and university education. As a result, most often remain insufficiently literate, uneducated, culturally isolated, with little or no chance of decent employment. This is an unacceptable social isolation generated by insufficient general care and acceptance, for one and the centuries a negative attitude of their communities towards education has been formed, on the other hand. Since we live in a society that is trying to evolve and democratize, proclaiming the maxim of the necessity of creating a "society of equal opportunities" based on the philosophy of lifelong education, has lately been insisting on the basic education obligations for members of the Roma and Egyptian populations. In accordance with this general-purpose commitment, numerous examples of educational practice warn that students from these marginalized groups face serious problems and difficulties faced by them primarily by language barriers, as well as possible social and other discrimination. In this regard, we conducted a more modest empirical research, in order to directly check this hypothesis and find out in which objective school, or peer environment, students of RAI population begin to acquire primary education and form their own view of the world.*

Key words: *Roma, social acceptance, elementary school, education, peer attitudes.*

POLOŽAJ SPOLNO ZLOSTAVLJANE DJECE SA INVALIDITETOM I TJELESNIM TEŠKOĆAMA U KRIVIČNOM POSTUPKU

Doc. dr Rusmir Kozarić²⁹³
Visoka poslovno tehnička škola Doboj

Apstrakt: Razmjere spolnog nasilja nad djecom još uvijek su nesagledive i nedovoljno istražene. Teoretičari kriminalističke i pravne orijentacije nisu odlučni da ovom sigurnosnom izazovu posvete više pažnje kao „nevidljivom“ problemu društva. Spolno nasilje nad djecom sa tjelesnim invaliditetom i mentalnim teškoćama predstavlja kompleksnu i perfidnu formu spolnih napada u kojima dominirajuću ulogu zauzimaju individualni nedostaci koje počinitelji koriste u cilju zadovoljavanja vlastite spolne pohote. Iz ove populacije počinitelji spolnog nasilja nerijetko regrutuju svoje žrtve iskorištavajući psiho-fizičke nedostatke djece koji su prepoznatljivi kroz različita funkcionalna ograničenja: oštećenje sluha, vida, mentalna retardacija, autizam itd. Stoga je ovaj oblik spolnog ugrožavanja posebno opasan i interesantan. Spolne inverzije počinitelja usmjerene prema djeci sa invaliditetom i tjelesnim teškoćama pretpostavljaju složene i suptilne spolne manipulacije kao i sam čin spolnog kontakta. Ključni problem marginalizacije djece koja su žrtve spolnog nasilja ogleda se prije svega u psihološkoj (emocionalnoj) i fizičkoj povrijeđenosti, povredi dostojanstva i spolnih sloboda kao temeljnih ljudskih prava. Kao protuteža javlja se potreba za protektivnom funkcijom društva, prije svih pravnog sistema koji treba obazbijediti koncept adekvatne zaštite različitosti ovih kategorija od svih oblika ugrožavanja, a posebno kroz formalne postupke u kojima se djeca pojavljuju kao žrtve, svjedoci, sudionici, posmatrači ili su na drugi način involvirani u spolni incident koji je iniciran od strane odrasle osobe. Očuvanje identiteta djece sa invaliditetom i tjelesnim teškoćama predstavlja ključni zadatak svih subjekata i institucija zaduženih za promovisanje zaštite prava djece sa ciljem sprečavanja društvene etikacije i dodatne viktimizacije. Potentni osjećaj senzibiliteta i odgovornosti društva treba da je općeprisutan. Također, stimulaciju marginalizacije djece sa tjelesnim invaliditetom i mentalnim teškoćama dalje potiče njihova lakovjernost i lakomislenost, odsustvo sposobnosti za donošenje odluka i rasuđivanje. Krivični postupci koji se vode povodom krivičnih djela spolnog nasilja nad djecom često su bolni i osjetljivi za žrtvu (dijete) te animiraju dodatnu viktimizaciju koja sa sobom nosi i različite reperkusije. Eksplicitno poštivanje procedura i protokola koji su strukturalni dio kriminalističke obrade i prethodnog postupka, odnosno rane faze prikupljanja potrebnih informacija od žrtve spolog nasilja (djeteta) i drugih anticipiranih radnji može izazvati progresivnu reakciju, impulsivnost i pogoršano ponašanje što doprinosi nastupanju malicioznih posljedica i dodatnog nivoa traume kod djeteta koje je žrtva spolnog nasilja. Specifičan sistem pristupa djetetu koje je žrtva spolnog nasilja počinje već od mjera prvog zahvata, odnosno od momenta saznanja da je spolno nasilje izvršeno. Najvažnije pitanje koje je potrebno riješiti u ovoj fazi odnosi se na adekvatnu metodologiju kojom će se pravovremeno spriječiti osjećaj marginalizacije djeteta, dojam zapostavljenosti, odnosno povrede dostojanstva djeteta na čemu je potrebno insistirati i u svim narednim fazama krivičnog postupka. Cilj ovog rada uz uvažavanje teorijsko-metodoloških pristupa jeste predstavljanje intenziteta marginalizacije spolno zlostavljane djece sa invaliditetom i tjelesnim teškoćama kroz krivični postupak koji se vodi povodom krivičnih djela spolnog nasilja nad djecom, kao i prijedlozi rješenja koja će težiti minimiziranju nepotrebnih štetnih efekata kojima su djeca-žrtve spolnog nasilja izložene u krivičnom postupku.

Ključne riječi: djeca, marginalizacija, krivični postupak, žrtva, viktimizacija

²⁹³ rusmir.kozaric@gmail.com (Doc. dr Rusmir Kozarić angažovan je kao nastavnik na pravnoj grupi predmeta Pravnog fakulteta IUBD i Profesor visoke škole iz oblasti bezbjednosnih nauka na studijskom programu Bezbjednosni menadžment - Visoka poslovno tehnička škola Doboj)

U V O D

Spolno nasilje nad djecom sa invaliditetom i tjelesnim teškoćama može predstavljati odlučujući indikator koji potiče razvoj ranjivosti kod djece iz ovih kategorija. U pretežnom broju slučajeva spolnog nasilja nad djecom dolazi do dugoročnih posljedica koje su rezultat izloženosti djeteta traumatičnom i potresnom iskustvu spolnog nasilja. Ponižavajuće, bolno i agresivno ponašanje počinitelja spolnog nasilja uzrokuje dugotrajne psihičke i fizičke traume koje u znatnoj mjeri ugrožavaju zdravlje zlostavljanog djeteta. To je razlog posebne brige društva u odnosu na osjetljivost problematike koja se prepoznaje u destruktivnom i kompleksnom sadržaju posljedica spolnog nasilja nad djecom, stoga nije moguće praviti digresiju u odnosu na druge (nekontaktne) oblike napada na spolni integritet djeteta. Kada su u pitanju djeca sa invaliditetom i tjelesnim teškoćama²⁹⁴ viktimizacija ima progresivan karakter, prepoznatljiva je i različita od one koja je rezultat spolnog nasilja nad djecom koja nemaju ove nedostatke. U tom smislu aktivnosti institucija koje se bave pitanjima zaštite djece sa invaliditetom i tjelesnim teškoćama treba usmjeriti u pravcu dodatnog nivoa zaštite i detraumatizacije djece koja su žrtve spolnog nasilja. Spolno nasilje nad djecom sa invaliditetom i tjelesnim teškoćama moguće je objasniti sa nekoliko aspekata. Djeca sa invaliditetom i tjelesnim teškoćama koja su pretrpjela spolno nasilje pripadaju grupi posebno ranjivih (osjetljivih) kategorija koje nužno nose etikeciju marginalizovanih osoba zbog svojih psihičkih i fizičkih disfunkcija ili nedostataka. U tom smislu ove kategorije uključuju djecu koja su onemogućena ili potpuno lišena sposobnosti odlučivanja u sferi spolnih sloboda tako da svako ponavljanje spolnog napada dobija tragičan epilog. Drugi veoma važan aspekt upućuje nas na prepoznavanje spolno zlostavljane djece i problematiku odgađanja prijavljivanja slučajeva spolnog nasilja pogotovo ako su počinitelj i žrtva u tzv. „bliskom odnosu“ što je čest slučaj kod incesta koji se odvija u intimnom ambijentu, u porodicama koje imaju disfunkcionalnu formu. Treći aspekt problema spolnog nasilja nad djecom sa invaliditetom i tjelesnim teškoćama ogleda se u standardizaciji formalnih krivičnih postupaka u kojima se djeca pojavljuju kao žrtve (oštećeni), a kroz sam postupak izložena su različitim oblicima marginalizacije. Naime, procesni zakoni u Bosni i Hercegovini kao i Zakoni o zaštiti i postupanju sa djecom ili maloljetnicima u krivičnom postupku koji participiraju na nivoima entiteta i Brčko Distrikta ne propisuju posebne procedure u okviru kojih je obezbijedena adekvatna procesna zaštita djece sa invaliditetom i tjelesnim teškoćama koja su žrtve spolnog nasilja, a pogotovu ne zaštita od marginalizacije i sekundarne viktimizacije. Drugim riječima, procesni standardi ne dozvoljavaju specijalni tretman djece koja su žrtve spolnog nasilja tako da se u krivičnom postupku tretiraju pod sinonimom oštećeni (svjedok) a ne žrtva. Potrebna je dakle dodatna intervencija koja će obezbijediti zaštitu žrtvi od diskriminacije već od momenta prijavljivanja ili otkrivanja spolnog nasilja. Ovakav pristup prepoznat je kroz cijeli krivični postupak, a također i u postupcima policije kada poduzima aktivnosti povodom prijave spolnog nasilja nad djecom. Veoma osjetljiv dio odnosi se na mjere prvog zahvata i djelatnosti koje poduzima policija kada je potrebno dijete sa invaliditetom i tjelesnim teškoćama dodatno zaštititi i prilagoditi protokol individualnim svojstvima djeteta a pri tom zadovoljiti sva procesna pravila posebno vodeći računa o dokaznim procedurama koje su vezane za žrtvu. Od prvorazrednog su značaja inkluzivni sadržaji u slučajevima prijavljivanja spolnog nasilja nad djecom koja spadaju u „osjetljive“ kategorije. Prilagođavanje protokola trebaju obezbijediti policijski i pravosudni organi vodeći strogo računa o senzibilitetu i osjetljivosti žrtve (djeteta) i mogućoj reviktimizaciji. Djeca sa invaliditetom i tjelesnim teškoćama koja su bila izložena kontaktnom spolnom napadu doživljavaju stanje šoka, osjećaj slabosti i bezvrijednosti, te nemogućnosti predviđanja dalje situacije zbog vlastitih nedostataka. Dezorijentacija i zbunjenost također su vodeći simptomi kod djece-žrtava spolnog nasilja a ispoljavaju se kao fizički pokazatelji koji moraju biti prepoznati posebno od organa koji učestvuju u prihvatu i zbrinjavanju. Važnost prepoznavanja osjetljivosti ogleda se u pravilnom odabiru mjera zaštite djeteta (žrtve) sa invaliditetom i tjelesnim teškoćama. Dakle, krucijalni zadatak subjekata koji tretiraju slučajeve spolnog nasilja nad djecom sa invaliditetom i tjelesnim teškoćama sastoji se prvenstveno u specijalnom pristupu, neutralizaciji i otklanjanju posljedica te pravovremenom profilaktičkom tretmanu žrtve, čime se omogućava humaniji pristup žrtvi minimiziranjem prediktora koji pospješuju marginalizaciju.

²⁹⁴ WHO: Invaliditet je bilo kakvo ograničenje ili nedostatak sposobnosti za obavljanje neke aktivnosti na način i u obimu koji se smatra normalnim za ljudsko biće.

PRIJAVLJIVANJE I OTKRIVANJE KRIVIČNIH DJELA SPOLNOG NASILJA NAD DJECOM SA INVALIDITETOM I TJELESNIM TEŠKOĆAMA

Zbog svoje kompleksnosti te raznovrsnih repertoara izvedbe krivična djela spolnog nasilja nad djecom se vrlo teško otkrivaju konvencionalnim metodama policije. Prijavljivanje ovakve vrste krivičnih djela je veoma kontroveržno pitanje. Izvori podataka o spolnom nasilju nad djecom ili bilo kakvoj sumnji da je takva aktivnosti usmjerena prema djetetu dolaze iz različitih izvora, tako da se prema stepenu vjerovatnoće i istinitosti podataka različito gradiraju. Najpouzdaniji izvori saznanja o počinjenom spolnom nasilju nad djecom jesu policijski izvori obzirom da sigurnosne agencije ovog tipa raspolažu sofisticiranom metodologijom rada i vlastitim resursima pa u tom smislu predstavljaju elitnu sigurnosnu komponentu koja je sposobna da se suprotstavi ovakvom obliku sigurnosnog izazova. Prijave spolnog nasilja nad djecom iniciraju različite osobe i institucije (službe): svjedoci, očevidci, roditelji, usvojitelji, socijalne službe, obrazovne institucije ili same žrtve spolnog nasilja što je rijetkost u praksi pogotovo ako se podnose neposredno nakon spolnog nasilja. Također, ne treba zanemariti ulogu i drugih subjekata poput službe socijalne zaštite ili zdravstvenih ustanova i njihovih službi koje primjenjujući medicinske protokole ili druge oblike opservacije prijavljuju indikacije spolnog nasilja nad djecom.

Policija zauzima centralnu ulogu u sistemu prijavljivanja spolnog nasilja nad djecom. Iz navedenih razloga treba da obezbijedi specijalni tretman kod pristupa djeci sa invaliditetom i tjelesnim teškoćama koja su žrtve spolnog nasilja. Metodologija prihvata ovih kategorija djece (žrtava) zahtijeva jedan multidisciplinarni pristup i primjenu odgovarajućih protokola koji će dati odgovore na sva potrebna pitanja u vezi sa prijavom spolnog nasilja. Stručne osobe različitih profila, a kod djece sa intelektualnim teškoćama, autizmom i sličnim poremećajima to su specijalisti pedagoške, psihološke, defektološke, logopedske, oligofrenološke i sl. orijentacije poželjno je angažovati kod prihvata žrtve već od samog momenta prijave. Veoma je važno obezbijediti ambijent u kojem će se prijava djeteta koje je žrtva spolnog nasilja revitalizirati tako da žrtva (dijete) može u skladu sa svojim sposobnostima reprodukovati događaj iz bliže ili dalje prošlosti gdje je ključni zadatak stručnih osoba procjena emocionalnog stanja. Procedure koje se primjenjuju mogu kod djeteta-žrtve spolnog nasilja stvoriti dojam neprikladnog odnosa, indolentnosti, demotivacije, zanemarenosti ili pak straha a samim tim dovesti i do blokade sjećanja. Svi detalji proizašli iz interpretacije djeteta posebno o identitetu počinitelja veoma su značajni za dalji postupak. Zbog toga se prihvata žrtve (djeteta) spolnog nasilja, pored medicinskog i psiho-socijalnog zbrinjavanja, kroz policijske protokole smatra ključnom radnjom u spektru procesnih procedura jer se već na početku istrage zatvara mogućnost marginalizacije spolno zlostavljane djece sa invaliditetom odnosno umanjuju maliciozne posljedice policijskog pristupa. Vrlo važna karakteristika policijskog protokola jeste i zaštita informacija o događaju i identitetu žrtve spolnog nasilja kao posebno osjetljivo pitanje. Svaka informacija neprimjerenog sadržaja ili ona koja sadrži podatke o spolno zlostavljanoj djetetu vodi ka dodatnoj diskriminaciji bez obzira radi li se o osudi takvog događaja u javnosti ili ekskluzivnoj formi objavljivanja fotografija koje čak mogu imati eksplicitan sadržaj. Zato je oprezno postupanje u ovom dijelu istrage preporučeno svim akterima koji sudjeluju u prihvatu žrtve (djeteta) ili prijemu prijave o počinjenom spolnom nasilju nad djetetom. Stanje traume usled posljedica spolnog napada kod djece sa invaliditetom i tjelesnim teškoćama posebno je naglašeno. Uzimajući u obzir ove indikatore voditelj (specijalizirani policijski službenik) procjenjuje svrsishodnost tehnike razgovora koju će primijeniti vodeći računa da to mogu biti djeca oštećenog sluha i govora, autizmom, mentalnom retardacijom i sl. U svakom slučaju preporuka je da se razgovor o prijemu prijave spolnog nasilja nad djecom sa invaliditetom i tjelesnim teškoćama vodi uz pomoć stručne osobe koja će primijeniti odgovarajuće aplikacije tako da upotpuni autentičnost prijave žrtve (djeteta) kao što su audio i vizuelne tehnike, korištenje grafičkih i vizuelnih metoda itd., što omogućava da se kod djeteta razvije osjećaj potrebne odgovornosti i istinitosti verbalizacije događaja. Također, u obzir dolaze i opservacione metode pomoću kojih je moguće čulnim zapažanjem na djetetu uočiti fizičke i fiziološke promjene. Kada se kao prijavitelji spolnog nasilja pojavljuju djeca sa invaliditetom koji se manifestuje u formi fizičkih nedostataka (ekstremiteti, oštećenje vida, i sl.) a koja imaju očuvan senzorni i intelektualni aparat primjenjuju se standardni protokoli kao i u ostalim slučajevima spolnog nasilja nad djecom, uz određene inkluzivne tehnike kojima će se poboljšati kvalitet iskazivanja djeteta o počinjenom spolnom nasilju. Međutim, i ovakvi slučajevi uključuju

pravila prema kojima se sprečava mogućnost diskriminacije žrtve (djeteta) kao što su vođenje razgovora u posebnoj prostoriji, bez prisustva javnosti i drugih znatizeljnih osoba, pa i uposlenika policije koji nisu uključeni u provođenje protokola. Potresna sjećanja djeteta - žrtve spolnog nasilja i njegovo emocionalno stanje mogu dovesti do pogrešne interpretacije događaja, opisa mjesta na kojem je počinjeno spolno nasilje, te nepotpunog ili pogrešnog opisa počinitelja. Usmjereni razgovor sa žrtvom spolnog nasilja omogućava sprečavanje bilo kakve psihološke reakcije koja može pogoršati zdravstveno stanje, i dovesti do ekspanzije primarnih emocija poput plača, gnjeva, povučenosti, otpora i sl. koje kod zlostavljanog djeteta pospješuju negativne emocije. Najpoželjniji je spontani opis događaja spolno zlostavljanog djeteta o spolnom incidentu sa odraslom osobom ukoliko to omogućava psihičko stanje u kojem se nalazi. Kod djece sa višestrukim intelektualnim poremećajima skoro da je i nemoguće prikupiti i osnovne podatke, posebno kod sumnje u incest koji je karakterističan oblik spolnog nasilja nad djecom sa mentalnim teškoćama. Razlozi leže u osjećaju vulnerabilnosti (zavisnosti) djeteta od druge osobe, višestrukom i uzastopnom ponavljanju spolnog nasilja, što značajno otežava otkrivanje i saznavanje za takav čin. Stoga se kao razlog, u literaturi navodi da je odgađanje prijave spolnog zlostavljanja djeteta i kasnog saznavanja posljedica iskrivljenog sjećanja koje je uzrokovano nemogućnošću shvatanja spolnih radnji koje odrasla osoba poduzima prema djetetu sa reduciranim intelektualnim sposobnostima. Značajno je napomenuti da je prevalencija „tamnog broja“ kod spolno zlostavljane djece sa invaliditetom i tjelesnim teškoćama daleko veća u odnosu na djecu bez invaliditeta koja spolno zlostavljanje obično otkrivaju u odraslom dobu ili adolescenciji. Ove kategorije su lišene mogućnosti da u zreloj dobi prepoznaju posljedice nasilja i da ih otkriju. Dakle, tokom protokola prihvata žrtve (djeteta) te postupku prijave i otkrivanja spolnog nasilja nad djecom sa invaliditetom i tjelesnim teškoćama policija i drugi organi trebaju nastojati da kod žrtava eliminišu osjećaj odbačenosti od društvene zajednice bez obzira na to što se njihov problem rješava u okvirima zakonskih mehanizama jer djeca koja spadaju u ove kategorije nisu svjesna svog položaja u policijskim i procesnim procedurama.

PROCESNO PRAVNI POLOŽAJ DJECE SA INVALIDITETOM I TJELESNIM TEŠKOĆAMA KOJA SU ŽRTVE SPOLNOG NASILJA

Procesno pravni okvir ne omogućava poboljšan položaj djeci sa invaliditetom i tjelesnim teškoćama koje su žrtve spolnog nasilja, u krivičnom postupku. Modifikovani odnosno privilegovani status djeteta-žrtve spolnog nasilja ne predviđaju aktuelni Zakoni o krivičnom postupku i Zakoni o zaštiti i postupanju sa djecom i maloljetnicima u krivičnom postupku. Samo mali dio procesnih zakonodavstava jačaju prava djeteta koje je žrtva spolnog nasilja, međutim domaće procesno zakonodavstvo po svemu sudeći kreće se u suprotnom pravcu. Poznato je da djeca sa invaliditetom i tjelesnim teškoćama spadaju u rizične grupe a razlog leži u njihovim invidualnim osobinama odnosno psihičkim i fizičkim nedostacima. Specijalni status ovih kategorija predviđaju brojni međunarodni dokumenti o zaštiti prava osoba sa invaliditetom, ali domaći zakonodavni okvir nešto šira prava poznaje samo u oblasti zdravstvene i socijalne zaštite. Struktura krivičnog postupka koji se vodi povodom krivičnih djela spolnog nasilja nad djecom je takva da ne dozvoljava bilo kakva procesna odstupanja bez obzira na fizička i psihička svojstva oštećenog-žrtve (djeteta) u pogledu izvođenja pojedinih radnji koje poduzima policija ili drugi organi u krivičnom postupku. Međutim, potrebno je istaći, o čemu govore i već spomenuti međunarodni dokumenti, da krivični postupak u kojem se kao žrtve spolnog nasilja pojavljuju djeca sa invaliditetom i tjelesnim teškoćama, poprima jednu sasvim novu dimenziju. U toku krivičnog postupka nastoji se težište problema staviti na adekvatan tretman ovih kategorija, preciznije harmonizaciju procesnih standarda i odgovarajuću zaštitu žrtve (djeteta). Drugim riječima, osim zaštite temeljnih ljudskih prava obezbjeđuju se i druga prava žrtve kao što je pravo na psiho-socijalnu i zdravstvenu zaštitu, bez izlaganja dodatnoj stigmatizaciji ili nekom obliku diskriminacije zbog fizičkih ili psihičkih nedostataka djeteta (žrtve). Povlašteni pristup prema pomenutim „osjetljivim grupama“ u krivičnom postupku spriječio bi mogućnost dodatne – sekundarne viktimizacije i marginalizacije u krivičnom postupku. Izvjesne promjene krivično procesnih procedura mogle bi se supstituisati na osnovama sprečavanja dodatnih trauma kod spolno zlostavljane djece sa invaliditetom i tjelesnim teškoćama koje nastaju kao rezultat eksplicitne primjene policijskih protokola, zatim kroz ponavljanje određenih radnji kao što su ljekarski pregled ili drugi zahvati na tijelu kojim se prikupljaju tragovi kao nosioci dokaznih informacija, specifične radnje dokazivanja za

ovu vrstu delikata itd. Određena zakonodavstva jačaju procesni položaj ovih kategorija uvodeći principe humanizacije procesnih pravila prilikom provođenja radnji koje se poduzimaju prema djeci sa invaliditetom i tjelesnim teškoćama (žrtvama spolnog nasilja). To jačanje predviđa zabranu ponavljanja određenih radnji odnosno svođenje u razumne granice. Evidentno je da domaći krivično-procesni sistem ne poznaje ovaj princip jer tokom cijelog krivičnog postupka naglašena je nedovoljna briga za žrtvu (dijete) a pogotovo nakon okončanja krivičnog postupka, bez obzira na intenzitet traume i stepen marginalizacije.

RADNJE DOKAZIVANJA KOJE POTIČU MARGINALIZACIJU DJECE - ŽRTAVA SPOLNOG NASILJA

Krivična djela spolnog nasilja nad djecom iziskuju poseban pristup tako da se i radnje dokazivanja prilagođavaju prirodi i morfologiji ovih krivičnih djela. Procesna pravila ne predviđaju izuzetke bez obzira na specifičnost krivičnih djela u kojima se kao žrtve spolnog nasilja pojavljuju djeca sa invaliditetom i tjelesnim teškoćama. Kao dvije dominantne radnje dokazivanja koje potiču marginalizaciju izdvajaju se: prikupljanje izjave od žrtve (djeteta) spolnog nasilja i tjelesni pregled kojim se sa tijela žrtve prikupljaju tragovi kao nosioci dokaznih informacija te utvrđuju činjenice koje upotpunjuju pravnu kvalifikaciju krivičnih djela spolnog nasilja nad djecom.

Zahtjev za prikupljanje izjave od djece sa invaliditetom i tjelesnim teškoćama koja su žrtve spolnog nasilja javlja se tokom cijelog krivičnog postupka, međutim intenzivno ponavljanje ove radnje može dodatno uticati na stepen marginalizacije. Zato se vrlo važnim čini izjavu djeteta (žrtve) uzeti na početku istrage vodeći računa da se tokom saslušanja izbjegnu nepotrebna pitanja koja bi dovela do određenog stepena diskriminacije. Preporučuje se multidisciplinarni pristup posebno u slučajevima prikupljanja izjave od djeteta koje je žrtva spolnog nasilja sa mentalnim teškoćama, retardacijom, oštećenjem sluha i govora itd. Vodeću ulogu kod ispitivanja ovih kategorija trebaju imati stručne osobe kao što su logoped, psiholog, i socijalni radnik, a to nalažu i procesne odredbe Zakona o krivičnom postupku²⁹⁵. Ovdje bi se pored uvažavanja procesnih pravila i standarda osvrnuli na nekoliko pitanja o kojima treba posebno voditi računa kao što su: vrijeme u kojem se saslušava žrtva, da li se razgovor vodi neposredno nakon spolnog nasilja ili se radi o kraćem ili dužem proteku vremena od poslednjeg napada, da li se radi o višekratnom ili jednokratnom spolnom napadu, koji je oblik spolnih manipulacija počinitelj koristio, kakve su posljedice po zdravlje žrtve (djeteta) itd. Dakle, prioritetno je prepoznati psihičko i fizičko stanje spolno zlostavljanog djeteta, te procijeniti sposobnost za iskazivanje činjenica o traumatskom događaju i drugim činjenicama koje se utvrđuju u krivičnom postupku. Zadatak stručnih osoba od čijeg znanja, sposobnosti i vještine zavisi vjerodostojnost i kredibilitet izjave djeteta – žrtve spolnog nasilja nije jednostavan. Pojednostosti razgovora bi se trebale odvijati pod strogim nadzorom tužioca i ovlaštenih službenih lica kako bi se zadovoljili i procesno pravni kriterijumi, odnosno kako bi izjava žrtve (djeteta) formalno bila prihvatljiva i koristila kao dokaz u krivičnom postupku. Nadzor tužioca potreban je radi eventualnog izbjegavanja dodatnog ispitivanja žrtve (djeteta) u toku istrage, kao i na glavnom pretresu. Procesne procedure nalažu da se intervju kao i prikupljanje izjave od djeteta koje je žrtva spolnog nasilja obavlja u posebno opremljenim prostorijama te da se vrši audio i videosnimanje. Djeca sa invaliditetom i tjelesnim teškoćama koja su pretrpjela spolno nasilje, pogotovo neposredno nakon zlostavljanja nalaze se u stanju šoka i konfuzije, stepen zaboravnosti posebno kod djece sa mentalnim teškoćama konstantno je pisutan. Izuzetna važnost leži u procjeni učešća i imenovanja stručnih osoba koje trebaju voditi razgovor sa djetetom u zavisnosti od trenutnog stanja djeteta i individualne karakteristike spolno zlostavljanog djeteta sa invaliditetom i tjelesnim teškoćama. Naprimjer, ako je u pitanju dijete sa govornim teškoćama ili višestrukim smetnjama kao što su disleksija, disgrafija i dislalijska dominirajuću ulogu kod prikupljanja izjave imaju stručne osobe logopedskog, defektološkog ili oligofrenološkog područja jer će na najsuptilniji način, odnosno način koji će kod djeteta ostaviti minimalne posljedice prikupiti činjenice koje mogu biti odlučne za krivični postupak. Na taj način se

²⁹⁵ Zakon o krivičnom postupku FBiH, Službene novine Federacije BiH, 35/03, 37/03, 56/03, 78/04, 28/05, 55/06, 27/07, 53/07, 09/09, 12/10, 08/13, 59/14.

izbjegavaju nepotrebna odugovlačenja ili pogrešan izbor pitanja od strane drugih stručnih osoba koje nisu adekvatno profilirane npr. socijalni radnik, ili psiholog koji svoju ulogu mogu ostvariti u drugim fazama krivičnog postupka. Također, treba napomenuti da učešće stručnih osoba tokom ove radnje dokazivanja u značajnoj mjeri ublažava posljedice pretrpljene traume te djeluju dvojako, terapijski i tretmanski, pojačavajući kod spolno zlostavljanog djeteta psihičku ravnotežu i samopouzdanje. Ključni problem kod djece sa mentalnim poremećajima je stepen koncentracije i obim pažnje. Zadatak stručnih osoba je uspostavljanje ravnoteže između psihičkog stanja spolno zlostavljanog djeteta i njegovog iskaza a da se pri tom ne povrijedi integritet i dostojanstvo djeteta i ne naruše njegova osnovna prava i slobode. Brzoplet i nestručan pristup može biti pogrešan korak koji će dovesti do blokade reakcija spolno zlostavljanog djeteta uzrokovanih strahom od neizvjesnosti i radnji koje će se poduzeti odnosno pitanja koja će mu biti postavljena. Važnost pravilnog prikupljanja izjave ogleđa se prije svega u odgovorima koje će žrtva (dijete) spolnog nasilja dati na postavljena pitanja i vjerodostojnosti takve izjave koja je često i jedini dokaz o spolnom nasilju nad djecom sa invaliditetom i tjelesnim teškoćama.

Jedna od bazičnih procedura koja se primjenjuje prema djeci koja su žrtve spolnog nasilja je tjelesni pregled. Pored procesne forme ljekarski pregled predviđa i set drugih medicinskih protokola koji spolno zlostavljano dijete izlaže dodatnoj stigmatizaciji pod dojmom ambijenta u kojem se ljekarski pregled obavlja. Zdravstvene ustanove u kojima se obavlja ljekarski pregled su javne ustanove u kojima pored medicinskog osoblja participiraju i druge osobe (pacijenti, pomoćno osoblje itd.). Vrlo osjetljiv pregled smatra se ljekarki pregled djeteta ženskog pola kojem zbog izlaganja tijela radi inspekcije i drugih medicinskih zahvata ne bi trebalo prisustvovati medicinsko osoblje čije se prisustvo posebno ne zahtijeva. Obzirom da su djeca sa invaliditetom i tjelesnim teškoćama posebno ranjive kategorije, a neka od njih sa intelektualnim teškoćama i nisu u prilici dati saglasnost za obavljanje pregleda, poželjno je da pregledu prisustvuje roditelj istog pola, a također ljekarski pregled bi trebao obaviti specijalista istog pola. Na ovaj način se kod žrtve (djeteta) otklanja osjećaj nelagode ili druge neprijatne situacije. Zaštita kredibiliteta djeteta u pogledu informacija do kojih se došlo tokom ljekarskog pregleda je krucijalna. Sve prikupljene informacije a posebno one koje imaju forenzički i dokazni karakter treba dodatno zaštititi kako se tim informacijama ne bi povrijedilo dostojanstvo djeteta. Lanac kretanja takvih informacija ima jednosmjernan tok, odnosno dostupan je samo u svrhu zbog koje je ljekarski pregled i poduzet, a to je neposredno čulno opažanje te razjašnjavanje i utvrđivanje činjenica važnih za krivičnih postupak. Informacijama do kojih se došlo tokom ljekarskog pregleda mogu raspolagati samo nadležni organi a one se ne mogu javno prezentirati u toku formalne istrage niti na glavnom pretresu. Ova činjenica predstavlja imperativ svim organima koji učestvuju u krivičnom postupku. Etiketiranje djeteta putem neovlaštenog odliva informacija još više bi pospješilo dovođenje ovih kategorija na marginu društva. Potreban nivo discipline po pitanju zaštite informacija najbolje se ostvaruje dosljednom primjenom medicinskih protokola i protokola koji se primjenjuju u slučajevima spolnog nasilja nad djecom.

U deficitu drugih dokaza, prepoznavanje osumnjičenog, predmeta, ili mjesta događaja spolnog nasilja nad djetetom ponekad može imati nesumnjiv značaj, međutim potrebne su dodatne mjere opreza za sprovođenje ove radnje jer u značajnoj mjeri utiču na intenzitet marginalizacije i stigmatizacije spolno zlostavljanog djeteta. Ponovni susret sa počiniteljem može biti veoma potresan za dijete-žrtvu spolnog nasilja, emocionalno neprihvatljiv i šokantan. Posljedice koje se javljaju provođenjem ove radnje mogu biti fatalne za žrtvu bez obzira što se prepoznavanje (agnoscija) vrši u prilagođenim uslovima, iz druge prostorije ili preko transparentnog ogledala, ili putem videoprijenosa. Potrebna je detaljna priprema i psiho socijalna podrška žrtvi (djetetu) koja će vršiti prepoznavanje. Konstantnom i aktivnom pripremom žrtve postiže se potreban stepen sigurnosti i sposobnosti značaja spoznaje o predmetu posmatranja. Tokom posmatranja osumnjičenog ili predmeta koji imaju važnost za krivični postupak žrtvi (djetetu) spolnog nasilja je potrebna neposredna podrška naročito ako se radi o populaciji sa intelektualnim teškoćama.

ISTRAGA

Istraga je faza krivičnog postupka koja je organizovana prema strogo utvrđenim procesnim kriterijumima i u kojoj se pojedine radnje ne mogu mijenjati, dok neke iziskuju ponavljanje ili dopunjavanje. Kada je riječ o istragama koje se vode povodom krivičnih djela spolnog nasilja nad djecom sa invaliditetom i tjelesnim teškoćama mogu se isticati zahtjevi za ponavljanje pojedinih istražnih radnji kao što su: saslušanje djeteta koje je žrtva, dodatnog medicinskog protokola ili neke druge radnje kojima je potrebno prikupiti dodatne informacije ili dokaze radi upotpunjavanja dokaznog supstrata i operacionalizacije činjenica koje se utvrđuju u krivičnom postupku. U većini krivičnih predmeta iz kataloga krivičnih djela spolnog nasilja nad djecom, najveći oslonac u istrazi pružaju izjave žrtve (djeteta) što je često i jedini dokaz, kao i specijalistički nalazi ljekarskog pregleda djeteta koji nude relevantne dokazne informacije u spoznajnom smislu. Pomenute, ali i druge istražne radnje npr. prepoznavanje osumnjičenog ili predmeta dodatno dovode do reviktimizacije posebno kod djece koja spadaju u tzv. „ranjive žrtve“. Spolno zlostavljana djeca osjećaju se etiketirano tokom cijelog krivičnog postupka a sve zbog neugodnih iskustava koja su proživjela i sa kojima žive. U nekim situacijama osjećaju sram i nelagodu zbog toga što to svoje iskustvo moraju podijeliti sa nekim. Iz navedenih razloga svi subjekti koji dolaze u kontakt sa djetetom koje je žrtva spolnog nasilja a posebno tijela gonjenja moraju se prvenstveno rukovoditi najboljim interesom djeteta i postupati na obazriv način koji će spriječiti sekundarnu viktimizaciju koja može izazvati učešće djeteta u krivičnom postupku.²⁹⁶ Repeticija pojedinih radnji u istrazi i dodatno a nepotrebno izlaganje djeteta žrtve dovodi do stigmatizacije koja može imati nesagledive posljedice po zdravlje djece sa invaliditetom i tjelesnim teškoćama. Također, intenzitet retraumatizacije djeteta - žrtve spolnog nasilja u istrazi zahvata emocionalnu sferu izazivajući osjećaj uvredljivosti zbog nepotrebnog izlaganja dodatnim traumama i odugovlačenju postupka. Procesni zakoni dozvoljavaju saslušanje djeteta žrtve spolnog nasilja u porodičnom ambijentu što smanjuje mogućnost diskriminacije jer dijete ima podršku članova porodice i podršku stručne osobe u slučaju potrebe, dok neke druge radnje kao što su prepoznavanje ili ljekarski pregled ne mogu biti provedene izvan službenih prostorija. Imajući u vidu sistem zaštite žrtve (djeteta) spolnog nasilja u toku istrage ukazuje se potreba prekompozicije postojećeg modela istrage koja će se strukturirati u odnosu na interese i potrebe djece sa invaliditetom i tjelesnim teškoćama koje su žrtve spolnog nasilja i njihovoj razvojnoj dobi. O tome govore i međunarodni dokumenti (Konvencija o pravima djeteta) koji u prvi plan stavljaju najbolji interes djeteta upravo iz razloga koji imaju protektivni značaj, odnosno dopunsku zaštitu od diskriminacije. Drugim riječima potrebno je obazbijediti uslove u kojima dijete neće postati žrtvom krivičnog postupka.

Imajući u vidu prethodno, evidentno je da su u toku istrage spolno zlostavljana djeca sa invaliditetom i tjelesnim teškoćama izložena reviktimiziranju posebno zbog procesne discipline kojom se organ (tužilaštvo) mora rukovoditi da bi ostvario ciljeve istrage. Refleksije takvog sistema po svemu sudeći ne prepoznaju žrtvu (dijete) kao posebnog pasivnog subjekta već kao dokazno sredstvo. Zaštita ljudskih prava i osnovnih sloboda djece sa invaliditetom i tjelesnim teškoćama posebno je značajna zbog opšte prisutnog specifičnog položaja djece sa invaliditetom i tjelesnim teškoćama u društvu koja su po svojim individualnim osobinama izložena različitim formama marginalizacije: kroz zdravstveni i obrazovni proces, socijalnu osjetljivost, stigmatizaciju među vršnjacima itd. Stoga se istraga u kojoj se kao poseban oblik svjedoka (oštećenog) pojavljuju djeca sa invaliditetom i tjelesnim teškoćama koja su žrtve spolnog nasilja treba tretirati kao poseban model istrage koja će afirmisati položaj spolno zlostavljane djece kroz refleksiju inkluzivnih istražnih zahvata kojima se djeca neće dodatno diskriminirati, već naprotiv preuzet će aktivnu ulogu u skladu sa svojim mogućnostima.

UTICAJ SUDSKOG POSTUPKA NA MARGINALIZACIJU DJECE SA INVALIDITETOM I TJELESNIM TEŠKOĆAMA NAD KOJOM JE IZVRŠENO SPOLNO NASILJE

Sudski postupak koji se vodi za krivična djela spolnog nasilja nad djecom sa invaliditetom i tjelesnim teškoćama ima posebnu arhitekturu u odnosu na krivične postupke u kojima ne participiraju specifične kategorije osoba tzv. „ranjivi svjedoci“. Aktivnosti koje se provode tokom sudskog postupka a

²⁹⁶ Priručnik za postupanje sa djecom žrtvama i svjedocima krivičnih djela, UNICEF, Sarajevo, 2017.

posebno na glavnoj raspravi formalizovane su kao procesne radnje i nisu u potpunosti fokusirane na žrtvu (dijete) bez obzira na prioritet najboljeg interesa djeteta. Prilike za marginalizaciju djece (žrtava) u toku sudskog postupka su mnogobrojne i uglavnom su inicirane provođenjem pojedinih radnji u kojima dijete oštećenik mora lično i neposredno učestvovati što nužno podstiče stres kod takve djece. U literaturi se navode dvije grupe prediktora stresa koji su ujedno i primjeri narušenih dječijih prava i interesa tokom sudskog postupka:²⁹⁷ ponavljani intervjui sa djetetom sa više različitih ispitivača te neprimjeren i nestručan način ispitivanja djeteta. Spolno zlostavljana djeca sa invaliditetom i tjelesnim teškoćama u svakom slučaju ne mogu nastupati samostalno, potrebna im je podrška stručne osobe određene struke u zavisnosti od stepena invaliditeta ili tjelesne teškoće, a takođe u izuzetnim situacijama mogu imati podršku roditelja ili druge bliske osobe. Dakle, procesna sposobnost ovih kategorija je upitna. Stoga se iz navedenih razloga i preporučuje da sve radnje u sudskom postupku u kojima učestvuju djeca (žrtve) budu pod stručnim nadzorom, uz mogućnost prilagođavanja fizičkom i emocionalnom stanju djeteta kako se viktimizacija ne bi ponavljala, a samim tim uticaj marginalizacije sveo na najmanju moguću mjeru. Naš sistem ne poznaje institut pomoćnika ili savjetnika djeteta. Vizuelni kontakt sa počiniteljem je bolno i traumatsko iskustvo za dijete žrtvu spolnog nasilja koje dodatno marginalizira dijete, međutim procesni zakoni omogućavaju izvjesna odstupanja kad je u pitanju postavljanje pitanja djetetu od strane drugih učesnika u postupku pa i samog optuženika. Naime, dozvoljena je mogućnost ispitivanja djeteta preko stručne osobe u izolovanoj prostoriji u kojoj se nalazi dijete, tako da se pitanja postavljaju stručnoj osobi koja procjenjuje na koji način će dijete reagovati na postavljeno pitanje jer naročito odbrana optuženog može postavljati neugodna pitanja o prethodnom afinitetu (sklonostima) djeteta ili nekim drugim ličnim prilikama. Pri tome dijete nije izloženo pogledu optuženika niti ima izravan kontakt sa njim. Organ koji vodi postupak procjenjuje profil stručne osobe koja treba pružiti pomoć djetetu u odnosu na njegove potrebe kako bi se obezbijedio potreban nivo kredibiliteta. Prilikom prepoznavanja osumnjičenika od strane djeteta koje je žrtva spolnog nasilja potrebno je prilagoditi uslove u kojima će ta radnja biti provedena a pravilo je da se prepoznavanje vrši iz druge (izolovane) prostorije. Posebno se zahtijeva maksimalna opreznost pri izlaganju optuženika kako dijete ne bi doživjelo stanje šoka ili blokade. Stručna osoba koja je uključena u radnju prepoznavanja morala bi uložiti dodatne napore kako bi spriječila patnje djeteta osiguranjem potrebnog stepena podrške i emocionalne pripreme kako se radnja prepoznavanja ne bi odugovlačila. Sigurnosni razlozi govore o tome da se žrtva (dijete) spolnog nasilja ne suočava direktno sa osumnjičenikom, tako da je institut anonimnog svjedočenja ili prepoznavanja sasvim prikladan za ovakvu vrstu sudskog postupka. Na ovaj način se kod žrtve doprinosi otklanjanju osjećaja diskriminacije i stigmatizacije. S druge strane, međunarodni dokumenti preporučuju da djeca koja su žrtve spolnog nasilja imaju pravo da potpuno iskažu svoje stavove, mišljenja i uvjerenja ukoliko su u mogućnosti zbog svojih psihičkih ili fizičkih nedostataka. U svakom slučaju ne preporučuje se da spolno zlostavljana djeca sa invaliditetom i tjelesnim teškoćama svjedoče protiv svoje volje.

²⁹⁷ Dijete u pravosudnom postupku, *Primjena Evropske konvencije o ostvarivanju dječijih prava*, Zbornik priopćenja sa stručnih skupova pravobraniteljica za djecu, Pravobraniteljice za djecu, Zagreb, 2012., strana 28.

ZAKLJUČAK

Položaj spolno zlostavljane djece sa invaliditetom i tjelesnim teškoćama u krivičnom postupku definisan je procesnim standardima koji ne omogućavaju povlašten položaj djetetu koje je žrtva spolnog nasilja u bilo kojoj fazi kao i nakon okončanja krivičnog postupka. Ovakav model krivičnog postupka otvara prostor koji u znatnoj mjeri potiče marginalizaciju i sekundarnu viktimizaciju djece koja su žrtve spolnog nasilja. Stepem marginalizacije i njen obim zavise od vrste i stepena invaliditeta odnosno tjelesne teškoće. Najranjivije kategorije žrtava obuhvataju populaciju sa intelektualnim teškoćama, razvojnim teškoćama, višestrukim smetnjama, autizmom itd. koje po svemu sudeći zbog navedenih svojstava nemaju potreban procesni legitimitet odnosno procesnu sposobnost koju određuju pojmovi oštećenog odnosno svjedoka. Vodeću ulogu u pogledu afirmacije procesnog legitimiteta ovih kategorija preuzimaju stručne osobe različitih profila a koje prema svojoj profesionalnoj orijentaciji treba da pruže odgovarajući stepen podrške koji se tiče pojedinih procesnih radnji, pored roditelja i staratelja kao zakonskih zastupnika djeteta -žrtve spolnog nasilja osim u slučajevima incesta. U prethodnom postupku još od faze prijavljivanja spolnog nasilja uloga stručne osobe treba da je prepoznata na odgovarajući način, te da je inicirana od strane policije ukoliko to nije učinjeno od strane tužioca. Na taj način se daje poseban legitimitet dodatnoj zaštiti i pažnji prema spolno zlostavljanoj djeci sa invaliditetom i tjelesnim teškoćama. Na početku istrage najvažnijim se čini dati potreban stepen podrške kako bi zlostavljana djeca bila ohrabrena, sa osjećajem potrebne brige društva, ali i pojačanog intenziteta zaštite od strane države. Iako procesni zakoni precizno ne definišu učešće stručnih osoba i postupak njihovog imenovanja kao stručne pomoći djeci koja su oštećena odnosno koja su žrtve spolnog nasilja a imaju određene tjelesne nedostatke, one u svakom slučaju zauzimaju značajno mjesto prilikom provođenja pojedinih procesnih radnji a naročito kod saslušavanja žrtve - djeteta kao svjedoka odnosno oštećenog, kod ljekarskog pregleda, u sudskom postupku. Također u toku glavnog pretresa učešće stručnih osoba je nezamjenjivo posebno kod izvođenja pojedinih pretresnih radnji npr. unakrsnog ispitivanja, prepoznavanja optuženog itd. kada je potrebna dodatna priprema žrtve za svjedočenje te primjena posebnih sigurnosnih mjera kod ispitivanja i prepoznavanja a koje trebaju obezbijediti što manju izloženost žrtava (djece) sa intelektualnim teškoćama. Suptilniji pristup djeci žrtvama spolnog nasilja doprinosi određenom stepenu humanizacije krivičnog postupka kada su u pitanju specifične kategorije. Suština takvog pristupa zasniva se na dosljednom poštivanju prava osoba sa invaliditetom i tjelesnim teškoćama kao i osnovnih ljudskih prava i sloboda vodeći računa o tome da se radi o kategoriji koja je ravnopravna društvena komponenta. Uključivanje stručnih osoba sa jedne strane omogućava harmonizaciju i uspostavljanje ravnoteže u odnosu na procesnu sposobnost djece sa invaliditetom i tjelesnim teškoćama. Oni ne smiju osjetiti nebrigu društva, zapostavljanje, negiranje ili bilo koji drugi oblik diskriminacije već naprotiv treba voditi računa da posljedice spolnog napada koje su pretrpjeli moraju biti svedene na minimum u toku krivičnog postupka. Zahtjeve za ponavljanje pojedinih radnji u krivičnom postupku u kojima učestvuju djeca žrtve spolnog nasilja u svakom slučaju treba izbjegavati pa je s tim u vezi primjena odgovarajućih protokola poželjna i preporučljiva kako bi se izbjegla sekundarna viktimizacija. Također reintegracija marginaliziranih grupa u koju spadaju i djeca sa invaliditetom i tjelesnim teškoćama koja su žrtve spolnog nasilja nakon krivičnog postupka treba da postane briga kompletne društvene zajednice kroz programe podrške i pomoći takvim žrtvama kao i članovima njihovih porodica koji se moraju nositi sa traumom koju je dijete preživjelo tokom događaja.

LITERATURA

- Bašić, B. (2010). *Gordana Buljan Flander: Devedeset posto zlostavljanja ostaje neprijavljeno!*, Preuzeto sa: <http://david-udruga.hr/novosti/bez-komentara/2010/02/14/971/>, (22.03.2019.)
- Ćorić, V., Buljan-Flander, G., Štimac, D. (2009). Seksualno zlostavljanje djece-Dijagnostička obrada i čimbenici koji utječu na otkrivanje. Dostupno na www.hrcak.srce.hr/fille/55417. (25.3.2019.)
- Dijete u pravosudnom postupku, *Primjena Evropske konvencije o ostvarivanju dječijih prava*, Zbornik priopćenja sa stručnih skupova pravobraniteljica za djecu, Pravobraniteljice za djecu, Zagreb, 2012.
- Posebni protokol o postupanju policijskih službenika u zaštiti maloletnih lica od zlostavljanja i zanemarivanja. Protokol III.3 Seksualna zloupotreba djece, MUP Srbije, Beograd.
- UNICEF, (2015), Priručnik za stručnjake i donositelje odluka o pravosudnim pitanjima koja uključuju djecu žrtve i svjedoke kaznenih djela, United Nations, New York.
- Škulić M., (2001), Deca-žrtve seksualnog nasilja (krivičnopravni i krivičnoprocesni položaj), *Temida*, 3, IV, 11.
- Svedin K.G., (2001), *Sexual abuse of children- Definitions and incidence, Expert report from the Swedish national Board of Health and Welfare*. Sweden: Hakansson Per Arne.
- Sladović B., (2001), Spolno zlostavljanje djece, *Dijete i društvo*, 3 (1-2), 83-101.
- Sakellidis E.I., Spiliopoulou C.A., Papadodima S.A., (2009), Forensic investigation of child victim with sexual abuse. *Indian Pediatrics*, 46, 17, 144–151.
- Zorić J., (2004), Forenzički (pristupni) intervju, *Hrvatski ljetopis za kazneno pravo i praksu*, 11, 1/2004, 119-142.
- Živković S., (2010), Sudski postupak-djeca žrtve seksualnog zlostavljanja, saslušanje žrtve, svjedoci, državna strategija za borbu protiv nasilja nad djecom u BiH. *Zbornik radova sa godišnje konferencije mreže ombudsmena za djecu Jugoistočne Evrope*, 45-56.

PRAVNI PROPISI

- Zakon o krivičnom postupku BiH, Službeni glasnik Bosne i Hercegovine, 3/03, 32/03, 36/03, 26/04, 63/04, 13/05, 48/05, 46/06, 76/06, 29/07, 32/07, 53/07, 76/07, 15/08, 58/08, 12/09, 16/09, 93/09, 72/13.
- Zakon o krivičnom postupku FBiH, Službene novine Federacije BiH, 35/03, 37/03, 56/03, 78/04, 28/05, 55/06, 27/07, 53/07, 09/09, 12/10, 08/13, 59/14.
- Zakon o krivičnom postupku RS, Službeni glasnik Republike Srpske, 50/03, 111/04, 115/04, 29/07, 68/07, 119/08, 1/09, 55/09, 80/09, 88/09, 92/09, 100/09, 53/12.
- Zakon o zaštiti i postupanju sa djecom i maloljetnicima u krivičnom postupku RS, Službeni glasnik Brčko Distrikta broj 44/11.

THE POSITION OF ABUSED CHILDREN WITH DISABILITIES IN CRIMINAL PROCEEDINGS

Rusmir Kozarić PhD

Visoka poslovno tehnička škola Doboj

Abstract: *The extent of sexual violence against children is still inconceivable and insufficiently explored. Criminological and legal orientation theorists are not determined to pay more attention to this security challenge as the “invisible” problem of society. Sexual violence against children with physical disabilities and mental disorders is a complex and perfidious form of sexual assault in which the dominant role is taken by the individual disadvantages that perpetrators use to satisfy their own sexual annoyance. From this population, perpetrators of sexual violence often recruit their victims by exploiting the psycho-physical disadvantages of children who are recognizable through various functional limitations: hearing impairment, vision, mental retardation, autism, etc. Therefore, this form of sexual harassment is particularly dangerous and interesting. Sexual inversions of perpetrators directed at children with disabilities and physical difficulties presuppose complex and subtle sexual manipulations as well as the very act of sexual contact. The key problem of marginalization of children who are victims of sexual violence is reflected primarily in psychological (emotional) and physical hurt, violation of dignity and sexual freedoms as fundamental human rights. As a counterweight there is a need for the protective function of the society, above all of the legal system, which should provide the concept of adequate protection of the diversity of categories from all forms of endangering, and especially through formal procedures in which children appear as victims, witnesses, participants, observers or otherwise involved in a sexual incident initiated by an adult. Preserving the identity of children with disabilities and physical disabilities is a crucial task of all entities and institutions in charge of promoting the protection of children's rights with the aim of preventing social labeling and further victimization. A strong sense of sensibility and responsibility of the society should be generalized. Also, the stimulation of the marginalization of children with physical disabilities and mental disabilities is further promoted by their gullibility and laconicity, lack of decision-making ability and reasoning. Criminal proceedings on sexual offenses against children are often painful and sensitive to the victim (child) and animate additional victimization that carries with it and various repercussions. Explicit compliance with procedures and protocols that are a structural part of the criminal investigation and the previous procedure, that is, the early stage of collecting the necessary information from the victim of sexual violence (child) and other anticipated actions can cause a progressive reaction, impulse and worsening behavior, which contributes to the appearance of malicious consequences and an additional level of trauma with a child who is a victim of sexual violence. A specific system of access to a child who is the victim of sexual violence starts from the first-degree measures, that is, from the moment of the knowledge that sexual violence has been committed. The most important issue that needs to be solved at this stage is an adequate methodology that will temporarily prevent the feeling of child's marginalization, the impression of neglect, or the violation of the child's dignity, which should be insisted on in all subsequent stages of the criminal procedure. The aim of this paper, while respecting theoretical and methodological approaches, is to present the intensity of marginalization of sexually abused children with disabilities and physical difficulties through the criminal procedure for the criminal offenses of sexual violence against children, as well as proposals for solutions that will aim at minimizing the unnecessary harmful effects that children- victims of sexual violence are exposed in criminal proceedings.*

Keywords: *children, marginalization, criminal procedure, victim, victimization.*

SPECIFIČNI ODNOS PSIHO SOCIJALNOG RADA SA MARGINALIZIRANIM GRUPAMA U DRUŠTVU

*Mr psihologije, Irmela Ćosić, dipl.pedagog, psiholog²⁹⁸
Doc.dr sci Idriz Ćosić, dipl.ecc²⁹⁹*

Sažetak: Psihosocijalna pomoć marginaliziranim grupama društva svakako je jedna od naznačajnijih aktivnosti organizacija koje se bave socijalnim radom, kao i ustanova u lokalnim zajednicama. Vidljivi su problemi sa kojima se susreću ove kategorije u društvu bilo da se radi o pojedincima ili marginaliziranim grupama. Psihosocijalni rad sa ženama žrtvama nasilja, te ženama i djecom žrtvama trgovine ljudima tretiranim kroz socijalni rad su veoma često zastupljena kategorija, te je ovoj oblasti posvećen dio rada. U drugom dijelu rada zastupljene su rodno diskriminisane osobe kroz psihosocijalni rad i rad sa istim. Takođe psihosocijalni rad sa prisilnim mimigrantima-izbjeglicama /prognanicima/ sve više je zastupljen na globalnom nivou. Rad sa Romskom populacijom je izuzetno bitan za lokalnu zajednicu, isto kao i rad sa osobama sa invaliditetom koje se nalaze na marginama društvene zajednice.

Ključne riječi: marginalizirane grupe, psihosocijalna pomoć

Uvod

Društvene i ekonomske promjene u mnogim aspektima doprinose teškoćama u psihosocijalnom funkcioniranju pojedinca u savremenom društvu. Osnaživanje pojedinaca i rješavanja teškoća naročito marginaliziranih grupa u društvu razvile su se pomagačke profesije, što se odnosi prevashodno na rad s problemima ponašanja, emocijama i rad na međuljudskim odnosima. Osim toga uloga pomagača je aktivno slušanje te usmjeravanje korisnika prema kvalitetnijem načinu života i boljem psihosocijalnom funkcionisanju.

Praksa prevencije i ublažavanja poteškoća socijalne integracije kod osoba s poremećajima u ponašanju, pružanjem posebne pomoći u odgoju pojedincima i specifičnim grupama u društvu, je od izuzetnog značaja i ovom pitanju posvećeno je bezbroj istraživanja. Mnoge nevladine organizacije, volonteri i uposleni u centrima za socijalni rad lokalnih zajednica svakodnevno proširuju nove oblike organizovanja i rada od materijalne ka psihosocijalnoj pomoći.

Rad sa socijalno marginaliziranim skupinama društva dolazi do svoje prave suštine i centralne funkcije djelatnosti psihosocijalne pomoći u formi razvoja, sazrijevanja i unapređenja života pojedinca. To su prije svega pojedinci i porodice u stanju socijalne potrebe, kojima je usljed posebnih okolnosti potreban odgovarajući oblik podrške kao što su: žrtve zlostavljanja i nasilja u porodici, porodice sa poremećenim porodičnim odnosima, traumatizirana lica i drugi.

Potrebe korisnika socijalnih usluga

Potrebu za proširenjem kruga korisnika socijalnih usluga predstavlja koncepcija socijalne zaštite kao uslužne djelatnosti definitivno izlazi iz sfere pomoći samo marginalnim grupama. Shodno tome pomjeraju se usluge socijalnog rada od materijalne ka psihosocijalnoj pomoći. Na ovaj način socijalni

²⁹⁸ mr psihologije, Irmela Ćosić, PPU Montessori IQ kutak Tuzla; e-mail: irmelica@hotmail.com

²⁹⁹ doc. dr sci Idriz Ćosić, dipl.ecc, e-mail: cosic.idriz@gmail.com

rad dolazi do svoje prave suštine i centralne funkcije djelatnosti psihosocijalne pomoći u formi razvoja, sazrijevanja i unapređenja života pojedinca i njegove porodice. [Vidanović, I. 2005].

Nadalje prava svakog čovjeka su na elementarne ljudske potrebe, štiti, promiče, zagovara, uzdiže i osnažuje ljudska, odnosno socijalna prava. Zavisno od civilizacijskog napretka i kulturnog razvoja, pojavljuju se brojne potrebe i sve one se zadovoljavaju na neki način kroz praksu. Društvena sredina utiče na stvaranje različitih potreba i njihovu širu prihvatljivosti. Smisao i zadatak socijalne politike, te osnovni cilj, jeste da formuliše moguće pravce, načela, način, sredstva i nosioce zadovoljavanja ljudskih potreba. Socijalna politika se bavi definisanjem šta je na datom nivou društvenog razvoja ne samo individualna nego i društvena potreba. U socijalnoj politici najčešće se spominje socijalna potreba.

Djelatnost socijalne politike obuhvata zadovoljavanje životnih potreba ljudi, unapređenja funkcionisanja porodice i domaćinstva i zaštite različitih grupa stanovništva kojima je potrebna organizirana sistemska socijalna pomoć. Jednakost je kao opšta vrijednost dobila ontološko utemeljenje onda kada je došlo do uvjerenja i saznanja da su svi ljudi, samim tim što kao ljudska bića, imaju u sebi nešto što je opšte, zajedničko, a to je priroda, a da bi se definisala njena vrijednost mora se istovremeno odrediti njena suprotnost-nejednakost. Pri određivanju jednakosti i nejednakosti potrebno je polaziti od određenih kriterija za njihovo razmatranje i klasifikaciju. Problem jednakosti je pitanje jednake vrijednosti ljudi, a jednakost i nejednakost su bitne aksiološke kategorije čiji problem nije pitanje moralne osude nejednakosti. Projekcija socijalne pravde je idealizacija budućeg stanja koje treba uspostaviti, a kojim bi se prevladalo postojeće stanje kojim ljudi nisu zadovoljni. Svaka društvena klasa i politička partija unutar iste klase u borbi za vlast istupa sa svojim projekcijama socijalne pravde. Kada vlast treba da realizuje obećane ideje socijalne pravde ona autoritetom zakona stvara svoj koncept socijalne pravde i proglašava ga mogućim i jedino pravедnim.

Zahtjevi za socijalnom pravdom ograničavaju se na pitanja ublažavanja aktuelnih socijalnih nepravdi u određenim društvenim uslovima usmjerenim na moguće uspostavljanje pravde za grupe najviše pogođene socijalnom nepravdom. Smanjenje nepravde povezano je stvarnim ekonomskim mogućnostima, načinom raspodjele i društvenog bogatstva. Sistem socijalne nepravde u određenom društvu obezbjeđuje se djelovanjem političkih, ekonomskih i socijalnih elemenata. Solidarnost podrazumijeva svijest, sa drugim stajati na istoj podlozi i nalaziti se u sličnoj situaciji koja zahtijeva zajedničko mišljenje i djelovanje. Solidarisati sebe, podrazumijeva sebe staviti u poziciju drugih. Opšte dobro u solidarnoj zajednici se ne može zamjeniti blagostanjem svakog pojedinog člana. Samoodgovornost je najjači i najbogatiji oblik solidarnosti.

Karakteriše socijalnu zajednicu u kojoj ne vlada samo prinudna razmjena odgovarajućih principa ekvivalencije, prema kojima jedan doprinos mora odgovarati isto vrijednom protivdoprinosu. Povećanje ili pad spremnosti principa samoodgovornosti pojedinca u socijalnoj zajednici predstavlja mjerilo solidarizacije ili nesolidarizacije sveukupnog društva ili pojedinih grupa. Socijalna integracija predstavlja proces povezivanja ljudi, grupa, dijelova nekog društva u širu funkcionalnu cjelinu i ona istovremeno predstavlja legitimnost vlasti. Faktori koji utiču na tokove i načine oblikovanja određenih društvenih integracija razlikuju se u pojedinim fazama historijskog razvoja. Društvena integracija sama po sebi podrazumijeva uređene odnose.

Tabela 1: Etika pravde i etika brige

	Etika pravde	Etika brige
Osnovna vrijednost	Pravda-poticanje razdvajanja "privatnog" i "profesionalnog"	Briga - poticanje povezanosti, bliskosti
Poziva se na	Principe	Odnose
Usmjerena na	<ul style="list-style-type: none"> ▪ socijalni ugovor ▪ hijerarhijski poredak vrijednosti ▪ dužnost ▪ osobnu slobodu 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ međusobnu suradnju ▪ međusobnu komunikaciju ▪ brigu, pažnju, njegu ▪ odnose među ljudima

Izvor:Farley, 1993.

Socijalna sigurnost je opšta kulturno etička vrijednost u svakom društvu i u recipročnom odnosu je sa ostalim vrijednostima. Potreba za socijalnom sigurnošću spada u red osnovnih potreba. Sigurnost je tokom historije do danas različito shvatana i realizovana u praksi. Socijalna zaštita je instrument socijalne politike proizišla iz globalnog sistema socijalne sigurnosti savremenih zemalja. Socijalno staranje je za razliku od socijalnog obezbjeđenja slabije razvijen oblik socijalno zaštitnih mjera. Problem socijalne sigurnosti predstavlja i društveno okruženje. Velike socijalne krize ruše i same temelje društva i povećavaju strah i nesigurnost i na individualnom planu.

Supsidijarnost se javlja kada dolazi do pojave konkurentnih zahtjeva kompetentnosti djelova sistema i unutar samog sistema, to podrazumijeva upućivanje, intervenciju koja se usmjerava sa ciljem ponovnog uspostavljanja, održavanja i funkcionalne sposobnosti. Ovo definiše uzajamni odnos kao pomoć za samopomoć odnosno ponovno uspostavljanje kompetentnosti. Pod principima socijalnog rada podrazumijevamo osnovne zahtjeve, smjernice ili načela kojima se rukovodimo u organizaciji i izvođenju socijalnog rada. Prema tome principi socijalnog rada su opšta načela ili zahtjevi kojima se rukovodimo u organizaciji i izvođenju socijalnog rada. Oni ne predstavljaju rezultat špekulativnog razmišljanja. Proizilaze iz određenih objektivnih zakonitosti kojima je uslovljen socijalni rad.

Oni prihvaćaju i poštuju temeljna ljudska prava pojedinaca i grupa bez obzira na postojeće razlike među ljudima sukladno preporuci Međunarodne deklaracije o etičkim načelima socijalnog rada, koju je donijela Međunarodna federacija socijalnih radnika. Kako bi odgovorili na ove obaveze, uposlenici centara za socijalni rad moraju poštivati standarde ljudskih prava, vrijednosti i principe, koji moraju biti osnova njihovih svakodnevnih aktivnosti. Pored toga, socijalni radnici moraju poštivati etičke principe socijalnog rada, koji se zasnivaju na vrijednostima ljudskih prava.³⁰⁰ Sistem socijalnog blagostanja bazira se na koncepciji socijalnog partnerstva. To je proces u kome učesnici usklađuju svoje međusobne razlike, razvijaju i usklađuju zajedničku strategiju djelovanja [Ajduković, D. Prema: Šestan, Dž.2000].

Tabela 2. Primarni korisnici socijalnih usluga nevladinih organizacija

Primarni korisnici	Procenat
Djeca i mladi	28,4 %
Lica sa invaliditetom	19,8 %
Stara lica, civilne žrtve rata	18,1 %
Lica u posebnim okolnostima	16,3 %
Ostali (raseljeni, povratnici, romi)	14,5 %
Stručna lica i organizacije	3,0 %
Ukupno	100 %

³⁰⁰ Aneks1:Etika u socijalnom radu,izvještaj o principima Međunarodne federacije socijalnih radnika

Rezultati istraživanja primarnih korisnika socijalnih usluga nevladinih organizacija u tabeli 2. pokazuju da su djeca i mladi primarni korisnici za najveći broj nevladinih organizacija (28,4%).

Tabela 3:Štićenici u ustanovama za socijalni rad

God		Ukupno	Ustanove za djecu i omladinu/mladež				Ustanove za odrasle	Ustanove za profesionalnu rehabilitaciju
			Ukupno	lišenu roditeljskog staranja	oštećenu u duševnom i tjelesnom razvoju	društveno neprihvatljivog ponašanja		
2013	Ukupno	4742	2084	613	1460	11	2543	115
	Žene	2432	866	288	578	-	1517	49
2014	Ukupno	3907	1494	676	803	15	2302	111
	Žene	2048	630	321	309	-	1379	39
2015	Ukupno	5499	2170	643	1310	217	3089	240
	Žene	2840	872	306	505	61	1907	61
2016	Ukupno	6547	3144	610	2308	226	3242	161
	Žene	3161	1240	300	876	64	1868	53
2017	Ukupno	6882	3270	735	2328	207	3450	162
	Žene	3528	1334	358	905	71	2130	64

Izvor:Socijalna zaštita /skrb 2017, Bilten 275,Izdavač: Federalni zavod za statistiku 2018. str. 17

Analiza podataka o broju štićenika u ustanovama za socijalni rad u periodu 2013–2017 prikazano u tabeli 3,ukazuje na tendenciju povećanja obima ovog problema. To se može zaključiti iz prikazanih podataka koji ukazuju na to da se indikatori ukupnog broja štićenika konstantno povećava .

Tabela 4:Maloljetni korisnici socijalne zaštite prema kategorijama i spolu

Kategorije korisnika		2013	2014	2015	2016	2017
UKUPNO	Svega	74560	78712	76635	78505	77118
	Muški	39744	41589	40910	42879	41978
	Ženski	34816	37123	35725	35626	35140
Ugroženi porodičnom situacijom	Svega	35330	36092	35427	35416	32574
	Muški	17984	17194	17983	18291	16821
	Ženski	17346	18118	17444	17125	15753
Osobe sa smetnjama u psihičkom i fizičkom razvoju	Svega	8559	8927	8986	9004	8342
	Muški	4798	5075	5067	5052	4701
	Ženski	3761	3852	3919	3952	3641
Osobe društveno neprihvatljivog ponašanja	Svega	4542	4360	4162	4199	4092
	Muški	3085	2901	2724	2754	2644
	Ženski	1457	1459	1438	1445	1448
Psihički bolesne osobe	Svega	342	322	339	348	356
	Muški	202	184	192	202	200
	Ženski	140	138	147	146	156
Osobe u stanju različitih socijalno - zaštitnih potreba	Svega	23864	27002	25410	27070	27846
	Muški	12626	14374	13729	15305	15601
	Ženski	11238	12628	11681	11765	12245
Bez specifične kategorije (Ostali)	Svega	1923	2009	2311	2468	3908
	Muški	1049	1081	1215	1275	2011
	Ženski	874	928	1096	1193	1897

Izvor:Socijalna zaštita /skrb 2017, Bilten 275,Izdavač: Federalni zavod za statistiku 2018. str. 18

Analiza podataka o broju maloljetnih korisnika socijalne zaštite prema kategorijama i spolu od 2013–2017 prikazano u tabeli 4.,posmatrana kroz prizmu broja ukupnih štićenika, ukazuje na tendenciju

opadanja,osim za indikator za osobe bez specifične kategorije,gdje je došlo do povećanja maloljetnih korisnika socijalne zaštite u 2017. godini u odnosu na prethodni period.

Tabela 5:Punoljetni korisnici socijalne zaštite prema kategorijama i spolu

Kategorije korisnika		2013	2014	2015	2016	2017
UKUPNO	Svega	234326	253634	243465	257488	252254
	Muški	114513	121553	119050	123733	130066
	Ženski	119813	132081	124415	133755	122188
Korisnici subvencioniranih troškova	Svega	3622	3098	3242	2949	3010
	Muški	1901	1584	1618	1436	1517
	Ženski	1721	1514	1624	1513	1493
Osobe sa smetnjama u psihičkom i fizičkom razvoju	Svega	27073	27567	26620	28423	26435
	Muški	14204	14490	14041	14991	14076
	Ženski	12869	13077	12579	13432	12359
Osobe društveno neprihvatljivog ponašanja	Svega	5363	5647	5721	6439	6154
	Muški	3697	4041	3928	4466	4262
	Ženski	1666	1606	1793	1973	1892
Psihički bolesne osobe	Svega	3818	4053	3974	3201	3180
	Muški	2024	2143	2135	1728	1697
	Ženski	1794	1910	1839	1473	1483
Osobe koje nemaju dovoljno prihoda za izdržavanje	Svega	103422	109971	103193	114386	110654
	Muški	48351	49617	49342	53122	52858
	Ženski	55071	60354	56851	61264	57796
Osobe u stanju različitih socijalno - zaštitnih potreba	Svega	73097	83513	77507	79245	78551
	Muški	35726	40417	38399	37137	43107
	Ženski	33371	43096	39108	42108	35444
Bez specifične kategorije (Ostali)	Svega	17931	19785	20208	22845	24270
	Muški	8610	9261	9587	10853	12549
	Ženski	9321	10524	10621	11992	11721

Izvor:Socijalna zaštita /skrb 2017, Bilten 275,Izdavač: Federalni zavod za statistiku 2018. str. 19

Analiza podataka o broju punoljetnih korisnika socijalne zaštite prema kategorijama i spolu od 2013–2017 prikazani u tabeli 5.,posmatrano kroz prizmu broja ukupnih punoljetnih štićenika ukazuje na tendenciju opadanja, osim za indikator za osobe korisnike subvencioniranih troškova,kao i osobe bez specifičnih kategorija,gdje je došlo do neznatnog povećanja u 2017. godini u odnosu na prethodni period.

Psihosocijalna pomoć marginaliziranim grupama društva

Psihosocijalna pomoć je proces psihičkog i socijalnog osnaživanja svakog pojedinca (djeteta i odrasle osobe), njegove porodice i socijalnog okruženja kako bi u sebi i svojoj neposrednoj okolini pronašao ili stekao snage i načine za uspješno suočavanje sa stresom, prevladavanje krize, postupnu izgradnju normalnog psihički zdravog i punovrijednog života bez štetnih posljedica po sebe i druge.[Ajduković, D. Prema: Šestan, Dž. 2000]. Pitanje koje je posebno važno u radu s klijentima je povjerljivost podataka i poštovanje interesa klijenta i njegova prava na samoodređenje. Prirodom posla, socijalni radnici od klijenata dobijaju informacije koje su povjerljive i podrazumijeva se da ih čuvaju kao profesionalnu tajnu. Neka saznanja su istovremeno vezana i za sigurnost ljudi iz klijentove neposredne okoline. Socijalni radnik, stoga, može dvojiti između namjere da zadrži dobar odnos s klijentom na način da čuva dobijene informacije ili da poduzme mjere kako bi zaštitio druge ugrožene osobe. Sigurnost bilo koje osobe treba biti prioritet za socijalnog radnika i imati primat u odnosu na čuvanje podataka o klijentu.

Pod socijalnim radom u širem smislu podrazumijevamo sve specifične djelatnosti u organizovanim službama i ustanovama koje služe ostvarivanju socijalnih zadataka. U užem smislu, socijalni rad određuje kao stručnu i ciljanu međuljudsku pomoć na metodičkoj osnovi koju pružaju ljudi (pomagači) koji stupaju u neposredan kontakt s čovjekom kojem je pomoć potrebna. Prema Flammu, socijalnim radom želimo pružiti pomoć u cilju prevladavanja psihosocijalnih teškoća pojedinog čovjeka u nevolji, te konfliktnih situacija koje utiču na njegovo socijalno funkcioniranje, a koje on sam, vlastitim snagama ne može prevladati [Martinović, M. 1987]. Mnoge vještine socijalnog rada su normalne vještine koje moramo posjedovati želimo li živjeti u društvu.

Socijalni radnici su educirani za upotrebu tih vještina u odnosu na ljude koje sreću, na vrstu posla koji rade, te na prirodu posla koji smiju obavljati. Dobar socijalni radnik treba imati sposobnost da uvidi potrebe svog klijenta brzo i bez predrasuda, a isto tako da prosudi klijenta i njegove namjere. Socijalni radnici moraju naći metodu kako bi mogli reagirati na klijentove probleme, a najbolje je ako uspiju postići suradnju s klijentom. Socijalni radnici koji rade u službama zaštite mentalnog zdravlja ili u drugim zdravstvenim institucijama vode računa o tome da se osobama s mentalnim i emocionalnim problemima, odnosno osobama koje se liječe od drugih teških i kroničnih bolesti osiguraju razne usluge, socijalna rehabilitacija, intervencije u kriznim situacijama ili osposobljavanje za funkcionisanje u svakodnevnom životu, kao i drugi oblici pomoći i usluga koji će olakšati pacijentov povratak u društvo.

Socijalni rad kao profesija konstantno se mijenja i prilagođava odgovarajući na različite potrebe pojedinaca, porodice i zajednica. Kao takav socijalni rad je specifična djelatnost koja ima osnovnu svrhu podrške i pomoći korisniku koji se nalazi u socijalnoj disfunkciji i nije u stanju da je riješi sam, dok se u drugim djelatnostima kvalitet definira samo u formi u kojoj korisnik određuje kvalitet i njegovo zadovoljstvo. [Pandžić A., Čišić B., Lučić E., Selimović S. 2009].

Psihološke i emocionalne posljedice sa kojima se susreću marginalizirane grupe društva

Nedovoljna koncentracija u teškim aktivnostima, čest je gubitak pažnje. Kapacitet memorije se smanjuje, kako u kratkom tako i u dugom vremenskom periodu. Problemi koji zahtijevaju trenutnu i spontanu reakciju rješavaju se na nepredvidiv način. Svi problemi koji zahtijevaju mentalnu aktivnost rješavaju se sa mnogo pogrešaka. Čovjek nije u stanju da procjeni trenutnu situaciju. Način razmišljanja ne slijedi logične, povezane sheme, ne poštuje red, već se iskazuje na neorganiziran način. [Nemčić J, 2006].

Osim stvarne fizičke neuravnoteženosti, čovjek počinje da sumnja u postojanje drugih bolesti (hipohondrija). Povećanje nestrpljivosti, netolerancije, autoriteta i manjak razumijevanja prema drugima. Moralni i etički principi koji oblikuju život pojedinca slabe, a samosavladavanje opada. Povećava se obeshrabrenje, a smanjuje želja za životom, nemogućnost tečne komunikacije, mucanje, smanjenje rječitosti, gubitak volje i oduševljenja, odsustvo sa posla, škole, fakulteta, povećano konzumiranje alkohola, cigareta, kafe i drugih droga. Nivo energije se mijenja iz dana u dan, ali je u globalu niska. San je poremećen. Osoba uglavnom pati od nesanice, a s vremena na vrijeme pokazuje ekstremnu potrebu za snom. Osoba postaje sumnjičava, okrivljuje druge, odgovornost prepušta drugima. Pojavljuju se čudne reakcije neprimjerene određenom pojedincu, pojavljuje se ideja o samoubojstvu, a ponekad i pokušaji da se sprovede u djelo. Osoba sebe smatra slabom i nesposobnom. Tjelesni simptomi su glavobolje, problemi s probavom, gubitak ili povećanje apetita, poremećaj spavanja, noćno znojenje, povećana i bolna napetost mišića (osobito u predjelu vrata i ramenog pojasa), poremećaj menstrualnog ciklusa, itd, dolazi i do psihosomatskih bolesti: povišen krvni pritisak, raniji nastup arterioskleroze, »stresogeni« dijabetes, povećani rizik od infarkta. U duševnoj sferi posljedice dugotrajnog stresa mogu se klinički ispoljiti kao depresivno stanje s apatijom, zatim kao različita stanja straha ili više-manje stalno povišena psihička napetost s pojačanom razdražljivošću, hroničnom nesanicom, značajno otežanom koncentracijom i drugim psihičkim poteškoćama.

Tretiranje osoba kroz psihosocijalni rad

Mentalno zdravlje je značajna determinanta kvaliteta života u svim sferama, naročito u sferi adolescencije i starosti. Život u prirodnom socijalnom okruženju jeste preduslov očuvanja mentalnog zdravlja, stoga vaninstitucionalni oblici zbrinjavanja, koji pružaju mogućnost oboljelom da živi u svom prirodnom okruženju, značajno doprinose očuvanju mentalnog i unapređenju kvaliteta života. U definiciju zdravlja Svjetske zdravstvene organizacije je unijeto i mentalno zdravlje jer poremećeno društveno zdravlje stvara [Smiljović, V. 1987] sukobe sa bližom i daljom okolinom, poremećaje funkcije porodice, kiminalno ponašanje, otuđenje od posla i okoline, sukobe sa samim sobom, ubistva i samoubistva. Od svih navedenim depresija su najučestaliji poremećaji u oblasti afektivnog života. Kao psihotični poremećaji javljaju se u nekoliko vidova. Demencija je stanje koje nastaje usljed difuznog, trajnog oštećenja funkcija i strukture mozga različite etiologije. Ovaj intelektualni deficit izazivaju povrede i oboljenja mozga koja dovode do opadanja intelektualnog kapaciteta u odnosu na raniji nivo. Tako se gubi sposobnost shvatanja, pamćenja, gubi se vremenska orijentacija i dr.

Odnos socijalnog rada prema društveno marginaliziranim grupama

Stanja u kojima se nalaze socijalno marginalizirane grupe i pojedinci u društvu zahtijevaju poseban pristup socijalnog rada, prije svega psihosocijalni rad sa navedenim osobama. Ključna stvar jeste u nastojanju da se pojedinci ili grupe na određeni način mentalno stabilizuju, kao prvi i najvažniji korak, a nadalje da se uključe u životne sfere. Socijalna isključenost je glavni društveni problem savremenog doba, koji potiskuje ustaljene pritupe siromaštvu i marginalizaciji. Ona nije slobodan izbor, već predstavlja pokazatelj nejednake raspodjele socijalnog i materijalnog bogatstva, slabljenja socijalne solidarnosti, potiskivanje pojedinaca i društvenih grupa na margine društva što onemogućava njihovo učestvovanje u društvenim aktivnostima. Drugim riječima socijalna isključenost znači nedostatak društvenih veza i moći, dezintegriranost, marginalizaciju, društvenu otuđenost i nepovoljan položaj u političkom, ekonomskom i socijalnom smislu. Socijalna isključenost je višedimenzionalan proces koji slabi povezanost pojedinca i zajednice, što je više obilježja po kojima je osoba isključena ona postaje ranjivija.

Socijalno isključivanje razlikuje se od siromaštva kao takvog, te pažnju usmjerava na široku lepezu faktora koji pojedince ili grupe lišavaju mogućnosti raspoloživih većini populacije. Kako bi aktivno i zadovoljno živjeli, pojedinci moraju da budu u stanju ne samo da se prehrane, obuku i nađu krov nad glavom, nego da imaju pristup neophodnim dobrima i uslugama, kao što su gradski prevoz, telefon, osiguranje i bankarske usluge. Da bi zajednica i društvo bili integrisani, neophodno je da njihovi članovi imaju zajedničke institucije, poput škola i zdravstvenih centara. Zajedničke institucije doprinose osjećanju društvene solidarnosti kod ljudi. Isključenost se više shvata kao proces koji pojedince sprečava da učestvuju u svim aspektima života jednog društva, zato što su siromašni, zato što nemaju osnovne kompetencije ili zato što su diskriminirani.

Problem koji se postavlja u radu predstavlja marginalne grupe društva ili pojedinci, pogođeni siromaštvom, zatim osobe sa invaliditetom, bilo da se radi o urođenom invaliditetu ili invaliditetu nastalom kroz životni razvoj, te mogućnosti rješavanja problematike s ciljem uključivanja u društvenu zajednicu.

Sljedeći problem koji je obuhvaćen u radu jeste marginalizirani položaj romske populacije i najznačajniji segmenti obuhvaćenih zdravstvom, obrazovanjem i drugim bitnim elementima dostojnog za prihvatljivo uključivanje u društvo. Problem prinudno isključenih ili pak interno raseljenih lica, koji su na neki način marginalizirani u društvenoj zajednici, svakako predstavlja poseban segment kojem treba posvetiti posebnu pažnju.

Svjedoci smo dešavanja u posljednjih nekoliko godina, na prostoru cijelog Balkana, pa i Evrope i Azije, gdje je veliki broj prisilnih migranata pokrenuo niz pitanja sa kojima se susreće savremeno društvo. Žrtve nasilja, najčešće žene i djeca kao žrtve nasilja spadaju u socijalno isključene kategorije i stavljaju se neopravdano na margine društva.

Usluge edukacije kao primarnu socijalnu uslugu pružaju sve nevladine organizacije, dok je Taldi (2016) takođe dobio slične rezultate istraživanja na području Tuzlanskog kantona i utvrdio da 15,98% nevladinih organizacija pružaju usluge edukacije.³⁰¹

Visok stepen netolerancije prema ovoj kategoriji vidljiv je i jako rasprostranjen. Kao visoko profiliran problem predstavljaju žrtve trgovine ljudima. Ovaj problem je doživio svoju ekspanziju ne samo na prostorima Balkana nego predstavlja problem svjetskih razmjera.

Pored navedenih marginaliziranih grupa u društvu, svakako svoje mjesto na marginama zauzimaju i rodno diskriminisane grupe i pojedinci. Društvena zajednica svakako treba da se posveti marginaliziranim grupama i da svojim programima i zakonskim rješenjima doprinese za socijalno uključivanje u društvo. Ovaj problem svakako neće biti iskorijenjen, ali se može umanjiti broj marginalno izostavljenih pojedinaca i grupa, koji u konačnici mogu biti od koristi za društvenu zajednicu.

Marginalizacija društvenih grupa i pojedinaca i uticaj siromaštva na navedene kategorije

Siromaštvo se definiše na različite načine, ali generalno najčešće se prate njegove karakteristike koje se ogledaju kroz: Rasprostranjenost koja predstavlja broj osoba ili domaćinstava, koji se mogu smatrati siromašnim prema postavljenom kriterijumu, koji se najčešće definiše kao linija siromaštva.

Rasprostranjenost se najčešće iskazuje preko stope siromaštva, odnosno učešća siromašnih u opštoj populaciji ili unutar neke grupe. Težina siromaštva, je zasnovana kada se ono nastoji izmjeriti kvantitativno. Tada se obično prate dubina i oština siromaštva koji pokazuju koliko su siromašni udaljeni od linije siromaštva, odnosno koliko im je sredstava potrebno da se eventualno pomjere iznad linije siromaštva ili koliko su siromašni međusobno neravnopravni u siromaštvu. U kvalitativnom mjerenju siromaštva više se pažnje obraća na njegove različite dimenzije u nezadovoljenosti potreba i životnih teškoća. Mapa siromaštva, u svojoj osnovi predstavlja pokušaj da se prepoznaju različite društvene grupe koje se suočavaju sa problemom siromaštva, odnosno, da se odgovori na pitanje: ko su siromašni? Sa manjkom preciznosti suočavaju se i analize socijalne isključenosti u Evropskoj Uniji.

Eurostat Task Force on Social Exclusion iz 1998. godine u svojoj studiji iznosi da je socijalna isključenost „...dinamički proces, najbolje opisan kao kretanje prema nižim nivoima: određene nepovoljne okolnosti vode prema isključenosti, koja zatim stvara još veći broj nepovoljnih okolnosti i sve veću isključenost, završavajući s višestruko deprivirajućim okolnostima. Pojedinci, domaćinstva i geografska područja mogu biti isključeni iz pristupa vrijednim resursima kao što su zaposlenje, zdravlje, obrazovanje, socijalni i politički život“³⁰²

Tabela 6: Primarne socijalne usluge nevladinih organizacija

Primarne usluge	NVO-a
Psihosocijalna podrška	Svih sedam NVO u istraživanju
Centri za dnevno zbrinjavanje	
Socijalna zaštita sa smještajem	
Kućna njega i pomoć u kući	
Zastupanje i zagovaranje prava	
Edukacija	

³⁰¹ „Stanje trećeg sektora i razvoj civilnog društva na području TK“ Taldi, 2016. Str. 1- 49.

³⁰² <http://www.socioloskaluca.ac.me>, str. 23, pristupljeno 16.3.2019.

Rezultati istraživanja primarnih socijalnih usluga prikazani u tabeli 6. pokazuju da primarne usluge psihosocijalne podrške pružaju sve nevladine organizacije obuhvaćene u istraživanju. Istraživanja socijalnih usluga koja su vršena na području Tuzlanskog kantona (Šestan, 2000) su potvrdila važnost istraživanja socijalnih usluga psihosocijalne podrške.[Šestan, Dž.2000]. Rezultati navedenog istraživanja ukazuju na potrebu organizovane psihosocijalne podrške traumatiziranoj djeci i njihovim roditeljima.

Stog aspekta se uočava ekonomska, politička, socijalna i kulturna isključenost, ili neki uži oblici, poput isključenosti sa tržišta rada, sa finansijskih tržišta i sl. Kada se pojedinci i grupe suočavaju sa višestrukim oblicima isključenosti, možemo govoriti o višedimenzionalnoj isključenosti. Stepen isključenosti ukazuje u kojoj mjeri su pojedinci isključeni iz pojedinih oblasti društva. Apsolutna isključenost predstavlja potpuno odsustvo šansi da se pristupi određenim resursima, institucijama ili da se uključi u društvene procese, a jedan od primjera je da se obezbijedi bilo kakvo zaposlenje, prihvatanje ljudskih i moralnih vrijednosti itd.

Osobe sa invaliditetom i psihosocijalna pomoć u okviru lokalne zajednice

Univerzalna deklaracija o pravima čovjeka navodi da „svima pripadaju prava i slobode koje sadrži ova deklaracija, bez razlike bilo koje vrste, kao što su rasa, boja, pol ili neki drugi status“ (UN,1997). Posebno značajna za prava osoba sa invaliditetom su Standardna pravila Ujedinjenih nacija o izjednačavanju mogućnosti za osobe sa invaliditetom. Iako ova pravila nisu pravno obavezujuća, postoji velika moralna obaveza i politička rješenost država da ih primjenjuju, što je prihvatilo više od 40 država i unijelo je u svoje zakone odredbe ovih pravila. Međunarodna konvencija o pravima osoba sa invaliditetom je prvi pravno obavezujući međunarodni ugovor usvojen pod okriljem Ujedinjenih nacija, koji uređuje isključivo materiju invalidnosti. Država garantuje ravnopravnost žena i muškaraca i razvija politiku jednakih mogućnosti.

Zbog svoje raznolike prirode, invalidnost zahtijeva obimne promjene u okruženju kao preduslov za puno uvažavanje ljudskih prava, uključujući potpuno pristupačnu zajednicu i odgovarajuće službe za podršku. U poređenju sa drugim grupama koje se suočavaju sa diskriminacijom, kao što su žene ili etničke manjine, osobe sa invaliditetom se suočavaju sa višestrukim barijerama ka punom učešću, počev od uskraćenog pristupa obrazovanju i zapošljavanju do nepostojanja službi za podršku neophodnih za obavljanje svakodnevnih aktivnosti.

Osoba koja je korisnik kolica ne može ostvariti svoje pravo da učestvuje u političkom i društvenom životu, ako ne može da uđe u zgradu vlade ili poštu, usljed fizičkih barijera, što takođe predstavlja i pitanje ugroženosti. Kada osoba sa invaliditetom ne može da izađe iz svog doma i nema pristup zdravstvenim ustanovama, obrazovanju i zapošljavanju, zbog toga što ne postoje odgovarajuće službe podrške (personalna asistencija, pomagala ili prevodilačke službe za gestovni jezik), to nju stavlja u situaciju ekstremne ugroženosti, viđenje je u inicijativi Handicap International (2016).

Glavne uzroke društvene isključenosti osoba sa invaliditetom vidljivi su u nepostojanju službi podrške, nedovoljno pristupačnoj zajednici, implementaciji zakona kao i ponašanju i svijesti osoba sa invaliditetom, s jedne strane, i same društvene zajednice. Bitni segmenti u rješavanju marginaliziranih grupa i pojedina osoba sa invaliditetom ogledaju se kroz poboljšanje zdravlja. To se odnosi prvenstveno na adaptiranost-dostupnost objekata i ljekarskog kadra, odnosno službi zdravstvene zaštite za liječenje osobama sa invaliditetom. Dio ordinacija opšte ljekarske i specijalističke prakse i ustanova javne zdravstvene zaštite prilagođene osobama sa invaliditetom i namirivanje dopunskih troškova zdravstvene zaštite u vezi sa invaliditetom, kao i funkcionalni rehabilitacioni centri. Nadalje rješavanje socijalne politike, stanovanje, obrazovanje, zapošljavanje, pristupačan prevoz i naravno adekvatno informisanje su elementi koji moraju biti ugrađeni da se kategorije osoba sa invaliditetom ne stavljaju u marginalizirani položaj u odnosu na druge društvene grupe.

Psihosocijalni rad sa Romskom populacijom

Društvenu, odnosno višedimenzionalnu isključenost Roma kao etničke zajednice karakteriše prije svega, inferiornost u oblasti obrazovanja, kombinovana sa lošim zdravstvenim uslovima i uslovima stanovanja, zajedno sa neprekidnom stigmatizacijom zasnovanoj na socio-kulturnoj različitosti i tjera Rome na najnižu ljestvicu siromaštva, što je utvrdila Svjetska banka u svom izvještaju (2014). Isključenost iz najbitnijih sfera društvenog života kao što su obrazovanje, zdravstvena njega, zapošljavanje, i stanovanje predstavljaju probleme sa kojima se danas suočavaju Romi, a naročito Romkinje u Bosni i Hercegovini, a isti je slučaj u zemljama regiona.

Kada je u pitanju obrazovanje, mali procenat romske djece pohađa osnovnu školu, a još manji broj pohađa srednju školu. Razlozi koji dovode do isključenosti Roma iz postojećeg sistema obrazovanja su brojni socio-ekonomski faktori koji, između ostalog, obuhvataju niska porodična primanja, poteškoće vezane za školski prijemni test, jezičke probleme i izražene kulturne razlike.

Kada govorimo o niskim porodičnim pitanjima kao razlogu izostanka iz škole, bitno je napomenuti da iako je zemljama regiona škola besplatna, odlazak u školu je povezan sa značajnim troškovima školske opreme i odjeće. Sa druge strane, pitanje odlaska u školu dodatno se komplikuje ukoliko u porodici postoji praksa da djeca rade i donose prihode kroz prošenje, skupljanje otpada ili neku drugu aktivnost. Sagledavajući problematiku zaposlenja, evidentno je da isključenost iz obrazovnog sistema za sobom povlači i izuzetno veliku stopu nezaposlenosti Roma.

Nadalje to negativno utiče na proces njihovog ekonomskog osnaživanja. Isključenost Roma u oblasti zapošljavanja najviše je izražena u fazi traženja posla i u procesu odabira kandidata za određeno radno mjesto. Iskustvo pokazuje da su Romi mahom ograničeni na obavljanje onih poslova koji su na neki način povezani sa pripadnicima romske manjine. Čak i oni Romi koji su univerzitetski obrazovani mogu raditi na poslovima koji se odnose na Rome, ali nikada ne obavljaju te iste poslove u radu sa većinskim stanovništvom.

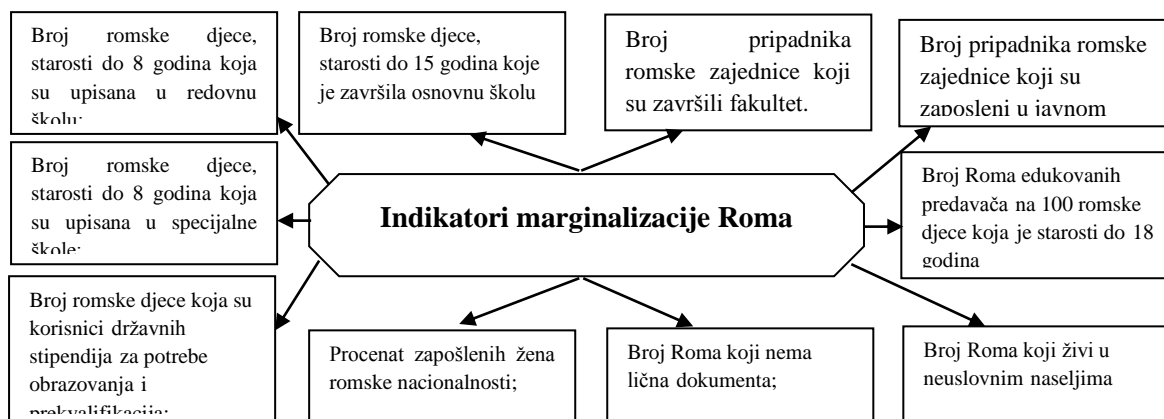
Uprkos postojećim antidiskriminacionim propisima koji zabranjuju diskriminaciju na osnovu etničke pripadnosti, mnoge firme ne poštuju ove propise, bez obzira da li pripadaju privatnom ili društvenom sektoru. Ukoliko se Romima i nude poslovi oni se uglavnom odnose na tradicionalne poslove koje obavljaju Romi, a to su servisi za preradu otpada, gradska čistoća, isl. U isto vrijeme, proces zapošljavanja Roma je najčešće neformalan. Romi rade sa skraćenim radnim vremenom ili na određeno vrijeme i mahom na poslovima koji zahtijevaju nizak stepen obrazovanja, s tim što mnogi pojedinci koji nađu posao i dalje, radeći, ostaju siromašni. S obzirom da se zapošljavaju neformalnim putem, Romi najčešće nemaju penziono i zdravstveno osiguranje.

Na zdravstveno stanje Roma negativno utiču neodgovarajući uslovi života, siromaštvo i nedostupnost zdravstvenih servisa. Rezultat toga je da samo jedan od 100 Roma doživi preko 60 godina, a njihov prosjek života je oko 40 godina. Djeca su naročito ugrožena, pošto je težina novorođenčadi dva puta manja od prosjeka, a smrtnost romske djece ispod pet godina je za tri puta veća od nacionalnog prosjeka. Zdravlje žena je takođe ugroženo zbog čestih višestrukih abortusa i nedostatka prenatalne njege. Prema podacima UNICEF-a (2017), glavni problemi sa kojima se Romi suočavaju u pogledu korišćenja zdravstvenih usluga odnose se na pitanje civilne registracije, diskriminacije, nedostatka informacija o bolestima i udaljenost i nedostupnost nekih naselja. U najvećem broju slučajeva ova naselja imaju veoma teške uslove za život, pošto nisu priključena na struju, vodu i kanalizacioni sistem, niti postoji bilo kakav organizovan i regularan način odnošenja smeća.

Stanovanje je poseban problem, jer Romi su u najvećem broju lica bez legalnog osnova stanovanja i bez osnovnih ličnih dokumenata. Otežan je život Roma kao neregistrovanih lica u nelegalnim naseljima, usko je povezan sa ostvarivanjem drugih prava. Radi dobijanja potvrde o prebivalištu prema postojećem zakonu neophodan je legalan osnov stanovanja. Stoga je ovoj grupi ljudi onemogućeno da ostvare osnovna prava na zdravstvenu i socijalnu zaštitu, zapošljavanje i obrazovanje.

Izvori društvene isključenosti Roma su: rano sklapanje braka, prekid školovanja, skraćeni životni vijek u odnosu na prosjek. Društvena isključenost Roma u velikoj mjeri je uslovljena i samim odnosom kako države i njene, ne baš efikasne politike, ali i o odnosa društva prema Romima, odnosno podržavanjem stereotipa o Romima.

Indikatori marginalizacije Roma:

Slika 1: Indikatori marginilizacije Roma

Psihosocijalni rad sa prisilnim mimigrantima-izbjeglicama

Sa pravnog stanovišta proces integracije izbjeglica ometa postojeći pravni okvir koji se temelji na stečenim pravima, a ona proizilaze iz prava boravka na nekoj teritoriji. Stoga je vrlo značajno pristupiti u radu sa navedenom kategorijom. Problem sa kojim se sreću izbjeglice jeste prije svega pravo na rad. Izbjeglicama i raseljenima potrebne su raseljeničke legitimacije da bi radili, kao i radne knjižice i podaci o radnom stažu. Kako je mogućnost dobijanja ovih dokumenata otežana i veoma spora, to se pravo na rad ostvaruje veoma otežano, iz prije svega nedefiniranih administrativnih pitanja. Posljedica toga je prijavljivanje službi za zapošljavanje kao nekvalifikovana radna snaga, obzirom da ne poseduje dokumenta kojima može da potvrdi svoje obrazovanje i radno iskustvo. Iz tog razloga, izbjeglice često ostvaruju neophodne prihode radeći nadničarske poslove, na građevinama, ili pak nastavljaju sa praksom rada u okviru sive ekonomije.

Sledeći problem jeste obrazovanje izbjeglica. Uprkos inicijativama nekih opština da uključe djecu izbjeglica u program stipendiranja uspešnih đaka, mnoge izbjegličke porodice se i dalje suočavaju s nemogućnošću slanja svoje djece u srednje škole i na fakultete. Kada je riječ o osnovnom obrazovanju, situacija je značajno bolja, dostupnost je znatno veća i gotovo da postoji potpun obuhvat izbegle djece osnovnim obrazovanjem, osim za djecu Romske izbjegličke populacije. Međutim, situacija postaje složenija sa daljim obrazovanjem. Naime, ukoliko u mjestu boravka izbjegličke porodice postoji odgovarajuća srednja škola koju dijete pohađa, onda ne postoje problemi. No, ako dijete pohađa srednju školu izvan mjesta prebivališta, a nije ostvarilo pravo na učenički dom ili stipendiju, dostupnost obrazovanju postaje značajno manja. Kada je u pitanju ostvarivanje prava na zdravstvenu zaštitu, izbjegla i raseljena lica su, formalno-pravno izjednačena sa domicilnim stanovništvom.

Zbog neadekvatnih rješenja kada je riječ o ličnoj dokumentaciji, a posebno o dokazima o pravnom statusu (utvrđen izbjeglički status ili prihvaćeno državljanstvo), ostvarivanje prava na zdravstvenu zaštitu je značajno otežano. Zbog neposjedovanja zdravstvene legitimacije i prijave na zdravstveno osiguranje, nisu u mogućnosti da ostvare prava na primarnu zdravstvenu zaštitu. Problemi nadalje nastajaju kada su neophodni hospitalizacija ili pregledi kod ljekara specijalista. U tim slučajevima izbjeglice su prinuđene da plaćaju kompletan iznos pomenutih servisa, koji često prevazilaze njihove ekonomske mogućnosti. U najtežem položaju su, svakako, izbjeglice sa teškim hroničnim oboljenjima

koja zahtijevaju permanentan medicinski tretman, koji je veoma skup i postaje gotovo nedostižan za značajan broj oboljelih.

Ukoliko je, pri tome, izbjeglica smješten u ruralnom području, problem se multiplikuje i zbog nedostatka sredstava za troškove putovanja do odgovarajuće zdravstvene ustanove. Dok poseduju status izbjeglica, socijalno ugrožene kategorije djece, samohrane majke starije osobe, invalidi mogu da dobiju humanitarnu pomoć. Danas je stanje ovih grupacija dodatno pogoršano u odnosu na period neposredno poslije krize, koja je bila evidentna prije izvjesnog vremena na cijeloj teritoriji Evrope, a posebno u balkanskim zemljama. Ovo se, prije svega, odnosi na problem zatvaranja izbegličkih kampova i smanjene humanitarne pomoći, na jednoj strani i slabljenju materijalnih mogućnosti lokalnog stanovništva i njihove spremnosti da pružaju pomoć izbjeglicama. Djelovanje domaćih i međunarodnih humanitarnih organizacija se postepeno smanjuje i ciljevi njihovih programa i projekata orijentišu se na pojedine, usko fokusirane segmente života izbjeglica, prije svega na integraciju u lokalne sredine, odnosno traženje dugoročnih rješenja.

Ta dugoročna rješenja, po pravilu, usmjerena su na stambenu izgradnju, obezbjeđenje poslova, odobravanje kredita, stipendija i sl. za onaj dio izbjegličke populacije koji ostvaruje to pravo. Na taj način se najugroženiji dio izbjeglica, još uvijek zavistan od socijalne i humanitarne pomoći, stavlja u sjenku, marginalizujući se dodatno. Izbjeglice penzioneri još uvijek imaju problem sa dokumentacijom, priznavanjem radnog staža i kašnjenjima u administrativnim procedurama. To se negativno odražava na ostvarivanje prava na penziono osiguranje, a time i na njihov ukupan materijalni i socijalni status. U odnosima sa lokalnom zajednicom, uprkos postojećim primjerima uspješne integracije i pozitivnog odnosa sa lokalnim stanovništvom, još uvijek postoji animozitet prema izbjeglicama i određen stepen njihove društvene izolovanosti. Ovo je prevashodno stoga što lokalno stanovništvo vidi izbjeglice kao prijetnju postojećem stilu života, ali i konkurenciju za preostala radna mjesta. Neka rješenja koja je ponudila država u pokušaju da poboljša položaj izbjeglica (npr. davanje prioriteta izbjeglicama pri zapošljavanju), dovela su do razvoja negativnog raspoloženja među lokalnim, a posebno socijalno ugroženim stanovništvom, što je rezultiralo otporom i otežanim uspostavljanjem komunikacije između izbjeglica i lokalnog stanovništva.

Socijalna isključenost izbjeglica najveća je među najosetljivijim grupama u ovoj populaciji-samohrani roditelji, posebno ukoliko imaju dijete sa zdravstvenim problemima, djeca i porodice poginulih u ratu, Romi izbjeglice, hronično oboljela i stara izbjegla lica. Zajednički problem koji se manifestuje kod svih navedenih grupacija je nedostatak materijalnih resursa i dostupnost resursima, što uzrokuje potpunu nemogućnost ili otežano korišćenje svih drugih prava, a time i smanjenje komunikacije sa ostalim članovima zajednice, gubitak socijalnih veza i postepenu socijalnu izolaciju. Uz to, nezanemarljiv je i još uvijek prisutan problem diskriminacije, na svim nivoima, uključujući i diskriminaciju koju čine ustanove i institucije i diskriminaciju u ličnim kontaktima.

Interno raseljena lica i psihosocijalni pristup

Socijalno-ekonomski, a posebno pravni status interno raseljenih lica razlikuje se od statusa izbjeglih lica, prije svega u ostvarivanju prava. Izbjeglice (lica koja imaju priznat izbjeglički status, a nisu podnijela zahtjev ni ostvarila pravo na državljanstvo) svoja prava ostvaruju posredstvom Komesarijata za izbjeglice. Interno raseljena lica svoja prava iz oblasti zdravstva, obrazovanja, socijalne zaštite, ostvaruju posredstvom državnih organizacija i institucija, izjednačeni u svim pravima sa lokalnim stanovništvom, uz postojanje određenih pogodnosti. Uprkos obezbjeđenim formalno-pravnim pretpostavkama za ostvarivanje svih prava, interno raseljena lica su suočeni sa realnim teškoćama u njihovom ostvarivanju, uočeno je u istraživanju Centra za razvoja građanskog društva Protecta (2018).

Druga karakteristika koja razdvaja izbjeglice i interno raseljena lica je struktura porodice i integrisanost članova porodice. Naime, izbjegličke porodice su, mahom, dvogeneracijske, sa manjim brojem članova, dok su porodice interno raseljena lica najčešće trogeneracijske, sa prosječnim brojem od pet do sedam članova. Ova karakteristika je značajna zbog traženja dugoročnih rješenja za

rješavanje stambenih problema i procesa integracije u lokalne zajednice. Porodice interno raseljenih lica se teško razdvajaju, insistirajući na dugoročnom ostanku na okupu, što zahtijeva traženje takvih rješenja koja će omogućiti da npr. braća i u budućnosti imaju kuće jedan do drugog.

To organizacijama i institucijama koje rade na rješavanju ovih problema značajno otežava posao, prolongirajući nalaženje adekvatnih rješenja. Istovremeno, ova povezanost unutar porodice odražava se i na razvijanje potrebnih socijalnih veza u novoj zajednici, zbog obostrane nepovjerljivosti i lokalnog stanovništva i interno raseljena lica jednih prema drugima.

Rezultat svega je socijalna isključenost interno raseljenih lica, koja se posebno negativno odražava na najugroženije grupe unutar ove populacije-Rome, interno raseljena lica u kolektivnim centrima, djecu i mlade, stare i hronično oboljele čija je dostupnost resursima svedena na minimum.

Karakteristike izbjegličke i populacije interno raseljenih lica su u značajnoj mjeri zajedničke, ali postoje i značajne razlike u ostvarivanju pojedinih prava, kao prava na stanovanje u zaštićenim uslovima, prava na zapošljavanje i obrazovanje, prava iz oblasti penzijsko-invalidskog osiguranja. U pogledu zaposlenosti postoje i druge specifičnosti. Dugoročna rješenja i proces integracije u lokalnu zajednicu otežano se odvijaju iz nekoliko razloga. U značajnoj mjeri, uzrok su formalno-pravne nejasnoće i neusklađenost propisa iz različitih sistema.

Socijalna integrisanost izbjeglih i interno raseljenih lica takođe se razlikuje. Na jednoj strani, faktor vremena je kod izbjeglica već odigrao svoju ulogu, a interno raseljeni se još uvijek nadaju povratku. Saradnja državnih i nevladinih organizacija na nacionalnom i međunarodnom nivou u analitičko-istraživačkih projektima i traženju adekvatnih rješenja za zaštitu izbjeglica i interno raseljenih lica je dobra i stalno se unapređuje.

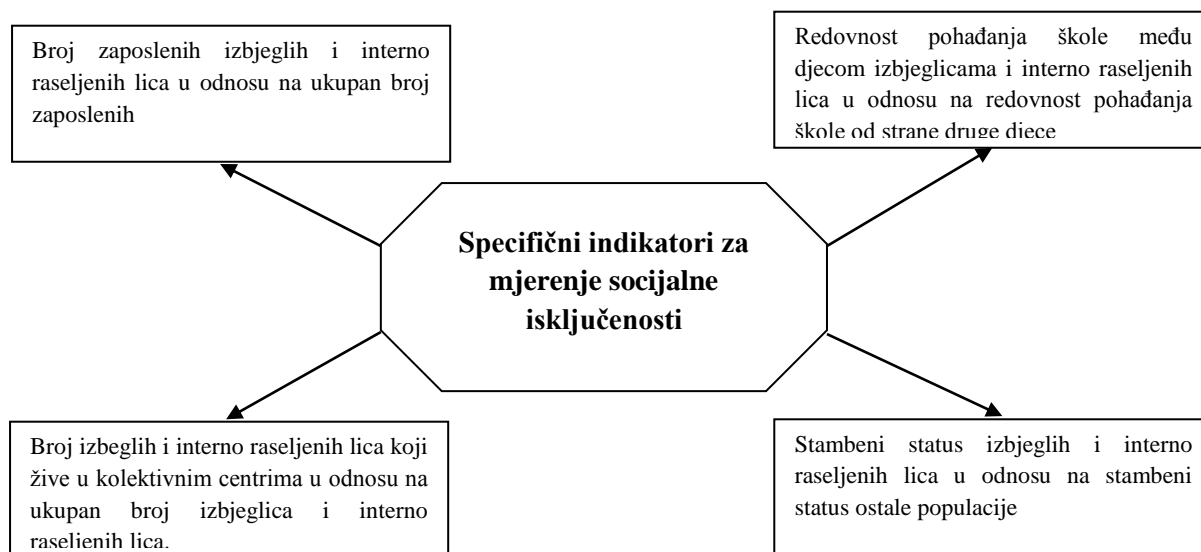
Kvalitet raspoloživih podataka na nivou države i postojeće baze podataka o izbeglim i interno raseljenim licima značajno je poboljšao posle popisa. Specifični indikatori za mjerenje socijalne isključenosti izbjeglih i raseljenih lica su, prije svega, njihova zaposlenost, redovno pohađanje škole i dostupnost resursima, mjereno u odnosu na lokalno stanovništvo.

Indikatori za problem marginalizacije izbjeglica i raseljenih lica:

U sagledavanju obima i složenosti problema izbjeglih i interno raseljenih lica, je postojanje jedinstvene, cjelovite baze podataka koja bi dala informacije o svim segmentima društvenog života izbjeglica, bilo da su oni svoj izbeglički status izgubili prihvatanjem državljanstva, bilo da ga još imaju. Zavod za statistiku treba da raspolaže stručnim resursima i prepoznat je kao ključni partner Komesarijatu za izbjeglice u definisanju jedinstvene baze podataka čiji bi podaci bili na raspolaganju svim sistemima koji se bave zaštitom izbjeglica i interno raseljenih lica.

Razvijanje intersektorske saradnje i usklađeno djelovanje na planu istraživanja problema i potreba, a potom i kreiranja i realizacije programa i mjera zaštite predstavlja imperativ smanjivanja socijalne isključenosti izbeglih i interno raseljenih lica i njihove socijalne integracije u lokalne zajednice.

Specifični indikatori za merenje socijalne isključenosti:

Slika 2:Specifični indikatori za merenje socijalne isključenosti

Psihosocijalni rad sa ženama žrtvama nasilja

Ova kategorija je jako osjetljiva i specifična, te je stoga psihosocijalni pristup istoj od posebnog značaja. Međunarodni standardi zabranjuju nasilje u porodici kao kršenje sljedećih osnovnih ljudskih prava i fundamentalnih sloboda garantovanih Univerzalnom deklaracijom o ljudskim pravima Ujedinjenih Nacija (1997) svim pojedinkama i pojedincima: pravo na jednakost; sloboda od diskriminacije; pravo na život; slobodu i ličnu sigurnost; sloboda od mučenja i surovog nehumanog i ponižavajućeg tretman; pravo na priznavanje pravnog subjektiviteta; pravo na jednakost pred zakonom; pravo na pravni lijek odgovarajućeg suda; pravo na jednakost unutar porodice; pravo na najviši dostupni standard mentalnog i fizičkog zdravlja.

Niska stopa obraćanja zdravstvenim službama i centrima za socijalni rad, kao i niska stopa traženja pomoći od policije i nevladinih organizacija, može se objasniti nepovjerenjem u te institucije, nedostatkom informacija o zakonskim pravima, neprimjenjivanjem zakona i sporošću procedura zaštite na svim nivoima kao i „relativnom“ nevidljivošću nevladinog sektora.

Analiza intetvjua potvrđuje visok stepen rasprostranjenosti nasilja nad ženama. Žene žrtve nasilja potiču iz svih obrazovnih, ekonomskih i socijalnih grupa, ali je rizik veći za žene nižeg obrazovanja, nižeg socijalnog statusa i ekonomski zavisne žene. Glavni izvori društvene isključenosti žena koje trpe nasilje, prema mišljenju stručnjaka, leže u postojanju patrijarhalnog modela porodičnih i rodni odnosa i svijesti žena s jedne strane, i nedostatku političke volje i sporosti institucija s druge strane. Da bi se spriječilo nasilje nad ženama neophodno je prije svega formiranje baze podataka u cilju prikupljanja i distribuiranja informacija o nasilju nad ženama, kao indikatora, te definisati broj krivičnih prijava, kao i pravosnažnih presuda za počinioce nasilja. Na ovaj način bi se stvorila polazna osnova za daljne aktivnosti u cilju smanjenja nasilja nad ženama.

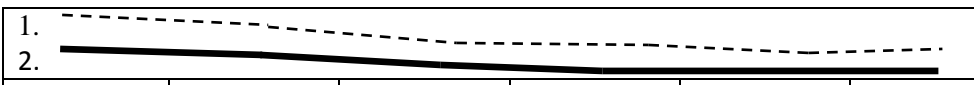
Žene i djeca žrtve trgovine ljudima tretirane kroz socijalni rad

Trgovina ženama i djecom, predstavlja problem svjetskih razmjera, a trgovina ljudima generalno je problem sa kojim se susreće društvena zajednica kroz praćenje fenomena trgovine ljudima na području Bosne i Hercegovine, Hrvatske i Srbije. Ovaj problem jednako pogađa zemlje koje se nalaze u periodu post-konfliktnog stresa i ekonomske i društvene tranzicije kao i industrijski razvijene zemlje. Trgovina ljudima kao i sve druge aktivnosti koje su u vezi sa organizovanim kriminalom nije ograničena na

teritoriju samo jedne zemlje. Ovaj fenomen, obuhvatajući faze vrbovanja, transporta i eksploatacije žrtava, u svojim različitim oblicima dešava se na teritoriji zemlje porijekla, tranzita i krajnjeg odredišta. Žrtve trgovine ljudima se vrbuju pomoću obmane, prinude ili sile, prevoze se unutar ili izvan državnih granica i preprodaju se i po nekoliko puta. Najčešći oblik trgovine ljudima je u svrhu seksualne eksploatacije, ali trgovina podrazumijeva i prinudni rad, prinudno prosjačenje, prinudu na sitne krađe i zloupotrebu i iskorišćavanje drugih radi oduzimanja delova tijela za presađivanje, kao i sve vidove eksploatacije tuđeg rada stavljanjem u položaj zavisnosti, sličan ropskom položaju. Ovaj fenomen posebno pogađa žene i djecu kao posljedica nove društvene i političke realnosti.

Takozvana „feminizacija siromaštva“, tj. slaba zastupljenost žena i njihova diskriminacija na tržištu rada, naročito je karakteristična za zemlje u periodu tranzicije. Ovo, zajedno sa restriktivnom imigracionom politikom zapadnoevropskih zemalja i militarizacijom regiona, jedan je od najčešćih uzroka trgovine ženama na Balkanu. Tačan broj žrtava, obim i karakteristike trgovine ljudima je gotovo nemoguće utvrditi sa apsolutnom tačnošću. Ovo je dijelom posljedica nepostojanja zajedničkih kriterijuma svih aktera u borbi protiv trgovine ljudima za identifikaciju žrtava, ali i posljedica nepostojanja objedinjenog sistema sakupljanja podataka, koji bi se primenjivao uz obavezu poštovanja privatnosti i identiteta žrtava. Uzroci društvene isključenosti su siromaštvo, nizak nivo obrazovanja, nezaposlenost, nedostupnost relevantnih informacija, nedovoljno kampanja za podizanje svijesti javnosti, nedostatak obrazovnih paketa uključenih u osnovne školske programe, nedovoljna međusektorska povezanost, nedovoljno edukacija o ovom pitanju za stručnjake iz različitih sistema. Podaci o registrovanom broju počinitelja i žrtava trgovine ljudima za period 2006–2011. godina prikazani su na narednoj tabeli/grafikonu.

Tabela 7: Broj počinitelja i žrtava trgovine ljudima za period 2006–2011. godina

						
	2006	2007	2008	2009	2010	2011
1. Žrtve - - -	71	41	33	69	25	35
2. Trgovci —	77	65	53	23	22	19

Analiza podataka o trgovini ljudima za period 2006–2011, posmatrana kroz prizmu broja ukupno registrovanih počinitelja i žrtava, ukazuje na tendenciju smanjenja obima ovog problema. To se može zaključiti iz prikazanih podataka koji ukazuju na to da se oba indikatora konstantno smanjuju, čime se na prvi pogled stanje u ovoj oblasti poboljšava. Međutim, kvalitativna dimenzija problema trgovine ljudima je takva da su trenutno sve više zastupljene domaće žrtve, čija starosna dob je sve niža, i generalno je sve teže otkriti slučajeve trgovine ljudima.³⁰³

To se neposredno vidi iz zvaničnih domaćih i međunarodnih izvještaja, koji su saglasni u konstatacijama kako je BiH zemlja destinacije, tranzita i porijekla žrtava trgovine ljudima, različitog uzrasta (često i djece), koji se eksploatišu na različite načine. Ovi izvještaji ukazuju na to da je došlo do izmještanja trgovine ljudima sa javnosti dostupnih lokacija ka privatnim prostorijama, što svakako usložnjava cjelokupni proces borbe protiv ove pojave. Sve navedeno ukazuje kako se problem trgovine ljudima posmatran prema zvaničnim indikatorima u cjelini kvantitativno smanjio, ali i da se on fenomenološki prilagodio novim okolnostima.³⁰⁴

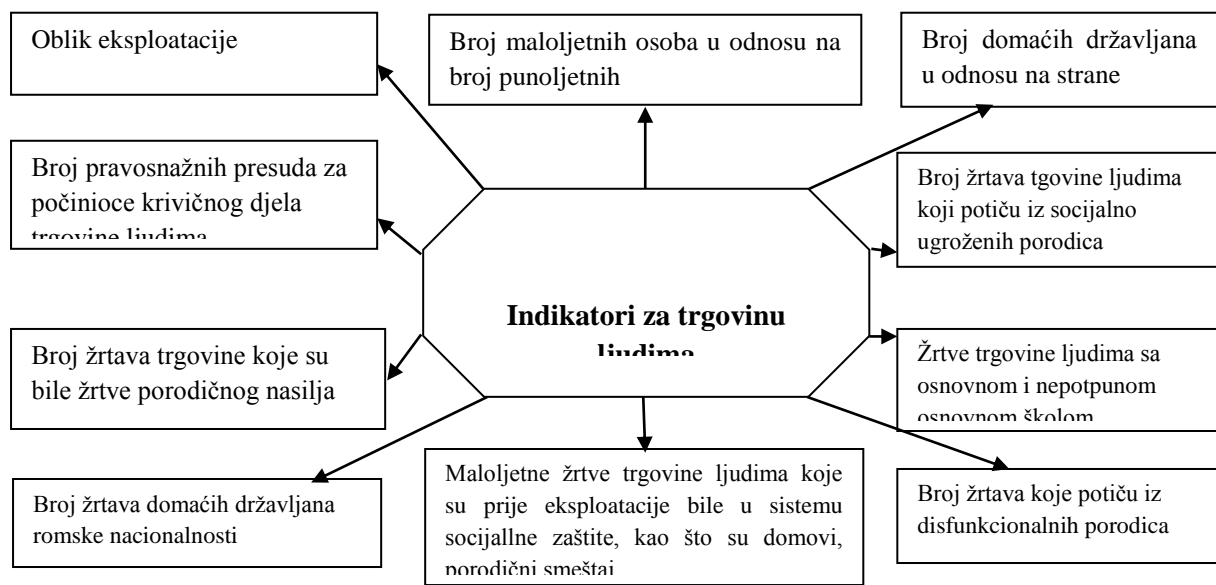
Faktori rizika trgovine ljudima se dijele na sljedeće grupe: Prvo su rizici na individualnom nivou, što ima neke lične karakteristike kao što su zlostavljanje u primarnoj porodici, dijete napušteno od strane roditelja kao žrtva trgovine u cilju usvojenja ili odrastanje u domu i drugo. Drugo su na nivou uže grupe, kao samohrana majka sa malim ili nikakvim prihodima, običaji u nekim sredinama koji se odnose na način sklapanja braka-prodaja mlade, siromaštvo mnogočlane porodice i drugo. I na kraju

³⁰³ <http://www.novageneracija.org>

³⁰⁴ isto

treći oblik su rizici na nivou sistema, što uslovljava ekonomska kriza, tranzicija, nezaposlenost, ratovi, migracije i raseljavanja. Trgovina ženama radi seksualne eksploatacije je najčešći oblik trgovine ženama. Kao posebno rizične podgrupe, mogu se navesti žene i djeca iz marginalizovanih etničkih grupa, iz ekstremno siromašnih i krajeva i porodica, korisnici socijalnih usluga, izbjeglice i raseljena lica, ilegalni migranti koji vrlo često završe kao žrtve trgovine. Kada je u pitanju obrazovni nivo, može se reći da postoje primjeri i visoko obrazovanih žena koje su završile u lancu trgovine, ali ipak, statistički gledano, veći broj žrtava potiče iz grupacije žena bez obrazovanja ili sa veoma niskim stepenom obrazovanja.

Indikatori za trgovinu ljudima

Slika 3: Indikatori za trgovinu ljudima

Rodno diskriminisane osobe i psihosocijalni rad s istim

Rodna ravnopravnost, ili ravnopravnost po polu odnosi se na jednaka prava, odgovornosti i mogućnosti za žene i muškarce, djevojčice i dječake. Jednakost ne znači da će žene i muškarci postati isti, nego da prava žena i prava muškaraca, odgovornosti i mogućnosti ne zavise od toga da li su oni rođeni kao žene ili muškarci. Rodna ravnopravnost podrazumijeva da se uzimaju u obzir interesi, potrebe i prioriteti i žena i muškaraca, odnosno priznavajući različitost raznih grupa žena i muškaraca. Rodna ravnopravnost nije „žensko pitanje“, nego mora obuhvatiti i muškarce i žene. Jednakost između žena i muškaraca je pitanje ljudskih prava, preduslov i pokazatelj održivog razvoja u čijem središtu su ljudi, je definisano u Univerzalnoj deklaraciji o demokratiji Ujedinjenih naroda (1997).

Odsustvo senzibiliteta za rodnu ravnopravnost i značaj koncepta jednakih prava i jednakih mogućnosti za oba pola neminovno dovodi do rodne diskriminacije pod kojom se, kao nepisano pravilo, podrazumijeva rodna diskriminacija žena, prisutna na svim kontinentima. Autori i istraživači su saglasni u tome da postoje različiti pojavi oblici diskriminacije, te da ih je moguće svrstati u tri osnovna oblika-individualnu, institucionalnu i strukturalnu diskriminaciju. Individualna diskriminacija je ponašanje pojedinih članova rasne, etničke ili rodne grupe sa namjerom da se proizvede različita ili štetna posljedica na članove druge rasne, etničke ili rodne grupe. Institucionalna diskriminacija se odnosi na politike institucija dominantne rasne, etničke ili rodne grupe, kao i na ponašanje pojedinaca koji kontrolišu ove institucije i primjenjuju njihovu politiku, takođe sa namjerom da se različito tretiraju ili da se proizvedu štetne posljedice po pripadnike drugih rasnih, etničkih ili rodničkih grupa.

Strukturalna diskriminacija se odnosi na politiku institucija dominantne rasne, etničke ili rodne grupe i ponašanje pojedinaca koji primjenjuju politiku i kontrolišu institucije, koji su u namjeri rasno, etnički

ili rodno neutralni, ali za rezultat imaju različit ili šetan tretman manjinski rasnih, etničkih ili rodnih grupa (SKGO, 2017).

Kao veoma izraženu i po posljedicama najsloženiji oblik rodne diskriminacije izdvaja se strukturalna diskriminacija. Ona podrazumijeva duboku nepravdu koju neke grupe trpe kao posljedicu često nesvjesnih predrasuda, pretpostavki i reakcija dobronamjernih ljudi u običnoj komunikaciji, medijskih i kulturnih stereotipa i strukturalnih karakteristika birokratske hijerarhije i tržišnih mehanizama. U grupi rodno diskriminiranih osoba, kao posebno društveno marginalizovana podgrupa izdvaja se grupa istopolno seksualno orijentisanih osoba-LGB grupa. Homofobija u odnosu na ovu grupu predstavlja poligon za diskriminaciju i nasilje nad pripadnicima ovih grupa. Socijalna isključenost, praćena različitim oblicima diskriminacije i nasilje nad ovim osobama ima različite pojavne oblike. Ono što pripadnici ove marginalizovane grupe prepoznaju kao poseban problem je nepovjerenje u institucije sistema od kojih se zaštita očekuje. Karakteristike socijalne isključenosti ove društveno marginalizovane grupe u određenoj mjeri se razlikuju od dimenzija socijalne isključenosti drugih grupa. Naime, za ovu grupu siromaštvo nije ključni element socijalne isključenosti. Diskriminacija i isključivanje iz društvenih tokova je socijalno-psihološkog i kulturološkog karaktera.

Rodno zasnovana diskriminacija je u zemljama regiona još uvijek jako izražena iako se situacija u posljednje vrijeme značajno promijenila na bolje, ne samo u normativnoj regulativi i donijetim zakonima o borbi protiv diskriminacije, već i u institucionalnom smislu. Riječ je o sporom i vrlo zahtjevnom mijenjanju svijesti javnosti i razvoju rodno senzitiviteta, koji zahtijeva vrijeme, ali pomaka ima. Socijalna isključenost rodno diskriminiranih grupa ima nekoliko pojava oblika.

Uzroci socijalne isključenosti predstavnika ovih grupa su višestruki, ali su u najvećoj mjeri izraz postojanja predrasuda u najširoj populaciji. Ovaj problem je rješiv uz organizovano djelovanje, prije svega kreatora politike i donosioca odluka. Kad je u pitanju isključenost i društvena marginalizacija, za to uvijek nose odgovornost oni u čijim je rukama moć. Odgovornost je proporcionalna moći, prije svega političkoj. Prebacivanje odgovornosti na žrtvu diskriminacije je opasan vid dalje diskriminacije i marginalizacije. Nikad diskriminirani i marginalizovani ne mogu da se smatraju jedino odgovornim za svoj položaj. Naravno da postoji lična odgovornost, ali imatelj društvene moći nosi odgovornost za marginalizaciju. Raspoloživi podaci o pripadnicima ove grupe ukazuju na potpuno odsustvo rodno senzitivne statistike, što takođe predstavlja jedan oblik diskriminacije.

Nedostatak pokazatelja, na osnovu kojih je potrebno kreirati politike i posebne aktivnosti nadomešćuje se istraživanjima, prije svega od strane nevladinog sektora, a u novije vrijeme i Savjet za rodnu ravnopravnost kao noosnovano tijelo koje istražuje u ovoj oblasti. U grupi rodno diskriminiranih osoba, najugroženije grupe su ruralne žene, lezbejke, Romkinje, stare same žene, nezaposlene žene. Kao posebno osjetljiva podgrupa unutar ove grupe su istopolno seksualno orijentisane osobe-LGBT grupe. Podaci o njima dobijeni su jedino i isključivo na osnovu istraživanja nevladinog sektora, pri čemu su ta istraživanja, po pravilu, usko orijentisana na pojedine segmente društvenog života. Međutim, ta istraživanja su svakako značajna, jer su jedini izvor podataka. Pripadnici ovih grupa se nigdje ne deklarišu, niti su evidentirani od straha. Indikatori za mjerenje društvene isključenosti ovih grupa morali bi da budu ujednačeni sa evropskim i trebalo bi da ukažu na prisustvo predstavnika ove grupe u političkom životu, u obrazovanju, u medijima, prisustvo u kaznenom sistemu.

Uvođenje rodno senzitivne statistike u svim državnim organizacijama i institucijama predstavlja prvi korak ka obezbjeđivanju neophodno potrebnih baza podataka o pripadnicima grupe rodno diskriminiranih osoba, te veća senzibilizacija donosioca odluka i kreatora politike za realizaciju istraživanja u okviru monitoringa rodne ravnopravnosti i prisustvo u političkom životu i prisustvo u biznisu.

Zaključak:

Savjetovanje i pomaganje pojedincu i porodici je socijalna usluga sistemske stručne pomoći kojom se pojedincu i porodici pruža pomoć radi preovladavanja poteškoća te stvaranja uslova za očuvanje i razvoj ličnih mogućnosti i odgovornog odnosa pojedinca prema sebi, porodici i društvu. Ova usluga obuhvata sve oblike stručne pomoći pri preovladavanju porodičnih poteškoća i poteškoća roditelja u odgoju i zaštiti za djecu te osposobljavanje porodice za funkcionisanje u svakodnevnom životu. Protektivni faktori, odnosno faktori zaštite, u životu daju ljudima psihološku zaštitu i tako smanjuju mogućnost negativnih psiholoških efekata kada se ljudi suočavaju sa teškoćama i patnjom. Neki od protektivnih faktora su: pripadanje brižnoj porodici ili zajednici, održavanje tradicija i kulture, jaka religijska vjerovanja ili politička ideologija koja daje osećaj pripadnosti nečemu što je veće od samog čovjeka.

Savjetovanje i pomaganje pojedincu pruža se radi preovladavanja poteškoća u vezi s bolešću, starošću, smrću člana porodice, invalidnošću, teškoćama u razvoju, uključivanjem u svakodnevni život nakon duljega boravka u domu za socijalni rad i dr. Savjetovanje i pomaganje porodice uključuje podršku porodici, intenzivnu podršku porodici u krizi i dugoročni rad s članovima porodice usmjeren na poboljšanje porodičnih odnosa.

Literatura

1. Čišić. B. (2005), Socijalna politika, Javna JU Univerzitet u Tuzli,
2. Farley, M. (1993.) *Feminism and Universal Morality*. U: Outka, G., Reeder, J. (ur.); *Prospects of common morality*. Chichester: Princeton University Press.
3. Martinović, M. (1987) , *Znanstvene osnove socijalnog rada*, Zagreb: Narodne novine,
4. Nemčić J, (2006), *Stres na radnom mjestu*, Zagreb,
5. Pandžić A., Čišić B., Lučić E., Selimović S.(2009), *Socijalna misao, Mjerenje kvalitet u socijalnom radu*,
6. Smiljović, V. (1987), *Psihologija starenja*, Nolit, Beograd.
7. Šestan, Dž. (2000): *Uloga psihosocijalne podrške u smanjenju traumatizacije kod djece predškolskog uzrasta*. Magistrski rad. Univerzitet u Tuzli, Medicinski fakultet, Tuzla,
8. Temiz, Dž., (2005). *Teorija nauke o socijalnom radu*, Univerzitet u Tuzli
9. Vidanović, I. (2005): *Pojedinac i porodica*, Autorsko izdanje, Beograd,
10. *Etika u socijalnom radu, izvještaj o principima Međunarodne federacije socijalnih radnika* (<http://www.ifsw.org/p38000324.html>), očitano 16.03.2019.
11. *Smjernice za postupanje centara za mentalno zdravlje sa žrtvama trgovine ljudima*(<http://www.novageneracija.org>) očitano 16.03.2019.

SPECIFIC RELATIONSHIP WITH PSYCHOSOCIAL WORK WITH MARGINALIZED GROUPS IN THE COMPANY

Abstract: *Psychosocial assistance to marginalized groups of society is certainly one of the most prominent activities of organizations dealing with social work as well as constitutions in local communities. There are visible problems that these groups face in society, whether they are individuals or marginalized groups. Psychosocial work with women victims of violence, and women and children victims of trafficking treated by social work are very often represented by a category, and this area is devoted to part of the work. In the second part, gender discriminated persons are represented through psychosocial work and work. The psychosocial work with forced migrants-refugees / displaced persons is increasingly represented at a global level. Working with the Roma population is extremely important to the local community, as does work with people with disabilities on the margins of the community.*

Key words: *marginalized groups, psychosocial assistance.*

STIGMATIZACIJA I MARGINALIZACIJA OVISNIKA

*dr. sc. Zlatko Miliša, red. prof. u trajnom zvanju **
*Nemanja Spasenovski, mag paed. et mag. educ. hist.**

Apstrakt: Ovaj rad za cilj ima analizirati posljedice stigmatizacije i marginalizacije ovisnika. Problem stigmatizacije i marginalizacije ovisnika aktualan je i vidljiv u isključivanju ove skupine iz gotovo svih društvenih aktivnosti. Svaka je ovisnost vremenski ograničena ugoda i dugoročno mučenje. U članku se argumentira glavna tvrdnja da nije moguće pronaći osobu koja nije ovisnik o nekomu ili nečemu. Iz navedenog proizlazi zaključak da nemamo pravo marginalizirati i stigmatizirati niti jednu skupinu ovisnika. Ljudi koji su prebrodili problem(e) ovisnosti sastavljaju liste prioriteta u životu, odbacujući životne trivijalnosti, sami odlučuju i ne opterećuju se nerazumijevanjem drugih. Dijalektika razvoja poučava da istine dolaze iz suprotnosti, primjerice, kada shvatimo da darivanje dolazi kada pokopamo egoizam, oslobađanje dolazi kada pronađemo smisao života, razumno ponašanje dolazi iz nerazumnog, a kultura života iz kulture smrti. Zbog nerealnih očekivanja ljudi ne cijene ono što imaju, sve dok to ne izgube. Zadovoljniji su oni koji vide smisao života, znaju što (ne) žele, imaju prioritete, ne odustaju pred preprekama, nemaju stereotipe prema drugima, znaju opraštati, samouvjereni su, ne i netolerantni prema drugima u problemu/ima.

Ključne riječi: ovisnost, teške droge, suvremene ovisnosti bez droga, stigmatizacija, marginalizacija

UVODNA RAZMATRANJA

"Čitav čovjekov život ovisi o dva ili tri 'da' i dva ili tri 'ne' koje izgovorimo u mladosti. U tome se razdoblju oblikuje čovjekov plan... i kako li je samo teško nadoknaditi sve te dane mladosti" -
Paul Claudel

Prosječan građanin misli da je bez mana ili poroka. Cijeloga života moralizira, živeći u zabludama. Onaj tko ima najviše vrlina može biti razjeden u razornoj buri strasti, a onaj s najviše poroka može doživjeti preobražaj. (Jonas, 1990).

Sve više ljudi pati od raznih fobija i frustracija. Tako se stvara osjećaj beznađa. Psihoterapeutkinja Louise Hay je konstatala da smo svi mi žrtve žrtava! (Hay, 2014). Osobito mladi ljudi pate od osjećaja manje vrijednosti. Parafrazirajući Jordana Petersona iz knjige *12 pravila za život* možemo konstatirati da svi koji smo prošli vlastiti pakao, možemo odlučiti hoćemo li u njemu ostati ili izaći na svjetlo dana. Ogorčenost, prijetvornost i bešćutnost Peterson naziva *trijadom zla*. Autor intrigira čitatelje pitanjima kojima otkrivamo što nas muči, što možemo i želimo popraviti. (Peterson, 2018).

U odgojno-obrazovnom procesu važno je djeci objasniti kako stečene navike kasnije upravljaju nama. Mladima je važno reći da se ne navikavaju na ono što je loše ili da ne povjeruju kako

* redoviti profesor u trajnom zvanju, Filozofski fakultet Osijek, Odsjek za pedagogiju (zmilisa@ffos.hr)

* asistent, Filozofski fakultet Osijek, Odsjek za pedagogiju (nspasenovski@ffos.hr)

su nemoćni ispraviti ono što je loše. Mijenjajući navike, možemo mijenjati budućnost. Kriza odgoja je također zaslužna za veliki porast suvremenih ovisnosti bez droga kod mladih. (Miliša, Tolić, 2010)

Ovisnosti postaju stil života i nije moguće pronaći osobu koja nije ovisnik o nekomu ili nečemu. *"Za razliku od ovisnosti o opojnim tvarima, nakon konzumiranja alkohola ili droga gdje je jasnija slika fizičke ili psihičke intoksikacije, ovisnost bez opojnih tvari ili obuzeto ponašanje se znatno kasnije prepoznaje. Ovisnost se javlja kada se u potpunosti skrše obrambeni mehanizmi osobe koja više ne može funkcionirati bez nastavljanja ugođe. Opetovano ponašanje vodi obuzetosti i nastanku ovisnosti."* (Itković, Nenadić-Bilan, 1995, 236). Goodman (1990), Itković (1995), te Thruman (2007) navode da sve ovisnosti prilikom konzumiranja imaju iste ili slične simptome: povećanje ugođe i slabljenje (emocionalne) kontrole, opsesivne (obuzete) misli kod zaokupljenosti radnjama ili predmetom ovisnosti, nemogućnost suzdržavanja na podražaje, (svakodnevne) opetovane radnje i nemogućnost suzdržavanja na podražaje koji povećavaju adrenalin u krvi te zanemarivanje profesionalnih, obiteljskih i drugih obveza. Sve ovisnosti su signali upozorenja. Trebamo razmišljati može li nam pomoći supstitucija ovisnosti (od većeg k manjem poroku). Odustajanje od nalaženja smisla života zamjenjuje se porivom trenutačnih zadovoljstava. Istraživanja su pokazala da je iznimno značajna podrška roditelja ili obitelji ovisnika u procesu izlječenja (Itković, Nenadić-Bilan, 1995, 183).

*American Society of Addiction Medicine (ASAM) ovisnost opisuje kao "bolest neuroloških putova u mozgu zaduženih za osjećaj zadovoljstva, motivaciju, pamćenje i srodne procese. Disfunkcija tih moždanih putova dovodi do karakterističnih bioloških, psiholoških, društvenih i duhovnih manifestacija. U patopsihologiji pojedinca to se očituje kao nastanak osjećaja ugođe i/ili olakšanja pri korištenju raznih supstancija ili izvođenju raznih rizičnih oblika ponašanja"*³⁰⁵

U osnovi, (medicinski) program odvikavanja od droga obuhvaća »detoksikaciju, psihoterapiju, metadonsku terapiju, rehabilitaciju i resocijalizaciju, bivših ovisnika kod pružanja pomoći u pronalaženju odgovarajućeg posla« (Pozaić, 1999, 38).

Svjetska zdravstvena organizacija ovisnost o drogama definira kao ponašanje pojedinca koji uporabi psihoaktivnih tvari daje prednost pred drugim izazovima života. Droge i alkohol supstance su koje pri konzumiranju utječu na promjene motoričkih, kognitivnih i voljnih aspekata osobnosti. Ta organizacija definira zdravlje kao odsustvo bolesti i prisustvo tjelesnog, psihičkog i socijalnog blagostanja.³⁰⁶ Ako nismo bolesni to ne znači da živimo zdravo. S pravom si moramo postaviti pitanje koliko ljudi živi u blagostanju? Tko ostaje zdrav? Neki psihijatri *mentalno zdravlje* definiraju kao odsustvo predznaka psihičkih poremećaja (Torre, 2014). Istraživanja pokazuju da na zdravlje najviše utječu životni stilovi, tj. (ne)zdrave navike, a na drugom su mjestu uvjeti življenja, zatim naslijeđe (Torre, 2014).

Znanstvenici Nacionalnog instituta za zdravlje (N.I.H.) iz New Yorka, ispitujući duševno zdravlje studenata, zabilježili su da je dvije trećine studenata izjavilo kako im je primarni cilj naći smisao života. To je ključ poimanja zdravlja na osobnoj i društvenoj razini. Život u svim uvjetima, čak i u najjadnijim, ima smisao. To svjedoči Viktor Frankl u knjizi *Čovjekovo traganje za smislom*, iz vremena trogodišnjeg boravka u logorima smrti. Brojna istraživanja ovisnika o drogama i alkoholu potvrđuju poveznice s osjećajem besmislenosti. (Miliša, Tolić, 2005)

Povratak u život mladi ljudi iz terapijskih zajednica mogu ostvariti samo ako prestanu biti stigmatizirani i ako im pomognemo u stručnom prekvalificiranju, usavršavanju, dokvalifikaciji i/ili nastavku obrazovanja, stručnoj pomoći u odgoju njihove djece, pronalaženju zaposlenja. Kada smo apelirali kako bi trebalo bivšim ovisnicima dati mogućnost da sudjeluju u preventivnim programima, tada su se digli "na noge" oni koji neopravdano generaliziraju da je "jednom ovisnik uvijek ovisnik". Da to nije točno pokazano je i empirijskim istraživanjem, na uzorku terapijskih zajednica na području Dalmacije u knjizi *Rad kao odgojna vrijednost u komunama za ovisnike* (Miliša, Perin, 2004).

³⁰⁵ Definicija ovisnosti, prijevod autora - <http://www.asam.org/for-the-public/definition-of-addiction>

³⁰⁶ https://www.who.int/substance_abuse/terminology/definition1/en/

SUVREMENE OVISNOSTI BEZ DROGA

Danas se interes javnosti i stručnjaka okreće ostalim ovisnostima, koje su ranije bile marginalizirane i/ili minimalizirane glede učinka na svijest i ponašanje, osobito mlađe populacije. Primjerice, četiri od pet konzumenata *ecstasya* istodobno puši hašiš ili marihuanu. Rezultati mnogih istraživanja ukazuju na pojavu mnogih novih vrsta ovisnosti (uz do sada najzastupljenije: alkohol, drogu i kocku). No, simptomi svih ovisnosti vrlo su slični jer je svaka ovisnost kratkotrajna uroda i dugoročno mučenje (Miliša, 2017). Na početku pružaju zadovoljstva, a na kraju oduzimaju sve. Frankl to sažima opservacijom da zadovoljstvo brže prolazi kod ljudi kojima je isključivo do njega stalo. (Frankl, 2010).

Na *hrvatskom jezičnom portalu* stoji da je ovisnik "onaj koji je rob neke navike"³⁰⁷ čime se neizravno pokazuje kako smo se (svi) naviknuli na nekoga ili nešto. Nažalost, ljudi biraju kratkoročna rješenja da bi se prividno riješili problema. Radije će uzimati metadon i živjeti u zabludi da uzimaju lijek. Ovisnici o teškim drogama su dali najfrekventnije odgovore da se nisu znali nositi s lošim osjećajima kad su bili u najdubljim krizama, tražeći trenutačnu ugodu, kao bijeg od izvora svojih problema (Miliša, Perin, 2004).

Nitko nema pravo upirati prstom u ovisnike jer smo svi ovisnici o nekome ili nečemu, a većina živi u (patološkom) ravnodušju prema drugima. (Miliša, 2017) Neki se boje zakona, a drugi savjesti, cijeli život pate od ovog ili onog straha, ovisnosti, laži s kojima žive, a nisu ih osvijestili kao želju za promjenom. Ovisnosti imaju snažne poveznice s otuđenjem, anksioznošću i raznim vrstama fobija koje ljude pretvaraju u depresivna bića. Relativno je lako druge varati, a najgore su posljedice kada lažemo sebe. Uspijevaju samo oni koji priznaju i odluče izaći iz začaranog kruga laži. Wilde je konstatirao da je razlika između sveca i grješnika u tome da svaki svetac ima prošlost, a svaki grješnik budućnost. (Miliša, 2016). Zloraba lijekova posljednjih se godina toliko proširila da, primjerice, u SAD-u više ljudi konzumira metadon nego što se ukupno konzumira heroin i kokain (Vujević, 2014). Oni koji zagovaraju (isključivo) metadonsku (nekontroliranu) terapiju u *skidanju* s heroina ili kokaina, bliski su farmaceutskom lobiju. Isti ne žele otkriti odgovore na pitanja: Koliko je izliječenih metadonom? Koliko je umrlih od metadona? Je li se teže *skinuti* s metadona nego s heroina? (Miliša, 2015). U godišnjim izvješćima Međunarodnog odbora za kontrolu narkotika (INCB) upozorava se da u Italiji, Francuskoj, Poljskoj i Latviji od 10% do 18% studenata uzima sedative ili druga sredstva za smirenje bez recepta, te da je u Njemačkoj 1,4 do 1,9 milijuna ljudi ovisno o lijekovima. (Miliša, 2015) Psiholozi upozoravaju da se kod djece sve češće javlja depresija pa im propisuju *odgovarajuće* tablete. Prema podacima koje je potkraj svibnja 2012. objavio *BBC*, propisivanje antidepresiva *Fluoxetine*, poznatijeg pod imenom *Prozac*, povećalo se 2011. godine za 26% u engleskoj grofoviji Oxfordshire i za 13% u grofoviji Berkshire. Tako je u veljači 2012. Služba za mentalno zdravlje djece i adolescenata (CAMHS) u engleskoj grofoviji Sussex imala u programu 330 djece mlađe od 11 godina i oko 830 djece u dobi od 12 do 18 godina s dijagnozom anksioznosti i depresije. Britanska psihologinja Barbara Inkson dokumentirano zaključuje kako se broj djece kojoj treba pomoć psihologa godišnje poveća za oko 10%. Istraživanje ESPAD ukazuje na porazno stanje mentalnog zdravlja djece. U razdoblju od 2003. do 2007. drastično se povećao broj djece u dobi od 15 godina koja razmišljaju o autodestrukciji. Broj onih koji su razmišljali o samoozljeđivanju povećao se za četiri godine s 21% na 23%, a broj djevojčica s 39% na 43%. Čak je 12% djevojčica odgovorilo da je pokušalo samoubojstvo, dok je među dječacima takvih bilo 9%. Zastrašujući je podatak da se Hrvatskoj 2014. godine ubilo 29 djece! (Miliša, 2015). Možeš imati sve, a(li) istina je da nema osobe bez problema i da nitko nema sve. Rješenje nije ni kada želiš stvari koje nemaš, već je ključ u našem izboru. Covey (2014) polazi od slične tvrdnje da se između poticaja i reakcije nalazi naš izbor.

³⁰⁷ Ovisnik – definicija Hrvatski jezični portal : <http://hjp.znanje.hr/index.php?show=search>

Tablica 1. Popis nekih suvremenih oblika ovisnosti bez droga³⁰⁸

Ovisnost o drugima, hrani, stvarima, izgledu, tabletama
Kockanje (igre na sreću, kladenje kladionice, casina...)
Ovisnost o kreditima i zaduživanju, ugađanju drugima, prijevarama drugih, taštini, brzinama, čistoći, kaosu, sportu, politici, novcu, nasilju...
Ovisnost o (ne)radu
Ovisnosti o medijima: internetska ovisnost (umreženi usamljenici ³⁰⁹), online šoping, online videoigrice, chatting,
Ovisnost o pametnim telefonima, gadgetima, novim tehnologijama
Ovisnost o virtualnim svjetovima, voajerstvu
Ovisnost o društvenim mrežama
Ovisnost o lažima, strahovima, kleptomanija, nekontrolirano kupovanje...

Dakako da postoje i druge suvremene ovisnosti bez droga koje ne navodimo u tablici 1. Znamo za ljude koji žive bez strasti. U svemu su odmjereni. Ničemu se ne predaju bez ostatka. Zovemo ih *ovisnicima o umjerenosti*. Sve ukoliko imaju jasne ciljeve i (zavidna) radna postignuća, ali (sve) rade bez strasti, ostaju nevidljivi ili - prosječni. Takvi mogu biti izvrsni u sportu, znanosti, ali se ne žele isticati, a frustrira ih što ih (radno) okruženje ne prepoznaje ili ignorira. To je, možebitno, najmanje razarajuća društveno poželjna ovisnost! Postoje ovisnici o samokontroli ili kontroliranju drugih te ovisnici o prosječnosti (Miliša, 2017)

Ovisnost o kaosu se može manifestirati na nekoliko načina: od povratka u (traumatične) veze koje su prekinute, poslova koji se nikada ne dovršavaju do kraja, nereda u domu, koji ih izluđuje, ali bez kojega ne mogu, do *multitaskinga* kao još jednog načina bijega od vlastitih problema. Stalni nemiri čine ih frustriranim, jer ne mogu uživati u miru sa sobom ili drugima. Stalno nemirni odlučuju živjeti na rubu, izazivajući nova kaotična stanja. Mrze vlastite situacije u koje upadaju, ali ne odustaju od istih. Odvjetnici nam otkrivaju da imaju klijente ovisnike o sudskim sporovima. Kažu da takvi imaju ludu potrebu za tužbama protiv drugih. Zadovoljstvo nalaze u svađanju s drugima na sudskim sporovima kojima nema kraja. Nazivaju ih *parničari*. (Miliša, 2017) Ljudi sve više postaju ovisnici o stvarima, kada stvari upravljaju ljudima. Posljednji oblik otuđenja jest otuđenje od samoga sebe. Herbert Marcuse u djelu *Čovjek jedne dimenzije* objašnjava kako umjetno stvorene potrebe suviše pretvaraju u potrebno. Marcuse upozorava kako ljudi poznaju sebe u svojim robama, nalaze svoju dušu u automobilima, kućama i kuhinjskim aparatima (Miliša, Spasenovski, 2017) Mnogi imaju fobije koje izazivaju kompulzivno-opsesivne poremećaje. Većina je ovisnosti društveno uvjetovana. Iako se, primjerice, kockanje i alkohol tretira(ju) kao ovisnost, za neke je to prihvatljiv model društvene inicijacije. Neki osuđuju konkretnog kockara (ili alkoholičara) jer je upropastio obitelj, ali ne i *kockanje i kulturu ispijanja*. Sve se više šire ovisnosti o kladenju i kockanju, a dobna je granica sve niža, osobito u zemljama koje su u ozbiljnoj gospodarskoj krizi. Neprestano se otvaraju nove sportske kladionice, kasina, klubovi s automatima za kockanje. Zabrinjava činjenica da su kladionice i klubovi smješteni u neposrednoj blizini škola i vjerskih objekata. Najrašireniji oblik kockanja jest kladenje u sportskim kladionicama. Oni koji se svakodnevno klade kažu da to rade iz zabave ili potrebe za preživljavanjem. Posljednje šokantne podatke o kockanju hrvatskih maloljetnika predstavio je javnosti Neven Ricijaš. Istraživanje koje je proveo sa suradnicima u sedam većih hrvatskih gradova pokazuje

³⁰⁸ Vidjeti u: Miliša, Zlatko, (2012), *Tamna strana ekrana*, 12. poglavlje, TIVA: Varaždin; Miliša, Zlatko. (2017), *Šok današnjice*. Osijek: Grafika; Carević, Nina; Mihalić, Mateja; Sklepić, Marina. (2014), "Ovisnost o internetu među srednjoškolicima". *Socijalna politika i socijalni rad*, 2(1) str.64-81.; Panova, Tayana; Carbonell Xavier. (2018). "Is smartphone addiction really an addiction?". *Journal of Behavioral Addictions* DOI: 10.1556/2006.7.2018.49; Mihajlov, Martin; Vejmelka, Lucija. (2017), "Internet addiction: Review od the first twenty years". *Psychiatria Danubina*, 29(3), str.260-272.

³⁰⁹ Miliša, Zlatko, (2012), *Tamna strana ekrana*, 12. poglavlje, TIVA: Varaždin

da se 36% maloljetnika redovito kladi, najčešće u sportskim kladionicama. (Ricijaš, Hundrić, Kranželić, 2015).

Ovdje aktualiziramo i ovisnosti o hrani. U američkom filmu *I'm Lovin' it* glavni junak trideset dana eksperimentira konzumirajući *McDonald'sove* proizvode. Za trideset dana postaje ovisnik o hrani i pogubnom utjecaju ugljikohidrata, tj. priznaje da mu se raspoloženje trenutačno popravljalo uzimanjem te jednolične hrane. Posljedica ovisnosti o hrani jest pretilost, a suprotnost tome jesu mladi koji, oponašajući manekene, odlučuju gladovati i postaju ovisni o izgledu, a posljedica je anoreksija, odnosno bulimija. (Miliša, 2017) Mediji određuju što je moderno, a što nije. Oni formiraju trendove i ukuse. Kompulzivni poremećaj nekontroliranog kupovanja posljedica je potrošačkog društva. To postaje pomodarstvo i standard ponašanja većine. U materijalno najrazvijenijim zemljama mnogi ljudi gomilaju hrpe nepotrebnih stvari. Impulzivnim konzumentima kupnja ublažava emocionalno stanje uznemirenosti. Trgovački centri *niču kao gljive poslije kiše* i potiču te nagone. Megapotrošački centri postali su *katedrale konzumerizma*. Potiču histeriju kupovanja, osobito u blagdanske dane. (Miliša, Spasenovski, 2017)

Crni petak označava početak blagdanske šoping groznice, a zabilježen je kao pojam u SAD-u s *Black Friday*. S vremenom se pošast crnog petka proširila na Veliku Britaniju, Njemačku, Austriju, sve do Kine, Indije ili Hrvatske. Zbog velikih popusta toga se dana stvaraju nepregledni redovi kupaca, a kada se otvore vrata trgovina nastaje stampedo – ljudi se pretvaraju u zvijeri kako bi što prije došli do željenih proizvoda. U masovnim gužvama ljudi gaze jedni preko drugih, a nerijetke su i nasilne scene među kupcima. Misle da im je crni petak isplativiji i od božićnih rasprodaja, jer ne mogu dočekati blagdanske popuste. Black Friday još nije postao *crn* za kupce, ali jest za poslodavce zato što toga dana radnici više nego uobičajeno izostaju s posla. *Crnim* ga nazivaju i prodavači jer je riječ o naporom i produženom radnom danu. Treba pozdraviti pokret protiv konzumerizma koji ima cilj da istoga dana ljudi diljem svijeta ne kupuju ništa – *Buy Nothing Day*. Evo još jednog poticajnog primjera. Tridesetogodišnji kuhar iz Velike Britanije Adam Smith, kasnije vlasnik restorana, osnovao je projekt *The Real Junk Food* namijenjen najsiromašnijima. Cilj njegova humanog projekta bio je spriječiti bacanje tona hrane. Od raznih trgovina i trgovačkih lanaca uzimao je mnoštvo ispravnih namirnica kojima je neznatno prošao rok ispravnosti, kako je pisalo na omotnicama, i koje su trebale završiti u smeću. Pripremao ih je kao obrok gladnima. Oni koji su imali nešto novaca mogli su platiti po vlastitoj procjeni ili su pomagali u čišćenju restorana ili pranju suđa. Za nepunu godinu dana nahranilo se više od deset tisuća ljudi i iskoristilo dvadeset tona odbačene hrane. Njegova je ideja potaknula otvaranje lanca novih restorana u Poljskoj, Argentini, Brazilu... Smith je za medije izjavio: "U ovu priču nije upetljan novac. Ljudi ovim projektom širom svijeta pokazuju da im je stalo do drugih. Ovo je revolucija. Više od 90% hrane koja se baca ispravna je i još uvijek vrijedi. Supermarketi su trn u oku i većina ih ne želi."³¹⁰

Ljudi opsesivno hodočaste u teretane, trče, bicikliraju. U ožujku 2015. godine engleski dnevni list *The Guardian* prenosi zanimljivu priču književnice Scarlett Thomas, koja je postala ovisna o fitnessu. U kasnim tridesetima odlučila je živjeti zdravije s pomoću raznih tretmana za mršavljenje. Otkrila je kako joj je natjecanje s drugim fanaticima u utrci za izgledom postalo opsesija. Sve dok joj organizam nije počeo *pucati*.³¹¹

Giles (2003.) u knjizi *Media psychology* navodi da mediji, promičući nerealna tijela, najsnažnije djeluju na adolescente. U odnosu na muškarce, djevojke su znatno opterećenije izgledom. To im ruši samopouzdanje. U njemačkoj pokrajini Baden Württemberg čak 78% djevojaka i žena u dobi od 19 do 28 godina ima poremećaj prehrane, a svaki drugi student Sveučilišta Humboldt – Berlin podvrgnuo je sebe raznim dijetama³¹². Od svih vrsta neprirodnih smrti u Njemačkoj najviše mladih ljudi umire od anoreksije i bulimije – gotovo 10%.³¹³

Teme seksa i seksualnosti bilježe progresivan rast u medijima. Seks je najtraženija riječ na internetu. To je učinkovito sredstvo marketinških kampanja. Analizom svjetskih bestselera, reklama, filmova, glazbenih spotova, serija, *reality show*-emisija, kao i listova za tinejdžere može se doći do zaključka da je među mladima izražena opsjednutost seksualnošću. (Miliša, Tolić, Vertovšek, 2009)

³¹⁰ Izvor: <https://trjfp.com/>

³¹¹ Izvor: <https://www.theguardian.com/lifeandstyle/2015/mar/07/fitness-addiction-ill-scarlett-thomas>

³¹² Izvor: www.gesundheitswerkstatt.de/node/1911

³¹³ Izvor: www.gesundheitswerkstatt.de/node/1911

Američka psihijatrijska organizacija objavila je popis novih mentalnih poremećaja u petom izdanju udžbenika *"Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders"*, poznatom kao *Psihijatrijska biblija*. Jedan od njih jest hiperseksualni poremećaj, odnosno ovisnost o seksu. To je poremećaj koji izaziva žudnju za učestalim seksualnim vezama – promiskuitetom.³¹⁴ Takve osobe seksualne partnere doživljavaju kao predmete koji im koriste kako bi smanjili napetost ili vodili ljubav bez ljubavi. Takvi ljudi vjeruju da seks oslobađa od napetosti, a ljubav stvara napetost. Sve je više ljudi opsjednuto pornografskim sadržajima. Dok Freud ističe frustracije u spolnom životu, Viktor Frankl ih (dublje) razotkriva u volji za smislom. Kada je nema, onda nastupa seksualna kompenzacija. Suočeni smo sa seksualnom inflacijom koja, kao i svaka druga inflacija, pa i ona na tržištu novca, ide ruku pod ruku s poništavanjem vrijednosti. U seksualitetu je poništavanje vrijednosti razmjerno poništavanju čovječnosti. (Frankl, 2010).

Istraživanje na uzorku od 1.500 ispitanika koje je naručila tvrtka *Mcafee* (2013), pokazuje da se 49% Amerikanaca koristi *pametnim telefonom* za slanje golišavih slika. Istraživanje pokazuje da se 96% ljudi koristi *pametnim telefonom* za fotografiranje, neznatno manje od polovice priznaje da je poslalo ili primilo seksualne sadržaje videom, fotografijom, e-porukama ili SMS-om. Dvije trećine ispitanika otkriva kako su te sadržaje poslali bliskim osobama, a čak 16% odaslalo ih je nepoznatim osobama. Najviše je *sekstera* u dobnoj skupini od 18 do 24 godine (70%), od čega su 61% muškarci, a 39% žene. Poveznicu između ovisnosti o seksu i suvremenih tehnologija pokazuju rezultati iz Velike Britanije na uzorku od 2.570 ispitanika (u dobi od 18 do 30 godina). Prema istraživanju tvrtke *mobileinsurance.co.uk*, dvije trećine mladih Britanaca tvrdi da nikako ne bi mogli bez mobitela, a 9% onih u braku izjavljuje da su im važniji od vlastite djece. Nevjerojatnih 94% anketiranih izjavljuje da bi im se lakše bilo odreći seksualnog odnosa nego mobitela, a 45% navodi kako bi radije bili bez hrane nego bez mobitela. Koristeći se mobitelom mnogi imaju osjećaj uključenosti, a zapravo su isključeni. Nisu samo ovisnici nego i opsjednuti suvremenim tehnologijama. Andreass (2015) oštro upozorava na sve veći problem ovisnosti o društvenim mrežama, prvenstveno kod mladih. Osobito mladi priznaju da su bez mobitela izgubljeni u vremenu i prostoru. David Allamby, britanski oftalmolog, u veljači 2018. godine iznosi dramatično upozorenje da djeca ovisnici o mobitelima riskiraju kratkovidnost koja može potencijalno dovesti i do sljepoće. Ovo je izjavio medijima nakon šokantnih podataka koje je objavio Britanski Ured za statistiku da djeca provode svega šesnaest minuta dnevno na danjem svjetlu. Britanska internetska stranica *Divorce online* koja svojim korisnicima nudi savjete kako što bezbolnije prebroditi rastavu braka u svom izvješću za 2018. navodi da je oko 5% slučajeva razloga pucanja partnerskih odnosa ovisnost o videoigricama (Bilić, Ljubić Golub, 2011), a ponajviše o *Fortniteu*.³¹⁵

Kvantitativno istraživanje s adolescentima na području Republike Hrvatske provedeno da se ispituju odnosi između sudjelovanja u različitim online aktivnostima i rizičnih ponašanja na internetu pokazalo je da kada su na internetu, mladi najčešće slušaju glazbu, posjećuju društvene mreže, služe se instant porukama te gledaju filmove i videa (u prosjeku 2 do 3 sata dnevno). Rezultati su također pokazali visoku prevalenciju ovisnosti o internetu (36,2%) i elektroničkoga nasilja (50,7%) na slučajno izabranom uzorku učenika 9 srednjih škola u Hrvatskoj. (Vejmelka, Strabić, Jazvo, 2017). Istraživanja su također pokazala da se smanjenjem broja sati provedenih na internetu i odvojenošću od računala moguće je smanjiti opasnost od pojave ovisnosti. Druženjem i razgovorom s prijateljima i roditeljima adolescenti mogu zamijeniti vrijeme koje, kako zaključujemo, pretjerano i često uzaludno troše na internetu, te time pozitivno utjecati na mnoge aspekte svog života koji bivaju ugroženi negativnim stranama korištenja interneta. (Carević, Mihalić, Sklepić, 2014.) Miliša konstatira da kod internetskih ovisnika *"umiru brige za druge"* (Miliša, 2012, 192). Razvojem tehnologije očekuje se još veći rast i razvoj interneta u narednim godinama, a tako i sve više prisustva ovisnosti o tom mediju.

American Medical Association (Američko udruženje zdravstvenih djelatnika) još je 2007. predložilo da ovisnost o videoigricama treba uvesti kao odvojenu dijagnozu u DSM (Dijagnostički i statistički priručnik za mentalne poremećaje). Međutim, tek 2018. godine Svjetska zdravstvena organizacija (WHO) ovisnost o videoigramu uvrstila je u popis mentalnih bolesti.³¹⁶

³¹⁴ Izvor: <https://www.psychiatry.org/psychiatrists/practice/dsm>

³¹⁵ Zlatko Miliša: Ludilo s pametnim telefonima i Pokemonima <http://www.hkv.hr/izdvojeno/vai-prilozi-m-o/zlatko-milisa/24502-z-milisa-ludilo-s-pametnim-telefonima-i-pokemonima.html>

³¹⁶ https://www.who.int/substance_abuse/terminology/definition1/en/

Nova istraživanja bi mogla biti usmjerena i u područje nedovoljno istražene internetske ovisnosti, koju Bucay naziva kibernetičkim anarhizmom. Autor u ovom terminu prepoznaje "*legiju mladih ljudi koja posvećuje veliki dio svojih života surfanju po internetu, ulažući beskrajni napor u otkrivanje tajnih kodova, ulaznih šifri, sve kako bi zarazili virusom Pentagon i ostale velike kompanije, a kada uspiju cilj im je uništiti sve što se nalazi iza njih u znak protesta, jer su im te iste strukture moći ograničile njihovu slobodu.*" (Bucay, 2010, 22)

Istražujući problem prezaposlenosti, velikog broja ljudi u Velikoj Britaniji, pod invazijom radne dominacije, utvrđeno je da radoholizam utječe na zdravlje zaposlenika. Studije iz psihologije rada pokazuju da su *workaholics* (radoholičari) deprimiraniji kao rezultat osobnog izbora i/ili društvene izolacije. Kao takvi uvijek su zabrinuti, nisu nimalo opušteni niti imaju smisla za humor (Bunting, 2005). Oni koji izaberu (apsolutni) red ili (samo)kontrolu kao ono ih određuje, tada su izabrali klizanje na najtanjem ledu. Prekomjeren rad ne mora nužno imati obilježje ovisnosti, osobito kada je riječ o stvaralačkom radu, kada ljudi pritom ne zanemaruju svoju djecu ni svoje kreativne potencijale. Problem se javlja kada ljudi postanu žrtve radnog perfekcionizma, stresa na poslu, kada na radnom mjestu imaju osjećaj da su nezamjenjivi, radna postignuća percipiraju kao svoj jedini uspjeh, tvrtka im postaje jedina životna satisfakcija, kada preziru vrijeme godišnjeg odmora ili vikenda, ili zanemaruju članove obitelji. Takvi ljudi imaju poremećaje sna. Ujutro prije posla imaju ispisane obveze i (već tada) osjećaju kroničan umor. Misle da su njihov status i zarađeni novac najvažniji doprinos obitelji. Radoholičari svoju tjeskobu ublažavaju pojačanim radnim angažmanom, dok ovisnici o stvarima svoju frustriranost rješavaju nekontroliranim kupovanjem. Istraživanja u Sjedinjenim Američkim Državama otkrivaju poveznice radnih mjesta kao izvora stresa i nezdravih navika poput veće konzumacije alkohola, pušenja, antidepresiva, droga ili prejedanja, a posljedice na američku ekonomiju su enormne.

Deplasirano je nekome govoriti da je ovisan o nekome ili nečemu, a istodobno sam imati sličan problem s kojim se ne želi suočiti. Kao što ima radoholičara, ima i *ovisnika o dosadivanju*, te onih koji se žele osloboditi tiranije rada. Ovdje se zgodno prisjetiti istraživanja koja potvrđuju da ovisnički identitet narkomana potvrđuje izostanak radnog identiteta. (Miliša, Tolić, 2005).

ŽIVOT S LAŽIMA I/ILI PATOLOŠKIM RAVNODUŠJEM PREMA DRUGIMA

Relativno je lako varati druge, a najgore su posljedice kada lažemo sebe. Kada djeca progovore, počinju propitivati granice do kojih mogu ići i izgovaraju prve laži. Problem nastaje kada laganje postaje navika ili način života. Zavaravajući sebe, varamo i druge, a laži koje govorimo sebi štete našem emocionalnom zdravlju (Thrumman, 2007).

Od stotinu opisanih u knjizi, ovdje izdvajamo šesnaest laži u koje mnogi uvjeravaju. Nađimo se na popisu koji slijedi.

1. *Moram biti savršen/a*, a istina je da je ljudski griješiti. Nema savršenih ljudi. To je najdestruktivnija laž koja hara svijetom orijentiranim na uspjeh. Ako nam nije stalo do toga da nešto napravimo kako valja, činimo jednako bolnu pogrešku kao kada pokušavamo biti savršeni (Thrumman, 2007). U socijalističkoj pedagogiji cilj odgoja bio je svestrano razvijena osobnost. O pogubnosti toga neostvarivog cilja tada se nije pisalo. Svestranost i savršenost ne postoje.

2. *Moram zadobiti od svih ljubav i odobravanje*. U tome nitko nije uspio. Posljedice takvog uvjerenja jednako su destruktivne kao i prvog spomenutog. Thrumman (2007) opisuje primjere svojih klijenata koji su živjeli s takvom ovisnošću. Oni koji žele udovoljiti drugima završavaju kao žrtve. Nikada nitko neće uspjeti ispuniti sva očekivanja drugih. Život se pretvara u mučenje kada se živi po tome obrascu. Jedna narodna izreka kaže: *Nije se rodio tko je svijetu ugodio*. Glasser (2000) u knjizi *Svaki učenik može uspjeti* konstatira da koliko god teško izgledalo postoji velika prednost ako ovisimo samo o sebi. Na taj način imamo više kontrole nad stvarima koje nam se događaju, dok ovisnost o drugima daje drugima više kontrole nad nama.

3. *Lakše je izbjegavati probleme nego se suočiti s njima*. Problemi se umnožavaju kada se izbjegavaju. Ljudi nesporni na promjene vjeruju u sudbinu, slučajnosti ili višu silu. Služe se izgovorima, koje navode kao *razloge* vlastite pasivnosti. Peck (2015) upozorava kako odugovlačimo, nadajući se da će problemi nestati. Ignoriramo probleme, zaboravljamo ili se pravimo da ne postoje. Ta je tendencija po njemu osnova mentalnih bolesti. To je osobito važno u odgoju, kada roditelji djeci

sugeriraju odgađanje rješavanja zadataka kako bi dobili njihovu naklonost. Oni koji bježe od promjena navode brojne razloge, a radi se ustvari o izgovorima.

4. *Ne mogu biti sretan/a ako nije sve po mome.* Ne unesrećuje nas ono što nam se događa nego način na koji gledamo na to. Ta činjenica ima iznimno loše posljedice u komunikaciji i odgoju jer sve uvijek iziđe na loše ako mora biti kako mi hoćemo. Imperativ jedne strane razara komunikaciju: *Ili će biti po mome ili nikako*, nije uspješna formula. Film *You will meet a tall dark stranger* (Upoznat ćeš visokog, tamnog stranca) ilustrira kako nas (bračne) laži u koje se uvjeravamo i/ili vlastite iluzije čine naivnima, a sve je na sarkastičan način prikazano kao posljedica sebeljublja i dirigirane potrage za uspjehom. Film sjajno opisuje tragikomične situacije (današnjice), kada glavni likovi postaju taoci svojih strasti, voajerstva i želje za uspjehom, gazeći vlastito dostojanstvo. Lütz (2011) navodi primjere kada se zaraćene strane udružuju protiv drugih, uključujući i terapeuta, što na neko vrijeme stabilizira njihov brak. Pokušati propitati same sebe dobro bi došlo svima nama.

5. *Za moju nesreću kriv je netko drugi.* Osjećaje, bilo ugodne bilo neugodne izaziva naš način razmišljanja. Odgovorni smo za emocije koje stvaraju naše misli. Zdrava osoba preuzima odgovornost za svoja djela i osjećaje, a osobe s psihološkim smetnjama okrivljavaju druge. Sve što osjećamo i činimo dolazi iz nas, a nije prouzročeno nečim ili nekim izvan nas (Thruman, 2007). Mi odlučujemo slušati ljude koji su stalno u problemima. Oni koji stalno okrivljuju druge uživljavaju se u ulogu žrtve i od drugih očekuju sažaljenje. Koliko smo puta imali prilike čuti: *Mene nitko ne razumije* Takvi ljudi prebacuju svoje frustracije na sve one koji ih slušaju. Na kraju postajemo njihove žrtve. Porazno je kada se ljudi (su)žive s tom ulogom. Treba ih odbaciti dok ne postanu svjesni te destruktivne laži. (Covey, 2014)

6. *Moja vrijednost određena je mojim uspjehom.* Vrijednost je znatno šira od uspjeha na poslu, zanimanja, karijere ili statusa u društvu. Nećemo valjda reći da vrijedimo onoliko koliko smo uspješni na poslu? Koliko puta griješimo kada kažemo da nam je dijete uspješno zato što ima izvrsne ocjene. Takav je uspjeh posljedica trke za karijerom.

7. *Život bi trebao biti lagan i pošten.* Život je težak i izaziva brojne frustracije ako umišljamo da je život pravedan. To ne znači da ne trebamo težiti pravednosti.

8. *Ljudi su dobri.* To je neispravna generalizacija. Thruman (2007) je jedan od rijetkih psihologa koji ne vjeruje tezi da su ljudi (u osnovi) dobri. Činjenica je da ljudsku povijest karakteriziraju rat, pohlepa, zavist, mržnja, a ne pomaganje, miran suživot i ljubav prema drugima. Ljudi su u osobnom životu češće sebični nego nesebični, češće plitki nego duboki, češće neprijateljski nego prijateljski raspoloženi i češće nezadovoljni nego zadovoljni (Thruman, 2007). Upravo u toj činjenici leži moć odgoja.

9. *Ne treba čekati ono što želimo.* Ovisnici o stvarima posljedica su konzumerizma. Previše je potrošača koji ne čekaju da dođu do novca prije negoli nešto kupe, previše je parova koji ne daju svojoj vezi vremena da se razvije, previše je ljudi koji ne čekaju da netko završi sa svojim govorom prije nego što oni započnu govoriti (Thruman, 2007). To je cijena modernizma. Strpljenje i emocije su sastavni dio vrlina, a trenutačno zadovoljstvo kratkotrajna ugoda. Ovdje izdvajamo dvije ruske poslovice: *"Dugo čeka tko nestrpljivo čeka"*, i drugu, *"Kad nužda govori, ona zapovijeda"*. Oni koji uživaju u stvarima rijetko priznaju da im zadovoljstvo dolazi posredstvom stvari koje posjeduju. Nemaju dovoljno vremena oni koji gube vrijeme na tuđe živote.

10. *Za moje probleme kriva je druga osoba.* Vrlo je malo slučajeva u kojima je kriva samo jedna strana. Takve osobe teško prihvaćaju druge sa svojim različitostima i minimaliziraju njihove probleme. Indijanska poslovice to sjajno opisuje: *"Veliki Duše, pomози mi da nikoga ne sudim dok nisam pola mjeseca hodao u njegovim mokasinama."*

11. *U ljubavi trebaš ispuniti sve moje potrebe.* Jedna strana ne može ispuniti sve potrebe drugoj osobi. Ovisnost o drugoj osobi često se povezuje s patološkom ljubomorom. Parovi često znaju biti u vezi u kojoj postoje jednostrani osjećaji. U takvim vezama, u želji da potpuno zadovolje partnera, osoba počinje gubiti dostojanstvo i postaje ovisna o partneru. Kada pomisli da bi vezi mogao doći kraj, gubi tlo pod nogama. Zato je spremna učiniti sve da bi ostala u toj vezi koliko god ona loša bila. Tako se svi njezini postupci svode na razmišljanje o tome što bi se moglo, a što se sigurno neće svidjeti partneru.

12. *Duguješ mi sve što činim za tebe.* I ovo je osobito porazno u odgoju jer uništava samostalnost i samopouzdanje djece. Nitko nam ništa ne duguje, osobito ne onda kada smo sami

izabrali s kim ćemo biti (blisko) povezani. Samopouzdanje se sputava kada odrasli uspoređuju djecu sa sobom ili drugima te kada ih osuđuju. Tako se stvaraju napeti odnosi.

13. *Trebaš biti poput mene.* To je još jedna iznimno loša strana odgojnog procesa jer nitko nije savršen, a svaka je osoba jedinstvena i neponovljiva.

14. *Ne bih se trebao/la mijenjati u životu jer sam zadovoljan/a.* Svi nešto trebamo mijenjati i nikada ne trebamo biti do kraja zadovoljni sobom. Važno je znati što ćemo mijenjati, a što ne.

15. *Trebamo biti za ili protiv.* Život je iznimno rijetko crno-bijela slika, a priklanjanje jednoj strani ne otkriva sagledavanje spektra činjenica i odnosa. Thruman (2007) u knjizi otkriva brojne primjere destruktivnih laži samozavaravanja svojih klijenata koji su postali ovisnici o lažima. Ljudi čine dobra i ružna djela. Nitko nije toliko loš koliko bi mogao biti niti je toliko dobar koliko bi mogao biti (Thruman, 2007).

16. *Svi moji problemi prouzročeni su mojim grijesima.* To su osobe s negativnom slikom o sebi: sumnjaju u svoje sposobnosti i/ili uspjeh, smatraju da im ništa ne polazi za rukom, da su problemi nerješivi i unaprijed se proglašavaju gubitnicima, da ih drugi izbjegavaju, nikada nemaju sreće te da nikome nije stalo do njih. Thruman (2007) je demistificirao ovu posljednju laž koju smo izdvojili. Vrlo je lako povjerovati u laž da mi uzrokuje sve svoje probleme, kao što je lako povjerovati u suprotnu laž – da naše probleme uzrokuju drugi. Kad bi to bilo točno, onda bismo trebali biti dobri kako bismo izbjegli sve probleme. No, čak i kada smo dobri, ipak imamo brojne probleme. Thruman (2007) navodi primjere svojih klijenata koji su za sve optuživali sebe. Takvi su najčešće krivo odgajani jer su ih roditelji kritizirali svaki put kada bi nešto krivo učinili. Zabluda je da se pogreške ne smiju tolerirati. Kako bismo učili, da nismo napravili niz *prijestupa*? Frankl (2010) primjećuje da nepotrebna patnja nije junaštvo već mazohizam.

Konrad Paul Liessman u knjizi *Budućnost dolazi* napisao je kako lažemo onda kada i samo mislimo da govorimo istinu. Prva je laž da životni problemi pogađaju najviše nas ili samo nas. (Liessman, 2009). U SAD-u su poželjne društvene ovisnosti o poslu, novim tehnologijama, zdravoj prehrani, kofeinu i prekomjernom vježbanju. Njih se naziva "učinkovitim ovisnicima".

Ronald Grossarth-Maticek objavio je rezultate svojih istraživanja u kojima, među ostalim, zaključuje kako osobe sklone bolestima srca iskazuju emocionalnu ovisnost i pod snažnim su utjecajem tuđih reakcija, što smo u popisu ovisnosti naveli (tablica 1.) kao osobe koje svima ugađaju. To Thruman naziva ovisnost o odobravanju. "*Ne mogu vam reći recept za uspjeh, ali mogu za neuspjeh – nastojte ugoditi svima!*" (Herbert Bayard Swope, prema Miliša, 2017, 416). Priznanje od drugih važno je, no problem nastaje ako živimo za odobravanje drugih i ako ga pokušavamo dobiti od svih (Thruman, 2007).

Ovdje otvaramo nova pitanja: Što će nam stvari koje čuvamo a ne koristimo? Što će nam nekretnine kojima ne upravljamo nego one upravljaju nama? Zašto odgovadati nešto što možemo odmah učiniti? Kajemo li se za neučinjene geste dobre volje kojima smo mogli obradovati druge?

ZAKLJUČNO

"Čovjek ima pravo gledati drugog čovjeka 'odozgo' samo onda kada mu pomaže da ustane" -
Gabriel José García Márquez

Ovisnosti postaju stil života i nije moguće pronaći osobu koja nije ovisnik o nekome ili nečemu. Svaka je ovisnost vremenski ograničena uroda i dugoročno mučenje. Danas nije moguće pronaći osobu koja nije ovisnik o nekome ili nečemu i/ili onu koja ne živi pod teretom maski – laži. Ukoliko su ispravne ove naše tvrdnje onda smatramo da nemamo pravo stigmatizirati bilo koju skupinu ovisnika. Smatramo opravdanim suvremena nastojanja u istraživanju fenomena antidruštvenosti društvenih mreža, ali jednako tako i fenomen koji zaokuplja interes znanstvenika pod nazivom ovisnički identiteti (Leburić, Radnić, Brabir, 2003).

Suvremeni čovjek još nije shvatio potrebu odricanja od stvari na koje su ga "navezali". Znakovita je činjenica da postavljamo pitanje o identitetu (samo) kada je on ugrožen. Reagiramo kada je kasno, a problem eskalira. Tada saniramo posljedice s (dugotrajnim i skupim) programima resocijalizacije i rehabilitacije. Nije za čovjeka sramota podleći boli, ali jest podleći ugodi. Jednako

tako, nije sramota izgubiti utrku. Sramota je ne sudjelovati u utrci zato što mislimo da ćemo izgubiti. Uspješni ljudi uče iz boli ili patnji. Ljudi koji su prebrodili najveće boli sastavljaju liste prioriteta u životu. Odbacuju životne trivijalnosti, sami odlučuju, ne opterećuju se nerazumijevanjem drugih. Dijalektika razvoja poučava da istine dolaze iz suprotnosti, primjerice, kada shvatimo da darivanje dolazi kada pokopamo egoizam, oslobođanje dolazi kada pronađemo smisao života, razumno ponašanje dolazi iz nerazumnog, a kultura života iz kulture smrti. Važno se upitati *kako* se drugi osjećaju zbog mene, jer naš odnos prema drugima otkriva veliki dio našeg Ja.

Kao pozitivan primjer navodimo jedan od zaključaka Prve jadranske konferencije o problemu ovisnosti posvećene zlouporabi droga. Na toj konferenciji, održanoj u Poreču i Piranu, bilo je više od dvije stotine stručnjaka raznih profila (iz srednje i jugoistočne Europe), a konstatirali smo da se pošasti širenja i zlouporabe droga, radi smanjivanja interesa za drogama, moguće oduprijeti dobro strukturiranim i usklađenim preventivnim programima. Oni su najučinkovitije i najjeftinije rješenje. Ovdje vrijedi citirati jednu kinesku narodnu poslovicu: *"Ako nemate dovoljno vremena za svoje zdravlje, kasnije ćete morati odvojiti mnogo više vremena i novaca za svoju bolest"*.

Zbog nerealnih očekivanja ljudi ne cijene ono što imaju, sve dok to ne izgube. Zadovoljniji su (i sretniji) oni koji vide smisao života, znaju što (ne) žele, imaju prioritete, ne odustaju pred preprekama, znatizeljni su, znaju da je smiješak najbolji lijek, čuvaju i razvijaju svoj integritet, nemaju stereotipe prema drugima, znaju opraštati i samouvjereni su, ne i arogantni (misleći da samo oni nisu ovisnici o nekome ili nečemu). Kako smo vidjeli, nema osobe koja nije u problemu, no važno ih je uočiti i raditi na tome da ne bi okupirali naše misli, osjećaje ili ponašanje. Loši osjećaji kada se nagomilaju determiniraju ponašanje i zato ih na samom početku treba obuzdavati, kako bi smanjili njihovu razarajuću moć.

POPIS LITERATURE:

1. Andreass, Cecilie Schou. (2015), Online Social Network Site Addiction: A Comprehensive Review. *Curr Addict Rep* 2(1), str.175–184
2. Bilić, Vesna, Ljubin Golub, Tajana. (2011). "Patološko igranje videoigara: uloga spola, samopoštovanja i edukacijske sredine". *Hrvatska revija za rehabilitacijska istraživanja*, 47(2), str. 1-13.
3. Bucay, Jorge. (2010), *Voljeti se otvorenih očiju*. Fraktura: Zagreb
4. Bunting, Madeleine. (2005), *Willing Slaves*. Harpercollins Publications: London
5. Carević, Nina; Mihalić, Mateja; Sklepić, Marina. (2014), Ovisnost o internetu među srednjoškolcima. *Socijalna politika i socijalni rad*, 2(1) str.64-81
6. Covey, Stephen. (2014), *7 navika uspješnih ljudi*. Mozaik: Zagreb
7. Frankl, Viktor. (2010), *Čovjekovo traganje za smislom*. Planetopija: Zagreb
8. Giles, David. (2003), *Media psychology*. EA LAWRENCE ERLBAUM: Coventry
9. Glaser, William. (2000), *Svaki učenik može uspjeti*. Alinea: Zagreb
10. Goodman, Aviel. (1990), "Addiction: definition and implications". *British Journal of Addiction*. 85(11). str.1403-1408.
11. Hay, Louise. (2014), *Moć žene*. Svijet knjige: Zagreb
12. Itković, Zora; Nenadić-Bilan, Diana. (1995), *Obitelj, škola, droga : priručnik za roditelje, odgajatelje i učitelje*. Filozofski fakultet: Zadar
13. Jonas, Hans. (1990), *Princip odgovornosti*. Veselin Masleša: Sarajevo
14. Leburic, Anči; Radnić, Zrinka; Brabir, Ante. (2003), *Ovisnički identiteti*, Alinea: Zagreb
15. Liessmann, Paul Konrad. (2009), *Budućnost dolazi*. Alinea: Zagreb
16. Lutz, Manfred. (2011), *Ludilo*. Znanje: Zagreb
17. Mihajlov, Martin; Vejmelka, Lucija. (2017), Internet addiction: Review od the first twenty years. *Psychiatria Danubina*, 29(3), str.260-272
18. Miliša, Zlatko; Perin, Višnja. (2004), *Rad - odgojna vrijednost u komunama za ovisnike*. Digital Point: Rijeka
19. Miliša, Zlatko; Tolić, Mirela. (2005), "Zadovoljstvo životom štićenika uključenih u program komuna i rehabilitacijskih centara". *Metodički ogledi*, 12(1). str. 113-121.

20. Miliša, Zlatko; Tolić, Mirela; Vertovšek, Nenad. (2009), *Mediji i mladi*. Sveučilišna knjižara: Zagreb
21. Miliša, Zlatko; Tolić, Mirela. (2010), "Krizna odgoja i ekspanzija suvremenih ovisnosti". *MediAnali*, 4(8)
22. Miliša, Zlatko. (2012), *Tamna strana ekrana*, 12. poglavlje, TIVA: Varaždin
23. Miliša, Zlatko. (2017), *Šok današnjice*. Grafika: Osijek
24. Miliša, Zlatko, Spasenovski, Nemanja. (2017), "Konzumerizam i pedagoške implikacije". *Mostariensia*, 21(2), str. 69-93.
25. Panova, Tayana; Carbonell Xavier. (2018). Is smartphone addiction really an addiction?. *Journal of Behavioral Addictions* DOI: 10.1556/2006.7.2018.49
26. Peck, Scott. (2015), *Put kojim se rjeđe ide*. Mozaik: Zagreb
27. Peterson, Jordan. (2018), *12 pravila za život*. Verbum: Zagreb
28. Pozaić, Valentin. (1999), *Droga – od beznađa do nade*. Centar za bioetiku: Zagreb.
29. Ricijaš, Neven; Hundrić Dora; Kranželić, Valentina. (2015), "Sportsko kladenje i druga rizična ponašanja hrvatskih srednjoškolaca". *Hrvatska revija za rehabilitacijska istraživanja*, 51(2), str.41-56.
30. Šimleša, Bruno. (2014), *Škola života*. Mozaik: Zagreb
31. Thruman, Chris. (2007), *Laži u koje se uvjeravamo*. Škorpion: Zagreb
32. Torre, Robert. (2014), *Istina o psihijatriji*. Profil: Zagreb
33. Vejmelka, Lucija; Strabić, Nives; Jazvo, Marija. (2017), "Online aktivnosti i rizična ponašanja adolescenata u virtualnom okruženju". *Društvena istraživanja*, 26(1), str.59-81.

Internet izvori:

- Miliša, Zlatko. (2011), Jesmo li postali ovisni o ovisnostima bez droga?, <https://www.dnevno.hr/kolumnisti/jesmo-li-postali-ovisni-o-ovisnostima-bez-droga-31036/>
- Miliša, Zlatko. (2015), Medicinari i farmacija u trajnoj simbiozi, <https://www.glas-slavonije.hr/283248/11/Medicinari-i-farmacija-u-trajnoj-simbiozi>
- Miliša, Zlatko. (2016), Šutnja je zlo, <https://www.hkv.hr/izdvojeno/vai-prilozi/m-o/zlatko-milisa/24416-z-milisa-lazi-kao-izgovor-za-odlaganjem-promjena.html>
- Vujević, Eda (2014), Metadon ubija tripot više od heroina, <https://slobodnadalmacija.hr/novosti/hrvatska/clanak/id/238493/metadon-ubija-tripot-vise-od-heroina>
- <https://www.asam.org/for-the-public/definition-of-addiction>
- https://www.who.int/substance_abuse/terminology/definition1/en/
- <https://hjp.znanje.hr/index.php?show=search>
- <https://trjfp.com/>
- <https://www.theguardian.com/lifeandstyle/2015/mar/07/fitness-addiction-ill-scarlett-thomas>
- <https://www.gesundheitswerkstatt.de/node/1911>
- <https://www.psychiatry.org/psychiatrists/practice/dsm>

STIGMATIZATION AND MARGINALIZATION OF ADDICTS

Abstract: *This paper aims to analyze the consequences of stigmatization and marginalization of addicts. The problem of stigmatization and marginalization of addicts is current and mostly visible in the exclusion of this group from almost all social activities. We postulate that every addiction is a time-limited fortune and long-term torture. The main claim in this article is that it is not possible to find a person who is not addicted to someone or something. Above mentioned dictates that we have no right to stigmatize any group of addicts. People who have overcome the problem of addiction know their priorities in life, they reject triviality of life, decide for themselves and are not burdened by the misunderstanding of others. The development dialectics teaches that the truth comes from the opposite, for example, gifting comes when we bury egoism, liberation comes when we find the meaning of life, reasonable behavior comes from unreasonable behavior and culture of life comes from the culture of death. Due to unrealistic expectations, people do not value what they have, until they lose it. People who see the meaning of life, know what they want, have priorities and are more satisfied. They do not give up on obstacles, have no stereotypes about others, are more confident and more tolerable to those in problem.*

Key words: *addiction, heavy drugs, modern addiction without drugs, stigmatization, marginalization*

SOCIOISTORIJSKI KONTEKST UPOTREBE DROGA - OD MARGINALNE POJAVE DO GLOBALNOG FENOMENA

***Dr.sc.Šahim Kahrimanović, doktor socioloških nauka
JU Terapijska zajednica Kampus Kantona Sarajevo³¹⁷***

Apstrakt: *Industrijalizacija i modernizacija društva, razvoj velikih gradova i megalopolisa, urbani način življenja, migracije stanovništva i miješanje kultura i običaja, sa jedne, te enorman jaz između bogatih i siromašnih, ratovi, neizvjesna budućnost i opća slika čovječanstava sa druge strane, obilježja su vremena u kojem živimo. Pored neospornog napretka u velikom broju sfera ljudskog života, takav ritam promjena je utjecao na pojavu i razvoj mnogih problema savremenog svijeta, poput društvene i ekonomske nesigurnosti, nezaposlenosti, prenapučenosti gradova i sl. Sve ovo je doprinijelo i razvoju drugačijih životnih stilova i oblika ponašanja koji odstupaju od općeprihvaćenih i konvencionalnih normi življenja. Između ostalog, u prepoznatljiva obilježja tog savremenog društva spadaju patološke pojave štetne i za pojedinca i za društvo. Među ekstremne spadaju alkoholizam, prostitucija, trgovina ljudima, pedofilija i posebno zloupotreba droga. Korištenje i zloupotreba droge, njeno mjesto i uloga u određenom društvu se kroz historiju mijenjalo. Nekada se droga pretežno upotrebljavala u magijske, ritualne i iscjeliteljske svrhe. Korištenje droga danas je postalo masovna pojava, posebno jer se, u dosta sofisticiranoj formi i na legalan način, koristi i kao lijek. U ovo radu ćemo se osvrnuti na socioistorijski kontekst upotrebe droga u društvu, odnosno proces prelaska iz marginalne pojave do globalnog sociopatološkog fenomena.*

Ključne riječi: *droga, istorijski kontekst upotrebe droga, postindustrijsko društvo, globalizacija*

UVOD

Konzumiranje droge je pojava stara nekoliko hiljada godina. Tačne datume o tome kada se droga počela koristiti nije moguće odrediti. Prema nađenim dokumentima na latinskom, grčkom, kineskom i drugim drevnim jezicima iz vremena drevnih civilizacija, bile su poznate stotine lijekova spravljenih od biljaka koje imaju narkotička svojstva.

Korištenje droga nadilazi pojedinca, te se ova pojava treba posmatrati u dosta širem, društvenom kontekstu. Osim u nekim dijelovima svijeta, najprije Južnoj Americi ili Aziji, gdje je njeno konzumiranje dio tradicije i kulture, droga se danas uzima zbog trenda, bunta, eksperimentisanja, bjekstva od stvarnosti, radoznalosti, životnog stila, pronalaska sebe. Ulazak droge u našu svakodnevnicu uslijedio je kada se počeo gubiti epitet "svetosti" koji su droge imale u prošlosti. Velike društvene i globalne promjene koje su u svijetu uslijedile: geografska otkrića, prestanak tradicionalnog, početak izgradnje modernog društva i industrijalizacija doprinijele su njenoj demistifikaciji.

Danas, zbog masovne proizvodnje roba, pa i droge kao robe, zbog njene pristupačne cijene te porasta broja njenih konzumenata, upotreba droge je postala globalna pojava. Bez obzira da li ovu pojavu posmatramo kao bolest, poremećaj, socijalnu devijaciju ili patološki fenomen, možemo konstatovati da broj onih koji konzumiraju drogu ima trend rasta.

³¹⁷ shmkahrimanovic@yahoo.com

KORIŠTENJE DROGA KROZ HISTORIJU

Mnoge drevne civilizacije su koristile različite vrste droga najčešće za obredne i ritualne seanse, čime im se pripisivala posebna moć. Pretpostavlja se da se upotreba i zloupotreba droga najprije pojavila u oblastima koje danas poznajemo pod imenom Bliski istok. Dokazi nađeni u alatima drevnih naroda, sjemenkama biljaka, dijelovima ljudskih kostiju iz tog doba nam govore da su još prije šest hiljada godina ljudi upotrebljavali i uzgajali mak, biljku iz koje se dobiva opijum, a daljom preradom heroin. S druge strane, postoje određena saznanja da se konkretno mak najprije pojavio kod Sumerana, zatim kod Asiraca, odakle su ga preuzeli Babilonci. Sumerani su u svom alfabetu imali izraz koji bi se mogao prevesti kao "biljka radosti" za koji se kasnije pokazalo da se odnosi na mak tj. opijum. Historijski zapisi još od preko 2 500 godina prije nove ere govore da je babilonski kralj Hammurabi rješavao sporove vezane za korištenje alkohola. (Hanson i dr., 2009)

Mak je iz Babilona donesen u Stari Egipat. Najčešće je upotrebljavan za vrijeme hirurških zahvata kako bi se umanjila pacijentova bol. Ipak, ova ograničenja upotrebe opijuma nisu uspjela spriječiti pojavu ovisnosti. U početku su određene biljke uzgajane za hranu i za druge namjene dok su se vremenom otkrila i njihova narkotička svojstva. Kasnije su mnoga društva i narodi počeli uzgajati biljke poput maka, koke, kanabisa i sl. Pošto se povećavala proizvodnja i dostupnost takvih proizvoda logično je bio da će se vremenom stvarati i ovisnost o njima. Drevne civilizacije, poput sumerske, veoma aktivno su uzgajale kulture maka. Stari Sumerani su na isklesanim tablicama nudili recepture pripravljanja određenih smjesa koje su se kasnije uzimale kako bi se doživjela mistična iskustva ili izmijenila svijest. U Starom Egiptu, oko 1 500 godina prije nove ere, korišten je opijum. Po svojim poznatim poljima maka se posebno isticao grad Teba. Po danas poznatim naučnim saznanjima, blizu 700 lijekova koji su se koristili u Starom Egiptu su u svom sastavu sadržavali opijum. Sa Bliskog istoka opijum je prenesen i u Indiju a zatim u Japan i Kinu. U početku je upotrebljavan u ritualne i medicinske svrhe. Na evropskom kontinentu se prije više hiljada godina uzgajao mak. Najprije se koristio za dobivanje ulja, a zatim u religiozne i spiritualne namjene. Svećenici su bili veoma svjesni euforičnih kvaliteta opijuma. Korišten je kako za obrede, tako i za liječenje. Ljekoviti učinci opijuma službeno su priznati i od strane Hipokrata, „oca medicine.“ Sam Hipokrat je opijumu davao veći značaj za korištenje u medicinske svrhe, posebno kao lijek za neke stomachne tegobe, nego za korištenje u vjerske svrhe. Mak kao biljka je u grčkoj mitologiji bio posvećen različitim božanstvima (Santella, 2007).

Stari Grci su poznavali preko 500 vrsta biljnih, životinjskih i mineralnih tvari od kojih se mogla dobiti droga. Sama riječ opijum je grčkog porijekla i dolazi od riječi „opos“ što znači sok. Preko Grčke i Rima mak dopijeva na arapsko tlo odakle ga preuzimaju istočnjačke civilizacije poput Kine i Perzije. Medicina za vrijeme Rima i Grčke je veoma profesionalno i sofisticirano vodila brigu o upotrebi opijuma i poznavala prednosti i nedostatke njegovog korištenja. Veoma profesionalno je praćen uzgoj maka, njegova prerada, distribucija i spravljanje lijekova. Mak kao biljka koja ima opojna dejstva spominje se i u Homerovim epovima.

„Grčki ali i rimski liječnici su bili svjesni da višekratna upotreba sirovog opijuma dovodi do formiranja navike uzimanja i da će se, kako vrijeme protiče, razvijati potreba za sve većim dozama kako bi se dobili efekti zadovoljstva što je uključivalo i spavanje pod dejstvom opijata zbog efekata koje on prouzrokuje za vrijeme snova.“(Porter and Teich, 1995, str. 8)

Rimska mitologija je puna referenci o učincima opijuma. Značaj opijuma u Starom Rimu se ogleda i u činjenici da je rimski novac imao iscrpane motive biljke maka, te se kao sredstvo plaćanja koristio na cijelom Rimskom Carstvu. Korištenje ove droge u jelu i piću bio je značajan oblik njegove potrošnje. Kroz čitavu ljudsku historiju i pronalazak mnogobrojnih droga koje su izazivale različite efekte, niti jedna nije imala takav društveni, ekonomski, politički utjecaj kakav je imao opijum. Opijum je droga koja se počela kultivisati čak prije fermentacije alkohola.

U Srednjem vijeku, značajnu ulogu je odigrao Portugal, tačnije moreplovac Vasco da Gama koji je preko Rta dobre nade došao do Kalkute u Indiji i tako uspostavio trgovački put. Među glavne sirovine u trgovini uključen je opijum.

Kao lijek, opijum je uveden negdje u 13. vijeku od strane Arapa koji su trgovali sa Indijom. Kinezi su negdje u 17. vijeku počeli da puše opijum pomoću cijevi koje su izradili za tu namjenu. Tih godina opijum je stigao i u Ameriku. Do 18. vijeka ovisnost o opijumu je već bila rasprostranjena u Aziji. U 19. vijeku opijum je bio značajna trgovačka sirovina za Britance u Indiji. Izvozom u Kinu, njegova upotreba se omasovila pa se iz godine u godinu povećavao broj osoba ovisnih o njemu. Trgovina opijumom do kraja 19. vijeka bila je rasprostranjena u gotovo cijelom svijetu i nije bilo naznaka da bi se na bilo koji način mogla staviti pod kontrolu. Morfij i heroin kontinuirano su se počeli koristiti od početka 20. vijeka pa sve do danas. Morfij kao narkotik je poznat nešto više od 200 godina a sam heroin, kao derivat morfija, se koristi nešto više od 100 godina. U to vrijeme su se javljali prvi pokušaji razgradnje opijuma u derivate. 1806. godine Nijemac Friedrich Sertuerner je iz opijuma izolovao takozvani "aktivni agent" kojem je dao ime morfij, po grčkom bogu sna Morpheus. Morfij se pokazao deset puta jačim lijekom za bolove od opijuma, a 1840. godine se počeo unositi direktno u krvotok i tako je proizvodio mnogo veće efekte. Međutim, imao je toksične efekte, baš kao i opijum. Heroin je prvi put sintetiziran 1874. godine u Britaniji prilikom testiranja novog lijeka za pse. Međutim, zbog loših rezultata testa lijek se više nije proizvodio. Nekih dvadeset godina kasnije, njemački naučnik Heinrich Dreser koji je radio za, u to vrijeme možda najjaču farmaceutsku tvrtku Bayer, na usavršavanju lijekova za disajne puteve, hemijskim eksperimentima je otkrio heroin. Sam morfij se pokazao kao dosta dobar lijek za ublažavanje kašlja a određenim hemijskim postupcima se od njega dobio derivat - heroin. Sam heroin je dosta jači od morfija jer jedan gram heroina pruža efekat kao da se uzme dva do četiri grama morfija. Sa komercijalnog gledišta, konverzija morfija u heroin dala je veću snagu ali i vrijednost samoj drogi. Godine 1898, zvanično je predstavljen lijek heroin, čiji je sam naziv simbolično predstavljao borbu protiv najopakije bolesti tog vremena - tuberkuloze. Heroin je tako postao lahko dostupan u apotekama kao sedativ za kašalj. Također je bio prihvaćen i kao „lijek” protiv ovisnosti o opijumu i morfiju. Heroin se veoma brzo se počeo masovnije zloupotrebljavati pa je ovisnost o njemu dobivala epidemijske razmjere. 1924. godine heroin je proglašen ilegalnom drogom (Ferreiro, 2003).

Do polovine 20. vijeka, ovisnost o heroinu postala je veliki problem kako u Evropi i Americi, tako i u drugim dijelovima svijeta. Strogo je kažnjavao uvoz sirovine opijuma, a zabranjena je njegova upotreba, osim u medicinske svrhe. Tih godina je postala aktuelna pojava falsifikovanja recepata pomoću kojih se nabavljao opijum, što je postao veliki javnozdravstveni problem. S druge strane, već formirani narko-lobiji tragali su za drugim supstancama koje izazivaju ovisnost kojima bi obogatili već poprilično veliko tržište.

Korištenje gljiva koje imaju halucinogena svojstva također je poznato od davnina. Šamani u Južnoj Americi, Sibiru i drugim kulturama koristili su ove biljke za komunikaciju sa natprirodnim silama i liječenje. Drevne civilizacije Inka upotrebljavale su različite biljke kako bi dobili natprirodnu snagu, približili se božanstvima, savladali umor i sl. Historijski gledano, jedina supstanca koja se na prostoru Zapadne Evrope proizvodila, a od koje se mogla proizvesti droga, bazirana je na halucinogenim gljivama. „Na području Rusije i Skandinavije došlo je veće upotrebe tih gljiva, naročito u vjerske i obredne svrhe. Iako su vjerovatno neke od ovih vrsta gljiva poznavali i ostali stanovnici Evrope, njihova upotreba se zadržala u okviru paganskih vračeva i vođa” (Emmett and Nice, 2006, str. 16).

Dolaskom Španaca na prostore današnje Južne Amerike otkrivena je biljka koju su žvakali stanovnici tih prostora. Naziv te biljke je koka i ona uspijeva na planinama te ima blago stimulirajuće dejstvo. Također, koka je utjecala i na smanjenje apetita. Zbog toga je posebno korištena u oblastima gdje je bio prisutan manjak hrane. Potkraj 19. vijeka, tačnije 1860. godine preradom koke dobiven je kokain koji se počeo koristiti u medicinske svrhe kao anestetik. Mnoge zemlje su počele uzgajati i upotrebljavati koku u te svrhe. Kokain se počeo upotrebljavati i kao zamjenska terapija prilikom odvikavanja od morfija. Vremenom se korištenje koke toliko raširilo da su je proizvođači u duhanskoj

industriji počeli stavljati u svoje proizvode, a poznato je da je korištena u prvobitnom sastavu Coca-Cole.

Biljka kanabis sativa je porijeklom iz srednje Azije, iz područja sjeverno od Himalaja. Uslijed razvoja komunikacija i trgovine među ljudima, njena rasprostranjenost se veoma brzo povećala. Kroz historiju, kanabis je imao široku primjenu u proizvodnji tekstila, ulja za svjetiljke, u medicini pa i u ishrani. Drevni Kinezi su prije drugih naroda imali priliku upoznati svojstva ove biljke. 2 500 godina prije nove ere Kinezi su koristili kanabis u medicinske svrhe. Najstariji dijelovi tkanina od konoplje datiraju još od 1 200 godine prije nove ere. Mnogi koji sebi nisu mogli priuštiti odjeću od svile koristili su odjeću od konoplje. Kanabis je upotrebljavan i kao papir. Najstariji pisani izvor o kanabisu u starom Egiptu datira od 1 200 godine prije nove ere. Tu se kanabis spominje kao izvor vlakana i sredstvo koje se koristi u medicinske svrhe. U Starom Egiptu, marihuana tj. kanabis se koristio u obredne svrhe. Analize egipatskih mumija nam daju podatke da se na njima nalazi izvjesna količina kanabisa što se može protumačiti kao privilegija najviše klase da ga koristi i da bude sastavni dio takvih grobnica. Kanabis su dosta koristili Asirci i Skiti u ritualne i medicinske svrhe. Na arheološkim nalazištima u Švicarskoj, Austriji, Njemačkoj i Rumuniji pronađene su sjemenke kanabisa. I pored toga, zapadnoevropske zemlje imaju veoma malo historijskih podataka o korištenju i zloupotrebi droga. Odgovor na to ćemo dobiti ako pogledamo sam geografski položaj kontinenta i klimatske uslove koji na njemu vladaju i koji nisu pogodovali značajnijem uzgoju nekih kultura od kojih se mogla proizvesti droga (mak, koka i sl.). Proizvodnja kanabisa na evropskom kontinentu je, također, neznatna u odnosu na svjetske trendove.

U Staroj Grčkoj, kanabis se spominje u spisima poznatog historičara Herodota. Sama riječ kanabis je latinski naziv za konoplju. Međutim, u Starom Rimu i Grčkoj postoji veoma malo podataka o omamljujućem efektu kanabisa. Iako je to bila veoma rasprostranjena biljka, pretpostavlja se da nije odgovarao mentalitetu tamošnjeg naroda, kao ni Kinezima koji ga nisu koristili kao sredstvo za drogiranje u tolikoj mjeri. U Grčkoj i Rimu se više konzumirao alkohol pa se manje obraćala pažnja na kanabis. Jedan od najrasprostranjenijih načina konzumiranja kanabisa jeste pušenje. Kanabis se tako koristio zajedno i sa duhanom. Obzirom da je duhan u Evropu došao tek u 16. vijeku, praksa pušenja kanabisa je u to vrijeme bila strana. Na prostorima Perzije i Arabije kanabis se koristio u ljekovite svrhe, ali i kao sredstvo za uživanje. Izraz hašiš je preuzet iz arapskog jezika i odnosi se na istu biljku kao i kanabis i znači „suha biljka za uživanje”. Činjenica jeste i to da je upotreba kanabisa postala tako česta da ga je bilo nemoguće kontrolisati u javnoj upotrebi, odnosno sankcionisati antisocijalno ponašanje koje je upotreba kanabisa izazivala (Brown, 1998).

U Drevnoj Indiji kanabis se spominje oko 2 000 godina prije nove ere, gdje se označava kao sredstvo za umirenje i apetit. Korišten je i kao sredstvo za suzbijanje straha kod ratnika. Upotreba kanabisa u nemedicinske svrhe je veoma brzo postao veliki porok u Indiji pa je od strane mnogih careva stavljana zabrana na proizvodnju istog. To je nastavljeno i za vrijeme engleskog kolonijalizma u Indiji. Međutim, naposljetku je zauzet stav da je kanabis kod Indijaca bio veoma masovno korišten da bi ga bilo skoro nemoguće zabraniti za upotrebu. Otkrivanjem novih kontinenata kanabis je prenesen i u Ameriku. Čak su pronađene kanabinoidne tvari na mumijama otkrivenim u Peruu, što nam govori o poznavanju ove biljke u Južnoj Americi još od ranije. Drevne Inke su na zidovima slikali biljke koje su kasnije, kada su pronađene, okarakterisane kao kanabis.

Na području Sjeverne Amerike kanabis se prvenstveno počeo koristiti za potrebe britanske mornarice. Tamo se sadila konoplja i zatim se koristila za izradu užadi za mornaricu. Konoplja se, u Evropi od Srednjeg vijeka pa naovamo upotrebljavala za izradu užadi, posebno za brodove, zbog jake izdržljivosti i otpornosti. Neki su ovu biljku koristili kao analgetik. Okultna društva koristila su kanabis za svoje obrede a u nekim zemljama Istočne Evrope. Npr. u Ukrajini i Poljskoj je njegova upotreba postala sastavni dio folklora i tradicije.

Švicarski hemičar, Albert Hofman je 1938. godine, slučajnim eksperimentom otkrio LSD, jednu od najjačih halucinogenih droga. Tragajući za derivatima gljive pod imenom ergot, identifikovane su određene hemikalije za koje se mislilo da mogu pozitivno utjecati na liječenje migrene, krvotoka i

disajnih puteva. U jednoj od serija takvih eksperimenata dobio se LSD. Iako se Hofmanu zvanično pripisuje pronalazak droge LSD-a i njegovog halucinogenog djelovanja, vjeruje se da su mnogo prije 20. vijeka ljudi na prostoru Evrope koristili gljivu ergot. Postoje izvori koji nam govore da su zabilježena trovanja ovom gljivom prilikom njene prerade za pripremu hljeba. Neka od tih trovanja su bila praćena halucinacijama. Smatra se da su mnoge osobe na prostoru današnje Engleske, Francuske i Njemačke smrtno stradale koristeći ove gljive čak i u 10. vijeku (Foster, 2008).

Popularnost halucinogenih droga došla je do izražaja šezdesetih i sedamdesetih godina 20. vijeka. Tome u prilog je išla i njena dostupnost kako u zdravstvene svrhe, tako i na ilegalnom tržištu. Pored kampanja koje su isticale halucinogeno i zastrašujuće dejstvo LSD-a doslovno je došlo do eksplozije u konzumiranju ove droge. Tih godina je rat u Vijetnamu stvorio jak bunt dobrog dijela američke omladine. Svoju otuđenost su mladi Amerikanci zadovoljavali pobunom protiv autoriteta, korištenjem supstanci poput marihuane ili LSD-a. LSD je korišten zbog svoje atraktivnosti ali i zbog načina da se pokuša razumjeti sopstveni duhovni svijet i mogućnosti da se prosvijetle vlastite perspektive u životu. Na tragu ovoga se, u to vrijeme, često provlačila paralela sa drevnim istočnjačkim religijama, najprije budizmom. Zbog oštre osude upotrebe bilo kakvih supstanci od strane zvaničnih kršćanskih crkvi, istočnjačke religije su postale sve popularnije među LSDovisničkom supkulturom. Pojava hipi-pokreta i psihodelične umjetnosti dodatno su popularizovali LSD, što se vidjelo u muzici i tekstovima najpoznatijih umjetnika i muzičara tog vremena poput imena: The Beatles, The Byrds, The Grateful Dead, The Doors, Jimmy Hendrix i sl. Zbog velikog broja osoba koje su ga ilegalno koristile, 1965. godine je zabranjena njegova proizvodnja i upotreba, osim u medicinske svrhe. Od 1971. godine LSD je zbog svoje slabe medicinske vrijednosti i zdravstvenih rizika od strane Ujedinjenih nacija proglašen ilegalnom drogom.

Upotreba halucinogenih droga, poput LSD-a, nastavljena je i do danas ali sa manjim intenzitetom obzirom da su se na narko-sceni pojavile neke druge supstance, poput ekstazija.

Ekstazi je hemijski sličan metamfetaminima (speed) i njegovim konzumiranjem se stvara snažan osjećaj euforije, ljubavi i izljeva emocija. Također, poboljšava percepciju boja, zvukova i muzike pa se ponekad, kao i LSD, klasificira kao halucinogen. Ekstazi je jedna od najznačajnijih tzv. klupskih droga, dosta korištena u diskotekama prilikom partija.

Prvobitni oblik ekstazija se spominje 1906. od strane njemačke farmaceutske kuće Merck kao dijetetski lijek ili dodatak. Pola vijeka poslije, američki istraživač Alexander Shulgin nastavio je sa eksperimentima baze MDMA (tj. one od koje je dobije prvobitni ekstazi), s ciljem traženja lijeka koji će pomoći osobama sa određenim psihološkim poremećajima. Ubrzo, tačnije osamdesetih godina 20. vijeka, MDMA (kasnije svjetski poznat pod imenom ekstazi) počeo se koristiti kao rekreativna droga. Prvotno ime ekstazija je bilo „emphaty” zbog samog empatičnog osjećaja koji se pojavljuje kod konzumenta za vrijeme dejstva droge. Zbog marketinškog buma koji je ova droga počela izazivati na tržištu, narko-dileri su joj dodijelili ime „ecstasy”. (Hanson i dr., 2009) Ekstazi je obilježio jednu čitavu muzičku supkulturu koja pripada elektronskoj muzičkoj sceni, poznatiju pod imenom „rave kultura”. Sama rave kultura je razvijala jak osjećaj pripadnosti i blagostanja, dok se uz ekstazi moglo plesati satima. Broj konzumenata ove droge u posljednjih 30 godina se rapidno povećao, tako da se ubrzo proširila diljem svijeta.

Konzumiranje droge, koje je na početku imalo funkciju ovladavanja onostranim i razumijevanjem natprirodnog, u drugoj polovici 20. vijeka preraslo je u veoma raširenu zloupotrebu i stvaranje ovisnosti o njoj. To se najviše odrazilo na zemlje Zapada, gdje se pored interesovanja drugih teoretičara, povećao i interes sociologa za razumijevanjem ove pojave. Masovno konzumiranje droge nije više bio problem pojedinca, već su se počele razvijati različite ovisničke supkulture i stilovi življenja. Uz to se broj konzumenata počeo naglo povećavati i zahvatati različite dobne grupe. Društvene promjene i tempo života doprinijeli su povećanju društvenog značaja upotrebe droga.

POSTINDUSTRIJSKO DRUŠTVO I UPOTREBA DROGA

Nasuprot razdoblju koje nazivamo industrijsko društvo, koje je nastalo u 19. vijeku i koje je obilježeno razvojem nauke i tehnologije, industrijalizacijom, masovnom proizvodnjom i podjelom rada, primjenom izuma, razvojem gradova, ali i nastankom nacističkih i fašističkih pokreta koji su postali opasnost za cijeli svijet, pojava postindustrijskog društva, koja je obilježila sredinu 20. vijeka, u prvi plan je stavila intenzivniju upotrebu informacija i znanja, razvoj uslužnih djelatnosti, drugačije poimanje slobodnog vremena i životnog stila. (<http://enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=49691>).

Postindustrijsko društvo obilježava i razvoj individualizma koji se ogleda u sferi šireg i konkretnijeg shvatanja privatnog života. To društvo je, također, određeno i kao potrošačko društvo, društvo u kojem se sve nudi, prodaje i u kojem je utrka za materijalizmom i posjedovanju primarni cilj.

Globalizam koji je produkt takvog slijeda događanja, pored maksimalnog korištenja informacionih tehnologija u sferi komuniciranja, obrazovanja i trgovine, donosi i sve više prepoznatljivu krizu društvenih vrijednosti. „Postindustrijsko društvo jest razvijenije društvo u privrednom i tehnološkom pogledu, ali ono nije bitno novo društvo u pogledu slobode i jednakosti ljudi. Više nije riječ o ekonomskoj eksploataciji i borbi oko raspodjele dohotka, već o otuđenju. Iz industrijskog društva izrabljivanja ulazi se u društvo alijenacije.“ (Touraine, 1980, str. 11)

Moć informacionih tehnologija nam danas nudi bezbroj informacija o dešavanjima širom svijeta, o razvoju naučnih dostignuća, ali i prijetnjama nuklearnim katastrofama, o demokratiji, ali i o najbrutalnijim etničkim i vjerskim sukobima diljem svijeta, o poštivanju najviših ljudskih vrijednosti, ali i diskriminaciji i dekadenciji običnog čovjeka, o visokom stepenu sigurnosti, ali i o velikom nasilju i kriminalu, o globalnoj trgovini, ali i ilegalnoj trgovini naoružanjem, naftom i drogom. Trgovina drogom je postala veoma unosan posao koji se mjeri stotinama milijardi dolara, pa se ovo razdoblje s pravom može nazvati erom masovne zloupotrebe droga.

Postindustrijsko društvo je obilježeno i različitim životnim stilovima, supkulturama, popularnom kulturom. Zastupljenost droge u medijima je dosegla vrlo visok stepen, što znači da se pojavi zloupotrebe droge više ne prilazi toliko kritički, koliko se njeno tolerisanje smatra sasvim normalnim izborom.

Supkulture kao kategorija, su produkt postindustrijskog društva. To je posljedica tehnološkog i naučnog razvoja. Bitna odrednica ovog doba jeste i odbijanje ili neprihvatanje etabliranih kulturnih i društvenih vrijednosti, potraga za identitetom, želja za eksperimentisanjem i promjenama. Rezultat ovih nastojanja jeste i nastanak i razvoj supkultura koje su, po prirodi, okarakterisane kao devijantne. U njih spadaju i ovisničke supkulture.

Pojava pokreta, poput hipija, koji su zastupali jedan nov način promišljanja i doživljaja svijeta, uzburkali su prvo američko, a zatim i evropsko tlo. Uporedo sa ovim globalnim pokretom, do izražaja je došla kreativna kultura koja u fokus stavlja kreativnost, ličnu ekspresiju, samoostvarenje. „Usmjerenoj društvenoj promjeni suprotstavlja se odbrana identiteta i kad je svakodnevni život odbačen, jer manipuliran pojedinac ili grupa traže utočište u imaginarnosti, ekspresivnosti, drogi, ludilu, u onome što izmiče, barem djelimično, društvenim pritiscima“ (Touraine, 1980, str. 307).

U odnosu na prijašnja vremena, gdje je droga korištena od strane elita i bila dostupna samo odabranim i gdje je njeno konzumiranje bilo više spiritualne ili iscjeliteljske prirode, u postindustrijskom društvu je konzumiranje droge dobilo dimenzije zloupotrebe te je postalo masovna pojava. Zloupotreba droge je dobila epitet epidemije.

Do šezdesetih godina 20. vijeka, zloupotreba droga je bila, manje-više, konstantna. I vrste droga koje su korištene su bile uglavnom poznate. Nakon tog vremena, počele su se proizvoditi nove vrste droga, sa drugačijim načinom upotrebe i konzumiranja, u drugačijim pakovanjima te koje su izazivale drugačije efekte. Na primjer, droga koja se spominje kao sinonim za postindustrijsko društvo,

odnosno, koja je kao produkt nastala u to vrijeme, jeste kreka (crack), čije konzumiranje i dejstvo uopće nemaju spiritualne efekte, tj. to je droga potpunog propadanja i alijenacije.

Tako je moguće konceptualno razlikovati nekoliko faza ili perioda u postindustrijskom društvu koje se odnose tzv. narkomansku scenu. Najprije je to bila faza između šezdesetih i sedamdesetih godina, u kojoj je maha uzela intravenozna zloupotreba heroína i to razdoblje je vezano za džez muziku, zloupotrebu kreka koja je bila najraširenija među populacijom koju bismo najbliže mogli odrediti kao boeme i zloupotreba marihuane u krugovima koji su bili začetnici hip-hop i rep muzike. Period koji je uslijedio je, zapravo, faza ekspanzije zloupotrebe droga. Paralelno sa tom ekspanzijom zloupotrebe korištenja droge, došlo je do pojave njene masovne i organizovane proizvodnje i distribucije na svim meridijanima. Organizovani kriminal i tržišta droga postala su sofisticirana, a profit od poslova vezanih za drogu, postao je enorman. Ta ekspanzija je sa sobom nosila i još nešto. To nije bilo puko drogiranje, već početak izgradnje svijesti, ponašanja, stavova i pogleda koji su afirmisali zloupotrebu droga. Nakon toga, primat u zloupotrebi droga, posebno onih popularnih, preuzimaju jako mlade osobe, adolescenti, koji na toj činjenici grade svoj socijalni identitet, veze i aktivnosti. Produkt postindustrijskog društva jeste ovisnička generacija.

GLOBALIZACIJA I KORIŠTENJE DROGA

Tehnološki razvoj, lakša komunikacija, masovno korištenje interneta imaju veliki uticaj na tržište droga. Globalizacija olakšava distribuciju droge, poboljšava učinkovitost nabavke i otvara nove mogućnosti snabdijevanja, konzumiranja i tržišta. Ovo je možda najveći izazov sa kojim se susreće međunarodna kontrola droga. Niži troškovi prevoza, otvorenost granica, komunikacije i informisanja povećali su učinkovitost krijumčarenja droga. Tako globalizacija povećava profit za proizvođače droga, odnosno povećava i samu proizvodnju droga.

Demografske promjene, urbanizacija i brži rast stanovništva i ekonomska kretanja imaju velike implikacije na tržište droga. Implikacije su često nepredvidive zbog slabih politika prema praćenju proizvodnje i distribucije droga. Mnoge zemlje nemaju nikakve mehanizme koje se odnose na politiku prema korištenju droga. Opet, veliki socioekonomski razvoj vodi do pojave velikih narko tržišta (Rusija, Turska, Iran, Kenija, Južna Afrika, Nigerija, Brazil, Meksiko, Kina, Indija). (<http://www.emcdda.europa.eu/publications/eu-drug-markets/2016/online/drivers/influence-of-globalisation-en>) i pored razvoja strategija i programa kojima se pokušava preventivno djelovati na smanjenje njene upotrebe u mnogim zemljama, statistike upozoravaju da proizvodnja droga eskalira, a broj konzumenata se povećava. Prema statistikama iz 2017. godine, više od 210 000 000 ljudi širom svijeta je koristilo drogu u toku jedne godine, blizu 30 miliona ljudi ima probleme sa teškom ovisnošću, a više od 200 000 osoba godišnje umire uslijed pojave raznih oboljenja uzrokovanih njenom zloupotrebom ili predoziranjem. (http://www.unodc.org/unodc/en/press/releases/2017/June/world-drug-report-2017_-29-5-million-people-globally-suffer-from-drug-use-disorders--opioids-the-most-harmful.html). Stotine miliona ljudi širom svijeta danas koristi droge. Mnoge vrste droga danas se proizvode u gotovo svim krajevima svijeta. Proizvodnja mnogih droga, poput kanabisa i njegovih preradevina, kokaina, droga opijatskog tipa, sintetičkih droga je u porastu.

Većoj popularizaciji konzumiranja droge doprinijela je i njena glorifikacija u svakodnevnom životu. Savremeni životni trendovi i stilovi nametnuli su gledišta po kojima je konzumiranje droge stvar prestiža i socijalnog pedigrea. Kada se malo dublje uđe u analizu takvih stavova primijetit će se da iza svega stoji veoma jaka mašinerija koja pod plaštom narko-lobija razvija unosan posao trgovine drogom. Trgovina drogom u svijetu je postala veoma uspješan biznis, upravo zbog ekonomske globalizacije i mogućnosti pranja novca. Tako se stotine milijardi stečenih dolara uključuju u globalne finansijske tokove. Trgovina drogom je postala globalna industrija, bez granica ili nacionalnog identiteta. Organizovane kriminalne grupe su bazirane u različitim krajevima svijeta kao što je kokainski kartel u Kolumbiji ili trijade u Hong Kongu, Jakuze u Japanu, mafijaške grupe u Americi, Evropi ali su postale određena forma „multinacionalnih kompanija“. Uporedo, kao i druge potrošačke transakcije, prodaja droga putem online platformi postala je, takoreći, normalna pojava. To je veoma

vidljiva dimenzija cyber kriminala koja privlači sve više istraživačke pažnje, zbog rapidnog širenja online tržišta droga. Glavna značajka ovakvih online platformi jeste da su uglavnom locirane na takzvanom „dark web-u“, koji je vidljiv preko sofisticiranih tehnologija anonimnih softvera i programa. Kupoprodaja na ovakvim platformama se obavlja, također, anonimno koristeći kriptovalute. Sa masovnijim korištenjem droga povećava se broj osoba koje postaju ovisnici, povećavaju se kriminalne aktivnosti, te drugi oblici devijantnosti. Sve navedeno govori nam o ogromnom uticaju globalizacije na povećanje broja konzumenata droge, njene nabavke i distribucije u današnjem svijetu.

ZAKLJUČAK

Korištenje droga kroz historiju je bilo nezaobilazan aspekt ljudskog života. Obzirom da je jedna od čovjekovih opsesija uvijek bila znatiželja za nepoznatim i onim što je „sa druge strane“, konzumiranje droge se pokazalo kao idealan način za izmjenu stanja svijesti i sredstvo za putovanje u različite iracionalne sfere. Korištenje droga je u to vrijeme bila, takoreći, sasvim normalna pojava. Nisu joj pripisivane negativne konotacije. To se pogotovo ogledalo u tome jer njena upotreba nije bila masovna pojava i što je još važnije, ta upotreba je bila kontrolisana. Iako je to prvobitno bila privilegija određenih društvenih slojeva, njena upotreba je bila očigledna u svakodnevici, u potrazi za nepoznatim, kao statusni simbol ali i u medicinske svrhe. U prošlosti su droge korištene kao sredstvo za ublažavanje bolova, protiv različitih alergija, infekcija ili upala. Iako se misli da je to bio samo dio rituala vranje, šamanstva ili nadiljekara i danas se u mnogim narodima širom svijeta koriste biljke ili tvari koje imaju određena opojna, halucinogena ili stimulativna dejstva s ciljem liječenja i oporavka. Dakako, kulturološki milje, tradicija i situacijski faktori, bitno su određivali značaj i namjenu korištenja takvih sredstava. Zato je danas fenomenologija korištenja droga postala sve interesantnije područje proučavanja različitih naučnih disciplina. Sociološke studije o ovisnostima i korištenje droga su bazirane u onom domenu u kojem se govori o ovisnosti kao društvenoj pojavi, ovisničkim supkulturama, ovisnosti o drogama kao životnom stilu, devijantnim oblicima ponašanja, analizama kvalitete života ovisnika i sl. Društvo i vrijeme u kojem živimo je društvo rizika i nesigurnosti. Kao kranji rezultat takvog društva nameće se i prekomjerno korištenje droga, koje dovodi do teške ovisnosti. Zloupotreba droge ne utječe negativno samo na ovisnika. To je patološki fenomen koji ostavlja velike posljedice i na ovisnikovo okruženje. Na prvom mjestu je to ovisnikova porodica, zatim prijatelji, saradnici i druge osobe koje su bliske ovisniku. Djeca čiji roditelji uzimaju drogu imaju veće šanse da postanu ovisnici ili da generišu druge oblike delikventnog ponašanja u odnosu na drugu djecu u čijim porodicama to nije slučaj. Poremećen sistem vrijednosti i životnih ciljeva, „instant generacija“, ogromna ponuda droga na tržištu idu u prilog njenom masovnom konzumiranju. Da bi jedno društvo bilo zdravo i uspješno trebalo bi postaviti kvalitetnu politiku prema korištenju droga i podizati svijest građanstva o sve štetnijim posljedicama njene upotrebe. Samo na taj način možemo govoriti o zdravim generacijama mladih ljudi.

LITERATURA

1. Bean, P. (2010), *Legalising Drugs: Debates and dilemmas*, The Policy Press, University of Bristol
2. Borgatta, E. F. and Montgomery, R. J. V. (2000), *Encyclopedia of Sociology*, New York, Macmillan Reference
3. Brown, D. T. (1998), *Cannabis*, School of Pharmacy, University of Portsmouth
4. Bruce, S. and Yearley, S. (2006), *The Sage Dictionary Of Sociology*, London, Sage Publications Ltd.
5. Bryant, C. D., Peck, D. L. (2007), *21st Century Sociology, Reference Handbook*, SAGE Publications Inc.
6. Chepesiuk, R. (1999), *The War on Drugs: An International Encyclopedia*, ABC-CLIO, Inc., Santa Barbara, California
7. Clinard, M. B. and Meier R. F. (2008), *Sociology of Deviant Behavior*, 13th ed., Belmont USA, Wadsworth

8. Emmett D. and Nice G. (2006), *Understanding Street Drugs*, London, Jessica Kingsley Publishers
9. Ferreiro, C. (2003), *Heroin - Drugs, the straight facts*, New York, Chelsea House-Infobase Publishing
10. Foster O. M. (2008), *Drugs - The Straight Facts, LSD*, New York, Infobase Publishing, Chelsea House
11. Fraser, S. and Moore, D. (2011), *The drug effect/Health, crime and society*, New York, Cambridge University Press
12. Gerdes, L. (2001), *Legalizing Drugs*, Greenhaven Press, Inc., San Diego, CA
13. Giddens, A. (2009), *Sociology*, Cambridge, Polity Press
14. Hanson, G.R., Venturelli, P.J., Fleckenstein, A.E. (2009), *Drugs and society*, Massachusetts, Jones and Bartlett Publishers LLC
15. Pontell, H. and Rossof, S. (2011), *Social Deviance: Readings in Theory and Research*, New York, McGraw - Hill
16. Porter, R. and Teich, M. (1995), *Drugs and narcotic in history*, The Edinburgh Building, Cambridge, Cambridge University Press
17. Santella, M. T. (2007), *Opium*, New York, Chelseahouse Publishers
18. Seddon, T. (2010), *A History of Drugs*, Oxon, Routledge
19. Touraine, A. (1980), *Postindustrijsko društvo*, Zagreb, Globus

INTERNET IZVORI:

http://www.emcdda.europa.eu/publications/eu-drug-markets/2016/online/drivers/influence-of-globalisation_en
<http://enciklopedija.hr//natuknica.aspx?ID=49691>
<http://www.globalization101.org/case-study-illicit-drugs-and-globalization-2/>
http://www.unodc.org/unodc/en/press/releases/2017/June/world-drug-report-2017_-29-5-million-people-globally-suffer-from-drug-use-disorders--opioids-the-most-harmful.html
<http://www.unodc.org/drugs/en/get-the-facts/types-of-drugs.html>

SOCIO-HISTORICAL CONTEXT OF DRUG USE - FROM MARGINAL POINT TO THE GLOBAL PHENOMENON

PhD. Šahim Kahrimanović, Doctor of Sociological Sciences

Summary

The industrialization and modernization of society, the development of large cities and megalopolises, the urban way of life, the migration of the population and the mixing of cultures and custom on one hand, and the enormous gap between the rich and the poor, wars, uncertain future and the general picture of humanity on the other, are characteristics of time we live. In addition to the undeniable progress in a large number of spheres of human life, such a rhythm of change has influenced the emergence and development of many problems in modern world, such as social and economic insecurity, unemployment, urban overpopulation. All this has contributed to the development of different lifestyles and forms of behavior that deviate from the generally accepted and conventional norms of life. Among other things, the recognizable features of this modern society include pathological events that are detrimental for both the individual and the society that include alcoholism, prostitution, trafficking in human beings, pedophilia and drug abuse. The use and abuse of drugs, its place and role in a particular society has changed throughout history. Sometimes the drug was mainly used for magical, ritual and healing purposes. The use of drugs today has become a mass phenomenon, especially since, in a rather sophisticated form and legally, it is used as a medicine. In this article we will look at the socio-historical context of the use of drugs in society, that is, the process of transition from a marginal occurrence to the global sociopathological phenomenon.

Key words: drugs, the historical context of drug use, post-industrial society, globalization

**PREVENCIJA UPOTREBE PSIHOAKTIVNIH SUPSTANCI I SOCIJALNO
NEPRIHVATLJIVOG PONAŠANJA MLADIH RAZVOJEM
PORODIČNIH VJEŠTINA**

*Dr Tatjana Marić, docent³¹⁸
Univerzitet u Banjoj Luci
Prirodno-matematički fakultet*

Abstrakt: Današnje generacije mladih odrastaju u vremenu u kome su izloženi različitim supstancama i pojavama, koje izazivaju zavisnost ili su rizične za njihov razvoj. Odgovor na pitanje zašto mladi koriste psihoaktivne supstance je vrlo složen i uključuje niz faktora kao što su socijalna sredina, osobine ličnosti pojedinca, problemi u porodici, u školi, sa vršnjacima, dostupnost psihoaktivnih supstanci, nepostojanje zakonske legislative, kao i socijalna nesigurnost. Međutim ne postoje jasni, aktuelni i sistematični podaci na osnovu kojih se mogu donijeti zaključci u kojoj mjeri je prisutan problem zavisnosti u našoj zemlji, a samim tim ni u kojoj je mjeri je potrebno djelovati na prevenciji zavisnosti i promociji zdravih životnih stilova. U ovom radu će biti predstavljen dio rezultata istraživanja uspješno realizovanog programa osnaživanja porodica za mlade od 10 do 14 godina (POP 10-14) koje je provedeno u Bosni i Hercegovini. Uzorak u istraživanju su činile socijalno isključene grupe (porodice): porodice sa samohranim roditeljima, porodice sa djecom iz ranijih brakova, jednočlane porodice, mnogočlane porodice, zatim porodice koje su bile žrtve nasilja, nezaposleni, vjerske manjine i porodice sa djecom koja imaju fizičko oštećenje i/ili mentalne teškoće. Cilj programa je bio preventivna intervencija na jačanju i unapređivanju kapaciteta porodica u okviru usmjerenog roditeljstva u vezi sa problematikom HIV-AIDS, kriminala i narkomanije. Program se odnosio na smanjenje faktora rizika za problematično ponašanje adolescenata. Tokom realizacije programa, mladi čije su porodice učestvovala u programu su imali mogućnost da se druže sa vršnjacima i da razvijaju sposobnosti da se odupru devijantnim ponašanjima. Analiza podataka kojima su upoređene situacije prije testa i poslije testa, prilikom naknadne evaluacije, ukazuje na to da su i mladi i roditelji napredovali u pogledu jačanja porodičnih vrijednosti i komunikacije u porodici.

Ključne riječi: prevencija upotrebe droga, alkohola, vještine roditeljstva, porodične vrijednosti, smanjenje faktora rizika

Uvod

Problem zloupotrebe psihoaktivnih supstanci globalni je problem savremenog društva koji zahtijeva njegovo rješavanje s globalnog, regionalnog i nacionalnog nivoa s primarnim ciljem zaustavljanja rastuće pojave zavisnosti o psihoaktivnim supstancama, a samim time i zaštitu osnovnih vrijednosti društvene zajednice, porodice i pojedinca.

Cilj ovog rada je promovisati bolje načine provođenja preventivne prakse, te doprinijeti razvoju primarne prevencije problema koji su vezani za upotrebu psihoaktivnih supstanci. Njihovo korištenje je obično prouzrokovano istim psihosocijalnim faktorima i ove supstance se prvi put koriste obično zbog utjecaja i pritiska vršnjaka. Osim toga, one prouzrokuju i najčešće oblike zavisnosti o supstancama među mladima, uz vidljive loše posljedice po društvo i socijalni život. Sam program *Oснаživanja porodica* je kocipiran tako je akcenat stavljen na preventivne aktivnosti koje su usmjerene na mlade, ali i njihove roditelje. Roditelji često igraju najvažniju ulogu u životu i razvoju djeteta. Postoji mnogo smjernica u ovom radu čiji je cilj bio dati podršku roditeljima koji se bave

³¹⁸tatjana.maric@pmf.unibl.org

prevencijom unutar porodice. Davanje dobrog primjera je uvijek važan faktor utjecaja. Na taj način roditelji su istovremeno i ciljna grupa za prevenciju, kao i ciljna grupa koja ima ulogu posrednika. Važnost socio-emocionalne obuke za mlade naglašena na različitim mjestima u ovom radu.

Faktori prevencije upotrebe psihoaktivnih supstanci

Odgovor na pitanje zbog čega mladi u BiH koriste psihoaktivne supstance vrlo je složen i uključuje niz faktora kao što su socijalna sredina, osobine ličnosti pojedinca, razni životni i razvojni stresovi kao što su problemi u porodici, u školi, s vršnjacima, zatim dostupnost psihoaktivnih supstanci, nepostojanje zakonske legislative, socijalna nesigurnost i besperspektivnost i dr.

Baveći se ovom problematikom stekli smo saznanja i o periodima najvećeg rizika za korištenje droga među mladima. Ta ranjiva razdoblja povezana su sa velikim životnim promjenama poput fizičkog razvoja (pubertet) ili promjenama životnog okruženja (preseljenje, razvod roditelja). Prva velika promjena za djecu je kada napuštaju sigurnost vlastitog doma i kreću u školu. Kasnije razdoblje kada prelaze iz osnovne u srednju školu, gdje često iskuse nove akademske i socijalne situacije, kao što su prilagođavanje na puno veće i raznovrsnije grupe vršnjaka, te veća očekivanja u akademskom postignuću (Warren, Smalley i Barefoot, 2015). U periodu rane adolescencije vjerovatno je da će se djeca prvi put sresti sa upotrebom droge, alkohola i psihoaktivnih supstanci. Period adolescencije je period razvoja koji se može okarakterisati kao *opasno* rizičan u kontekstu savremenog društva. To je posebno tačno kada roditeljstvo postane nedjelotvorno. Brojna istraživanja potvrđuju povezanost između nedjelotvornog vaspitanja djece u ranoj adolescenciji i delikventnog ponašanja u kasnoj adolescenciji (Dishion i Loeber, 1985; Reuter i Cogner, 1998).

Empirijska studija, provedena na području Republike Srpske na uzorku mladih uzrasta između 13 i 18 godina starosti, daje podatke prema kojima oko 8,4% mladih ima iskustvo sa marihuanom i drugim drogama. Društveno neprihvatljiva ponašanja, među kojim i upotreba droga, učestalija su među srednjoškolcima (uzrasta od 16 do 18 godina) nego osnovnoškolcima (uzrasta 13 do 15), i to više među adolescentima nego adolescentkinjama (Lovrić, 2006). Fenomen korištenja droga evidentno je prisutan među omladinskom populacijom. Najrizičnija uzrasna skupina su adolescenti koji su skloni eksperimentisanju, zadovoljenju sopstvene radoznalosti i potrebe prihvaćenosti od strane drugih. Na području Bosne i Hercegovine, zavisnici od droga su pretežno mlade osobe, svih nivoa socijalnog i imovinskog statusa. Prva iskustva se vežu za period adolescencije u period od 11 do 22 godine starosti (ibidem, 2006). Može se konstatovati da je starosna granica prvog iskustva sa drogama u opadanju, granica je čak na uzrastu od jedanaest godina starosti. Korištenje droge s obzirom na pol među adolescentima, dolazi, takođe, do izražaja više kod muškaraca na uzrastu od 14 do 15 godina, kao i na uzrastu od 17 do 18 godina (Elliott, Huizinga, Ageton, 1985; Penning, Barnnes, 1982, & Svensson, 2003).

Također, oskudan i neadekvatan roditeljski nadzor generalno povećava rizik od upotreba droga i, uopšte, socijalno neprihvatljivog ponašanja, te da on ima izraženiji efekt na osobe muškog pola (Dishion i Loeber, 1985; Martens, 1997; Paternoster i Triplett, 1998). Dakle sam proces socijalizacije nosi različite vidove kontrole.

Pomenuti podaci govore o jednoj najraširenijoj socijalnopatološkoj pojavi današnjice. Na osnovu takvih pokazatelja moraju se kreirati adekvatne strategije borbe protiv droga i posljedica do kojih dovodi njihova upotreba. Jedna od takvih strategija je i program prevencije čije su rezultati predstavljeni u ovom radu i koji daju skroman doprinos ovoj problematici.

Kriza savremene porodice i vaspitanje djece

Porodica je u današnje vrijeme suočena sa brojnim teškoćama i problemima kako bi se održala i ispunila pretpostavljene funkcije i očekivanu ulogu. Težnja za slobodom i individualizmom u porodici i porodičnim odnosima, predstavlja jedan od značajnih izazova u savremenom društvu. To počinje još od rane mladosti kroz školu i druge vidove socijalizacije. Pitanje lične slobode, izbora i odluke postavlja se i u porodici. Gdje su granice slobode i samostalnosti, pitanje koje roditelji svakodnevno postavljaju. Tradicionalni autoritet sve više slabi, osipa se, i nestaje vakuum u porodičnim odnosima. Sve su češći sukobi, naročito u doba adolescencije, između roditelja i djece oko shvatanja prava na individualnost i slobodu, obaveza i uloga koje roditelji nameću i očekuju od djece. Roditelji okrivljuju

djecu da sve manje imaju obaveza i odgovornosti prema porodici, a djeca se svađaju sa roditeljima, okrivljujući ih za vlastiti neuspjeh i nesnalažanje među vršnjacima i društvu. (Марић, 2018). Djeca postaju frustrirana, pribegavaju nasilju među vršnjacima i u neposrednom okruženju ili *odlaze* u usamljenost, ravnodušnost, postaju zabrinuti i depresivni, te posežu za konzumiranjem alkohola, cigareta, droga i drugih štetnih psihoaktivnih supstanci. Osnovno pitanje se postavlja kako razviti skladne porodične odnose i porodičnu toleranciju kako bi svi članovi osećali zadovoljstvo i sreću u porodici. Čini se da je to danas sve manje moguće ostvariti u današnje vreme prebrzog života, velikih društvenih transformacija i brze promjene sistema vrednosti. Nezadovoljni stanjem u porodici i osećajem fizičke i duhovne tjeskobe mladi često pokušavaju da nađu utočište u korištenju droga, alkohola i cigareta.

Otuđenost u savremenoj porodici nastaje kao posljedica dinamičnog razvoja društva, prebrzog života, ekonomskog rasta, potrošačkog mentaliteta, trke za sticanjem bogastva, cjelodnevni boravkom na poslu, potrebama stalnog obrazovanja i poslovnog putovanja. Ponekad se dešava da ovakav način života u porodici ima negativne posledice na djecu kao što su: ravnodušnost, usamljenost, zatvorenost, depresija, odavanje porocima (alkohol, narkotici).

Metodološka osnova istraživanja

Program osnaživanja porodica za mlade od 10 do 14 godina (POP 10-14) razvijen je kao istraživački poduhvat Centra za istraživanje porodice na Državnom univerzitetu u Ajovi. Program je osmišljen da se testiraju intervencije koje su namjenjene tome da se doprinese smanjenju zloupotrebe zabranjenih supstanci i drugih problema vezanih za tinejdžerske godine. Program „Osnaživanja porodica - POP 10-14”, autora Virdžinije Molgard je priznat 1997. od tri nacionalne organizacije u SAD-u: Zavoda za maloljetno pravosuđe i sprečavanje delikvencije, Nacionalnog instituta za sprečavanje zloupotrebe narkotika i Ministarstva obrazovanja SAD. Teorijski koncepti koji su izvedeni iz samog programa, te longitudinalne studije mladih adolescenata i njihovih porodica zaključeno je da je za mlade adolescente bolje kada njihovi roditelji (staratelji) posjeduju dvije osnovne vještine: dosljednost u disciplini i podršku (Conger et al, 1991). Program osnaživanja porodica je dao rezultate u pogledu vještina roditeljstva, ublažavanja faktora rizika i usporavanja porasta problematičnog ponašanja mladih.

Program POP 10-14 je osmišljen za porodice sa adolescentima, približno uzrasta 10 do 14 godina. Kriteriji na osnovu kojeg su birane porodice je bio ekonomski status, porodična struktura, obrazovanje, zdravstveno stanje. Program su uspješno završile 118 porodica (127 roditelja; 142 mladih). Uzorak u istraživanju su činile socijalno isključene grupe (porodice): porodice sa samohranim roditeljima, porodice sa djecom iz ranijih brakova, jednočlane porodice, mnogočlane porodice, zatim porodice koje su bile žrtve nasilja, nezaposleni, vjerske manjine i porodice sa djecom koja imaju fizičko oštećenje i/ili mentalne teškoće. Veličina grupe je bila 8 do 13 porodica. Osnovne škole uključene u program su: Aleksa Šantić, Petar Petrović Njegoš, Ivo Andrić, Sveti Savo, Milan Rakić (Karanovac), Milan Rakić (Doboj) i Desanka Maksimović (Trn).

Sa realizacijom programa u školama se počelo u oktobru, 2016., a završeno je u decembru, 2016. godine. Program je trajao 7 sedmica (po dva sata sedmično – dvije radionice za roditelje i djecu). Tokom prvog sata roditelji/staratelji i mladi su se sastajali odvojeno, a zatim drugi sat su provodili zajedno u porodičnim aktivnostima. Idealno je bilo kada su mogla prisustvovati oba roditelja, ali u odsustvu je mogao prisustvovati i neki drugi član porodice (djed, baka, bliži rođaci). Prije samog izvođenja treninga tri osobe iz škole su bile edukovane za izvođenje programa (pedagoško-psihološka služba i nastavnik). Svaka sastanak je sadržavao videomaterijale za roditelje i djecu, kao i didaktičko-metodički rad sa detaljno razrađenom diskusijom i aktivnosti za svaki susret. Prema sadržajnoj komponenti program je imao i specifične motive: *korištenje ljubavi i granica, određivanje kućnih pravila, podsticanje dobrog ponašanja, porodične vrijednosti, izgradnja mostova, te zaštita od zloupotrebe zabranjenih supstanci*. Sadržajima programa smo nastojali uticati na smanjenje faktora rizika za problematično ponašanje adolescenata.

Cilj istraživanja je bio definisati porodične vrijednosti i pravila, te uspostaviti pravilne kanale komunikacije u porodici radi pravovremenog prepoznavanja problematike i adekvatnog načina rješavanja. Zadaci istraživanja podrazumijevali su pronalaženje odgovora na sljedeća istraživačka

pitanja: Koliko mladi i roditelji mogu jačati u pogledu porodičnih vrijednosti? i Koliko mladi i roditelji mogu jačati u pogledu komunikacije?

Instrumentarij koji su korišteni u evaluaciji prije i poslije realizacije programa su: Upitnik za roditelje-staratelje i Upitnik za tinejdžere. Upitnik za tinejdžere se sastojao od 20 pitanja (tvrdnji), koji su faktorizacijom grupisani u 5 subtestova: ciljevi za budućnost, cjenjenje roditelja, savladavanje stresa, poštovanje pravila, vršnjački pritisak i pozitivna interakcija sa starijim tinejdžerskim uzorima. Instrument za roditelje je sadržao 20 ajtema, čijom smo faktorizacijom dobili 5 subtestova: ljubav i granice, određivanje kućnih pravila, podsticanje dobrog ponašanja, primjena posljedica, aktivno slušanje i zaštita od zloupotrebe psihoaktivnih supstanci. Na postavljenje tvrdnje ispitanici su odgovarali stepenom slaganja na četvero stepenoj skali (rijetko, ponekad, prilično, često). Pouzdanost instrumenata Kronbah alfa koeficijent za *Upitnik za tinejdžere* je $\alpha=0,86$, a za instrument *Upitnik za roditelje* je $\alpha=0,76$.

Rezultati istraživanja i diskusija

Ovim istraživanjem nastojalo se doći do rezultata koji nam pokazuju uticaj, to jeste efekte programa *Oснаživanja porodica* na mlade i roditelje. Ova promjena predstavlja značajnu osnovu prevencije upotrebe psihoaktivnih supstanci i socijalno neprihvatljivog ponašanja mladih.

Program je testiran sa 118 porodica, odnosno 142 mladih (80 djevojčica i 62 dječaka) koji žive sa roditeljima u procentom visoko ekonomski ugroženim porodicama. Vršeno je uspoređivanje prije i poslije realizacije programa. Kroz mnoga teorijska shvatanja i empirijske nalaze već spomenute u uvodnom dijelu rada, nekoliko puta je naglašena presudna važnost porodice u objašnjenju pojave zavisnosti od droga. Stoga smo u našem istraživanju ispitivali stepen povjerenja i otvorenosti komunikacije između mladih i njihovih roditelja. U Tabeli 1 su prikazani rezultati istraživanja pokazuju da postoji statistički značajna razlika između mladih prije i poslije programa (t -vrijednost = -6,38, statistički značajnu na nivou 0,001).

Tabela 1: Razlike između inicijalnog i finalnog mjerenja na testu mladih

Varijabla	Inicijalno		Finalno		t -vrijednost	p
	M	SD	M	SD		
<i>Ciljevi za budućnost</i>	2,70	1,25	2,90	1,16	-2,38	0,018
<i>Cijenjenje roditelja</i>	0,99	1,17	1,55	1,29	-6,74	0,001
<i>Savladavanje stresa</i>	1,58	1,02	1,78	0,98	-2,95	0,003
<i>Poštovanje pravila</i>	1,50	1,13	1,44	1,10	0,81	0,417
<i>Vršnjački pritisak</i>	3,45	1,45	3,85	1,30	-4,25	0,001
<i>Pozitivna interakcija sa starijim tinejdžerskim uzorima</i>	1,00	0,83	1,09	0,83	-1,74	0,082
test ukupno	11,22	3,95	12,61	3,33	-6,73	0,001

Napomena: Negativni predznak u t -vrijednostima znači da statistička značajnost razlika aritmetičkih sredina ide u korist druge varijable.

Rezultati istraživanja nam ukazuju da je najviše promjene došlo kada je u pitanju *Vršnjački pritisak* kod mladih ($t = -4,25$, značajno na nivou 0,001) i *Cijenjenje roditelja* ($t = -6,74$, značajno na nivou 0,001). Na izvjestan način možemo reći da je to normalna pojava jer se pretpostavlja da utjecaj vršnjaka ima veliku ulogu u razvoju zavisnosti. Adolescencija je period u kojem je naglašena želja osobe za uklapanjem među vršnjacima i tako utjecaj vršnjaka u ovom razdoblju postaje puno snažniji na njih, te gotovo dosegne utjecaj koji imaju roditelji na dijete. Posebno ranjiva grupa za iskušavanje droga su rani adolescenti, a pogotovo ako se kreću u devijantnim vršnjačkim skupinama koje su visokorizične za razvoj problematičnog ponašanja. Zašto mladi posežu za drogom? Odgovor na ovo pitanje nije lako pronaći. Ono što pretpostavljamo da mladi u svom socijalnom okruženju, usljed uticaja raznih faktora socijalizacije, iskušavaju dejstva droga. Populacija mladih, prema istraživanjima provedenim kod nas najčešće razloge navodi radoznalost, društvo sa kojima se provodi vrijeme (*vršnjačka grupa*), odbačenost od porodice, razočarenja u životu, potreba za uživanjem, potreba za

pripadanjem, potreba da se bude *cool*. Ovaj podatak ukazuju da motive uzimanja droga u sebi nose kako personalna, tako i socijalna obilježja svakog pojedinca (Milosavljević, 2002).

Dobijeni rezultati pokazuju statističku značajnu razliku aritmetičkih sredina kod mladih i u *Ciljevima za budućnost* ($t = -2,38$, značajno na nivou 0,018). Mladi su razgovarali o svojim ciljevima za budućnost i koracima koje treba preduzeti kako bi se ciljevi ostvarili, spoznali da droga i alkohol često sprečavaju mlade u dostizanju ciljeva. Mladi su takođe napredovali u *Savladavanju stresa* ($t = -2,95$ značajno na nivou 0,003). Postoje psihološke karakteristike koje se često navode u literaturi, a rizične su za razvoj zavisnosti, to su: nizak nivo samopoštovanja, otuđenost, psihički problemi (anksioznost, depresija), buntovništvo, problematično i delikventno ponašanje, pozitivan stav prema upotrebi psihoaktivnih supstanci, manjak ambicija i predanosti školskim obavezama, nepoštovanje pravila, traženje uzbuđenja bez brige za rizik, nedostatak samokontrole i impulsivnost, nemogućnost nošenja sa problemima, te lako odustajanje na pojavu prepreka (Cleveland, Feinberg & Greenberg, 2010; Robson, 2009). Razvoj samopoštovanja je višestrani proces u kojem je uloga porodice jako važna. Gotovo svaka upotreba psihoaktivnih supstanci najčešće počinje u adolescentnoj dobi zbog zabave i znatiželje, oslobađanja od neugodnih emocija poput tjeskobe, anksioznosti, srama, dosade i manjka samopouzdanja, te potrebe za pripadanjem u društvo vršnjaka. Načini borbe sa stresom kod mladih praktično predstavljaju *ulaznicu* različite vrste zavisnosti, uključujući i zavisnost od pušenja, droga i alkohola. U posljednje vreme mladi postaju zavisni od kompjutera, interneta, mobilnih telefona.

Ako pogledamo Tabelu 2, otkrili smo da postoji statistički značajna razlika kod roditelja kada je u pitanju *Ljubav i granice* ($t = 3,05$ značajno na nivou 0,001). Roditelji su nastojali da prepoznaju stresove i probleme mladih, da nauče vrijednosti roditeljske ljubavi i postavljanja granica dok pomažu svojim mladima da razviju željene osobine. Porodicama se nastojalo pomoći u izgradnji međusobno pozitivnih odnosa. Iz toga možemo zaključiti kako bi se roditelji, uprkos ponašanju adolescenata, trebalo truditi da zadrže tople odnose jer je to jedini pravi put uspostavljanja dobrih odnosa kada prođe razdoblje adolescencije. Primjena odgovarajućeg stila roditeljstva (autoritativni), brižno roditeljstvo, topao roditeljski odnos, te dosljednost u disciplini su zaštitni faktori u porodici koji mogu spriječiti upotrebu psihoaktivnih supstanci i neprilagođeno ponašanje mladih (ibidem, 2010).

Tabela 2: Razlike između inicijalnog i finalnog mjerenja na testu roditelja

Varijabla	Inicijalno		Finalno		t-vrijednost	p
	M	SD	M	SD		
<i>Ljubav i granice</i>	2,41	1,49	2,71	1,44	-3,05	0,001
<i>Određivanje kućnih pravila</i>	3,32	1,44	3,97	1,24	-7,13	0,002
<i>Podsticanje dobrog ponašanja</i>	2,69	1,17	2,91	1,21	-2,67	0,008
<i>Primjena posljedica</i>	1,45	1,08	1,50	1,14	-0,70	0,487
<i>Aktivno slušanje</i>	1,20	1,25	1,40	1,28	-2,63	0,018
<i>Zaštita od zloupotrebe psihoaktivnih supstanci</i>	1,58	1,02	1,78	0,98	-2,95	0,003
test ukupno	12,65	3,75	14,27	3,92	-7,62	0,001

Napomena: Negativni predznak u t-vrijednostima znači da statistička značajnost razlika aritmetičkih sredina ide u korist druge varijable.

U mnogim istraživanjima utvrđena je značajna uloga porodičnih faktora na pojavu upotrebe psihoaktivnih supstanci, kao i drugih oblika poremećaja u ponašanju. Ti faktori odnose se na kvalitet roditeljskog vaspitanja, međusobni odnos roditelja, odnos roditelja prema djeci, roditeljsku podršku i nadzor kao i bliskost, prihvatanje i povezanost članova porodice. (Hemphill, Heerde, & Herrenkohl, 2011). Autoritativan stil vaspitanja, koji podrazumijeva primanje bezuslovne ljubavi i prihvatanja od pozitivnih i pouzdanih roditelja, čiji je odnos topao i podržavajući, s jasnim granicama i pravilima, a opet i prostorom za samostalno djelovanje i donošenje odluka, čini najznačajniji faktor za razvoj samopoštovanja i kompetencija koje osobu čine sposobnom za vođenje uspješnog i odgovornog života (Milivojević, Bilban, Kokelj, Kramberg, Steiner i Kožuh, 2007; Robson, 2009).

Kroz programske sadržaje *Cijenjenje članova porodice*, roditelji su naučili *podsticati dobro ponašanje tinejdžera*, kakav je značaj kućnih pravila, naučili su rečenice koje počinju sa *Ja* kako bi

tinejdžerima dali do znanja šta misle, da pri tome nikoga ne okrivljuju. Zajednički su sa mladima dolazili do nagrada (privilegije ili neke zajedničke aktivnosti) koje su *potkrepljivale pozitivno ponašanje*, te ističući pozitivne i jake strane jednih i drugih, kao i snage porodice u cjelini ($t = -2,67$ značajno na nivou 0,008). Puno se manje negativnih odnosa između roditelja i adolescenata događa u porodicama koje su uspjele sačuvati pozitivne kontrole nadzora, uz nagrađivanje dobrog ponašanja (Darling i Steinberg, 1993; Reuter i Conger, 1998).

Izgradnjom porodične komunikacije, roditelji i mladi su naučili vještine slušanja i zajedničkog rješavanja problema. Roditelji su naučili da *aktivnim slušanjem* mogu prepoznati osjećanja svoje djece, te da u osnovi svakog ponašanja stoji zadovoljenje osnovnih potreba (pripadanja, zadovoljstva, moći, nezavisnosti ($t = -2,63$ značajno na nivou 0,018). Porodice su učile o tome da zajednički razgovaraju kako *izbjeci zloupotrebu alkohola i droga*, da razgovaraju i o drugim problemima u ponašanju, socijalno neprihvatljivom ponašanju (npr. krađa). Roditelji umjesto da su kritikovali svoju djecu za neprilagođena ponašanja, oni su ih slušali, a nakon toga sarađivali, kao tim. Roditelji su učili da će zaštititi svoju djecu od zloupotrebe droga i alkohola ako imaju uvid šta njihova djeca rade. Postavljanjem granica – imajući konkretna pravila, primjenjujući sistem nagrada i kazni, koristeći rečenice koje počinju sa *Ja* kako bi mladima dali do znanja kakvo je njihovo mišljenje, da ih aktivno slušaju i podstiču dobro ponašanje i provedu vrijeme u zabavi i igri sa njima. Sve to drži dijete podalje od problema. Što su roditelji uspješniji u postavljanju granica i pokazivanju ljubavi, veća je vjerovatnoća da će dijete proći kroz tinedžerske godine bez upadanja u probleme.

Roditelji su razvijali roditeljske vještine: slušali pažljivo kako bi čuli osjećanja djece, definisali kućna pravila, imali na umu uzrast tinejdžera, pohvalili dobro ponašanje, koristili bod listu, organizovali porodične sastanke, imali uvid skim se druže i kako i gdje provode slobodno vrijeme njihova djeca, odvojili vrijeme za zabavu u porodici, saslušali mišljenje djeteta, ukidali neku privilegiju djeteta, razgovarali sa djecom o svojim vrijednostima, stavovima i nadanjima, primjenjivali posljedice i kazne.

Zaključna razmatranja

Može se zaključiti da je porodica opterećena brojnim pojavama savremenog društva kao što su nasilje, siromaštvo, otuđenost. Nekada je porodica bila oslonac društva, danas je to sve manje jer se teško prilagođava nastalim promjenama. Što će zamijeniti klasičnu porodicu i pomoći djeci da odrastu u zdrave ličnosti i zaštite od zloupotrebe psihoaktivnih supstanci još uvijek ne znamo, ali jedno sigurno znamo roditeljsku ljubav ništa ne može zamijeniti.

Na osnovu prethodno interpretiranih rezultata možemo izdvojiti nekoliko bitnih implikacija koje nam ukazuju na trenutne, ali i „moguće” promjene koje su značajne u prevenciji upotrebe psihoaktivnih supstanci i socijalno neprihvatljivog ponašanja mladih, a to su:

- ☐ obezbjeđivanje zdravog odnosa roditelj- dijete;
- ☐ roditeljska supervizija, nadgledanje i efektivna disciplina;
- ☐ komunikacija, koristeći socijalno porodične vrijednosti;
- ☐ aktivnije uključjenje roditelja/staratelja u život djece;
- ☐ roditeljska podrška (emocionalna, kognitivna i socijalna).

Samim programom osnaživanja porodica nastojali smo da unapredimo zdrav način života i razvoj životnih vještina. Ovim istraživanjem želim istaknuti da prevencija promoviše duh optimizma i pouzdanja u život, uprkos porastu problematike zavisnosti. Iskusili smo da je prevencija zavisnosti zabavno i zanimljivo životno učenje. Povezivanjem mladih, roditelja, nastavnika i stručnjaka škole pokazalo se da su vršnjaci najuspješniji *preventivci*, koji uz podršku roditelja, škole i medija mogu optimalno iskoristiti svoj potencijal da pokažu drugovima kako zdrav način življenja može biti zabavan i koristan. Znamo da čovjek najefikasnije uči od uzora, od osobe koju voli i smatra uzorom. Mladi posmatraju odrasle i preuzimaju njihove stavove i način ponašanja češće kroz osjećaj nego kroz pedagoško objašnjenje. Naravno, odrasli ne trebaju biti sveznalice, nego ljudi koji su zainteresirani za razmjenu mišljenja i iskustva.

S obzirom da porodica predstavlja sigurno utočište, ali i vaspitno uporište za svakog pojedinca, izuzetno je važna i edukacija roditelja o posljedicama zlouporabi psihoaktivnih sredstava. Ovaj rad daje naglasak na roditelje koji trebali biti uključeni u edukaciju o zdravim porodičnim odnosima i

adekvatnom vaspitanju koji vodi u smjeru jačanja roditeljskih kompetencija i dobrobiti djece što upućuje na ranu prevenciju. Bolja interpersonalna komunikacije, učenje socijalnih vještina, pomaganje porodicama da razviju svoje porodične vještine, posebna briga i nadzor nad ranjivim populacijama u zajednici samo su neki od faktora prevencije i suzbijanju neprihvatljivog ponašanja mladih. Osim porodice, potrebno je edukovati i pojedinca i zajednicu, kao i druge državne institucije koje imaju značajnu ulogu u prevenciji zavisnosti.

Literatura

1. Cleveland, M.J., Feinberg, M.E., & Greenberg, M.T. (2010). Protective Families in High- and Low-risk Environments: Implications for Adolescent Substance Use. *Journal of Youth and Adolescence*, 39, 2, 114-26.
2. Cogner, R., Lorenz, F., Elder, G., Melby, J., Simmons, R., & Cogner, K. (1991). A process model of
3. family economic pressure and early adolescents involvement with atisocial peers. *Development Psychology*, 27 (1),172-180.
4. Darling, N., & Steinberg, L. (1993). Parenting style as context: An integrative model. *Psychological Billetin*, 3, 487-496. doi: 10.1037/0033-2909.113.3.487
5. Dishion, T.J., & Loeber R. (1985). Adolescent marijuana and alcohol use: The role of parents and peers revisited. *American Journal of Drug and Alcohol Abuse*, 11, 11-25.
6. Elliott, D., Huizinga, D., & Ageton, S. S. (1985). *Explaining delinquency and drug use*. Beverly Hills, Ca: Sage
7. Hemphill, S. A., Heerde, J. S., Herrenkohl, T. D. (2011). Risk and protective factors for adolescent
8. substance use in Washington State, United States and Victoria, 55 Australia: A longitudinal study, *Journal of Adolescent Health*, 49 (3), 312-320.
9. Lovrić, S. (2006). *Mladi, socijalna kontrola i stranputice*. Laktaši: Grafomark
10. Марић, Т. (2017). Родитељски стилови васпитања, стидљивост и укљученост ученика у наставу. Лакташи: Графомарк
11. Martens, P. L. (1997). Parental monitoring and deviant behavior among juveniles. *Studies on Crime and Crime Prevention*, 6, 224-244.
12. Milivojević, Z., Bilban, K., Kokelj, V., Kramberg, M., Steiner, T. i Kožuh, B. (2007). *Mala knjiga za velike roditelje: priručnik za vaspitanje djece*. Novi Sad: Psihopolis institute.
13. Milosavljević, B. (2002). *Porodica i mladi – socijalno-psihološko istraživanje*. Banja Luka: Filozofski fakultet.
14. Paternoster, R., Triplett, R. (1988). Disaggregating self-reported delinquency and its implications for theory. *Criminology*, 26, 591-625.
15. Penning, M., & Barnes, G. E. (1982). Adolescent marijuana use: A reviw. *International Journal of Addictions*, 17, 749-791.
16. Reuter, M. A., & Cogner, R. D. (1998). Reciproccal influences between parenting and adolescents problem solving behavior. *Development psychology* 34, 1470-1482.
17. Robson, P. (2009). *Forbidden drugs-third edition*. Oxford University Press
18. Svensson, R. (2003). Gender Differences in Adolescent Drug Use: The Imact of parental Monitoring and Peer Deviance. *Youth & Sociaty*, 34, 300-331.
19. Warren, J. C., Smalley, K. B., & Barefoot, K. N. (2015). Perceived Ease of Access to Alcohol, Tobacco, and Other Substances in Rural and Urban US Students, *HHS Public Access, Rural Remote Health*, 15 (4), 33-97.

PREVENTION OF PSYCHOACTIVE SUBSTANCES USE AND SOCIALLY UNACCEPTABLE BEHAVIOR OF YOUNG PEOPLE THROUGH FAMILY SKILLSDEVELOPMENT

*Dr Tatjana Marić, assistant professor
University of Banja Luka
Faculty of Natural Sciences and Mathematics*

Abstract: *Today's generation of young people grow up in a time when they are exposed to different substances and phenomena, which cause addiction or are risky for their development. The answer to the question why young people use psychoactive substances is very complex and includes a number of factors, such as the social environment, individual personality traits, family problems, in school, with peers, the availability of psychoactive substances, the lack of legislation and social insecurity. However, based on lack of clear, up-to-date and systematic data there is no any conclusions how much is the problem of addiction in our country present, and therefore to what extent it is necessary to act on the prevention of addiction and the promotion of healthy lifestyles. In this paper, a part of the results of the research on the successful implementation of the program for families strengthen for young people aged 10 to 14 (POP 10-14) carried out in Bosnia and Herzegovina, will be presented. Research sample was consisted of socially excluded groups (families): single-parent families, families with children from earlier marriages, single-member families, multi-members family, families who were victims of violence, the unemployed, religious minorities and families with children with physical impairment and / or mental difficulties. The aim of the program was preventive intervention on strengthening and improving the capacity of families within a focused parenting related to HIV-AIDS, crime and drug addiction. The program referred to the reduction of risk factors for problematic behavior of adolescents. During the implementation of the program, young people whose families participated in the program had the opportunity to socialize with their peers and develop the ability to resist deviant behavior. Analysis of the data to compare the situation before and after the testin evaluation phase, indicates that both young and parents have progressed in terms of strengthening family values and family communication.*

Key words: *prevention of drug and alcohol use, parenting skills, family values, reduction of risk factors*

STARIJI RADNICI- PERFORMANSE, APSENTIZAM I PRAĆENJE UZ PODRŠKU INFORMACIONIH SISTEMA

Doc. dr sci Helena Lajšić

Univerzitetska jedinica NUB RS Banja Luka³¹⁹

Apstrakt: Postoje različiti načini otpisivanja starijih, ali najčešći i najdrastičniji je njihovo isključivanje iz svijeta rada gubljenjem posla sa slabim izgledima za ponovno zapošljavanje. Reafirmisanje i korišćenje kompetencija, znanja i iskustva starijih radnika (i građana koji su u penziji) doprinosi razvoju i dobrobiti zajednice, nudi važan humani i stručni resurs poslodavcima i omogućava mlađim članovima zajednice da usvajaju znanja i vještine koje nisu dobili u redovnom školovanju. Sistem za upravljanje performansama radnika je proces u kojem se sprovodi evaluacija i procjena performansi zaposlenih kao i karakteristika koji svaki zaposlenik posjeduje, da bi ih se u budućnosti moglo poboljšati i uskladiti s ciljevima koje treba ostvariti zbog dostizanja planiranog/postavljenog poslovnog rezultata. Praćenje i ocjenjivanje radne uspješnosti pretpostavka je obavljanja čitavog niza zadataka managementa ljudskih resursa, što je veoma teško realizovati bez adekvatne podrške informacionih sistema. U ovom naučnom radu je predstavljen etalon-model strukture informacionog sistema upravljanja ljudskim resursima. U ovom prilazu je riječ o HRIS-u, zasebnom integralnom rješenju, etalon modelu, koji ima sopstvenu strukturu, mnoštvo programskih rješenja, funkcionalnosti i svojstava iz perspektive HRM i IT. U modelu su skraćeno prikazani svi značajni moduli ovog razvojnog rješenja, kojima se podržavaju procesi, subprocessi i profesionalne aktivnosti sistema upravljanja ljudskim resursima, a detaljno je prikazan modul koji se odnosi na upravljanje performansom i njegove ključne funkcionalnosti.

Ključne riječi: Upravljanje ljudskim resursima, informacione tehnologije, informacioni sistemi, HRIS

UVOD

Činjenica je da se životni vijek produžava, a među brojnim predrasudama našeg društva i svakodnevnog života su i one o nekorisnosti i istrošenosti starijih članova društvene zajednice. Starije radnike poslodavci vide kao manje primjerene modernim zahtjevima rada: nisu motivisani za učenje, postižu slabije rezultate; nefleksibilni su; pružaju otpor promjenama, ne mogu da se priviknu na promjene; tvrdoglavi su, zaboravni; manje su produktivni; bolesniji su pa su kao takvi češće na bolovanju, depresivni su, slabije pamte; zahtjevniji su u pogledu uslova rada... Iako su činjenice u praksi najčešće suprotne, navedene predrasude i stereotipi daju poslodavcima „lakše objašnjenje“ za otpuštanje ili za ne-primanje na posao. Postoje različiti načini otpisivanja starijih, ali najčešći i najdrastičniji je njihovo isključivanje iz svijeta rada gubljenjem posla sa slabim izgledima za ponovno zapošljavanje. Mišljenje poslodavaca i ostalih bi se zasigurno moglo brže promijeniti ukoliko bi se u organizaciji performanse zaposlenih preciznije pratile, mjerile i upoređivale. Mnoge su organizacije došle do zaključka da znanja i iskustva koja su zaposleni starije životne dobi stekli tokom svoje karijere predstavljaju iznimno vrijednu imovinu i da stariji radnici postaju vrijedan i neophodan kapital radne populacije.

Sistem za upravljanje performansama radnika je skup aktivnosti koje sistematski mijenjaju čitavu organizaciju, a koriste ga menadžeri kako bi uskladili organizacione ciljeve sa ciljevima zaposlenih te na taj način povećali produktivnost. To je proces u kojem se sprovodi evaluacija i procjena

³¹⁹ helena.lajsic@nub.rs

performansi zaposlenih kao i karakteristika koji svaki zaposlenik posjeduje, da bi ih se u budućnosti moglo poboljšati i uskladiti s ciljevima koje treba ostvariti zbog dostizanja planiranog/postavljenog poslovnog rezultata. Praćenje i ocjenjivanje radne uspješnosti pretpostavka je obavljanja čitavog niza zadataka managementa ljudskih resursa. To je veoma otežano ili čak nemoguće bez adekvatne podrške informacionih sistema.

U ovom naučnom radu je predstavljen etalon-model strukture informacionog sistema upravljanja ljudskim resursima. U ovom prilazu je riječ o HRIS-u, zasebnom integralnom rješenju, etalon modelu, koji ima sopstvenu strukturu, mnoštvo programskih rješenja, funkcionalnosti i svojstava iz perspektive HRM i IT. U modelu su u osnovnim crtama prikazani svi značajni moduli ovog razvojnog rješenja, kojima se podržavaju procesi, subprocessi i profesionalne aktivnosti sistema upravljanja ljudskim resursima, a detaljnije su prikazani moduli koji se odnose na upravljanje performansom, koji sadrže funkcionalnosti za praćenje, unapređenje i ocjenjivanje performanse, praćenje prisustva i apsentizma na radu, iskorištenost fonda radnog vremena... itd. Na temelju brojnih činjenica i nalaza, predlaže se etalon-model strukture informacionog sistema za djelotvorno upravljanje ljudskim resursima, a time podrazumijeva se i zaposlenima starije životne dobi u organizacijama.

UPRAVLJANJE PERFORMANSAMA STARIJIH RADNIKA

Starenje stanovništva jedan je od demografskih procesa, karakteristika savremenog društva, zbog čega je od krucijalne važnosti prepoznati značaj upravljanja radnicima starije životne dobi, dakle važnost brige o njima i osnaživanju njihovog doprinosa stvaranju dodatne vrijednosti. Zbog sve veće opterećenosti radno-aktivnog stanovništva, poslodavci su suočeni s važnom potrebom zadržavanja starijih zaposlenih odnosno njihovih znanja, vještina i posebno izraženog iskustva. U cilju obezbjeđenja održivog socijalnog i ekonomskog razvoja, vlade, predstavnici zaposlenih i poslodavci moraju zajedno raditi na tome da stariji radnici ostaju duže u produktivnom radnom odnosu zbog sve izražajnijih pokazatelja da će stanovništvo između 50 i 75 godina postati važan resurs razvoja. Mnogi projekti i aktivnosti su pokrenuti sa ciljem olakšavanja prilikom zapošljavanja, sigurnosti odnosno trajnosti zaposlenja starijih radnika, minimalizovanje posljedica gubljenja zaposlenja u toj dobi, kao i praćenja i istraživanja njihovog radnog učinka koji je značajno potcjenjen. Praćenje učinka i performansi radnika starije dobi je više bazirano na predrasudama i pretpostavkama nego na stvarnim i realnim pokazateljima. Ovaj rad se fokusira upravo na taj segment upravljanja ljudskim resursima u smislu savremenog upravljanja podržanog informacionim sistemima. Reafirmisanje i korišćenje kompetencija, znanja i iskustva starijih radnika (i građana koji su u penziji) doprinosi razvoju i dobrobiti zajednice, nudi važan humani i stručni resurs poslodavcima i omogućava mlađim članovima zajednice da usvajaju znanja i vještine koje nisu dobili u redovnom školovanju.

Produženje životnog vijeka, jedno od najvećih dostignuća 20. vijeka, zajedno s padom stope nataliteta, dovelo je do toga da u industrijaliziranim zemljama udio osoba starije dobi u ukupnoj populaciji raste brže nego udio bilo koje druge starosne grupe, odnosno da su zaposleni sa 55 i više godina najbrže rastuća grupa radne snage (Dychtwald, Erickson i Morison, 2006.; Leibold i Voelpel, 2006.; UN, 2009.). Činjenice upućuju na to da će stariji radnici postati vrijedan i neophodan kapital radne populacije.

Promjena u učešću starijih radnika u zaposlenosti za period 2007.-2060. pokazuje da bi za raspoloživu radnu snagu stariji radnici mogli predstavljati značajan rezervoar rada (Vehovec, 2009.:24). Percepcija starijih radnika kao neproduktivnih, bolesnih i nefleksibilnih bitno će se promijeniti u uvjetima nedostatka radne snage koja će, uslijed dramatičnog starenja radnosposobnog stanovništva, vrlo brzo uslijediti. Mnoge su organizacije došle do zaključka da znanja i iskustva koja su zaposleni starije životne dobi stekli tokom svoje karijere predstavljaju iznimno vrijednu imovinu, a nedostatak tih iskustva kod zaposlenih mlađe životne dobi ne može nadoknaditi bez značajnih ulaganja u obrazovanje i razvoj. Sve te činjenice i saznanja će dovesti do toga da pozitivni atributi starijih radnika, u smislu pouzdanih, iskusnih i efikasnih radnika, dođu do izražaja. Zaposleni starije životne dobi imaju više uspjeha pri prodaji proizvoda/usluga organizacije zbog toga što ulijevaju povjerenje (posebno se pokazalo značajno u medicinskim institucijama (ljekari) i u finansijskom sektoru gdje je

došao do izražaja psihološki efekat da klijenti nemaju povjerenja svoj novac povjeriti mladima koje smatraju neiskusnima) Dio poslodavaca je već počeo mijenjati svoj raniji pristup. Prednosti starijih radnika suprotno predrasudama ogledaju se u tome što oni imaju bolji odnos prema radu (predaniji su radu, posvećeni su, zainteresovaniji su za posao, tačniji su i precizniji, manje odsustvuju sa posla); zadovoljniji su poslom, rijetko izostaju sa posla (apsentizam); stariji radnici su efikasniji u doprinosu produktivnosti, imaju manje poslovnih ispada, prave manje grešaka; imaju bolje međuljudske odnose sa saradnicima na poslu i sa nadređenima, kao i sa klijentima i kupcima (tamo gdje imaju tu vrstu kontakta) – oni su tolerantniji, komunikativniji, osjetljiviji na probleme, spremniji da pomognu i posavjetuju... Starije radnike poslodavci i dio javnosti vide kroz predrasude, kao manje primjerene modernim zahtjevima rada: nisu motivisani za učenje, a i kada jesu postižu slabije rezultate; nefleksibilni su; protive se promjenama, ne mogu da se priviknu na promjene; tvrdoglavi su, kapriciozni, zaboravni; manje su produktivni; bolesniji su pa su kao takvi češće na bolovanju, depresivni su, slabije pamte; zahtevniji su u pogledu uslova rada... Navedene predrasude i stereotipi daju poslodavcima „lakše objašnjenje“ za otpuštanje ili za neprimanje na posao.

Apsentizam kod starijih radnika je rjeđi, iako su njihovi izostanci zbog bolesti nekad duži. Tačno je da su stariji radnici manje spremni prihvatiti stručno osposobljavanje nego njihove mlađe kolege. Međutim, američka su iskustva pokazala da su oni itekako zainteresovani za dalje osposobljavanje, ako bi im to sačuvalo posao. S obzirom da se proizvodni procesi neprestano mijenjaju, redovno osposobljavanje i obrazovanje biće nužno i bez obzira na dob. I na kraju, postoji vrlo malo zanimanja u kojima su stariji radnici manje produktivni od svojih mlađih kolega (Pearson, 1996.:17) Organizacije širom svijeta, pogotovo one najveće, pokazuju ne samo sve veće razumijevanje za problematiku zaposlenih starije životne dobi ponukane demografskim promjenama i promijenjenim zakonskim okvirima, već postaju svjesne koristi koje proizlaze iz zadržavanja zaposlenika starije životne dobi zbog njihovog akumuliranog znanja, vještina i iskustva. Stoga uvode nove pristupe, politike i instrumente kako bi se prilagodile starenju radne snage s ciljem osiguravanja okruženja u kojem svaki pojedinac može realizirati svoje potencijale bez da ga u tome sprječava njegova dob (Žnidaršič, 2010.:274). Organizacije koje strogo vode računa o proklamovanju svojih vrijednosti i stavova, kao i svom korporacijskom imidžu, imaju, pored kodeksa poslovnog ponašanja, posebne politike koje se odnose na zaštitu okoline, nediskriminisanja po pitanju rase, religije, nacionalnosti, godina, invaliditeta, političkog uvjerenja, pola i bračnog statusa, politiku kvaliteta, poštovanja ljudskih prava, zaštite na radu i zaštite zdravlja zaposlenih, politiku prema oboljelim od HIV i tome slično (Lepak, 1998: 215–234).

S teorijskog aspekta proces praćenja i upravljanja performansama označava proces planiranja i kontinuirane evaluacije radnika u ostvarivanju planiranih ciljeva i povećanja uspješnosti organizacije. Sistem za upravljanje performansama je skup aktivnosti koje iz temelja mijenjaju čitavu organizaciju, a koriste ga menadžeri kako bi uskladili organizacione ciljeve s ciljevima zaposlenih i na taj način povećali produktivnost. To je proces u kojem se sprovodi evaluacija i procjena performansi zaposlenih kao i karakteristika koji svaki zaposleni posjeduje, da bi ih se u budućnosti moglo poboljšati i uskladiti s ciljevima koje treba ostvariti zbog dostizanja planiranog/postavljenog poslovnog rezultata.

Praćenje i ocjenjivanje radne uspješnosti pretpostavka je obavljanja čitavog niza zadataka upravljanja ljudskim resursima. To je kontinuirani proces vrednovanja i usmjeravanja ponašanja i rezultata rada u radnoj situaciji. Pretpostavlja razvoj sistema, pokazatelja i metoda praćenja radne uspješnosti i kontinuirano i sistematično ocjenjivanje i vrednovanje uspješnosti svakog pojedinca. (Bahtijarević-Šiber, F. 1999: 505) Organizacija ne može biti uspješna niti uspješno ostvariti svoje ciljeve ukoliko su njeni zaposlenici nemotivisani i demoralisirani radnom okolinom i poslovnom klimom koja prevladava u njihovom radnom okruženju. Radnici isto tako neće biti motivisani ukoliko nemaju mogućnost ostvarivanja ličnih ciljeva kroz posao koji obavljaju. Organizacija mora znati i moći prepoznati dobre radnike koji svojim trudom i natprosječnim zalaganjem omogućuju organizaciji postizanje maksimalnih ciljeva. Za uspješnost obavljanja čitavog niza zadataka managementa ljudskih resursa potrebno je vršiti praćenje i ocjenjivanje uspješnosti na radu. To je sastavni dio upravljanja uspješnošću (performance management) kao novog i sve potrebnijeg zadatka managementa. Čuveni

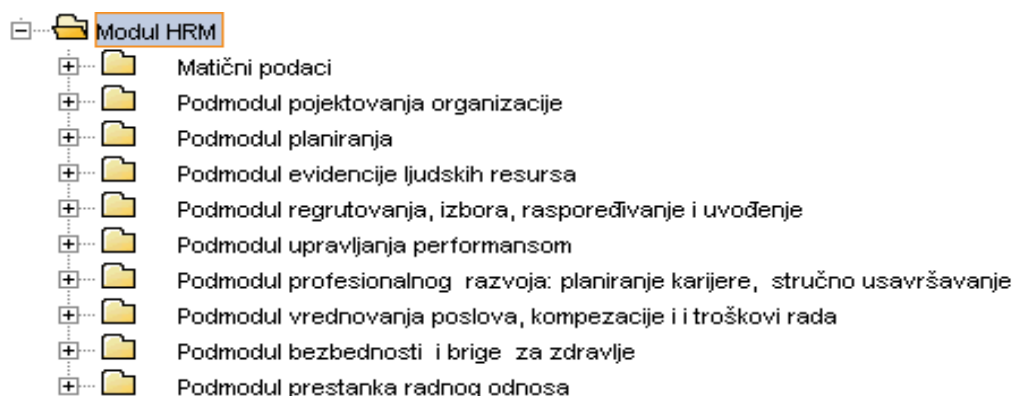
Peter Drucker je rekao: „Oni nisu radnici, oni su ljudi“ i prema zaposlenima se mora postupati sa poštovanjem i dostojanstveno, očekujući zauzvrat i poštovanje kompanijskih pravila i vrijednosti.

PERFORMANSE, APSENTIZAM I PRAĆENJE UZ PODRŠKU INFORMACIONIH SISTEMA

Sastavni moduli ovog modela prezentovani su skraćeno, osim modula u centru razmatranja ovog rada, a to je modul za upravljanje performansom koji je u ovom naučnom radu elaboriran detaljno (uključujući funkcionalnost za evidentiranje prisustva i odsustva na radu- apsentizam).

Na Slici 1, prikazan je etalon model i struktura informacionog sistema upravljanja ljudskim resursima. Nužno je, radi metodološke čistoće, ukazati na to da ako se koncept uključuje u kontekst ERP struktura, što je čest slučaj, onda je riječ o informacionom modulu integralnog sistema. U ovom prilazu je riječ o HRIS-u, zasebnom integralnom rješenju, etalon modelu, koji ima sopstvenu strukturu, mnoštvo programskih rješenja, funkcionalnosti i svojstava iz perspektive HRM i IT.

U modelu su prikazani značajni moduli koji u sebi sadrže primarne funkcionalnosti, kojima se podržavaju procesi, subprocessi i profesionalne aktivnosti sistema upravljanja ljudskim resursima. Sistem je projektovan od deset modula prikazanih na Slici 1, koje čine brojne aplikacije u njihovim sadržajima.

Slika 1: Struktura HRIS-a upravljanja ljudskim resursima

Statička struktura, koja je prikazana na Slici 1, mora biti objašnjena i protumačena iz nekoliko aspekata koji su karakteristični za moderan menadžment uopšte, pa i ljudskih resursa. Riječ je o kontekstu složenih dinamičkih sistema, holističkom pristupu i kompleksnosti. Upravljanje ljudskim resursima u eri dominacije značaja i uticaja informacionih tehnologija je veoma složeno i veoma dinamično. Sistem kojim nastojimo upravljati podrškom tvorevina ljudi, koje su izgradili sa informacionim tehnologijama, su stohastički, slabo predvidivi, slabo strukturirani i obavijeni omotom neizvjesnosti. Holistički pristup (Balaban, N. i drugi, 2012, str. 321) ističe organsku ili funkcionalnu povezanost između cjeline i dijelova.

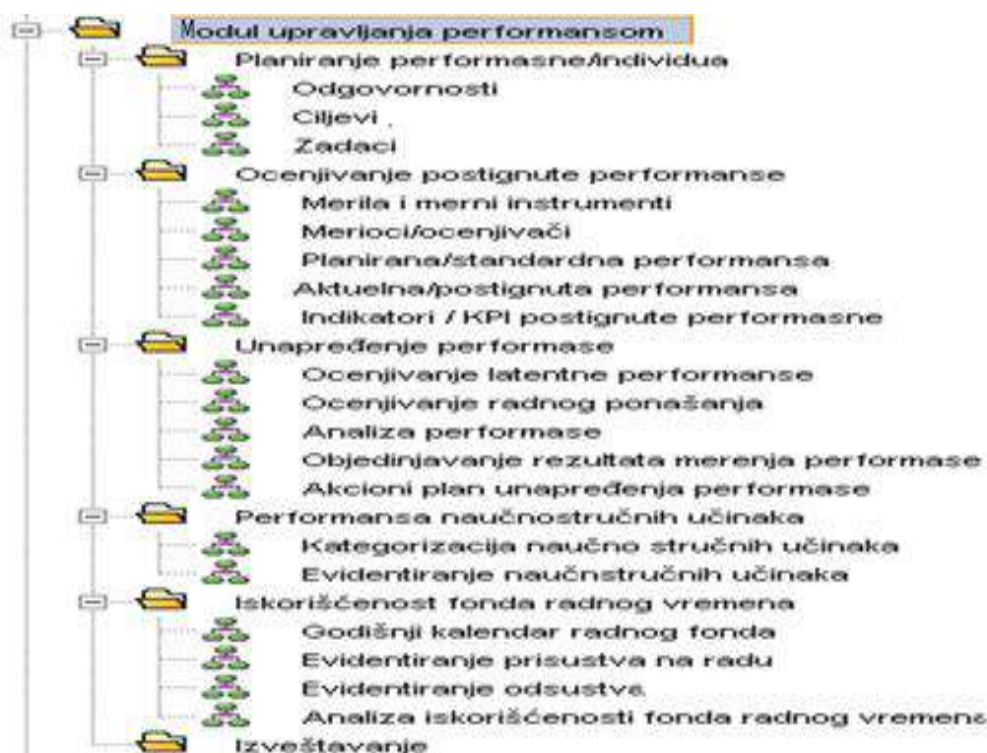
U kontekstu problema o kojima je ovdje riječ to bi značilo da svi sačinitelji (moduli, aplikacije) prikazanog i strukturiranog modela su dijelovi cjeline, nadređenog sistema, koji su međusobno povezani i potpuno funkcionalno zavisni. Nema planiranja bez projektovanja organizacionih struktura, bez valjane evidencije o zaposlenima, bez razvoja karijere i tako dalje u kauzalni kovitlac. Kada se ukazuje na kompleksnost, uputno se referencirati na najaktuelnija i smjela gledišta savremenih autora (Appelo, J., 2011). Jurgen Appelo ističe da je kompleksnost entitet modernog svijeta i da organizacije treba posmatrati sistemski, kao žive, dinamične sisteme, a ne kao mašine. Organizacije modelovane,

nacrtane, uvijek imaju privid da su hijerarhijske, ali u realnosti one su mreže i upravljanje je, prije svega, upravljanje procesima, zaposlenima i njihovim aktivitetima, a ne odjelenjima, profitnim centrima i slično.

Holizam ističe cjelinu, ali holizam utvrđuje da nema razumijevanja kompleksnih, dinamičkih cjelina bez njihovog raščlanjivanja i razumijevanja dijelova te cjeline. Zato će u tekstu koji slijedi biti riječi o prirodi, svrsi i funkcionalnostima određenog modula konstruisanog etalon modela informacionog sistema menadžmenta ljudskih resursa, koji je u fokusu ovog naučnog rada.

MODUL UPRAVLJANJA PERFORMANSOM

Modul upravljanja performansom je jedan od izuzetno važnih modula UIS-a menadžmenta ljudskih resursa. Organizacije i menadžeri imaju veliku „potražnju“ za ovim modelom, ali ga, nažalost, u praksi vema malo implementiraju. Osnovne funkcionalnosti modula su: (a) planiranje performanse timova i individua, (b) ocjenjivanje postignute performanse, (c) unapređenje performanse, (d) performansa naučnostručnih učinaka, (e) iskorištenost fonda radnog vremena. (Slika 2)

Slika 2: Funkcionalnosti podmodula upravljanja performansom

Planiranje performanse tiče se utvrđivanja odgovornosti, postavljanja ciljeva i radnih zadataka koji tim i pojedinci treba da realizuju u nekom zadatom vremenu. Svako treba da zna šta su mu odgovornosti, koje ciljeve treba da postigne i koje zadatke efikasno i efektno da obavi da bi te ciljeve postigli. U ovom dijelu softverskog podmodula treba imati funkcionalnosti i opcije kojima se planiranje performanse može uspješno izvesti. Dakle, *planiranje performanse* jeste determinisanje odgovornosti, postavljanje ciljeva i planiranje radnih zadataka. Ona je osnova za mjerenje i ocjenjivanje performanse.

Ocjenjivanje postignute performanse je skup procedura i tehnika kojima se nadzire, kontroliše i mjeri ostvarena performansa. Bez mjerila i mjernih instrumenata, mjerioca, planirane ili standarizovane performanse, mjerenja i bilježenja u softveru postignuća performanse, nema mjerenja i ocjenjivanja

postignuća aktuelne performanse. Posebno važnu ulogu u mjerenju performanse imaju ključni indikatori performanse (KPI). Indikatori performanse su veličine čije mjere opisuju koliko tim i/ili pojedinac postiže postavljanje ciljeve, realizuje definisane radne zadatke. Dakle, indikator obezbjeđuje potvrdu da neki planirani rezultat jeste ili nije postignut. U postupku ocjenjivanja performanse treba da su mjerljive sljedeće kategorije: *cilj, zadaci, vrsta zadatka, rokovi, planirana performansa, aktuelna performansa i pokazatelj performanse*.

Unapređenje performanse je, takođe, kompleksan zadatak, a softverski automatizovan još složeniji. Obuhvata nekoliko metodološki zapletenih, osjetljivih i važnih aktivnosti: (a) ocjenjivanje latentne performanse, (b) ocjenjivanje radnog ponašanja, (c) analiza performanse, (d) objedinjavanja rezultata mjerenja performanse i (e) akcioni plan unapređenja performanse. Ocjenjivanje latentne performanse oslanja se na već procijenjenu zahtijevanu performansu posla koji tim ili pojedinac obavlja prema više dimenzija i kriterijuma kao što su: zahtijevana stručna kompetencija (mnogi aspekti), opšta performansa, menadžerska performansa. Nije dovoljno ocijeniti latentnu performansu (ono što zaposleni ima postojano, skriveno, koje se spolja ne očituje), već je neophodno omogućiti i obavljati permanentno ocjenjivanje radnog ponašanja zaposlenih: kvalitet rada, ispunjenje rokova, odnosa sa drugima, odnosa i odgovornosti prema klijentima itd.

Ocjenjivanje postignute performanse i unaprijeđenje performanse mora biti transparentan proces, tim i individue, kojih se ona tiče, moraju biti upoznati i argumentovano uvjereni da su ishodi ocjenjivanja realni i da su akcije za unapređenje nužne. U te svrhe je neophodna *analiza performanse*, a to nije ništa drugo nego obavljanje istog procesa od tima i/ili pojedinaca – samoocjenjivanje. Samo tako sučeljene činjenice daju adekvatne rezultate. Slijede one funkcionalnosti softverskih rješenja koje omogućavaju objedinjavanje pokazatelja svih ovih aspekata performanse u jednu mjeru. Na kraju tumačenja funkcionalnosti ovog dijela softverskih rješenja potrebno je ukazati još na jednu veoma važnu funkcionalnost. Riječ je o funkcionalnosti koja treba da omogući izradu *akcionog plana unapređenja performanse*. Treba, naime, sačiniti pregled značajnih odstupanja stvarne radne uspješnosti od željene radne uspješnosti (performanse) i na osnovu dobijenih rezultata specifikovati znanja/vještine/ponašanja/postignuća u kojima je neophodno postići poboljšanje.

Dimenzija performanse tima/individua su i *naučnostručni učinci*. Treba u softveru imati takve zapise kao što su članci, knjige, priručnici, patent, projekti i slično, jer na osnovu tih indikatora možemo pouzdanije praviti timove, delegirati odgovornosti, ciljeve i zadatke.

Iskorištenost fonda radnog vremena je posebno poglavlje mjerenja performanse. Mnoga istraživanja su pokazala da i u najproduktivnijim preduzećima u svijetu postoji visok procenat (oko 20%) „rasipanja“ raspoloživog radnog vremena, odnosno apsentizma. Odsutnost, neprisutnost, izbjegavanje obaveza česta je pojava u savremenim radnim odnosima. Zato u ovom softverskom modulu treba omogućiti izradu za svakog zaposlenog:

- godišnjeg kalendara radnog vremena,
- evidentiranje prisustva na radu,
- evidentiranje odsustava i razloga,
- obavljanje analiza iskorištenosti fonda radnog vremena.

ZAKLJUČAK:

Aksioma je da su ljudski resursi i ljudski kapital najznačajnija imovina organizacije. U ovom naučnom radu, na temelju brojnih činjenica i nalaza, predlaže se etalon-model strukture informacionog sistema za djelotvorno upravljanje ljudskim resursima odnosno zaposlenima starije životne dobi u organizacijama.

Sposobnost za postizanje postavljenih ciljeva bilo koje organizacije, u kontekstu strategijskog i performans menadžmenta, zavisi od sposobnosti te organizacije da uči, da razvija i upravlja razvojem svog intelektualnog kapitala, odnosno ljudskim resursima. Inovacija i razvoj proizvoda, usluga i poslovnih procesa mogu se postići unapređenim znanjima i umjećima osoblja, nadmoćnom informacionom tehnologijom i uređenim procesima organizacije. Upravljanje ljudskim resursima u svakom poslovnom sistemu postaje potpuno različito od dosadašnjeg. U savremenom dobu poslovanja, mnoge aktivnosti su pokrenute sa ciljem olakšavanja prilikom zapošljavanja, sigurnosti odnosno trajnosti zaposlenja starijih radnika, minimalizovanje posljedica gubljenja zaposlenja u toj dobi, kao i praćenja i istraživanja njihovog radnog učinka koji je nažalost mnogo potcjenjen. Praćenje učinka i performansi radnika starije dobi je više bazirano na predrasudama i pretpostavkama nego na stvarnim i realnim pokazateljima. Šta više, istraživanja dokazuju da su stariji radnici pouzdaniji, pedantniji, odgovorniji, definitivno iskusniji, a i efikasniji. Ovaj rad se fokusira na segment upravljanja ljudskim resursima, praćenja i mjerenja njihovih performansi i aktivnosti na poslu kao vid savremenog upravljanja zaposlenima podržanog informacionim sistemima. Reafirmisanje i korišćenje kompetencija, znanja i iskustva starijih radnika (i građana koji su u penziji) doprinosi razvoju i dobrobiti zajednice, nudi važan humani i stručni resurs poslodavcima i omogućava mlađim članovima zajednice da usvajaju znanja i vještine koje nisu dobili u redovnom školovanju. Sistem za upravljanje performansama radnika je proces u kojem se sprovodi evaluacija i procjena performansi zaposlenih kao i karakteristika koji svaki zaposlenik posjeduje, da bi ih se u budućnosti moglo poboljšati i uskladiti s ciljevima koje treba ostvariti zbog dostizanja planiranog/postavljenog poslovnog rezultata. Od ključne je važnosti prepoznati značaj upravljanja radnicima starije životne dobi, dakle važnost brige o njima i osnaživanju njihovog doprinosa stvaranju dodatne vrijednosti.

U ovom naučnom radu ističu se kardinalni razlozi za uvođenje informacionih sistema ljudskih resursa, a to su između ostalih razloga, praćenje performansi zaposlenih, precizna evidencija i analiza radnog vremena i omogućavanje vođenja detaljne evidencije prisutnosti zaposlenih u jednoj organizaciji. Sa pojačavanjem utakmice na tržištu, organizacije su shvatile da je upravljanje ljudskim resursima isto tako značajno kao i upravljanje finansijama ili drugim izvorima. Valjano upravljanje ljudskim resursima zahtijeva detaljnu informaciju za donošenje složenih odluka. Koliko zaposlenih će nam biti potrebno iduće godine? Kojim ljudskim resursima je potreban trening? Koji su najvažniji uzroci apsentizma u organizaciji? Koji zaposleni se svojim zalaganjem posebno ističu? Informacioni sistem ljudskih resursa pomaže da menadžment ljudskih resursa postane promišljena i planska aktivnost u organizaciji.

KORIŠTENA LITERATURA:

Appelo, J. (2011) *Management 3.0*. Leading Agile Developers, Developing Agile Leaders, Addison-Wesley, Upper Saddle River.

Bahtijarević-Šiber, F. (1999): *Management ljudskih potencijala*. Zagreb. Golden marketing.

Balaban, N., Ristić, Ž. i dr. (2012) *Informacione tehnologije i informacioni sistemi*. Subotica. Ekonomski fakultet.

Goetzel, R.Z., Shechter, D., Ozminowski, R.J., Marmet, P.F., Tabrizi, M.J. and Roemer, E.C. (2007). *Promising practices in employer health and productivity management efforts: findings from a benchmarking study*, Journal of occupational and environmental medicine/American College of Occupational and Environmental Medicine, 49, 5, 111-130.

- Janežić G., (2001). *Psihologija rada*, Kruševac. Viša tehnička škola za industrijski menadžment.
- Lepak, D.R., & Snell, S.A. (1998). *Virtual HR: Strategic Human Resource Management in the 21st Century*. *Human Resource Management Review*. 8(3), 215–234.
- Noe, R.A., Hollenbeck J.R. i dr: (2011). *Menadžment ljudskih potencijala*. Zagreb. Mate.
- Petković V. (1994). *Sociologija rada*. Beograd. Ekonomski fakultet.
- Smith, S.: (2004). *The HR answer book: an indispensable guide for managers and human resources professionals*; New York. AMACOM: American Management.
- Vehovec, M. (2009). *Ponuda rada i izazovi starenja radne snage - Hrvatska u EU perspektivi*. U V. Franičević & V. Puljiz (ur.), *Rad u Hrvatskoj: pred izazovima budućnosti*. Zagreb: Centar za demokraciju i pravo »Miko Tripalo«, Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
- Dychtwald, K., Erickson, T. J., & Morison, R. (2006). *Workforce crisis: How to beat the coming shortage of skills and talents*. Boston: Harvard Business School Press.
- Leibold, M., & Voelpel, S. (2006). *Managing the aging workforce*. Erlangen: Publicis Corporate Publishing.
- United Nations. (2009). *World population ageing 2009*. New York: United Nations, Department of Economic and Social Affairs, Population Division.
- Žnidaršič, J. (2010). *Age management in Slovenian enterprises: The viewpoint of older employees*. Rijeka. Zbornik radova Ekonomskog fakulteta u Rijeci, 28(2), 271-301.

OLD WORKERS - PERFORMANCE MANAGEMENT, APSENTISM AND MONITORING WITH SUPPORT OF INFORMATION SYSTEMS

Abstract: *There are different ways to exclude the elderly, but the most common and most drastic is their exclusion from the world of work by losing a job with poor prospects for re-employment. Reaffirming and using the competencies, knowledge and experience of older workers (and retired citizens) contributes to the development and well-being of the community, offers an important human and professional resource to employers and enables younger members of the community to acquire knowledge and skills that they have not received in regular education. Work Performance Management System is a process in which evaluation of employee performance as well as characteristics that each employee possesses are carried out in order to be improved in the future and in accordance with the goals to be achieved in order to achieve the planned / set business result. Monitoring and evaluating work performance is a precondition for performing a whole range of human resources management tasks, which is very difficult to implement without the adequate support of information systems. In this scientific paper is presented the ethalon model of the structure of the information system for human resources management. This approach is HRIS, a separate integral solution, an etalon model, which has its own structure, a multitude of software solutions, functionality and properties from the perspective of HRM and IT.*

The model summarizes all significant modules of this development solution, which support the processes, subprocesses and professional activities of the human resource management system, and more detailed are presented module of performance management and its key functionalities.

Keywords: *Human Resources Management, Information Technology, Information Systems, HRIS.*

SOCIJALNI KONSTRUKTIVIZAM

*Teodora Deretić³²⁰
Student drugog ciklusa studija
Studijski program: socijalni rad
Fakultet političkih nauka
Univerzitet u Banjoj Luci*

Apstrakt: Tema ovog rada je socijalni konstruktivizam, kao savremeni teorijski pristup koji značajno mijenja praksu socijalnog rada. Socijalni konstruktivizam se posmatra kao heterogen skup teorijskih pristupa. U radu je izložen pregled različitih definicija i određenja ovog pojma. Njegova suština je kritički stav prema zajedničkim društvenim pretpostavkama, koje se smatraju značajnim za jačanje uloge dominantnih društvenih grupa. Stavljajući naglasak na samoodređenje, individualizam, participaciju i socijalnu pravdu, postaje bitna karika u procesu osnaživanja korisnika socijalno grada. Stoga je u ovom radu poseban akcenat stavljen na njegov doprinos teoriji i praksi socijalno grada. Najzad, prikazan je i praktičan primjer upotrebe socijalnog konstruktivizma u praksi socijalnograda.

Ključne riječi: teorije socijalnograda, konstruktivizam, socijalni konstruktivizam, socijalni rad.

UVOD

Socijalni konstruktivizam je teorija saznanja nastala krajem 20. vijeka.“ Izveden iz latinskog glagola: construere, glagol konstruisati upotrebljava se da označi akt sazdanja, građenja, ili sačinjanja (Vujaklija, 1980). Međutim, imenica konstruktivista ne označava samo onoga ko izvršava gradnju, već i osobu koja izvodi "labave" ili "stroke" konstrukcije, tj. tumačenja – na primer: zakona... Sa druge strane, pridev konstruktivan ima vrednosnu konotaciju i odnosi se na obezbeđivanje pozitivnih i korisnih uticaja” (Stojnov, 2001:9). On se posmatra kao heterogen skup teorijskih pristupa u različitim naučnim oblastima. S jedne strane socijalni konstruktivizam podrazumijeva da objekti saznanja postoje nezavisno jedan od drugoga, a sa druge strane naučne teorije predstavljaju istinu o objektivnom svijetu. S tim u vezi, kao epistemološka osnova konstruktivizma uzima se tvrdnja, da svaka osoba konstruiše vlastitu realnost. I to u skladu sa subjektivnim referentnim pozicijama, dok se ponekad poriče i sama mogućnost postojanja nezavisne stvarnosti. Način na koji posmatramo, razumijemo i opisujemo realnost, zavisi od referentnih okvira. Bez njih nema ni razmišljanja, ni opažanja, ni utvrđivanja činjenica. Njihova promjena mijenja i opis stvarnosti. Referentni okvir, u skladu sa svojim šemama, uređuje naše iskustvo vršeći segmentaciju i klasifikovanje datog sirovog materijala i ustrojava ovako dobijene elemente u opažanje i druge kognitivne strukture. Socijalni konstruktivizam daje solidan osnov za praksu socijalnog rada, s toga ćemo mu posvetiti više pažnje u ovom radu.

KONSTRUKTIVIZAM

Konstruktivistički pogled na svet u poslednjih dvadesetak godina postaje uticajna i rasprostranjena paradigma, on predstavlja alternativu tradicionalnim, pozitivističkim shvatanjima. Začetke konstruktivizma imamo u filozofiji skeptika, a prvim konstruktivistom smatra se Đanbatista Viko. On se smatra jednim od najvećih mislilaca prosvjetiteljstva i začetnikom moderene filozofije, a njegova: „lat. verum esse ipsum factum-istina sama po sebi je činjenica“, se smatra ranim primjerom konstruktivizma. „Filozofi koji će svoje filozofiranje zasnivati i na nekim od tih ranih mislilaca

³²⁰ Dereticteodora93@gmail.com

konstruktivizma su: Kant, dijelom i Karl Marks, Vajner, Pijaže i još neki“ (Knežević, Miljenović, Branica, 2013:269). Utemeljenju konstruktivizma doprinjela je i škola epistemološkog konstruktivizma Erlangen i njemačkog univerziteta u Konstanzu, sa predstavnicima: Paulom Lorensonom i Vilhelmom Kallmahlom.

Savremena literatura konstruktivizam dijeli na: individualni (kognitivni ili psihološki) i socijalni. “U okviru individualnog konstruktivizma akcenat je na intrapsihičkim kognitivnim procesima koji se smatraju izvorom konstrukcije stvarnosti. Smatra se da se koreni ove forme konstruktivizma nalaze u teoriji kognitivnog razvoja Žana Pijažea. Socijalni konstruktivizam najčešće se dovodi u vezu sa sociokulturnom teorijom Lava Semjonoviča Vigotskog. Za razliku od kognitivnog, socijalni konstruktivizam se usmerava na interpsihičke procese, to jest na oblike i sadržaje diskursa među individuama“ (Milutinović, 2011:179).

Imamo različite pristupe konstruktivizmu, tako imamo i podjelu na: socijalni konstruktivizam, razvojni konstruktivizam, psihologiju ličnih konstrukata, teoriju asimilacije, radikalni konstruktivizam i narativnu psihologiju. Kao što vidimo, postoje različiti pristupi konstruktivizmu, jedno im je zajedničko, a to je da stvarnost nije ono što izgleda da jeste.

Tabela 1: Metateorijske pretpostavke o prirodi znanja i epistemičkim kriterijumima u različitim konstruktivističkim pravcima (Stojnov, 2001:33)

VRSTA KONSTRUKTIVIZMA	PRIRODA ZNANJA	EPISTEMIČKE VREDNOSTI
<i>Razvojni konstruktivizam</i>	Znanje potiče iz proaktivnog traganja za ekvilibrijumom (Piaget, 1971.)	Znanje se zasniva na doprinosu dijalektičkoj adaptaciji (Basseches, 1984; Piaget, 1971.)
<i>Psihologija ličnih konstrukata</i>	Znanje potiče iz anticipacije ili potonije validacije ili invalidacije predviđanja (Kelly, 1955.)	Znanje se zasniva na svom doprinosu prediktivnoj efikasnosti sistema konstrukata (Kelly, 1955.)
<i>Teorija asimilacije</i>	Znanje potiče iz aktivnosti osmišljanja saznavanja (Aussubel, 1963.)	Znanje se zasniva na: a) svom doprinosu konsenzusu sa društvom onih koji uče, b) povećanoj složenosti sistema znanja (Novak, 1993.)
<i>Radikalni konstruktivizam</i>	Znanje potiče iz uređivanja i ustrojavanja iskustva (Von Glaserfeld, 1984.)	Znanje se zasniva na svom doprinosu efektivnoj akciji, tj. opstanku ili održivosti (Von Glaserfeld, 1984.)
<i>Socijalni konstruktivizam</i>	Znanje potiče iz društveno generisanih konstrukcija (Gergen, 1985.)	Znanje se zasniva na svom doprinosu: a) tehnološkom napretku, b) kulturnoj kritici, c) konstruisanju novih svetova (Gergen, 1985)
<i>Narativna psihologija</i>	Znanje potiče iz narativne upotrebe iskustva (Sarabin, 1986.)	Znanje se zasniva na svom doprinosu glačanja narativa-tj. koherentnosti (Sarabin, 1986.)

SOCIJALNI KONSTRUKTIVIZAM

Socijalni konstruktivizam je perspektiva ponikla iz postmodernističkih pogleda na svijet. Njene elemente možemo uočiti kroz istoriju socijalnog rada, naročito u djelovima koji se tiču klijentove percepcije stvarnosti, konteksta emocija, kognicije i ponašanja. Ova perspektiva nije značajnije uticala na glavne tokove u socijalnom radu, sve do 1990-ih kada taj uticaj postaje sve značajniji. “Paradigma socijalnog konstruktivizma je ukorijenjena, u filozofiji ljudskog iskustva, posebno u djelima Majnhajma i Šulca. Međutim, zastupljena je u nekoliko oblasti, uključujući sociologiju, socijalnu psihologiju i socijalni rad. Postao je i dominantan pristup proučavanju društvenih problema, u okviru sociologije u Sjedinjenim Državama, koji je u poslednjih dvadeset godina uticao na desetine članaka i knjiga kao i tekuće debate (Franklin, 1995)” (Sahin, 2006:5).

Definiciju socijalnog konstruktivizma daćemo kroz određivanje onoga što on to nije i čemu je suprotstavljen. Tako su teorije komunikacije postavljene kao alternativa transmisiji i

konstruktivističkim modelima (Gronbeck, 1981), dok je u studijama kompozicije nedavno suprotstavljen eksresivizmu (Fisman & McCarty, 1992; Keppel, 1995.), u feminističkim studijama konstruktivizam je suprotstavljen esencijalizmu (De Lamater & Hyde 1998), teorija socijalnih problema je suprotstavila naturalizam (Gubrium, 1993)“ (Hruby, 2001:9)

Socijalni konstruktivizam možemo i istorijski podijeliti na: sociološki, postmoderni i neorealistički. Unutar socijalno-konstruktivističke perspektive susreću se različite, čak i kontradiktorne škole i pravci mišljenja. “Potrebno je naglasiti da socijalni konstruktivizam nije moguće poistovetiti sa jednim koherentnim pogledom ili skupom vjerovanja i pretpostavki” (Milutinović, 2011:180). U akademskim krugovima je aktivna debata o tome da li postoji razlika između konstruktivizma i konstrukcionizma, međutim pojedini autori poput Furmana, Džeksona, Daunija i drugih smatraju da je sve to irelevantno na nivou prakse.

Jedno od pitanja kojim se konstruktivizam bavi je i pitanje kriterijuma izbora između različitih vrsta znanja. “Gergen (1992) uključuje najmanje tri kriterijuma: (a) doprinos tehnološkom napretku; (b) doprinos kulturnoj kritici i (c) doprinos konstruisanju novih svetova. Prvi kriterijum uključuje valjano predviđanje i osobne veštine u različitim praktičnim okruženjima, i, po Gergenovom mišljenju, najmanje je važan. Drugi naglašava ulogu znanja u oslobađanju od ograničavajućih uticaja i pogleda na svet date kulture, i predstavlja politički poduhvat, budući da je utemeljen na vrednostima. Treći se zasniva na pojmu generativne teorije, odnosno "teorije koja se uobličava da bi svrgnula konvencionalno mišljenje i otvorila put novim alternativama u mišljenju i delanju" (Gergen, 1992: 27). U svakom slučaju, sva tri predložena kriterijuma mogu se posmatrati kao primeri (društvene i političke) upotrebe znanja i time ističu svoju pripadnost eksternalizmu, odnosno pravcu koji je zasnovan na shvatanju da spoljašnji, vannaučni (društveni i kulturni) činioci determinišu razvoj naučnog znanja”(Stojnov, 2001:34).

Socijalni konstruktivizam se može odrediti i kao pristup ljudskom istraživanju, koji obuhvata kritički stav prema zajedničkim pretpostavkama. Takav pristup smatra da široko prihvaćene pretpostavke igraju važnu ulogu u jačanju interesa dominantnih društvenih grupa. “Način na koji razumijemo svet je proizvod istorijskog procesa interakcije i pregovaranja među grupama ljudi, a stvarnost nije nezavisna od istorije, kulture i konteksta; prema tome stvarnost je društveno konstruisana. Profesionalni konstruktivisti dovode u pitanje ideju da se objektivna, eksterna stvarnost može poznavati odvojeno od načina na koji se ona socijalno gleda, shvata i konstruiše (Mahonej, 1995). Socijalno-konstruktivizam odbacuje pojmove determinizma. Takva perspektiva sugerise da postoje višestruke priče ili percepcije stvarnosti, i da su pojedinačna ili porodična iskustva u vezi sa događajima važnija za socijalne radnike nego priroda njihove stvarne stvarnosti (Guidano, 1995). Umjesto toga, znanje se gradi iz jezika i riječi koje daju smisao ljudskom iskustvu i objektivnoj stvarnosti. Razumijevanje ljudi zasnovano na intra-psihičkom ili društvenom determinizmu smatra se ograničenim” (Furman, Jackson, 2003:265). Da bismo razumjeli pojedince i pružili im bolju uslugu, moramo naučiti kako konstruišu svoje svjetove, a ne kako se porede sa pre-dominantnim društvenim normama.

SOCIJALNI KONSTRUKTIVIZAM I PRIRODA REALNOSTI

Socijalni konstruktivizam, koji podržava ideju da realnost jedino može biti shvaćena u relaciji sa vjerovanjima, mislima, percepcijom individue, kao što smo već rekli, daje veliki doprinos teoriji i praksi socijalnog rada. Sa svojim naglaskom na: individualizmu, participaciji, smoodređenju, ljudskim pravima i socijalnoj pravdi postaje značajno sredstvo u osnaživanju klijenata. Socijalni konstruktivisti prihvataju relativistički pogled stvarnosti. Smatraju da se kroz socijalne inetrakcije vremenom formiraju lične realnosti. “U procesu interpretacije i traženja smisla, postoji promjena fokusiranja sa toga kako individua kreira model relnosti sa stanovišta svog iskustva do fokusiranja na to kako ljudi u interakciji jedni sa drugima, modifikuju i održavanju ono što njihovo društvo smatra stvarnim, istinitim i značajnim”(Shek, Lit, 2002:109)

Pored vjerovanja da je realnost određena društvom, oni smatraju da je naše viđenje svijeta istorijski i kulturološki određeno. Jer kategorije i koncepti kojima određujemo viđenje stvarnosti, su istorijski i kultutološki relativni. Gergen tvrdi da je socijalni konstruktivizam podsjetnik, da su sve vrijednosti, ideologije i socijalne institucije ljudska tvorevina. Jer mi ne možemo spoznati objektivnu stvarnost, a svako znanje zahtjeva čin tumačenja.

“Sa konstruktivističkog gledišta, dok se pokušava shvatiti klijent sa pozicije njegove okoline, potrebno je iskoristiti i drugačije pristupe, jer nam drugačiji teorijski pristupi pomažu da shvatimo i uvažimo različite realitete. Koristeći različite teorijske pristupe, socijalni radnici moraju biti svjesni sopstvenih predrasuda i pretpostavki, pošto se iste mogu umiješati sa njegovom sposobnosti da razumije klijente i razvije planove tretmana sa njima. Dodatno, socijalni radnici moraju shvatiti da teorije impliciraju određene vrijednosti, preference i političke pristupe” (Dolgof, 1981 prema Sahin, 2006:5).

SHVATANJE MOĆI

Pojam moći je složen i teško je dati jednu preciznu i jasnu definiciju. “Moć je univerzalan i polimorfan socijalni fenomen. Univerzalan je po tome što se pojavljuje uvijek i svugdje, u svim istorijskim epohama i svim međuljudskim odnosima. Polimorfna je po tome što se ispoljava u vrlo različitim oblicima: kao “batina”, kada se poslušnost obezbjeđuje pod prijetnjom fizičke sankcije; kao “trgovina”, kada se kupuje nagradom; kao “poljubac”, kada se ostvaruje emocionalnom lojalnošću; kao “ubjeđivanje”, kada se stiče vlještinom argumentacije; kao “obmana”, kada se realizuje raznoraznim mehanizmima manipulacije” (Kecmanović, 2010:190)

Socijalni konstruktivisti moć povezuju sa mogućnošću određivanja značenja. Oni zauzimaju stanovište, da znanje mora biti u vezano sa potrebama klijenta, a ne sa drugim izvorima moći. “Pošto sve grupe moći produkuju znanje u svoju korist, funkcija socijalnog rada je korištenje znanja u korist klijenta, koji neće biti u mogućnosti da se izjasni ukoliko mu se ne pruži profesionalna pomoć i podrška” (Sahin, 2006:4). Prema ovoj paradigmi, socijalni radnik je isključen sa pozicije sveznajuće i ključne osobe u rješavanju klijentovih problema. Već je ravnopravan partner u odnosu socijalni radnik-klijent. Što daje klijentu priliku da se izjasni o svom shvatanju situacije.

SOCIJALNI KONSTRUKTIVIZAM I SOCIJALNI RAD

Socijalni konstruktivizam je bitan kreativan pristup u socijalnom radu. Usko je povezan sa vrijednosnim sistemom i misijom socijalnog rada. Socijalni radnici su ti koji ispituju strukture i vjerovanja koja su povezana sa široko prihvaćenim saznanjima. Jedan od konstruktivističkih pisaca Vend smatra: “da sve socijalne structure sadrže tri međusobno ravnopravna elementa: 1. Elemente zajedničke spoznaje; 2. Materijalne resurse; 3. Djelovanje.” (Knežević, Miljenović, Branica, 2013:271).

Pristup zasnovan na socijalnom konstruktivizmu osnažuje praksu socijalnog rada. Socijalni rad i konstruktivizam preporučuju: podržavanje, olakšavanje i legitimisanje raznih znanja, tradicija i načina ličnog i javnog izražavanja. Nema potrebe da se ograničava izražavanje i fleksibilnost pristupa u skladu sa prethodno postavljenim kriterijumima. Socijalni radnici vjeruju da oni koji ne mogu da izraze sebe i svoja prava, uključujući marginalne grupe, posjeduju vrijedna mišljenja koja se moraju uzeti u obzir.

Socijalni konstruktivizam se oštro suprotstavio medicinskom modelu u socijalnom radu, gdje socijalni radnici problemu pristupaju sa unaprijed pripremljenim obrascima i šablonima za prevazilaženje problema. Oni odbacuju takvo patološko razumjevanje situacije klijenta. Oni tvrde da klijenti nisu pasivni primaoci. Njima jedinstvena “istinita” priča ili problem/klijent ne postoji. Umesto toga, problemi postoje u jeziku i problemima jedinstvenim za narativni kontekst iz koga izvlače svoje značenje (McNamee & Gergen, 1992). U tom smislu procjena nije usmjerena na lociranje problematičnog pojedinca ili sistema. To je naracija ili priča pojedinca koji privlači pažnju socijalnih konstrukcionista. On bi detaljno istražio načine na koje pojedinac koristi konstrukciju svoje stvarnosti i kako neko tumači takve konstrukte. Kao što je istakao Guterma (1994), socijalni konstrukcionizam “je postavio implikacije koje se razlikuju od onih koji odgovaraju realističnim epistemologijama, e u velikoj mjeri informisao kliničku psihologiju, psihijatriju i socijalni rad” (Shek, Lit, 2003:115) “Socijalni radnici bi trebalo da obrate pažnju na sledeće:

1. Koristiti pristup koji stvara pravedniji odnos između socijalnog radnika i klijenta. Socijalni konstruktivistički pristup je koristan u razjašnjavanju pretpostavki i vrijednosti praktičara socijalnog rada.

2. Socijalni konstrukcionistički pristup olakšava aktivno prikupljanje priča o klijentima, kao što je opisano njihovim vlastitim riječima. To nam pomaže da shvatimo probleme klijenata, a da ne moramo uvijek da koristimo nikakvu apriornu teoriju. Životna priča klijenta ne mora nužno podržavati postojeće teorije. Možda će se morati stvoriti nove ili integrirane teorije, što bi bio doprinos prakse socijalnog rada izgradnji znanja.

3. Socijalni konstruktivizam pruža informacije o tome kako stvoriti promene u profesionalnoj praksi, dajući veći prioritet vrijednostima i percepcijama klijenata. Ovaj pristup se može shvatiti kao savremena verzija osnovne vrijednosti socijalnog rada za samoopredeljenje. Ova perspektiva omogućava klijentima da učestvuju u formulaciji teorija u praksi (Sahin,2006:11)

PRIMJER IZ PRAKSE

Hoze je dvadesetogodišnji mladić koji je živio u rezidencijalnim centrima za liječenje od 13 do 18 godina. Hoze ima dugu istoriju agresivnog i nasilnog ponašanje prema drugim stanovnicima, čak i osoblju, njegovo ponašanje izazvalo je hiljade dolara štete. Slika ili priča koja je stvorena o Hozeu bila je loša, ljudi tinejdžer koji nije imalo sposobnost da kontroliše svoje emocije ili ponašanje. Kroz interakcije između Hosea i njegovog socijalnog sistema (tj., u prošlosti, njegova porodica; u ovom trenutku, osoblje i grupe) konstruisao je viziju sebe kao destruktivnog i beznadežnog. Tokom godina, njegovo ponašanje i mišljenje osoblja iz grupe, pružili su mu dovoljno pojačanja za njegovu priču kako bi postala toliko duboko ukorenjena da je koncept lošeg bio gotovo jednako udoban kao i njegovo ime. U srcu je verovao da je beznadežan, bespomoćan i nepopravljiv. U vezi sa svojim društvenim okruženjem, on je konstruisao identitet koji je ograničavao njegovo ponašanje i oblikovao mogućnosti za koje bi on mogao biti. Jedan od prvih ciljeva u radu sa Hozeom bio je da mu pomogne da dekonstruiše svoj internalizovani sistem vjerovanja o sebi. Jedan konstruktivistički metod koji mu je pomogao da izazove njegovu trenutnu samopoimanje je bio da mu se pokaže da vjerovanja koja je naučio o sebi nisu potpuno tačna. Predstavljali su samo jedan razgovor o tome ko je on. Razvio je mnoge pozitivne attribute koje nije mogao da vidi, jer je njegova društvena okolina potisnula negativnu konstrukciju njegovog osećaja sopstva. Pitali su ga nekoliko pitanja kako bi mu pomogao da preispita te percepcije. Da li je on uvek bio "beznadežan, bespomoćan i loš"? Da li je istina da nikada nije imao izbora o svom ponašanju? Terapijske tehnike racionalne emocionalne i kognitivne terapije postale su korisne alatke u pomaganju da se izazove njegove ustaljene društvene konstrukcije. Kada se praktikuje iz konstruktivističke perspektive, važno je koristiti kognitivne tehnike na fleksibilan, individualizovan način. Neki racionalni emotivno i kognitivni načini praktikovanja ne uzimaju u obzir idiosinkratske, društveno konstruisane načine na koje ljudi konstruišu svoje razmišljanje, i mogu dovesti do problema u klijentu na usko definisane načine. To ponekad može doprinjeti da se adolescent osjeća i da se "patologizira". U početku, bilo mu je teško da prihvati da njegov internalizovani pogled na svet nije zaista stvarna činjenica. Da bi se pomoglo prodiranju u normalni, mada ponekad podrivajući, egocentrični sistem vjerovanja, često je korisno da se prvi put nauči da mnogi ljudi imaju vjerovanja za koja saznaju da nisu tačna, da su vjerovanja isključivo društvene konstrukcije, a ponekad su netačna. Priča o učenju koju koristim kako bih pomogao mladima da shvate ovo, nazvao sam "Kolumbo ludim". Prije 1492. godine, većina ljudi na svijetu je vjerovala da je svijet ravan. Pitao sam Hozeu da li je svet ravan. Naravno, shvatio je da je okrugao. Kako onda, pitao sam, da je moguće da su svi vjerovali da je svet ravan kada je u stvari bio okrugao? On je priznao da je na taj način moguće da ljudi čvrsto drže lažna uvjerenja i da to nije pokazatelj inferiornosti. Ja sam ga pitao da li je moguće da je njegovo verovanje da je beznadežno, bespomoćno i loše, slično vjerovanjima onih koji su mislili da je svet ravan? Nije bio siguran. Možda, predložio sam, šta on bilo je potrebnih dokaza koji pokazuju da su ideje koje su drugi imali o njemu, za koje je vjerovao u sebe, možda nisu istinite. Bilo je važno u tom trenutku da mu pomogne da izazove sopstvene konstrukcije i da bude odgovoran za ponovnu izgradnju novih, samopotvrđivanih uvjerenja. da bi se utvrdilo da li bi mogao da pronađe dokaz da opovrgne njegovu priču. Imajući u vidu zadatak da razvije način da se sam prouči, Hoze je stvorio tabelu na kojoj će zapisivati dokaze za i protiv stare vizije samog sebe, dobro, ljubazno, korisno i efikasno. Uskoro je naučio da čak i u njegovim najgorim danima nije uvijek bio u lošem ponašanju, te da je često bio popustljiv, pomagao i činio ono što je trebao. Vjerovatno je da informacije koje bi najefikasnije izazvale negativnu konceptualizaciju su izvedene od vršnjaka. Predstavio sam mu tu

teoriju i on se složio da bi bilo važno dobiti povratne informacije od drugih. Tokom nekoliko sesija grupne terapije, sprovedi smo vježbu gde je grupa pričala priče o životima drugih, čineći svakog herojem. Kada je grupa radila na priči o Hozeu, kreirali su priču o mladiću koji je naporno radio na prevazilaženju teških prepreka. Bili su u stanju da ga vide kako čini najbolje što je mogao, odakle je došao. Prvi put u godinama, Hoze je bio u stanju da plače dok je bio saosjećajan prema drugim članovima grupe. Ovo iskustvo je u velikoj meri pomoglo u njegovom učenju da vidi sebe u novom svjetlu. Dok je rekonstruisao svoj identitet, polako je počeo da razvija povećanu samokontrolu i stvorio nove mogućnosti za svoj život. Saznao je da je on na kraju bio autor i tvorac svog života, i postao je investiran u odgovornost za svoje odluke i akcije (Frumaj, Jackson, 2003).

ZAKLJUČAK

U savremenom dobu, naučna saznanja su postala baza za prevazilaženje i objašnjavanje svake situacije. Socijalni rad koristi naučne teorije, modele i pristupe kako bi ostvario svoju misiju i ciljeve. Poznavanje teorijskih pristupa, koji pomažu pri određenju dimenzija datog problema, kao i potreba klijenta, značajno utiče na izbor vrste intervencije. Poznavanje teoretskih pristupa je osnov za svaki aktivnost u socijalnom radu. Posljednjih godina razvio se veliki broj teorija i pristupa u socijalnim i bihevioralnim naukama. Bez obzira na teoretsku perspektivu ili posvećenost, uloga socijalnog radnika kao change agenta ostaje primarna za osnaživanje ljudi kako bi se nosili sa izazovima života.

Teorijski pristupi poput psihoanalize, socijalne interakcije, porodičnih sistema, socijalnog konstruktivizma, doprinjeli su jačanju temelja profesije. Socijalni konstruktivizam može biti posebno korisna perspektiva za rad sa: nemoćnim, marginalizovanim individuama, jer daje primat vezi između socijalnih i kulturnih konteksta i nemoćnih individua. Rad sa marginalizovanim često zanemaruje uticaj socijalnih snaga koje često onemogućuju rast i promjene. Socijalni radnici koji primjenjuju socijalni konstruktivizam omogućuju klijentima da se njihov glas čuje, njihove priče i značenja koja im daju dok ih sa druge strane štite od patologizujućih kategorizacija.

Ovakav dvostrani pristup individualnom i socijalnom, daje socijalnom radniku odličnu osnovu za rad i sprovođenje prakse.

LITERATURA

1. Furman, R., Jackson, R., Downey, E., Shears, J., (2003), *Social Constructivists Practice with Youth*, Child and Adolescent Social Work Journal No. 4
2. Hruby, G., (2001), *Sociological, postmodern, and new realism perspectives in social constructivism: Implications for literacy research*, USA: University of Georgia
3. Kecmanović, N. (2010), *Politika, država i moć*, Beograd: Fakultet političkih nauka
4. Knežević, M., Miljenović, A., Branica V., (2013), *Teorija socijalnog rada*, Zagreb: Udzbenici sveučilišta u Zagrebu
5. Lit, S., Shek, D., (2003), *Impications of Social Constructionism to Counseling and Social Work Practise*, Hong Kong: Chinese University of Hog Kong
6. Milutinović, J. (2011), *Socijalni konstruktivizam u oblasti obrazovanja i učenja*, Novi Sad: Filozofski fakultet, Odsek za pedagogiju
7. Sahin, F., (2012), *Implications of Social Constructionism for Social Work*, Ankara: Baskent University, Faculty of Health Sciences, Department of Social Work
8. Stojnov, D., (2001), *Konstruktivistički pogled na svijet, predstavljanje jedne paradigme*, Beograd: Filozofski fakultet, Odjeljenje za psihologiju

SOCIAL CONSTRUCTIVISM

Teodora Deretic³²¹

Master student

Study program: social work

Faculty of Political Sciences

University of Banja Luka

Summary

The topic of this paper is social costructivism as a modern theoretical approach which significantly changes social work practice. Social constructivism is observed as a heterogeneous set of theoretical approaches. The paper presents an overview of different definitions and designations of this term. Its essence is a critical attitude towards common social assumptions, which are considererd important for empowering the role of dominant social groups. Putting emphasis on self-determination, individualism, participation and social justice, it becomes an important link in the process of empowering users of social work. Therefore, in this paper we put a special emphasis on its contribution to theory and practice of social work. At last, it is previewed as a practical example of social constructivism usage in social work practice.

Key words: *social work theories, constructivism, social constructivism, social work.*

³²¹ dereticteodora93@gmail.com

**SPRJEČAVANJE MARGINALIZACIJE MLADIH SKLONIH RIZIČNOM
PONAŠANJU U OBRAZOVNOM SISTEMU
PRIKAZ ISKUSTVA REALIZACIJE PROJEKTA**

Mr.sc. Sanela Pekić³²²
Asocijacija socijalnih radnika Kantona Sarajevo

Apstrakt: Škola je, nakon porodice, najvažniji organizovani sistem koji na nivou lokalne zajednice može okupiti gotovo svu djecu, njihove roditelje i mnoge stručnjake drugih ustanova. Prevencija ovisnosti posebna je vrsta odgoja za zdravo i nerizično ponašanje. Školski neuspjeh ili školska neprilagođenost često je prvi prediktor rizičnog ponašanja. Da ne bi došlo do eskaliranja društveno neprihvatljivog ponašanja, potrebno je poduzeti određene mjere. U radu će biti predstavljen pilot projekat podrške mladima sklonim rizičnom ponašanju koji se provodio u Srednjoj školi za saobraćaj i komunikacije u Sarajevu od oktobra 2018. do kraja marta 2019. godine. Projekat je realizirala Asocijacija socijalnih radnika Kantona Sarajevo u saradnji sa JU „Terapijskom zajednicom Kampus“ Kantona Sarajevo i Kantonalnim centrom za socijalni rad uz podršku RIPPO fonda. Sveukupni cilj projekta je bio da se doprinese razvoju sistema za rano otkrivanje mladih pod povećanim rizikom od razvoja ovisnosti, krizne intervencije i pružanje podrške u školskom okruženju u saradnji s ustanovama socijalne zaštite. Značaj projekta se ogleda u sveobuhvatnom pristupu selektivnoj prevenciji ovisnosti u školskom okruženju da bi se izbjegla marginalizacija učenika sklonih rizičnom ponašanju i da bi im se pružila podrška u prevladavanju posljedica izostanaka s nastave i drugih rizičnih ponašanja. Projekat se sastojao od aktivnosti koje su namijenjene nastavnicima, stručnim saradnicima škole i službi socijalne zaštite, učenicima i roditeljima. Sadržaj edukacije i nivo podrške su bili prilagođeni potrebama svake ciljane grupe. Za dugoročne rezultate neophodan je kontinuitet i međusobna saradnja svih učesnika u odgojno obrazovnom procesu.

Ključne riječi: selektivna prevencija, ovisnost, škola, mladi, roditelji

Uvod

Adolescencija je period u kojem su mladi izloženi brojnim rizičnim ponašanjima koja, između ostalih, uključuju konzumiranje duhana, alkohola i ilegalnih psihoaktivnih supstanci, nezainteresovanost za školu, obaveze ili postignuća. Iskustva iz prakse, kao i rezultati istraživanja, pokazuju da mladi sve češće eksperimentišu sa psihoaktivnim supstancama. Alkohol je prva psihoaktivna supstanca koju mladi počinju konzumirati, a starosna granica posezanja za alkoholom se sve više spušta. U Hrvatskoj dob djece u kojoj se najčešće poseže prvi put za alkoholom je od 12. do 14. godine života. Zabrinjavajući je podatak da u dobi od 15 godina više od jedne trećine mladih ima ponovljeno iskustvo pijanstva. Kako se jedno pijanstvo može smatrati slučajnim događajem, opijenost dva i/ili više puta u životu u ispitivanim dobnim skupinama prikazana je kao moguće rizično ponašanje za razvoj problema sa zloupotrebom alkohola (Kuzman i sar. 2004, str. 55).

Rezultati istraživanja provedenog u Hrvatskoj (Glavak-Tkalić i sar. 2012) pokazuju da je najčešće korištena ilegalna supstanca marihuana, čija je prevalencija 15,6%. Rezultati dosad provedenih studija u Bosni i Hercegovini, također, pokazuju porast u konzumacije ove supstance. Prema nekim istraživanjima (ESPAD, 2011, prema Pilav i sar., 2013), marihuana je najčešće konzumirana opojna droga koju koriste učenici uzrasta 15 do 16 godina u oba entiteta, i to 8,2% u Federaciji BiH i 4,5% u Republici Srpskoj.

³²² sanela@link.ba

Adolescenti navode da koriste psihoaktivne supstance iz različitih razloga: iz radoznalosti, zato što se tada osjećaju dobro, kako bi smanjili stres, kako bi se osjećali odraslima ili kako bi se bolje uklopili u društvo. Međutim, teško je predvidjeti koji adolescenti će nakon faze eksperimentisanja prestati s konzumacijom, a koji će nastaviti i razviti ovisnost.

Rizična grupa adolescenata kod kojih je veća vjerovatnoća da će doći do ovisnosti uključuje one u čijoj porodici postoje stalni sukobi roditelja, ako su roditelji ovisnici ili pate od nekih mentalnih poremećaja, koji imaju neki mentalni neprepoznat poremećaj, one koji su emocionalno ili odgojno zapušteni i one kojima je „sve dozvoljeno“.

Drugi rizici, koji se nalaze izvan porodice, su u školi i u široj društvenoj zajednici: problemi među učenicima, neuspjeh u školi, poteškoće u društvenom prilagođavanju i komunikaciji, pridruživanje devijantnim grupama koje nameću pozitivne stavove o konzumaciji psihoaktivnih supstanci.

Dvije varijable u domenu škole su identificirane kao najznačajnije i u direktnoj su vezi sa rizičnim ponašanjem. To su školski uspjeh i vezanost za školu, odnosno školski neuspjeh i nedostatak predanosti školi (Catalano, 2006).

Uzroci izostanaka značajno su povezani sa strahom od škole, osjećajem nekompetentnosti za školu, tendencijom izbjegavanja nastave, nezadovoljstvom izborom škole i percepcijom neprimjerenih ponašanja nastavnika (Uzelac, Matijević, 2003). Pedagoški neprofesionalno ponašanje nastavnika (autoritarno, strogo, distancirano, subjektivno) čini nastavu neprivačnom, a školu mrskom (Previšić, 2007).

Bez obzira na uzroke, izostajanje s nastave i slab školski uspjeh dovode do etiketiranja mladih kao „problematičnih“ čime se doprinosi njihovoj marginalizaciji i daljem otuđivanju od škole. Marginaliziranje mladih u školskom okruženju može imati ozbiljne neželjene negativne posljedice na učenika, uključujući pogoršanje već lošeg školskog uspjeha, napuštanje škole, odvajanje od škole, otuđenost, kriminal, delinkvenciju i korištenje psihoaktivnih supstanci. Bez podrške roditelja i škole mladima je teško samostalno prevazići poteškoće koje su posljedica rizičnih ponašanja.

Kako bi se mladima pružila adekvatna podrška realiziran je program selektivne prevencije ovisnosti namijenjenih učenicima koji su skloni rizičnim ponašanjima. Izostajanje s nastave, slab školski uspjeh i postojanje podrške roditelja su bili indikatori za uključivanje učenika u projekat. Programom su bili obuhvaćeni učenici I i II razreda srednje škole (uzrasta 15 - 16 godina), njihovi roditelji, stručni saradnici u školi i službama socijalne zaštite s obzirom na multifaktorsku uslovljenost nastanka rizičnih ponašanja i potrebu za saradnjom kako bi se radilo na razrješavanju rizičnih ponašanja.

Ciljevi projekta

Sveukupni cilj projekta je bio da se doprinese razvoju sistema za rano otkrivanje mladih pod povećanim rizikom od razvoja ovisnosti, krizne intervencije i pružanje podrške u školskom okruženju u saradnji sa relevantnim ustanovama socijalne zaštite.

Da bi došlo do ostvarenja navedenog, postavljeni su slijedeći specifični ciljevi projekta:

1. Obučiti profesionalce u školi i službama socijalne zaštite za primjenu kriznih intervencija i sprječavanje razvoja ovisnosti mladih pod povećanim rizikom
2. Doprinijeti sprječavanju razvoja ovisnosti kod mladih pod povećanim rizikom jačanjem ličnih zaštitnih faktora kroz individualni i grupni rad
3. Pružiti podršku roditeljima u rješavanju najčešćih kriznih situacija u odgoju adolescenata čime će se doprinijeti unapređenju odnosa sa djecom

Realizirane aktivnosti sa profesionalcima u školi i službama socijalne zaštite

S obzirom da je glavni cilj projekta bio da se pruži podrška mladima koji su izloženi povećanom riziku od eksperimentisanja sa psihoaktivnim supstancama, neophodno je bilo osnažiti profesionalce koji rade s mladima kako bi podržali učenike u prihvatljivim ponašanjima. Razrednike je bilo potrebno senzibilizirati za poteškoće s kojima se mladi suočavaju i dodatno ih educirati o tehnikama pružanja podrške mladima koristeći diskretne zaštitne programe, razred kao terapijsku zajednicu, motivacijske tehnike, te im ukazati na značaj izgrađivanja kvalitetnog odnosa sa učenicima.

Na početku realizacije projekta održan je sastanak s direktoricom i stručnim saradnicama, gdje je predstavljen koncept projekta i dogovorena dinamika realizacije projektnih aktivnosti. Za koordinatore projektnih aktivnosti u školi izabrana je socijalna radnica. Dogovoreni su kriteriji za izbor učenika koji će učestvovati u projektu. Važno je bilo imati posvećenog saradnika koji će pratiti učenike, njihove poteškoće i ostvareni napredak. Otežavajuća okolnost je bila što je socijalna radnica u školi bila dva radna dana, ali je to kompenzirano uključivanjem drugih saradnika iz stručno-pedagoške službe u praćenje projektnih aktivnosti.

Kako bi se doprinijelo pozitivnim promjenama ponašanja kod učenika bilo je potrebno obezbijediti podršku svih uposlenika u školi. Stoga je na sjednici nastavničkog vijeća predstavljen projekat, ciljevi, aktivnosti i benefiti za učenike i cijelu školu.

Realiziran je jednodnevni trening na kojem su prisustvovala stručne saradnice iz stručno-pedagoške službe i stručne saradnice iz službi socijalne zaštite iz sedam sarajevskih općina. Planirano je bilo da učestvuju i razrednici učenika koji su uključeni u projekat, ali se, nažalost to nije uspjelo tehnički realizirati. Stoga je organizovano predavanje na nastavničkom vijeću škole na kojem su sublimirani sadržaji jednodavnog treninga. Zbog toga se više sarađivalo s razrednicima i nastavnicima na individualnom nivou ukoliko je bilo potrebe zbog pružanja podrške pojedinim učenicima. Trening se sastojao od četiri tematske cjeline: „Uzroci nastanka ovisnosti, rano prepoznavanje i krizne intervencije“, „Motivacijske i suportivne tehnike u radu s mladima i roditeljima“, „Diskretni zaštitni programi u školskom okruženju – rješavanje primjera slučajeva“ i „Značaj izgradnje kvalitetnih odnosa s mladima sklonih rizičnom ponašanju“. Trening su vodili profesionalci s dugogodišnjim iskustvom u terapijskom i radu s mladima.

Preopterećenost školskim obavezama i „neatraktivnim“ nastavnim sadržajima koji često „izlaze iz životne upotrebljivosti“, kao i rigidno-tradicionalni načini njihovog prezentiranja, marginalizirana odgojna uloga škole i odgojno neutralna škola, samo su neki od mogućih razloga zbog kojih zabrinjavajuće veliki broj djece i mladih u vremenu neminovnog cjeloživotnog obrazovanja, „ne voli“ školu ili je napušta. Rezultati ukazuju, između ostalog, na potrebu za značajnim promjenama u pristupu poučavanja i komunikaciji s djecom i mladima. (Zloković, Vrcelj, 2010).

Realizirane aktivnosti sa učenicima

Adolescencija je razvojni period u kojem se pojedinac suočava s nizom razvojnih zadataka. Uz normativne zadatke (razvoj identiteta, ostvarivanje neovisnosti od roditelja, prelazak iz djetinjstva u odraslu dob), adolescenti trebaju ostvariti vlastite socijalne uloge u odnosima s vršnjacima i osobama suprotnog spola, završiti školovanje, kao i donijeti odluke vezane uz odabir buduće karijere. Kroz projektne aktivnosti učenicima je pružena mogućnost da promišljaju o pitanjima koja doprinose izgradnji identiteta, da razviju socijalne vještine, da ojačaju povezanost sa školom, da ovladaju tehnikama učenja, da poboljšaju školski uspjeh kroz individualne programe podrške, da ojačaju samopouzdanje i izgrade kompetencije potrebne za traženje zaposlenja. Sve navedeno će doprinijeti jačanju ličnih i školskih zaštitnih faktora.

Kriteriji po kojima su se birali učenici koji će učestvovati u projektu su da imaju više od 30 neopravdanih izostanaka s nastave, da imaju slab školski uspjeh i da roditelji sarađuju sa školom kako bi se prevladale poteškoće. Učenici su pohađali prvi i drugi razred srednje škole. Grupa učenika se sastojala od osam članova.

S obzirom da je jedan od indikatora za učestvovanje u projektu bio izostanak s nastave, najviše se radilo na motivaciji mladih da sudjeluju na radionicama. Planirano je da radionice traju dva školska časa, ali je bilo moguće obezbijediti prostor za radionicu samo jedan školski čas u trajanju od 45 minuta. U periodu od novembra 2018. do marta 2019. godine održano je osam radionica za učenike. Radionice su se održavale dva puta mjesečno. U prosjeku je radionicama prisustvovalo pet učenika. Radionice su se realizirale u školi.

Teme i sadržaji radionica su bili prilagođeni potrebama i interesima učenika. Sadržaj radionica je obuhvatao jačanje socijalnih vještina – komunikacije, prepoznavanja i nošenja sa emocijama, načinima rješavanja problemskih i konfliktnih situacija, zatim tehnike relaksacije i kontrole impulsivnog ponašanja, tehnike učenja, kao i osvještavanje načina zadovoljavanja potreba i sistema vrijednosti koje mladi cijene. Na početku se radilo na povezivanju grupe, dogovaranju prihvatljivih ponašanja i izgradnji povjerenja prema edukatorima, jer su se učenici međusobno poznavali. Učenicima je trebalo vremena da uvide da neće biti osuđeni kada iznesu svoje mišljenje, da će biti podržani i da će dobiti pohvalu za poštivanje dogovora i aktivno učestvovanje u radionici. Tokom rada se vodilo računa o specifičnostima i potrebama svakog učenika. Komunikacija je bila dvosmjerna, učesnici i edukatori su se međusobno poštovali, dok je atmosfera bila podržavajuća.

Planirano je da mladi koji budu obuhvaćeni projektom imaju priliku da se upoznaju sa informacijama i vještinama koje su im neophodne ukoliko se odluče da nakon završene srednje škole odmah pronalaze zaposlenje. Neka od znanja i vještina koje su imali priliku steći su: koja su prava i obaveze nezaposlenih lica, kako se prijaviti na oglase za posao, kako tražiti zaposlenje bez oglasa, kako naći zaposlenje bez radnog iskustva, kao i vještine pisanja CV i razgovora sa poslodavcem (vještina komuniciranja i neverbalna komunikacija u odnosu poslodavac - nezaposlena osoba). Također su imali priliku da se upoznaju sa programima koje pruža Služba za zapošljavanje.

S obzirom da se projektom radilo na selektivnoj prevenciji, neophodno je bilo procijeniti zaštitne faktore na ličnom, školskom, porodičnom i okolinskom nivou za svakog učenika i raditi na njihovom jačanju. Cilj je bio ojačati individualne zaštitne faktore koji podrazumijevaju razvoj socijalnih vještina, samopouzdanja i kompetencija za učenje i pronalazak zaposlenja. Za svakog učenika je izrađen individualni plan sa postavljenim ciljevima. Plan je izrađen u saradnji sa socijalnom radnicom. Individualni plan je tokom trajanja projekta revidiran i usaglašavan sa promjenama do kojih je dolazilo. Zaključilo se da bi se u izradu i ažuriranje plana ubuduće trebali uključiti učenik, roditelji i razrednik.

Planirano je da razrednici na časovima odjeljenskih zajednica i u dogovoru sa nastavnicima pruže podršku učenicima koji su uključeni u projekat kako bi ispravili ocjene. Također se planiralo uključiti i ostale učenike u razredu da im pomognu u učenju predmeta iz kojih imaju loše ocjene. Tako bi se u razredu stvoriti podržavajuća klima i jačale se timski rad. Međutim, za ovakav vid podrške je potrebno više raditi na obučavanju i senzibiliziranju nastavnog kadra kako bi ovakve tehnike postale primjenjive u školama.

Ukoliko se pojavi potreba za kriznim intervencijama, usljed društveno neprihvatljivog ponašanja u školi ili u porodici, stručni saradnici u školi, zajedno sa roditeljima, mladom osobom i stručnjacima ustanova socijalne zaštite će intervenisati i napraviti dogovor i plan. Za vrijeme trajanja projekta nije se ukazala potreba za kriznim intervencijama. Međutim, za implementaciju kriznih intervencija je potrebno iznimno zalaganje stručno-pedagoške službe zajedno sa razrednikom uz istrajnost i kontinuirano praćenje kako bi se postigao željeni rezultat i pružila adekvatna podrška učeniku. Važno je naglasiti da je ulaganje i pružanje podrške učenicima koji su skloni rizičnom ponašanju dugoročno isplativije od isključivanja iz škole, jer će se spriječiti posljedice na individualnom nivou, nivou porodice i zajednice. U protivnom, može doći do težih oblika devijantnog ponašanja koje uključuje ovisnost i/ili bavljenje kriminalom.

Tokom zimskog raspusta je organizovana zajednička aktivnost izvan škole u kojoj su učestvovali svi učenici koji su bili uključeni u projekat. Učenici su izabrali odlazak na karting. Učenicima je ukazano povjerenje i oni su ispoštovali dogovor koji su imali sa edukatorima. Odlaskom na karting imali su mogućnost da provedu vrijeme na nerizičan i zdrav način, da se zabave, da se druže, da se dokažu u podržavajućem okruženju i da imaju pozitivno iskustvo koje je u vezi sa školom.

Realizirane aktivnosti sa roditeljima

Porodica je ključna u odgoju i odrastanju mlade osobe. Međutim, danas su porodice izložene brojnim poteškoćama, kao što su: siromaštvo, nedostatak vremena koje se posvećuje djeci, loši i površni porodični odnosi, nedostatak komunikacije i emotivne bliskosti, ovisnost, permisivan ili autoritaran odgojni stil. Kad se pojave poteškoće u odnosima između roditelja i djece, roditelji ne znaju na koji način da ih prevaziđu.

Nakon što su stručne saradnice škole procijenile koje bi učenike uključili u projekat, pozvani su roditelji i s njima je obavljen razgovor. Tokom razgovora predstavljen je projekat, ciljevi i aktivnosti, kao i benefiti za dijete i roditelje. Naglašeno je da cilj projekta nije da se dijete stigmatizira i etiketira, nego da mu se pruži podrška u prevladavanju kriznog perioda.

Svi pozvani roditelji su pristali da budu dio projekta i potpisali su saglasnost da dijete može učestvovati u projektu.

Kao i sa mladima, i sadržaj radionica za roditelje je bio prilagođen grupi i potrebama njenih članova. Cilj susreta je bio da roditelji dobiju podršku u prevazilaženju odgojnih izazova i da dobiju informacije koje će im olakšati roditeljsku ulogu. Fokus radionica je bio usmjeren na jačanje porodičnih zaštitnih faktora, osvještavanje odgojnih stilova koje roditelji koriste, postavljanje granica i podjelu odgovornosti.

Radionice za roditelje su se realizirale jednom mjesečno u školi u poslijepodnevnim satima i trajale su dva školska časa, odnosno 90 minuta. Roditelji su dolazili u skladu sa svojim slobodnim vremenom, jer su neki radili u smjenama ili su radili na terenu. U prosjeku je na radionice dolazilo 5 roditelja. Najčešće su dolazile majke, ali su bila i tri oca koji su prisustvovali, što je pozitivno utjecalo na dinamiku grupe i različite poglede na pitanja kojima se bavilo tokom radionice. Roditelji su otvoreno govorili svoje mišljenje, poteškoće s kojima se suočavaju u odgoju djece, u odnosu sa bračnim partnerom. Najčešći problem u odgojnim stilovima je bio permisivan i zaštitnički odgoj, nepostojanje granica ili pretjerana rigidnost jednog od roditelja, najčešće oca. Također su neke majke isticale da sinovi nemaju blizak odnos s ocem. Često je naglašavan i negativan utjecaj vršnjaka s kojima su izostajali s nastave.

Naša iskustva su konzistentna s brojnim istraživanjima koja ukazuju da prediktori poremećaja u ponašanju mogu biti nedostatak kvalitetnih porodičnih odnosa i privrženosti, slab nivo roditeljskog nadzora, grubo oblici roditeljskog discipliniranja djece, bračni problemi, roditeljsko odbijanje djeteta, slaba uključenost u odgoj djeteta, kriminalno i ovisničko ponašanje roditelja.

Zaključak

Djeca i mladi su danas izloženi brojnim rizicima tokom odrastanja. Škola je okruženje u kojem mladi provode najviše vremena i obaveza škole je da uz obrazovnu ima i odgojnu ulogu, koliko god ona danas bila zapostavljena. Period adolescencije je specifičan i predstavlja prelazno razdoblje između djetinjstva i odrasle dobi što značajno utječe na ponašanje mlade osobe. S jedne strane oni žele biti odrasli, žele slobodu, moć, kompetenciju. Sve više izražavaju potrebu za formiranjem vlastitog identiteta, vlastitog sistema vrijednosti i stavova, te ostvarenje nezavisnosti od odraslih i autoriteta. Međutim, istovremeno se nalaze u ulozi učenika koja sa sobom nosi brojna pravila i obaveze koje su im na neki način nametnute i kojima se moraju pokoravati. Stoga im se često čini da su školske aktivnosti u suprotnosti sa njihovom težnjom za nezavisnošću. Ako se tome pridoda dosada, neatraktivno gradivo, nerazumijevanje i nemotiviranost nastavnika onda su izostanci s nastave, slab školski uspjeh i ostala rizična ponašanja vrlo realna školska svakodnevnica. Izostanak često uzrokuje zaostajanje u gradivu koje onda zbog nemogućnosti praćenja nastave i straha od loših ocjena dovodi do novih izostanaka.

Kada se o učeniku stvori slika da je sklon problematičnom ponašanju često se dešava da bude kažnjavao i sankcionisan za loša ponašanja umjesto da bude podržan u ispravnim ponašanjima. Time učenik dodatno potvrđuje negativan stav o školi, nastavnicima i školskom gradivu i posljedično se pridružuje vršnjacima sličnog ponašanja, čime se produbljuje jaz između njega i pozitivnog školskog

okruženja. Udaljavanjem ili isključivanjem iz škole doprinosi se početku eksperimentiranja sa alkoholom i drugim psihoaktivnim supstancama, kao i drugim oblicima delinkventnog ponašanja. Da bi se to spriječilo neophodno je poduzimati mjere kojima će se omogućiti prevencija svih oblika rizičnog ponašanja, kao i kontinuiran rad sa učenicima pod povećanim rizikom kako bi se izbjegla njihova stigmatizacija u školskom okruženju.

Prilikom pripremanja i realizacije projekta korištene su smjernice koje su preporučene školskim programom prevencije ovisnosti prema Sakoman, S (2009). Školski program prevencije ovisnosti trebao bi uključivati slijedećih deset tačaka:

1. Kontinuirano osposobljavati nastavnike da unapređuju svoj pedagoški rad, da se škola prilagodi učenicima i njihovim potrebama u procesu odrastanja, da bude škola koja podržava, ohrabruje, osnažuje i njeguje samopoštovanje, škola koju djeca vole i doživljavaju kao ugodno okruženje, a ne kao mjesto frustracije, nepotrebnih opterećenja, poniženja, nepravde.
2. Bez dobre saradnje i povezanosti s roditeljima teško je ostvariti kvalitetnu brigu za djecu. Škola može unaprijediti znanje roditelja o odgojnim metodama, pomoći im da se bolje snalaze u rješavanju adolescentnih i drugih problema, te ih uputiti u mogućnosti davanja doprinosa smanjenju rizika konzumiranja sredstava ovisnosti, kao i mogućnostima ranog otkrivanja i intervencije ukoliko se to dogodi.
3. Škola može i mora doprinositi boljoj organizaciji i provođenju kvalitetnog i nerizičnog vremena učenika. Posebnu pažnju treba posvetiti uključivanju visokorizične djece u vanškolske sportske i druge aktivnosti kao alternativu njihovom skretanju prema društvu u kojem se konzumira alkohol, duhan ili droge.
4. Kao sastavni dio nastavnog plana i programa škola mora omogućiti učenicima specifično obrazovanje o svim relevantnim pitanjima u vezi s pušenjem duhana, pijenjem alkohola i uzimanjem droga. Danas je sve izraženija potreba da se djeca educiraju i o svim rizicima ovisničkih ponašanja (kladionice, internet, videoigrice). Učenike se upućuje na sve štetne posljedice i rizike koje zbog toga mogu imati na zdravstvenom, psihološkom, socijalnom, ekonomskom i etičkom planu, a sve u skladu s uzrastom.
5. Realiziranje radionica s ciljem stjecanja socijalnih vještina koje uključuju načine zdravog samopotvrđivanja, komunikaciju, rješavanje problema i kriznih situacija, odupiranje negativnim utjecajima vršnjaka.
6. Što ranije započeti sa provođenje diskretnih personalnih zaštitnih postupaka sa visokorizičnom djecom. Radi se o specifičnom pedagoškom pristupu kojim se na diskretan način ohrabruje, motivira i gradi samopouzdanje i samopoštovanje djece koja su pod povećanim rizikom od društveno neprihvatljivih ponašanja. Ovaj postupak provode nastavnici, a posebno razrednici u svakodnevnom odgojno-obrazovnom radu.
7. Za učenike koji ispoljavaju problematična ponašanja preporučuje se tehnika razred kao terapijska zajednica. Ta tehnika omogućava korištenje golemih potencijala učenika u razredu za pomoć onim pojedincima kojima prijeti opasnost od isključenja i koji svojim ponašanjem ugrožavaju ostale. Tim postupkom mladi uče pomagati osobama s problemima, što i njima pomaže da se lakše nose s vlastitim izazovima. Taj postupak doprinosi i smanjenju broja učenika koji se isključuju ili sami napuštaju školu. Poznato je da odvajanje od zdravog, normalnog okruženja ubrzava propadanje u problematičnom okruženju. Ovu tehniku trebaju koristiti razrednici i stručni saradnici škole.
8. Škola mora unapređivati mjere ranog otkrivanja konzumenata u saradnji s porodicom i vanjskim stručnjacima, a nakon toga obezbijediti kvalitetnu intervenciju i pomoć učenicima koji su uključeni u tretman zbog konzumiranja psihoaktivnih supstanci.
9. Škola mora osigurati poduzimanje potrebnih mjera kako bi se sistemski sprečavala dostupnost psihoaktivnih supstanci u samoj školi i neposrednom okruženju škole.
10. Škola mora osigurati stalnu edukaciju svojih uposlenika kako bi što kvalitetnije provodili aktivnosti koje imaju za cilj prevenciju ovisnosti u školskom okruženju.

Da bi se spriječila marginalizacija učenika sklonih rizičnom ponašanju u školskom okruženju neophodno je raditi na uspostavljanju kvalitetnog odnosa između nastavnika i adolescenata, stvarati pozitivno i poticajno okruženje u razredu, koristiti interaktivne metode podučavanja i omogućiti učenicima da se identifikuju sa normama i ciljevima škole. Pri tome je značajno imati partnerski odnos s roditeljima i pružiti im podršku da se iznesu sa izazovima koji su pred njih postavljeni u odgoju njihovih adolescenata. Samo zajedničkim radom možemo doprinijeti da mladi prevaziđu poteškoće koje ih mogu odvesti u ovisnost i druga društveno nepoželjna ponašanja.

Literatura

- Avdić, A., Škahić, E (2018). *Uzroci i pedagoška prevencija poremećaja ponašanja djece osnovnoškolskog uzrasta*. DHS, 2 (5), 313-338.
- Janković, J. (1996). *Zločesti đaci genijalci*. Zagreb: Alinea.
- Kuzman, M., Katalinić, D. (2004). *Čimbenici rizika i ovisničko ponašanje mladih*. Zagreb. Hrvatski zavod za javno zdravstvo.
- Previšić, V. (2007). *Pedagogija i metodologija kurikuluma*. U: Previšić, V. (ur): Kurikulum, teorije-metodologija-sadržaj-struktura. (str. 15-33). Zagreb: Zavod za pedagogiju.
- Sakoman, S. (2009). *Školski programi prevencije ovisnosti*. Zagreb: Agencija za odgoj i obrazovanje
- Uzelac, S., Matijević, M. (2003). *Samoiskazi učenika srednjih škola o njihovu izostajanju s nastave*. U: Vrgoč, H. (ur.): Odgoj, obrazovanje i pedagogija u razvitku hrvatskog društva. Zbornik radova Sabora pedagoga hrvatske. (str. 392-399). Zagreb: HPKZ
- Zloković, J., Vrcelj, S. (2010). *Rizična ponašanja djece i mladih*. Odgojne znanosti, 12 (1), 197-213.
- Zrilić, S. (2007). *Neke potencijalno relevantne sociodemografske varijable školskih izostanaka*. 9 (2), 41-65

PREVENTING MARGINALIZATION OF YOUNG SKLON RISK BEHAVIOR IN EDUCATIONAL SYSTEM SHOW EXPERIENCE OF PROJECT REALIZATION

Abstract: *The school, after the family, is the most important organized system that can bring together almost all children, their parents and many experts from other institutions at the level of the local community. Prevention of addiction is a special type of education for healthy and non-addictive behaviour. School failure or school inadjustment is often the first predictor of risky behavior. In order not to escalate socially unacceptable behaviour, certain measures need to be taken. In this paper it will be presented a pilot project of supporting young people prone to risky behaviour that was implemented in the High School of Transport and Communications in Sarajevo from October 2018. to the end of March 2019. The project was implemented by the Association of Social Workers of Canton Canton in cooperation with the Public Institution „Therapeutic Community Kampus“ of Canton Sarajevo and the Cantonal Centre for Social Work with the support of RIPPO fund. Overall goal of the project was to contribute to development of early detection system for young people under increased risk of addiction, crisis intervention and support in the school environment in cooperation with social welfare institutions. The significance of the project is reflected in a comprehensive approach to selective addiction prevention in the school environment in order to avoid marginalisation of students prone to risky behaviour and to provide support in overcoming of the consequences of the absences from the class and other of risky behavior. The project consisted of activities intended for teachers, professional associates of the school and social welfare services, students and parents. The content of education and the level of support were adapted to the needs of each target group. Long-term results require continuity and mutual cooperation of all participants in the educational process.*

Keywords: *selective prevention, addiction, school, youth, parents*

SOCIJALNI RAD U OSNAŽIVANJU MARGINALIZOVANIH DRUŠTVENIH GRUPA

Nina Babić, MA
Fakultet političkih nauka Univerziteta u Sarajevu
*Odsjek za socijalni rad*³²³

Sažetak: *Osnaživanje je proces u kome pojedinci, društvene grupe ili zajednice stiču moć kontrole nad svojim životom sa posljedičnim pristupom društvenim resursima i socijalnoj inkluziji. Profesija socijalnog rada vezana je za zalaganje za obespravljene, potlačene i marginalizovane pojedince i grupe. Primjenjujući osnovne principe i metode socijalnog rada nastoje se prevazići prepreke koje dovode klijente do stanja socijalne potrebe i života na društvenim marginama. Kako bi se praksa osnaživanja u centrima za socijalni rad ostvarila u punom kapacitetu, neophodno je ispuniti određene pretpostavke. S tim u vezi, u radu će biti predstavljene mogućnosti, načini i teškoće u provedbi prakse osnaživanja u centrima za socijalni rad.*

Ključne riječi: *socijalni rad, centar za socijalni rad, osnaživanje, marginalizovane društvene grupe.*

UVOD

Unapređenje dobrobiti ljudi, pomoć u zadovoljavanju njihovih potreba, osnaživanje ranjivih, obespravljenih, marginalizovanih, siromašnih članova društva je u svim društvima i sistemima bio i jeste zadatak socijalnog rada.

Socijalni rad je oduvijek u žiži svoga interesovanja imao pojedinca u njegovom socijalnom okruženju i dobrobit cjelokupne društvene zajednice.

Promicanje i dostizanje socijalne pravde kroz socijalne promjene u korist korisnika usluga socijalnog rada, osporavanje negativne diskriminacije, koja se temelji na karakteristikama kao što su sposobnosti, godine, kultura, rod ili spol, supružnički status, socio-ekonomska situacija, političko stajalište, boja kože, rasa ili druge fizičke karakteristike, seksualna orijentacija ili duhovno vjerovanje odgovornost su i zadatak socijalnog rada³²⁴.

U savremenoj literaturi govori se o integrirajućem socijalnom radu i opšteprihvaćenim elementima koji se odnose na usklađenost potreba i resursa, značaj pristupa pojedinca u okruženju, i vrijednostima kao što su prihvatanje, samoodređenje, dostojanstvo i lična vrijednost, osnaživanje, norme, vrijednosti i etika socijalnog rada.

Integrirajući socijalni rad odnosi se na izbor načina djelovanja uz saradnju i planiranje sa korisnikom pri čemu je praktično djelovanje složeno i zahtjevno onoliko koliko i potrebe korisnika i njegovih potencijala.

Centri za socijalni rad, njihovo stručno osoblje u okviru postojećih zakonskih propisa i ovlaštenja, kadrovskih i prostornih mogućnosti sarađuju sa drugim akterima (sud, policija, centri za mentalno zdravlje, zdravstvene i obrazovne ustanove, NVO) koji se bave aktivnostima iz sfere socijalne zaštite.

³²³ E-mail: nina.babic@fpn.unsa.ba

³²⁴ IASSW & IFSW (2004). Ethics in social work, Statement of principle. Preuzeto sa: <http://www.ifsw.org/en/p38000324.html>.

Pored materijalnih davanja, centri za socijalni rad odlučuju o potrebi korisnika za socijalnim uslugama kao što su usluge psiholoških, porodičnih, bračnih i porodično-pravnih savjetovališta, dnevni boravak, pomoć u kući, pomoć kod osposobljavanja za rad, stanovanje uz podršku, smještaj u drugu porodicu ili ustanovu socijalne zaštite. Navedene aktivnosti se ostvaruju primjenom metoda socijalnog rada, ali bazirajući se i na osnovnim postavkama teorije i same prakse osnaživanja.

Kako bi se postiglo maksimalano uključivanje socijalnih radnika i dugih profesionalaca, kao i njihov djelotvoran pristup u pomažućem procesu potrebni su određeni kapaciteti koji se odnose na vrijeme, prostor, posvećenost, lični interes, superviziju ili druge načine profesionalne podrške, spremnost za preispitivanje ličnih stavova, kao i sposobnost suočavanja sa neizvjesnošću krajnjeg ishoda u postupku.

Socijalni rad se suočava sa problemima koji proizilaze iz "sukoba" naučenih teorijskih i praktičnih znanja, usvojenih tokom školovanja, potreba etičkog i profesionalnog odnosa prema poslu, spoznaje da postojeći kadrovski, prostorni, tehnički, ekonomski i zakonski kontekst ne daje mogućnost zastupanja i ostvarenja najboljeg interesa korisnika.

Socijalni radnici, kao i drugi stručnjaci u radu sa korisnicima prolaze kroz dinamičan, višesmjerni proces u kome je prisutan raskorak između potreba korisnika i socijalnih radnika i objektivnih mogućnosti (resursi pojedinih institucija, lokalne zajednice i društva u cjelini), što predstavlja najčešći uzrok frustracija za sve koji su uključeni u proces osnaživanja.

Profesija socijalnog rada ima misiju rada za i u korist obespravljenih i potlačenih pojedinaca i grupa. Potlačenost i obespravljenost proizilaze iz diskriminacijskog odnosa prema pripadnicima određenih društvenih slojeva, rasnoj, nacionalnoj ili religijskoj različitosti, dobi, spolu, seksualnoj orijentaciji, kulturi ili društvenom staležu. Također, potrebno je uzeti u obzir i nemogućnosti spoznavanja i upravljanja vlastitim emocijama, znanjem i vještinama koje bi vodile ka pristupu društvenim resursima i ostvarenju životnih ciljeva.

Pristup koji socijalni radnici koriste kao odgovor na potlačenost i diskriminaciju je osnaživanje.

Osnaživanje se teorijski određuje kao namjeren, planiran proces zajednice koji uključuje identifikiranje direktnih i indirektnih prepreka koje doprinose razvoju marginalnog položaja pojedinaca i grupa, a u praksi znači razvoj određenih strategija koje dovode do prevazilaženja tih prepreka.

U postupku osnaživanja koji pretpostavlja dijalog, povjerenje, saradnju, neformalnost, jednakost pozicija korisnik-socijalni radnik, dijeljenje moći, socijalni radnik nije neprikosnoveni superiorni autoritet nego stručnjak koji zajedno sa korisnikom radi na individualnom, interpersonalnom i institucionalnom nivou.

Osnaživanje vodi korisnika ka samostalnom donošenju odluka o stvarima od značaja za njegov život definišući njegove lične potrebe, razvijanjem samopouzdanja, samopoštovanja, vještina i znanja koje pripremaju korisnika za preuzimanje kontrole nad vlastitim životom i pristup društvenim resursima.

Kako osnaživanje nije servis usluga koje se mogu dati, niti postoji krajnja tačka na kojoj se može utvrditi da je osoba osnažena (Arai, 1997), teorija i praksa osnaživanja u socijalnom radu u ovom kontekstu dobijaju značajno mjesto.

OSNOVNI TEORIJSKI KONCEPTI U RADU SA MARGINALIZOVANIM DRUŠTVENIM GRUPAMA

Teorija osnaživanja temelji se na postavci da se svako društvo sastoji od grupa koje posjeduju različite i nejednake moći i kontrolu nad društvenim resursima. Ova društvena nejednakost stvorena je nesrazmjernom raspodjelom bogatstva, prestiža i životnih prilika.

Teorija osnaživanja polazi i od stalnog postojanja društvenog raslojavanja i nejednakosti po osnovu spola, vjere, pripadnosti određenoj rasi, naciji, seksualnoj orijentaciji.

Korijeni teorije osnaživanja nalaze se u djelima Paola Freirea³²⁵ koji se živeći u Brazilu posvetio osnaživanju obespravljenih zajednica. Pedagogija obespravljenih objavljena je 1970. godine, a u njoj Freire kao glavne krivce dovođenja i održavanja ljudi u poziciji obespravljenosti i nemoći imenuje sisteme kojima odgovara pasivnost ljudi.

Društveni sistemi i nepravedni društveni poredak kroz sistem obrazovanja koristeći manipulacije, obmanjivanje, odsustvo dijaloga onemogućavaju ljudima suočavanje sa stvarnošću, njeno razumijevanje i promjenu koja bi vodila poboljšanju njihove pozicije.

„Učitelji i učenici zajedno su usredotočeni na stvarnost gdje su i jedni i drugi subjekti, a zadatak im je ne samo da otkrivaju tu stvarnost i kritički je spoznaju već i da re-kreiraju to znanje. Kad dosegnu to znanje zajedničkim razmišljanjem i djelovanjem, otkrit će da i oni stalno nanovo stvaraju tu stvarnost.

Tako sudjelovanje obespravljenih u borbi za vlastito oslobođenje postaje ono što bi i trebalo biti: ne lažno sudjelovanje, već predano uključivanje“ (Freire, 2002: 55).

Freire govori o “ljudima subjektima“ koji kao osvješteni pojedinci mogu dovesti do promjena u pristupu društvenim resursima.

Teorija osnaživanja je skoncentrisana na uklanjanje direktnih i indirektnih prepreka uz praćenje promjena koje su nastupile kao rezultat osnaživanja. Osnaživanje se može posmatrati kao individualno, interpersonalno i konačno osnaživanje zajednice uz uključivanje i djelovanje grupa ljudi na zajednicu i uz ostvarenje dostupnosti pojedincima i grupama njima potrebnih društvenih resursa.

Gubitak moći, obespravljenost, diskriminacija, potlačenost su pojmovi vezani uz teoriju osnaživanja, pri čemu je jedan od ključnih pojmova pojam moći. Moć se odnosi na mogućnost pristupa ljudima i društvenim resursima i njihovoj kontroli. Moć je oružje kojim se koriste tlačitelji za potlačivanje određenih grupa u društvu. Potlačeni „unutar svog nestvarnog pogleda na svijet i sebe, osjećaju se poput stvari koje tlačitelj posjeduje (Freire, 2002: 51).

Kao produkt dugotrajnog isključivanja iz procesa odlučivanja dolazi do gubljenja mogućnosti upravljanja emocijama, znanjima, vještinama i sposobnosti društveno prihvatljivog ponašanja, odnosno stanja nemoćnosti.

U procesu osnaživanja neki autori pridaju u većoj mjeri značaj razumijevanju okoline od strane pojedinca i grupa (Rappaport, 1987, Zimmerman i sar. 1992, prema Perkins i Zimmerman, 1995), dok drugi (Payne, 2005, Gutierrez, Parsons i Cox, 2003) ističu kao posebno značajan prenos moći okoline na pojedinca ili grupu.

Osnaživanje kroz podizanje kritične svjesnosti, povezane sa osjećajem samokorisnosti stvara spoznaju da političke strukture i sa njima vezana politika razvijaju lične i grupne nemoćnosti.

Teorija osnaživanja ne prihvata koncept nemoćnosti, ona preferira snagu i povjerenje u kapacitete i pojedinca i zajednice, a potencijali za pozitivne promjene postoje u svakoj osobi.

³²⁵ Freire, P. Pedagogija obespravljenih. Zagreb: Odras – Održivi razvoj zajednice. 2002.

Pojedini autori uzroke nejednakosti i potlačivanja nalaze u socijalnom ustroju društva. Ljudi sa ekonomskom, političkom i društvenom moći nameću određen odnos prema drugačijim po spolu, dobi, klasi, rasi i potlačuju one koji se ne uklapaju svojom voljom ili sticajem okolnosti u taj model. Payne (2005) kao motivacijski faktor za socijalnu akciju vidi uklanjanje ili smanjivanje nejednakosti i nepravde u društvu.

Najznačajniji ishod procesa osnaživanja je osvajanje moći pojedinca ili grupa, ali na način koji ne ugrožava druge čimbenike u zajednici" (Ajduković, 2003). Moć "osvojenu" osnaživanjem korisnik koristi za poboljšanje vlastite pozicije, za potporu drugim i za socijalne akcije.

TEORIJA I PRAKSA OZNAŽIVANJA U SOCIJALNOM RADU

Teorija i praksa socijalnog rada kao i teorija osnaživanja podupiru kapacitete pojedinca i zajednice kao i njihove potencijale za pozitivne promjene.

Prema teoriji osnaživanja u socijalnom radu, socijalni radnik ima posebnu ulogu u procesu osnaživanja, radeći sa a ne za korisnika, uz stavljanje naglaska na samoodređenje i potencijale korisnika.

Oснаživanje se odnosi na procese kojim pojedinci, grupe ili zajednice zadobijaju moć, autoritet, pristup društvenim resursima i kontrolu nad svojim životima (Kletečki Radović, 2008). Uspostavljanjem kontrole u vlastitom životu i pristupom društvenim resursima ostvaruju se lični i društveni ciljevi. Osnaživanje korisnika, grupa ili zajednice u fokusu je socijalnog rada i kada se ne radi o problemu vezanom za diskriminaciju. Osnaživanje je proces u kome se socijalni radnik uključuje u niz aktivnosti sa korisnikom ili korisnikovim sustavom, s ciljem smanjenja bespomoćnosti koja je stvorena negativnim procjenama temeljenim na pripadnosti stigmatiziranoj grupi (Solomon, 1976).

U procesu osnaživanja socijalni radnik zajedno sa korisnikom identifikuje direktne i indirektne prepreke koje su bilo koji čin, događaj ili stanje koji remete proces kojim pojedinac razvija učinkovite osobne i socijalne vještine (Solomon, 1987, prema Robbins, Chatterjee i Canda, 1998). Nakon identifikacije prepreka slijedi razvoj i učenje vještina kojima se osvaja moć, te ujedno stiže kontrola.

Kako bi se što uspješnije provela praksa osnaživanja od presudne su važnosti kvalitete ličnosti stručnjaka koji tu praksu sprovodi (empatija, profesionalni odnos prema korisniku, fleksibilnost, kreativnost), ali i njegovo poznavanje i korištenje osnovnih metoda socijalnog rada (metoda socijalnog rada u lokalnoj zajednici, metoda socijalne akcije, metoda socijalnog grupnog rada kao i metoda socijalnog rada sa pojedincem) i pomoćnih metoda (saradnje i koordinacije, intervju, socijalnih istraživanja i administracije socijalnog rada).

Izbor pristupa i metoda u procesu osnaživanja ovisi od vrste problema korisnika, broja osoba direktno ili indirektno uključenih u problem kao i njihove motivacije za rješavanje problema.

Oснаživanje korisnika se sprovodi kroz individualni i grupni rad, a primjenjene metode imaju za cilj povećanje opšte informisanosti, formiranje novih radnih navika, sticanje samopouzdanja, podizanje kulturnog nivoa, praga tolerancije u socijalnim odnosima, te osposobljavanje za nove socijalne uloge.

U praksi osnaživanja od posebnog je značaja poznavanje rada sa grupom.

U grupnom radu „članovi mogu pomoći jedni drugima kroz zajedničko iskustvo, razmjenu osjećaja, informacija, sugestija i ideja za rješavanje problema čime se nudi jasna perspektiva

osnovnih elemenata osnaživanja, pa je prema tome grupni rad prirodna metoda osnaživanja“ (Breton, 1998, prema Kletečki Radović, 2008).

Grupa je okruženje u kojem članovi radeći na sebi jačaju i razvijaju socijalne vještine, stvaraju nove i redefinišu stare socijalne mreže, daju i primaju podršku uz osnovni princip osnaživanja korisnika.

Ciljevi osnaživanja korisnika u socijalnom radu (prema Gutierrez, Parsons i Cox, 2003) jesu:

1. vidjeti sebe kao uzročnog čimbenika u pronalaženju rješenja za vlastite probleme,
2. iskoristiti znanje i vještine socijalnog radnika za svoju dobrobit,
3. prepoznavanje socijalnog radnika kao sebi ravne osobe i partnera u procesu promjene,
4. uvidjeti strukturne promjene kao složene, ali otvorene za promjenu.

Ovi ciljevi se postižu kroz rad na psihološkom osnaživanju uz razvijanje samoprihvatanja, samopoštovanja, samouvjerenosti, razumijevanja društveno-političke stvarnosti i preuzimanja odgovornosti u donošenju odluka.

Socijalni radnici i drugi profesionalci koji primjenjuju metode osnaživanja u svojoj praksi moraju korisnicima pružiti osjećaj moći, kontrole uz aktivno učešće korisnika u procesu pozitivnih promjena i promatranje korisnika kroz vizuru njihovih potencijala (Urbanc, 2006). U ovom postupku se pomaže korisniku u sagledavanju raznih aspekata problema (fizičkih, psiholoških, socioloških), razvijaju se nove vještine, (npr. samozastupanje) i organizuju se grupe za pomoć i podršku.

Razvoj pozitivnijeg i snažijeg ja, razvoj znanja i kapaciteta za kritičnije razumijevanje socijalnog i političkog okruženja, razvoj i njegovanje strategija za lakše postizanje ličnih i kolektivnih ciljeva su faze osnaživanja po Judith Lee (2001) i u svim ovim fazama socijalni radnik je aktivni učesnik i saradnik korisnika, koji kroz primjenu postojećih znanja vodi korisnika ka preuzimanju kontrole nad vlastitim životom.

ZAKLJUČAK

Profesija socijalnog rada je izložena skoro svakodnevnim izazovima, koji zahtijevaju konstantno usavršavanje socijalnih radnika. Ovi izazovi se, prije svega odnose na osnaživanje korisnika, podršku u prelasku iz pasivnog statusa (ostvarivanje prava iz socijalne zaštite) u aktivni status (radna aktivacija), socijalnu integraciju, kao jačanje porodice u savladavanju teških životnih situacija.

Obespravljeni, potlačeni, korisnici koji se stanju socijalne potrebe nalaze zbog ličnih, političkih i socio-ekonomskih faktora imaju velika očekivanja od socijalnih radnika, a da bi ih ostvarili socijalni radnici moraju posjedovati znanja o uzrocima i posljedicama socijalnih pojava, novim fenomenima u socijalnom radu, predlagati primjere djelotvorne prakse, iskazati razumijevanje i vršiti izbor adekvatnih intervencija.

Nedovoljni prostorni i tehnički kapaciteti, nedovoljna finansijska podrška, nedostatak razumijevanja od strane pretpostavljenih, nedovoljna promocija i afirmacija profesije socijalnog rada, neujednačena zakonska regulativa na nivou države, prevelik broj korisnika, složenost slučajeva koji zahtijevaju više vremena i znanja, ograničene mogućnosti za dodatnom edukacijom, nepostojanje ili nerazvijenost psihosocijalnih intervencija, nedovoljna saradnja sa drugim institucijama, samo su neki od razloga koji otežavaju rad centara za socijalni rad i pružanje usluga u najboljem interesu korisnika.

Treba naglasiti da i povećanje obima administrativnih poslova socijalnim radnicima umanjuje prostor za obavljanje stručnog socijalnog rada u punom kapacitetu. Upravo zbog toga njihova postojeća znanja i potencijali bivaju nedovoljno iskorišteni, a korisnici ponekad uskraćeni za adekvatan tretman.

LITERATURA

1. Ajduković, M. (1997). Grupni pristup u psihosocijalnom radu. Zagreb: Društvo za psihološku pomoć.
2. Ajduković, M. (2003). Socijalna akcija u zajednici. U: Ajduković, D. (ur.), Socijalna rekonstrukcija zajednice: Psihološki procesi, rješavanje i socijalna akcija. Zagreb: Društvo za psihološku pomoć, 271-307.
3. Arai, S. (1997a). Building communities through leisure: Citizen participation in a healthy community initiative. *Journal of Leisure Research*, 29 (2), 167-182.
4. Arai, S. (1997b). Empowerment: From the theoretical to the personal. *Journal of Leisurability*, 24 (1), preuzeto sa www.lin.ca/jol-vol24-no1.
5. Brkić, M. (2010). Zastupanje u socijalnom radu. Beograd: Čigoja štampa.
6. Buljubašić, S. (2012). Savremena socijalna politika. Sarajevo: Arka PRESS.
7. Cajvert, L. (2001). Kreativni prostor terapeuta. Sarajevo: Svjetlost.
8. Dervišbegović, M. (1998). Socijalni rad – Teorija i praksa (II dopunjeno i izmjenjeno izdanje). Sarajevo: Studentska štamparija Univerziteta u Sarajevu.
9. Freire, P. (2002). Pedagogija obespravljenih. Zagreb: Odras – Održivi razvoj zajednice.
10. IASSW & IFSW (2004). Ethics in social work, Statement of principle. (preuzeto sa <http://www.ifsw.org/en/p38000324.html>).
11. Kletečki Radović, M. (2008). Theory of empowerment in social work. *Ljetopis socijalnog rada*, 15 (2), 215-242.
12. Lee, J. (2001). The Empowerment Approach to Social Work Practice. New York: Columbia University Press.
13. Payne, M. (2005). Modern Social Work Theory (3rd edition). Chicago: Lyceum books.
14. Pejanović, S. (2008). Socijalna politika. Beograd: Defektološki fakultet.
15. Pravilnik o standardima za rad i pružanje usluga u ustanovama socijalne zaštite u Federaciji Bosne i Hercegovine. Službene novine Federacije BiH, broj 31/08 i 27/12).
16. Solomon, B. (1976). Black empowerment. New York: Columbia University Press.
17. Šadić, S. (2014). Ljudska prava i socijalni rad. Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu. Fakultet političkih nauka.
18. Urbanc, K. (2006). Izazovi socijalnog rada s pojedincem. Zagreb: Alinea.
19. Vidanović, I. (2006). Rečnik socijalnog rada. Beograd: Asocijacija centara za socijalni rad Srbije.

SOCIAL WORK IN EMPOWERING MARGINALIZED SOCIAL GROUPS

Abstract: *Empowerment is a process in which individuals, social groups, or communities gain the power to control their lives with results in access to social resources and social inclusion. The profession of social work is concerned with advocating for disadvantaged, oppressed and marginalized individuals and groups. By applying the basic principles and methods of social work, efforts are being made to overcome the obstacles that cause the state of social need and life on the margins of society. In order to establish the practice of empowerment in centers for social work in full capacity, it is necessary that certain presumptions are fulfilled. In this regard, the paper will present the possibilities, ways and difficulties in implementing the practice of empowerment in the centers for social work.*

Key words: *social work, center for social work, empowerment, marginalized social groups.*

POS LJEDICE EKONOMSKE KRIZE MJERENE INDIKATORIMA SIROMAŠTVA U BIH

*Mr Wilhelm Vitomir Gajić
BOVI GmbH - Austrija*

Apstrakt: Djelovanje opšte ekonomske krize, neravnoteža vezanih za nepovoljno poslovno okruženje u BiH, kao i unutrašnje slabosti preduzeća, imali su za posljedicu smanjenje obima poslovnih aktivnosti koje su za sebe vezale niz drugih negativnih konsekvenci koje se odnose na poslovanje preduzeća, prije svega rast siromaštva. Kao i za većinu drugih tranzicijskih ekonomija osnovni kanali krize bili su nagla kontrakcija kapitalnih priliva i smanjenje potražnje za izvozom. Smanjenje kapitalnih priliva odrazilo se na smanjenje investicijske potrošnje, dok je smanjenje lične potrošnje posljedica povećane nezaposlenosti. Privredni subjekti suočeni sa padom tražnje za njihovim proizvodima, na domaćem i inostranom tržištu, smanjili su investicije. Poslodavci koji su imali slobodna novčana sredstva, zbog straha i neizvjesnosti, nisu želili investirati, dok oni koji su htjeli ulagati a nisu imali vlastitih sredstava nisu mogli doći do kredita zbog izražene kreditne kontrakcije na finansijskim tržištima. Direktna posljedica nedovoljne tražnje bilo je smanjenje broja radnih mjesta što je u krajnjoj instanci uticalo na rast siromaštva. Reducirano poslovanje imalo je za posljedicu pad prihoda, povećanje broja preduzeća sa negativnim poslovnim rezultatom, povećanje broja preduzeća koja su bila prinuđena zaustaviti dalje poslovne aktivnosti, te u krajnjoj instanci povećanje nezaposlenosti.

Ključne riječi: kriza, lična potrošnja, poslovna aktivnost, siromaštvo

UVOD

Privredni subjekti u Bosni i Hercegovini su u proteklih, skoro deset godina, izloženi teškoćama koje se ne mogu isključivo vezati za diskontinuitete inicirane opštom ekonomskom krizom. Pored neravnoteža prouzrokovanih opštom ekonomskom krizom, preduzeća se suočavaju sa problemima koji su karakteristični postratnim, postkonfliktnim, razrušenim, tranzicijskim ekonomijama. U takvim uslovima opšta ekonomska kriza iz 2008. godine je dodatno otežala poslovanje i ugrozila opstanak velikog broja preduzeća u Bosni i Hercegovini.

U cilju sagledavanja stvarnih dimenzija krize provedeno je istraživanje koje je imalo za cilj analizu poslovanja preduzeća u Bosni i Hercegovini kroz prizmu indikatora koji nesumnjivo ukazuju na postojanje poslovne krize. Na osnovu prethodno provedenog teorijskog istraživanja odabrana su četiri indikatora: smanjenje prihoda, smanjenje broja radnika, gubitak u poslovanju i povećanje broja ugašenih preduzeća. Analiza poslovanja preduzeća rađena je za period 2008 -2014. godina što je imalo za cilj praćenje pokazatelja poslovanja preduzeća počevši od 2008. godine, godine zvaničnog početka Opšte ekonomske krize. Kao izvor podataka za predmetnu analizu³²⁶ korištene su baze AFIP-a i APIF-a (Agencije za finansijske, informatičke i posredničke usluge iz Sarajeva i Banja Luke), koje su prema važećim zakonskim propisima nadležne za prikupljanje finansijskih izvještaja svih privrednih subjekata koji su, u skladu sa zakonom, iste obavezni dostavljati. Pri određivanju veličine uzorka postavljena su dva kriterija:

- U odabrani uzorak selektovana su preduzeća koja su 2008. godine imala godišnji prihod veći od 50.000 KM. Ovaj kriterij je dao bazu od 18.767 analiziranih preduzeća na području cijele Bosne i Hercegovine (12.460 u F BiH i 6.307 u RS);

- U cilju dobijanja relevantnih rezultata istraživanja, tokom posmatranog perioda, praćeno je poslovanje istih preduzeća (njih 18.767), koja su selektovana u skladu sa prvim kriterijem, bez involviranja novoosnovanih preduzeća nakon 2008. godine.

PAD OPERATIVNOG PRIHODA KAO INDIKATOR KRIZE

Smanjenje prihoda je jedan od četiri relevantna indikatora na osnovu kojih se mogu sagledati dimenzije krize sa kojima se suočavaju preduzeća u Bosni i Hercegovini. S tim u vezi elaborirana je teza po kojoj se jednim od inicijalnih uzroka krize kako na globalom nivou, tako i u Bosni i Hercegovini, smatra smanjenje potrošnje odnosno tražnje na tržištu. Rezultati analize poslovanja koja je urađena na 18.767 preduzeća su pokazali da je u skoro svim djelatnostima došlo do smanjenja poslovnih prihoda što je direktna posljedica smanjenja tražnje na tržištu. Na osnovu prezentiranih podataka u tabeli broj 1 evidentan je pad prihoda 2009. u odnosu na 2008. godinu za rekordnih 16,35 %. Nakon kratkoročnog oporavka u kome je 2010. i 2011. godine evidentirano povećanje prihoda, što je posljedica oporavka privrede u zemljama koje su najvažniji spoljnotrgovinski partneri Bosne i Hercegovine, od 2012. godine je ponovo došlo do usporavanja privredne aktivnosti i pada prihoda. Indikativno je da analizirana preduzeća do 2014. godine još uvijek nisu dostigla prihode iz 2008. godine i oni su za posmatrani interval manji za cca. 9 %.

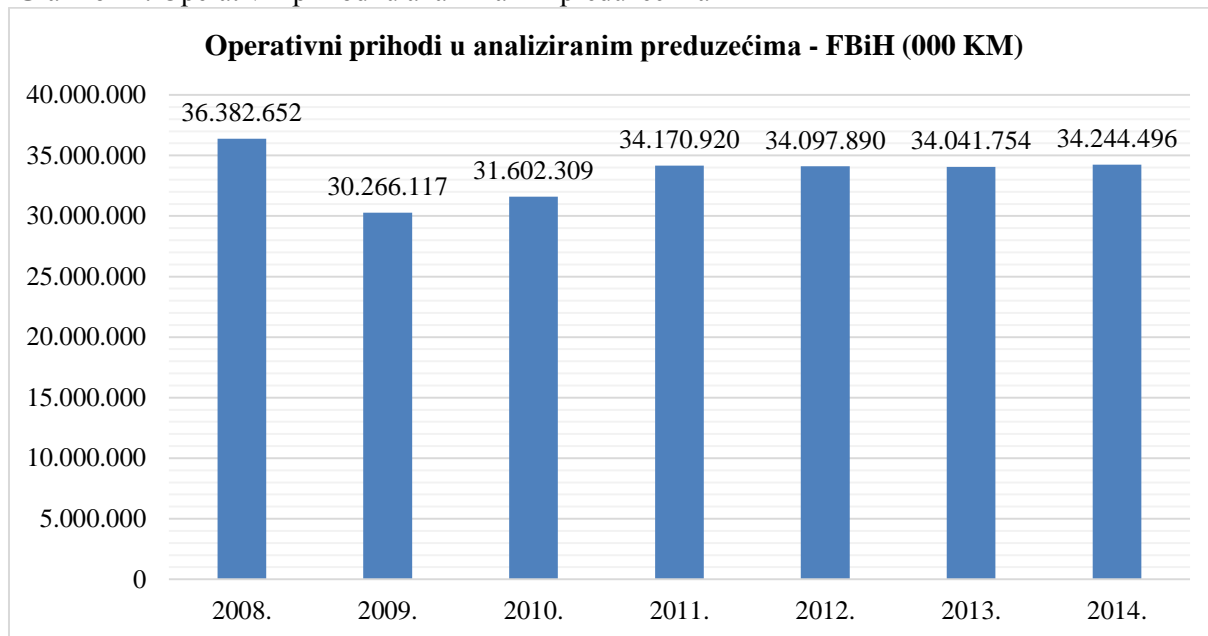
Od 19 analiziranih djelatnosti u njih 13 je evidentirano smanjenje prihoda 2009. u odnosu na 2008. godinu, dok je u još 3 djelatnosti evidentirano smanjenje prihoda, u nekoj od posmatranih godina, u odnosu na 2008. godinu. Dakle, smanjene prihoda u odnosu na 2008. godinu je imalo 16 od 19 analiziranih djelatnosti (84 %). Posmatrano po djelatnostima najveći procentualni pad su zabilježile djelatnosti poslovanja sa nekretninama (69 %), finansijske i djelatnosti osiguranja (49 %) i građevinarstvo (29 %). Djelatnosti koje najznačajnije učestvuju u ukupnim prihodima, trgovina i prerađivačka industrija, 2009. godine su imale pad prihoda od 13% odnosno 20 % respektivno. S druge strane, u periodu od 2008. do 2014. godine najveći rast je zabilježila djelatnost umjetnost, zabava i rekreacija (92 %) u čemu najznačajniju ulogu imaju kladionice.

Tabela 1: Operativni prihodi po djelatnostima na nivou BiH

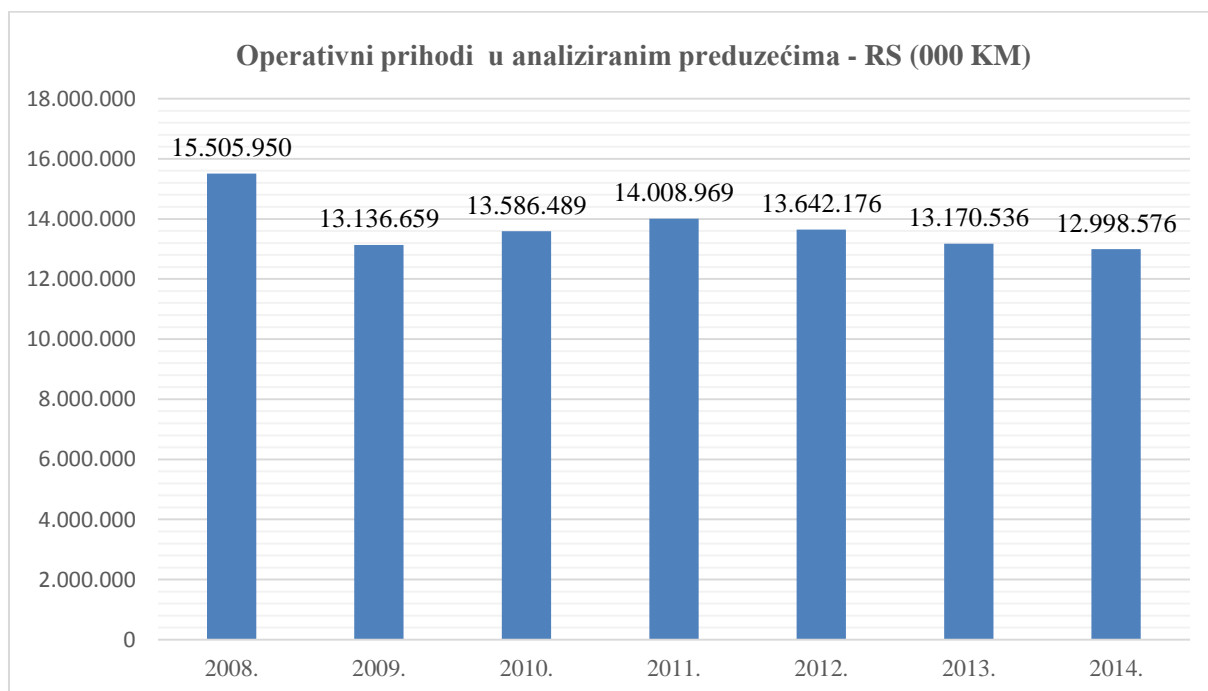
Operativni prihodi po djelatnostima na nivou BiH									
Kod	(000.000 KM)	2008.	2009.	2010.	2011.	2012.	2013.	2014.	% promjene '08 - '14.
	Djelatnost								
A	Poljoprivr., šumarstvo i ribolov	776	650	673	728	720	722	698	-10,13
B	Vađenje ruda i kamena	864	760	774	914	902	847	832	-3,71
C	Prerađivačka industrija	10.719	8.579	9.662	10.573	10.358	10.207	10.382	-3,15
D	Proiz. i snabd. el. en.	2.633	2.689	2.736	2.877	2.690	3.038	2.801	6,40
E	Snabd. vodom, uklanj. ot. voda	621	444	578	717	673	606	586	-5,67
F	Građevinarstvo	3.341	2.538	2.325	2.384	2.301	2.285	2.361	-29,33
G	Trgov. na vel. i malo	20.926	18.261	19.395	20.997	21.336	21.117	21.302	1,80
H	Prevoz i skladištenje	1.981	1.639	1.700	1.929	1.940	1.846	1.869	-5,66
I	Hotelijerstvo i ugostiteljstvo	225	192	194	197	196	189	174	-22,46
J	Informacije i komunikacije	1.911	1.873	1.870	1.932	1.935	1.942	1.965	2,84
K	Finansijske djel. i djel. osig.	292	179	155	150	141	157	148	-49,16
L	Poslovanje nekretninama	252	154	131	131	103	83	77	-69,40
M	Stručne, naučne i tehničke djel.	1.521	1.369	1.451	1.323	1.435	1.446	1.353	-11,02
N	Administ. i pom. uslužne djel.	197	182	186	187	183	184	187	-5,03
O	JU i odbrana, ob. soc. osig.	11	9	9	9	7	6	8	-25,81
P	Obrazovanje	51	65	64	64	66	63	60	16,46
Q	Djel. socij. i zdravstvene zaštite	966	1.035	1.078	1.179	1.212	1.238	1.263	30,67
R	Umjetnost, zabava i rekreacija	173	169	242	307	302	290	331	91,54
S	Ostale uslužne djelatnosti	95	87	83	81	78	66	73	-23,52
T	Djel. domaćinstava kao poslod.	0,11	0,13	0,22	0,09	0,12	0,03	0,04	
U	Djel. vanterit. organiz. i organa	0	0	0	0	0	0	0	
N/A	Nemaju novu nomenklaturu	4.333	2.530	1.886	1.498	1.162	880	773	
Ukupni operativni prihodi		51.889	43.403	45.189	48.180	47.740	47.212	47.243	-8,95

Posmatrajući prihode na nivu Federacije BiH (Grafikon 1) može se zaključiti da je najveći pad prihoda evidentiran 2009. godine (17 %). Nakon rasta prihoda 2010. i 2011. godine ponovo je došlo do stagnacije privrednih aktivnosti i blagog pada prihoda. Tek 2014. godine dolazi do povećanja operativnih prihoda iako su oni još uvijek manji od prihoda iz 2008. godine za 6 %. Djelatnosti koje najznačajnije učestvuju u generisanju ukupnih prihoda: trgovina, prerađivačka industrija i građevinarstvo su u posmatranom periodu (2008. – 2014. godina) imale pad od 13, 22 i 38 % respektivno. Djelatnost umjetnost, zabava i rekreacija je zabilježila najveći rast prihoda u posmatranom periodu (45 %), iako je i ta djelatnost 2009. godine imala pad prihoda u odnosu na 2008. godinu.

Grafikon 1: Operativni prihodi u analiziranim preduzećima – F BiH

Grafikon 2: Operativni prihodi u analiziranim preduzećima - RS

Posmatrana preduzeća u RS su, takođe, zabilježila pad prihoda 2009. u odnosu na 2008. godinu (Grafikon 2). Istina, pad u RS je bio nešto manji i iznosio je 15 %. S druge strane, privredne aktivnosti u RS su nešto turbulentnije s tendencijom pogoršanja, ukoliko se kao kriterij posmatra prihod odabranih preduzeća. U prilog tome ide i činjenica da je operativni prihod posmatranih preduzeća u RS u konstantnom padu od 2012. do 2014. godine. Posljedica tog pada je da su prihodi u 2014. godini najmanji u posmatranom intervalu, manji čak i od prihoda iz 2009. godine i 16 % manji nego 2008. godine, dok su u F BiH, u istom tom periodu prihodi manji za 6 %. Za razliku od F BiH u kojoj su prihodi posmatranih preduzeća u periodu 2011 – 2014. godina na približno istom nivou, uz evidentno

blago povećanje prihoda 2014. godine, u Republici Srpskoj su prihodi tri godine za redom (2012 – 2014. godina) u stalnom padu. Od 2011. do 2014. godine prihodi u Republici Srpskoj su smanjeni za 7,2 %, dok su u F BiH u istom tom periodu povećani za 0,22 %.

Uzimajući u obzir ovaj pokazatelj može se zaključiti da je privreda RS u nešto lošijoj situaciji nego privreda F BiH koja se i sama suočava sa izuzetno nepovoljnom privrednom situacijom. Od djelatnosti koje imaju najveće učešće u generisanju prihoda analiziranih preduzeća, djelatnosti trgovine i građevinarstva su u posmatranom periodu (2008 – 2014. godina) imale pad prihoda od 3, odnosno 32 % respektivno, dok je vrlo indikativno da je djelatnost prerađivačke industrije imala rast od 5 %.

PAD BROJA RADNIKA KAO INDIKATOR KRIZE

Smanjenje poslovnih aktivnosti uzrokovanih padom tražnje, te uobičajena praksa redukcije broja radnika kao jedne od mjera za smanjenje troškova poslovanja, rezultirala je konstantnim otpuštanjem radnika u posmatranim preduzećima. Posmatrajući broj radnika u 2008. godini (451.647), kao parametar reprezentativnosti uzorka, može se konstatovati da broj radnika u analiziranih 18.767 preduzeća predstavlja 2/3 ukupnog broja zaposlenih u svim privrednim subjektima u BiH 2008. godine (706.088). U preduzećima koja su predmet analize, u periodu 2008 – 2014. godina (Tabela 2), bez posla je ostalo 81.209 radnika (18 %).

Ovako veliki broj smanjenja broja radnika sigurno je generisao dvije kategorije radnika: prvu kategoriju čine radnici koji su dobili otkaz ugovora o radu zbog aktuelne krize poslovanja, dok drugu grupu čine oni radnici koji su prešli u zonu sive ekonomije. U drugoj grupi su radnici koji su formalno odjavljeni ali i dalje rade u preduzećima, što je predstavljalo standardan manevar poslodavaca u BiH kako bi smanjili troškove.

U djelatnostima koje za sebe vežu najveći broj radnika, najznačajnije smanjenje je bilo u trgovini (3 %), 9 % prevoz i skladištenje, 10 % vađenje ruda i kamena, 13 % u prerađivačkoj industriji, 30 % u građevinarstvu i čak 46 % u poljoprivredi i šumarstvu. Simptomatično je da niti u jednoj od posmatranih godina nije došlo do povećanja broja radnika, što govori da je privreda BiH u konstantnoj stagnaciji. Na osnovu podataka za 2014. godinu evidentno je da najveći broj radnika za sebe veže prerađivačka industrija (26 %), trgovina (21 %) i djelatnost socijalne i zdravstvene zaštite (10 %).

Tabela 2: Broj radnika po djelatnostima u analiziranim preduzećima - BiH

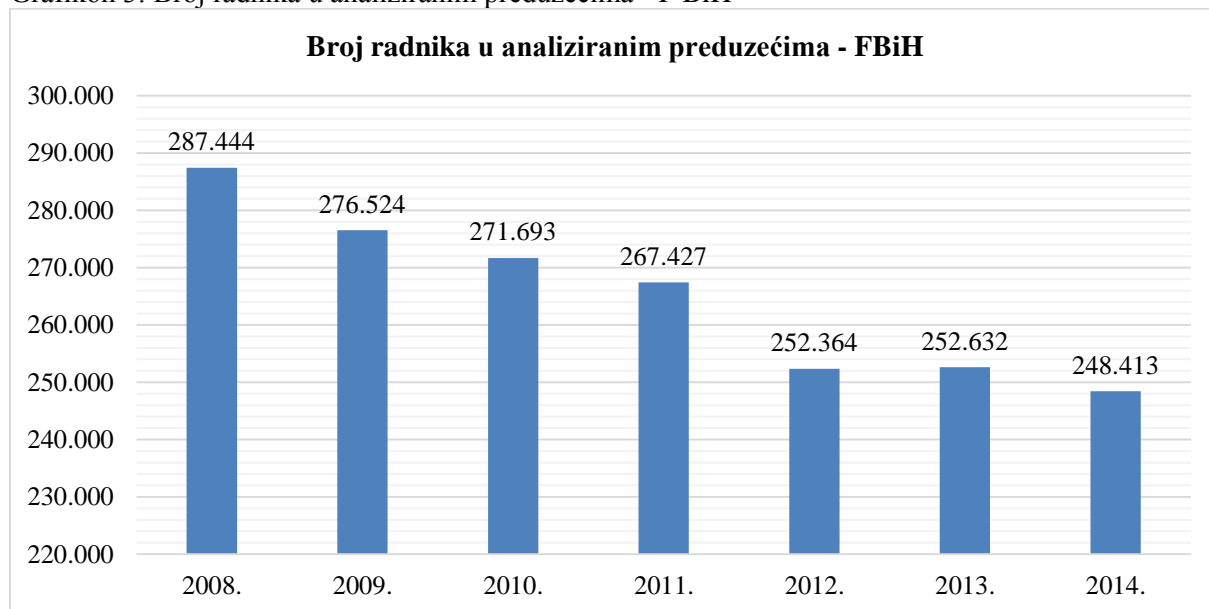
Broj radnika po djelatnostima u analiziranim preduzećima - BiH									
Kod	Djelatnost	2008.	2009.	2010.	2011.	2012.	2013.	2014.	% promjene '08 - '14
A	Poljopriv., šumarstvo i ribolov	22.818	12.487	12.362	12.230	12.272	11.975	12.251	-46,31
B	Vađenje ruda i kamena	19.366	18.903	18.922	18.674	13.441	17.888	17.388	-10,21
C	Prerađivačka industrija	110.174	101.311	103.811	102.236	98.636	96.921	96.245	-12,64
D	Proiz. i snabd. el. en.	16.232	16.477	16.568	16.576	16.749	16.683	16.861	3,88
E	Snabd. vodom, uklanjanje otp. voda	11.921	11.538	11.595	11.871	11.606	11.876	11.863	-0,49
F	Građevinarstvo	35.091	34.342	30.856	28.376	26.884	25.200	24.668	-29,70
G	Trgov. na vel. i malo	79.062	82.156	82.099	80.185	80.885	79.194	76.301	-3,49
H	Prevoz i skladištenje	29.638	29.170	28.419	28.309	27.802	27.458	27.114	-8,52
I	Hotelijerstvo i ugostiteljstvo	5.488	5.388	5.091	5.014	4.866	4.724	4.325	-21,19
J	Informacije i komunikacije	15.117	15.265	15.286	15.341	14.983	15.183	15.323	1,36
K	Finansijske djelatnosti i osig.	800	806	777	778	778	745	765	-4,38
L	Poslovanje nekretnostima	2.206	1.820	1.467	1.284	1.144	1.120	1.039	-52,90
M	Stručne, naučne i tehničke djelatnosti	10.917	10.727	10.302	9.980	9.829	9.515	9.124	-16,42
N	Administrativne i pomoćne usluzne djelatnosti	4.756	5.298	4.777	5.848	6.012	6.018	6.074	27,71
O	JU i odbrana, ob. soc. osig.	150	108	135	123	106	104	130	-13,33
P	Obrazovanje	1.269	1.307	1.414	1.435	1.862	1.588	1.529	20,49
Q	Djel. socijalne i zdravstvene zaštite	34.593	35.083	35.977	39.632	36.226	36.741	36.524	5,58
R	Umjetnost, zabava i rekreacija	3.565	4.043	4.364	4.409	3.743	3.877	4.245	19,07
S	Ostale uslužne djelatnosti	1.180	1.194	1.153	1.117	1.061	883	1.091	-7,54
T	Djel. domaćinstava kao poslodavci	3	2	4	4	5	4	2	
U	Djel. vanterit. organiz. i organa	0	0	0	0	0	0	0	
N/A	Nemaju novu nomenklaturu	47.301	36.516	26.217	18.288	13.292	9.123	7.576	
Ukupan broj radnika		451.647	423.941	411.596	401.710	382.182	376.820	370.438	-17,98

Na osnovu podataka o kretanju broja radnika u F BiH za posmatrana preduzeća (Grafikon 3), takođe je evidentan trend smanjenja broja radnika u preduzećima, uz blago usporavanje trenda smanjenja 2013. i 2014. godine, što može biti i posljedica velikog smanjenja broja radnika u 2012. godini. Samo u toj godini bez posla je ostalo 15.063 radnika, više nego u bilo kojoj od posmatranih godina računajući i 2009. godinu. Ukupan broj izgubljenih radnih mjesta u F BiH je 39.031 (cca. 14 %). Od značajnijih djelatnosti apropos broja radnika, najveće smanjenje je imala djelatnost građevinarstva sa 33 % manje radnih mjesta, zatim prerađivačka industrija sa 16 %, dok je u trgovini smanjen broj radnika za 3 %. Iako djelatnost poslovanja nekretnostima ne učestvuje značajno u ukupnom broju radnika, vidi se izuzetno snažan pad broja radnika u ovoj djelatnosti (51 %), dok je na nivou BiH taj pad 53 % a u RS

60 %. Taj podatak ide u prilog činjenici da je tržište nekretnina u BiH, kao i na globalnom nivou, izuzetno pogođeno krizom što se odrazilo na pad tražnje za nekretninama.

U analiziranoj skupini preduzeća najveći broj radnika 2014. godine je bio angažovan u prerađivačkoj industriji (26 %); trgovini 23 %, te djelatnosti socijalne i zdravstvene zaštite (11 %). U svim ostalim djelatnostima, posmatrano pojedinačno, angažovano je manje od 10 % radnika u ukupnom broju analiziranih preduzeća.

Grafikon 3: Broj radnika u analiziranim preduzećima - F BiH

Analizirajući krizu poslovanja preduzeća preko indikatora smanjenja broja radnika može se konstatovati da je kriza imala veće negativne posljedice na preduzeća u Republici Srpskoj nego u Federaciji BiH. Naime, u posmatranom periodu prepoznatljiv je oštriji trend smanjenja broja radnika u RS obzirom da je u sedmogodišnjem periodu bez posla ostalo 42.178 radnika (Grafikon 4), odnosno 26 %, za razliku od Federacije BiH u kojoj je taj procenat 14 %. Kada su u pitanju djelatnosti u kojima je zaposlen najveći broj radnika u RS, najveći procenat smanjenja broja radnih mjesta je evidentiran u građevinarstvu (22 %), djelatnosti prevoza i skladištenja 9%, prerađivačkoj industriji i trgovini po 6 %. Značajnije učešće u ukupnom broju zaposlenih u RS ima poljoprivreda koja je u ukupnom broju zaposlenih 2008. godine učestvovala sa 10 %, dok je na kraju 2014. godine učestvovala sa svega 5 %. Djelatnost poljoprivrede je istovremeno imala najveći pad broja radnika (61 %). U 2014. godini najveći broj zaposlenih u RS bio je u prerađivačkoj industriji (27 %), zatim u trgovini 16 %, djelatnosti prevoza i skladištenja 8 %, građevinarstvo i proizvodnja električne energije po 7 %. Sve ostale djelatnosti su pojedinačno imale manje od 5 % ukupno zaposlenih radnika.

INDIKATORI SIROMAŠTVA I NEJEDNAKOSTI

Jedan od strateških ciljeva identificiranih Strateškim okvirom za BiH je: Smanjiti siromaštvo i socijalnu isključenost. Ispunjenje ovog cilja u za rezultat bi imalo poboljšanje položaja ranjivih grupa koje čine: osobe sa invaliditetom, Romi, povratnici i interno raseljene osobe, obitelji sa dvoje i više djece, starije osobe, nezaposleni, niskokvalificirani radnici, žene, mladi i djeca.

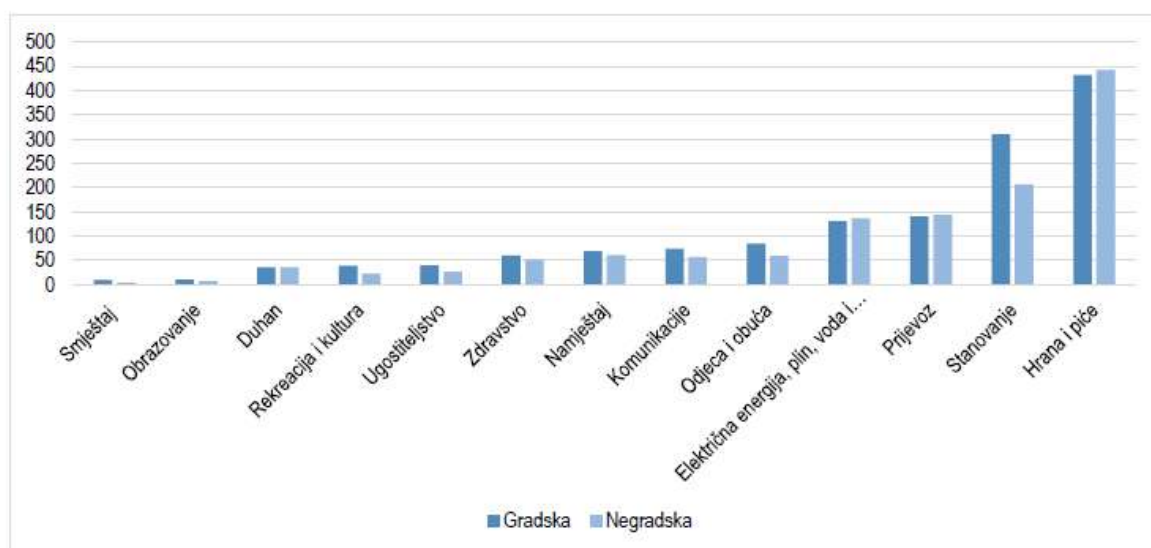
Siromaštvo u BiH najčešće se mjeri indikatorima vezanim za potrošnju dok se višedimenzionalnost siromaštva posmatra kroz zdravstvo, obrazovanje, mogućnost zapošljavanja i pristup ustanovama socijalne zaštite. Prema posljednjim dostupnim podacima Agencije za statistiku 16,9% stanovništva živjelo je u realtivnom siromaštvu. Najbogatija petina je 4,9 puta više trošila u odnosu na najsiromašniju petinu.

Iako se relativno siromaštvo smanjilo to ne znači da je došlo do pada apsolutnog siromaštva. Relativno siromaštvo znači da se cjelokupno stanovništvo manje troši. To može značiti da su najsiromašniji poboljšali položaj u odnosu na bogate, a može značiti i da su bogati pogoršali svoj položaj u odnosu na siromašne a da se stvarno stanje siromašnih nije promijenilo. Prosječna veličina domaćinstva je smanjena sa 3,1 na 2,9 članova, što dodatno ukazuje na razloge smanjene potrošnje.

Tabela 3: Pokazatelji siromaštva i nejednakosti BiH, 2011 i 2015

	2011	2015
Broj relativno siromašnih domaćinstava	177.277	170.000
Relativna stopa siromaštva domaćinstava (%)	17,2	16,5
Broj relativno siromašnih pojedinaca	566.025	505.816
Relativna stopa siromaštva stanovništva (%)	17,9	16,9
Relativna linija siromaštva (KM)*	416	389
Apsolutna stopa siromaštva (%)	15	-
Jaz siromaštva	25,2	24,6
Kvintilni omjer S80/S20	4,9	4,9

Prema podacima EUROSTATA14 u EU prosječno domaćinstvo je od ukupnih troškova nešto manje od 13% trošilo na hranu i piće. U BiH, domaćinstva su skoro trećinu svog budžeta trošila na hranu i piće (29,5%). Posmatrajući gradska i negradska domaćinstva, potrošnja je dosta slična a razlike su vidljive u potrošnji za stanovanje, rekreaciju i kulturu, ugostiteljstvo te odjeću i obuću.

Izvor: Anketa o potrošnji domaćinstava 2015, Agencija za statistiku BiH

Prema istraživanju koje je proveo RCC, Balkan Barometar za 2016 godinu, 41% domaćinstava u BiH smatra da ima poteškoća sa finansijskom situacijom, a 16% osoba se smatra socijalno isključeno. U istom istraživanju navodi se da je samo 12% domaćinstava primalo doznake iz inostranstva.

Podaci APDa govore o značajnom porastu broja domaćinstava koja štede, u 2011 godini zabilježeno je da 14,2% domaćinstava štedi dok 2015 godine 18,2% domaćinstava štedi. I podaci CB govore o porastu štednje domaćinstava u KM. Tako je u decembru 2011 štednja iznosila 1.917,2 miliona KM a u 2015.g. 2.841,6 miliona KM, što predstavlja povećanje skoro za milijardu. Iako je došlo do porasta kredita stanovništva kod komercijalnih banaka, u 2015.g. u odnosu na 2011.g. od 1,1% radi porasta indeksa potrošačkih cijena, realno iznos kredita za stanovništva se smanjio.

ULOGA SISTEMA SOCIJALNE ZAŠTITE U SMANJENJU SIROMAŠTVA

Nadležnost u oblasti socijalne zaštite u Bosni i Hercegovini je na entitetskom i kantonalnom nivou, dok Ministarstvo civilnih poslova Bosne i Hercegovine ima koordinirajuću ulogu. Zbog finansijskih ograničenja na svim nivoima vlasti, prava socijalne zaštite propisana zakonima iz ove oblasti nisu u potpunosti provedena u praksi, tako da se neke beneficije ne isplaćuju ili se iznosi smanjuju. Prava iz socijalne zaštite uglavnom se utvrđuju na temelju statusa, što dovodi do nejednakosti u pružanju socijalnih naknada. Službe za socijalnu zaštitu nemaju dovoljno kapaciteta za procjenu potreba ugroženih skupina, niti finansijskih sredstava za pružanje odgovarajuće podrške.

Spor privredni oporavak, loše makroekonomske performanse i neadekvatno ekonomsko upravljanje i dalje rezultiraju kontinuirano visokom stopom nezaposlenosti, velikim brojem radno sposobnog stanovništva isključenog sa tržišta rada te, posljedično, visokom stopom siromaštva u Bosni i Hercegovini, kao i usložnjavanjem problema socijalne isključenosti.

Sistem socijalne zaštite sastoji se od komponente socijalnog osiguranja i socijalne pomoći. Nadležnosti za socijalnu zaštitu su na nivou entiteta i kantona. Ovo za rezultat ima teritorijalne razlike i nejednakost kod pružanja naknada i usluga. Prema podacima Agencije za statistiku u BiH u 2015. godini jedan od oblika socijalne zaštite primalo je ukupno 561.284 korisnika 551.207 korisnika (bez značajnih polnih razlika), od čega je 143.552 maloljetna korisnika i 417.732 punoljetna korisnika. Broj centara za socijalni rad u BiH, je 106.15, što je najmanje u poslednjih 6 godina. Međutim, treba uzeti u obzir da se u Federaciji BiH u 2015. godini podaci prikupljaju po novoj metodologiji, pri čemu se prikazuju odvojeno podaci o broju centara za socijalni rad i službi socijalne zaštite. U Federaciji BiH u 2015. godini postojale su 22 službe socijalne zaštite, dok u Republici Srpskoj od 2010. godine postoji i 10 službi socijalne zaštite koje djeluju pri opštinama.

U posmatranoj godini zabilježeno je povećanje broja korisnika u odnosu na prethodno posmatranu godinu (2014) za 10.077 korisnika, dok je u prošloj godini zabilježeno neznatno smanjenje broja korisnika u odnosu na 2013 godinu (oko 1%) u obje kategorije. Kad su u pitanju maloljetni korisnici socijalne zaštite u BiH najviše maloljetnih korisnika je u kategoriji od 7-14 godina starosti, kojih je u 2015 godini bilo 46.146 , a najmanje u kategoriji ispod 7 godina, kojih je u 2015 godini bilo 29.075 . Posmatrano prema kategorijama, najviše maloljetnih korisnika bilo je iz kategorije ugroženih porodičnom situacijom, njih 67.853 i ta kategorija bilježi blago smanjenje u odnosu na prethodnu godinu. Broj punoljetnih korisnika se povećao u odnosu na 2014 godinu za 8.537 korisnika. Najbrojniju skupinu čine osobe starosti 46-59 godina, od čega skoro polovinu čine žene, dok je najmanji broj korisnika starosti 18-21 godine. Od punoljetnih korisnika, gledano po kategorijama, najviše je osoba koje nemaju dovoljno prihoda za uzdržavanje (175.243 korisnika). i njen broj je smanjen u odnosu na prethodnu godinu za 5.909 korisnika.

ZAKLJUČAK:

Realizacija ključnih mjera koje se provode u okviru implementacije Akcionog plana Reformske agende u 2015-2018. u oblasti socijalne zaštite trebala bi doprinijeti smanjenju broja siromašnih osoba, održivom mirovinskom sistemu, te unaprjeđenju sistema socijalne i dječje zaštite. Imajući u vidu da su sadašnji sistemi socijalne zaštite neefikasni i nepravedni u Federaciji BiH je započela reforma okvirnog sistema socijalne zaštite kroz izmjenu postojećeg zakonodavstva i to: Zakona o osnovama socijalne zaštite, zakona o zaštiti obitelji s djecom, zakona o udomiteljstvu, zakona o djelatnosti socijalnog rada i zakona o socijalnim uslugama. Ovim aktivnostima uređuje se oblast socijalne zaštite u smislu uklanjanja nejednakosti u stupnju pokrivenosti i razini pomoći koja se osigurava korisnicima sistema. Najznačajnija novina koja za rezultate ima efikasniji način isplate novčanih davanja i kontrolu korisnika naknada te značajne uštede budžetskih sredstva i bolje ciljane novčane pomoći je uspostava Jedinstvenog registra korisnika naknada na koje se ne uplaćuju doprinosi. Takođe, jedna od reformskih mjera je i uvezivanje staža za radnike putem Zakona o preuzimanju financiranja neizmirenih doprinosa

za penzijsko i invalidsko osiguranje za zaposlene u poduzećima s većinskim državnim kapitalom. Na taj način omogućit će se penzionisanje i rješavanje socijalne situacije velikog broja radnika koji su ostali bez posla i nemaju nikakva primanja niti zdravstveno osiguranje.

Bosna i Hercegovina na svom tranzicijskom putu, kao i putu ka pridruživanju Evropskoj uniji, suočena je sa velikim izazovima prilagođavanja svoga zakonodavstva sa zakonodavstvom Evropske unije. Nemali broj strateških dokumenata je kreiran u posljednjih desetak godina kako bi se napravili značajni pomaci ka boljem standardu u oblasti sistema socijalne zaštite stanovništva u Bosni i Hercegovini.

Kad je u pitanju socijalna zaštita BiH se i u 2016. godini suočavala s brojnim ozbiljnim i urgentnim socijalnim problemima, koji se moraju rješavati kroz poboljšanje sistema socijalne zaštite i socijalne inkluzije, izmjenu zakonodavstva, izradu jedinstvenog registra korisnika socijalnih naknada i izjednačavanje prava iste vrste, različitih kategorija osoba s invaliditetom kako bi se postigla bolja ciljanost socijalnih transfera.

Literatura:

1. Cooper G.: Uzroci finansijskih kriza: Središnje banke, kreditni mjehuri i zabluda učinkovitog tržišta, Masmedia, Zagreb, 2009.
2. <https://fia.ba/>
3. <https://www.apif.net/>
4. Jošić H., Mezga P.: Važnost dolara kao svjetske valute, stručni rad objavljen u Notitia – časopis za održivi razvoj, Zagreb, 2015.
5. Kovač O.: Međunarodne finansije, Bibliotečko Informacioni Centar, Beograd, 2002.
6. Kovačević R.: Reforma međunarodnog monetarnog sistema, Naučni rad objavljen u časopisu Bankarstvo, Beograd, 2011.

ECONOMIC CRISIS CONSEQUENCES MEASURED WITH POVERTY INDICATORS IN B&H

Abstract: *The impact of the general economic crisis, the imbalance in the unfavorable business environment in BiH, and the internal weaknesses of the enterprise, have resulted in a reduction in the volume of business activities that have linked a number of other negative business-related consequences to poverty growth. As with most other transition economies, the main channels of crisis were the sharp contraction of capital inflows and the reduction of demand for exports. Reducing capital inflows has reflected a fall in investment spending, while reducing personal spending is the result of increased unemployment. Businesses faced with falling demand for their products on domestic and foreign markets reduced their investments. Employers who had free money, for fear and uncertainty, did not want to invest, while those who wanted to invest and did not have their own funds could not get loans because of the sharp credit contraction in the financial markets. The direct consequence of insufficient demand was the reduction in the number of jobs that ultimately had an impact on the growth of poverty. Reducing business resulted in a fall in revenues, an increase in the number of enterprises with negative business results, an increase in the number of enterprises that were forced to stop business activities, and ultimately an increase in unemployment.*

Key words: *crisis, personal consumption, business activity, poverty*

SOCIJALNO PODUZETNIŠTVO KAO ČIMBENIK UTJECAJA NA (NE)JEDNAKOST ŽENA NA TRŽIŠTU RADA

*dr.sc. Gordan Radić, izvanredni profesor, Fakultet međunarodnih odnosa i diplomacije
Sveučilišta Hercegovina*

*Ana Luburic, mag.iur., asistentica, Fakultet međunarodnih odnosa i diplomacije
Sveučilišta Hercegovina*

Apstrakt: *Pojam socijalnog poduzetništva je relativno mlad u ekonomskoj teoriji pa tako i još uvijek nedovoljno eksploatiran u ekonomskoj praksi, osobito na tržištu Bosne i Hercegovine. Sam pojam terminološki označava široku lepezu raznovrsnih proizvodnih i uslužnih organizacija, čije postojanje nije utemeljeno isključivo na motivima stjecanja dobiti, već prvenstveno na socijalnoj motivaciji i utjecaju na dobrobit društva u cjelini. U posljednje vrijeme se dosta pozornosti posvećuje položaju žena u zaposlenosti i nezaposlenosti, kako na našem tržištu, tako i na tržištima iz okruženja. Iako su u posljednjem desetljeću postignute mnoge pozitivne promjene u položaju žena na tržištu rada, mnogi pokazatelji govore kako je njihov položaj još uvijek dosta lošiji od položaja muškaraca: stopa ekonomske aktivnosti i zaposlenosti žena je znatno niža, stopa nezaposlenosti je viša, žene u prosjeku dulje čekaju na posao, koncentracija zaposlenih žena u tipično ženskim djelatnostima još je uvijek vrlo velika. Upravo zbog toga, ovaj rad se bavi razmatranjem mogućnosti primjene koncepta socijalnog poduzetništva u proširivanju mogućnosti i otvaranju prostora za zapošljavanje žena u poslovima izvan standardnih modela. Prednost nestandardnog zapošljavanja koje nude neki od oblika socijalnih poduzeća omogućavaju lakše usklađivanje radnih i obiteljskih obaveza, ali s druge strane nose značajno manju dugoročnu stabilnost radnog mjesta i dohotka. Važno je naći odgovarajući balans, koji će dugoročno dovesti do boljeg položaja žena na tržištu rada.*

Ključne riječi: *žene, zaposlenost, nezaposlenost, socijalno poduzetništvo, socijalna ekonomija*

UVOD

Nekoliko desetljeća unatrag, jedan od glavnih trendova koji možemo uočiti u razvijenijim društvima, ali i u tranzicijskim gospodarstvima, je feminizacija radne snage i trend prelaska obitelji s jednim hraniteljem, muškarcem, na obitelji s dva hranitelja, oba spola. Takvom trendu je doprinijelo nekoliko sociodemografskih, ekonomskih i kulturoloških promjena u općem položaju žena. Neke od tih promjena su: žene u sve većem broju nastavljaju obrazovanje te danas sve više nadmašuju muške kolege na razini visokog obrazovanja, žene su sve poželjnije na upravljačkim pozicijama zbog značaja "soft-skills" i emocionalne inteligencije u upravljanju tvrtkama, žene sve kasnije ulaze u brak i kasnije se odlučuju za roditeljstvo kako bi povećale mogućnosti za razvoj profesionalne karijere, u sve većem broju ulaze na tržište rada, što donosi promjene u strukturi i dinamici obitelji. Nasuprot ovim pozitivnim trendovima, u manje razvijenim gospodarstvima, kao što je Bosna i Hercegovina, žene su i dalje u nepovoljnijem položaju u odnosu na muškarce na tržištu rada, što ćemo kasnije ilustrirati i određenim statističkim pokazateljima. U ovakvom društvenom i ekonomskom okruženju, razvija se socijalno poduzetništvo kao relativno novi način filozofije i poslovanja poduzeća na tržištu, nudeći nestandardne oblike zapošljavanja, osobito pogodne za žene. Za razliku od tržišno orijentiranog poduzeća, u socijalnom poduzeću dobit nije temeljni cilj poslovanja, iako je važan zbog opstanka poduzeća. Bit kojem socijalno poduzeće teži je šire društveno dobro i socijalni učinak. Socijalno poduzetništvo predstavlja specifičan oblik poduzetništva koji se temelji na načelima socijalne, ekološke i ekonomske održivosti, a jedan dio, ili ukupno ostvarenu dobit izdvaja za dobrobit zajednice, iako se u praksi ponekad susreće sa nerazumijevanjem okoline o svom potencijalu. Na probleme koji

se javljaju u socijalnoj sferi, pokušava odgovoriti kroz inovacije. Poduzeća koja posluju po principima socijalnog poduzetništva karakteriziraju: objedinjavanje tržišnog pristupa i socijalnih ciljeva, stvaranje inovativnog načina djelovanja i usmjerenost na rješavanje društvenih problema.

POJAM I KARATERISTIKE SOCIJALNOG PODUZETNIŠTVA

Sve veći broj nevladinih organizacija, neprofitnih udruga i drugih oblika organizacija iz nevladinog sektora, dovodi do značajne konkurencije između njih. U situaciji ograničenih resursa od strane donatora, sponzora i fondova, organizacije su prinuđene pristupiti inovacijama u poslovanju i djelomičnoj usmjerenosti na dobit, kako bi opstale. Prema Weerawardena&Mort (2006), inovativni pristup poslovanju je postao ključni čimbenik, kako u neprofitno orijentiranim organizacijama, tako i u profitno orijentiranim poduzećima, a osobito u onima koja imaju za cilj razvoj društva u cjelini. Poduzetništvo je kreativni proces implementacije inovativnih i kreativnih rješenja za tržište. Podrazumijeva primjenu fokusiranih strategija koje se temelje na novim idejama ili novim uvidima za razvoj proizvoda i usluga koji će zadovoljiti potrebe korisnika, ili riješiti njihove probleme (Zimmerer&Scarborough, 2005). Dakle, socijalno poduzetništvo proizilazi iz poduzetničkog koncepta i primjenjuje inovativnu uporabu i kombinaciju resursa za maksimiziranje korištenja prigoda na tržištu, usmjerenih na adresiranje širih društvenih potreba (Mair&Marti, 2006). Iako su prvenstveno usmjerene na dobrobit društva, aktivnosti socijalnog poduzetništva pozitivno utječu na gospodarski rast i razvoj društva kroz smanjenje siromaštva i unaprjeđenje niza ekonomskih aktivnosti (Zahra i ostali, 2009.) Ove aktivnosti se općenito mogu podijeliti u tri faze, prema Zrilić i Širola (2014.), a to su:

- 1. osmišljavanje ideje i ispitivanje mogućnosti njene realizacije. U ovoj fazi je veliki značaj Interneta i digitalnih tehnologija, koje omogućavaju istraživanje realizacije sličnih ideja, te provjeru izvodljivosti s različitih aspekata.
- 2. razrađivanje projekta sa svim njegovim elementima, uz poseban naglasak na financijsku i tržišnu održivost
- 3. realizacija poduzetničkog projekta, koji je usmjeren na dobrobit društva, ali i djelomično na ostvarivanje dobiti, u cilju dugoročne održivosti projekta. Upravo u izboru društvenih ciljeva i njihovoj realizaciji pružaju se široke mogućnosti za uspješno socijalno poduzetništvo.

Može se vidjeti i svojevrsna kontradikcija između “socijalnog” i “poduzetničkog” u socijalnom poduzetništvu, upravo zbog toga što je socijalna komponenta usmjerena na društveno korisne djelatnosti, a klasično poduzetništvo podrazumijeva tržišni pristup i usmjerenost na poslovne ciljeve. Zbog toga je ključno za razumijevanje ovog koncepta shvatiti hibridni karakter socijalnog poduzetništva, kao kombinaciju komercijalnih i neprofitnih oblika djelovanja (donacije, volonterski rad), karakter uključenosti različitih interesnih strana (volonteri, zaposlenici, korisnici proizvoda/usluga, te kombinaciju privatnog tržišnog sektora i civilnog društva. Zrilić i Širola također navode kako je kultura društveno odgovornog poduzetništva, koje podrazumijeva poduzetničko izdvajanje dio dobiti za određene društvene i socijalne ciljeve u ekspanziji. Navode kako se socijalno poduzetništvo može stimulirati poreznom politikom, ali i promjenom opće kulture sudjelovanja u društveno korisnim djelatnostima. Bit je u tome što se socijalna komponenta društveno odgovornog poduzetništva ogleda u dodatnom poštovanju određenih društvenih i etičkih vrijednosti kroz poslovanje, čime se razvija doprinos zajednici u kojoj konkretno poduzeće posluje.

POLOŽAJ ŽENA NA TRŽIŠTU RADA U BIH

Na evidencijama zavoda i službi zapošljavanja u Bosni i Hercegovini zaključno sa 31.05.2018. godine, bilo je 487.424 osoba, a u odnosu na prethodni mjesec broj nezaposlenih osoba je manji za 7.981 osobu ili 1,61 posto. Od ukupnog broja osoba koje traže zaposlenje, 260.507 ili 53,45 posto su žene.

U tablici ispod je prikazana analiza nezaposlenosti u III. kvartalu 2017. godine, prema spolu i kvalifikacijskoj strukturi, gdje se može vidjeti kako je postotak zaposlenih žena na razini Bosne i Hercegovine blago viši u odnosu na postotak nezaposlenih muškaraca. Međutim, za kvalifikacije

SSS i NSS ovaj postotak je izuzetno visok te upravo u ovim grupama treba tražiti mogućnosti za primjenu pojedinih oblika socijalnog poduzetništva.

Tablica 1. Nezaposleni u III. kvartalu 2017. prema spolu i kvalifikacijskoj strukturi

T3. NEZAPOSLENI U III KVARTALU 2017. GODINE PREMA POLU I KVALIFIKACIONOJ STRUKTURI											
	Mjesec/ godina		VSS	VŠS	SSS	NSS	VKV	KV	PKV	NKV	
BIH	VII 2017.	UKUPNO	486.309	41.601	6.967	135.186	1.245	2.366	159.310	8.246	131.388
		ŽENE	262.537	28.570	4.460	82.762	896	324	69.102	3.562	72.862
		ŽENE %	53,99%	68,68%	64,02%	61,22%	71,93%	13,69%	43,38%	43,19%	55,46%
	VIII 2017.	UKUPNO	485.088	42.626	7.152	134.383	1.235	2.360	158.420	8.182	130.730
		ŽENE	262.781	29.391	4.586	82.494	889	337	68.966	3.537	72.581
		ŽENE %	54,17%	68,95%	64,12%	61,39%	72,00%	14,28%	43,53%	43,23%	55,52%
	IX 2017.	UKUPNO	480.379	39.320	6.716	134.670	1.226	2.295	157.898	8.137	130.117
		ŽENE	259.746	26.838	4.275	82.616	880	320	68.900	3.528	72.389
		ŽENE %	54,07%	68,26%	63,65%	61,35%	71,83%	13,94%	43,64%	43,35%	55,63%
FBIH	VII 2017.	UKUPNO	356.193	27.153	5.380	95.999	576	1.463	115.469	6.512	103.641
		ŽENE	197.085	19.103	3.546	59.328	546	211	51.822	2.664	59.865
		ŽENE %	55,33%	70,35%	65,91%	61,80%	94,79%	14,42%	44,88%	40,91%	57,76%
	VIII 2017.	UKUPNO	356.115	28.221	5.589	95.562	572	1.477	115.025	6.464	103.205
		ŽENE	197.839	19.960	3.693	59.297	542	226	51.810	2.644	59.667
		ŽENE %	55,55%	70,73%	66,08%	62,05%	94,78%	15,30%	45,04%	40,90%	57,81%
	IX 2017.	UKUPNO	352.398	25.434	5.179	95.802	562	1.436	114.826	6.418	102.741
		ŽENE	195.265	17.828	3.397	59.376	532	214	51.791	2.632	59.495
		ŽENE %	55,41%	70,10%	65,59%	61,98%	94,66%	14,90%	45,10%	41,01%	57,91%
RS	VII 2017.	UKUPNO	118.896	13.303	1.504	35.765	669	852	40.289	1.561	24.953
		ŽENE	59.277	8.751	875	21.248	350	105	15.687	816	11.446
		ŽENE %	49,86%	65,78%	58,18%	59,41%	52,24%	12,32%	38,94%	52,24%	45,87%
	VIII 2017.	UKUPNO	117.820	13.259	1.481	35.411	663	835	39.854	1.548	24.769
		ŽENE	58.830	8.725	856	21.039	347	103	15.568	811	11.381
		ŽENE %	49,93%	65,80%	57,80%	59,41%	52,37%	12,34%	39,06%	52,37%	45,95%
	IX 2017.	UKUPNO	116.936	12.805	1.458	35.480	664	811	39.537	1.548	24.633
		ŽENE	58.401	8.345	842	21.074	348	98	15.513	813	11.368
		ŽENE %	49,94%	65,17%	57,75%	59,40%	52,40%	12,08%	39,24%	52,49%	46,15%

Analizirajući osnovne karakteristike stanovništva BiH prema aktivnosti i prema spolu, vidimo kako je niže sudjelovanje žena, kako u pokazatelju radno sposobnog stanovništva, tako i u pokazatelju radne snage. Ženska populacija bilježi viši stupanj nezaposlenosti.

Tablica 2. Osnovne karakteristike stanovništva BiH prema aktivnosti i prema spolu

(000)

	Ukupno			Muški			Ženski		
	Total			Male			Female		
	2016.	2017.	2018.	2016.	2017.	2018.	2016.	2017.	2018.
1. Ukupno stanovništvo (3+6+7) / Total population (3+6+7)	2.840	2.734	2.701	1.389	1.341	1.327	1.451	1.393	1.374
2. Radno sposobno stanovništvo / Working-age population	2.489	2.407	2.396	1.208	1.177	1.169	1.281	1.230	1.227
3. Radna snaga (4+5) / Labour force (4+5)	1.074	1.026	1.008	663	627	622	411	399	386
4. Zaposleni / Person in employment	801	816	822	514	509	515	288	307	307
5. Nezaposleni / Unemployed	273	211	185	149	118	107	124	92	78

Stopa / Rates (%)									
Stopa aktivnosti / Activity rate	43,1	42,6	42,1	54,9	53,3	53,2	32,1	32,4	31,4
Stopa zaposlenosti / Employment rate	32,2	33,9	34,3	42,5	43,2	44,1	22,4	24,9	25,0
Stopa nezaposlenosti / Unemployment rate	25,4	20,5	18,4	22,5	18,9	17,2	30,0	23,1	20,3

OBLICI SOCIJALNIH PODUZEĆA POGODNIH ZA ZAPOSŁJAVANJE ŽENA

Već smo prethodno objasnili kako socijalna poduzeća kombiniraju poduzetnički pristup i fokus na šire društvene ciljeve. To su tržišni entiteti koji se nalaze na presjeku interesa:

- država, koja je sa svojim javnim ustanovama i ovlaštenjima usmjerena ka kreiranju javnog dobra
- tržišta, koje po svojim zakonima temelji poslovanje privatnih tvrtki inzistira na uvećavanju dobiti
- šire društvene zajednice, koju čine stanovnici grada ili države, grupirani u domaćinstva, zborove stanaraa i druge neformalne grupe.

Socijalna poduzeća se pojavljuju u nekoliko različitih modela od kojih svaki prema svojim specifičnostima može biti prigoda za povećanje zaposlenosti žena te za njihov povoljniji položaj na tržištu rada. Pobrajati ćemo tipične modele ovih poduzeća, kao i mogućnosti primjene u sferi ženskog poduzetništva.

Model zapošljavanja je koncipiran tako gdje poduzeće zapošljava svoju ciljnu grupu i prodaje njihove proizvode i usluge na otvorenom tržištu. Ovaj model osigurava prilike za zapošljavanje i poslovne obuke svojoj ciljnoj grupi, u našem slučaju ženama koje zbog niske kvalifikacije ne mogu samostalno naći svoje mjesto na tržištu rada. Najbolji primjer su poduzeća koja zapošljavaju žene koje se bave ručnim radom, pletenjem, vezom i starim tradicionalnim zanatima. Ove žene izrađuju različite predmete vezane uz tradiciju i kulturu lokalne zajednice u kojoj žive, kao što su narodne nošnje, marame, šalovi, tradicionalni suveniri i slično. Socijalno poduzeće dalje organizira plasman ovih proizvoda na tržište.

Model poduzetničke potpore pruža poslovnu potporu i financijske usluge svojoj ciljnoj grupi, samozaposlenim pojedincima, ili tvrtkama. Nakon početne potpore, ciljna grupa socijalnog poduzeća prodaje svoje proizvode i usluge na otvorenom tržištu. Veoma čest oblik potpore u današnje vrijeme su različite digitalne akademije, koje osposobljavaju žene koje se bave nekim aktivnostima kako bi svoje proizvode i usluge promovirali putem društvenih mreža poput Facebooka i Instagrama. Zahvaljujući širokoj dostupnosti tehnologija, prije svega pametnih telefona i Interneta, žene u relativno kratkom

razdoblju mogu naučiti temelje digitalnog marketinga i oglašavanja na društvenim mrežama te i na taj način biti više nazočne na tržištu rada.

Model posrednika na tržištu osigurava usluge svojoj ciljnoj grupi, malim proizvođačima (pojedinci, tvrtke ili obiteljska poljoprivredna gospodarstva popularno zvana OPG), kako bi im pomogli pristupiti tržištu. Usluge socijalnih poduzeća dodaju vrijednost proizvodima ciljne grupe, a najčešće ove usluge uključuju marketinšku potporu i kredite. Posrednik na tržištu ili u potpunosti kupuje proizvode svoje ciljne grupe, ili ih uzima po konsignacijskom principu, pa ih zatim prodaje na tržištu s višim maržama. Ponekad usluge poduzeća uključuju i dodatne aktivnosti logistike, pakiranja i brendiranja proizvoda. Ovo je posebno primjenjivo za žene koje se bave proizvodnjom prehrambenih proizvoda biljnog ili životinjskog podrijetla, jer je za pojedinačnog malog proizvođača teško osigurati sve potrebne dozvole inspekcija i certifikate koji se traže prilikom tretmana i plasmana ovih proizvoda. Tu je uloga socijalnog poduzeća ove proizvode od proizvođača prikupiti i na adekvatan način, poštujući zakonske norme i tražene standarde, pripremiti za plasman na tržište.

Model članarine je koncipiran tako gdje poduzeće komercijalizira svoje usluge i zatim ih prodaje izravno ciljnoj grupi, pojedincima ili tvrtkama po utvrđenoj razini mjesečne ili godišnje članarine. Oni koji plaćaju članarinu, koriste usluge socijalnog poduzeća za bolji plasman svojih proizvoda ili usluga na tržište. Primjeri ovih poduzeća se temelje na organizaciji različitih obuka za svoje članove, pa tako žene u ovim oblicima socijalnih poduzeća, plaćajući određeni iznos članarine, mogu pohađati veoma korisne i praktične tečajeve kako bi unaprijedile posao kojim se bave, učeći o marketingu, biznis planovima, organizaciji i financijskom upravljanju. Također mogu pohađati tečajeve koji ih obučavaju za neke nove djelatnosti kojima se do sada nisu bavile, što se najčešće svodi na određene zanatske usluge (krojenje, šivanje, kozmetičarske usluge i sl.)

Model klijenata s niskim prihodima predstavlja osiguranje pristupa ciljnoj grupi s niskim primanjima onim proizvodima i uslugama kojima je zbog cijene, distribucije i karakteristike proizvoda, pristup vrlo ograničen. Primjeri proizvoda i usluga mogu uključivati: zdravstvenu njegu (vakcinaciju, lijekove na recept, različite vrste operacija i slično), zdravstvene i higijenske proizvode (naočale za vid, slušna pomagala, higijenske maramice, pelene za odrasle), komunalne usluge (struja, biomasa, voda) i slično, za što klijenti plaćaju. U okruženju je poznat trend otvaranja „socijalnih prodavaonica“ gdje se i roba široke potrošnje može kupiti po cijenama nižim od tržišnih, uz određenu potvrdu, ili dokaz kako se radi o kupcima slabijeg imovnog stanja.

Model obiteljskih poljoprivrednih gospodarstava osigurava izravnu korist svojoj ciljnoj grupi, članovima kooperative, kroz usluge informacija o tržištu, tehničke/savjetodavne potpore, kolektivnih ugovora, ekonomije otkupa, pristupa proizvodima i uslugama, pristupa vanjskim tržištima za proizvode i usluge članova. Kooperativno članstvo često se sastoji od više malih proizvođača iz iste grupe proizvoda, ili zajednice sa istim potrebama, kao što je npr. pristup kapitalu ili zdravstvenoj njezi. Ovaj model se koristi najviše u poljoprivredi i može ženama koje se bave poljoprivrednom proizvodnjom osigurati vezu s tržištem. Međutim, ne treba se nužno ograničiti samo na prodaju poljoprivrednih proizvoda. Sve više žena se bavi preradom ovih proizvoda, pa se obiteljska poljoprivredna gospodarstva mogu organizirati i oko otkupa različitih domaćih vrsta džemova, ajvara, kiselih salata i slično, čime se dodaje vrijednost osnovnim poljoprivrednim proizvodima.

Model povezivanja s tržištem olakšava trgovinske odnose između ciljne grupe, malih proizvođača, lokalnih tvrtki, kooperativa i vanjskog tržišta. U ovom slučaju socijalno poduzeće funkcionira kao broker, povezivanjem kupaca s proizvođačima i obrnuto te naplaćivanjem ove usluge. Ovakav model bi bio najprimjenjiviji za određene djelatnosti koje žene rade u svojim kućama i nemaju dovoljno resursa za povezivanje s tržištem, kao što je proizvodnja domaćih kolača. Trenutno postoji veliki broj domaćica koje kolače prodaju preko društvenih mreža (Facebook, Instagram). Organiziranje socijalnih poduzeća po modelu povezivanja s tržištem bi im pomoglo značajnim povećanjem broja kupaca, u odnosu na broj koji ostvaruju preko društvenih mreža.

Model subvencioniranja usluga se temelji na prodaji proizvoda ili usluga vanjskom tržištu, a ostvarene prihode koristi za financiranje socijalnih programa. U ovom modelu, socijalno poduzeće funkcionira kao organizator i realizator poslovne djelatnosti, ali dio svojih prihoda ulaže u opću društvenu korist.

Model organizacijske potpore predstavlja koncept koji se najviše temelji na konzultantskim uslugama prodaje proizvoda i usluga vanjskom tržištu, poslovanju ili širokoj javnosti. Na određeni način predstavlja kombinaciju prethodno opisanih modela, jer s jedne strane pruža potporu kroz učenje i konzultacije, a s druge strane kroz prodaju proizvoda na otvorenom tržištu.

ZAKLJUČAK I PREPORUKE

U radu smo prikazali kako socijalno poduzetništvo kao koncept i različiti modeli kroz koje se ono manifestira na tržištu, može koristiti za značajno unaprjeđenje položaja žena na tržištu rada u Bosni i Hercegovini. Trenutno postoje primjeri dobre prakse, kao što su su fondacija Mozaik, socijalno poduzeće Uspoon, organizacija Bospo, organizacija GOPA, itd. Međutim, potrebno je još mnogo raditi, kako na lokalnoj, tako i na državnoj razini, kako bi se potencijal socijalnih poduzeća iskoristio u potpunosti. Prije svega neophodno je raditi na aktivnostima promocije socijalnog poduzetništva u javnosti kako bi se ovaj pojam i koncept bolje razumio i bio šire prihvaćen. Važno je pojačati ulogu medija u promociji socijalnog poduzetništva. Mediji su jedan od ključnih čimbenika i spona između ostalih sudionika i nositelja aktivnosti socijalnog poduzetništva i upravo oni trebaju promovirati dobre prakse i primjere socijalnog poduzetništva koji će se dalje razvijati. U okviru formalnog obrazovanja potrebno je uvrstiti obrazovne sadržaje vezane za socijalno poduzetništvo, kako na visokoškolskim institucijama tako i u osnovnim i srednjim školama, čime bi se već u ranim fazama doprinijelo razvoju svijesti o socijalnom poduzetništvu kao načinu postizanja društvenih promjena i poboljšanja. Većina socijalnih poduzetnika nema dovoljno znanja i umijeća za započinjanje i vođenje aktivnosti socijalnog poduzetništva. Ta znanja i umijeća trebaju dolaziti iz različitih područja, tako da bi bilo izuzetno korisno i potrebno organizirati i ponuditi obrazovne programe za voditelje i zaposlenike socijalnih poduzeća. Jednako tako, potrebno je pripremiti i realizirati programe obuke zaposlenih u državnoj upravi u segmentima vezanim za ekonomiju, poreze, socijalnu i zdravstvenu zaštitu. Ključno je omogućiti jednostavniji i transparentniji pristup izvorima financiranja, jer je dodjeljivanje financijskih sredstava i poticaja jedan od najznačajnijih izazova i prepreka s kojima se aktivni i potencijalni socijalni poduzetnici susreću u socijalnom poduzetništvu koje je ograničeno primarnom misijom i ciljevima, a to je usmjerenost na postizanje društvenih promjena i poboljšanja i usmjerenost na ugrožene kategorije. Osiguravanje financijskih sredstava za početna ulaganja u socijalno poduzetništvo i njihov nedostatak često su razlog koji spriječava ljude pokrenuti aktivnosti socijalnog poduzetništva. Stoga je nužno raditi na daljnjem razvijanju programa financiranja, investiranja i otvaranja kreditnih linija za socijalno poduzetništvo. Potrebno je razmotriti i otvaranje novih, ili objedinjavanje postojećih fondova za poticanje socijalno poduzetničkih inicijativa. Na državnoj razini treba osnovati Centar za razvoj socijalnog poduzetništva, koji bi mogao osigurati temeljni pokretački kapital za razvoj socijalnih poduzeća. Svakako bi bilo korisno dodatno poticati poslovni sektor kako bi se aktivnije uključio u programe socijalnog zapošljavanja, kako putem sufinanciranja programa socijalnog poduzetništva, tako i osiguravanjem pristupa tržištu te pružanjem mentorskih usluga organizacijama civilnog društva koje se bave neprofitnim poduzetništvom. Potrebno je dati poreske olakšice za socijalna poduzeća koja reinvestiraju svoju dobit u djelatnosti koje doprinose razvoju zajednice. Poreska politika treba pružiti olakšice u ovoj sferi, kako institucionalno tako i kroz zakonodavno uređenje ove vrste ekonomskih djelatnosti. Temeljna preporuka je razvijanje partnerstva između nevladinih organizacija i socijalnih poduzeća, kao i suradnja na regionalnoj i nacionalnoj razini, kako bi se organiziranje djelovalo prema relevantnim političkim akterima i zagovaralo normativno prepoznavanje socijalnih poduzeća.

Literatura:

1. Mair, J., & Marti, I. (2006). Social entrepreneurship research: A source of explanation, prediction and insight. *Journal of World Business*, 41, 36-44.
2. Martin, R. L.; Osberg, S. (2009). Socijalno poduzetništvo. Čakovec, Autonomni centar
3. Vidović, D. (2012). Socijalno poduzetništvo u Hrvatskoj. Doktorska disertacija. Zagreb: Filozofski fakultet, Sveučilište u Zagrebu.
4. Weerawardena, J., & Sullivan Mort, G. (2006). Investigating social entrepreneurship: A multidimensional model. *Journal of World Business*, 41, 21-35.
5. Zimmerer, T. W., & Scarborough, N. M. (2005). Essentials of Entrepreneurship and Small Business Management.
6. Zahra, S. A., Gedajlovic, E., Neubaum, D. O., & Shulman, J. M. (2009). A typology of social entrepreneurs: Motives, search processes and ethical challenges. *Journal of Business Venturing*, 24(5), 519-532.
7. Zrilić, N.; Širola, D. (2014). Socijalno poduzetništvo – novomogućnost za poštivanje mladih u Hrvatskoj. Zbornik veleučilišta u Rijeci, Vol. 2. Str. 59-76.
8. http://www.arz.gov.ba/publikacije/statisticki_informatori/default.aspx?id=3341&langTag=bs-BA. Očitano 20.04.2019.
9. http://bhas.gov.ba/data/Publikacije/Bilteni/2018/LAB_00_2018_Y1_0_BS.pdf Očitano 15.04.2019.
10. http://www.sif.ba/dok/izvjestaj-o-procjeni-socijalnog-poduzetnistva-u-BiH_web.pdf Očitano 21.04.2019.

SOCIAL ENTREPRENEURSHIP AS A FACTOR OF INFLUENCE ON (NON) EQUALITY OF WOMEN ON THE LABOUR MARKET

Abstract: *The concept of social entrepreneurship is relatively young in economic theory, so it is still not sufficiently exploited in economic practice, especially on the market of Bosnia and Herzegovina. The terminology itself refers to a wide range of diverse manufacturing and service organizations whose existence is not based solely on the motives of gaining profits, but primarily on social motivation and influence on the welfare of society as a whole. In the past, a lot of attention has been paid to the position of women in employment and unemployment, both in our market and in the markets of the region. Although many positive changes in the position of women in the labor market have been achieved in the last decade, many indicators indicate that their position is still far worse than men's position: the rate of economic activity and employment of women is considerably lower, the unemployment rate is higher, women are waiting for the job longer, the concentration of female employees in typical women's activities is still very high, etc. That is why this paper deals with consideration of the possibility of applying the concept of social entrepreneurship to expanding the potential and opening up employment opportunities for women in business beyond the standard models. The advantage of non-standard employment offered by some forms of socially-owned enterprises makes it easier to reconcile work and family responsibilities, but on the other hand, they have significantly lower long-term job and income stability. It is important to find the right balance, which will in the long run lead to a better position of women in the labor market.*

Key words: *women, employment, unemployment, social entrepreneurship, social economy*

KONKURENTNOST OBRTA KAO OBLIKA SOCIJALNOG PREDUZETNIŠTVA

Mr.sc. Nenad Lučić³²⁷
Internacionalni univerzitet Brčko

Sažetak: Obrt predstavlja samostalno i trajno obavljanje dopuštenih i registriranih privrednih djelatnosti u osnovnom, dopunskom ili dodatnom zanimanju od fizičkih lica sa ciljem postizanja dobiti koja se ostvaruje proizvodnjom, prometom ili pružanjem usluga na tržištu. Dopuštena je svaka privredna i druga djelatnost koja nije zakonom zabranjena i koja nije regulirana posebnim zakonom. Sa druge strane, socijalna preuzeća predstavljaju oblik socijalnog preduzetništva, koji na tržištu ne posluju isključivo orinatisani na profit, već su usmjerena na dobrobit društva i ostavljivanje socijalnih ciljeva. To im omogućava prístup izvorima finansiranja kao što su različiti fondovi i donacije. U radu se bavimo mogućnostima povećanja konkurentnosti obrta, kao oblika socijalnog preduzetništva. Identifikujemo probleme sa kojima se se susreću vlasnici obrta prilikom obavljanja djelatnosti, te predlažemo smjernice koje mogu unaprijediti preduzetnički ambijent koji će olakšati poslovanje.

Ključne riječi: obrt, konkurentnost, socijalno preduzetništvo, produzetnički ambijent

UVOD

Bosna i Hercegovina, kao i sve druge zemlje koje su u procesu tranzicije, susreće se sa mnogobrojnim problemima, koji se ogledaju u devastiranim velikim privrednim postrojenjima, razrušenoj infrastrukturi, lošoj privatizaciji, velikoj migraciji stanovništva u zemlje Zapadne Evrope, itd. Ako tome dodamo da je zemlja i danas, gotovo isto kao i prije dvadeset godina opterećena ratnom prošlošću, da neriješeni politički, nacionalni i drugi problemi u velikoj mjeri otežavaju rast i razvoj preduzetničkih aktivnosti, onda svakako ne iznenađuje činjenica da se kao rezultat toga javlja visoka stopa nezaposlenosti. Takvo stanje praćeno opštom privrednom krizom u svijetu u proteklom periodu doprinijelo je lošoj situaciji u pogledu zapošljavanja. Veliki dio radno sposobnog stanovništva je konačno shvatio da su veliki privredni subjekti prošlost, da privatizacije preduzeća u kojima su proveli pola i više radnog vijeka nisu sprovedene na najbolji način i da država neće i ne može učiniti puno toga kada je u pitanju njihovo zapošljavanje i ostvarivanje osnovnih životnih potreba. Kao rezultat toga veliki broj radno sposobnog stanovništva spas vidi u samozapošljavanju, odnosno otvaranju vlastite obrtničke djelatnosti. Uzimajući u obzir sve nedostatke u pogledu različitih ustavnih i zakonskih rješenja, te generalno nepovoljan preduzetnički ambijent na prostoru cijele države, pojedinci se ipak nadaju da će pokretanje većeg broja obrtničkih djelatnosti, istovremeno pratiti i bolja preduzetnička klima.

USLOVI OBRTNIČKE DJELATNOSTI U BIH

Sve aktivnosti vezano za pokretanje samostalne obrtničke djelatnosti uređene su Zakonom o obrtu i srodnim djelatnostima ("Službene novine FBiH" broj:35/09 i 42/11). Ovim Zakonom uređuju se uslovi, obavljanje obrtničke djelatnosti (u daljnjem tekstu: obrt) i srodnih djelatnosti, registracija, poslovanje, zajedničko obavljanje i prestanak obavljanja obrta i srodnih djelatnosti, obrazovanje i osposobljavanje za obavljanje obrta i srodnih djelatnosti, organiziranje obrtnika i lica koja obavljaju srodne djelatnosti i nadzor. Obrt, u smislu ovog Zakona, jeste samostalno i trajno obavljanje dopuštenih i registriranih privrednih djelatnosti u osnovnom, dopunskom ili dodatnom zanimanju od fizičkih lica sa ciljem

³²⁷ nenad.lucic@bluewin.ch

postizanja dobiti koja se ostvaruje proizvodnjom, prometom ili pružanjem usluga na tržištu. Srodne djelatnosti, u smislu ovog Zakona, jesu sve registrovane privredne i druge djelatnosti koje obavljaju fizička lica prema pravilima obavljanja obrta, a koje se ne smatraju obrtom. Obrtnik i lice koje obavlja srodnu djelatnost, u smislu ovog Zakona, jeste fizičko lice koje obavlja djelatnost u svoje ime i za svoj račun, a pritom se može koristiti i radom drugih lica sa kojima je u obavezi zaključiti ugovor o radu u skladu sa Zakonom o radu i kolektivnim ugovorom. Popis djelatnosti koje se mogu obavljati kao domaća radinost i uvjete za njihovo obavljanje propisuje federalni ministar razvoja, poduzetništva i obrta na prijedlog kantonalnih ministarstava nadležnih za oblast obrtništva. Obrti u smislu ovog Zakona jesu vezani i posebni. Vezani obrti su obrti za čije se obavljanje traži odgovarajuća stručna sprema. Posebni obrti su obrti koje obrtnik može obavljati samo ako ispunjava uvjete za vezane obrte i ima saglasnost za obavljanje posebnih obrta:

- Fizičko lice može obavljati obrt kao osnovno zanimanje, ako ispunjava slijedeće opšte uslove:
- državljanin je Bosne i Hercegovine,
- poslovno je sposoban,
- zdravstveno je sposoban,
- pravomoćnom sudskom presudom, rješenjem o prekršaju ili upravnim aktom nije mu izrečena zaštitna mjera zabrane obavljanja obrta dok ta mjera traje.

Procedure utvrđene ovim Zakonom vezane uz: izdavanje obrtnice, tradicionalne i stare obrte, domaću radinost i sezonsko obavljanje djelatnosti, početak, privremeno obustavljanje, obavljanje obrta u vidu dopuskog ili dodatnog zanimanja, prestanak obavljanja obrta, kao i obavljanje obrta u izdvojenom prostoru provodi općinski, odnosno gradski organ nadležan za oblast obrtništva.

Ukoliko obrtnici u toku rada imaju određenih problema mogu privremeno obustaviti obavljanje obrta u trajanju do jedne godine o čemu pisanim putem obavještavaju nadležni organ u roku od sedam dana od dana obustave. Izuzetno, obrtnik može obustaviti obavljanje obrta duže od jedne godine, a najduže do tri godine u slučaju bolesti ili nastupa više sile. Također, obrtnik može privremeno obustaviti obavljanje obrta u trajanju do tri godine kada koristi porodijski dopust do navršene treće godine djetetova života. Privremeno obustavljanje obavljanja obrta utvrđuje rješenjem nadležni organ.

Obrtnici koji obavljaju iste vezane obrte ili iste posebne obrte, u cilju zaštite i unapređenja djelatnosti osnivaju udruženja obrtnika. Udruženje obrtnika je pravno lice. Ono postaje pravno nadležno usvajanjem statuta udruženja i registracijom u nadležnom kantonalnom organu, u skladu sa Zakonom o udruženjima i fondacijama ("Službene novine FBiH" broj:45/02). Cilj udruženja obrtnika je usklađivanje, unapređenje i ostvarivanje zajedničkih interesa svih članova.

U tabeli ispod je prikazan zabrinjavajući podatak, koji treba da ukaže na neophodnost što bržeg reagovanja i ulaganja u ovu djelatnost. Učešće bruto dodane vrijednosti preduzetnika u bruto dodanoj vrijednosti na nivou FBiH je u stalnom opadanju.

Tabela 1. Učešće bruto dodane vrijednosti preduzetnika u bruto dodanoj vrijednosti na nivou FBiH

Tabela 1 Bruto dodana vrijednost, u hilj. KM

	2012	2013	2014	2015
<i>Federacija BiH</i>	14.522.016	14.940.665	15.248.320	16.044.637
<i>Poduzetnici</i>	1.243.256	1.202.960	1.203.177	1.217.304
<i>Učešće BDV poduzetnika u BDV Federacije BiH (%)</i>	8,6	8,1	7,9	7,6

Tabela 2 BDV poduzetnika i BDP, u hilj. KM

	2012	2013	2014	2015
<i>BDP</i>	17.012.874	17.374.572	17.813.292	18.696.869
<i>BDV poduzetnika</i>	1.243.256	1.202.960	1.203.177	1.217.304
<i>Učešće BDV poduzetnika u BDP-u (%)</i>	7,3	6,9	6,8	6,5

UTICAJ SOCIJALNOG PREDUZETNIŠVA NA RAST OBRTNICKE DJELATNOSTI

Mala i srednja preduzeća, a posebno obrti i srodne djelatnosti se danas smatraju glavnim nosiocima razvoja i zapošljavanja u većini ekonomija razvijenih zemalja, sa evidentnim povećanim stopama privrednog rasta. Zahvaljujući svojoj složenosti, različitosti ustavnih i zakonskih rješenja, Bosna i Hercegovina kod većine mladih ljudi postala je nepoželjna zona za poduzetništvo. Usljed visoke stope nezaposlenosti, kao jednu od opcija opstanka na ovim prostorima, mladi ljudi vide u pokretanju vlastitog biznisa odnosno samozapošljavanju. Obrti i srodne djelatnosti postaju jedna od opcija koja može pokrenuti zapošljavanje i privredni rast uopšte, te na taj način uticati na brži izlazak iz krize i formiranje povoljnijeg preduzetničkog ambijenta. Međutim u prilog tome ne ide činjenica da se skoro polovina njih boji preduzetničkog neuspjeha što negativno utiče na njihove namjere u započinjanju i vođenju vlastitog biznisa. Ono što svakako predstavlja najveći problem prilikom započinjanja vlastitog obrta kod mladih ljudi su nedostatna finansijska sredstva, pri čemu se ističe nespornost banaka za finansiranje obrtničke djelatnosti po povoljnim kamatnim stopama. Kao rezultat toga obrtnici su identifikovali neke od ključnih faktora koji utiču na rast i razvoj preduzetništva i obrtničke djelatnosti:

- nedostatak finansijskih sredstava
- vladini programi (poticaji)
- komercijalna i pravna infrastruktura
- poduzetničko obrazovanje
- interno tržište
- složena administracija
- društvene i ekonomske norme

Obrtnici smatraju da većinu uočenih ograničavajućih faktora rasta i razvoja obrtničke djelatnosti, država može kroz izmjenu zakonskih i pravnih regulativa učiniti dostupnijim samim obrtnicima. Na taj način bi im se dalo do znanja da postoji interes države, a tako i nadležnih institucija na nižim nivoima za stvaranje povoljnijeg poduzetničkog ambijenta.

Međutim, jedan od velikih potencijala za razvoj obrtničke djelatnosti je razumijevanje i implementiranje koncepta socijalnog preduzetništva u rad ovih preduzeća. Međunarodne studije su pokazale da, iako djeluje mnogo različitih oblika socijalnih preduzeća, ista nastaju spontano u civilnom društvu kao odgovor na aktuelne promjene u socijalnoj državi, te imaju sličnu praktičnu implementaciju i etički pristup. Neosporno je da uspostavljanje socijalnih preduzeća predstavlja

efikasan instrument u borbi protiv socijalne izolovanosti, sredstvo za uspostavljanje socijalne kohezije i mjesto za socijalizaciju. Pored dominantne socijalne misije potrebno je naglasiti i proizvodnju dobara, nuđenje usluga i učešće u radu preduzeća svih učesnika: volontera, zaposlenih, menadžera, korisnika, predstavnika javnosti i privatnih lica. Pojedini autori definišu socijalnu ekonomiju na sljedeći način:

"Vizija društva i ekonomije daje neprofitnom sektoru svu potrebnu legitimnost za djelovanje – s ciljem unapređivanja ekonomskog i socijalnog življenja efikasnom implementacijom novih mehanizama koji se temelje na duhu solidarnosti. Socijalna ekonomija nudi alternativne oblike menadžmenta, podjelu moci, prenosa i produbljivanja znanja, te čak i evaluaciju rezultata" Archambault (1997).

"Socijalna ekonomija predstavlja ravnotežu između tržišnih pravila, koja preferiraju ekonomsku efikasnost i intervencija države, koja promovise socijalnu pravednost. Stoga se i označava kao - treći sektor" Salomon, Anheier (1997). Socijalna ekonomija obuhvata različita preduzeća i inicijative koje u svojim ciljevima naglašavaju ostvarivanje određenih socijalnih koristi, te se ponašaju prema sljedećim načelima:

- prednost rada nad profitom,
- demokratski proces odlučivanja,
- socijalno uključivanje,
- otvorenost,
- kvalitet
- opravdanost.

Posebna pažnja usmjerena je ka unutrašnjem i spolnjem povezivanju i odnosima u organizaciji. Ove organizacije na tržištu nude proizvode i usluge i ostvareni profit raspoređuju tako da obezbjeđuju kontinuitet i razvoj.

U ovom kontekstu, obrtnička djelatnost može da se obavlja kroz formu socijalnog preduzeća ili socijalne kooperative. Za socijalno preduzeće ne postoji univerzalno prihvaćen model organizacije. Ova preduzeća imaju socijalnu i društvenu ulogu, prožetu sa preduzetničkim duhom privatnog sektora, reinvestiraju profit da bi ispunili socijalnu misiju u lokalnoj zajednici, a registrovana su kao privatne organizacije, udruženja, organizacije volontera ili uzajamnih društava. Sa druge strane, kooperative podrazumijevaju dobrovoljno i otvoreno članstvo, ravnopravno glasačko pravo, članovi učestvuju u formiranju kapitala po dogovoru, karakteriše ih autonomnost i nezavisnost, a posebno su primjenjive u područjima kao što su poljoprivreda, zanatstvo i usluge, što su upravo i oblasti djelovanja obrta.

MOGUĆNOSTI ZA UNAPREĐENJE PREDUZETNIČKOG AMBIJENTA

U cilju zaštite i unapređenja djelatnosti obrtnici se udružuju u udruženja obrtnika. Djelujući kao pravni subjekt, udruženje obrtnika u skladu sa statutarnim odredbama nastoji unaprijediti poduzetnički ambijent, kontinuiranom koordinacijom sa nadležnim institucijama i organima zaduženim za implementaciju propisa iz oblasti obrtničke djelatnosti. Na taj način žele ukazati na otežavajuće faktore koji usporavaju ili trajno sprečavaju rast i razvoj obrtničke djelatnosti.

Analizom uočenih problema, udruženje obrtnika nastoji dati akcenat na one probleme koji se mogu otkloniti u kraćem vremenskom periodu, u odnosu na one čije otklanjanje zahtjeva izmjenu određenih zakonskih regulativa, što svakako iziskuje duži vremenski period. U stvaranju povoljnijeg ambijenta, većih investicionih ulaganja, rasta i razvoja obrtničke djelatnosti ne samo u Bosni i Hercegovini nego i na području Tuzlanskog kantona date su određene smjernice za postepeno prevazilaženje postojećeg stanja:

- U cilju jačanja i razvijanja poduzetničke sposobnosti potrebno je realizirati programe edukacije, ne samo za one koji se opredjeljuju za pokretanje vlastitog biznisa, nego i za postojeće obrtnike. Na taj način bi se kroz sticanje novih poduzetničkih znanja i vještina, kod polaznika smanjio strah

od neuspjeha i povećala spremnost za preuzimanje rizika kod pokretanja i vođenja vlastitog biznisa.

- U saradnji sa nadležnim institucijama, raditi na promociji pozitivnih praksi, kontinuiranom informisanju potencijalnih i postojećih obrtnika o procedurama i uslovima registracije obrta, određenim prednostima registracije, postojećim dostupnim poticajima i dr. U djelatnostima gdje su obrtnici udruženi u udruženja obrtnika, taj dio aktivnosti udruženja obavljaju u skladu sa godišnjim planom aktivnosti.
- Neophodno je raditi na unapređenju institucionalne podrške, koja će pružiti povoljnije uvjete za razvoj obrtničke djelatnosti. Unatoč nespornoj činjenici da je na području Tuzlanskog kantona došlo do značajnog unapređenja procesa odvijanja administrativnih postupaka, to ne znači da ne treba i dalje analizirati i olakšavati zakonske i pravne procedure. U okviru toga potrebno je zakonski regulisati da obrt počinje, odnosno završava sa danom prijave početka rada odnosno odjave, a ne danom odobrenog rješenja. Iznaci zakonska rješenja da obrtnici ne odgovaraju cjelokupnom imovinom, nego da se njihova odgovornost ograniči kao kod privrednih društava.
- Insistirati na značajnijem razvoju posebnih vladinih programa-poticaja za razvoj poduzetničkih aktivnosti. Istovremeno neophodno je osigurati jednostavniji i povoljniji pristup finansijskim sredstvima za obrtnike u ranoj fazi obrta, kako bi uspješno prebrodili period osnivanja, pozicioniranja na tržištu do momenta sticanja uvjeta za povrat investicije.
- Potrebno je u kontinuitetu raditi na popularizaciji ženskog poduzetništva i većem učešću žena kao nosioca obrtničke djelatnosti, pokretanjem posebnih edukacija za animiranje žena za pokretanje vlastitog biznisa, te kreiranjem posebne linije poticaja usmjerenih na podršku ženama u poduzetništvu.
- Uticati na usklađivanje nastavnih planova i programa kako u srednjim školama, tako i univerzitetima na području Tuzlanskog kantona, s ciljem promovisanja poduzetništva odnosno školovanja kadrova za one djelatnosti koje u tom trenutku imaju konkurentne prednosti i povoljne uvjete za opstanak na zahtjevnom tržištu.
- Upustiti se u detaljniju analizu uzroka koji prethode privremenom ili trajnom prekidu obavljanja obrtničke djelatnosti.

ZAKLJUČAK

Bosna i Hercegovina se susreće sa mnogobrojnim problemima, koji negativno utiču na rast i razvoj poduzetništva, obrta i srodnih djelatnosti. Zahvaljujući složenosti ustavnih i zakonskih rješenja, mladi ljudi kao budući preduzetnici sa mnogo opreza ulaze u osnivanje vlastite obrtničke djelatnosti, ali se istovremeno nadaju da će pokretanje većeg broja obrtničkih djelatnosti, istovremeno pratiti i bolja preduzetnička klima. Tamo gdje obrti gdje preovladavaju, obrtnici su relativno starije životne dobi, smatraju se manje konkurentnim i za njih se obično vezuju umanjenje radne sposobnosti, nefleksibilnost, nedostatak želje za usvajanjem novih znanja i slično. S druge strane, pojedini obrti gdje preovladavaju obrtnici relativno mlađe životne dobi, smatraju se fleksibilnijim, poduzetnijim, sposobnim u kraćem vremenskom periodu reagirati na promjene okoline i tržišta.

Osnovne razloge manje zastupljenosti žena u obrtničkim djelatnostima treba tražiti u tradicionalnim predrasudama, nepovjerenju prema ženama i sociološkim stavovima odgovornim za razvoj pozitivne poduzetničke klime. Zaposlenik odnosno vlasnik obrta koji se smatra konkurentnim, trebao bi da posjeduje obrazovanje i znanje, kao i interes za stalnim učenjem i usavršavanjem. U isto vrijeme trebao bi biti marljiv, vrijedan, sposoban i u potpunosti predan poslu koji obavlja. Krasi ga samoinicijativnost, komunikativnost, upornost i prije svega ambicioznost. Samo obrtnici sa takvim karakteristikama imaju priliku da se pozicioniraju i opstanu na zahtjevnom tržištu. Obrtnici koji obavljaju iste vezane obrte ili iste posebne obrte, u cilju zaštite i unapređenja djelatnosti osnivaju udruženja obrtnika. Udruženje obrtnika je pravno lice. Cilj udruženja obrtnika je usklađivanje, unapređenje i ostvarivanje zajedničkih interesa svih članova.

Šansa za intenzivniji razvoj obrtničke djelatnosti je u usvajanju principa socijalne ekonomije, odnosno, socijalnog preduzetništva. Prije svega, zbog veće dostupnosti sredstava za finansiranje kroz fondove namijenjene za ove svrhe, kao i donacije. Lokalna zajednica, kao i državni aparat, treba da kroz osnivanje centara za socijalno preduzetništvo stimuliše ovaj razvoj, olakšava izlazak na tržište, subvencionise određene aktivnosti, te stvara pogodniju privrednu atmosferu.

Literatura:

1. Avelini Holjavec I., Galičić V. (2005), *Žene u poduzetništvu*. Rijeka.
 2. Archambault, E. (1997), *L'ecnomie sociale*, Le Monde-Editions, Pariz.
 3. Centar za razvoj poduzetništva Tuzla (2014), *"Izveštaj o stanju poduzetništva na području TK u 2013 godini"*.
 4. Pološki N., Frajlić D. (2004), *Pokazatelji konkurentnosti hrvatske radne snage-rezultati empirijskog istraživanja*, Zagreb, Institut za javne finansije
 5. Salomon, L.M., Anheier H.K. (1997), *Defining the Non-profit Sector. A cross-national Analysis*, John Hopkins Non-Profit Sector Series 4, Manchester University Press.
 4. Sveiby, K.E. (1997). "Mjerenje neopipljive imovine" str 49-62.
 5. Zakon o obrtu i srodnim djelatnostima ("Službene novine FBiH" broj: 35/09 i 42/11).
 6. Zakon o udruženjima i fondacijama ("Službene novine FBiH" broj: 45/02).
- <http://www.vladatk.kim.ba/ministarstva-tk/ministarstvo-razvoja-i-poduzetnistva> (13.04.2019).
- <http://www.krug.com.hr>. (10.04.2019.)
- <http://fzs.ba/> (11.04.2019.)
- <http://komorabih.ba/> (11.04.2019)

COMPETITIVENESS OF CRAFTS AS A MODEL OF SOCIAL ENTERPRISE

Summary: *Craft represents the independent and permanent performance of permitted and registered economic activities in the basic, supplementary or additional occupation of natural persons with a view to obtaining profit generated by production, turnover or provision of services on the market. All economic and other activities that are not prohibited by law and which are not regulated by a special law are permitted. On the other hand, social enterprises represent the form of social entrepreneurship, which does not operate solely on the market, but focus on the welfare of society and the abandonment of social goals. This allows them to undertake funding sources such as various funds and donations. This paper deals with the possibilities of increasing the competitiveness of crafts, as a form of social entrepreneurship. We identify problems that business owners face when conducting business, and suggest guidelines that can enhance the entrepreneurial ambience that will ease business.*

Key words: *crafts, competitiveness, social entrepreneurship, productive environment*

OBLICI I FORME SOCIJALNOG PREDUZETNIŠTVA

Dr.sc. Bajruzin Hajro Planjac
Direktor Centra za obrazovanje odraslih EDUKA BiH, Tešanj

Apstrakt: Socijalno preduzetništvo predstavlja preduzetništvo koje stvara socijalnu vrijednost. Mjera stvaranja vrijednosti je kreiranje dobiti koja ujedno omogućava i finansijsku samoodrživost i socijalni povrat na investiciji. Socijalno preduzetništvo se može naći i u oblasti obrazovanja, zdravstva, kulture, ekonomskog razvoja i životne sredine. Svakako da postoje različiti društveni problemi kojim se bave socijalni preduzetnici u zavisnosti od zemlje u kojoj su registrovani, kao što su osnovi pružanja zdravstvene zaštite, zatim poboljšanja organizacione kulture, pružanje usluga osobama sa invaliditetom, fokusiranje na recikliranje otpada i zaštitu prirode. Socijalno preduzetništvo u celini karakteriše podrška i pomoć zajednici ili osetljivim društvenim grupama. Upravo i cilj ovoga rada jeste da se ukaže koliko zapravo socijalno preduzetništvo može biti značajan faktor u smanjenju socijalne isključenosti i siromaštva, te koliko društvo zapravo mora ovom ekonomskom konceptu posvetiti znatno više pažnje.

Ključne riječi: socijalno preduzetništvo, ekonomija, društvo, kompanija.

Uvod

*“Socijalni preduzetnici ne žele da pomognu.
Oni žele da promene svet”
Ašoka (Ashoka)*

Sektor socijalnog preduzetništva čine raznovrsne proizvodno-poslovne organizacije koje nisu osnovane sa motivom sticanja profita, nego zbog rešavanja određenog socijalnog problema ili zbog podsticanja održivog lokalnog razvoja. One se pojavljuju u različitim formama: kao udruženja građana, socijalne zadruge, poslovni inkubatori, ali i kao standardna društva sa ograničenom odgovornošću. Jedan od njihovih ključnih zadataka jeste borba protiv socijalne isključenosti i siromaštva kroz organizovanje socijalnih preduzeća.

Naučna misao nastoji da osvijetli siromaštvo i osmisli adekvatne strategije za predupređenje i suzbijanje siromaštva. Otuda različita teorijska shvatanja siromaštva pa i različiti termini. Klasična liberalistička teorija, teorija spontanizma i socijalni darvinizam prethodile su marksističkoj teoriji, teoriji harmonizma, funkcionalističkoj teoriji, simboličkom interakcionizmu i konceptu siromaštva u okviru države blagostanja (Milosavljević, 2003).

Na osnovu različitih tumačenja uzroka i posljedica siromaštva, teorije se mogu klasifikovati u dvije grupe. “Uopšteno govoreći, u okviru prve grupe pristupa podrazumeva se postojanje nezavisne klasne kulture koja drži siromašne izolovane od šireg društva i njegovih institucija, pri čemu se formiraju osobeni obrasci porodičnog života, socijalizacija ličnosti i druge socijalnopsihološke osobine koje dalje ometaju društvenu integraciju siromašnih i prenose se porodičnim načinom života na narednu generaciju. U drugoj grupi teorijskih pristupa u proučavanju siromaštva naglasak se stavlja na dublje razumevanje uzročnosti siromaštva, pa se priroda i uzroci siromaštva tumače kao posledica društvenih nejednakosti, raslojavanja i socijalnih razlika” (Kolin, 2008:194). Prema drugoj grupi tumačenja, izlaz iz siromaštva je u ekonomskoj i političkoj sferi, putem zapošljavanja i obrazovanja siromašnih, što omogućava socijalnu pokretljivost.

Upravo ovim ekonomskim pristupom želimo da ukažemo koliko socijalno preduzetništvo može biti efikasan instrument društva u borbi protiv socijalne isključenosti i siromaštva.

Brojne su kategorije koje bi mogle da reše egzistencijalno pitanje kroz socijalno preduzetništvo. To su pripadnici etničkih zajednica, samohrani roditelji, supružnici iz porodica u kojoj su oba supružnika nezaposlena, osobe koje su bile na izdržavanju kazne zatvora, žrtve trgovine ljudima, zlostavljanja, zanemarivanja, nasilja ili eksploatacije. To mogu biti i ljudi koji se suočavaju sa egzistencijalnim teškoćama zbog zavisnosti od alkohola, droga ili drugih opojnih sredstava, posle završetka programa odvikavanja, ali i viškovi zaposlenih, dugoročno nezaposleni.

Pojam i vrste preduzetništva

Preduzetništvo je način razmišljanja, odnosno proces stvaranja i razvijanja ekonomskih aktivnosti kombinovanjem rizika, kreativnosti i inovativnosti uz pouzdanu upravljačku strukturu unutar nove ili postojeće organizacije. Takođe, preduzetništvo je potrebno razmatrati u širokom društvenom, kulturnom i ekonomskom kontekstu. Preduzetništvo obuhvata životne stavove, uključujući i spremnost i hrabrost da se djeluje u cilju ostvarenja vizije i spremnosti preuzimanja rizika. Da bi se nastavilo sa daljom razradom teme potrebno je da se definiše pojam preduzetništva. Kako postoje različita shvatanja preduzetništva, tako postoje i različite definicije. Imamo mnogo više definicija preduzetništva koje nisu vezane za ekonomsku misao, a još uvijek u ekonomskoj teoriji nemamo jedinstvenu definiciju preduzetništva. Razvojem ekonomske misli razvijala se i misao o preduzetništvu. Iako se preduzetništvo javilo u srednjem vijeku (12 – 15 vijek), prvo pominjanje pojma preduzetnik u ekonomskoj teoriji može se pronaći krajem 18. i početkom devetnaestog vijeka (Vukmirović, 2006). Vjeruje se da je Kantilon (Cantillon) prvi učen čovjek koji je definisao preduzetništvo u svom djelu „Ogledalo o prirodi trgovine“ (www.wattpad.com). On definiše preduzetnika kao osobu koja je spremna da preuzme finansijski rizik jednog poslovnog poduhvata kako bi kreirao profit. Ova definicija oslikava ulogu preduzetništva u osamnaestom vijeku u Evropi. U dvadesetom vijeku Šumpeter (Schumpeter) je pionirskim koracima povezo dinamički aspekt preduzetništva sa inovacijama i ekonomskim razvojem. On je stvorio koncept „kreativne destrukcije“ kroz koji prikazuje preduzetnika kao nekoga ko remeti uljuljanost privrede i svojim ponašanjem pokreće ekonomske promjene. Sadašnje stanovište o preduzetništvu se razlikuje među naučnicima.

Sa druge strane, može se govoriti o dva osnovna pristupa preduzetništvu u ekonomskoj teoriji: onaj koji vidi preduzetnika u njegovoj ekonomskoj funkciji i onaj koji identifikuje preduzetništvo sa individualnim osobinama preduzetnika (Vukmirović, 2006). Dvojica velikih ekonomista Piter Draker (Peter Drucker) i DŽon Gilbert (John Gilbert) smatraju da je neophodno da se u određenoj mjeri koriguje prijašnje shvatanje preduzetništva u smislu da je resurse neophodno kombinovati na nov način, čak istovremeno i kreirati resurse, u svakom smislu proizvoditi nešto novo (ibidem). Međutim, preduzetništvo se prema Piteru Drakeru ne bi trebalo vezati samo za veličinu preduzeća. Naime, u svojoj knjizi „Preduzetništvo i inovacije“ autor navodi primjer velikih kompanija, kao što su Mekdonalds (McDonald's) i DŽeneral Elektri (General Electric) koje su bile preduzetnici, iako prema svojoj veličini odstupaju od opšte prihvaćenog mišljenja da se preduzetništvo rađa u maloj kompaniji. Draker preduzetništvo ne poistovjećuje ni sa započinjanjem "sopstvenog, novog i malog posla", jer ako je nešto već uhodano, viđeno, rađeno na isti ili sličan način, to ne predstavlja preduzetništvo (Draker, 1996). Dokaz jeste i kompanija Koka – kola (Coca-Cola) koja posjeduje prodajne automate koji „osjete“ lokalne meteorološke uslove, te u zavisnosti od istih formiraju cijenu proizvoda.

Da bi se napravila jasna podjela preduzetništva potrebno je da se objedine teorija i praksa u preduzetništvu. „Kada se uzme u obzir i teoretsko izučavanje preduzetništva i primjena istog u praksi možemo razlikovati:

1. Individualno (eksterno) koje se zasniva na tržišnoj konkurenciji malih i srednjih preduzeća i obično predstavlja spoj svojine, upravljanja i razlika u jednoj osobi ili preduzetničkoj grupi (entrepreneurship)
2. Interno (korporativno) preduzetništvo koje je povezano s ograničenom konkurencijom i podjelom svojinskih, upravljačkih i rizičnih funkcija (intrapreneurship) (Vukmirović, 2006).

3. Kooperative su oblik kompanije u kojoj su preduzetničke aktivnosti nošene na zajedničkoj koristi i beneficijama više ujedinjenih kooperanata.
4. Socijalno preduzetništvo je preduzetništvo koje se shvata kroz širok zajednički društveni i socijalni kontekst (Schoof, 2006).
5. Javno preduzetništvo je preduzetništvo koje se dešava u javnim institucijama i
6. Omladinsko preduzetništvo je izdvojeno kao potencijalna vrsta preduzetništva.

Individualno preduzetništvo ili preduzetništvo u privatnom sektoru

Ovaj tip preduzetništva predstavlja preduzetništvo koje se posmatra kroz uspješno poslovanje i generisanje profita, prvenstveno od strane onih koji posjeduju privatni biznis (Schoof, 2006). Odnosno, ovo preduzetništvo karakteriše činjenica da je nosilac preduzetništva pojedinac, jedna osoba, osnivač vlastitog, novog i malog preduzeća, koji je istovremeno i vlasnik i menadžer i izvršilac. Kada se proučava privredni razvoj vodećih ekonomija svijeta može se vidjeti da je ovo preduzetništvo imalo jak uticaj na privredni razvoj, može se reći i da je isto bilo pokretač privrednog razvoja. Primjeri su japanska privreda u kojoj je individualno preduzetništvo izuzetno razvijeno, jer više od 50% svih zaposlenih industrijskih radnika radi upravo u malim preduzećima ove zemlje. U moć individualnog preduzetništva uzdaju se i vlasti u američkom gradu Detroit, koji je svojevremeno bankrotirao (www.politika.rs). Naime, od najnaseljenijeg grada u državi Mičigen i centra automobilske industrije Detroit je postao mjesto iz kojeg se ljudi masovno iseljavaju, tako da je po posljednjim statističkim podacima broj stanovnika sa 1.800.000 hiljada pedesetih godina dvadesetog vijeka, pao na 680.000 u 2013. godini. Kako bi se ovaj trend okrenuo gradske vlasti se uzdaju i polažu svoje nade u preduzetnike. Sve naprijed navedeno ukazuje na izuzetno važnu ulogu individualnog preduzetništva u privredi jedne zemlje. Uloga malog preduzeća u privredi može se definisati sledećim stavovima:“

1. Mala preduzeća povećavaju konkurenciju na tržištu koja potiče na veću efikasnost poslovanja, stabilizaciju cijena na tržištu;
2. Mala preduzeća predstavljaju izvor novih radnih mjesta, ona su faktor novog zapošljavanja i prestrukturiranja privrede;
3. Mala preduzeća omogućavaju lakše zadovoljavanje preduzetničkih inicijativa, s obzirom da ne zahtijevaju angažovanje velikog obima kapitala;
4. Mala preduzeća povećavaju pokretljivost stanovništva na cijelom nacionalnom prostoru, pošto takvo preduzeće nije teško osnovati u svakom dijelu zemlje;
5. Malo preduzeće lako i brzo koristi nove tehnologije, koje ujedno i omogućavaju osnivanje malih preduzeća, uslijed čega su ona važan činilac tehnološkog napretka;
6. Mala preduzeća povezuju se sa velikim preduzećima, te čine sastavni dio mreže preduzeća oko velikih firmi“(Vukmirović, 2006).

Korporativno preduzetništvo

Pojam intrapreduzetništvo je uveo Pinčo (Pinchot) (Schoof, 2006) da opiše hitnost preduzetničkih aktivnosti u okviru postojećeg biznisa i djelimično u okviru velikih korporacija. Za razliku od individualnog preduzetništva korporativno preduzetništvo funkcioniše u okviru internog tržišta, gdje je konkurencija ograničena i gdje je jasno izražena podjela vlasničkih, preduzetničkih i izvršnih funkcija. Velike korporacije su kompanije koje nisu u vlasništvu pojedinca, već velikog broja akcionara koji su upravljačku funkciju prepustili profesionalnim rukovodiocima, dok izvršne poslove obavljaju zaposlenici za određenu naknadu u visini ličnog primanja. S obzirom na odvajanje vlasničke od upravljačke i izvršne funkcije, kao i zbog same veličine preduzeća, u jednom periodu dolazi do stagnacije u razvoju ovih preduzeća. Kako bi se ponovo inicirala i afirmisala preduzetnička funkcija dolazi do promjena unutrašnje organizacije kompanija u cilju kreiranja većeg broja malih poslovnih jedinica koje bi ličile na mala preduzeća, jer svaka organizacija mora da prihvati da je potrebno da se stalno unapređuje sve ono što radi. Kaizen - kako ga nazivaju Japanci, je praksa kontinuiranog usavršavanja, jedan od važnih stubova dugoročne strategije konkurentnosti organizacije (Mašić, 2004). Ta mala preduzeća počinju da posluju kao da su samostalna u određenoj mjeri, te snose odgovornost za poslovne rezultate, kako sopstvene, tako i rezultate kompanije u cjelosti. Stoga, da bi se pospješilo poslovanje kompanije u cjelini, svako malo preduzeće unutar te kompanije je stimulirano da radi

bolje, na nov način, kroz novu organizacionu strukturu. Preduzetničke vještine su bitne i značajne i za velike kao i za male kompanije. Mnoge velike kompanije ohrabruju i podstiču svoje zaposlene da budu više kreativni, da stvaraju nova, tzv. mala preduzeća, jedinice, koje kasnije mogu da budu integrisane u drugu poslovnu jedinicu te iste, velike, kompanije. Danas su unutar korporacija razvijeni veoma različiti oblici organizacije koji trebaju podsticati rukovodioce i sve zaposlene na razvoj internog, korporativnog preduzetništva (Vukmirović, 2006).

Danas organizacione inovacije podrazumjevaju stvaranje uslova za konstantan protok kreativnosti, a ne smišljanje još jednog tipskog proizvoda ili usluge (Nordstrom i Ridderstrale, 2004). Persi Barnevik je kreirao ABB (jednu od najvećih inženjerskih kompanija koja je ujedno i jedan od najvećih konglomerata na svijetu) kao skup 5.000 malih organizacionih jedinica od kojih svaka zapošljava 45–50 radnika, jer u današnje vrijeme pobjeđuje kompanija koja je u stanju da organizuje i vodi svoje aktivnosti na najinovativniji način (Nordstrom i Ridderstrale, 2004).

Moris (<http://findarticles.com>) je ispitivao povezanost između kulturnih vrijednosti individualizma i preduzetništva u okviru organizacije. Hipoteza koja je postavljena jeste da je u ekstremima individualizam – kolektivizam preduzetništvo na niskom nivou. Ovaj autor zaključuje da je na nivou umjerenog individualizma korporativno preduzetništvo najviše.

Kooperative kao oblik preduzetništva

Kooperative su još jedan oblik kompanije u kojoj su preduzetničke aktivnosti nošene na zajedničkoj koristi i beneficijama. Kooperativa predstavlja autonomnu, nezavisnu asocijaciju osoba koje su ujedinile volju da udruže zajedničke ekonomske, socijalne i kulturne potrebe i aspiracije, želje kroz zajedničko vlasništvo i demokratski vođeno preduzeće. Oni pružaju društvu dobro stanje, pružaju dobro naciji, promovišu preduzetništvo kako bi poboljšali svoje poslovanje (Schoof, 2006). U zemljama Evropske unije je 2005. godine registrovano 240.000 kooperativa sa 4,7 miliona zaposlenih i 143 miliona članova (Kolin, Petrušić, 2007). U italijanskoj ekonomiji kooperative su veoma značajne, naime još 1998. godine bilo je registrovano 3.800 istih sa više od 118.000 članova (OECD, 2001, str. 49).

Kooperative nude drugačije opcije za društvo u odnosu na druge oblike preduzetništva. U kooperativama ekonomska i društvena uloga se ujedinjuje u korist članova kooperative. Akcenat je stavljen na pojedinca sa njegovim potrebama i korišćenje lokalnih izvora. Kooperativa dijeli zajedničke vrijednosti koje se ogledaju u poslovnim aktivnostima u praksi, kooperative koje dobro funkcionišu prate održivost i profitabilnost. Kooperative imaju visoke svjetske ideale, vrijednosti i principe. Iz tog razloga, Ujedinjene nacije, Međunarodna organizacija rada i Evropska unija imaju pozitivan stav prema ovom obliku saradnje. Smatra se da kooperative promovišu ekonomski uspjeh i van zajednice, profesionalno blagostanje, fer globalizaciju, ekonomsku konkurentnost i ruralni razvoj (www.coopworks.org).

Javno preduzetništvo

Najmanje prepoznatljiva vrsta preduzetništva je javno preduzetništvo. Javno preduzetništvo se dešava u javnim institucijama i organizacijama i pomaže im da postanu odgovornije prema njihovim klijentima i društvu u cjelini. Iako ima iste osobine kao preduzetništvo u privatnom sektoru – preuzimanje rizika, inovacije, leveridž resursa, ciljevi i motivi ove vrste preduzetništva nisu čisto finansijski, čak su više socijalno orijentisani (Schoof, 2006).

Javno preduzetništvo je proces uvođenja inovacija, stvaranja i primjene novih ideja u javnom sektoru. Nadovezujući se na ovu definiciju mogu se identifikovati četiri vrste preduzetnika u javnom sektoru: preduzetnici u politici, birokratski preduzetnici, izvršni preduzetnici i politički preduzetnici. Preduzetnici u politici, izvan formalne pozicije vlasti, uvode i olakšavaju implementaciju novih ideja u javnom sektoru. Birokratski preduzetnici zauzimaju neliderske pozicije u vladi i uvode i primjenjuju nove ideje kroz njihove posebne pozicije u javnim organizacijama. Izvršni preduzetnici iz svoje

liderske pozicije u vladinim agencijama i odeljenjima, generišu i sprovode nove ideje, i na kraju, politički preduzetnici uvode i primjenjuju nove ideje kao nosioci političke funkcije nakon provedenih izbora (<http://oai.dtic.mil>).

Omladinsko preduzetništvo

Potencijal i mogućnosti omladinskog preduzetništva treba razmotriti u kontekstu ekonomske realnosti u zemljama kako bi se izbjegla nerealna očekivanja ili pogrešan izbor načina i metodologije razvoja omladinskog preduzetništva. Razmjena nacionalnih iskustava može dati neke tragove, ali na kraju, politike i programi bi trebalo da budu prilagođeni lokalnim uslovima i okolnostima zemlje. Lekcije iz iskustva mnogih zemalja podrazumjevaju da omladinsko preduzetništvo ne treba posmatrati kao čarobni lijek za nezaposlenost mladih. Politike i programi za omladinsko preduzetništvo bi trebalo da dopune šire strategije i politike zapošljavanja mladih, dok samo mali broj mladih može postati pravi preduzetnik. Na osnovu prelazne kategorizacije koje je prikazana u „Stimulating Youth Entrepreneurship: Barriers and incentives to enterprise start-ups by young people“ (Schoof, 2006) i koja je bazirana na značajnim strukturnim različitostima u aktivnostima omladinskih preduzeća kao i na osnovu studija u različitim zemljama, može se zaključiti da je, u zavisnosti od godina preduzetnika, različita i aktivnost kojom će se baviti. Prema tome, omladinski preduzetnici mogu se svrstati u sledeće tri kategorije:

1. Pred-preduzetnici su mladi ljudi između 15 i 19 godina. Ovo je formativna faza, u njoj mladu omladinu karakteriše prelaz iz sigurnosti kuće, doma ili obrazovanja u radno mjesto.
2. Drugu kategoriju predstavljaju preduzetnici koji počinju mladi između 20 i 25 godina. Ovo je faza rasta, ovi mladi ljudi su stekli određeno iskustvo, vještine i kapital koji bi im omogućio da pokrenu sopstveni posao. Nakon što pokrenu vlastiti posao najčešće se suočavaju sa tri osnovna rješenja: ostanu zaglavljani u nekim marginalnim djelatnostima, napuste poslovni poduhvat, a treće rješenje jeste da uspješno vode posao.
3. Preduzetnici koji rastu. U ovu grupu mladih preduzetnika ubrajaju se mladi starosti između 26 i 29 godina. Ovi preduzetnici imaju viši nivo zrelosti nego ostale kategorije mladih preduzetnika i posjeduju vrijedna iskustva u poslu. Stoga je vjerovatnije da će novoosnovano preduzeće postati održivo, te je potrebno isto posebno vrednovati i projektovati odgovarajuće politike i mjere za pospešivanje ovih mladih preduzetnika.

Socijalno preduzetništvo u savremenom društvu

Socijalno preduzetništvo je takođe jedna od vrsta preduzetništva kojoj ćemo u radu posvetiti više pažnje. U Evropi je ova vrsta poslovanja poznata kao “social economy“, dok je kod nas u BiH poznatije kao “socijalno preduzetništvo. Da bi neko pravno lice poslovalo po principima socijalnog preduzetništva, Evropska komisija je definisala nekoliko kriterijuma (“Social Business Initiative“, 2011):

- mora da se bavi ekonomskom delatnošću;
- mora da postoji eksplicitni i primarni društveni cilj;
- mora da ima ograničenja u pogledu raspodele dobiti i/ili imovine;
- mora biti nezavisno, i
- mora da ima inkluzivno upravljanje

Socijalna ekonomija se može smatrati temeljima evropskog projekta integracije. Putem doprinosa razvoju ekonomije zasnovane na solidarnosti, socijalna ekonomija pomaže državama-članicama da postignu niz ključnih ciljeva Evropske unije kao što su stvaranje i očuvanje radnih mesta, društvena inkluzija, socijalne inovacije, ruralni i regionalni razvoj, zaštita životne sredine i dr. Iako uopšte nije jednostavno obraditi i klasifikovati ovu vrstu poslovanja, pre svega zbog različitog shvatanja i statusa socijalnog preduzetništva u različitim državama, smatra se da u Evropskoj uniji oko 2 miliona pravnih subjekata sa oko 14,5 miliona zaposlenih (6,5% radnog stanovništva) posluju po principima socijalne ekonomije (<http://socijalnopreduzetnistvo.net/socijalno-preduzetnistvo/>).

Tabela navedena ispod pokazuje jedinstvene odlike klasičnih, dobitno-usmjerenih preduzetnika naspram socijalnih preduzetnika, i prikazuje karakteristike zajedničke za obe vrste preduzetništva. Tabela 1: - Jedinstvene i zajedničke karakteristike preduzetnika usmerenih isključivo ka stvaranju dobiti u odnosu na socijalne preduzetnike (Abu-Saifan S., 2012).

Jedinstvene karakteristike preduzetnika usmjerenih na dobit	Zajedničke karakteristike	Jedinstvene karakteristike socijalnih preduzetnika
<ul style="list-style-type: none">• visoki ciljevi• preuzimanje rizika• organizacione sposobnosti• strateško razmišljanje• stvaranje vrijednosti• celishodan pristup	<ul style="list-style-type: none">• inovativnost• posvećenost• preduzimanje inicijative• liderstvo• reakcija na prilike• upornost• posvećenost	<ul style="list-style-type: none">• lider u ostvarenju društvene misije• emotivno angažovan• donosi odluke u društvu• stvara dru.vrijednost• osetljiv na probleme• vizionar• veoma odgovoran

Socijalni preduzetnici imaju jaku želju da promjene i poboljšaju društvo. Njihovi motivi su bazirani na altruizmu, na potrebi da budu društveno odgovorni, da vjeruju u dugoročne interese i zdravlje lokalne ekonomije, okoliša i društva, zajednice, kao i da u potpunosti vjeruju u svoje principe i sistem vrijednosti (Schoof, 2006).

Nije važno da li ili ne posao vodi profitna ili neprofitna organizacija sve dok je ta preduzetnička aktivnost usmjerena ka rješavanju socijalnih problema ili ka nekim javnim dobrima. Ista ne predstavljaju dobročiniteljska preduzeća, ona imaju jasne ciljeve, fokusirane na inovativnim pristupima koja su finansijski samoodrživa i koja su nezavisna od države, koja imaju jasne vještine vođenja i dokazan menadžment da se osigura efikasnost i efektivnost. Socijalni preduzetnici se razlikuju u zavisnosti od vrste organizacije koju pokreću i vrste društvenog problema ili ekološkog problema koji pokušavaju da riješe.

S obzirom na širok spektar društvenih preduzetnika, na različite funkcije socijalnih preduzeća, na povezanost socijalnih ciljeva sa ekonomskim ciljevima, u kojoj mjeri se oslanjaju na ostvarene prihode, kao i na apsekt inovacija u organizaciji razlikujemo četiri kategorije socijalnih preduzetnika, kako slijedi (GEM, 2010a, str 48):

1. Tradicionalni NVO karakteriše visok nivo ciljeva usmjerenih ka socijalnoj i životnoj sredini, njihov status sa aspekta ostvarivanja profita je neprofitna organizacija,
2. Neprofitnu socijalno-preduzetničku organizaciju karakteriše visok nivo socijalnih, odnosno ekoloških ciljeva, njihov status sa aspekta ostvarivanja profita jeste da su one neprofitne, a aspekt njihovog djelovanja su inovacije,
3. Hibridnu socijalno-preduzetničku organizaciju karakterišu ciljevi koji su na visokom nivou zaštite životne sredine; profitni status jeste da se ostvare prihodi koji su integrisani u strategiju i koji su komplementarni sa misijom i
4. Profitnu socijalno-preduzetničku organizaciju karakteriše ostvarivanje visokih društvenih ciljeva, odnosno ekoloških ciljeva, uz strategiju da se zaradi određeni prihod.

U Zapadnoj Evropi, socijalna preduzeća se prvi put pojavljuju krajem 70. godina prošlog veka, kada je došlo do prvih javnih oblika nemogućnosti države da svojom regulacijom zadovolji potrebe svih građana, izbori se sa problemom rastuće nejednakosti i socijalne inkluzije, većinom prouzrokovanih smanjenjem ekonomskog rasta i zapošljavanja. Rastući interes za socijalna preduzeća koji se javlja u posljednje vreme, uslovljen je prepoznavanjem njihovih kapaciteta da se izbore sa ekonomskim i društvenim problemima koje javni i poslovni sektor nisu u stanju da reše. U Evropi trenutno postoji preko 40 različitih oblika udruživanja u oblasti socijalne ekonomije, sa inovativnim pristupima ka rješavanju problema u domenu socijalnih usluga, poput obrazovanja, zdravlja, zaštite životne sredine, stanovanja i fer uslova na tržištu (<http://www.ubs-asb.com/Portals/0/Casopis/2014/1/UBS-Bankarstvo-1-2014-Krstic.pdf>).

Zaključak:

Svako preduzetništvo ima za cilj stvaranje novih vrijednosti. Socijalno preduzetništvo je specifično po tome što se bavi prepoznavanjem i rješavanjem društvenih problema kao što su socijalna isključenost, siromaštvo, nezaposlenost, zagađenja prirodne okoline i dr. Za razliku od tradicionalnog preduzetništva, gdje je primarni cilj djelovanja ostvarenje i maksimizacija profita, u fokusu socijalnog preduzetništva je zadovoljenje društvenih potreba. Stoga, društveno preduzetništvo predstavlja značajnu pokretačku snagu socijalnog i ekonomskog razvoja.

Literatura:

- Abu-Saifan Samer, "Social Entrepreneurship: Definition and Boundaries", Technology Innovation Management Review (02/2012), s. 25. Na sajtu: www.timreview.ca Očitano: 12.04.2019.
- Draker, P., (1996). Inovacije i preduzetništvo, Beograd: Privredni pregled..
- Global Entrepreneurship Monitor, 2009 Executive Report N. S. Bosma, J. Levie, and Global Entrepreneurship Research Consortium (GERA), 2010a
- Hisrich, Robert D., Peters., M., Shepherd, D. (2010). Entrepreneurship eight edition – international edition 2010, McGrawHill.
- Kolin, M. (2008). Obrasci života u siromaštvu i nove paradigme Evropske unije, Sociologija, 2, str. 191-206;
- Krstić, N. (2014). Socijalno preduzetništvo. Na sajtu: <http://www.ubs-asb.com/Portals/0/Casopis/2014/1/UBS-Bankarstvo-1-2014-Krstic.pd>. Očitano: 15.04.2019.
- Mašić, B.,(2004).Metode radikalnih promjena u organizacijama, Univerzitet "Braća Karić", Beograd. Fakultet za menadžment.
- Milosavljević, M. (2003) Devijacije i društvo. Beograd: Draganić.
- National Youth Entrepreneurship Attitude Survey – Department of Industry, Science and resources Emerging Industries Section, Australia, May 2001.
- Nordstrom, K., Ridderstrale, J „Fanki biznis“, (2004). Beograd: Plato.
- OECD, Putting the Young in Business – Policy Challenges for Youth Entrepreneurship, 2001
- Popescu, N.E., 2013. Entrepreneurship – Some General Knowledge Expert Journal of Economics (2013),1 (1), pp 28 -32
- Schoof, U. Stimulating Youth Entrepreneurship: Barriers and incentives to entrepreneurship start-ups by young people., International Labour Organization, Geneva 2006
- Vukmirović, N. (2006). Savremeno preduzetništvo – Nauka i vještina poslovnog uspjeha, Banja Luka: Ekonomski fakultet.
- Socijalno preduzetništvo. Na sajtu: <http://socijalnopreduzetnistvo.net/socijalno-preduzetnistvo/>. Očitano: 12.04.2019.

FEATURES AND FORMS OF SOCIAL ENTREPRENEURSHIP

Abstract: *Social entrepreneurship represents entrepreneurship that creates social value. The measure of value creation is creating a well-being which also enables financial self-sustainability and social return on investment. Social entrepreneurship can be found in the fields of education, health, culture, economic development and the environment. Certainly, there are different social problems that social entrepreneurs face depending on the country in which they are registered, such as the basics of providing health care, then improving organizational culture, providing services to people with disabilities, focusing on waste recycling and nature conservation. Social entrepreneurship in its entirety is characterized by support and assistance to the community or vulnerable social groups. It is the aim of this paper to show how much social entrepreneurship can be a significant factor in reducing social exclusion and poverty, and how much society actually needs to devote much more attention to this economic concept.*

Key words: *social entrepreneurship, economy, society, company.*

OBRAZOVNI SISTEM U FINSKOJ – OBRAZOVANJE ZA SVE

*Prof.dr Hana Hadžibulić Nurković³²⁸
Prirodno-matematički fakultet Sarajevo*

*Mr.sc. Mario Babić³²⁹
Direktor JU Druga osnovna škola Brčko*

Apstrakt: Fiksni rasporedi, frontalni oblik rada nastavnika sa učenicima, višesatno sjedenje u učionici, prezentacijsko – recitacijski sistem nastavnog procesa, pasivna uloga učenika u nastavnom procesu, testovi, kontrolni, propitivanje po kazni, strah od ocjene nisu situacije koje se sreću u finskim školama. Aktivna uloga učenika je na prvom mjestu. Polazeći od ovih činjenica cilj ovog rada nije usmjeren da idealizujemo finski sistem obrazovanja, iako se pokazao kao jedan od najboljih na svijetu, niti finski model može riješiti sve probleme u bosanskohercegovačkom obrazovnom sistemu, već jednostavno želimo da ponudimo mogućnost da iz primjera njihovog obrazovnog sistema nešto naučimo, i, na osnovu naših mogućnosti, stanja i realnosti, nešto i primjenimo u našem obrazovnom sistemu. Prikazujući jedan od najkvalitetnijih obrazovnih sistema zapravo želimo ukazati koliko kvalitetno obrazovanje može uticati na sprečavanje marginalizacije pojedinaca i grupa. Danas je zapravo znanje najbolje sredstvo u borbi protiv marginalizacije, te upravo iz tog razloga neophodno je pomoći marginalizovanim grupama osnažujući njihove kompetencije kroz jak i funkcionalni obrazovni sistem

Ključne riječi: obrazovni sistem, nastavnici, kurikulum, programi posebne podrške učenicima, marginalizovane grupe.

Uvod

Poznato je i rašireno shvatanje mnogih domaćih i stranih autora (Gudjons, 1994, Bogojević, 2002, Bojanin, 2002, Glasser, 2002, Suzić, 2005, Vilotijević, 2009) da se promjene u društvu snažno reflektuju na promjene u obrazovanju, te da su ideje o kvalitetnoj školi i kvalitetnom obrazovanju sve prisutnije u društvu. Savremenom i kvalitetnom obrazovanju danas teže mnoge zemlje, jer su svjesne da njihova budućnost tj. socijalni i privredni rejting zavisi upravo od znanja, vještina i kompetenciju neophodnih za pravila razvoj i socijalizaciju ličnosti koji sadašnjim i budućim generacijama treba da omogući njihov obrazovni sistem. Jedan od prestižnih programa kojima se vrši evaluacija kompetencija učenika u svijetu, uzrasta petnaest godina, jeste i PISA program (Program za međunarodnu procjenu učenika). Prema rezultatima tog programa pored azijskih zemalja Kine, Koreje i Singapura, najbolje rangirana evropska zemlja jeste Finska.

Finska se po PISA rezultatima svojih učenika ističe se kao dobar primjer reforme škole. Pored te činjenice, Finska ima i konkurentnu privredu, nizak stepen korupcije, visok kvalitet života, besplatno obrazovanje za sve, jednake mogućnosti za sve uz životni stil koji podupire održivi razvoj i ravnopravnost polova. Ovaj uspjeh temelji se na jedinstvenom putu izgradnje kvalitetnog obrazovnog javnog sistema.

Odnos prema obrazovanju i znanju često se polarizira. Dok na znanje neki gledaju iz perspektive klasične tržišne ekonomije i u njemu prije svega vide robu, drugi u tome vide širenje

³²⁸ 1512hana@gmail.com

³²⁹ mrmariobabic@gmail.com

područja ljudskih prava (Macanović, 2015). Dilema da li znanje roba ili pravo svakog djeteta, Finska, naravno, nema. Obrazovanje je svima dostupno i besplatno od vrtića do doktorata. Finska godinama gradi nordijski politički i društveno-ekonomski model socijalne kohezije, jednakosti i blagostanja. Upravo taj model objašnjava i ključnu pozadinu finskog obrazovnog sistema.

Izdvajanja ove države za obrazovanje je svake godine sve veće. „Nacionalni budžet Finske za 2008. godinu iznosio je 45,5 milijardi eura. Od ovog iznosa 15% se izdvaja za obrazovanje (oko 7 milijardi eura). Budžet za obrazovanje temeljen je na vladinom programu za razvoj obrazovanja i nauke. Za organizaciju obrazovanja odgovorne su lokalne samouprave. Škole su u vlasništvu lokalnih vlasti – opština. Privatnih škola ima svega 1–3% i to su uglavnom škole koje osnivaju crkve ili neke druge organizacije (90% njihovih troškova finansira država). Srednjih škola u privatnom vlasništvu je od 20 do 30% i najvećima su to srednje stručne škole. Troškove obrazovanja snose država i opština i to u odnosu 42% prema 58%. Opštine koje su ruralne dobiju dodatni novac zbog skupljeg obrazovanja, tj. većih troškova“ (Damjanović, 2010:203).

Ipak da bi smo što bolje razumjeli finški obrazovni sistem ukratko ćemo iznijeti i neke socijalno-demografske karakteristike vezano za ovu zemlju.

Obrazovanje za cijelu naciju

Republika Finska je nordijska država u sjeveroistočnoj Evropi. 5.4 miliona Finaca živi u „sendviču“ između 9.8 miliona Svedana i 142 miliona Rusa. Uz finški, službeni jezik je i švedski. 1995. godine postala je članica Evropske unije. Finska ima 77 bilijuna stabala (zemlja koja u Evropi ima najviše površine pokrivene šumom), 187 888 jezera i 264 000 lososa.. Finci svoju zemlju zovu Suomen Tasavalta ili kraće Suomi. Život Finaca se vrti oko saune. Sauna je drevna finska riječ za kupelj. U Finskoj imaju oko 2 miliona sauna i teoretski moguće je da cijela nacija "sjedi u sauni" u nekom trenutku. Čak i u zgradi Parlamenta se nalazi sauna. Finci su prvi Evropljani koji su osloboditi muškarce tereta upravljanja zemljom dajući iste mogućnosti ženama. Finkinje imaju pravo glasa i kandidovanja u parlament od 1906., duže od bilo koje druge evropske zemlje tako da je Finska zemlja s najvišom stopom udjela žena u javno-političkom životu. Prva premijerka je Anneli Tuulikki Jäätteenmäki, a druga Mari Johanna Kiviniemi. 11. predsjednik Finske je Tarja Kaarina Halonen (2000.-2012.) ujedno i prva žena na tom mjestu. U Parlamnetu je više od 40% žena (<https://hr.wikipedia.org/wiki/Finska>).

Već u 19. vijeku, donesene u važne odluke koje su bile začetak stalnog uspjeha obrazovnog sistema. Do 1960-ih Finci su bili slabo obrazovani no danas su jedna od najobrazovaniji nacija. Kad je pokrenuta reforma 1970-ih poznata kao „peruskoula“ samo 7% stanovnika je završilo fakultet. Finska se odlučila za obrazovanje za cijelu naciju. Na taj način zemlja je izbjegla nejednakost između obrazovane elite i neobrazovane niže klase društva. Želja stanovništva za sticanjem znanja također je doprinijela jednoj opštoj vjeri u obrazovanje.

Ono što je jako značajno napomenuti jeste da je Finska zemlja relativno malih socijalnih razlika. I upravo na to je ponosno finško društvo i to predstavlja temelj zadovoljstva i povjerenja finških građana u državne i javne institucije. Uporedimo li indeks raspodjele nacionalnog bogatstva, odnosno omjer 10% najbogatijih i 10% najsiriomašnijih u zemlji, Finska je zajedno s ostalim nordijskim zemljama u vrhu ljestvice socijalne jednakosti s omjerom od oko 1:3. Što se više spuštamo od sjevera prema jugu Evrope, taj je omjer sve nepovoljniji i pokazuje sve veće socijalne razlike u društvu, tako da je u državama srednje Evrope oko 1:5, da bi u zemljama evropskog dijela Mediterana omjer dostigao i prešao 1:10 (Gavrilović, 2005).

Razlike u socijalnoj jednakosti reflektuju se, naravno, i na obrazovni sistem, koji promiče bogatiji dio stanovništva i vodi ka obrazovnom elitizmu. Naravno da pritom obrazovna razina velikog broja škola nužno pada. Ako se znanju pristupi jedino s pozicije tržišne logike, onda je i korak prema mogućoj korumpiranosti obrazovnog sistema manji (Macanović, 2015).

Vaspitno-obrazovni rad u osnovnoj školi

Tokom ranog djetinjstva djeca uživaju u brizi i vaspitanju koju im pružaju roditelji. Djeca također sudjeluju u grupnim aktivnostima u vrtićima: igra, sportovi i aktivnosti u prirodi. Roditelji male djece imaju zagarantirano dugi period porodijskog dopusta (bolovanja), za majke i očeve.

Roditelji također mogu birati između opštinskih i privatnih vrtića, ili se odlučiti na privatnu vaspitačicu koja čuva manje grupe djece u svom domu. Kada navrše šest godina djeci je dostupno besplatno predškolsko obrazovanje, koje mogu pohađati ili u školi ili u svom vrtiću. Gotovo svi šestogodišnjaci sudjeluju u predškolskom programu. Ako je potrebno, dijete može krenuti u školu godinu dana ranije ili kasnije nakon procjene djetetove spremnosti za školu (Luj, 1994).

Sve do 1960-ih godina finski obrazovni sistem imao je drugačiji predznak, veliki dio mladih je napuštao školu nakon srednje škole, a univerzitetsko obrazovanje bilo je uglavnom privilegija društvene elite i bogatijih građana. Tada je finski parlament 1963. godine donio ključnu odluku da je javno školstvo i dobar obrazovni sistem najbolji način privrednog oporavka zemlje. U praksi to je značilo da je svaki učenik imao mogućnost besplatnog i kvalitetnog školovanja. Krajem 1970-ih godina Finska čini sljedeći ključni korak u jačanju kvaliteta nacionalnog obrazovanja – značajno podižući društveni položaj učitelja i njihov obrazovni status, dajući im veliku autonomiju u poslu, ali istovremeno tražeći da svi moraju imati završen magisterij. Fakulteti su besplatno ponudili magistarske programe i to je postao kriterij rada u finskim osnovnim školama (Kuleto, 2016).

Djeca u Finskoj kreću u školu relativno kasno, sa sedam godina. U skladu s finskom obrazovnom praksom, djeci treba vremena i prostora kako bi rasli i razvijali se. Tokom prvih nekoliko školskih godina porodica djeteta se usmeno obavještava o napretku djeteta u školi. U Finskoj, osnovna škola, koja je obavezna traje 9 godina (6+3). Posljednja tri razreda osnovne škole se zovu i niža srednja škola. Viša srednja škola nije obavezna i može trajati od 2 do 4 godine, što opet zavisi od individualnih mogućnosti i efikasnosti svakog učenika ponaosob. Predviđeno gradivo učenici mogu ostvariti različitom brzinom i efikasnošću, što ukazuje na funkcionalnu primjenu principa individualnosti i poštovanja posebnih potreba i kapaciteta svakog učenika. Cijelo školovanje doživljava se kao proces u kojemu se uči, dijeli međusobno povjerenje i odmara (Damjanović, 2010).

U prvim razredima osnovne škole (razredi 1.– 6.), jedan učitelj najčešće predaje sve predmete. Ti učitelji imaju magisterij iz obrazovanja s naglaskom na pedagoške vještine. U višim razredima osnovne škole i u srednjoj školi svi učitelji su specijalizovani za pojedini predmet, a učitelji imaju magisterij iz područja koje predaju kao i specijalizaciju iz obrazovne znanosti. Nastavna godina 190 nastavnih dana, a sedmično opterećenje učenika kreće se od 19 do 30 časova, od prvog do devetog razreda (Luj, 1994).

U Finskoj, nastavnici ne drže klasična predavanja svojim đacima, ne daju testove i ne propituju za ocjenu, ne daju domaće zadatke sve do sedmog razreda, a i posle sedmog domaći zadaci smiju da oduzmu od slobodnog vremena đaka najviše 1 sat, ne frustriraju učenike, nemaju fiksni raspored časova, ne donose svoje probleme i frustracije u školu, ne tjeraju djecu da sjede više sati u klupama. Školski dan u nižim razredima traje oko 4 sata sa pauzama od 15 minuta između časova, koje uvijek i obavezno provode napolju. Poslije ove pauze, koncentracija je bolja i mozak je "osvježen". U Finskoj obrazovanje ne ide u širinu, već u dubinu i u tome je upravo ta veličina ovog sistema. Nikome u Finskoj nije imperativ dugo sjedenje u školi, umor i psiho-fizičko iscrpljivanje. Svi se slažu da velika količina slobodnog vremena i igre poslije škole, u mlađem uzrastu, doprinosi razvoju kreativnosti i stvaranju analitičkog mišljenja kod dece. Ako se deca ne igraju, ne mogu ni da uče (Matijević, 2006).

Finski nastavnici tokom časova mnogo razgovaraju sa učenicima, diskutuju, navode učenike da aktivno učestvuju, da razmišljaju, donose zaključke. Sve je podređeno tome da se svakom učeniku obezbeđena individualna pažnja, a da bi se to i postiglo, škole imaju mala odjeljenja, koja variraju od 14 do 18 učenika, najviše do 20. Nastavnicima u toku nastave u razredu, pomažu i student na praksi ili prosvjetni asistent, a po potrebi i specijalni nastavnici za djecu sa posebnim potrebama. Škole upotrebljavaju i digitalni administracijski sistem, pa tako na sajtu škole stoji raspored časova, spisak učenika po odjeljenjima, zatim, ko je toga dana prisutan/odsutan, za starije razrede raspored testova, rezultati/ocjene i kratak povratni utisak od nastavnika. Na taj sajt, osim učenika i roditelji imaju pristup. U školama je dozvoljena upotreba mobilnih telefona. Atmosfera u školi je opuštena, ali sa disciplinom. Učenici i nastavnici često zajedno jedu i razgovaraju na istom nivou (Kansanen, 2004).

Takođe, i ocjenjivanje učenika ima za cilj podsticanje razvoja učenika u skladu sa principima nacionalnog kurikuluma. Ocjene zapravo predstavljaju povratnu informaciju o napredovanju, o socijalnim vještinama, sposobnostima samostalnog učenja, te o svim ostalim rezultatima učenja. „Učenicove aktivnosti i postignuća procjenjuju se na skali od sedam nivoa: 4 – 10. Zapravo je to skala od 10 nivoa, ali se tradicionalno podrazumijeva da nema tako slabog učenika koji bi trebao biti

procijenjen s 1, 2 ili 3. Ostale ocjene, u slobodnom prijevodu, znače: 10 – izvrsno, 9 – vrlo dobro, 8 – dobro, 7 – zadovoljavajuće, dovoljno, 6 – manjkavo, 5 – jedva dovoljno, 4 – nedovoljno. Opisne (verbalne) ocjene mogu se upotrebljavati od prvog do sedmog razreda. Osim toga opisne ocjene mogu se upotrebljavati pri ocjenjivanju izbornih predmeta, zatim za učenike koji ponavljaju razrede, zatim kod ocjenjivanja učenika kojima finski jezik nije maternji jezik, te uvijek kao dopuna numeričkom ocjenjivanju“ (Matijević, 2006: 525). U pravilu, za učenike do petog razreda ocjenjivanje je opisno. Za učenike petog i šestog razreda postupno se uvodi numeričko ocjenjivanje, ali se i dalje može kombinirati s verbalnim ocjenjivanjem. „Tokom školske godine škola izdaje dva svjedočanstva: polugodišnji i godišnji. Nakon što je savladao propisano zadatke, učenik dobija godišnju svjedodžbu i prelazi u sljedeći razred. Ako nije zadovoljio u jednom ili više predmeta, ostaje u istom razredu. Ta se mogućnost u praksi javlja vrlo rijetko. Odluku o ponavljanju razreda donosi direktor na sjednici nastavnčkog vijeća“ (Matijević, 2006: 528). Ako učenik nije uspio savladati ciljeve iz jednog predmeta, a učitelj zajedno s roditeljima smatra da bi to mogao pokušati naknadno popraviti, postoji mogućnost da to učini u jesen, na početku idućeg razreda. Termin se dogovara s roditeljima kao i sadržaj i postupak popravnog ispita. Ako učenik zadovolji na tom ispitu, prelazi u sljedeći razred. Ako ne prođe na ispitu, ponavlja razred sa svim pripadajućim nastavnim predmetima. Svaki se predmet ponovno ocjenjuje, bez obzira na prijašnje pozitivne ocjene iz tih predmeta (Damjanović, 2010).

O dobrim stranama ovakvog načina ocjenjivanja u osnovnoj školi, kao i o evaluaciji u vaspitanju i obrazovanju ukazivao je i profesor Mile Matijević u svojim radovima (Matijević, 2004, 2005, 2006) pokušavajući da podstakne nastavnike da iz primjera finskog obrazovnog sistema nešto naučimo, i, na osnovu naših mogućnosti, stanja i realnosti, nešto i primjenimo u našem obrazovnom sistemu.

Takođe, jedan od važnih segmenata kojima se posvećuje posebna pažnja u osnovnim školama jeste i vladanje učenika. „Vladanje se ocjenjuje zajedno u polugodišnjim i godišnjim svjedodžbama. U prva četiri razreda vladanje se ocjenjuje opisno, na temelju nastavnog plana u kojem su tačno navedeni ciljevi učeničkog ponašanja. U petom i šestom razredu ocjene iz vladanja upisuju se numerički u obrazac svjedodžbe, na temelju kriterija ocjenjivanja vladanja koji su sastavni dio nastavnog plana s ciljevima učeničkog ponašanja“ (Matijević, 2006: 528).

Učitelji rade od prvog do šestog razreda, a predmetni nastavnici od šestog, pa nadalje. Mali đaci imaju istog razrednog učitelja koji im predaje većinu predmeta, što uspostavlja emocionalnu podršku i daje osjećaj sigurnosti. Taj isti učitelj se također brine da u razredu nema diskriminacije ili šikaniranja. Ocijene se počinju dobijati u petom razredu osnovne škole. Odnosi između đaka i učitelja su prijateljski i opušteni, a motivacija se temelji na podršci i ohrabrenju umjesto na kazni. Ponavljanje razreda u Finskoj skoro i ne postoji, a razlika između najslabijih i najboljih učenika je najmanja na svetu. Takođe, svi učenici imaju nedeljno jedan školski čas sa kvalifikovanim profesionalnim savjetnicima u višim razredima osnovne škole. Učenici takođe borave dve nedelje na radnom mestu kako bi učili o svetu rada i testirali vlastita mišljenja o raznim zanimanjima. Cilj profesionalnog usmjeravanja je redukovanje pogrešnih odluka uz ponudu individualizovanih informacija i pomoći pre nego što ova mlada bića donesu odluku za dalje obrazovanje (Luj, 1994). Kao velika prednost finskog obrazovanja pokazalo se i to što đaci domaću zadaću nemaju dok ne napune 16 godina, a tada polažu i prvi standardizovani test. Pauze između svakog časa su 15 minuta, a đaci biraju izborne predmete prema interesovanjima

U finskim školama direktori (ravnatelji) su ti koji preuzimaju ulogu našeg razrednika u dijelu vođenja brige oko izostanaka, izricanja predagoških mjera, upućivanja psihologu isl. Direktor svaki provodi vrijeme s učenicima u neformalnom razgovoru stvarajući kod njih osjećaj sigurnosti i brige. Oni se njemu obraćaju za pomoć ili on sam ocjeni da je to potrebo. Također učenici dosta izvannastavnih aktivnosti provode s nastavnicima tako da organiziraju plesove, sportska natjecanja, priredbe. Sve ove aktivnosti su uključeni i roditelji. Škole su javne i moguće je prisustvovati bilo kojem času što koriste roditelji učenika s čijim tretmanom tokom nastave nisu zadovoljni (Kansanen, 2004). „Nastavnici imaju individualni stil rada – pristup kojim rješavaju problem u ponašanju učenika. Na primjer, za kašnjenje u školu izriče se mjera zadržavanja poslije nastave. Razvija se lična odgovornost. Na zajedničkim sastancima rješavaju se problemi učenika. Piše se pismeni izvještaj o bilo kojem obliku nasilja koje se dogodi i dostavlja opštinskim vlastima. Postoji komunikacija s roditeljima preko publikacija u obliku vodiča, u kojima su sadržane informacije o školi (istorija,

zaposlenici, metode, kompletno funkcionisanje). Djeca se mijenjaju, prate se promjene u njima, što implicira nužnost promjene i kod nastavnika“ (Damjanović, 2010:210).

Često se govori da se u finskom školskom sistemu naglasak stavlja na vrlo praktične teme, prije svega usvajanje znanja i vještina koje su bitne za snalaženje u životu. Finski školski model izbjegava vršiti pritisak na djecu i frustrirati ih čestim provjerama znanja, rangiranjem i ocjenjivanjem. Konačno, finska djeca puno čitaju i kultura čitanja je još jedan od finških rekorda – naime i u tome ona vodi, po broju pročitanih knjiga po stanovniku.

Princip lokalnih škola znači da gotovo sva djeca i mladi pohađaju školu u blizini mjesta stanovanja, i na taj način se spriječava podjela po društvenom položaju porodica. Pošto sve škole održavaju jednako visok standard, roditelji su uglavnom zadovoljni sa lokalnim školama, te stoga nije došlo do pojave elitnih privatnih škola uz već postojeće lokalne devetogodišnje škole. Takođe, postoje škole koje su do određene mjere privatne ali i one su također finansirane iz državnog budžeta i prate nacionalni nastavni plan i program te imaju obavezu primiti učenike koje žive na području, gdje se nalazi takva privatna škola. Opštine također financiraju i prijevoz u školu za djecu koja žive predaleko da bi hodali do škole ili koristili javni prijevoz (Kansanen, 2004).

Svaka škola ima odjel socijalne zaštite i školsku ambulantu. Socijalna zaštita za učenike je način škole da preuzme odgovornost za društvenu, mentalnu i fizičku dobrobit učenika. Škola može poduzeti korake ako učenici ne dolaze na nastavu, ako neprestano kasne, ako su marginalizirani u svom razredu, koriste droge ili alkohol, ili imaju nestabilno porodično okruženje. U takvim slučajevima odrasle osobe u školi imaju pravo i dužnost pronaći rješenje zajedno s roditeljima, te, ako je nužno, obratiti se opštinskoj zdravstvenoj službi, službi za zaštitu djece ili socijalnoj službi za savijete. Školska djeca idu redovito na sistematske preglede kod doktora i zubara, te ako je to nužno, šalje ih se na daljnje preglede opštinskoj zdravstvenoj službi. Školska zdravstvena zaštita je besplatna (Damjanović, 2010).

Svako dijete u Finskoj bilo da je u vrtiću, osnovnoj školi, srednjoj školi ili strukovnoj školi ima osiguran topli, zdravi ručak koji uključuje i salatu, mlijeko i kruh. Besplatan ručak koji se poslužuje u školama je sastavni dio službenog nastavnog plana i programa. Ideja iza toga je da pauza za ručak u školi osvježava djecu i pomaže im tokom ostatka dana. Istovremeno to je i lekcija iz zdrave prehrane i dobrih prehrambenih običaja. U nekim od testnih škola učenicima se nude i posebni obroci poput vegetarijanskih ili organskih obroka.

Posebna podrška učenicima s teškoćama učenja

Prema međunarodnim procjenama, jedna od posebnih prednosti finških škola je način na koji škole pružaju podršku učenicima koji se bore s teškoćama učenja ili im je potrebna neka druga vrsta podrške. Nemoguće je završiti školu u Finskoj a da niste savladali osnovne vještine čitanja, osnovno znanje iz matematike i drugih područja. Svako dijete i mlada osoba ima pravo na kvalitetno obrazovanje bez obzira na njihovo stanje ili ograničenja.

Učenici imaju pravo na posebnu pomoć čim se pokaže potreba za nju. Najčešći oblici podrške uključuju dopunsku nastavu u malim grupama, lično savjetovanje i podučavanje učenika u skladu sa njihovim ličnim potrebama, čak i kada pohađaju nastavu s drugim učenicima. Većina škola ima i posebne učitelje, a gotovo sve škole imaju povremene učitelje pomoćnike koji dolaze u škole kako bi pomogli učenicima s teškoćama. Ako se pokaže da učenik pati od ozbiljnih i trajnih teškoća s učenjem stvara se poseban plan učenja za takvog učenika. Takođe, učenici s blagim i srednje ozbiljnim teškoćama pohađaju nastavu kao i ostali učenici, međutim u tim slučajevima škola dobija dodatne resurse kako bi osigurala kvalitetno obrazovanje za njih (Damjanović, 2010).

Učenici s mentalnom retardacijom i djeca s ozbiljnim senzornim ili fizičkim poteškoćama ili djeca koja pate od posebnih zdravstvenih ili psiholoških problema pohađaju posebne razrede ili škole, a za neke od njih obavezno obrazovanje traje 11 godina. Djeca imigranata primaju različite vrste pomoći u školi. Oni koji ne govore dobro finški ili švedski mogu pohađati pripremno obrazovanje u malim grupama gdje uče finški s posebno prilagođenim nastavnim planom. U velikim gradovima, djeca imigranata mogu učiti jezik svojih roditelja (Luj, 1994).

Upis učenika u srednje škole

Uzastopni uspjesi u poslednjih desetak godina finških školaraca na PISA testiranjima (Program za međunarodnu procjenu učenika) organizovanih od strane OECD (Organizacija za ekonomsku suradnju i razvoj) privlače sve veću međunarodnu pažnju. Mladi Finci završavaju svoje obavezno obrazovanje završetkom devetogodišnje škole ili najkasnije, kada napune 16 godina. Nakon završene devetogodišnje škole, oko polovine učenika nastavlja obrazovanje u srednjim školama/gimnazijama – otprilike 60% djevojaka i 42% mladića. Srednjoškolsko obrazovanje traje od dvije do četiri godine, i na kraju se polaže završni ispit. Druga polovina učenika se upisuje u strukovne škole. Otprilike 5% učenika koji završe devetogodišnju školu ne nastave s školovanjem. Međutim, cilj je da gotovo svi završe barem srednju školu, tj. da maturiraju ili dobiju osnovnu strukovnu kvalifikaciju (Kuleto, 2016). „Stručne škole postaju sve popularnije od opštih gimnazija jer omogućuju prolaz na fakultete. U tom smislu je popravljen imidž srednjeg stručnog obrazovanja. Uopšteno, za finsko obrazovanje više nije važno što se uči, već kako se uči“ (Damjanović, 2010: 205).

Finska kultura vrednuje unutrašnju motivaciju i traganje za ličnim interesovanjima. U Finskoj je školski dan kratak, ali bogat vannastavnim aktivnostima, jer Finci smatraju da se veliki i važan deo učenja odvija van škole i učionice. Trećina predmeta u srednjoj školi je izborna i učenici takođe mogu birati koje maturske ispite će polagati. Ipak, na kraju srednjoškolskog obrazovanja sva finska djeca polažu ispit državne mature. On je, naravno, standardizovan na nacionalnoj razini i preduslov je za upis na fakultet. Iskustvo i tradicija s državnom maturom u Finskoj prilično je duga i ona se polaže još od 1852. godine. Danas se sastoji od najmanje četiri testa, od kojih je obavezan ispit materinjeg jezika, a učenik bira polagati još tri dodatna predmeta, od švedskog jezika, kao drugog službenog jezika u zemlji, preko nekog od stranih jezika, te nekog od ponuđenih iz područja opštih društvenih ili prirodnih predmeta. Učenik koji ne položi ispit može ga ponoviti još najviše dva puta. Prema statističkim pokazateljima, završni ispit položi oko 90 posto učenika opštih srednjih škola (gimnazija), te oko 70 posto učenika strukovnih srednjih škola (Luj, 1994).

Fakulteti za buduće nastavnike

Nakon srednje škole, učenici odlučuju hoće li nastaviti s višim obrazovanjem na fakultetima ili višim školama. Prijemni proces uzima u obzir rezultate mature i ocjene iz srednje škole, a većina studija također ima i prijemni ispit. Učenici se također mogu upisati na fakultete ili politehničke institute ako su završili trogodišnju strukovnu školu, što znači da je visoko obrazovanje dostupno i učenicima s završenom strukovnom školom. Cilj sistema je spriječiti bilo kakve slijepe ulice na svim područjima obrazovanja, uključujući i strukovno obrazovanje, tako da uvijek postoji mogućnost daljeg višeg obrazovanja (Laukkanen, 2008). Oni koji su završili strukovne škole i koji su radili u struci imaju pristup daljem strukovnom obrazovanju ili mogu se obrazovati za potpuno novo zanimanje. U mnogim poljima, obrazovanje se može završiti s praksom tj. strukovnim učenjem. Osobe koje obavljaju određeno zanimanje također mogu potvrditi svoje vještine tako što će izaći na stručni ispit (Damjanović, 2010).

Obrazovanje nastavnika u Finskoj se vrši na 13 univerziteta. (Helsinki, Rovaniemi, Oulu, Kajaani, Joensuu, Turku, Tampere, Vaasa, Rauma, Savonlinna, Hämeenlinna, Viikki i Jyväskylä). Ovo obrazovanje nastavnika na univerzitetima je reformisano kao deo Bolonjskog procesa u periodu od 2003. do 2006. godine. Upis na jedan od fakulteta za buduće nastavnike je dosta specifičan u odnosu na obrazovni sistem u BiH, ali i u drugih zemalja. Nakon završene, ili tokom srednje škole, obično, svi budući studenti provode godinu dana u učionici kod nekog nastavnika, kao pomoćici, upijajući znanja i vještine buduće profesije. U međuvremenu čitaju obimnu knjigu o obrazovanju, namenjenu budućim nastavnicima. Nakon toga apliciraju na izabrani univerzitet za školovanje nastavnika, rade dvosatni test sa pitanjima iz pročitane knjige o obrazovanju. Studenti koji prođu test, selektuju se dalje, tj. slijedi intervju sa dva profesora gde razgovaraju o motivaciji za rad sa decom, ispituju studenta stavljajući mu razne izmišljene situacije u učionici, da bi videli kako bi on reagovao u datim situacijama. Nakon mjesec dana, dobijaju pismo u kome ih obavještavaju da li su primljeni ili ne. To je, skoro uvek ukupno 5 do 10% svih prijavljenih studenata. Iako na ove univerzitete uvijek

konkurisu najbolji učenici, Finci prave stroge selekcije primajući samo one, za koje stručna lica procjene da imaju talenat za rad sa djecom, kao i određene psiho-fizičke sklonosti (Laukkanen, 2008).

Finski obrazovni sistem ukazuje na moć znanja, ali i kvalitet društva i viziju koje ono ima. Izgradnja društva znanja zahtjeva izmjenjen način upravljanja i znanja koji će uticati na buduću proizvodnju, zahvaljujući informacijskom i naučnom obrazovnom sistemu koji se razlikuje od politehničkog dualističkog obrazovnog sistema. Informacija i znanje kao novi vladajući predmet rada pretvaraju globalno društvo u obrazovni i naučni sistem. Obrazovanje se danas smatra uslovom opstanka i razvoja modernih društava, a znanje se često posmatra kao najmoćnije oružje jednog društva (Macanović, 2014). Primjer Finske potvrđuje konstataciju profesora Drage Brankovića i Mileta Ilića (2003) da je put od tradicionalne do savremene škole veoma dug i da to nije ni malo jednostavan ni društveni niti pedagoški proces.

Sagledavajući kompletnu sliku finskog obrazovnog sistema jasno je da je kvalitetno obrazovanje javno dobro i prvorazredan strateški interes svakog društva i ukoliko institucije koje bi ga trebale kontrolisati nisu dovoljno razvijene, pretvaranje znanja u robu nosi sigurno brojne rizike.

Zaključak:

Ukazujući na karakteristike i specifičnosti obrazovnog sistema u Finskoj evidentno je da ova zemlja sistemski podstiče proces cjeloživotnog učenja i stalnog stručnog usavršavanja. Svi smo, naime, svjesni koliko je proces globalizacije pred sve nas postavio nove i sve složenije zahtjeve i izazove, primorao nas na sistemsko savladavanje novih tehnologija i potpuno novih načina komuniciranja. Život je danas previše komplikovan da bismo sebi dopustili luksuz stagnacije i iluzije da smo dovoljno naučili tokom školovanja i da je naše znanje dovoljno za život i posao koji radimo. Niti jedan posao danas ne dopušta takav luksuz, jer je okolina koja nas okružuje svakim danom sve složenija i traži od nas stalni proces učenja i usavršavanja. Ako je finansijski teret tog usavršavanja na građanima, mnogi će prioritete porodičnog budžeta pronaći negdje drugdje. Zato je važno da država, regionalna i lokalna vlast prepoznaju značaj investiranja u znanje i permanentno obrazovanje građana. Ovaj problem je finska vlada prepoznala još davno prilagođavajući se promjenama i ulažući znatna sredstva u znanje što je rezultiralo ne samo snažnim i efikasnim obrazovnim sistemom već i progresivnim ekonomskim razvojem zemlje.

Evidentno je da je Finska postigla uspjeh na PISA-testiranju »podigavši« prosječne učenike zahvaljujući raznim oblicima posebne podrške učenicima, što uključuje i specijalno obrazovanje. Takođe, finški obrazovni sistem insistira da učenici što kasnije donose životne odluke – poput izbora škole, zanimanja i sl., a pogotovo da odrasli ne donose odluke u ime djece. Bez obzira na rezultate koje su postigli u obrazovanju mnogi su još izazovi pred Finskom: kako organizovati podršku za nadarene, kako rješavati učeničke poteškoće u učenju, nedostatak motivacije, šta činiti s problemima u ponašanju i mentalnom razvoju ili s mnogo učenika u dopunskoj nastavi, kao i s obukom nastavnika u vezi usuglašavanja kriterija. Posebno je zanimljivo zapažanje da opšte škole više podržavaju djevojčice naspram dječaka, koji u ovom periodu izražavaju pojačanu agresivnost te im je stoga neophodno dati podršku kroz tzv. »pedagogiju za dječake« (boy pedagogy). Finska nama dilemu je li znanje roba ili pravo svakog djeteta. Obrazovanje je svima dostupno i besplatno od vrtića do doktorata. Primjer finskog obrazovnog sistema ukazuje da je život u cjelini jedan proces stalnog učenja. Upravo za takav odnos prema životu, osim finansijske podrške i sistema koji to omogućuje, potrebno je jačati cjelokupnu kulturu učenja. Srećom, danas sve više zemalja to prepoznaje i sve aktivnije potiče proces cjeloživotnog učenja i obrazovanja odraslih. Filozofija finskog obrazovnog sistema temelji se na pružanju istih mogućnosti svima i ideji da baš svako može doprinijeti društvu. Primjer finskog obrazovnog sistema ukazuje da su njihove škole odmakle od tradicionalnog obrazovnog modela, a rezultat toga jeste da djeca brže i bolje uče, te da su reducirani i različiti psihološki problemi koji su inače prisutni u tradicionalnoj nastavi. Sve to ukazuje na mogućnost da su upravo takve škole u stanju transformisati čitava naselja, jer nude mnoštvo aktivnosti za čitavu zajednicu. Upravo kroz ovaj rad željeli smo ukazati da reforma školstva nije jednostavan niti jednostran proces, već složen posao koji bi trebao dotaći sve dijelove obrazovnog sistema, pa i šire od toga. Idealna škola u XXI vijeku biće ona u koju djeca i učitelji budu sa radošću i zadovoljstvom išla, koja će biti otvorena, koja će podsticati kreativnost i saradnju i koja će u proces učenja uključivati čitavu zajednicu.

Literatura:

1. Bogojević, S. (2002). *Stilovi vaspitanja*. Banja Luka: Filozofski fakultet.
2. Bojanin, S. (2002). *Tajna škole*. Novi Sad: Milan Popović.
3. Branković, D., Ilić, M. (2003). *Osnovi pedagogije*. Banja Luka: Comesgrafika.
4. Damjanović, R. (2010). Finski obrazovni sustav. *Metodički ogledi*, vol.17, br. 1-2, str.201-324.
5. Finska. Na sajtu: <https://hr.wikipedia.org/wiki/Finska>. Očitano: 20.02. 2017.
6. Gavrilović, A. (2005). *Socijalna politika*. Banja Luka: Filozofski fakultet.
7. Glasser, W. (2002). *Kvalitetna škola*. Zagreb: Educa.
8. Gudjons, H. (1994). *Pedagogija*. Zagreb: Educa.
9. Kansanen, P. (2004). Finland. U: *Die Schulsysteme Europas*. Baltmannsweiler. Schneider Verlag Hohengehren: 142-154.
10. Krneta, Lj. (2000). *Faktori školskog uspijeha*. Banja Luka: Banjaluka kompani.
11. Kuleto, V. (2016). *U čemu je tajna uspješnih obrazovnih sistema*. Na sajtu: <http://www.valentinkuleto.com/sample-page/> Očitano: 20.2.2017.
12. Lakičević, D. (2006). *Dragulji mudrosti*. Beograd: Feniks libris.
13. Laukkanen, R. (2008). »Finnish Strategy for High-Level Education for All«, *Governance and Performance of Education Systems*, Springer, str. 305–324.
14. Luj, O. (1994) Školstvo u Finskoj. U: *Školstvo u svijetu*. Zagreb: HPKZ: 64-72.
15. Macanović, N. (2014). Uticaj informacione-komunikacione tehnologije na stvaranje nove generacije učenika. U Zborniku: *Informacijska pismenost na Zapadnom Balkanu*. str. 215 – 222. Bihać: Kantonalna i univerzitetska biblioteka Bihać.
16. Macanović, N. (2015). *Pedagoške aktuelnosti*. Banja Luka: Udruženje nastavnika i saradnika Univerziteta u Banjoj Luci.
17. Matijević, M. (2004). *Ocjenjivanje u osnovnoj školi*. Zagreb: Tipex.
18. Matijević, M. (2005). Evaluacija u odgoju i obrazovanju. *Pedagogijska istraživanja*. 2 (2): 279-298.
19. Matijević, M. (2006). »Ocjenjivanje u finskoj obveznoj školi«, *Odgojne znanosti*, Zagreb, vol. 8, br. 2, str. 469–495.
20. Suzić, N. (2005). *Pedagogija za XXI vijek*. Banja Luka: TT Centar.
21. Vilotijević, M. (2009). *Promenama do efikasnije škole budućnosti*. U Zborniku: *Buduća škola*. str. 713-750. Beograd: Srpska akademija obrazovanja.

EDUCATION SYSTEM IN FINLAND – EDUCATION FOR ALL

Abstract: *Fixed schedules, frontal form of teacher work with students, multiservice sitting in the classroom, presentation-recitation system of the teaching process, passive role of students in the teaching process, tests, checking, punishment, fear of assessment are not the situations which happen in Finnish schools. The active role of the student is in the first place. Starting from these facts, the aim of this paper is not to idealize the Finnish system of education although it has proved to be one of the best in the world, and the Finnish model can not solve all the problems in Bosnia and Herzegovina's education system, but simply want to offer the opportunity to make something out of their educational system we can learn, and, based on our possibilities, the states and the realities, something and apply in our education system. By showing one of the highest quality education systems, we really want to point out how much quality education can influence the prevention of marginalization of individuals and groups. Today, knowledge is the best means of combating marginalization, and for that very reason it is necessary to help marginalized groups by strengthening their competences through a strong and functional education system.*

Key words: *education system, teachers, curriculum, special support programs for students, marginalized groups.*

DISKRIMINACIJA OSOBA SA INVALIDITETOM U SISTEMU VISOKOG OBRAZOVANJA U SRBIJI

*Prof. dr Danica Vasiljević-Prodanović³³⁰
Univerzitet u Beogradu, Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju*

Apstrakt: Visoko obrazovanje je veoma važan faktor uključivanja osoba sa invaliditetom u društveni život. Međutim, nepristupačnost visokoškolskih ustanova u Srbiji veoma otežava ostvarivanje prava osoba sa invaliditetom na visoko obrazovanje. Kao negativan primer moramo navesti Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju Univerziteta u Beogradu, koji nije pristupačan za osobe sa invaliditetom. Najveći je paradoks da ova ustanova koja se bavi edukacijom stručnjaka u oblasti invalidnosti nema adekvatne uslove za obrazovanje studenata sa invaliditetom, kao i rad zaposlenih osoba sa invaliditetom. Imajući u vidu da je Republika Srbija još 2009. godine ratifikovala Konvenciju UN o pravima osoba sa invaliditetom i usvojila zakone o zabrani diskriminacije i sprečavanju diskriminacije osoba sa invaliditetom, s pravom se očekuje da država kroz svoje institucije aktivno deluje na uklanjanju arhitektonskih i socijalnih barijera koje onemogućavaju puno i ravnopravno uživanje ljudskih prava i osnovnih sloboda svih njenih građana. Visokoškolske ustanove imaju obavezu da izvrše razumna prilagođavanja kako bi studenti sa invaliditetom mogli da učestvuju u nastavi kao i ostali studenti. To se odnosi na prilagođavanje fizičkog okruženja (npr. izgradnja rampi, postavljanje liftova, modifikacije na računarskoj opremi u biblioteci), obezbeđivanje nastavnih materijala u dostupnom formatu, prilagođavanja nastavnog programa i rasporeda nastave, pružanje posebnih servisa podrške studentima sa invaliditetom itd. Cilj ovog rada je da ukaže na problem nepristupačnosti visokoškolskih ustanova u Srbiji i naglasi obavezu države da spreči diskriminaciju osoba sa invaliditetom otklanjanjem barijera i stvaranjem jednakih mogućnosti za sticanje visokog obrazovanja.

Ključne reči: visoko obrazovanje, invalidnost, pristupačnost, diskriminacija, razumna prilagođavanja.

UVOD

Medicinski model invalidnosti polazi od usko kliničnog shvatanja prema kome je neki nedostatak pojedinca uzrok njegove onemogućenosti da ravnopravno učestvuje u društvenom životu. U fokusu ovog modela je invalidnost kao karakteristika individue, problem koji se nalazi unutar nje i koji treba u tom smislu rešavati. U skladu sa ovakvim pristupom i zakonodavstvo se usmerava na ono što osoba sa invaliditetom ne može da učini, sa ciljem popravljjanja nedostatka (lečenje) i pružanja odgovarajućih usluga podrške. S druge strane, prema socijalnom modelu, invalidnost predstavlja socijalni konstrukt. Ona je opšti problem, uzrokovan nepristupačnim fizičkim okruženjem, neodgovarajućim uslugama, stavovima, nedostatkom razumevanja. Invalidnost se ispoljava kao problem u socijalnim interakcijama pojedinca, a ne kao njegovo svojstvo u smislu telesnog, senzornog, intelektualnog ili mentalnog nedostatka. Problem nastaje tako što pojedinca koji ima neki nedostatak društvo onemogućava fizičkim i komunikacionim barijerama, nepristupačnim uslugama, diskriminatornim stavovima, neuređenim zakonodavstvom. Problem invalidnosti se preusmerava sa medicinskog diskursa na pitanja ljudskih prava osoba sa invaliditetom i organizacije samog društva.

Pravo na obrazovanje je jedno od osnovnih ljudskih prava, koje garantuju brojni međunarodni i nacionalni pravni dokumenti. Značaj visokog obrazovanja je u tome što donosi veće životne šanse, omogućava veću konkurentnost na tržištu rada, bolji ekonomski status, veći društveni ugled. Jasno je da visoko obrazovanje ima veliki uticaj na društveni položaj osetljivih grupa, u koju spadaju i osobe sa

³³⁰ vp.danica@gmail.com

invaliditetom. Sticanje visokog obrazovanja predstavlja dobru investiciju u budućnost, i za osobu sa invaliditetom i za društvo. Ono može doprineti izlasku iz kruga siromaštva, otklanjanju diskriminacije, povećanju samostalnosti, samopoštovanja, produktivnosti, učešća u društvu, smanjenju zavisnosti od pomoći članova porodice, drugih lica i društva, redukovanju državnih troškova za socijalna davanja.

Ostvarivanje ovih ciljeva je moguće putem inkluzivnog visokog obrazovanja, koncepta koji donosi jednake šanse osobama sa invaliditetom. Inkluzivno visoko obrazovanje podrazumeva da svako ima jednako pravo na pristup studijama, bez obzira na lične karakteristike. U praksi, međutim, pristup osoba sa invaliditetom studijama zavisi od mnogo faktora: arhitektonske pristupačnosti, servisa podrške, obezbeđivanja nastavnog materijala u dostupnom formatu, prilagođavanja nastavnog programa itd. Prema podacima Centra za studente sa hendikepom, na fakultetima Univerziteta u Beogradu je 2016. godine studiralo između 300 i 400 studenata sa invaliditetom, što čini oko 0,4% ukupnog broja studenata. Poređenja radi, u visokim školama u SAD zastupljenost studenata sa invaliditetom u školskoj 2011/12 je bila 11,1% od ukupnog broja studenata (NCES, 2016), dok je u Velikoj Britaniji prema podacima za 2016/17 studiralo 12% studenata sa invaliditetom (HESA, 2018).

Odluku o tome koji će fakultet upisati, osobe koje se otežano kreću ili koriste invalidska kolica često donose na osnovu podatka o pristupačnosti ustanove, kao što je slučaj sa studentom koji se opredelio za Fakultet organizacionih nauka zato što ovaj fakultet ima lift (Rašić, 2018). Ovo nije jedinstven slučaj; studenti su često primorani da zbog nepristupačnosti upisuju fakultete koje ne žele. Suočavajući se sa problem pristupačnosti visokoškolskih ustanova pojedini studenti će odustati od studija, poput studenta sa progresivnim mišićnim oboljenjem koji je zbog problema savladavanja arhitektonskih barijera odlučio da prekine studije: „Dok sam stajao u dnu stepenica, imao sam osećaj kao da treba da se popnem na Mont Everest“ (Vasiljević-Prodanović, Stojković, 2012: 289).

Iako su mnogi fakulteti Univerziteta u Beogradu izvršili određene arhitektonske adaptacije, značajan broj ustanova je i dalje fizički nedostupan. Kada je reč o dostupnosti nastavnog materijala za slepa i slabovidna lica, situacija je bolja, ali je daleko od idealne. Dobru praksu pristupačnosti studiranja za osobe sa invaliditetom sprovodi Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, koji je obezbedio dostupnost nastavnog materijala za slepe i slabovide studente u „elektronskoj formi, koja se zatim pomoću posebnog programa transformiše u zvučni zapis“ (Lukšić Orlandić, 2011: 44).

Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju spada u red visokoškolskih ustanova koje nemaju uslove za studiranje osoba sa invaliditetom. Arhitektonske barijere su nesavladive za osobe koje se otežano kreću ili koriste invalidska kolica jer zgrada nema lift, na ulazu postoji rampa sa veoma velikim nagibom, ulazna vrata se teško otvaraju, slušaonice su male, biblioteka nije dostupna. Fakultet ima prilagođen nastavni program i materijal u elektronskom formatu za slepa i slabovidna lica. Paradoks je u tome da ova ustanova edukuje stručnjake koji će se baviti problemima invalidnosti, i s pravom se očekuje da omogući uslove studiranja svim kategorijama studenata sa invaliditetom, kao i rad nastavnog i stručnog osoblja, među kojima ima lica sa invaliditetom.

Postavlja se pitanje da li je problem u visokoškolskim ustanovama koje ne ispunjavaju zakonske obaveze, nisu spremne za rad sa studentima sa invaliditetom ili su prepuštene da se snalaze kako znaju i umeju sa ograničenim budžetima. Da li je zakonodavac uredio oblast visokog obrazovanja na dobar način i predvideo mehanizme, kao i sredstva za sprovođenje standarda za osobe sa invaliditetom? Da li je normativno regulisana obaveza „razumnih prilagođavanja“ visokoškolskih ustanova, u skladu sa odredbama međunarodnih instrumenata kojima se štite prava osoba sa invaliditetom?

ŠTA SU RAZUMNA PRILAGOĐAVANJA?

Koncept razumnog prilagođavanja, koji je uveden i definisan Konvencijom o pravima osoba sa invaliditetom (čl. 2), predstavlja osnov za pravno regulisanje čina diskriminacije osoba sa invaliditetom u nacionalnim zakonodavstvima. Prema odredbama čl. 2. Zakona o potvrđivanju Konvencije o pravima osoba sa invaliditetom³³¹ terminom razumna prilagođavanja se označava „neophodno i adekvatno modifikovanje i usklađivanje kojim se ne nameće nesrazmerno, odnosno nepotrebno opterećenje, tamo gde je to u konkretnom slučaju potrebno, kako bi se obezbedilo da osobe sa invaliditetom uživaju, odnosno ostvaruju ravnopravno sa drugima sva ljudska prava i osnovne slobode“. Razumno prilagođavanje se može posmatrati i kao dužnost da se izađe u susret, izvrši

³³¹ „Sl. glasnik RS - Međunarodni ugovori“, br. 42/2009

adaptacija, ili modifikacija u radnom okruženju, obrazovnim ustanovama, zdravstvenim ustanovama ili saobraćajnim uslugama, kako bi se „otklonile prepreke koje osobu sa invaliditetom sprečavaju da ravnopravno sa drugima učestvuje u nekoj aktivnosti, ili da koristi datu uslugu“ (UNDP, 2008: 53).

Razumna prilagođavanja u ustanovama visokog školovanja obuhvataju mere kojima se sprečava nastanak ili otklanjaju okolnosti u kojima se student sa invaliditetom može naći u nepovoljnijem položaju u odnosu na druge studente. Dakle, reč je o akcijama predviđanja i otklanjanja mogućih prepreka studentima sa invaliditetom generalno, kao i prilagođavanja okruženja i elemenata nastavnog procesa individualnim potrebama studenta sa invaliditetom. Ustanova ne mora da čeka da student sa invaliditetom predloži šta treba prilagoditi, već može da predvidi šta predstavlja prepreku njegovom ravnopravnom učešću u nastavi. Takođe, treba imati u vidu da potreba prilagođavanja ne zavisi od toga da li fakultet u tom trenutku pohađaju studenti sa invaliditetom. Ukoliko postoji bilo kakav oblik nepristupačnosti, potrebno ga je otkloniti kako ne bi predstavljao prepreku budućim studentima.

Prilagođavanje se odnosi na adaptacije fizičkog okruženja (npr. izgradnja rampi, postavljanje liftova, modifikacije na računarskoj opremi u biblioteci), obezbeđivanje nastavnih materijala u dostupnom formatu, prilagođavanja nastavnog programa i rasporeda nastave, prilagođavanje načina polaganja ispita, pružanje posebnih servisa podrške studentima sa invaliditetom itd.

Termin razumno označava da je prilagođavanje neophodno kako bi se otklonila prepreka koja onemogućava studenta sa invaliditetom, a istovremeno ne predstavlja nepotrebno opterećenje ustanove. Primera radi, fakultet može da postavi u slušaonice indukcione petlje za studente sa oštećenim sluhom, ali ne mora da ima na platnom spisku tumača za znakovni jezik (EHRC, 2019).

Razumna prilagođavanja predstavljaju obavezu koja je regulisana zakonima, kao npr. u Velikoj Britaniji Zakonom o ravnopravnosti (Equality Act 2010), a u SAD Zakonom o Amerikancima sa invaliditetom (Americans with Disabilities Act 2008).

NORMATIVNI OKVIR U REPUBLICI SRBIJI

Domaće zakonodavstvo je tokom prethodne decenije u velikoj meri prihvatilo međunarodne standarde u pogledu inkluzivnog obrazovanja osoba sa invaliditetom. Ustav, kao najviši pravni akt Republike Srbije, garantuje svim građanima pravo na obrazovanje i pristup visokoškolskom obrazovanju pod jednakim uslovima. Odredbama Ustava zabranjena je svaka diskriminacija, neposredna ili posredna, po bilo kom osnovu, a pored ostalog i po osnovu psihičkog i fizičkog invaliditeta. Pritom je jasno naglašeno da se ne smatraju diskriminacijom „posebne mere koje Republika Srbija može uvesti radi postizanja pune ravnopravnosti lica ili grupe lica koja su suštinski u nejednakom položaju sa ostalim građanima“ (čl. 21).

Zakon o visokom obrazovanju³³² sadrži odredbe kojima se izlazi u susret specifičnim potrebama studenata sa invaliditetom. Tako se, recimo, naglašava da „student sa invaliditetom ima pravo da polaže ispit na mestu i na način prilagođen njegovim mogućnostima, u skladu sa opštim aktom visokoškolske ustanove“ (čl. 105). Kada je reč o organizaciji studija, Zakon o visokom obrazovanju obavezuje visokoškolske ustanove da „u skladu sa svojim mogućnostima obezbede uslove za studente sa invaliditetom“ (čl. 96). Iako može izgledati da ova odredba Zakona o visokom obrazovanju doprinosi stvaranju jednakih uslova za osobe sa invaliditetom, to zapravo nije tako. Ova odredba nije u skladu sa odredbama Ustava, kao i prethodno pomenutog Zakona o potvrđivanju Konvencije o pravima osoba sa invaliditetom, Zakona o sprečavanju diskriminacije osoba sa invaliditetom³³³ i Zakona o zabrani diskriminacije³³⁴. Ustav garantuje pravo na „pristup visokoškolskom obrazovanju pod jednakim uslovima“ kao apsolutno pravo, koje ne zavisi od mogućnosti visokoškolske ustanove da obezbedi uslove za uživanje tog prava. Dakle, visokoškolske ustanove imaju obavezu da obezbede preduslove za jednako učešće svih studenata u obrazovnom sistemu. Formulacija navedena u čl. 96. Zakona o visokom obrazovanju pretvara ustavnu obavezu u opcionu mogućnost.

Možemo polemisati i o tome da se ovakvom odredbom Zakona o visokom obrazovanju, iako to verovatno nije bila namera zakonodavca, vrši posredna diskriminacija studenata sa invaliditetom, saglasno čl. 7. Zakona o zabrani diskriminacije, prema kome „svako ima pravo na predškolsko,

³³² „Sl. glasnik RS“, br. 88/2017, 27/2018 - dr. zakon i 73/201

³³³ „Sl. glasnik RS“, br. 33/2006 i 13/2016

³³⁴ „Sl. glasnik RS“, br. 22/2009

osnovno, srednje i visoko obrazovanje i stručno osposobljavanje pod jednakim uslovima“ (čl. 19). Znači, ne pravo koje zavisi od mogućnosti visokoškolske ustanove, već kao nepovredivo pravo koje svi podjednako uživaju. Uskraćivanje tog prava se svakako može označiti kao diskriminacija. Imajući u vidu da je usvojen pre Konvencije, Zakon o sprečavanju diskriminacije osoba sa invaliditetom u odeljku o diskriminaciji u vezi sa obrazovanjem i vaspitanjem nije predvideo kao oblik diskriminacije propuštanje da se otklone uslovi koji dovode lica ili grupu u nepovoljniji položaj zbog invalidnosti. Izmene i dopune ovog zakona iz 2016. godine takođe nisu donele pomak po ovom pitanju, niti je propisano da se odbijanje razumnih prilagođavanja utvrdi kao oblik diskriminacije.

Vlada Republike Srbije je 2012. usvojila Strategiju razvoja obrazovanja u Srbiji do 2020. godine³³⁵. Akcionim planom za sprovođenje strategije predviđen je niz mera, instrumenata i mehanizama koji bi trebalo da doprinesu unapređenju sistema obrazovanja u Srbiji. Kada je reč o visokom obrazovanju, jedna od akcija se odnosi na osiguranje dostupnosti na sva tri nivoa studija studentima iz osetljivih grupa. Za postizanje ovog cilja, kao instrumenti implementacije su predviđeni: (1) uspostavljanje sistema praćenja dostupnosti i (2) uspostavljanje mehanizma podrške studentima iz osetljivih grupa. Iako se u akcionom planu ne pominju studenti sa invaliditetom, možemo ih prepoznati u kategoriji studenata iz osetljivih grupa. Međutim, problem je u tome što je reč o toliko heterogenoj populaciji studenata da se teško može očekivati da jedinstveni mehanizam odgovori svim njihovim specifičnim potrebama. Pored toga, akcionim planom nije predviđeno obezbeđivanje pristupačnosti visokoškolskih ustanova, što se može označiti kao veliki propust i prepreka ostvarivanju potpune uključenosti osoba sa invaliditetom u sistem visokog obrazovanja.

Uzmimo sledeći primer: Osoba sa invaliditetom, korisnik invalidskih kolica, ima želju, interesovanje i kapacitete da studira, ali se suočava sa situacijom da usled nepristupačnosti ne može da uđe u zgradu fakulteta da podnese dokumente za upis. Istovremeno, postaje svesna da neće moći da pohađa nastavu koja se odvija na četvrtom spratu zgrade koja nema lift. Postoji velika verovatnoća da će potencijalni student odustati od napora da upiše željeni fakultet, ukoliko nije spreman na pružanje podrške koja bi mogla da se sastojati u tome da ga, na primer, portir i domar fakulteta svakoga dana nekoliko puta nose uz stepenice i niz stepenice (pod uslovom da je takav vid podrške predviđen mehanizmom akcionog plana i obuhvaćen opisom posla navedenih lica). Osoba sa invaliditetom neće postati student sa invaliditetom, pa stoga neće ni biti obuhvaćena merama koje predviđa akcioni plan, niti će postojati potreba za podrškom. Problem ne postoji, i svi su zadovoljni: ministarstvo prosvete koje je ponudilo podršku u skladu sa visokim standardima, univerzitet, fakultet, a svakako i portir i domar. Svi osim nesuđenog studenta.

Akcioni plan nije strateški dokument, već tekst kojim se utvrđuje niz konkretnih aktivnosti koje će doprineti ostvarivanju postavljenog cilja - poboljšanja kvaliteta obrazovanja u Srbiji. Usvajanjem ovakvog akcionog plana propuštena je prilika da se prepozna i jasno naglasi potreba ostvarivanja potpune arhitektonske i komunikacione pristupačnosti visokoškolskih ustanova kao preduslova za ravnopravno učešće osoba sa invaliditetom u sistemu visokog školovanja. Umesto toga, i u ovom dokumentu se nemuštim, naizgled politički korektnim frazama, fokus pomera sa pitanja ljudskih prava (pravo na obrazovanje pod jednakim uslovima), na temu invalidnosti posmatrane prema medicinskom modelu: student sa invaliditetom je taj koji ima problem i treba mu pružiti podršku (u razumnim okvirima, u skladu sa mogućnostima). Problem svakako nije u studentu sa invaliditetom, jer problem pristupačnosti nije problem pojedinačnog lica, iako se akcionim planom upravo tako predstavlja. Problem je neprilagođeno okruženje, i zato je primarni zadatak društva da otklanja prepreke u okruženju koje onemogućavaju ravnopravno korišćenje društvenih dobara. Pružanje podrške u zavisnosti od specifičnosti u konkretnom slučaju je sekundarni, iako ništa manje značajan zadatak.

³³⁵ „Sl. glasnik RS“, br. 107/2012

ZAKLJUČAK

Postojanje arhitektonskih i komunikacionih barijera u visokoškolskim ustanovama u Srbiji veoma otežava ostvarivanje prava osoba sa invaliditetom na visoko obrazovanje. Deo odgovornosti za ovakvo stanje je na visokoškolskim ustanovama, ali je suština problema u nedostatku zakonskog okvira. Iako je Srbija među prvim zemljama potvrdila Konvenciju o pravima osoba sa invaliditetom i uvela inkluzivno obrazovanje, koncept razumnih prilagođavanja nije obuhvaćen zakonskim okvirom, niti je odbijanje razumnog prilagođavanja utvrđeno kao oblik diskriminacije. Odredbama Zakona o visokom obrazovanju se ne obavezuje visokoškolska ustanova da izvrši potrebna prilagođavanja, što otežava učešće osoba sa invaliditetom u sistemu visokog obrazovanja. Preduslov za ravnopravno učešće osoba sa invaliditetom u visokom obrazovanju je stvaranje inkluzivnog okruženja i mehanizama podrške studentima sa invaliditetom. Treba imati u vidu da uklanjanje barijera i obezbeđivanje uslova za nesmetano studiranje nije samo potreba individualnog studenta, već potreba svakog budućeg studenta sa invaliditetom. Ukoliko se osobi sa invaliditetom ne omogućava da pohađa fakultet koji odgovara njenim željama, interesovanjima i sposobnostima to znači da joj se na posredan način uskraćuje pravo na obrazovanje. Nameće se pitanje koliko još stepenika treba savladati da bi se ostvarila suštinska ravnopravnost lica sa invaliditetom u visokom obrazovanju. Ili je možda nerazumno i uzaludno očekivati da u visokoškolskim ustanovama budu izvršena „razumna prilagođavanja“?

LITERATURA

- Disability Rights UK (2018). Adjustments for disabled students. Dostupno na <https://www.disabilityrightsuk.org/adjustments-disabled-students> pristup 8.04.2019.
- EHRC (2019). What are reasonable adjustments? Dostupno na <https://www.equalityhumanrights.com/en/advice-and-guidance/what-are-reasonable-adjustments> pristup 10.04.2019.
- HESA (2018). Higher Education Student Statistics: UK, 2016/17 - Student numbers and characteristics. Dostupno na <https://www.hesa.ac.uk/news/11-01-2018/sfr247-higher-education-student-statistics/numbers> pristup 10.04.2019.
- Lukšić Orlandić, T. (2011). *Ostvarivanje prava osoba sa invaliditetom: Primeri dobre prakse*. Beograd: Zaštitnik građana.
- NCES (2016). Students with disabilities. U.S. Department of Education, National Center for Education Statistics. Dostupno na <https://nces.ed.gov/fastfacts/display.asp?id=60> pristup 10.04.2019.
- Rašić, M. (2018). „Idem na fakultet ali nemam knjige“ – Ovo su prepreke studentima... Blic online 25.03.2018. Dostupno na <https://www.blic.rs/vesti/beograd/idem-na-fakultet-ali-nemam-knjige-ovo-su-prepreke-studentima-sa-hendikepom-ali-vec/wr6f4e4> pristup 8.04.2019.
- Strategija razvoja obrazovanja u Srbiji do 2020 godine, „Sl. glasnik RS“, br. 107/2012
- UNDP (2008). *Od isključenosti do jednakosti: Ostvarivanje prava osoba s invaliditetom: Priručnik namenjen poslanicima koji tumači i pojašnjava Konvenciju o pravima osoba sa invaliditetom i Opcioni protokol uz Konvenciju*. Beograd: Program Ujedinjenih nacija za razvoj (UNDP).
- Ustav Republike Srbije, „Sl. glasnik RS“, br. 98/2006
- Vasiljević-Prodanović, D., Stojković, I. (2012). Zakonski okvir i praktične implikacije primene inkluzivnog obrazovanja. U: I. Čutura (ur.) *Škola kao činilac razvoja nacionalnog i kulturnog identiteta i proevropskih vrednosti: obrazovanje i vaspitanje - tradicija i vrednosti*. Jagodina: Fakultet pedagoških nauka u Jagodini.
- Vlada RS (2012). *Akcioni plan za sprovođenje strategije obrazovanja u Srbiji do 2020. godine*. Dostupno na http://www.mpn.gov.rs/wp-content/uploads/2015/08/Akcioni_plan.pdf pristup 10.04.2019.
- Zakon o zabrani diskriminacije, „Sl. glasnik RS“, br. 22/2009
- Zakon o sprečavanju diskriminacije osoba sa invaliditetom, „Sl. glasnik RS“, br. 33/2006 i 13/2016
- Zakon o potvrđivanju Konvencije o pravima osoba sa invaliditetom, „Sl. glasnik RS - Međunarodni ugovori“, br. 42/2009
- Zakon o visokom obrazovanju, „Sl. glasnik RS“, br. 88/2017, 27/2018 - dr. zakon i 73/2018

***DISCRIMINATION OF PERSONS WITH DISABILITIES IN HIGHER EDUCATION IN
SERBIA***

***Danica Vasiljević-Prodanović, Assoc Prof
University of Belgrade, Faculty of Special Education and Rehabilitation***

Abstract: Higher education is a very important factor for inclusion of people with disabilities in social life. However, the inaccessibility of higher education institutions in Serbia greatly impares the realization of the rights of persons with disabilities to higher education. As a negative example, we have to mention the Faculty of Special Education and Rehabilitation of the University of Belgrade, which is not accessible for people with disabilities. The biggest paradox is that this institution for disability studies does not have adequate conditions for the education of students with disabilities, as well as the work of employed persons with disabilities. Bearing in mind that the Republic of Serbia ratified the UN Convention on the Rights of Persons with Disabilities in 2009 and adopted the laws on the prohibition of discrimination and the prevention of discrimination against persons with disabilities, it is rightful to expect from the state to actively work through its institutions on removing architectural and social barriers that prevent the full and equal enjoyment of human rights and fundamental freedoms of all citizens. Higher education institutions have an obligation to make reasonable adjustments to enable students with disabilities to participate in education on the same basis as other students. It refers to modifications to physical environment (e.g. building ramps, installing a lift, making modifications to computer equipment in the library), provision of course materials in accessible format, changes in course design and lecture schedules, provision of specialized services for students with disabilities, etc. The aim of this paper is to draw attention to the problem of inaccessibility of higher education institutions in Serbia and to emphasize the obligation of the state to prevent the discrimination of persons with disabilities by removing barriers and creating equal opportunities for acquiring higher education.

Keywords: higher education, disability, accessibility, discrimination, reasonable adjustments.

POLOŽAJ MARGINALIZOVANIH GRUPA U DRUŠTVU

SEKCIJA IV

ФРАГМЕНТИ СЛИКЕ ЕВРОПСКЕ МИГРАНТСКЕ КРИЗЕ У ДНЕВНОЈ ШТАМПИ СРБИЈЕ

проф. др Зоран Б. Јевтовић,³³⁶
Филозофски факултет, Универзитет у Нишу, Србија

Предраг Ђ. Бајић, МА³³⁷
Факултет за спорт, Универзитет „Унион - Никола Тесла“, Београд, Србија

Апстракт: Иако Европска мигрантска криза још није завршена, са аспекта медијске агенде одавно је скрајнута са насловница, уз тек повремени подсећања да је и даље присутна. Тако су ван фокуса јавности остале и животне приче миграната, избеглица и азиланата, које су биле бројне у времену када је криза била на врхунцу. Квантитативном и квалитативном анализом садржаја насловних страна дневних новина у Србији, које су излазиле у интервалу од почетка 2015. до краја јуна 2018. године (Политика, Данас, Вечерње новости, Блиц, Курир, Ало и Информер), аутори у овом раду указују на начине на које су мигранти, избеглице и азиланти истакнути као индивидуалци, као и како се слика о њима у том контексту надограђивала, потврђивала или мењала. Истраживање је показало како су слични обрасци коришћени и за мапирање обележја групе или масе миграната према којима се исказује саосећање, односно истиче хуманитарни карактер са једне стране и указује на безбедоносни аспект, потенцијалне проблеме њиховог доласка и проласка са друге стране. Резултати указују и на јасну разлику између доминантних наратива у таблоидима и у озбиљној штампи, како у извештавању о мигрантској кризи уопште, тако и кроз специфичан сегмент на који указујемо у овом раду. За разлику од форсирања сензационалистичког дискурса у таблоидима, помешаног са страхом и паником, односно брзим узбуђивањем публике, озбиљна штампа развија хумани аспект мигрантске кризе, са елементима критичког истраживања.

Кључне речи: мигранти, дневне новине, агенда, сензационализам, толеранција.

Увод

Када се на крају ове деценије буде сумирало који догађаји су изазвали посебну пажњу у медијима у Србији, свакако да ће бити издвојени догађаји чији је заједнички именитељ Европска мигрантска криза - и то нарочито на Балканској рути.³³⁸ Наравно, неће то бити део само анализа у домаћој јавности и окружењу, већ и у Европи и на светском нивоу, пошто су споменути догађаји последица сложених геополитичких превирања, како у сегменту односа великих светских сила, тако и на микроплану у одређеним регионима.

Мигрантска криза на тлу Европе ескалирала је у 2015. као последица нестабилних политичких ситуација, етничких конфликта и исламског тероризма. У тој години је преко Медитерана на обале европских земаља стигло 1.008.616 људи, док је годину дана раније цифра била вишеструко мања - 280.000 људи (Amnesty International, 2015). На трагику процеса указују подаци Међународне организације за миграције (ИОМ), јер је на путу преко Медитерана ка Европи број страдалих у 2015. години био 3.771 (ИОМ, 2016).

У компаративним истраживањима медијског праћења мигрантске кризе у европским

³³⁶ zoran.jevtovic@filfak.ni.ac.rs

³³⁷ predrag.bajic@fzs.edu.rs

³³⁸ Балканска рута је пут од Грчке, до које мигранти стижу бродовима, преко Македоније и Србије ка Мађарској, док је други правац преко Турске и Бугарске до Србије и даље.

земљама (нпр. Richardson, Colombo, 2013; Holmes, Castaneda, 2016; Georgiou, Zaborowski, 2017; Rheindorf, Wodak, 2018) као два пола су издвојени они у којима доминирају наративи везани за безбедност и контролу граница са једне, односно хуманитарни аспект са друге стране. Та два екстрема идентификована су и у више истраживања дневне штампе на нивоу Србије, када су се бавила разним сегментима и тражењем тенденција у извештавању о овој теми. Тако је, између осталог, анализом насловница уочено како је пред крај 2015. године дошло до значајног смањења интересовања за теме везане за мигрантску кризу, избеглице, мигранте и азиланте, као и да се „од почетка 2016. године акценат чешће ставља на гласове који говоре о Србији као последњој станици за избеглице, што је суштинска промена парадигме“ и што може да се тумачи као припрема домаће јавности за такву могућност (Јевтовић, Бајић, 2017: 233). Такође, у другом истраживању, разматрао се религијски аспект, па је тако утврђено да „религијске разлике које стижу са мигрантским колонама у домаћој јавности нису идентификоване као озбиљнија претња националним вредностима или интересима, мада се на њих повремено указује кроз концепт угрожавања хришћанства и појаве губљења верске толеранције у Европи“ (Јевтовић, Бајић, 2019: 386). Међутим, фокус у поменутих методолошки компаративним истраживањима није био у значајнијој мери на мигрантима, избеглицама и азилантима из Азије и Африке који гравитирају ка Европи као појединцима, иако је било и таквих осврта.

Медијски пик мигрантска криза је добила током лета 2015. Тони Банијан (Tony Bunyan) наглашава како је „за милионе људи широм Европе избегличка криза постала 'стварна' када је слика трогодишњег Ајлана Курдија, утопљеног сиријског дечака који је пронађен на турској обали, постала вирална на глобалном нивоу почетком септембра 2015. године“ (White, 2015: 11). Да је тако, говори се и у извештају о миграцијама за 2018. на светском нивоу (World Migration Report 2018), који је објавила раније поменута Међународна организација за миграције. У том документу се цитира један од радова (Vis, Goriunova, 2015) и, уз објашњење око правог имена сиријског дечака (Алан, а не Ајлан), истиче како су потресне слике приказане на преко 20 милиона екрана широм света - и то, пре свега, захваљујући друштвеним мрежама (2018: 197). То је један од примера који показује колико персонификација кроз медијске садржаје приближава одређену тему јавности, омогућава да читалац, гледалац и(ли) слушалац стекне ближу информацију и да боље разуме одређену ситуацију или личност. На тај начин он схвата да то нису само безличне масе људи које долазе у „таласима“, „надиру“, „јуришају“ и слично у таблоидном дискурсу, односно са чијим бројем се лицитира на начин да се стварају стереотипи и „жигосе читава заједница, подстичу ксенофобија и страх“ (Јевтовић, Бајић, 2018: 403). Такође, у анализираним садржајима често долази до изједначавања појмова „мигранти“, „избеглице“ и „азиланти“, што је разлог због чега се сва три термина равноправно користе, мада аутори истичу јасну разлику.³³⁹

Циљ овог рада је да покаже доминантне наративе којима су мигранти, избеглице и азиланти истакнути као индивидуалци са ставовима, када су „добили“ лице и глас на насловним странама дневних новина у Србији. То су тренуци и околности када су њихови ставови, размишљања, животне приче имали већи друштвени одјек, а читаоцима се обраћали као личности које више нису део групе или аморфне масе, већ неко ко има особени идентитет.

Методологија

Полазећи од сличних методолошки компаративних истраживања (на пример: Јевтовић, Бајић, 2017; 2018; 2019), у овом раду су посматране насловне стране седам дневних новина које су у Србији излазиле у континуитету у интервалу од 1. јануара 2015. године у којој је ескалирала Европска мигрантска криза, па до 30. јуна 2018. године, што је период у којем је већ увелико ова тема постала занемарљив део на насловницама. То су: *Политика*, *Данас*, *Вечерње новости*, *Блиц*, *Курир*, *Ало* и *Информер*. Издвојене су све насловне стране на којима се спомиње

³³⁹ Избеглице су особе које беже од оружаног сукоба или прогона и оне су препознате и заштићене по међународном праву, док су мигранти они који су одлучили да оду не због директне претње, прогона или смрти, већ углавном да побољшају своје животе проналажењем посла или због образовања, спајања са породицом или других разлога (UNHCR, 2016).

Европска мигрантска криза, односно избеглице, мигранти и азиланти из Азије и Африке, који се крећу од граница њихових земаља до жељених дестинација на европском континенту, како због сукоба, тако и других разлога. Издвојени су делови насловница карактеристични за све новине, а то су насловни блок - наднаслов, наслов и поднаслов, истакнуте реченице и визуелни део, попут фотографија и карикатура (као и потпис уз тај сегмент), што су елементи који доминирају насловним странама и шаљу јасне поруке о уређивачкој политици одређене медијске куће. Нису узорковани рекламни (комерцијални) садржаји, као ни визуелни прикази насловница додатака, осим ако су одређени насловни блокови истицани ван тога, што имплицира да се таквом садржају даје посебан значај. Тражене су одговарајуће теме и кључне речи као што су „мигрантска криза“, „мигранти“, „избеглице“ и „азиланти“, које су могле да буду и само споменуте, односно део неких других тема, али се и на тај начин пажња посвећује ономе што је релевантно за ово истраживање.

У теоријском аспекту рада битни су комуникацијски концепти као што су „агенда сетинг“ (*agenda-setting*), „чувари капија“ (*gatekeeping*) и „уоквиравање“ (*framing*). Насловне странице представљају огледала уређивачких политика дневне штампе, јер истичу одређене теме и усмеравају пажњу јавности ка њима. Такође, на тај начин неке друге теме могу да остану ван јавних дебата и разговора. У процесима обликовања јавног мњења важно је знати и како информације добијају медијску пажњу. Тада говоримо о „феномену медијског уоквиравања - процесу у којем се тема презентује из одређеног угла (или неколико углова), позивајући публику да изведе одређене закључке и да направи одређене алузије на друге теме“ (Džajls, 2011: 159).

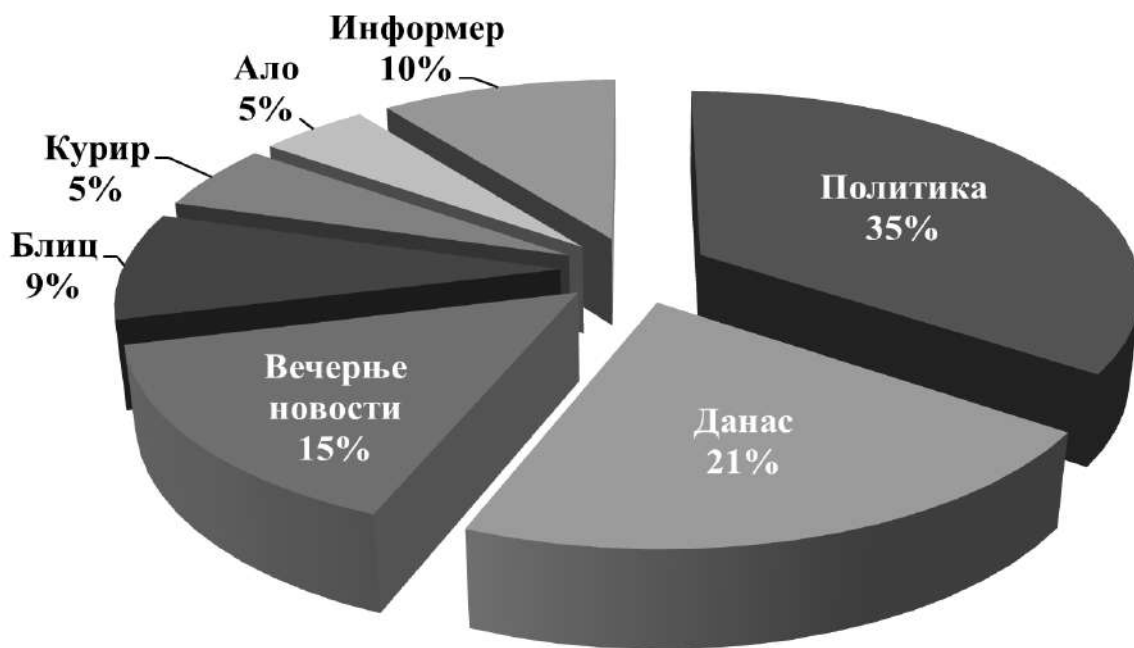

График: Појединачни удео дневних новина у укупном броју издвојених насловница у посматраном периоду на којима се налазе садржаји везани за мигрантску кризу, избеглице, мигранте и азиланте из Азије и Африке који гравитирају ка европском континенту

Укупно је прегледана 8.391 насловна страна, а садржаја везаних за мигрантску кризу, избеглице, мигранте и азиланте било је око седам и по процената. Компарирајући по годинама, највише се писало у 2015, када је дошло до ескалације мигрантске кризе, што се посебно односи на август и септембар, када је издвојена половина укупног броја посматраних насловница у том периоду. После 2015. уследио је значајан пад интересовања за овакве садржаје на насловницама. Као што се уочава на графику, озбиљна штампа има доминантно већи број насловних страна са траженим садржајима у односу на таблоиде - преко 70 процената

од укупног броја издвојених страна.³⁴⁰ Ипак, треба имати у виду како веће тираже таблоида, тако и то да се одређени садржаји из штампаних издања преносе на Веб портале поменутих медијских кућа, а најпосећенији су управо они који имају и таблоидна штампана издања, па се утицај тих садржаја знатно повећава.³⁴¹

Из тако добијеног, новоформираног узорка издвојен је фрагмент који указује на начине на које су мигранти, избеглице и азиланти истакнути као индивидуалци - људи са именом, лицем, ставовима. Могуће је добијене резултате посматрати и у ширем контексту, где је испуњен само неки од претходно поменутих елемената идентификације, али је због ограничености текста издвајање постављено на начин да није битно само имати име или лице на насловници, већ и цитат, односно директно пренет став. На тај начин, мигранти, избеглице и азиланти постају људи чији се глас директно преноси, а не објекти о којима се прича. То им даје могућност ближег контакта са људима који живе на рути кроз коју пролазе, а не статус незналица који тумарају беспућима у жељи да побегну од ратних сукоба и(ли) у потрази за бољим животом.

Мигранти као индивидуалци са ставовима на насловницама

Истражујући шири контекст, потребно је да се напомене да су у српској штампи претходних година биле присутне репортаже (на пример: „Ало са азилантима - Имали смо све, а сада смо скитнице!“ - *Ало*, 14. јун 2015; „Блиц' на путу са мигрантима - Голгота изблиза“ - *Блиц*, 20. септембар 2015; „Репортер Данаса на београдском мразу у импровизованом избегличком кампу код Аутобуске станице - Цак кромпира на леђима дечака“ - *Данас*, 12. јануар 2017; „Са избеглицама у обреновачком кампу - Поново се осећамо као људи“ - *Политика*, 1. фебруар 2017), као и да је било цитата избеглица, миграната и азиланата без идентификације појединаца на насловници (односно директног повезивања цитата са именом) у насловном блоку и(ли) посебно истакнутим реченицама, као лако уочљивим елементима. Такође, било је и таквих блокова који су јасно наводили да у самом тексту постоје изјаве одређеног избеглице, мигранта или азиланта (нпр. као исповест).

Када је реч о насловницама где се већ у самом насловном блоку и(ли) посебно истакнутим реченицама налазе лични цитати повезани са одређеним појединцем - избеглицом, мигрантом или азилантом, таквих насловних страна има око два посто од свих на којима се налазе садржаји везани за мигрантску кризу, избеглице, мигранте и азиланте у посматраном периоду. Сви су из 2015, осим једног, објављеног 15. априла 2018. године у *Политици*. То је био разговор недуго пошто су дечаку из Авганистана и његовој породици уручени пасоши Републике Србије: „Фархад Нури, мали Пикасо - Кад порастем, правићу цртане филмове“. Пре периода август - септембар 2015. године, који је био најинтензивнији у истицању мигрантске кризе издвојена су три текста: „Судбине - ирачки избеглички пар оставио бебу у Србији - Ако Ајмен преживи, чувајте га“ (*Вечерње новости*, 6. и 7. јануар 2015), „Чудесни опоравак мигранта из комбија ужаса - Избеглица из Гане коме су прогнозирали да ће остати парализован јуче је ушетао у нашу редакцију. Званично је затражио азил у Србији - 'Иако ме је трагедија навела да упознам вашу земљу, морам признати да ми се много допада', рекао је Ајзак И.“ (*Политика*, 24. април 2015) и „Мухамед Мимо, официр сиријске војске, стигао до Србије - Довезли су нас до села Винче и рекли: 'Ово је Немачка'“ (*Информер*, 30. мај 2015).

Чак, две трећине садржаја издвојених на овај начин је из лета 2015, времена ескалације мигрантске кризе на границама балканских земаља - и сви су објављени у таблоидима. Са друге стране, у том периоду, озбиљне новине су имале приче са мигрантима, репортаже, али нису истицале појединца на начин да имају и име и његов директан став, кроз цитат, на насловним странама. За разлику од њих насловни блокови у таблоидима су привлачили пажњу бруталношћу, шокантним детаљима, причама са трагичним последицама, као што су: „Језива исповест мигранта - Јео сам месо са својих ногу! Био сам живи леш! - Невиног су ме заробили у

³⁴⁰ У овом раду, поред *Политике* и *Данаса*, у озбиљну штампу су сврстане и *Вечерње новости*, док су таблоиди *Блиц*, *Курир*, *Ало* и *Информер*.

³⁴¹ Најпосећенији информативни Веб портали у Србији су већ годинама www.blic.rs и www.kurir.rs. Извор: rating.gemius.com/rs/tree/domains. Посећено: 21. априла 2019. године.

Сирији и оптужили да сам терориста, прича Касем Абдулразак, који је преживео пакао, а сад бежи ка ЕУ“ (*Курир*, 30. август 2015), „Отац дечака чија је смрт потресла свет - Жалим што се нисам удавио са децом - Абдулах Курди, отац дечака Ајлана (3) и Галипа (5) који су се удавили бежећи из Сирије на путу ка острву Кос, сломљен је од бола. Срцепарајуће фотографије ове трагедије објавили су највећи светски медији“ (*Блиц*, 4. септембар 2015) и „Ало! на лицу места: Концентрациони логор 'Хоргош' - 'Наша деца за њих су само кварно месо' - 'Бог да чува Србе, једино смо у Србији дочекани као људи!', Самира, мајка троје деце“ (*Ало*, 16. септембар 2015). Као што се види у последњем примеру, постоји и у овом издвојеном сегменту насловних блокова, као и иначе у наративима везаним за мигрантску кризу, нит која говори о Србији као земљи која се позитивно опходи према избеглицима, мигрантима и азилантима који су стигли из Азије и Африке и оних „других“ који то чине негативно.

Активан у директном преношењу ставова избеглица, миграната и азиланата био је и *Информер*, позивајући на емпатију у сензационалистичком маниру и са шокантним детаљима као делом таквог дискурса: „Драматична избегличка прича - Бекство из пакла - Доа ел Асиди (23) са два и Ширин Авад (37) са три сина прошле голготу да би стигле до Београда: Наши мужеви су хирурзи, ИСИС их је отео и натерао да лече њихове борце. Побегли смо од сигурне смрти“ (19. август 2015) и „Ово је најтужнија избегличка прича - Абдул сам пешачио од Дамаска! - Десетогодишњи Абдул Керим Фарис сам кренуо пут Немачке. Отац ми је рекао да бежим... Он је морао да остане да чува породицу, прича дечак херој. Његови сапутници кажу да Абдул сваке ноћи плаче и у сну дозива оца, мајку, браћу и сестре“ (уз све то се налази и фотографија уз потпис: „Да заплачеш: Малом Абдулу цела породица остала усред рата у Сирији“, *Информер*, 25. август 2015). Међутим, имали су и другачије наслове, попут следећег: „Друга страна приче: доктор Абдул Цали (31) из Алепа пун пара кренуо у избеглиштво - Из Сирије бежим лимузинама, спавам у лукс хотелима, купујем нова одела“ (*Информер*, 26. август 2015).

Поред поменутих, током лета 2015. године виђени су и следећи за овај рад релевантни насловни блокови, из *Блица*: „Дневник студента избеглице из Авганистана - Бежимо од рата, а сад граничари пуцају на нас - Пут до Београда ме је коштао 5.000 евра“ (13. август 2015) и „Сиријац Омар Зизо (36) добио азил у Србији - Срби ми кажу да сам луд јер хоћу да живим овде“ (18. август 2015). Такође, када је реч о фотографијама, углавном су пратиле поменуте издвојене блокове и у већини примера дошло је до повезивања имена и ставова са лицима на насловницама.

Закључна разматрања

Иако Европска мигрантска криза још траје, са аспекта медијске агенде одавно је скрајнута са насловница, уз повремена подсећања да је и даље актуелна. Тако су ван фокуса јавности остале и животне приче миграната, избеглица и азиланата, које су биле бројне у времену врхунца кризе, током лета 2015. Медијски комерцијализам у први план је истакао спектакуларност и сензационализам таблоида, при чему наративи помешани са страхом и паником, односно брзим узбуђивањем публике, дижу тираже, али и подстичу стереотипе, међу којима су и они који маргинализују читаве етничке групе. Професионална објективност карактеристика је озбиљне штампе која задржава хумани аспект у извештавању о мигрантској кризи, са повременим елементима критичког истраживања.

Анализирајући доминантне наративе о избеглицима, мигрантима и азилантима у актуелној мигрантској кризи запажен је и дуализам наратива који промовишу емпатију или позивају на угрожену безбедност грађана. У процесу индивидуализације избеглица, миграната и азиланата, таблоиди често инсистирају на детаљима који могу да узбуди или узнемире читаоце, за разлику од озбиљне штампе, која подстиче и дебату о њиховој даљој судбини. Ако оставимо медијима да одсликавају жеље и приоритете свог аудиторијума, онда је демократија у великој кризи, јер се смањују шансе обичних људи да искажу своје ставове, судове и мишљења. Клијентелистичко новинарство облике наративног израза кроји према интересима власника, а тада јавност престаје да постоји као коректив владајућих елита.

Литература

1. Amnesty International (2015). EU leaders must not turn their back on refugees. Retrieved from <https://www.amnesty.org/en/latest/campaigns/2015/09/world-refugee-crisis-needs-eu-solutions>.
2. Gemius Audience (2019). Najposećeniji Veb portali u Srbiji. Preuzeto sa rating.gemius.com/rs/tree/domains.
3. Georgiou, M. and Zaborowski, R. (2017). *Media coverage of the "refugee crisis": A cross-European perspective (Council of Europe report)*. Strasbourg: Council of Europe.
4. Holmes, S. M. and Castaneda, H. (2016). Representing the "European refugee crisis" in Germany and beyond: Deservingness and difference, life and death. *American Ethnologist*, 43 (1), 12-24.
5. International Organization for Migration (IOM) - The UN Migration Agency (2016). IOM Counts 3,771 Migrant Fatalities in Mediterranean in 2015 (01/05/16), press release. Retrieved from <https://www.iom.int/news/iom-counts-3771-migrant-fatalities-mediterranean-2015>.
6. International Organization for Migration (IOM) - The UN Migration Agency (2018). World Migration Report 2018. Retrieved from https://publications.iom.int/system/files/pdf/wmr_2018_en.pdf.
7. Јевтовић, З. и Бајић, П. (2017). Промена комуникационе парадигме у извештавању о мигрантима у дневној штампи Србије. *Култура полиса: часопис за неговане демократске политичке културе*, 14 (посебно издање 2, Култура безбедности: Мигрантске кризе, стање, перспективе, ризици), 221-239.
8. Јевтовић, З. и Бајић, П. (2018). Језик таблоида у мигрантској кризи. *Наука и стварност: зборник радова са научног скупа (Пале, 20. мај 2017)* - посебна издања, научни скупови, том 2, књига 12, 393-409. Источно Сарајево: Филозофски факултет.
9. Јевтовић, З. и Бајић, П. (2019). Мигрантска криза и религијски фактор као део кризних ситуација. У Љ. Деспотовић и З. Јевтовић, *Геополитика медија*, 274-288. Сремски Карловци: Каирос; Нови Сад: Култура полиса.
10. Rheindorf, M. and Wodak, R. (2018). Borders, Fences, and Limits - Protecting Austria From Refugees: Metadiscursive Negotiation of Meaning in the Current Refugee Crisis. *Journal of Immigrant & Refugee Studies*, 16 (1-2), 15-38.
11. Richardson, J. and Colombo, M. (2013). Continuity and change in anti-immigrant discourse in Italy: An analysis of the visual propaganda of the Lega Nord. *Journal of Language and Politics*, 12 (2), 180-202.
12. UNHCR (2016). UNHCR Viewpoint: "Refugee" or "Migrant" – Which Is Right? (July 11). Retrieved from <http://www.unhcr.org/news/latest/2016/7/55df0e556/unhcr-viewpoint-refugee-migrant-right.html>.
13. Vis, F. and Goriunova, O. (eds.), (2015). *The Iconic Image on Social Media: A Rapid Research Response to the Death of Aylan Kurdi*. Sheffield: Visual Social Media Lab, University of Sheffield. Retrieved from www.dropbox.com/s/hnydewwtido6nhv/VISSOCMEDLAB_AYLAN%20KURDI%20REPORT.pdf?dl=0.
14. White, A. (ed.), (2015). *Moving Stories: International Review of How Media Cover Migration*. London: Ethical Journalism Network. Retrieved from <https://ethicaljournalismnetwork.org/wp-content/uploads/2016/09/moving-stories-ejn.pdf>.
15. Džajls, D. (2011). *Psihologija medija*. Beograd: Clio.

FRAGMENTS OF THE EUROPEAN MIGRANT CRISIS IMAGE IN THE SERBIAN DAILY NEWSPAPERS

*Zoran B. Jevtović,
Faculty of Philosophy, University of Niš, Serbia*

*Predrag Đ. Bajić,
Faculty of Sport, University "Union - Nikola Tesla", Belgrade, Serbia*

Abstract: *Although the European migrant crisis has not finished, it is rarely on the front pages, with only occasional reminders that it is still present. In this way, the stories of migrants, refugees and asylum seekers remained out of public focus, although they were numerous in time when the crisis was at its peak. By using quantitative and qualitative content analysis, the authors researched the ways in which migrants, refugees and asylum seekers are highlighted as individuals on the front pages of Serbian daily newspapers (Politika, Danas, Večernje novosti, Blic, Kurir, Alo and Informer) between the beginning of 2015 and the end of the first half of 2018, as well as how the image about them in this context was upgraded, confirmed or changed. During the research, two directions were clearly noticed - indicating a humanitarian character on the one hand and a security aspect on the other. The results also point to the difference between the dominant narratives in the tabloids and in the quality press. Unlike the sensationalist discourse in tabloids, mixed with fear and panic, or a quick excitement of the readers, quality press is developing the human aspect of the migrant crisis, with elements of critical research.*

Key words: *migrants, daily newspapers, agenda, sensationalism, tolerance.*

УТИЦАЈ МИГРАЦИЈЕ НА БЕЗБЕДНОСТ РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ

*Хатиџа Бериша*³⁴²

Универзитет одбране, Школа националне одбране, Београд

*Иван Ранчић*³⁴³

Војска Србије, РВ и ПВО, Ниш,

Сажетак: Нема сумње да миграције становништва представљају саставни део процеса глобализације којим је савремено човечанство обележено. Оне нису посебност нити само ових простора нити само овог времена. Велики број миграната је одувек напуштао своје земље порекла или етничког изворишта мигрирајући у друге земље у потрази за бољим могућностима или тражећи заштиту од прогона и насиља. Тема миграција постаје посебно актуелна током мигрантске кризе на територији европских земаља почетком 2014. године, која представља највеће кретање становништва од завршетка Другог светског рата. Савремене миграције становништва са собом доносе и одређене безбедносне ризике, претње и изазове безбедности по сваку земљу, без обзира да ли су оне крајња дестинација или транзитна земља. Република Србија као европска геополитичка раскрсница цивилизација, представља незаобилазан простор миграторног таласа који долази из правца Блиског истока и севера Африке. Циљ рада је да се кроз анализу и процену спољних фактора укаже на најважније последице мигрантске кризе по Републику Србију и да се предвиде евентуалне будуће импликације мигрантске кризе, а која су пре свега условљене степеном и динамиком решавања проблема на Блиском Истоку, политичким и другим одлукама и мерама Европске уније и суседних држава.

Кључне речи: безбедност, глобализација, миграција, миграциони талас, Република Србија.

Увод

Појава масовног миграционог таласа на старом континенту рефлектовао се како на државе региона тако и на Републику Србију. Државе настоје да се прилагоде новонасталим околностима, при чему се свака превасходно руководи одлукама политичког руководства заснованим на националним интересима, у очигледном недостатку ширег консензуса европске миграционе политике која би на свеобухватан начин покушала да реши наведени проблем.

Регион југоисточне Европе, а посебно Западног Балкана, представља транзитно подручје за кријумчарење, трговину људима и генерално илегалне миграције, што додатно захтева опрез државних органа приликом класификације одређених категорија миграната и, самим тим, поштовања међународних и унутрашњих стандарда у погледу њима гарантованих права. Илегални појединачни и групни преласци државне границе, избегавањем или заобилажењем граничне контроле има безбедносне импликације пре свега по националну безбедност, а добијањем карактера масовности, илегални преласци државне границе прерастају у илегалне миграције са веома озбиљним безбедносним импликацијама по личну, националну и колективну безбедност.

Сукоби и ратови у земљама захваћеним „арапским пролећем“ открили су велики број верских, политичких, социјалних, економских и безбедносних проблема. Један од највећих је

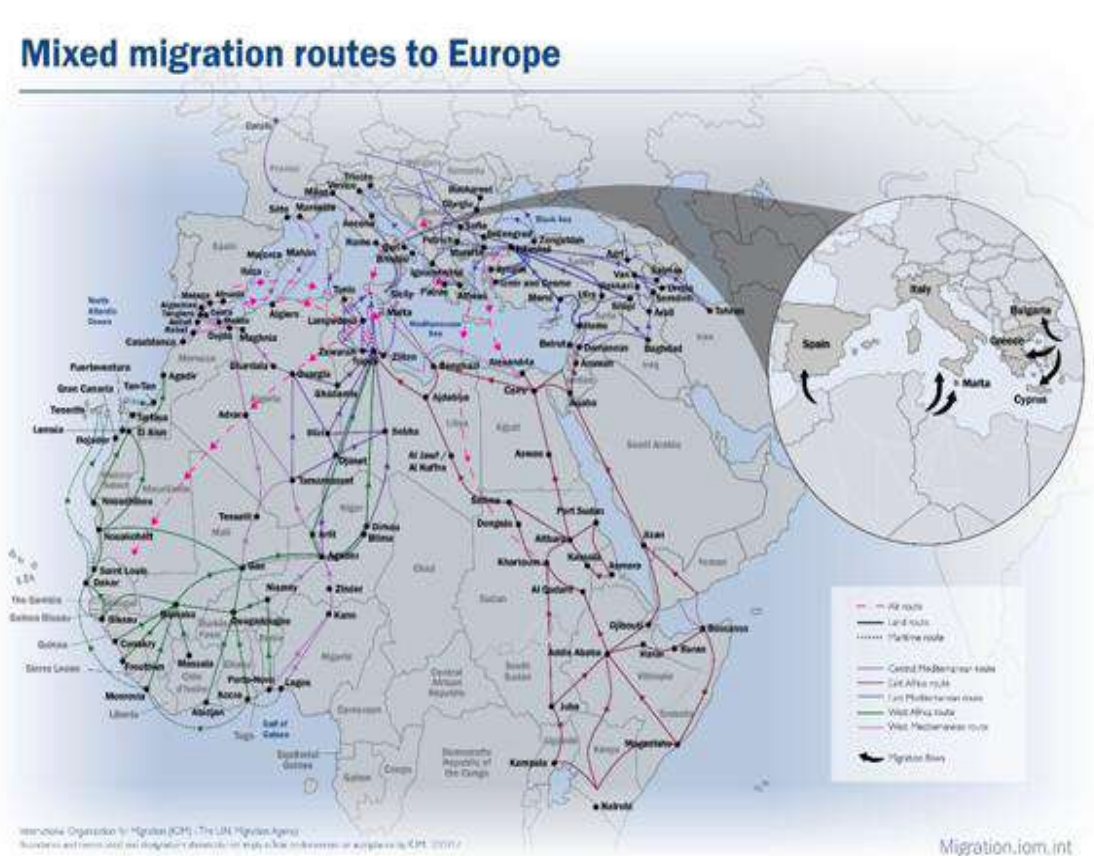
³⁴² hatidza.berisa@mod.gov.rs

³⁴³ ivan.rancic.srb@gmail.com

немогућност становништва са тих подручја да у условима разорених држава и економија и несигурних безбедносних система остварују основна људска права. Због тога су принуђени да напусте своја огњишта и упуте се ка жељеним дестинацијама (великим делом у земље Европске уније), у потрази за безбеднијим животом и економском и социјалном сигурношћу. Потврда наведене чињенице је да већина као једини разлог за напуштање своје земље наводи ратна дешавања и страх по личну и безбедност чланова њихових породица, а само мали број наводи да се за миграцију одлучио из искључиво економских разлога.

ОБЕЛЕЖЈА АКТУЕЛНЕ МИГРАНТСКЕ КРИЗЕ

Почетком друге декаде 21. века долази до масовних миграција широких маса становништва Блиског истока, Северне Африке, па и Авганистана према Европи, а у нешто мањој мери и предела субсахарске Африке и неких других области Средњег истока и Јужне Азије. Ови процеси су се у знатно мањој мери одвијали у периоду пре тога и то највише због сиромаштва, друштвене и политичке нестабилности ових региона и привлачности које пружа Европа са аспекта уређености и регулисаних услова живота, социјалних надлежности, али и већ устаљене и бројне мигрантске заједнице у њима.

На основу студије „Trends in International Migrant Stock: The 2015 Revision“ (која је рађена у Одељењу за становништва ОУН), број миграната у укупном броју становништва, у свету, у првих 15 година 21. века (у периоду од 2000 до 2015) повећао се 2,8% (173 милиона) на 3,3% (244 милиона, укључујући и 20 милиона избеглица). Највећи број избеглица уточиште је

потражило у Европи – 75 милиона; затим следе Азија и Северна Америка (са 75 и 54 милиона)³⁴⁴.

Слика 1 – Акуелни миграторни токови на тлу Европе по Међународној организацији за мигранте³⁴⁵

У историјском смислу, Европа представља традиционално имиграционо подручје за лица која долазе са других континената. То исто подручје није подједнако оптерећено мигрантском кризом. Сагледавајући миграторни ток кроз Европску унију неопходно је направити разлику између држава првог пријема, транзитне и крајње дестинације. Крајња дестинација за већину миграната је СР Немачка, Аустрија, Француска, земље Бенелукса и скандинавске земље, док земље на тзв. транзитној балканској рути (Македонија, Србија, укључујући и чланице ЕУ попут Мађарске, Хрватске и Словеније) и првог пријема (Грчка, Бугарска), нису за сада пожељне дестинације. Најкомплекснији положај и изазов са безбедносног становишта имају државе првог пријема и крајње дестинације. Посебан значај за безбедност држава првог пријема имају заштита и управљање границама. Земље крајње дестинације суочавају се са извесним безбедносним изазовима нарочито ако су мигранти пореклом из ратом захваћених подручја (Сирија, Ирак, Авганистан, северна и централна Африка).

Средином 2010. године, Европа се суочава са великим бројем миграната са Блиског истока и Африке, а тај број се нарочито интензивирао 2014. године, да би током 2015. године досегао доскора незапамћене размере, увелико премашивши пројектовани број миграната које су у својим документима назначиле Уједињене нације³⁴⁶. Оружани сукоби пре свега у Ираку и Сирији, Арапско пролеће као и висока стопа сиромаштва и незапослености у земљама на Блиском истоку и северу Африке главни су разлози масовних миграција.

Почетком 2015. године, мигрантски талас се претежно одвијао Средоземним морем према обалама Италије, до којих су мигранти долазили пловним средствима. У већини случајева, услед необучености људства и коришћења неадекватних пловила за прелазак мора пребацивања су се завршавала неуспешно, што је често доводило и до великих жртава. Од пролећа 2015. године масовнији прилив миграната се одвија преко Балкана, који се користи као рута за улазак у Европску унију преко Грчке, Македоније, Србије, Бугарске и Хрватске. Као резултат реакције појединих држава на масован прилив миграната (дизање жичаних ограда, затварања граница и ангажовање војске), дошло је до привременог нарушавања међудржавних односа која су се налазила на мигрантској рути. Нарочито су били нарушени односи између: Србије-Мађарске, Србије-Хрватске, Хрватске са Мађарском и Словенијом, као и Грчке са Македонијом. Нарушавање међудржавних односа Србије и суседа се пре свега огледало на потпуном или делимичном онемогућавању проласка миграната дуж границе са Мађарском (посебно преко граничног прелаза Хоргош) и Хрватском (околина Шида), што је делимично нарушило билатералне односе између Србије и Хрватске и резултирало привременим тзв. „царинским ратом“³⁴⁷.

Током 2015. године, надлежни органи Републике Србије регистровали су око 600.000 лица.³⁴⁸ На прилив миграната опредељујуће је утицало неколико чиниоца: интезитет прилива миграната у Грчку из Турске, конфузна ситуација у Македонији са повременим затварањем граница, нефлексибилан однос Мађарске према мигрантима, као и ставови Европске уније, и земаља чланица о прихватљивим варијантама за решавање мигрантске кризе. Бројност чиниоца условила је и честе промене ситуације, у погледу броја миграната, трасе кретања и пропустљивости граница, техничке и људске опремљености, те је поред привремених мера које

³⁴⁴ Љубиша Р. Митровић: „Глобални и регионални аспекти феномена масовних миграција и одлива мозгова у свремености – узроци и последице“, Становништво југоисточне Србије: Глобални и регионални аспекти мигрантске кризе и друштвене последице одлива мозгова по развој Србије и Балкана, Српска академија наука и уметности – огранак у Нишу, Универзитет у Нишу, Филозофски факултет, Ниш, 2017., стр 15.

³⁴⁵ <http://www.iom.int>, преузето 25.11.2017. године.

³⁴⁶ Clare Menozzi: „Међународни извештај о миграцији“, International migrant stock: The 2015 revision http://www.un.org/en/development/desa/population/migration/publications/migrationreport/docs/MigrationReport2015_Highlights.pdf (приступљено 17. новембра 2017.)

³⁴⁷ Ауторизовано предавање Игов Дејана, из предмета: Ризици и претње по безбедност, ЦУК ВБА, Београд, 2016/17.

³⁴⁸ Комесеријат за избеглице и миграције Републике Србије: „Миграциони профил Републике Србије за 2015.“, <http://www.kirs.gov.rs/docs/migracije/migracioni%20profil%202015.pdf> (приступљено 18. новембра 2017 године)

су биле усмерене на хуманитарно збрињавање и подржавање транзита, планирање и реализацију активности са средњорочним и дугорочним дometом било знатно отежано.

Крајем пролећа 2015. године Република Србија почиње да бележи појачане прилив на граници, преласком више стотина па и хиљада миграната дневно, о чему сведочи и статистика Уједињених нација за 2015. годину³⁴⁹, где укупан збир за наведену годину износи 577.998 миграната. Међу мигрантима највише је особа које су дошле из ратом захваћених подручја, односно из Сирије, Ирака и Авганистана, с тим да је забележен и значајан број лица из Ирана, Пакистана, Либана, Бангладеша, Марока, итд.³⁵⁰ Најзаступљенији су били држављани Сирије - 301.533, затим држављани Авганистана - 160.831 и држављани Ирака - 76.003, чији је прилив био значајно повећан у последњим месецима 2015. године.³⁵¹ Наведени број миграната на који се позивају УН треба прихватити са резервом, с обзиром да је велики број миграната разним каналима и на различите начине избегавао регистрацију на уласку у Р.Србију, највероватније због бојазни да се не уведе у базу података и тако прати његово кретање до крањег одредишта у Европи. Такође, њихову припадност и држављанство треба ценити са резервом, јер се у највећој мери регистровала на основу њиховог личног исказа. Велики проблем представља и језичка баријера волонтера у прихватним центрима и недовољног броја преводилаца што је за последицу имало површност у прикупљању и ажурирању улазних података.

Преко територије Републике Србије, мигрантска рута се мењала а правци кретања су превасходно били детерминисани политичким одлукама и мерама држава региона у односу на мигрантској кризи. Доминантан правац уласка је граница са Македонијом, док су правца уласка са територије Бугарске добили на значају почетком 2016. године. Излазна тачка миграната почетком 2015. године је у највећој мери била Мађарска, док се средином 2015. године мигрантски ток преусмерио према Републици Хрватској.

Флуктација и прилив великог броја миграната има негативан утицај на безбедност држава региона па самим тим и Републике Србије, с обзиром да се ради о лицима са лажним идентитетима, делимичним подацима или без података о идентитету, пореклу, евентуалној криминалној или терористичкој прошлости, непосредном или посредном учешћу у оружаним сукобима на једној од зараћених страна, нарушеном здравственом и психичком стању и слично. Узимајући у обзир да се њихова идентификација у малом броју случајева заснива на личним документима чију веродостојност је готово немогуће проверити, а у највећем броју лица се идентификују према сопственом исказу, структура миграната је врло мало позната.

ДЕЛОВАЊЕ ЕВРОПСКЕ УНИЈЕ И ЗЕМАЉА У РЕГИОНУ И ЊИХОВ УТИЦАЈ НА БЕЗБЕДНОСТ

Димензије масовних миграција су комплексне. Страх од прилива миграната је нова појава не само у земљама које су навикле на велике таласе покрета становништва, већ и у земљама које представљају само транзит мигрантима на путу ка крајњој дестинацији. Миграције су највећим делом попримиле безбедносну димензију, са претњом дестабилизације више земаља. Прилив и прихватање великог броја миграната изазвао је поделе у Европи, нарочито због њиховог утицаја на унутрашњу безбедност и националну политику у великом броју земаља.

Масовна и неконтролисана кретања људи указују на озбиљне слабости у систему контроле европских граница и она су фундаментална питања о идентитету Европе и њених институција.

Повећан прилив миграната у Европу од током 2015. године, нарочито у другом делу године, изазвао је велику хуманитарну кризу, али и колапс механизма Европске уније која као економски развијен регион са великим ресурсима за прихват избеглица, није адекватно одговорила на кризу. Неконтролисани прилив миграната довео је до подела и тензија унутар

³⁴⁹ UNHCR The refugee Agency: „Статистички извештај о азилу за 2015.“ <http://www.unhcr.rs/en/dokumenti/statistike/azil.html> (приступљено 18. новембра 2017)

³⁵⁰ Исто

³⁵¹ Исто

ње. Иако постоје споразуми који регулишу питања кретања и боравка миграната, а који су све чланице прихватиле као обавезујуће, неконтролисани прилив и покретање питања њиховог прихватања довео је у доброј мери до непомирљивих ставова између држава ЕУ³⁵².

Крајња дестинација за мигранте је углавном Савезна Република Немачка, док су пожељне дестинације Аустрија и скандинавске земље. Упркос позитивном ставу према процесу миграција, владајућа коалиција у СР Немачкој се због недефинисане политике Европске уније према мигрантима суочава са све гласнијим критикама, како опозиције тако и својих коалиционих партнера, што може представљати увод у кризу Владе, а самим тим и замрзавања процеса прихвата миграната. Тиме би последице по остатак Европске уније биле непредвидиве. И грађани Немачке се све више противе прихвату миграната.³⁵³

У настојању да реши мигрантску кризу, Европска унија је предузела одређене мере: 25. и 26. јуна 2015. године на самиту Европског парламента донете су одоређене одлуке у виду³⁵⁴:

- одређивања квота за пријем избеглица (миграната) за државе чланице уз непосредну финансијску помоћ Европске уније (са тачним бројевима за релокацију тражилаца азила у свакој држави чланици за наредни период);
- гаранција да се пристигли мигранти неће враћати у земљу у којој су регистровани;
- пружања финансијске и материјалне помоћ из приступних програма Европске уније државама кроз које мигранти транзитирају (међу њима Србији, Македонији и Турској) и земљама које су почетне тачке мигрантских рута;
- упућивање европске граничне службе „Фронтекс“ са опремом у Србију, Хрватску, Мађарску, Грчку и БЈР Македонију ради пружања помоћи у контроли граница.

Међутим, поједине европске земаље су услед нејединственог одговора на мигрантску кризу, како би стабилизовали стање и очувале постојећи систем, донеле одлуке које су биле у складу са својим могућностима и капацитетима и безбедносним интересима у националним оквирима. Стање са терена је да су Мађарска, Хрватска, Македонија и земље у непосредном окружењу (Словенија, Аустрија, Грчка), државну територију и границе ставили испред безбедности миграната (људи) и поштовања њихових људских права.

Мађарска је једна од земаља које су се најгласније противиле плану Европске уније о обавезном прихватању миграната на основу система квота, јер сматра да је дискриминисана. Њихов став је да је потребно стварање услова да мигранти остану у својим земљама (за шта је потребно више новца), да се зауставе изван граница Европске уније, да се тамо формирају центри за њихов прихват и направи строга селекција коме ће бити дозвољен улазак на територију Уније.

Због тога је Мађарска донела *Закон о нелегалном преласку границе и трговини људима* који је ступио на снагу 15. септембра 2015. године и тада је дошло до затварања српско - мађарске границе. Предузете су и мере подизања ограде према Србији и појачане контроле према Хрватској, а рок за завршетак радова био је 10. октобар 2015. године³⁵⁵.

Одлуке Мађарске имале су директне безбедносне импликације на Републику Србију, обзиром да је због тога био „заглављен“ знатан број миграната, који је револтиран оваквим одлукама, претио предузимањем радикалних мера. Подједнак утицај на безбедност Републике Србије испољавале су и друге земље у окружењу због директног утицаја на број и време задржавања на територији Србије. Због неспремности за прихват великог броја миграната, дошло је и до делимичног нарушавања билатералних односа Србије са Републиком Хрватском.

У циљу заустављања прилива миграната, Р. Македонија је по хитном поступку изменила Закон о азилу. Изменама се даје могућност да у року од 72 часа поднесу захтев за азил или напусте територију земље, што олакшава њихов транзит преко територије Македоније

³⁵² Ауторизовано предавање Игов Дејана, из предмета: Ризици и претње по безбедност, ЦУК ВБА, Београд, 2016/17.

³⁵³ Сајт: <http://www.blic.rs/vesti/svet/grade-zid-u-minhenu-gradani-zele-da-se-odvoje-od-mladih-azilanata/nx7jxjy>, Средином новембра 2016. године у предграђу Минхена је изгрђен зид којим се локално становништво оградило од кампа за смештај азиланата и представља нови доказ колико су Немци резервисани према мигрантској политици, приступљено 27.11.2017. године.

³⁵⁴ Ауторизовано предавање Игов Дејана, из предмета: Ризици и претње по безбедност, ЦУК ВБА, Београд, 2016/17.

³⁵⁵ Исто

и минимално задржавање и у доброј мери релаксира ангажовање неопходних ресурса. БЈР Македонија са Републиком Србијом и Мађарском сарађује ангажовањем заједничких полицијских снага на контроли преласка имиграната, на граници према Грчкој³⁵⁶.

Имајући у виду да је талас миграната попримио незапамћене размере (готово егзодуса), од средине новембра 2015. године дошло је до промена односа земаља на „западнобалканској рути“. Прва је реаговала Словенија одвајањем избеглица од економских миграната, те примањем и прихватањем само лица са ратом захваћених територија Сирије, Ирака и Авганистана. Такву одлуку су одмах почеле да примењују Хрватска и БЈР Македонија, због чега је и Република Србија била приморана да примени реципрочне мере – од 18. новембра 2015. године на територију Републике Србије дозвољен је улазак само мигрантима из Сирије, Ирака и Авганистана. Осим тога, западнобалканске државе су увеле строжу контролу и регистрацију миграната, а њихов транспорт у суседне земље у највећој мери се спроводио контролисано³⁵⁷.

Додатне мере уведене су фебруара 2016. године, након што су директори полиција Аустрије, Словеније, Хрватске, Србије и БЈР Македоније, на састанку у Загребу постигли договор о начину трансфера миграната на „западнобалканској“ рути од македонско-грчке границе до Аустрије. На тај начин су уведене процедуре и стандарди којима су битно пооштрени услови за пропуштање појединих категорија миграната према земљама Европске уније. Улазак на територију Републике Србије, сходно договору, одобравао се само мигрантима из Сирије и Ирака (из делова захваћених ратним дејствима), што је условило пад тренда прилива миграната.³⁵⁸

Поменуте мере су важиле само до 9. марта 2016. године, када су због одлуке Републике Словеније да у потпуности примењује Шенгенски визни режим, и остале земље „западнобалканске руте“ увеле реципрочне мере. То је довело до потпуног затварања граница за мигранте и узроковало „гомилање“ више хиљада миграната на македонско-грчкој граници у месту Идомени (Грчка).

Увођење нових мера у начину регистрације и враћање дела миграната из земаља Европске уније у Републику Србију, утицало је на безбедносну ситуацију у пограничним деловима дуж границе са Мађарском, Хрватском, Бугарском и БЈР Македонијом. Због затварања граница, блокаде путева и останка дела миграната на територији Србије, директно се утицало на угрожавање безбедности и националних интереса Републике Србије.

Имајући у виду велики број миграната стационираних у Турској и условљавања Турске, 18. марта 2016. године постигнут је договор Европска унија - Турска око спречавања пуштања миграната и ублажавања мигрантске кризе, који је отпочео са применом 20. марта. Кључна нагодба била је да се заустави долазак свих миграната на грчке границе Европске уније и спречи даље кријумчарење миграната у Европу, док је Унија обећала да ће за сваког мигранта чији повратак прихвати Турска, одобрити азил једном ратном избеглици смештеном на турској територији.³⁵⁹

Упркос смањеном обиму миграција, договор није испоштован, обзиром на општу политику Европске уније која се, сходно историјским чињеницама, и даље противи уласку Турске у Унију. О овом проблему је и Самјуел П. Хантингтон наглашавао и навео да су „европске силе ставиле до знања да не желе муслиманску државу, Турску, у Европској унији“.³⁶⁰

На Самиту о избегличкој кризи одржаном 24. септембра 2016. године у Бечу, на коме су присуствовали премијери балканских и средњеевропских држава и Европске комисије, нису донета никаква решења, јер је јасно показано да не постоји јединство међу земљама чланицама Европске уније, али и да нема ни јединства на релацији Савет ЕУ – Европска комисија.

³⁵⁶ Ауторизовано предавање Игов Дејана, из предмета: Ризици и претње по безбедност, ЦУК ВБА, Београд, 2016/17.год

³⁵⁷ Исто

³⁵⁸ Исто

³⁵⁹ Сајт <http://rs.ninfo.com/a144211/Svet/Svet/Postignut-dogovor-EU-i-Turske.html>, приступљено 30.11.2017. године.

³⁶⁰ Самјуел П. Хантингтон: *Сукоб цивилизација и преобликовање светског поретка*, ЦИД Подгорица, 1998, страна 140.

Средином новембра 2016. године, Европска унија је донела одлуку о увођењу новог Система за информације и одобравање путовања (ЕТИАС), ради јачања безбедносних провера људи који без виза путују у шенгенску зону. Системом ЕТИАС управљаће Европска гранична и обалска стража у сарадњи са надлежним службама земаља - чланица и Еурополом и моћи ће да прикупља информације о свима који без виза путују у Унију. То ће допринети ефикаснијем управљању спољним границама ЕУ и унапређењу унутрашње безбедности. Такође, помоћи ће да се идентификују нелегалне миграције или људи који представљају опасност по безбедност пре но што стигну до границе и то уз пуно поштовање основних права и заштиту личних података, јер, „обезбеђење граница и заштита грађана ЕУ су први приоритет“³⁶¹.

Комесар за миграције и унутрашње послове ЕУ, Димтрис Аврамопулос је истакао да „отвореност Европе не може да иде по цену сигурности“, а комесар за безбедност Џулијан Кинг да „терористи и криминалци не маре за националне границе“.³⁶²

Процес миграција преко територије Републике Србије ка Европској унији, мере које Европска унија и суседне земље и земље региона предузимају, утичу на укупну безбедност Републике Србије, и то у свим сферама друштвеног живота. За очекивати је да ће све земље погођене мигратском кризом, применом антимиграционих мера, наставити са политиком одвраћања миграната од илегалног уласка на своју територију, као и да ће предузети мере реадмисије миграната у земљу њиховог порекла.

У случају обнове масовног таласа миграната, земље погођене мигрантском кризом ће највероватније усаглашавати постојеће антимиграционе мере, балансирајући између Европске уније и политика суседних земаља, а пре свега ставом и односом државне политике Немачке. Европа је до сада одговорила серијом краткотрајних решења конципираних тако да се избори са тренутним проблемима. Дугорочно гледано решења ће бити неопходна и потребна, а терет ће морати да се равноправно дели, упркос томе што нема консензуса о томе шта је право решење.

Сходно наведеном, можемо са сигурношћу констатовати да је угрожена безбедност појединца, група па и већинског дела становништва на Блиском истоку, као и недовољно активна улога Уједињених нација и других светских актера у спречавању деловања и нарастања тзв. исламске државе и њеног терора према становништву, као и отклањању узрока настале ситуације, главни окидач масовног миграционог таласа који је захватио Европу. Међутим, и остали фактори као што су економски, верски, политички и социјални су у значајној мери подупрели одлуку људи да напусте своја огњишта и уточиште пронађу на тлу Европе.

МОГУЋЕ БЕЗБЕДНОСНЕ ИМПЛИКАЦИЈЕ МИГРАНТСКЕ КРИЗЕ ПО РЕПУБЛИКУ СРБИЈУ

Наведено је утицало да су последице великих миграционих кретања евидентне и могу да утичу на безбедност Р.Србије као транзиционе земље на коридору, а манифестују се кроз: значајна финансијска издвајања државе око збрињавања, изградње и/или адаптације прихватилишта или прихватних центара, њихово опремање, обезбеђење (исхране, воде, одеће и лекова), су евидентно велики трошкови за сваку земљу где је овај проблем изражен. Повремени сукоби, физички обрачуни, и појединачни случајеви убистава међу мигрантима, као и регистровани сукоби између безбедносних снага и миграната. Организоване криминалне групе, које се баве кријумчарењем миграната представљају све већи проблем безбедносним службама. Инфилтрација терориста у Европу, терористи користе мигранску кризу да би лакше ушли у Европу, са циљем да изврше терористички напад или организују терористичку мрежу, како у земљама крајње дестинације, тако и транзиционим земљама на коридору. Поред наведених ризика и претњи постоји реална опасност и од ширења тропских заразних болести, шверца наркотика са Блиског истока, покушај уношења фалсификованог новца, илегална трговина људима, блокаде важнијих комуникација и граничних прелаза. Присуство великог броја

³⁶¹ Ауторизовано предавање Игов Дејана, из предмета: Ризици и претње по безбедност, ЦУК ВБА, Београд, 2016/17.

³⁶² Сајт: <http://www.rts.rs/page/stories/sr/story/10/svet/2528372/ulaznica-za-sengen-kostace-pet-evra.html>, приступљено 27.11.2017. године.

миграната, посебно у насељеним местима у којима су отворени прихватни центри, довели су до незадовољства и страха код локалног становништва, са повећаним ризиком од изазивања инцидената, као и пораста ксенофобије и исламофобије међу локалним становништвом и слично³⁶³.

Потенцијални безбедносни ризик представља неконтролисан улазак миграната на територију Р. Србије и планско избегавање евидентирања лица пре свега у прихватном центру у Прешеву, што повећава могућност инфилтрације припадника терористичких организација. Преко територије Р. Србије, међу мигрантима, прешао је и извешан број припадника тзв. Исламске државе, који су плански заобишли Прихватни центар у Прешеву. Њих је веома тешко открити међу мигрантима јер су то наизглед обични људи, који се ни у чему не разликују од осталих миграната.

Утврђено је да се мигранти илегално пребацују већ разрађеним рутама шверца људи и наркотика. Криминалне групе су развиле мреже кријумчарења миграната које обухватају: пребацивање миграната преко државне границе, привремени смештај у појединим пограничним селима и организовање превоза по дубини територије Р. Србије.

У активности илегалног пребацивања укључен и део локалног становништва уз државну границу који у томе види прилику за добру и брзу зараду. Кријумчарима пре свега пружају помоћ у смештају и превозу лица, али и извиђању и опсервирању активности безбедносних снага. Према проценама, трансфер до крање тачке у ЕУ кошта од 1.000-8.000 евра. Кријумчарске групе ангажују „водиче“ за пребацивање преко државне границе за одређени проценат зараде и то лица из састава миграната који већ имају одобрен боравак у Р. Бугарској и Р. Србији или Р. Македонији или ту бораве као тражиоци азила, прогнана лица, избеглице и слично. Обучавају их о кретању и начинима пребацивања преко државне границе и едукују да се у случају да буду ухваћени представе као мигранти, што отежава рад безбедносних снага. Стазе и правце кретања често обележавају флашама, кесама, деловима одеће и сл., а регистровано је и да су на појединим зидовима зграда и сличним местима на арапском језику писали поруке и усмерења за наредне групе које тек треба да стигну, које су ново пристигли мигранти пажљиво читали. Када стигну до одређене локације, исту путем апликације „Гугл мап“ прослеђују путем Вибера организатору кријумчарења ради њиховог преузимања. Након тога, друга лица из кријумчарске групе возилима транспортују мигранте у дубину територије, најчешће до Београда и севера земље. Поједине групе приликом изласка из Р. Србије у прихватном центру остављају једног „члана“ да сачека наредну групу, прикључи јој се и „вођи“ пренесе све значајне информације. Та група би затим остављала за собом једног свог члана да „прихвати“ наредну групу и тако у круг. Регистровани су случајеви да поједини мигранти из Сирије у својим мобилним телефонима имају фотографије у униформама и са наоружањем, које указују да су учествовали у борбеним дејствима у тој земљи. У једном периоду били су ангажовани локални таксисти, јер се на тај начин избегавала кривична одговорност. Међу мигрантима је било и Албанаца са територије Косова и Метохије, који су користили мигрантску руту и настојали да илегално оду у неку од земаља западне Европе. Лична документа су сакривали или бацали, пуштали су браде, носили видно изношену одећу да би се на тај начин међу осталим мигрантима несметано уклопили.³⁶⁴

Мигрантски талас у 2015. године довео је до повећања потражње за услугама кријумчара и значајно допринео повећању нивоа криминалних активности и стварању међународних мрежа кријумчара људи. - Повољна конфигурација и пошумљеност терена дуж граничне линије (из правца Р. Бугарске и Р. Македоније), погодује за прикривање, осматрање наших снага безбедности и чекање погодног тренутка за транзит миграната.

Међу мигрантима се налазе и људи који нису побегли само из економских разлога, већ због политичких мотива беже и остају у одређеној земљи, преносећи своју идеологију. Међу њима се могу наћи и такви који имају и терористичке амбиције. Осим тога, велики број миграната, посредно или непосредно, био је у додиру са ратним активностима на територијама одакле су избегли (али и терористичким организацијама које делују на тим просторима). Са аспекта директног утицаја на стање безбедности не треба занемарити ни утицај радикалне

³⁶³ Ауторизовано предавање Игов Дејана, из предмета: Ризици и претње по безбедност, ЦУК ВБА, Београд, 2016/17.

³⁶⁴ Исто

исламистичке идеологије на радикалне групе у региону и њихову спрегу са екстремистичким и терористичким организацијама у земљама у региону. Очигледан пример је лице које је индицирано као учесник у терористичким нападима у Паризу 13. новембра 2015. године, а код кога је пронађен сиријски пасош на име Ахмед Алмухамед (Ahmad Al Mohammad). Он је на територију Грчке ушао 3. октобра на острво Лерос, затим је заједно са избеглицама са Блиског Истока из Македоније ушао је у Р. Србију 7. октобра код Миратовца. Након регистрације, контрадиверзионе провере (што указује да током пропутовања кроз Србију није био наоружан), и провере у Интерполу (утврђено да није расписана интерполова потерница) лице је наставило даље кретање ка Хрватској где је 8. октобра регистрован у прихватном центру у Опатовцу³⁶⁵.

Не треба занемарити ни чињеницу да знатан број радикалних исламиста из региона (Босне и Херцеговине, Албаније, Р. Македоније), али и са територије Србије (Рашка област, Косово и Метохија, Југ централне Србије) учествује у активностима тзв. исламске државе, који могу бити носиоци радикалних активности након повратка са ратом захваћених подручја. То има директан утицај на стање безбедности Републике Србије.

ЗАКЉУЧАК:

Сукоб цивилизација, многобројни друштвени, безбедносни, економско-социјални и политички фактори, као и процес глобализације са својим препознатљивим образцем који се огледа у либералној трговини и насушној потреби за сигурним и стабилним изворима ресурса, су у значајној мери утицали на настанак и развој мигрантске кризе. Република Србија на већи део тих чинилаца нема утицаја, али има способност да управља и контролише мигрантску кризу на својој територији, како би заштитила своје властите интересе.

Иако је Републике Србије уложила максимум напора да процес миграција преко своје територије стави под пуну контролу, нису елиминисане опасности које ремете њену безбедност. С обзиром на нејединствен став чланица Европске уније, трајна опредељења појединих суседних држава у погледу пријема миграната, пре свих Мађарске, за очекивати је да ће тај проблем и у наредном периоду бити у фокусу, а самим тим и имати директан утицај на безбедност Републике Србије, пре свега у виду повећања броја миграната и њиховог дужег задржавања, односно боравка на територији.

У случају обнове миграционих токова и тоталног затварања граница од стране суседа постоји опасност од стварања избегличких кампова-гета на територији Републике Србије. У оваквом окружењу последице мигрантске кризе по безбедносне Републике Србије биле би комплексније и изискивале би знатне напоре на елиминисању истих. Овакав сценарио намеће потребу сагледавања и процењивања евентуалних будућих последица по безбедност Републике Србије и доношења одлука у складу са националним интересима.

У наредном периоду на усложњавање безбедносне ситуације може утицати долазак већег броја „економских миграната“, враћање дела миграната из западноевропских земаља у Р. Србију и могућност да земље западне Европе затворе границе. Такво стање и непостојање јасног става Европе о статусу миграната повећаће могућност отварања нових безбедносних ризика у Р. Србији, као што је пораст криминалне делатности, могућност изазивања инцидената између миграната и локалног становништва, пораст ксенофобије и исламофобије међу локалним становништвом, посебно након терористичких аката у Паризу, Бриселу, Барселони, Истанбулу и Немачкој.

Свеобухватност и интезитет претњи по безбедност Републике Србије насталом мигрантском кризом захтева планирану, координисану и опсежну реакцију свих државних субјеката, како би се утицај спољних фактора на угрожавање система националне безбедности свело на минимум.

Имајући у виду да је обавеза свих државних органа да раде на заштити виталних интереса Републике Србије то намеће потребу да се успешно контролише мигрантска криза, што као потребу нужно намеће прикупљање и размену поузданих информација, на основу

³⁶⁵ Исто

којих ће се анализирати и предвиђати могуће варијанте развоја мигрантске кризе, и на основу истих превентивно деловати.

Како би се евентуални нови талас миграната могао успешно контролисати а уједно и „каналисати“ неопходна је и интезивна сарадња и са другим земљама у захвату балканске руте и крајњим дестинацијама у Европи, али и другим заинтересованим субјектима, пре свега у правовременој размени поузданих и проверених обавештајних података. Међусобна сарадња свих безбедносних субјеката на регионалном нивоу има реалније потенцијале од досада исказаних. Међутим, изостанак сарадње, би у многоме отежао, па и усложио ионако комплексан приступ решавању мигрантске кризе.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Група аутора Школе националне одбране Војне Академије, Министарство одбране, Р.Србије: „Мигрантска криза и последице по безбедност Републике Србије: Глобални и регионални аспекти мигрантске кризе и друштвене последице одлива мозга по развој Србије и Балкана, Српска академија наука и уметности – огранак у Нишу, Универзитет у Нишу, Филозофски факултет, Ниш, 2017.
2. Љубиша Р. Митровић: „Глобални и регионални аспекти феномена масовних миграција и одлива мозга у свремениости – узроци и последице“, Становништво југоисточне Србије: Глобални и регионални аспекти мигрантске кризе и друштвене последице одлива мозга по развој Србије и Балкана, Српска академија наука и уметности – огранак у Нишу, Универзитет у Нишу, Филозофски факултет, Ниш, 2017.
3. Хантингтон П. Самјуел, *Сукоб цивилизација и преобликовање светског поретка*, ЦИД Подгорица, 1998.
4. Игов Дејана, Ризици и претње по безбедност, ЦУК ВБА, Београд, 2016/17.
5. „Закон о управљању миграцијама“, Службени гласник Р. Србије, број 107/2012, члан 2, ставови 1-3.
6. <http://www.iom.int> - „International Organization for Migration (IOM) - Key Migration Terms“.
7. <http://www.poverenik.rs/ym/pravni-okvir-pi/medjunarodni-dokumenti-pi/146-univerzalna-deklaracija-o-ljudskim-pravima.html>
8. http://www.un.org/en/development/desa/population/migration/publications/migrationreport/docs/MigrationReport2015_Highlights.pdf, Clare Menozzi: „Међународни извештај о миграцији“, International migrant stock: The 2015 revision
9. <http://www.kirs.gov.rs/docs/migracije/migracioni%20profil%202015.pdf>, Комесеријат за избеглице и миграције Републике Србије: „Миграциони профил Републике Србије за 2015. годину
10. <http://www.blic.rs/vesti/svet/grade-zid-u-minhenu-gradani-zele-da-se-odvoje-od-mladih-azilanata/nx7jxjy>
11. <http://www.rts.rs/page/stories/sr/story/10/svet/2528372/ulaznica-za-sengen-kostace-pet-evra.html>

HISTORY MIGRATION OF SECURITY REPUBLIC OF SERBIA

Summary

There is no doubt that migration of the population is an integral part of the process of globalization, which is characterized by modern humanity. They are not the specialty of either these part of the world, or that they are happening only at this time. A large number of migrants have left their countries of origin or ethnic origin migrating to other countries in search of better opportunities or seeking protection from persecution and violence. The topic of migration becomes particularly relevant during the migration crisis in the territory of European countries at the beginning of 2014, which is the largest population movement since the end of the Second World War. Contemporary migration of the population brings with it certain security risks, threats and security challenges for each country, regardless of whether they are the ultimate destination or transit country. The Republic of Serbia, as a European geopolitical intersection of civilizations, represents the inevitable area of migratory waves coming from the Middle East and North Africa. The aim of the paper is to identify the most important consequences of the migrant crisis in the Republic of Serbia through the analysis and assessment of external factors, and to anticipate possible future implications of the migrant crisis, which are primarily conditioned by the dynamics of solving problems in the Middle East, political and other decisions, and measures of the European Union and neighboring countries.

Key words: security, globalization, migration, migration wave, Republic of Serbia.

КОНТИНУИТЕТ МИГРАНТСКЕ КРИЗЕ У ЕВРОПИ, С ОСВРТОМ НА БиХ

Доц. др Драган Радишић³⁶⁶
ФАКУЛТЕТ ЗА БЕЗБЕДНОСТ И ЗАШТИТУ БАЊА ЛУКА

Апстракт: Кроз рад се жели указати, да мигрантска криза са свим својим изазовима који је прате (безбедносни, економски, социјални, правни, демографски и тд.) није престала, већ има свој стални континуитет и тенденцију повећања а да конкретна решења нису пронађена од стране ЕУ и других међународних субјеката. У овој фази мигрантске кризе, није поштеђена ни БиХ, због чега смо веома забринуте, тим више што надлежне институције недовољно делују на терену и цели случај су готово препустиле у надлежност локалних заједница у Унско - Санском кантону (УСК) који нису у стању да се носе са овако комплексним проблемима без свеобухватне помоћи шире друштвене заједнице.

Кључне речи: Мигрантска криза, БиХ, Република Српска, безбедност, Европска Унија.

ТРЕНУТНА СИТУАЦИЈА У ЕВРОПИ, ПО ПИТАЊУ МИГРАЦИЈА

Једно је сигурно и неспорно – Европска мигрантска криза поново је ескалирала. Уочено је на хиљаде људи из Африке, који прелазе пустињу и покушавају савладати појас Медитерана и тако се докопати Италије, као прве дестинације, а потом до њима добро познате и „гостољубиве“ Немачке канцеларке Angela Merkel.

Нови избеглички талас, поново прети да угрози локално, домицилно становништво, које се због „немоћи“ власти мора само носити с мигрантском кризом.

Променом власти у Аустрији, ова земља је започела активну борбу против илегалне миграције. Исто тако, након што су у Италији на власт дошли конзервативна Северна лига и протестни Покрет 5. звездица, Рим је почео следити пример Беча. Гранични чувари будно мотре на талијанску обалу, док у граду Ventimiglia, најближем француској граници, имигранте дословно хапсе и затварају у притворске јединице.

Сликовит пример је и недавни став талијанског министра иностраних послова, којим је забранио улазак хуманитарног брода са стотинама афричких миграната. Чак ни притисак из Париза и добро усмерена медијска кампања с бројањем деце и трудница на броду нису помогли. Исто тако, ни сам Париз није дао пристанак да брод Aquarius уплови у неку од француских лука и на крају је након дугог плутања пристао у Шпанији. Malta također odbija prihvatiti такве бродове, тако да се отпор мигрантском таласу све више шири, но нажалост, међу таквим земљама није ни БиХ а ни Србија.

Као што нам је познато из досадашњих мигрантских таласа, а нарочито тзв. Балканске руте, видели смо да мигрантска криза није спонтана, већ добро припремљена, диригована, синхронизована и добро вођена планска активност. Мигранти су углавном опскрбљени савременим мобилним телефонима, последње генерације, путем којих на друштвеним мрежама

³⁶⁶ draganradisic@gmail.com

Аутор је магистар политологије (Факултет политичких знаности, Свеучилиште Загреб) и доктор наука одбране, безбедности и заштите (Факултет Безбедности, Универзитет у Београду).

и путем разних апликација размењују поруке и руте пута. Такође, велики број поседује банковне рачуне са којих узимају новац за разне потребе, до коначног циља.

У својим наканама, веома су упорни и лукави, за реализацију циља не бирају средства и методе деловања. Тако су на опште изненађење француских власти успели пробити се кроз Алпе зими, уз врло ниске температуре, често снежне олује, и ризике од лавина. Сличан покушај је имала једна група миграната на планини Пљешевици, да се докопају Хрватске. Међутим, само захваљујући упорности, хуманости и храбрости горске службе БиХ, они су спашени од сигурне смрти, у зимској ноћи препуној снежне мећаве, ниских температура и непознавања пута.

Да су у мигрантску кризу укључене и подстичу и помажу кретање бројне невладине организације показује и случај „Rainbow for Afrika“ на Алпама. У подручју места Bardonechia су подигли станице и посебна утопишта за мигране у којима могу провести ноћ. Чак ни градоначелник тога места није успео спречити ову иницијативу и недозвољне радње угрожавања државне границе, већ само да та утопишта могу функционисати од 23. часа за „незване госте“...

Волонтери из тог удружења, мигрантима доносе топлу одећу и обућу, храну ..., дају им воду и храну за пут и објашњавају како проћи кроз Олимпијско село (изграђено 2006. год.), те како да их не ухвати полиција. Дакле, видимо из овог примера, да се ништа не дешава случајно, да су волонтери њихови „спаситељи“ и водичи. Они свестрано помажу илегалним мигрантима да превладају најтежа места, показују стазе, помоћу којих је могуће заобићи полицијске патроле, испоручују им топлинске покриваче и врућу храну. Након преласка француске границе, мигранти поново сусрећу волонтере, који их обично возе до хостела аутомобилом, гдје се угреју и преспавају, након чега иду у сусрет свом животном сну – Немачкој.

Француска жандармерија одлично зна ко преводи мигранте преко Алпа, али су онемогућени у својој намери да ту маршруту пресеку, нарочито је присутно неповерење и слаба размена информација са пограничним органима Италије, кад су мигранти у питању. У таквој ситуацији локално становништво је преузело ствари у своје руке. По узору на Бугарске групе младих, ловце и сл. активисти предвођени модерним десничарским покретима младих, који се залажу за очување националног идентитета, почели су хватати мигранте и предавати жандармерији, што је дало добре резултате, но ипак нису могли зауставити проток илегалних миграната.

Председник Emanuel Makron, је чак запретио да ће сви ухапшени мигранти бити осуђени на годину дана затвора, иако то за људе који су прошли путању мора и савладали планинске снежне пролазе у суровим условима, година дана затвора и не представља страшну казну.

Тако је сучељавање на граници поново открило поделу унутар друштава о проблему миграција. Медији и медијска пропаганда су по обичају успешно „испали“ мозак Европљана у наметнули им осећај кривње, да многи од њих не смеју ни проговорити против илегалних миграната. Сви су се дужни осећати одговорнима за своје животе, добробит и „људска права“.

Сваки и најмањи покушај да се „подигне глас“ у одбрану националних интереса, промоције хришћанских вредности Европе и сл. ставља вас на „стуб срама“ због наводног кршења људских права, хуманости, нечовечног понашања и томе слично. Увек су у праву они који на располагању имају све што им треба да управљају процесом „сеобе народа“.

Многе земље на почетку мигрантске кризе имале су веома емотиван приступ у односу према мигрантима попут Србије, а неке као Мађарска, Чешка, Пољска ... врло рационалан и скептичан приступ. Међутим, недуго после тога и Србија је схватила сву сложеност овога безбедносног проблема и ризика и поред позиције, жандармерије, укључена је привремено и Војска Србије, у заштиту државних граница од најезде миграната и сиријских избеглица. Најава финансијера мигрантске кризе Сороша, да ће од Србије направити „мигрантско језеро“ освестила је руководство Србије да тако нешто погубно и деструктивно по безбедност и интегритет земље

не допусти. Искуства су веома позитивна иако је велики број миграната остао „заглављен“ у Србији и највероватније никада неће отићи у земље „њихових снова“ нити се вратити у своје матичне земље.

Проблеми са којима се суочавала Србија, а и данас се суочавају локалне заједнице у којима су остали и децу укључили у образовни систем говоре о сложености и комплексности овога надасве безбедносног проблема. Доласком миграната, дошли су и сви типови криминогених активности (крађе, туче, убиства, силовање, провале, паљевине, проституција итд.) а уз то страх и безнађе локалног становништва.

Сходно томе, министар иностраних послова Србије Ивица Дачић на Европском форуму у Вахау у Аустрији (10.06.2017.) је нагласио:

„Европа је изложена мигрантском приливу. Питање миграције је компликовано, и није га лако решити, већ је потребан координисан приступ свих европских земаља.“

Међутим, ЕУ је дубоко подељена због мигрантске кризе, брегзита, економске кризе, али и кризе демократских процеса у Пољској и Мађарској, сматра Florijan Biber, професор Универзитета у Грацу.

Мигрантска политика ЕУ је затајила, изјавио је мађарски премијер Виктор Орбан. Орбан и пољски премијер Mateusz Morawiecki предводе конзервативне владе својих земаља које су се нашле под ватром критика из Брисела, због њиховог одбијања да прихвате мигранте у оквиру система обавезних квота. Када је рећ о миграцији и квотама које би биле уведене земљама чланицама ЕУ, ми снажно одбацујемо такав приступ „јер се њиме крше суверене одлуке држава чланица“, изјавио је Morawiecki након разговора са Орбаном у Будимпешти. „Желимо имати већу улогу, јер ове земље средишње Европе имају визију будуће Европе“ изјавио је Орбан. Он наглашава: „Пред Европом је историјска задаћа - морамо бранити хришћанску културу“. Мађари имају сва права себе видети као хришћанску нацију, рекао је Орбан и додао да је „чињеница да смо хришћани и наша жива вера одржала нас је у средишту Европе више од хиљаду година“. Многи нас покушавају критиковати када чују да људи који се изјашњавају као хришћани не пуштају људе из других делова да имигрирају у Европу, но Христова заповед „воли ближњег као себе“ значи и „обавезујем се и чувати све што јесмо“ истиче Орбан. Европљани сматрају хришћанску културу извором њиховог поноса и снаге, а хришћанска култура дефинише њихове свакодневне вредности. „Она дефинише наше виђење природе, правде и неправде, односа између мушкарца и жене, породице, успеха, рада и части“, наставио је он. Без обзира идемо ли у цркву „не желимо да морамо славити Божић иза навучених завеса како не би повредили нечији осећај“, рекао је Виктор Орбан.³⁶⁷

Председник Европског савета (ЕС) Donald Tusk каже: „Нема спора, наш први задатак јесте да повратимо контролу на спољним границама. Тезе о томе да Европа треба да диже око себе бедем су неприхватљиве. Ради се о повратку контроле. Приметио сам да неки политичари полазе од тога да им оштар антимиграцијски тон доноси политички профит. Пољска је безбедна зато што се избеглице не гурају да дођу код нас“, казао је Туск.

После напада камионом на божићном вашару у Берлину, потпредседник Чешке владе и министар финансија Андреј Бабаш, директно и оштро је оптужио немачку канцеларку Angela Merkel лично да је крива за мигрантску кризу и за тај напад. „За тај огаван чин је одговорна мигрантска политика немачке канцеларке Angele Merkel. Она је нажалост дозволила да мигранти долазе у Немачку и Европу у неконтролисаним таласима, без исправа и знања ко су у ствари. Немачки и званичници ЕУ би требали коначно да признају да морају да зауставе ток

³⁶⁷ Мађарска неће променити своје протумигрантско стајалиште, након што је Европски суд (ЕЦЈ) одбацио тужбу против система мигрантских квота – рекао је Орбан. Наиме Суд ЕУ одбацио је тужбу Мађарске и Словачке, које су те две земље поднеле због одлуке већа ЕУ-а о привременом механизму обавезног премештаја обавезног премештаја тражиоца азила. Према тој одлуци, земље чланица ЕУ-а морају прихватити свој део миграната који су стигли у Европу, а налазе се у Грчкој и Италији, па је тако одлука Суда поново актуализирала спор између источних и западних чланица и начела кохезије Уније. „Цели тај проблем намеће врло озбиљно питање начела: да ли смо савез слободних европских нација с Комисијом која представља наше заједничке интересе, или смо европско царство које има седиште у Бриселу и које издаје наредбе“ – додао је Орбан.

миграната ван европских граница и да престану са том политичком коректношћу којом угрожавају Немце и целу Европу“.

Политичка атмосфера је затрована мигрантском кризом. Моја теорија је да је проширење ЕУ завршено и да овај регион никада неће ући у ЕУ, (регион Западног Балкана), а разлог за то је вечна криза у ЕУ. Питање је може ли Еу да превазиђе унутрашње сопствене кризе. По мом мишљењу - не може, сматра Тимоти Лес, британски експерт и дипломата. (25.04.2018.)

У вези последица мигрантске кризе упозорава и Виктор Орбан, да би се ЕУ могла распасти, ако један њен део присиљава друге да прихвате промиграциону политику. Водећа партија Мађарске, Fides, чији је председник Виктор Орбан, свој антимиграциони став испоставила је као главну тачку кампање за европске изборе, у којима су популисти и евроскептици у доброј позицији за остварење добити, истиче Ројтерс. „Народ Европе мора разумети да Европа неће бити слободна без своје хришћанске културе“, рекао је мађарски премијер на прослави мађарске револуције из 1848. Истакао је важност хришћанства за слободу Мађарске и упозорио да сви можемо да изгубимо слободу у „либералном царству“.³⁶⁸

Различита схватања мигрантске кризе у Европи, крећу се од оних који се боре за одбрану националног и државног идентитета, па до невладиних удружења, група и појединаца који безгранично саосећају са мигрантима, а неки их превозе, подстичу да иду даље, улевају им лажну наду, а све то раде, нажалост без имало страха од законског прогона.

Многима није јасно, или се праве да то не знају, да су европске вође и елите хтеле милионе илегалних миграната из земаља тзв. „трећег света“, било због јефтине радне снаге, или као демографски ресурс. Сваки од ових схватања може бити погубан по домицилно становништво. Јефтина радна снага чини конкуренцију локалном становништву и смањује вредност његовог рада до бесмисла, због чега и они „пакују кофере“ и одлазе из свога зеавичаја у друге, углавном западне земље за бољим платама и животним стандардом.

Као демографски ресурс, може се такођер просматрати са неколико аспеката. Приливом и не великог броја миграната у малим земљама, каква је БиХ или Србија, мења се етничка и верска структура на одређеном простору, па и у целој земљи, што може имати огромне реперкусије на међународне односе и верску толеранцију.

Дакле, Европа је нажалост, веома подељена по питању мигрантске кризе. ЕУ нема прецизан одговор на ове изазове, што све даље и даље иде у неизвесност са несагледивим последицама по мир и безбедност на овим просторима.

Лидери земаља ЕУ и Арапске лиге договорили су се у Šarm el Šeiku (25.02.2019.) да ће појачати сарадњу у борби против тероризма и борити се против нелегалне миграције.

³⁶⁸ „Све мање и мање деце се рађа у Европи. Што се тиче Запада, њихов одговор је имиграција. За свако дете које недостаје, требало би да се нађе ново, и тек онда ће бројеви бити на месту. Међутим, нама нису потребни бројеви. Нама су потребна мађарска деца. „, рекао је Орбан у свом обраћању нацији. Мађарски премијер је најавио нове субвенције за све жене које се удају пре 40 године, као и неке погодности за нововенчане парове и породице (тзв. Програм од 7. тачака). Нове мере ће омогућити породицама које имају најмање двоје деце да добију субвенције за куповину куће, и аутомобила. Жене које имају најмање четворо деце имаће могућност да не плаћају лични порез на доходак. Жене млађе од 40. година које се удају први пут имаће могућност да добију субвенције од десет милиона фунти (36.000 долара)“ рекао је Орбан. Трећина тог дуга се отписује када жена роди друго дете, а након трећег, дуг се у потпуности отписује. „То је одговор за Мађаре. Не миграцијама!“ закључио је Орбан.

„Тероризам се као куга проширио светом. ЕУ и Арапски свет морају да сарађују да би се заједнички изборили с тим изазовом“, рекао је El Sisi Abdel Fatah – египатски председник.

Проф. Милан Мијалковски, каже да је запрепаштен изјавом турског председника Тајипа Реджепа Ердогана о могућем верском рату у Европи. Међутим, Мијалковски након запрепашћења ипак констатује: „А зашто не би било верског рата, када чињенице указују да у појединим западноевропским градовима постоје квартави где обитавају искључиво мигранти. Десничари су против тога и тако могу почети немири који могу довести до рата. А када исламски свет војно ојача, може доћи до светског рата, али ови са Запада то не схватају озбиљно“, каже Мијалковски.

„Логично је да има спавача у Србији, има их свуда у свету. После напада у САД спрваћи Al Kaide су откривени у 89 земаља“, каже Мијалковски.

Највећи проблем повезан са тероризмом и миграцијама су људи који напуштају Европу да се придруже ИД?

Хиљаде миграната и избеглица ушло је у ЕУ у нади за новим животом и безбеднијом будућношћу за себе и своје породице. Међутим, уместо тоглог дочека, европски политичари покушавају да их држе ван територије ЕУ, или макар далеко од својих држава.

Суштински недостаци Даблинског споразума подразумевају да државе које се налазе на спољашњим границама ЕУ преузму највећи терет за избеглице који улазе у Европу. Иако је очигледно да је систем на ивици колапса, решења мигрантске кризе нема ни на видуку. У вези с тим посланица „зелених“ у Европском парламенту Ska Keller каже:

„Састанак Европског парламента био је катастрофалан. Министри нису постигли ништа... Када погледамо закључке видите да су се само договорили да појачају границе ... више ограда и то је све.“

Једини позитиван исход овог састанка је да постоји мало већа подршка за Грчку, као државу која је под огромним притиском, али се не спомиње трајна тема расподеле миграната и избеглица, нити реформа Даблина коју су договорили Angela Merkel и Fransoa Holand, а за расподелу 120.000 миграната - избеглица само кажу:

„У принципу, да, али видећемо“. Заиста врло разочаравајуће, констатује она.

На питање колико миграната и избеглица Европа може да прими – да ли постоји максимални број, она одговара:

„Не можете да ставите границу на број миграната и избеглица, зато што су то мигранти - избеглице које беже од прогона, и постоји низ закона и конвенција које нас обавезују да их примимо и обезбедимо им заштиту. Право на тражење азила је људско право. Имамо различите миграцијске политике у различитим државама ЕУ.³⁶⁹

Мигрантска политика на којој ЕУ већ годинама инсистира по свој прилици све ређе налази упориште унутар земаља чланица, како међу грађанима, тако и међу политичким елитама.

Томе у прилог иду и ове чињенице, све чешћи протести против миграната у земљама ЕУ, недавни сукоб на релацији Рим – Брисел поводом пријема избеглица, али и последња изјава министра иностраних послова Мађарске, Petera Sijarta, који је рекао да је „Европа постигла свој

³⁶⁹ Климатске избеглице већ постоје и оне не долазе само у Европу. Оквирна конвенција УН о климатским променама процењује да приближно пола интерно расељених лица беже од климатских промена и уништавања животне средине. Истина је да су власти у већини земаља Европе неприпремљене за долазак климатских избеглица. Дакле, проблем је негде другде, и није још на границама Европе, па је важно подржати земље у развоју тако да буду у стању да се боље носе са климатским променама и њиховим ефектима.

највећи успех захваљујући хришћанским вредностима и поручио да „што се више удаљило од тих вредности, имамо мање шанси да повратимо конкурентну и снажну Европу...“

На питање да ли се у Европи формира својеврсна осовина заснована на антимигрантским принципима и како би она могла утицати на актуалну политику Брисела по том питању, историчар Саша Адамовић каже да та осовина већ постоји.

„Она је формирана кроз тесну сарадњу земаља такозване Вишегредске групе, које од почетка имају јасан антимиграцијски став и једноставно не прихватају наметнуте квоте о пријему миграната од стране ЕУ. Са друге стране након избора у Аустрији добили смо владу у којој је једна изразито антимигрантска странка – Слободарска странка Hansa Kristijana Štrahea, а и сам канцелар Sebastijan Kurg је заузео чврст антимигрантски став. Значајне политичке промене десиле су се и у Италији, изузетно важној земљи за ЕУ, где су данас на власти две антиестаблишмент партије, од којих је LIGA, коју води министар унутрашњих послова Mateo Salvini, изузетно антимигрантски опредељен. Ова странка је, према последњим истраживањима јавног мњења, најпопуларнија међу италијанским политичким партијама,“ наводи Адамовић.

Важно је истаћи да су и раније, у неким другим државама ЕУ постојале веома значајне антимигрантске странке, попут странке Gerta Vildersa у Холандији или партије Национални фронт Marin Le Pen у Француској.

На северу Европе, у Шведској и Финској, раст и популарност такође бележе странке које се противе актуалној мигрантској политици, попут партије Прави Финци и Шведске демократе. Док видимо да Немачку потресају велики протести због промигрантске политике, коју је спроводила канцеларка Angela Merkel. Уочљиво је да и Баварска хришћанско-социјална унија традиционални политички савезник партије немачке канцеларке, све више заступа антимигрантску политику.

У ЕУ расте талас отпора бриселској промигрантској политици, која је у ЕУ довела већ више од милион миграната, а важно је истаћи да су то догађаји који претходе изборима за Европски парламент у мају ове године (2019) ...

Како данас ствари стоје, у европском парламенту ћемо имати снажну групу европских посланика са јасним антимигрантским ставом...

Ако се прилив миграната не заустави, може се очекивати преобликовање политике многих европских земаља. Адамовић сматра да ЕУ полако губи компас, а да ће се политички сукоб између промигрантских глобалиста и антимигрантских суверениста наставити и заоштрити.

Заменик талијанског премијера окривио је Француску за европску мигрантску кризу, оптужујући је да осиромашује афричке земље са својом „колонијалном“ политиком. Обећао је да ће то питање проследити ЕУ и другим међународним телима.

„Ми бисмо били лицемери ако бисмо наставили да говоримо о ефектима без трагања за узроцима. Ако данас имамо људе који долазе из Африке, то је само зато што неке европске земље као што је Француска никада нису престале да колонизују Африку у својим главама“, рекао је Di Мајо.

„Постоје десетине афричких држава у којима Француска има своју валуту, колонијални франак, и тиме финансира француски јавни дуг“, рекао је Di Мајо, додајући да Француска треба да буде подвргнута санкцијама од ЕУ, и потенцијално УН-а, због „сиромашења тих држава и изазивања тих људи“. „Место Африканцима је у Африци, а не на дну мора“, изјавио је он.³⁷⁰

³⁷⁰ „Када Француска не би имала афричке колоније, које осиромашује, била би 15. Међународна сила, а уместо тога она је међу првима због онога што ради у Африци“, рекао је он. Француски је тренутно седма по величини економије у свему, према подацима Светске банке за 2017. год. и трећа по величини у Европи након Немачке и Велике Британије. Осуђујући француског председника Емануела Макрона, Ди Мајо је рекао да би требало да престане да учи Италију моралу, док његова влада наставља да експлоатише

Министар спољних послова Мађарске Peter Sijarto (Ria novosti, 22.01.2019.) каже да Брисел кришом покушава да поново активира своју пропалу мигрантску политику.

„Постоји извесна обмана када је реч о миграцијама, при чему се европски званичници веселе и износе своје анализе о томе како је мигрантска криза ствар прошлости“, рекао је Сијарто мађарским новинарима.

Министар је указао да најновији подаци показују да је у порасту број људи који у Европу покушавају ући илегално.

Према његовим речима, чињеница је да је у Турској пресретнуто 50% илегалних миграната више него у 2017, као и да је број новопридошлих миграната на копнену границу Грчке и Турске у сталном порасту, што све противречи тврдњама неких лидера ЕУ.

Сијарто указује и да се, поврх тога, број илегалних миграната регистрованих у Шпанији удвостручио током само годину дана, док се број илегалних прелазака границе удвостручио.

Слободан Ерић, уредник Геополитике, сматра да долазак милиона миграната у Европу такође није спонтан процес. Frederike Bek, њемачки истраживач, аутор књиге “Тајна миграциона агенда“, у интервјуу Геополитици егзактно је доказала, кроз схему, како Džordž Soroš и поједине агенције УН и институције ЕУ учествују у организованој операцији велике сеобе народа, односно пребацивања исламских миграната са циљем дестабилизације Европе.³⁷¹

Када су најзад у Европу кренуле реке избеглица, и када се испоставило да 80% тих избеглица долази из Сирије, Европа је схватила да те америчке игре на Блиском и Средњем Истоку (данас окупирају једну земљу, сутра бомбардују другу, прекосутра свргавају некога ко им се не свиђа) нису некакве геополитичке манипулације негде веома далеко, него се све то тиче и живота Европљана. Рекао бих да је то у неком смислу освета Европи због пасивног проамеричког става, који се састојао у томе да Европа ништа неће предузимати, него ће само мирно седети док Американци завршавају послове, то је сада јасно.

...

Еу је сада, по мом мишљењу у политичком страху од избеглица – миграната, да ни она никога никуда неће послати, истакао је Алексеј Пушкин – председник Комитета државне думе Руске Федерације за међународна питања.³⁷²

МИГРАНТСКА КРИЗА У БИХ

БИХ је ушла у јесен и зиму са много нерешених питања у области мигрантске кризе. Када су грађани и стручњаци постављали оправдана питања, има ли БиХ капацитете и ресурсе да се избори са таквим безбедносним изазовом многи су сматрали, да је БиХ само транзитна територија за мигранте на путу до западно-европских земаља.

Међутим, негде на почетку прилива миграната у БиХ, министар безбедност је дао прилично умирујућу, нереалну изјаву у вези миграната. „Петнаест хиљада миграната је досад регистровано који су ушли у БиХ, и све указује на чињеницу да ти мигранти једнако и искључиво желе само да “транзитирају“ преко БиХ. Највећи број миграната и излази, тако да се њихов број све више смањује. Број миграната који тренутно бораве у БиХ прилично је испод двије хиљаде“.

афричке нације. Прошлог лета, Макрон је осудио италијанску владу због одбијања да прими мигранте који су остали на мору, док је његов портпарол италијански став назвао „одвратним“ и „неприхватљивим“.

³⁷¹ Геополитика, број 106, март 2018.

³⁷² Геополитика. 6.октобар, 2015.

На овакву непрецизну изјави брзо је уследила реакција и деманти и граничне полиције БиХ са изјавом да се свакодневно суочавају с новим приливом мигранта и да делују у складу са својим овлашћењима. У својој изјави они истичу: „По статистичким показатељима, тај тренд, када је реч о мигрантима и притиску на границе, још је у одређеном континуитету (а не у паду, како нас информише министар...). Ова полицијска агенција, у складу са законом о граничној контроли одвратила је са граничне црте БиХ око 11.000 миграната“, каже директор Граничне полиције БиХ Зоран Галић.

Основно питање, које се намеће само по себи, кад је у питању мигрантска криза у БиХ је: „Да ли БиХ уопште има стратегију за контролу мигрантских токова, и ако има да ли ју је могуће ефикасно спровести“?

Грађани, све више увиђају (а нарочито у УСК, који је и највише заплуснут мигрантским таласом) тврде да нема међусобног поверења и координације унутар институција система. Из самог тог неповерења произлазе различити погледи и виђења целокупне мигрантске кризе од почетка до данас. Без јединствене стратегије, тешко ће се наћи адекватан одговор на овако сложене безбедносне, социјалне, правне, економске, демографске, здравствене и сваке друге проблеме и изазове који прате мигрантске токове и мигрантску кризу у целини. И док стручњаци, па и грађани указују на узроке недовољно ефикасног деловања институција, политички лидери углавном се баве другим „важнијим“ политичким темама попут споре и опет неефикасне инплементације постизборних резултата у БиХ, а дотле и даље највећи део терета кризе пада на локалне заједнице, пре свега у Унско-санском кантону и градовима Велика Кладуша, Бихаћ и Цазин. Локална власт је и на тај начин приморана да сама решава елементарне проблеме миграната: смештај, исхрану, хигијену, најнужнију медицинску помоћ, укључивање деце у образовни систем и сл.

Нажалост, БиХ као да ово није видела (шта се дешавало у Европи, а посебно у региону – Балканска мигрантска рута... Србија, Хрватска, Македонија ...), готово ништа не предузима да се овако што не деси и код нас а о чему нас свакодневно информишу власти УСК, који су на измаку снага, шаљу вапаје за помоћ државним органима у Сарајево, а одговора нема или су нејасни и конфузни, а своде се на тврдње да ће мигранти отићи у западно-европке земље што нимало не угрожава тренутно стање у односу ЕУ према мигрантима.

„Мигрантско језеро“ за овако економски слабу земљу са бројним нерешеним проблемима као последица грађанског рата и наслеђеног сиромаштва, може довести до несагледиво трагичних последица по будућност БиХ и њених конститутивних народа.

Што се тиче БиХ, али и других земаља регије, Европска комисија је јасно показала да је није брига ни за БиХ, нити за ишта што се догађа изван ЕУ. Главни добитник у овим смутним временима мигрантске кризе је без сумње Турски председник Ердоган који „игра“ на карту страха према ЕУ да ће Европи послати на десетине хиљада миграната у једном дану, ако не уплате милионске суме еура за решавање мигрантских питања. Све напред изнесено, не даје довољно наде и оптимизма да ће се мигрантска криза зауставити или у скорије време решити. Остаје то и надаље питање свих питања за ЕУ, али и европске државе и народе у целини.

Служба за рад са странцима у БиХ за последња два мјесеца открила је пет миграната из Авганистана који несумњиво припадају терористичким организацијама. Они су били смештени у мигрантским камповима у Сарајеву и Бихаћу. „Они се сада налазе у нашем оперативном центру, стављени су под контролу и ограничено им је кретање „ – изјавио је директор те службе Слободан Ујић.

Дакле, међу мигрантима у БиХ су и особе које се доводе у везу с међународним тероризмом. Откривено је пет таквих особа, то су поражени војници Al Kaide и тзв. ИД.

Стручњак за безбедност Цевад Галијашевић каже да су у БиХ дошли поражени војници Al Kaide, и да то није никакав мигрантски талас него „једна врста терористичке најезде на БиХ“. Претња је много већа, него што изгледа, каже он. Углавном су то особе с лажним идентитетом. Кроз БиХ је до сада прошло 30.000 људи који нису правилно и до краја идентификовани, нити су добијени подаци из земаља у којима су раније били. Служба за послове са странцима је по оцени многих у потпуности подбацила...

Има људи, који улазе у БиХ са неколико мобилних телефона, платних картица, а немају личне карте, пасоше из матичне земље... (који nonsens...).

Многи од миграната ће се притајити, сакрити и остати овде као огромна претња по безбедност наших грађана. Многима није циљ ЕУ, већ да остану овде, где су и позвани, каже Галијашевић.

Исто тако, свима је знано да БиХ нема ни једну озбиљну институцију која би могла да прати те људе, ресоцијализује их и покуша да их укључи у друштво, већ су они препуштени сами себи и центрима из којих су „вођени“.³⁷³

Према тренутној ситуацији у северозападој Босни, на подручју Бихаћа и Велике Кладуше нашло се на хиљаде миграната (тачан и прецизан број никад није утврђен). Углавном су они са ширег простора Блиског истока, али и из Авганистана, Пакистана, Ирана и неких других земаља Азије и Африке. Свима је исти циљ да уђу у Хрватску, и преко ње докопати се Западне и Северне Европе. Ситуација сваки дан постаје све сложенија и напетија, Хрватска полиција је појачала патроле и контролу државне границе и не дозвољава никакве преласке државне границе, а уз то земље попут Словеније, Аустрије и Италије а да и не говоримо о Мађарској, Чешкој, Словачкој, Пољској ... да неће примати нове илегалне мигранте. Стога је, мало вероватно, да ће ови напаћени људи успети ући у ЕУ, поготово што свакодневно пристижу нове стотине и стотине нових миграната. Укључивање дјецe у образовни систем у БиХ је један од непобитних показатеља да је њихова нова домовина БиХ, ма како економски и по другим критеријумима била сиромашна и неразвијена земља у Европи. Дакле, ситуација у БиХ све више измиче контроли, а ако се овом проблему на нивоу БиХ не поклони адекватна пажња и не изнађу одговарајуће решења, нико не може са сигурношћу одговорити шта ће се у догледно – не тако далеко време догодити. Иако бројке миграната константно варирају, довољно је нагласити да је у једном мигранту у Бихаћу евидентирано 3.000 миграната и избеглица. На подручју Велике Кладуше и Цазина су и даанс на хиљаде миграната и локалне власти не знају нити се могу носити са толиким проблемима.

Једини прави одговор на илегални и недопустиви мигрантски талас на БиХ је, енормно и свеобухватно спречити улазак тих људи у БиХ, јер илегални миграцијски токови су недопустиви и штетни првенствено због кријумчара људима. Те људе напросто, треба демотивисати да не долазе на такав начин, јер БиХ нажалост и без тога има својих безброј унутрашњих проблема, на које још увек тражи одговоре. Нама је добро знано да се у кућу улази на врата. Ни у ком случају не сме се „подлећи“ политичким и другим утицајима средишњих власти на Граничну полицију, која мора остати крајње професионална и енегична у заштити БиХ граница.

Најновије информације, да ће Гранична полиција бити ојачана са 100 нових полицајаца и неколико чамаца за речну контролу границе, улива зрачак наде у ефикасније решавање ове кризе са огромним утицајем на БиХ и Републику Српску. Исто тако из Европских фондова очекује се нових 13 милиона еура за управљање мигрантском кризом у БиХ, што довољно говори да се њен крај још увек не назире.

³⁷³ У медијима се појавила информација да ће у БиХ бити изручена десеторица бивших припадника терористичке организације ИД, који су заробљени у Сирији. Драган Мектић, министар безбедности БиХ, рекао је да од тих 10 заробљеника осам нема држављанство БиХ, док се за двојицу проверавају документи (Веч. Новости 21.2.2019.)

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Мигрантска криза траје у континуитету већ неколико година, а међународна заједница није нашла адекватне одговоре на ове проблеме који све више добивају форму сеобе народа.

Можда је време да се у ЕУ изврши смена политичких елита – оних глобалистичких, промигрантских, неуспешних, које су направиле толике проблеме ЕУ и довеле је на руб пропасти и свих оних антимигрантских, суверенистичких, антиестаблишментских странака, које имају много више осећаја за национални и европски идентитет. Та жестока, бескромпромска политичка борба ће се свакако водити у Европском парламенту, а пример Немачке нам говори да је сасвим могуће да се она пренесе и на улице, односно ван институција система.“

Посебно забрињава чињеница, што се у новије време на мигрантској мапи пута нашла и Босна и Херцеговина. Раније стрепње (2015.г) када је мигрантска криза била у неком свом врхунцу су се обистиниле. На хиљаде миграната прешло је источну границу БиХ и сконцентрисало се на граници Хрватске у градовима Бихаћ, Велика Кладуша и Цазин, са циљем да се домогну земаља Западне и Северне Европе, пре свих Немачке, Шведске, Данске, Норвешке, Финске ...

Међутим, мале су шансе да ће се они икада докопати жељеног циља, јер су све развијене земље Запада одлучне да даље не примају нове мигранте.

Шта то значи за БиХ као малу вишенационалну, вишеконфесионалну и економски неразвијену земљу у постратном периоду, није потребно посебно објашњавати и наглашавати.

Ипак, неопходно је упозорити политичке елите у овој земљи да је крајње време да се позабаве овим акутним и опасним проблемима који прате мигрантску кризу, док не буде касно, јер они као да не чују или не желе да чују вапаје за помоћ из локалних заједница Унско Санског Кантона (УСК) које се саме не могу изборити са овим проблемом.

Искуство других земаља, које држе до свог интегритета и националног достојанства указују на то да је неопходно укључити све расположиве капацитете (укључујући и ОС БиХ) и заштитити неповредивост државних граница и достојанство властитог народа, јер уз мигрантске колоне све више се шири и вирус тероризма.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Велибор Лалић, Избјегличка или мигрантска криза у Европи – безбједносне импликације и изазови; Зборник радова: Ризици и безбједносне пријетње ... ; Удружење наставника и сарадника Универзитета у Бањој Луци; Бања Лука 2015.
2. Драган Радишић, Мигрантска криза и нови изазови безбедности; Зборник радова: Ризици и безбједносне претње ... ; Удружење наставника и сарадника Универзитета у Бањој Луци; Бања Лука 2015.
3. Драган Радишић, Безбедносни аспект миграција; Зборник радова Миграције у 21. веку; Европски универзитет Брчко Дистрикт, 2016.
4. Драган Радишић, Мигрантска криза и њене рефлексије на безбедност Републике Српске и БиХ; Зборник радова; Европски дефендологија центар, Бања Лука, 2016.
5. Драган Радишић, Мигрантска криза дугорочни безбедносни изазов, с посебним освртом на феномен страних ратника; Факултет за безбедност и заштиту Бања Лука, Бања Лука 2017.
6. Драган Колев и Марко Лакета; Миграције у 21. веку – узроци и последице; Зборник радова Миграције у 21. веку; Европски универзитет Брчко Дистрикт, 2016.
7. Драган Симеуновић, Миграције као узрок политичких аномалија у Европи, ФПН Београд
8. Душко Веиновић и Драган Радишић, Мигрантска криза и њене рефлексије по безбедност Републике Српске и БиХ ; Зборник радова са регионалне конференције „ Регионална

сарадња у сузбијању прекограничног криминала: савремени изазови тероризма и мигрантске кризе“, Универзитет у Бањој Луци, Факултет безбедносних наука. Бања Лука 2018.г.

9. Фарук Синановић и Енид Пашалић; Статус избеглице у међународном праву и праву Европске Уније; Зборник радова Миграције у 21. веку; Европски универзитет Брчко Дистрикт, 2016.
10. Јуре Тадић, Филип Драговић, Тончи Тадић; Миграцијска и избегличка криза – сигурносни ризици за ЕУ – стручни чланак фебр. 2016.
11. Мирко Кулић, Недељко Станковић и Албина Абидовић; Међународно-правни оквир за управљање миграцијама; Зборник радова Миграције у 21. веку; Европски универзитет Брчко Дистрикт, 2016.
12. Мирнеса Ровчанин; Трговина људима као последица миграција; Зборник радова Миграције у 21. веку; Европски универзитет Брчко Дистрикт, 2016.
13. Полети Дуња, Облици просторне покретљивости у Србији; миграције и мобилност; Центар за хуманитаристичке науке „Синтезис“; Београд 2014.
14. Раде Ераковић и Дражан Еркић; Миграције као претња безбедности; Зборник радова Миграције у 21. веку; Европски универзитет Брчко Дистрикт, 2016.
15. Синиша Таталовић, Дарио Малнар, Сигурносни аспекти избјегличке кризе Политичке анализе бр.23 окт. 2015.Загреб.

THE CONTINUITY OF THE MIGRANT CRISIS IN EUROPE, WITH THE FOCUS ON BiH

Abstract: *This paper has aim to point out that the migrant crisis, with all its challenges that accompany it (security, economic, social, legal, demographic, etc.), has not stopped, and has its continuity and tendency of increase, and that the EU and international community have not found effective solutions .*

At this stage of the migrant crisis, BiH is not exception, and the fear is growing, because the competent institutions are insufficient on the ground, and almost the whole issue has been handover to the jurisdiction of local communities in the Una-Sana Canton (USK) that are not able to deal with such complex problems without the comprehensive help of the wider community.

Key words: *Migrant crisis, BiH, Republic of Srpska, security, EU.*

MIGRANTI KAO 'OPASNI DRUGI' U BOSANSKOHERCEGOVAČKIM MEDIJIMA

***Mladen Obrenović, MA komunikologije³⁷⁴
Fakultet političkih nauka Univerziteta u Sarajevu***

Sažetak: *Kad su se migranti i izbjeglice tokom 2015. godine pojavili prvo u Makedoniji, a potom u Srbiji i Hrvatskoj, bosansko-hercegovački mediji tek su sporadično, uglavnom izvještajno objavljivali sadržaje o krizi koja pogađa susjedne države. Od početka 2018. godine migranti su stigli i u Bosnu i Hercegovinu, nastojeći pronaći najkraći put prema Hrvatskoj, odnosno zapadnim članicama Europske unije. Vrlo brzo postali su u medijskim objavama 'opasni drugi', o njima se pisalo uglavnom u negativnom kontekstu i na stranicama 'crne kronike', bili su bezimeni ili dio statistike i o njima se tek moglo doznati iz koje države dolaze. Najčešće su bili žrtve glasina i laži u vijestima. Zloupotrebljavajući medije, političari su slali poruke o ugroženosti uobičajenog načina života domaćeg stanovništva, prijetnjama po vrijednosti i kulturu narodâ, ali i cjelokupnu sigurnost. Rijetko su migranti prikazivani kroz pozitivne, afirmativne priče. Političari su koristili priče o 'opasnim drugim' u svrhu populizma i manipulacije biračima, mediji u svrhu pridobivanja veće pažnje publike. Stoga će, za potrebe rada, studijom slučaja migrantske situacije u Bosni i Hercegovini biti analiziran sadržaj portala dnevnih novina – Dnevni avaz, Nezavisne novine, Oslobođenje i Večernji list (bosanskohercegovačko izdanje) – tokom 2018. godine kako bi se utvrdila hipoteza da su nesreću migranata kroz priče o 'opasnim drugim' u svrhu manipulacije koristili i političari, i mediji.*

Ključne riječi: *migranti, novinari, politička manipulacija, populizam, fake news*

Uvod

Kad su 2018. godine na granice Bosne i Hercegovine „putevima očajnika“³⁷⁵ stigli brojni migranti i izbjeglice koji su se kretali Balkanom u pokušaju spašavanja vlastitih života i ostvarivanja egzistencije u nekoj od zapadnih država, to više nije mogla biti sporedna vijest kao godinama ranije. Balkanska ruta³⁷⁶ otvorena je i preko Bosne i Hercegovine, a preko nje su prema Hrvatskoj i dalje u dubinu Europske unije krenuli brojni stanovnici Pakistana, Irana, Sirije, Afganistana, Iraka...³⁷⁷

³⁷⁴ mladen.obrenovic@gmail.com

³⁷⁵ Termin „putevi očajnika“ koristi i UNHCR kako bi opisao situaciju u kojoj su se našli izbjeglice i migranti. Usp. UNHCR (2019). Desperate Journeys report, preuzeto dana: 17. 4. 2019. godine, sa <https://www.unhcr.org/media-page-desperate-journeys-report-january-2019>.

³⁷⁶ Definirajući kojim su se pravcima prema Zapadu kretali migranti i izbjeglice, Mirza Smajić (2017: 160) prije svega ubraja „zapadno-mediteransku rutu (Maroko, Alžir), centralno-mediteransku rutu (Tunis, Libija), zapadno-balkansku rutu (Makedonija, Srbija, Hrvatska, Slovenija, Mađarska), istočno-mediteransku rutu (Turska-Grčka), istočnu rutu (Rumunjska, Bugarska, Češka Republika, Slovačka, Poljska) te rutu na sjevernom dijelu europskog kontinenta (Bjelorusija, Ukrajina, Latvija, Litva, Finska)“, konstatirajući da su „najveće kretanje migranata i izbjeglica i broj ilegalnih prelazaka granica zabilježeni na zapadno-balkanskoj i istočno-mediteranskoj ruti“.

³⁷⁷ „Službi za poslove sa strancima od siječnja do prosinca prošle godine prijavljena su 23.902 nezakonita migranta na teritoriju BiH, a namjeru da zatraži azil je iskazalo 22.499 osoba, dok je njih 1.567 podnijelo zahtjev za azil. Najveći broj migranata je iz Pakistana (7.770), Irana (3.663), Sirije (3.017), Afganistana (2.780) i Iraka (2.184). Ostale zastupljenije grupe migranata su iz Libije (879), Palestine (752), Alžira (477), Bangladeša (452) i Indije (416) (Usp. Vijeće ministara BiH: Održana 164. sjednica Vijeća ministara BiH, preuzeto dana: 17. 4. 2019. godine sa

http://www.vijeceministara.gov.ba/saopstenja/sjednice/saopstenja_sa_sjednica/default.aspx?id=29840&langTag=hr-HR).

Sve dok su preko granice sa Srbijom i Crnom Gorom, mimo službenih graničnih prijelaza, ulazili na teritorij Bosne i Hercegovine njihov dolazak bio je na razini vijesti i tek su se statistički brojali uspjesi policije u otkrivanju nelegalnih ulazaka. Kad su stigli do Sarajeva, a onda i nastavili kretanje prema zapadu Bosne i Hercegovine, odnosno na granicu prema Hrvatskoj, pa zastali na području Unsko-sanskog kantona uslijedilo je i njihovo, ali i nezadovoljstvo domaćeg stanovništva, oštre političke poruke i izostanak odgovora vlasti, kako lokalnih, tako i državnih. Pojavili su se i humanitarni, ali i politički problemi, a situacija je postala vrlo ozbiljna.

I u medijskim objavama, ali i porukama političara, te međusobnim raspravama dužnosnika migranti i izbjeglice su polako počeli postajati „opasni drugi“, koje Berto Šalaj definira kao „društvene grupe koje ugrožavaju jedinstvo i homogenost običnog naroda jer promiču neke posebne interese. Te su grupe prijetnja naporima da se moć i vlast vrate običnom narodu. Ta prijetnja može biti izražena u ekonomskim ili političkim kategorijama ili kombinacijom tih dvaju kriterija“³⁷⁸.

O migrantima i izbjeglicama se uglavnom pisalo u negativnom kontekstu i to na stranicama „crne kronike“, bez navođenja imena ili nacionalnosti, bili su dehumanizirani i tek dio statistike. Vrlo često su bili žrtve glasina, neprovjerenih informacija i laži u vijestima (*fake news*). Zloupotrebljavajući medije, političari su slali poruke o ugroženosti uobičajenog načina života domaćeg stanovništva, prijetnjama po vrijednosti i kulturu narodâ, ali i cjelokupnu sigurnost. Rijetko su migranti prikazivani kroz pozitivne, afirmativne priče, uz navođenje imena i prezimena. Političari su koristili priče o 'opasnim drugima' u svrhu populizma i manipulacije biračima, mediji u svrhu pridobivanja veće pažnje publike.

Ciljevi, teorijski i metodološki okvir

Strah od „opasnih drugih“ nije posebnost Bosne i Hercegovine, niti drugih balkanskih država, nego i mnogih u Europi i svijetu, a posebno je „koristan“ političarima koji ga vrlo lako okrenu u svoju korist u obraćanju građanima, odnosno biračima. Pri tome koriste brojne manipulativne tehnike, te za slanje poruka o migrantima i izbjeglicama kao „opasnim drugima“, upotrebljavaju populističke metode. I mediji ih u takvoj praksi prate, otvaraju im prostor, pa i sami posežu za manipulacijom³⁷⁹ nastojeći ostvariti što veću čitanost, gledanost, slušanost³⁸⁰.

UNHCR je definirao izbjeglice kao „osobe koje bježe od oružanog sukoba ili progona ... nalaze se u situaciji koja je često tako opasna i nepodnošljiva da prelaze nacionalne granice kako bi potražili sigurnost i tako postali međunarodno priznati kao 'izbjeglice' ... upravo zato što je za njih previše opasno da se vrate kući, pa trebaju utočište negdje drugdje. To su ljudi za koje uskraćivanje azila ima potencijalno smrtonosne posljedice“. S druge strane, pod pojmom migranta ista organizacija podrazumijeva osobe koje se na napuštanje domovine ne odluče „zbog izravne prijetnje progona ili smrti, već uglavnom radi poboljšanja života pronalaženjem posla ili u nekim slučajevima radi obrazovanja, spajanja obitelji ili drugih razloga“³⁸¹.

³⁷⁸ Kao prijetnja, navodi Šalaj, „mogu biti označeni imigranti, za koje se misli da će domaćim ljudima oduzeti posao, ili to mogu biti etničke i vjerske manjine, za koje se pretpostavlja da bi mogle ugroziti način života i kulturu domaćih ljudi. U takvim uvjetima nastaje desni populizam koji je netolerantan prema pravima manjina i imigranata. Ako se pak kao prijetnja opstanku percipiraju velika strana poduzeća i poduzetnici, onda populizam poseže za lijevim političkim porukama i mjerama, poput nacionaliziranja imovine stranih poduzeća“ (2012: 29).

³⁷⁹ „Manipulacija se može odrediti kao smišljen, sistematski i kontrolisan postupak ili skup postupaka pomoću kojih manipulator, koristeći simbolička sredstva, u za njega pogodnim psihosocijalnim uslovima, odašilje u masu, preko sredstava komunikacije, određene poruke, s namerom da se utiče na uverenja, stavove i ponašanje velikog broja ljudi, tako da bi se oni, u stvarima u kojima ne postoji opšta saglasnost, a za koje su životno zainteresovani, usmerili prema ubeđenju, stavovima i vrednostima manipulatora“ (Šušnjić, 1995: 29).

³⁸⁰ Pozivajući se na Essera, Grbeša i Šalaj navode da „autori malobrojnih radova koji istražuju odnos populizma i medija identificiraju još jedan snažan mehanizam koji pridonosi medijskoj vidljivosti populista – tzv. 'vlasništvo nad temama'. Pri tome, nastavljaju, „mediji često nenamjerno promoviraju populiste izvještavajući o 'njihovim' temama, odnosno o temama koje populisti svojataju. Najbolji primjer za to su migranti, odnosno pitanje imigracije koja je komunikacijski forte desnih populista. Izvještavajući o problemu imigracije, mediji automatski daju vidljivost onima koji imaju 'vlasništvo' nad tom temom“ (2018: 169).

³⁸¹ UNHCR: Edwards, Adrian (2016). UNHCR viewpoint: 'Refugee' or 'migrant' – Which is right?, preuzeto dana: 17. 4. 2019. godine, sa <https://www.unhcr.org/news/latest/2016/7/55df0e556/unhcr-viewpoint-refugee-migrant-right.html>

Teun van Dijk određuje manipulaciju kao „komunikacijski i namjeran čin u kojem onaj koji manipulira iskazuje kontrolu nad drugim ljudima, najčešće protiv njihove volje ili njihovih interesa. Iako to ne možemo empirijski dokazati, manipulacija je nevaljana u demokratskom društvu, budući da (re)producira ili može dovesti do reproduciranja nejednakosti“ (2006: 361, prema Podboj, 2011: 126).

Kad je definiranje populizma u pitanju, Marijana Grbeša i Berto Šalaj ukazuju na dva pristupa tom fenomenu – „populizam kao 'slabu' političku ideologiju i populizam kao političko-komunikacijski stil“ (2018: 45), navodeći kako on „može biti i lijevi i desni, i autoritaran i libertarijanski, i progresivan i reakcionaran, što uglavnom ovisi o političkom i ekonomskom kontekstu u kojem se javlja kao i vrijednostima elita kojima se suprotstavlja“ (2018: 41). Ukazuju i kako „koncept 'opasnih drugih' neki autori vide kao određujući, konstitutivni element populizma“, te se pozivaju na Albertazzija i McDonnela koji „postojanje 'opasnih drugih' smatraju definicijskim obilježjem populizma. Po njima, populizam je 'ideologija koja jedinstven i moralan narod suprotstavlja elitama i opasnim drugima koji zajedničkim snagama suverenom narodu oduzimaju (ili pokušavaju oduzeti) njegova prava i vrijednosti“ (2018: 62).

Cilj istraživanja je ispitati da su migrantsku situaciju u Bosni i Hercegovini kroz priče o „opasnim drugim“ u svrhu manipulacije koristili i političari, i mediji. Za tu svrhu bit će analiziran sadržaj portala dnevnih novina – *Dnevni avaz*, *Nezavisne novine*, *Oslobođenje* i *Večernji list* (bosansko-hercegovačko izdanje) – tokom 2018. godine.

I samom pretragom po ključnim riječima na navedenim portalima, iščitavanjem naslova, ali i tekstova pokazalo se da je analiza sadržaja, kao izabrana metoda, korisna za provjeru hipoteze da su i političari, i mediji za svoje interese iskorištavali nesreću migranata. No, bilo je važno koristiti se i metodom kritičke kvalitativne analize diskursa konkretnih objava, jer se, prema utemeljitelju te analize Teunu van Dijk, dodatnom analizom teksta – naslova, teme, opreme, stila, retorika – dakle, „kroz medijski diskurs grade mentalni modeli stvarnosti, nerijetko se utvrđuju predrasude, stereotipi i formira mišljenje o drugima“ (Van Dijk, prema Karahasanović i Deliće, 2017: 158).

Promatrani tekstovi, kao jedinica analize sadržaja i kritičke kvalitativne analize diskursa, na četiri portala analizirani su nakon odabira pomoću ključnih riječi (*migranti*, *izbjeglice*, *migrantska kriza*, *izbjeglička kriza*, *migrantska situacija* i *izbjeglička situacija*) putem naprednog Google pretraživanja, te su potom razvrstane u pet kategorija – *crna kronika*, *ljudske priče*, *opasni drugi*, *političari* i *statistika*. Istraživanje je provedeno početkom travnja 2019. godine, s tim da su obuhvaćene objave od 1. siječnja do 31. prosinca 2018. godine na promatranim portalima³⁸².

Rezultati i diskusija

Za potrebe istraživanja analizirane su ukupno 634 objave na četiri promatrana portala (*Dnevni avaz* – 182 objave, *Nezavisne novine* – 107, *Oslobođenje* 114 i *Večernji list* – 231) tokom 2018. godine, te naprednom pretragom po ključnim riječima na tražilici Google. Nakon što su pronađene objave po ključnim riječima *migranti*, *izbjeglice*, *migrantska kriza*, *izbjeglička kriza*, *migrantska situacija* i *izbjeglička situacija* razvrstane su u pet kategorija – *neprimjetni drugi* (tekstovi objavljeni u rubrici „crna kronika“ u kojima su se počinjena kaznena djela odnosila na migrante i prenošenje podataka iz policijske i evidencije ovlaštenih institucija i službi), *ljudske priče* (tekstovi u kojima su migranti predstavljeni imenom i prezimenom, uz prikladnu fotografiju, pri čemu su ispričani dijelovi njihovih životnih priča, ali i reakcije domaćeg stanovništva, humanitaraca i nevladinih organizacija koje su im pomagale na opasnom putu), *opasni drugi* (tekstovi u kojima su migranti prikazani kao opasnost, kao netko tko će narušiti način života, naštetiti kulturi i promijeniti nacionalni, religijski i rasni sastav stanovništva, ali i izjave i poruke političara na visokim dužnostima u okviru države, entiteta i kantona kojima su migranti prolazili ili u kojima su se zadržavali, te verbalni obračuni političkih neistomišljenika) kako bi se moglo utvrditi na koji način su im praćeni mediji posvetili pažnju i kako su ih obradili.

³⁸² U Bosni i Hercegovini izlazi i *Dnevni list*, no zbog poteškoća u radu pomoću naprednog Google pretraživanja spomenute dnevne novine i objave o migrantima na njihovom portalu nisu bile predmet analize sadržaja za potrebe istraživanja.

Portal novina *Dnevni avaz*, na adresi *avaz.ba*, imao je u promatranom razdoblju 182 objave posvećene migrantima i izbjeglicama, od čega je njih 96 svrstano u kategoriju *neprimjetni drugi*, 27 u *ljudske priče* i 59 u kategoriju *opasni drugi*.

U objavama koje su označene kategorijom *neprimjetni drugi* migranti i izbjeglice nisu identificirani, najčešće se koristi pojam *migrant/i*, eventualno država iz koje dolaze (Alžirac, Pakistanac, državljanin Iraka...), ali i izrazi i glagoli te znakovi uzvika kako bi se istaknula dramatičnost onoga o čemu se piše (*drama, dramatično, kriza izmiče kontroli, žestoka tuča...*). Osim toga, koriste se i naslovi puni dramatike („Dramatično u centru Sarajeva: Migranti tuku i pljačkaju“, „Migranti bježe od zime pa provaljuju u kuće“, „Migranti pustoše sve po Mostaru“, „Migrantska kriza izmiče kontroli: Afganistanac pokušao silovati majku dvoje djece!“, „U pretresima objekata koje koriste migranti u Bihaću pronađeni noževi, palice, čekići, skalpeli...“, „Žestoka tuča migranata zbog korice hljeba“). Ako se i navode imena, uglavnom su to imena žrtava pljačke ili provale u stan („Migrant opljačkao tužiteljicu Gordanu Bosiljić u centru Sarajeva“, „Migranti se uselili u Karadžićev stan u Sarajevu!“, „Migranti provalili u kuću Dine Merlina“). Prostor se, također, vrlo često popunjavao statističkim objavama – počevši od broja ulazaka migranata i izbjeglica u Bosnu i Hercegovinu, preko otkrivenih u ilegalnom prolasku kroz zonu odgovornosti pojedine policijske uprave, do pukog evidentiranja broja migranata i izbjeglica koje su se našle u državi. Kao izvor uglavnom su korištene policijske statistike, te podaci koje je objavljivalo Ministarstvo sigurnosti u sklopu redovitih izvješća Vijeću ministara BiH³⁸³. Upravo u ovoj kategoriji vidljivo je potpuno dehumaniziranje migranata i izbjeglica pri čemu su predstavljeni samo kao brojevi i, eventualno, pobrojano iz kojih država dolaze.

Kad je kategorija *ljudske priče* u pitanju, ponovno je primjetno pisanje o migrantima i izbjeglicama kao o ljudima bez identiteta. Uglavnom se, i to vrlo rijetko, navede tek ime bez prezimena i država iz koje osoba dolazi, a prednost se i u tim pričama daje službenim osobama.

Upotreba uskliknika i dramatičnih izraza karakteristika je i naslova svrstanih u kategoriju *opasni drugi*, uz napomenu kako dramatizaciji pridonose i naslovi koji upozoravaju na moguću katastrofu ili ukazuju na teoriju zavjere („50.000 migranata pred bh. granicom!“, „BiH, ipak, postaje centar za migrante!“, „Ljekari obavili 550 pregleda: Od čega boluju migranti“, „Migrant u Sarajevu umro od tumora, niko ga nije htio liječiti“, „Migranti borave pored škole, roditelji traže policijski nadzor“, „Migranti naoružani, pljačkaju kuće i trgovine!“, „Misteriozna smrt migranta uznemirila javnost u BiH“, „Nema dovoljno sredstava za zdravstvenu zaštitu izbjeglica: Migranti obolijevaju od šuge!“). Nerijetko, koriste se izjave i priče o opasnostima poput „promjene strukture stanovništva u BiH“ ili „namjernom slanju [migranata] u mirne sredine“ („Ovo je famozna mapa prema kojoj bi migranti trebali biti smješteni u Travniku, Ljubuškom, Širokom Brijegu, Čapljini...“). Na kraju, za priču pod naslovom „Migranti roštiljaju patke na Uni, Bišćani zgroženi“, objavljena na stranicama *Avaza* početkom ljeta³⁸⁴, dokazano je da je izmišljena, svrstana je u *fake news*, a poslužila je i kao povod za snimanje dokumentarnog filma *Patka* u kojem se govori „o huškanju, panici i neprovjerenim informacijama koje su mnogi mediji u BiH objavljivali s dolaskom migranata i izbjeglica“³⁸⁵. I političari su nesreću migranata i izbjeglica koristili za obraćanje biračima, ali i obračun s protivnicima, no ne toliko na stranicama *Dnevnog avaza* koliko na stranicama drugih medija u Bosni i Hercegovini, o čemu će biti više riječi u nastavku analize.

³⁸³ „Službi za poslove sa strancima je od početka ove godine do 25. decembra prijavljeno 23.789 nezakonitih migranata, a namjeru da zatraži azil je iskazalo 22.398 osoba, dok je njih 1.358 podnijelo zahtjev za azil. Dnevni avaz: Fena (2018). Do 25. decembra prijavljeno 23.789 nezakonitih migranata, preuzeto dana: 17. 4. 2019. godine, sa <https://avaz.ba/vijesti/bih/444058/do-25-decembra-prijavljeno-23-789-nezakonitih-migranata>

³⁸⁴ Dnevni avaz: Degirmendžić, Semira (2018). Migranti roštiljaju patke na Uni, Bišćani zgroženi, preuzeto dana: 17. 4. 2019. godine, sa <https://avaz.ba/vijesti/bih/394985/migranti-rostiljaju-patke-na-uni-biscani-zgrozeni>

³⁸⁵ „Izvještaji sa dominantno negativnim odnosom prema migrantima u BiH, prenošenje neprovjerenih informacija i njihovo dijeljenje putem društvenih mreža, podizanje tenzija i širenje straha među građanima stvorilo je atmosferu u kojoj su glasniji i vidljiviji bili oni mediji koji su neetički i neprofesionalno obavljali svoj zadatak. Cilj ovog dokumentarnog filma je da ukaže na greške novinara, ne kako bismo ih osudili, nego kako bismo iz njih svi zajedno naučili“. Mediacentar: Jukić, Elvira M. (2019). Dokumentarni film „Patka“, preuzeto dana: 17. 4. 2019. godine, sa <http://media.ba/bs/magazin-novinarstvo/video-dokumentarni-film-patka>

Na portalu *Nezavisnih novina*, na stranici *nezavisne.com*, tokom 2018. godine objavljeno je 107 naslova posvećenih migrantskoj situaciji, pri čemu je njih 44 svrstano u kategoriju *neprimjetni drugi*, šest u *ljudske priče*, a 57 u kategoriju *opasni drugi*.

Za razliku od *Avaza*, novinari *Nezavisnih* ne koriste dodatne znakove interpunkcije i dramatične izraze kako bi privukli pozornost čitatelja, no gotovo identično prenosili su suhe statističke podatke o broju onih koji su ušli u Bosnu i Hercegovinu, vraćeni u Srbiju ili otkriveni negdje u dubini bh. teritorija.

Kad su *ljudske priče* u pitanju, samo u jednom tekstu novinari *Nezavisnih* razgovarali su s migrantima i izbjeglicama, ne navodeći im identitet. Preostale priče uglavnom su prenošenja drugih medija ili novinskih agencija.

No, u tekstovima o *opasnim drugim* prenošene su dramatične priče iz Unsko-sanskog kantona i Bihaća, gdje su „ugroženi“ i „zgroženi“ mještani jer su im „Migranti u kući ostavili drob i perje“, odnosno lovci jer su „U šumi i mečka i migranti“. Objavljivani su i tekstovi iz bihaćkog kraja u kojem „Roditelji neće djecu migranata u klupama sa svojom“, ali i iz drugih krajeva („Migranti uznemiravaju stanovništvo u Hercegovini“), a dramatično je zvučala vijest po kojoj su „Desetine migranata noćas prošle kroz Banjaluku“. Ipak, takvi naslovi nisu ni približno dramatični poput onoga „Desant na BiH: Oko 20.000 naoružanih migranata pred vratima EU“. Kao tipična teorija zavjere zvuči naslov „Tajni plan iz Sarajeva, 11.000 migranata rasporediti u Republiku Srpsku“ pri čemu se prenosi pisanje beogradskih *Večernjih novosti*. Prenošena su i promišljanja pojedinih dužnosnika i predsjednika udruga koji su upozoravali da je „bilo i prije nemira u afroazijskim zemljama, ali ovakvog priliva migranata nije bio nikada ... [što] upućuje na zaključak da je njihov dolazak smišljen i dobro projektovan“³⁸⁶. I objave u kojima su se *Nezavisne* pozivale na političare bile su na tragu spomenutih „strahovanja“, pa je građanima poručeno da ih „migranti ne mogu protjerati sa njihovih ognjišta“ te da je na djelu „svakodnevno fabrikovanje lažnih vijesti o problemima sa migrantima“. Drugi su političari odgovarali kako „ne smijemo dozvoliti da [migranti] ugroze naš način života“, ali i da „moramo osigurati da po našim selima i gradovima ne hodaju migranti i da ne ugrožavaju naše ljude“.

Oslobođenje se na svojim stranicama *oslobodjenje.ba* najviše posvetilo ljudskim pričama³⁸⁷, pa je od 114 analiziranih objava tokom 2018. godine, njih 54 bilo posvećeno konkretnim ljudima i njihovim sudbinama, odnosno izvještavalo o načinu kako im pomoći, pa su svrstani u *ljudske priče*. Objavljene su 24 vijesti iz kategorije *neprimjetni drugi*, 36 naslova svrstana su u kategoriju *opasni drugi*, iako su to najčešće bili izvještaji o prosvjedima protiv smještanja migranata u bihaćkom kraju, te prenošenja ili interpretiranje izjave političara.

Kao i kod prenošenja statističkih podataka, tako i kod vijesti iz „crne kronike“ novinari *Oslobođenja* pozivali su se na policijska izvješća i izvan tog okvira nisu izlazili.

Kad je prenošenje izjava političara, uglavnom su bile u službi predizborne kampanje, ali bilo je i izjava koje su upozoravale na *opasne druge*, uz napomenu kako su u toj kategoriji primat ipak dobili naslovi u kojima stanovnici zapada Bosne i Hercegovine „zaustavljaju autobuse i traže migrante“, blokiraju ceste, izlaze na ulicu zahtijevajući rješenje problema koji ih muči.

Bosanskohercegovačko izdanje *Večernjeg lista* u promatranom je razdoblju na stranicama *vecernji.ba* imalo 231 objavu o migrantskoj situaciji, pri čemu je njih 118 svrstano u kategoriju *neprimjetni drugi*, 13 u *ljudske priče*, a 100 u kategoriju.

Po tome, više od polovice objava odnosilo se na podatke dobivene iz službenih izvora, pri čemu su se vijesti iz „crne kronike“ uglavnom odnosile na krijumčarenje migranata, provale u obiteljske kuće i nasilje među migrantima i izbjeglicama, a statistički podaci su donosili informacije o broju onih koji su došli, nalaze se ili su prošli kroz Bosnu i Hercegovinu.

³⁸⁶ *Nezavisne novine*: Srna (2018). „Smještaj migranata u srpska sela bi ugrozio opstanak Srba“, preuzeto dana: 17. 4. 2019. godine, sa <https://www.nezavisne.com/novosti/bih/Smjestaj-migranata-u-srpska-sela-bi-ugrozio-opstanak-Srba/489257>

³⁸⁷ *Oslobođenje* donosi i priču bihaćkog novinara i teologa Fahrudina Vojića, koji je odlučio, osim medijskim radom, pomoći migrantima i vrlo konkretno. „Velika je razlika provesti kratki period s njima kao novinar i biti skoro cijeli dan njima na usluzi, kao volonter jedne humanitarne organizacije. Tu spoznate svu bol i patnju tih ljudi i jednostavno vam srce omekša, počinjete ih razumijevati, trudite se da im pomognete i pokušavate građanima sve to objasniti kako biste skinuli s tih ljudi neku vrstu stigme koja im je nepravедno nametnuta“, priča Vojić. *Oslobođenje*: Bender, Fahrudin (2018). Bez novinara nema kritike, preuzeto dana: 17. 4. 2019. godine, sa <https://www.oslobodjenje.ba/dosjei/intervjui/bez-novinara-nema-kritike-417225>.

Ni u *Večernjem listu* objave iz kategorije *ljudske priče* nisu personalizirane, a taj je portal uglavnom prenosio priče drugih medija. I kad donesu zanimljivu priču o migrantima koji navijaju za Nogometni klub „Jedinstvo“ iz Bihaća istu prošire detaljima o tome kako „nasilni ilegalni migranti postaju sve veći problem i na području Hercegovačko-neretvanske županije. Redovito ih se pronalazi u izvršenju kaznenih djela, međutim, nakon privođenja uglavnom budu pušteni ponovno na slobodu“ te provalama u obiteljske kuće³⁸⁸. Tek u jednoj autorskoj priči, nastaloj nakon preseljenja migranata iz Sarajeva u Izbjeglički centar Salakovac kod Mostara, intervjuirana je jedna osoba iz Pakistana koja se predstavila imenom.

Izrazi poput *eskalacija krize, narušavanje sigurnosti, drama, hitne mjere, invazija, prijeti epidemija, migranti rapidno ulaz u BiH, netko migrantima manipulira, stotine sigurnosno opasnih, smišljeni scenarij za destabilizaciju...* samo su dio naslova koji upućuju na *opasne druge*. Na strah od drugih i drugačijih, a posebno na senzacionalizam, upućuju i ovi naslovi: „Bebe pod sedativima krijumčare u Hrvatsku, preko BiH kroz mine“, „Građani se boje upada u stanove i zaraznih bolesti, a svjedoci su i svakodnevnih tučnjava“, „Kako je moguće da se ilegalni migranti slobodno kreću HNŽ-om i Mostarom?“, „Migrante krijumčari azilant Husein, oni mu se klanjaju i ljube mu ruke“, „Migranti na novoj balkanskoj ruti kojom se godinama krijumčare oružje i droga“, „Migranti se sukobljavaju, provaljuju u trgovine, uništavaju tuđu imovinu...“, „Nakon boravka migranata vlasnici zateknu provaljena vrata, namještaj i gomilu smeća“, „Nova slika BiH - migranti sve više dolaze, a odlaze mladi ljudi i obitelji“, „U BiH sve više pokušavaju ući žene i djeca iz Sirije, policija nalazi i trudnice pred porod“... Kao i u slučaju drugih promatranih portala, prenošene su uglavnom iste izjave političara.

Zaključna razmatranja

Izostanak adekvatne reakcije državnih, ali i nižih razina vlasti u Bosni i Hercegovini na dolazak velikog broja migranata i izbjeglica, njihovog zbrinjavanja, pružanja humanitarne, psihosocijalne i materijalne pomoći tokom 2018. godine, što se nastavilo i u ovoj godini, pratila je i neadekvatna reakcija medijskih kuća. Za potrebe istraživanja praćeni su portali četiriju dnevnih novina, no ne i drugi, prilično brojni portali, pogotovo lokalni, izvješća radijskih i televizijskih postaja, pa slika nije sveobuhvatna.

No, istraživanjem je dokazano da su migrantsku situaciju u Bosni i Hercegovini kroz priče o „opasnim drugim“, objave u negativnom kontekstu, prikaze kroz statističke podatke ili na stranicama crne kronike u svrhu manipulacije koristili i političari, i mediji. Pozitivne, tople ljudske priče bile su rijetkost na stranicama promatranih portala dnevnih novina – *Dnevni avaz*, *Nezavisne novine* i *Večernji list* (bosanskohercegovačko izdanje). Samo je *Oslobođenje* imalo prave, profesionalne, po svim standardima struke obrađene novinarske reportaže, napravljene na terenu, s adekvatnim fotografijama i ljudima koji su imali svoje ime i prezime, porijeklo, domovinu iz koje su morali pobjeći, razloge zašto su na teškom putu i cilj pred sobom. Dok su *Nezavisne* uglavnom i imale neutralne naslove, izostali su prikazi situacije na terenu, no zato nisu nedostajale teorije zavjere i upozorenja političara na „opasne druge“. *Dnevni avaz* i *Večernji list* su posvetili malo ili nimalo tekstova ljudskim sudbinama, ali su prostor dali terminima i temama, pa i potpuno izmišljenim pričama, što je sve dramatiziralo ionako složenu situaciju.

Politički akteri koristili su dobiveni prostor za iznošenje tvrdnji koje su samo mogle dodatno širiti strah od drugih i drugačijih, ali i ne pokušavajući naći rješenje i umiriti domaće stanovništvo kojemu je dolazak potpunih stranaca, iz druge kulture i nepoznatog jezika doista bio nešto novo, drugačije i nepoznato.

Novinarima, ali i njihovim urednicima i kućama u kojima su angažirani ostaje više puta ponovljena preporuka profesionalnih udruženja, domaćih i stranih, ali i nevladinih i humanitarnih organizacija, da „sa mnogo više profesionalizma, odgovornosti i novinarske etike izvještavaju o migrantima i izbjeglicama“, ali i da „sa mnogo više kritičizma i objektivnosti prihvataju i propituju izjave zvaničnika i nositelja najodgovornijih funkcija u BiH, koji svojim javnim istupima ne doprinose

³⁸⁸ Večernji list: Medić Bošnjak, Marija (2018). Migranti vjerni navijači Jedinstva Bihać, ulazak na stadion im besplatan, preuzeto dana: 17. 4. 2019. godine, sa <https://www.vecernji.ba/vijesti/migranti-vjerni-navijaci-jedinstva-bihac-ulazak-na-stadion-im-besplatan-1270535>

rješavanju problema stotina stranih državljana, među kojima je značajan broj žena i djece, već ih neutemeljeno kriminaliziraju i koriste u dnevno-političke svrhe³⁸⁹.

Uz takve preporuke, i ovo je istraživanje skromni doprinos ukazivanju na propuste, neprofesionalnu i neetičku praksu dijela bh. medija i novinara, ali i političara kako bi se stanje barem malo popravilo. Dolasci i prolasci ljudi s Bliskog i Srednjeg istoka, te sjevera Afrike nisu okončani. Naprotiv. Još traju. I vjerovatno će još dugo trajati. Stoga treba pokazati drugo, drugačije, bolje lice.

Literatura

Knjige

Grbeša, Marijana i Šalaj, Berto (2018). *Dobar, loš ili zao? Populizam u Hrvatskoj*, Zagreb: TIM press.

Šušnjić, Đuro (1995). *Ribari ljudskih duša*, Beograd: Čigoja.

Članci

Karahasanović, Mirela i Delić, Amela (2017). Medijske interpretacije terorizma na web portalima u Bosni i Hercegovini, u: *Mediji i komunikacije*, Vol. 4, Br. 8, str. 155-174.

Podboj, Martina (2011). Manipulacija u političkom diskursu – kritički pristup, u: *Hrvatistika: studentski jezikoslovni časopis*, Vol. 5, Br. 5, str. 123-133.

Smajić, Mirza (2017). Sigurnosni aspekti migracijske krize: između humanosti i oblikovanja novih „umjetnih“ manjina, u: *Forum za sigurnosne studije*, Vol. 1, Br. 1, str. 153-167.

Šalaj, Berto (2012). Što je populizam?, u: *Političke analize*, Br. 11, Str. 55-61.

Internet izvori

Dnevni avaz: Degirmendžić, Semira (2018). Migranti roštiljaju patke na Uni, Bišćani zgroženi, preuzeto dana: 17. 4. 2019. godine, sa <https://avaz.ba/vijesti/bih/394985/migranti-rostiljaju-patke-na-uni-biscani-zgrozeni>.

Dnevni avaz: Fena (2018). Do 25. decembra prijavljeno 23.789 nezakonitih migranata, preuzeto dana: 17. 4. 2019. godine, sa <https://avaz.ba/vijesti/bih/444058/do-25-decembra-prijavljeno-23-789-nezakonitih-migranata>.

Mediacentar: Ahmetašević, Nidžara (2019). Kratki vodič za novinare: Nadležnosti, izvori i terminologija o izbjeglicama i migrantima, preuzeto dana: 17. 4. 2019. godine, sa <http://media.ba/bs/magazin-novinarstvo/kratki-vodic-za-novinare-nadleznosti-izvori-i-terminologija-o-izbjeglicama-i>.

Mediacentar: Jukić, Elvira M. (2019). Dokumentarni film „Patka“, preuzeto dana: 17. 4. 2019. godine, sa <http://media.ba/bs/magazin-novinarstvo/video-dokumentarni-film-patka>.

Mediacentar: MCOOnline Redakcija (2018). Apel medijima u BIH: Izvještavajte o izbjeglicama i migrantima poštujući njihova ljudska prava i dostojanstvo, preuzeto dana: 17. 4. 2019. godine, sa <http://media.ba/bs/vijesti-i-dogadaji-vijesti/apel-medijima-u-bih-izvjestavajte-o-izbjeglicama-i-migrantima-postujuci>.

Nezavisne novine: Srna (2018). „Smještaj migranata u srpska sela bi ugrozio opstanak Srba“, preuzeto dana: 17. 4. 2019. godine, sa <https://www.nezavisne.com/novosti/bih/Smjestaj-migranata-u-srpska-sela-bi-ugrozio-opstanak-Srba/489257>.

Oslobođenje: Bender, Fahrudin (2018). Bez novinara nema kritike, preuzeto dana: 17. 4. 2019. godine, sa <https://www.oslobodjenje.ba/dosjei/intervjui/bez-novinarar-nema-kritike-417225>.

UNHCR (2019). Desperate Journeys report, preuzeto dana: 17. 4. 2019. godine, sa <https://www.unhcr.org/media-page-desperate-journeys-report-january-2019>.

UNHCR: Edwards, Adrian (2016). UNHCR viewpoint: ‘Refugee’ or ‘migrant’ – Which is right?, preuzeto dana: 17. 4. 2019. godine, sa <https://www.unhcr.org/news/latest/2016/7/55df0e556/unhcr-viewpoint-refugee-migrant-right.html>.

Večernji list: Medić Bošnjak, Marija (2018). Migranti vjerni navijači Jedinstva Bihać, ulazak na stadion im besplatan, preuzeto dana: 17. 4. 2019. godine, sa

³⁸⁹ Mediacentar: MCOOnline Redakcija (2018). Apel medijima u BIH: Izvještavajte o izbjeglicama i migrantima poštujući njihova ljudska prava i dostojanstvo, preuzeto dana: 17. 4. 2019. godine, sa <http://media.ba/bs/vijesti-i-dogadaji-vijesti/apel-medijima-u-bih-izvjestavajte-o-izbjeglicama-i-migrantima-postujuci>

<https://www.vecernji.ba/vijesti/migranti-vjerni-navijaci-jedinstva-bihac-ulazak-na-stadion-im-besplatno-1270535>.

Vijeće ministara BiH: Održana 164. sjednica Vijeća ministara BiH, preuzeto dana: 17. 4. 2019. godine sa

http://www.vijeceministara.gov.ba/saopstenja/sjednice/saopstenja_sa_sjednica/default.aspx?id=29840&langTag=hr-HR.

Zamisli: Ahmetašević, Nidžara (2019). Izbjeglice i migranti bez ljudskih prava u BiH, preuzeto dana: 17. 4. 2019. godine, sa <http://zamisli.ba/izbjeglice-i-migranti-bez-ljudskih-prava-u-bih/>.

Portali

<https://avaz.ba/>

<https://www.nezavisne.com/>

<https://www.oslobodjenje.ba/>

<https://www.vecernji.ba/>

MIGRANTS AS A 'DANGEROUS OTHERS' IN THE MEDIA OF BOSNIA AND HERZEGOVINA

*Mladen Obrenovic, MA Communicology
Faculty of Political Science, University of Sarajevo*

Abstract: *When migrants and refugees first entered North Macedonia and then Serbia and Croatia, the media in Bosnia and Herzegovina only sporadically and in the form of short reports reported on the crisis in neighboring countries. Since the beginning of 2018, migrants started entering Bosnia and Herzegovina, trying to find the shortcut to European Union countries. Soon after, they have been labelled as a „dangerous others“, reports described them in a negative context, they had no names and there was no information where they coming from. More often than not they were victims of rumors and lies in the news. Politicians started abusing the media by sending messages of the dangers that migrants are bringing with them, from upsetting the normal lifestyle of the local population to a general safety. Very seldom, migrants were shown through positive, affirmative stories and examples. Politicians used these stories about „dangerous others“ to manipulate the electorate and gain their support while media used this situation to attract bigger clickability. For that reason, this work will try to analyze the case of migrant crisis in Bosnia and Herzegovina through the analysis of the coverage in its media, daily newspapers and portals such as Dnevni avaz, Nezavisne novine, Oslobodjenje and Vecernji list (B&H edition) to try and establish the hypothesis that the plight of the migrants, or „dangerous others“ is (ab)used by politicians and the media alike for their agendas.*

Key words: *migrants, journalists, media, political manipulation, populism, fake news.*

ULOGA NEVLADINIH ORGANIZACIJA U POSTUPANJU I ASISTENCIJI ŽRTVAMA TRGOVINE LJUDIMA U BOSNI I HERCEGOVINI

*Samira Hunčec*³⁹⁰
Ministarstvo sigurnosti BiH

Apstrakt: *Bosna i Hercegovina se sa fenomenom trgovine ljudima suočila devedesetih godina prošlog stoljeća. U tom periodu BiH je bila zemlja krajnjeg odredišta dok je danas to zemlja porijekla, tranzita i odredišta. Žrtve su, u najvećem broju slučajeva, državljani Bosne Hercegovine, a većinom ih čine djeca. Efikasan odgovor na trgovinu ljudima, pored krivičnog gonjenja, mora uključiti i istovremenu potpunu i odgovarajuću zaštitu žrtava trgovine ljudima, gdje značajnu ulogu imaju predstavnici nevladinih organizacija. Adekvatna zaštita, počevši od identifikacije i smještaja u sigurnu kuću, će žrtvama osigurati oporavak narušenog fizičkog i mentalnog zdravlja te ponovno uključivanje u zajednicu i društvene procese, najvećim dijelom ovisi od angažmana nevladinih organizacija u ovom procesu. Ovo je jedan od najkompleksnijih i najzahtjevnijih zadataka u oblasti borbe protiv trgovine ljudima.*

U radu će se evidentirati postojeće stanje, kao i prednosti i nedostatke referalnog mehanizma u asistenciji žrtvama trgovine ljudima posebno u segmentu pomoći i asistenciji žrtvama trgovine ljudima koje obezbjeđuju nevladine organizacije, te na određeni način ukazati na potrebe njegovog eventulanog unapređenja. Istovremeno u radu ćemo nastojati identificirati probleme u postupanju i asistenciji žrtvama trgovine ljudima u BiH sa kojima se svakodnevno suočavaju predstavnici nadležnih institucija i nevladinih organizacija.

Ključne riječi: *trgovina ljudima, žrtve trgovine ljudima, zaštita, asistencija, nevladine organizacije, finansijska sredstva*

1. UVOD

Trgovina ljudima je višeslojan i kompleksan fenomen. Prvenstveno je oblik nasilnog kriminaliteta, često organizovanog i prekograničnog i kriminaliteta koji omogućuje organizovanim kriminalnim grupama stjecanje enormnih ilegalnih finansijskih dobiti i jačanje njihove moći i utjecaja na društvene procese. Zbog takvih karakteristika, trgovina ljudima je dospjela na kratku listu aktivnosti koje se u međunarodnom krivičnom pravu svrstavaju u transnacionalni kriminalitet.

Posebnu kompleksnost trgovini ljudima daje raznolikost vidova eksploatacije kojima su izložene žrtve trgovine ljudima. Ljudima se trguje u svrhu seksualne eksploatacije, radne eksploatacije, zaključivanja prisilnih brakova, oduzimanja organa. Trgovina ljudima se odvija preko granica ili unutar grani. Istovremeno različiti su načini vrbovanja odnosno sam postupak trgovine ljudima odvija se nekada na javan način a nekada na veoma prikrivene i perfidne načine, uz korištenje brutalnog nasilja, nekada korištenjem manje nasilnih metoda, nekada prevarom. Dodatno, kompleksnost trgovini ljudima daju i konstantne promjene u oblicima i načinima trgovine ljudima, jer se trgovci ljudima stalno nastoje prilagoditi zakonima ponude i potražnje.

Trgovina ljudima je istovremeno i vrlo ozbiljno i teško kršenje čitavog niza ljudskih prava i osnovnih sloboda. Žrtve trgovine ljudima prolazeći kroz veoma bolna i stresna iskustva eksploatacije, koja u pravilu traju duže vrijeme, doživljavaju teške fizičke i duševne boli koje ostavljaju veoma složene posljedice na njihovo zdravlje i društveni položaj.

³⁹⁰ samira.huncek@msb.gov.ba; huncek70@gmail.com

Stoga, efikasan odgovor na trgovinu ljudima, pored efikasnog krivičnog gonjenja kriminala trgovine ljudima mora uključiti i istovremenu potpunu i odgovarajuću zaštitu žrtava trgovine ljudima. Zaštitu koja će žrtvama osigurati oporavak narušenog fizičkog i mentalnog zdravlja te ponovno uključenje u zajednicu i društvene procese. Mnogobrojne nadležne institucije na raznim nivoima vlasti i organizacije civilnog društva imaju svoje vrlo specifične uloge u zaštiti žrtava trgovine ljudima. Proces zaštite i pomoći žrtvama je dugotrajan i veoma zahtjevan, i proces u kome je neophodna pravovremena, koordinirana i usmjerena aktivnost.

Proces zaštite žrtava trgovine je regulisan u brojnim zakonima, podzakonskim aktima i drugim dokumentima i na raznim nivoima vlasti.

2. ZAKONODAVNI OKVIR ZA BORBU PROTIV TRGOVINE LJUDIMA U BIH

Bosna i Hercegovina je potpisnica niza međunarodnih konvencija i protokola, čime je preuzela obavezu da prilagodi domaće zakonodavstvo, odnosno da ga uskladi sa međunarodnim pravnim aktima. Među najznačajnima možemo izdvojiti Protokol za sprječavanje, zaustavljanje i kažnjavanje trgovine ljudima, naročito ženama i djecom, kojim se dopunjuje Konvencija UN-a protiv transnacionalnog organiziranog kriminala, Evropsku konvenciju o obeštećenju žrtava krivičnih djela nasilja, Konvenciju o pravima djeteta, Fakultativni protokol uz Konvenciju o pravima djeteta o prodaji djece, dječijoj prostituciji i pornografiji, Konvenciju o ukidanju svih oblika diskriminacije žena, Evropske konvencije za prevenciju torture, nehumanog ili ponižavajućeg postupanja ili kažnjavanja, Konvenciju o zabrani i trenutnoj akciji na eliminaciji najtežih oblika rada djece br. C182 i mnoge druge.

Međunarodni pravni okvir borbe protiv trgovine ljudima koji ima značajan utjecaj na našu zemlju možemo klasificirati u tri grupe:

- Univerzalno međunarodno pravo;
- Regionalno međunarodno pravo;
- Pravo Evropske Unije.
-

Nastojeći ispoštovati obaveze koje proističu iz međunarodnih dokumenata čija je potpisnica, Bosna i Hercegovina je pitanje zaštite stranih žrtava trgovine ljudima, propisala Zakonom o strancima³⁹¹. Osim navedenog Zakona, Pravilnik o zaštiti stranaca žrtava trgovine ljudima³⁹², pruža razne mjere sigurnosti i unapređenja prava žrtava: identifikacija žrtava, zaštita privatnog života, pomoć žrtvama, period oporavka i odlučivanja, boravišna dozvola i povratak u domovinu.

Pravila i postupak direktne pomoći državljanima Bosne i Hercegovine žrtvama trgovine ljudima utvrđena su Pravilima o zaštiti žrtava i svjedoka žrtava trgovine ljudima državljana Bosne i Hercegovine³⁹³. Pravila sadrže odredbe koje propisuju identifikaciju žrtava, zaštitu privatnog života, pomoć žrtvama, mehanizme upućivanja, mehanizme postupanja i saradnje nadležnih institucija i ovlaštenih organizacija, finansiranje zaštite i pomoći žrtvama te uspostavu i funkcioniranje Regionalnih monitoring timova za borbu protiv trgovine ljudima.

Načela, mjere, način organiziranja i sprovođenja zdravstvene zaštite, nosioci društvene brige za zdravlje stanovništva, prava i obaveze lica u korištenju zdravstvene zaštite, te sadržaj, način obavljanja i nadzor nad obavljanjem zdravstvene zaštite, što uključuje mentalno zdravlje, propisani su Zakonom o zdravstvenoj zaštiti Federacije Bosne i Hercegovine³⁹⁴, Zakonom o zdravstvenoj zaštiti Republike

³⁹¹ Službeni glasnik BiH, broj 88/15

³⁹² Službeni glasnik BiH, broj 79/16

³⁹³ Službeni glasnik BiH, broj 66/07

³⁹⁴ Službene novine FBiH, broj 46/10 i 75/13

Srpske³⁹⁵ i Zakonom o zdravstvenoj zaštiti u Brčko Distriktu BiH³⁹⁶, kao i propisima donesenim na osnovu ovih zakona.

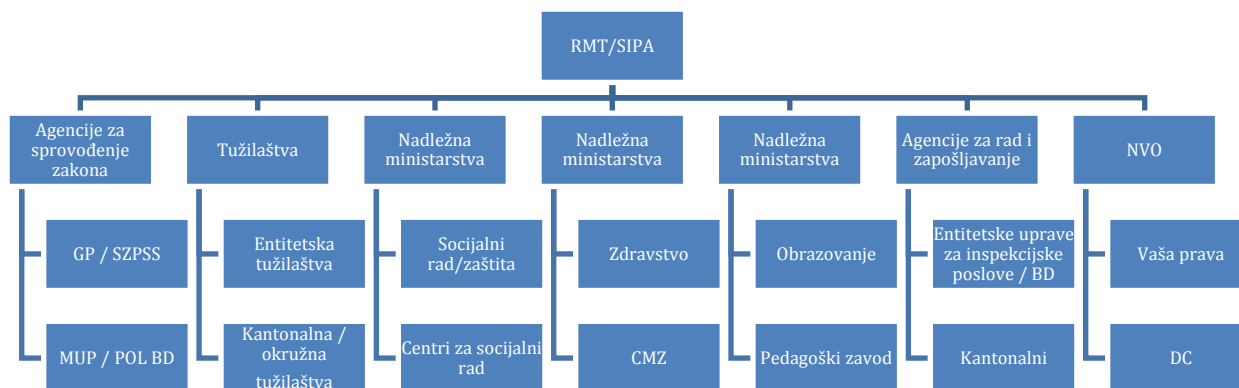
Posebna zaštita djece, žrtava trgovine ljudima, sadržana je i u porodičnim zakonima, koji nalažu organima starateljstva dužnosti i obaveze da se staraju o zaštiti najboljeg interesa djece, kao posebno ranjive kategorije. Zakonima o socijalnoj zaštiti se uređuju sistemi socijalne zaštite, nosioci, korisnici i prava korisnika socijalne zaštite, postupak i uslovi za ostvarivanje prava, djelatnost ustanova socijalne zaštite, samostalno obavljanje poslova u oblasti socijalne zaštite, finansiranje, nadzor i druga pitanja od značaja za funkcioniranje i ostvarivanje socijalne zaštite građana.

3. REFERALNI MEHANIZAM

3.1. Institucionalni okvir za borbu protiv trgovine ljudima u BiH

Pravila i postupak direktne pomoći državljanima Bosne i Hercegovine žrtvama trgovine ljudima utvrđena su Pravilima o zaštiti žrtava i svjedoka žrtava trgovine ljudima državljana Bosne i Hercegovine. Pravila sadrže odredbe koje propisuju identifikaciju žrtava, zaštitu privatnog života, pomoć žrtvama, mehanizme upućivanja, mehanizme postupanja i saradnje nadležnih institucija i ovlaštenih organizacija, finansiranje zaštite i pomoći žrtvama te uspostavu i funkcionisanje Regionalnih monitoring timova za borbu protiv trgovine ljudima (Rizvo i sar, 2018). Imajući u vidu nadležnosti i uloge institucija na svim nivoima vlasti u BiH te NVO-a aktivnih u borbi protiv trgovine ljudima, a u cilju daljnjeg razvijanja institucionalnih kapaciteta za sprovođenje pravnog okvira i pružanje adekvatne pomoći i zaštite žrtvama trgovine ljudima, u skladu sa članom 22 Pravila o zaštiti žrtava i svjedoka žrtava trgovine ljudima državljana Bosne i Hercegovine uspostavljeni su regionalni monitoring timovi.

U skladu sa svim navedenim, te dijelom četvrtim koji se odnosi na koordinaciju aktivnosti (član 22) na regionalnom nivou po principu organizacije SIPA-e, a u skladu sa nadležnostima lokalnih institucija, uspostavljeni su regionalni timovi za Sarajevo, Mostar, Banja Luku i Tuzlu³⁹⁷.

Slika 1. Šema regionalnih monitoring timova

Svrha regionalnih monitoring timova (RMT) je uspostavljanje dodatnih kapaciteta za poboljšanje funkcionalnih veza između nadležnih organa vlasti i nevladinih organizacija u BiH koje učestvuju u sprovođenju aktivnosti na suzbijanju i sprječavanju trgovine ljudima. Institucionaliziranje međusobnih

³⁹⁵ Službeni glasnik RS, broj 106/09

³⁹⁶ Službeni glasnik BDBiH, broj 38/11

³⁹⁷ Za više informacija pogledati Smjernice o postupanju regionalnih monitoring timova za borbu protiv trgovine ljudima u Bosni i Hercegovini, Ministarstvo sigurnosti BiH, 2018. godina

veza i saradnje svih subjekata, posebno onih koji djeluju na regionalnom i lokalnom nivou, neophodno je imajući u vidu činjenicu da su žrtve trgovine ljudima pripadnici regionalnih i lokalnih zajednica gdje skoro isključivo ostvaruju sva svoja prava i obaveze. Stoga, djelovanje regionalnih i lokalnih institucija i organizacija je neophodno da bi se unaprijedio sistem identifikacije žrtava i osigurala njihova odgovarajuća rehabilitacija, resocijalizacija, repatrijacija i reintegracija, te da bi se djelovalo preventivno na uzroke koji dovode do viktimizacije i reviktimizacije žrtava trgovine ljudima. Kroz djelovanje na regionalnom i lokalnom nivou u velikoj mjeri u proteklom periodu se utjecalo i na dostizanje odgovarajućih standarda u zaštiti žrtava te utjecalo na sprovođenje aktivnosti i postizanje ciljeva Strategije suprotstavljanja trgovini ljudima.

Osnovni princip u organizaciji referalnog mehanizma je zastupljenost svih organa vlasti i nevladinih institucija i organizacija koje u svojoj nadležnosti i ovlaštenjima imaju poduzimanje aktivnosti koje su u direktnoj ili indirektnoj vezi sa borbom protiv trgovine ljudima, bilo da se radi o krivičnom gonjenju trgovaca ljudima, zaštiti i pomoći za žrtve trgovine ljudima ili poduzimanju preventivnih mjera na suzbijanju trgovine ljudima. U ovom mehanizmu su zastupljene institucije sa svih nivoa vlasti: državnog, entitetskog, kantonalnog i općinskog te nevladine organizacije koje djeluju na nivou države ili na drugom nivou. Sastav i njihov rad zasnovan je na interesornoj, međusektorskoj i teritorijalnoj zastupljenosti uključenih institucija i organizacija.

U sastav RMT-a su uključene sljedeće nadležne institucije, agencije za sprovođenje zakona i nevladine organizacije:

- sa nivoa Bosne i Hercegovine: Ministarstvo sigurnosti, Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice, Ministarstvo pravde, Ministarstvo civilnih poslova, Agencija za ravnopravnost spolova, Tužilaštvo BiH, Državna agencija za istrage i zaštitu, Granična policija, Služba za poslove sa strancima, Agencija za rad i zapošljavanje BiH te predstavnici ostalih institucija sa kojima će se u narednom periodu dopunjavati regionalni monitoring timovi;
- sa nivoa entiteta, kantona i Brčko Distrikta BiH: entitetska tužilaštva i Tužilaštvo Brčko Distrikta BiH, te kantonalna tužilaštva; entitetska ministarstva pravde; entitetska i kantonalna ministarstva unutrašnjih poslova i Policija Brčko Distrikta BiH; entitetska i kantonalna ministarstva nadležna za socijalnu zaštitu, zdravstvenu zaštitu/centre za mentalno zdravlje, obrazovanje, uprave za inspekcijske poslove te predstavnici ostalih entitetskih i/ili kantonalnih institucija sa kojima će se u narednom periodu dopunjavati regionalni monitoring timovi;
- treba napomenuti da je učešće entitetskih i kantonalnih institucija veoma važno. Pored aktivnosti na istraživanju i gonjenju krivičnog djela trgovine ljudima, te institucije imaju i isključivu nadležnost za krivična djela koja se dovode u vezu sa trgovinom ljudima, a koja su propisana u entitetskim krivičnim zakonima i Krivičnom zakonu Brčko Distrikta BiH (trgovine ljudima radi vršenja prostitucije, navođenja na prostituciju, iskorištavanje djece i maloljetnih osoba za pornografiju, te proizvodnju i prikazivanje dječije pornografije/upoznavanje djeteta sa pornografijom);
- sa nivoa općina obavezno se uključuju predstavnici centara ili službi za socijalni rad;
- u sastav RMT-a su uključene nevladine organizacije koje imaju odgovarajuće kapacitete za pružanje direktne asistencije žrtvama i svjedocima žrtvama trgovine ljudima, te kapacitete za provođenje preventivnih aktivnosti, organizacije za pružanje besplatne pravne pomoći potencijalnim i/ili identifikovanim žrtvama trgovine ljudima te dnevni centri za djecu koja žive, rade i borave na ulici.

3.2. Referalni sistem za trgovinu ljudima i interakcija sa nadležnim institucijama i ovlaštenim organizacijama

Profesionalci iz nadležnih institucija i organizacija u okviru svojih svakodnevnih aktivnosti mogu da dođu do informacije ili ostvare kontakt s potencijalnom žrtvom trgovine ljudima, kako djetetom tako i punoljetnom osobom. U takvim situacijama, ukoliko postoji osnovana sumnja da je neko žrtva trgovine ljudima, poduzimaju se koraci koji su u skladu sa važećim pravnim propisima, a u praksi su u primjeni pod nazivom Intervencije (Hunčec i sar, 2010).

Obzirom na navedeno, a u cilju osiguranja hitne i efikasne pomoći žrtvi profesionalci poduzimaju sljedeće intervencije:

Intervencija I:	Kontakt nadležnih institucija
Intervencija II:	Planiranje i organiziranje zbrinjavanja i smještaja
Intervencija III:	Transport
Intervencija IV:	Smještaj
Intervencija V:	Saradnja s nadležnim institucijama tokom zbrinjavanja
Intervencija VI:	Rehabilitacija
Intervencija VII:	Repatrijacija

Kada se radi o maloljetnicima, ukoliko postoji sumnja da se radi o žrtvi trgovine ljudima, s djetetom će se postupati kao sa žrtvom, dok se ne dokaže suprotno. U slučaju sumnje da se radi o djetetu žrtvi izuzetno je važno imati na umu činjenicu da je „pristanak žrtve djeteta na namjeravanu eksploataciju nevažan“, jer se radi o djetetu koje nije u stanju da samo donosi ovakve i slične odluke.

Ukoliko se radi o punoljetnoj osobi, potrebno je da se sama identifikuje, odnosno pojasni oblik eksploatacije kojem je bila izložena tokom određenog vremenskog perioda, kako bi dobila status žrtve. Npr. ukoliko se odrasla, punoljetna osoba tokom razgovora sa profesionalcem neke od nadležnih institucija izjasni da joj neko ograničava slobodu kretanja, zadržava protiv njene volje, zadržava njene lične isprave, da je protiv njene volje prisiljava na rad, prosjačenje, pružanje seksualnih usluga, da joj uskraćuje pravo na zaradu ili bilo kakvu drugu radnju, obaveza profesionalca je da istu kategorizira kao potencijalnu žrtvu trgovine ljudima, te poduzme interventne radnje u svrhu njene zaštite i zbrinjavanja.

Neophodno je napomenuti da je identifikacija potencijalnih žrtava kontinuiran proces koji se, po prirodi krivičnog djela trgovine ljudima, dešava u svako doba dana i noći, 24 sata dnevno. Kako je, prilikom identifikacije i zbrinjavanja većine slučajeva neophodan angažman socijalnog radnika izuzetno je važno da službenici centra za socijalni rad, posebno članovi Internog tima, budu dostupni i spremni za rad s potencijalnim žrtvama trgovine ljudima 24 sata na dan (Hunčec i sar 2010).

Obzirom na složenost u postupanju nadležnih institucija u ovoj problematici, te posebno u direktnoj asistenciji žrtvama trgovine ljudima, način poduzimanja intervencije može se prikazati na sljedeći način

Tabela1. Postupanje nadležnih institucija po intervencijama asistencije žrtvama:

	Otkrivanje	Razgovor	Procjena slučaja	Prijavlivanje	Suradnja tijekom	Zbrinjavanje	Transport	Smještaj	Suradnja tijekom	Rehabilitacija	Repatrijacija	Resocijalizacija
Ministarstvo sigurnosti	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓		✓	
Ministarstvo ljudskih prava i izbjeglica	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓		✓	
Ministarstvo civilnih poslova	✓			✓						✓	✓	✓
Ministarstvo pravde	✓				✓						✓	
Nadležna tužilaštva	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓			
Nadležne agencije za sprovođenje zakona	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓			
Nadležna ministarstva u oblasti socijalne zaštite Centri za socijalni rad	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
Nadležne institucije u oblasti obrazovanja	✓			✓								✓
Nadležne institucije u oblasti zdravstva	✓	✓	✓	✓	✓					✓		✓
Uprava za inspekcijske poslove	✓			✓							✓	
Nevladine organizacije	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓

4. NEVLADINE ORGANIZACIJE U POSTUPANJU I ASISTENCIJI ŽRTVAMA TRGOVINE LJUDIMA U BOSNI I HERCEGOVINI

Nevladine organizacije (NVO) predstavljaju udruženja ili fondacije registrirane u BiH u skladu sa važećim zakonima za obavljanje određenih društveno korisnih djelatnosti.

U skladu sa Pravilnikom o zaštiti stranaca žrtava trgovine ljudima u BiH i Pravilima o zaštiti žrtava i svjedoka žrtava trgovine ljudima državljana Bosne i Hercegovine, NVO koje su sklopile protokol sa nadležnim institucijama za pružanje smještaja, zaštite i pomoći žrtvama trgovine ljudima i svjedocima žrtvama u BiH, ovlaštene su organizacije za pružanje pomenutih usluga žrtvama trgovine ljudima identificiranim u BiH.

Shodno navedenom, ovlaštene NVO imaju niz odgovornosti u aktivnostima i procedurama otkrivanja, identifikacije, pomoći, rehabilitacije i ostalim intervencijama u radu sa žrtvama trgovine u BiH, kao i prilikom komunikacije i razmjene informacija sa ostalim nadležnim institucijama tokom ovog procesa.

4.1. OTKRIVANJE-PREPOZNAVANJE POTENCIJALNIH ŽRTAVA TRGOVINE LJUDIMA

U obavljanju svojih svakodnevnih aktivnosti, NVO mogu ostvariti kontakt sa osobom za koju će – po bilo kojem osnovu pojma trgovine ljudima ili drugim naznakama da se radi o žrtvi – posumnjati da se radi o potencijalnoj žrtvi trgovine ljudima. U takvom slučaju, službenici NVO neće poduzimati nikakve individualne intervju niti istražne radnje, već su dužni odmah obavijestiti nadležne institucije.

Stranac žrtva trgovine ljudima – NVO će odmah obavijestiti nadležnu Službu za poslove sa strancima (po mjestu evidentiranja potencijalne žrtve), SIPA-u (ako se radi o maloljetnoj potencijalnoj žrtvi), te nadležni centar za socijalni rad (CSR) po mjestu lokacije skloništa/NVO u koje je žrtva zbrinuta (ako se radi o maloljetnoj žrtvi). Pri tom je dovoljno da NVO svoju sumnju predoči gore navedenim institucijama. U narednom postupku, NVO će o slučaju obavijestiti Ministarstvo sigurnosti BiH – Odsjek za borbu protiv trgovine ljudima i Sektor za imigraciju – na za to predviđenim obrascima prijave.

Državljanin BiH žrtva – NVO će odmah obavijestiti nadležnu lokalnu policiju (po mjestu evidentiranja potencijalne žrtve), SIPA-u, te najbliži CSR (ako se radi o maloljetnoj žrtvi). Pri tom je dovoljno da NVO svoju sumnju predoči gore navedenim institucijama. CSR poduzima neophodne/hitne radnje sa maloljetnom žrtvom do trenutka smještaja u sklonište, nakon čega nadležnost nad aktivnostima sa maloljetnom žrtvom preuzima CSR po mjestu prebivališta, odnosno boravka žrtve. U narednom postupku, NVO će o slučaju obavijestiti Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice BiH i Ministarstvo sigurnosti BiH – Odsjek za borbu protiv trgovine ljudima na za to predviđenim obrascima prijave.

Maloljetna žrtva – Kada se radi o maloljetnicima, ukoliko postoji sumnja da se radi o žrtvi trgovine ljudima, s djetetom će se postupati kao sa žrtvom, dok se ne dokaže suprotno. U slučaju sumnje da se radi o djetetu žrtvi, izuzetno je važno imati na umu činjenicu da je pristanak žrtve djeteta na namjeravanu eksploataciju nevažan, jer dijete nije u stanju da samo donosi ovakve i slične odluke. Neophodno je napomenuti da je identifikacija potencijalnih žrtava kontinuiran proces koji se, po prirodi krivičnog djela trgovine ljudima, dešava u svako doba dana i noći, te je izuzetno važno da službenici NVO budu dostupni i spremni za rad s potencijalnim žrtvama trgovine ljudima 24 sata na dan³⁹⁸.

4.2. RAZGOVOR SA ŽRTVOM/INTERVJU

U slučaju sumnje da se radi o žrtvi trgovine ljudima, a u cilju identifikacije potencijalne žrtve, službenik NVO će obaviti inicijalni razgovor sa njom. Prije obavljanja ovog razgovora, izuzetno je važno ustanoviti moguću neophodnost ukazivanja medicinske pomoći potencijalnoj žrtvi trgovine ljudima. Kada se radi o maloljetnoj osobi, ovaj razgovor se može obaviti samo uz prisustvo službenika nadležnog CSR-a. Kada se radi o strancu žrtvi koji ne poznaje neki od zvaničnih jezika u BiH, neophodno je osigurati prisustvo prevodioca prilikom ovog razgovora, što službenik NVO može zatražiti od Ministarstva sigurnosti BiH.

Inicijalni razgovor se obavlja u cilju identifikacije potencijalne žrtve trgovine ljudima, pri čemu se žrtvi postavljaju samo osnovna pitanja koja će omogućiti njenu identifikaciju kao moguće žrtve kojoj je potrebna pomoć. Razgovor se obavlja samo kada je žrtva fizički i psihički spremna, pri čemu će se razgovor prekinuti u slučaju nepostojanja pomenutih uslova, a žrtva će se adekvatno zbrinuti i tretirati kao potencijalna žrtva do trenutka uspostavljanja uslova za razgovor i uzajamnog odnosa povjerenja koji će omogućiti obavljanje detaljnog razgovora. Kada se radi o djetetu ili sumnji da se radi o djetetu, ono će se odmah adekvatno zbrinuti i tretirati kao potencijalna žrtva trgovine ljudima dok se ne uspostave pomenuti uslovi, odnosno dokaže suprotno.

Detaljni razgovor sa potencijalnom žrtvom obavlja se nakon što je žrtva zbrinuta u sklonište i nakon isteka perioda prilagođavanja od 30 dana, što predstavlja zakonski rok tokom kojeg je svakoj žrtvi omogućena adaptacija na uslove u kojima se našla, te stjecanje odnosa povjerenja u okruženje i osobe koje joj pružaju pomoć. Tokom realizacije ovog razgovora, službenik NVO će voditi računa o uzrastu žrtve, koristiti rječnik prilagođen žrtvi, te pustiti žrtvu da sama ispriča dešavanja i događaje u vezi s okolnostima u kojima je pronađena, na osnovu čega će službenik donijeti ocjenu da li se radi o žrtvi trgovine ljudima.

³⁹⁸ Rizvo i saradnici, Smjernice za postupanje regionalnih monitoring timova za borbu protiv trgovine ljudima u BiH, 2018

U radu sa žrtvama trgovine ljudima, moraju se imati u vidu traumatske posljedice koje mogu utjecati na provođenje detaljnog razgovora, kao što su: odsustvo hronološkog redoslijeda u traumatskoj priči; fragmentirana sjećanja žrtve; sadržajno i vremenski nekoherentna priča; ponavljanje traumatske priče sve dok žrtva ne doživi ista ili slična osjećanja kao prilikom odvijanja traumatskog događaja. Shodno navedenom, preporučljivo je biti naročito oprezan sa bilo kojom vrstom dobronamjernog dodira žrtve: potrebno je izbjegavati spontane prijateljske dodire prilikom razgovora ili pitati za dozvolu da se potencijalna žrtva tokom razgovora dodirne po ruci ili zagrlji, ukoliko se želi utješiti. Time službenik NVO poštuje fizičke i procesne granice žrtve trgovine ljudima. Preporučljivo je da se ovaj razgovor vodi u neformalnim uslovima, bez upotrebe tehničkih pomagala ili dokumentacije (NVO obrasca/upitnika) koja bi eventualno dodatno prestrašila potencijalnu žrtvu i spriječila je u davanju iskaza. Umjesto toga, poželjno je da službenik NVO bilježi sve informacije prikupljene u neformalnim razgovorima sa žrtvom tokom perioda refleksije, nakon čega će tokom detaljnog razgovora samo postavljati pitanja o preostalim informacijama neophodnim za pouzdanu identifikaciju i organizaciju adekvatne asistencije žrtvi. Također, tokom obavljanja razgovora, službenik NVO ne smije insistirati na detaljima vezanim za viktimizaciju žrtve, nego će obaviti razgovor u cilju identifikacije općih okolnosti kojima je žrtva bila izložena tokom eventualnog procesa trgovine ljudima, a koji će nadležnoj NVO u čije je sklonište žrtva zbrinuta pomoći u organizaciji njene adekvatne i kvalitetne rehabilitacije i reintegracije.

Kada se radi o maloljetnoj osobi, preporučljivo je ovaj razgovor obaviti uz prisustvo dječijeg psihologa ili psihijatra koji u pravilu trebaju biti istog spola kao žrtva. Također je bitno istaći da većina žrtava trgovine ljudima, posebno djece, iz straha od odmazde trgovaca ljudima, straha od roditelja koji mogu biti uključeni u eksploataciju, straha od reakcije okoline i vršnjaka ili čak straha od krivične odgovornosti, najčešće prvobitno poriče činjenicu da je žrtva trgovine, odnosno izbjegava pominjanje okolnosti koje će službenika NVO navesti na zaključak da se radi o potencijalnoj žrtvi. U takvim slučajevima treba provesti dovoljno vremena u razgovoru i prikupiti sve raspoložive i što detaljnije informacije na osnovu kojih će se izvršiti identifikacija potencijalne žrtve trgovine.

Ukoliko se radi o punoljetnoj osobi, potrebno je da se sama identifikira, odnosno pojasni oblik eksploatacije kojem je bila izložena tokom određenog perioda, kako bi službenik NVO mogao procijeniti da se radi o žrtvi. Ukoliko se punoljetna osoba tokom razgovora sa voditeljem slučaja izjasni da joj neko ograničava slobodu kretanja, zadržava je protiv njene volje, zadržava njene lične isprave, da je protiv njene volje prisiljava na rad, prosjačenje, pružanje seksualnih usluga, da joj uskraćuje pravo na zaradu ili vrši bilo kakvu drugu radnju, obaveza službenika NVO je da tu osobu kategorizira kao potencijalnu žrtvu trgovine ljudima.

4.3. PROCJENA SLUČAJA

Nakon što su – tokom inicijalnog razgovora – prikupljene informacije vezane za konkretan slučaj, izvršit će se interna procjena slučaja u NVO – informacije će analizirati nadležni službenici NVO: NVO koordinator skloništa (najčešće NVO voditelj slučaja) i NVO menadžer projekta zbrinjavanja i asistencije žrtvama trgovine ljudima. Moguće je da u procjenu budu uključeni i drugi službenici NVO (iskusnije njegovateljice iz skloništa; u slučaju teže procjene, ljekar, psiholog ili psihijatar), zavisno od strukture uposlenika NVO i neophodnosti njihovog uključivanja u slučaj, pri čemu je izuzetno važno da ovu procjenu izvrši isključivo nekolicina odabranih službenika NVO, educiranih i uključenih u pružanje direktne asistencije žrtvama trgovine ljudima u skloništu.

Pomenute procjene slučaja (interna procjena i procjena u saradnji sa nadležnim institucijama) vrše se na osnovu analize informacija prikupljenih tokom inicijalnog razgovora sa potencijalnom žrtvom. Pokazatelji koji su mjerodavni prilikom procjene da li se radi o potencijalnoj žrtvi trgovine ljudima mogu biti starosna dob osobe, vid eksploatacije kojem je osoba bila izložena, mjesto i uslovi gdje je potencijalna žrtva trgovine pronađena, situacija ograničenje slobode, a kada su u pitanju stranci način i svrha ulaska u BiH, status, posjedovanje putne isprave i drugi pokazatelji u okruženju u kojem je žrtva pronađena.

Postupak početne procjene određuje i smjernice za dalji rad sa žrtvom trgovine ljudima. Ipak, NVO ne može nastupati samostalno u procesu procjene, te primjenjuje timski rad i uspostavlja saradnju sa drugim institucijama i profesionalcima u postupku. NVO je obavezna voditi računa o tome da li je žrtva trgovine ljudima adekvatno zaštićena od opasnosti po život i zdravlje, kao i da li je potrebna intervencija ostalih službi kako bi se žrtva zaštitila. Informacije do kojih se dođe u fazi procjene slučaja obrazlažu se u pisanoj formi.

4.4.PRIJAVLJIVANJE

NVO, kao i sve ostale nadležne institucije i ovlaštene organizacije, pravna i fizička lica, u slučaju identifikacije potencijalne žrtve trgovine ljudima ili ostvarivanja drugog vida kontakta sa žrtvom, dužne su da bez odlaganja izvrše prijavljivanje, odnosno obavijeste nadležnu instituciju. Prijavljivanje se u pravilu vrši pismenim putem, a u hitnim slučajevima, prijavljivanje se može izvršiti i usmeno. Slučajevi stranih državljana žrtava trgovine ljudima isključivo se prijavljuju nadležnom terenskom centru Službe za poslove sa strancima odmah po identifikaciji. Slučajevi državljana BiH žrtava se prijavljuju nadležnoj policijskoj službi i Državnoj agenciji za istrage i zaštitu BiH. Prilikom prijavljivanja slučajeva potencijalnih žrtava trgovine ljudima, potrebno je voditi računa o povjerljivosti i zaštiti podataka..

4.4.1. Saradnja sa nadležnim institucijama i ovlaštenim organizacijama u procesu otkrivanja i identifikacije

Tokom procesa identifikacije potencijalne žrtve, ona može imati potrebu za ukazivanjem hitne medicinske pomoći usljed fizičkih povreda zadobijenih tokom procesa eksploatacije ili nekih drugih zdravstvenih poteškoća koje ispoljava u toku inicijalnog razgovora (žrtve nerijetko ispoljavaju agresivno ponašanje i razdražljivost usljed preživljene traume i/ili izgrađene ovisnosti o narkoticima, jer bivaju prisiljene na njihovo konzumiranje kako bi se povećala njihova ranjivost i kontrola nad njima). Usljed svega navedenog, žrtva se može osjećati nelagodno, nervozno i ugroženo od strane osoba koje joj pokušavaju pomoći, što će onemogućiti bilo kakav razgovor sa žrtvom. U slučaju potrebe za medicinskom pomoći, treba je osigurati žrtvi prije obavljanja inicijalnog razgovora. NVO će svakoj potencijalnoj žrtvi sa kojom dođe u kontakt tokom procesa identifikacije osigurati medicinsku pomoć propisanu protokolom potpisanim sa nadležnim ministarstvima. U daljem postupku, odnosno nakon eventualnog smještaja potencijalne žrtve u sklonište radi ukazivanja pomoći, NVO će joj pružiti sve neophodne i raspoložive oblike medicinske pomoći u okviru postojećih kapaciteta ili u saradnji sa medicinskim ustanovama.

U skladu sa međunarodnim zakonskim obavezama koje je BiH preuzela potpisivanjem i ratificiranjem međunarodnih dokumenta koji se odnose na poštovanje ljudskih prava, svaka potencijalna žrtva trgovine ljudima ima pravo i mogućnost korištenja pravne pomoći tokom razgovora s predstavnicima nadležnih institucija, te tokom daljeg procesa ukazivanja pomoći, zbrinjavanja i reintegracije. NVO, kao i sve ostale nadležne institucije i organizacije u BiH, prilikom razgovora s potencijalnom žrtvom trgovine, trebaju osigurati prisustvo pravnog savjetnika u cilju poštovanja prava žrtve. Besplatna pravna pomoć žrtvama trgovine ljudima u BiH može se osigurati posredstvom centara za besplatnu pravnu pomoć i ostalih dostupnih vidova besplatne pravne pomoći. U skladu sa potpisanim sporazumima na području Bosne i Hercegovine besplatna pravna pomoć za potencijalne i/ili identifikovane žrtve trgovine ljudima se obezbjeđuje u saradnji sa nevladinom organizacijom Vaša prava BiH.

Centar/služba za socijalni rad/organ starateljstva ima osnovnu ulogu u postupanju sa maloljetnom žrtvom, žrtvom kojoj je oduzeta poslovna sposobnost te sa punoljetnim žrtvama koje su zatražile uključivanje i pomoć profesionalaca iz centra za socijalni rad u postupanje. Uloga CSR-a, kao organa starateljstva, je da obezbijedi adekvatan tretman takvih žrtava trgovine ljudima tokom svih postupaka koji će se voditi u policiji, tužilaštvu i sudu. Sve nadležne institucije i organizacije, uključujući NVO koje dolaze u dodir sa maloljetnom žrtvom, dužne su o tome informirati CSR i imenovanog staratelja koji će zastupati interese maloljetne žrtve u svim fazama postupka, te odlučivati o svim pitanjima od

interesa za takvu žrtvu. Imenovani staratelj treba biti prisutan tokom svakog razgovora kojeg sa maloljetnom žrtvom vode policijski i drugi službenici te službenici NVO, pri čemu treba osigurati zaštitu privatnosti i identiteta žrtve, te spriječiti njenu reviktimizaciju. NVO je dužan da obavijesti CSR o svim pojedinostima i sarađivati sa CSR-om u postupku identifikacije žrtve, ukoliko je CSR uključen.

4.5.PLANIRANJE I ORGANIZIRANJE ZAŠTITE I ZBRINJAVANJA

Suština ove aktivnosti je u potrebi da se saradnja i razmjena informacija obavlja veoma efikasno, te da se u cilju donošenja odluka o oblicima i karakteru zaštite žrtava osigura multidisciplinarna saradnja svih uključenih institucija i organizacija. U procesu planiranja i organiziranja zaštite i zbrinjavanja, NVO koji je identificirao potencijalnu žrtvu trgovine ljudima će o svim raspoloživim informacijama obavijestiti nadležni terenski centar Službe za poslove sa strancima (u slučaju stranca žrtve), nadležnu policijsku agenciju i tužilaštvo koje vode slučaj kao i nadležna ministarstva. Također, NVO koji je izvršio identifikaciju žrtve će, kada se radi o maloljetnoj žrtvi kojoj je potrebno imenovati privremenog staratelja u posebnom slučaju, obavijestiti i mjesno nadležni CSR po mjestu prebivališta žrtve, koji će dalje preuzeti brigu o asistenciji i daljim postupcima sa žrtvom tokom provođenja ostalih intervencija. Istu aktivnost je potrebno poduzeti u slučajevima stranaca maloljetnih žrtava trgovine ljudima, pri čemu je neophodno obavijestiti CSR po mjestu lokacije skloništa, koji će preuzeti nadležnost i dalja postupanja sa žrtvom. Prilikom provođenja svih oblika zbrinjavanja, NVO je dužan osigurati adekvatan tretman maloljetne žrtve tokom svih postupaka koji će se voditi u policiji, tužilaštvu i sudu. Istovremeno, NVO treba informirati žrtvu o provođenju svih planiranih aktivnosti tokom cjelokupnog procesa zbrinjavanja, a u cilju održavanja osjećaja sigurnosti i povjerenja, te osigurati kontinuiranu psihološku pomoć i zaštitu.

4.6.TRANSPORT

U visokorizičnim slučajevima trgovine ljudima, žrtvu će sa mjesta identifikacije na mjesto lokacije skloništa prebaciti isključivo nadležna agencija za provođenje zakona, ili nadležni terenski centar Službe za poslove sa strancima kada se radi o strancu žrtvi, uz pratnju službenika CSR-a. Ako nije evidentirana nikakva sigurnosna prijetnja, transport žrtve do skloništa je u nadležnosti CSR-a. Transport žrtve od i do skloništa tokom boravka u njemu, a radi medicinskih intervencija, sudskih procesa ili sličnih aktivnosti gdje je neophodno osigurati prisustvo žrtve, vršit će agencija za provođenje zakona koja rukovodi slučajem i/ili za to nadležna agencija, zavisno od intervencije o kojoj se radi.

4.7.SMJEŠTAJ

Nakon što je obavljen inicijalni intervju, napravljena procjena slučaja (uključujući i procjenu sigurnosti žrtve) i ostvaren kontakt i saradnja sa nadležnim institucijama u svrhu određivanja daljih koraka u asistenciji potencijalnoj žrtvi, ona se smješta u sklonište u trajanju od najmanje 30 dana što je zakonski period refleksije za žrtve trgovine ljudima. Po isteku perioda refleksije, asistencija će se nastaviti u skladu s individualnim planom reintegracije koji se priprema za svaku pojedinačnu žrtvu. Lokacija/adresa skloništa je povjerljiv podatak, sa kojim treba postupati uz sve mjere sigurnosti.

U zakonodavstvu BiH, osnivanje skloništa za žrtve trgovine ljudima je predviđeno u Zakonu o strancima i Pravilnika o zaštiti stranaca žrtava trgovine ljudima. Prava i obaveze NVO uključenih u pružanje usluga smještaja i zbrinjavanja žrtava trgovine ljudima u skloništu regulirana su protokolima o saradnji potpisanim sa Ministarstvom sigurnosti BiH (za strance žrtve trgovine ljudima) i Ministarstvom za ljudska prava i izbjeglice BiH (za državljane BiH žrtvu trgovine ljudima). Nadležna ministarstva, u dogovoru sa ovlaštenim NVO, odgovorna su za definiranje standarda i kvaliteta usluga koje NVO trebaju osigurati žrtvama tokom boravka u skloništu. Iako se trenutne usluge koje NVO pružaju žrtvama u skloništu razlikuju u kapacitetu, ciljnoj grupi korisnika, kvalitetu i spektru djelovanja, osnovni set usluga koje je svaka od NVO potpisnica – ovlaštenih organizacija – dužna pružiti svakoj potencijalnoj žrtvi trgovine ljudima zbrinutoj u skloništu su: siguran smještaj i zbrinjavanje, redovni i vanredni dnevni obroci, osnovna odjeća, obuća i higijenske potrepštine

neophodne tokom zbrinjavanja, osnovne i specijalističke medicinske usluge, uključujući moguću hospitalizaciju, psiho-socijalna pomoć i savjetovanje, pravno savjetovanje/pravna pomoć i usluge reintegracije (rehabilitacija, repatrijacija i resocijalizacija).

Svaka NVO može, ako posjeduje dovoljne kapacitete i educirano osoblje za pružanje dodatnih usluga žrtvama trgovine ljudima smještenim u sklonište, pružiti usluge tokom smještaja, uključujući psihijatrijsku pomoć, odvikavanje od narkotika i određenu vrstu usluga koje se odnose na resocijalizaciju žrtava tokom i nakon smještajnog perioda. Dostupnost ovih usluga žrtvama će biti uslovljena raspoloživim NVO kapacitetima i sredstvima. Prilikom smještaja potencijalne žrtve u jedno od smještajnih kapaciteta ovlaštenih NVO, potrebno je voditi računa o potrebama žrtve, sigurnosnom aspektu svakog pojedinačnog slučaja i raspoloživim uslugama koje NVO mogu pružiti žrtvi. Pritom treba imati u vidu da smještaj potencijalne žrtve u sklonište predstavlja oblik sigurnog privremenog zbrinjavanja i da se ne vrši radi osiguranja trajnog boravka. Kada se radi o punoljetnim žrtvama, nakon procjene sigurnosti i rizika za žrtvu, ona se smješta u sklonište. Smještaj u sklonište može uslijediti samo u slučaju dobrovoljnog pristanka punoljetne žrtve. Iako se zakonski ne mora osigurati dobrovoljni pristanak maloljetne žrtve na smještaj, radi ukazivanja efikasne pomoći i zbrinjavanja maloljetne žrtve, neophodno je izvršiti njenu pripremu za smještaj u sklonište.

Smještaj žrtve trgovine ljudima će se izvršiti u jedno od skloništa kojima rukovode ovlaštene NVO, zavisi radi li se o strancu ili državljaninu BiH žrtvi, odnosno da li se radi o osobi ženskog ili muškog spola, ili djetetu. Stranac žrtva trgovine ljudima može biti smješten u skloništa kojima rukovode NVO koje imaju potpisan protokol s Ministarstvom sigurnosti BiH koje je nadležno za pitanja stranaca u BiH. Sektor za imigraciju u Ministarstvu sigurnosti BiH raspolaže informacijama o kapacitetima i kategoriji smještaja ovih NVO-a, kao i osobama nadležnim za smještaj. Državljanin BiH žrtva može biti smješten u skloništa kojima rukovode NVO koje imaju potpisan protokol s Ministarstvom za ljudska prava i izbjeglice BiH koje je nadležno za pitanja državljana BiH žrtava trgovine ljudima. To ministarstvo raspolaže informacijama o kapacitetima i kategoriji smještaja ovih NVO, kao i osobama nadležnim za smještaj. Prilikom smještaja žrtve u sklonište, neophodno je imati u vidu činjenicu da sklonište predstavlja objekat zatvorenog tipa, te da je tako fizički slično uslovima u kojima je žrtva eksploatirana tokom trgovine, usljed čega se dešava da se žrtve prvobitno osjećaju nelagodno. Radi izbjegavanja ovakvih situacija i neželjenih posljedica, izuzetno je važno pojasniti žrtvi da je zbrinuta u sklonište zbog svoje sigurnosti i rehabilitacije. Kada je smještaj u sklonište u najboljem interesu žrtve u datom trenutku, to se može izvršiti u bilo koje doba dana ili noći, pod uslovom da su zadovoljeni svi pomenuti uslovi smještaja (procjene, kontakt, dokumentacija i sl.). Svaka NVO koja rukovodi skloništem za žrtve trgovine ljudima ima dežurnu osobu/dežurni mobilni telefon putem kojeg se može kontaktirati 24 sata dnevno u cilju zbrinjavanja potencijalne žrtve trgovine.

Smještajem u sklonište rukovodi NVO voditelj slučaja ovlaštene NVO. Smještaj se vrši na osnovu dokumentacije koju je neophodno dostaviti (NVO) u što skorijem roku od trenutka identifikacije, a u cilju što bržeg i adekvatnijeg zbrinjavanja žrtve. Dokumentaciju dostavlja nadležna institucija koja je izvršila identifikaciju žrtve i traži njen smještaj u sklonište, odnosno institucija u čijoj je nadležnosti smještaj date žrtve. Ova dokumentacija sadrži zahtjev za smještaj žrtve u sklonište i obrazac o imenovanju staratelja u posebnom slučaju, za slučajeve kada se radi o djetetu žrtvi kojem je neophodno imenovati privremenog staratelja, ili kada se radi o punoljetnoj žrtvi kojoj je potreban staratelj po bilo kojem osnovu.

Nakon što se izvrši fizički smještaj žrtve u sklonište, svakoj žrtvi će biti osigurana 24-satna njega i briga koji uključuju prethodno opisani set usluga. Tu njegu i brigu žrtvama pružaju educirane i osposobljene njegovateljice, u skladu sa uspostavljenim procedurama skloništa koje se odnose na rad njegovateljica i ponašanje potencijalnih žrtava trgovine ljudima.

4.7.1 Otpuštanje žrtve iz skloništa

Žrtva može izraziti želju da trajno napusti sklonište u toku rehabilitacije, što će biti ispoštovano u skladu sa zakonskim uslovima. Pritom je važno upoznati žrtvu da se odriče prava na zbrinjavanje i

ostale vidove pomoći koji joj zakonski pripadaju kao žrtvi trgovine ljudima. Punoljetna BiH žrtva može napustiti sklonište bez pratnje nakon što su o njenom odlasku obaviještene sve nadležne institucije, pod uslovom da je njeno boravište poznato policiji i tužilaštvu u slučaju potrebe davanja iskaza u sudskom postupku. Maloljetna BiH žrtva može napustiti sklonište samo na pismeni zahtjev i u prisustvu zakonskog staratelja, uz poštovanje pomenutih uslova otpusta. Stranac žrtva može napustiti sklonište samo uz pristanak nadležnih institucija (Služba za poslove sa strancima, policija, tužilaštvo, CSR), pod određenim uslovima i u slučajevima reguliranog statusa boravka. Žrtva stranac može napustiti sklonište samo u pratnji službenika nadležne institucije koja je izvršila smještaj žrtve u sklonište. U bilo kom pomenutom slučaju, žrtve i pratioci su dužni potpisati dokumentaciju o napuštanju skloništa na vlastiti zahtjev.

4.8.SARADNJA SA NADLEŽNIM INSTITUCIJAMA I OVLAŠTENIM ORGANIZACIJAMA TOKOM ZBRINJAVANJA

Nerijetko se dešava da se komunikacija nadležnih institucija sa ovlaštenim organizacijama prekida ili se njen intenzitet značajno smanjuje nakon smještaja potencijalne žrtve u sklonište, jer se briga, pa tako i nadležnost za sigurnost žrtve, predaje NVO u čije je sklonište žrtva zbrinuta. U cilju osiguranja što kvalitetnije rehabilitacije žrtve, te njene resocijalizacije po stjecanju uslova za to, i/ili repatrijacije u zemlju porijekla (za strance žrtve), tokom boravka žrtve u skloništu neophodno je ostvariti i održavati kontinuiranu saradnju i razmjenu podataka sa nadležnim institucijama, posebno kada se radi o djetetu žrtvi.

U većini slučajeva trgovine ljudima, službe za provođenje zakona su institucije koje izvrše prvobitni kontakt i identifikaciju potencijalne žrtve, pa tako i njen smještaj u sklonište. Kada se radi o strancima žrtvama, terenski centri Službe za poslove sa strancima predstavljaju nadležne institucije sa kojima NVO dolazi u kontakt prilikom smještaja žrtve u sklonište, odnosno sa kojima je neophodno održavati kontinuiran kontakt tokom boravka žrtve u skloništu. Kada se radi o državljaninu BiH žrtvi, neophodno je da NVO ostvari kontinuiranu saradnju sa policijom i tužilaštvom koji vode slučaj, radi ukazivanja što efikasnije pomoći žrtvi tokom smještaja i boravka u skloništu. Također je veoma važno imati u vidu posebne procedure u radu sa maloljetnim žrtvama trgovine ljudima smještenim u skloništu. Naime, tokom zbrinjavanja maloljetnih žrtava, NVO je dužna održavati kontinuiran kontakt sa nadležnim CSR-om, koji treba osigurati adekvatan tretman takve žrtve tokom svih postupaka koji će se voditi u policiji, tužilaštvu i sudu, a tokom boravka žrtve u skloništu. Uloga NVO voditelja slučaja je da tokom cjelokupnog procesa asistencije žrtvi pravovremeno komunicira s nadležnim institucijama i obavještava ih ili traži njihov angažman, pomoć i savjet pri organizaciji aktivnosti neophodnih u procesu asistencije žrtvi (reguliranja boravka, zaštite interesa, rješavanja mogućih poteškoća u pružanju pomoći žrtvi, rješavanje nesuglasica oko adekvatnih rješenja sa ostalim institucijama u procesu i sve ostale pojedinosti i poteškoće do kojih može doći tokom asistencije žrtvi)³⁹⁹.

U bilo kojem trenutku tokom boravka žrtve u skloništu, usljed utjecaja različitih faktora može doći do ugrožavanja njene fizičke ili psihičke sigurnosti, što može rezultirati potrebom premještanja žrtve na drugu lokaciju, najčešće u drugo sklonište kojim rukovodi NVO ovlaštena za smještaj i zbrinjavanje žrtava trgovine ljudima u BiH. Prije, tokom i nakon premještanja žrtve iz jednog u drugo sklonište, veoma je važno da ovlaštene NVO ostvare kontakt, saradnju i razmjenu informacija o slučaju u cilju nastavka procesa rehabilitacije, repatrijacije ili resocijalizacije, zavisno od perioda tokom kojeg je žrtva premještena sa jedne na drugu lokaciju. Izuzetno je važno da dvije NVO razmijene podatke o zdravstvenom stanju žrtve, posebno kada se radi o žrtvama sa poremećajima u ponašanju ili bilo kakvim drugim zdravstvenim poteškoćama koje bi mogle ugroziti ostale žrtve u skloništu u koje se pomenuta žrtva premješta. Ove informacije uključuju podatke o medicinskim pregledima i zahvatima kojima je žrtva bila izložena tokom boravka u prethodnom skloništu, a u cilju izbjegavanja obavljanja istih medicinskih pregleda po drugi put.

³⁹⁹ Rizvo i saradnici, Smjernice za postupanje regionalnih monitoring timova za borbu protiv trgovine ljudima u BiH, 2018

4.9. REHABILITACIJA

Prilikom smještaja svake potencijalne žrtve trgovine ljudima u sklonište, nadležne institucije, prvenstveno agencije z asprovedbu zakona i tužilaštvo, izvršit će procjenu sigurnosti slučaja, te na osnovu toga odrediti u koje će sklonište žrtva biti smještena, te koji vid zaštite i sigurnosti je neophodno osigurati tokom trajanja perioda smještaja i rehabilitacije žrtve u skloništu. Prilikom procjene sigurnosnih aspekata, vodit će se računa o sigurnosti žrtve u skloništu, sigurnosti ostalih žrtava koje su već zbrinute u istom skloništu, te sigurnosti uposlenog osoblja. U pravilu, svi visokorizični slučajevi trgovine ljudima smještaju se u sklonište visokog rizika opremljeno za ovakvu vrstu slučajeva, sa posebnom fizičkom, mehaničkom i elektronskom zaštitom, te osobljem obučanim za rad u vanrednim sigurnosnim uslovima. Tokom svakog novog prijema, potrebno je potencijalnu žrtvu, posebno dijete, upoznati sa pravima i obavezama koje se odnose na njen boravak u skloništu. Pritom je žrtvi neophodno pojasniti da je sklonište njen dom za izvjestan period, te da se prema istom treba ponašati u skladu s tim. Također, žrtvi treba pojasniti da je ona u skloništu na dobrovoljnoj osnovi, te da ne treba bježati. Sklonište može napustiti u bilo kojem trenutku rehabilitacije, uz poštovanje pravila otpuštanja. Prava i obaveze trebaju biti definirani kako za žrtve, tako i za osoblje uposleno u skloništu i biti jasno istaknuta na vidnom mjestu u skloništu. Sve žrtve trgovine ljudima zbrinute u skloništu, kao i svo uposleno osoblje, trebaju poštovati propisana pravila ponašanja. Korisno je navesti žrtvu da obrazloži shvatanje svojih prava i obaveze nakon što joj se one pojasne, a u cilju utvrđivanja stepena razumijevanja istih.

Sve žrtve zbrinute u skloništu imaju pravo da se prema njima postupa sa poštovanjem i uz uvažavanje njihovih kulturalnih osobenosti; imaju pravo na povjerljivost, pravo na privatnost i ulogu u identificiranju i definiranju vlastitih ciljeva i planova usluga. Po pitanju pravila ponašanja u skloništu, sve žrtve trgovine ljudima trebaju poštovati sljedeće norme, iako svaka ovlaštena organizacija može definirati i dodatna pravila ponašanja, te kućni red:

- Posjedovanje ili upotreba mobilnih telefona nije dopuštena u skloništu – takvi predmeti moraju se predati osoblju skloništa, nakon čega će biti pohranjeni u sef do trenutka napuštanja skloništa.
- Konzumiranje alkohola niti bilo kakvih drugih opojnih sredstava nije dozvoljeno.
- U skloništu nisu dozvoljene posjete; one će se obavljati na drugim mjestima, dogovorenim u saradnji sa agencijom za sprovedbu zakona, a u cilju omogućavanja sigurnosti štićenika.
- Svako ima pravo na komunikaciju sa porodicom, pod uslovom da su to odobrile službe za sprovođenje zakona, odnosno CSR u slučaju maloljetnih lica.
- Komunikacija sa porodicom će se odvijati telefonom, odnosno lično, uz uslov da to dopusti nadležna policija/tužilaštvo/CSR.
- Tokom komunikacije sa porodicom ne smije se odati lokacija skloništa, niti bilo kakve druge pojedinosti u vezi s tim.
- Lokacija skloništa, uposleno osoblje, broj i identitet ostalih žrtava smještenih u skloništu strogo su povjerljivi podaci i ne smiju se odavati trećim licima.
- Svaki sumnjivi kontakt ili aktivnosti moraju se odmah prijaviti osoblju skloništa.
- Korektan i ljubazan odnos prema ostalim štićenicima skloništa, kao i prema uposlenom osoblju
- Poštovanje kućnog reda
- Održavanje lične higijene kao i higijene soba i skloništa
- Učešće u obavljanju kućanskih poslova u skladu sa napravljenim rasporedom
- Domaćinski odnos prema imovini i stvarima u skloništu
- Preuzimanje odgovornosti za ličnu imovinu/stvari koje nisu predate osoblju na čuvanje tokom prijema u sklonište
- Poštovanje uputa negovateljica, ljekara, psihologa i propisanih tretmana
- Učešće u propisanim aktivnostima rehabilitacije
- Redovno uzimanje lijekova pod nadzorom nadležnog medicinaru; itd.

Analiza potreba žrtve sadrži detaljni pregled o uslovima smještaja žrtve (sama u sobi ili sa drugom žrtvom, potreba kontinuiranog nadzora, dežurstava), neophodnoj odjeći i obući, higijenskim potrepštinama, neophodnim medicinskim uslugama, vrsti i trajanju psihološkog savjetovanja i pomoći, vrsti i trajanju radno-okupacione terapije, planiranje intervjuiranja i njegova realizacija, neophodni transport i osiguranje istog prilikom odlaska u policiju i tužilaštvo, te medicinske ustanove, kao i organizacija komunikacije i razmjene dokumentacije sa starateljem i ostalim profesionalcima nadležnim za slučaj.

Nakon što se žrtva smjesti u sklonište, te obave pomenute radnje, sačinit će se plan reintegracije žrtve. U izradi ovog plana zajednički učestvuju sve nadležne institucije i organizacije. Ovaj plan uključuje planove rehabilitacije, repatrijacije i resocijalizacije. Kada su u pitanju stranci žrtve trgovine ljudima, ovaj plan uključuje rehabilitaciju tokom boravka u BiH i repatrijaciju u zemlju porijekla. Kada se radi o domaćim žrtvama trgovine ljudima, ovaj plan obavezno uključuje rehabilitaciju, i resocijalizaciju, a u slučajevima povratka BiH državljana žrtava iz inostranstva u BiH kao zemlju porijekla, sačinjava se i plan njihove repatrijacije u BiH.

Najoptimalniji standard koji se može primijeniti kako bi se žrtva trgovine trajno zbrinula je priprema individualnog plana reintegracije za žrtvu za svaku od spomenute tri aktivnosti (rehabilitacija, repatrijacija i resocijalizacija), koji se kreira u skladu sa individualnim potrebama žrtve.

4.9.1. Individualni plan rehabilitacije

Individualni plan rehabilitacije žrtve je plan koji se priprema u svrhu organizacije rehabilitacije žrtve tokom zbrinjavanja u skloništu, kako bi njen boravak bio što kraći i što djelotvornije iskorišten u svrhu priprema za povratak u društvenu zajednicu, te kvalitetniji i sigurniji život nakon izlaska iz sigurne kuće. Plan rehabilitacije sačinjava stručni tim neposredno po smještaju žrtve u sklonište, a u saradnji sa žrtvom, iako to ne mora biti slučaj pri planiranju oblika medicinske pomoći i zaštite koja je neophodna žrtvi tokom procesa rehabilitacije.

Plan rehabilitacije sadrži detaljni pregled o uslovima smještaja žrtve (sama u sobi ili sa drugom žrtvom, potreba kontinuiranog nadzora, dežurstava), neophodnoj odjeći i obući, higijenskim potrepštinama, neophodnim medicinskim uslugama, vrsti i trajanju psihološkog savjetovanja i pomoći, vrsti i trajanju radno-okupacione terapije, mogućnost i pravo komuniciranja s porodicom, te uslove komunikacije (telefonom, lično), planiranje posjeta porodici tokom boravka u skloništu i njihovo trajanje (u skladu s prethodno urađenom procjenom sigurnosti), planiranje intervjuiranja i njegova realizacija, neophodni transport i osiguranje istog prilikom odlaska u policiju i tužilaštvo, te medicinske ustanove, kao i organizacija komunikacije i razmjene dokumentacije sa starateljem i ostalim profesionalcima nadležnim za slučaj.

Žrtvi je neophodna pomoć tokom realizacije individualnog plana. Potrebno je pratiti odvijaju li se aktivnosti ka postizanju postavljenog cilja. U ovom planu, aktivnosti su međusobno povezane od prve podrške, preko terapijskog rada, do trenutka kada je žrtva dovoljno osnažena i spremna za kreiranje plana repatrijacije ili resocijalizacije.

4.10. RESOCIJALIZACIJA

Resocijalizacija podrazumijeva proces osnaživanja žrtava za dostojanstven povratak u društvenu sredinu nakon viktimizacije, i njihovo osposobljavanje za dalji život i rad. U te svrhe se zajedno sa žrtvom, a u zavisnosti od njenih potreba i želja te realnih mogućnosti na terenu, sačinjava i provodi individualni plan resocijalizacije koji će žrtvi omogućiti trajni povratak u društvo i egzistenciju u njemu. Prilikom sačinjavanja plana, izuzetno je važno da NVO voditelj slučaja i ostali učesnici u izradi plana u procesu pružanja pomoći žrtvi do detalja razrade svaki dio plana i predvide moguće prepreke u njegovoj realizaciji, pri čemu u fokusu mora biti traumatsko iskustvo i psihološko stanje žrtve koje zahtijeva da svaka planirana aktivnost osigura potpuni oporavak žrtve i spremnost za uključenje u normalan život. Da bi se postigle pomenute okolnosti, žrtvi je neophodno omogućiti

osjećaje: sigurnog okruženja (ukoliko se žrtvi ne može osigurati minimum sigurnog okruženja u sredini povratka, realizacija svih drugih planiranih aktivnosti će biti upitna); samopouzdanja (žrtva mora imati osjećaj da može samostalno donositi odluke i biti odgovorna za iste); pripadnosti i privrženosti okolini (žrtva treba osjećati sigurnost i brigu osoba iz neposrednog okruženja, kako bi razvila pripadnost okruženju); kao i samopoštovanje i dostojanstvo, osjećaji koji će biti pokretačka snaga u uspješnoj realizaciji svakog planiranog koraka u procesu resocijalizacije.

U saradnji sa žrtvom i nadležnim institucijama, NVO donosi konačnu odluku o resocijalizaciji žrtve, koja ne mora uvijek zavisiti od okončanja sudskog postupka. Kada žrtva nije neposredno fizički ugrožena, moguće je započeti proces resocijalizacije i prije okončanja postupka pred sudom. U tom slučaju, sve institucije i žrtva se trebaju jasno dogovoriti o okolnostima resocijalizacije, uključujući i mjesto gdje će se resocijalizacija odvijati. Prije početka procesa resocijalizacije, za svaku pojedinačnu žrtvu sačinjava se individualni plan resocijalizacije, posebno kada se radi o djetetu žrtvi, pri čemu se dijete pita o mjestu prebivališta i želji za povratkom u isto.

4.10.1. Individualni plan resocijalizacije žrtve

Individualni plan resocijalizacije žrtve sadrži plan za zdravstveno osiguravanje koji uključuje sve segmente zdravstvene zaštite; doškolovanje, prekvalifikaciju i profesionalno osposobljavanje; pomoć i posredovanje pri zapošljavanju; zaštitno stanovanje i zbrinjavanje u skladu sa uzrastom žrtve; kontinuirani nadzor za određeni vremenski period koji uključuje i psiho-socijalnu pomoć i podršku; pomoć pri ostvarivanju prava na obeštećenje; te sve druge vrste pomoći i podrške, zavisno od konkretnog slučaja.

4.11. REPATRIJACIJA

Repatrijacija je aktivnost koja se provodi za strance žrtve identificirane u BiH koji dobrovoljno pristanu da se vrate u svoje zemlje porijekla, odnosno za državljane BiH žrtve koje su identificirane u inostranstvu, te se vraćaju u BiH kao svoju zemlju porijekla. Iako je proces repatrijacije za strane i bh. žrtve skoro identičan u smislu organizacije transporta i prihvata, razlike postoje u uslugama koje se pružaju žrtvama prije i poslije repatrijacije. Naime, stranac žrtva će nakon identifikacije u BiH u većini slučajeva biti zbrinut u skloništu, uključen u proces rehabilitacije i nakon toga biti repatriiran u zemlju porijekla, dok će se za državljanina BiH žrtvu nakon repatrijacije u BiH kao zemlju porijekla organizirati proces rehabilitacije i resocijalizacije, pri čemu se može desiti da žrtva izvjestan period provede u skloništu.

Razlika u pristupu se ogleda u činjenici da je strancu žrtvi u većini slučajeva po identifikaciji potrebno regulirati privremeni boravak iz humanitarnih razloga. Humanitarni boravak se odobrava svim žrtvama trgovine ljudima bez obzira pristaje li žrtva na svjedočenje ili ne, s tom razlikom što se žrtvi koja ne svjedoči odobrava humanitarni boravak u kraćem periodu. Žrtvi koja svjedoči odobrava se humanitarni boravak koji može biti produžavan sve dotle dok za to postoji potreba. Nakon što više ne postoji potreba za odobrenjem humanitarnog boravka, u slučaju stranca žrtve pristupa se realizaciji ove intervencije.

Kada se radi o domaćoj žrtvi trgovine ljudima, postupak repatrijacije se provodi samo kada je državljanin BiH identificiran kao žrtva trgovine u drugoj zemlji, pri čemu se repatrijacija vrši u BiH kao zemlju porijekla. U takvim slučajevima se repatrijacija vrši posredstvom diplomatsko-konzularnih predstavništava BiH u inostranstvu, koji će svu neophodnu pomoć tim osobama pružiti u saradnji s nadležnim institucijama i ovlaštenim organizacijama u BiH. Prilikom repatrijacije, institucije BiH su dužne postupati po odredbama sporazuma o readmisiji ukoliko se repatrijacija vrši iz zemlje sa kojom postoji zaključen ovakav sporazum ili po smjernicama Transnacionalnog referalnog mehanizma ukoliko se repatrijacija vrši iz zemlje učesnice Transnacionalnog referalnog mehanizma.

4.11.1. Individualni plan repatrijacije

Individualni plan repatrijacije sadrži detaljni plan putovanja, asistencije u odlasku, tranzitu, prijemu, pribavljanje putnih isprava, mišljenje ljekara o sposobnosti žrtve za povratak, te koordinaciju ostalih pojedinosti.

Ukoliko NVO provodi postupak repatrijacije, voditelj slučaja ima obavezu saradnje sa svim institucijama i organizacijama nadležnim i uključenim u postupanje, radi sačinjavanja individualnog plana repatrijacije koji uključuje organizaciju procesa putovanja i prateću dokumentaciju. Ukoliko postupak repatrijacije provodi ili koordinira IOM ili Ministarstvo sigurnosti BiH, dužni su saradivati sa NVO koja vrši zbrinjavanje žrtve prilikom sačinjavanja individualnog plana repatrijacije. Sa planom repatrijacije potrebno je upoznati Graničnu policiju BiH, Službu za poslove sa strancima, NVO u kojoj je žrtva smještena te graničnu policiju zemlje u koju se vrši repatrijacija. Tokom cjelokupnog procesa repatrijacije, izuzetno je važno da NVO voditelj slučaja informira žrtvu o provođenju svih planiranih aktivnosti, a u cilju održavanja osjećaja sigurnosti i povjerenja u procesu, i kao nužan preduslov nastavku rehabilitacije i resocijalizacije po povratku u zemlju porijekla. Nerijetko je neophodno da se tokom cijelog procesa repatrijacije osigura kontinuirana medicinska i psihološka pomoć, koju treba osigurati ovlaštena NVO, u saradnji sa nadležnim CSR-om kada se radi o maloljetnim osobama.

5. FINANSIRANJE AKTIVNOSTI - SMJEŠTAJA I ASISTENCIJE ŽRTAVA TRGOVINE LJUDIMA U BOSNI I HERCEGOVINI

Tokom obavljanja redovnih godišnjih aktivnosti, na prijedlog Ministarstva sigurnosti BiH, Vijeće ministara Bosne i Hercegovine je na 131. sjednici održanoj 30.01.2018. godine donijelo Odluku o dodjeli grant sredstava „*Smještaj i pravna pomoć za strance žrtve trgovine ljudima*“ za 2017. godinu. Sredstva su dodijeljena nevladinim organizacijama potpisnicama protokola o saradnji i osiguranju smještaja za strance žrtve trgovine ljudima u 2017. U Zakonu o budžetu institucija Bosne i Hercegovine i međunarodnih obveza Bosne i Hercegovine za 2018. godinu odobrena su sredstva u iznosu od 90.000,00 KM u budžetu Ministarstva sigurnosti na stavci Tekući grantovi - Grantovi neprofitnih organizacija – „*Smještaj za strance žrtve trgovine ljudima*“. Vijeće ministara BiH je na 143. sjednici održanoj 23.05.2018. godine donijelo Odluku o kriterijima za izbor jedne ili više nevladinih organizacija kojima će se rasporediti sredstva tekućeg grantu „*Smještaj za strance žrtve trgovine ljudima*“ za 2018. godinu („Službeni glasnik BiH“ broj: 41/18). Na osnovu donesene Odluke, Ministarstvo sigurnosti BiH je objavilo Javni poziv „*Smještaj za strance žrtve trgovine ljudima*“ za 2018. godinu, a u cilju odabira jedne ili više nevladinih organizacija kojim će se dodijeliti sredstva navedenog grantu. Komisija za razmatranje prijavnih obrazaca nevladinih organizacija pristiglih na osnovu Javnog poziva „*Smještaj za strance žrtve trgovine ljudima*“ za 2018. godinu je izvršila pregled i ocjenu dostavljenih prijava nevladinih organizacija. Na prijedlog Komisije, Ministarstvo sigurnosti BiH je zaključilo protokole o suradnji i osiguranju smještaja za strance žrtve trgovine ljudima u Bosni i Hercegovini s dvije nevladine organizacije. Istovremeno u cilju olakšanja dosadašnje procedure, Vijeće ministara BiH je na 158. sjednici održanoj 13.11.2018. godine usvojilo Informaciju o prijedlogu rješenja za osiguranje kontinuirane zaštite i pomoći strancima žrtvama trgovine ljudima u Bosni i Hercegovini i donijelo zaključak kojim se Ministarstvo financija i trezora BiH zadužuje da u Zakon o budžetu institucija BiH i međunarodnih obveza BiH u članku pod nazivom „Tekući grantovi“ doda novi stav kojim se sredstva iz budžeta Ministarstva sigurnosti namijenjena za tekući grant „*Smještaj za strance žrtve trgovine ljudima*“ prilikom raspoređivanja izuzimaju od donošenja odluke Vijeća ministara BiH i raspodjela tih sredstava će se vršiti prema odluci Ministra sigurnosti BiH i odredbama protokola o suradnji i osiguranju smještaja i zbrinjavanja stranaca žrtava trgovine ljudima koji su potpisani između Ministarstva sigurnosti i nevladinih organizacija. Navedena Informacija je pripremljena na osnovu zaključka Vijeća ministara BiH sa 124. sjednice održane 12.12.2017. godine i postignutog dogovora Ministarstva sigurnosti i Ministarstva finansija i trezora.

Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice Bosne i Hercegovine već više godina u svom budžetu obezbjeđuje grant sredstva za žrtve trgovine ljudima. Sredstva su se dodjeljivala na osnovu raspisanih

javnih poziva nevladinim organizacijama koje osiguravaju direktnu podršku žrtvama trgovine ljudima. Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice BiH je u toku 2018. godine u budžetu osiguralo grant sredstva u iznosu od 60.000,00 KM za žrtve trgovine ljudima državljane Bosne i Hercegovine. U skladu s tim, sačinjena je Odluka o kriterijima za dodjelu grant sredstava za nevladine organizacije koje osiguravaju direktnu pomoć žrtvama trgovine ljudima državljanima BiH za 2017. godinu, koju je Vijeće ministara BiH usvojilo 28.03.2018. godine. ('Službeni glasnik BiH', broj: 34/18). Na osnovu Odluke formirana je Komisija za odabir korisnika grant sredstava – nevladinim organizacijama koje osiguravaju direktnu pomoć žrtvama trgovine ljudima državljanima Bosne i Hercegovine za 2018. godinu koju su činili predstavnici Ministarstva za ljudska prava i izbjeglice BiH, Ministarstva sigurnosti BiH i Tužilaštva BiH. Javni poziv je raspisan 20.04.2018. godine i bio je otvoren 21 dan. Nakon zatvaranja javnog poziva Komisija je zasjedala i predložila dvije nevladine organizacije kojima se dodjeljuju grant sredstva u iznosu od 60.000,00 KM. Na osnovu prijedloga Komisije sačinjena je Odluka o dodjeli grant sredstava koju je Vijeće ministara BiH usvojilo 29.08.2018. godine, a zatim su 05.10.2018. godine Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice BiH i „Medica“ Zenica, Međunarodni forum solidarnosti – EMMAUS (MFS – EMMAUS), „Žene sa Une“ Bihać i „Žena BiH“ Mostar potpisali Ugovor o saradnji.

Korisnici sredstava prihvatili su da će raspoloživa grant sredstva iz budžeta Ministarstva za ljudska prava i izbjeglice BiH prihvatiti i utrošiti za direktnu pomoć i zaštitu žrtava trgovine ljudima državljana Bosne i Hercegovine i za održivost sigurnih kuća⁴⁰⁰.

6. PRIMJER IZ PRAKSE, SARADNJA NEVLADINE ORGANIZACIJE SA PREDSTAVNICIMA NADLEŽNIH INSTITUCIJA

Početkom 2009. godine, predstavnici NVO tokom obavljanja svakodnevnih aktivnosti, na tuzlanskoj raskrsnici pronašli su devetogodišnju djevojčicu koja pod nadzorom majke svakodnevno prosjači. Djevojčica je sa majkom živjela na području tuzlanskog kantona, nisu imali stalnih prihoda, a preživljavali su od prošnje, te sakupljanja sekundarnih sirovina. Angažiranjem svih nadležnih u lokalnoj zajednici postignuto je da se majci i djeci, osigura smještaj u kolektivnom centru, tako da je djevojčica uključena u redovni školski sistem, pa je uspješno vanredno završila tri razreda i uspjela sustići svoje vršnjake i redovno nastavila pohađati četvrti razred osnovne škole.

Terenskim radom u kolektivnom centru, početkom ožujka 2014. godine došlo se do informacije da se priprema udaja pomenute malodobne djevojčice koja još nije napunila ni 14 godina. Predstavnici NVO su po hitnom postupku pismeno obavjestili nadležni centar za socijalni rad te dostavili informaciju da je majka sklopila dogovor sa jednom porodicom o udaji svoje malodobne kćerke, te kako postoje indicije da će za uzvrat dobiti novac. Mladoženja je punoljetno lice koji sa svojom porodicom duži vremenski period živi van BiH, te će se nakon sklapanja „braka“ ponovno vratiti u zemlju odakle su došli. Sklapanje „braka“ je planirano za mjesec dana. Majka je od osnovne škole već tražila ispisnu dokumentaciju za malodobnu djevojčicu.

Od nadležnog centra za socijalni rad je traženo da se u što kraćem roku posjeti pomenuta porodica te roditelji odnosno majka upozna sa odredbama iz Porodičnog/Obiteljskog zakona FBiH po pitanju sklapanja braka sa licem mlađim od 16 godina, kao i sa sankcijama koje slijede za počinitelje takvog krivičnog djela. Istovremeno su obavještene nadležne agencije za sprovedbu zakona, kao i Ministarstvo sigurnosti BiH, Odsjek za trgovinu ljudima. Poduzimajući redovne aktivnosti u saradnji sa imenovanim predstavnicima nadležnih institucija u sastavu referalnog mehanizma djevojčica je zatečena na ulici (Unsko Sanski Kanton) kako je bila uključena u ekonomsku eksploataciju u svrhu prosjačenja.

⁴⁰⁰ Državni koordinator za borbu protiv trgovine ljudima u BiH, izvještaj o stanju u oblasti trgovine ljudima u Bosni i Hercegovini za 2018. godinu

Reagiranjem mjesno nadležnog centra za socijalni rad, Ministarstva unutrašnjih poslova USK, Ministarstva sigurnosti BiH i Ministarstva za ljudska prava i izbjeglice BiH, djevojčica je odmah smještena u Sigurnu kuću, a mladoženja i drugi članovi njegove porodice su privedeni.

Nakon izlaska iz Sigurne kuće djevojčica je adekvatno zbrinuta u alternativni oblik smještaja, a protiv mladoženje se vodi postupak za krivično djelo spolni odnošaj sa malodobnim djetetom (Tužilaštvo USK). Protiv majke je Tužilaštvo Tuzlanskog Kantona podiglo optužnicu za krivično djelo zapuštanja ili zlostavljanje djeteta ili maloljetnika (član. 219 stav 1. KZBIH). Optužnica je potvrđena 07. 08. 2014.godine.⁴⁰¹

Općinski sud u Tuzli u procesu protiv majke donijelo je presudu da je ista zanemarivala svoju dužnost zbrinjavanja i vaspitanja malodobne djevojčice, iako svjesna da time krši svoju roditeljsku i zakonsku obavezu ispunjavanja navedene dužnosti i htijući njihovo izvršenje, na način da je kao roditelj, a iz koristoljublja, navela malodobnu djevojčicu, odnosno istoj omogućila stupanje u vanbračnu zajednicu sa punoljetnim licem.

Visina izrečene kazne - citiramo: "Optuženoj se utvrđuje kazna zatvora u trajanju od 6 mjeseci i istovremeno određuje da se ista neće izvršiti ukoliko optužena u roku od 2 godine po pravosnažnosti presude ne počini novo krivično djelo".

Protiv počinitelja odnosno punoljetne muške osobe koja je ugovorila brak sa majkom malodobne djevojčice je obustavljen postupak zbog nedostatka dokaza.

ZAKLJUČAK:

U slučaju otkrivanja ovih slučajeva, od posebnog je značaja žrtvi osigurati smještaj, sigurnost i podršku, raditi sa žrtvom u smislu odgovarajućih terapija i priprema za nastavak postupka i reintegracije u normalne društvene tokove. Jako je važno imati na umu da su krivičnopravnim obuhvatom prisilnih brakova kao oblika trgovine ljudima stvorene pretpostavke za puni angažman službi i organizacija koje pružaju pomoć i podršku žrtvama ovog oblika trgovine ljudima. Potrebno je kontinuirano unaprijedivati svijest i znanje o ovom fenomenu, jer time ovaj fenomen predstavlja dobar uvod za trgovinu ljudima ili različite oblike eksploatacije. U tom smislu, posebna pažnja treba biti posvećena identifikiranju i pružanju podrške svoj djeci koja su pogođena migracijama (djeci migrantima, azilantima, interno raseljenim, nomadima, povratnicima iz procesa readmisije, djeci žrtvama trgovine i slično), kao posebno ranjivoj grupi.

Ipak, trgovina ljudima u Bosni i Hercegovini očigledno nije iskorjenjena, nego je samo mijenjala metode izvršenja. Od 2004. godine trgovina ljudima se povlači u pomno prikrivenu aktivnost. Seksualna eksploatacije se odvija u motelima, privatnim kućama i apartmanima, žrtve se odvoze u inostranstvo u iste svrhe, ili su žrtve prisiljene na rad ili neke druge oblike eksploatacije. U pogledu radne eksploatacije, jedan od novih oblika je svakako eksploatacija državljana Bosne i Hercegovine, muškaraca, na gradilištima u inostranstvu. Najprisutniji i vidljiviji problem je prosjačenje, što je direktna posljedica složene ekonomske i socijalne situacije u zemlji te isključenosti pojedinih grupa stanovništva. Organizovano i prisilno dječije prosjačenje je kompleksan obrazac ponašanja koji drži djecu, žrtve trgovine ljudima, u krugovima eksploatacije, prisiljene da prose za račun svojih porodica ili kriminalnih grupa. Neki referentni i zvanični izvještaji upućuju na obim i moguće načine njegovog tretiranja. (Ombudsman za ljudska prava, 2010). U prošlosti, problem djece koja žive i prosjače na ulici nije bio prepoznavan kao trgovina ljudima. Zbog toga bilo kakva ozbiljna intervencija nadležnih vlasti i službi je nedostajala iako su se mogli primjetiti sporadični izvještaji, članci i komentari o djeci i njihovom cjelodnevnom radu na ulici.

⁴⁰¹ U slučaju gdje je evidentirana novčana transakcija, utvrđena eksploatacija (radna/seksualna), pa čak i prevoženje žrtve se treba tretirati kao krivično djelo trgovine ljudima. Na žalost, po ko zna koji put naše zakonodavstvo očigledne slučajeve trgovine ljudima spuštaju na zanemarivanje i time doprinose daljnjoj viktimizaciji žrtava trgovine ljudima.

Najznačajnije karakteristike ranije registrovanih slučajeva bile su su: upotreba ranjivosti žrtve i njene zdravstvene situacije, boravak sa turističkom vizom i ilegalan rad tokom takvog boravka, manja plaća nego što je to prvenstveno bilo dogovoreno, obustavljanje plaćaja, dugo radno vrijeme, ograničavanje slobode kretanja, odsustvo adekvatne medicinske zaštite i pomoći nakon eventualnih nesreća na radu, uključenost privatnih agencija za posredovanje u zapošljavanju, oduzimanje putnih dokumenata, ilegalan boravak u inostranstvu, zaduženost kao metod kontrole, korištenje kamate kojom se povećava dug, kažnjavanje za kršenje pravila pa čak i kažnjavanje za ponašanja nakon radnog vremena, naplaćivanje nerealno uvećanih troškova za smještaj, ishranu, prevoz i slično. Istovremeno bitno je naglasiti da je vrlo indikativna činjenica da mnoge žrtve ovakvog vida trgovine ljudima, uprkos veoma teškoj poziciji, radije ostaju u njihovim situacijama nego se vraćaju kući praznih ruku. Od onih koji se vrate kući, mnogi su očajni i nastoje da ponovno odu u inostranstvo i potraže posao. Stalne potrebe unapređnja odnose na unapređenja znanja i kapaciteta koji su dio referalnog sistema, ali se konkretnije preporuke i potrebe ogledaju u informiranosti i educiranosti službenika u javnim institucijama. Navedeno se odražava na kvalitet, efikasnost i efektivnost sprovođenja procedura koje su u najboljem interesu žrtve, obzirom da profesionalci kojima nedostaje znanje iz ove oblasti ne mogu adekvatno biti uključeni u asistenciju žrtvama, niti pružiti kvalitetne usluge, niti uticati na sprečavanje ovog problema. Najveći problem pa istovremeno i izazov za kvalitetnije djelovanje predstavlja kompleksan administrativno politički sistem i nedovoljni materijalni resursi koje država ne osigurava za rješavanje ovog problema, iako za to postoje kapaciteti i uslovi. Veliki problem u Bosni i Hercegovini ogleda se u obezbjeđenju finansijskih sredstava za adekvatnu asistenciju žrtvama trgovine ljudima, jer je praksa u proteklom periodu pokazala da najveći broj asistiranih potencijalnih i/ili identifikovanih žrtava trgovine ljudima po napuštanju smještajnih kapaciteta nisu „vidljive“ sistemu. Nevidljive su upravo iz ranije navedenih razloga, posebno u dijelu neadekvatnog postupanja predstavnika izvršne i zakonodavne vlasti, obzirom da ni nakon toliko godina rada, upućenih inicijativa i prijedloga za unapređenje zakonodavnog okvira, nismo rezultirali donošenjem zakonskih rješenja za unapređenje stanja i pomoći žrtvama trgovine ljudima.

LITERATURA:

- Rizvo, S., Hunčec, S., Efendić, A., Aldžić, M. (2010) Smjernice o postupanju regionanih monitoring timova za borbu protiv trgovine ljudima,
- Rizvo, S., Hunčec, S., Muratbegović, E. (2018) Smjernice o postupanju regionanih monitoring timova za borbu protiv trgovine ljudima,
- Hunčec, S., Arula, B., Efendić, A., Jovanović, B. (2010) Smjernice o postupanju centara za socijalni rad sa žrtvama trgovine ljudima,
- Hunčec, S., Hasanović, E., (2017) Specifični koraci/ intervencije u postupanju nadležnih institucija i organizacija u regionalnim monitoring timovima u situacijama rada sa djecom uključenom u život i/ili rad na ulici u Bosni i Hercegovini,
- Rizvo, S., Hunčec, S., Arula, B., Osmanagić, E., Fazlović, F., Dizdarević, E., Oručević, A., (2015) Vodič za multidisciplinarnu saradnju u procesu rehabilitacije, resocijalizacije, reintegracije i repatrijacije žrtava trgovine ljudima u BiH
- Rizvo, S., Đuderija, S., Hunčec, S., Osmanagić, E., Kalinić, R., Paprić, Z., Mehić, A., Vučković, J., Jovanović, S., Sabović, J., Hadžisalihović, M., (2013) Smjernice za postupanje centara za mentalno zdravlje sa žrtvama trgovine ljudima
- Termiz, DŽ., Čišić, B., Šarić, H., Karić, N., Sadić, S., Pandžić, A., Milinković, J., Sućur – Janjetović, V., Serić, N., Đuderija S., (2010). Praktikum za socijalne radnike o pojavi i pojavnim oblicima: radne eksploatacije djece, trgovine ljudima u svrhu seksualnog iskorištavanja, prostitucije, pornografije i pedofilije. CRS i Ministarstvo sigurnosti BiH, Sarajevo
- Hunčec, S. (2018) Trgovina ljudima - perspektiva multidisciplinarnog institucionalnog pristupa u asistenciji žrtvama trgovine ljudima u Bosni i Hercegovini,

- Hunčec, S., Horvat, S. (2018) Istraživanje o trgovini djecom u Bosni i Hercegovini-desk research, Caritas Bosne i Hercegovine
- UN Konvenciju za borbu protiv organiziranog transnacionalnog kriminala, dopunjena sljedećim protokolima: Protokol za sprečavanje, zaustavljanje i kažnjavanje trgovine ljudima, posebno ženama i djecom i Protokol za borbu protiv krijumčarenja migranta kopnom, morem i vazduhom,
- Konvencija o eliminaciji diskriminacije žena i prava djece,
- Državni, Entitetski zakoni i podzakonski akti

THE POSITION NGO IN THE TREATMENT AND ASSISTANCE TO THE THB VICTIMS IN BOSNIA AND HERZEGOVINA

Samira Hunčec

Summary

Bosnia and Herzegovina faced the trafficking in human beings phenomenon in 1990's as country of the destination, while nowadays Bosnia and Herzegovina is the country of origin, transit and destination too. Majority of the THB B&H nationals victims are children. The efficient response to the THB, alongside the prosecution, must encompass an overall and appropriate THB victims' protection, where representatives of non-governmental organizations play a significant role. An adequate protection, starting with identification and sheltering in a safe house, provides for the victims to recuperate from effected physical and mental health issues and enables reintegration in to community and social processes, largely depends on the engagement of non-governmental organizations in this process. This is one of the most complex and demanding steps and tasks in combatting the trafficking in human beings.

The paper will log the current state, as well as the advantages and disadvantages of reference mechanisms to assist victims of trafficking in human beings, particularly in the segment of assistance to victims of trafficking that are provided by non-governmental organizations, and in a certain way to point out the need of his promotion. At the same time the paper will try to identify the problems in treatment and assist victims of trafficking in human beings in Bosnia and Herzegovina that are daily confronted by primarily representatives of the competent institutions and non-governmental organizations.

Key words: Human trafficking, victims of trafficking in human beings, protection , assistance, non-governmental organizations, financing

МЕЂУНАРОДНОПРАВНА ЗАШТИТА ЦИВИЛА У ОРУЖАНИМ СУКОБИМА

Доц. др Мирослав Баљак⁴⁰²
МО БиХ - ОС БиХ

Др Дражан Еркић⁴⁰³
МУП РС

Сажетак: Женевске конвенције и Допунски протоколи према ставу савремене доктрине и одлукама међународних правосудних тела представљају део обичајног права и као такве обавезујуће су чак и за оне државе које их нису потписале. Проблем око њихове примене настаје у ситуацијама када је немогуће утврдити на кога је неопходно применити одређену норму или ко је одговоран за кршење одређене норме. Појавом нових учесника у оружаним сукобима додатно се компликује ова ситуација. Извори права у овој области поставили су добар темељ за заштиту, али ипак сва ова правила остају просто слово на папиру ако се не спроведе адекватна заштита поштовања ових правила. Заштита се остварује кроз неколико механизма. Један од тих механизма јесте гоњење оних лица која су прекршила ова правила.

Кључне речи: цивили, цивилно становништво, оружани сукоби, женевске конвенције, допунски протоколи.

Увод

Имајући у виду да је међународно хуманитарно право *lex specialis* људских права и то заштите у посебним околностима, пре свега у оружаним сукобима, јасно је да су промене у вођењу оружаних сукоба извршиле утицај и на само хуманитарно право. Промене које су претрпели оружани сукоби крећу се од начина вођења војних операција, преко статуса самих учесника оружаних сукоба до заштите лица у рату без обзира на правни статус и заштиту и директно су утицале на нека правила и принципе међународног хуманитарног права.

Иако су обичајним и међународним уговорним правом цивили искључени из борбених дејстава и заштићени од дејстава рата уз изричиту забрану напада на њих и на објекте у којима живе (или су од значаја за њихово преживљавање), ратна дејства, често су усмерена управо на цивили. Такође, постоји и узрочно последична веза између заштите цивила и заштите осталих заштићених категорија.

Ипак оно што савремено међународно право прихвата као систем заштите цивилног становништва почиње са развојем међународног права, а посебно међународног права оружаних сукоба (у току) почетком XX века.

Након другог светског рата донета су прва свеобухватна правила о заштити жртава рата, кроз четири Женевске конвенције. Доношење ових прописа није смањило страдање цивила. Напротив негативан тренд се наставио и у наредним сукобима. Патње и страдања цивилног становништва су се прилично повећале у сукобима на у другој половини 20. и на почетку 21. века. Одговорност за ово погоршање не лежи само на правној регулативи већ и у односу војне потребе и заштите цивила.

Универзална свест о потреби заштите цивила није спорна, али је праксом негирана. Непосредна ратна дејства су највећи узрок смртности цивила, али не једина. Оружани сукоби нису „игра без правила“. Правила свакако постоје, али су примена тих правила, поштовање тих правила и механизми заштите под великим знаком питања.

⁴⁰² Доц. др Мирослав Баљак, email: baljak.miroslav@gmail.com

⁴⁰³ Др Дражан Еркић, drazan.erkic@hotmail.com

1. Извори правне заштите

Заштита цивилног становништва у међународним оружаним сукобима обезбеђује се пре свега путем права, али и другим средствима, као што су политика и мере репресије. Основно легитимно и легално средство јесте право. Зато је неопходно да се сагледају основни извори ове заштите. Основни извори јесу извори међународног права. Уобичајна је подела извора права на материјалне и формалне. Материјални извори права су све друштвене околности и чињенице из којих право настаје, односно друштвени односи који доводе до формирања одређених правила.⁴⁰⁴ У конкретном случају, под материјалним изворима права се подразумева сама међународна заједница и њени субјекти и односи између тих субјеката, тј. међународни односи.

Односи у међународној заједници често умеју да доведу до несугласица и спорова, а некада није могуће све спорове решити мирним путем иако томе треба тежити. Ова тежња је иначе постављена као начело међународног права. Под материјалним изворима права у ширем сислу, подразумевају и вредносни извори права, односно сви они системи вредности које утичу на субјекте који стварају право и које се желе остварити применом права, као што су то моралне норме, правна и политичка мишљења, правда, правичност, слобода, сигурност и друго. У овом случају вредносни извори заштите цивилног становништва у међународним оружаним сукобима, тј. вредности које се желе остварити би биле живот, физички и психички интегритет цивила, имовина, заједница чланова породице, образовање, слобода вероисповести итд.

Формални извори права су конкретни правни акти, који могу бити општи и посебни.⁴⁰⁵ У случају положаја цивилног становништва у оружаним сукобима ти извори права су најчешће општи, а изузетно могу бити појединачни правни акти.

Неки аутори сматрају да је у међународном праву тешко утврдити границу између формалних и материјалних извора међународног права.⁴⁰⁶ Ипак и поред доброг објашњења стојимо на становишту да се треба држати можда старе класичне, али и даље темељне поделе на формалне и материјалне изворе.

Питање заштите цивилног становништва је саставни део међународног хуманитарног права, које је опет саставни део међународног јавног права. Зато, у одређивању формалних извора у овој области, мора се поћи од извора у међународном јавном праву. Опште је прихваћен став у доктрини међународног права да су извори у међународном јавном праву дефинисани у члану 38. Статута међународног суда правде. Статут утврђује да Међународни суд „чији је задатак да спорове који су му поднесени решава сагласно међународном праву и да примењује а) међународне конвенције, било опште или посебне, којима установљавају правила изричито призната од државе у спору; б) међународни обичај, као доказ опште праксе прихваћене као право, в) општа правна начела призната од стране цивилизованих (просвећених) народа; г) судске одлуке и доктрина најпозванијих стручњака јавног права разних народа као помоћно средство за утврђивање правних правила.“

С обзиром на наведено, основни формални извори права у конкретном случају, би били међународне конвенције и међународни обичаји. Као помоћни извори свакако да се јављају и општа правна начела и пракса међународних судова и трибунала. Може се, дакле, закључити да сви извори међународног права уједно представљају и изворе међународног хуманитарног права или како се у савременој доктрини користи израз међународног права оружаних сукоба.

⁴⁰⁴ Крећа, М: *Међународно јавно право*, Правни факултет, Службени гласник, Београд, 2007, стр. 7-8

⁴⁰⁵ Митровић, Д: *Основи права*, Београд, 2008. стр. 177

⁴⁰⁶ Brownlie, I: *Principles of Public International Law*, Seventh edition, Oxford University Press, Oxford, 2008, p.4

2. Женевске Конвенције као извор заштите цивилног становништва у оружаним сукобима

На међународној конференцији у Женеви су 12. августа 1949. године усвојене познате четири Женевске конвенције које су постале основ међународног хуманитарног права. Управо IV Женевска конвенција (Женевска конвенција о заштити грађанских лица за време рата од 12. августа 1949. године) је посвећена заштити цивилног становништва у међународним оружаним сукобима. То је заправо прва конвенција која је за свој предмет имала искључиво и првенствено заштиту цивила и цивилног становништва. Женевске конвенције данас представљају део обичајног међународног хуманитарног права. Ова констатација је потврђена и од стране Међународног кривичног суда.⁴⁰⁷

2.1. Конвенција о заштити грађанских лица у оружаним сукобима из 1949. године (IV Женевска конвенција)

Конвенција броји 159 чланова, који су груписани у тематске делове, делови су подељени на одељке, док поједини одељци имају по неколико глава.

Део I се односи на опште одредбе. У овом делу регулисано је поштовање и примена конвенције. Као и у осталим Женевским конвенцијама и четврта садржи такозвану „минијатурну конвенцију“. Наиме све Женевске конвенције у својим члановима 3. су регулисале минималну заштиту цивила у случају оружаних сукоба који немају међународни карактер. У наставку првог дела утврђено је која су лица заштићена, случај ускраћивања заштите, почетак и крај примене Конвенције, посебни споразуми, немогућност одрицања од права, силе заштитнице, делатност МКЦК, замена силе заштитнице и поступак за решавање спорова.

У погледу примене Конвенције одређено је да, поред одредаба које треба да ступе на снагу још за време мира, „...иста ће се примењивати у случају објављеног рата или сваког другог сукоба који избије између две или више високих страна уговорница, чак и ако једна од њих није признала ратно стање“. Даље, прописано је да ће се исто тако примењивати у свим случајевима окупације целе територије једне високе стране уговорнице или њеног дела, чак и ако та окупација не наиђе ни на какав војни отпор. С друге стране, ако једна од сила у сукобу није потписница Конвенције, силе учеснице у Конвенцији ипак ће остати везане њоме у својим међусобним односима.

Поред тога, оне ће бити везане Конвенцијом према тој сили, ако та сила прихвати и примењује њене одредбе. Иако има ставова да је питање окупације превазиђено не сме се олако одбацити ова ситуација. Шта више, треба јој посветити одређену пажњу јер се отварају многа питања на која теорија тек треба да да одговор.

У општем делу још се одређује да су предмет заштите „... сва лица, која се, у било ком тренутку и на било који начин нађу, у случају сукоба или окупације, у власти једне стране у сукобу или једне окупационе силе чији нису држављани...“. С друге стране, изричито је прописано да Конвенција не штити држављане државе која није везана Конвенцијом. У случају држављана неутралних држава као и држава које не саучествују у рату они неће бити предмет заштите ове Конвенције све док те државе на територији ратујућих страна имају своја дипломатска представништва.

Изузетак од ових правила односи се на општу заштиту целокупног становништва земаља у сукобу, без дискриминације, а што је предмет регулисања у другом делу Конвенције.

Под заштићеним лицима, у смислу ове Конвенције, не сматрају се лица која штите одредбе I, II и III Женевске конвенције од 12. августа 1949. године, односно рањеници, болесници, бродоломници и ратни заробљеници.

Моменат отпочињања и престанка примене ове Конвенције утврђен је чланом 6. Тако се као почетак примене наводи моменат отпочињања непријатељстава или „...општим завршетком

⁴⁰⁷ Meron, T: *The Humanization of International Law*, The Hague Academy of International Law, Martinus Nijhoff Publishers, Boston, 2006, p.19

војних операција...“ . када је у питању окупирана територија Конвенција ће се примењивати још годину дана од завршетка војних операција.

Одредбе Конвенције неће ометати делатност Међународног комитета Црвеног крста и других непристрасних хуманитарних организација које раде на заштити цивилног становништва. Оно што се захтева је одобрење од сукобљених страна за деловање како Међународног комитета тако и других организација.

Други део Конвенције се односи на општу заштиту становништва од извесних последица рата. У овом делу су дефинисана и утврђена правила за санитетске зоне и места, зоне и места безбедности, неутрализоване зоне, евакуација људи из опкољених или опседнутих зона, заштита грађанских болница и особља истих. Транспорт рањених, повређених, немоћних, угрожених је такође регулисан у овом делу Конвенције.

Трећи део Конвенције „Правни положај заштићених лица“ представља централни део конвенције и нормама из овог дела утврђена је заштита грађанских лица у одређеним ситуацијама. Овај део је подељен у пет одељака и сваки регулише заштиту у одређеној ситуацији. Први одељак чине правила која се односе на заштиту на територији страна у сукобу или пак на окупираној територији. Други одељак регулише правила за странце на територији сукобљених страна. Одељак три утврђује правила која се односе на окупиране територије и заштиту грађанских лица на овим територијама. Следећи одељак, дакле четврти, односи се на интернирање лица и поступак са интернираним лицима. У овом одељку дефинисана су места интернирања, њихов положај, уређеност, шта све мора да буде доступно интернираним лицима.

Четврти део конвенције чине одредбе о извршењу конвенције. Овај део регулише начине на које ће се донекле обезбедити поштовање претходно наведених правила. Овде се наводи који су то све субјекти укључени у примену Конвенције. Наведено је да силе које држе заштићена лица ће указати најбољи пријем и третман разним организацијама које пружају помоћ цивилном становништву. Ту се убрајају верске организације, друштва за пружање помоћи, и друге организације које на различите начине доприносе побољшању положаја цивила. Силе заштитнице су овлашћене да одреде своје представнике који у сваком моменту могу посетити сва места за која сматрају да су занимљива са становишта положаја цивила. Првенствено се у круг тих места могу сврстати места интернирања, затвори у којима издржавају казне, или места где раде заштићена лица.

Када је реч о интернираним лицима омогућено је да представници силе заштитнице са њима воде разговор без присуства сведока. Једини разлози за привремену забрану оваквих посета могу бити императивне војне природе односно у случајевима када преовлада принцип војне потребе.

Члан 144. указује на обавезу да државе потписнице у својим земљама врше обуку и упознавање што ширег круга цивила са правилима Конвенције. Нарочито се захтева да се изучавање одредаба Конвенције унесе у програме војног образовања, а са стварањем услова да се уведе и у цивилну наставу изучавање ових одредби како би целокупно становништво било упознато са правилима која их штите у случају оружаног сукоба.

2.2. Протоколи I и II на Женевске конвенције из 1949. године

На дипломатској конференцији о реафирмацији и развоју међународног хуманитарног права применљивог у оружаним сукобима у Женеви 1949. године одржано је више састанака, тачније четири сесије у периоду од 1974. године до 1977. године. Као резултат тих сесија 8. јуна 1977. године усвојена су, између осталог и два протокола; Допунски протокол уз Женевске конвенције од 12. августа 1949. године о заштити жртава међународних оружаних сукоба, који је ступио на снагу 07.12.1978. године (у даљем тексту Протокол I) и Допунски протокол уз Женевске конвенције од 12. августа 1949. године о заштити жртава немеђународних оружаних сукоба (Протокол II).⁴⁰⁸

⁴⁰⁸ Aldrich, G. H: *Prospects for United States ratification of Additional Protocol in to the 1949 Geneva Conventions*, American Journal of International Law, Vol. 85, 1991.

Сам назив Протокол не разликује га од осталих међународних уговора, према дефиницији из Бечке конвенције о уговорном праву (1969). Ипак, сам назив „додатни“ указује да се не ради о самосталом правном инструменту. Потписница протокола може бити држава која је већ потписала Женевске конвенције или она која постаје потписница и Конвенције и Протокола истовремено. У суштини ови Протоколи допуњавају све четири Женевске конвенције из 1949. године, и то у материјалном смислу, али и механизмима имплементације и механизмима заштите што је чини се највећи допринос учињен у том моменту. Протокол I се састоји од преамбуле и 102 члана подељених у шест делова и два анекса. Аутентични језици Протокола су енглески, арапски, кинески, шпански, француски и руски. Земља депозитар Протокола је Швајцарска.⁴⁰⁹

Протокол I је у многоме унапредио дефинисање одређених појмова који су од значаја за даљу и потпунију примену и самих Женевских конвенција. Значај самог Протокола је и у томе што је чак и у случајеве који нису уређени Протоколом или Конвенцијама или пак другим споразумима, заштиту грађанских лица и бораца утврдио принципима међународног права, који произилазе из установљених обичаја, принципа човечности или захтева јавне свести.⁴¹⁰

Протоколом је још једно проширење примене достигнуто. У питању је међународноправна заштита која се односи на међународне сукобе. Протокол је у такве сукобе уврстио и оружане сукобе у којима се народи боре против колонијалне доминације и стране окупације и против расистичких режима, а све то позивајући се на право народа на самоопредељење.

Израз правила међународног права која се примењују у оружаном сукобима обухвата сва правила садржана у међународним споразумима у којима учествују стране у сукобу, као и принципи и правила међународног права која су опште призната.⁴¹¹

Такође, Протокол дефинише Силу заштитницу како неутралну државу или другу државу које не учествује у оружаном сукобу, а коју је предложила, односно, именovala једна држава, а друга држава је прихватила као такву. Такође, неопходно је да је та држава спремна да врши све функције које су додељене Сили заштитници било одредбама Конвенција било Протоколом.

За разлику од Женевске конвенције о заштити грађанских лица којом је предвиђено да се правила примењују један одређени временски период након окончања окупације у Протоколу стоји да његова примена престаје моментом завршетка војних операција, а код окупираних територија моментом престанка окупације.⁴¹²

Правни статус страна у сукобу никако се неће мењати применом Конвенција или пак Протокола. Дејства на правни статус страна у сукобу неће имати чак ни окупација неке територије, а свакако та чињеница окупације не задира у промену правног статуса окупираних територије. Често се дешавало да се државе уздржавају од примена ових инструмената из бојазни да тим актом не изврше фактичко признање противне стране. Ово нарочито долази до изражаја у случајевима када државе не желе да признају да се налазе у сукобу.

Једностране промене никако неће бити правно оправдане применом ових инструмената, напротив, све промене (анексија, отцепљење, преобраћање у нову државу) које се могу догодити не легализују се чињеницом да стране у сукобу примењују Женевске конвенције или Протокол. Да би се избегле могуће компликације око примене ових инструмената, али и да би се државе чврсто заштитиле од могућих преседана, Протокол је имплицитно навео да примена не представља признање државе, ослободилачког покрета или да пак са собом носи неке друге правне или политичке импликације. Ово је учињено како би се задржао неутралан став према

⁴⁰⁹ Sandoz, Y, Swinarski, C, Zimmermann, B. (Edit.): *Commentary on The Addititonal Protocols of 8 June 1977 to The Geneva Conventions of 12 Avgust 1949*, ICRC Geneva 1987.

⁴¹⁰ Протокол I на Женевске конвенције из 1949. године о заштити жртава међународних оружаних сукоба, члан 1.

⁴¹¹ *Ibidem*, члан 2.

⁴¹² *Ibidem*, члан 3.

конкретном оружаном сукобу и да не прејудиира евентуално признање ентитета као државу у случају оружане побуне на територији једне стране у сукобу.

Обука квалификованог особља са циљем лакшег поштовања и примене конвенција и протокола представља задатак за све Високе стране уговорнице, потписнице протокола. Ову обавезу државе потписнице преузимају на себе још у време мира, а обука и регрутовање овог особља остављено је као унутрашња надлежност држава. Такође значајно достигнуће је постигнуто на пољу обезбеђења заштите поновним уређењем и прецизирањем именовања и задатака Силе заштитнице. Творци Протокола су истицали да институт Силе заштитнице није довољно коришћен те су уложили напоре да то колико толико промене. Ипак пракса након доношења Протокола је показала да ни тај механизам заштите није био довољан. Чак, шта више, покушаји да се изгради један систем који ће без пристанка сукобљених страна да обезбеди један објективан и аутоматски систем заштите су пропали. До данас није пронађен адекватан механизам који ће обезбедити да нека неутрална држава или пак међународна организација одмах по избијању ратног стања отпочне активности које су остављене у надлежности Сили заштитници. Најбољи механизам би био када би се створило стално тело које би одмах могло да предузме све мере како би одмах по избијању непријатељстава почело поштовање и примена свих правила из Конвенција и Протокола.

Врло важно проширење поља примене Протокол је донео у области заштите рањеника, болесника и бродоломника. Тако је за разлику од Прве и Друге конвенција из 1949. године под рањеницима и болесницима Протокол подразумева и војна и цивилна лица којима је због повреде, болести или других физичких или менталних поремећаја или тешкоћа потребна лекарска помоћ. Оно што се захтева од ових лица јесте да се уздржавају од сваког акта непријатељства. Под овим лицима Протокол подразумева и жене на порођају, новорођенчад и друга лица којима је неопходна непосредна лекарска помоћ.

Као што је већ наведено, Протокол прецизније дефинише одређене појмове и проширује круг заштићених субјеката и објеката. Значајна проширења су постигнута у области здравствене заштите, али и цивилне заштите и заштите становништва.

Оно што је истакнуто приликом расправе на којој је донета одлука о приступању Протоколима, јесте чињеница која чак и данас стоји, а то је да се не смеју стварати илузије да ће све ове одредбе заиста бити поштоване. На општејугословенском саветовању научно – стручног нивоа о актуелним питањима развоја међународног хуманитарног права о „сагледавању новина које доносе допунски протоколи у области међународног права“ и значају за „концепцију и систем општенародне одбране СФРЈ“ 1977. године, разматрано је и питање да ли ће их евентуални агресор поштовати у случају напада на тадашњу СФРЈ. Имало се у виду да се у свим ратовима до тада вођеним показала пракса грубог кршења хуманитарног права била саставни део оружаног сукоба. Ово је добрим делом потврђено и приликом прве и за сада последње агресије НАТО пакта на СР Југославију 1999. године од периода усвајања Протокола I и II 1977. године.

Прогресивни развој који је донео Протокол потврђен је и у области лакшег услова за признање легалитета бораца против агресора, затим у изједначавању заштите цивилног здравства са војним, заштита цивилне заштите и др.⁴¹³

Питање прогресивног развоја је утврђено и у члану 7. Протокола. Тим чланом је утврђен наставак рада на развоју међународног хуманитарног права. Идеја редактора је била да се омогући државама, али и међународним организацијама првенствено Међународном комитету Црвеног крста да захтевају организовање конференције на којој би дошло до измена, допуна и побољшања оних одредби Конвенција или Протокола које се не поштују довољно или које се крше у неким оружаним сукобима у будућности. Наравно, остављена је обавеза сагласности потписница о организацији тих конференција и о дневном реду истих.

Допунски протокол уз Женевске конвенције од 12. августа 1949. године о заштити жртава немеђународних оружаног сукоба (Протокол II) представља уговор који је први пут у целисти регулисао положај и заштиту свих жртава немеђународних сукоба. Пре доношења

⁴¹³ Саветовање о актуелним питањима развоја међународног хуманитарног права, Скупштина Црвеног Крста Југославије, Београд, 1979, стр. 24

Протокола II једина заштита у немеђународним сукобима је био заједнички члан 3. из свих Женевских конвенција.⁴¹⁴ Овај заједнички члан се назива и „Минијатурна конвенција“ и дуги низ година је представљала једину заштиту за све жртве рата у немеђународним оружаним сукобима.

Први допринос Протокола II је у дефинисању немеђународног сукоба и то првенствено позитивном дефиницијом шта је то унутрашњи сукоб, па потом негативном дефиницијом, односно шта се не сматра немеђународним оружаним сукобом. Немеђународни оружани сукоби у смислу Протокола су они „...који се одвијају на територији високе стране уговорнице између њених оружаних снага и отпадничких оружаних снага или других организованих наоружаних група које, под одговорном командом, врше такву контролу над делом њене територије која им омогућује да воде непрекидне и усмерене војне операције и да примењују овај протокол“.

Неки аутори су чак критиковали овакву „уску“ дефиницију немеђународних оружаних сукоба. Када се погледају остале одредбе Протокола II заиста се ова критика може прихватити. Наиме, након Конференције низ правила из првобитног Нацрта је избачена и остала су само она правила која се директно тичу човечности и имају чисто хумани карактер.⁴¹⁵

Примена Протокола је утврђена и у односу на лица која штити. Тако је утврђено да се он примењује и на лица која су на било који начин учествовала у сукобу, па су тако поред непосредних учесника – бораца заштићени и они који су посредно, пружањем политичке подршке или пак материјалне или на други начин, помагале страни у том сукобу. Обично је реч о лицима која су подржавала и помагале побуњеничке групе, а познато је како се најчешће победници у тим сукобима умеју да опходе према побеђеној страни. У унутрашњим сукобима честа појава су суђења у кратком поступку, ликвидације и слично.

Нешто што би могло да представља читаво научно истраживање је домет члана 3. Протокола II. Овај члан се односи на правило које је сигурно представља једно од начела

⁴¹⁴ У случају оружаног сукоба који нема карактер међународног сукоба, а који избије на територији једне од Високих страна уговорница, свака од страна у сукобу биће дужна да примењује бар следеће одредбе:

1) Према лицима која не учествују непосредно у непријатељствима, подразумевајући ту и припаднике оружаних снага који су положили оружје и лица онеспособљена за борбу услед болести, рањавања, лишења слободе или из било којег другог узрока, поступаће се, у свакој прилици, човечно, без икакве неповољне дискриминације засноване на раси, боји коже, вери или убеђењу, полу, рођењу или имовном стању или било коме другом сличном мерилу. У том циљу забрањени су и забрањују се, у свако доба и на сваком месту, према горе наведеним лицима следећи поступци:

а) повреде које се наносе животу и телесном интегритету, нарочито све врсте убиства, осакаћења, свирепости и мучења;

б) узимање талаца;

ц) повреда личног достојанства, нарочито увредљиви и понижавајући поступци;

д) изрицање и извршавање казни без претходног суђења од стране редовно установљеног суда и пропраћеног свим судским гаранцијама које цивилизовани народи признају за неопходне.

2) Рањеници и болесници биће прихваћени и неговани. Свака непристрасна хуманитарна организација, као што је Међународни комитет Црвеног крста, може да понуди своје услуге странама у сукобу. Стране у сукобу ће се трудити, с друге стране, да ставе на снагу, путем посебних споразума, један део или све остале одредбе ове Конвенције.

⁴¹⁵ *Саветовање о актуелним питањима развоја међународног хуманитарног права*, Скупшина Црвеног Крста Југославије, Београд, 1979, стр. 39

читаваг међународног права, а које је у савременим међународним односима толико пута прекршено да се са правом може отворити расправа о постојању и важности овог правила. Реч је о неинтервенцији тј. о немешању у унутрашње ствари једне државе. Свакако да је овде реч о акту који повређује суверенитет једне државе. У Протоколу је реч о забрани мешања страних сила у неки грађански рат. Савремени међународни односи и стање у међународној заједници заиста отварају питање који је домет овог начела и да ли је испоштовано ово правило из Протокола II. Неколико ситуација су директно забрањене овим чланом Протокола. Првенствена примена Протокола не може бити основ да се повреди суверенитет неке државе, а то подразумева да он не сме бити основ за предузимање радњи које би довеле у питање одговорност неке владе да на својој територији очува или поново успостави јавни поредак, ред и мир, или применом свих законитих средстава покуша да очува национално јединство и територијални интегритет. Члан је сачињен по угледу на кључна правила Декларације о начелима међународног права о пријатељским односима и сарадњи држава у складу са Повељом УН те као такав можда данас да представља највишу норму међународног права.

Нажалост, та норма је, са друге стране, више пута била прекршена. Треба истаћи да се једино чврстом применом овог члана могу у потпуности заштити обе стране у једном немеђународном сукобу. То је зато што савремена историја и дешавања у последњим оружаним сукобима овог карактера, указују да вишестрана мешања страних сила и фактора никако не осигуравају светски мир нити обезбеђују хуманизацију оружаних сукоба.

2.3. Завршна Декларација Међународне конференције о заштити жртава рата од 1993. г.

У периоду од 30. августа до 1. септембра 1993. године одржана је Међународна конференција за заштиту жртава рата у Женеви.⁴¹⁶ На самој конференцији је истакнуто да страхоте рата и даље потресају читаво човечанство и да је управо из тог разлога неопходно да се донесу неки закључци којима ће се читава међународна заједница позвати да спречи ратна разарања, а посебно кршење међународних правила која имају за циљ хуманизацију оружаних сукоба и заштиту угрожених категорија лица у тим сукобима. Том приликом учесници Конференције нису предложили усвајање нових правила.

Ипак је потврђена „потреба да се примена хуманитарног права учини ефикаснијом“ и учињен корак ка сазивању састанка групе експерата. Задатак таквог једног састанка је требао да буде проучавање практичних средстава за промовисање потпуног поштовања хуманитарног права.⁴¹⁷ Међувладаина група експерата састала се тек 1995. године и том приликом је усвојено низ препорука са циљем да се појача поштовање међународног хуманитарног права. Посебно је истакнут значај превентивних мера које би обезбедиле боље познавање и ефикаснију примену права.⁴¹⁸ Значај рада ове групе експерата нарочито је дошао до изражаја у вези са обичајним међународним хуманитарним правом.

Завршни акт Конференције из 1993. године донет је у виду Декларације. У првој одредби Декларације се јасно види да су учесници Конференције закључили да не прихватају да се рат, насиље и мржња шире светом и да у савременом свету долази до кршења људских права. Указали су на нека кршења правила међународног хуманитарног права и између осталог „...да се не показује милост према рањеницима, да се деца масакрирају, жене силују, заробљеници муче, жртвама сукоба одбија елементарна хуманитарна помоћ, примењује изгладњивање цивила као метода ратовања, не поштују обавезе прописане међународним хуманитарним правом на територијама под страном окупацијом, не дају информације

⁴¹⁶ Sandoz, Y, Swinarski, C, Zimmermann, B. (edit.): *Commentary on the Additional Protocols of 8 June 1977 to the Geneva Conventions of 12 August 1949*, International Committee of the Red/Cross Martinus Nijhoff Publishers, Geneva, 1987, p. 516 para. 1679.

⁴¹⁷ *Ibidem*

⁴¹⁸ *Ibidem*

породицама несталих лица о судбини њихових рођака, становништво незаконито пресељава и државе подвргавају пустошењу“.

Указано је да су повреде правила предвиђених међународним правом оружаних сукоба честе и да се учесници противе томе. Учесници ове Конференције су одбили да се сложе са ситуацијом да „...цивилно становништво треба да све више и све чешће постане основна жртва непријатељстава и аката насиља примењеног у току оружаних сукоба, на пример, кад су изложени намерном нападу или употребљавању као живи штит, а посебно кад је жртва одвратне праксе „етничког чишћења“. Ми смо узбуњени запаженим повећањем аката сексуалног насиља запажено усмереног против жена и деце и ми потврђујемо да такви акти конституишу тешке повреде међународног хуманитарног права.“

Цивилно становништво је поменуто и у закључку конференције којим се не одобравају средства и методе који се користе у извођењу непријатељстава и који изазивају тешке повреде цивила. На том месту је додато и то да се подржава даљи развој постојећег права које се односи на оружане сукобе, посебно међународне, да би се обезбедила најефикаснија заштита за њихове жртве. Подржане су све иницијативе како билатералне тако и мултилатералне које би за циљ имале смањивање тензија и спречавање сукоба.

Припадници снага за очување и успостављање мира такође морају да делују у складу са међународним правом, али и да се њима омогући да све своје задатке извршавају без сметњи и уз поштовање њиховог положаја и саме њихове мисије.

Како би се у потпуности обезбедила, али и спровела заштита жртава рата, учесници Конференције су навели неопходност да се у свим државама на систематски начин омогући за што шири круг лица нека врста образовања о свим питањима из области међународног хуманитарног права. Повреде међународног хуманитарног права су нешто чему све државе морају да стану на пут и такође да помогну приликом сваке истраге око наводних повреда међународног права нарочито права оружаних сукоба. Такође се захтева да се злочини ваљано гоне и да извршиоци не остану некажњени. На Конференцији је подржана идеја око стварања јединственог механизма за кажњавање тешких повреда међународног хуманитарног права.

Нешто што је представљало новину у читавом схватању јесте идеја да се државе које повређују међународно хуманитарно право треба да подвргну плаћању накнаде, уколико то случај омогућава. Овим је подржана теза о одговорности државе за штету која је предложена у нацрту конвенције о одговорности држава која је, нажалост још увек у припреми већ више година.

Иако су учесници Конференције упозорили на опасности пред којим стоји међународно хуманитарно право и заштита жртава оружаних сукоба, чини се да је читава међународна заједница наставила по устаљеном, а може се тврдити да је од тог момента дошло до суноврата међународног права. Овом суноврату су посебно допринели ратови вођени деведесетих година двадесетог века. Поред овог новог концепта појединих института у међународном праву оружаних сукоба у оваквом стању у поштовању међународног права допринела су дешавања у свету и тектонске промене у међународним односима као и кршење система равнотеже снага и глобалне промене у успостављен систем колективне безбедности постављен после Другог светског рата. Нико није веровао да ће те промене, започете крајем осамдесетих и почетком деведесетих година двадесетог века, у будућности довести до таквог безочног кршења како међународног права оружаних сукоба тако и међународног права у целини.

Савременици смо свих дешавања која су са правом отворила питања да ли је међународно право запало у кризу и који је пут, ако га има, за излазак из те кризе. Низ дешавања, бомбардовање снага војске Републике Српске, чиме се НАТО пакт иако није имао мандат за то јасно сврстао на једну страну у сукобу, затим агресија на Савезну Републику Југославију 1999. године, низ насилних промена система под називом „арапско пролеће“ и изазивање грађанских сукоба у Украјини, Сирији отварање низа кризних жаришта на Блиском и Средњем истоку, јасно упућују да, су још једном, сви покушаји да се упозори на стање у хуманитарном праву и на његова груба кршења, пропали и остали мртво слово на папиру и без јасног механизма за заштиту.

Закључак

У свим оружаним сукобима који се данас воде цивили и цивилно становништво су далеко угроженији него раније иако би требало да буде другачије. Цивилно становништво трпи последице без обзира да ли је реч о међународним или немеђународним сукобима. Може се закључити да постоји низ норми међународног права које се односе на заштиту цивилног становништва у оружаним сукобима. Напредак у области људских права је требао да донесе промене, и потпунију заштиту људи и да се не понове примери страдања цивила и цивилног становништва која су се сретала у оружаним сукобима како међународног тако и немеђународног карактера. Рад садржи најзначајније инструменте који успостављају нормативну заштиту цивила у оружаним сукобима. Указано је да је нормативни темељ у овој области добро постављен, али да увек има места за унапређење, а посебно за прилагођавање одређених норми у измењеним околностима у оружаним сукобима. Када је реч о нормативној заштити цивила у оружаним сукобима, слободно можемо рећи да је она постигла свој зенит. Иако увек има места за унапређење, нормативни темељ је доста добро постављен и служи као добра полазна основа да се сва правила о заштити кроз посебне практичне механизме примене и остваре сврху свог постојања, а то је хуманизација рата и заштита цивила са тежњом потпуног искључења цивилних жртава у оружаним сукобима.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Борис Кривокапић, *Актуелни проблеми међународног права*, Службени гласник, Београд, 2011.
2. G.H. Aldrich, *Prospects for United States ratification of Additional Protocol in to the 1949 Geneva Conventions*, American Journal of International Law, Vol. 85, 1991.
3. Драган Митровић, *Основи права*, Београд, 2008.
4. Ian Brownlie, *Principles of Public International Law*, Seventh edition, Oxford University Press, Oxford, 2008.
5. Миленко Крећа, *Међународно јавно право*, Правни факултет, Службени гласник, Београд, 2007.
6. Женевске конвенције и допунски протоколи
7. *Саветовање о актуелним питањима развоја међународног хуманитарног права*, Скупштина Црвеног Крста Југославије, Београд, 1979.
8. Sandoz, Y, Swinarski, C, Zimmermann, B. (Edit.) *Commentary on The Addititonal Protocols of 8 June 1977 to The Geneva Conventions of 12 August 1949*, ICRC Geneva 1987.
9. Theodor Meron, *The Humanization of International Law*, The Hague Academy of International Law, Martinus Nijhoff Publishers, Boston, 2006.
10. Yves Sandoz/Christophe Swinarski/ Bruno Zimmermann, (edit.), *Commentary on the Additional Protocols of 8 June 1977 to the Geneva Conventions of 12 August 1949*, International Committee of the Red /Cross Martinus Nijhoff Publishers, Geneva, 1987, p. 516 para. 1679.

INTERNATIONAL LEGAL PROTECTION OF CIVILIANS IN ARMED CONFLICTS

Abstract: *The Geneva Conventions and Supplementary Protocols according to the attitude of contemporary doctrine and decisions of international judicial bodies are a part of customary law and as such are binding even for those countries that have not signed them. The problem of their application is created in situations where it is impossible to determine who it is necessary to apply a certain norm or who is responsible for violating a particular norm. The emergence of new participants in armed conflict additionally complicates this situation. Sources of law in this area have set a good foundation for protection, but all these rules remain a simple letter on paper if adequate protection is not followed to respect these rules. Protection is achieved through several mechanisms. One of these mechanisms is the prosecution of those who violated these rules.*

Key words: *civilians, civilian population, armed conflicts, Geneva Conventions, supplementary protocols*

IMIGRACIJE U UNSKO-SANSKOM KANTONU I SIGURNOSNI IZAZOVI

Anel Ramić⁴¹⁹
KPZ Bihać

Apstrakt: Ovaj članak analizira nekontrolisan ulazak imigranata na područje Unsko – sanskog kantona, te zakonom predviđene instrumente borbe protiv sigurnosnih izazova. Analizira se uspješnost primjene navedenih alata u svijetu i BiH, posebno sa aspekta neželjenih efekata koje sa sobom nose imigranti. Ovdje se prvenstveno misli na mjere i radnje koje podstiču radikalizaciju, koje kao predmet upotrebe imaju cijele skupine nasuprot pojedinaca indiciranih kao potencijalni izvršioci terorističkih napada te time daljnje otuđuju navedene skupine, kao i neefikasnost kontrole granice. Konačni cilj je da se predloži metodološki pristup borbi protiv nasilnih imigranata na području Unsko – sanskog kantona kao i drugih sigurnosnih izazova i nemogućnosti prijema ogromnog broja migranata koji dolaze na ovo područje, kako zbog neadekvatnog smještaja, zdravstvene zaštite i sigurnosti domicilnog stanovništva koji nisu sigurni u gradu Bihaću i općini Velika Kladuša koji su najviše pogođeni sa navedenom krizom. Odsustvom pravovremene reakcije kako državnih tako i nižih nivoa vlasti od 2018 godine pa do danas Unsko – sanski kanton je postao nesigurno područje zbog velikog broja incidenata vezanih za imigrante (ubistvo, bludne radnje, teške tjelesne povrede, provale i dr.). Sigurnosni izazovi koji su postali složeniji zbog toga što niko od nadležnih ne posjeduje tačan broj imigranata, njihov identitet kao i nepostojanja političke volje da se ovaj problem stavi pod kontrolu. Lični interesi pojedinaca stavljeni su ispred sigurnosti građana Unsko – sanskog kantona, kroz plaćene medije i međunarodne organizacije. Pored toga parcijalno se pristupilo jačanju istočne granice, najviše zbog neznanja i odsutnosti volje pojedinih političkih moćnika kako na kantonu tako i u Bosni i Hercegovini. Kako je u 2018 godini vođena politička kampanja obzirom da su se održavali opšti izbori u Bosni i Hercegovini tome se nije pridodavalo mnogo pažnje, a kako se kampanja zahuktavala tada se i problematizirao problem migrantske na području grada Bihaća i općine Velika Kladuša.

Ključne riječi: ilegalni imigranti, sigurnosni izazovi, prevencija terorizma, politika i policija.

UVOD

Bosna i Hercegovina, prvenstveno Unsko – sanski kanton se u posljednjih godinu i pol suočili sa ogromnim priljevom ilegalnih imigranata na svom području, pa se za vrlo kratko vrijeme cijeli sigurnosni sistem u Bosni i Hercegovini pokazao kao nesposoban, da li zbog složenog uređenja države ili ciljanog stvaranja nesigurnosti od strane politike. Tu je također i pravni sistem odnosno pravilna provedba Zakona o strancima i Zakona o azilu. Posljedica ovakvih propusta su desetine hiljada migranata na teritoriju Bosne i Hercegovine i u mjesecu junu 2018 godine oko 5000 migranata na području Unsko – sanskog kantona kojima pri ulasku nije utvrđen identitet niti su kvalitetno registrirani (fotografija i otisci prstiju).

Ono što je za Bosnu i Hercegovinu i Unsko – sanski kanton bila otežavajuća okolnost jeste da su zemlje EU bile spremne za Balkansku rutu koja je vodila preko Bosne i Hercegovine i svoje granice je osigurala pojačanim policijskim snagama, dok je na istoku Bosne i Hercegovine u prosjeku dnevno

⁴¹⁹ Odgajatelj u KPZ Bihać, student trećeg ciklusa Fakulteta za kriminalistiku, kriminologiju i sigurnosne studije Univerziteta u Sarajevu

ulazilo preko 200 migranata. Pritisak na Unsko – sanski kanton se pojačao i našao se u bezizlaznoj situaciji. Migranti su doslovno preplavili grad Bihać i općinu Velika Kladuša. Nedostatak političke volje i predizborna kampanja koja je bila u tijeku je bila prioritetnija od same sigurnosti građana.

Migrantski val posljedica je višegodišnjih tranzicijskih procesa na Bliskom istoku i Sjevernoj Africi u sklopu tzv. Arapskog proljeća. Ovi su procesi u Siriji i Libiji rezultirali građanskim ratom, ali i uzrokovali nestabilnost i humanitarnu krizu u njima susjednim zemljama, posebno u Turskoj i Libanonu, gdje su najveći migrantski centri. Prateći stanje u Siriji i Libiji, mogao se naslutiti ovaj migrantski val te se za njega pripremiti uz odgovarajuće analize i procjene.

Ovaj, kao i prethodni dugogodišnji migracijski pritisci preko Mediterana prema EU, jasno su ukazali, prije svega, na odsutnost solidarnosti i spremnosti među državama članicama da podijele odgovornost za pružanje pomoći i zbrinjavanje ljudi u stanju potrebe (Bobić i Šantić, 2018).

To nažalost nije učinjeno ni u Bosni i Hercegovini ni u drugim zemljama na tzv. Balkanskoj ruti – od Grčke do Njemačke, jer se nije vodilo računa o karakteru ovih tranzicijskih procesa. Riječ je o dugotrajnim i sveobuhvatnim procesima u arapskom svijetu, koji bitno mijenjaju političko i ekonomsko stanje na Mediteranu. Drugim riječima Bosna i Hercegovina i ostatak EU trebaju se pripremiti za višegodišnje, možda i desetogodišnje bavljenje s migratskim valom, njegovim uzrocima i posljedicama.

SIGURNOSNI RIZICI – SIGURNOST GRANICA I MIGRACIJE

Ono što je više nego očito jest da priliv nezakonitih migranata postaje jedno od važnih pitanja nacionalnih interesa i unutarnje sigurnosti i Bosne i Hercegovine i svih članica EU. Problem je tako iz humanitarne katastrofe ljudi koji bježe od rata, političkog kaosa, gladi, siromaštva, ekoloških katastrofa i demografskih izazova, transformiran u pitanje sigurnosti EU i njenih pojedinih država.

Možemo reći da Bosna i Hercegovina uopće nema jasnu viziju kako da se rastereti grad Bihać i općina Velika Kladuša koji se nalaze na samoj granici sa Republikom Hrvatskom. Velika greška se pravi pri ministarstvu sigurnosti BiH i njihovim operativnim štabom za upravljanje miracijama, jer problem ne vide u ova dva grada, njihova zasjedanja zaobilaze najkompetentnije ljude sa područja USK-a i konstatno ističu da je stanje zadovoljavajuće, kao i da će se pojačati kontrola istočne granice odkud pristiže najveći broj migranata. Nijedna od ovih činjenica nije tačna i bilo je vidljivo da se bježi od problema. Ističe se da će se iz svih policijskih agencija tražiti određen broj policijskih službenika koji će biti premješteni na istok i da će ti policijski službenici biti pod Graničnom policijom BiH. Nakon toga, svega 50 policajaca je smješteno na istočne granice pravdajući taj potez sa nedovoljnim novčanim sredstvima. U tom trenutku uveliko se u medijima na području Unsko – sanskog kantona šire informacije različitog karaktera. Pojedini mediji realno pišu o velikom broju migranata i kako vlasti na području Kantona pokušavaju iznaći rješenje, dok pojedini šire lažne informacije kako se dešavaju svakodnevna silovanja, ubistva i da je situacija izvan kontrole.

Pritisak na granicu i svakodnevni pokušaji migranata da pređu granicu sa Republikom Hrvatskom raste iz dana u dan. The Game kako to nazivaju migrati kreće u poslijepodnevni satima i šumski prelazi počinju biti svakodnevni. Sukobi koji su doveli do povećanja broja migranata na granicama i unutar Europske unije odvijaju se izvan europskog kontinenta, a umjesto da djeluje na njihove uzroke, EU se bavi njihovim posljedicama (Lutovac, 2016) Pojedini pokušavaju prelaziti i po nekoliko puta jer ne uspijevaju to učiniti odmah. Migranti počinju biti nervozni i tad se prvi put upućuje oko 200 migranata samovoljno na granični prelaz Maljevac u Velikoj Kladuši. Granični prelaz se blokira i počinje sukob sa policajcima iz Republike Hrvatske i migranata. Tada se odmah na sastanku MUP-a USK-a izdaje naređenje da se pošalje jedinica za podršku USK-a i da uz minimalnu upotrebu sredstava prinude pomogne u deblokiranju graničnog prelaza. Iako je problem riješen za manje od sat vremena niko od nadležnih nije se obratio MUP-u USK-a da ispita kako je protekla jako rizična operacija, već naprotiv nastavlja se sa negativnim odnosom prema pripadnicima MUP-a a naročito prema ministru unutrašnjih poslova. Kasnije se ispostavilo da se radilo o koordiniranoj političkoj akciji destabilizacije sigurnosti građana od pojedinih političkih moćnika.

Određeni autori izravno povezuju unutarnju sigurnost sa stanjem na granici države (Hellenthal, 1998). Sigurnost graničnog područja mogla bi se definirati kao stanje na državnoj granici o kojem vode brigu sva nadležna tijela, posebno policija i carina, koje uz osiguranje nesmetanog odvijanja prometa putnika i robe preko državne granice obuhvaća i poslove s namjerom onemogućavanja bilo kakvih kažnjivih radnji čije je izvršenje neposredno povezano s državnom granicom, a ujedno ima implikacije na unutarnjem i vanjskom planu, pri čemu se misli na povrede nacionalnog zakonodavstva i međunarodnog prava. U svom najoštrijem vidu izbjeglička kretanja se uokviruju “kao pritisak na Zapadna društva do same granice izdržljivosti” (Welsh, 2016: 72).

TERORIZAM KAO SIGURNOSNI RIZIK TOKOM MIGRACIJA

Terorizam spada u skupinu pojmova koje je izrazito teško definirati i analitički ograničiti. Unutar akademske zajednice postoji 260 definicija terorizma, dok se različite vladine i međunarodne organizacije koriste s 90-ak definicija (Bilandžić, 2014: 74). Problem definiranja terorizma proizlazi iz njegove situacijske i pejorativne prirode, ali i preklapanja s drugim formama političkog nasilja (ratovanje, gerila, pobune i sl.). S obzirom na takvu kompleksnost sadržaja terorizma, političke artikulacije pojma često imaju za svrhu pobuditi javne sentimente, demonizirati neprijatelje i osloboditi vlastite terorističke činove od takvih osuda te, u konačnici, akumulirati moć i legitimitet. Jedna od najvećih prijetnji današnjice za sigurnost države i društva jest terorizam. Svjedoci smo brojnih globalnih promjena na svim nivoima ljudskoga života od politike, ekonomije, kulture, obrazovanja, razvitka novih medija, promjene univerzalnih ljudskih vrijednosti, pa sve do pojave novih oblika borbe za neke od ciljeva koje ljudi i grupe nastoje postići na svjetskoj razini.

- veća dostupnost informacija,
- bolja uvezanost ljudi kroz komunikaciju preko raznih medija,
- prebrz tehnološki napredak,
- povećanje industrije naoružanja.

Terorističke organizacije sada imaju izdašnije sustave financiranja kojima je sve teže ući u trag, jer se mnoštvo spoznoriranja terorističkih organizacija navodi pod “krinkom” pomoći za humanitarne organizacije.

Europska anketa Eurobarometar iz proljeća 2015. pokazala je da najveći broj građana EU (38%) navodi da je migracija jedan od njihovih najvećih strahova, zajedno sa terorizmom i kriminalom. Bitna stavka o kojoj se skoro pa nikako ne govori jeste da kroz migracije i priliv istih na određeno područje predstavlja veliki sigurnosni rizik, odnosno da neko od migranata počinu neki teroristički napad. Migranti raspolazu sa velikim brojem informacija kroz medije ili internet i lako dolaze do ono što prijeti Unsko – sanskom kantonu, a to je terorizam.

Sa tog područja je otišao znatan broj ljudi na ratište u Siriju ili Irak i pridruživali se tzv. “Islamskoj državi”. Pojedinci su osuđeni i svoje kazne zatvora su izdržali i nalaze se na području Kantona. Drugi pak izdržavaju kaznu zatvora ali su stvorili svoje zajednice sa kojima upravljaju. Kroz ta područja prolazi velik broj migranata ali niko obavještajno ne pokriva to područje. Policija Unsko – sanskog kantona je fokusirana na pojedinačne incidente vezano za migrante ili kako se to dešava krajem 2018 godine i početkom 2019 godine, policija je pod potpunom kontrolom određene politike koja je bliska pojedinim selefijskim zajednicama jer su im isti sigurno glasačko tijelo.

Policija uz redovne poslove bavi se migracijama na području kantona i nedovoljno je educirana za problem imigracija, slabo tehnički opremljena kao i sama nepovezanost sa drugim policijskim agencijama u Bosni i Hercegovini. Povezanost između policije i politike još više utiče na usložnjavanje sigurnosne situacije na području Unsko – sanskog kantona.

Europska unija je jako zabrinuta zbog manjkavosti u sigurnosnom sistemu Bosne i Hercegovine najviše zbog toga jer je važno napomenuti kako su ipak dva najsmrtonosnija slučaja terorističkih napada u ovom razdoblju, napadi u Madridu 2004. godine i napadi u Londonu 2005. godine, počinjeni od strane islamističkih terorističkih skupina. Među najbrojnijim metama napada na prvom mjestu se

nalaze poslovni objekti (170), zatim vladini objekti (142), privatne osobe i objekti (137) te policijske mete (79). Oružje koje se najčešće koristilo u terorističkim napadima ovog razdoblja spada u skupinu eksplozivnih naprava (414), potom zapaljiva oružja (142) te vatreno oružje (50).

Pojedine humanitarne organizacije pod krinkom pomoći migrantima imaju sasvim drugu ulogu. Migrante vide kao nove regrute sa kojima je lako manipulirati i pomoći im da se na području kantona izvrši neki teroristički napad. Obzirom na slabu koordinaciju između policijskih agencija u Bosni i Hercegovini kao i politizaciji policije mogući scenarij je kao i ispred Ambasade SAD kada je na istu pucano oko 30- tak minuta dok nije djelovano na tadašnjeg napadača Mevlida Jašarevića. Ne treba zaboraviti da je sa područja Unsko – sanskog kantona i neformalni vođa selefijske zajednice Bilal Bosnić.

MIGRANTI NA UNSKO – SANSKOM KANTONU

Kako se 2018 godine počeo pojavljivati priliv migranata na područje Unsko – sanskog kantona pojavili su se i problem ponajviše u gradu Bihaću i općini Velika Kladuša. Olako shvaćen problem koji je kulminirao u ljeto iste godine počeo se problematizirati. Formiran je operativni štab za kontrolu i zbrinjavanje migranata. U tom period na području grada Bihaća i Velike Kladuše se nalazilo oko 4742 legitimisanih migranata od strane Ministarstva unutrašnjih poslova (Informacija o stanju sigurnosti Unsko – sanskog kantona za 2018 – Uprava policije). Informacije iz ministarstva sigurnosti Bosne i Hercegovine su bile da na cijelom teritoriju Bosne i Hercegovine boravi oko 3500 migranata. Došlo je do potpune konfuzije u brojkama dok određeni zvaničnici nisu počeli posjećivati područje i uvjerali se da je brojka od 4742 mnogo tačnija.

Prve greške su napravljene na sastancima sa gradonačelnikom Bihaća i Vlade Unsko – sanskog kantona. Gradonačelnik Bihaća je insistirao na otvaranju prihvatnih centara za migrante iako je bio upozoren da otvaranje bilo kakvih privremenih centara može biti pozivnica za dalji dolazak migranata na ovo područje. Ukazivano je na problem da to nije u nadležnosti ni grada kao i kantonalne vlade. Ukazano je na problem ko će upravljati sa prihvatnim centrima i da to neće moći raditi policija, obzirom na zakonsku regulativu. Bio je isključiv i svaku argumentaciju da će se usložniti sigurnosna situacija, kako na području grada Bihaća i općine Velika Kladuša, tako i u samim prihvatnim centrima. Suština njegove odluke bila je da međunarodna organizacija za migracije (IOM) izvrši kompletnu rekonstrukciju bivšeg dačkog doma koji je bio devastiran i koji je u vlasništvu grada, kao i izvlačenje novca iz pomenute međunarodne organizacije.

Sam dački dom je bio u potpunosti devastiran i kompletno neuslovan za boravak. Prvi migranti koji su se smjestili njih oko 300 nisu imali ni minimalne uvjete za život. Prozora nije bilo, u jednoj prostoriji je boravilo oko pedesetak migranata. Dom nije raspolagao sa sanitarnim čvorom i higijenski uvjeti su bili katastrofalni. Prilivom većeg broja migranata oni zauzimaju i dijelove oko doma i naselja postaju sigurnosno i epidemiološki ugroženi. Pojavljuju se zarazne bolesti zbog nehigijene i u Dom zdravlja se javlja sve veći broj pacijenata migranata sa заразним bolestima.

Koncentracija različitih etničkih grupa na jednom mjestu izaziva i sukobe u samom dačkom domu i ispred njega. Kontrolu u potpunosti preuzima policija, ali zbog nedostatka broja policijskih službenika nakon određenog vremena policija samo patrolira tim područjem. Migranti idu prema gradu i zauzimaju parkove i dijelove grada uz rijeku Unu.

Tim počinje i građansko nezadovoljstvo zbog ugrožene sigurnosti i straha od zaraznih bolesti. Ljeto 2018 godine postat će poznato kao jedno od najtežih nakon završetka oruženog sukoba na području USK-a. Nezadovoljstvo građana je raslo i kroz razne grupe putem društvenih mreža otvoreno se suprostavljaju dolasku migranata ili kako su to zvali “stop invaziji migranata”.

Postavlja se pitanje kako se ovakvi politički i populistički desni zaokreti mogu braniti sa pozicija samih vrijednosti na kojima počiva EU (uz slobodu, demokraciju, vladavinu prava i poštovanje ljudskih prava, potrebno je spomenuti i poštovanje ljudskog dostojanstva, jednakost, poštovanje prava pripadnika manjina). U sudaru sa migrantskom krizom građani i političari EU pokazali su i lice humanizma, ali i ksenofobije i nacionalne isključivosti (Lutovac, 2016).

Usporedno s pojavom ovih masovnih migracijskih valova ka EU, koji su praćeni promjenama u javnom mnijenju, na BiH horizontu počela se pomaljati nova moralna arhitektura, obilježena izjednačavanjem imigracije s ugrožavanjem političke, ekonomske i kulturne osnove i temelja BiH u očima većine običnih građana.

Slika 1 : Bivši đачki dom u Bihaću.

Izvor: web portal krupljani.ba.

Kako je već napred navedeno radilo se o predizbornoj kampanji koju je na neki način trebalo financirati i stvoriti stanje haosa a sve u cilju predizbornog slogana “Vlada USK nije sposobna da riješi problem migranata”, jer je gradonačelnik dolazio iz druge političke partije. Iako je u toj godini ministar unutrašnjih poslova razgovarao sa gradonačelnikom u nekoliko navrata, pa i sa gradskim vijećnicima i prisustvovao tematskoj sjednici gradskog vijeća Bihać po pitanju migranata, gdje je ministar objasnio složenost situacije kao i nemogućnost pronalaska adekvatnog smještaja migranata, koje su vijećnici jednoglasno usvojili, a naročito da se odluka o formiranju bilo kakvog prihvatnog centra razmotri i da centar bude izmješten iz urbanog dijela grada.

Nažalost odluke su donošene ishitreno i politički motivisno, naročito zbog činjenice da su nosioci funkcija više bavili predizbornom kampanjom. Nakon svih pokušaja da se radi zajedno u interesu građana pojedini politički moćnici su krenuli u medijsku hajku na ministra unutrašnjih poslova. Svodilo se sve na nesigurnost građana pa čak i prijetnje koje su nezamislive u modernom demokratskom društvu.

Uvidjevši čitavu situaciju međunarodna organizacija za migracije je uzela primat u rješavanju migrantske krize, kroz protok novca i zapošljavanje građana. Sve je postalo jasno kada se kao glavni koordinator pri IOM-u pojavljuje gradonačelnikov sin, počinje rekonstrukcija đачkog doma u samom centru grada Bihaća. Svi konflikti između migranata i vršenje krivičnih djela politički su servirani ministru unutrašnjih poslova kako bi se došlo do željenog cilja.

Krajem ljeta 2018 godine dolazi se do idealne lokacije na području općine Bosanski Petrovac tačnije Medeno polje, gdje egzistiraju objekti gdje bi migranti bili smješteni i to su pozdravili kako građani Unsko – sanskog kantona, tako i međunarodna zajednica. Cilj je bio da se migranti pomaknu van urbanog područja i time bi sigurnosna situacija bila povoljnija a naročito što je to područje nenaseljeno. Nažalost ubrzo nakon tih prijedloga od strane vlade Unsko – sanskog kantona bivaju

odbačani opet iz političkih razloga. Sa ovim činom već je bilo potvrđeno da se radi o političkoj kampanji koja je bila u punom jeku i da će svakim danom situacija biti sve složenija. Sam ministar sigurnosti Dragan Mektić je nakon sastanka sa predstavnicima gradova i općina i vlade Unsko – sanskog kantona rekao ministru unutrašnjih poslova a kasnije i medijima da se na ovom području vodi politička kampanja na uštrb sigurnosti građana i poželio sreću ministru unutrašnjih poslova u jednoj nemogućoj misiji.

Nažalost tokom 2019 godine uspostavljena su još dva prihvatna centra koja su pod direktnom kontrolom IOM-a i nalaze se u urbanom dijelu grada Bihaća. Sigurnosna situacija se usložnila i svi smješteni nisu pod kontrolom niti MUP-a USK-a niti Službe za poslove sa strancima koja je ovdje prisutna sa pet inspektora za cijeli kanton.

I dalje se dešavaju krivična djela, međusobni fizički obračuni kao i provale u vikend kuće koje se nalaze prema Republici Hrvatskoj. Nezadovoljstvo građana sve više raste ali mediji hvale rad nove vlade jer se radi o naručenim televizijskim emisijama i plaćenim portalima.

Jedna stvar koja je izdvojena jeste terorizam. Migranti dolaze sa ratom zahvaćenih područja, Sirije, Iraka i Avganistana. Cijeli skoro život mladića je proveden u ratu. Njihov stvarni identitet nije utvrđen. Neznatan je broj njih koji su učestvovali u ratnim sukobima. Porazom tzv "Islamske države" mnogi su se dali u bijeg i našli su za sada svoje mjesto na Unsko – sanskom kantonu. Iako se radi o tranzitu većina njih će provesti duži vremenski period na ovom području. Drugi sigurnosni rizik jeste selefijske zajednice koje se nalaze na ovom području i praktikuju vjeru na svoj način i imaju kontakata sa migratima.

Pored svega navedenog pored toga prijeti i ekološki i zdravstveni rizik. Migranti su prešli ogroman put da dođu do ovog područja i pokušaju ući u zemlje EU. U tome ih sprječava policija Republike Hrvatske na veoma nezakonit i nehuman način upotrebom sredstava prinude. Mnogi se vraćaju sa teškim povredama u pokušaju ilegalnog prelaska granice sa Republikom Hrvatskom o čemu su mnogi mediji i svjedočili kao i pripadnici međunarodnih organizacija koje se bavi ljudskim pravima.

ZAKLJUČAK

Migranska kriza je i dalje prisutna na području Unsko – sanskog kantona. Migranti su i dalje smješteni u urbanim djelovima grada Bihaća i općine Velika Kladuša. Sigurnosna, zdravstvena i ekološka situacija je nezadovoljavajuća. I nakon završenih općih izbora u Bosni i Hercegovini, implementaciji izbornih rezultata kao i smjenom vlade Unsko – sanskog kantona ništa nije urađeno na poboljšanju sigurnosne situacije. Međunarodna organizacija za migracije je lider u rješavanju problema migranata i njihovog smještaja. Izostankom pomoći od strane ministarstva sigurnosti i službe za poslove sa strancima ovaj dio Bosne i Hercegovine biva prepušten sam sebi, bez zakonskih mogućnosti da krizu stave pod kontrolu. Izuzetno je potrebno naglasiti visok rizik terorističkog čina obzirom na navedeno.

LITERATURA:

1. Bilandžić, M., (2014). Sjeme zla: uvod u studije terorizma. Zagreb: Despot Ininitus.
2. Bobić M. i Šantić D., (2018). Sigurnost EU vs. sigurnosti migranata: Srbija na Balkanskoj migracijskoj ruti. Forum za sigurnosne studije, vol. 2, no. 2, str. 219-248.
3. Collyer, M. i King, R. (2016). Narrating Europe's Migration and Refugee 'Crisis'. Human Geography, Vol.9, No. 2, str. 1-12.
4. Hellenthal, M., (2014). Granična sigurnost – kamen temeljac unutarnje sigurnosti. Izbor, br. 2-3/98. Zagreb: MUP.
5. Informacija o stanju sigurnosti na području Unsko – sanskog kantona za 2018.g. MUP USK – Uprava policije.
6. Korac-Sanderson, M., (2017). Bordering and Rebordering Security: Causes and Consequences of Framing Refugees as a "Threat" to Europe", in: Bobić, Mirjana and Janković, Stefan (eds.) Towards Understanding of Contemporary Migration. Causes, Consequences, Policies, Reflection. Belgrade: Institute for sociological research Faculty of Philosophy, pp 25-41.
7. Lutovac, Z. (2016). Migracije i evropske integracije Srbije. Stanovništvo, Vol. 54., No. 1. Beograd: Centar za demografska istraživanja Instituta društvenih nauka.
8. Web portal Krupljani.ba 2018.

Immigration in Una Sana Canton and safety challenges

Summary

This article analyses the uncontrolled entrance of immigrants in the area of Una Sana Canton, and law provided instruments of fight against the safety challenges. It also analyses the efficacy of these instruments in the world and in Bosnia and Hercegovina, especially from the aspect of unwanted effects brought by the immigrants. Primarily it is discussed about the measures and actions which encourage radicalisation, that as an object of use have the entire groups against the individuals indicated as the potential perpetrator of terrorist attacks. In that way they alienate the mentioned groups and the inefficiency of the border control. The main goal is to propose the methodological approach to the fight of violent immigrants in the area of Una Sana Canton, as well as other areas because of the inadequacy to receive such a great number of immigrants who are coming to this area, the inadequacy of accommodation, health care and the safety of citizens who are not feeling safe in Bihac and Velika Kladusa, two cities which are mostly affected by this crises. Due to the absence of the right action by the higher and lower levels of the authorities from 2018 until now Una Sana Canton has become the dangerous area because of the large numbers of incidents connected to the immigrants (the murders, acts of iniquity, severe bodily injury, burglaries etc.). The safety challenges have become more complicated because none of the authorities have the right number of the immigrants, their identity, and also there is no political will to put this problem under the control. The personal interests of an individual have been put in front of the safety of the people of Una Sana Canton through the paid media advertising and international organisations. There is also a partial approach of strengthening of the eastern border, mostly because of the ignorance and the absence of will of certain political leaders in Canton and in Bosnia and Hercegovina. In 2018 the campaign and the general elections were held in Bosnia and Hercegovina and that is one of the reasons why the leaders were not paying too much attention to the immigration problem in the area of Bihac and Velika Kladusa.

Key words: *the illegal immigrants, safety challenges, prevention of terrorism, politics and police.*

IMPLIKACIJE JAČANJA DESNIČARSKOG EKSTREMIZMA NA SIGURNOST U DRUŠTVU

Dr. Safet Mušić⁴²⁰
Ministarstvo odbrane BiH

Abstrakt: *Pojam desničarski ekstremizam se često koristi za opis nacizma, fašizma i drugih ideologija ili organizacija koje imaju ultranacionalističke, šovinističke, ksenofobične, rasističke i antikomunističke stavove. Zadnjih godina u Evropi je primjetan porast popularnosti desničarskih ideologija, po mnogima to je najveći procenat popularnosti od Drugog svjetskog rata. Posmatrano kroz historijske faze, krajnje desničarske stranke su bile marginalizirane u periodu nakon Drugog svjetskog rata, a njihove ideologije diskreditirane zbog svježeg sjećanja na postojanje i poraza nacizma. Od sredine '50-ih do '70-ih godina krajnje desničarske stranke su privukle harizmatične lidere čije je duboko nepovjerenje prema političkom establišmentu dovelo do pojave tzv. narodnog državljanstva. Početkom '80-ih izborni uspjesi desničarskih političkih kandidata omogućili su krajnje desničarskim političkim strankama da revitaliziraju anti-imigraciju kao glavno pitanje. Uzroke jačanja desničarskih političkih opcija u Evropi možemo identificirati najprije u vremenu velikih ekonomskih kriza i nedostatku socijalne kohezije. Prilikom čega, lideri desničarskih partija koriste i društvene poremećaje poput migracija, nasilnog ekstremizma koji vodi u terorizam i sl, za proizvodnju straha, širenja netrepeljivosti i mobilizaciju nacionalističkih snaga.*

Po isprobanoj ideologiji nacizma, zagovaranje vlastite nacije kao superiorne i proglašenjem drugih, obično manjinskih naroda za neprijatelje, današnji desničari u nekim evropskim državama koriste istu matricu. U Njemačkoj 30-ih godina to su bili Jevreji i Romi, a danas se na progon pozivaju migranti ili muslimani, sutra će meta biti neki drugi, jer da bi se dobili glasovi i postiglo nacionalno jedinstvo, mora se pronaći i neprijatelj. Ono čega se pribojava demokratska javnost u državama gdje desničarske stranke ostvaruju porast u broju parlamentarnih mandata, to je da ovaj trend može dovesti do ugnjetavanja i nasilja nad grupama ljudi na osnovu njihove pripadnosti manjinskim narodima, etničkim grupama, ili jednostavno drugačije liberalne percepcije i pogleda na društvo. Desničarski ideolozi koriste migrantsku situaciju da ožive opasnu ideologiju nacizma, žicom zatvaraju Evropu za migrante, istovremeno zabranjujući i neke organizacije civilnog društva, potkopavaju temelje nezavisnog sudstva, umanjuju slobodu medija. Sve ovo je već viđeno u nacističkoj Njemačkoj nakon dolaska na vlast Nacističke stranke 1930. godine. U nekim evropskim državama se formiraju i paravojne grupe, te su po šumama Njemačke, Slovačke, Češke, Bugarske, pa čak i Slovenije, otkrivene takve grupe koje su provodile vježbovne aktivnosti. Iz istorijskih razloga, kao i zbog trenutnih globalnih dešavanja u svijetu, vidljivo je da u stvari desničarski ekstremizam predstavlja sigurnosnu prijetnju, te je potrebno jasno upozoriti na potencijalnu opasnost.

Nisu toliko problematične desničarske partije koje se ograđuju od nacističke doktrine i metoda djelovanja, odnosno one koje u svom programu ne pozivaju na nasilje, međutim, ove druge predstavljaju opasnost po sigurnost, a time i po liberalnu demokratiju koja je promovisala ideologiju multikulturalnosti. U jugoistočnoj Evropi, a naročito u Bosni i Hercegovini je demokratija krhka i treba reagovati na svako nasilje i mržnju, te čuvati temelje Evropske unije – toleranciju, slobodu govora, ukoliko ona ne poziva na nasilje, te druga temeljna ljudska prava.

Ključne riječi: *Desničarski ekstremizam, sigurnost, nasilni ekstremizam, demokratija*

⁴²⁰ musicsafet@yahoo.com

Uvod

U moderno doba, kada su globalizacija i kompjuterizacija prodrli u svaki kutak i sferu života, došlo je do razvoja novih društvenih devijacija, odnosno posljedica negativnih pojava, koje su našle plodno tlo upravo u post-konfliktnim društvima. Naime, sam nedostatak zadovoljavajuće socijalne kohezije i nivoa vladavine prava, podriva demokratske vrijednosti i ostavlja slobodan prostor za djelovanje pojedinaca i grupa sa ekstremnim stavovima. Na žalost takav negativni fenomen nije nikakva novina, već evoluirao i targetira određene ranjive grupe, poput pripadnika određenih etničkih, religijskih, rasnih, manjinskih grupa i sl.

Definisanje samog pojma ekstremizma je kompleksno pitanje, s obzirom da ne postoji opšteprihvaćena definicija istoga niti na međunarodnom niti nacionalnom nivou, što je samim time otežalo i borbu protiv ekstremizma na globalnom nivou. Ipak, zahvaljujući naporima Ujedinjenih naroda i Sjedinjenih Američkih Država, kao i određenih međunarodnih organizacija, omogućena je upotreba prihvatljive terminologije i značenja navedenih pojmova. Ekstremizam kao takav, može biti podijeljen na nekoliko vrsta, odnosno tipova, ovisno o tome pod okriljem koje ideje, odnosno ekstremnog stava je nastao, i/ili koju grupu pojedinaca okuplja, odnosno sa kojim ciljem djelovanja. S tim u vezi, postoji nacionalistički ekstremizam, nasilni ekstremizam, desničarski ekstremizam, ultra ljevičarski i sl.

U ovom naučno-istraživačkom radu, autor će se korištenjem historijske metode, analize sadržaja i komparacije, baviti problematikom desničarskog ekstremizma, od istorijata nastanka samog pojma desničarskog ekstremizma i ideologije istoga, do analize trenutnog stanja u Bosni i Hercegovini, Zapadnom Balkanu, Evropi, kao i svijetu.

Istorijat desničarskog ekstremizma

S obzirom da sama pojava desničarskog ekstremizma nije novina, već pojava koja egzistira decenijama, pa i stoljećima, za razumijevanje navedene pojave, neophodno je obrazložiti i istorijski kontekst ove pojave. Osim toga, potrebno je obrazložiti razliku između ekstremizma i radikalizma, kao i razliku između lijevog i desničarskog ekstremizma. U radu ćemo se ipak više osvrnuti na noviji istorijski period, uglavnom XX vijek.

Prema Mudde (2014), glavna razlika između „ekstremnog“ i „radikalnog“ odnosi se na prihvatanje osnovnih principa demokratije - odnosno, popularnog suvereniteta i vladavine većine. Dok ekstremizam potpuno odbacuje demokratiju, radikalizam prihvata demokratiju, ali odbacuje liberalnu demokratiju – što znači, pluralizam i manjinska prava. S druge strane, glavna razlika između „lijevog“ i „desnog“ ekstremizma temelji se na sklonosti prema egalitarizmu: to znači shvatanje prava ključne nejednakosti među ljudima kao prirodne i izvan državne nadležnosti. Dok Beyme (1988) navodi da termin desničarski ekstremizam ima određene vrline koje ga koriste u odnosu na konkurentne koncepte radikalizma - prvobitno ljevičarski pojam sa pozitivnim konotacijama - ili fašizam i neofašizam. Termin "radikalna desnica" je u Americi postao široko rasprostranjen i uveden u druge jezike kroz socijalnu psihologiju.

Ne toliko u kvantitativnom smislu, prema Beymeu mogu se ipak otkriti tri talasa razvoja desničarskog ekstremizma: 1) post-ratni neofašizam, 2) novi talasi socijalne deprivacije i 3) nezaposlenost i ksenofobija. U post-ratnom neofašizmu, odnosno prvom periodu, najzastupljenije je to bilo u zemljama kao što su Njemačka i Italija, gdje je nasilni kraj fašizma osudio brojne bivše pristalice fašizma na nezavidnu situaciju. Bivše fašističke zemlje su propisale propise protiv oživljavanja desničarskog ekstremizma. (Beyme, 1988:9)

Ostale su problematične zemlje istočne Evrope, u kojima su tokom rata funkcionisale marionetske vlade, koje su imale i svoje oružane snage, diplomatiju i sl., što se vremenom pokazalo da u tim državama nikada nije zapravo ugušena desničarska ideologija koja je i iznjedrila fašizam.

Hoffmann Stanley (1957), nalazi da je kasnija pojava desničarskog ekstremizma izgleda uslovljena novim talasima socijalne deprivacije. Druga faza desnog ekstremizma bila je više poujadističkog tipa. Ovaj pokret je donekle bio povezan sa tradicijom Višijevog režima, a Le Pen, donedavno istaknuti lider desničarskog ekstremizma, stekao je svoja prva politička iskustva u tom pokretu. Poujadisti su bili prva stranka čija je karijera pokazala latentnu opasnost koja potiče iz desničarskog potencijala. Stranka je počela kao grupa za pritisak i na prvim izborima koje je osporila (1956) još uvijek je imala 12,3 posto glasova.

Upravo zbog stalnog uticaja desničarske politike u Francuskoj, često se za primjer uzima ideologija ove stranke i njihov način opstanka. Zato i Beyme treću fazu desničarskog ekstremizma opisuje kao uzrokovanu nezaposlenošću i ksenofobijom na kraju dugog prosperitetnog perioda. Ipak, u slučaju Francuske u uzročno-posljedičnoj vezi, mapira promjene u intelektualnoj i političkoj klimi, u smislu istaknutost militantno-desničarskih intelektualaca; i internacionalizacije desničarskog ekstremizma i oživljavanje desničarskog terorizam kao odgovor na, ili pod izgovorom, protivljenju rastu ljevičarskog terorizma u mnogim zemljama.

Takođe Beyme tvrdi da ako uporedimo tri faze razvoja desničarskog ekstremizma, hipoteza o statusno-nekonzistentnosti gubi vjerodostojnost čak i ako se analiziraju samo pojedine zemlje. Međunarodno poređenje pokazuje da su veoma različite društvene grupe iskušavane od strane desničarskog ekstremizma, od Evrope, preko Azije do Južne Amerike.

Desničarski ekstremizam i Nacistička stranka Njemačke

Mudde navodi da se naslijeđena mudrost da ekonomska kriza dovodi do uspjeha kranje desnice, a time i eliminacije demokratije, zasniva na istorijskom primjeru nacističke partije Adolfa Hitlera u Weimarskoj Njemačkoj. Dok prevladavanje Weimarskog slučaja nije iznenađujuće, Njemačka je bila (strašna) iznimka, a ne pravilo u međuratnom periodu. Iako se broj (više ili manje) demokratskih režima u Evropi smanjio sa 24 na 11 između 1920. i 1939. godine, u samo jednom slučaju je demokratski izabrana fašistička stranka ukinula demokratiju. Čak i u tom slučaju, u Weimarskoj Njemačkoj, nacisti su to mogli postići samo uz prećutnu podršku nominalno demokratskih stranaka.

Nacionalsocijalizam ili kraće nacizam, politička je ideologija nastala u njemačkoj političkoj partiji, nazvanoj Nacionalsocijalistička njemačka radnička stranka (Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei) i njenom partijskom programu donesenom 24. februara 1920. godine.

Nacistička je stranka nastala je iz Njemačke radničke stranke, a osnovana je u Münchenu 5. januara 1919. godine, od više manjih političkih grupa. Hitler se već u početku pridružio partiji, koja je tada brojila oko 60 članova i ubrzo je postao njen vođa. Kao 55. član stranke, zaveden je pod brojem 555, kako bi se prikazalo da stranka broji puno više članova no što ih u stvarnosti ima. Na prvom masovnom sastanku 24. februara 1920. godine, Hitler je pročitao stranački program, koji se sastojao od 25 tačaka. Pritom su dvije teme činile okosnicu cijelog programa: njemački poraz u Prvom svjetskom ratu i nacionalizam. Među ostalima tačkama ističu se neke od najvažnijih: Njemačka ima pravo teritorijalno se širiti na štetu drugih država, Njemačka ima pravo anektirati sve teritorije sa njemačkim stanovništvom u drugim državama, pravo na njemačko državljanstvo imaju samo etnički Nijemci, Jevrejima se oduzima civilno pravo, ukidanje parlamentarne demokratije i uvođenje nordijskog principa vladanja, poništenje odredaba Versailleskog mira koje idu na štetu Njemačke. Kao državna ideologija, nacizam se u Njemačkoj održao od dolaska partije na vlast 1933. godine i osnivanjem Trećeg Reicha, totalitarne države na čijem je čelu bio njen vođa, diktator Adolf Hitler, do vojnog poraza njemačke vojske 1945. godine, kada je nacizam zakonom zabranjen. Program ima sličnosti sa nekim današnjim desničarskim strankama u Evropi, ako ne u javnim ciljevima, onda sigurno u načinu djelovanja i stvaranju „kulta neprijatelja“.

Desni ekstremistički spektar kreće se od subkulturno orijentiranih desničarskih ekstremista do neonacističkih i legalistički djelujućih desničarskih ekstremističkih stranaka. Kasnije se uključuje Nationaldemokratische Partei Deutschlands (NPD / Nacionalna demokratska stranka Njemačke), Bürgerbewegung pro NRW (za NRW / Građanski pokret za Sjevernu Rajni-Vestfaliju), ili stranke DIE RECHTE (desno) i Der III. Weg (III put), koji su se posljednjih godina uspostavili kao rezervoar za neonaciste.⁴²¹

Ono što se danas u svijetu dešava, odnosno što se sa globalnog na lokalni nivo reflektira, po pitanju popularnosti i porasta samog nivoa desničarskog ekstremizma, kao i same podrške desničarskim strankama, smatra se najvećim procentom popularnosti od Drugog svjetskog rata do danas. Ipak, prema Beymenu (1988) teško je prihvatljivo objašnjenje reći da je nizak stepen samopronalska na ekstremnoj desnici među Nijemcima u poređenju sa drugim evropskim zemljama isključivo zbog promjene u njemačkoj političkoj kulturi.

⁴²¹ <https://www.verfassungsschutz.de/en/fields-of-work/right-wing-extremism/what-is-right-wing-extremism>

Sama povezanost ideologije sa desnicom, desničarski ekstremizam u Njemačkoj nije homogeni pokret, već se pojavljuje u različitim oblicima koji inkorporiraju nacionalističke, rasističke i antisemitske ideološke elemente u različitom stepenu i slijede odgovarajuće različite ciljeve. Njime upravlja ideja da pripadnost određenoj etničkoj grupi, naciji ili rasi određuje vrijednost ljudskog bića. Ovaj desničarski ekstremistički pojam u osnovi nije u skladu sa Osnovnim zakonom, gdje je ljudsko dostojanstvo centralna vrijednost.⁴²²

Ideologija nacizma sasvim je jasno po ovim primjerima zastupljena u većini evropskih desničarskih stranaka, bilo onih iz zapadne ili istočne Evrope, čak su te geografske i istorijske razlike potisnute u cilju jačanja desničarskog političkog bloka u Evropi, a naročito pred izbore za Evropski parlament koji se održavaju u maju 2019. godine.

Ideologija desničarskog ekstremizma

Prema Walkeru (1979:198), ideologija desničarskih ekstremističkih grupa je obično iracionalna i raspršena, lična rivalstva i frakcionizam odigrali su daleko veću ulogu u ovim grupama nego u drugim.

S jedne strane, desničarski ekstremizam je krovni termin koji se koristi za opisivanje složenog niza ideologija. Osnovne komponente su autoritarnost, anti-demokratija i isključivi nacionalizam. Fašističke, nacionalne socijalističke, bijele supremacističke ideologije - posebno one koje zagovaraju etno-države i monokulture - čvrsto stoje u okvirima desničarskog ekstremizma. Rasizam, ksenofobija, homofobija i netolerancija su saputnici: oni su karakteristike ideologija, a da ih zapravo ne definišu. (ABC News, 2019) Istorijski posmatrano, desničarska ideologija ne preza od korištenja nasilnih metoda i sile, kako bi odbranili svoje ksenofobične, nehumane ili rasističke stavove. Brojni primjeri se ogledaju u podizanju novih zidova i žičanih ograda između država, zatim formiranje paravojnih i nedržavnih grupa, koje love migrante ili neistomišljenike, zatim organizovanje nasilnih demonstracija i napada na imovinu manjinskih grupa.

Što jasno ilustruje da, lideri desničarskih partija koriste i društvene poremećaje poput migracija, nasilnog ekstremizma koji vodi u terorizam i sl, za proizvodnju straha, širenja netrepeljivosti i mobilizaciju nacionalističkih snaga. (Avangarda, 2019) No, ipak s druge strane, Mudde (2007) tvrdi da termin "krajnja desnica" sam po sebi je notorno klizav, uglavnom jer pretpostavlja značajan stepen ideološke distanciranosti od pretpostavljenog "mainstreama".

Prema velikom broju autora i istraživanja ksenofobija je dugogodišnja karakteristika desničarskih pokreta širom svijeta. Osim ksenofobije, većina desničarskih grupa u svojoj srži sadrži zalaganje za bijelu supremaciju, kao i antisemitizam, smatrajući da su svi oni koji nisu bijelci i Jevreji su inferiorni, destruktivni i zastrašujući, te nastoje sačuvati moć i privilegije bijelih Arijevaca. (Blee 2007, Fredrickson 2002).

Neki su antielitisti, populistički ili čak antikorporativni (Berlet & Lyons 2000, Bhatia 2004, Zeskind 2009); dok drugi vjeruju da nevidljivi, moćni jevrejski urotnici kontrolišu svjetsku ekonomiju i državu, kao i najsitnije detalje svakodnevnog života (Blee 2002, Durham 2000). Mnogi smatraju da su bijelci pod napadom i zagovaraju izolaciju ili istrebljenje nebjelaca i Jevreja putem apokaliptičnog ratnog rata (Berbrier 2000, 2002; Durham 2007; Vertigans 2007).

Samu ideologiju desničarskog ekstremizma, obilježava i pojava nasilja. Nasilje kao takvo je sveprisutno u desničarskim pokretima kao akcija i/ili cilj. Nasilje može biti strateško, izabrano među alternativnim taktičkim akcijama kako bi se postigao cilj, često od strane visoko izoliranih grupa koje su pažljivo fokusirane na svoje odabrane neprijatelje (Blee 2002, Crenshaw 1992, J. Goodwin 2006, Payne 2000). Strateško nasilje je usmjereno prema neprijateljskim grupama, kao što su Jevreji, rasne manjine ili instalacije federalne vlade. Drugo desničarsko nasilje je više performativno. Performativno nasilje povezuje svoje praktikante u zajednički identitet, kao kada bijeli 'skinheadi' prouzrokuje krvave sukobe s drugim skinhead grupama i jedni drugima (Blee 2002). To je ono što najviše i zabrinjava demokratsku javnost, da na neki način nasilje ne postane svakodnevnica, a da zbog medijske kampanje

⁴²² <https://www.verfassungsschutz.de/en/fields-of-work/right-wing-extremism/what-is-right-wing-extremism>

i dugogodišnjeg opravdavanja nasilja nad drugima, društvo zapravo prihvati nasilje kao društvenu svakodnevnicu.

Desničarski ekstremizam u svijetu i Evropi poslije Drugog svjetskog rata

Veoma je važno naglašavati polazišnu tačku, odnosno tačku okidača desničarskog ekstremizma, jer u mnogim zemljama Evropske Unije, kao i zemljama koje teže da dosegnu vrijednosti demokratskih zemalja, primjetan je trend da ekstremni desničarski stavovi zasnovani na mržnji postaju „normalizovani“. U nekim zemljama, ovakvi stavovi su već ustaljeni i popularizirani i među mladima, te sve više bivaju opšteprihvaćeni, među obrazovanim, kao i onima koji su na izuzetno zadovoljavajućem socio-ekonomskom nivou.

Desničarske mreže i mediji vode ofanzivnu kampanju za "srca i umove" i podstiču mržnju prema etničkim i vjerskim manjinama, dok je broj desničarskih zločina i djela nasilja u porastu. Danas, ekstremno desno nije samo unutar organizovanih partija, nego se povećava i u drugim oblicima kao što su sportski huligani, muzički pokreti i njihova okolina...⁴²³ Desni ekstremisti su zapravo svuda, u Evropi su opstali poslije Drugog svjetskog rata, prvih godina je njihov broj bio zanemarljiv, i nisu bili popularni, smatrani su kao nešto zaostalo i redogradno. Međutim, vremenom se desničarski pokret širio i postao sve popularniji u svim društvenim grupama, od kulture, preko određenih organizacija do masovnih medija.

Ipak, manifestacija krajnjeg desnog nasilnog ekstremizma u velikoj mjeri zavisi od nacionalne političke kulture, ali može biti pod uticajem i više lokalizovanih kulturnih fluktuacija koje utiču na simbologiju i narative. (Kallies et al, 2018:25)

Međutim, čak i kada akteri krajnje desnice nisu direktno uključeni u nasilne aktivnosti (fizičko nasilje), njihovi narative doprinose podsticanju i/ili legitimizaciji nasilja, prvenstveno kroz sekuritizaciju.⁴²⁴ Identifikacija Paula Gilla (2017) o zajedničkim problemima koji pomažu da se objasni zašto netko odluči da djeluje nasilno je vrijedno refleksije. Gill govori o načinima na koje ovi distalni i bliski faktori djeluju, u kontekstu izloženosti ideologiji, da stvore situacije u kojima ljudi postaju ranjiviji i podložniji odluci da se uključe u samo-radikalizaciju.⁴²⁵ Međutim, prof. dr. Barry Hart, navodi da glavni uzrok ekstremizma strah koji se temelji na uočenom gubitku identiteta. Kada je pojedinac ili grupa ugrožena na nivou svog identiteta, što je osnovna ljudska potreba, svijet postaje nesiguran i nepredvidljiv. Postoji jaka psihološka reakcija na ovu prijetnju i zajednički i često prebrz odgovor je borba i korištenje ekstremnih mjera za zaštitu sebe i svoje grupe. (Al Jazeera Balkans, 2019)

Evidentno je da je desničarski ekstremizam u porastu, kako u Evropi tako i u drugim djelovima svijeta. Međutim neke države su to prepoznale i ranije te poduzimaju planske mjere, prije svega SAD, Velika Britanija, ali i neke skandinavske države. EU je takođe borbu protiv terorizma označila kao glavni prioritet za Europol. Tako je u prošlogodišnjem izvještaju EUROPOL-a o situaciji i trendovima terorizma (TE-SAT), naznačeno da je spektar nasilnog desničarskog ekstremizma proširen, kako je navedeno u izvještaju, dijelom potaknut strahom od tzv. islamizacije društva i zabrinutosti zbog migracije.

Posljedice rasprostranjenosti desničarskog ekstremizma kroz historiju obiluje ljudskih žrtvama i nasiljem. Tako je desničarski ekstremizam predstavljao okidač, kao motivaciju za neka od najsmrtonosnijih djela domaćeg terorizma u mnogim zapadnim zemljama.

Sljedeći primjeri predstavljaju presjek napada desničarskih ekstremista, kao glavnom izoliranih napada, u posljednjih nekoliko decenija u periodu od 1980. godine do danas:

- U avgustu 1980. godine, dva člana ćelije talijanske desničarske terorističke grupe New Order bombardovala su željezničku stanicu u Bolonji, ubivši 85 i ranivši više od 200. (BBC News)

⁴²³ <https://europeangreens.eu/content/combating-right-wing-extremism-throughout-europe>

⁴²⁴ Stakić, I. (2016) 'Serbian Nationalism and Right-Wing Extremism', in Ejodus, F. & Jureković, P. (eds.) *Violent Extremism in the Western Balkans*, Vienna: PFP Consortium Study Group 'Regional Stability in South East Europe' 140

⁴²⁵ Paul Gill and Emily Conner, "There and Back Again: The Study of Mental Disorder and Terrorist Involvement," *American Psychologist* 72, no. 3 (2017), 231 – 241.

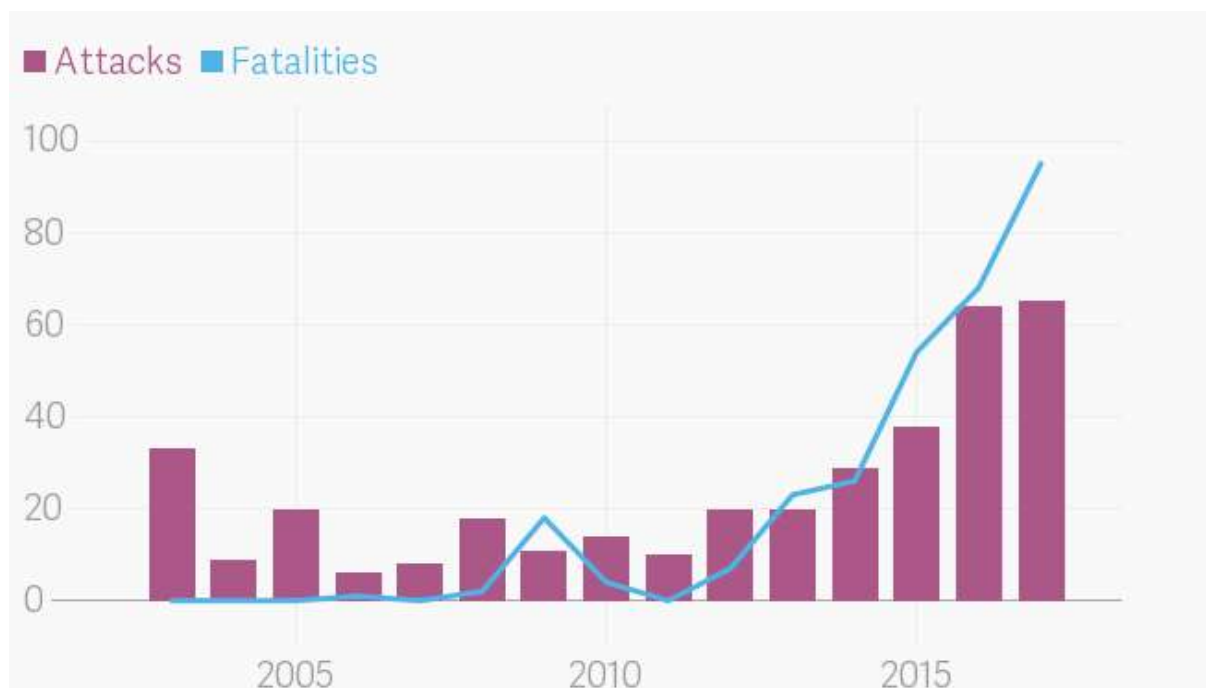
- Iste godine, najsmrtonosniji teroristički napad u Njemačkoj poslije Drugog svjetskog rata—bombardovanjem minhenskog Oktoberfesta od strane najmanje jednog neonacista - ubijeno je 13 ljudi, a još 2.011 ranjeno. (Spiegel, 2010)
- Još jedan razoran napad izvršen je 19. aprila 1995. godine od strane Timothyja McVeigha i dva saučesnika, koji su upotrijebili bombu za napad na Alfred P. Murrah Federal Building u Oklahoma Cityju. Planirano od strane McVeigha, koji je bio inspirisan desničarskim ekstremističkim romanom 'The Turner Diaries', bombardovanje je ubilo 168 i ranilo više od 600. (Shariat et al, 1998:2)
- 2009. godine, Ian Davison, britanski neonacistički i bijeli supremacista, i njegov sin uhapšeni su zbog planiranja napada na kemijsko oružje koristeći domaći ricin kao dio desničarske terorističke organizacije Aryan Strike Force. (Mirror, 2010)
- 22. jula 2011, Anders Behring Breivik, desničarski ekstremista, detonirao je bombu u automobilu u centru grada Osla, ubivši 8, a zatim se odvezao na ostrvo Utoja da nastavi svoj napad, ubivši još 69 osoba u masovnoj pucnjava, gdje je većina bila djeca. Mnogi od njih su bili deca, u masovnom pucanju. Ukupno je ubijeno 77 osoba tokom njegovog krvavog pohoda, a nakon napada Breivik je objavio i manifest kojim je obrazložio svoju ideologiju, koja se zasnivala na hrišćanskom fundamentalizmu i kulturnom rasizmu. (The New York Times, 2012) Breivik je imao retoriku u svom manifestu i svojim izjavama tokom suđenja, gdje je tvrdio je da je predstavljao «vitezove templare», navodnu tajnu terorističku organizaciju (koja se pokazala nepostojećom izvan sebe), te da su oni novi križari koji se bore protiv trećeg pokušaja muslimana da osvoje Evropu za islam, i protiv izdajnika koji im pomažu. (Bjørge, 2012)
- Alexandre Bissonnette, poznat po svojim desničarskim stavovima, je 29. januara 2017. godine, je u džamiji u Quebecu (Kanada), ubio 6 osoba, kanadskih državljana, koje su prethodno emigrirale u Kanadu iz Maroka, Tunisa, Gvineje i Alžira. U 2017. godini najmanje 42 incidenta su zabilježena protiv muslimana, što je dvostruko veći broj u odnosu na prethodnu godinu. Što se tiče muslimanske zajednice, nivo nepovjerenja i straha je takođe porastao. Tokom prošle godine, džamija je dobila nove prijetnje, krajnje desničarske grupe su se mobilizirale sa većom vidljivošću, a planovi za izgradnju muslimanskog groblja izazvali su reakciju punu mržnje nekih stanovnika u regiji. (Al Jazeera Balkans, 2018)
- Robert Bowers je 27. oktobra 2018. godine, u 20-minutnom napadu, ubio 11 Jevreja u sinagogi u Pittsburgu (SAD), uz povike da želi da ubije Jevreje. UN u svom saopštenju o ovom napadu navodi da je je pucnjava “bolan podsjetnik na nastavak antisemitizma. Jevreji širom svijeta nastavljaju da budu izloženi napadima samo zbog svog identiteta. Antisemitizam je prijetnja demokratskim vrijednostima i miru i ne bi trebao imati mjesta u 21. stoljeću”. (The Guardian, 2018)
- Brenton Tarrant ubio je 50 ljudi u dvije džamije u centralnom Christchurchu na Novom Zelandu (Australija). U manifestu objavljenom prije napada, naoružani je 'bjesnio' zbog niskog nataliteta bijelaca, masovne imigracije stranaca i viših stopa plodnosti imigranata. Prošireni manifest na 74 stranice zaključio je da “ova kriza masovne imigracije i plodnosti pod-zamjene je napad na evropske ljude koji će, ako se ne suzbije, u konačnici rezultirati potpunom rasnom i kulturnom zamjenom evropskog naroda. (CSIS) Prvi korak u razmišljanju napada u Christchurchu je shvatiti da ga je proizveo desničarski ekstremizam, kako u Australiji, tako i na međunarodnom planu. Problem nije u imigracionoj politici. Problem ne leži u takozvanim autsajderima, kao što su muslimanske zajednice, koje su često meta desničarskog bijesa. U ovoj zemlji, problem leži u široj australskoj zajednici koja ignoriše ili prihvata prisustvo desničarskih ekstremista u svojoj sredini, i toleriše sve više islamofobični i antiimigrantski diskurs u Australiji. Desničarski ekstremizam obično počinje sa percepcijom (ili konstrukcijom) prijetnje koja ugrožava način života ekstremista. (ABC News, 2019)

Ovi, ali i ostali mnogobrojni primjeri sa velikim brojem žrtava demonstrira da širom svijeta opstaje desničarski ekstremizam i da je kroz istoriju odnio veliki broj života. Od 2012. godine, migrantska situacija širom Evrope, ali i Balkana doprinijela je porastu podrške desničarskim strankama i nasilnim grupama. Razlog tome je što su na žalost, populistički političari u državama Balkana osmisлил strategiju, da ionako strahom opterećenom stanovništvu, lako mogu servirati novi

strah, bez imalo želje da to potkrijepe činjenicama. Ksenofobični i anti-imigracioni zločini i društveni pokreti povećali su se u gotovo svim evropskim i balkanskim zemljama, a mediji koji su pod kontrolom političkih stranaka neprekidno bombarduju javnost neprovjerenim i lažnim vijestima o opasnosti od migranata.

Prema analizi Globalne baze podataka o terorizmu (Slika 1) koju su sproveli istraživači na Univerzitetu u Marylandu, objavljenoj 2017. godine, koja pokazuje „nagli porast“ udjela napada desničarskih ekstremista, sa 6% u 2000. godini na 35% u 2010. godini. Udio napada vjerskih ekstremista takođe je porastao sa 9% na 53% između dvije decenije.

Slika 1: Teroristički napadi u SAD-u u posljednjih 15 godina

Izvor: ATLAS Global Terrorism Database

Studija definira "desničarski ekstremizam" kao "nasilje kao podršku uvjerenju da je osobni i/ili nacionalni način života napadnut i da je ili već izgubljen ili da je prijetnja neizbježna", uključujući antiglobalizam, nadmoć bijele rase, nacionalizam, sumnja u vladu i vjerovanja u zavjere. Analiza Quartz-a iste Globalne baze podataka o terorizmu potvrdila je da se taj trend nastavio 2017. godine, kada je najveći broj napada u SAD počinjen od strane desničarskih ekstremista. Od 65 incidenata 2017. godine, 37 je bilo vezano za rasističke, anti-muslimanske, homofobične, antisemitske, fašističke, anti-vladine ili ksenofobične motive. (Quartz, 2018)

Moderni desničarski ekstremizam u Evropi i poveznice sa Balkanom

Evropa je zahvaćena jačanjem ekstremno desničarskih pokreta zadnjih godina, koji su u nekim državama prisutni u parlamentima kao političke partije, ali djeluju i u drugim oblicima društvenih aktivnosti, uključujući Njemačku, Mađarsku, Slovačku, Dansku, Francusku, Austriju, Švedsku, Veliku Britaniju, pa čak i Finsku. Desnice u pomenutim zemljama uspjele su da privuku značajan broj simpatizera i birača, a neke stranke počinju da ponovo oblikuju politički pejzaž u svojim zemljama. Indicirano mnogim trenutnim dešavanjima, a sa korijenima dubokim u historiji desnica je ponovo pronašla put ka glavnim društvenim i političkim tokovima. (Global Analitika, 2018)

Iznenaduje što države bivšeg Varšavskog pakta gotovo prednjače u prihvatanju desničarske ideologije, iako su u Drugom svjetskom ratu narodi u tim državama doživjeli ogromna stradanja, ali izgleda da su kolektivna sjećanja izbljedia. Demokratska javnost u Češkoj, Poljskoj, Mađarskoj je zabrinuta, pojedini intelektualci pokušavaju upozoriti na takve trendove, čak se organizuju i protesti, ali još uvijek nedovoljno masovni i artikulisani.

Što se tiče EUROPOL-ovog izvještaja i TE-SAT statistike, važno je napomenuti da se nacionalne definicije i kriteriji odabira značajno razlikuju i da velika većina nasilnih zločina koje su počinili pojedinci ili grupe motivisane ekstremnim desničarskim idejama nisu kategorizirani kao terorizam od strane Europol, na osnovu nacionalnih pravnih okvira. Iako sve raspoložive nacionalne i međunarodne statistike u Evropi i Sjevernoj Americi pokazuju sve veće trendove u ekstremno desničarskom nasilju/terorizmu, osnovni fenomen nipošto nije nov: i Evropa i Sjedinjene Države doživjele su značajne ekstremne desničarske napade i talase nasilje tokom proteklih nekoliko decenija.⁴²⁶

Evropa je doživjela oživljavanje militantnih desničarskih ekstremističkih grupa, mreža i incidenata u posljednjih nekoliko godina, sa porastom antimigracionog i islamofobnog nasilja, kao i protivvladinih napada i napada na političke protivnike, etničke manjine i homoseksualce. (Koehler, 2016:85)

U Evropi se desnica uglavnom bazirala na antiimigrantskoj politici, zasnovanoj na strahu od mogućnosti da imigranti vremenom postanu dominantna snaga u Evropi. Najilustrativniji primjer je kampanja u kojoj je prikupljeno 65.000€ da bi se finansirao brod koji bi sprječavao da imigranti dopiju na tlo Evrope, prenosi Newsweek. Slične aktivnosti već duže vremena poduzimaju se na mađarskoj granici gdje je formirana paravojna desničarska milicija „lovaca na imigrante“ u gradiću Assotthalomu sa kojima je ekipa International Business Timesa provela neko vrijeme u septembru prošle godine. U Bugarskoj, prenosi Daily Mail, lokali desničari predvođeni Dinkom Valevom nabavili su helikopter kako bi mogli da prate i hvataju izbjeglice. Valev je tom prilikom izjavio: „Ja ovo promatram kao sportsku aktivnost, a sport se ne može okarakterisati kao nasilje.“ (Global Analitika, 2017)

Neadekvatan i nedovoljan odgovor političara iz stranaka koje nisu desničarske, a koje su u vlasti u koalicijama, na pitanje jačanja desnice jeste jedan od glavnih faktora zašto ona nesmetano jača. Oni ne samo da se nisu ogradili od ovakvih pojava nego su ih u određenim momentima koristili kao dio svoje politike agende, npr. politička stranka iz Velike Britanije UKIP, svoju strategiju zagovaranja napuštanja Evropske unije zasnivala je između ostalog, na strahu od migranata.

Zoran Petakov navodi primjere Mađarske, Poljske, Latvije, koje su članice Unije, ali i Ukrajine koja je na euroatlantskom putu. Kao razlog porastu ekstremno desnih snaga ne vidi „nepostojanje demokratskih tradicija, kako to tvrde liberali, već rušenje svih do tad postojećih“. „Te države su strašno devastirane ekonomskom krizom i politikama štednje od 2008. godine do danas. Takve politike dovele su na vlast Vučića, Trumpa, Orbana, Salvinija. Sve ideje levo od centra su kriminalizovane, a strah od migranata proizvodi nove generacije rasista i ekstremnih desničara. Slično je i u Nemačkoj, Italiji, Francuskoj. Poslednja linija odbrane kapitalizma uvek je bio fašizam“, konstatira. No, činjenica je da desno orijentirane stranke, posebice one krajnje desno orijentirane bilježe rast popularnosti i osvajaju sve više parlamentarnih mandata: Još nigdje nisu na vlasti, no i to je pitanje dana. Upravo to je izazov mnogim evropskim državama, uključujući i one na Balkanu. (AJB, Obrenović, 2019)

Po isprobanosti ideologiji nacizma, zagovaranje vlastite nacije kao superiorne i proglašenjem drugih, obično manjinskih naroda za neprijatelje, današnji desničari u nekim evropskim državama koriste istu matricu. U Njemačkoj 30-ih godina to su bili Jevreji i Romi, a danas se na progon pozivaju migranti ili muslimani, sutra će komunisti, socijalisti ili LGBT populacija. Da bi se dobili glasovi i postiglo nacionalno jedinstvo, mora se pronaći i neprijatelj. Kada već govorimo o medijima i političarima, negativni stavovi prema migrantima su prisutni i širom evropske „desnice“. „Migracije su tema desno orijentisanih političara i u državama članicama EU, pa tako, prema izvještaju *Spiegela*, austrijski kancelar Sebastian Kurz razmišlja o gornjoj granici za izbjeglice na evropskom nivou, odnosno da se godišnje može primiti samo određeni broj izbjeglica. Beč predlaže neku vrstu vrijednosnog testa za 'došljake' prema kojem bi zaštitu mogli da dobiju samo oni koji prihvataju evropske vrijednosti kao i sabirne centre van EU-a.“ (Al Jazeera Balkans, 2018)

Političke partije u Bosni i Hercegovini ne libe priznati da su nacionalističke, populističke, rijetko se sami deklariraju kao desničarske stranke, ali nerijetko koriste slične metode. Iako se stranke na vlasti, deklarativno zalažu za prava svih građana, manjina, ali u praksi to nije slučaj. Posebno su

⁴²⁶ <https://cco.ndu.edu/PRISM/PRISM-Volume-6-no-2/Article/839011/right-wing-extremism-and-terrorism-in-europe-current-developments-and-issues-fo/>

ugroženi povratnici, koji su manjinska grupa u mjestu povratka, česti su napadi na njih i njihovu imovinu, takođe organizovani kriminal je u porastu te pogoduje upravo padu nivoa sigurnosti u društvu. Rijetki su primjeri da se političke stranke u Bosni i Hercegovini ograđuju od fašističkih poveznica sa licima koja su tokom Drugog svjetskog rata služila u redovima okupatora. Takav trend je nastavljen kada je u pitanju odnos prema ratnim zločincima iz posljednjeg rata, zatim prema organizacijama sa desničarskom ideologijom, fali ta jasna osuda i distanciranost. Evidentirani su primjeri da su pojedini pripadnici organizovanih kriminalnih grupa bili ujedno i članovi desničarskih organizacija, kao i da su pojedinci imali ekstremna uvjerenja. Neki od njih su ratovali na stranim ratištima u Siriji, Iraku, Ukrajini, Libiji, Venecueli i drugim konfliktnim zonama u svijetu. Ovakav odnos političara prema navedenim pojavama i slučajevima, više brine evropske i američke političke predstavnike u BiH, nego što zabrinjava same prozване političare.

Sve više smo svjedoci da i u Bosni i Hercegovini, pojedini političari predstavljaju i neobrazloženo uvećavaju potencijalnu opasnost od migranata. Jasno je da se radi o ljudima koji su živjeli u drugim državama, okruženjima, sa kulturološkim i drugim razlikama, te da nema dovoljno podataka o njihovoj prošlosti, eventualnim kriminalnim aktivnostima, ali to opet nije dovoljan razlog proglašavati ih za državne neprijatelje i slično. Posebno kada se uzme u obzir, da je naša država obavezna poštovati međunarodne zakone i regulative kada su u pitanju poštivanje ljudskih prava migranata.

Zaključak:

Uvažavajući historijski kontekst nastanka desničarskih stranaka, odnosno desničarske ideologije, iako ona nije nastala izvorno na tlu Balkana, odnosno Bosne i Hercegovine, evidentno je da je uvijek imala odraza i na stanje društva na ovim prostorima. Prihvatanje desničarskog ekstremizma i opravdavanje bilo koje vrste nasilja, te provođenje nasilnih akcija prema bilo kojoj manjinskoj grupi, nikada nije niti može donijeti dobro i onome ko podržava ili provodi desničarki nadahnute akcije.

Realno je očekivati da će neka globalna dešavanja i dalje imati odraza i na Bosnu i Hercegovinu, posebno kada su u pitanju migracije, ali i neki moderni sigurnosni izazovi, međutim država i njene institucije trebaju nedvosmisleno poduzeti preventivne mjere da u budućnosti ne dođe do nekih već viđenih ili sličnih scena nasilja. Odgovornost leži i na političarima koji su na vlasti, da ne zloupotrebljavaju bilo koji društveni poremećaj, u cilju dobijanja jeftinih političkih poena. Zatim, jasno da mediji igraju važnu ulogu u preveniranju pojava koje mogu biti nasilne, a povezane sa desničarskim ekstremizmom, kroz vjerodostojno izvještavanje o svim društvenim pojavama, bez senzacionalizma i pristrasnosti. Takođe je vrlo važno da svi segmenti društva djeluju u pravcu prepoznavanja djelovanja desničarskih organizacija, a posebnu ulogu imaju sigurnosne i policijske agencije kod procjene djelovanja desničarskih organizacija i njihovih aktivnosti i okupljanja. Svoju ulogu imaju i nevladine organizacije koje mogu djelovati na lokalnom nivou, posebno u područjima gdje ekstremisti i desničari djeluju duži niz godina, a takođe mogu djelovati i na nivou države kroz zajedničke nenasilne akcije i projekte, što više preventivne i maksimalno okrenute prema mladima.

Literatura:

- Betz, H. G. 1994. *Radical right-wing populism in Western Europe*. Springer.
- Von Beyme, K. 1988. *Right-wing extremism in post-war Europe*. West European Politics, 11(2), 1-18.
- Bjørge, T. 2012. *Højreekstreme voldsideologier og terroristisk rationalitet: Hvordan kan man forstå Behring Breiviks udsagn og handlinger?* Social Kritik nr. 131 - 2012.
- Kallis A., Zeiger S. and Ozturk B. (2018). *Violent radicalization & far-right extremism in Europe*. SETA Publications. Dostupno na: <http://www.hedayahcenter.org/Admin/Content/File-1112018103812.pdf>
- Koehler, D. (2016). *Right-Wing Extremism and Terrorism in Europe - Current Developments and Issues for the Future*. Center for Complex Operations. PRISM - journal of the center for complex operations. Volume 6. No.2. 84 – 105.
- Mudde, C. (2014). *The far right and the European elections*. Current History, 113(761), 98-103.
- Mudde, C. (2007). *Populist radical right parties in Europe*. (Vol. 22, No. 8). Cambridge: Cambridge University Press.

- Hoffmann, S. 1957. *Le Mouvement Poujade*. Avec la collaboration de Michel des Accords, Serge Hurtig, Jean du Rostu, Jean-Michel Royer. Préface de Jean Meynaud. 690-695
- Gill, P. and Conner E. 2017. *There and Back Again: The Study of Mental Disorder and Terrorist Involvement*. American Psychologist 72, no. 3 (2017), 231 – 241.
- Stakić, I. 2016. *Serbian Nationalism and Right-Wing Extremism*. in Ejduš, F. & Jureković, P. (eds.) *Violent Extremism in the Western Balkans*, Vienna: PpF Consortium Study Group 'Regional Stability in South East Europe.
- Walker M. 1979. *The National Front*. In H.M. Drucker (ed.): *Multi-Party Britain* (London: Macmillan).

Internet izvori:

- ABC News. Kristy Campion. 2019. *Right-wing extremism has a long history in Australia, and support is surging*. Dostupno na: <https://www.abc.net.au/news/2019-03-21/right-wing-extremism-has-a-long-history-in-australia/10923168>, [Pristupljeno: 04.04.2019.]
- ABC News. Kristy Campion. 2019. *Right-wing extremism has a long history in Australia, and support is surging*. Dostupno na: <https://www.abc.net.au/news/2019-03-21/right-wing-extremism-has-a-long-history-in-australia/10923168> [Pristupljeno: 11.04.2019.]
- Al Jazeera Balkans. Safet Mušić. 2019. *Feminizam kao odgovor na ekstremizam*. Dostupno na: <http://balkans.aljazeera.net/vijesti/feminizam-kao-odgovor-na-ekstremizam>, [Pristupljeno: 11.04.2019.]
- Al Jazeera Balkans. Mladen Obrenović. 2019. *Ekstremna desnica maršira i Balkanom*. Dostupno na: <http://balkans.aljazeera.net/vijesti/ekstremna-desnica-marsira-i-balkanom> [Pristupljeno: 19.04.2019.]
- Al Jazeera Balkans. Jillian Kestler-D'Amours. 2018. *'We need to run': Survivor recalls Quebec mosque attack*. Dostupno na: <https://www.aljazeera.com/news/2018/01/run-survivor-recalls-quebec-mosque-attack-180123140435390.html>, [Pristupljeno: 13.04.2019.]
- Al Jazeera Balkans. Ibrahim Sofić. 2018. *Migranti: BiH mora budno pratiti stanje na jugu Evrope*. Dostupno na: <http://balkans.aljazeera.net/vijesti/migranti-bih-mora-budno-pratiti-stanje-na-jugu-evrope> [Pristupljeno: 15.04.2019.]
- Avangarda.ba. Safet Mušić. 2019. *Udari desničara na temelje Evropske unije, toleranciju i slobodu govora*. Dostupno na: <https://avangarda.ba/post/type-1/763/Udari-desnicara-na-temelje-Evropske-unije-%E2%80%93-toleranciju-i-slobodu-govora> [Pristupljeno: 20.04.2019.]
- BBC News. *Bologna blast leaves dozens dead*. Dostupno na: http://news.bbc.co.uk/onthistday/hi/dates/stories/august/2/newsid_4532000/4532091.stm, [Pristupljeno: 15.04.2019.]
- Bundesamt für Verfassungsschutz. *What is right-wing extremism?* Dostupno na: <https://www.verfassungsschutz.de/en/fields-of-work/right-wing-extremism/what-is-right-wing-extremism>, [Pristupljeno: 25.04.2019.]
- CSIS. Seth G. Jones. 2019. *The New Zealand Attack and the Global Challenge of Far-Right Extremism*. Dostupno na: <https://www.csis.org/analysis/new-zealand-attack-and-global-challenge-far-right-extremism> [Pristupljeno: 22.04.2019.]
- European Greens. *Combating Right-wing Extremism throughout Europe*. Dostupno na: <https://europeangreens.eu/content/combating-right-wing-extremism-throughout-europe>, [Pristupljeno: 13.04.2019.]
- Global Analitika. 2017. *Buđenje desničarskog ekstremizma: hir zapadnog blagostanja ili nova globalna prijetnja?*. Dostupno na: <http://globalanalitika.com/budenje-desnicarskog-ekstremizma-hir-zapadnog-blagostanja-ili-nova-globalna-prijetnja/> [Pristupljeno: 09.04.2019.]
- Klix.ba. Durkić Rijad. 2019. *Kako krajnji desničarski ekstremizam postaje najveći izvor straha*. Dostupno na: <https://www.klix.ba/vijesti/bih/kako-krajnji-desnicarski-ekstremizam-postaje-najveci-izvor-straha/190315130>, [Pristupljeno: 21.04.2019.]
- Mirror. Jeremy Armstrong. 2010. *Nicky Davison, son of a right wing extremist, found guilty of part in plot to kill Muslims, blacks and Jews*. Dostupno na: <https://www.mirror.co.uk/news/uk-news/nicky-davison-son-of-a-right-wing-218203> [Pristupljeno: 08.04.2019.]
- Spiegel. Jan Friedmann, Conny Neumann, Sven Röbel, and Steffen Winter. 2010. *1980 Oktoberfest Bombing: Did Neo-Nazi Murderer Really Act Alone?* Dostupno na: <http://www.spiegel.de/international/germany/1980-oktoberfest-bombing-did-neo-nazi-murderer-really-act-alone-a-717229.html>, [Pristupljeno: 27.04.2019.]
- The Guardian. Harriet Sherwood. 2018. *Pittsburgh shooting: Jewish organizations express horror at attack*. Dostupno na: <https://www.theguardian.com/us-news/2018/oct/28/pittsburgh-shooting-jewish-organisations-express-horror-at-attack-victims> [Pristupljeno: 21.04.2019.]

- The New York Times. Mark Lewis and Sarah Lyall. 2012. *Norway Mass Killer Gets the Maximum: 21 Years*. Dostupno na: <https://www.nytimes.com/2012/08/25/world/europe/anders-behring-breivik-murder-trial.html>, [Pristupljeno: 08.04.2019.]
- PRISM. Daniel Koehler. 2016. *Right-Wing Extremism and Terrorism in Europe Current Developments and Issues for the Future*. Dostupno na: <https://cco.ndu.edu/PRISM/PRISM-Volume-6-no-2/Article/839011/right-wing-extremism-and-terrorism-in-europe-current-developments-and-issues-fo/> [Pristupljeno: 22.04.2019.]
- Quartz. Luiz Romero. 2018. *US terror attacks are increasingly motivated by right-wing views*. Dostupno na: <https://qz.com/1435885/data-shows-more-us-terror-attacks-by-right-wing-and-religious-extremists/> [Pristupljeno: 17.04.2019.]
- Shariat S., Sue S., and Stephens S. S. (1998). *Oklahoma City Bombing Injuries*. Oklahoma State Department of Health. Dostupno na: https://www.ok.gov/health2/documents/OKC_Bombing.pdf. [Pristupljeno: 10.04.2019.]

INCREASING IMPACT OF RIGHTWORTH EXTREMISM TO SECURITY IN SOCIETY

The term right-wing extremism is often used to describe Nazism, fascism and other ideologies or organizations that have ultranationalist, chauvinistic, xenophobic, racist and anti-communist views. In recent years, there has been an increase in the popularity of right-wing ideologies in Europe, for many it is the highest percentage of popularity since World War II. Observed through historical phases, extreme right-wing parties were marginalized in the post-World War II period, and their ideologies discredited due to a fresh recollection of the existence and defeat of Nazism. From the mid-'50s to the '70s, the most right-wing parties attracted charismatic leaders whose deep distrust of the political establishment led to the emergence of the so- nationality. In the early 1980s, the election successes of right-wing political candidates enabled extreme right-wing political parties to revitalize anti-immigration as the main issue. The causes of the strengthening of right-wing political options in Europe can be identified first in times of major economic crises and the lack of social cohesion. In doing so, the leaders of the right-wing parties use social disorders such as migration, violent extremism that leads to terrorism, etc., for the production of fear, the spread of intolerance and the mobilization of nationalist forces. As already tested in case of the ideology of Nazism, advocating for one's own nation as superior and proclaiming other, usually minority nations for enemies, today's right-wingers in some European countries use the same matrix. In Germany in the 1930s, the Jews and the Roma, and nowadays persecution is called by migrants or Muslims, the target will be another tomorrow, because in order to get votes and achieve national unity, the enemy must also be found. What is troubled by the democratic public in countries where right-wing parties increase in the number of parliamentary mandates, this trend can lead to oppression and violence against groups of people based on their belonging to minority peoples, ethnic groups, or simply different liberal perceptions and views on society. Right-wing ideologists use the migrant crisis to revive the dangerous ideology of Nazism, closing up borders with wires across the Europe for migrants, while also suppressing some civil society organizations, undermine the foundations of an independent judiciary, diminish media freedom. All this has already been seen in Nazi Germany after coming to power in the Nazi Party in 1930. In some European countries, paramilitary groups are formed, and such groups that have carried out exercise activities have been discovered in the forests of Germany, Slovakia, the Czech Republic, Bulgaria and even Slovenia. For historical reasons, and because of the current global developments in the world, it is evident that in fact, right-wing extremism is a security threat, and it is necessary to clearly point out the potential danger. It is not so problematic the right-wing parties that hide from the Nazi doctrine and methods of action, those who do not call for violence in their program, however, these others pose a threat to security and, consequently, a liberal democracy that promotes the ideology of multiculturalism. In Southeast Europe, and especially in Bosnia and Herzegovina, democracy is fragile and needs to respond to all violence and hatred, and preserve the foundations of the European Union - tolerance, freedom of speech, if it does not call for violence, and other fundamental human rights.

Key words: Right-wing extremism, security, violent extremism, democracy

POLOŽAJ ŽRTAVA KRIVIČNOG DELA TRGOVINE LJUDIMA

Dr Gordana Nikolić⁴²⁷
Ministarstvo unutrašnjih poslova Republike Srbije

Apstrakt: *U krivičnompravnom smislu, trgovina ljudima predstavlja produženo i izuzetno teško krivično delo koje se zbog svoje složenosti ubraja i u dela organizovanog kriminala. U kriminalističkoj praksi rasvetljavanje ovih dela nije ni malo lako, te zahteva različite nacine, sredstva i mehanizme represije, dok je u krivičnoprocesnom pravu obezbeđen sa jedne strane redovni tok krivičnog postupka uz postovanje svih načela krivičnoprocesnog prava, ali sa druge strane težak i iscrpan postupak, posebno u smislu obezbeđenja ličnih dokaza od strane žrtve. Autor u radu posmatra delo trgovine ljudima upravo iz aspekta njegovih žrtvi, te je s tim u vezi postupljeno na sledeći način: najpre je ukazano na osnovna određenja krivičnog dela trgovine ljudima prema aktuelnoj primeni Krivičnog zakonika Republike Srbije i Republike Srpske, te su potom analizirani aspekti žrtve ovog krivičnog dela u pravosudnoj praksi i ukazano na marginalizaciju osoba koje se neretko i nalaze u ulozi žrtve trgovine ljudima. S tim vezi, autor donosi zaključke koji ukazuju da se adekvatna prevencija od izvršenja ovog teškog krivičnog dela upravo odnosi na efikasniju zaštitu potencijalnih žrtvi, odnosno na preventivno delovanje i zaštitu osoba koje se nalaze na marginama društvenog statusa, a koje se mogu ubrajati u katalog izbora žrtve trgovine ljudima.*

Ključne reči: *trgovina ljudima, krivično delo, žrtve, marginalizovane grupe.*

Uvodne napomene

Krivično delo trgovine ljudima (Nikolić, 2012) se u skoro svim zakonodavnim tekstovima Evrope i sveta (Nikolić, 2014) ubraja u najteža krivična dela, kako zbog svoje složenosti u izvršenju, tako i u međunarodnim granicama koje ove delo svojim izvršenjem zauzima, ali i u odabiru njegovih žrtvi, na koji način joj se nanosi najteža povrda elementarnog prava, a to je pravo na slobodu i slobodu odlučivanja.

U Republici Srbiji i Republici Srpskoj je krivično delo trgovine ljudima propisano u Krivičnom zakoniku, s tim što se u Krivičnom zakoniku R.Srbije nalazi u grupi krivičnih dela protiv čovečnosti i drugih dobara zaštićenih međunarodnim pravom, dok se u Krivičnom zakoniku R.Srpske ovo delo ubraja u grupu krivičnih dela protiv sloboda i prava čoveka i građanina.

Iako će u narednom tekstu rada ovo delo biti prikazano u navedenim Zakonicima, suštinski rečeno, trgovina ljudima je društvena pojava zasnovana na ropstvu i eksploataciji, odnosno na postupanju prema čoveku kao da je roba ili stvar, s ciljem eksploatacije njegove radne snage, znanja i veština, telesnog i polnog integriteta i identiteta radi zadovoljenja ličnih ili tuđih nagonskih, zdravstvenih ili emocionalnih potreba ili radi sticanja direktne ili indirektne materijalne koristi za sebe ili drugog (Mijalković&Marinković, 2010).

Iz navedene konstatacije, kao i zakonskih rešenja, koja će biti prikazana, proizilazi, da su žrtve trgovine ljudima različite (Škulić, 2002), ali suštinski iste, zbog nemogućnosti sopstvenog odlučivanja, već primoravanja i eksploatacije bavljena različitim delatnostima, i ophođenja prema njima kao da su roba ili stvar. S tim u vezi, u narednom tekstu rada biće učinjen osvrt na zakonsko određenje trgovine ljudima u Krivičnim zakonicima navedenih zemalja, te će biti prikazan primer trgovine ljudima u sudskoj praksi, na osnovu čega će biti analiziran položaj i profil žrtve trgovine ljudima. Iako

⁴²⁷ chupka84@gmail.com

je pomalo nekompetentno izvoditi zaključak na osnovu jedne presude i jednog slučaja, treba imati u vidu da je trgovina ljudima teško krivično delo i da se rasvetljavanje i dokazivanje ovog dela odvija više meseci, a ponekad i više godina. Ujedno i zbog svog najčešćeg međunarodnog karaktera uključuje u rasvetljavanje ovog dela, rad više službi iznad granice jedne zemlje, kao i to da se ovo delo i ne ubraja u klasičan i konvencionalan kriminalitet u koji je svakodne zastupljen, pa samim tim ima i više primera u praksi, već je delo koje se priprema i realizuje u više faza izvršenja, zbog čega poprima najčešće oblik i organizovanog kriminala (Škulić, 2015), iz prethodno navedenih razloga je za verodostojnost njegove praktične zastupljenosti ustvari i dovoljan jedan slučaj iz prakse koji bi pokazao položaj žrtve ovog teškog dela.

Trgovina ljudima u krivičnom zakonodavstvu Republike Srbije i Republike Srpske

Kao što je navedeno, krivično delo trgovine ljudima se u *Republici Srbiji* reguliše *Krivičnim zakonikom* ("Službeni glasnik RS", broj 85/05, 88/2005, 107/2005, 72/2009, 111/2009, 121/12, 104/13, 108/14 i 94/16) u grupi krivičnih dela protiv čovečnosti i drugih dobara zaštićenih međunarodnim pravom, u članu 388.

Delo ima jedan osnovni, četiri teža i jedan poseban oblik (Stojanović&Delic,2013) Osnovni oblik dela se sastoji se u vrbovanju drugog lica, prevoženju, prebacivanju, predaji, prodaji, kupovini, posredovanju u prodaji, sakrivanju ili držanju drugog lica, silom ili pretnjom, dovođenjem u zabludu ili održavanjem u zabludi, zloupotrebom ovlašćenja, poverenja, odnosa zavisnosti, teških prilika drugog lica, zadržavanjem ličnih isprava ili davanjem ili primanjem novca ili druge koristi, a u cilju eksploatacije njegovog rada, putem prinudnog rada, vršenja krivičnih dela, prostitucije ili druge vrste seksualne eksploatacije, radi prosjačenja, upotrebe u pornografske svrhe, uspostavljanja ropkog ili drugog sličnog odnosa, oduzimanja organa ili dela tela ili radi korišćenja takvog lica u oružanim sukobima (Jovašević, 2014).

Objekat zaštite je ljudsko biće. Pasivni subjekt ovog dela je ljudsko biće muškog ili ženskog pola, s tim što delo može biti izvršeno kako prema jednom tako i prema više lica. Ukoliko je delo izvršeno prema više lica, neophodno je da je radnja izvršenja preduzeta istovremeno prema više lica (Lazarević, 2010).

Radnje izvršenja krivičnog dela postavljene su alternativno i dele se u nekoliko grupa (Škulić, 2003):

- radnja sa karakterom podsticanja i podstrekavanja pasivnog subjekta da "proda" vlastitu robu. Reč je o radnji vrbovanja, aktivnost podstrekavanja, a ogleda se u stvaranju ili učvršćivanju odluke kod lica na koji se utiče odgovarajućim postupcima;
- radnja koja se odnosi na transport – prevoz i prebacivanje ljudi kojima se trguje. Prevoz podrazumeva korišćenje odgovarajućeg transportnog sredstva kako bi se neko lice prebacilo sa jednom mesta na drugo, uz savladavanje određene prostorne udaljenosti. Pod prebacivanjem treba podrazumevati prelazak preko državne granice, odnosno omogućavanje ili potpomaganje ilegalnog ulaska u neku zemlju, što podrazumeva i mogućnost napuštanja teritorije druge države, kao i prelazak preko više državnih granica;
- radnje koje imaju direktan kupoprodajni karakter u odnosu na ljudska bića: prodaja pasivnog subjekta, kupovina pasivnog subjekta i predaja lica kojima se trguje. Prodaja predstavlja otuđenje pasivnog subjekta uz dobijanje određene naknade. Kupovina predstavlja sticanje prava svojine nad pasivnim subjektom ovog dela, čime se krše odredbe Univerzalne deklaracije o ljudskim pravima – da niko ne može da ima pravo svojine nad drugim čovekom. Predaja pasivnog subjekta samo predstavlja izvršenje obligacije iz preuzete ugovorne oblasti;
- radnje kojima se omogućava ili potpomaže realizacija kupoprodaje ljudi, a odnose se na sakrivanje ili držanje drugog lica. Sakrivanje postoji u slučaju kada izvesno lice drži sakriveno drugo lice na nekom mestu (tavan, podrum, kuća) koje je poznato samo učiniocu i užem krugu ljudi. Držanje postoji u isto vreme kad i sakrivanje. Držanje predstavlja protivpravno lišenje slobode, odnosno oduzimanje slobode kretanja pasivnom subjektu.

Preduzimanje bilo kakve alternativno postavljene radnje izvršenja ne znači i automatsko izvršenje krivičnog dela trgovine ljudima već je neophodno da takva radnja bude ostvarena nekim od alternativno postavljenih načina, koji se mogu podeliti u nekoliko vrsta:

- oblici prinude – sila i pretnja (Jovašević, 2010);

- oblici prevarenog postupanja – dovođenje u zabludu i održavanje u zabludi;
- zloupotrebom ovlašćenja ili određenih odnosa ili stanja - zloupotreba ovlašćenja, zloupotreba poverenja, zloupotreba odnosa zavisnosti ili teških prilika.

Za postojanje krivičnog dela trgovine ljudima potrebno je da su alternativne radnje i načini njihovog izvršenja preduzeti radi postizanja sledećih ciljeva: prinudni rad ili eksploatacija rada, vršenje kriminalnih delatnosti, vršenje prostitucije ili druge seksualne eksploatacije, prosjačenje, upotreba u pornografske svrhe, oduzimanje dela tela za presađivanje, korišćenje u oružanim sukobima, uspostavljanje ropuskog ili njemu sličnog odnosa.

Kažnjavanje ovog dela se sastoji u kazni zatvora koju je zakonodavac propisao od tri do dvanaest godina. Posebni oblik krivičnog dela trgovine ljudima postoji ukoliko je osnovni oblik ovog dela učinjen bez korišćenja sile, pretnje ili nekog drugog načina izvršenja prema maloletnom licu.

Teži oblici dela, prema kojima je propisano i teže kažnjavanje, postoje u sledećim slučajevima:

- 1) ako je delo učinjeno prema maloletnom licu,
- 2) ako je nastupila teška telesna povreda nekog lica ili maloletnog lica,
- 3) ako je nastupila smrt jednog ili više lica,
- 4) alternativno postavljeni slučajevi: bavljenje vršenja dela ili izvršenjem od strane grupe,
- 5) ako je delo izvršeno od strane organizovane kriminalne grupe.

Zakonodavac je propisao kažnjavanje i u slučaju ukoliko je neko znao ili je mogao znati da je lice žrtva trgovine ljudima, pa iskoristi njen položaj ili drugome omogući iskorišćavanje njenog položaja radi eksploatacije. Takođe je propisao kažnjavanje ovog slučaja prema učniocu koji je delo učinio prema licu za koje je znao ili je mogao znati da je maloletno.

Pristanak lica na eksploataciju ili na uspostavljanje ropuskog ili njemu sličnog odnosa ne utiče na postojanje ovog dela iz stava 1, 2 i 6.

Krivično delo trgovine ljudima se u *Krivičnom zakoniku Republike Srpske* („Službeni glasnik Republike Srpske“, broj 64/17) nalazi u grupi krivičnih dela protiv sloboda i prava građana i propisano je članom 145.

Osnovni oblik se sastoji u zloupotrebi ovlašćenja ili uticaja, poverenja, zavisnosti ili bespomoćnosti, teških prilika drugog lica, davanjem ili primanjem novca, ili druge koristi, kako bi se dobio pristanak lica koje ima kontrolu nad drugim licem, silom, pretnom ili drugim oblicima prinude, otmicom, prevarom ili obmanom, vrbuje, preveze, prebaci, preda, proda, kupi, posreduje u prodaji, sakrije, primi ili drži drugo lice, a u cilju iskorišćavanja ili eksploatacije njegovog rada, vršenja krivinih dela, prostitucije, korišćenja u pornografske svrhe, uspostavljanje ropuskog ili nekog sličnog odnosa, prisilnog braka, prisilne sterilizacije, radi oduzimanja organa ili delova tela, radi korišćenja u oružanim snagama, ili drugih oblika iskorišćavanja (Jovašević&Mitrović, &Ikanović, 2017).

Za navedeni osnovni oblik dela zakonodavac je propisao kaznu zatvora koja se sastoji samo u posebnom minimum od tri godine, dok je raspon maksimalne kazne ostavio shodno opštem maksimumu kažnjavanja.

Zakonodavac je propisao kažnjavanje kaznom zatvora i prema licu koje oduzme, zadržava, falsifikuje ili uništava lične identifikacione isprave radi vršenja navedenog dela.

Delo ima sledeće teže oblike za koje je propisano i teže kažnjavanje u visini raspona kazne zatvora:

- 1) ako je delo izvršeno od strane organizovane kriminalne grupe,
- 2) ako neko koristi ili omogućava drugom korišćenje seksualnih usluga ili drugih vidova eksploatacije, a bio je svestan da je reč o žrtvi trgovine ljudima,
- 3) ako je delo izvršio službeno lice u vršenju službe,
- 4) ako je usled dela nastupila teška telesna povreda, teško narušavanje zdravlja ili smrt jednog ili više lica.

Zakonodavac je takođe propisao da pristanak žrtve na bilo koji oblik iskorišćavanja ne utiče na postojanje krivičnog dela trgovine ljudima.

Zakonski tekst napominje i da predmeti, prevozna sredstva i objekti koji su korišćeni za izvršenje dela da će se oduzeti.

Isto tako se napominje i da protiv žrtve trgovine ljudima koju je učinilac prinudio da učestvuje u izvršenju drugog krivičnog dela, neće voditi krivični postupak, ako je takvo postupanje bilo neposredna posledica njenog statusa žrtve trgovine ljudima.

Trgovina ljudima u sudskoj praksi

Analizirajući optužnicu tada Okružnog javnog tužilaštva, Specijalnog tužilaštva (*KT. S. Br. 2/05, Beograd, od 6. maja 2005. godine*) čiji su činjenični navodi u potpunosti utvrđeni u presudi tada Okružnog suda, Posebnog odeljenja u Beogradu 30. septembar 2005. godine, a koja je potvrđena i presudom Vrhovnog suda, Posebnog odeljenja u Beogradu 31. marta 2006. godine, vrlo jasno se može uočiti sve što je navedeno u prethodnom tekstu rada i što je određeno Krivičnim zakonikima R.Srbije i R.Srpske u vezi krivičnog dela trgovine ljudima. U narednoj citiranoj optužnici i presudi može se uvideti organizovanje kriminalne grupe u cilju vršenja ovog dela, kao i njihovo transnacionalno delovanje, odabir i vrbovanje žrtve, njihov prevoz i transport, skladištenje i dogovaranje za eventualnu ekplpoataciju, ali i njihovo lišenje slobode, iskazi i kazne. Nakon ove analize, u narednoj glavi će biti reči o položaju žrtve trgovine ljudima, a kako bi shvatanje njihovog položaja bilo kompletnije, neohodno je sagledati kompletno organizovanje i izvršenje ovog dela.

DM je krajem 2004. godine u Srbiji, Crnoj Gori, Ukrajini i Italiji organizovao kriminalnu grupu koja je imala za cilj da radi sticanja dobiti, na duže vreme u međunarodnim razmerama i po unapred određenim ulogama vrši krivična dela trgovine ljudima, a pripadnici te grupe su pored više NN lica bili i DV, DT i AD, te na taj način je DM izvršio prema tadašnjem KZ-u i krivično delo zločinačko udruživanje.

Kao organizator kriminalne grupe, DM je krajem decembra 2004. godine i početkom januara 2005. godine putem telefonom iz Italije dogovarao sa DV da on i njegova supruga DT u Ukrajini pronađu više devojaka, te da zatim zajedno organizuju prebacivanje tih devojaka preko Srbije u Italiju radi njihovog iskorišćavanja za vršenje prostitucije. Po navedenom dogovoru, DT je početkom februara 2005. godine stupila u kontakt sa oštećenom ON i oštećenom OI, prikazivajući lažne činjenice o sebi da se zove OBV, da živi u Nemačkoj i da je udata za vlasnika kafea u mestu Lubenburg, te zloupotrebljavajući tešku ekonomsku priliku navedenih devojaka, dovela ih je u zabludu da će im obezbediti zaposlenje u Nemačkoj i to oštećenoj ON posao bebi siterke ili radnice u kafeu za iznos od 300 do 700 eura nedeljno, a oštećenoj OI posao egzotične plesačice ili radnice u kafeu za iznos od 300 do 400 eura dnevno.

Neutvrđenog dana u drugoj polovini februara 2005. godine DV je iz Beograda, u cilju prebacivanja oštećenih iz Ukraine poslao DT dva lažna garantna pisma u koja su uneti neistiniti podaci i ista su overena u Četvrtom opštinskom sudu u Beogradu. Marta meseca 2005. godine u Kijevu je DT kupila voznu kartu za oštećenu ON i potom je prebacila iz Kijeva za Beograd, gde je istu smestila tri dana da boravi u Beogradu, u stanu optuženih, dok su drugu oštećanu prebacili avionom i za nju je kupljena avionska karta u iznosu tada od 24.000 dinara.

U fazi transporta je prikazano da su devojke prebačene iz Ukraine najpre u Srbiju nezavisno jedna od druge, da je jedna devojka prebačena vozom, a druga avionom, falsifikovanim garantnim pismima od strane optuženih koji su oštećene po dolasku u Beograd držali u svom stanu. Za taj deo poslao su DM i DV dogovorili naknadu u iznosu od 1.600 eura po devojci. Zadatak AD koji je dobio od organozatora kriminalne organizacije DM je bio da kontroliše devojake koje su DT i DV prebacili do Beograda i potom da DV preda dogovore novčani iznos.

DM, kao organizator ove kriminalne organizacije je angažovao taksistu – svedoka JG da oštećenu ON preveze od benziske pumpe Zmaj u Beogradu do kuće MS u Šapcu. Prilikom prevoza, taksista JG je u blizini aerodroma, u Surčinu intervencijom policije zaustavljen, čime je i prečeno dalje prebacivanje oštećene. Istoga dana, 14.03.2005. godine na surčinskom aerodromu DT je sačekao oštećenu OI i prilikom prevoza oštećene do stana u ulici Pere Segedinca broj 20 je zaustavljen od strane policije gde je dalje prebacivanje oštećene sprečeno.

Izvođenjem dokaza vezanih za telefonske komunikacije utvrđeno je da je optuženi DM u toku boravka otužene DT u Ukrajini, bio u stalnoj telefonskoj vezi sa svima, da je davao uputstva i dogovarao se sa njima oko prebacivanja devojaka, stalno se raspitivao šta se dešavalo u Ukrajini i kako se razvijaju događaji. Interesantan je razgovor od 12.03.2005. godine kada DM pitao DV kako je ocenio devojke, da li je čista 4, na šta mu je DJ odgovorio: *"Pazi, po mom ukusu i onom našem realnom ukusu – čisto je četiri, a ovo što stiže, koliko sam ja mogao malo sa ženom da razgovaram, da uporedim sa ovom, ona kaže da je ta druga lošija zato što je niža od prve. Ova je 170, a ova što će doći je 160, ali kaže da je u licu čak i lepša i u struku, onako zaobljena i šta ja znam. Jedino što je niža 10 centimetara, pa kao trojka je"*.

Iz snimljenih telefonskih razgovora i transkripata je zaključeno da bi oštećene nakon prebacivanja u Italiju trebalo da se bave prostitucijom na ulici i da DM i DV dogovaraju prebacivanje još 6 devojaka iz Ukrajine.

Iskazima oštećene ON i OI sud je poklonio veru, ceneći da su njihovi iskazi sasvim uverljivi i logični u sklopu celog događaja i da su one na jedan iskren način prikazale ceo događaj, da su prilikom davanja svog iskaza delovale sasvim ubedljivo i uverljivo, svaka reagujući na poseban način na situaciju u kojoj se našla, pa je tako oštećena ON u pojedinim situacijama plakala, dok je oštećena OI više izražavala ljutnju i bes.

Optuženi DV je u svom iskazu naveo da DM poznaje četiri godine i da se družili, kao i to da je DM naprosto nestao, te da mu se DM ponovo počeo javljati krajem 2004. godine, pozivajući ga telefonom hvaleći se kako je uspeo, da je napravio neku firmu. U periodu dok se supruga optužena DT sa detetom nalazila u Ukrajini, DM ga je zvao i pitao navodno da li poznaje neke devojke koje bi možda išle da za njega rade, te je tako on i pozvao suprugu i pitao za uslugu koju mu je DM tražio. Posle izvesnog vremena, žena mu se javila i rekla je njen rođak stupio u kontakt sa dve devojke, i to sa svojom bivšom devojkom i njenom drugaricom, i da su devojke zainteresovane. U međuvremenu je poslao garancije za ove devojke kako bi iste dobile vize. Ova pisma su bila snabdevena i pečatom za overu i okruglim pečatom Četvrtog opštinskog suda u Beogradu. Kada mu je supruga javila da je jedna devojka već krenula vozom, on je o svemu obavestio DM. One su zajedno sa njegovom maloletnom ćerkom došle u Beograd dana 11.03.2005. godine. Druga devojka je doputovala avionom 14.03.2005. godine. Dok se prva devojka nalazila kod njih u stanu, on je o svemu kontaktirao DM. DM mu je rekao da će doći čovek koji će je odvesti do granice, gde će je dalje sačekati njegovi ljudi. Dovezao je oštećenu ON do Zmajevе pumpe i po naređenju DM je predao taksisti. Kada se vratio kući ispred kuće ga je čekala policija, a supruga se u to vreme nalazila na aerodromu čekajući drugu devojku da dođe, sa kojom je kasnije došla. Naveo je i to da je radio kao policajac u PS Novi Beograd, ali je morao da napusti policiju, zbog toga što je bio okrivljen da je od kolege ukrao automatsku pušku, zbog čega je krivično i odgovarao.

Optužena DT je u svojoj odbrani navela da je sa suprogom DV živela u Beogradu, u njihovom stanu i da imaju kćerku Anastasiju, staru tri godine. S obzirom da dugo nije bila u poseti roditeljima, sa kćerkom je otišla u Ukrajinu u posetu svojoj porodici. Tokom boravka u Ukrajini obratio joj se brat M da nađe neki posao njenoj bivšoj devojci i njenoj drugarici. Ona je u vezi ovoga morala prvo da pita muža i da se njen muž složio. Ona je smatrala da bi devojke za to vreme koliko provedu u Beogradu mogle da vide kako se ovde živi, te da bi mogle eventualno i da ostanu. Napominjala je se nije predstavila kao vlasnica bara u Nemačkoj, kao i to da je bratu M obećala da će povesti devojku ON i njenu drugaricu OI da zajedno borave u Beogradu mesec dana zbog prethodno navednih razloga, a nikako zbog trgovine ljudima, odnosno odlaska u Italiju. Takođe je navela da se oštećenima nije lažno predstavila, te da se predstavila kao DT.

Ovi navodi su potvrđeno u Presudi tada Okružnog suda u Beogradu, Posebnog odeljenja 30. septembra 2005. godine gde su optuženi proglašeni krivim i osuđeni na kazne zatvora i to DM kao organizatora kriminalne organizacije na kaznu zatvora u trajanju od 8 godina, DV na kaznu zatvora u trajanju od 6 godina, TD na kaznu zatvora u trajanju od 4 godine i AD na kaznu zatvora u trajanju od 3 godine. Od olakšavajućih okolnosti, sud je kod DV i DT cenio da su roditelji jednog maloletnog deteta, a optuženoj DT da do sada nije osuđivana, što je kao i olakšavajuću okolnost cenio na strani optuženog AD.

Optuženom DV sud je kao otežavajuću okolnost cenio da je osuđivan zbog krivičnog dela krađe kada mu je izrečena uslovna osuda, te da se prema navodima iz njegove odbrane radi o krivičnom delu koje je izvršio kao radnik MUP-a Republike Srbije kada je ukrao oružje od svog kolege. Optuženom DM, kao organizatoru kriminalne organizacije, koji je inače poreklom iz Bosne i Hercegovine, s tim što je jedno vreme je živio u Italiji, pa u Beogradu gde je bio student Bogoslovije, sud kao olakšavajuću okolnost cenio okolnost da on do sada nije osuđivan, prema evidencijama Ministarstva unutrašnjih poslova Republike Hrvatske (izvestaj iz kaznene evidencije se pribavlja po mestu rođenja), ali istovremeno ne dajući preveliki značaj toj okolnosti. Ubeđenje suda je da su ovako utvrđene i izrečene kazne zatvora optuženim u svemu srazmerne društvenoj opsnosti, težini učinjenog krivičnog dela, stepenu krivične odgovornosti svakog od optuženih, te da će se njima u svemu ostvariti zakonska svrha izricanja krivičnih sankcija. S obzirom da je optuženi DM, organizator kriminalne organizacije, bio u bekstvu i nije bio dostupan državnim organima, sudilo mu se u odsustvu.

Postupajući po žalbi okrivljenih Vrhovni sud u Beogradu, Posebno odeljenje je donelo presudu u kojoj su žalbe okrivljenih odbijene, a presuda tada Okružnog suda u Beogradu, Posebnog odeljenja potvrđena. DM je uhapšen 2007. godine i osuđeni su izdržali kazne zatvora.

Analiza žrtve trgovine ljudima i njena marginalizacija

Iz navedene optužnice proizilazi da je optužena DT nesumljivo zloupotrebila teške ekonomske prilike otečenih, imajući u vidu da su obe mlade devojke, koje žive u veoma siromašnom okruženju, da očigledno nikada ranije nisu napuštale Ukrajinu jer nisu imale pasoše, da su bile željne zarade i da putuju, kao i to da su dovoljno neiskusne i relativno naivne. Optužena je koristila i poverenje prema žrtvama, te su tako oštećene verovala optuženoj DT, koja je koristila vešto činjenicu da je ona sama Ukrajinka, poznavajući dobro situaciju ove zemlje, pa kroz svoj primer navodnio dobre Ukrajinke u Nemačkoj, majke deteta (koje je sve vreme sa njom) kod oštećenih stvarala poverenje, veru i iluziju nekih mogućnosti i prilika koje u drugoj zemlji mogu upoznati i obe oštećene dovela u zabludu lažno im prikazujući da će im u Nemačkoj pronaći dobro plaćeni posao.

Suštinski, za ovu fazu odabira i vrbovanja žrtve, prilike su nastale na dvosmerni način. Sa jedne strane, optužena je tražila oštećene kod kojih će moći da stvori poverenje, koristeći navedene prilike, ali i tešku materijalnu situaciju oštećenih, koju bi iskoristila za vrbovanje. Dvosmernom nastajanju žrtve, sa druge strane, ide u prilog položaj žrtve, budući da su oštećene bile željne rada i zarade i obezbeđenja bolje materijalne situacije, imajući u vidu njihov loš položaj u kome su se nalazile, što je dovelo do njihove marginalizacije i nepostojeće pomoći od strane društva, koji ih u ovaj položaj donekle i uvrstio.

Ukoliko uzmemo u obzir da svojom marginalizacijom, oštećene neće biti upadljive u smislu odlaska iz zemlje, odabir devojaka je zadovoljio kriterijume za vrbovanje žrtve. Njihovom marginalizovanom položaju je doprinelo to da devojke potiču iz siromašnih porodica, da žive u uslovima bede i siromaštva, da traže posao, kako bi prehranile sebe i svoje porodice.

Oštećena ON je rođena 1983. godine u Ukrajini. U svom iskazu je navela da živi u stanu svojih roditelja, gde živi i njen momak. Njene materijalne prilike su takve da je izdržava momak i da joj roditelji pomažu. Završila je drugu godinu fakulteta.

Sa optuženom DT se upoznala preko svog prijatelja M koji takođe živi u Ukrajini i koji je optuženu predstavio (lažnim imenom) kao OBV i kao sestru koja je došla iz Nemačke. Kako je on u potpunosti znao kakva je njena materijalna situacija predložio joj je da zaradi malo para i zbog toga je upoznao sa sestom. Oštećena je istakla da je kasnije M u jednom trenutku optuženu oslovio po imenu T, iako se ona njoj predstavila kao O. Kada je M odveo u stan kod optužene, ista joj je tada objasnila da može da je zaposli u Nemačkoj kao bebi siterku. Za sebe je rekla da je dobro udata u Nemačkoj, da je njen muž kupio neki kafe i da ima firmu. Obećala je da će u Nemačkoj dobiti platu od 300 do 700 eura nedeljno. Takođe joj je rekla da će joj ona obezbediti novac za vizu, vađenje pasoša i ostale potrebne pripreme, te da će joj kasnije to ona vratiti od svoje zarade. Kako nikada ranije nije putovala u inostranstvo nije ni znala šta joj je sve potrebno. Iz Ukrajine, od Kijeva je do Beograda doputovala vozom sa optuženom i njenom ćerkom i kartu joj je platila optužena.

Po dolasku, na glavnoj železničkoj stanici su ih dočekala tri muškarca od koji se jedan predstavio kao muž optužene, a druga dvojica kao prijatelji. Taksijem su otišli u njihovu kuću. U njihovom stanu je boravila od petka do ponedeljka, kada je trebalo da ide u Nemačku. Za tri dana dok je bila u njihovom stanu izlazila je sa optuženom u šetnju, prodavnicu i na druga slična mesta. U ponedeljak, poslednjeg dana boravka u njihovom stanu, optužena DT joj je rekla da će je njen muž odvesti kod njihovog dobrog prijatelja S, koji će da joj uradi vizu za Nemačku, pa je ona tako istoga dana sa optuženim DV, mužem optužene DT, sela u taksu kojim su se odvezli do neke benzinske pumpe, gde ih je čekalo drugo taksi vozilo u koje je ona sama prešla i nastavila vožnju sama sa vozačem taksija da bi ih nakon izvesnog vremena zaustavila policija.

Oštećene je u svom iskazu istakla da je nikada ne bi pristala da prihvati ponudu da putuje u drugu zemlju kako bi se bavila prostitucijom ili nekim sličnim poslom ni za male ni za velike pare. Navela je i to da je optuženoj DT rekla da se plaši da putuje sama, pa joj je ona predložila da pozove neku svoju drugaricu, te je tako ona pozvala svoju drugaricu OI. Istakla je da je optužena DT nije dozvolila da razgovara sa drugaricom – oštećenom OI telefonom i da je njen mobilni telefon bio kod

optužene DT nakon što je doputovala u Beograd. Prilikom suočenja sa DT, oštećena je u svemu ostala pri svom iskazu.

Oštećena OI je rođena 1982. godine, takođe u Ukrajini. Po zanimanju je student. U svom iskazu je navela da živi u stanu sa majkom, bakom i svojom kćerkom starom tri godine. Studira, a nju i kćerku izdržavaju majka i baka, čiji su ukupni prihodi 100 dolara mesečno.

U vezi kritičnog događaja potvrdila je navode oštećene ON u vezi njeihovog prijateljstva i poznanstva, kao i okolnosti pod kojim je upoznala optuženu DT, naglasivši da je optuženu pitala da li je njihovo posao ima veze sa striptizom ili bavljenjem prostitucije, na šta joj je optužena negativno odgovorila, ističući da se radi o plesu za koji bi zarađivala od 300 do 400 eura dnevno, s tim što bi njoj morale da daju po 100 eura za troškove stanovanja.

Oštećena je istakla da ni u kom slučaju ne bi prihvatila bilo kakav posao niti odlazak u inostanstvo da je znala da se radi o prostituciji, kao i to da je poletela avionom sa aerodroma u Kijevu, gde joj je M uzeo mobilni telefon, kao i to da je pri sletanju na aerodrom „Nikola Tesla“ u Beogradu sačekala optuženu DT sa svojom kćerkom. Kada je pitala optuženu gde joj je drugarica ON, ista odgovorila da je odletela u Nemačku baš pre pola sata, te da će ona narednog dana takođe da putuje avionom u Nemačku. Dok je, na aerodromu, optužena DT otišla da kupi kartu za autobus, pitala je njenu kćerku Anastasiju kako joj se zove mama, na šta je devojčica odgovorila DT, što joj je bilo mnogo sumnjivo upotrebivši svoju sumnju i situacijom u Ukraini kada je ćerka optužene rekla da se prezivaju D, iako joj se optužena predstavila kao kao OBV, a tome u prilog ide i činjenica da je M pre njenog poletanja iz Kijeva sa optuženom razgovarao oslovljavajući je kao O, ali mu je u jednom trenutku izletelo ime T.

Između ostalog oštećena navela i to da je poverovala optuženoj iz razloga što je ona na nju ostavila jak utisak, da je verovala da je istina u ono što govori, a pored toga i ona je sama imala veoma jaku želju da radi u inostanstvu, da zaradi i pomogne svojoj porodici. U suočenju sa optuženom DT, oštećena OI je u potpunosti ostala pri svom iskazu.“

Nesumnjivo je da je optužena iskoristila teške prilike oštećenih, da je stvorila poverenje kod njih, najpre kao njihova sugrađanka, pa kao i sestra njihovog prijatelja, iskoršćavanjem i svog deteta kako bi ostavila utisak poštovane majke, što se i u iskazima oštećenih može jasno videti da su joj duboko poverovale.

Pored toga, da je situacija ovih devojaka koje su potencijalno postale žrtve trgovine ljudima bila drugačija, u smislu da su radile, zarađivale i bile svrstane u prosečne društvene tokove, do njihovog ovakvog položaja ne bi ni došlo. I da su htele da putuju za boljim životom, same bi tražile način, te ne bi bile svrstane u kategoriju odabranih žrtva za vrbovanje.

Neminovno je da su žrtve trgovine ljudima uglavnom istog profila, te da ih u ovu kategoriju ubraja zajednički loš materijalni status, loš društveni položaj, teška situacija, beda siromaštvo, njihova želja za radom, i konačno, svrstavanje u marginalizovane društvene grupe u kojima su se ne svojom voljom našle.

Zaključna razmatranja

Iz prethodne teorijske i praktične analize, proizilazi najpre da je krivično delo trgovine ljudima slično određeno u svojim radnjama izvršenja i propisanim težim oblicima u Zakonicima obeju zemalja, s tim što se razlikuje glave u kojima je ovo delo svrstano, te se tako u KZ Srbije nalazi u grupi krivičnih dela protiv čovečnosti i drugih dobara zaštićenih međunarodnim pravom, dok se u KZ R.Srpske nalazi u grupi krivičnih dela protiv sloboda i prava građana. I kažnjavanje je slično određeno s tim što je za ovo delo prema prvom KZ-u propisana kazna određenim posebnim minimum od tri godine i posebnim maksimum od dvanaest godina, dok je prema drugom KZ-u za ovo delo propisana kazna zatvora u određenom posebnom minimum od tri godine, sa opštim maksimum kažnjavanja.

U smislu analize delovanja organizovane kriminalne grupe i vršenja dela trgovine ljudima, radnje su postavljene kao što ih zakonksi tekst opisuje, dok se u smislu odabira žrtve ukazuje na njihov postojeći marginalizovani položaj koji ih je i doveo do položaja da postanu potencijalne žrtve ovog

teškog dela. U tome ide u prilog njihov loš materijalni status, beda, nemaština, želja za poslom, traženje posla, loša porodična i konačno prinuđenost da dodju do novca sa željom na legalni način. Ukoliko su države obratile pažnju na ovakav položaj i stanje osoba koje potencijalno mogu postati žrtve, te im ponudile pomoć u smislu zaposlenja i bolje socijalne brige, odnosno izvlačenjem iz marginalizovnog položaja i svrstavanjem u prosečne i normalne životne tokove, do njihovog odabira u katalog žrtve ne bi ni došlo. S tim u vezi, položaj žrtve trgovine ljudima je gotovo u svim primerima isti. Retko ili skoro nemoguće je da se u ulozi žrtve nađu osobe koje imaju posao, dobar materijalni i socijalni status i koje su uključene u društve tokove, te bi se primetilo njihovo odsustvo i lakse prepoznalo njihovo eventualno postajanje žrtve trgovine ljudima. Sa druge strane, nestanak i odlazak žrtve za traženje posla zbog svog marginalizovanog položaja i nemogućnosti zauzimanja ravnopravnog položaja sa normalnih društvenim slojem, se i ne primeti.

Navedena analiza slučaja trgovine ljudima i prethodni teorijski osvrt na zakonkso regulisanje ovog dela ukazuje na najmanje dva zaključka koja su ključna i od značaja za uspešnu represiju ovog dela, odnosno dvosmerno suzbijanje ovog dela. Prvi bi se odnosio na aktivnu represiju i prevenciju ovog dela u smislu njegovog otkrivanja i pronalaženja učinioca, odnosno organizovane kriminalne grupe i obezbeđenje dokaza, dok bi se drugi, odnosno druga i vrlo važna usmerenost na prevenciju ovog dela odnosila na preventivno postupanje prema potencijalnim žrtvama ovog dela, praćenju marginalizovanih grupa i poboljšanju njihovog položaja. S tim u vezi, prilikom i rasvetljavanja ovog dela moglo bi se poći i obrnutim redom u smislu pronažanje žrtvi trgovine ljudima koji su bili u marginalizovanom položaju, a u smislu prvenije, poboljšati njihovh položaj kako ne bi postale žrtve radne, seksualne i druge eploatacije sa uništenim ljudskim pravima i prisiljavanjem na vršenje drugih krivičnih dela, kojom bi prilikom iz marginalizovane grupe ulazili i u grupu, odnosno katalog izvršioca krivičnih dela i uticali na buduće povećanje obima kriminlaiteta.

Literatura

1. Abadinski, H. (1990). *Organized Crime*. Chicago: Nelson-Hall.
2. Aleksić Ž., & Škulić, M. (2011). *Kriminalistika*. Beograd: Pravni fakultet.
3. Bošković, M. (2005). *Kriminalistika metodika*. Beograd: Policijska akademija.
4. Jovašević, D. (2010). *Krivično pravo, opšti deo*. Beograd: Nomos.
5. Jovašević, D. (2014). *Krivično pravo, posebni deo*. Beograd: Dosije.
6. Jovašević, D. & Mitrović, Lj. & Ikanović, V. (2017). *Krivično pravo Republike Srpske, Posebni deo*. Banja Luka: Univerzitet Aperiion.
7. Kokolj, M. & Jovašević, D. (2011). *Krivično pravo Republike Srpske, Opšti i posebni deo*, Bijeljina: Univerzitet Sinergija.
8. Krivični zakonik, "Službeni glasnik RS", broj 85/05, 88/2005, 107/2005, 72/2009, 111/2009, 121/12, 104/13, 108/14 i 94/16.
9. Krivični zakon Federacije Bosne i Hercegovine, "Službene novine Federacije Bosne i Hercegovine", broj 36/2003, 37/2003, 21/2004, 69/2004, 18/2005, 42/2010 i 47/2014.
10. Krivični zakonik Republike Srpske, „Službeni glasnik Republike Srpske“, broj 64/17.
11. Konvencija Ujedinjenih nacija protiv transnacionalnog organizovanog kriminala. *Službeni list SRJ – Međunarodni ugovori*. Br. 6 (2001).
12. Konvencija Saveta Evrope o borbi protiv trgovine ljudima. *Službeni glasnik RS – Međunarodni ugovori*. Br. 19 (2009).
13. Lazarević, LJ. (2006). *Komentar Krivičnog zakonika Republike Srbije*. Beograd: Savremena administracija.
14. Marinković, D. & Lajić, O. (2016). *Kriminalistička metodika*, Beograd: Kriminalističko – policijska akademija.
15. Mijalković, S. (2005). *Trgovina ljudima*. Beograd: Beosing.
16. Mijalković, S. & Marinković, D. (2010). *Kriminalistička metodika dokazivanja krivičnog dela trgovina ljudima, Bezbednost*. Br.1. Beograd: Ministarstvo unutrašnjih poslova Republike Srbije.
17. Nikolić, G. (2012). *Neki zakonski i praktični aspekti krivičnog dela trgovina ljudima u Republici Srbiji. Bezbednost*. Broj 2. Beograd: Ministarstvo unutrašnjih poslova Republike Srbije.

18. Nikolić, G. (2014). Trgovina ljudima u evropskom krivičnom zakonodavstvu. *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Nišu*. Niš: Pravni fakultet.
19. Optužnica Okružnog javnog tužilaštva, Specijalnog tužilaštva, KT. S. Br. 2/05, Beograd, od 6. maja 2005. godine.
20. Protokol za prevenciju, suzbijanje i kažnjavanje trgovine ljudskim bićima, naročito ženama i decom. *Službeni list SRJ – Međunarodni ugovori*, Br. 6. od 27. juna 2001. godine.
21. Stojanović, Z., & Delic, N. (2013). *Krivično pravo, posebni deo*. Beograd: Pravna knjiga.
22. Stojanović, Z. (2014). *Krivično pravo, opšti deo*. Beograd: Pravna knjiga.
23. Škulić, M. (2002). Krivčnoprocesne mogućnosti zaštite žrtava krivičnih dela povezanih sa trgovinom ljudskim bićima. *Temida*. Broj 2/02. Beograd: Viktimološko društvo Srbije.
24. Škulić, M. (2003). *Organizovani kriminalitet: pojam i krivičnoprocesni aspekti*. Beograd: Dosije.
25. Škulić, M. (2015). *Organizovani kriminalitet: pojam, pojavni oblici, krivična dela i krivični postupak*. Beograd: Službeni glasnik.

POSITION OF VICTIMS OF CRIMINAL OFFENSE OF HUMAN TRAFFICKING

Gordana Nikolic, PhD

Ministry of Internal Affairs of the Republic of Serbia

Abstract: *In the criminal justice sense, trafficking in human beings is an extended and extremely difficult criminal offense, which, due to its complexity, also forms part of organized crime. In criminological practice, the clarification of these works is not easy, it requires different ways, means and mechanisms of repression, while in the criminal procedure law, on the one hand, a regular course of criminal procedure is followed, while respecting all the principles of criminal procedural law, but on the other hand a difficult and exhaustive procedure, especially in terms of securing personal evidence by the victim. The author examines the work of trafficking in human beings precisely from the aspect of his victims, and this is related to the following: firstly, the basic determinations of the criminal offense of trafficking in human beings according to the actual application of the Criminal Code of the Republic of Serbia and Republika Srpska were analyzed, and the aspects of the victim this criminal act in judicial practice and pointed to the marginalization of persons who are often the victim of trafficking in human beings. In this connection, the author makes conclusions that indicate that adequate prevention from the execution of this serious crime is precisely the purpose of more effective protection of potential victims, that is, on the preventive action and protection of persons on the margins of social status, which can be included in the catalog of elections victims of human trafficking.*

Keywords: *human trafficking, criminal act, victims, marginalized groups*

MIGRACIJE I BEZBJEDNOST DRUŠTVA

Dipl.politikolog Tomo Babić

Apstrakt: Osnovni faktor koji u regionu Zapadnog Balkana utiče na život i formiranje vrijednosti je proces tranzicije. Specifičnost ovog procesa u našim uslovima jeste da njegov početak karakteriše najviši stepen konflikta. Organizovani kriminal i korupcija su prepreke za izgradnju demokratske stabilnosti, snažnih i odgovornih institucija te principa vladavine prava i ekonomskog razvoja. Svakako da brojne patološke pojave koje su odraz disfunkcionalnosti i anomalije društva u tranziciji zahtijevaju niz osmišljenih i zakonskih sprovodljivih procesa koje možemo okarakterisati kao tranzicijskom pravdom u društvu, ako želimo da odgovorimo na niz procesa koja krše i narušavaju ljudska prava. Takve devijantne pojave su rezultat političkih nemira, ekonomske destabilizacije, državne represije, konflikta, ali i narušene bezbjednosti. Upravo i cilj ovog rada jeste da se ukaže na neke od karakteristika patoloških pojava koja su indikativna u društvima koja prolaze kroz tranziciju, kao i način kako se ista reflektuju na bezbjedonosnu situaciju u društvu.

Ključne riječi: migracije, tranzicija, korupcija, bezbjednost.

MIGRACIJE I TRGOVINA LJUDIMA

Sve zemlje EU teže vođenju aktivne migracijske politike utemeljene na načelima slobode kretanja, solidarnosti i humanosti, vodeći računa o nacionalnom, privrednom, društvenom i kulturnom razvoju. Pitanje migracija seže u sve segmente društvenog razvoja (privreda, kultura, zdravlje, kriminal, obrazovanje) te samim tim zahtijeva međuresorski pristup.

Kada je riječ o saradnji u pitanjima migracija i graničnog upravljanja, Grupković ističe da je ključno uspostavljanje snažnog i efikasnog graničnog upravljanja, što doprinosi borbi protiv organizovanog kriminala i ilegalnih migracija, kao i višem stepenu unutrašnje sigurnosti, na šta građani tih država imaju pravo.

Oružani sukobi na bivšem jugoslovenskom prostoru izazvali su etničku homogenizaciju stanovništva i masovno izbjeglištvo. Jedan broj ratom ugroženih lica našao je privremenu zaštitu u zemljama Evropske unije sa statusom izbjeglica ili tražioca azila. Značajan dio mladih prema Drenki Vuković odlučio se za odlazak u prekomorske države, u nastojanju da obezbijede egzistenciju.⁴²⁸

Pojedine države članice Unije koje su na različite načine obilježile ovu migracijsku krizu koja je eskulirala zadnjih nekoliko godina. Svakako su Njemačka, Švedska, Italija, Grčka, Mađarska. Njemačka je zahvaljujući pristupu "otvorenih vrata" "pozvala" migrante da prihvate njeno gostoprimstvo i zaštitu. Švedska je tko ove krize primila najviše migranata u odnosu na broj stanovnika u vlastitoj državi. Italija se godinama gotovo u potpunosti sama nosi s velikim dnevnim priljevom migranata na svoje obale (trend je nastavljen i u ovoj godini kada je ruta preko Grčke gotovo zatvorena). Samo u 2016. više od 350.000 migranata pristiglo je u Italiju.

Vuković navodi da su upravo politička nestabilnost, ekonomske teškoće i besperspektivnost intenzivirali odlazak mladih talentovanih ljudi razočaranih nedostatkom promjena na bolje u društvima iz kojih su odlazili. Vuković ističe da su oružani sukobi na prostoru biše Jugoslavije tokom 90-tih godina prošlog vijeka, doveli do masovnog seljenja stanovništva prema etničkoj pripadnosti. Prema analizi Vuković procjenjuje da je u prvim godinama krize bilo oko 2,5 miliona izbjeglica i raseljenih lica, od kojih je većina boravila u SRJ (oko 700 000), Hrvatskoj (400 000), Austriji (200 000),

⁴²⁸ Drenka Vuković, Readmisija i upravljanje migracijama, Godišnjak, FPN, br.3. Beograd, 2009. str.570.

Njemačkoj (250 000), Francuskoj (100 000), Švedskoj (80 000), Holandiji (50 000), Švajcarskoj (50 000) i dr. zemljama.⁴²⁹

U literaturi su dobro poznata tri tipa međunarodnih migracija radne snage, i to: permanentne migracije, privremene migracije i odliv visokostručne radne snage. Takođe, migraciju možemo predstaviti i kroz prostornu pokretljivost i to kao dva pola istog kontinuuma (Tabela 1.)

Tabela 1. Migracije i prostorna pokretljivost

	Tip kretanja	
	Migracija	Prostorna pokretljivost
Definicija	Stalna promjena uobičajenog prebivališta	Prijenos s varirajućim trajanjem
Ključni koncepti		
• Uobičajeno prebivalište	Integralni koncept	Manje važan
• Povratak	Bez namjere povratka	Može uključiti povratak
Ključne dimenzije		
• Trajanje	Trajna promjena prebivališta	Varijacije u trajanju prebivanja
• Frekventnost	Jedan prijenos	Repetitivan događaj
• Sezonalnost	Manje sezonske varijacije	Velike sezonske varijacije

Izvor: Bell, Martin i Ward, Gary (2000).

Prema Grečiću u savremenom globalnom ekonomskom poretku tražnja za radnicima migrantima kao jeftinom radnom snagom, zajedno sa restriktivnim i nepostojećim imigracionim politikama, stvara uslove za četvrti tip i to ilegalne migracije.⁴³⁰ Transport ilegalnih imigranata podrazumijeva regrutovanje, transport, transfer, skrivanje ili primanje lica upotrebom sile, prinude ili drugih sredstava, sa konačnim ciljem eksploatacije. Svake godine, na stotine muškaraca, žena i djece postaju žrtve trgovine ljudima, u svojim zemljama i inostranstvu. Sve zemlje mogu biti pod uticajem trgovine ljudima bilo kao zemlja porijekla, tranzita ili kao odredište. U svjetlu vizne liberalizacije za zemlje Zapadnog Balkana imigranti su skloni da napuste siromašnije zemlje u potrazi za boljim uslovima za život u Evropskoj uniji. Ilegalni imigranti mogu biti i zločinci, teroristi ili potencijalni trgovci oružjem kao i krijumčari droge.

Indikator prisustva ilegalnih imigranata iz regiona Zapadnog Balkana na teritoriji zemalja Evropske unije može biti broj zahtjeva za azil koji su najčešće odbijeni. Sporazum o readmisiji Unije sa svakom od zemalja na Zapadnom Balkanu predstavlja instrument u borbi protiv ilegalnih migracija.⁴³¹

Upravljanje granicom u cilju spriječavanja i kontrole ilegalne imigracije može biti pozitivan faktor rasta i uspjeha zemalja u razvoju. Za Uniju je borba protiv ilegalnih imigracija značajan prioritet. Mjere koje Unija preduzima tiču se jačanja kontrole na spoljnim granicama, vizne politike i politike readmisije⁴³² ilegalnih migranata i mjera u oblasti zapošljavanja. Prema Interpolu region Zapadnog Balkana se koristi za krijumčarenje migranata iz azijskih i istočnih zemalja preko Irana, Turske i Bugarske.⁴³³

Prema Brankici Grupković potrebno je da se ilegalne migracije spriječavaju i zbog veza sa terorizmom, ali i u cilju spriječavanja širenja zaraznih bolesti. Sa druge strane, agencije koje se time bave imaju ozbiljne probleme zbog nedostatka finansijskih sredstava, koje treba ulagati i u

⁴²⁹ Isto:str.573.

⁴³⁰ Vladimir Grečić, *Politika viza i Zapadni Balkan*, Institut za međunarodnu politiku i privredu, Evropski pokret u Srbiji, Beograd, 2006. str.13.

⁴³¹ Pogledati: Western Balkans: Annual Risk Analysis 2012, (Report), FRONTEX: European Agency for the Management of Operational Co-operation at the External Borders of the Member States of the European Union, Warsaw, Poland, April 2012.

⁴³² Ugovorom o readmisiji se regulišu pitanja uslova i instrumenata za povratak lica koja nemaju zakonski osnov boravka u drugoj državi.

⁴³³ Vladimir Grečić: *Politika viza i Zapadni Balkan*, Institut za međunarodnu politiku i privredu, Evropski pokret u Srbiji, Beograd, 2006.

najsavremenije informatičke sisteme, nedostatak kadrova, ali i probleme u poštovanju i primjeni odgovarajućih standarda domaćeg i međunarodnog zakonodavstva. Poseban problem predstavlja nedostatak saradnje, i to ne samo međunarodne već i međuagencijske unutar jedne države. U savremenim uslovima prema Grupković kada se pojačavaju mjere na sprječavanju ilegalnih migracija i pojačavaju granične kontrole, jedina mogućnost koja ostaje ilegalnim migrantima je da do željene destinacije dođu preko kanala organizovanog kriminala. Istovremeno, primjećuje se prema ovoj autorki da se kroz ilegalne migracije ostvaruje manji profit nego kroz trgovinu narkoticima, ali i da je rizik poslovanja znatno manji. Evropska unija nastoji da izgradi sveobuhvatan pristup migracijama, posebno u saradnji sa državama porijekla ilegalnih migranata, što podrazumijeva pitanja političke prirode, ljudskih prava i razvoja. U zemljama porijekla i tranzita, takav pristup zahtijeva borbu protiv siromaštva, poboljšanje životnih uslova i mogućnosti zapošljavanja, prevenciju konflikata i konsolidaciju demokratskih država i obezbjeđivanje poštovanja ljudskih prava, posebno prava manjina, žena i djece.⁴³⁴

Uprave policija preduzimaju aktivnosti na suzbijanju ilegalnih migracija i povrede državnih granica. Najčešći pokušaji ilegalnog prelaska državne granice na graničnim prelazima su: pokušaj prelaska granice korišćenjem falsifikovane putne isprave, falsifikovane vize, korišćenjem tuđe putne isprave, neposjedovanje potrebne vize, neposjedovanje identifikacionih dokumenata, i pokušaj prelaska državne granice korišćenjem nepouzdanih dokumenata (putna isprava kojoj je istekao rok važenja, oštećena putna isprava i sl). Najčešći razlozi ilegalnog prelaska državne granice zaobilaženjem graničnog prelaza su: neposjedovanje putne isprave, neposjedovanje vize kada je to neophodno, falsifikovane isprave koje se odnose na privremeni boravak.⁴³⁵

Trgovina ljudima prema Doležalu predstavlja globalni fenomen koji pogađa države u političkoj i ekonomskoj tranziciji ili postkonfliktnom periodu u kojima ljudi teško žive.⁴³⁶ Doležal ističe da je trgovina ljudima dio nove terminologije u predstavljanju problema ropskog položaja ljudi u kojem trgovanje ljudima, posebno ženama i djecom, predstavlja trgovanje ljudskom bijedom, te predstavlja jedan od najvećih zločina našeg doba.⁴³⁷

Jedna od šire prihvaćenih definicija je definicija Ujedinjenih nacija, prema kojoj je trgovina ljudima vrbovanje ili prevoz, prebacivanje, skrivanje i primanje osoba upotrebom sile ili prijetnjom i drugim oblicima prisile, otmice, prevare, obmane, zloupotrebe autoriteta ili položaja pretpostavljenog, prevarom ili drugim oblicima prinude u cilju seksualnog ili ekonomskog iskorištavanja radi sticanja profita i koristi trećeg lica ili grupe (makroa, svodnika, trgovca, posrednika).

Trgovina ljudima je jedan od najtežih oblika organizovanog kriminala prema Radoviću, Đurđeviću i Laliću. Ova grupa autora je u svojoj analizi trgovine ljudima kao kriminalne aktivnosti organizovanih kriminalnih grupa utvrdila da pojedine kriminalne grupe svoju kriminalnu djelatnost organizuju u jednoj državi, sa ciljem da djelokrug rada prošire i na druge zemlje. Domicilna država prema njima predstavlja sredinu sa manjim rizikom, usljed dobrog poznavanja prilika u zemlji, kao i održavanja sprege sa pojedinim predstavnicima vlasti i ostalim kriminalnim grupama. Radović, Đurđević i Lalić ističu da su danas najtraženiji „proizvodi“, transnacionalnog karaktera, droga, žene, djeca i oružje kojima se trguje zbog komercijalne seksualne eksploatacije.

Prema navedenim autorima tri osnovna elementa određuju stanje trgovine ljudima u jugoistočnoj Evropi i to:

- 1) unutar zemalja porijekla postoji neprekidna ponuda žrtava trgovine ljudima, koje su dostupne eksploataciji,
- 2) unutar zemalja destinacije, konstantan je porast tržišta „seksualne zabave“, uz neprekidnu potražnju za uslugama žrtava,
- 3) organizovane kriminalne grupe preduzimaju kontrolu „ponude i potražnje“ žrtava trgovine ljudima, kako bi njihovom eksploatacijom ostvarile visoku protivpravnu dobit.

⁴³⁴ Brankica Grupković, *Ilegalne migracije i borba protiv trgovine ljudima*, u ur. Vladimir Grečić, *Politika viza i Zapadni Balkan*, Institut za međunarodnu politiku i privredu, Evropski pokret u Srbiji, Beograd, 2006. str.42-43.

⁴³⁵ Ministarstvo unutrašnjih poslova i javne uprave, Sektor za upravne unutrašnje poslove, *Strategija za integrisano upravljanje migracijama u Crnoj Gori za period 2008 – 2013. godina*, Podgorica, 2008.

⁴³⁶ Dalibor Doležal, *Prevencija trgovanja ljudima*, Pravni fakultet Rijeka, br. 2, 2007. str.1399.

⁴³⁷ Isto:str.1400.

Važan dio u prilagođavanju unutrašnjeg pravnog i institucionalnog sistema zemalja Zapadnog Balkana standardima Evropske unije odnosi se na upravljanje granicom, azil i migracije. Problemi devijantnog ponašanja u društvu, koji su danas pred zemljama regiona u suštini se tiču bezbjednosti. Sve države regiona su suočene sa izazovima borbe protiv prekogranične trgovine ljudima, drogom i oružjem kao i borbom protiv korupcije. Regionalna saradnja u bezbjednosnim pitanjima zahtijeva kadrovsku i infrastrukturnu podršku, uvođenje strateškog razmišljanja jer će u budućnosti sve države Zapadnog Balkana biti članice Unije, a granica koju obezbjeđuju će tada biti zajednička. Upravljanje granicom podrazumijeva kontrolu državne granice u cilju očuvanja bezbjednosti države i njenih građana i omogućavanja brzog protoka ljudi, roba i kapitala preko državnih granica.

Pitanja migracija i azila su za države Zapadnog Balkana izuzetno značajna iz razloga što su sukobi 90-ih godina natjerali stotine hiljada ljudi da napuste svoje domove. Države regiona imaju iste probleme i izazove u oblasti upravljanja i kontrole migracija posebno u borbi protiv ilegalnih migracija preko svojih teritorija. Kontrola granica je povezana i sa problemom efikasnosti institucija i jedinstvenog sistema upravljanja u oblasti migracija i azila.

KORUPCIJA KAO PATOLOŠKA POJAVA DRUŠTVA U TRANZICIJI

Jedne od najčešćih definicija korupcije su one koje korupciju određuju kao zloupotrabu javne funkcije. Korupcija je oduvijek bila pratilac kriminala. Njeno značenje je još jasnije ako se ima u vidu da riječ korupcija vodi porijeklo od latinske riječi *corruptio*⁴³⁸, što znači podmitljivost, ucjena, pokvarenost, izopačenost. Korupcija može da uništi privredni rast, spriječi investicije, proglasi demokratiju neefikasnom, proizvede ekonomske troškove uništavanjem stimulansa, političke troškove potkopavanjem institucija i društvene troškove preraspodjelom i usmjeravanjem bogatstva ka bogatima i privilegovanim.⁴³⁹

Korupcija predstavlja veliki problem za većinu zemalja u svijetu. Socijalno-ekonomski razvoj, institucionalna i politička postavka, odnosno preovlađujući društvene i kulturne norme čine elemente koji korupciju oblikuju na različite načine. U regionu Zapadnog Balkana, drastične političke i demografske promjene u posljednje dvije decenije ostavile su posljedice na institucionalni sistem koji nije uvijek u stanju da sprovede efikasnu borbu protiv korupcije. Podmićivanje je mehanizam koji je široko rasprostranjen i neizbježan u čitavom regionu i koji se plaća kada postoji percepcija da je mito neophodan za rješavanje određenih birokratskih i drugih problema stvarajući tako začarani krug.⁴⁴⁰

Prema istraživanju Kancelarije Ujedinjenih nacija za drogu i kriminal, u kontaktima sa javnim zvaničnicima u velikom broju slučajeva (43%), plaćanje se nudi od strane građana. Podaci ukazuju na to da se ponuda mita često smatra standardnom praksom u funkcionisanju birokratskog sistema. U tom kontekstu, mito se često nudi jer donosi neposrednu korist davaocu mita prevazilaženjem nedostataka i neefikasnosti u pružanju javnih usluga. Istraživanje je pokazalo i da nisu svi sektori državne uprave u regionu Zapadnog Balkana pogođeni korupcijom u istoj mjeri. Prema iskustvu građana koji su platili najmanje jedan mito u godini dana prema istraživanju, većinu primaoca mita čine ljekari (57%), policijski službenici (35%), medicinske sestre (33%) kao i opštinski službenici (13%).⁴⁴¹

Uzroci korupcije mogu biti različiti: politički, ekonomski, društveni i moralni. Kao glavni uzroci korupcije izdvajaju se bezakonje i nepostojanje pravne države, na drugom mjestu se nalazi moral i nepoštenje i na trećem opšte siromaštvo. Izdvajanje morala i nepoštenja prije opšteg siromaštva, prema organizaciji Transparency International pokazuje stav o društvenim vrijednostima koje su nastale u poslednjih deset i više godina. U ovom kontekstu, korupcija ne predstavlja izraz nepoštenja, već radnje poput podmićivanja.⁴⁴²

⁴³⁸ <http://oxforddictionaries.com/definition/english/corruption>

⁴³⁹ Jelena Budak, Edo Rajh, *Corruption as an Obstacle for Doing Business in the Western Balkans: A Business Sector Perspective*, Ekonomski institut Zagreb, 2011. p.8.

⁴⁴⁰ Pogledati studiju: *Corruption in the Western Balkans: Bribery as experienced by the population*, Co-financed by the European Commission, UNODC - United Nations Office on Drugs and Crime: 2011. str.11.

⁴⁴¹ Isto: str. 21-24.

⁴⁴² Pogledati poslednju analizu odjeljenja Ujedinjenih nacija za drogu i kriminal o korupciji u regionu Zapadnog Balkana: *Business, Corruption and Crime in the Western Balkans: The impact of bribery and other crime on private enterprise*, UNODC, United Nations Office on Drugs and Crime, Vienna, 2013.

Prof. dr Zagorka Golubović smatra da se uzroci korupcije trebaju tražiti u posebnom procesu kroz koji prolaze zemlje u tranziciji a koje se nisu prilagodile novonastalim promjenama. Drugi značajan izvor prema njoj je siromaštvo društva „koje uslovljava nizak životni standard građana, što pogoduje diskreditovanju profesionalne etike i opravdava nelegalno sticanje materijalne koristi radi poboljšanja materijalnog položaja učesnika u korupcionom odnosu.“⁴⁴³ Javlja se i nekoliko gledišta prilikom određivanja faktora koji uslovljavaju korupciju i to: moralističko, funkcionalističko, legalističko, institucionalističko i interesno.

Prema moralističkom stanovištu korupcija je patološka pojava koja se povezuje sa iskušenjem, pa se vjeruje da su moralni samo oni koji su sposobni da se odupru iskušenju. Sa funkcionalističkog stanovišta korupcija zavisi od više faktora poput: stepena sociokulturnog razvoja, političkog sistema, stepena socijalno privrednog razvitka i političke kulture. Legalističko stanovište smatra da uzroke korupcije ne treba tražiti u nepostojanju pravnog uređenja životnih odnosa, već u inerciji ili neodgovarajućoj primjeni tog uređenja. Institucionalističko stanovište polazi od toga da je korupcija određenog subjekta određena normama i strukturom institucije kojoj on pripada, pa su njegovi postupci u prvom redu određeni pravilima ponašanja koja u datoj instituciji važe. Zastupnici interesnog gledišta smatraju da je svaki korumpirani javni službenik osoba koja položaj u državnoj hijerarhiji podređuje postizanju ličnih materijalnih koristi. U poslednjih dvadeset godina region Zapadnog Balkana je postao vrlo podložan korupciji. Centri korupcije u ovim zemljama su carina i agencije za privatizaciju. Raširenost korupcije u ovim zemljama je posljedica nagomilanih ekonomskih problema, niskih primanja i pada životnog standarda većeg dijela stanovništva. Politička i ekonomska liberalizacija i privatizacija je političare izložila dodatnim pritiscima od kojih su mnogi bili korupcijski. Sve je to dovelo do nepovjerenja građana u državu, njene institucije, odnosno u sistem kao cjelinu.

Širenje korupcije izazivaju:

- odsutnost ili neefikasnost interne i eksterne kontrole, zakonitosti rada državnih organa i privrednih subjekata,
- loši uslove privređivanja u većem broju privrednih i drugih subjekata gdje postoji neadekvatna organizacija procesa rada, loš način rukovođenja, nepoštovanje tehničko-tehnoloških normativa i radne discipline,
- loše ustrojstvo organa državne uprave, odnosno javnih službi ili isprepletenost nadležnosti zbog neprecizne zakonske regulative.⁴⁴⁴

U devijantnoj praksi navodi Vesić, kada sudstvo i javna bezbjednost postanu korumpirani, država se nalazi samo korak pred onim što se naziva „zarobljena država“, odnosno to predstavlja stanje u kojem su ne samo pojedine službe i agencije, već i sam vrh vlasti, u raljama korupcije. Malu korupciju karakteriše zloupotreba javnih ovlašćenja, kao sinonim korupcije, radi sticanja lične koristi u svakodnevnoj komunikaciji sa javnim funkcionerima i službenicima sa nižim položajem. Krupna korupcija je daleko opasnija po opšti državni interes jer se često ostvaruje u vrhu vlasti jedne države.⁴⁴⁵

Korupcija dolazi naročito do izražaja u politički nestabilnim sistemima, odnosno u vremenima koja Vesić naziva političkim trvenjima i turbulencijama u kojima dolazi do velikog siromaštva i slabljenja političkih, pravnih i ekonomskih kontrolnih mehanizama države i društva u cjelini. Za najznačajniji razlog koji dovode do korupcije Vesić smatra: Vladu koja putem ugovora, privatizacije i davanja koncesija obezbjeđuje velike finansijske koristi pojedincima i preduzećima dok oni koji su blizu Vladi stižu najveće koristi, potom izbjegavanje plaćanja poreza, naročito kada poreski sistem destimuliše privredne aktivnosti, male plate državnih i javnih službenika, podmićivanje političara u cilju dobrih izbornih rezultata, sudstvo koje ne poštuje zakone, već ih selektivno primjenjuje u zavisnosti od pripadnosti vladajućoj državnoj i političkoj strukturi kao i pranje novca uz svestranu pomoć države.⁴⁴⁶

⁴⁴³ Golubović, Zagorka. *Korupcija u odsustvu vladavine prava – ogledi iz BiH, Hrvatske, Srbije i Crne Gore*. Sarajevo, 2004. str. 21.

⁴⁴⁴ Izjava Erharda Buseka, koordinatora Pakta za stabilnost, u radu Izazovi sigurnosti u regiji Zapadnog Balkana. Vukadinović, Radovan. *Međunarodni odnosi*. Zbornik radova, Zagreb: Fakultet političkih znanosti, 2003. str.67.

⁴⁴⁵ Isto:str.485

⁴⁴⁶ Isto:str.486.

ZAKLJUČAK

Masovne i nekontrolirane migracije, gledajući s pozicije tranzitnih i zemalja odredišta, predstavljaju veliki, često i izuzetno teško savladiv izazov kojeg mnogi akteri promatraju na bitno različite načine, čime se stvara nepotpuna slika o samoj pojavi. Pojedinačne i migracije manjih grupa istorijska su konstanta i ljudska potreba, a zaslužne su za brojna postignuća, ali i negativne pojave koje su se događale tokom istorije. Migracije su svakodnevni događaj i proces koji ima uticaj na globalno tržište rada i radne snage, ali i na bezbjednost uopšte.

Današnje migracije su u stalnom porastu zbog kombinacije tzv. push i pull faktora, podražaja šireg konteksta društvenih promjena koji utiču na migracije, te izravnih postojanja njihovog nastanka. Push i pull faktori djeluju kao nužni motivacijski faktor zbog kojih se osobe odlučuju na migracije. Push faktori utiču na razloge zbog kojih se osobe odlučuju na napuštanje određenog područja, dok pull faktori privlače migrante prema određenim zemljama ili područjima.

Bilo koji vid migracija reflektuje se na zemlje Zapadnog Balkana koje su još u procesu tranzicije, prije svega na njihovu socijalnu i političku stabilnost, pa onda i na bezbjednost cijelog društva uopšte. Nasilje, trgovina ljudima, kriminal, korupcija samo su prateće pojave migrantskih kriza s kojima se društva u tranziciji jako teško suočavaju i pronalaze adekvatna rješenja. Upravo iz tih razloga ovaj problem zahtjeva adekvatnu i funkcionalnu bezbjedonosnu strategiju kako bi se patologija ovakvih pratećih devijantnih pojava efikasno rješavala.

Literatura:

1. Bell, Martin i Ward, Gary (2000) Comparing temporary mobility with permanent migration, *Tourism Geographies* 2(1): 87-107, str. 90.
2. Budak, J.; Rajh, E. (2011). *Corruption as an Obstacle for Doing Business in the Western Balkans: A Business Sector Perspective*, Zagreb: Ekonomski institut.
3. Vuković, D. (2009). *Readmisija i upravljanje migracijama*, Beograd: Godišnjak, FPN, br.3.
4. Golubović, S.; Golubović, N.; Cvetković, P. (2012). *Prekogranična saradnja u zemljama Zapadnog Balkana – mogućnosti i ograničenja*, Niš: Teme, br.4.
5. Grečić, V. (2006). *Politika viza i Zapadni Balkan*, Institut za međunarodnu politiku i privredu, Evropski pokret u Srbiji, Beograd, 2006.
6. Grupković, B. (2006). *Ilegalne migracije i borba protiv trgovine ljudima*, u ur. Vladimir Grečić, *Politika viza i Zapadni Balkan*, Institut za međunarodnu politiku i privredu, Evropski pokret u Srbiji, Beograd.
7. Doležal, D. (2007). *Prevenција trgovanja ljudima*, Pravni fakultet Rijeka, br. 2.
8. Labour migration patterns, policies and migration propensity in the Western Balkans, The Central European Forum for Migration and Population Research (CEFMR), Editor: Marek Kupiszewski, November 2009. How to stop pretending and start cooperating: The impact of the European Union on regional cooperation in the Western Balkans: the focus on migration, Biljana Kotevska.
9. *Corruption in the Western Balkans: Bribery as experienced by the population*, Co-financed by the European Commission, UNODC - United Nations Office on Drugs and Crime: 2011.
10. Western Balkans: Annual Risk Analysis 2012, (Report), FRONTEX: European Agency for the Management of Operational Co-operation at the External Borders of the Member States of the European Union, Warsaw, Poland, April 2012.

MIGRATION AND SOCIAL SECURITY

Abstract: *The basic factor influencing life in the Western Balkans region and the formation of values is the transition process. The specificity of this process under our conditions is that its beginning is characterized by the highest degree of conflict. Organized crime and corruption are obstacles to building democratic stability, strong and responsible institutions, and the principles of the rule of law and economic development. Certainly, many pathological phenomena that are reflected in dysfunctionality and anomy of a society in transition require a series of designed and legally enforceable processes that we can characterize as transitional justice in society if we want to respond to a series of violating human rights. Such deviant phenomena are the result of political turmoil, economic destabilization, state repression, conflict, but also disruption of security. It is precisely the aim of this paper to point out some of the characteristics of pathological phenomena that are indicative in societies which go through the transition, as well as how they are reflected in a safe situation in society.*

Key words: *migration, transition, corruption, security.*

POLOŽAJ MARGINALIZOVANIH GRUPA U DRUŠTVU
PANEL DISKUSIJA

ПЕРСОНАЛНА АСИСТЕНЦИЈА КАО ОБЛИК ВАНИНСТИТУЦИОНАЛНЕ ПОДРШКЕ ОСОБАМА СА ИНВАЛИДИТЕТОМ

Др Филип Мирић
Правни факултет Универзитета у Нишу, Србија

Апстракт: *Квалитет живота особа са инвалидитетом зависи од ванинституционалне подршке. Персонална асистенција је важан облик ванинституционалне подршке особама са инвалидитетом. Њена суштина је у томе да је у фокусу пажње сам корисник и његове потребе. Персонална асистенција омогућава особама са инвалидитетом да се укључе у друштвене токове и задовоље своје личне, професионалне и социјалне потребе. Она је заправо отелотворење филозофије самосталног живота, чији су принципи: могућност избора, самосталност у доношењу одлука, контрола рада асистената, одговорност и право на грешку. У раду ће, поред законске и подзаконске регулативе у Републици Србији, од значаја за примену персоналне асистенције, бити и приказана њена примена у Нишу. На овај начин се могу уочити кључни проблеми у функционисању сервиса персоналних асистената. Као један од највећих проблема, издваја се пројектно финансирање сервиса персоналне асистенције у многим градовима у Србији и ограничена финансијска средства за ову намену, што у многоме утиче на његову одрживост и смањује квалитет живота особа са инвалидитетом и извесност запослења самих асистената. Решавање овог свих осталих проблема у вези са функционисањем персоналне асистенције у Србији ће свакако допринети остваривању принципа социјалне правде и стварању хуманијег и праведнијег друштва коме треба тежити.*

Кључне речи: *персонална асистенција, особе са инвалидитетом, социјална заштита.*

УВОДНЕ НАПОМЕНЕ

Самостални живот представља основу независности особа са инвалидитетом. Да би се он остварио у пуној мери, неопходно је особама са инвалидитетом омогућити широк спектар услуга из области социјалне заштите. Квалитет живота представља скуп чинилаца који утичу да се особа осећа задовољном и да води испуњен и користан живот (Мирић, 2014:47). Квалитет живота особа са инвалидитетом зависи од ванинституционалне подршке. Персонална асистенција је важан облик ванинституционалне подршке особама са инвалидитетом. Њена суштина је у томе да је у фокусу пажње сам корисник и његове потребе. Персонална асистенција омогућава особама са инвалидитетом да се укључе у друштвене токове и задовоље своје личне, професионалне и социјалне потребе. Она је отелотворење филозофије самосталног живота, чији су принципи: могућност избора, самосталност у доношењу одлука, контрола рада асистената, одговорност и право на грешку. У раду ће, поред законске и подзаконске регулативе у Републици Србији, од значаја за персоналне асистенције, бити и анализирана њена примена у Нишу. На овај начин се могу уочити кључни проблеми у функционисању сервиса персоналних асистената. Као један од највећих проблема, издваја се пројектно финансирање персоналне асистенције у свим градовима Србије и ограничена финансијска средства за ову намену, што у многоме утиче на његову одрживост и смањује квалитет живота особа са инвалидитетом и извесност запослења самих асистената. Решавање овог и свих осталих проблема у вези са функционисањем персоналне асистенције у Србији ће свакако допринети остваривању принципа социјалне правде и стварању хуманијег и праведнијег друштва коме треба тежити. У наставку рада биће приказан нормативни оквир за остваривање права на персоналну асистенцију, као и одређени предлози за побољшања услова за остваривање овог права.

ПЕРСОНАЛНА АСИСТЕНЦИЈА КАО ОДРАЗ ФИЛОЗОФИЈЕ САМОСТАЛНОГ ЖИВОТА

Према *Према речнику инвалидности*, ауторке Милице Новковић Ружичић, персонална асистенција представља „организовани вид подршке особи са инвалидитетом у обављању свакодневних активности, при чему она сама бира и обучава свог асистента / асистенткињу и одређује када, где и каква јој је асистенција потребна. Између особе са инвалидитетом – корисника / кориснице и његовог / њеног персоналног асистента / асистенткиње успоставља се професионални однос. У земљама где је овај програм разрађен постоје различити видови обуке персоналних асистената. Начин покривања трошкова рада и заштита права и једне и друге стране регулишу се уговором. Термин је преузео и у невладином сектору у Србији проширио Центар за самостални живот инвалида Србије пред крај XX века.“ (Ружичић, 2003 :46). Из изнете дефиниције произилазе и основне карактеристике сервиса персоналне асистенције: 1) корисник сам бира свог асистента/асистенткињу и обучава у складу са својим потребама и контролише његов рад; 2) између асистента и корисника успоставља се професионални однос, који се дефинише посебним уговором; 3) сервисом персоналне асистенције се у потпуности афирмише филозофија самосталног живота особа са инвалидитетом, према којој особе са инвалидитетом имају права да одлучују о свим питањима значајним за свој живот и рад, укључујући и право на грешку. Персонална асистенција је веома значајна за квалитет живота особа са инвалидитетом јер им омогућава самостални живот. Ово подразумева право особа са инвалидитетом да бирају с ким ће и где живети и приступ спектру сервиса подршке у локалним заједницама, укључујући и сервисе персоналних асистената. Оне имају право приступа услугама у локалној заједници које су доступне свим грађанима. (Татић, 2006 : 14).

Имајући у виду историјски контекст, идеја о сервису персоналне асистенције је настала као критика институционализације особа са инвалидитетом (Barnes & Mercer, 2010 : 127). Сервис персоналне асистенције је настао у скандинавским земљама. Данас је најразвијенији у Шведској, где право на овај облик социјалне заштите остварују особе са интелектуалним, физичким и сензорним инвалидитетом, аутизмом и неуролошким оштећењима (Arstein-Kerslake, 2006: 90). Реформа сервиса персоналне асистенције је започета и у Ирској која следи искуства других земаља у овој области (Power, Lord, & deFranco, 2013 : 10). У наставку рада биће приказан нормативни оквир за функционисање сервиса персоналне асистенције у Србији, као и предлози за његово побољшање.

НОРМАТИВНИ ОКВИР ЗА ФУНКЦИОНИСАЊЕ СЕРВИСА ПЕРСОНАЛНЕ АСИСТЕНЦИЈЕ У СРБИЈИ

Имајући у виду да персонална асистенција представља облик ванинституционалне подршке особама са инвалидитетом, она је примарно дефинисана Законом о социјалној заштити Републике Србије.⁴⁴⁷ Одредбом чл. 40. наведеног закона прописано је да је једна од услуга у области социјалне заштите и услуга подршке за самостални живот (становање уз подршку и персонална асистенција). Средства за финансирање ових услуга обезбеђују се из буџета локалне самоуправе.

Како би се утврдили ближи услови за пружање услуга из области социјалне заштите 2013. године је усвојен Правилник о ближим условима и стандардима за пружање услуга социјалне заштите.⁴⁴⁸ Овим Правилником је прописано да је сврха персоналне асистенције пружање одговарајуће индивидуалне практичне подршке која је кориснику неопходна за задовољавање личних потреба и укључивање у образовне, радне и друштвене активности у заједници, ради успостављања што већег нивоа самосталности (чл.100). Усмерене су ка одржавању и унапређењу квалитета живота корисника, у зависности од идентификованих

⁴⁴⁷Закон о социјалној заштити („Службени гласник Републике Србије“, бр. 24/2011).

⁴⁴⁸Правилник о ближим условима и стандардима за пружање услуга социјалне заштите („Службени гласник Републике Србије“, бр. 42/2013).

потреба и капацитета за самостално обављање одређених активности, као и капацитета породице корисника и доступних ресурса и по потреби укључују: 1) помоћ у одржавању личне хигијене и задовољавању основних личних потреба (помоћ при облачењу и свлачењу, обављању физиолошких потреба, купању, прању косе, итд.); 2) помоћ у одржавању хигијене стана, обављању свакодневних активности и задовољавању основних животних потреба; (обезбеђивању исхране, набавку намирница, спремање obroka, храњење, одржавању чистоће просторија и итд.); 3) подизање, премештање (трансфер) и помоћ при кретању унутар и изван корисникове куће, радног места и места где се одвијају друштвене и образовне активности, помоћ у коришћењу превоза; 4) помоћ у коришћењу терапеутских и здравствених услуга и коришћењу и одржавању помагала; 5) помоћ при комуникацији, социјалним контактима и задовољавању социјалних, културно-забавних, и других потреба; 6) помоћ при обављању различитих радних, образовних и друштвених активности. На основу идентификованих потреба и процене доступних ресурса, пружалац услуге и корисник одређују обим и врсту ангажовања персоналног асистента (чл.102). Услуге персоналне асистенције могу обухватати и друге активности са циљем укључења корисника у социјалне процесе.

Са аспекта услова за коришћење права на персоналну асистенцију, посебно је занимљива одредба чл .99. наведеног Правилника. Одредбом овог члана су прописани услови за доступност услуге персоналне асистенције. Услуге персоналне асистенције доступне су пунолетним лицима са инвалидитетом са процењеним I или II степеном подршке, која остварују право на увећани додатак за туђу негу и помоћ, имају способности за самостално доношење одлука, радно су ангажована или активно укључена у рад различитих удружења грађана, спортских друштава, политичких партија и других облика друштвеног ангажмана, односно укључене су у редовни или индивидуални образовни програм.

Услов да особа мора да уз испуњење осталих кумулативно предвиђених услова, остварује и право на увећани додатак за туђу негу и помоћ, многе друштвено ангажоване особе са инвалидитетом доводи у суштински неравноправан положај у односу на остале грађане јер их лишава права да буду корисници персоналне асистенције, као ванинституционалног облика помоћи и подршке особама са инвалидитетом јер не остварују право на увећани додатак за туђу негу и помоћ. Суштински, остваривање права на увећани додатак за туђу негу и помоћ зависи од могућности саме особе са инвалидитетом да самостално, или уз туђу помоћ у одређеној мери, задовољава своје основне животне потребе и зависи од врсте и степена оштећења. Наиме, према чл.94. Закона о социјалној заштити право на увећани додатак за помоћ и негу другог лица има лице из члана 92. став 1. овог закона за које је, на основу прописа о пензијском и инвалидском осигурању, утврђено да има телесно оштећење од 100% по једном основу или да има органски трајни поремећај неуролошког и психичког типа и лице из члана 92. став 1. овог закона које има више оштећења, с тим да ниво оштећења износи по 70% и више процената по најмање два основа. На основу изнетог, може се претпоставити да је интенција усвајања оваквог правног решења, смањење броја потенцијалних корисника услуге персоналне асистенције.

Природа персоналне асистенције је сасвим другачија. Она има за циљ да, кроз мере активне подршке допринесе социјалној инклузији особа са инвалидитетом, подстичући њихов активизам, остваривање права на рад, запошљавање и образовање. Изменом чл. 99. наведеног Правилника, на тај начин што би се изоставио услов да корисник персоналне асистенције мора да остварује право на увећану туђу негу и помоћ, уместо чега је довољно да докаже статус особе са инвалидитетом, би се, према мишљењу аутора, на прави начин остварила сврха Правилника и саме персоналне асистенције као облика помоћи особама са инвалидитетом и тиме значајно утицало на инклузију ових људи у све друштвене токове.

Сервис персоналне асистенције у Нишу постоји од 2010. године. У његову имплементацију, од самог почетка, активно је укључен Центар за самостални особа са инвалидитетом Ниша, као водећа невладина организација у овој области у Нишу.

У складу са одребама Правилника, Комисија за избор корисника услуга персоналних асистената и личних пратилаца Града Ниша усвојила је Критеријуме за избор корисника услуга

персоналних асистената и личних пратилаца.⁴⁴⁹ Наведени Критеријумима детаљно су прописани услови за коришћење услуге персоналне асистенције и услуге личних пратилаца (намењене лицима укљученим у образовни процес. Како би се спречила дискриминација особа са инвалидитетом, као критеријуми за рангирање учесника по јавним позивима за коришћење персоналне асистенције наведени су: породични статус особе са инвалидитетом, радно ангажовање и ангажовање у спортским удружењима, волонтерски рад итд. Свака од ових активности доноси одређени број поена, на основу чега се формира ранг листа кандидата за услугу персоналне асистенције. Број корисника се одређује према расположивим финансијским средствима. У Нишу услугу персоналне асистенције тренутно користи тридестак особа са инвалидитетом. Треба истаћи и чињеницу да је, према нашим сазнањима, Град Ниш једини град у Србији који у целини у потпуности финансира услугу персоналне асистенције, што свакако доприноси бољој укључености особа са инвалидитетом у друштвене токове и стварању истински инклузивног друштва. Имајући у виду начин финансирања персоналне асистенције у Нишу, корисници не сnose трошкове ове услуге, иако је таква могућност предвиђена и одредбама Закона о социјалној заштити. Овом мером се свакако утиче на побољшање финансијске сигурности особа са инвалидитетом у Нишу, али се уједно и смањује број корисника, што представља њен негативни аспект. Предложеним изменама Правилника о условима за коришћење услуга из области социјалне заштите, у смислу да право на персоналну асистенцију убудуће не зависи од висине накнаде за туђу негу и помоћ, већ од радног ангажовања, друштвених активности и потреба самих корисника, као и плаћањем партиципације за коришћење наведене услуге остварила би се на прави начин, сврха ове услуге из области сооцијалне заштите.

УМЕСТО ЗАКЉУЧКА

Персонална асистенција представља важан сегмент социјалне заштите. Она је намењена пре свега, радно и друштвено ангажованим особама са инвалидитетом, како би на што ефикаснији начин задовољили своје свакодневне потребе. Њу не треба посматрати само кроз призму помоћи особама са инвалидитетом, већ она има и развојну компоненту. Наиме, на овај начин се омогућава да особе са инвалидитетом развију своје личне и професионалне потенцијале и тиме допринесу развоју средине у којој живе.

Осим наведеног, прегледом доступне литературе, уочено је да је свега неколико научних и стручних радова домаћих аутора посвећеној персоналној асистенцији. Оправдање за овакво стање се може наћи и у чињеници да је ова услуга релативно нова у систему социјалне заштите у Србији. Због тога, овај рад треба схатити и као скромни покушај аутора да покрене ширу научну, стручну и друштвену дискусију о сервису персоналне асистенције.

Као и сваку другу услугу из области социјалне заштите и сервис персоналне асистенције би требало континуирано развијати и усавршавати. Један од, чини се, корисних предлога је да се право на коришћење персоналне асистенције у Србији не условљава висином накнаде за туђу негу и помоћ који корисник прима, већ степеном његовог радног и друштвеног ангажовања и реалним потребама. Плаћањем партиципације за коришћење наведене услуге би се сасвим сигурно повећао и број корисника, имајући у виду ограничена финансијска средства за ову намену. На овај начин би ова услуга, према мишљењу аутора, у потпуности остварила свој циљ.

⁴⁴⁹Критеријуми за избор корисника услуга персоналних асистената и личних пратилаца Града Ниша, <http://www.ni.rs/wp-content/uploads/KRITERIJUMI-PERSONALNI-ASISTENTI-I-LICNI-PRATIOCI.pdf>, приступ 17.02.2019.

КОРИШЋЕНА ЛИТЕРАТУРА

- Arstein-Kerslake, A. (Ed.). (2006). *Disability Human Rights*. Basel, Switzerland: MDI.
- Power, A., Lord, J., & deFranco, A. (2013). *Active Citizenship and Disability- Implementing the personalisation of support*. Cambridge, New York, Melbourne, Madrid, Carpe Town, Singapore, Sao Paulo, Delhi, Mexico City: Cambridge University Press.
- Мирић, Ф. (2014). Квалитет живота особа са инвалидитетом у Србији. *Социјална мисао* (2), 47-57.
- Ружичић, М. (2003). *Речник инвалидности*. Нови Сад: "Дневник" штампарија, Центар "Живети исправно", Новосадско удружење студената са хендикепом.
- Татић, Д. (2006). *Увод у међународну конвенцију о правима особа са инвалидитетом*. Београд: Центар за самостални живот инвалида Србије.

Коришћени правни извори

- Закон о социјалној заштити („Службени гласник Републике Србије“, бр. 24/2011).
- Критеријуми за избор корисника услуга персоналних асистената и личних пратилаца Града Ниша, <http://www.ni.rs/wp-content/uploads/KRITERIJUMI-PERSONALNI-ASISTENTI-I-LICNI-PRATIOCI.pdf>, приступ 17.02.2019.
- Правилник о ближим условима и стандардима за пружање услуга социјалне заштите („Службени гласник Републике Србије“, бр. 42/2013).

PERSONAL ASSISTANCE AS A FORM OF NON-INSTITUTIONAL SUPPORT FOR PEOPLE WITH DISABILITIES

Filip Mirić, LL.D.
Faculty of Law, University of Niš, Serbia

Abstract

Quality of life of people of disabilities depends of measures of support. Personal assistance is an important form of non-institutional support for people with disabilities. Its essence is that in the focus of attention is the user and his/her needs. Personal assistance enables people with disabilities to engage in society and satisfy their personal, professional and social needs. Personal assistance is actually the embodiment of a philosophy of independent life, the principles of which are: the possibility of choice, independence in decision-making, control of the work of assistants, responsibility and the right to mistake. In addition to the legal and subordinate regulations of importance for the implementation of personal assistance in Republic of Serbia, in this paper will also analyze working of service of personal assistance in Niš. In this way, the key problems in the functioning of the personal assistant service can be noticed. As one of the most serious problems is project financing of personal assistance in all cities of Serbia, which greatly affects its sustainability and reduces the quality of life of persons with disabilities and the certainty of the employment of the assistants themselves. Solving this and all other problems related to the functioning of personal assistance in Serbia will certainly contribute to the realization of the principles of social justice and the creation of a more humane and more just society.

Key words: *personal assistance, people with disabilities, social welfare.*

POLOŽAJ LEZBEJKI U SRBIJI⁴⁵⁰

**Dr Zorica Mršević, naučna savetnica
Institut društvenih nauka Beograd⁴⁵¹**

Apstrakt: Analiza položaja lezbejki polazi od opšteg položaja žena preko položaja LGBTI populacije u celini do specifičnosti lezbejske egzistencije. Najvidljiviji podatak o položaju lezbejki u Srbiji je činjenica da je Srbija kao prva zemlja u regionu, i jedna od retkih u Evropi i svetu, dobila u junu 2017. godine otvoreno istopolno orijentisanu premijerku. Postoje većinski izražena mišljenja LGBTI osoba, njihovih prijatelja i srodnika o tome da je ta okolnost pozitivno uticala na poboljšanje položaja lezbejki kao i opšte LGBTI populacije, mada ima i drugačijih stavova. Gotovo nimalo umanjena su sva tri osnovna problema koji već godinama karakterišu položaj lezbejki u Srbiji: ugroženost lične bezbednosti usled pojava nesankcionisanog lezbofobičnog nasilja, tolerisan lezbofobičan govor mržnje u javnom diskursu i nepostojanje mogućnosti zasnivanja zakonski regulisanog partnerstva i porodičnih odnosa. Lezbejke dele u najvećem broju slučajeva iste probleme, omalovažavanja, diskriminaciju, pretnje, zastrašivanje, napade i verbalne i fizičke, ali i promene na bolje, kao i cela LGBTI populacija. Lezbejke takođe dele i zajednički opšti položaj žena pa ih takođe pogađaju tipično ženski problemi, mizoginija i na njoj zasnovano nasilje i diskriminacija. Izostanak primene većine relevantnih odredaba Vladine Strategije prevencije i zaštite od diskriminacije i Akcionog plana za njenu primenu od 2014. do 2018.g. neposredni je praktičan uzrok postojanja sva pomenuta tri problema. Suštinski uzrok je kontinuirano postojanje diskriminacije po osnovu seksualne orijentacije kao deo svakodnevnog života LGBTI osoba u Srbiji, gde ta populacija i dalje spada među najdiskriminisanije grupe. Nalazi u ovom tekstu su zasnovani na akademskim izvorima, izveštajima nezavisnih institucija, Zaštitnika građana i Poverenice za zaštitu ravnopravnosti, nevladinih organizacija koje se specifično bave problemima ljudskih prava LGBTI populacije, kao i relevantnim odlukama Evropskog suda za ljudska prava u Strazburu.

Cljučne reči: lezbofobično nasilje, govor mržnje, istopolna partnerstva, opšti položaj LGBTI populacije, izveštaji nezavisnih institucija

UVOD

Analiza položaja lezbejki polazi od opšteg položaja žena uz određene specifičnosti (Poverenik za zaštitu ravnopravnosti, 2015).⁴⁵² „Treba imati u vidu, kao i kod drugih manjinskih grupa, da je položaj žena drugačije seksualne orijentacije i rodnog identiteta složeniji i da su one u većem riziku od nasilja i diskriminacije od muškaraca. Brojni su problemi sa kojima se susreću, od nevidljivosti u javnom životu, preko visokog rizika od nasilja i zločina iz mržnje, sekundarne viktimizacije prilikom traženja zaštite, uznemiravanja na radnom mestu nakon otkrivanja seksualne orijentacije, sve do nedostataka u pravnom okviru (npr. nemogućnost registrovanja istopolnih partnerstava, nepostojanje propisa kojima se uređuje položaj transpolnih osoba.”

⁴⁵⁰ Ovaj tekst je nastao kao deo projekta: „Društvene transformacije u procesu evropskih integracija - multidisciplinarni pristup“, na kome je autorka angažovana, a koji je finansiran od strane Ministarstva za nauku i tehnološki razvoj, br. III 47010. Projekat implementira Institut društvenih nauka u Beogradu.

⁴⁵¹ zmrsevic@idn.org.rs zorica.mrsevic@gmail.com

⁴⁵² Poseban izveštaj Poverenika za zaštitu ravnopravnosti za prvih 5 godina mandata, koji sumira stanje ženskih ljudskih prava i aktivnosti. U izveštaju su prepoznate i žene drugačije seksualne orijentacije i rodnog identiteta i ukazano je na njihov položaj.

Položaj lezbejki nužno je sagledati u okvirima položaja LGBTI⁴⁵³ populacije. U pogledu svakodnevnog života u Srbiji, ta populacija spada među najdiskriminisane grupe (Labris, 2017: 5). Činjenica je da lezbejke dele u najvećem broju slučajeva sve iste probleme, omalovažavanja, diskriminaciju, napade i verbalne i fizičke, ali i poboljšanja i kretanja na bolje, kao i cela LGBTI populacija. Ali treba svakako napomenuti da je položaj svake marginalizovane grupe žena, pa i lezbejki, redovno složeniji od muških pripadnika iste grupe zbog prisustva i opšte društvene mizoginije i diskriminacije žena, ali i unutargrupne diskriminacije, kao faktora koji uslovljava pojavu ženske višestruke diskriminacije.

PERMANENTNO POSTOJEĆI NEDOSTACI

U izveštajima koje je Zaštitnik građana uputio organima i ugovornim telima Ujedinjenih nacija ukazano je na permanentno postojeće nedostatke u ostvarivanju i zaštiti prava LGBTI osoba, kao što su nedostatak zakona kojim se uređuju istopolne zajednice; nedostatak zakona kojim se uređuju pravne posledice prilagođavanja (promene) pola i rodnog identiteta; nedostatak pravila ponašanja i sankcije za nosioce javnih funkcija za diskriminatorni i govor mržnje; nedostatak zakona o besplatnoj pravnoj pomoći osobama u osetljivom položaju, posebno ženama, deci, LGBTI osobama i žrtvama nasilja i trgovine ljudima; nedostatak mreže usluga za LGBTI osobe, posebno za mlade i one bez doma; nedostatak obrazovanja dece i mladih o seksualnom i reproduktivnom zdravlju i o položaju i pravima LGBTI osoba na svim nivoima obrazovanja; nepostojanje nacionalne kampanje za podizanje svesti javnosti o položaju i pravima LGBTI osoba itd (Redovan godišnji izveštaj Zaštitnika građana za 2017. godinu).

Istraživanja javnog mnjenja pokazuju da svaki drugi građanin smatra da je homoseksualnost bolest koju treba lečiti, a više od 80% ne želi LGBTI osobe u svojoj porodici. Velika socijalna distanca, široko rasprostranjena homofobija i transfobija izraz su negativnih stereotipa i predrasuda o LGBTI osobama. Pretnje, govor mržnje i otvoreni vidovi nasilja, najčešći su oblici diskriminacije LGBTI osoba (Redovan godišnji izveštaj Poverenika za zaštitu ravnopravnosti za 2016. godinu: 43 i 44). Analiza rezultata istraživanja javnog mnjenja pokazuje da su visoko na listi najviše diskriminisanih grupa pripadnici seksualnih manjina (16,4%) i da postoje značajne predispozicije da se diskriminacija vrši prema LGBTI osobama. Zabrinjavajuće je da se 49% ispitanih građana slaže se sa tvrdnjom da je homoseksualnost bolest koju treba lečiti, 82% ne želi LGBTI osobe u svojoj porodici. Najveća socijalna distanca postoji prema LGBTI populaciji i osobama koje žive sa HIV-om. 39% ispitanika smatra da su pripadnici LGBTI populacije medijski veoma eksponirani, a jedna četvrtina smatra da društvo ne treba da se bavi njihovim problemima (Redovan godišnji izveštaj Poverenika za zaštitu ravnopravnosti za 2013. godinu: 84 i 85).

Centar za kvir studije sproveo je početkom 2014. godine istraživanje „Parada ponosa i LGBTI populacija“, koje je pokazalo da nasilje, strah od nasilja i duboko osećanje elementarne nebezbednosti i dalje obeležavaju egzistenciju LGBTI osoba u Srbiji. Ispitanici smatraju da bi primarni ciljevi LGBTI organizacija trebalo da budu zaštita od nasilja, borba za ekonomska i socijalna prava LGBTI osoba i zaštitu od diskriminacije na radnom mestu, SOS telefoni i psihološka pomoć (Redovni godišnji izveštaj Poverenika za zaštitu ravnopravnosti za 2016 godinu: 43 i 44). LGBTI osobe i aktivisti i dalje se često suočavaju sa govorom mržnje i pretnjama, a u nekim slučajevima i sa fizičkim nasiljem, a ne postoje službeni podaci o broju krivičnih dela motivisanih homofobijom i transfobijom. U ovom izveštaju je navedeno da je potrebna veća politička posvećenost unapređenju kulture poštovanja LGBTI osoba i obezbeđivanju zabrane diskriminacije na poslu, u sektoru zdravstva i u sistemu obrazovanja.

Istraživanje o odnosu policije prema diskriminaciji koje je sproveda Kriminalističko-policijska akademija u 2015. godini, pokazuje da pripadnici policije opšte nadležnosti i saobraćajne policije prepoznaju, između ostalog, pripadnike LGBTI populacije (13%) kao najviše diskriminisane grupe, ali je s druge strane, prema LGBTI osobama (39%) najizraženija socijalna distanca. Iako niži u odnosu na prošlogodišnje stavove pripadnika kriminalističke policije, zabrinjavaju visoki procenti slaganja sa tvrdnjom da je „homoseksualnost bolest koju treba lečiti“ – 47% i „nemam ništa protiv

⁴⁵³ LGBTI označava lezbejke, gejeve, biseksualne, transrodne i interseks (napušten termin hermafroditi) osobe.

homoseksualaca, ali neka oni to rade kod svoje kuće” – 59%. (Redovan godišnji izveštaj Poverenika za zaštitu ravnopravnosti za 2015 godinu: 61 i 62).

Na nizak nivo bezbednosti LGBTI osoba, bez obzira na njihovu veću prisutnost u javnom prostoru, upućuju i podaci koje je 2017. godine objavilo udruženje „Da se zna!“ u publikaciji *Korak napred, nazad dva – Uloga policije u jačanju prevencije i mehanizama zaštite od zločina iz homofobije i transfobije u Srbiji*. Održavanje Parade ponosa ocenjeno je kao značajan pomak u unapređenju položaja LGBTI osoba. U ovom izveštaju je istaknuta važnost senzibilisanosti policije koja je prva u kontaktu sa osobom koja pretrpi nasilje i/ili diskriminaciju, kao i da je tokom 2017. godine Ministarstvo unutrašnjih poslova izdalo „Priručnik za rad policije sa LGBTI populacijom“, čime je značajno unapređena i komunikacija, i saradnja sa organizacionim jedinicama MUP-a sa LGBTI zajednicom i organizacijama koje se bave zaštitom prava ove ranjive grupe (Savet za sprovođenje Akcionog plana za poglavlje 23, 2017: 520).

Jedan od uzroka diskriminisanog položaja lezbejki, opterećen svim navedenim izazovima, je i gotovo potpuno odsustvo primene relevantnih odredaba Strategije prevencije i zaštite od diskriminacije. Do sada nisu realizovane mere predviđene Akcionim planom za primenu Strategije prevencije i zaštite od diskriminacije za period od 2014. do 2018. godine. Rokovi primene ili su odavno istekli ili je primena bila predviđena da se odvija kontinuirano od usvajanja tog dokumenta. Izrada radnog teksta (modela) Zakona o registrovanim istopolnim zajednicama i otvaranje javne debate u funkciji jačanja svesti kod širokog kruga građana o potrebi zakonskog regulisanja istopolnog partnerstava, bila je zadatak predviđen za MINRZS⁴⁵⁴, a kao učesnici u realizaciji identifikovani su i drugi akteri.⁴⁵⁵ Rok za završetak realizacije je bio četvrti kvartal 2017. Ništa od predviđenog se nije ostvarilo.

JAVNI LEZBO-HOMOFOBİČNI INCIDENTNI

Oštra, reklo bi se, prekomerna reakcija ministra u Vladi Srbije Nenada Popovića na hrvatsku gej slikovnicu u regionu, koja je u maju 2018. (samo) predstavljena u Beogradu (ali ne i uvezena, niti namenjena ma kojoj vrsti distribucije). Popović je na Tviteru napisao da „Uvoz te slikovnice iz Hrvatske pod hitno treba zaustaviti!“ Svoj stav je obrazlagao brigom za natalitet i pravom na sopstveno mišljenje i odbio je da se izvini, smatrajući da je u pravu i da samo govori ono što mnogi građani Srbije misle (Latković, 2018). Poverenica za zaštitu ravnopravnosti, Brankica Janković obavestila je u novembru 2018. javnost da ministar Nenad Popović, ni nakon opomene, u zakonskom roku od 30 dana nije postupio po njenoj preporuci, da se zbog objave na društvenoj mreži izvini pripadnicima LGBTI populacije (Tanjug, 2018). Činjenica da homofobični napadi mogu da dođu, kako iz demokratske opozicije orijentisane, barem na rečima na ljudska prava, tako i iz same Vlade i jasno govore o tome da ni premijerka svojom pozicijom za sada ne predstavlja prepreku homofobiji u javnom diskursu Srbije.

Sledeći javni homofobični napad bio je još brutalniji i bio je usmeren direktno na premijerku. Predsednik Udruženih sindikata Srbije „Sloga“, Željko Veselinović, čiji je sindikat deo Saveza za Srbiju, u septembru 2018. brutalno je izveđao premijerku, Javnost je protestovala, premijerka je odgovorila ali nikakve sankcije nisu usledile (Kurir, 2018).

Uznemirava jasno ispoljena netrpeljivost prema LGBTI osobama od strane učesnika građanskih protesta koji se nekoliko meseci dešavaju u Beogradu, tako da su aktivistkinje i aktivisti za prava LGBTI odustali već u decembru 2018 da im se pridruže, posle nekoliko pokušaja. Došlo je naime, i do njihovog fizičkog odstranjivanja od strane redara, zabrane nošenja zastava duginih boja od strane organizatora, vređanja, pretnji, kao i napada na Info prajd centar (Vice, 2018). Tokom osmomartovske povorke u centru Beograda nekoliko mladića pratilo je i napalo Dragoslavu Barzut i druge aktiviste/kinje organizacije Da se zna, a zatim su je i vređali i pljunuli (Blic, 2019). To sve govori da se lezbejke kao i ostale LGBTI osobe i dalje suočavaju sa odbacivanjem, netolerancijom i nespremnošću nekih građana da prihvate njihovo prisustvo u javnosti.

⁴⁵⁴ Ministarstvo za rad, zapošljavanje, boračka i socijalna pitanja.

⁴⁵⁵ Ministarstvo pravde, Kancelarija za ljudska i manjinska prava, organizacije civilnog društva i među-narodne organizacije.

POZITIVNE PROMENE

Osnovna pozitivne promene su: održavanje Parade ponosa od 2014. u petogodišnjem kontinuitetu, sve veća otvorenost i sve veće prisustvo u javnom diskursu problema sa kojima se suočava LGBTI populacija, sagledavanje položaja LGBTI zajednice kao pitanje ljudskih prava, kontinuirano postupanje nezavisnih institucija u slučajevima diskriminacije i kršenja ljudskih prava te populacije, kao i sada već dvogodišnje, neometano obavljanje funkcije predsednice Vlade Republike Srbije, otvoreno istopolne orijentacije. U dodatku, nedavno javno objavljeno premijerkino roditeljstvo zasigurno je umanjilo stereotip o navodnoj lezbejskoj nemogućnosti da budu majke (Tanjug, 2019). Sve te promene doprinele su svaka na svoj način, prihvatljivosti ideje da je različitost normalna i kada je manjinska, da se u demokratiji poštuju građanska prava i slobode različitih i da Srbija može da postoji i sa svim svojim manjinskim „drugima“.

Ključna prva pozitivna promena opšte situacije koju dele i lezbejke, jeste pre svega konačno ostvarenje prava na javno okupljanje, posle čega su postepeno došla i druga poboljšanja. Naime, posle tri godine zabrana⁴⁵⁶, u septembru 2014. godine, organizovana je Nedelja ponosa, koja je završena Parodom ponosa, uz jake mere obezbeđenja. Parade ponosa su organizovane i naredne četiri godine (2015, 2016, 2017. i 2018.) uz prisustvo ličnosti iz javnog i političkog života, inostranih gostiju, aktivistkinja i aktivista ljudskih prava, domaćih i iz regiona, medija. Prajdovi su organizovani bez incidenata, ali uz jake mere obezbeđenja, koje su ipak, svake godine postajale sve manje neophodne. Iako je nesmetano održavanje Parade ponosa veoma važno, pokazalo se da samo održavanje ove manifestacije nije dovoljno. Potrebno je kontinuirano raditi na suzbijanju predrasuda i diskriminatornih stavova, pre svega kod dece i mladih kroz obrazovni sistem, ali i kroz zajedničko delovanje državnih organa, institucija, civilnog sektora i medija (Redovni godišnji izveštaj Poverenika za zaštitu ravnopravnosti za 2016, 43 i 44). Zato je važno je istaći da je posle održanih parada ponosa, nastavio da radi Prajd info centar u glavnoj beogradskoj ulici, iako uz manje, sporadične incidente, uglavnom neometano.

Poverenica za zaštitu ravnopravnosti

Godišnji izveštaji Poverenika za zaštitu ravnopravnosti, od osnivanja ove institucije dosledno daju prikaz položaja LGBTI populacije, aktivnosti Poverenika u ovoj oblasti i primere karakterističnih slučajeva diskriminacije u kojima je Poverenik postupao (Labris, 2017).

Ukazuje se na nekoliko oblasti u javnoj i privatnoj sferi u kojima postoji diskriminacija LGBTI osoba: duboko ukorenjena homofobija i transfobija u društvu; pretnje, govor mržnje i otvoreni vidovi nasilja, kao najčešći oblici diskriminacije LGBTI osoba; osporavanje prava na javno okupljanje; pravna nevidljivost istopolnih zajednica; pravno neregulisan status nakon promene pola, a analiza sadržaja pritužbi ukazuje na to da se LGBTI osobe i organizacije najviše pritužuju zbog tretmana u medijskoj sferi i oblasti javnog informisanja, kao i u vezi sa zapošljavanjem i radnim odnosima. Poverenica iz godine u godinu ukazuje i na diskriminaciju u oblasti obrazovanja, tj. na diskriminatorne sadržaje u udžbenicima za srednje škole, homofobične javne izjave političara i sl.

Preporuke povodom pisanja dnevnih novina na način kojim se vređa dostojanstvo pripadnika LGBTI populacije (2014/2015). Poverenica je izdala više mišljenja i preporuka, uglavnom na osnovu pritužbi organizacija civilnog društva, povodom naslovnih strana i tekstova kojima se čitaocima šalje poruka i izražavaju ideje i stavovi koji su uznemirujući i ponižavajući i kojima se vređa dostojanstvo osoba drugačije seksualne orijentacije od heteroseksualne, odnosno, kojima se odabirom naslova i podnaslova teksta krše odredbe Zakona o zabrani diskriminacije.

Zbog propuštanja preduzimanja mera u cilju uklanjanja diskriminatornog sadržaja iz niza

⁴⁵⁶ Parade 2011., 2012. i 2013. godine su bile zabranjene odlukom države uprkos odluci Ustavnog suda iz 2011. godine. Rešenja o zabrani skupa kojima je zabranjena Parada ponosa 2011. i 2012. godine doneta su zbog navodnog ometanja javnog saobraćaja, ugrožavanja zdravlja, javnog morala ili bezbednosti ljudi i imovine, bez preciziranja zbog kog od ovih razloga se skup zabranjuje.

udžbenika⁴⁵⁷, Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja je povredilo odredbe člana 6. Zakona o zabrani diskriminacije. Preporučeno je da preduzme, mere iz svoje nadležnosti u cilju otklanjanja diskriminatornog sadržaja i onemogućavanja da se navedeni udžbenici sa ovakvim sadržajem i dalje koriste u nastavi.⁴⁵⁸ Slična su mišljenja i preporuke Poverenice protiv predsednika fudbalskog kluba koji je javno izjavio da ne bi doveo u klub homoseksualnog igrača; direktora jednog beogradskog instituta zbog teksta sa homofobičnim izjavama; poznatog psihoterapeuta koji je na TV programu istopolnu orijentaciju nazvao nenormalnom i izjednačio je sa zoofilijom; protiv internet portala na kome je objavljena podrška razbijanju parade ponosa u Moldaviji a beogradska nazivana „Sodomom i Gomorom i promovisanjem pedofilije“; protiv poznatog političara koji je LGBTI populaciju nazvao grupicom ljudi koje od svojih i tuđih zdravstvenih problema prave biznis; protiv dnevnog provladinog tabloida i još jednog lista koji je uvredljivo pisao o LGBTI populaciji, odnosno, izrazili ideje i stavove koji su uznemirujući i ponižavajući i kojima se vređa dostojanstvo osoba drugačije seksualne orijentacije od heteroseksualne; protiv lokala koji je odbio da izda svoj prostor za lezbejsku proslavu; protiv beogradskog pozorišta koji je odbio da pošalje svoj promo materijal gej časopisu; protiv Skupštine grada Čačka koja je tražila „zabranu propagiranja homoseksualizma“ na televizijskim programima; protiv profesora univerziteta koji je na svojim časovima istopolnu orijentaciju pominjao u kontekstu „bolesti“ „lečenja“ i „rešenja u vidu promenu pola“.

Zaštitnik građana

Zaštitnik građana, bazirajući svoje nalaze na slučajevima iz svoje prakse, uglavnom ukazuje na slične nedostatke sistema kao i Poverenica za zaštitu ravnopravnosti, ne diferencirajući pritom položaj lezbejki i konstatujući da su prava osoba drugačije seksualne orijentacije i rodnog identiteta još uvek nedovoljno zaštićena. Prepoznaju se i dodatni izazovi, posebno oni sa kojima se suočavaju LGBTI u mladosti. Nisu razvijene usluge za mlade LGBTI osobe koje su morale da napuste svoje domove, jer su ih porodice, nakon saznanja o njihovoj seksualnoj orijentaciji i rodnom identitetu, odbacile. U Zakonu o osnovama sistema obrazovanja i vaspitanja u Republici Srbiji⁴⁵⁹ ne postoji eksplicitna zabrana diskriminacije na osnovu seksualne orijentacije i rodnog identiteta. U izveštajima se preporučuje Vladi i pojedinim ministarstvima niz konkretnih mera kako bi se unapredio položaj osoba drugačije seksualne orijentacije i rodnog identiteta, a najveći broj prepreka se odnosi na oblast obrazovanja:

Vlada treba da obezbedi puno ostvarivanje i zaštitu prava LGBTI osoba, a naročito zaštitu fizičkog i psihičkog integriteta i slobodu okupljanja kao i da obezbedi održavanje Parade ponosa. Organi javne vlasti treba da kontinuirano sprovode mere i aktivnosti posvećene podizanju svesti javnosti o neophodnosti poštovanja prava LGBTI osoba.

Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja treba da predloži izmene i dopune Zakona o osnovama sistema obrazovanja i vaspitanja kako bi se u Zakon unele odredbe o eksplicitnoj zabrani diskriminacije na osnovu seksualne orijentacije i rodnog identiteta. Isto Ministarstvo treba da u nastavnim planovima i programima osnovnih i srednjih škola, a potom i u tekstove udžbenika da unese sadržaje kojima će na prihvatljiv, ali stručan način da obradi sva važna pitanja koja se odnose na prava LGBTI populacije. To Ministarstvo takođe treba da utvrdi bliže kriterijume za prepoznavanje oblika diskriminacije od strane zaposlenog, učenika ili trećeg lica u ustanovi a naročito prepoznavanja diskriminacije po osnovu seksualne orijentacije i rodnog identiteta učenika, nastavnog i drugog osoblja.

Ministarstvo za rad, zapošljavanje, boračka i socijalna pitanja treba da, u saradnji sa jedinicama lokalne samouprave i organizacijama civilnog društva, obezbedi osnivanje servisa podrške za mlade LGBTI osobe koje su morale da napuste svoje domove, jer su ih porodice odbacile, nakon saznanja o njihovoj seksualnoj orijentaciji i rodnom identitetu.

⁴⁵⁷ „Interne bolesti sa negom 2“, „Zdravstvena nega III“, „Psihologija za drugi razred gimnazije“, „Psihologija“ za treći i četvrti razred trgovinskih, ugostiteljsko-turističkih i škola za lične usluge, „Neuropsihijatrija“ i „Dečija neuropsihijatrija“.

⁴⁵⁸ Preporuka Poverenice od 5.4.2018. godine.

⁴⁵⁹ „Službeni glasnik RS“, br. 72/09, 52/11 i 55/13.

Memorandumi o saradnji lokalne mreže za prevenciju diskriminacije i podršku LGBTI osobama potpisani su u Beogradu, Novom Sadu, Pančevu i Subotici, a planirano je njihovo potpisivanje i u Kragujevcu, Novom Pazaru i Nišu (Labris, 2016). Po mišljenju Zaštitnika građana, organi jedinica lokalne samouprave treba da u lokalne akcione planove eksplicitno uključe LGBTI osobe i propišu mere za unapređivanje položaja ovih osoba, kao i da za te aktivnosti odvoje odgovarajuća budžetska sredstva (Redovni godišnji izveštaj Zaštitnika građana za 2017: 40).

PRESUDE SUDA ZA LJUDSKA PRAVA U STRAZBURU

Nedavni slučajevi Evropskog suda za ljudska prava u Strazburu, Orlandi, Koman i Valianatos pobuđuju interes i sa stanovišta položaja lezbejki u Srbiji, jer sva tri određuju obaveznost država članica Saveta Evrope da pravno regulišu istopolne zajednice, što bi u dogledno vreme moglo/trebalo da bude primenjeno i u Srbiji.

U slučaju Orlandi i drugi, protiv Italije, pred Evropskim sudom za ljudska prava u Strazburu (14. decembar 2017.) radi se o šest istopolnih parova koji su se žalili na odbijanje italijanskih vlasti da registruju njihove brakove, sklopljene u inostranstvu. Žalili su se i što Italija nije omogućila brak između osoba istog pola, niti predvidela bilo koju drugu vrstu pravno priznate zajednice. Sud nije zahtevao priznavanje konkretnih istopolnih brakova žalioaca, ali je utvrdio da su povređena prava Orlandija i ostalih, prema članovima 8, 12 i 14 Evropske konvencije o ljudskim pravima i odredio da države članice moraju pravno priznati i zaštititi istopolne zajednice.

Predmet Koman i drugi protiv Rumunije⁴⁶⁰, odnosi se na slučaj stranca kao službenog lica, državljanina zemlje članice EU u kojoj su istopolne zajednice zakonski priznate, a koji je za istopolnog partnera tražio boravak u Rumuniji, u kojoj takve zajednice nisu regulisane. Sud je odlučio da se pojam supružnik odnosi jednako na brakove istog pola i suprotnog pola i ukazao na pravo građana Evropske Unije da se slobodno kreću i borave na teritoriji država članica.⁴⁶¹ Time se omogućuje istopolnim partnerima da kao članovi porodica građana Unije imaju pravo boravka duže od turističkih tri meseca.

Valianatos i drugi protiv Grčke, sadrži žalbu što je Grčka država pravi zakonsku razliku koja je po njihovom mišljenju diskriminatorska.⁴⁶² Slučaj se odnosio na zakonski uvedene „građanske zajednice” čime se predviđa službeni oblik partnerstva fleksibilnijeg pravnog okvira od onog koji je predviđen brakom, ali samo za parove različitog pola, čime su isključeni istopolni parovi. Sud je odlučio da Grčka nije pokazala da je bilo neophodno, u ostvarivanju legitimnih ciljeva, na koje se poziva Zakon prilikom uvođenju građanskih zajednica, zabraniti istopolnim parovima ulazak u takve zajednice i da razlozi za isključivanje istopolnih parova iz „građanskih zajednica” nisu bili uverljivi.⁴⁶³

ZAKLJUČAK

Izložene analize opšteg položaja žena i specifičnosti LGBTI populacije predstavljaju realan okvir za sagledavanje društvene, političke i pravne situacije lezbejki u Srbiji, ali se ipak na kraju mora konstatovati da je došlo vreme i za specifične analize koje bi sadržala podatke koji se odnose na isključivo lezbejki, koja objektivno za sada nedostaje. Inače, sve izložene promene i njihva dinamika progresivnog poboljšanja opšte društvene situacije LGBTI populacije u Srbiji, doprinele su svaka na svoj način, povećanoj prihvatljivosti ideje da je različitost normalna i kada je manjinska, da se u demokratiji poštuju građanska prava i slobode različitih i da Srbija može da postoji i sa svim svojim manjinskim „drugima“. Može se konstatovati i da danas lezbejke u Srbiji koje osim manjinske seksualne orijentacije nemaju kao ukršteni osnov diskriminacije lošu materijalnu situaciju i nedostatak obrazovanja, nacionalnu manjinsku pripadnost, invaliditet i sl, imaju društveni položaj koji se ne razlikuje mnogo od položaja opšte heteroseksualne populacije i uživaju ista ili slična prava, istog ili sličnog nivoa kao i oni.

⁴⁶⁰ Presuda Suda (veliko veće) od 5. juna 2018. godine.

⁴⁶¹ Direktiva 2004/38 / EC - član 3.

⁴⁶² Obračanje Sudu br. 29381/09, 32684/09 i 3719/2008.

⁴⁶³ Presuda Suda (veliko veće) od 07.11.2013. godine.

LITERATURA

1. Blic, 2019, Borba za ravnopravnost i dalje traje: oglasile se aktivistkinje povodom brutalnog napada na žene 8. marta. *Blic* 13. mart. Dostupno na: <https://www.espreso.rs/vesti/drustvo/361631/borba-za-ravnopravnost-i-dalje-traje-oglasile-se-aktivistkinje-povodom-brutalnog-napada-na-zene-8-marta>
2. Case of Orlandi and others v. Italy. (2017). Strasbour: Judgements. 14. December 2017.
3. Danas (2018). Žene Pokreta socijalista protestuju protiv Veselinovića. *Danas online*. 11 oktobar. Dostupno na: www.danas.rs/politika/zene-pokreta-socijalista-protestuju-protiv-veselinovica/
4. Direktiva 2004/38 / EC - Član 3.
5. Istraživanje „Parada ponosa i LGBT populacija“. (2014). Beograd: Centar za kvir studije. Dostupno na: http://issuu.com/centarzakvirstudije/docs/parada_ponosa_i_LGBTI_populacija/1
6. Labris. (2017). *Razvoj politika za zaštitu LGBTI osoba, Mere za zagovaranje*. Beograd: Organizacija za lezbejska ljudska prava.
7. Labris. (2016). *Zajedno za ljudska prava*. Dostupno na: <http://www.pressek.rs/PRESEK/labris-zajedno-za-ljudska-prava/>.
8. Labris, Crta, Atina i gradovi u Srbiji ujedinjeni protiv diskriminaciju. Dostupno: <http://www.atina.org.rs/sr/labris-crta-atina-i-gradovi-u-srbiji-ujedninjeni-protiv-diskirminacije>.
9. Latković, Nataša. (2018). Ministar besan što „Srbija uvozi“ gej slikovnice iz Hrvatske: „Nije u redu da Roko ima dve mame, a Ana dvojicu tata“. *Blic*, 4 maj. Dostupno na: <https://www.blic.rs/vesti/drustvo/ministar-besan-sto-srbija-uvozi-gej-slikovnice-iz-hrvatske-nije-u-redu-da-roko-ima/nl7nlsd>
10. Obračanje Sudu br. 29381/09, 32684/09 i 3719/2008.
11. Presuda (veliko veće) od 07.11.2013 br. 3719/2008.
12. Presuda Suda (veliko veće) od 5. juna 2018. godine.
13. Redovan godišnji izveštaj Poverenika za zaštitu ravnopravnosti za 2013. godinu.
14. Redovan godišnji izveštaj Poverenika za zaštitu ravnopravnosti za 2015. godinu.
15. Redovni godišnji izveštaj Poverenika za zaštitu ravnopravnosti, za 2016. godinu.
16. Redovni godišnji izveštaj Zaštitnika građana za 2017. godinu.
17. Savet za sprovođenje Akcionog plana za Poglavlje 23 (2017). *Izveštaj broj 3/2017 o sprovođenju Akcionog plana za Poglavlje 23. str. 520*
18. Tanjug. (2018). Poverenica: Ministar Popović se ni nakon opomene nije izvinio. *Blic*. 2 novembar. Dostupno na: <https://www.blic.rs/vesti/politika/poverenica-ministar-popovic-se-ni-nakon-opomene-nije-izvinio/448tl15>
19. Tanjug. (2019). Premijerka Brnabić dobila sina. *Mondo*, 20. februar. Dostupno na: <http://mondo.rs/a1167604/Info/Srbija/Ana-Brnabic-dobila-sina.html>
20. Udruženje „Da se zna!“. (2017). *Korak napred, nazad dva – Uloga policije u jačanju prevencije i mehanizama zaštite od zločina iz homofobije i transfobije u Srbiji*. Beograd. Dostupno na internet adresi: https://dasezna.LGBTI/attachments/Izvestaj_Srpski.pdf
21. Udruženje sindikata Srbije „Sloga“. (2018). Šokantan napad sindikalca Veselinovića na Anu Brnabić: Želim da te zatvore u Zadrugu sa obdarenim Afroamerikancem koji je tek izašao iz zatvora!? *Kurir*, 21. septembar.
22. Vice. (2018). LGBT zastave na protestu „1 od 5 miliona“ u Beogradu, uprkos protivljenju organizatora. *Mondo*. 23 decembar. Dostupno na: <http://lgbt.ba/lgbt-zastave-na-protestu-1-od-5-miliona-u-beogradu-uprkos-protivljenju-organizatora/>

HE POSITION OF LESBIANS IN SERBIA

Dr Zorica Mršević

Senior research fellow in Institute of Social sciences, Belgrade

Abstract. *The analysis of the position of lesbians starts from the general position of women through the position of the LGBTI population as a whole to the specificity of lesbian existence. The most visible data on the position of lesbians in Serbia is the fact that Serbia as the first country in the region, and one of the very few in Europe and the world, got in June 2017 the prime minister openly identified as a lesbian. The mostly expressed opinions of LGBTI people, their friends and relatives about the fact that Prime Minister Brnabić has positively influenced the improvement of the position of lesbians and the general LGBTI population, although there are also different attitudes. Nearly non reduced are all three basic problems that characterize the position of lesbians in Serbia during many years: vulnerability of personal safety due to non-sanctioned anti-lesbian violence, tolerated hate speech in public discourse, and the lack of legal regulation of same-sex partnership and family relations. Lesbians, in most cases, share the same problems, disdain, discrimination, threats, intimidation, attacks both verbal and physical, but in the same time as well improvements to the better, as the entire LGBTI population. Lesbians also share the common general position of women and are also affected by typical women's problems with misogyny, such as the gender based violence and discrimination. The lack of implementation of most relevant provisions of the Government's Strategy for Prevention and Protection against Discrimination and the its Action Plan for implementation from 2014 to 2018. is the most immediate practical reasons for the existence of all of these three problems. But the main reason is the continued existence of discrimination based on sexual orientation as part of the everyday life of the LGBTI people in Serbia, where this population remains among the most discriminated groups. This text is based on academic sources, reports issued by independent institutions, e.g. the Protector of Citizens and the Commissioner for the Protection of Equality, non-governmental organizations specifically dealing with human rights issues of the LGBTI population, as well as relevant decisions of the European Court of Human Rights in Strasbourg.*

Keywords: *lesbian violence, hate speech, same-sex partnership, general position of the LGBTI population, reports from independent institutions*

„DUŠA ČOVJEKA - nevolje marginalizacije“

***Ivica Poljak, dipl.socijalni radnik⁴⁶⁴
Centar za socijalnu skrb Split/Hrvatska***

Sažetak: *Poteškoće psihičkog (mentalnog) zdravlja je korektni i suvremeni pojam za prije znane duševne bolesti ili psihička oboljenja. Stigmatizacija i marginaliziranje ipak ostaju. Upravo zbog toga potrebno je implementirati nove interdisciplinirane pristupe, a osim liječenja (zdravstveni pristup), socijalni radnici i drugi psihosocijalni stručnjaci pozvani su predvoditi nove metode kako bi se osobama sa ovim poteškoćama pomoglo u osobnoj realizaciji i socijalnoj integraciji. O tome ćemo govoriti u radu i panel diskusiji, kao i analizirati profesionalnu praksu social workera practicenera.*

Ključne riječi: *stigmatizacija, marginalizacija, socijalni radnik, psihičko zdravlje.*

Odakle dolaze poteškoće psihičkog zdravlja?

Definirati poteškoće psihičkog zdravlja pokušavaju filozofi, psiholozi i liječnici (psihijatri), a prema definiciji Svjetske zdravstvene organizacije duševno zdravlje dio je općeg zdravlja, a ne samo odsutnost bolesti odnosno mentalno zdravlje je stanje dobrobiti u kojem pojedinac ostvaruje svoje potencijale, može se nositi s „normalnim“ životnim, može raditi produktivno i sposoban je pridonositi zajednici. Jedan riječnik definira mentalno zdravlje kao "emocionalno i psihološko stanje u kojem je pojedinac u stanju koristiti svoje kognitivne i emocionalne sposobnosti u svakodnevnom životu". Najstarije zabilježena filozofske teorije su one od Zaratustre, Bude, Platona, Aristotela te ostalih drevnih grčkih, indijskih i, islamskih filozofa. Predznanstvene teorije utemeljene na teologiji koncentriraju se na pretpostavljeni odnos između uma i duše, naše nadnaravne, božanske ili Bogom dane sposobnosti. Kulturne razlike, subjektivne procjene, te profesionalne teorije utječu na to kako se "mentalno zdravlje" definira. Nepostojanje mentalnog poremećaja nije nužno pokazatelj mentalnog zdravlja. Od „psihičke bolesti“ može oboljeti svaki čovjek, bez obzira na spol, dob, nacionalnost, rasu, kulturu, vjersku pripadnost, stupanj obrazovanja ili imovinsko stanje. Psihički poremećaji nisu posljedica neke čovjekove slabosti ili karakterne mane.

Psihički problemi poznatih osoba:

Mnoge povjesne ličnosti su imale probleme mentalnog/psihičkog zdravlja. Abraham Lincoln je patio od teške depresije većinu svog života. Skladatelj Ludwig van Beethoven umro je od posljedica toga što je svoje brojne zdravstvene probleme rješavao i alkoholom. Nažalost, mnogo toga od čega je Beethoven možda patio uključuje i bipolarni poremećaj, dominantne manične napadaje kao i suicidalnost. Norveški slikar Edvard Munch imao je napadaje panike. Čuveni Michelangelo je imao poteškoća u ostvarivanju odnosa s ljudima (imao je, tijekom života, tek nekoliko prijatelja). Neki vjeruju da je bio autističan. Piscu Charlesu Dickensu se je depresija pogoršavala s godinama te je s vremenom uništila mu i kreativnost. Znanstvenik Charles Darwin je patio od agorafobija. Strah od ljudi išao je tako daleko da je izbjegavao i razgovore s vlastitom djecom, a sve to uz psihofizičke simptome i duševne patnje: drhtanje, mučnine, histeričan plač i vizualne halucinacije. Političar i državnik Winston Churchill se dugo suočavao sa vlastitim mentalnim poteškoćama. Razmišljao je i o

⁴⁶⁴ e-mail: ivica.poljak.selo.glavice@gmail.com.

samoubojstvu. Nespavanje i depresiju liječio je cjelonoćnim pisanjem. Rezultat su 43 napisane knjige ! ☺. Baletan Vaslav Nijinsky od svoje 26. godine je imao simptome shizofrenije te je veći dio svog života proveo u umobolnicama. Pisac Lav Tolstoj je prolazio kroz ozbiljne promjene ličnosti i razmišljanja o suicidu.itd.itd.

Izdvajam i moje „omiljene psihiče“ koji su bili muzičari:

SYD BARRET-kompozitor,gitarist,pjevač Pink Floyd. Najvjerojatnije šizofrenik. Poznat kao „otac psihodeličnog rocka“. Zdravstvene poteškoće su mu prouzrokovale psihodelične droge. Osobne psihičke poteškoće su ga koštale i glazbene karijere. Umro je 2006.godine „kao kompletno promjenjena ličnost“,a Pink Floyd i su mu posvetili pjesmu i album. „Shine on You Crazy Diamond“. Album „Wish You Were Here“(https://en.wikipedia.org/wiki/Syd_Barrett) Moj omiljeni njegov samostalni album je „The Madcap Laughs“. Impulzivni smijeh.

KEVIN COYNE-singer-songwriter je teme svojih pjesama vezivao uz radno iskustvo „socijalnog radnika“ sa osobama sa poteškoćama psihičkog zdravlja. U četrdesetim godinama svog života i sam je doživio psihofizičke poteškoće: postao je alkoholičar,a depresivni sindrom ga je doveo do nervnog sloma,razvoda braka i skoro do smrti. Oporavio se i do plućnog oboljenja,od kojeg je,naknadno umro 2004. (https://en.wikipedia.org/wiki/Kevin_Coyne). U šezdesetoj godini života,bavio se glazbenom i vizualnom umjetnošću. Poslušajte „House on the Hill“ sa najpoznatijeg mu albuma „Marjory Rezorblade“. Marijin žilet.

ROCKY ERICKSON-najpoznatiji paranoidni šizofreničar među glazbenicima. Liječio se u psihijatrijskim bolnicama gdje je prošao i terapiju elektrošokovima. Zbog zlouporabe marihuane je „izabrao“ kaznu(bolničko liječenje) između zatvorske i bolničke. Osnovao je najpoznatiji američki psihodelični bend The 13th Floor Elevators“. Svakako treba čuti „Reverberation“ sa nastupnog albuma benda. Rocky je živ i (relativno) zdrav sedamdesetogodišnjak i još uvijek sklada,svira na koncertima.

DANIEL JOHNSTON-dijagnosticirana mu je bipolarni poremećaj i šizofrenija,dugo godina je bio u psihijatrijskim ustanovama. Karijera su mu oživili kolege glazbenici zajedničkim albumom „The Late Great Daniel Johnston“,a nastupe uživo je imao i prije godinu dana kad se navodno „umirovio“ sa 56 godina (<https://www.hihowareyou.com/>). Mnogobrojni albumi su mu zahtjevniji za slušanje,ali neke su pjesme fenomenalne npr. „To Go Home“.

BRIAN WILSON-njega valjda svi znaju jer je sa braćom osnovao „Beach Boys“ početkom šezdesetih. Slušam ih od njegove dvajespete godine. Sad mu je 79 ☺ Glazbeni genije,mjerljiv sa Lennon/McCartney doprinosom popularnoj glazbi. Službeno je Brian dijagnosticiran šizoafektivnim,manično depresivnom osobom odnosno,naknadno,paranoidnim šizofreničarem.Zvučne halucinacije mu „pomažu“ u skladanju (<https://www.rollingstone.com/music/music-features/the-salvation-of-brian-wilson-206260/>). Čuveni je psihoanalitičarski pacijent,a psihijatar Eugene Landy je dobro zaradio na njegovoj bolesti i Brinovoj sklonosti ekscentričnom nekonvencionalnom liječenju/psihoterapiji dok Sud nije zabranio takovo liječenje zbog neetičnosti. Brian Wilson i danas sklada i svira samostalno ili sa matičnom grupom. Da ne sugeriram svatko,valjda,ima svoju omiljenu njegovu pjesmu. Npr. ...

(Ovo je samo sažetak nastupa ekscentričnog socijalnog radnika)

Socijalni rad sa klijentima sa poteškoćama psihičkog/mentalnog zdravlja

(Tridesetogodišnja praksa socijalnog radnika i analiza slučajeva)

Republika Hrvatska je po ustavnim pravima zemlja u kojoj su ljudska prava zaštićena(po standardima europske asocijacije država/EU). 54 godine nakon prve promocije socijalnog radnika(Branko Bodrožić iz Šibenika) na Sveučilištu u Zagrebu. U sustavu socijalne skrbi i drugim organizacijama(državnim i nedržavnim) radi oko 2000 socijalnih radnika,sa,uglavnom visokom stručnom spremom. Područje rada obuhvaća ljude u nepovoljnim materijalnim i ugrožavajućim životnim okolnostima, djecu bez roditelja i sa ugrožavajućim obiteljskim statusom,osobama,posebno

ženama i djeci izloženim (obiteljskom) nasilju, ovisnicima o drogama i alkoholu, starijim i nemoćnim osobama, osobama pod skrbništvom i općenito osobama sa poteškoćama psihičkog zdravlja.

Kategorija ljudi sa mentalnim poteškoćama i dijagnosticiranim oboljenjima uživa najviše standarde socijalne zaštite (i adekvatnu zdravstvenu skrb). Naravno, zakon štiti njih od sebe samih, njihove obitelji od njih i kompletno društvo od njih i posljedica njihova oboljenja. Problem socijalne adaptiranosti takovih osoba je konstantna „borba“ za njihovu uključenost. „Bitka“ se izgubi zbog nespremnosti okruženja na trajne kompromise, a ekscesi se saniraju do „rješenja“ odnosno institucionalnog zbrinjavanja u neku od raspoloživih državnih (ili privatnih) domova za odrasle osobe (odnosno prijašnje „psihički bolesne odrasle osobe“). Smještaj uključuje i prethodne zdravstvene psihijatrijske bolnice kao „produženo liječenje“, a što se nastavlja i tijekom, najčešće doživotnog, smještavanja. Da li je to rješavanje problema. Naravno, nije. To je „smanjenje štete“ za okolinu koja nema adekvatne resurse kojima bi kroz duže razdoblje brinula o ovoj ranjivoj skupini. To je, najčešće, smanjivanje opsega ljudskih prava osobe, a da ne govorimo o kvaliteti života tih ljudi. Ustanove tako predstavljaju zamjenske obitelji koje pružaju usluge pojačane skrbi, hranu, smještaj i minimalne iznose za osobne potrebe (oko 13 eura mjesečno!). U pravilu, korisnici ne zasluže „drugu šansu“.

Svakodnevna radna praksa socijalnog radnika u Centru za socijalnu skrb je određena prevelikim brojem klijenata, prenormiranosti u postupanju, više od stotinu javnih ovlasti i neadekvatno upravljanje ljudskim resursima (resursima stručnih radnika u sustavu). Također, nepostojanjem sistemske podrške, supervizije i zaštite radnih prava izvršitelja (u pravilu socijalnih radnika). U Hrvatskoj stručni rad svakog socijalnog djelatnika ovisi od nadležnog ministarstva koje priprema i provodi zakonska rješenja te nadzire svakodnevne aktivnosti ustanova, a socijalni radnici su obvezni biti u Komori socijalnih radnika koja nadzire stručni rad (najčešće u ekscesnim situacijama kao npr. tragedije na Pagu, u Puli i Slavenskom Brodu), a postoji i Udruga socijalnih radnika kao dobrovoljno stručno udruženje koja, uglavnom, organizira Konferencije, simpozije i druge stručne skupove. Strukovni sindikat u djelatnosti socijalne skrbi je interesno organiziranje za zaštitu radnih prava, uglavnom kroz pravnu pomoć članovima u radnim procesima. Uz sve te „zaštitnike“ socijalni radnik je „zadužen“ za preko 400 predmeta u stalnom tretmanu i oko 150 novih zahtjeva, za prava i socijalne, godišnje. U kakofoniji raznih ovlaštenja i postupanja „treba sačuvati živu glavu“ i „dobiti bitku sa materijom“ koja zahtjeva mnogostruke administrativne poslove. Za neposredni rad sa korisnicima naših usluga ostaje manje od trećine radnog vremena, a koji se temelji na kancelarijskim poslovima primanja stranaka te izvidima u njihove domove kao i za suradnju sa drugim institucijama (zdravstvene, obrazovne, policijske, sudske, ...). Uz takav opseg posla, odgovornosti i kronični nedostatak vremena uspijemo se baviti i stvarnim problemima naših klijenata dajući im određenu materijalnu i savjetodavnu podršku, prateći i vodeći slučajeve kojih bi, po europskim standardima, trebalo biti desetorostruko manje!

Za potrebe Konferencije (IFSW EUROPE CONFERENCE: SOCIAL PROTECTION AND HUMAN DIGNITY September 8 - September 11) priprema se upitnik istraživanja kvalitete života osoba sa poteškoćama mentalnog zdravlja. Obuhvati će 100 ispitanika, posebno i njihovih članova obitelji, imenovanih skrbnika, nadležnih socijalnih radnika i stručnih timova, liječnika specijalista mentalnog zdravlja, obiteljskih liječnika, stručnog osoblja u ustanovama gdje borave, ... Siguran sam da će i rezultati ovog istraživanja dati objektivniju sliku o ovom društvenom problemu.

Umjesto zaključka:

Od navedenih 600-tinjak osoba sa kojima radimo, više od polovine su osobe sa poteškoćama psihičkog zdravlja. Različiti su njihovi statusi (obiteljski, materijalni, socijalne interakcije, ... i zdravstveni status). Ravnomjeran je odnos žena i muškaraca. Različite su životne dobi i dugotrajnosti, inteziteta i manifestacija mentalnih poteškoća. Više od 300 životnih priča, uspjeha i neuspjeha, tragedija i drama, često i komedija iz profesionalne baštine socijalnog radnika djelomično ću i prezentirati na Konferenciji uživo. Veselim se susretu sa drugim stručnjacima iz regije!

Literatura:

1. Barret, S. Na sajtu: https://en.wikipedia.org/wiki/Syd_Barrett. Očitano: 15.04.2019.
2. Coyne, K. Na sajtu: https://en.wikipedia.org/wiki/Kevin_Coyne. Očitano: 10.03.2019.
3. Johnston, D. Na sajtu: <https://www.hihowareyou.com/>. Očitano: 15.04.2019.
4. Kent, N. (2017). „The Dark Stuff“, Tamna strana rocka, Zagreb.
5. Wilson, B. Na sajtu: <https://www.rollingstone.com/music/music-features/the-salvation-of-brian-wilson-206260/>. Očitano: 14.04.2019.

"HUMAN SOUL - distress of marginalization"

Summary

Psychological (mental) health problems are contemporary concept of previously known mental illness. Stigmatization and marginalization still remain. That is why it is necessary to implement new interdisciplinary approaches, and besides the treatment (health access), social workers and other psychosocial experts are invited to lead new methods to help people with these difficulties in personal realization and social integration. We will talk about this in work and panel discussion as well as analyze the professional practice of social practitioner practitioners.

Key words: *stigmatization, marginalization, social worker, mental health.*

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна и универзитетска библиотека
Републике Српске, Бања Лука

316.344.7(082)
316.647.82:316.344.7(082)

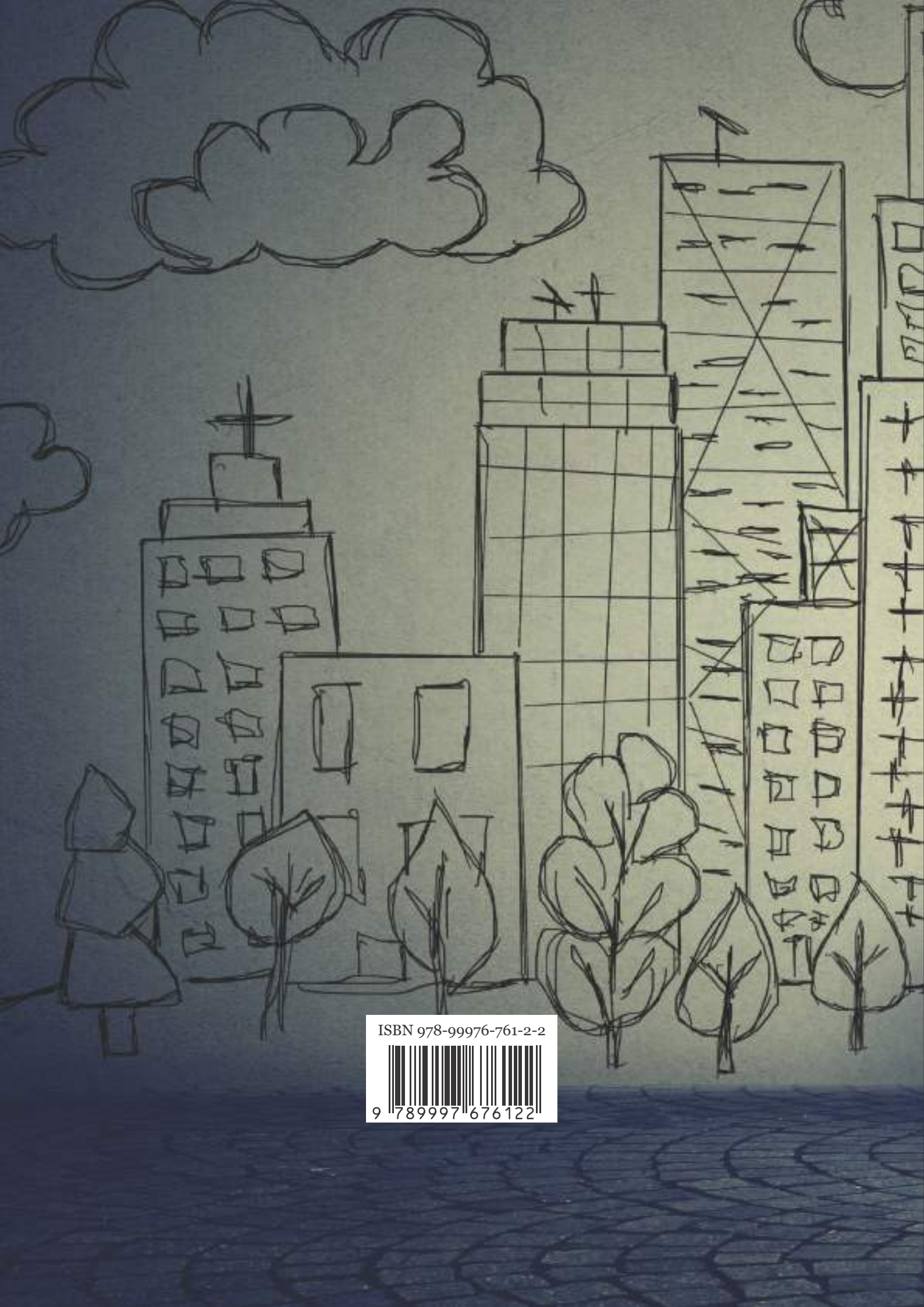
**МЕЂУНАРОДНА научна конференција Друштвене
девијације (4 ; 2019 ; Бања Лука)**

Položaj marginalizovanih grupa u društvu : zbornik radova = The position of marginalized groups in society / Četvrta međunarodna naučna konferencija Društvene devijacije, Banja Luka, 2019. godine ; [glavni i odgovorni urednik Nebojša Macanović ; urednici Jagoda Petrović, Goran Jovanić]. - Banja Luka : Centar modernih znanja ; Beograd : Resursni centar za specijalnu edukaciju, 2019 (Banja Luka : Markos). - 642 str. : ilustr. ; 30 cm

Tekst ćir i lat. - Radovi na srp. i engl. jeziku. - Tiraž 200. - Napomene i bibliografske reference uz tekst. - Bibliografija uz svaki rad. - Summaries.

ISBN 978-99976-761-2-2

COBISS.RS-ID 8131096

ISBN 978-99976-761-2-2

9 789997 676122